

કૃષ્ણ અને કાંડા

ચિત્રકાર : વન્દા ત્રિવેદી

સંગ્રહ

ઓક્ટોબર, ૧૯૫૮

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મો.દલે & સંપાદક : જયન્ત પરમાર

‘વાદળશું યાતો કરે...’

તસ્વીરકાર રજનીકાન્ત પટેલ (કપાલા)

‘ભારતી’નાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો.

નવલકથાઓ		ધરતીની ગ્રીત	રમણીક પટેલ	૩૫૦	
નવું લોહી ...	પન્નાલાલ પટેલ	૫૦૦	ઝાકળનાં મોતી	મોહનદાસ માંડલ	૩૦૦
ભાંગ્યાનાં બેરુ ...	" "	૬૫૦	નાટક કાવ્ય-સંગ્રહ		
ધર્મભાગિની ...	ચુનીલાલ વ. શાહ	૫૨૫	દેવ તેવી પૂજા	રણાએન ગાંધી	૩૫૦
દેવાની થાપણ ...	" "	૩૦૦	પરણું તો એને જ	" "	૩૫૦
સિંધ, તારાં સૌંદર્યનાં સંભારણું ...	" "	૪૦૦	મળેલા છવ (ત્રિઅંકી)	પન્નાલાલ પટેલ	૨૫૦
કદમ્બકાં	ઈશ્વર પેટલીકર	૬૦૦	પ્રેરણા	બાણુભાઈ વેઘ	૨૫૦
દુઃખનાં પોટલાં ...	" "	૧૫૦	ગોરજ	મકરંદ દવે	૨૫૦
સોન્યા માનુભી ? ...	સાને ચુરુછ	૩૨૫	લગનગીતો	રમેશ પાઠક	૧૨૫
મેના ...	" "	૩૦૦	આપણું હાલરડાં	" "	૧૦૦
આત્રમંજરી	ઝાલાભાઈ પટેલ	૩૭૫	ખાળ-કિશોર-પ્રોહ		
નંદ્યાણુ ...	બાણુભાઈ પ્રા. વેઘ	૩૭૫	ગ્રામ સમાજ માળા (૧ થી ૪)	ઈશ્વર પેટલીકર	૨૦૦
કોનો વિજય ?	'વિશ્વમિત્ર'	૪૫૦	સોનાની કટારી	ચુનીલાલ વ. શાહ	૧૦૦
ભારતી અને અંગારા	લગવતીકુમાર શર્મા	૪૫૦	આપણું લોકનૃત્યો	જયમદલ પરમાર	૧૦૦
સંયુગ્મણા	'ઉમાકાન્ત'	૬૫૦	મેંદીની મંજરી	વિનોદિની નીલકંઠ	૧૫૦
અધૂરાં તપ	શૂપત વડોદરિયા	૪૫૦	આપણી ધર્મકથાઓ (૧ થી ૫)	રા. ના. પાઠક	૫૫૦
સિદ્ધાર્થ	હરમાન હેસ	૨૫૦	શુતક્લન ...	" "	૧૦૦
વાર્તા-સંગ્રહો			પીણું પાનું	મનુભાઈ જોશ્યાણી	૧૦૦
પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	પન્નાલાલ પટેલ	૪૦૦	જંગલનું વેર	શિવુભાઈ ત્રિવેદી	૧૫૦
એ ભાઈઅંધ ...	" "	૧૦૦	સાગરનીર	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૦૫૦
મેઘો મામેતી ...	" "	૧૫૦	શીંગી-શીંગી	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૧૦૦
પેટલીકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	ઈશ્વર પેટલીકર	૪૦૦	સ્મિતન-અંથો		
હરિનો મારગ	ચુલાળદાસ પ્રોહર	૧૦૦	આપણી લોકસંસ્કૃતિ	જયમદલ પરમાર	૬૦૦
મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	ચુનીલાલ મડિયા	૪૦૦	લગન સોરલ	શૂપત વડોદરિયા	૩૦૦
સરણાઈના સર ...	" "	૪૦૦	જ્વનદીપ	ઈશ્વર પેટલીકર	૩૦૦
ધીનો દીવો ...	" "	૧૦૦	મહાચુનરાતનાં નીર-ક્ષોર	ઈશ્વર પેટલીકર	૦૭૫
કલાવતી	ઝાલાભાઈ પટેલ	૩૦૦	જ્વન ચરિત્ર		
આગમન ...	" "	૩૦૦	વુરો નિલ્સન	ફાન્સિસ ફાર્મર	૧૫૦
અમર પ્રેમી ...	" "	૪૦૦	જેકસનની જ્વનકથા	ફિલીપ્સ રસેલ	૧૫૦
દિરેક્ટું વાર્તા-મણુ	રા. વિ. પાઠક	૧૦૦	ડોકિયું	જ્યોર્જ માકર્સ	૨૫૦
નદીનાં નીર	જયન્ત પરમાર	૩૦૦	માનરતાની દેવી	હેલનડોર ગોયલરડોન	૧૫૦
જ્વનનાં જળ	શૂપત વડોદરિયા	૩૫૦	યોગસ આત્મા એસિસન	જી. એનવૂડ કલાઈ	૧૭૫
દિલ્હરિયાવાનાં મોતી	વિનોદિની નીલકંઠ	૪૫૦			

—: સ્વિવાર સિવાય રૂબરૂ મળો અથવા વિગતવાર સૂચિપત્ર મંગાવો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિ. દરનાડીક્રી ઓળ
ફૂડ, ગાંધીરોડ અમદાવાદ, ૧

‘ચરક’ નો

ચ્યવન પ્રાશ

(અષ્ટ વર્ગ)

★

વિટામીન ‘સી’ થી ભરપૂર અને

વનસ્પતિ-ઔષધિઓ કે-જે, શરીરનાં

યંત્રોને વ્યવસ્થિત કામ કરતાં

કરે છે; અષ્ટ વર્ગ અને

તે (કેલ્શિયમ) પ્રવાણ

ખીઠિ યુક્ત.....

★

ચ્યવન પ્રાશાવલેહ

★

હમેશાં ‘ચરક’ નું લેખલ જોઈને

ખરીદવા વિનંતી છે.

★

સર્વત્ર મળે છે] [ચરક ભંડાર-મુંબઈ, ૭

જાગૃતિનું લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

અને એજન્ટોની નામાવલિ

ગુજરાત

૧. હસમુખલાલ એમ. શેઠ બોક્સ ૨૭૧ મંબાલે
૨. એમ. વી. ટેલર - બોક્સ ૭૭ ગુપુ
૩. દામોદર જમનાદાસ દસાણી બોક્સ ૩૬ કપાડે
૪. કે. સી. આચાર્ય એન્ડ સન્સ બોક્સ ૨૪૬ જાન
૫. જોગમે એગ્રોપોરીઅમ બોક્સ ૩૦૧૮ કપાલા
૬. કિટોવુ પ્રિન્ટરી લિમિટેડ બોક્સ ૯૧ મસાકા

કેનિયા

૧. જનરલ સ્ટોર્સ (પ્રાઇવેટ) લિ. બોક્સ ૧૯૬ કીસુમુ
૨. ઝોસાઈ બ્રધર્સ બોક્સ ૨૮૭ નકુર
૩. સીડી જીપીઆઇ બોક્સ ૧૪૬૦ મોમ્બાસા
૪. કીટાલે પ્રાઇવેટ લી. બોક્સ ૧૭૬ કીટાલે
૫. નેમચંદ વી. શાહ બોક્સ ૫૧૩૧ નેરોબી
૬. અનુભાઈ બી. અગીન બોક્સ ૫૦ મચાકાસ

ટાન્ઝાનિકા

૧. એસ. હસનઅલી બોક્સ ૩૬૨ મોશી
૨. જાનુવાલા સ્ટોર્સ બોક્સ ૨૧૦ ટાન્ઝા
૩. કિબુ સ્ટોર્સ બોક્સ ૧૧૩ સીન્જીકા
૪. એ. એચ. ખતીન બોક્સ ૧૭૭ એયા
૫. વિનોદ એમ. પટેલ બોક્સ ૬૩૨ મ્યાન્ઝા

ન્યાસાલેન્ડ

૧. એન. સી. વૈબુવ બોક્સ ૧૪૬ લીગમે

ઝાન્ઝીબાર

૧. પી. ડી. પટેલ એન્ડ સન્સ બોક્સ ૩૯ વેટ. પેન્થા

ભારત

૧. ભારતી સાહિત્ય સંઘ : ૬૪, ગાંધીરોડ : દુર્ગા-ડી.જી.જી. અમદાવાદ

ઉમદા ગુણોથી
સર્વે
પ્રશંસાપામેજું

સફેદ વાળને
શ્યામ બનાવે છે.
મીઠી સુવાસ ધરાવે છે.
વાળને મુલાયમ રાખે છે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર:-

શ્રીમ. શ્રીમ. ખંભાતવાળા
રાયપુર, અમદાવાદ - ૧

ગ્રામ 'LOMA'
ફોન નં. ૫૧૮૦૨

B-SHAH

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકાં જ્ઞાપા :	ઉમાશંકર જોષી	૩-૧૦	સાગરનાં પાણી	"	૦-૫૦
અખાના છપ્પા :	"	૩-૦૦	ચંદનની મૂર્તિ	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ તાસચંદ્ર અકાલબ	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આખતુ રતન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર જીવન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો લેટો	"	૦-૫૦
મૂળરાજ સોલકી	સુ. વ. શાહ	૫-૦૦	ઘોઘક વાતો	"	૦-૫૦
રા' ગજરાજ	ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૫૦
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૫૦
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત ભાઈ	"	૦-૫૦
સાહકિલચોર	હુઈઝી વાર્તોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨ જીવદામ જોષી	૨-૫૦	
સંન્યાસી અને સુહરી	યાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર બકા	"	૧-૨૫
ભવની કમાળી	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૭૫	ટીકો સાંઠ	"	૧-૨૫
ઐવાથેલી દુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	ચોખવટથી વાત કરવો ૧-૨-૩.		
લક્ષ્મીસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦	કિનેશ કાકોર	૨-૫૦	
શ્રીદેવીગીતા	હા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સેટની કિ. રૂ. ૧૨-૫૦

૧. શકુન્તલા ૨. કાકળરી ૩. નયવંશ ૪. મુદ્રારાક્ષસ ૫. વાસવદત્તા ૬. નાગાનંદ ૭. વિક્રમ-ઉર્વશી ૮. મેઘદૂત ૯. માલવિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સંભવ. દરેકની કિ. રૂ. ૧-૨૫. ખડ ૧લી ૬-૨૫ ખડ ૨લી ૬-૨૫. બાળકો કિશોરો અને યૌવનો અતુલકીર્તિ તૈયાર કરાવેલા

બાલ વિકાસમાળા સેટની કિ. રૂ. ૭

સાચો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાચો મંત્ર " ૦-૫૦

શ્રમણ છુદ્દ ચંદ્રભાઈ બહુ ૦-૭૫

શ્રમણ મહાવીર સત્યમૂ ૧-૨૫

બારોટજીની બાળ વાતો

મગનલાલ પ્રજાભટ્ટ ૧-૦૦

વીર કથાવલિ લે ધીરજલાલ ગાજર

મહારાણા પ્રતાપ : " ૧-૨૫

શિવાજી : " ૧-૨૫

ચંદ્રચુપ્ત : " ૧-૨૫

વીર વિક્રમ : " ૧-૨૫

સત્રાટ અશોક : " ૧-૨૫

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : " ૧-૫૦

નોંદ (૧) ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ જાતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળી શકશે (૨) દોષપણ જાતના પુસ્તકો ખરીદતા પહેલાં એકવાર અવશ્ય અમારી મુલાકાત લેવા વિનંતી છે ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો અમારી પાસે સ્ટોકમાં હોય (૩) શાળાઓ, કોલેજો, ગ્રામ્ય પંચાયતો, પુસ્તકાલયો તેમજ બાપારો લાઈબ્રેરી બાળબંધી કર્મીશાળાનાં પુસ્તકો પૂરા પાડીને છીએ અમારે મોટું સુધિપત્ર મક્કત મગાવો

તમારા ઘરમાં હવે નવીન શક્તિ સીલ બંધ ગાટલી.....

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

મોટી બોટલી : રૂ. ૪-૦૦
 નાની બોટલી : રૂ. ૨-૦૦
 ટપાલથી મંગલવારે :
 મોટી બોટલી : રૂ. ૬-૫૦
 નાની બોટલી : રૂ. ૪-૦૦
 (ચોરસ ચોક્કસ સાથે)

શ્રી રામ તીર્થ બ્રાહ્મી તેલ મુલક

★ રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ ★

સ્પેશ્યલ નં ૧ : (રજીસ્ટર્ડ) : આયુર્વેદિક દવા

* મગજના જ્ઞાનતંતુ તથા શરીરના ક્રિયાતંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખની દ્રષ્ટિ તેમ જ ચાહશક્તિ વધારવામાં, ગાદ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા, કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીશ કરવાથી આમલીના રોગો દૂર કરી શરીરને તાજગી આપવામાં તથા શરીરને હૃદયુષ્ટ બનાવવામાં ફાયદાકારક અને ઉપયોગી છે.

બધી ઋતુમાં બધાને ઉપયોગી : બધે મળે છે.

ટપાલથી મંગલવારે : પેસા મનીઓર્ડરથી મોકલો. વી. પી. પી કરતા નથી

અંક ૭, ઓક્ટો. '૫૮

સળંગ અંક : ૩૪૩

માનમાં સંસ્કાર અને

સાહિત્ય પ્રેરણા સાથે

‘હિમિ’ : વર્ષ ૨૧

‘નવરચના’ : વર્ષ ૨

સાહિત્ય પ્રેરણા સાથે

અ

સૂચના

લેખક

૧૪૨૬૪

લેખ

પાનું

વિનોબા ભાવે	સરસ્વતી ગુજરાત	૭
‘મીનપિયાસી’	મને એ પાપ લાગે છે	૮
પ્રો. ગાવિન્દભાઈ પટેલ	ભાદરવાની ભેરી	૮
‘નિશાંકર’	આવના	૯
રોબાદમ આલુવાલા	આદમના રોર	૯
પ્રો. શશીશિવમ્	મોનલું મંથન	૯
‘રાજહંસ’	સમયનાં ફોર-ગીર	૧૦
વિનોબા ભાવે	વિશ્વાસનો મહિમા	૧૫
દ૦ બા. કાલેલકર	આત્મી કાલનાં નામરિહો ?	૧૭
હંપિદા પટેલ	બાળકનું બેકિલ્લ	૧૯
પુ-શુ-તાન	બર્થ નંદુગર	૨૨
—	સાક્ષર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૨૪
ઈશ્વર પેટલીકર	હું જવાબદાર ખરો ?	૨૫
પ્રો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	બાળક	૨૮
મધુભન કંબલરાય દેસાઈ	પાનળગથી, કાંઠાચરો	૩૨
નાનુભાઈ દવે	ઈશ્વરના ધરની આથા	૩૬
‘સેવકશમ’	હૃદયના સમારભોના ‘તમારા’	૪૫
જયનિતકા પરમાર	લખુતા	૫૦
આપાલાલ ગ૦ વૈદ્ય	આપણા બોરાકની ખામીઓ	૫૨
ઈશ્વરભાઈ પટેલ	દયાની દેવી [૪]	૫૫
ગ૦ ચ૦ માડબોલકર	મદિર અને મકળરો	૫૯
‘સુમ ગલા’ એમ. એ.	ચૂલમંગલ	૬૩
—	સમાધાનને રસ્તે	૬૪
—	કુકંગળું કલક	૬૫
—	પિયરનું એટલું સારું	૬૬
‘રાહજ’	સર્જનના રાહો	૬૮

* લવાળમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા.
વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી મોટાપણ માસથી માલક થઈ શકાય છે.

* વી. પી. થી લવાળમ વસુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ માલકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાળમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે આ. નં. અને પૂરા સરનામાં સાથે કૃપા કરીને મનીઓર્ડરથી જ લવાળમ મોકલો આપવું.

* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો ખીંચી જરૂરી છે મફત અંક દોઈને મોકલોનો નથી

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં આ. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પ્રાકું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેનું ને સરનામું કરેલું પરખીણું ખીંચવું જરૂરી છે. એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જલ્દિરખપરના દર, લવાળમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને ખીંચ દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (માયનેટ) લિ.
ફનોન્ડીઝ બીજ : ૬૪, ગાંધીરાય

અમદાવાદ, ૧.

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો દવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (માયનેટ) લિ., ફનોન્ડીઝ બીજ, ૬૪, ગાંધીરાય, અમદાવાદ.
મુદ્રક : કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, મંગલ મુદ્રણાલય, રતનપોળ, અમદાવાદ.

જાતિ નવનિર્મલ

ચિનોબા ૭૧૨

સંપાદક શુભરાત

શુભરાતની જે આધ્યાત્મિક પરંપરા છે તે તો અદ્ભુત છે. મને તો એ સમજાતું જ નથી કે આ પરંપરાની અનુભૂતિ શુભરાતને પોતાને કેમ નહિ થતી હોય ! પેલા વડલભાગ્યાર્થે ક્યાંના ક્યાં શુભરાત પહેંચ્યા અને એમણે પોતાના સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી, એક ત્યારથી આજ લગી શાંકરવિચારની પરંપરા બરી છે. જૈન મુનિ હેમચંદ્ર, સ્વામીનારાયણ આદિ સૌની શુભરાત પર ભેંડી અસર છે. મતલબ કે શુભરાતમાં જે કેઈ આધ્યાત્મિક શક્તિ પહેંચી એ શક્તિને એણે ચટ ચૂસી લીધી. આધ્યાત્મિક વિચારને માટે અહલ્યશીલતા એ એક બહુ મોટી તાકાત છે. એટલે શુભરાતને સો દિવસો આપીને હું તો સંપૂર્ણ સતાયુષી થઈ જાયો. આજે પણ શુભરાતમાં એક મોટી શક્તિ મોજૂદ છે. તે લેટ-ટ-શુપ્ત નથી બઠકે આજે પણ પ્રગટરૂપે છે.

★

તંત્રી: ઇશ્વરલાલ મોદવે... સંપાદક: જયન્ત પરમાર

મને એ પાપ લાગે છે

નજરથી જોઉં છું નારી,
ધડીધર જાઉં છું વારી.
‘અહા એ હોત જો મારી’
પરંતુ જોજો તારે,

મને કાઈ શ.પ લાગે છે
મને એ પાપ લાગે છે.

જીવાની હોય કે છોડે
પરંતુ પ્રીત જો છે ને;
પછી શું રૂપમાં છે ભેદ ?
મને સૌંદર્યનું સાચું, ખરું આ પાપ લાગે છે
ખીજું તો પાપ લાગે છે.

અને જો હોય કે પ્રીતિ,
કદી ના ચૂકવી નીતિ,
ખરી છે એ જ ખસ રીતિ,
નહિ તો સત્યનો તારે, અકારો તાપ લાગે છે
મને એ પાપ લાગે છે.

અને નીતિ ચૂકવેને જો
કદાપિ પ્રેમ છે કાંઈ.
અને કે’ દલાવ છે કીધો
જીવન પદ્ધતિવારી ત્યાં ખરેખર શાપ લાગે છે
મને એ પાપ લાગે છે.

અને નારી તથા દેહે, ખરે વૈવિધ્યમાં શું છે ?
પ્રીતિનું રૂપ તો સર્વે જીવોમાં એક સરખું છે
મને વૈવિધ્યની વાતે, બધાંજે ધાપ લાગે છે
મને એ પાપ લાગે છે.

ભાદરવાની ભેરી

ભાદરવાની ભેરી,
છાપન ઉપર વાગે તેવી, પ્રાણ સકળ રે’ ઘેરી
ભાદરવાની ભેરી

સૂર મહી’ એ સૂરતા ઘૂટે,
તાલ મહી’ કે’ તેજે,
હલક હલકમાં જિભરાવી રે’
હૂંફે ભરેલાં હોજે;

ચમકાવે જો પ્રભાતના, પથ્થુ પ્રભુત્વ શાંત સુન્દર
ભાદરવાની ભેરી

ઠાંઘર કેરી કચારી વાગે
ગરવી થઈ ને ગાળે,
કા’નકુંવરની માડી જાણે
કા’નકુંવરથી રાળે;

તાપ ઝીલી હાંથે ને હોતે પ્રતાપ રે’તી વેરી
ભાદરવાની ભેરી

રૂપરૂપની નવલી લીલા
નયન’મહી’ ન સમાયે,
આપાહીલા મેઘ સમાણ
પ્રાણ સકળ છલકાયે;

સીમ ભરી શાં હલમી ગૌરી રહે અલોદે હેરી
ભાદરવાની ભેરી

★

★

‘તિશાકર’

આયના

આયનાની વાતમાં માલ શો ?
તાલ શો ?

એક વાર એમાં ગર્વના ઘાડવા
પેખવા, આશાના વાળવા લાડવા;
કેક વાર આપે નરવા વેલા ઠડવા
પામે ન કોઈ જેને ખાવા કે ચડવા;
છેતરનારનો સાધવો સાથ શો ?
ખ્યાર શો ?

આયના મારા તો માનવી સુખમાં
ચારે કોરે રોજ ભમતાં ભૂખમાં,
જેહમાં ભાણું હું અંતરનાં ખાવલાં
આગેહૂબ્ધ ચીતરાઈ જનારાં વેવલાં,
એહનો તજવો ગમે તે સાથ શો ?
માનવો પાક શો ?

★

શ્યામલ આજીવાલા

આદમના શૈર જર્મનીમાં
૧૯૫૮

એ આદમની ઘું વાત ન કર

સાબરને તરે આરામ કરે, ટલકને કિનારે કામ કરે;
એ આદમની ઘું વાત ન કર, એ આદમ તો બદલાઈ ગયો.

*

તાસીર

એકરના રંગ સાથે દિગ્ગમત જૂલી છે આદમ,
યુરોપની દવામાં તાસીર કંઈ ગળ્ય છે !

*

લો, જુઓ

કોઈકે રૂપરી સુખ ને કોઈની સોનેરી લટ;
લો જુઓ, યુરોપમાં હું કેટલો ધનવાન છું !

*

સ્વર્ગની નકલ

માલ આદમ ! જોઈએ એ વાત સાચી છે કે નહિ,
સાંભળું છે કે સુરાલય સ્વર્ગ કેરી છે નકલ.

*

ધાતું હણું તમે ?

નહોતી ખબર કે સાંભળી કલરવ વિહંગના
ખામેશા માનવીય ગરેથો બની જશે;
ધણું હણું તમે કે આ શરમાળ આદમી
યુરોપમાં જશે તો કનૈયો બની જશે ?

★

શ્રી. ‘સશીશિવમ’

મૌનનું મંથન

સાગર અશો રે શાંત તો ક્યારેય ના દોઠો હતો
હો ઝોટ પથ્થ, મોજાં કંઈ તો હાલતાં
જેવાં લપ્પીયે વાર

આજે સ્તબ્ધ શો ! જાણે ન હો આ ઝાંઝવાનાં જળ
(અરે છે ત્યાં બારે કંઈ જરી હલમલ
હવાને તેજકિરણોની !)

ના માન કે ગર્વન, ન હલચલ કયાંય,
- રે મૌનનો સાગર અહીં.

એ મૌનની બીતર હશે કેવાંય તે મંથન ? !
ને સૌ ખબર કે હાય શું રે લાધશે ?
અમૃત કે હાલાહલો !

★

પ્રજ્ઞા કાવ્યો : ૯

ત્યાગની શક્તિનું રૂપાંતર

લી ગણીઓના પૂરમાં તથાતું, બલ્ય ક્રાંતિનું મિડલ જેળવતું, સર્વોદયનાં સ્વપ્નાનું વચન હતું, વિનોબાનું આમદાન આદિલન પ્રગતિની કૃષ્ટ કરી રહ્યું હોય ત્યારે કાઈએ ખીલે વિચાર કીદ કરવો જોઈએ ? એમાં જ આર્થિક શોષણનો ઉપાય છે ને રાજકીય નીતિનું ધડતર છે. એમાં માનવરવભાવનો યુગપરો છે ને જનતાના અભ્યુદયનું એ નવપ્રભાત છે—આવી ધૈર્ય-શ્રામો નિતનિત નવાં જોમ લઈને ફેલાતી ભય ને ત્યારે આપણે એ આદિવનની વળી એક વાર સમીક્ષા કરી ન કરી લઈએ ?

કેમિસે દેશની સામે હાડલો કરવા માંડી પછી ધન માગ્યું. ગાંધીજીને એટલેથી ના પડવડે એટલે એમણે સહન કરી લેવાની તિતિક્ષા માગી. નાકરની લડતમાં એમણે ધરનાં રાચરચીનાં જન થવા દીધાં ને જમીનોએ ખોવા દીધી. પણ જાહેર કરેલું કે જમીન તો વાજતે ગાજતે ધર પૂછી પાછી આવશે. અને કાનૈયું કાઢીને એમણે જમીનો પાછી લીધી. જમીનો સાથેનો સમ્બંધ જુદો જાતનો છે, કેમ જાણે લોહીની સગાઈ જેવો લાગે છે.

એ જમીનો વિનોબાએ માગી, ખૂબ માગી ને એમને મળી. દાનપત્રોના ચોંકેચોક વડે એમની પદયાત્રામાં પુણ્યસ્થલો વેરાયાં, ને એ વેચતાં જોઈ લોક ચકિત થયા, જમત જોઈ રહ્યું ! અને તે પણ હતી એટલી તમામ જમીન સ્વેચ્છાથી આપનાર એક બે નહિ, પણ ગામ આખું ! એક ગામ નહિ પણ ગામનાં ગામ ! આ કોતુક જેવું તેવું નથી.

અને આમદાન અજોડ છે માટે જ એની ગંભીરતા તપાસવા જોવી છે.

આમદાન પછી શું ? એ સવાલના વિવિધ જવાબો મળ્યા છે. જે ગામને સહે તે કરે સહકારી પદ્ધતિ કરવી હોય તો તેમ કરે, પણ એવું દેખાતું નથી, સામુદાયિક ખેતી રાખી રાષ્ટ્રીયકરણ કબૂલ કરે, પણ એવું સંભાળતું નથી. આમદાન પછી વ્યક્તિ કયાં ? ‘આ જમીન આરી છે ને તે હું ખેડરાનો છું’ એ સ્થિતિ રહેશે કે પછી ‘આ જમીન ગામની છે તે એવું’ શું થાય છે તે ગામ જાણે’ એમ કહેવાશે !

જાન પાસે ચોક્કસ નીતિ નથી. એમની પાસે આમદાનનું સંચાલન કરી શકે એવી તાલીમવાળા કાર્યકરો નથી. પણ આ ઉષ્ણ પૂરી કરી કે એવો લામણીનો જુરમો છે. એમની પડખે કેમિસની આખી જમાત બેસી છે. અને જોતજોતામાં આમદાનનો કાયદો લોક-સમામાં મંજૂર થઈ જાય અને એ તંત્ર સરકાર જોતે સલાળી લે તો કરી નવાઈ નથી.

આમદાનના પાયામાં ખેતી નથી, ખેડૂત નથી, પાકની અછત સામે કરી જળતરા નથી. ત્યાં ગરીબો પ્રત્યેની લામણી છે. બેચેનતા અસતેષ પ્રત્યે ત્યાં ક્યા દાન છે, અધિકાર કે જવાબદારી નથી. ત્યાં ચોજના નથી, જમીનના વહીવટ દ્વારા ભારતમાં એકતાની નવી સાંકળ નાખવાનું સ્વપ્ન નથી. આ આ દોષનમાં હિંદુસ્તાનનો રાષ્ટ્રીય શુભ—ત્યાગ છે ને એથી એનો પ્રકાવ ધણાને આજે છે. પણ એ ત્યાગમાંથી શક્તિ નીપજાવે એવા ખીલ ગાંધીજીની દેશ રાહ જુવે છે. એવું રૂપાંતર કયાં છે ?

આવી રાહ વધારે સમય જોવી પડે તો ત્યાગમાંથી

અમૃત ઝરવાને બદલે કડવાશ વહેવા માંડે. જમીન માગીને વિનોબાએ લોહાની આકરી કસોટી કરી છે. એ કસોટીનો દેશ જે જવાબ દીધો છે તે ગૌરવભરેલો છે. અને ભાવિતું કમાડ કાઢી જરા જેટલું ખોલી ખતાવે તો સમસ્ત દેશ વિનોબાના રંગે રંગાઈ જાય. પણ કમાડ ક્યાં છે !

અમર આ ત્યાગીની ઝોળી પાછી ઠેલવી પછી કે પછી એને ભળતા મરિયાઓ ઊઠાવી ગયા એમ જણાયું તો ત્યાગની ભાવનાને જબ્બર ફટકો લાગવાનો છે. ત્યારે ભયંકર નિરાશા ફેલાઈ રહેશે ને એમાંથી અરાજકતા ઊગી નીકળતાં વાર નહિ લાગે. ત્યારે ખરી વાત હશે તે કહેવાની કાંઈ હિંમત નહિ કરી શકે. કારણ કે સાંભળનારને વિશ્વાસ ડગી ગયો હશે.

આમદાનની આટલી સીમા વઠાવ્યા પછી પાછા ફરવું અશક્ય છે. એ અદોલન મોઢૂંક રાખી શકાય એમ નથી. કોઈ કે આ બાળકને ફતક લેવું જ રહ્યું, અને કતબ કોઈ વહેણું કરે તે જ ઠીક. એવી હિંમત કોની છે ! નહુડુ કરે તોયે સીન રશિયાની નકલે ચડી જાય. જ્યપ્રકાશને રાજ અભિપ્રાયો બદલવા નેઈએ છે. એક મોરારજી છે જે કોઈ પણ અળખામણી વાતનું બીહું ઝડપી લેવા આગળ ધસી આવે. ને એ આવશે, કોઈકને ઠાસ ખનાવીને પણ અંપલાવશે.

ચામાના અંતે શું જોઈશું ?

ખરે, ગુજરાતે અનેક સંતોને સત્કાર્યો છે, અપનાવ્યા છે. બીજા પ્રદેશના સંતો પ્રત્યે ગુજરાતને બારે ભક્તિ છે, એમની કને દોડી જઈ શાંતિ મેળવે છે. તે આ તો પ્રભુ પધાર્યાનો પ્રસંગ છે. પછી ગુજરાત જ્યજ્યકાર કરીને હરખાય એમાં શું આશ્ચર્ય !

વિનોબા જેવા પુણ્યશાળી પદ્માની સંતથી ગુજરાતની જમિ પાવન થઈ જશે. એમના આવતાં પહેલાં વર-સાદે મહેર કરી છે. ખંભાતમાં તેલરૂપી દેવી પ્રગટ થયાં છે, વડોદરામાં ગેસ જેવા વાયુદેવ હુકુકાર કરી રહ્યો છે. અમદાવાદમાં એટમિક એનર્જીનું મથક ઊભું ચલાવું છે. નિકાસ વેપાર હિપરથી અંકુશો હઠે છે.

દ્વિભાષી પ્રાંતની રચના વધારે દૃઢ બનાવવાનો નિર્ધાર જાહેર થાય છે. આગ કુદરતી, રાજકીય, આર્થિક, ઔદ્યોગિક પ્રગતિના વહેણમાં પગ પખાળતા વિનોબા આવી રહ્યા છે. ૦

દોઢ બે ત્રાસ સુધી ગુજરાતના શ્વાસમાં એમનો શ્વાસ ભળશે, આપણાં ઘાવા પૃથિવી એમના તાલે ધમકશે. વંદના કરી કરીને લોક એમના ચરણનું પુણ્ય હૃદય-કુંજમાં સંધરશે અને ગુજરાતની કાયાપલટ થઈ જશે. જે પ્રતિ બારડોલી-ધારાસણાની ખુમારી પ્રગટાવી, તે હવે આમદેવતાના પૂજને લાગી જશે. સં. ૨૦૧૫નું અલૌકિક સવાર હવે દૂર નથી.

ત્યારે દેરાસરમાં મશહર બનાવેલું કાળું બળદ આપણે વિદાય કયું હશે. ધન પછી ધાન્યની વિશુદ્ધિ, અધીર્ એમાં થતી ભેળસેળ નાશુદ્ધ કરી હશે. અઠળક મિલકતોના ટ્રસ્ટી બની જનતા કાળે વહીવટ કરતા હોઈશું. આપણાં ડોકોર-વડતાલનાં મંદિરોમાં મુસ્લિમ ખ્રિસ્તી દેવતાદેવતાને કોરોજીનાં માળામુગટ જેવા નિમંત્રણ દેતા હોઈશું. ગીતાનાં પારામણ્ય અને ભજનની ધૂન ગામેગામ મચી રહેતી હશે. અને એવી ધણી પ્રવૃત્તિઓના કળશ જેવી ભક્તિ—ચીંથરેલાલ દુઃખીઓમાં દરિદ્રનારાયણનું દર્શન કરતા હોઈશું, અને ગામગામની આરતિ ફેરવી જોરે શોરથી ઢોલ ધંટા વગાડી લઈશું.

પછી, દિલ્હી દૂર નથી એમ કહો કે રંગ એાધું નથી એમ કહો—ખાધું એકતું એક જ છે.

બળનો અત્યાધાત હર

સીનની દક્ષિણે આવેલા બે ટાપુઓએ ફુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે એટલું જ નહિ પણ એણે એવી સમસ્યા ઊભી કરી છે કે રમતના બધા ખેલાડીઓ કદાચ એકી સાથે મહાત થઈ જાય.

કોરિયા, હિંદી સીન, સુએઝ, ધીરાક એમ બે સત્તા-જૂથો વચ્ચેનું સંઘર્ષણ ફરવું ફરવું આ ટાપુઓ તરફ ખેંચાઈ આવ્યું. અમેરિકાને કાંદો ત્યાં ફરતો

થઈ ગયો અને રશિયાની ધોપણા પણ થઈ ચૂકી કે ચીન ઉપરનો દુમતો એનો અર્થ રશિયા ઉપર જ દુમતો !

વળી એમથીયે સમાધાનની વાત ખૂટી નીકળી. હમણાં જ અમેરિકાએ યુનોના પક્ષ સળંગ કરવા સીધી વાટાઘાટો ના કરી. હવે યુનોમાં ચીનને રાખ્યું નથી તે તોયે એની સાથે ત્યાં વાટાઘાટો કરવી રહી, ને નહિ તો યુદ્ધ !

પણ યુદ્ધ કરવાની કેની શુંભાસ રહી છે ! અણુશક્તિ જેમ બળ દાખવે છે તેમ ડરાવે પણ છે. અને યુદ્ધને પણ ડરાવે એવી શક્તિ ભેગી થઈ ચૂકી છે એમાં શક નથી. પારખું થયા સિવાય જ ચાલુપણુ આવવી જશે કે શું !

ચીનના પેલા બે ટાપુએને જાત્રે જરા જશે કે કલંક લાગશે તે કોણ કહી શકે, પણ યુદ્ધના લાગિની ખૂટી ત્યાં લાગેલી જણાય છે. કાં તો કોઈ એને પાતાળમાં દબાવી દે અને નહિ તો એ ઊછળીને પ્રલય ફેલાવે. જે છે તેને હવે યાત્રા દિવસ નથી.

અણુશક્તિ એ માનવીની નવી સિદ્ધિ છે. એ રાજાના બધવહારમાં વપરાતી થાય તે પહેલાંની પ્રસવવેદના માનવજાતે નહિ જોવી પડે શું !

અહિચિનો અહિમા

દોરઉછેર માટે શું અદિલન જરૂરી નથી !

સભ્યતા સંપાદક યોગ્ય, વનમહોત્સવ યાદ રહે, દારૂનિષેધ સમારંભો થાય—એવું બધું આપે છે, પણ દોરઉછેર તરફ કેમ ધ્યાન જતું નથી ? કે પછી એનીય શાંત ક્રાંતિ ચેઈ રહી છે !

ખેતીમાં ઉત્પન્ન થક્યું છે. વીધે પંદર મણુ અનાજ પકવનારા ખેડૂતો હવે આઠ મણુથી સતેષ માની લે છે. એમને વધારે અનાજ મળતું હોય તો લેવું છે, પણ ખેતરો આપતાં નથી. ખેડૂતની ખેડ નળણી પડી છે કારણ કે એનામાં તાકાત ધટી છે, અને કામ-ચોરી વધી છે. જમીનમાં ઉમેરવાનું ખાનર એની

પાસે રહ્યું નથી, કારણ કે ગામડાંમાં દોરની સંખ્યા ધટી છે.

જમીન ના હોય તે પણ દોર વડે ગિરદગી નલાવી જાય એ આપણા પ્રદેશમાં અનુભવ્યું નથી. દોર દૂધ આપે ને ખાતર આપે. એની આવજતમાં રહે તેની તનિયત પણ સુધારે. દોર મરે ત્યારે ચાખડું આપે, જમનારા એમની મિજબાની પણ કરે. દિન-દુસ્તાનમાં અન અજાત સામાન્ય થતી હોય ત્યાં એને ખોરાકમાં ઉપયોગ કેમ લુધી જવાય ?

આવું કિંમતી ને ઉપયોગી દોર આપણા ગામડામાંથી ધટવા લાગ્યું છે એને વસાવવા જેટલી બચત લોક રાખી શકતા નથી, એને પાળવા પોપડા મહેનત મજૂરી અને ખોળ-ગવાર જોઈએ તે ક્યાંથી મેળવવા ? ખેડૂતની જિંદગી-શક્તિ જાણે બસાઈ ગયાં છે.

ગાડું ભારે ફરે ત્યારે પૈડામાં તેલ સીંચવું પડે છે, એને ખેંચ ખેંચ નથી કરાતું. એમ આપણો ખેડૂત જો એટલો બસાશે છે કે દોર નથી પાળી શકતો તો એ વાત સર્વ વિચારકોએ ઠોલ વગાડીને કહેવી જોઈએ, સરકારના કાન ખોલવા જોઈએ.

લાખો ટન અનાજ પરદેશથી આયાન કરી દેશને દરિદ્રી કરતા જવો કે સ્વાસ્થ્ય બગાડવું એ કેને લાજમ છે ? એટલું ધન દોરઉછેરની પ્રવૃત્તિમાં વાપર્યું હોય તો એ શું જગ્યા વિના રહેવાનું છે ? એ દોર ખેડૂતનાં હાડ બાંધવામાં ને જમીનના રસકેસ સોચવામાં કેટલું મદદરૂપ થઈ રહે !

પણ જેમ આ દિશામાં સરકારને નથી સૂઝતું તેમ ખીળ પક્ષોનેય નથી સૂઝતું. અરે, આપણા કવિઓ ને ચિત્રકારોને ગોરી ગાય ગમે છે, કાળી બેંસ નથી નજરે મેસતી. બેંસને આપણા છવનમાંથી ટાળી ટળાય તેમ નથી. એને જમીન જેટલી આદરપાત્ર ગણાવી જોઈશે અને પાડાનેય મરુરીમાંથી ઉગારી લઈ ખેતીમાં નાથવો જોઈશે.

‘એક એકરે એક બેસ’ એ સૂત્ર યોજના માટે બધું આવશ્યક છે. પરદેશી નાણું ખચાવનારી શક્તિ તરીકે

દિવિને આપણે ઓળખવી જોઈશે. એના મહિમા ધારવા માંડ્યો હશે તો 'રાજમહિષિ' જેવા દેહાંગો પણ દીપી ઉઠશે.

વાય-પૂળ ધણી ચાલી. નંદીની લકિત પણ ઠીક ઠીક તરી. હવે એમની તોલે ના'આવે તોયે લેંસને મહિમા ખગાડવો પડશે. એ બરોબરીની નથી તો પણ જાણ્યે એવી નથી. વહેવારમાં ગાય મિત્રારી ગણાઈ ચૂકી છે. ખેતો ઉદ્ધાર કરતાં કરીશું' પણ લેંસને એનું સ્થાન મરોબર સોંપવું જોઈએ.

કહે છે કે આપણે ત્યાં ઢોર ખરોળ બની ગયું છે. બેમાંથી ઉત્પન્ન લેવાનું કેમ જાણે આપણે જુલો ૧૫૫ છીએ. નખળાં માનવીને ઢોર પણ નખળાં જ રાળે છે, ને પછી એ નબાવી શકતાં નથી. ઢોર કહેરની કળા જાણે ભૂલાઈ ગઈ છે.

એવું કેમ ના બને કે મહેનત મજૂરીના ભાગ પાડી ઈ ઢોરનો નિભાવ રવાનાવિક કરી દેવાય ? એમાં મં'મ-વ્યવસ્થા લાંબવી જોઈએ. ઢોરકહેર માટે જ કાકારી મંડળીએ સહેલાઈથી ચાલી શકે અને એટલા પ્રવૃત્તિ મામલામાં સ્ત્રીએને જ સોંપી હોય તો પરિશ્રમ વધારે સારું લાવી શકાય.

અજસમરયાની ચાવી તરીકે આપણે ઢોરને કેમ ના બજાવીએ !

સંસ્કારી ચિત્રાનું નિર્માણ

ફેલમ થકી આપણે પ્રજામાં બે સિન્ન માગો જિલા કરી રહ્યા છીએ.

મોટી, સંખ્યાવાળો વગેરે હળવું નહિ પણ હલકું મનોરંજન માગે છે અને જો સેન્સર અધિકારીએ ફૂટ આપે તો મારફાડ અને જાતીય આકર્ષણની પરિસીમા જેવા ઇચ્છે છે. એમને રૂપ જોવું છે ને એમાંથી મસ્તી મેળવવી છે. કપાળ કાંડતા વાળ, તમાકુના ધુમાડા, ખુદ્દાં બટન, એનઆળા—એવી રીતભાત શીખવી છે. સંગીત નીચે વિકૃતિ જોઈએ

છે. એક પ્રકારની લાચારી પોષવી છે, બેપરવાઈ માણવી છે.

ઉપલા ચરને સંસ્કૃતિ પોષનારા ચિત્રો ગમે છે પણ એ માટે પૂરતો ખર્ચ કરવાની ટેવ પડી નથી. એટલે એની ભૂખ ઓછી છે. એવા ચિત્રોના ઉત્પાદકો ઓછા વળતરે સતોપ પામતા નથી. એવાં ચિત્રોમાં ખ્યાતનામ નટનટીએને રોકી શકતાં નથી, કારણકે એમને ભારે ખર્ચ એ ચિત્રો જીઠાવી નથી. શકતાં. અને નાના કે નવા માણસો વડે બનાવેલું લાવનાશાળી ચિત્ર ચિયેટરના સંચાલકો જીઠાવતા નથી, કારણકે એમના ધરાકો ખ્યાતનામ નટનટીએ જેવા માગે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં કેટલાક ચિત્રો સંસ્કૃતિને પોષે એવાં તૈયાર થાય છે, પણ જુજ. બંગાળીમાં આવાં ચિત્રો વિશેષ સંખ્યામાં બને છે. પછી એવું સ્થાન મરાઠી ચિત્રોનું આવે. ગુજરાતીમાં આવાં ચિત્રો જીતારવાનું શક્ય નથી ગણાવું. અમર નવાં માત્રોની મદદ લઈ ઓછા ખર્ચમાં ચિત્ર તૈયાર કરવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો પણ સિનેમા ધરાના સંચાલકો એ ચલાવે નહિ, ચલાવે તો બહુ ભાડું માગે. ચિત્ર બનાવનારની એ મુશ્કેલીત મોટી છે.

સેન્સર અધિકારીએ ખરાબ ચિત્રમાંથી થોડી ગંદકી ઓછી કરવાનું કામ કરે ખરા, પણ સારું ચિત્ર નિર્માણ કરવાનું કામ એથી સરલું નથી : અને સારાં ચિત્રો ના થતાં હોય તો એના વિના ચલાવી લેવું એ રીત પણ વાળખી નથી. લોકશિક્ષણ કાગે સિનેમા મોઢું પ્રચલિત સાધન છે અને તેનો સદુપયોગ ના કરી શકીએ તો એ આપણી ભૂલ ગણાય.

ત્યારે સંસ્કારી ચિત્રો કયારે બની શકે ?

નાટક અને સંગીતનો ઉદ્ધાર કરવા તરફ રહી રહીને આપણે લક્ષ આપ્યું છે. દરિકાઈએ થોળય છે, કરવેશ માફ થયા છે, સામાજિક ગૌરવ અપાયું છે. એમ સિનેમાનુયે થવું જોઈશે—અર્થાં ચિત્રોનું નહિ, પણ સંસ્કારી ચિત્રોનું થવું જ જોઈશે.

પણ ચિત્ર સરકારી છે કે નહિ તે કોણ નક્કી કરે ? પહેલો તો એ ચિત્રનો નિર્માતા પોતે જ નક્કી કરે કે એ ધંધાદારી ચિત્ર બનાવે છે કે સરકારી, પછી એ પ્રમાણે જાહેર કરે. સેન્સર અધિકારી ચિત્ર તપાસતી વેળા એ વાત નજરમાં રાખે. એમની સાથે સહાયકારી મંડળ કામ કરે તે આ વાતની નોંધ રાખે અને ચોખ્ખું જણાય તો એ ચિત્રને એ સુખખતું ખાસ પ્રમાણપત્ર આપે.

આપું પ્રમાણપત્ર મળે. એ ચિત્ર સરકારી હશે એમ માની લાઈએ પણ એ બતાવનારાં ચિત્રધરા જોઈ શે. નવાં ચિત્રધરા બાંધવા માટે આપણે દબાણ નહિ લાવી શકીએ એટલે છે એમથી એનો પ્રત્યેક કરવી રહ્યો. જેમ સરકારી કામકાજ માટે જમુક જગ્યા રોકી શકાય છે, જેમ દસ્તાવેજ ટૂંકાં ચિત્રો દરેક ચિત્રધરામાં ફરજિયાત બતાવવા પડે છે, તેમ સરકારી ચિત્ર માટે ખાસ ગોઠવણ કરવી જ રહી. ગામમાં સારામાં સારું ચિત્રધર હોય ત્યાં વાળખી લાડાઈ આ ચિત્ર થસાવવું અને પ્રેક્ષકો માટે બને એટલા બોજા દર અને વિના કર એ ચિત્ર બતાવવું. લોકોની સુરક્ષા કેળવવાની આ એક યોજના છે. એમાં ખરચ કરવાનો કાંઈ જ નથી. સારી બાબતનો આગ્રહ જરૂર છે, પણ એ હોય એથી કોઈને નારાજ થવું ના જોઈએ. આમ સરકારી ચિત્રોને બતાવવાની ગોઠવણ સરકાર કરી આપે તો ખીરે ખીરે ચિત્રોનું ધોરણ જરૂર ઊંચું આવે. હલકા મનો-રંજનના દ્રવ્યમયી આપણે દેશને ઊભારી શકીએ અને, નહિ તો ? વિનોબા, સર્વોદયના કામકંડે, કોંગ્રેસના આગેવાનો, લલિતકલા અકાદમી, વગેરે દેશને સાંસ્કૃતિક વૃદ્ધિ તરફ અભિયુક્ત રાખવા જે પ્રયત્નો કરે છે તેનાથી ઊલટી દિશામાં હલકું મનો-રંજન દેશને ધસડી રહ્યું છે. શું આપણે એ રિયલિટ નથી મીટાવવી !

- દૂબતા વહાણનું સુકામ

સામાજિક કાર્યક્ષેત્રમાંથી ન્યાતાનું કામ કમી થયું એ વાત દુઃખદ છે. ન્યાતાનાં પંચ પરવારી ગયાં અને એમને રચાને યાતિમંડળો આપ્યાં. પણ યાતિનાં જે દુપણો હતાં તેને હઠાવવાના પ્રયાસો આ મંડળો કરી ના શક્યાં. એક રીતે આ મંડળો યાતિની જાદોબાની પુરામત કરી રહ્યાં છે, યાતિજનોને કેળવતા નથી.

સીને સહન કરવી પડતી કનડાત દર કરવી એ યાતિ મંડળોનું પહેલું કર્તવ્ય છે. જમૂત યોજનાદારો જેવા કાર્યકરો છાના નિસાસા સાંભળી લાવે અને એવી લાચાર સ્ત્રીઓની વહારે રોડે તે પછું સુદર કામ થઈ શકે. યાતિના ધોરણે જ આ કામની ખબર પડે અને એની વિગતો મળે એમ છે, એટલે યાતિના યુવાન કાર્યકર-લાઈઓ માટે અહીં પ્રેક્ષક કાર્યક્ષેત્ર રહેલું છે.

આવી જ ઉપયોગી બીજી બાબત છે. લગ્ન અને મરણ પાછળ યત્નાં ખરચોને કોઈ પણ ઉપાયે અટકાવવાં જોઈએ. એવાં ખરચો નલાવી સમાજ પોતાની બચત વેડફી રહ્યો છે. અને અંત આનંદ કે શોકને વિના કારણ જાહેરમાં લાવી ચૂકે છે. જેની પહેલેથી હોય તેમને પણ સામાજિક ગણાતી પણ તદ્દન મિનજરૂરી બાબતમાં ખરચ કરવા દેવાની રીત નલાવવી ના જોઈએ. સમાજવાદની નવી દૃષ્ટિ આપણે લાવવી હોય તો તે કરવેશી કે આર્થિક ધોરણથી નહિ લાવી શકાય. એમાં સામાજિક સમાનતા જોઈશે અને આપણા વિવાજોને અર્થયુક્ત તથા વિવેકી બનાવવા જોઈશે.

શતિએ જરી સારે જરી. એનો વાદ કોઈને ખપતો નથી. પણ એ દૂબતા વહાણનું સુકામ જાણી બૂઝીને છોડી દેવામાં જરાકે હલકાઈ નથી. જરાક તપાસીએ તો યાતિવાદના દ્રવ્યો ત્યાંથી ટાળીને આપણાં બીજાં મંડળોમાં દાખલ કરતાં જોઈએ છીએ, તે કેમ નથી સમજાવું ?

★

વિશ્વાસનો મહિમા

મહાત્મા પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ અંગે એક લેખ વાંચ્યો. એને સમાપ્ત કરતા લેખકે મારી 'વિચાર-પોથી' માર્થી એક વચન ટાંક્યું છે : 'કોઈ અને પૂછે છે, 'સામે દીવા' ■ એ નેટલી ખાતરીથી કહી શકે છે છીએ, તેટલી ખાતરીથી ઈશ્વર છે એવું આપ માને છે શું ?' ત્યારે મેં એને બવામ એવો આપ્યો છે કે 'પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે તો મને પાકી ખાતરી જ છે. પણ સામે ને દીવા છે તેવું અસ્તિત્વ છે કે નહીં તે વિશે હું ખાતરી આપી શકું તેમ નથી.' 'વિચાર-પોથી' નું મારું આ વાક્ય છેક ૧૯૨૮નું છે. એ વાતને ૩૦ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં. ઈશ્વરને સાક્ષાત જોયાનો આભાસ મને કેટલીય વાર થયો છે. કંઈક અમારા કુટુંબમાંથી મળેલી શ્રદ્ધાને કારણે પણ હશે, કંઈક અંશે ને પ્રેમથી પર મારી વ્યારથા છે તેમને કારણે પણ હશે; પરંતુ મારી શ્રદ્ધા ફક્ત તેટલા પર જ નિર્ભર નથી. એ તો આખો વડે જુએ છે કે સામે ઈશ્વર છે. બાકી બધાં ને કિન્ન-કિન્ન પ્રાણીઓ, જીવો ને મનુષ્યો આપણી સામે જિહ્વા છે, તે સધળાં તો એ ઈશ્વરના અનેક સંકેતો છે.

આજે તો સારણે વિશ્વમાં જન્મી મહાત્માને સ્વીકારનાં આવે છે તે વિનોબાજીને ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે રાષ્ટ્રધરમાં જન્મદિન ઉજવાયે. પોતાના જન્મદિને આત્મનિરીક્ષણ કરતાં આપેલા વ્યાખ્યાનનો આ દંકવેલો અનુવાદ છે. ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર પ્રવેશી ચૂકેલા એ મહામાનવે ગુજરાતની જનતાને બધું ગાંધીજીના આચરન નેટલી ઉત્સાહ આપ્યો છે.....

હું ઈશ્વરના સ્વરૂપને આ રીતે સમજ્યો છું : ઈશ્વર એક ચૈતન્ય-સમુદ્ર છે. એમાં તરંગો જાહે છે ને શમે છે, જીછળે છે ને પાછા અંદર જ જળી જાય છે. રહી રહીને તરંગ જીછળે છે ને જાય છે. એક જીવાત્મા જન્મ્યો એટલે કે ઈશ્વરનો એક તરંગ ઊપડયો : એક જન્મ, બે જન્મ, ત્રણ જન્મ એ જીછળતા રહ્યો અને અંતે એ જ સમુદ્રમાં લીન થઈ ગયો. એટલે આપણે કહીએ છીએ કે જીવાત્મા મુક્ત થઈ ગયો.

આમાં કોઈ જિવો કે નીચો નથી. જાતજાતના સંકેતો જાહે છે એટલું જ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સંકેત જાહેરો એને આપણે બ્રહ્મા કહ્યો, ને ત્યારથી ઉત્પત્તિ થતી આવી છે. બ્રહ્મરૂપ સંકેત આજેય ચાલુ છે. એને હજી મુક્તિ નથી મળી. પણ એક દિવસ આવશે, જ્યારે એનેય મુક્તિ મળશે અને એ સમુદ્રમાં સમાઈ જશે. એ તો ઈશ્વરનો એક બહુ મોટો સંકેત છે. એવા તો અનેકવિધ સંકેતો, અનેક શક્તિઓથી ભરેલા, જાગે છે, પૂછું થાય છે અને પાછા સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે. એમાં જીવનનીય કશું નથી, ફક્ત કિન્ન-કિન્ન છે. આ જુદી જાતનો સંકેત છે ને પેલી જુદી જાતનો

છે. કોઈ કારણે આપણને એક જીવ આકર્ષક લાગે છે ને દુનિયા એને મરતકે ચલાવે છે. ખીજો કોઈ જીવ આપણને અપ્રત્યક્ષ લાગે છે ને દુનિયા એને વીસરી જાય છે. આવો બધો તાલ ચાલ્યા કરે છે.

પણ હું જ્યારે મારે વિશે વિચારું છું કે હું કોણ છું ને મારું બાળ્ય શું છે, ત્યારે કેટલાંક સ્મૃતિ બાળ્ય પણ યાદ આવી જાય છે અને એનો મોટો ગંજ ખડકાય છે. મને જે મા-બાપ મળ્યાં તે કંઈક વિશેષ જ હતાં એમ લોક માને છે. મને જે ભાઈ મળ્યા તેમનામાં પણ પોતાપોતાની વિશેષતા છે એમ મારી શકાય. મને જે માર્ગદર્શક મળ્યા એ તો નિઃસંશય લોકદેહિમાં 'મહાત્મા' મનાયા. મને જે સ્નેહી મિત્ર મળ્યા, તે પણ એકેએક લોકાના પ્રેમપાત્ર થયા. મને જે વિદ્યાર્થી મળ્યા તેમના પર તો હું જાતે જ આશંક છું. આવા બધાં ભાગ્યોનો ગંજ ખડકાઈ જાય છે. તેમાં મને અનેક ભાષાઓનું જ્ઞાન મળ્યું તે કારણે અનેક સંતપુરુષો અને ધર્મપુરુષોના વિચારસરસું સેવન કરવાનો નિરંતર મોદ્દા મળ્યો અને હજીયે મળતો જ રહે છે.

આ પણ એક મોટું ભાગ્ય જ છે.

આ રીતે એક ભાગ્યશી બની
નમ છે, પણ તે આખીએ કાલ્પ-
નિક છે. મુખ્ય ભાગ્ય તો એક જ
છે અને તે માત્ર, તમારું ને
સહુનું છે. તે એ છે કે આપણે
પરમેશ્વરના અંગ છીએ, અવયવ
છીએ, એના તરંગ છીએ, એની
ચિનમારીએ છીએ. આ જ એક
માત્ર ભાગ્ય છે, જે સહુ કોઈને
મળેલું છે અને જે આ ભાગ્યને
અનુભવશે નહિ એને બીજા સેકેડો
ભાગ્ય મળ્યા હશે તો પણ તે
એક જ છે.

હું એવા મનુષ્યોને જાણું છું જે
મહાત્માની સંવતિમાં રહીને પણ
જહુ ન મેળવી શક્યા. અનેક
શાસ્ત્રોમાં મરકે થઈ ચૂક્યા છતાં
એને સ્વાદ ન લાગે. હોય એવા
લોકો તો બધાએ જોયા જ છે;
અને છતાં એમનો સ્પર્શ ન થયો
હોય.

આ બધી દૃષ્ટિથી જ્યારે આપણે
જોઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે
કે આ બધા બાલ ભાગ્યને આપણે
કીમતી માનીએ છીએ, અને એ
જીમિકાએ એ કીમતી હોય પણ
છે; પરંતુ એમનું વિશેષ સૂક્ષ્મ
કંઈ નથી. મુખ્ય ભાગ્ય તો એ
જ છે કે આપણે પરમેશ્વરની
અંદર સમાધિ છીએ. આ જો
આપણે અનુભવીએ તો આપણે
એક પાર થઈ ગયો જાણીએ.

મારા મનમાં તકવિતકને માટે

લેજમાત્ર પણ અવકાશ નથી.
આગળ ઉપર જે કંઈ રચ્યું,
સદૃશ કલિત થવાનું છે તે થશે
જ, પરંતુ એને માટે જરૂરી
સાધના એ જ છે કે આપણને
આપસ આપસમાં માનસિક
સંક્રમણ ન હોવી જોઈએ, પર-
સ્પર નિંદા ન કરવી જોઈએ.
જો કાંઈ નિંદા સંભળીએ તો
એમ સમજવું જોઈએ કે કંઈક
ઝેરસભળ થઈ છે. સ્વે કાને
સંભળવું હોય તો સજા કાનને
બંધો. ન કરવો જોઈએ. અને
તો મોટું ભાગ્ય સાધવું છે કે
હું કંઈક થાડું સંભળું છું;
એટલે કંઈ ખરાબ વસ્તુ કાન પર
પડી તો મને કાન પર અણબરોસો
જ આવે છે કે જૂઠાં કંઈક
ખાડું સાંભળી લીધું હશે. ડુકાંએ
જેના કાન સરવા છે તેમને માટે
કાનાકાન સંભળવાને બ્રમ માન-
વાનું મુશ્કેલ નીવડશે, છતાં તેમ
માનવું પડશે. કહેવાસંભળવામાં
અનેક ભૂલો થઈ જતી હોય
છે. એક જણ એક ભાવનાથી
બોલે છે કે બીજી ભાવનાથી
સંભળે છે આમથી જ્યારે ઝેર-
સભળ થાય ત્યારે પોતાના માન-
સિક તકનો અવિશ્વાસ ફરવો
જોઈએ. અને એ માણસ એનો
જે અર્થ કરે તેને જ ખરો
માનવો જોઈએ; એ ચોતે જે
કહે તે જ ક્રિષ્ટ સામિતી. એ
જ્યારે પોતાના દોષ કહેવા માંડે
ત્યારે સંભળવા, કારણ તેથી દોષ

ધોવાય છે; પણ તેમાં એમ ન
માનવું કે એનામાં એ કહે છે
તેવા દોષ છે જ, પણ એમ માનવું
કે એને એવા દોષનો, આભાસ
થયો છે, તો ચાલો એનું નિરા-
કરણ કરવામાં બને તેટલા મદદરૂપ
થઈએ. એટલે જો આનું કંઈ
દોષ તો માનવું, નહિ તો માનવું
જ નહીં. આપણને જો આટલું
જ દર્શન થઈ નમ તો આપણે
એક પાર થઈ જાય.

હું આજકાલ વિશ્વાસની શક્તિનો
મદિયા ગાઉં છું. વિશ્વાસ અને
વેદાંતની શક્તિઓનાં નામ તો
વર્ણીથી જ જપતો હતો. પરંતુ તે
ઉપરાંત એક ત્રીજી શક્તિની જરૂર
છે. એનો સમાવેશ આમ તો જો
કે વેદાંતમાં જ થઈ નમ, પણ
તેને અશ્રમ પાડીને એક ત્રીજી
શક્તિ તરીકે એને આખ સારો
સંખવાની જહુ જરૂર છે. એ
શક્તિ છે—વિશ્વાસ. આપણે
જ્યારે આખાએ જગત પર વિશ્વાસ
મૂકવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે
આપણી વચ્ચે અંદરોઅંદર તો
પરસ્પરવિશ્વાસ હોવો જોઈએ આમ
તો મને અનેક દોષ સ્પર્શ કરે
છે, પરંતુ મેં મારામાં એક દોષ
નથી જોયો, જે બહુએ મારામાં
જોયો છે. આ એક અજન્મ જેવી
વાત છે કે બીજા લોકો. મારામાં
જે દોષ જુએ છે તે મને જાતે
મારામાં નથી જાણીતો, અને એ
દોષ છે—પોતા માટેનું અભિમાન.
મને મારા માટે અભિમાન

આવતીકાલના નાગરિકો ?

યુરોપ અને અમેરિકામાં ફરતાં જોવા જોવાં રથજો જોવાનો ઉત્સાહ તો લગભગ મરી પડવાથી જ હતો. કેથૂર અને નાયગરાના ધોધ જોઈને વિશ્વરૂપ-દર્શનનો ભક્તિપૂર્ણ આનંદ થયો એ તો ન છોડી શક્યો. દવાઈ વિમાનમાંથી સેંકડો માઈલોનાં સાગર-જળ અને તેનો અદ્ભુત રંગ જોતાં જે વિસ્મયજનક આનંદ થયેતો તેનું મનન અને સેવન પણ ક્યું. પણ વધારે તો મનુષ્ય, મનુષ્ય સમાજ અને તેની સમસ્યાઓ તીરખવાનું જ મુખ્ય આકર્ષણ રહી. સમાન હિતચિંતકો સાથે વધુ મળવાનું થવાથી એવા પ્રશ્નોનો ઠેકઠેાણે પરિચય થયો કે જોનાથી આજની માનવતા ચિંતામગ્ન થઈને વિચારમાં પડી છે.

એવા પ્રશ્નોમાં એક મુખ્ય હતો 'Teen-agers' નો. અંગ્રેજ સંખ્યામાં thirteen થી માંડીને nineteen સુધી છેલ્લે teen આવે છે. એટલે આ ઉંમરના યુવકોને teen-agers કહે છે. (આપણે એકાવનથી અઠાવનની સંખ્યામાં છેડે વન આવે છે એટલે તે ઉંમરમાં પ્રવેશીશોને વનમાં પ્રવેશ્યા કહીએ છીએ—

રાખવાનું કોઈ કારણ જ નથી મળ્યું. મારી છુદ્ધિ સાડું કામ કરે છે એ ખરું છે, પરંતુ એ કાંઈ મારે કારણે નથી. એને સારી ખતાવવામાં ફેટલાય ઉપકાર છે એ જોવા જઈએ તો એને મારી કહેવાનો અધિકાર જ મને નથી.

આજકાલ હું દાંત પહેરતો નથી. 'પહેનું' શબ્દ જ વાપરવો પડશે, કારણ કુદરતી દાંત તો બધા કઢાવી નાખવા પડેલા ને ત્યારથી દસ વરસ

સુધી કૃત્રિમ દાંત પહેરતો હતો. એ યોગ્યું જલ સુંદર દેખાતું હતું. એ સુંદર દાંતનું રાજ પ્રદર્શન થતું, પણ હું બરાબર જાણતો હતો કે એના સૌંદર્ય સાથે મારે પોતાને કશી નિરજન નથી. જેમ દાંતને અંગે મને ત્રપ્ત પ્રતીતિ હતી તેમ જ મને મારી છુદ્ધિને વિશે પણ લાગે છે કે મારી અંદર જે કાંઈ છુદ્ધિપ્રકાશ જણાય છે તે મારો નથી. એમાં શાસ્ત્રગ્રંથોની મદદ,

પાન્ટેલરમાં અમેરિકાથી પાછા ફરેલા કાઠાસાહેબ કાલેલકર, ત્યાંના જીવનનો જે તત્ત્વપ્રશ્નો પરિચય સાધ્યા છે તેમાંના એક વિષે 'મંગલ પ્રસાદ' માં સરસ ઇશુવાદ કરેલી તેનો દુઃકાવેલો અનુવાદ અહીં ચૂક્યો છે.....

જ્ઞાનપ્રથમ આશ્રમમાં પ્રવેશવાની લાયકાત કેળવી એમ પણ કહી શકાય.) અગિયારથી એગ્રાણીસ સુધીની ઉંમરના કાળને આપણે ક્રિસ્ટીસાવરયા કહીએ એટલે રથજોપે આપણે teen-agers' problem ને આપણે ક્રિસ્ટીસાવરયાની સમસ્યા કહી શકીએ.

આજકાલ યુરોપ અને અમેરિકામાં છોકરાંઓની કેળવણીમાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વઅંદતા પડી છે. નૈતિક શિક્ષણનો ધાર્મિક પાયો લગભગ નાશ પામ્યો છે, ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ ડુલિનિષ્ઠા અને અધર્મશ્રદ્ધા ઉપર એટલું બધું નજર દીધું કે એ સંકુચિતતાને લીધે લોકોએ ધર્મવાળાઓને ત્યાગ્ય ગણ્યા. અને ધાર્મિક શિક્ષણ તરફ ઉદ્દેશીનતા, અનુચિ અને વિરોધ પણ ખતાવાય છે. આવા સંજોગમાં ઉછરતાં યુવક-યુવતીઓ નૈતિક જીવનમાં નિરાધાર થઈ ગયાં છે.

ઉપરાંત સિનેમા, નાટક વગેરેની અસરથી પળેપળ મન ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. અને શાન્તિથી વિચાર કરવાની ટેવ તો જાણે ભુલાઈ જ ગઈ છે. હવે તો આ લોકો પોતાનું મનનું ધ્યાનું કરવા લાગ્યાં છે.

શુરુજનોની મદદ, મિત્ર-વિદ્યાર્થીને સાથીઓની મળલામ મદદ મળી છે. અનેકની મદદથી જે વસ્તુ બની છે એનું જે એવું અભિમાન થયે કે મારામાં છુદ્ધિપ્રકાશ છે, તો એ છુદ્ધિનો પ્રકાશ જ નથી એવું સાબિત થશે. મારામાં એટલું જ્ઞાન છે ખરું કે મારામાં જે છુદ્ધિ છે તે મારી નથી. આટલો છુદ્ધિપ્રકાશ, જ્ઞાન, મારાં છે એવું હું જાણું છું.

મા-આપ કે બીજું કંઈ વડીલ બે રોકવા બધ તો બકિતરવાત-પને નામે આ કિશોરો નેરશોરથી એનો વિરોધ કરે છે. સ્વચ્છતાના પૂનરી ખતીને કપારેક કપારેક જુદા જુદા યુનાઓ મુધી પહેલ્લી બધ છે. અને ઉચ્છૃંખલ ખતી ગયાં છે. વડીલેનું માનતાં નથી. મા-આપની સામાં થાય છે. શિક્ષકો તો પોતાનો મોબો જળવવા તેમને છેડતા જ નથી. કાચી વધમાં સ્ત્રી-પુરુષોનું જાતીય આકર્ષણ તો કામ કરે જ છે. તે ઉપરાંત સામાજિક વૃત્તિ શિથિલ થવાને લીધે કેટલાંય મધ્યુવાનો ભાતભાતની નહોરતાય આચરે છે. ચોરી કરી, બીજાને હેરાન કરવામાં આનંદ માનવા, વગેરે હોય વધવા લાગ્યા છે અને આ બધું ચિન્તાનો વિષય ખતી ગયું છે. મને પૂછતા હતા કે આ સમસ્યાનો ઉકેલ તમે શી રીતે કરો છો ? મેં કહ્યું કે 'અમારે ત્યાં આવી ખરાબ દાલત નથી. હજુય ધરતું વાતા-વરણ ધણું સારું છે કિશોરોમાં વડીલો માટેનો સહ-ભાવ હોય છે. એટલે યુવાનોનું શિક્ષણ અને પ્રગતિ સારી રીતે ચાલે છે. સામાજિક આદર્શોના પરિવર્તનને લીધે યુદ્ધિયસ્તો અકળાયા હશે, પણ એકંદરે અમે કહી શકીએ છીએ કે અમારે ત્યાં યુવાનોની સમસ્યા તમારા જેટલી ચિન્તાજનક નથી.'

મારા નિરીક્ષણ અને વિશ્વાસથી આપેલો જવાબ સાચો જ હતા. પણ હવે જોડે છું કે આપણે ત્યાં પણ કિશોરાવસ્થાની સમસ્યા ક્યાંક ક્યાંક ઊભી થઈ ચૂકી છે. સોળ, બઢાર મુધી જ નહિ પણ પચોસ વરસ મુધી, માણસનો આદર્શ મજબૂત નથી થતો એવું પણ આપણા લોકો માનતા આવ્યા છે. જો કિશોરાવસ્થા સોળ કે અઢાર વરસ મુધી જ હોય, આપણી કાળાનો 'ગર્ભ વચ્ચે' દબા જતાવે છે કે પચોસ વરસની વય થાય ત્યાં મુધી જીવિ અપરિપક્વ હોવાથી, સંયમની રિયરતા નહિ આવવાથી અહીંના યુવાનો પણ કંઈ ને કંઈ જૂલ કરી બેસે છે

આજકાલ હાર્ડરિફો અને કોલેજોનું વાતાવરણ દિવસે દિવસે બગડતું જાય છે. ત્યાં જાતજાતના પ્રશ્નો ઊભા

થાય છે અને યુવાનો લાવનાશાળી હોવાથી ન કરવાનું કેટલુંય કરી બેસે છે.

અમારે આગ્રહનો જંગ બેલાઈ રહ્યો હતો ત્યારે યુવાનોને આપણા નેનાઓ એક વાન શીખવતા હતા અને સરકાર સાથે ઝઘડો ન કરવાવાળા, રાજનિષ્ઠામાં ફરેક જાતની સલામતી નિહાળનારાં મા-આપ અને સરકારી નોકરો યુવાનોને બીજી વાત શીખવતા હતા. આમાંથી કંઈક ઉચ્છૃંખલતા જરૂર આવી હશે. પણ, દેશના નેતા ત્યાજ અને બક્ષિદાનની ઉન્નત્રણ પ્રેરણા આપતા હતા એટલે એ જમાનામાં ચારિત્ર્યને તુકશાન ન થયું. જીલટાનું ચારિત્ર્ય તેમજવી બન્યું. જે થોડાક યુવાનો જાડેલા તેની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હતી. હવે એ આદર્શવાદના દિવસો નથી રહ્યા. હવે મતભેદ વધવા લાગ્યા છે. રાજકીય અને સામાજિક મતભેદ અને વાણિયધી વધી જવાથી યુવાનોમાંય વાણિયધી શરૂ થઈ છે. યુવાનોનાં માનસને ઉશ્કેરતું અને એમને જરૂરી સ્થનાત્મક કામ ન બતાવતું તે લોકોનો ચારિત્ર્યનાશ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

રાજ્યબંધવસ્થામાં, સરકારી અને સાવજનિક સંસ્થા-ઓમાં બંધવસ્થામાં ઢીલાસ હોવાથી પણ યુવાનોને કેટલીયવાર અધિકારીઓ સાથે ઝઘડા પડે છે. લાચરુસ્વતને-લીધે પણ દેશમાં અધિકારીઓ તરફ આદરને બદલે તિરસ્કાર વધવાનો અપડો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. અધીજના દિવસોમાં જે રાહુસેવા અથવા સમાજ-સેવા ગણાતી તે આજના દિવસોમાં આણું થાય જ. કારણ કે લોકોના પ્રતિનિધિઓથી ચલાવાતું રાજ્ય લોકમાન્ય તો છે જ, એના હોયો દાખલા ચચો, દીકા, સમજ-લેધ્યા અને લોકસભાનો ચચો થવી જ જોઈએ એવું કહેવાવાળો એક પક્ષ છે. પણ આ માર્ગની સ્વાભાવિક મર્યાદાઓ જોઈને કહેવું પડે છે કે સ્વરાજ્યના દિવસોમાં પણ સત્યાગ્રહને સ્થાન હોવું જોઈએ-ડગલે ને પગલે આજકાલ વિનાકારણ જે દુરાગ્રહો ચાલે છે તેને દર વખતે રોકવા જોઈએ. સરકાર ચલાવનારનો

બાળકનું વ્યક્તિત્વ

માનસશાસ્ત્રમાં અમેરિકાની 'એમ. એસ. ની પદ્મી લઈને' દહે અહીં આવી પહેચિલાં, બિર્મિના વાયકેને નળીતાં લેખિકા બાળમાનસ વિષે જે નવી લેખમાળા શરૂ કરવાનાં છે તેનો આ ખીલે મહુકો છે. 'બાળકોની દુનિયા' નામનો પહેલો મહુકો ગયા નવેમ્બર અંકમાં આવી ગયો છે....

બાળકોને વ્યક્તિત્વ જેવું કઈક હોય છે ખરું?
એ વ્યક્તિત્વ જે હોય તો એનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે થાય છે? આગાપ એમાં કઈ રીતે મદદગાર નીવડી શકે? અથવા બાળકોમાં પોતે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધી શકે એવા શુભો જન્મજાત રહેલા હોય છે કે બાળકોએ પોતાતા વિકાસ માટે માત્ર વાતાવરણ પર જ આધાર રાખવો પડતો હોય છે? આવા અને બીજા અનેક પ્રશ્નો બાળકોનાં સંપર્કમાં આવનાર વ્યક્તિના મનમાં વહેલા-મોઝાં ઊઠવા વિના નથી રહેતા.

ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબ શોધવાનો અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતા બીજા પ્રશ્નોને સતોપવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ પહેલાં એક વસ્તુ ખૂબ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજી લેવી જરૂરી છે કે દરેક બાળક એ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ છે એ સત્ય આપણે સ્વીકારીએ છીએ, એટલે એનું આગું વ્યક્તિત્વ પણ છે જ. આપણા સમાજમાં જ્યાં વસ્તીવધારાનો મૂંઝવેનો પ્રશ્ન એટલું

ખરું ખ્યાન જેવો લેતો હોય છે કે બાળકોની માનસિક જિંદગી વિષે આપણે ધણીવાર પૂરું ધ્યાન નથી આપી શકતાં. પ્રાણીસૃષ્ટિ કરતાં માનવસૃષ્ટિ વધુ અટપટી છે અને આથી જ માનવબાળને વિકસતાં સહેજ વધુ વખત લાગે છે, એનો શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સઘાતાં સારો એવો ગાળો પસાર થઈ જાય છે, અને પોતાની માતા સાથેના એનો સહવાસ બાળક જેમ જેમ મોટું થાય તે જેમ જેમ એનો માનસિક વિકાસ પ્રગતિ સાધતો જાય છે તેમ તેમ ઓછો થતો જાય છે. પાંચ વર્ષનું નાનું બાળક લો. હવે એને ખાતાં-પીતાં, હાજરે જતાં, કપડાં પહેરતાં, દોડતાં તે જોલતાં આવી ગયું હોય છે. એ બાળકાદિરમાં પ્રવેશ કરીને બીજાં મિત્રો સાથે હળનાં-હળતાં, લખતાં-વાંચતાં પણ અટ શીખી લે છે. એ બાળકાદિરમાં લાચુતું હોય એ દરમિયાન પોતાની આશ્ચર્યોથી સૌને વાફડ કરી દેતું હોય છે. એ બાળક બાળકાદિરમાંથી ઉતીર્ણ થઈને પ્રાથમિક શાળામાં, માધ્યમિક શાળામાં અને કોલેજમાં પણ ઉત્તરોત્તર

એ અધિકાર નથી. પણ તટસ્થ દેશપ્રેમી અને સમાજ હિતચિંતક લેખિકા પોતાના દહને યાદ કરીને નકાબા સત્યાગ્રહો કરે તેનો વિરોધ જરૂર છે. પણ આપણી સરકાર સામે સમાગ્રક થઈ શકે છે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર તો કરવો જ જોઈએ.

આ મધુ' છતાં દહેતું પડે છે કે બાળકાલનાં યુવાનોમાં જે ઉન્નત્તમલતા આવી ગઈ છે તેનો એક ઈલાજ એ છે કે દેશનો શિક્ષકવર્ગ પોતાના જીવનમાં વધુમાં વધુ સંયમ; સેવાપરાયણતા, ઊંચું આદિગ્ય અને સિંધુ-પસલતા કેળવે.

ગીતાનું કથન હંમેશા સાચું છે કે જેવું મહાન પુરુ-

પોતું આચરણ હોય તેવું જ લોકોમાં ઊતરી આવે છે. મહાન પુરુષો જે આદર્શોને અપનાવે છે અને પોતાના જીવનમાં સ્થાપે છે તેવું જ અનુકરણ બધાં કરે છે. ગાંધીજીએ પણ આ જ સિદ્ધાંતનો સાર એક વાક્યમાં આપેલો—The masses follow the classess. એટલે જ કિશોરોનો પ્રશ્ન હોય કે પ્રૌદોતો, પણ ઉપાય તો એક જ છે—શિક્ષકોએ, માતાપોએ, વહીવટીએ અને સમાજના નેતાઓએ અંતઃમુખ થઈને મન શુદ્ધ કરવું જોઈએ અને સામાજિક જીવનના સિષ્ટમાન્ય નિયમોનું પૂરેપૂરી નિષ્ઠાથી પાલન કરવું જોઈએ.

પ્રગતિ સાધીને પ્રવેશ પામે છે. હવે એને એની જવાબદારીનું જ્ઞાન થવા માંડે છે. એ પોતાની જાતને ઓળખતું થાય છે અને સમાજ પાસેથી એની સક્રિય-એની કદરની અપેક્ષા પણ રાખે છે.

ફ્રોઈડના મતનુસાર પ્રમાણે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ક્રમવાર થવા જ કરતો હોય છે. ફ્રોઈડ ધર્ણીવાર એમ માનતા હોય છે કે વિકાસની ભૂમિકાઓનો આધાર કયાં તો આનુવંશિકતા પર અને કયારેક વાતાવરણ પર રહેલો હોય છે. મોટા ભાગના અમેરિકન માનસશાસ્ત્રીઓ તો વાતાવરણ પર વધુ પડતો ભાર મૂકે છે. આમ છતાં નિરપેક્ષ રીતે જોઈએ તો બાળકનો વિકાસ બંને વસ્તુઓ પર આધારિત હોય છે. વળી ફ્રોઈડની માન્યતા પ્રમાણે તો બાળકમાં નાનપણથી જ જાતીય ભાવનાનો ઉદય થયેલો હોય છે અને એને શારીરિક સુખ સમવડ પ્રાપ્ત કરવાનું બહુ ગમતું હોય છે. આથી જ બાળક એના જીવનની શરૂઆતના મહિનાઓમાં ખૂબ નિષ્ક્રિય અને પરાવર્તી હોય છે. એને માત્ર પોતાની જાત પ્રત્યે જ પ્રેમ હોય છે. ફ્રોઈડના મત પ્રમાણે આ સ્વપ્રેમની (Narcissistic) અવસ્થા કહેવાય છે અને જેટલાક વખત સુધી આ સ્થિતિમાં જ એ રચ્યું-પચ્યું રહે છે. થોડો વધુ વખત પસાર થાય ત્યારે આજીવન બીજા પછી માણસો રહે છે અને એ લોકો કાંઈક અવાજો કરે છે એવી કાંઈક સંવેદનાઓ એને ભાસ થાય છે. અજવાળું, અધારું અને અવાજોની પરખ એનામાં આ વખતે આવે છે. આમ છતાં એનું જીવન એટલું સરળ હોય છે કે એ પોતે નહીં કરે છે કે રસવાદી એની બધી જરૂરિયાતો સંતોષાય છે અને કાંઈક પણ અગવડ પડે એટલે રસવાળું, એ જીવન-સિદ્ધાંત એ અપનાવે છે.

ધીમે ધીમે એનામાં સંવેદનાઓનો ઉદય થાય છે. એનું પોતાનું એની માતા કરતાં જુદું અસ્તિત્વ છે એનો ખ્યાલ આવે છે અને આત્મસંતોષ મેળવવા માટે એ એને ચાહે છે. પોતાની માતાની હસવાની ને બોલવાની ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરવા અને એ દ્વારા માતા પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એ સમાન પ્રયત્ન કરે છે.

વિકાસની આ ભૂમિકાને તાદાત્મ્યતાની ભૂમિકા (Stage of identification) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પોતે કાણ છે, આજીવનના વાતાવરણમાં એનું સ્થાન શું છે, એ શું કરી શકે એમ છે અને એનું શું મહત્ત્વ છે એ બધું શોધવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. આમ આજીવનની દુનિયામાં એ રસ લેતું થાય છે. પોતાના શરીર અને મન વડે એ દુનિયા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે. ધરમાં ગોઠેલી ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ તરફ એનું ધ્યાન દોરાય છે, એ વસ્તુઓને પકડવા એ મથતું બને છે. એનામાં કુતૂહલતાની ભાવનાનો ઉદય થાય છે. વાતાવરણમાંથી એને મળતી ઉત્તેજના પર એના પ્રતિયોગોનો આધાર રહે છે અને પોતાની જાતની ઓળખ અને જીવન પાસેથી એની અપેક્ષાઓ વિશેની એની દૃષ્ટિ કાંઈક કાંઈક વિકસવા માંડે છે. ખૂબ નાનપણની નકામી લાગતી ક્રિયાઓ અને એના અનુભવો બાળકના મન પર ઘેરી અસર મૂકી જતા હોય છે અને બાળક પોતાના મનમાં નક્કી કરી લેતું હોય છે કે એને શું કરવું ગમે છે ને શું નથી ગમતું.

હવે એ આનંદપ્રાપ્તિને ધ્યેય તરીકે સ્વીકારીને માત્ર એટલી નથી રહેતું, એ એની શોધમાં પ્રયત્નશીલ બને છે, એ એને આનંદ મળે એવી ક્રિયાઓ જરૂર વધારે પ્રમાણમાં કરે છે અને વાતાવરણ નીરસ હોય ત્યારે બંડ જરૂર જમાવે છે. હજી પણ મો દારા જ આનંદ મેળવવાની ભૂમિકામાં સફર કરતું હોય છે ને ખૂબ નાનપણમાં જ એ ચૂસવાની ક્રિયા દ્વારા એ પરમ આનંદ મેળવતું હતું તેને અહીં વસ્તુઓને કરડવાની ભૂમિકા હવે જીવનતંત્ર પર પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. માતાના દૂધ દ્વારા પોષણ મેળવતાં અને શીશી દ્વારા ઉપરતું દૂધ પીતાં એમ બંને પ્રકારના બાળકોમાં કરડવાની ક્રિયા સરખા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ ક્રિયા દ્વારા બાળકો એમનાં વાતાવરણમાં રહેલા વિકાસ વિરોધક તત્ત્વો સાથે લડવાની શકિતનું આડકતરું સૂચન મોટેરાં-એને કરતાં હોય છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસનું આ બીજું અંગ છે.

બાળકમાં બ્યારથી વ્યક્તિત્વના વિકાસનું આ બીજું અંગ (aggression) દેખાય છે તે પણ મોટે-રંભોએ પોતાના વર્તનને અને આજુબાજુના વાતા-વરણને સુધારવાની થોડી જરૂર રહે છે. બાળકને ત્યારે એમ લાગે છે કે એની હાજરીના સ્વીકાર બરા-બર રીતે નથી થતો અથવા એ બ્યારે બ્યારે એના વ્યક્તિત્વના સ્વીકાર વિશે ધોષણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એના પર દયા અને ટેલક કિસ્સાઓમાં શિક્ષા જ બદલામાં મળે છે, એ જે કંઈ ક્ષિપ્ત કરતું હોય ત્યારે સંપૂર્ણ બેદરકારી અને થોડાક કિસ્સા-ઓમાં જે વધારેપડતી અશક્તિ એને વરાવવામાં આવે, એની ક્ષિપ્તને એ અવગણવામાં આવે કે મસ્કરીબારી રીતે મોટેરંભો તરફથી સ્વીકારવામાં આવે, નાનાં કે મોટાં લાઈ-અઉને સાથે એની સાચી કે ખોટી રીતે સરખામણી કરવામાં આવે, અથવા એનો જન્મ એવા ઘરમાં થયો છે જ્યાં સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાનું સાત્રાજ્ય છે અને એને અવ્યવસ્થા ફેલા-વવાનો જરાય અધિકાર નથી અથવા 'એની અવ્ય-વસ્થા જરાય ચલાવી લેવામાં નહિ આવે' એવા અધિકારી વળે તરફથી કુકમો છોડવામાં આવતા હોય અને એનું એને જાન થતું હોય ત્યારે બાળકની સ્થિતિ કંદોડી થાય છે.

બાળજ્ઞાનસના નિષ્ણાત લેખક નીલે એમના પુસ્તક 'Problem Family' માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ઘણી-વાર માબાપો પોતે પોતાની ચિંતાઓ અને દુઃખોનું આરોપણ બાળકોમાં પ્રપન્નપૂર્વક કરે છે. એ એવાં કેટલાંક માબાપોના દાખલા આપે છે જેઓ પોતાની અત્યંત મહત્વાકાંક્ષાઓને પોતાનાં બાળકો પર લાદે છે અને બાળકોને પોતે શા માટે નિર્મોલાં છે એ શોધી કાઢતાની તકો નથી આપતાં. આવાં વાતા-વરણમાં બાળકોની સ્વ વિશેની કલ્પના (self-image) બહુ જ અસ્પષ્ટ રહી જાય છે અને બાળક પોતાના અસ્તિત્વને પીછાની શકતાં નથી. એમનાં મનમાં ઉત્તરો ધર્મ્યોને નિર્બળ કરવામાં આવાં બાળકો લાગે જ સફળ બને છે.

કેટલાંક માબાપો પોતાનાં બાળકો અસુક ઉંમરે પહેલે એટલે વારંવાર પોતાનાં બાળકોને ઉદ્દેશીને એમ કહે છે કે 'હવે તમે નાનાં નથી રહ્યાં કે આવું વર્તન દાખવો છો.' આવી જાતના ઉપદેશો બાળકના ખીલતા વ્યક્તિત્વ પર ચાઠી અસર પહોંચાડે છે. એક તો બાળકને આપણે તક જ નથી આપતી કે એ પોતાની જાતને બરાબર સમજી શકે અને વધારામાં આપણે એની ખોટી સ્વતંત્રી કલ્પનામાંથી બહાર કાઢવા માટેના પ્રયત્નોમાં કપકાબરી ભાષાને ઉપયોગ કરીને કહીએ છીએ. આવી પરિસ્થિતિમાં બાળક ગૂંચવાઈ જાય છે, એ નિરાશ થાય છે અને એને ઉદ્વેગ વધી પડે છે. આજુબાજુની પરિસ્થિતિ ત્રેસક બળ પૂરું નથી પાડતી એટલે પોતાની જાત પ્રત્યે વધુ આકર્ષાય છે, પોતાની જાત વિશેનું મૂલ્યાંકન આંકવા એ ખૂબ મથે છે અને સંજોગોના પ્રતિકાર કરવાની તાકાત એકઠી કરે છે. એની લાગણીઓ નિરાશાની ચપ્પકે ખાઈને થાઈ જાય છે અને બાળ-પણું મુકત જીવન દર્શિયાનમાં જ ધ્રુવોઓની ખંખેરી ખૂટી જતાં વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગી વિકાસ નથી થતો.

આવે વખતે સમજી માબાપોની ફરજ એ છે કે બાળકને પરિસ્થિતિનું સાચું જાન કરાવીને, એની જાતને એ સારામાં સારી રીતે જોળખી શકે એવું સમર્થ બનાવવું, શક્ય એટલી સ્વતંત્રતા એને આપવી જ જોઈએ અને બાળક ઉપાડી શકે તે કરતાં વધારે પડતા ભાર કદીય ન લદાવે જોઈએ. જે ઉપરની હકીકતોને અવગણીએ તો જ બાળક પોતાનાના વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ધરાવતું નથી બની શકતું, વધારેપડતું પરાવલંબી બને છે અને સમાજવિરોધી બને છે. આવી અનિચ્છનીય ખાઈઓમાં પડતું પોતાના બાળ-કને અચાવતું એ પ્રત્યેક માબાપની ફરજ છે અને એને માટે લેવા પડતા ઉપાયોમાં એક ઉપાય બાળ-કના સ્વજાનની ભૂલેચૂકે પણુ દાનિ ન કરવી એ છે. બાળકને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ને બ્યારે જરૂર પડે

‘યુ-યુ-તાન’

બર્ચ જાદુગર

જગતના જાદુગરોમાં જીવનચરિત્રો લેખિત વાચકો માટે તૈયાર કરતા આ લેખના લેખકનું નામ છે શ્રી યુરોપિયન સંઘની જાદુગરોની અભ્યાસીઓની ટાલીમ પામીને તેમણે ટાલીમલાઈ તરીકે ‘યુ-યુ-તાન’ નામ રાખ્યું છે જે નાનકડી જ લેખો લખી પોતાની જાતને જોળાવે છે. આ લેખ પણ એક વધુ ઈતિહાસનો પરિચય આપે છે.....

યુરોપિયનની ટાલીમ આપીને યુરોપિયન નિપુણ બનાવવા ઇચ્છતા મા-બાપની તમન્નાનું ફળ બર્ચ થઈ શકે તેમ નથી એની એમને જાણ થતાં થતાં એક મહાન જાદુગર થવા સંભળેલો બર્ચ અદાર વર્ષની ઉમરને આરે પહેલેથી આગે હતો. પણ નવા જ ખરીદેલા રેશમી વાદીવાળા બૂખરા ચમકતા જોડા જોડે મા-બાપની આકાંક્ષાઓને પણ ઈચ્છો કરી દેવાનું મુદ્દત તો એણે અગિયાર વર્ષની વયે પહેલેથી જ કરી નાખ્યું હતું !

એક જામેલા એમાસાના વરસતા વરસાદને દિવસે નવા જ ખરીદેલા કિંમતી બૂખરા જોડા એખ્યાનપણે પહેરીને રેશમ સુધીનો ફોડ માઈલનો ભરચક કાદવ ખૂંદો, ગાડીમાં બેસીને ઓઢીઓ પહેલેયનાર આ દરેક વર્ષના અમેરિકન બચ્ચા બર્ચનું ધ્યાન ક્યાં પહેલેયનું હતું ? ફોડતી ગાડીની બારીઓમાંથી સરી જતા સંખ્યાબંધ દશ્યોની આરખાર એ શું જોતો હતો ?

બર્ચનું નિશાન આ શહેરનું જે હમીયર હતું ત્યાં તે દિવસે જાદુનો ખેલ થવાનો હતો. પણ એ ત્યાં પહેલેથી ત્યારે તમાશાના આરંભને ખાસતી એ કલાકનો સમય હતો. જે એણે બચ્ચાની પેઠે એક પથ થઈ ત્યારે બીજા ઉપર જોડીને જાદુના તમાશાના ત્યાં મીટકાડવામાં આવેલ એક ભીંત-ચિત્ર જોવામાં વીતાવી દીધો હતો !

આટલો જોડો રસ ધરાવનાર બર્ચનું એ વખતે જાદુની કળાનું જ્ઞાન કેટલું હતું ? વીતેલા વર્ષની નાતાચ

વખતે તેના મોટાભાઈને કોશલકળાનાં પ્રાથમિક સાધનોની એક નાનકડી પેટી ભેટ મળી હતી. પણ એને એમાં રસ ન પડવાથી આ ભાઈસાહેબને હાથ આવી હતી એમાંથી મળેલું જ્ઞાન જ એ વખતનો એનો ભંડાર હતો ! પણ એની ખૂમારી મળ્યા ! પડેલી જીંચકાવા પહેલાંની દશ મિનીટ તો એણે ખુરશીની ધાર ઉપર જીરવ જેવી ઉત્કંઠા અવરયામાં વીતાવી હતી.

બર્ચને મરસીયા જેવું લાગતું મધુર સંગીત છેલ્લે પૂરું રહ્યું અને પડેલા જીંચકાઓ—રંગમંચ આડેથી આવરણ ખસી ગયું, અને ત્યાં દેખાયો હેવાડ થસ-ટન ! જાદુની દુનિયાનો આલમગીર ! અને એની પાછળ ચમત્કારોનો કાફલો ! વજુરથલ પરંપરા ! એક જુઓ અને બીજું બૂમો ! પણ જાણે પ્રવાહ અટકે જ નહિ ! માછલીઓ સાથે પાણીભરેલાં કુંડા આ ક્યાંથી આવે છે ? અરે ! આ બાળાને હવામાં અધરવ્યે જ પોતાની દીધી કે શું ? આ બધું જોતો બર્ચ મોઢામાં આંખોમાં નાખીને રેતબ્ધ થઈ ગયો છે ! એવામાં જાદુગર થોડાં કબૂતરોને ગાળવ કરી દે છે અને પછી તરત જ પક્ષીઓને પકડવાની હાથમાં જળા લઈ આવીને મજબૂત હલકભર્યો અવાજથી બોલતો સંભળાય છે. ‘ પક્ષીઓને હવે હું પરમાણુઓમાંથી પકડી પાડીશ ’ આ શબ્દો સાથે જ અરેખર શુભ-ભાંથી પકડતો હોય તેમ આ મહાન જાદુગર થસ-ટન એક પછી એક કબૂતરોને પકડી પાડે છે !

આ એ ત્રણ કૃતિઓ તો બર્ચનાં દિલમાં કાલમને માટે

ત્યારે પ્રકાશ બનાવીને જરૂરી માગેદમન આપવાની પણ તૈયારી દરેક મા-બાપે રાખવાની જ છે. બાળ

કના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે મા બાપો પ્રેરક વાતાવરણ નહિ સર્જે તો બીજું કાણ સર્જશે ?

કેતારાઈ જ ગઈ! કૃતિના ચતુર્ધારિક અંશ કરતાં
તે વખતે ખોલાતા શબ્દો, એના રણકો, કહેવાની
છટાભરી રીત તથા પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાએ એના ઉપર
જેડી અસર કરી. જડ રોપાઈ ગઈ!

ખેલ પૂરા થયો કે તરત જ ગડિ ચલેલો આ બાળક
દોડ્યો અને રાત્રિના બીજા તમાશાની ત્રીજી હારની
વચ્ચે ખેલવાની ટિકીટ કપાવી લીધી. પછી નેપથ્યમાં
થસ્ટનને મળવા ગયો. આ ભલા જાદુગરે એક વધારે
ખેલની પ્રવેશપત્રિકા ભેટ આપી.

આમ લવિષ્યના એક મહાન જાદુગર ખર્ચે પ્રથમ
તમાશો થસ્ટનને ભેટી હતો. ત્યાર પછી બીજો ખેલ
એને લોરેન્ટ નામના જાદુગરનો ભેટા મળ્યો. આ
જાદુગર પ્રથમ પાંચ મિનીટમાં એટલા બધા ખેલ
અને એટલી ઝડપથી કરતો કે બાકીના સમય બેનારા
બધા બની જતા.

‘‘ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરું કરીને સત્તર વર્ષની વયે એક
ઉનાળાની સંધ્યાથી હવે યુવાન થયેલા ખર્ચે પોતે
જાદુગરનાં તમાશાઓ કરવાનો આરંભ કરી દીધો. એ
વખતના તેનાં સંપૂર્ણ સંધ્યા પ્રદર્શનના પૂર્વાર્થમાં
જે જે કન્યાઓ તેને સાથ આપતી તેઓ જ કેતારાઈ
મધુર ગીત સંગીત પીરસીને પૂર્ણ કરતી હતી. શરૂ
આતમાં ખેલ સારા જતા પણ આર્થિક રીતે તો
નિષ્ફળતા જ મળતી. પછી ધીમે ધીમે એને ફાવટ
આવવા લાગી.

આ જાદુગરના સંપૂર્ણ સંધ્યા પ્રદર્શનની ઇન્દ્રિયજનક
તથા કૌશલની કૃતિઓ જુદા જુદા સ્વતંત્ર ક્રમખંડ
ઓમાં વહેંચાયેલી હોવાથી એ નાનાં કાર્યક્રમમાં પણ
સરસ આપી શકતો હતો. રેલ્વેના સમયપત્રકની અનુ-
કૂળતાએ પોતાની સાધન સામગ્રી ખોલવા સંકલ્પવાની
ખટખટમાંથી મુક્ત કરવા એણે એક બોજ-વાહક
મોટર ખરીદી લીધી હતી અને એમાં જ એ એકથી
બીજે ગામ સરળતાથી ફરતો. શ્રીમતી ખર્ચે એને
મોટરમાં સાથ આપતી, તમાશામાં સંગીત પૂરતી અને

જીવનમાં સહચારી બની રહેતી. કદાચ તેથી જ એનો
સંપૂર્ણ તમાશો એકથી બીજા જેડા સુધી સુરમ્મ
પ્રવાહ જેમ વહી જતો.

ખર્ચે હરતકોશીય કરતાં ચતુરાર્થનાં સાધનો વડે
આજા પરિશ્રમથી કુશળતા દેખાડતો હતો. અને
હુડીનીએ બહાર પાડેલો નિયમ ‘અસામાન્ય શક્તિ
ધરાવતો ચાલુસ’ પાળતો હતો અને એ રીતે જ
પોતાને બોગખાવતો. આ કામ બહુ કંઠ્ય છે. આ
વેશ ભજવવા માટે અભેદ રજુઆત થવી જોઈએ.
કળા ઉપર સ્વામીત્વ મેળવવું જોઈએ.

ખર્ચેની સંધ્યાઅંધ ચમત્કૃતિઓમાં ખાસ ધ્યાન એણે
એવી આ રહી : અદૃશ્ય કંઠેલી ચકલી વીજળીક
દીવાના પોટામાં પકડી પાડવી, ખતક કબૂતરોને
સ્થળાંતર કરી દેવા, ટંદુને આકાશમાં ઓગાળી દેવા,
રમકડાનાં ધરમાંથી રમનારી બાલિકા પ્રકટ કરવી,
જીવંત બાલિકાના ચાર કંઠડા કરી નાખવા તથા
અકબંધ પટારામાંથી મુક્ત થઈ જવું.

કોઈ વિરલ જાદુગરને સહજ હોય એટલી સરળતાથી
રંગમંચ ઉપર આવતી પ્રેક્ષકોની સમિતિ સાથે એ
કામ લેતો અને કામ અધાવતો.

આ જાદુગરના સંપૂર્ણ તમાશામાંથી એક જ માત્ર
વિભાગ, રેશમના રમાલની પરંપરા ભેંચાથી જ ખરી.
હેલી ટિકીટ વસુલ થઈ જતી. પણ પછી પોતાની
ટોપીમાંથી એ બપોરે કાળજીનાં ફીડલાં અને ફૂલો,
દમલો ફરતો ત્યારે પ્રેક્ષકો ભેઈ જ રહેતા—એની પ્રત્યેક
ક્રિયાઓ પ્રક્રિયાઓ ભેંચા જેવી હતી.

કાળી બીચી દિવાલનો અમેરિકન ટોપી આ જાદુગર
ખાલી ખતાવેલા જમણા હાથેથી બીચડીને ટોપીને
પણ ખાલી ખતાવતો ગામ હાથમાં લે છે એટલી
વારમાં એમાં આટલાં બધાં ફૂલ કયાંથી ? પ્રગટાવેલાં
ફૂલ ઠાલવવા માટે કલાકારનાં ઇશારા સાથે પગખા-
માંથી કોઈ સહાયક ટોપડી લઈને આવે છે. ટોપી
માંના ફૂલ ટોપલીમાં ઠાલવાય છે. એમ કરવા જતાં

સ્વચ્છ રંગમય ઉપર એક બે ફૂલ વેરાઈ જાય છે—
 ટપકી પડે છે. પોતાની થયેલી ભૂલ તરફ જોતો હોય
 તેમ આ જાદુનો અભિનેતા એ ફૂલ તરફ જાય છે,
 અને પછી સહેજ વાંકી વળીને જમણે હાથે જીંચકવા
 જતા ગાખા હાથમાંની ટોપી સહાયકે ધરી રાખેલી
 ટોપલી નજીક લાવે છે. આ બધું એટલું સદૃશ થાય
 કે જુને થાય છે તેની કોઈને ખબર પડતી નથી.
 એજ ટોપીમાંથી દુવે જાદુગર કરેલો ફળફૂલનો ઢગલો
 તમાસખીનો ચકિત્ થઈને જોઈ રહ્યા છે.

ઝાકમંભાળ વગરના સાદા દેખાવમાં આવેલી ટોપલી
 ટોપીને કપારે અને કેમ સડાય કરે છે, કેવી હાલતમાં
 આવી હતી અને કેમ કપારે ચાલી જાય છે એ બધું
 હજાર તમાસખીનોની તાકેલી આંખો સામેજ અને

જો જતા કોઈ કંઈ નથી સંકતું! જાદુગરી એ નવર-
 ખંધી નથી. ચતુરાઈની કળા છે. ટોપીમાંથી ઢગલો
 થઈને નીકળી પડેલાં સુરંગી ફૂલ અને રસભર ફળ
 ખરું પૂરે તે જાદુગર ખર્ચની કોસલકળાનાં ફૂલ
 હતાં, ચતુરાઈનાં ફળ હતાં.

સંપૂર્ણ સજ્જતા માટે કળાની ધંધાદારી બાળુનો
 વિકાસ પણ એટલોજ મરૂરી હોવાનું માનતા અને
 પોતાને જાદુગર ખર્ચ તરીકે ઓળખાવતા આ કલા-
 કારનું મૂળ નામ છે ચેકમોનાઈઝ બર્ચ.

પોતાનું નાનપણ યાદ આવી જતાં ધણી વખત ખર્ચ
 સંતોષપૂર્વક કહે છે: ‘અને આનંદ થાય છે કે યત્ર-
 ચાત્રી ન જનતાં હું જાદુગર થયો જાદુની કળાએ અને
 સંખ્યાબંધ ભૂખરા ચળકતા જોડાની જોડીઓ અપાવી છે.

સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

- જન્મભૂમિ ધંધાંગ (સં. ૨૦૧૫): પાનાં ૨૦૭. ર. ૧/૩૫. જન્મભૂમિ પ્રકાશન મંદિર, ધેધારદ્રી,
 મુંબઈ, ૧. ઉત્તરાધ્ય: રમેશનાથ રં. ગોતમ. પાનાં ૩૪૩. ર. ૪/— સંક્ષિપ્ત ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર :
 અનુ. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. પાનાં ૨૦૫. ર. ૩/— અભિનેય નાટકો : ડો. ધીરુભાઈ કાકર. પાનાં
 ૨૫૫. ર. ૪/— નરસેવના પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. અભિનય શાખાપુણ્ય :
 ‘સંતબ્રાહ્મ’, પાનાં ૩૬૨. ર. ૨/૫૦. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : પાનાં ૧૦૪ ર. ૦/૩૭. —ખન્નેના
 પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. સંગીત સાંભળવાનો આનંદ : વિનાયક પ્રોશ્વિત.
 પાનાં ૩૬. ર. ૦/૪૦. વાયદાનો વેપાર : બાપાલાલ દોશી પાનાં ૩૬. ર. ૦/૪૦.—ખન્નેના પ્રકાશક :
 પરિચય પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્તિ, મુંબઈ, ૧. સ્મૃતિ પ્રસંગો : પ્રાણસંકર સોમેશ્વર જોશી. પાનાં ૩૦૨. ર. ૫/—
 દક્ષિણ આફ્રિકા સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ. સોવિયેત સંઘ ઉકેલેલી ખેત સમસ્યા : ડી. એસ. ગોસ્વામી.
 પાનાં ૭૮. ર. ૦/૨૦. સોવિયેત દેશ કાવ્યલય, મુંબઈ, ૮.

દેશભરમાંથી ધરનાર વગરનાં માણસો મટે કેન્દ્રસ્થ સમાજ કલ્યાણમંડળ આશ્રમસ્થાનો સ્થાપવાનો વિચાર રાખે છે.
 જેમાં પ્રત્યેકમાં ૫૦૦ માણસોનો સમાવેશ થઈ શકે એવાં બે નિદાસ્થાનો (હોમીટરી) આપવા માટેની પણ એક
 ફરજિયાત છે.

વ્યક્તિલીક ૭ નવા પૈસાની નજીવી શીમાં રાત્રે ૭૦ થી ૮૦ માણસો આવાં કેન્દ્રોમાં પૂરી પાડવામાં આવેલી સવ
 લનોનો લાભ લઈ શકશે. અખબારો, સામયિકો, કેરમ બોર્ડ વગેરે મનોરંજન અને રમતનાં સાધનોની લાંબાં ભેગવાઈ
 કરવામાં આવશે. પ્રાચીના, પૃથ્વીયતની સલાહો, સામુદ્રિક ભોજન વગેરે કાર્યક્રમો પણ રાખવામાં આવશે. રનાન
 મનોરંજન, શિક્ષણ વગેરેની પૂરતી સગવડોની ભેગવાઈ કરાશે. હુતરની તાલીમ મટે ભાગ લેશે તેા તેવી તાલીમ
 પણ આપવામાં આવશે. જો જરૂર જણાયે તેા ‘નહિ નફો નહિ ખોટ’ના ધોરણે ખોલિક અને સમૃદ્ધ ભોજન પડું
 પાડવા માટેનાં સહકારી રસોડાં પણ શરૂ કરવામાં આવશે.

હું જવાબદાર ખરો ?

સમસ્યાઓ ઉકેલવા જતાં ઉકેલનાર કેટલીકવાર કેવી ગળખનાક સમસ્યામાં ગટનાઈ નય છે તેનો આ પ્રશ્ન એક સરસ પુરાવો છે. સામાજિક હિતોમાં બંધનો દહનિશ્ચયીઓમાં પણ કેટલું ગળખતું. પરિવર્તન લાવે છે ! આપણા સમાજમાં હિંદી જડતા હજુ પણ કેવી સચાનક છે !...

તેના પછી બીજા બે વર્ષે સુધાબહેન વિધવા થયાં. વિધવા થનારને કેવળ આધાત થયો એવું નહિ, પણ સમાજના ફિરિવાજ પળતાં બ્યવહારિક માન્યાપતે પણ એટલે ભારે આધાત થયો કે, દીકરીનું પુનર્લગ્ન થવું જોઈએ એમ માનતાં થયાં. એ પોતે સુધારક ન હતાં, પરંતુ વાસ્તવ્યે એમને શ્દિભંજક બનાવ્યાં હતાં. છતાં એમનામાં એટલી શ્દિ ભત ન હતી કે જેમ સુધાબહેનનું પ્રથમ લગ્ન એમણે જોઈવું હતું તેમ એ પુનર્લગ્ન માટે યોગ્ય યુવકની ભાળ મેળવે અને ધરઆંગણે દીકરીનું પુનર્લગ્ન ગૌરવભેર ભાજવી શકે. એમણે રોહીએને ખાનગીમાં કહી દીધું કે સુધા જો એની મેળે પુનર્લગ્ન કરી લેતી હોય તો અમારો વાધો નથી.

દીકરી અને મા-બાપ, રંગૂન જવા મેટા શહેરમાં રહેતા હતાં. દીકરીને સમાજમાં હરવાફરવાની ફટ હતી. વિધવા છતાં કોઈ બંધન ન હતું. પરંતુ મધ્યમ વર્ગના સમાજમાં સ્ત્રીને ફટ હોય તો પણ એને સ્ત્રીઓ સાથે હરવાફરવાની તક મળે છે. પુરુષવર્ગ સાથે એનું કોઈ કાયંક્ષેત્ર હોતું નથી એટલે એની સાથે એ સ્વાભાવિક રીતે હળી શકતી નથી. આમ સુધાબહેનની પુનર્લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હતી છતાં એવા કોઈ યુવકના પરિચયમાં એ આવ્યાં ન હતાં કે એ પરણી શકે. રોહીએને એવો કોઈ યુવક ભાળમાં ન હતો કે શ્દિ તોડીને એ વિધવા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થાય. એક રોહીએ સુધાબહેનની હકીકત અને જણાવી અને કોઈ લાયક યુવક મેળવી આપવા લાંલામણું કરી. એ રોહીએ વિરોધમાં જણાવ્યું હતું કે યુવક માતિનો નોઈએ !

સ્વતંત્ર રીતે કમાતા પ્રચ્ચ યુવકોના પત્રો હતા. તેમાંથી એક યુવકનું લાચુતર ઓછું હતું અને મધ્યમસરનું

કુટુંબ લઈને મેસી શકે તેવો પગાર ન હતો. બીજા ભાઈની કમાણી મધ્યમસરની હતી, પરંતુ જે લાઈનમાં એ નોકરી કરતા હતા તે સુધાબહેન અને એમનાં મા-બાપને પસંદ ન હતી. બાકી રજા ત્રીજા યુવક. એ ભાઈ વિધુર હતા. ચોવીસપચીસ વર્ષના નવજીવાન હતા. પ્રથમ પત્નીનું એકેય સંતાન ન હતું. એ લાવનાશીલ હતા કે હું વિધુર છું. એટલે વિધવાને પરણવાનો મારો ધર્મ કહેવાય. તેમણે કોઈ લાયક બહેન એવી તૈયારી બતાવતાં હોય ત્યારે તો એ ધર્મ આપણે ધર્મ બની રહેવો જોઈએ.

એ લાઈ અને મળ્યા. એમની ઈચ્છા જણાવી. લાવના જણાવી. એ સ્વતંત્ર વેપાર કરતા હતા. એટલે બધી રીતે યોગ્ય હતા. મેં એમને પૂછ્યું : 'તમારાં મા-બાપ કેવા વિચારનાં છે ?'

યુવક : 'એ તો સમાજના આલુ રિવાજમાં માનનારાં છે. એ કોઈ રીતે આમાં સંમતિ ન આપે.'

હું : 'તમારા આ જાતના વિચારો એ બંને છે ?'

યુવક : 'ના.'

હું : 'તો પ્રથમ તમારે એમને તમારા આ પગલાની જાણ કરવી જોઈએ.'

યુવક : 'તો તો એ વિરોધ કરે. એ વરતું ઠેક સુધી જાની રાખવી એમ હું માનું છું.'

હું : 'માન્યાપતો વિરોધ તમે સહી નહિ શકો એવી બીક છે ?'

યુવક : 'બીક તો નહીં પરંતુ બ્યારે ખાતરી હોય કે એ કોઈ ઉપાયે સંમતિ આપવાનાં નથી ત્યારે આગળથી જાહેર કરીને ધરમાં કંકાસ થું કામ ભીનો કરવો ? બની ગયા પછી એ પોતે જાણે તેમાં વાધો પણ શો છે ?'

હું : 'વાધા એટલો જ કે જ્યારે આપણે કોઈ સાહસ કરવા નીકળીએ ત્યારે આપણી શક્તિનો કયાંસ કાઢવો જોઈએ. આજે તો તમે એમ માનો છો કે એ પગલું ભયો પછી મા-આપ વિરોધ કરશે તેને હું પહેંચી વળીશ. પરંતુ માનો કે મા-આપે એવું ઉગ્ર પગલું લેયું; કે જેની તમને કલ્પના પણ ન હોય, તે વખતે તમને પરતાવો થાય કે મેં આલું ઉતાવળિયું પગલું ક્યાં લેયું, તો એ પરતાવોનો ભ્રમ થયું પડે પરણનારને. અગત રીતે, ખ્યાલમાં ન આવે તેમ રાય પણ એના ઉપર ઊપર, એમાંથી બનેનાં મન જોયા થઈ જાય. કલેશ ધર કરે તો સુધારો સુધારાની જગાએ રહે અને એ પગલું જ બનેના કુખ્ય મૂળ થઈ પડે. એટલે આલું સાહસ કરતાં પહેલાં જો ભય હોય તે જોજો જીવેને ધ્યેય ઉપર પહોંચિયું એ મુશ્કેલ છતાં સીધો રસ્તો છે. એ રીતે મારું માનવું છે કે તમારે પ્રથમ માઆપને તમારી ઇચ્છા જાહેર કરવી.'

યુવક હસીને બોલ્યો : 'સમજ્યો; મારું પાણી માપવાની તમારી ઇચ્છા છે.'

હું : 'જોડા પાણીમાં ઊતરતા હોઈએ ત્યારે સહીસલામતી માટે પાણી માપવું જરૂરી નથી ?'

યુવક : 'મને મિલકુલ વાધો નથી. પરંતુ એનો અર્થ એવો તો નથી ને કે મા-આપની હું સંમતિ ન મેળવી શકું ત્યાં સુધી પગલું ન ભરી શકું ?'

હું : 'મિલકુલ નહિ, ફક્ત એમને એવું ન લાગવું જોઈએ કે દીકરાએ એમને આધારમાં રાખ્યાં; અને જાણ્યું હોત તો એને કોઈ ઉપાયે પગલું ભરવા ન દેત. ભવિષ્યમાં તમને પણ પરતાવો ન થાય કે છતાં પગલું ભર્યું તે ખોટું થયું.'

અકવાડિયા પછી મહેન્દ્ર આવ્યો. એના મોં ઉપરની તેજ જોતાં હું સમજી ગયો કે એ આગ છે.

મેં પૂછ્યું : 'કેમ શું બન્યું ?'

મહેન્દ્ર : 'બીજું શું બને ? મેં કહ્યું હતું એમ માતા-

પિતાએ વિરોધ ઊભો કર્યો. બા તો દલીલને બદલે રડીને જ મને દીધો કરી નાખવા માગતો હોય તેમ હું ઘેર હોઈ તેટલો વખત રડ્યા જ કરે.' અને ખિરસામાંથી પત્ર કાઢીને મારા હાથમાં મૂકતાં એણે ઉમેર્યું : 'મારી મોટી બહેનને મેં પત્ર લખ્યો હતો, એણે હિંમત આપતાં સરસ પત્ર લખ્યો છે. માઆપનો વિરોધ હશે તો પણ પોતે ભાઈને પાછો ઊભરો તેમ એણે બહેન તરિકેની ફરજ જાહેર કરી છે.'

હું : 'સુધાજીનેને જાણવી દઉં કે મહેન્દ્રભાઈ મક્કમ છે ?'

મહેન્દ્ર : 'પુશ્પીથી.'

હું : 'પંદર દિવસ પછી તમે મને પાછા મળજો.'

મહેન્દ્ર : 'કેમ ? તમને સંકા છે કે હું હિંમત હારી જઈશ ?'

હું : 'સંકાની વાત નથી. પરંતુ માઆપ પહેલે વિરોધ હોય ત્યારે શું બને છે તે મારે જાણવું જોઈએ ને ?'

મહેન્દ્ર : 'એટલે તમે પંદર દિવસ પછી સુધાબહેનને પત્ર લખશો ?'

હું : 'ના, એ તો આજે જ લખું છું.'

જવાબમાં સ્નેહીતા પત્ર આપ્યો કે 'મહેન્દ્રની ફરખાસ્ત આવી છે ત્યારથી સુધા પુશ્પમિજીમાં છે. અહીં મહેન્દ્રના કુટુંબના બે-પાંચ જણ તેનો પણ અભિપ્રાય પાડ્યો છે કે એ સર્વ રીતે લાયક છે. સુધાની એકેએક દિલચાસમાં ઉત્તેજ છે અને દેશમાં આવવાની અધીરાઈ પણ છે. માટે આ પ્રશ્નને વધુ ન લખાવતાં જેમ બને તેમ જલદી પતાવી નાખો તો સારું.'

પંદર દિવસ પછી મહેન્દ્ર પાછો આવ્યો. એનાં પગલાં ઉપરથી હું વર્તી ગયો કે એ હિંમત હાર્યો નથી, છતાં મેં પૂછ્યું : 'કેમ સિંહ કે શિયાળ ?'

મહેન્દ્ર : 'તમને શું લાગે છે ?'

હું : 'માઆપનો વિરોધ કેવો છે ?'

મહેન્દ્ર : 'પરાક્રમીએ પહોંચ્યો છે. બધા સમજાવવા

પ્રયત્ન કરે છે છતાં હું માનતો નથી એટલે એમણે એવો કંકાસ માર્યો કે ઘરમાં બિલા રહેવું મારે માટે પીઠાણ થઈ પડ્યું છે. મોટી બહેને સંમતિ આપી છે એ જાણતાં એને ઘેર આવવા પિતાએ લખ્યું એટલે જવાબમાં એણે જણાવ્યું કે હું ઘેર આવીને તમને મદદરૂપ થઈ શકું તેમ નથી એટલે છેલ્લા હથિયાર તરીકે આ જુવાન દીકરો મરી ગયો હોય તેમ છેડો વાળીને બેસે છે. હું : 'મન સમગ્ર તો નથી થતું ને ?'

મહેન્દ્ર : 'ના. પરંતુ હવે ધાય છે કે આ માનસિક તાણોના અંત લાવવો જોઈએ. આ વસ્તુ લંબાવવાથી મગજ ઉપર બધાને નાહક મોળે પડે છે. માત્રાપ ન્યાં સુધી આ નહિ પતી જાય ત્યાં સુધી ત્રણ આંશ રાખશે. મારી વિનંતી છે કે જલદી પતી જાય તેવું કરો.'

હું : 'આજે જ તાર કરું.'

મહેન્દ્ર : 'સરસ. જણાવી દો કે પહેલી જ સ્ટીમરમાં આવવા નીકળે.'

હું : 'સારું.'

મહેન્દ્રનાં મા-આપે જ્યારે જણ્યું કે હવે છેલ્લું પગલું બાકી છે, છોકરીને બોલાવવા તાર પથ્થુ કરી દીધો છે, ત્યારે એમણે છેલ્લો હલ્લો શરૂ કર્યો. દીકરીને તેડી મંગાવવા એક સ્તેહીને મોકલ્યો. દીકરીએ માન્યું કે આવી સ્થિતિમાં બાઈને હિંમત આપવા પથ્થુ પોતાને જવું જોઈએ. મોટી બહેન આવી હતી તો હિંમતભરે પથ્થુ બાએ એના આવવાનાં જે ધધગાવીને પોક મૂકી કે દીકરીનું હૈયું માની લાગણીથી હચમચી ગયું. બાને સમજાવવાની વાતો તો કયાંમ ગઈ પથ્થુ એનાં આંસુજ ખાળ્યાં ન ખાળ્યાં, માને છાની રાખવા યત્ન એણે કર્યો તો માએ સંજાળાવ્યું કે, 'હું શી રીતે છાની રહું ? દીકરો ધરતું નાક કાપવા બેઠો; દીકરી થઈને તું એમાં ટેકા આપવા તૈયાર થઈ. તું એમ જાણતી હોઈશ કે હું રડીને રહીશ, પણ ન્યાં મહેન્દ્ર એ છોકરી સાથે ફેરા ફર્યો

કે હું જીવ ન કાઢી નાણું તો કહેજે !'

મોટી બહેન ડાઘો મઈ એટલું જ નહિ, પણ એણે મહેન્દ્રને પણ ડગાવી દીધી. મોટો ભાઈ અકાળે અવસાન પામ્યો હતો. આમ મોટો દીકરો મા-આપને સુખ આપે તે પહેલાં પ્રજાએ બોલાવી દીધી, અને બીજા દીકરાને બહારો આપી મા પ્રજા છેડાવ તૈયાર થઈ. બહેને મહેન્દ્રને વીનવ્યો. મા-આપની આંતરડી કકળાવીને તું લગ્ન કરીશ તો સુખી નહિ થાય. આ આટલી હંદે જશે તેની મને ખબર ન હતી. છેવટ સલાહ આપ્યો : 'છેલ્લી ધડીએ હવે ના પાડવી તેવું શું ?'

બહેને કહ્યું : 'તમને સંકાય થતો હોય તો હું ના કહેવા જાઉં. જે કરવાં વેળા લીરુપણીને લોધે કહેશે તો સાંભળી લઈશ. સુધાબહેનને આધાત લાગશે તે બદલ એમની માફી માગતો પત્ર લખી આપીને આવીશ.' જે બહેનની હિંમતની મહેન્દ્રને હૃદ હતી એ જ એને નાહિંમત કરવા લાગી. બા અત્યાર સુધી રડીને—કળિયો કરીને રહી હતી. બહેને તો પક્ષકાર તરીકે આગ્રહનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. છેવટ મહેન્દ્રને વાતાવરણે ડગાવી દીધી.

મહેન્દ્ર મારી પાસે આવ્યો. એણે નિસ્તેજ મોં જોતાં જ અને ક્રાંતિકો પડ્યો. એની પથ્થુ મારી સામે નજર મારવાની હિંમત ન હતી. વાત કરતાં એની આંખમાં આંસુ હતાં. બાએ છેલ્લી ધડીએ હિંમત હારવા હું એને આગ્રહ કરીશ એમ માની લઈને એણે કહ્યું : 'છેલ્લી ધડીએ ના પાડતાં મને શું દુઃખ ધાય છે તે હું જ જાણું છું. પણ મને આગ્રહ કરીને શરમાવશો નહિ.'

લોહાવું સાવ પાણી બિતરી ગયું હોય તેવી મહેન્દ્રની દશા જોઈને હું એને આગ્રહ ન કરી શક્યો.

સુધાબહેન બહીં આવવા ન નીકળે, એવો તાર હું કરવા બેઠો ત્યારે એ તાર વચ્ચે આધાત સાથે સુધાબહેન પાપાજીમૂર્તિ બની જશે એ ભય જ મને બીવડાવી રહ્યો હતો. પરંતુ પ્રજા દરેક વખત આનં-

બાળક

ઠમિના ગયા માસના અંકમાંથી લેખ "રક્ષાધાન" વાંચ્યા પછી સહેજે તે પછીની પ્રક્રિયા જણવાની દરેકને ઈચ્છા થાય જ. આ અગ્રયાસુ લેખમાં આપણને બાળક વિષે તેના જન્મ પછીની પ્રક્રિયાનો સુંદર ખ્યાલ મળે છે એ દરેકને રજેરજની માહિતી પૂરી પાડશે જ....

જન્મજાત શિશુ જેમ આનંદનું પાત્ર છે તેમ ખ્યાનપાત્ર વ્યક્તિ પણ છે. કારણ કે એના જેવું બાળક પહેલાં હતું નહીં અને કદી ચરો પણ નહીં.

તે તેના માતા કે પિતા કરતાં — અરે, બંનેના સંમિલન કરતાં તદ્દન નવી વ્યક્તિ છે. જે અનન્ય અને અપ્રતીમ છે.

દુનિયાબરનાં બાળકોમાં કેટલીક સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ હોય છે. જન્મ વખતે બાળકનું વજન સાત

રતનનું અને લંબાઈ આશરે ૧૯ ઇંચની હોય છે. તેનું માથું મોટું હોય છે. આખા શરીરની લંબાઈને

દના સમાચાર આપવાનું જ આપણા કરે લખતો નથી એટલે એવા દુઃખ સમાચાર કૃત્રતા હાથે તારના કોર્મ ઉપર લખ્યા વગર મારો છૂટકો ન થયો

હું તે પછી બીજા યુવકોનો અવલ કરતો હતો, પરંતુ એનું કંઈ પરિણામ આવે તે પહેલાં એ જ રહેલીના સમાચાર આપ્યા કે સુધાગહેને અહીં જ એક ભાઈ સાથે શોકય ઉપર લગ્ન કરી નાખ્યું છે ! એ ભાઈને પરણ્યા ત્યારથી પત્ની પસંદ નહોતી અને એથી એમણે

પા ભાગ માથું રોકે છે. આવા મોટા માથામાં અને પેટના ભાગમાં શરીરના સાત રતલ વજનનો મોટા ભાગ સમાયેલો છે. પેટમાં વજનદાર ચક્ર (ગિર) આવેલું છે. એમાં સંધારાયેલું લોહ બાળકને યોગ્ય

કર્મ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતું નહીં હોવાથી થોડા માસ માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

બાળકના હાથ ને પગ ટૂંકા હોય છે. હાડકાં મુખ્યત્વે તરુણાશિયનાં અને લાંબાં હોઈ પોચાં — અરે, રખતર જેવાં હોય છે.

કરોડ પણ

સ્થિતિસ્થાપક હોય છે. કાંડાના હાડકા બન્યાં નથી હોતાં. તાળવાના ભાગમાં યોપરીમાં ખાડો હોઈ

પત્ની સાથે સંસાર માંડ્યો ન હતો.

બ્યારે બ્યારે સુધાગહેન સાંભરી આવે છે ત્યારે મને થાય છે કે મહેન્દ્રવાળો આધાતજનક પ્રસંગ બન્યો હોત તો સુધાગહેન આમ શોકય ઉપર પરણ્યા તૈયાર થયાં હોત ? મહેન્દ્રની મા બાપ સિરુદ્ધ મેં કસોટી ના માંડી હોત અને ચૂપચાપ એને પરણી જવા દીધો હોત તો ? સુધાગહેનના ઉપલા પગલામાં હું જન્માબદાર ખરો કે નહિ ?

*

ગળના રક્ષણ કાળે ત્યાં ચિન્તક આતરત્વવાનું આવ-
ણ છે. માંસપેશીઓ પોચી અને ઢીલી હોય છે, પણ
||ળક અસાધારણ સળવળાટ કરી તેને સખત બનાવે
, આંખો ભૂરાસપડતી રાખોડી રંગની હોય છે જે
લોક મહિના આદ વ્યક્તિવિશિષ્ટ રંગ ધારણ કરે છે.

શુઓનાં બચ્ચાંની સરખામણીમાં નવજાત શિશુ તદ્દન
રાધાર નીવડે છે. છતાંય તે દેખાય છે તેના કરતાં
ણું મજબૂત છે. એનાં જીવનની આ કંઈ ઓચિંતી
દશ્યાત નથી. તેનું જીવન તો ગર્ભમાં કચારનુંચે શરૂ
પેલું છે. ગર્ભોવાસના સોળમા કે વીસમા અઠવાડિયે
ઈ હૃદય ધગકતું થાય છે. જન્મના સાઠ છ મહિના
ફેલાં તો એના શરીરનો સામાન્ય આકાર અને
પ્રતાનો-ધાટ તો ધણી ચૂક્યો હતો. ગર્ભોવાસના
ચિમા મહિને તેનું વજન જે કે માત્ર એક રતલનું
ય છે પણ તે વખતે તેનું જ્ઞાનતંત્ર તો ધણી ચૂક્યું
ઈ. ગર્ભમાં તે હાલવાની, હાથપગ ટૂંકા કરવા, માથું
ઠાવવું વગેરે ક્રિયાઓ કરી ચકતું હતું. મહિનાઓ
રાં તે હલનચલન કરતું હતું, કેટલીક વખત તો
ટલા ઝોશથી કે માતાને પણ તેની બાજુ ચડા કરતી
તી. જે કે તે જન્મ પહેલાં આસમાં હવા તો નહોતું
ઈ પણ છેલ્લા ચાર મહિનામાં તેની છાતી શ્વાસો-
શ્વાસ થવાની જેમ અવારનવાર હાલતી હતી. કેટ-
કે બાળકો ગર્ભોવાસમાં અંગૂઠો ચૂસતાં હોય છે તો
ચચિત કાકના રડવાનો અવાજ બહાર સંભળીતો
વાની નોંધ વાંચવામાં આવે છે.

ન્મ બાદ એક એ મિનિટે હવા આસમાં લેવાની
દશ્યાત કરવા કાળે નવજાત શિશુએ 'રડવું' જોઈએ
ઉદરપટલ પડશે (ફેફસાં અને આંતરડાં વચ્ચે
ડો આવેલો પડશે) ધમણની જેમ હાલવાથી ફેફ-
માં હવા પૂરાય છે અને ગળા ને નાક વાટે થોડું
ાહી બહાર ફેંકાય છે. આ ક્રિયામાં પસાર થતી
ાને લીધે ગળામાં આવેલા 'સ્વર તંતુ'ઓ હાલે છે
ાથી જે અવાજ પેદા થાય છે તેને આપણે રુદન
જેમ છીએ. હવા વિના પાંચ મિનિટમાં મૃત્યુ આવી

પડે એ બાજુની બાબત છે. ગર્ભોવાસમાં તો માતા
પ્રાણવાયુ પૂરો પાડતી હતી પણ હવે સ્વતંત્ર જિંદગી
ચતાં આસ લેવાના કડોકડી સમયે મોં ફાડી પરિશ્રમ-
પૂર્વક આસ લેવાના પ્રયત્નમાં થતો અવાજ આપણને
રુદન જેવો સમજાય છે. બીજા શ્વાસોચ્છવાસથી બાળ-
કના શ્વાસોચ્છવાસ મગજમાં આવેલા શ્વાસ કેન્દ્રના
અંકુશમાં આવી જાય છે. આમ સેકન્ડોની ગણતરીમાં
બાળક ગર્ભોવાસની જલજ પરિસ્થિતિમાંથી દુનિયાની
હવાઈ પરિસ્થિતિમાં બદલાય છે. આ ક્ષણ માનવ
જીવનનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય છે.

તો પછી પ્રશ્ન ઘરો કે ગર્ભોવાસ દરમિયાન બાળક
હવા વિના જીવતું શી રીતે હશે? જન્મ પહેલાં
ગર્ભને જોઈ તો પ્રાણવાયુ નાળદારા પૂરો પડતો હતો,
નાળ ઝોર સાથે જોડાયેલી હોય છે અને ઝોર એ
અદ્ભુત ગળણીની યોજના છે. એમાંથી રસાકર્ણ બારા
માતાના લોહીમાંથી ચુકેજ કેલસ્યમ લોહ ક્ષાર હોર
મોતો અને પ્રાણવાયુ વગેરે બાળકના લોહીમાં જાય
છે. આ કુદરતની કાપાની કરામતમાં ખૂબી તો એ છે
કે માતા અને બાળકના લોહી એકબીજા સાથે કદી
ભળતાં નથી.

પહેલા શ્વાસ વખતે બાળકના શરીરમાં અટપટા ફેર-
ફારો યોજાય છે. ગર્ભોવાસમાં બાળકનાં ફેફસાં કામ
કરતાં ના હોવાથી ત્યાં લોહી જતું ન હતું પણ હૃદયના
જમણા ભાગમાંથી લોહી સીધું હૃદયના ડાયા ભાગમાં
જતું હતું પણ જન્મબાદ હૃદયનું આ દાર અપોઆપ
બંધ થતાં જમણા હૃદયમાંથી લોહી ફેફસાંમાં જઈ,
ત્યાં શુદ્ધ બની ડાયા હૃદયમાં જાય છે.

જોણું, બાળક જિંદગીની શરૂઆત (શ્વાસ લેવાની
ક્રિયા) રુદનથી કરી છે. ખજી તો તે ધણું કારણોસર
રડે છે. પણ રડવાનાં બે સુખ કારણો છે. જૂખ અને
બીનું બાળોતિયું. અને પછી બાળકે જ્યાં બાજુનું કે
રડવાથી તેની દરકાર સખવામાં આવે છે એટલે તે
કણસવું, ચીંચીઆરીઓ પાડવી, ઉઠકારા કરવા વગેરે
રુદનના અનેક પ્રકારો અજમાવે છે. આનો અર્થ માત્ર

માતા જ સમજી શકે છે. દુન ઉપરાંત બાળક મોઢું વાકુંચું કરી શકે છે. સ્થિત કરે છે અને અર્થ સ્થાવર છે. આ તેની મુખમુદ્રાઓ અર્થપૂર્ણ હોય છે, જે બાળકની શુદ્ધિની ખાસવર્ણનો એક ભાગ છે.

બેબેની અને દુ.ખ વખતે તે પ્રત્યાધાતી ક્રિયાઓ કરે છે. દાઢે ધ્રુવે છે. ચીમડી ખસે તો દૂર ખસે છે. તેને ઉઘી પાડો તો શ્વાસ લઈ શકાય તે માટે મોઢું એક ખાલુએ કરી દે છે. માથું કે બન્ને હાથોને પડખે સખત રીતે પકડી રાખે તો તેમાંથી છૂટવા કાળે પોતાની જાતને છૂટી કરવા કાળે તે આશ્ચર્યજનક વેગથી તરફડીયાં મારે છે.

તમારા ખાસમાં પણ નહીં આવે કે શારીરિક અને માનસિક રીતે બાળક આપણા કરતાં ચડિયાતું છે. ખરેખર તે આશ્ચર્યજનક જીવ છે. એવું ખરું સામર્થ્ય તો—ગર્ભાશયની બહારની સ્થિતિઓને અનુકૂળ થઈને રહેવામાં છે. ગર્ભાસમાં તે ઈન્જ અવાજ કે બહારની દુનિયાના પરિતાપોથી દૂર પેટની દિવાલમાં ગર્ભજળમાં મહિનાઓ પર્વત રહ્યું. જન્મ થતાં તે કુદૃષ્ટા બને અધારા નિવાસમાંથી પ્રકાશ ઠંડી ગરમી પવનના મુસવાદા અને અવાજબરેલા સ્થાનમાં આવી પડે છે. અત્યાર સુધી તેને પાણીમાં તરતા રહેવાનું હતું એના બદલે હવે હાથે તેટલી પોચી પણ પાણીની સરખામણીમાં કંઈ પથારી ઉપર સવાનું થયું. અત્યાર સુધી વગર માથે વગર શોષ્યે ખોરાક મળતો હતો એના બદલે હવે તે શોધવાનો રહ્યો. જિંદગીમાં કેટલો ફેરફાર ! જિંદગીમાં કેવી ઉચ્ચપાચલ ! છતાં નવ-જાત સિદ્ધિ એને આસાનીથી જરૂરી શકે છે.

કૂદા જેવું કામળ બાળક માન્યામાં ના આવે એટલું મજબૂત હોય છે. તમે તેને એક હાથે કે પગે જીચડી શકો છો. એની પકડ એટલી તો મજબૂત છે કે તેના હાથમાં આવેલી લાકડી વતી તેને જીચકવામા આવે તો તે લાકડીને એક હાથ વતી અડધી મિનિટ સુધી પકડી રાખશે. જ્યારે બાળક દૃષ્ટિ મુજબ હાથના હલનચલનનું સહ-નિયમન કરે છે ત્યારે શોષ મહિના

બાદ આ તેની શક્તિ નાશ પામે છે. તે બીજા પોતા વિના ફક્ત પાણી ઉપર લાંબો વખત જીવી શકે છે જન્મ વખતે બાળકનું હૃદય મોટરો કરતાં બેચડું કામ કામ હોય છે. તે ઝડપી શ્વાસ લે છે. તેનું રુધિરચિ સરણુ પણ ઝડપી હોય છે. તેના શરીરમાં આપણું શરીર કરતાં વધારે લોહ, વધારે કેલ્શિયમ, વધારે ફેરફાર ને વધારે વિટામિનો હોય છે. એની જૂથ પણ માન્યામાં ના આવે એટલી વધારે હોય છે વર્ષભરમાં એવું વજન જન્મ વખતના કરતાં ત્રણગર વધે છે. અને માનસો ? બાળકને પાણીમાં મૂકવામા આવે તો તે તરશે. જળવવાનું એટલું કે એના માથે અને નાક પાણીની સપાટી ઉપર રહે. આ ઉપરાંત એવું તારવવામાં આવે છે કે બાળકને તરતાં શીખ પ્રવાનો ઉત્તમ કાળે તે લાય અને બીકથી ભરેલા જ તે અગાઉનો એક વર્ષની ઉંમર પહેલાં છે.

બાળક આજ મીચકારે છે પણ કોઈ ખીવડાવે ! આપણે મીચીયે તેવી રીતે નહીં. પણ જોવાને આ કાંપે ત્યારે બાળકની આંખો તેજ પારખવામાં પારખે છે. આમડી દ્વારા સંવેદનાઓ, લાયે તે અરપછ હોય પણ તે ઝીંચે છે. હજી તેના આંગળાંના ટેરવાં સ્પર્શે દ્રિષ્યનું કામ જરાબર ઉપાડતાં નથી હોતાં પણ હચેક વતી તે વસ્તુઓને પારખે છે પણ આના કરતાંય તે સ્વાદ વતી વસ્તુ પારખવા પ્રયત્ન કરે છે. પાંચે રાત્રે દ્રિષ્યોમાં સ્વાદેન્દ્રિય એજ વિકાસ પામેલી હોય છે. તે કે બાળક ગલ્તો ખાંડો મીઠો કે કડવો સ્વાદ પારખ શકતું નથી પણ ખાવાની વસ્તુ તેને ગમે છે કે નહીં તે મોટેરોની જેમ નિશ્ચયતાથી દર્શાવી શકે છે.

નવજાત સિંથુનો કોઈ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ હોય તો તેની ચૂસવાની શક્તિ છે. એક તો એની અંદર પર્ણ હડખળીને લીધે તે સતનની પકડ લઈ શકે છે અં બીજું જન્મે ગાલમાં બદામ આકારનાં ચરખીનાં પ હોવાથી તે ચૂસી શકે છે.

બાળક ચપળ ને હેશિયાર પણ છે. તેને તેની જરૂરિ યાતની બાજુ પડે છે અને તે મુજબ તેને માગત

પણ આવડે છે. આ માટે તેની પાસે એ સાધનો છે. હાસ્ય અને રુદન. જાણ કે એને સામાનું હાસ્ય પાર-ખતા આવડતું હોય તેમ સામેથી ખિલખિલાટ હાસ્ય કરે છે. કદીક તે હાસ્યથી સામાનો પ્રેમ છતી લે છે. હાસ્યની જેમ તે રુદનનો ઉપયોગ કરે છે, પણ ખાસ કરી તે ખોરાક કે લીનું કપડું બદલવા માટે માતાનું ધ્યાન ખેંચવા પૂરતું હોય છે.

હાસ્ય અને રુદનનો ઉપયોગ એ બાળકની શુદ્ધિની ખીલવણીનો એક કામ છે. બાળકની શુદ્ધિની અકલ્પ-શક્તિ અતુલ્ય છે. વર્ષના ગણનાં તે કેટ કેટલું શીખી શકે છે ! ધૂંટણીએ પડવું, જાણવું, એસવું, પા-પા ફગલાં પાડવાં, એ પાંચ શબ્દો બોલવા ને સર્ગવહાલની બોળખવાં. આટલા ગાળામાં બાળકના જેટલું મોઢું માણસ શીખી લે તો તે શુદ્ધિમાન ગણાયા વિના ના હોય ! એ કે બાળકની આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમો ચિત્ત-ચંચીની સરખામણીમાં કોતરતી છે. પણ એક વર્ષની બેકેમર બાદ તે જ્ઞાન-મેળવવામાં એટલું પહોં આગળ વધી જાય છે કે કોઈ પ્રાણી તેની સરખામણી કરી હશે કે તેમ નથી. તેની સમજવાની અને કામ કરવાની શક્તિ દશકાઓ પર્વત વધતી જાય છે, આમાં સમજવાની શક્તિ તો મરજીની ધડી સુધી વધતી રહે છે. આના બાળકના હાથ-પગેનું હલનચલન બહારની ક્રિયાઓના આધારે નહીં પણ શરીરની આંતરિક ક્રિયાના પરિણામે થયેલી ઐચ્છિક ના ગણાય. એમ માનવામાં આવે છે કે બાળકનું બધું હલનચલન ધૃતિરાસિસરથ અને શ્વસનક્રિયાના ફેરફારોને લીધે થાય છે. જન્મ પછી બાળકનું મન ઇચ્છાશક્તિ વગર

વિકાસ પામે છે માટે બાળકનું હલનચલન અનૈચ્છિક ગણવામાં આવે છે. બાળકના હાથપગની ઐચ્છિક માંસપેશીઓ ઇચ્છાને આધીન બનેલી નથી હોતી. માંસપેશીઓના આંતરિક ફેરફારોને લીધે હલનચલન થતું માનવામાં આવે છે. આ આંતરિક ફેરફારો માંસપેશીઓના લોહીના પ્રવાહોના ફેરફારો ઉપર અવલંબે છે. બહારના જગતમાં આવેલું બાળક નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રહી જીવવા માટે ધૃતિરાસિસરથ અને શ્વસનક્રિયામાં ફેરફારો યોગ્ય શકે છે. આ ફેરફારોને આધારે તે વૃદ્ધિ પામે છે અને જીવી શકે છે. ધીમે ધીમે બાળક શ્વસનક્રિયા ઉપર કાબૂ મેળવતાં શીખી લઈ શરીરની જુદી જુદી જગ્યાઓમાં પ્રમાણે હલવને કામ કરતું રાખે છે. આમ અજાણપણે શ્વસન-ક્રિયા ઉપર કાબૂ મળવાથી બાળકની ઇચ્છાશક્તિ કેળવાય છે. બહારના સંજોગોના વારંવારના અનુભવથી ઇચ્છાશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

બાળકની આ શારીરિક અને માનસિક દૃઢીકરણ સાથે નેપિપાત્ર તો અનુવંશ સંસ્કાર (Heredity) છે. તે તેના નાનકડા શરીરના કાપે કાપે જેને (Gene) ના રૂપમાં હાજર છે. આ જેને તેને માતા પિતા તો શું પણ—આદિકાળથી માંડી જધા પૂર્વજો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી જન્મજાત બક્ષિસ છે. તેના આધારે તેના જાતિ, કદ, નાકનો ઘાટ કે આંખોનો રંગ પ્રાપ્ત થયેલાં છે. આમની, દારા જ એવું વ્યક્તિત્વ વિકાસ પામે છે. બાળક માત્રને એનાં આગર્વા જેને જોડે હોય છે. આથી જ આપણે આગળ વાંચ્યું કે આ બાળક જેવું આગળ કોઈ જન્મ્યું ન હતું અને હવે જન્મશે પણ નહીં.

ઠગલાના ખીસામાં રાખી રાકાય તેટલા નાનો માન રૂપ તોલાના વજનનો ફેરિયો-ટેલિફોન મોરફોના ઈજનેર લિથોનિક દુષિયાનોવિચે મોધી મઠ્યો છે. તે વડે શહેરનો કોઈપણ નંબર જોડી રાકાય તે બીજા શહેરનાં નંબરો તો કીક પણ બીજા દેશો સાથે પણ વાતચીત કરી રાકાય છે. ફેરિયો ટેલિફોનનું ડાયલ ફેરવાને તેને મોક્ષસ તરંગ સાથે તાલબદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને તેથી એ સ્વયંચાલિત ફેરિયો ટેલિફોન મથક સાથે સંપર્ક સાથે અને એ મથક આગોઆપ તેને સાદા ટેલિફોન સાથે જોડી આપે છે. આપણું અદ્યતન યંત્ર કેટલું ઉપયોગી નીવડશે તેની સહેલાઈથી કલ્પના આવી શકે છે. મોઝર, વહાણ, વિમાન વગેરે વાહનોમાંથી તમે ટેલિફોન કરી રાકશો. ટેલિફોનનાં દોરડાં નાખવાનું કઠિન હોય ત્યાં આ યંત્ર અનિવાર્ય બની જાય છે.

ફરતા જોવામાં આવે છે ત્યારે ઘણી વખત એક પંખી હોય તો ઘણી વખત તેઓ અગ્રેજ Vના આકારમાં જોડે છે.

ભારતથી જાપાન સુધી તેનો વસવાટ છે. આથી તેઓની વસ્તી સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાતમાં તો ઘણી કહી શકાય એટલી છે. આ કંકિણાસરના માળા જુનથી આક્રોશર સુધીમાં જોવામાં આવે છે. ઘણી વખત પોતાની વસાહત કરી માળા બાંધે છે તો ક્યારેક બીજા બંગલા સાથે વસીને માળા બનાવે છે. તો વળી કેટલીક જોડીની ખાસિયત પોતાનો સ્વતંત્ર માળો બનાવવાની છે. પણ આ માળો બીજા બંગલાની વસાહતથી દૂર નથી હોતો. તેઓ સહીકરના માળો બનાવી અંદર બેથી ત્રણ જૂરા ધોળા રંગનાં ઇર્ધાં મૂકે છે.

અળશીયા, દેડકાં માછલી અને બીજા પાણીની જીવાત લેપટી એ તેનો આશ છે. તેઓ પોતાનો આશ મેલાં મેલાં પાણીમાંથી પણ શોધી લે છે અને ગોખ્યા પાણીમાંથી પણ આશ શોધતાં દેખાઈ આવે છે. નાના મોટા સરોવર, તળાવ મટરના પાણીથી ભરાતા ખાડાને પણ ચારાની શોધમાંથી મુક્ત રાખતી નથી. ધોળી કંકિણાસરને અગ્રેજમાં The White Ibis કહેવાય છે અને વૈજ્ઞાનિક રીતે એજાઇનના માટે Threskiornis Melanocephalus (Latham) કહેવું જોઈએ.

કાળો કંકિણાસર

આજળ જોઈ ગયા તે ધોળી કંકિણાસર કરતાં કદમાં થોડી નાની આ કંકિણાસરનો રંગ તેના નામ સાથે નહીં થઈ શકે છે. ચાંચનો ઘાટ ધોળી કંકિણાસરને મળતો હોય છે. તેના ખભા ધોળા સાદા વરતાય છે. એ ધોળા ડાંધા જોડતી કાળી કંકિણાસરમાં ઘણા દરથી દેખાય છે. પગનો રંગ રાતો અથવા ગુલાબી રાતો રહે છે. તેનો રંગ તડકામાં મળવેલની જુરી ઝાંચવાળો દેખાય છે. તેની સાથે કાળો રંગ તો હોય જ છે. આંખો નારંગી રાતી કે કથાઈ રંગની રહે

છે. માથા ઉપર રાતો મસા જેવી ચામડી હોય છે. અગ્રેજમાં તે રતાશને બદલે કથાઈ રંગ હોય છે. નરમાંથી માદાને તારવવી મુશ્કેલ પડે છે.

આ કંકિણાસર આપણું ખૂબ જ સામાન્ય પંખી છે. જ્યાં ખાતર નાખવામાં આવતું હોય—પછી ભલે તે રસ્તાની બાજુમાં બેઝુ યતું હોય—ત્યાં પણ તેઓ ચરવા જતી રહે છે. છતાં શિયાળામાં આપણે ખાસ કરીને ખેતરમાં ચરતાં જોઈએ છીએ. તેના દેહને અનુકૂળ લંબાઈવાળા પગો હોવાથી તે સરસ રીતે ચાલી શકે છે. અને પોતાના ગોઠણ રૂપે એટલા પાણીમાં જતી શકે છે એથી વધારે પાણીમાં જવાની હિંમત કરતી નથી. તેઓ પાણી પીવા માટે પાણીમાં જતરે છે. સ્વભાવે જરાય ડરપોક નહિ એટલે માથુ-સોની હરફર વચ્ચે ચરતી રહે છે. તેઓની બશીરાની જગ્યા ખાસ તો જ્યાં વૃક્ષો છે તેમાં નાળિયેરી કે તાડ મળી જાય તો તેનો બશીરા તરીકે ઉપયોગ કરવા જુલતી નથી. બશીરા ઉપર બેસી ગયા પછી થોડી થોડી વાર પોતાનો કંકાશ 'કાઉ કાઉ' શબ્દોના ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે. અને અડધી રાતે કે વહેલી સવારના તો આ શબ્દ ઘણો ખરાબ લાગે છે. લડકાંને જોડે ત્યારે પણ 'કાઉ' કરીને જોડી નીકળે છે. તેની સામાન્ય જીઝન તેજ નથી જણાતી પણ જો કાંઈ દુસ્મન પાછળ પડ્યું હોય તો પોતાની પાંખો ઉતાવળી ધમીને સારી રીતે જોડવાની ગતિ વધારી શકે છે.

ઘણાં જળચરો જેમ બપોરે તડકાં ખાવા અને પોતાના પર તપાવવા મગનમાં ગેડા ખારે છે તેમ કંકિણાસરો પણ પોતાના પીછાં તપાવવા અને તેમાંની જીવાતને ઘેરવા બપોરે મગનમાં ચડી જોડતાં જોવામાં આવે છે. ચાર પાંચ કે તેથી વધારે સંખ્યાના ટોળામાં રહે છે. છતાં એકાકી પંખી ચરતું હોય એવું ઘણી વખત દેખાઈ આવે છે. જ્યારે આ કંકિણાસરો દુકડીમાં જોડી આવતો હોય છે ત્યારે તેની પાંખોનું વીંઝતું તમાર જનાવરની જેવું તાલમજ્જ નથી જણાતું. આ પંખી પણ અગ્રેજ Vના આકારમાં જોડે છે. અને

એક પાછળ એક પંખી એમ એક કતારમાં પથ્થુ
ભેડે છે. શિયાળામાં વાડીઓમાં ચરવા જતાં ત્યાં થતા
પાકને નુકસાન કરવાવાળી જીવાત ખાઈને ખેતી સારો
ફાયદો કરે છે. આ પંખીને ખેડૂતો 'મિત્ર કહેવાય છે.

કચ્છ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર અને આખા ભારતમાં
બધી જગ્યાએ થાય છે. વળી તેનો સ્વભાવ એક જ
ઠેકાણે વસવાનો છે. એટલે હમેશાં જોવામાં આવે છે.

તેના માળા માર્ગ માસથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધી જોવા
મળે છે. આ માળો સંતીકાગોળો બનાવેલો અને ઘણી
ઊંચાઈએ હોય છે. ધણી વખત સમગ્રી અને ગીધના
જૂના માળાનો પથ્થુ ઉપયોગ કરી લે છે. તેનાં છાંયો
રંગ ભૂરાશપડતી જમીન ઉપર કંથાઈ છાંયોવાળો
હોય છે અને નેત્રી સંખ્યા બેથી ત્રણ માલુમ પડે છે.
લગભગ બધાં પંખી બધાં ઉછેરતી વખતે રાડીયાં
થઈ જાય છે. તેમાં કંકિણાસર પ્રમાણમાં વધારે શોર
કરે છે. લેસેડાં ટોળાંમાં રહે પથ્થુ માળા તો જુદા
બનાવે છે એમ આ પંખી પથ્થુ દરેક જોડી જુદી
જગ્યા પસંદ કરી માળા પથ્થુ જુદા જુદા બનાવે છે.

જીવાત, કાકીયા, ગરોળાં, દાણા અને ખાતરમાં થતા
કીડા એ આ કંકિણાસરનો ચારો છે. ખાસ કરીને
મંદકી નખાતી હોય ત્યાં તે જગ્યાએ તેઓ જરૂર
કીડા વીણવા આવી પહેંચે છે. તેઓ સવારના ધણે
દૂર ચરવા નીકળી જાય છે. અને પેટ ભરી દસ
અગિયાર વાગે પાણીકાંઠે આવી પાણી પીને કાંઠાની
રેતી કે ગોદરીમાં આરામ કરતાં પોતાનાં પરપુર્ણ
સાફ કરે છે. એ માફક સાંજ સુધી આરામ લઈ
પાછા ચરવા જાય છે અને બચીરા ઉપર પહેંચી
જાય છે.

કાળી કંકિણાસરનું અંગ્રીજી નામ The Black
Ibis છે અને Pseudibis Papillosa (Temmi-
nok) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

પાન કંકિણાસર

કાળી કંકિણાસરથી કદમાં નાની પાન કંકિણાસરનો
રંગ એક સરખો કાળો, માથું રાતું નહિ, ધોળા ખલ્લો

નહિ, તેનો રંગ ચમકદાર દેખાય છે એટલે તડકામાં
તેમાં સુરંગ કંથાઈમાં ભૂરો લીલો રંગ મિશ્ર થયેલો
જોવામાં આવે છે. તેના માથા ઉપર પીંછાં હોય છે
પથ્થુ ચાંચ આસપાસ પીંછાં હોતાં નથી. પગ કંથાઈ
નરમાદા તકાવત વગરનાં હોય છે.

પાન કંકિણાસર સામાન્ય રીતે શિયાળા સિવાય બાક્યે જ
જોવામાં આવે છે. તેનો વસવાટ પાણીકાંઠે હોય છે
અને તેમાં પાનછેવાની વનસ્પતિવાળા કાંઠા વધારે
પસંદ કરે છે. જો ભાડકાવાંચે તો જ પાણીકાંઠે
છાંડે છે. જે વખતે તે જાણે જોડા મારવા લાગે
છે. આ પંખી સમુદાયારી છે એટલે ઓછામાં ઓછી
પાંચ સાત સાથે જ હોય છે. ખાસીપતે રચાનિક મુસા-
ફરી કરવાવાળાં છે એટલે ખાસ નજરે ન ચડે પથ્થુ
ઉપર કંછું એમ ફેણુમારી માર્ગ માસમાં તો જરૂર
દેખાય છે. તેનાં બીજાં સર્ગ કરતાં આ પંખી વધારે
તેજ હોવાનું જોડી શકે છે અને મૂગી છે.

દક્ષિણ યુરોપ, આફ્રિકા અને ઈરાનથી ભારતમાં કચ્છ
સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વ્યાપક છે. અને ભારતનાં
કેટલાક ભાગોમાં તેઓ હમેશા વસવાવાળી છે.

જે આ પંખીના માળો કચારેય જોયો નથી. એટલે
તેના માળો કયાં અને કેવો હોય એની ખાસ માહિતી
નથી. ચારામાં તેઓ પાણીની જીવાતનો ઉપયોગ કરે
છે. આથી કાંઠાની વનસ્પતિમાં ચરતાં દેખાઈ
આવે છે.

અંગ્રીજીમાં આ પંખીને The Glossy Ibis કહે
છે અને Regadis F. Falicoinellus (Lin)
એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

ચમચો

ચમચાનું કદ પાન કંકિણાસરથી મોટું હોય છે.
રંગમાં તદ્દન સફેદ હોય છે. તેના પંખોના રંગ જ માત્ર
કાળો અને ચાંચ લાંબી અને છેડે જતાં ગોળા અને
પહોળી થવાથી તેનો દેખાવ ચમચા જેવો લાગે છે.
આવા લાટની ચાંચ ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે.
લગ્નના વાધા સગ્ને સારે તેના ધોળા રંગમાં ઉપથી

છાતી તંજના રંગની અને છે એ સમયે તેને માથે પીંછાનો ગુચ્છો બેગે છે જે બેતાં ટોપી જેવા લાગે છે અથવા ચોટી પણ કહી શકાય. તેની પહેાળી ચાંચ ઉપર આડાં બૂરા રાખોડી લીટા પડે છે અને છેડા પીળા રંગનો યથાં નય છે. ગળા ઉપર કેસરી પીળા રંગ નીકળે છે. અખિા રાત્રિયિાળ અને છે. મોઢાં પાંખના પીંછાં કાળા રંગનાં થાય છે. આ રંગ નર માદા બનેને આવતા હોવાથી એક બીજને ભૂંદાં તારવવાં સુરેકેલ અને છે.

અમચાનો સ્વભાવ એકાદી રહેવાનો છે. બનતાં સુધી તો આર છે પંખી સાથે જ હોય છે, વળી તેની ન્યાતનાં બીજાં પંખીના સથવારામાં રહી સંપથી પોતાનો આરો શોધતાં રહે છે. તેઓની ખાસ પસંદગી હોળા પાણીનાં દરીઆકાંઠા અને નદીનાં મૂળ ઉપરે જીતરવાની છે. કેટલીક વખત ગામગાના તળાવ ઉપર આરો કરવા આવે છે કે જ્યારે તેમાં તેના ગોઠણુક પાણી રહે ત્યારે એ વખતે તેની ટુકડીને આમથી તેમ પોતાની ચાંચ ફેરવી પાણી હોળાતાં નીકાળવાની ધણી મળ આવે છે. તેઓ બહુ ડરપોક નથી પણ અજાણી વસ્તુને તરત જોળખી કાઢે છે અને ચરતાં તરત જ પોતાની ગરદન જીંચી કરીને જોવા લાગે છે. અને જોડવાની તૈયારીમાં જ દેખાય છે. અમચો કાંઈ દીલી ઉડાનું પંખી ન ગણાય. તેઓ આપણા સહવાસમાં બસીશ પણ રાખે છે અને બચ્ચાં પણ ઉછેરે છે. એટલે આ પંખીને જેતું સહેલું છે. વળી જોડતાં જતાં પણ તેની ચાંચ જોળખાવી આપે છે કે તે અમચો છે. જ્યારે સવારે ચારો કરવા બય અને સાંજના બસીરા વખતે પાછાં ફરતાં તેઓ

પોતાની ગરદન એક બાજુ લંબાવે અને પાછળ પગો લંબાવે એટલે તેની પાંખો ટુંકી જણાય. અને અંગ્રેજ Vના આકારમાં જોડતાં જોવામાં આવે છે. અને એક કતારમાં પણ જોડતાં જોવામાં આવે છે.

આખા ભારતમાં તેની વસ્તી મોબુદ છે. એટલે કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તેમાંથી બાકાત ન હોય. જ્યાં તેઓ વસે છે ત્યાં ત્રણે મોસમમાં દેખાય છે.

તેના માળા જોળામાં જોળા બાર ફૂટથી માંડીને વીસ ફૂટ જિંચા બનાવે છે અને જૂનથી એકાદોમર માસ સુધી જોવા મળે છે. તેઓ જિંચા વૃક્ષની પસંદગી પણ કરે છે અને વાડ ઉપર વેલા ચડ્યા હોય તો ત્યાં પણ વસાહતમાં માળા બાંધી બચ્ચાં શોખથી ઉછેરે છે. તેઓ સાંકીકાનો માળો ગામ વચ્ચે બનાવીને તેમાં ત્રણ ચાર લંબજોળ ધાટના મેલા ધોળા રંગનાં ઘડાં મૂકે છે. તેનાં બચ્ચાં જરા મોટાં થાય એટલે ‘ચીરર ચીરર’ કરવા લાગે છે. તેમાં જ્યારે તેનાં મા-બાપ ચારો લઈને આવે ત્યારે તો ખાસ અવાજ દેવા લાગે છે. બચ્ચાં માળો છોડી દઈ વૃક્ષ ઉપર ફરવા લાગે તે પહેલાં તેના માળો કબીયુનો લગાબ્યા જેવા ધોળો ગની બય છે અને જો વરસાદમાં તે બીનો થાય તો તેમાંથી વાસ નીકળે છે.

અમચા માછલી, દેડકાં, લેપટા, કાગરા-મચ્છી, અને બીજા પાણીમાં ચતી છવાતને આરા તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

અમચાને અંગ્રેજીમાં The Indian Spoon Bill કહેવામાં આવે છે અને તેનું વિજ્ઞાનિક નામ Platalea Leucorodia Major (Temminck & Schlegel) છે.

‘ભિમિ-નવરચના’ના આવતા અંક ખાસ દળદાર દિવાળી અંક તરીકે પ્રગટ થવાનો હોવાથી વલીને બદલે પાંચમી નવેમ્બરે દરેક ગ્રાહકને રવાના થશે તેની નોંધ લેવા વિનંતિ છે.

—બ્યવસ્થાપક : ‘ભિમિ-નવરચના’

ભિમિ-નવરચના

પાનખગતી, કાંકણસરે : ૩૫

ઈશ્વરના ઘરની માયા

જમુડી નહિ છતાં એક નારીના અપમાનવતું મૂળ શોધવા માટે એ ચાલ ચલાય છે તે કોઈ નસુસકયાને યાદ આવે તેવી છે. નારીના માનુસ્યના સાચા અનુચાચની આ કથા નાંચીને ખરેખર એને દાગેડો કઢકંનેરા કાંધ પલ્લુ આંધુથી ધોનાઈ નાખ છે.....

અરવિંદ સોઠે આજે ખૂબ કામમાં રોકાયેલા હતા. મીઠના રિરેટરની મીટીંગ હતી તે એ કાળે છેવટની તૈયારીઓ કરી લેવાની હતી. મીટીંગનું કામકાજ બે કલાક ચાલે કે વધારે પણ ચાલે. એટલે એમણે ઘેરથી નીકળતી વેળા એમનાં પત્ની માયાને કહી રાખ્યું હતું કે પાંચ વાગે માડી લઈને એ ઓફિસે આવી પહેંચિ, આજે પોતે એને લેવા બંગલે નહિ આવી શકે. એ મુજબ શેઠને ઓફિસે મૂકી શેઠર માડી પાછા બંગલે લાવ્યા હતા અને બાઈની વરદીની રાહ જોતો નીચે તોફર ચાકરો જોડે બેઠો હતો.

અરવિંદ સોઠે દસ બાર વર્ષ પહેલાં પરવ્યા હતા અને એકે સંતાન યશુ ન હતું છતાં માયાને જલ્લે ગઈ કાલે જ મળ્યા હોય એવું હેત કરતા. રાજ કાળે માડી લઈ એ ચાર વાગે તો ઘેર આવી જતા અને માયાને લઈ બહાર નીકળી પડતા. રોજ રાતે ઘેર પત્ની સાથે જમતા, ને વર્ણી બહાર જવું હોય તો બંને સાથે જ નીકળતા. એમનાં ઓરડામાં માયાના ફોટાઓ ઠેર ઠેર દીંગાવેલા હતા અને ઓફિસના મેજ ઉપર પણ એની છબી સન્મુખ રાખતા. દસ-બાર વર્ષમાં બંગાળી માયા સાવ ગુચરાતી થઈ ચૂકી હતી. દૂરડાં પહેરવાની કે બેલવા માલવાની કેટલીક બંગાળી લઘણ હજુ રહી હતી પરંતુ એ વડે એ આકર્ષક લાગતી. 'ના, મા, ના' કહી એ એનું નાણુક શરીર દલાવતી ત્યારે એ જોઈ બાંજી બેઠી. ઘેર બઈ એની નકલ કરી ટેવ પાડવા મથતી. અને એનું આકર્ષણ પોતાનામાં પણ આવે એવું ઇચ્છતી.

રોજના કામના કામગીરી જોઈ લીધા પછી શેઠે એમના ગલ્લનીશોને ધોલાવ્યા. અને સરવેયાની દરેક વિષત ઝીણવટથી બોવા લાગ્યા. જે જાળોના સાચવા જ્યેવી હતી તેના ગુણદાય અને કાષ્ટકારણ સમજાવે લેવા

યાદ કરી રાખવા લાગ્યા. શેઠની શાખ સારી હતી. હજુ તો માંડ પાંચોસ વર્ષ થયાં હશે પણ મનમાં ચોખ્ખાઈની છાપ એમણે પાડી હતી. એટલે લોકોને એમના બેલમાં વિશ્વાસ પડતો હતો.

ત્યાં ટેક્સાઈનની ઘંટી રણકી, ખાસ જરૂરી બાબત ન હોય તો આપરેટર એમને ફોન પહેંચાડે નહિ એવી બવરસા હતી. પહેલાં મેનેજર ફોન લીધો અને બંગલેથી ફોન છે એમ જણી શેઠ સામે ધપી.

'પૂછાને, શું હેલું છે?' શેઠને કામ છોડવું મનનું નહોતું. એમણે બીજાની સ્થિતિ થયાં ચાલુ રાખી.

મેનેજરે ફરી ફોન ઉપર કાન માર્યો ને વાત કરી. પણ એના દામ કંજી બાંધ્યો. મોખાંધો હેં હેં નીચી ગયું. ને મેળવે ટેકા લઈ એણે ફરી શેઠ સામે ફોન ધપ્યો : 'આપ જ વાત કરો. બહુ—'

'એવું શું છે?' કહી અરવિંદ સોઠે અપળતાથી ફોન લીધો. પણ બીજી જ ક્ષણે એ પુરથીમાંથી જાગીને બિલા થયા એમના મોં ઉપરથી દૂર ભડી મધું. રાગેડો જીભ ઉપર ગોટા વળી ગયા. સારંદરે પરસેવા છૂટ્યો ને ધમ છંતિને પુરથીમાં ફસાઈ પડ્યા, ફોન ખાખડ કરતો બેધિ પડ્યો.

'માયા !' કહી એમણે રમાલ અપિ દીધો, કુચ્છા દબાવ્યાં. ચિત્તની વ્યથા રોમ રોમમાં વીળવીનાં બાધાન પોંઠે ફરી વળી.

બીજી ક્ષણે એમણે મીટીંગ મુખતવી રાખવાનું જણાવી ઓફિસ છોડી બે જણ એમની સાથે થયા. અને મારતી મોટરે બંગલે પહેંચ્યા. ત્યારે તો ત્યાં પોલીસ આવી લાગી હતી. લોકોનું ટોળું પણ એકઠું થયું હતું. એમાંથી માર્ગ કરી એ અંદર ધસ્યા.

એમને બાબતી ઘટકાર અને ફોરત બી. પી. માયાને તપાસીને બહાર આવતો હતો, પણ અરવિંદને જોઈ

જોશી રહ્યો. ખરે હાથ મૂકી એને માયા પાસે
ઈ ગયો. હળવેથી એણે ચાદર બિઠાવી માયાનું મોં
પ્રહ્નું કયું—લોહીનીગળતું ને છુદાયેલું. એ બેતાન-
ત અરવિંદ ચીસ પાડી આગળ ધસ્યો પણ દાકતરે
ને રોક્યો ને પાછી ચાદર લંછી દીધી.

‘કોઈ ઈલાજ નહોતો.’ દાકતરે એને પોતાની પાંખમાં
ખેંટી કહ્યું. ‘બીબા માળના ઝૂંપેથી ચોકમાં પડે
છી કયાંથી બચે ! છત્ર તરત જ નીકળી ગયો
શો.’ અને પ્રપાનપૂર્વક એમણે અરવિંદને પુરસ્કારમાં
પેસાડ્યો. થોડી વાત કરી ને પછી કહ્યું ‘ચાલ,
મારી સાથે ઉપર ચાલ, એકવાર તું બધું જોઈ લે.
હે છે કે એક કાગળ મૂકેલો છે, તે જોઈ લે.’

સંગેલે હૈયે ને લાથડે પગે અરવિંદ ઉપર ગયો. સાથે
દાકતર બી. પી. હતા. વધીલ—મેનેજર હતા. અને
મોલીસનો ઈન્સ્પેક્ટર પણ એમનાં પગલાં દબાવતો
કંપર પહેલ્યો. પહેલાં શેઠનો ઓરડો આવ્યો. માયાના
સદા ફોડાઓથી એ સજીવ લાગતો હતો. જાણે
બાદલામાં જ માયા બેઠી હશે ને હમણું હસતી
હસતી સામે લેવા આવશે એમ લાગતું હતું. ત્યાંથી
બે માયાના ઓરડામાં ગયો. વચ્ચેની કાચની ગોળ
ટીપાઈ ઉપર કાગળથી લખેલો ભૂરા રંગનો કાગળ
હતો. પાસે જ પેન પડી હતી. એક ક્ષણ ધ્રારકા
પડ્યો કે એ કાગળમાં શું લખ્યું હશે ? એમાં એક-
સાર હશે કે આલેપ ! એ કાગળમાં જરૂર કોઈ નો
લેખ અંકિત થયો હશે, અત્યાર પહેલાં કદાચ કોઈ એ
જોયો પણ હશે. ને એ વાત બહાર પહોંચી પણ
હશે. શું થશે ?

પણ એવી કઈ વાત હતી ? આર વર્ષ પહેલાં એમણે
માયાને જોઈ જાળખી, પ્રીત કરી ને પરણ્યા ત્યારથી
નથી કોઈ જીંયા સાદે બોલ્યું કે નથી કોઈ કહી
રીસાયું. અગ્નિચાસની જરા સરખી ગંધ પણ કહી
આવી નથી. કોઈ શંકાની કે અનિર્ગળની વાત બિલા-
ડવા અરવિંદને તક હશે તો માયાએ ઝટ એના મોં
ઉપર પોતાની હથેળી દાખી દીધી હશે એનાથી

સંશયના ઝેરનું દીપ્તું પણ સહન નહોતું થતું. પાર-
કાની વાતમાં એવું કોઈ સંભળાય તો પણ એ છિઃ
છિઃ કરી ત્રાસી બેઠતી. એણે મરતાં પહેલાં આ
કાગળમાં શું લખ્યું હશે ? અરે, એ શાથી મરી
હશે ?

દાકતર બી. પી.એ કાગળ બિઠાવી અરવિંદના હાથમાં
મૂક્યો ને ચારે બજુ એના મોં ઉપરથી કાગળનું
સત્ય સમજવા દીધી રહ્યા. થર થર મૂળતા હાથે
માંડ માંડ ચશ્મા પહેરી અરવિંદે કાગળ ઉઠેલો,
પણ શું વાંચ્યું તેની ગમ ના રહી એટલે ફરી
ફરીથી વાંચ્યો. અને મુઝાએ હોપ એમ એણે બીબાની
સામે કાગળ ધરતાં કહ્યું,

‘આમાં શું સમજવું ? મને કે’ સમજતું નથી.’
કહી એ ત્યાં જ બેઠી પડ્યો.

કાગળ દાકતરે લીધો. ને ઇન્સ્પેક્ટરની નિઝાસા સંતો-
પાય એ રીતે જરા મોટેથી વાંચ્યો.

‘પ્રિય અરવિંદ,

જાઉં છું. માફ કરજો.

તારી માયા.’

ખસ આઠલા જ શબ્દો હતા. જેની માયા ઓછા-
બોલી હતી એવો જ એનો કાગળ પણ દૂરકાંટલ્ય હતો.
એ દૂરકા કાગળ સહુએ ફરી ફરી હાથમાં લઈ વાંચ્યો,
ફેરવી ફેરવીને જોયો. આપવાત કયો હતો એ વાત
તો દખીની હતી, પણ એવું આશ્ચર્ય શું બન્યું ?
દરેકે વિચારો ક્યાં ને અરવિંદને જાતજાતના સવાલો
પૂછવા માંડ્યા :

‘માનસિક સમતોલપણ કોઈ કોઈવાર—?’

‘કોઈ દિવસ નહિ’ અરવિંદે ખાતરી આપી.

‘કોઈ દુષ્ટો બાધિ—?’

‘રોગનું નામેય નહિ’ દાકતર બી. પી.એ જણાવ્યું.

‘કોઈ શંકા, કોઈ ભય, કોઈ આધાત ?’ એમ પ્રશ્નો
થવા તેવા શખી ગયા. કોઈ ખુલ્લો મળતો ન હતો.

સકુ બેઠા, અને થોડીવારે ઇન્સ્પેક્ટરે એવું કામ શરૂ કર્યું. ધરના તમામ નોકર ચાકરને એણે વારાફરતી બોલાવી સવાલો પૂછ્યા. કેટલુંક ના પૂછાય એવું પણ પૂછ્યું. બાઈ એકલી ક્યાં જતી હતી? કોને મળતી હતી? દિવસના વચલા ગાળામાં એકલી શું કરતી હતી? કોઈ અજણપણ 'માણસ સદેશો લાવતા લઈ જતા ખરા કે? આજે કોણ કોણ આવ્યું હતું? એમની વાતો કોણે સાંભળી હતી?' એમ ઘણી ઘણી રીતે એ વાત ઠકાવવા મથ્યો પણ એમાંથી નેધિવા જેવું કંઈ ના મળ્યું.

શોરૂ બાઈને મળેલો, એને સારું સાઝાચારે બોલાવેલો. એટલે એને મળતાં પહેલાં બાઈને કશો વિચાર આવેલો નહિ હોય. તે પછી માણીની જોડે એણે નવા કૂપ-રેપની વાતો કરેલી ને નવાં બી મંગાવી આપવા જણાવેલું. રસોઈઆને સાંજની રસોઈ ખાંટે સૂચના આપેલી. એ બધી તો રાજીંદી બાજતો હતી. બહારથી મળવા આવનારમાં બે જણ હતા : એક તો મદ્રિલા મંગળતો હિસાબનીશ. એ બે ત્રણ ચેક ઉપર સહી લઈને જતો રહેલો. અને બીજો હતો સાડી વેચનારો ફેરીઓ. બંગાળી ટપની સાડીઓ ખતાવવા આવેલો તે એડર લઈ ગયેલો. પણ એવું નામ સરનામું ક્યાંથી મળે? ને મળે તો એ એ અજણપણે માણસ શું કહેવાનો હતો?

શેઠ રાખા, કકળ્યા, મુંઝાવા. પણ માયા ગઈ તે મઈ. ને કેમ ગઈ તેવું રહસ્ય પણ સચે લેતી મઈ લોકોએ તરેહતરેહના ચુકાદા આપ્યા. કોઈએ અરવિંદ શેઠ ઉપર બાળ મૂક્યું, કોઈએ માયાના નામ ઉપર શાહી ઢોળી. કોઈએ મોટા ધરનાં પોલ ઉપર ટીખળ કર્યું. કોઈ ચોક્કસ કારણ બહાર ના આવ્યું એટલે વાત ચગડોળે ચડી.

ચોથે દિવસે રાજકોટથી શેઠના મામા આવ્યા. બેનની હયાતીમાં એમણે ધણી દિવસો આ ધરમાં કાઢેલા અને અરવિંદ જોડે ધણું રચળોએ સાથે ફરેલા. પણ પછી એ લગભગ બૂઝાર્દજ ગયેલા. એમને વગર

તોયે આવેલા જોઈ અરવિંદને નવાઈ લેપછ. એ કારણ પૂછે તે પહેલાં મામાએ એને અન્-ઝોરડામાં લીધો.

‘જો અરવિંદ, જે થઈ ગયું તે તો થઈ ગયું. મોખ્ખર છે કે તને જેવું લાગે. પણ એનો ઇલાજ નથી છતાં, જે કરવું જોઈએ તે કામ એમ ને એમ પડ્યું છે. એટલે હું આવ્યો.’ મામાએ પુરથી ઉપર પગ ચડાવ્યો.

‘કયું કામ?’

‘નથી જાણતો, એમ? પેલી તો ગઈ. પણ જતાં જાતનેય ભારતી ગઈ, એ તો સમજ. તું ગમે તેટલું છૂપાવે પણ તારાથી લોકોની નજર ઝીલાવાની નથી. જ્યાં જઈશ ત્યાં એ છૂપા ગર્ભિત સવાલો તને કોરી ખાશે. માટે જે ખડું કારણ હોય તે કહી નાખે એનો ઇલાજ કર. કહીશ તો ઇલાજ થશે. ને નહિ તે વાજતું ગાજતું તોરણે આવશે ત્યારે ભારાથી કે તારાથી કે’ નહિ વળે. હજી સમય છે. બોલ, શું કહેવું છે.’ મામાએ પુરથી ઉપર પલાંડી વાળી ને તપકારની શાળી ઉપર ટકારો માર્યો. એમના હિસાબે માણસું છટ્ટી થકે એમ નહોતું.

અરવિંદના મોં ઉપર કુઝબ હતું. એવું મન રડી રહ્યું હતું. આજે ચાર દિવસ યથા પણ માયા ગઈ એમ એવું મન માનતું નહોતું. રાતમાં એ ઊઠીને એકાએક બેસી રહેતો. એને થતું હમણાં માયા પૂછશે :

‘શા વિચાર કરો છો? જે હશે તે સવારે થશે. અભારે સઈ જવને.’ એને લાગતું હમણાં માયા ગરમ કોરીનો ખાલો બનાવી આવી પહોંચશે તે હમણાં એના પાલવ વડે કપાળ ઉપરનો પરસેવો લૂછશે. એ માયા કેમ જતી રહી? કેમ એને કોઈ પૂછ્યું નહિ. કહ્યું નહિ!

એણે મામાના હાથમાં પોતાના હાથ મૂક્યા. અને નિખાલસતાથી છલકાતા અવાજે એણે કહ્યું, ‘તમારે જે પૂછવું હોય તે પૂછો, જે શોધવું હોય તે શોધો

માસ કરો, ખરચ કરો. જરા નોટલી શરમ રાખ્યા
તેના દેંદાય એટલું ફેદો. મારી ખાતર નહિ પશુ
મારી માયાની ખાતર તમને કહું છું, મામા મને
તાવો કે એણે આમ શાથી કયું? કયા દુઃખે એ
મારી એ મને કહો, જરૂર શોધીને કહો.

મને એ પછી મામાએ વાતના ત્રાગણ મેળવવા માંડ્યા.
મેમણે નોકરચાકરોની વાતો સંતાઈને સંભળી, દોસ્ત-
દોસ્તને બળતી વાતોએ ચઢાવી ગલ મેળવવા મથ્યા,
ખજોરોમાંથી ઊંડાની વાતોનો કચાસ કાઢવા યત્ન કર્યો,
પશુ અરવિંદને સડોવી શકાય એવી કોઈ માહિતી
મેમણી પાસે રજૂ ના થઈ. એમણે ધરનાં ટેમલ કપાટ
ફેંદા, ચોપડીઓનાં પાન ફેરવી અંદર મૂકેલી કાપલીઓ
અને દોરેલી લીંટીઓમાં રહસ્ય ખોળ્યું. પશુ કચાંચ
કાંધ હેખાયો નહિ. પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટરે એમને બોલાવી
પોતાના હઠ મત કહી સંભળાવ્યો : 'બંદુ મોટા ધરમાં
સંતાન વિનાની બાઈ, કામકાજ કે ચિંતા કલેશનું
મામ નહિ. એટલે મગજમાં ધૂન આવી ને કપાક
પડી. મૂળે ખજાણી લોક લાગણીથી ખોચા, તેમાં આ
ધૂળી ગુજરાતીની વજુ થઈને વધારે લીલી બની. ચયું,
એવાં તરંગી, ધૂની, લીલાં માજુસોનો પીછો છોડો.
માતામાં કરો માલ નથી.'

પશુ મામાને લાગ્યું કે કલે આખી દુનિયા ના પાડે.
પશુ મામાએ જીવ કાઢી આપ્યો એમાં કારણ તો
છે જ. છોકરીઓ સાસુ નણંદના ત્રાસથી કે વરના
કડવાં વેણથી જીવ કાઢી નાખે, કોઈ ભૂલ પકડાઈ
જવાની ધારતી હોય ત્યારેય એર ઘોળી પીએ. આ
કિસ્સામાં કોઈ નાસીપાસી, કોઈ વણસતો, કાચલી અલિ
લામા, કોઈ અંતરને ફેરી રહેલો પથ્થાતપા—કેંક હોય
તો નોંધ્યો, એ શું હશે?

દુઃખનું એસા દહાડા એમ ભલે કહેવાતું હોય પણ
અરવિંદનું દુઃખ તો રાત ભાંગીને દિવસ જોગે એટલે
વધારે આકડું લાગતું. મામા અઈ પશુ એની માયા
એવી વળગી હતી કે છૂટતી ન હતી. એને થયું :
'મેં એનાથી કોઈ દિવસ ભુલઈ રાખી નથી. છતાં

એણે કેમ મને કહ્યું નહિ, કેમ મારો અવિશ્વાસ
કર્યો? બાર બાર વર્ષ સાથે હસીપુશીને પ્રેમમાં રત
રહ્યાં. મણુ મનનો મેળ શું ખરેખર નહોતો થયો?'

ધરમાં કોઈ બિમાર નહોતું છતાં ડોક્ટર બી. પી.
અવારનવાર મળવા આવતા. એમણે તકે કયો કે
સ્નેહલગ્નો ફાવે તેટલાં વખણાય, પણ એમાં અંતરપટ
તો રહે જ છે. એમાં ભોળા ભાવનું સમર્પણ નથી હોતું.
અને જ્યાં દુઃખનું નામનિશાન નથી હોતું ત્યાં મનની
અગિયો પૂરેપૂરી છૂટતી નથી, સંકોચ રહ્યા કરે છે.

આ સંભળી અરવિંદ નિચારમાં પડ્યો. એણે ભૂતકા-
ળમાં નજર ફેંકી નોંધ. કચારેય માયાએ બેઠલાવ
ખતાવ્યો હોય એવું એને યાદ ના આવ્યું. સરળ
અને સુખલાવે એ એની યઈને રહી હતી. અંગત
સેવાઓને એણે દેટલી વખત રોકી હશે, છતાં માયા
આગ્રહ કરીને એમાંથી લઢાવો લેતી. એ બિચારી
મનમાં પાડો રાખે!

'તમે પહેલવહેલાં ક્યાં મળેલાં?' મામાએ પશુ
અરવિંદ પાછળ ભૂતકાળની શુક્રમાં ઊતરવા માંડ્યું.
'દાઈલીંગમાં.' અરવિંદે તરત જણાવ્યું. 'કલકત્તાના
પ્રમથેશ ચક્રવર્તી મને એમની સાથે લઈ ગયેલા એમણે
'રોઝમેરી ફોરેજ' સીઝન માટે લાડે રાખેલો. પશુ,
અમે ત્યાં પહોંચ્યા ને બીજો દિવસે કલકત્તાથી દોલ
આવ્યો એટલે એ એકલા પાછા ગયા.

'એ દિવસમાં પાછો—એમ કહીને એ ગયા પણ
મહિના સુધી એમનાથી નીકળાયું નહિ. એ ગાળામાં
હું મામાને મળેલો.'

'કોઈએ જોળખાણ કરાવેલું?'

'ના. જોળખાણ પશુ મેં જ કર્યું. એ અને એની
માસી બંને દાઈલીંગમાં એકલાં રહેતાં. એના પિતા
સાત આઠ વર્ષ પહેલાં વિલાપત જતા રહેલા ને
એમનો પાછા આવવાનો સંભવ નહોતો. અહીંની
મિલકત માસીને સોંપેલી ને એ આ છોકરીને જળવે.'

દાકતર બી. પી.એ અરવિંદને રોક્યો. મનમાં એ

હસતો હોય એમ અચકાતાં એણે પૂછ્યું, 'ત્યારે માયા ફેવી લાગેલી ?'

'એ કેંકે બોવાઈ ગયેલાની જેમ રહેતી. કાંઈની સાથે હળેમળે નહિ. હોલરટેશનો પર લોહા ટાપટીપ ને હાઠ-માઠ કરે છે એવું કાંઈ એ કરે નહિ વારંવાર બેખ્યાન થઈ જાય. એની માસી કહે કે એકવાર મોટરના અકસ્માતમાં એને ચોટ લાગેલી ત્યારથી એ ઝોજાઝોલી ને એકાંતમાં રહેતી થઈ છે. ધણી દાકતરોએ તપાસી પણ કાંઈ ખાખી નથી દેખાઈ.'

'ત્યારે એની માનસિક સ્થિતિ પહેલેથી નબળી તો ખરી.' માયાએ દાકતર તરફ સૂચક રીતે જોયું.

'ને તોયે તમારું મન એના તરફ દબ્યું !' મી. પી.એ પૂછ્યું.

'મન તો દબ્યું જ, એની ના કેમ કહું ! પણ અને તો એમાં મુખ્ય કુમારિકાના લાવ જળવાયેલા લાગ્યા થોડી સહાનુભૂતિ પણ થઈ. મને લાગ્યું કે મને જેમ તેની સાંભત ગમે છે એમ એને પણ ગમે છે. એણે જ મને બંગાળી વેશ પહેરાવ્યો, ને ગુજરાતી દબે સાડી પહેરાતાં એ મારી કનેથી શીખી, અને એકવાર છઠ્ઠા છૂટી એટલે એણે જાણે મારી પાસે ગુજરાતી શીખવા માંડ્યું. પ્રશ્નો પૂછ્યાં કરે, ન સમજાય તો હસ્યાં કરે, ને બીજે દિવસે શીખેલું કહી બતાવી મને ચકિત કરે. એમ અને સાથે થઈ ગયાં.'

'ઉનાવળ તો ખરી મામાએ બેસું જોતાં અભિપ્રાય કહ્યો. 'પછી પેલી માસી—એ જોડે નહ થઈ ?'

'ના. એ બાઈએ તો આભાર માનતાં માયાની મિલકત પણ મને સોંપવા માંડી. એ કહે, તમે તો એને નહું છૂટાવ આપ્યું, ને હવે એ ઝાણુમુક્ત થાય તો પૂરી રીતે થાય. પણ, મારે એના ધનની શી જરૂર હતી ? ને વહાવરયામાં હું એને શું કામ ઝોશિયાળી બનાવું ? જે એની કને હવું તે પૂરવું હવું એટલે એને છોડીને જતાં મામાને પણ વસવસો ના થયો.'

'હાન કયાં કહ્યું ?'

'ત્યાં જ. પછી તો ચકવતી મહાશય આવી ગયા. અને

એમને વાત ડુગી. માયા પણ વીસ વર્ષની યુ-હતી. એમના જ મકાનમાં અગે મંડળી એકઠી. અને એમાં નોકરચાકર માગી દુકાનદાર એમ જ બધા. આનંદથી વિધિપૂર્વક અમે, બને પરણ્યાં.'

'પછી કાંઈ વાર માસીના ખખર અંતર આવેશ-પૂછવા ખરા ?' મામાને રસ પડ્યો.

'ના, કાંઈ. માસી તો બૂવાઈ જ ગઈ. કાંઈ વાત એવું નામ આવે પણ એટલું જ. પહેલા બે વ દેખો પૂજા નિમિત્તે અભિનંદનો આભાર-ગયા જ પાછળથી એ રીત પણ ઘસાઈ ગઈ.'

'ચાલો ત્યારે હું જાઉં.' કહી દાકતર બી. કે બિલા થયા.

'હા, તમે દવાખાને જાય ને હું જાઉં છું—' ક્ર મામા પણ બિલા થયા. એમણે અરવિંદ તરફ જો જરા ભારપૂર્વક કહ્યું. '—દાઈંથી જ !'

મામાએ દાઈંથી જ જઈ માસીવાળું મકાન બોલ કાઢ્યું, પણ સવિતા સુખજીને બદલે ત્યાં કાંઈ મા વાડી મલાળવાળું કુટુંબ રહેતું હતું. એમની કને જ ખાર વર્ષ પહેલાંની સી વાત મળે ? નોકરો જદા ગયા હતા. પણ છુટ્ટો મળી એ નામ સાંભળી જાં આવ્યો. એને થાક આવ્યું ખરું. એણે જૂની વારે તાણ કરી. મામાને એણે ત્રણ ચાર વર્ષ આ બન લામાં રહેતાં જોયેલી. પણ એ રહેવા માગી ત્યાર જ જસ્ટ ચલમન રહેતી, ને એકલી ફરતી. એ મામાના ખખર પૂછ્યા પણ મામાને માયા કર માસીની ભાળ વધારે ખપતી હતી. 'એ માસી કયાં માસી તો કલકત્તે જતી રહી. એને તો ધણી દેર મળ્યા ને ન્યાલ થઈ ગઈ.' મામાએ કહ્યું. એ માસી કલકત્તામાં કેમ બોળવી ? માળીને આથી વધારે ખ નહોતી. અને એને મારવાડી શેઠના સામાન લ આવવા રોડમાં જવાનું હતું. એ ચાલ્યો ને એ પાછળ મામા પણ ચાલ્યા. વાતો કરતાં કદાચ કાં ખાતમીની રજ મળી આવે તો વળી સાંમરી લેવા એમ રતો.

એમને માણી તો ન કહેા. પંથુ એ સ્ટોરના માલિકે મદદ કરી. એણે જૂના ચોપડા કાઢી સવિતા મુખર્જીનું ખાતું કાઢ્યું. એમાં એકથી નાણાં લેવાં હતાં. ને એક કલકત્તાની બેંકનો હતો. એટલેા આધાર લઈ મામાએ દાણલીંગના હુબારા સાથેએ જોયા વિના ચાલવા માંડ્યું.

કલકત્તાની બેંકમાંથી માસીનું સરનામું મેળવી મામા સવિતાને મળ્યા. એ તો આવી તપાસ જોઈ ચોક્કી બી. એને કીકર પડી કે માયાના હાથનું લખાણ લીધું નથી, એટલે એનું જે નીકળે તે હવે એણે ચૂકતે કરી આપવું પડશે. આમ સમજી એણે ઉગાઉ જવાળો દીધા. પણ મામાએ એની રજ પારખી નિર્ભય કરીને બીજે દિવસે તો એ ધણું જોલી ગઈ.

‘હું એની સગી માસી ક્યાંથી? ના’રે, હું તો કામ ખોળવા દાકતરને ત્યાં ગયેલી. ત્યારે આ મામા હશે પંદર સોળ વર્ષની. મને આ છોકરી નાનુકે ને ને’આઈ ગયેલી તળિયતવાળી લાગી. દાકતરે જ મને દાણલીંગ મોકલી. અને છોકરીની તળીયત સુધારવા જે ખરચ થાય તે કરવા કહ્યું. મેં જોયું તો મામા નથી હસતી કે નથી રડતી. એ જોલતી પથુ એ અક્ષર. એકલી એકલી ઘમ્મિ ને નહિ તો ફૂંચે કે પંખીઓ જોયાં હરે. એવી એની મેં એને સંભાળી ને સાજી કરી. વચમાં દાકતર એક બે વાર આવીને જોઈ ગયેલા. ને સાડું થાય છે એવી ખાતરી થઈ એટલે બેંકમાં મારા નામનું ખાતું જોલી આપી એ વિસાયતે જતા રહ્યા.’

આટલી વાત જાણી તો ખરી. પતંગ કાંઈક આંકાં-શમાં રિયર થયેા લાગેા. પથુ વળી દોર તૂટી ગયેા. એથી આગળની વાત માસી ખાસે પથુ નહોતી. આપતું સરનામું બેંક પાસેથી પથુ ન મળ્યું ત્યારે મામાને થયું કે એમનો ફેરા ફેગટ ગયો.

કલકત્તેથી એમણે અરવિંદ શેઠ ઉપર ખાનગી કાગળ લખ્યેા. એમાં મજેલી વિગત જણાવી. પછી અઢવા-ડિયું જવાબની રાહ જોઈ. પણ કાણ લખે? એટલે

નિરાશ થઈને પાછા ફરવાની ટિચિટ કપાવી. જવાને દિવસે એ માસી કને જઈને ગેટા ને ત્યાં માયાના રૂપચૂપ સંભારી એમણે અંજલિ આપી. માંયા આ બંનેમાંથી કોઈની સગી નહોતી, પણ તોયે એના મર્ચા પછી, આ બંને એનાં સગાં હોય એમ આત્મીય લાવ રાખી મળ્યાં. છેવટે, મામા જવા ઊઠ્યા.

‘જિઆ રહો. હું તમારા માટે કાંઈ નાસ્તો લાવું.’ કહી માસીએ આગ્રહ કર્યો. ને મામાએ પથુ પોતાના ઘરમાં ફરતા હોય એમ દિવાનખાતાની છબીઓ જોવા માંડી. કોઈ ફરતાં કોઈને એ ઝોળખતી નહોતી. એમાંની કોઈક છબીએ માસીના નાનપણની પથુ હોય ને પહેલાં એ કેવીકે દેખાતી હશે એના રસ જગાડી મામા જોવા લાગ્યા.

હાથમાં મીઠાઈની તાસક અને પાણીના પ્યાલેા લઈ માસી આવી ત્યારે એમણે હરખથી પોતાની શોધ જાહેર કરી અને ઝીઠા માસીનું મેં આનંદથી ચમકી ઊઠ્યું.

‘જલી ઝોળખી કાઢી મને! તમેય જખરા છો.’ માસી મલકાઈ, ‘લ્યો ત્યારે જોલો. આ કોણું છે?’ એમણે નિશાળનાં બાળકોનો એક ટુપ ખતાવી એમાં એક નાનકડા ચહેરા ઉપર આંગળી મૂકી.

‘એ?’ કહી મામા નજીક ગયા. ખિરસામાંથી ચરમા કાઢી નાકે ચડાવ્યાં. ઝીણવટથી જોયું, ‘પથુ શું ઝોળખાય? એ માસી તો નહોતી ત્યારે શું એ મામા હશે? એમણે ઝંખા મઈ ગયેલા ફોટાની ઉપર નીચે જોયું, ત્યાં કોઈ મિસનરી સ્કૂલનું નામ હતું, સાલ હતી.

‘મામા તો નહિ!’ એમણે શંકા કરી.

‘એ જ, એ જ,’ મામાની હેંસિયારીથી માસી ખુપ હરખાઈ. ‘જખરા છો તમે, હોં! જુવો તો ખરા, કેટલાં વરસ પહેલના આ ફોટો—’

એટલેા દોર સંધી મામા લામલા એ નિશાળની શોધમાં નીકળ્યા. લાકાના પરામાં આવેલી એ નિશા-

બાપા પહેલ્યા ને પોતે કલકત્તેથી આવે છે એની જાણ કરી.

‘બાઈ, નિશાળની બહુ પ્રશંસા સાંભળી. શિક્ષણ મળું જાયું. મારેય દીકરીને આવી કાર્ષ બેનમન સંસ્થામાં મૂકવી છે.’

‘બહુ ખુશીની વાત છે. બેલાચક મોકલો.’ બેલાચક આઈએ કહ્યું. ‘અમે પૂરી કાળજી રાખીશું.’

‘છોકરા-છોકરીઓ બેગાં ભણે, એમાં કાર્ષ દહાડો ચિંતા કરવા—’

‘હમીરે નહિ. આમીસ વર્ષનો અમારો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે. એક પછુ બનાવ એવો નથી કે અમારે નીચું જોવું પડે.’ આઈએ હિંમતથી કહ્યું ને પછી ખાતરી આપતાં ઉમેયું, ‘બેલિકર રહેજો.’

‘ત્યારે જુવો. કાલો—સાલ. મામા રોયલું નામ જડે છે ? હું ડો. રોયની પુત્રીની વાત કરું છું.’ મામાએ ધાકો કયો. પેલી આઈએ ચિંતા હુમલાથી ગભરાઈ, ‘અંધકાર’ ને પછી એણે જૂનાં રજીસ્ટરમાં તપાસ કરવા માંડી. એણે મુદત માગી. ‘જે હશે તે કાલે હું આપને બતાવીશ.’ એમ કહી એણે મામાને વિદાય કર્યા ને કામગિયાં દેંવા માંડ્યાં.

બીજે દિવસે મામા નિશાળે પહેલ્યા ત્યારે આઈનું મોં મગધથી ચમકતું હતું. ‘અમે જોઈું કહેતા જ નથી.’ અને પૂર્તિ માટે દાદીવાળો એક કાંધર પાસે જીનો હતો તેના તરફ જોયું. એણે પછુ ડોકું હલાવી બારપૂર્વક કહ્યું, ‘અંધર ઠીક કહે છે.’

મામાએ કામગીરી ઉકેલ્યા. બાપે ધમકીભર્યા કામગીરી લખેલા તે અને છોકરીને શા કારણે નિશાળ છોડવી પડેલી તે વાંચ્યું. એ છોકરી બાપની કને રહી નિશાળે જતી આવતી. ને શાળામાં ભણતી ભણતી આઈએ ચિંતા એને પાંચ મહિના રહ્યા એમાં શાળાની કશી જવાબદારી નહોતી. શાળાએ જ બાપ ઉપર દબાણ લાવી છોકરીને શાળા છોડવાની ફરજ પાડેલી. અને મિશનની ઇસ્ખતાલમાં એ છોકરીને રાખવા સલાહ પણ આપેલી.

મામા આ મિશન ઇસ્ખતાલનાં પગથિયાં ચઢવા ત્યારે એમના મનને લાગ્યું કે હવે કશુંક હાથવેંતમાં છે, એમની જોજ એણે જવાની નથી. લાંબી ટૂંકી કષો વિના એમણે એક બાળકના જન્મનું સર્ટિફિકેટ માગ્યું. માનું નામ મામા રોય. બાપનું નામ કે બાળકની જાતિ ખબર નથી. એમણે અંદાજે જે સાલ જતાવી તે ખરી નીકળી. અને પુત્ર કયારે આવતોયો તેની હકીકત બહાર આવી.

આ તપાસ ચાલતી હતી ત્યાં બીજા એક આઈએ જન્મ નોંધાવવા આવી. અને બંને આઈએ વચ્ચે મામાની તપાસ વિષે ઉલ્લેખ થયો. છોકરાનું કાર્ષ બનાવેલું તે કાલી એમણે વાંચી જોયું. અનુપમ રોય. પિતાનું નામ ખબર નથી, પછી એ બાળકની નિશાનીઓ લખેલી જોઈ. વાંકડીઆ સોનેરી વાળ, ભૂરી આંખો, ગળા ઉપર લાલ રંગનું અડધા રૂપિયા જેવું લાખું—

‘અરે હા. આ તો મારા જ હાથની નોંધ છે. જોને આહો ! ‘કલી’ ‘જોનું’ મેં ‘પોંચું’ નામ પણ લખ્યું છે. અરે, હવે તો મને થાણું થાણું યાદ આવે છે !’

એ માર્થો મેટ્રનની સાથે મામા જાણીતી હોટેલમાં જમવા બેઠા. એમણે ભાતભાતની વાનીઓ મંગાવી, પીવાનુંયે મંગાવ્યું. ઉપરથી આગ્રહ કયો.

‘તમે નહિ લો ?’ માર્થોને નવાઈ લાગી.

‘મને નહિ સહે. પેટમાં ચાંદાં પડ્યાં છે. એટલે ટમારોના સુપ ને પાંઉ સિવાય ‘બીજુ’ ખવાણું જ નથી.’ મામાએ જાંટી. ‘પછુ એક વાત કહેવા દો મને બીજું કાર્ષ આનંદથી જોને તો મને જારે જમનાનો આનંદ જરૂર મળી રહે છે.’ અને એ ખડખડ હસ્યા.

માર્થો ચમી. એની જીભ જીધડી. એણે મામાના ચક્ર ચારસેલા ફિરસાની માંડીને વાત કરી. ‘મિચારી મામા ! એની બેનપણીને લઈને બાપને કણા વિના મેળે ગઈ હશે. ને ત્યાં કાર્ષની અડક્ટે ચડી ગઈ. પછુ એની ડરી ગઈ કે ઘેર આવીને કાર્ષની આગળ

એનાથી ના કહેવાયું. અતે કુદરત વેર વાળતી હોય
એમ એણે સહુની આગળ ચાડી ખાધી.

‘બીજા કાઈ હોત તો નિકાલ કરી નાખત.
પણ ડો. રોય મોટા માણસ. એ એવું કેમ કરે ?
એટલે એણે આ ઇસ્પતાલમાં દોકરીની સુવાવડ કરાવી.
નાજુક શરીર અને ચિંતામાં પૂરા દિવસ થાય તે
પહેલાં એને બાળક અવતર્યો. પણ કેવો મળનો
મોઠો ને મધુરો એ છોકરો હતો ! માયા ત્યારે ભાગ્યે
પંદર સોળ વર્ષની હતી. એટલી નાની મા અમે
ઇસ્પતાલમાં બહુ એકાદી જોયેલી. અને તેથી અમે
સહુ એની બહુ ચાહરી કરતાં. એ છોકરી પણ બાળ
કને જેઠી દરખમી થેલી થેલી અઈ જતી, વારંવાર
બાળકને મંગાવતી ને ધવડાવતી ને રમાડતી અને ના
પાડીએ તો ગુસ્સે થતી ને રડવા બેસતી. પણ એમ
એ માંડી પડી. ને બીજાને દસ દિવસ રહેવું પડે
ત્યારે માયાને બધી મહિના રહેવું પડેલું.

‘એ દરમ્યાન ડો. રોયે ઢાઢા છોડી દીધેલું. અમે
ખબર આપી ત્યારે એ એમની દોકરીને લેવા આવેલા.
પણ, એાહ ! એ કારમેા દિવસ હું કેમ જીલીશ નહિ.
માયાને કપાં બહાવાં ગાડીમાં બેસાડી એટલે એણે
બાળક માગ્યો. પણ એ બાળક હતો જ કયાં !’

‘કેમ બાળક તો સાગે સમેા હતો !’ મામાએ
દાપશી પૂરી.

મામાએ ટેબલ ઉપર ટપલી મારી જરી ચીડમાં
જણાવ્યું, ‘એાહ, તમે સમજ્યા નહિ. બાળક તો
તંદુરસ્ત હતો. બધી મહિનામાં અમારા સહુની સાથે
હળો ગયો હતો. ને બધામાં વળી હું તો એને ખૂબ
જ ખ્યાર કરતી. મને એ બહુ ગમતો. પણ એની
માની કનેથી એ બાળક પહેલાં જ એને દવાખાના-
માંથી રવાના કરી દીધો હતો.

‘ને જતી વખતે મા શું રડી છે. શું કકળી છે !
એણે બાપના પગ પકડી માથું પહોંચ્યું. પણ રડતી
આંખે આપ ના ડગ્યા, ચક્કર રણા. એમણે દોકરીને
છાતીસરસી ચાંપી કહેવા માંડ્યું, ‘સહન કરતાં

શીખી લે, મારી બેટી. હજુ બિંદગીમાં ધણું સહન
કરવાનું છે તારે. એનો પાર નહિ આવે.’

‘એમ એ બાપ-બેટી તો ગયાં ને પેલો ‘કલી’
પણ જતો રહ્યો. દિવસો સુધી તમે માનશો, એ
અનેના, એમની વિદાયગીરીના લણુકારા અમને વાગ્યા
છે. એ હું કેમ જૂલું ?’

ઢાઢાથી મામા કયાંય રાકાયા વિના મુંઝઈ આવી
પહોંચ્યા. અરવિંદ શેઠની આગળ જઈ આવ્યા પણ
વાત પેટમાં રાખી. દાકતર બી. પી.એ એમની કહા
કરી તો યે એ પહેંચેલ મુરખી જવાબ પી ગયા.
‘હજુ તપાસ ચાલુ છે.’ એમ વાતને ઉઘાડી ગયા,

હવે એમણે બંગાળી સાડીઓના રોસાંમાં બાંટા
મારવા માંડ્યા. કયાંકથી થોડો માલ ખરીદ કયો.
એમાંથી ફેરીઆઓની તપાસ કરવા માંડી ને એક
સરનાથું પણ ફરતું કયું. ‘કાઈ સારો ખાતરીવાળો
ફેરીઆ બાનામાં આવે તો આ જગ્યાએ મોકલી
આપજો.’ એવી એમની માગણી હતી.

જે મુકામે એમણે ફેરીઆ બેલાવેલા તેમનેય સમ-
જાવી પડાવીને, રાજ કરીને, ચડાવીને બીજા ફેરીઆ-
ઓને મોકલવા કહ્યું. એમ કરતાં કરતાં એમની નજરે
એક જુવાન આવી ચડ્યો. એની આંખો ભૂરી હતી,
વાળ વાંકડીયા હતા, ગળે રૂપિયા જેવડું લાલ લાણું હતું.

‘નામ કિં ?’

‘અતુપમ, અતુપમ રોય.’

‘ભાલો, ભાલો.’ કહી મામા હસ્યા. ને છોકરાને
બેસાડ્યો. સામે સાડીઓ બેસા એ બેઠા ને ‘કેતો
સુદાર, કેતો બેશ !’ કહી સુનંદાં નંગો વેગળાં
મૂકવા માંડ્યા. આંકડો ખારસો ચારસો ઉપરનો થયો
હતો. જુવાન પ્રસન્ન હતો.

‘જે. યાદ કર. આજથી એ મહિના પહેલાં આવી
જ સાડીઓ લઈ તું શેઠ અરવિંદલાલને ત્યાં ગયેલો-’
મામાએ વાત કાઢી. એમનો અવાજ બદલાયો.
સુવાન મુંઝાયો. આ સવાલમાં જરૂર કશો બેદ હતો.

હા કહેવી કે ના કહેવી? કોઈ ઘિપાધિના બાણકારા એને સંભળાયા. એ વિના મામા આટલી સાડીઓ એકી ઝપાટે શેના ખરીદી લે?

‘તે દિવસે તને છસો બાવન રૂપિયાનો એક ખેલેલો, ખરું ને! પછી એ સાડીઓ ક્યાં ગઈ?’ મામાએ રોષ્ટ છાડ્યું. ને એ ભેગો યુવાન સ્ત્રીઆવીઆ થઈ ગયો. એને ડીલે પરસેવો છૂટ્યો, ધૂળ ગયો.

‘ખરું કહી દઉં છું, મોશામ! સાડીઓ. વેચેલી પણ મેં ભાવ વધારે લીધેલો તેથી એ બધાં નંગ બાઈને કહી પાછાં મારી સાથે લઈ ગયેલો. બીજો દિવસે સારી જાંબારીની સાડીઓ લઈ હું જ્યારે પહોંચાડવા ગયો ત્યાં તો બહુ માઠા સમાચાર રસ્તામાં જ સંભળાયા કે બાઈ દેવગતિને પામી છે! એટલે એ પોટ્યું એમ ને એમ એ પડી રહ્યું. હું જુડું નથી બોલતો. મેં રૂપીઆ લીધા ખરા, પણ હું હરામી નથી, હોં.’ એમ કહી એ મામા તરફ જોઈ રહ્યો. હવે આગળ શું થવાનું છે?

મામાએ એને સાંત પાડ્યો, એને ખવડાવ્યું પીવડાવ્યું ને તાળે કયો. પછી માંયાની વાત કાઢી. શું શું બન્યું હતું તે પૂછ્યું.

‘હું શું કહું!’ બોલી યુવાન અનુપમ ચૂપ થઈ ગયો. એના ગળામાં ભાર દઈને ઉછળી આવતું ધૂરકું એણે બળપૂર્વક શેક્યું. આંખોના પાણીનાં પૂરને પાછાં ટેકી નીચું જોઈ ગયો. ‘મેં એવી બાઈ જોઈ નથી. દેવી, સાક્ષાત મા દુર્ગા જ જોઈ લો.’ એમ કહી એણે અંતરીક્ષમાં માયાને નોતરેકાર કયો.

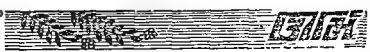
‘એવા મોટા ઘરમાં અમારા જેવાને કેણુ પેસવા દે? પણ માડું તકદીર તે મને એમણે ઉપર બોલાવ્યો, ખેસાડ્યો. હું જો સાડી વખાણુ કરીને બતાવું તે એ પણ એટલા જ વખાણુ કરીને કણલ રાખે. એટલામાં નોકર એમને માટે મોસળીના રસનો પ્યાલો મૂકી ગયો. પણ જેવો નોકર પાછો વળ્યો કે એ પ્યાલો ઉઠાવી એમણે મારી આગળ કયો. મારી શી દેન કે એમને

રસ હું પી બહું! પણ મોશામ, મારું કંઈ ચાલુ નહિ બહુ મજતાથી ને આગ્રહથી એ રસ એમણે મને પ્રાઈ દીધો. હું રસ પીતો હતો ત્યારે એ મારા સાચુ સતોવથી આનંદથી જોઈ રહ્યાં. મારા માથે હાથ ફેરવ્યો, ને મારા ગળે પણ બંને હાથ મૂક્યા. ખસ, એમ એ મને જોઈ જ રહ્યાં.....’

બીજો દિવસે એ યુવાનને અરવિંદ શેઠની મોટી મોઠુ રમાં બેસાડી મામા બંગલે પહોંચ્યા. ઉપર ખીજે માળે માયાના ઓરડા આગળ એને લઈ ગયા. અરવિંદ શેઠ, ખી. પી. અને મામા બારણા આગળ બેઠા રહ્યા ને યુવાનને અંદર જતા જોઈ રહ્યા.

આજે એ યુવાન પાસે સાડીઓની ગાંસડી નહોતી. પણ એક જ મુશ્કાકાતમાં મળેલાં મોંઢાં અમરણોની બહુ મોટી ગાંસડીને ભાર એને દબાવતો હતો, યુગળાવતો હતો. જ્યાં માયા બેઠેલી એ ખુરશીને એણે સ્પર્શ કયો. ને એ હાથ એણે માથે મૂક્યો. એક ક્ષણ એની આંખ મિંચાઈ ને ‘મા, મા’ કહેતો એ ત્યાં ફસાઈ પડ્યો.

અરવિંદ શેઠ દોડ્યા. એક દૃઢે જ એની પાસે જઈ પહોંચ્યા. એને બાથમાં લીધો. એને માથે હાથ ફેરવ્યો ને એનો વાસો પંપાવ્યો. ‘તું જ છે, ભાઈ, તું જ છે. મારી માયાનું હૈત તે તું જ છે. વર્ષોથી તને જોવાનો સંતાપ એનાથી છુટવાયો નહિ. એટલે તું ગયો એવી જ મા જગીને મરી ગઈ! મારી માયા ભાંગી પડી, ભૂકા થઈ ગઈ!’ પછી ક્યાં સુધી એમણે ‘માયા, માયા’ કહી આંખમાંથી આસુ સાર્પો ને અનુપમના ખજા પહોંચ્યા. એમની વચ્ચે પડાય એવી કોઈની સ્થિતિ નહોતી રહી. પછી પૂર જરા ઓસડ્યું ત્યારે મામાએ આવી એમને જુદા પાડ્યા: ‘જતાં જતાં થે જુઓ તો ખરા, મામા એના અનુપમને એ તમારા જ હાથમાં સોંપતી ગઈ ને!’ અને ફૂંસે ભરાયેલા અરવિંદને છાનો રાખતાં એમણે સમજ આપી: ‘એ મામા આ ઘરનીની થોડી જ હતી જો ના, મા, ના. એ તો ઈશ્વરની માયા હતી! શેઠની કિના!’

ઉદ્ઘાટન સમારંભોના ‘તમાશા’

અ. કાશ વાદળથી ધેરાતું હોય; અરે વાદળાઓ દોહમદોહ કરતી હોય, મેઘ ગર્જના કરતો હોય, બીનો પવન વાતો હોય એ બધું કેવું આહ્વાદક સાગે છે ! ગામડામાં તો આવાદની વાદળાઓ નોઈ ખેડૂતો આકાશ સામે મીટ માડી રહે છે. એ વાદળાઓ તેમને મન અમીકું પા જેવી હોય છે. ત્યારે મેઘુલને આવાદારવા સૌનાં હૈયાં અધીરાં બન્યાં હોય છે.

અને ત્યારે પ્રથમ વર્ષો ધરતીને ભેટે છે ત્યારે તો અસન્નતા પ્રસરી રહે છે. ધરતીમાંથી એક પ્રધારની મીઠી સોડમ ફૂટી રહે છે. ત્યારે તો બધું આહ્વાદક સાગે છે. ધરતી પણ લીલી ઢરિયાળી ચૂંદડી બોલી પે છે. પથુ પણ ગેલમાં આવી જાય છે. મોર કળા પરી ઠીક ઠીક નાચી રહે છે. પક્ષીઓ ઢિલોલ કરી તરે છે.

પથુ એ બધું તો આવાદના પ્રથમ દિવસોમાં જ. પથુ ત્યારે આવણુ આવે છે, લાદરવા આવે છે ત્યારે તો યોગાસાના ગંદકી એવી તો સૂગ બગાડે છે કે નાકતું ધોરતું ચડી જાય અને મોં બગડી જાય. ગંદકી તેવે કાંઈ, ક્યાંય પણ ચૂકવાની જગ્યા ન રહે તેવી. નયો કોઈ અરે કીચડ રસ્તામાં દેખાય. બેસતું જાણુ રમ-‘કોળાતું’ હોય, કૂતરાંએ વળી રસ્તા બગાડ્યા હોય ને ટુંબીમાં વળી છોકરાં હાજતે બેસતાં હોય. કમકમાટી આવે એવી એ ગંદકી હોય છે.

ફૂલ વાસનાં નીકળું ત્યારે અને આ જોઈ ચીતરી ચડે. આપણે તો માણસ છીએ કે દોર. ગમે તેવી ગંદકીમાં અને કેમ રહેનાય. એવા કીચડ પણ કેમ સહેવાય !

મેં. અગાઉ ગામના લોકોને કહેલું :

‘આ ઉનાળાના દિવસોમાં તમે નવરા ધૂપ જેવા મેસી રહો છો. ગામ વચ્ચે મેસી ગપાટા મારો છો.

કાર્યમાં સક્રિયતા ન હોય છતાં દેખાવ અને દંભ-માંથી જ લેવા ન આવતા પ્રધાનો ને શ્રુતિ રાજે તો ખરેખર દરેક દેસ પ્રજામાં મેસી આડખીલી બોલી કરે છે. આ પ્રસંગમાં એ હતું થાય છે...

એના કરતાં સાથે મળી ગામના રસ્તા દુરસ્ત કરો તો શું ખોટું ?

‘બુઓ, ગામની લાગોળથી તે ગામ-ફૂવા સુધીને રસ્તો નીચો છે. દર યોગાસામાં ત્યાં પાણી ભરાઈ રહે છે. વરસાદના દિવસોમાં આપણી મા-બેનોને પાણી ભરવા જતાં કેટલી બધી તકલીફ પડે છે ! એમને પાણી ડહોળતા ડહોળતા આવવું પડે છે.’

એ સાંભળીને એક બે જણાએ સાક્ષી પણ પૂરી :

‘ખરી વાત છે. નાની વહુવારુએને તો લાજ કાઢીને આલવું કે પછી સાલ્લો બીચો લેવો ! શરમાઈ એ એવું થાય છે.

‘સેવકરામની વાત તો ખરી છે. દર યોગાસામાં આપણે આસોસ કરીએ છીએ. એ કાંઈ એાછી હેરાતગતિ છે. રસ્તાનું તો કાંઈ કરવું જોઈએ.’

બધાનો, લગભગ બધા બધાનો આવો જ સૂર હતો. ‘એટલે મને લાગ્યું કે નક્કી આ લોકો રસ્તાનું કામ બાપડી લેશે. પણ એ રામ તો એના એ.

ઉનાળો આવ્યો ગયો. બીંધવામાં, રાવણ કરવામાં, ગપાટાં મારવામાં એ અદી મહિના કાઢી નાખ્યા. સીએ જો સાથે મળીને આ કામ કાંદવું હોત તો પંદર વીસ દિવસમાં તો એ રસ્તો થઈ જાત. પણ ગામડામાં સમૂદગત કામ ચર્તા નથી. આપણે કહીએ ત્યારે હાથ-કા તો કરશે. વાત તો ખરી છે, સેવક-રામ આપણા લાભની વાત કરે છે એવું તો લગભગ દરેક ગામમાં સાંભળવા મળે છે. પણ લોકોમાં આચ-રણ્યનું જળ નથી. આપણે ત્યાં રહીએ. પટ્ટી પટ્ટીને ભેગાં કરીએ. આપણ કરીએ, દયાણુ કરીએ તો વળી ચોડું કે કામ થાય.

આ યોગાસામાં એ ગામમાં પણ ચૂક્યો ત્યારે સાગે જ

કમકમાટી આવી ગઈ. આવી ગઈમાં છૂવતાં માનવીઓ રહી શકે ખરાં !

ત્યારે મને ગોઠવિયું ગામ કહેનારા લેખકો અને કવિઓ યાદ આવ્યાં. એ જો આ દિવસોમાં ગામડે આવે, આવે અને ગામડું જુઓ, ખૂંદે તો ખજાર પડે કે ગામડું કેવું છે !

મને ધણીવાર થયા છે કે આપણાં ગામડાં રહેવા જેવાં ક્યારે થશે ! બીજું કંઈ નહિ તો તેના રસ્તા ક્યારે સુધરશે ! એ બાબતમાં ગામડાંની સાત ઠેકાણે કોણુ લાવે !

એક ગામના એ આવેવાનો મળવા આવ્યા. એમણે તેમના ગામની શાળાની વાત કરી.

‘સેવકરામ ! તમે તો જાણો છો કે ગામમાં નિશાળનું મકાન નથી. તે રાતના તમારા કહેવાથી તો ગામમાં ફેંકાયો શરૂ કર્યો. એક બે મોટા બાસામીઓ પાસેથી મોટી રકમ ભરણેલી. ગામે વળી બીજા બેગા કર્યા. એ રકમ શાળા બંધાવવાની શરતે સરકારમાં ભર્પી. આજે એ વાતને એક વરસ થયું. પણ કોઈ હલનલવું નથી. એક ભાગના ગામના પૈસા અને એ ભાગના સરકારના એ વાત નહીં થઈ તે પ્રમાણે પૈસા ભરીએ છતાં શાળાનું મકાન ન થાય એ કેવું કહેવાય ! અને લોકભણેમાં ભપ્પું. કળવણી ખાતાને ભપ્પું. પણ કોઈ સાંભળવું નથી. તમે જ કહો, સેવકરામ, હવે અમારે શું કરવું !’

સરકારના આ તુમારી તંત્રથી તો પ્રશ્ન તોખા ! એક કાગળ એટલી બધી જગ્યાએ ફેરે કે એનો જલ્દી નિકાલ જ ન આવે. આ ગામડાના ખેડૂતો તે ખેતી કરે કે પછી શાળા માટેની ઉધરાણી કરતા ફેરે ! એમને ક્યાં મળવું, કેભે મળવું એની પૂરી ખજાર ન હોય. એટલે ધણે ચડે. જે મળે તે હા, તમારું કામ કરી લઈએ એમ કલા કરે. પણ સાચો રસ્તો ન દેખાડે. તેમ એનો ફેંસલો કેમ આવે તેવા માર્ગ ન બતાવે. એ બાઈઓએ વાતવાતમાં મને બેવાર કહ્યું,

‘સેવકરામ ! અમે તો સરકારી લશ્કરીથી યાદી ગયા છીએ આ કાગળ લાવે ને તે લાવે કલા કરે, પણ મુશ્કેલી કામ ન થાય. હવે તો તમે જ એ પાર ભિતારી આવો. તમારા ધણાતું જે ખર્ચ થશે એ આપીશું’ પંથુ આ કામ તો તમારે જ કરવું પડશે !

હું કામ કરવા તો ગામડામાં પડ્યો છું. પછી આ ગામનું કામ હોય કે પાડોશી ગામનું કામ હોય. મેં એ કામ હાથમાં લીધું છે. પણ મને થાય છે કે વિકાસનો આગ્રહ રાખનાર આપણી પ્રગતિય સરકાર પણ લોકોનો વિકાસ માટેના ઉત્સાહ ઓસરી ભા એવું વર્તન દાખવે છે ! સ્વરાજના દસ વર્ષ પછી પણ આ તુમારી તંત્રનો અંત નહિ આવે ! કેઈ એવો માદીભયો પ્રધાન નહિ નીકળે કે જે વહીવટી જગલમાંથી કંઈક સરળ માર્ગ બતાવે !

વચ્ચે વરસાદની બારે ખેંચ પડી હતી. ખેડૂતો જીભ મોલ સામે નેઈ કચવાદ કરતા હતા. ફરેકને એમ થતું હતું કે એકાદ વરસાદ આવી જાય તો ભયોભયો. એક ઉત્સાહી ખેડૂત તો કહેતા હતા :

‘સેવકરામ ! બે આજ કાલમાં મનમાન્યો વરસાદ આવો જાય તો સોજા આની વરસ થાય. બાજરી, કઠોળ, ધડે અને બીજાને સિયાણું પાકે પણ સારો થાય.’

આ સોજા આની પાક આપવો એ તો જાણે કંઈ તના હાથમાં છે. પણ આ સિંચાઈની, વરસાદની ખેંચની વાત નીકળી એટલે એક દિવસે એક જગ્યાએ સવાલ કર્યો,

‘સેવકરામ ! તમે તો તે દિવસે કહેતા હતા કે આપણ દેશમાં ધણા બધા બંધે બંધાઈ રહ્યા છે. લાખો એક જગીનને પાણી મળશે. બારે માસ ખેતી થઈ શકશે તો પછી દેશમાં અનાજની તંગી કેમ દેખાય છે !’

‘ખરી વાત છે; સેવકરામ, ગઈ કાલની જ વાત કરે હું રેડિયો સાંભળના એટલે દનો. ત્યાંયે આ બં યોજનાની વાત થતી હતી. મોટી મોટી નદી

નાથવામાં આવી છે. નહેરો દ્વારા પાણી મળશે. સરતા દરે વીજળી મળશે. બધે નંદનવન થઈ રહેશે. તો પછી હમણાં આનાજ નથી, ભૂખગેરો ઊભો થયો છે એવી ખૂબી કેમ પડવા માંડી છે ?

આ લોકોને હું શું જવાબ આપું ? ખરું જોતાં તો આ પણ મારા મનનો કાયદો છે. બંધ ચોળના પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા છે. અચૂક બંધ તો ચાલુ પણ થયા છે, તો પછી એનું સીધું પરિણામ કેમ દેખાતું નથી ? નાંગલ બંધ, માયથોન બંધ, હીરાફૂંડ બંધ તો ચાલુ થયા છે. કેટલાક નાના બંધો પણ દેશમાં હતા જ. તો પછી એના પરિણામે અનર્માં વધારો થયો જોઈએ તે કેમ થતો નથી ?

મને લાગે છે કે જેટલા પ્રમાણમાં નહેરો દ્વારા પાણી મળતું જોઈએ તેટલું નહિ મળતું હોય. કદાચ કાકરા પાર ચોળનાની પેઠે ખેડૂતોને એ સિંચાઈ મેળવી પડતી હશે. ગમે તે કારણ હોય, પણ દેશના નેતાઓએ અને નિષ્ણાતોએ આની પૂરી તપાસ કરવી જોઈએ કે બંધ ચોળનાઓ પછી કેટલું બહુ અનાજ પાક્યું. તો જ પ્રજાને પણ વિશ્વાસ પડે કે તેમના ખર્ચેલા કરોડો રૂપિયા એળે ગયા નથી.

*

એક ગામના ઉત્સાહી કાચકરભાઈને પત્ર આપ્યો. પત્રના શબ્દે શબ્દે ઉત્સાહ ટપકતો દેખાતો હતો. તેમના ગામની શાળાને ઉદ્ધાટન સમારંભ ચોળ્યો હતો. મને તે પ્રસંગે હાજર રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. અંતમાં તેમણે લખ્યું હતું :

‘ખરું જોતાં તો આજે જે શાળા થઈ છે તેનો ખરો યશ તમને થતે છે. એમના વતી તમને આગ્રહભર્યું નિમંત્રણ છે કે ગમે તેવાં કામ હોય છતાં એ મુશ્કેલી પણ તમારે હાજર રહેવાનું છે. આપું ગામ તમારી પ્રેરક વાણી સંભળવા આતુર છે.’

ગામલોકો કેવા છે ! આમ વરસે ત્યારે તો ગ્રેમથી ગુણગાવી દે. આ દેશની દવા જ એવી છે કે અહીં ત્યાગની કહો કે નિઃસ્વાર્થ સેવાની કહો...ભારે અસર

થાય છે. બાકી હું લોકોને શું આપી દઈં છું. લોકો તો સેવકરામ...સેવકરામ કરતા વળમી પડે છે. તેમની સેવા કરું છું તે કરતાં તો ગમણું એમનો ગ્રેમ આપે છે. આપું ગ્રેમભર્યું નિમંત્રણ મળ્યું હોય પછી હું એ કઈ રીતે નકારી શકું ? બાકી મને આવા આતમહત્યાના કે ઉદ્ધાટનના સમારંભો નથી ગમતા. એમાં મને ‘નાટક’ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. મેટર ભાગે તો ક્રાઈક પ્રધાન એ પ્રદેશની મુલાકાતે આપ્યા હોય ત્યારે તેમનું બહુમાન કરવા, તેમને કાર્ય-ક્રમ આપવા અને ફોટા પડાય, લાપણો થાય, વાહ વાહ થાય એને માટે આવા સમારંભો એકાએક નહીં કરી દેવામાં આવે છે. હું આવા તમાશાઓથી ત્રાસી ગયો છું, પણ આ મારે જવાનું તો મેં એક કારણપર નહીં કહ્યું.

વાત એમ છે કે આ શાળા બની છે તેની પાછળ નાનકડો ઇતિહાસ છે. જેમ વ્યક્તિત્વ અહમ્ કચારેક સારા નરસા કામની આડે આવે છે તેમ પક્ષતું કે અચૂક તડતું અહમ્, અભિમાન, વટ...આડે આવે છે. ગામ તો આ સુખી છે. ગામના કેટલાક આસા-મીએ અમદાવાદ અને મુંબઈ જઈ ધધો કરે છે. એટલે ગામ પાસે હંડ તો સારું હતું. પણ શાળાનું મહત્ત્વ કયાં કરવું ?

એક પક્ષ કહે કે ઊગમણી દિશામાં ક્યો. ત્યાં જગ્યા પણ વિશાળ છે અને મકાનને અનુકૂળ છે. તો બીજો પક્ષ કહે ના. ઊગમણી નહિ, આથમણી દિશામાં શાળાનું મકાન થવું જોઈએ. ઊગમણી બાલુ તો રસ્તામાં પાણી ભરાઈ રહે છે. વચ્ચે ઉકરડા આવે છે. એવી ગંદગી ખૂંદતાં ખૂંદતાં છેકરાં કયાં ભણવા ભય ? આથમણી બાલુ તો બીજાં ગામનાં છેકરાં પણ આવી શકે. જગ્યા પણ બેંચાણમાં છે. બાલુ-બાલુ ઝાડ પણ સારાં છે.

તો આ દલીલની સામે પેલા ઊગમણી બાલુવાળા કહેતા :

‘એ તો ખૂમ દૂર પડે. એ બાલુ તો ડેવાડો છે.

દેખાડે તે વળી નિશાળ કરાતી હશે! ઊગમજી દિશા કેવી રૂપાળી છે !'

ખસે, આ ખેતનાણુમાં સાત વર્ષથી શાળાનું નક્કી થતું નહોતું. પાસે ફૂંડ હતું છતાં માધ્યમિક શાળાનું મકાન થતું નહોતું. ગામમાં અગ્રેજી પાંચ સુધીની શાળા ચાલતી હતી. મકાનના અભાવે શાળા મહાદેવના મંદિરમાં ખેસતી હતી. જગ્યાના અભાવે આગળ ધીરજી વધારી ચકાનાં મહેતાં. એટલે હસાત ધીરજી માટે છોકરને જકારગામ જવું પડ્યું. નહિ તો સહેલાઈથી અહીં મૅટ્રિક સુધીની શાળા તો થઈ શકે એમ હતી.

હું એકવાર એ ગામમાં ગયો ત્યારે શાળાના આચાર્યે મને આ વાત કરી. મને પેલા ઉત્સાહી જુવાન કાચકેર ભેટી ગયા. એ શાળા મંડળના મંત્રી હતા. નવી દૃષ્ટિવાળા હતા. ગામના વિકાસમાં એમને ઊંડો રસ હતો. એમણે મને વિગતથી બધી વાત કહી. ગામમાં એ પક્ષ પછી ગયા છે. એથી ગામના વિકાસનું કોઈ કામ થતું નથી. ખોટા અહમ્મમાં બને પક્ષો ખેતનાણુ કરે છે. આ પક્ષાપક્ષીના કારણે કોઈપણ વિકાસ યોજનાનો લાભ હાઈ ચકાતો નથી. જે ગામમાં સંપ હોય તો શાળાનું મકાન ઉપરાંત ગામમાં વોટર વર્ક્સ થાય, દવાખાનું થાય, બાલમંદિર થાય, પુસ્તકાલય પણ થાય. પણ આ બધા ધડેવાઓને એક કાણુ કરે !

‘સેવકરામ, બધું રહેવા હઈ આ ગામમાં પલેડી વાળીને ખેતી જાઓ. સાનું કહું છું, ગામનું કલ્યાણુ થઈ જશે’ એ ભાઈના આગ્રહથી હું બને પક્ષના આગેવાનોને મળ્યો. મને બધા જાનનાના ખાધેલા લાગ્યા. વાત કરે તો યે દાદર્માં, એકમીજા પર કટાક્ષ કરે, મહેણું મારે. વાત પાટ ન ચડવા દે.

મને થયું હમણાં ને હમણાં વાત કરીશું તો વાત વણસી જશે. એટલે પણ ઔપચારિક પરિચય કેળવી હું મારે કામે બીજે ગામ ચાલ્યો ગયો. પણ હજીએક માસ પછી એ ગામમાં જવાનું થયું

ત્યારે મેં પેલી શાળાની વાત હાથ ધરી. ગામના આગેવાનોને બેમા કથો. શાળા વગર ગામનાં છોકરોને કેવી હાલકી પડે છે એનો ખ્યાલ આપ્યો. મોટરની ખેતનાણુમાં આવતી કાલના નાગરિકોની દશા કેવી બગાડી રહ્યા છીએ તેનો તો કોઈ ખ્યાલ કરો! એ છોકરાં મોટાં થશે ત્યારે તેમનો વિકાસ રૂપર આગેવાનોને થાપ દેશે.

આ રીતે વિગતથી તેમની આગળ શાળાનો કે રજૂ કર્યો.

શાળાનું મકાન થવું જોઈએ એમાં તો સૌ એકમત હતા જ. માત્ર અંટસ નહોતી છૂટતી. કાણુ નીવું તાણું ! વઠેનો સવાહ હતો. અને વણિયાની મૂઠ નીચી એમ કરવા જઈએ ને પાછળથી કોઈ મહેણું મારે તો ! ધરડા આ વાત આગળ ધરતા હતા !

ખૂબ ચર્ચો ચાલી. થોડીકવાર તો સામસામે આક્ષેપો પણ થયા. મેં બંધાને શાંત કર્યો. આપણે તે સંપ કરવા એકજ થયા છીએ કે લડવા ! મધ્યસ્થિતરી વૃથા જાઓ. ગામના વિકાસનો ખ્યાલ કરો. ગામનાં જે કઈ સાર્વજનિક કામ થશે તેનો લાભ આપા ગામને મળશે. કશું નહિ બને તો ગણા માણુમો હસશે કે વઠ...પર કરવામાં આ મૂખોએ કેવા લડી રહ્યા છે. ખૂબ સમજવટ પછી ગામસેકોને મારા કહેવાથી કઈ અસર થઈ. આખરે એક જણાએ સૂચન કર્યું :

‘બધું રહેવા હઈ એમ કરો. શાળાની જગ્યા નક્કી કરવાનું સેવકરામ પર છોડો. એ કરે તે સૌએ માનવાનું. બોલો છે કબૂલ ?’

અને ઇશ્વરની કૃપા કહો કે એ વખતે શરમથી હોય કે પછી વાતાવરણથી અસરમાં હોય, બધાએ અદરખાસ્ત સ્વીકૃતિ મંજૂર કરી. ખસ ત્યારથી ગામમાં પક્ષનું વેર ધોવાણું મથું છે.

મને આગમજી દિશા જ હીક લાગી. ગામનો કચરા ન થાય એટલા માટે એ પછીથી વોટર વર્ક્સનું યોજના માટે ઊગમજી દિશાનો કૂવો પાસ કર્યો. એનું પણ જાહેરાત બે દિવસ પછી ગામની સભામાં કરી

આ બે વાતો ગામે હૃદયથી વધાવી લીધી.

તે પછી શાળાના મકાનનું કામ હાથ ધરાયું તેના આ ઉદ્ઘાટન સમારંભ હતા.

હું સમારંભમાં ગયો. ઉદ્ઘાટન સમારંભ એક નામળ પ્રધાનના હસ્તે રાખવામાં આવ્યો હતો. પ્રધાન તો હતા ખીળ ખાતાના પણ, વાત કરતા હતા કેળવણીની. તેમના રસાલામાં કૅચિસી કાર્યકરો, અમલદારો, કલેક્ટર, ડી. એસ. પી. સાહેબ અને પોલીસનું ધાકું હતું. પ્રધાનસાહેબ આવે એટલે વિકાસખાતાના અને ખીળ અમલદારો પણ આવ્યા હતા.

શાળાનું ઉદ્ઘાટન હેય સારે વિદ્યાને વેસાને કે કાઈ અભ્યાસી સાહિત્યકારને કેમ નહિ બોલાવતા હોય ! બધામાં પ્રધાન ! આ ખોટા મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું હવે છોડી દેવું જોઈએ. બાળકોને સાચા સંસ્કાર પડે એવું વાતાવરણ સર્જવાની જરૂર છે. છોકરાં ધનની કે સત્તાની આરતી બીરારે તેના કરતાં વિદ્યાની, જ્ઞાનની, સેવાની પ્રતિષ્ઠા કરે, એની ઈજ્જત વધારે

જે જરૂરી છે. જે માટે આવા સમારંભોમાં 'સાચા' માણસોને બોલાવવા જોઈએ.

પણ આ ગામમાં બને છે એમ નહિ, બધે જ આવ્યો બને છે. ધન આપનાર જ બધે પ્રમુખ હોય કે પછી પ્રધાન કે અમલદાર પ્રમુખ હોય. પ્રભુએ કદી સેવા-પરાયણ કાર્યકરની, વિદ્યાના ઉપાસક શિક્ષકની કે સાહિત્યના આરાધકની આવા પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકેની વરણી કરી નથી.

એ સમારંભ પૂરો થયો. મને તો એમાં 'નાટક' દેખાયું. બધું જ કૃત્રિમ...અહોધ્વનિ અહોરૂપમ જોયું. દેખાયું. સત્તા આપણા પર કેવો ચળકાટ પાથરી રહી છે તેની એક વધુ પ્રતીતિ થઈ.

મને તો આ 'તમાસા'માં જરાયે રસ નહોતો. મારે મન તો શાળાનું મકાન થયું એ જ ધણી મહત્વની વાત હતી.

આ પછી પૈલા ઘોંટર વર્કસની યોજના હાથ ધરવાનું પણ નક્કી થયું છે.

પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાન હુન વિમાનમાંથી બિતરતા હતા ત્યારે તેમને સત્કાર કરવા થ'. નેહરૂ વિમાન આગળ પહોંચી ગયા હતા.

પ્રથમ હુન બિતરી ગયા એટલે તેમની સાથે હસ્તબુનન કરી શ્રી. નેહરૂ તેમને સ્વીકૃતિ પ્રાપ્તિ સાથે આગળ કરાવવા આગળ લઈ ગયા હતા.

આ વિધિ બાદ નેહરૂ, હજી વિમાન પરથી બિતરતાં બેગમ હુનના સત્કાર માટે આગળ આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં તો બેગમ હુનને સ્વીકાર નીચે જઈ પડ્યો હતા તે કેહ નેહરૂના પગ આગળ પહોંચી ગયા હતા.

શ્રી. નેહરૂએ એ તરત જ બેગમને બેગમ હુનના પગ આગળ ખૂંધી દીધો હતા ને બેગમે તે પહેરીને તરત જ શ્રી. નેહરૂ સાથે બેગમ આનંદ સાથે હસ્તબુનન કર્યું હતું. આ દરમિયાન એક પાકિસ્તાની રાજદૂત બોલી બેગમ હતા કે : સીમાને અધિકાર બેગમ ગયા છે.

*

શિક્ષણની વધતી જતી માગને પહોંચી વળવા માટે તેમજ દેરામાંથી બેકારી ઘટાડવા માટે ૬૦,૦૦૦ વધારાના પ્રાથમિક શાળા-શિક્ષકો નીમવાની એક નવી યોજના ૧૯૫૮-૫૯થી દાખલ કરવાનો વિચાર છે. આમાંથી ૧૫,૦૦૦ ૧૯૫૮-૫૯માં; ૨૦,૦૦૦, ૧૯૫૯-૬૦માં અને ૨૫,૦૦૦ ૧૯૬૦-૬૧માં નીમવાના છે.

ઉદ્ઘાટન સમારંભોના : ૪૯

લઘુતા

હિંમતા વાચકને અગ્રાજ ધણા સખ-પ્રસંગો આપી ચૂકેલાં હોય છે પણ વખતે આ એક સત્ય-પ્રસંગ-વિશેષ આપે છે. માનસશાસ્ત્રીય રીતે હજીયેલા આ પ્રસંગ એના દરેક પ્રકારના સાવચળા રક્ષાથી રક્ષી છે કે તે જ આ પ્રસંગની મહત્તાને સાચો પુરાવો છે. એટલે જ વાચકને આ પ્રસંગો વધુ પાઠમાં રાખે છે -

આ પણ કહીએ છીએ કે જીવનમાં સંજોગો અનુકૂળ હોય તો ધાણું કાચું પાર પાડી શકીએ છીએ. સાચી વાન હશે, પણ મારી બાબતમાં તો ઉપદું જ થયું છે. નાનપણથી મારા વિકાસ માટે સંજોગો તો બધી રીતે મને અનુકૂળ હતા, ધરતી આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ કોઈ રીતે મુજબનું પમાડનારી નહોતી. મારા બા-આપણ અને ભાડુગાએની મને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી છતાં પણ મારા વિકાસમાં અવરોધ આવ્યો. નાની હતી ત્યારે ખૂબ જ ક્રુર ગાઈ શકતી હતી. એટલે સંગીતમાં નિપૂણતા મેળવવા મને બધી સમગ્ર આપવામાં આવી. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં મને સારો રસ પડ્યો અને તેમાં મેં ઘેર બેઠાં બેઠાં શિક્ષક રાખીને ઠીક પ્રમાણમાં શ્રાવ્ય મેળવ્યું. અમને વારસામાં મળેલી બે વસ્તુઓ છે—એક તો સંગીત અને બીજી આંખ. હું તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી રાગ વગેરે શીખી એટલે મને તો આવડે. પરંતુ મારાં બાઈ-બહેનો જેઓએ પદ્ધતિસરનું શ્રાવ્ય મેળવ્યું નથી, તેઓ પણ ખૂબ જ સારી રીતે શાસ્ત્રીય સંગીત સમજી શકે છે, ઝોળખી શકે છે. બીજી વસ્તુ પણ એવી જ વારસામાં ઊતરી છે જે અમારી શારીરિક નબળાઈને પોણે તેવી છે—આંખ અમારા કુટુંબમાં બધાની જ નમણી અને તેમજ સૌથી વધારે મારી આંખ નમણી છે.

ભણવામાં હું ખૂબ હે સિવાર નહોતી પણ બચપણના એ રમતીયાળ દિવસો એકેય વર્ષ નાપાસ થયા વગર પસાર કરેલાં ખરા. હું મેટ્રિકમાં આવ્યો અને મારી જવાબદારીનું મને લાગે થયું. મેં અભ્યાસ પાઠો કરવા માટે કમર કસી. ત્યાં જ મને મારી આંખો નડી કદાચ નંબર વધ્યા હશે એમ માની ડોક્ટરને ફરીથી બતાવ્યું; ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ એ આંખમાં કંઈ જ ફરક પડે તેમ નહોતું. ઉપરથી જો હવે હું

ન સંભાળું અને અભ્યાસ ચાલુ રાખું તો મારી આંખને જગત નુકસાન પહોંચશે એમ ડોક્ટરને અભિપ્રાય આવ્યો અને આમ સંજોગોને આધીન થઈને નહિ પણ મારી શારીરિક નબળાઈને કારણે મારે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપવી પડી. મારા પિતાજીને એ બાબત ખૂબ દુઃખ હતું પણ તે સિવાય તાત્કાલિક તો બીજો કોઈ ઉદાગ નહોતો. સંજોગો રસ તો હતો જ પણ એને વિકસાવવા પણ હવે તો મારું મન ના પાડતું હતું. મારામાં ઘેર નિરાશાએ ધર ક્યું હતું. જેની અસર મારા એકવગ શારીરિક બાધા ઉપર અતિશય થઈ શરીરની શક્તિ ધટતી ગઈ. ચિંતાને કારણે દવાઓની અસરથી પણ હું યુક્ત રહી. માગ ધરમાં મારા નાના મોટા બધાં બાઈ-બહેનોએ અભ્યાસકાળ દરમિયાન સારી કારકીર્દી બતાવી અને જુદી જુદી ડીગ્રી ધરાવતાં થઈ ગયાં. આજે તેઓ સારો હોદ્દો ધરાવે છે. હું ધરકામમાં પાવરથી બની પણ તેથી કંઈ મને ઝોઝો સતોષ થાય ! દરેકનાં મિત્રો આવે, મારાં જ મિત્રો હોય એટલા આનંદથી અને સાથે ફરીએ; વાતો ફરીએ અને છતાં મારા અસતોષ ઝોઝો થાય જ નહિ. મારું છે કે મારાં બાઈ-બહેનો મને કોઈ વાતે ઝોઝું આપવા દેતાં નથી. મને સારી કંપની આપે છે, મારો ઉત્કર્ષ સાધવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, ઘેર બેઠાં પણ મને શ્રાવ્ય આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મારામાં પેસી ગયેલી લઘુમતિ (Inferiority complex) મને નિરાશ કરી ચૂકે છે. હવે એમ થયા કરે છે કે આટલાં ઉંમર પછી હું શું કરી શકવાની હતી ! ઘેર અધિકારનાં વાદળ મારી સાથે અથડાયા જ કરે છે. મારામાં કંઈપણ કામ કરવાનો વિશ્વાસ નથી આવતો. જ્યારે મારે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો હતો ત્યારે તો મારી આંખની નિ-સહાયતા હતી

જેથી હું કંઈક બરદાસ્ત કરી શકી હતી. મને મારી આંખ જતી રહેવાની ખૂબ ઝીંક હતી. એ જો જાય તો તો હું સાવ નિરાધાર બની જાઉં, એનો ભય મારામાં ખૂબ ઉત્તરણે પેસી જવાતું કારણ મારા બાની આંખ હતું. મારી બાને બંને આંખે ગિલકુલ હવે દેખાતું જ બંધ થઈ ગયું છે અને જો એમ થાય તો મારો જિંદગીનું શું?

આ બધું બની રહ્યું છે એ દરમિયાનમાં બની ગયેલી મારી મોટામાં મોટી ખાતની વાત કડું. પીસમા વર્ષની આ વાત છે. બળિયા—જેને આપણે મોટી માતા કહીએ છીએ તે—મારી એક બહેનપણીને નીકળ્યા હતા. એટલે એની ભયંકરતાનો મને ખ્યાલ હતો. એ વાતને એક વર્ષ થઈ ગયું પછી મારાં માસીને ત્યાં લગનમાં હું ગઈ. રાત્રે મોહું થયેલ એટલે માસીને ત્યાં જ રહેવા આગ્રહ કર્યો પરંતુ હું છાક કરીને ઘેર ગઈ. રસ્તામાં બસમાં એક છ આઠ મહિનાના નાના બાળકને શરીરે બળિયા નીકળેલા મેં જોયા. મારી સહેજ નજર પડી અને એવો તો ગજારાટ છૂટ્યો કે મારું શરીર પાણી પાણી થઈ ગયું. શરીર ઉપર છૂટા છવાયા દાણા હતા છતાં મને એની ભયંકરતા એવી પેસી ગઈ કે મારા મગજમાંથી એ દશ્ય ખસી શક્યું જ નહિ. હું એકલી જ હતી. ઘેર પહોંચી, સૂઈ ગઈ અને બીજો દિવસે સવારથી મને તાવે ઘેરી લીધી. પરિણામે મને ભયંકર બળિયા નીકળ્યા. મારા આખા શરીરમાં તલમાત્ર જગ્યા રહી નહિ. જિંદગીની બીજી નિરાશામાં હું ઝડપાઈ ગઈ. આખાથી બચી જવાની મને કોઈ આશા નહોતી. પણ ત્રણ મહિનાને અંતે મેં જોયું તો હું મારી મોટી માંદગીમાંથી પસાર થઈ ગઈ હતી.

હવે હું માનસિક અને શારીરિક બંને રીતે નબળી થવા માંડી હતી અને નસીબમાં માનતી થઈ ગઈ. મારા નસીબે મને અતુલ છતાં લિનઅતુલ વાતાવરણ નીચે દબાવી દીધી, અને છતાં પણ આજે કહું છું કે મને મારાં માળાપ અને

ભાઈ-બહેનોનો ખૂબ સહારો છે. હું નથી લાલ્ચી એટલે મારી બુદ્ધિ એટલી કામ કરતી હશે કે એવા બીજા કોઈ જ પૂર્વગ્રહથી જોયા વગર તેમનામાંની એક ગણીને મારી સાથે હળીમળીને રહે છે. તેમની ચર્ચામાં પણ મને લાગ લેવા આમંત્રે છે. અને મારામાં નવો રસ બગૃત કરે. સાચે જ આમ હું ન લાચ્યા છતાં ઘણું જ્ઞાન મેળવી શકી છું. છતાં મને તે છીછરું લાગે છે. કંઈક નાનમ લાગે છે. જે દૂર કરવાના મારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. એક વખતનું પ્રસાદ ગયેલું શરીર ફરીથી નબળીમાં નથી આવતું. અને મારી પરવશતાને કારણે કોઈ જ કાર્યમાં નિપુણતા મેળવી નથી શકતી. સંગીતનો મારો રસ, મારો કંક-ગણું સુંદર હોવા છતાં મારી શારીરિક અશક્તિ-નબળાઈ મને ત્યાં નહે છે. હું ખૂબ થાકી જાઉં છું એટલે સળંગ ગાવાની તાકાત રહેતી નથી. છતાં સંગીત પાછળ આજે તનતોડ મહેનત કરી રહી છું. પ્રયત્ન કરું છું. પ્રવીણતા મેળવવા છતાં ક્યારેક ઘેર નિરાશાને નોતરું છું.

આટલી બધી નિરાશાએ મને ઘેરી ન હોત તો આજે જે લઘુતા અનુભવું છું તે ન હોત અને હું ઘેર એક બીજાની મદદથી સાડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકી હોત. અને મને મનપસંદ કાર્યને મારું બનાવી હું તેમાં તલ્લીન બની શકી હોત. આજે પણ એ વિચાર કરું છું પણ પેલી મક્કમતા, હિંમત મારામાં આવતાં જ નથી. મારાથી જાણે કેટલુંય દૂર ભાગી ગયું છે.

✽

—હિમાબહેનના જીવનની કહાની સાંભળી દુઃખ થયું. નિરાશાએ એમને એવાં ઘેરી લીધાં છે કે આજે પણ તે પાતળી અશક્ત કાયા જોઈને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે ક્યા દુઃખના કુંજરોએ એમને ઘેરી વળ્યા છે કે શરીર જરાપણ વધતું નથી! આજે તેમની ત્રીસ વર્ષની ઉંમર છે પણ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હું એમને આવાં જ સુકલકરી જોતી આવી છું. પેતાનાથી નાનાં ભાઈ-બહેનોની પ્રગતિ થઈ અને તે રહી ગયાં

આપણા ખોરાકની ખામીઓ

અપણા ગૃહસ્થાનીઓના ખોરાકમાં કેટલાક દોષો છે અને તે હવે દૂર થવા જોઈએ. આ દોષોમાં સૌથી પ્રથમ ફરસાણનો વધુપડતો ઉપયોગ છે. આપણા જેટલું ફરસાણ ભાગ્યે જ હિંદીના બીજા કોઈ પ્રાંત ખાતો હશે. બહુ ફરસાણ ખાને તેમાં ખાસ કરીને બળદનાં તે ન જ ખાવા જોઈએ. એકને એક તેલમાં, અર્થાત્ વાસી ઊકળતા રહેતા તેલનાં બળદ ફરસાણ હોય ॥ એટલે તે પચવામાં બારે ને પોપણુ દહિંએ સાવ નિરુપયોગી બને છે. ધર આખા કોઈ કોઈ વખત ફરસાણ બનાવી ખાવામાં વધી નથી. પરંતુ રોજરોજ ફરસાણ ખાવું એ અનિષ્ટ છે. સ્વામી હંસદેવજી એક વખત અને કહેતા હતા : 'ગૃહસ્થાના પુરુષોની નિર્ધનતા આ ફરસાણને—અતિથય તેલ મસાલાને—આહારી છે.' ફરસાણમાં સોડાના કે પાપડીના ખારાનો ઉપયોગ બહુ થાય છે. સોડા કે ખારો બંને કરીરના કોવતને નુકસાન કરનાર છે. ફરસાણ છબના સ્વાદ માટે ખવાય છે. સ્વાદમાં સ્વા-પચ્યા રહેનારાઓ પોતાની ધોર ખોદી રહ્યા છે તેવાત સૌ જાણી સમજી લે તો કેવું સાડુ ? આપણે પોપણુ દહિંએ જ ખાણોનો વિચાર કરવો જોઈએ, તેમ આપણા દેશની ગરીબાઈને લક્ષમાં રાખી તેની યોજના કરવી જોઈએ. દહિંજીની ઇડલી ટોસા આ દહિંએ ખૂબ જ સરસ છે. ઇડલીમાં અડકતો લોટ આવે છે. અને અડક પોષિક છે, આથી હોવાથી સ્વાસ્થ્ય છે, ગરમાગરમ જ ખવાય છે એટલે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આમ એ બંને પદાર્થો સ્વાદ અને ગુણ બંને દૃષ્ટિએ

આને તો પ્રતિશ્લેષતાને નામે ગમેગમ ઇન્દ્રિયોએ અને દાંડતો વધારાય છે. પણ લોકોને ધી-દૂધ સરવાં અને સહેલાઈથી મળે તે માટે કોઈ પ્રયત્ન કરે છે ? આ લેખમાં આપણા ખોરાક વિષે અલ્પશુ દિદિ મળે છે.....

ખૂબ જ સરસ છે, સૌને પોપાખ એવાં પણ છે. ગૂઝ-રાતે તે અપનાવવા જેવાં છે.

આપણા સેવ, ગાંડીઆ, મગરા, ખમણ વગેરેમાં પણ પોષક તત્ત્વો નથી એમ તો નથી જ. ચણા બહુ ઉત્તમ પદાર્થ છે. એક લેખકે કહ્યું છે કે યુરોપિયનોના આહારમાં જેવું સ્થાન ઇંડાનું છે તેવું જ સ્થાન આપણા વનસ્પતિ આહારીઓ વા નિરામિયાહારીઓના આહારમાં ચણાનું છે. ચણા શેકતે ખવાય છે અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. શેકતી વખતે તેની ક્ષમક ફેલી સરસ હોય છે ! ચણા-દાળિયા આપણું સાડુ અને પોપણુ દહિંએ કીમતી ચવાણું છે. ચણાનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ એ પણ આનંદની વાત છે. સેવ, ગાંડીઆ, ખમણ, ભજ્યાં, મગજ, મોઢનદાર વગેરે ખાણ સામગ્રી ચણાની બને છે, કઢીમાં એની વડી બનાવી નાખવામાં આવે છે. ચણાના થાપડા બનાવવામાં આવે છે. થાપડા ગૃહસ્થાનો પ્રિય નારો છે. ભાવનગરના ગાંડીઆ સારા બને છે. ચણાને આટલો વાપર ખરેખર સરસ છે. પરંતુ આને જે રીતે હોટલોમાં ભજ્યાં વગેરે બને છે તે ખાવાં ઠીક નથી. નાના બાળકોને ચણા-દાળીઆ ખાવા મળે તો કહ્યું સાડુ આપણા પહેલવાનો ચણા પસાળીને સવારે ખાતા હતા અને આને પણ અપાડાઓમાં એવા ચણા ખવાય છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ગૃહસ્થાનું આ બધું ચવાણું આપણને સ્વચ્છ નિર્લેપ મગી રહેવું જોઈએ. ચણા મેધા હોય તો લાંગના લોટના સેવ ગાંડીયા ખતતા હતાં તે સૌને

એ લણનાએ ધર લાવ્યું. જિંદગીની ચારે બાજુએ તેમને લય લેતી વચો. અને એટલે જ તે અચકા, જિંદગી પ્રત્યેની નફરત સેરી રહ્યાં છે. માનવી ઉપર

આવી પડતી વિપતિતા સામને કરવાની તાકાત ને તે કેળવે તો નિરાશાને આશામાં ફેરવી શકે છે પણ એ ન અનુલવનારમાં આત્મવિશ્વાસ આવે કયાંથી !

યાદ હશે! ચણા ખૂબ જ પીચ્છિક, પોપણુનાં તમામ તત્ત્વોથી ભરપૂર ખોરાક છે. અવારનવાર એને કૃષ્ણ-ગાવીને ખાવા જેવા છે.

ગૂજરાતીઓના નારતામાં ચાપડા, મગજ, સેવ-ગાંધીઆ હોવા જ નોંધ્યે. બનજુ વાસી મેંદાનાં બિરિકટો કરતાં ચણા કે મહત્ત્વ આપડા વા મહિયાં જરૂર છે. બિરિકટનો વાપર વધે એ મને ચોગ્ય નથી લાગતું. પૈસા આપીને આ પાવમાલી લેવા જેવી નથી. આ થઈ નારતાની વાત.

હવે આપણા ખોરાકની વાત કરીશું. ગૂજરાતીઓ લાઇ જવડે જ ખાય છે. ખંજાળમાં કે મહારાષ્ટ્રમાં રેશિંગ આહારમાં લાઇ હોય છે જ. લાઇ-પાંદડાં એકાદ વખત તો આપણા ખોરાકમાં નોંધ્યે જ. પાંદડાં એ તો સૂર્ય ભગવાનની અજબ કરામતભરી કેકટરી છે. સૂર્યની શક્તિનો સંચય એ કરે છે. એમાં ધણી ભતના ખનિજ પદાર્થો અને વિટામિન 'એ' વચ્ચે હોય છે. કહેવાય છે કે ગૂજરાતીઓના ખોરાકમાં 'એ' વિટામિનનો અભાવ છે—ખાખી છે, 'એ' જેવું વિટામિન લાઇમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે. લાઇ રાજ એક ટંક ખાવામાં લેતાં આજે વિટામિન 'એ' ની જે લાણુપ આપણા આહારમાં જણાઈ છે તે પૂરી થઈ જશે. ટાંકાની લાઇ, ચૂકાની લાઇ, ચંદન બટનો, પોઈ જેવી લાઇઓ ભાગ્યે જ ગૂજરાતમાં કોઈ જોળાયે છે. તાંદલનો, મેથી, સવા, પાલખ, લુણી આ લાઇઓ વચ્ચે છે. પરંતુ ગૂજરાતીઓના રેશિંગ આહારમાં લાઇને સ્થાન નથી એ વાત છે. કુંવાડિયાનાં કુમળાં પાનની લાઇ બહુ મજાની છે પરંતુ તે કોણ ખાય છે? દોડીનાં કુમળાં પાન, ફૂલ અને ફળનું શાક કોણ ખાય છે? પતંગેલીયાની લાઇ ગૂજરાતીઓ ભાગ્યે જ ખાય છે. ગૂજરાતીઓના રેશિંગ ખોરાકમાં લાઇને સ્થાન હોવાનું નોંધ્યે. વિટામિન 'એ' માટે આટલી સરતી અને સારી સીજ આપણી પાસે છે. ગાખણુ લી, ઘાંઘા, મહાઈ, માંસ વગેરેમાં 'એ' વિટામિન છે પરંતુ ગરીબોને એનાં દરજ્જાં કોલસાં છે, કાળાનાં

પાનની લાઇ થઈ શકે, ચોલાઈ (તાંદલનો) તો દરેક વાડામાં વાવી શકાય. તાંદલખની લાઇનો વાપર હિતાવહ છે. સેક્ટો (સરગવે) ગૂજરાતમાં થાય છે. એનાં કુમળાં પાનની લાઇ ખાવા જેવી છે. એની શિંગો અવારનવાર વાપરવા જેવી છે. પીલુડી, સાટોડીની લાઇઓ કોણ ખાય છે? આ બધું ભુલાવા લાગ્યું છે. અગ્રયોગનાં અને શેકડાનાં ને કડાનાં ફૂલો કઢીમાં નાખી કે શાક બનાવીને ખાઈ શકાય એવાં છે. ફૂદીનો, મોઢો લીંબડો અને કાથમીરનો વાપર, ચટણી રૂપમાં, વધારવા નોંધ્યે. પાંદડાં કિંમતી ખાદ્ય છે. મૂળાની કુમળી લાઇ ખાવા જેવી છે. ટાંકા- (પચવા, હિંદી.)ની લાઇ ખૂબ જ ગુણકારી છે. લાઇ માત્રમાં વિટામિન 'એ' જોડાવતા પ્રમાણમાં છે અને તે આપણને થોડા પચમાં ધણી કીમતી ખાદ્ય-તત્ત્વો પૂરાં પાડે છે. ગરીબો માટે લાઇ આશીર્વાદ જેવી છે, ગરીબો ધારે તો મહત્ત્વ લાઇ મેળવી શકે.

ચોખા-ભાત આપણો પ્રિય ખોરાક છે. આપણાં હાથછડના ખાંડણીયા ગયા છે, સામેલાં ગયાં છે, હાથછડના ચોખા ગયા છે, લીલી ડાંગરના પૌંઆ ધર આગળ તૈયાર થતા હતા તે ગયા છે. ગામડાંના ખોરાકમાં કે શહેરોના આપણા ખોરાકમાં હાથછડ ચોખા જ વાપરવા નોંધ્યે. ચોખામાં જે ઉપયોગી વિટામિનો છે તે મીસના પોલીશ થયેલા અને કેટલાય વખતના જૂના ચોખામાં નથી હોતાં. ચોખા આપણો પ્રિય ખોરાક છે, આખા વિશ્વનો મુખ્ય ખોરાક છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ૧૫-૨૫ દિવસ ચાલી રહે એટલા ચોખા ખાંડણીયામાં આપણી બેનો શું કામ ન ખાંડી લે! આ તાજ, ધર આગળ ખડિલા ચોખાનો શ્વાદ અને પોષણ અનેખાં છે. ગૂજરાતીઓના ખોરાકમાં આવ્યા હાથછડ ચોખા પ્રવેશતાં તેના આહારમાં કીમતી વધારો થશે. આજે જે ચોખાનો ભાત આપણે ખાઈએ છીએ તે સાવ સરતજીન હોય છે. ઘેર ઘેર ખાંડણીયા ન હોય તો સહકારી પદ્ધતિએ હલર વસાવી તે વડે ચોખા ખંડાવવા નોંધ્યે. દરેક ગામ પોતાના ચોખા ખંડાવી લેવાની ભેગવાઈ કરે તો ગૂજરાતના

આરોગ્ય ઉપર તેની અદ્ભુત અસર થશે. વિટામિન બી ૧ બી ૨ અને બીજા માટે યોજાની સરખામણીમાં બીજું કોઈ ધાન્ય આપણી પાસે નથી.

ગૂજરાતીઓ મસૂરની દાળ ખાતા નથી, કારણ કે એનો કેસરી રંગ તેમની આંખોને ગમતો નથી ! આજે પણ રાતાં ચોળ ગાજર કોણ ખાય છે ? લાલ રંગની લાકડાં લાંગવાની જરૂર છે. મસૂરની દાળ આપણા ખોરાકમાં ઉમેરનારાં એક ઉમદા કડોળ આપણને પ્રાપ્ત થશે કડોળ માત્ર વાપડાં છે. કારણ કે તેમાં રહેલો મધક આંતરડામાં જઈ ધૂરો પડે છે. મસૂરમાં મધક મુદ્દલ નથી એટલે એમાં વાપડાપણું નથી. એવું પ્રોટીન સારી ઊંચી જાતનું છે. સપ્તરશ્મિવાળા માટે પણ મસૂરની દાળ સારી કારણ કે તે કોષ્ટામાં વાણ નથી કરતી તેમ સહેજ ગ્રાહી પણ છે. પારસી, યુરોપિયનો મુસલમાનો અવાર નવાર મસૂર ખાય છે, હિંદુઓને મન તે અબદ્ય છે ! ગરીબો માટે મસૂરની દાળ સારી છે. ગૂજરાતીઓ એ ખાવી શરૂ કરે તો સારું.

હું 'વનસ્પતિ ધી'ની વાત નહીં કરું. એ પાપ ધરમાંથી કાઢવા જેવું છે. એની અસર આજે નહિ જણાય, થોડી પેઢીઓ ઉપર જોડામાં આવશે. પ્રાણીજ ગરબી એટલે ધી, માખણ, ઇંડાં વગેરેની ચરબીમાં અને આ બનાવટી ધીમાં આસમાન જમીનનું અંતર છે. ધી સારું ન મળે તો ઇંડાં ખાવાનું શરૂ કરજો. દૂધ, ધી માખણ, મલાઈ, માવો આ આપણા દૂધના પદાર્થો આપણા જેવા નિરાશિવાહારીઓના ખોરાકમાં અગત્યનો ભાગ લગવે છે. આપણાં કુમળાં બાળકો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ, માતાઓ, યુવાનો આ બધા માટે આ પદાર્થો ખૂબ જ આવશ્યક છે. તેનું રચાન લઈ શકે એવાં એક માત્ર ઇંડાં છે કાં મંસાહાર છે. પ્રજાતરીકે જીવું હશે તો જમાના અનુસાર ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જ પડશે. જાનમાના ઇંડાં ખાનારા બધા છે, પહેલાં કરતાં મંસાહારની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે એ પણ શુભ ચિહ્ન છે. દરિયાકિનારાના લોકો મગજી જરૂર આવે. ખેડૂનો મરઘાં પાળે ને અવારનાર ઇંડાં ખાય તો

સારું. ગામડાનું દૂધ આજે લોરીઓ ભરી બંને સહેરામાં ઠંડવાય છે. ધરનાં બચ્ચાંને માંસ નવતર દૂધ મળે છે. ગામડામાં કોઈ દૂધ પીતું નથી, ધણ કહે છે કે દૂધ લાવતું જ નથી, કોઈ પણ મહાન પ્રજાને આહાર તપાસો. તેમાં દૂધ, માખણ, પનીર, ઇંડાં મુખ્ય હશે. જારતને મહાન પ્રજા થવું હશે તો દૂધ ધીની નહીં ફરીથી સર્જવી પડશે. પ્રત્યેક ગૂજરાતી બાળકને ૧૧-૧૫ શેર શુદ્ધ નિર્લેપ દૂધ પીવા મળવું જોઈએ. આપણે રાજ તેલ ધીના રૂપમાં પાંચ તોલ ચોપડ (સ્નેક) ખાવામાં લેવું જોઈએ. દૂધ એટલું ખવાય તો ચોડા દૂધની હાથ બનાવી ખાઈ ઊંચ પડીથી ધરનાં પ્રત્યેક માણસ એક વાટકો ભરી જરૂર પાવે. આજે ખેડૂતો ટીપે ટીપું દૂધ વેચી નાખે પૈસા કરે છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ સૌને દૂધની જરૂર છે એ વાત કાં તેઓ સમજતાં નથી અને સમજતાં હો તો ખોટા લોકોમાં ખેતીમાં રોજિના ભોગ બની, વધુ પૈસા દવામાં બગાડે છે. દવાખાનાં ખોસવાની હિંદમાં જશોષ જરૂર નથી. જરૂર છે દૂધ લી હાથ વગેરે સહેલાઈથી સૌને મળી રહે એવી વ્યવસ્થાની, પ્રજાને દવામાંથી ઇલાજ વાની જરૂર છે એમ હું મતું છું. પેટ ભરીને ને પ્રજાને પૂરું ધાન્ય નથી મળતું એના પેટમાં દવાઓ નાખવી એમાં સરકારની કે કોઈની શોભા નથી જ ગામેગામ હાસની પરબો મગાવો, પનીર(ચીઝ)નો પ્રચાર કરો, ધી માખણ શુદ્ધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરો. ગાયોની પ્રતિષ્ઠા કરો. સ્વચ્છતા વિધાની પ્રતિષ્ઠા ગાયો છે એમ કહેનારે હજારો ગાયોમાં જે ન લખી શકાય તે કહી નાખ્યું છે. ગૂજરાતની અસ્મિતાની ગીત ગાનારા સૌ કોઈ આ બધું સમજી લઈ, જોઈ બેર પ્રચાર કરે, આ દિશામાં પગરણ મારે એ જોડા હું અધીરો છું. દાકતરો આટલા જોઈએ ને નસો આટલી જોઈએ એ ગાંડપણુ ઊંડી ને કરવા જેવું છે તે કરવા સૌ ગૂજરાતીઓ લાગો જાય તો ગૂજરાતનું આરોગ્ય સુધરશે, તેની કાયાપથક થશે. *

* * લિપિખાતરી 'મોંઘી સાવાર.

દયાની દેવી [૪]

દુઃખના હુંગરો માથે વહોરી લેતી એક નારીની લબ્ધ માથા આ હુંપતે તેની એવી તો આકરી કરોડી આંદરે છે કે જાણે આ બધી સદનસંકિત નારીમાં આવી ક્યાંથી એમ જ થાય. સાકસિકતા અને ઈશ્વર પરની અખૂટ શ્રદ્ધાને વંદેલી આવી અનંત નારી શકિતને વંદવી જ ગયે.....

પરિણામે મિશન બસો છોડ્યા સહિત ચોકબંધ નિરાશિતોથી બિહારનું હતું. પણ કેવીક વિદાય થયાં તે પહેલાં ઝેડીઝને એના જીવનનો એક અતિભયંકર અવિરમરણીય અનુભવ થયો. આ પ્રસંગે એની થયેલી શારીરિક ઇળાએ એને વરસો લગી પીડી.

અંધશતનો સમય હતો અને ઝેડીઝે દુઃખ-ચીસો સાંભળી, એ સફાળી બેઠી થઈ તો માણસ પડ્યું કે જાપાનીઝ સૈનિકોની એક ટુકડી, આગલે દરવાજેથી મિશનમાં ઘૂસી ગઈ ગઈ હતી ને સૌ જોઈથી બહેનો અને ઝેડીઝેમાં રાત્રિ વીતાવતી હતી તેનાં બારણાં તોડવા લાગી ગઈ હતી. ઝેડીઝે દોડતી યોગાનમાં મહોંથી ગઈ ત્યાં તો એક જાપાનીઝ અમલદારે હુકમ આપ્યો ને એ સાવધ થાય તે પહેલાં તો એક સિપાઈએ વીંડીને રાખફલ ભરી તે ઝેડીઝના માથા પર. એકદમ તે યેલાન થઈ ગઈ પડી. અને બીજા સૈનિકો તેના શરીરને લાતોલાતા કરવા લાગ્યા. આ બધાબધા સાંભળી ડોલેસ દોડી આવ્યો ત્યારે તો ઝેડીઝ ચીંથરાના એક ઢગમાં વીંટાયેલ લોચા જેમ પડી હતી.

આ અમાનુષી દરમિયે એણે ડોલેસ તો થંભી જ ગયો. અધિવાસજગ એવા અનેક સૈનિકો, નગન, અર્ધનગન, એવી બહેનોની લાજ છૂંટવા તત્પર થયેલા—કહો ને હું મથતી—એણે જોયા. એવામાં તો પેલા અમલદારે કનકામથી વિગેરે જોઈ, એનો મુકો ડોલેસના જગામાં જોરથી માર્યો. ડોલેસ ગળડી પડ્યો અને એના માથા ને મોઢું ચીરાઈ ગયાં. છતાં એક મોકસર—પરિણામ—પેલાડીની અદાથી એ બિછળી બિભો થઈ ગયો અને લોહીનીગળતો બરડો રંજો, ‘આર્થ’ના કરો! આર્થ’ના કરો! સૌ આર્થ’નામાં લાગી નવ! ’

તેથી બહેનો હાથમાં હાથ મેળવી છૂંટણિયે પડી,

પ્રાર્થના ગાવા લાગી ગઈ અને જાપાનીઝ સૈનિકો મુંઝવણના માર્યા તાડી રહ્યા, પેલો અમલદાર ગળ્યો ને સૌ એક પછી એક, બખડતા, બખડતા યોગાન ખાલી કરી ગયા.

પેલા સૈનાનો વિદાય થયા એટલે બહેનો ઝેડીઝને બાંધવી ધરમાં લઈ ગઈ ને કંડું પાણી છાંટી તેને હોશમાં આણી વળતી સવારે એ બીડી ત્યારે એનું શરીર કળવું હતું ને દિલ પર બહારડા થયેલા હતા. એને ક્યાં ઇજા થઈ છે તે એને સમજાતું નહિ પણ મહિનાઓ સુધી એનું શરીર કળવું રહ્યું છતાં પોતાના રાત્રિના કામમાં એણે આ કળતરને ખામાડ્યું થવા ન દીધું.

વસંત ઋતુમાં જાપાનીઝોએ પીછેહઠ આંદરી ને ટેલ-આઉ શહેરનો કબજો એનાના રાષ્ટ્રીય લશ્કરે લીધો. એક દિવસ એક ચીની અમલદાર મિશનમાં આવ્યો પહેલાંઓ અને એણે ઝેડીઝની મુશ્કેલતા માંગી. એ ખારસો જુવાન હતો અને આજ સુધી એના સમાન ગમમાં આવેલ સૌ ચીનોએ કરતાં ઝેડીઝને એ એનોખો લાગ્યો, પ્રવેશતા જ નમન કરી એણે જમ જમ કલા ત્યાં તો ઝેડીઝનું ચિત્ત એના પહેળા પોળા કપાળ પર સોલતા કાળા, ચકચકતા વાળા, બાદમાંકારની કાળી આંખો, એ આંખોને ઢાંકવા મથતી સ્વામિ અમરે ને સોનરી ચામડી પર ચોટી ગયું.

એન્ડેરીનના જેવી અદાથી એણે જણાવ્યું કે એનું નામ લીનન હતું ને ચામ-કાઈ સોકના દયામાં કન-લના પદ પર હતો. સાન્સી પ્રાંતની પરિસ્થિતિ સાથે ગૂંચવણભરી બની ગઈ હતી અને રક્ષણરત્ન દૃષ્ટિએ એની ભારે અગત્ય હોવાથી, એને પરિસ્થિતિનું નિદાન કરવા મોકલ્યો હતો. અંતમાં એણે સીધા ને સડ સવાલ કર્યો, ‘ચીનને આપ મદદ કરશો ને?’

ખનું. એણે રાજધાનીમાં લાંબું હતું ને એ લોકોને એને જાણ્યું હતું કે એ એ બધાં પીળી નદી એળંગી, શિયાળ પહોંચશે તો એ સૌને ખાવાપીવાનો અને બાણાવાનો ખર્ચ શ્રીમતી ચાંગના સહત્કર્મથી કરવામાં આવશે. એટલે ગેડેડીએ એક ચીનાની દેખાણ હેઠળ સોની એક ટુકડી મોકલી આપી.

ત્રણ સપ્તાહ પછી ગેડેડીએ ખચર મળ્યા કે પહેલી ટુકડી સહીસલામત પહોંચી ગઈ છે અને બીજી ટુકડી લેવા વળાવિયે પાછો ફર્યો છે. રાજ અધીર અને એ રાહ જોતી, મિશનમાં સ્થિતિ વધુ ને વધુ ગૂંથવાડા-ભરી બનતી જતી હતી અને એ બિચારો કદી દેખાયો નહિ કારણ કે જાપાનીઓના પંખમાં એ સપ્તાહ ગયો ને ગોળીથી વિધાર્થ ગયો. એવામાં જાપાનીઓ શહેર નજીક આવવા લાગ્યા એટલે એણે બધાં જાણકારોને બે બહેનોની સલાહ હેઠળ યેંચેંચેના એના રહેઠાણે મોકલી આપ્યાં. ને પોતે મિશનની સલાહ રાખવા થોડાક સમય ટેકચાઉમાં રોકવાનો ઈરાદો કરી બેઠી. પણ જાણકો વિદાય થયાં તે જ રાત્રે રાષ્ટ્રીય સેનાના સરદાર તરફથી તાકીદનો સંદેશો મળ્યો કે તેનો જન જીવનમાં છે ને એણે તત્કાળ બાગલું. એણે ડાકું છુલ્લુલું એટલે પેલા સંદેશવાહકે એના હાથમાં એક જાણેલું ચોપાનિયું મૂક્યું જેમાં લખ્યું હતું કે 'નીચેના ત્રણમાંથી એકને જીવતા પકડી શકાય તે અંગેની માહિતી પૂરી પાડનારને જાપાનીઝ સ્વયં તરફથી સો ડોલરનું ધનિામ મળશે.' પહેલું નામ હતું ટેકચાઉના મેન્ડરિનનું; બીજું હતું એક આગેવાન આધારીનું ને ત્રીજું નામ હતું 'દયાની દેવી તરીકે જાણીતી ઠીંગણી સ્ત્રી.'

શું કર્યું તેની ગેડેડીએ તાર્કિક જમ પડી નહીં એટલે એણે દોડીને બાઈબલ હાથમાં લીધું ને જો પાન હાથમાં આવ્યું તે બિધારી ચીની ભાષામાં લખેલી લીટીઓ મોટેથી વાંચવા માંડી, 'લાગો, આપ સૌ ભાગો ને પર્વતોમાં ભરાઈ જાવ ! છૂપાં રચાનેમાં ભરાઈ જાવ કારણ કે જોશીલોનના રાજની દાનત તમારા પર બગડી છે !'

આ વાક્ય પૂરતું સ્વચ્છ નહોતું શું ?

હાથમાં બાઈબલ લઈ એ દરવાજે દોડી ને એમાંના કાણુમાંથી એણે ડોકિયું કર્યું તો જાપાનીઝ દળ શહેરના દરવાજા તરફ ચૂંચકદમ કરી રહ્યું હતું.

એના પેટમાં ફાળ પડી. એને કાળુમાં રાખવા મથતી એ મોગાન એળંગી ગઈ. આ દરમિયાન તો એના આખા શરીરમાંથી બીતિતું સામાન્ય વ્યાપી ગયું. એના પગ આપમેળે બિપજવા લાગ્યા ને થોડીવારમાં તો એ દડમક દડમક દોડવા લાગી, અને સખને લઈ જવાના માર્ગરૂપ પછોતને દરવાજે પૂગી ગઈ. એની બહાર કબ્રસ્થાન હતું. પાસે જ દરવાજા ફરતી ધાસથી ઢંકાયેલી ખાડી હતી ને જરા જમણા હાથે પાકથી લયતું એક એતર હતું.

છટકવાનો આ રસ્તો લેવામાં એણે ભારે ભૂલ કરી હતી. આગળ વધતી જાપાનીઝ ટુકડીની નજર આ રચળ પર સતત પડવા જ કરતી હતી એટલે એ જાણે કે એના શત્રુઓની દષ્ટિમર્ધામાં દોડી ગઈ!

એને સમજ તો પડી પણ હવે નાસવા સિવાય ઇલાજ નહોતો. કબ્રસ્થાન પાર એ ભાગતી હતી ત્યારે એ કબ્રોની વચ્ચે આવી પહોંચીને રાષ્ટ્રધની ગોળીઓ પડતી એણે સાંભળી. પેલું ખાઈતું ધાસ થોડે જ દૂર હતું એટલે ફક્તકે ત્યાં પહોંચવાનું એ ગોખતી હતી ત્યાં એની કમરમાં કશુંક વાગ્યું ને એ બિછળીને પડી. એને સમજ્યું કે એ ગોળીનું લક્ષ્યસ્થાન બની છે ને હવે યમરાજનું તેડું ચંદ્ર મિત્રીમાં આવવાનું. ચંદ્રની વાટ એ જોતી હતી ત્યાં એને લાગ્યું કે એને પોઠમાં બળતરા થાય છે એટલે એને સમજ્યું કે એ 'મરતી' નથી કે ચંદ્ર જાણી કમ માંડી રહી નથી. ગોળીઓની ઝડી હજુયે એની આજુબાજુ વરસી રહી હતી.

એ પડી તેની સાથે તેડું બાઈબલ પણ પાડ્યું. એને પેટ નીચે ટકારવ ગણી, જમીનમાં અંગળીઓ ભેરવી ને પાછળ પગનાં ટેરવાં ભેરવી એ ખસવા લાગી. મહાપરાણે હાકતી હાકતી તે પેલી ખાઈ નજીક પહોંચી ને એમાં ગમડી ગઈ.

નાસતી લાગતી એ પેલા અનાજના ખેતરમાં પહોંચી ગઈ ને એમાં ભરાઈ પાછલા પછે માર્ગ કરતી ને પગથી જૂંસતી જૂંસતી, એ ખેતરના અખ્ખલાએ પહોંચી અહીં એને જરા સલામતી લાગી એટલે પીઠે ને ખલાના ધાતું દઈ તાજુ થયું. સદ્બાએ ખલાને ઊલતી ગોળી ચાલી ગઈ હતી એટલે ઝાઝું લોહી વહુ નહોતું પણ એની આંખો ભારે ચવા લાગી અને એ ત્યાં જ દગી પડી.

એ ભગી ત્યારે એને ઠીક લાગતું હતું. એટલે રાત્રિના ઓળા ઊતરી ત્યારે એ ખેતરના સામા છેડે, બેડી બેડી જ પહોંચી ગઈ ને આશુબાશુ નજર નાખી પવંતો લથ્થો સરકી ગઈ. આ દરમિયાન એને સમજાઈ ગયું કે આ વિસ્તારમાંની એની હાજરી એના મિત્રો કે સ્નેહીઓ માટે શાપેષ નીવડશે એટલે એણે ચૈગચૈગ પહોંચી બાળાને શિયાન લઈ જવાનું મનમાં ઠરાવ્યું.

એ દિવસ પછી ગેડીઝ ચૈગચૈગના રસ્તા પર આવી પહોંચી ત્યારે એને ભેઈ બધાં ઊકરાં ગાંડધિલાં ચઈ ગયાં. એ મેલધિયાં, હસતાં ફૂલતાં, બધાં આખોવાળાં બાળકો તો એમ જ માનતાં કે આ નાની સરખી બાઈ જ આપણી સાચી ને દેની દીધલ 'માતા' છે.

મિલનનો ઉરકેરાટ જરાક શયો ત્યાં ગેડીઝ બોલી, 'માથો, હવે બધાં આજે વહેલાં સૂઈ જાઓ. કાલે સવારે આપણે અહીંથી નીકળી જવાનું છે ને દૂર દૂરનાં પવંતો સુધી—બધે દૂર ચાલતા પહોંચવાનું છે.

દૂર પવંતોમાં જવાની વાતે જ ઊકરાંમાં આનંદનું મોજુ લહરી ગયું કારણ એમને મન તો એ એક આવાકારદાયક સાહસ હતું.

મોડી રાત્રે ગેડીઝ મેન્ડરીનને મળવા ગઈ. આ લાગતા શહેર માટે એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મેન્ડરીનના દરબારમદનાં પગધિયાં ઈંદેખાળાથી ટંકાઈ ગયાં હતાં. મેન્ડરીનના દરવાજે એક જ સંત્રી હતી, ગેડીઝને ઓળખી એ આછું હરથો અને દરવાજે બોલી બોલો રહી ગયો.

મેન્ડરીન જુરા સાદા ઝખખામાં સળગ હતો. એન જુના બાદશાહી પોશાકની યાદ આવતાં ગેડીઝના મનમાં ગ્લાનિ વસી ગઈ. એને ભેતાં જ મેન્ડરીન બોલ્યો, 'દયાની દેવી, આપને ભેઈ ખૂબ આનંદ થયો.'

મેન્ડરીન ઉંમરે વધેતો હતો. અને આખા પ્રાન્તના લોકોની જેમ, ચંકા ને દુખના ઓળા, એના પ, પણ ઊતરી હતા. ભયાનીક આકમણ આવતાં જ એ લાગી છૂટ્યો હતો અને એ દળ પાછું ફરતાં, પુનઃ પ્રવેશ્યો હતો.

ગેડીઝની આખી વીતક કથા ને સાંસી પહોંચવાનો એનો નિર્ણય એણે મંજીરતાથી સંભાળ્યો. વાત પૂરી થતાં જ એ બોલ્યો, 'મારે કાને વાત આવી છે કે ભયાનીક પીળા નદીએ પહોંચી ગયા છે એટલે તમારે એમના પ્રદેશમાંથી પસાર થવું પડશે એ તો મક્કા જેખમી કહેવાય.'

'પણ અમે સૌ પરિચિત કેડીથી દૂર રહીશું.'

'સો બાળકોના સંગમાં!'

'હા, સોએ સો સાથે,' ગેડીઝ મક્કમતાથી જણાવ્યું.

'એકનેય ઊંચવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી.'

'એ તો વાત સાચી,' એમ કહી એ કાલેક થંભી પૂછવા લાગ્યો, 'મુસાફરી માટે પૈસા ને ખોરા તો છે ને?'

'ના, કશું જ નથી.'

હસીને એણે ચલાવ્યું, 'મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો શાંતિય સામનો કરવાની તમારી આ તાકાતની મને તો સાચે જ ઈર્ષ્યા આવે છે.'

'મેં આપને વારંવાર કહ્યું છે ને કે હજાર હાથવાળે બેઠો છે તે સૌ જરૂરિયાત પૂરી પાડશે.'

'હા, એ ખરું. પણ આટલો વખત તો ચૈગચૈગ મેન્ડરીનને એના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરી લેવા દો ને હું બે ટોપલા બાજરી ને બે માથુસો, મુસાફરીના પ્રથમ તબક્કા માટે મોકલોશ, શિયાન પહોંચતાં તો અંવાડિયાં લાગશે, સમજ્યાં!'

અદ્ભુત રસ જગાવતી કોતુહલ્ય આ વાર્તામાં કોમી કોકતાની જે સુંદર છણાવટ મહારાષ્ટ્રના પીઠ વાર્તાનેવેશે કરી છે તે ખરેખર વાચકોને જબરી પકડમાં ખેંચી રાખે છે. મરાઠી ઉપરથી અતુલાઈ કરીને મૂકેલી આ વાર્તાની જે રહસ્યલયી ખૂણી છે તે વાચકોને જરૂર મુગ્ધ કરશે જ...

મંદિર અને મકબરો

એ મંદિરથી એક ખેતરવા જ દૂર પેલો મકબરો હતો.

સાંને ફરીને પાછા ફરતી વખતે એ મકબરા પાસે થોડીવાર ખેસવાનો મારો રોજનો ક્રમ હતો. ખરું જોતાં તો મકબરામાં કંઈ હતું પણ નહીં. કાળી ધન-ધૈર રાતે જાણે દુનિયાની નશ્વરતા તરફ જોઈને અદ્-હાસ્ય કરતો હોય એવો, અને ચાંદની રાતે એના તરફ જોતાં જાણે સામેના મંદિરમાંના મહાદેવ માટે ભેગાં કરેલાં ધંતુરાનાં ફૂલોનો ઢગલો કરી રાખ્યા એવો એ દેખાતો.

પણ મને એ મકબરા માટેનું આકર્ષણ એની શુભતાને લઈને નહોતું, એ મકબરાને અદેલીને ખેસતી વખતે સામેના મહાદેવના મંદિરને ધરાઈને જોવા મળે. એટલે તો ત્યાં ખેસવાની ખૂબ ઇચ્છા થતી. મંદિર તો નાનકડું જ હતું. પણ એનો નીચેનો ભાગ તામ્રવર્ણી પથ્થરોથી

બાંધેલો હોવાથી એના પરનું કોતરકામ શોભતું હતું. એનો ધુમ્મટ જ સફેદ પથ્થરોથી બનાવેલો ને આકર્ષણથી હતો. સૂર્યના ઝળહળતા તેજમાં સામાન્ય રીતે દોઈ પણ વસ્તુનું સૌંદર્ય ચીમખાઈ જાય છે. પણ, એ સુંદર ધુમ્મટ તડકામાં તો ખીલવાની તૈયારીમાં આવેલા કમળની ખીલતી કળી જેવા દેખાય છે, અને વ્યાકા-શની ભૂરી પથ્થાદ્ભૂમિ ઉપર ચંદ્ર કે શુક્રના ઝળકાટનું જે સૌંદર્ય દેખાય છે, એવું જ એ અવશ્યનીય છે.

એ રથળને રમશાન કહી શકાય તો ખરું, પણ ખરી રીતે એ રમશાનભૂમિ નહોતી. એ ગામના જમીનદારના બાગ બંગલા નદીકંઠે હતો. અને એ બંગ-લાના કાપાઉંડમાં જ એ દરેક કુટુંબના વડાઓની સમાધિ બાંધેલી હતી. નદીકંઠે જોઈએ એટલે પહેલાં તો એ બે માળનો બંગલો, પછી પેલું મહાદેવનું મંદિર અને છેવટે આ નાનકડો મકબરો નજરે પડે. જેટલાં વરસથી એ બંગલો તો ઊધડેલો મેં જોયો જ

‘હા, છ.’

‘આપના પર પ્રભુની દુઆ ઊતરે ને જિવા-સ્તેવન્યાનઃ સન્ન’

બન્યેએ એકબીજાને નમન કરી વિદાય લીધી. બે જૂના મિત્રોનો એ વિદાય પ્રસંગ હતો. રત્નહ નીતરતો હતો ને વાણીને ત્યાં રથાન નહોતું !

વહેલી સવારે છોકરાં ઊઠી પડ્યાં ને બાળકોની ચિંતા-સુકતા ઢળે ફૂદાફૂદ કરવા લાગ્યાં. આગામી મળજમાં થાક ન લાગે તે હેતુસર આરામ લેવાની ગેડીઝની સલાહ બહેરા કાન પર પડી. એટલામાં મેન્ડેરીના બે માણસો બાજરીની કાવડ લઈ આવી પહોંચ્યા એટલે બ્રમાખૂમ ને ફૂદાફૂદ કરતી આખી બાળમંડળી દોડવા લાગી.

‘બાજરીનું લરડકું’ ખાવા બપોરે મંડળી થંભી, બાળ-કોનાં વાડકા લરાતાં ગેડીઝને ભાગ નહોતું જ રહ્યું ને આમ જ હવે પછી આવ્યું. પેટમાં પડખું એટલે ટ્યાર થયેલાં બાળકો પાછાં આગળ ને આગળ દોડવા લાગ્યાં પણ નમતો પહેર ચતાં તો ચાર નાનાં છોકરાં ગેડીઝને વળગવા લાગ્યાં, એણે ને થોડાં મોટાં છોક-રાંએ એમને વારફરતી જીંકવા માંડ્યાં.

ખાસતું અંધારું જામ્યું ત્યારે એ એક પર્યાટાળ ગામે આશ્રયની આશાએ પહોંચી ગયાં. અણુધારી સહાય મળી. એક સુદ્ધ સાધુએ એમને પોતાના દેવળમાં રાત્રિએ જોગન ને વિસાગે આપ્યો.

[આવતા અંકે પૂરું થશે]

★

માસિક

મંદિર અને મકબરો : ૫૬

નથી. પણ પેલું મહાદેવનું મંદિર દર સોમવારે ખૂલતું. સાંકેરૂં થતું અને અંદરના શિવલિંગ ઉપર બિલી-પત્રો ને ધંતુરાનાં ફૂલો ચઢાવતાં. આ મકબરા ઉપર પણ દર શુક્રવારે લીલી ચાદર ઉપર સુમધી ફૂલો દેખાતાં. જીવતા માણસોને રહેવા માટે બાંધવામાં આવેલા બંગલાની કોઈ કાળજી લેતું નહીં, પણ ચૂલુ પામેલાંની આરામગાહની સંભાળ અઠવાડિયે એકવાર તો લેવાતી.

એ મકબરા પાસે બઈ ને બેસતી વેળા ધણીવાર મારા મનનાં એવા વિચારો આવતા કે, આ મકબરો, આ મંદિર, આ બંગલો એ ત્રણેનો કંઈ સંબંધ હશે ? કે કંઈકે રહસ્યપૂર્વક જ એ ત્રણે અહીં સાથે બંધાયા હશે !

એ દિવસે અમજવાળી ચૌદશની રાત હોવાથી હું બાણી-ને જ જરા મોડો ફરવા નીકળ્યો હતો. ગામ તરફ પાછો ફરવા તૈયાર થયો ત્યારે દસ વાગી ગયા હતા. ચૌદશની એ ચાંદનીમાં નહોતો વાંકાચૂંકો પ્રવાહ ભવા-નકે રીતે ચમકતો હતો. એ પાણીનો મંદ અવાજ, મંદીકાંઠાના દેડકાના કાતર અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે રડતાં શિયાળવાના અવાજને લીધે થતો શાંતિનો ભંગ તો જાણે ભયંકરતાવું રુદન જ હતું. બહી માટે કુંભારોએ કૌશા નીંભાડા ચીતા જેવા દેખાતા હતા, અને કાળા ખેતરાજ જમીનમાં પડેલી કેડીઓ પણ સાવ જેવી દેખાતી હતી.

નહીં જાણ'ગીને હું સામે કાંઠે ગયો ત્યાં મારા પગ સહજ રીતે જ. મકબરા તરફ વળ્યા : જાણે એ તરફથી આવતા ડમરાની માદક મંધ, ધવનની લહેરી સાથે આવીને મારા મનને ત્યાં ખેંચી મઠી. હું એ મકબરા પાસે જઈને એને અંદેશીને ત્યાં બેઠો, બેસતાંની સાથે જ આગળથી બીજાંબેલું ઘાસ મારા ચરીરને સ્પર્શ્યું અને એ મકબરા ઉપર માથું મૂકતાં જ એની કંડકથી મારી ઘેરાતી આંખો જાણે વધુ ઘેરાવા લાગી. પેલું મહાદેવનું મંદિર અને એની પેઠી ઘેરેનો બંગલો મારી આંખો સામે દેખાવા લાગ્યો—ના, પેતાની શુભતાથી ચંદ્ર-

મકાશને સરમાવનાર શિવમંદિરના એ રમ્ય કુખમ્ભ તરફ માડું ધ્યાન દોરારું અને એ સ્થિતિમાં જ કોણ જાણે ક્યારે મારી આંખો મીંચાઈ ગઈ.

પણ આંખ મીંચાયા કરતાં તો આંખ બધી એમ જ કહું તો ચાલે. કારણ કે મારી આંખો બધે થઈ ન થઈ ત્યાં તો મારી સામે લીલી કંથા પહેરેલો એક જુવાન ફફીર આવી બેઠો અને દેખાયો. એને નેશા પછી મને નવાઈ તો એ વાતની લાગી કે એના હાથમાં રુદ્રાક્ષની એક માળા હતી અને એ મોઢેથી 'નમઃ શિવાય' બોલતો હતો.

પણ એથી વધુ નવાઈ પમાડનારી બિના પછી બની. હું એને કંઈ પૂછું એ પહેલાં જ એ બોલ્યો :

'ચાલ, આપણે પેલા મહાદેવના મંદિરમાં બઈએ આજ સોમવાર હોવાથી—'

'તારા જેવા ફફીરથી મંદિરમાં જવાય ?' મેં એને પૂછ્યું.

'કાં ભલા ? હેલ્લા ત્રીસ વરસથી હું દર સોમવારે નિશ્ચિત મહાદેવનાં દર્શન કરું છું. એમનાં દર્શન કરવાનો જેટલો હક્ક મારો છે એટલો આ આખા ગામમાં જાણ કાઢતો નહીં હોય. આ મકબરો, એ મંદિર અને પેલો બંગલો—બધાનો સાચો વારસદાર હું છું.'

'પણ તું ફફીર—મુસલમાન, એ મંદિરમાં શી રીતે જઈશ ?'

'હું મુસલમાન છું, એ તને કોણ કહ્યું ?'

'તારા પહેરવેશ ઉપરથી તો એવું દેખાય છે—'

'તારી એ કદપના સાવ ખોટી તો નથી જ. મને આ મકબરા નીચે જેણે દાટ્યો એમની ધારણા એવી જ હતી કે હું મુસલમાન છું.'

'ત્યારે ખરેખર તું કોણ છે ? તારી ઉપર આ મકબરા કણે બાંધ્યો ? અને આ શિવમંદિર સાથે તારે શો સંબંધ છે ?'

'આ ગામના જમીનદાર રાવસાહેબ હરપ્રસાદે ચતુર્વેદીનું નામ તો તું જાણતો જ હોઈશ. એમની

મુસલમાન રાણીથી થયેલો દીકરો એ હું. પેલા બંગ-
લામાં મારો જન્મ થયો, માડું જીવન વીત્યું, મારી
બા મરણ પામી—

'ત્યારે તો એ બંગલો રાયસાહેબનું વિલાસમંદિર,
ખડું ને ?'

'હા, અને આ મકબરોની જમીન પણ એક વાર
એ બંગલાના બગીચાની જમીન હતી. મારો બાનું
ખૂન જે દિવસે એ બંગલામાં થયું—'

'તારી બાનું ખૂન ? અને એ કયું કોણ ?'

'રાયસાહેબે—ખૂદ મારા બાપે.'

'શું કામ ?'

'મારા પર એમનો ખૂબ પ્રેમ હતો. એ પ્રેમને લીધે જ
મારી બાનું ખૂન કર્યું.'

'દીકરાના પ્રેમ માટે એની બાનું ખૂન ?—પોતાની
પ્રિયતામાનું ખૂન ?'

'હા, પણ એમાં આમ નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી.
મારા બાપુએ એક ઉપર એક એમ ત્રણ દિવડું રાણી
કરી. પણ એમને કશું સંતાન ન થયું. મારી બા કંઈ
એમની પરિસ્થિત સ્ત્રી નહોતી. એ કાશ્મીરમાં ગયેલા
સારે ભાઈ એમણે મારી બાને વેચાતી લીધી હતી,
અને આ બંગલામાં રાખી હતી. એ અહીં રહેવા
આવ્યા પછી એક જ વરસમાં મારો જન્મ થયો.
મારી બાના સૌંદર્ય પર રાયસાહેબ ક્રીદા હતા. મારા
જન્મથી એને માટેનું માન વધ્યું.'

'અને છતાં એનું જ ખૂન કર્યું ?'

'કારણ કે એના કરતાં પણ વધુ મારા પર એમનો
પ્રેમ હતો. એમના વિલાસી મનને લાગેલી પુત્રલુપ્ત
સંતોષાર્થ ગર્ભ એટલે તો એની એમને નવાઈ લાગતી
હતી. પણ એ સાથે એ મુસલમાન હોવાથી જરા
મનમાં કંખડું પણ હતું. એના જેવી મુસલમાન
ઔરતથી થયેલો પોતાનો દીકરો !—એ પોતાનાં જ
લોહીનો હોવા છતાં બાહ્ય તો નહીં જ ગણાય—
અરે, એને દિવડું પણ ન કહી શકાય. અને પોતાની

બધી દેલત દત્તકને જશે એ વાતનું એમને ખૂબ દુઃખ
થતું. આખરે મારી બા મુસલમાન નહીં પણ શીખ
છે, એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ મારી બાને
ન શક્ય. પોતાનાં માળાપની ગરીબીનો લાલ લઈને
એણે પોતાને ખરીદી હતી, એ પોતે બૂલી શકી નહોતી.
એની દેલતનો ઉપયોગ કરતી હોવા છતાં એના માટે
છૂપો તિરસ્કાર એના મનમાં રહેતો. હું જેમ જેમ
મેટો થતો ગયો તેમ તેમ બંનેને આણુબનાવ વધતો
ગયો. રાયસાહેબને એક બ્લાશ તો હતી જ કે એની
શીખ હોવાની વાત એ બે લોકોને ઠસાવી શકે તો
પૈસાને બોરે કંઈ પણ સાબિતારે પોતાના જ દીકરાને
દત્તક લઈ શકે, પોતાની બધી મિલકતનો વારસો એને
આપી શકે. પણ મારી બા એમની આ વાતને કામ
જોડાવી દેતી. આખરે મારી સુન્નત કરવાની છદ્દ બમારે
એણે લીધી ત્યારે એ વિધિ ન કરવા માટે એને ખૂબ
સમજાવી ગ્રેઈ, પણ એ છદ્દ એણે ન જ છોડી.
ઉલટાની એક દિવસે ટોળમાં એ બોલી : 'તમે મને
એટલા પ્રયત્નો કરશો તો પણ તમે મારા દીકરાને
બાહ્યનું નહિ કરી શકો, તો એની સુન્નત આડે શું
કામ નકામ આવે છે ? તમારી મિલકતનો એ વારસ
રહે એવી બે તમારી ખરેખરી ઇચ્છા હોય તો એને
દિવડું દેશવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તમે જ શું કામ
મુસલમાન નથી થઈ જતા ?' એનાં આ વચનોથી
રાયસાહેબ આવેશમાં આવે ગયા અને એ જ વખતે
બાંદકથી ઠાર કરી નાખી.'

'આ વાતની કોઈને ખબર ન પડી ?'

'શી રીતે પડે ? રાયસાહેબ તો આ ગામના જમીન-
દાર, પહેલા વર્ગના માનદ ન્યાયાધીશ અને આ
વિભાગના પ્રથમ રહીશ હતા. અને આ તો ગામ
બહાર આવેલો બંગલો ! અમારો તહેનાતમાં રહેલા
તોફરોએ આ બનાવ જોયો પણ રાયસાહેબ સામે
ગોલવાની એમનામાં જરાય હિંમત નહોતી. મારી
બાને ગોળી વાગવાથી નીચે પડી સારે રાયસાહેબને
ખૂબ પસ્તાવો થયો, અને એ લોહીલોહાણુ શય
ઉપર પડીને કેટલીયવાર સુધી રકા. ઉપર એમના

મંત્રીએ એમને સમજાવ્યા, શમને એ સ્થિતિમાં વધુ વાર રાખવામાં રહેલું જોખમ જણાવ્યું અને 'જંગલા ફરતા આવેલા બાળના એક ખૂણમાં મારી બાને દેનાવી દીધી. એ જગ્યાએ રાયસાહેબે પછી પોતાના હાથે બકુલનું ઝાડ રોપ્યું.'

'પછી તારી સુન્નત યઈ કે નહીં?'

'ના, પછી એ વાત નીકળી જ નહીં. એ રાતે મારી બાના મૃત્યુનો ભયંકર દેખાવ મેં જોયો, એની મારા મન ઉપર ખૂબ ચમત્કારિક અસર થઈ. એ વખતે મને આવેલી મૂઝામાંથી બીજો દિવસે હું જાનમાં આવ્યો, અને પછી મને વારંવાર એ જ બનાવ આંખ સામે આવ્યોને બેલાનું બનાવરા લાગ્યો. મને સાંભળે કરવા માટે રાયસાહેબે પાણી જેમ પેસા વેચ્યો પણ કંઈ સફળતા ન મળી. અને છેવટે કાઠપિણુ ધર્મના સંસ્કાર મારા ઉપર પડ્યા વિના જ મેં દુનિયા છોડી—'

'ત્યારે તારા ઉપર આ મકબરો કાણે ખાંધો?'

'રાયસાહેબે જ. મારા અવસાન પછી હું મુસલમાન ન હોવા છતાં મારી બાની ઈચ્છાને માન આપવા માટે એમણે આ મકબરો ખાંધો અને એની સંભાળ રાખવા માટે મામના એક મુસલમાનને સોંપી દીધો—'

'અને આ મહાદેવનું મંદિર?'

'આ એમની પોતાની સમાધિ છે. પોતાની સમાધિ માટે આ જગ્યા એમણે પોતે પસંદ કરી; અને એ પણ એ ઉદ્દેશથી કે આ મંદિરના ગર્ભભાગમાં બેસનારને આ મકબરો સતત દેખાવા કરે. એવી જ

બીજી વ્યવસ્થા મારી બાને દેનાવેલી જગ્યા પર બકુલના ઝાડના ફૂલો દર સોમવારે આ મંદિરના મહાદેવને યજ્ઞવવાની કરી—'

'પણ, આ મકબરો ને આ મંદિરની આટલી બધી કાળજી રખાય છે છતાં આ જમશેદ કેમ તૂટી લાગ્યો છે?'

'એવું કારણ એ જંગલમાં હું ને મારી બા ફરી છીએ એવો રાયસાહેબના વારસનો ભ્રમ છે! એ બીજો તો એ લોકોએ આ જમશેદ છોડી દીધો છે! મેં જી, હવે તો હું મંદિરમાં જાઉં એનો તને કંઈ વધી નથી ને?' એ હસીને બોલ્યો.

હું તરત જીડીને એની સાથે બકુલના ઝાડ પાસે ગયો ત્યાં ફૂલોનો તો ઢગલો પડ્યો હતો. એ વીણતાં મેં પૂછ્યું: 'તારી બાનો રાયસાહેબ ઉપર પ્રેમ ન હતો, તો એની સમાધિ ઉપર જોગલો આ બકુલનાં ફૂલો એમની સમાધિ ઉપર શું કામ યજ્ઞવવાં?'

'એમાં શું? એમનો તો એના ઉપર પ્રેમ હતો ને? આ દુનિયામાં ઘણું ખરું પ્રેમનો વ્યવહાર એકતરી જ હોય છે.'

અને અમે મંદિરમાં પેદા.

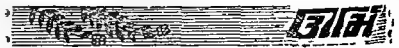
એણે પોતાની અજબીબાનાં ફૂલો શિવલિંગ પર યજ્ઞવ્યાં, અને મેંએથી શિવનામનો ઉચ્ચાર કરીને થંટ વગાડ્યા હાથ લખાવ્યો.

એ થંટના અવાજ સાથે જ અંતક્રાંતિ હું જાગી મૂકી અને મામને સીમાડે આવેલા દત્તમંદિરની આસપાસ મીઠો અવાજ મારા કાને પડ્યો.

દેશનાં ઈંદાં ઈંદાં પર્વતીય મુખકોમાં બાળકો માટે રબ્બ બાળવાના સ્થળો (હોલી ડે હોમ્સ) તૈયાર કરવાની એક યોજનાનો સમાજ કલ્યાણ મંડળે પુરસ્કાર કર્યો છે. આથી, ગરીબ કુટુંબોનાં ૮ થી ૧૬ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને વર્ષમાં અનુક્રમિત સુધી આરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિ વચ્ચે શૈક્ષિક ભોજન અને મનોરંજનનો લાભ મળી શકે અને વળી તેમને સામાજિક જીવનનો પણ ઈંદ અનુભવ મળે.

શહેરી વિસ્તારોમાં અનાયામકો અને બાળકોનાં વિલક્ષણ હોમ્સોમાંથી તેમજ જે કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને વહેતન ગણવા માટે બહાર મોકલવા સમર્થ ન હોય તેવા કુટુંબોમાંથી બાળકોની પસંદગી કરવામાં આવશે. આમ વિસ્તારોમાં કમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ્સ અને સમાજકલ્યાણ મંડળના વેલફેર એકસ્ટેન્શન પ્રોજેક્ટ્સ હેઠળના વિસ્તારોમાં વસવાં બાળકોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવશે.

માનવીને તેના જીવનની સફળતામાં અવરોધતું મૂળ તત્ત્વ તે આપત્તિ. કોઈપણ મનુષ્ય એ તત્ત્વના પંજમાંથી છટકી શકતો નથી. આખા જીવન દરમિયાન ક્યારેક તે તેને, પછી તે નાની હોય કે મોટી, પણ મુશ્કેલી-સંકટમાંથી પસાર થતું પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે એ વ્યક્તિ આવી પડેલી મુશીબતોનો કઈ રીતે સામનો કરે છે તેમાં જ સાચું મૂલ્યાંકન રહેતું છે. ગમે તેવી ભયંકર મુશીબતોને પણ જ્યારે માનવી નજીવી ગણી ગણકારતો નથી અને વધુ કાર્યરત બને છે ત્યારે તેનું જીવન ધન્ય બની જાય છે. પણ માનવીના પ્રકાર જુદા જુદા છે. કોઈ સહનશક્તિ કેળવી શકે, કોઈ નાની વસ્તુને મોટું સ્વરૂપ આપે, પોતાના અશક્ત મનને બહેલાવે અને ત્યારે મનને સાંત્વન આપે. નસીબનો વાંક કોઈને આ રીતે ગભરાઈ ને નસીબને દોષ દઈ આપણા દુઃખમાં જ રોડબાં રકવાથી સાચું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, વિપત્તિ ભૂલી શકતાં નથી અને જીવનમાં તે વ્યક્તિ સફળતા પણ મેળવી શકતી નથી.

દરેક માનવી કેટલીક કુદરતી વૃત્તિઓથી ઘેરાયેલો હોય છે. તેવી જ વૃત્તિઓમાંની ‘ધર્મી’ જે માનવીના મનના કોઈ એક ખૂણામાં સંતાઈ રહેલી હોય છે. જોટલે જ આપણે સાંભળીએ છીએ કે ‘અસુક વ્યક્તિ’ ‘બીજનું’ સારું જોઈ શકતી નથી.’ કોઈ એ વ્યક્તિ એક જ પ્રવૃત્તિમાં એક જ સરખાં પાસાં નાખે અને બીજી વ્યક્તિ સફળતાને પાત્ર બને ત્યારે પહેલી વ્યક્તિ નિરાશાના ઘોર વાદળમાં ઘસડાય છે. અને આમ ધર્મીનું મૂળતત્ત્વ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને સંકુચિત બનાવે છે. વિકાસને અવરોધતું આ બીજું પગથિયું.

મનુષ્ય મનુષ્ય હોવા છતાં બીજાની આપત્તિ ગમે તેવી મોટી હોય તોપણ પોતાના કરતાં બીજાની ગણે છે. હકીકતમાં પોતાની ઉપર આવી પડેલા દુઃખના દુઃગરાને દૂર કરવાની તોફાત શુભાવી બેઠા હોય છે. આ રીતે જીવનમાં આવતી મુશીબતોને અવરોધક બનાવી આપણે ડરપોક, માયકાંગલા બનીએ છીએ. જ્યારે આવી પડેલી આફતોનો સામનો કરવાથી, તેને હસતે મોઢે વધાવી લેવાથી, તેની સામે પુરુષાર્થ કરવાથી તે જરૂર યોગ્ય સહાયક બને છે. મનુષ્ય માત્ર બુદ્ધિશાળી, શક્તિશાળી છે. જો તે કલ્પર થઈ ને પડ્યો રહેશે તો ક્યારેય જીવન વિષે વલખાં મારવામાંથી બીજો નહિ આવે. પરંતુ શક્તિ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરશે તો જરૂર નિરાશાને સફળતામાં ફેરવી શકશે.

સમાધાનને રસ્તે

‘કામ કરીએ અને જો એની કોઈ પ્રકારની કદર જ ન હોય તો માનવીનું મન તે પરથી ઊઠી જાય છે. પછી એ કામ મન દઈને કરવાનું મન નથી થતું.’

દક્ષા અને હું મળતાં ત્યારે ચર્ચાએ ઠીક ઠીક ચડી જતાં. આજે પણ વાત વાતમાં દક્ષા એની જ વાત ઉપર ઊતરી ગઈ. દક્ષાએ ચર્ચા દ્વારા સામાન્ય વાત છેડી. હકીકતમાં તો તે જ એ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ હતી.

વિપરીત સંજોગોને કારણે દક્ષા વધુ લાણી થકી નહોતી. પણ તેની વાંચનભૂખ એવી તેજ હતી કે તેને સંતોષ્યા વગર તેને ચેન પડતું નહિ. તેની વિચારસરણીમાં પણ ખૂબ મહદગાર થઈ પડતું વાંચન ક્યારેક મારી સાથે ચર્ચાસ્વરૂપે બહાર આવતું. મને પણ તેમાં આનંદ આવતો.

થોડા જ સમયમાં દક્ષાના લગ્ન થયા. કુટુંબ બહોળું હતું અને બધી જ જવાબદારી તેના પતિના શિરે હતી. મોટા કુટુંબમાં એક જ વ્યક્તિ નોકરી કરે તો આર્થિક મુશ્કેલી સહેવી પડે જ. શત દિવસ જોયા વગર, ઘરની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા તેના પતિ પ્રયત્ન કરતા. ઘરકામની બધી જ જવાબદારી દક્ષાને માથે હતી. કરકસરથી અને વ્યવસ્થિત રીતે ઘર ચલાવવાની તેનામાં આવડત હતી. પણ ઘરમાં સાસુ સસરાથી માંડીને, નાનાં લાઈબહેન સ્વભાવે મનસ્વી હતાં. જોઈતી મદદ કરાવવાની તો દૂર રહી પણ લાણીની સામે પ્રહારો કરવા તેમને મન સહજ થઈ પડતું હતું. લાઈબની

હાજરીમાં બધાં જ શાણપણ બતાવે. કામમાં જો બહુ મદદરૂપ રહેતાં હોય તેવો ડોળ કરે. પણ પછી તો જો લાણી આદ્યું તેમ દરરોજ કામની અને પૈસાની બાબતમાં ટકા થવા લાગી. ઘરમાં પૈસા ખૂટી પડે તો પણ દક્ષાનો જ મરો થતો !

દક્ષાની સાસુની તળિયત નરમગરમ રહેતી. જોઈતું ખર્ચ તેમને માટે નહોતું કરી શકતું. દીકરો આટલી બધી મહેનત કરે છતાં જો પોતે કંઈ જ નથી પામતાં અને બધું દક્ષાની પાછળ ઉઠાવે છે એવું આજ પણ મૂકતાં. બધું જ સાંભળવાનું દક્ષાને.

કુટુંબની પરિસ્થિતિને કારણે દક્ષાને ખૂબ ધીરજ રાખવી પડતી. તેના પતિને મનદુઃખ ન થાય તેથી તેને કંઈ કહેતી પણ નહિ. ક્યારેક પતિને કાને ચપ્પો અથડાતા ત્યારે તે કંટપના કરતા કે આમ કેમ થતું હશે ! અને એવે વખતે તે દક્ષા પાસેથી અને માતા પાસેથી જાણવા પ્રયત્ન કરતા. માતાની ફરિયાદ એ રહેતી કે તેના કામમાં લાક્ષીવાર નથી, કોઈ કામનો અવેર જ નથી. આમ આદ્યા કરતું. દક્ષાથી હવે તો શાંત રહેવાનું જ નહોતું. એની ધીરજ જો ખૂટી ગઈ અને આટલી ગદ્દામજૂરી કરવા છતાંપણ જો જુતીયાં જ પામવાનાં હોય તો આ બધું કોને માટે ! જીવનમાં ઘર્ષણો જરૂર આવવાનાં પણ તેનો સામનો કરવાની તૈયારી તો હોવી જ જોઈ એ. શાંતિ વગરનું જીવન ક્યારેય આનંદ નથી પમાડી શકતું.

દક્ષા તેના પોતાના અનુભવની જ ચર્ચા મારી

સાથે કરવા મંડી પડી હતી. આજે તે જૂળ કંટાળેલી હતી. એટલે જ ઉપરનાં વાક્યો જૂળ વિચારપૂર્વક તેના મોઢામાંથી નીકળ્યાં. તેના મુખ ઉપરની રેખાઓ એટલું તો કહી આપતી જ હતી. તેને હવે કુટુંબના વિકાસમાં જરાય રસ નથી. ઘરકામ પણ પોતે ન છૂટકે ચંત્રની માફક કરી રહી હોય એમ લાગે છે. આ ઉપર બનેલી પરિસ્થિતિથી તેના પતિ વાકેફ હતા. અને તેને માટે એક જ રસ્તો બન્યો જઈ રહ્યો અને નુકસાન કર્યા મુજબ દક્ષાએ પોતાનું સ્વતંત્ર નવું ઘર વસાવ્યું. કુટુંબને આ રીતે આર્થિક મદદમાંથી સુક્ત કરવું બન્યુંમાંથી એકેયને ગરબું નહોતું. પણ એ સિવાય બીજા ઉપાય નહોતો. પણ હવે તો બીજા ભાઈઓ પણ થોડું થોડું કમાતા હતા એટલે એ રીતની રાહત અનુભવી મન વાળી લેતાં. બ્યારે કોઈપણ વાતનું સમાધાન પણ ન થઈ શકે ત્યારે મૂળ રસ્તો લેવો જ પડે.

કુટુંબનું કલંક

દક્ષાની સાથેની ચર્ચામાં જ એ બેના પ્રસંગથી ઉલટો પ્રસંગ વર્ણવતાં કહ્યું, દક્ષા, હરેક પ્રસંગમાં સાસુને વાંક હોય છે એવું નથી હોતું, અને તારા પ્રસંગમાં પણ, એ તો મારે કહેવું જ પડશે કે શરૂઆતથી તું એ બધાંને તારા કેમ ન કરી શકી? તારો વાંક તો ખરો જ ને! અને સાચું જ બે હાથ વગર તાળી પડતી નથી. પરંતુ બ્યારે બંને પક્ષ પરિસ્થિતિનું ગાંઠીય સમજે અને કંઈક નીવેડો આપવા વિચારે તો ઘણું ફેર પડે છે. પણ આપણી ત્યાગની લાવના નષ્ટ પાગી

છે એ જ મોટું દુઃખ છે. એટલે તારા પ્રસંગમાં તો તે જ રસ્તો લીધો તે કીક છે. કેટલાય એવા પ્રસંગમાં મેં વહુની દાદાગીરી જોઈ છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં તેમને પોતાનું ઘર છે એવી લાવના તો નથી થતી પણ કોઈ આવે ત્યારે એવો તો ડાળ કરે કે શું કહું, મારે તો એટલું બધું ઘરકામ રહે છે કે જરાવાર પણ નવરી પડતી નથી. તને આપણાં પેલાં દમનબેનને દાખલો આપુ. બોળખ્યાં ને તેં એમને?

દમનબેન પરણીને સાસરે આવ્યાં ત્યારે તો બહેન પિયર અને સાસરું એમ બે ઘરમાં પગ હોય તે તો બહેન સમજાય તેવી વાત છે એટલે એ વખતે એમને ઘરની કોઈ જ ચિંતા કે જવાબદારી હતી નહિ. તેમના ઉપર કોઈ દોળતું પણ નહિ. પણ પછી તો ધીમે ધીમે થોડું થોડું કરતાં કામ કરતાં થયાં. દમનબેન કામનાં ચોર જૂળ. આડીઅવળી વાતોમાં એવો વખત કાઢી નાખે કે ક્યાંય સુધી પરવાર લાવે જ નહિ. ઘરની બીજી વ્યક્તિઓ કામ કરી નાખે. એટલે એમને નિરાંત ચાલ. તું જાણે છે કે એ ઘરમાં મિત્રો સગાં સંબંધીઓ વગેરે મહેમાનોની અવરજવર પણ સારી હોય. દમનની બહાથ મારવાની ટેવ પણ એવી હતી કે પોતાનું સાડું બતાવી બીજાની ખોટ બતાવવામાંથી તે જરાય ઊંચી ન આવતી અને તેની બેઠાણી અને સાસુને વધુ ચીક તો ત્યારે ચડતી કે બ્યારે કોઈ તેનું સચું તેને મળવા આવ્યું હોય અને તેના પતિ ઘરમાં હોય તેવે વખતે તે એવું તો કામ લઈને બેસી

જતી કે આખો દિવસ બાથે ઢસરો જ કથી કરતી હોય. આ એની આવડત જળરી હતી. અને સાસુ કંઈ કહેવા બાય તો ખરાબર ચોપડાવતી.

દક્ષા, તારી સાસુ તને જેવી જળરી લાગે છે તેના કરતાં પણ વિશેષ મને તો આ દમન જળરી લાગી છે. એની આવડતને આપણે પહેલા નંબરમાં મૂકી શકીએ. આ બધાંતું મૂળ તું શોધી શકે છે ! પરણી ત્યારથી જ તેની જુદા રહેવાની ઇચ્છા હતી. પણ તેનો પતિ એમ એને મચક આપે તેમ ન હોતો. એને કુટુંબનું ખૂબ આકર્ષણ હતું. મોટાં બાઈ-ભાભી, બહેનો બધાં ખૂબ આનંદથી રહેતાં હતાં એટલે એને પણ બધાંની સાથે હેળીમળીને રહેવા તે સમજાવતો પણ ધંધાદારી માણસ ઘરમાં રહે તો તેને ખબર પડે ને કે ઘરમાં શું થાય છે ?

ફરવા જવાનું કે સિનેમા જોવા જવું હોય તો આખું કુટુંબ સાથે જાય પણ દમનને તે જરાય ગમે નહિ. સમયસર તે ના પાડીને બેસી જાય. ન છૂટકે કમને તૈયાર થઈને આવે ખરી પણ ખૂબ મનામણા પછી ધીમી ધીમી દમનનો જુદું બોલવાનો સ્વભાવ ખૂબ આગળ ચાલ્યો. ઘરની બે વ્યક્તિઓમાં ઝઘડો કેમ પેસે તે જ તે જોતી. અર્થના અનર્થ કરી તેના પતિ પાસે ફરિયાદ કરતી. શરૂઆતમાં તો તેના પતિ એક કાને સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાખતો. પણ પછી તો ઘરની વ્યક્તિઓ સાથે સાથે નાની નાની બાબતમાં ઝઘડો શરૂ થઈ ગયો. કેટલીકવાર તો કરેલા કામને

બગાડવામાં તેનો ફાળો મોટો હોય ત્યારે એક તો પોતાને કરવું નહિ. અને ઉપરથી બગાડવું એમ ઝઘડો થઈ જતો. દમનને ઘરની વ્યવસ્થિતતા જરાય ગમતી નહિ. આ સ્વભાવને કારણે દમન આખા ઘરમાં અળખામણી બની ગઈ. અને છતાં બહાર તો વાતો એટલી કરે છે કે આપણને તેના જૂઠાણા પર તિરસ્કાર છૂટે. ત્યાં જ સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ. આવા સુંદર, સુખી કુટુંબને તોડી ફાડી નાખનાર આવી સ્ત્રી ન હોત તો કેવું સુંદર, કુટુંબ રાચતું હોત !

દક્ષા, 'ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા' 'વાસણ હોય તો ખખડે' તો ખરા જ ને' એ કહેવતો ખોટી નથી પડી. થોડી પણ બાંધછોડ વૃત્તિ ન રાખવાને કારણે કેવું લયંકર પરિણામ આવે છે ! સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ઉપર કોઈ કાપ મૂકવાનું તમને નથી કહેતું પણ ભયાભાદર્યાં કલેસાલતા કુટુંબને વેરવિખેર કરવાનો કોઈને પણ શું અધિકાર !

પિયરનું એટલું સારું !

કેલાસના પિતાને ત્યાં સારો પૈસો હતો. વેચારી રહ્યા એટલે ઝાઝું ભણાવવાની ભાવના નહિ. છોકરાઓને માંડ મેટ્રિક પાસ કરાવેલા. અને કેલાસ એકની એક છોકરી હતી છતાં શાળાત પાસ કરાવીને તેને ઉઠાડી મૂકી. તેના લગ્નની ધામધૂમથી તૈયારી કરી અને સારો પૈસો આપીને તેને સાસરે વળાવી.

કેલાસનું શ્વસુરગૃહ મધ્યમ વર્ગનું કુટુંબ ગણાય. કેલાસને બહુ ઝાઝી ગતાગમ નહિ.

જેમ સહિયરો સાથે નિરાંતે પોતાના ઘરની વાંતો કરતી, આણેલી વસ્તુઓના ગુણગાન ગાતી તેમ સાસરે નણુંદ અને સાસુ પાસે પણ પોતાના પિયરની દરેક વસ્તુના વખાણ કરતી. કપડાંલત્તાંથી માંડીને ઘરેણાં સુધીના વખાણ કરતી. તે કેવી રીતે બનાવરાવ્યું અને કેટલી કિંમતનું થયું. અને એનાથી આગળ વધીને તેનાં માખાપ કેટલા ઉદાર દિલનાં, તેને જોઈતી બધી જ વસ્તુ આનાકાની કર્યા વગર મળતી. એમ જાતજાતની વાતો તે રોજ કરતી. કૈલાસની સાસુને તેની આ ટેવ બડાશી લાગતી અને આણું પણ લાવતી. ઘણીવાર તો તેને કહી દેતાં કે ‘તારા પિયરની વાત તારે ત્યાં જઈને કરવી. હવે તો તું અમારા ઘરમાં આવી છે. અમે જેમ રહીએ છીએ તેમ તારે નજાવવાનું છે. આપને જે જોયું હોય તેવું કંઈ બધું જ સાસરે ન મળે.’

શરૂઆતમાં તો આમ સારા શબ્દોમાં કહેતાં. કૈલાસને એ ગયાલ ન આવ્યો કે પોતે આવી વાતો કરીને તેમના સાસુપણને ઉરકેરી રહી છે! નાની સુતર વર્ષની કૈલાસ ધીમે ધીમે તેના પતિ પાસે પણ પોતાના ગુણગાન ગાવા લાગી. પતિને પણ મનમાં થવા લાગ્યું કે એના પિયર પૈસા તેમાં તેને શું? સસરા કંઈ જમાઈ ઉપર થોડા વરસી પડવાના છે! કૈલાસનો આ સ્વભાવ તેને ભારે પડી ગયો. ઘર કામમાં તેને ઝાઝી આવડત નહિ એટલે રોજના મહેણાં સાંભળવાનાં. સાસુએ પતિને ઠીક ઠીક કાનભેરણી કરવાની શરૂઆત કરી. લીકરાને માની હકીકત પર વિશ્વાસ બેઠો. એટલે ઝઘડાનું મૂળ શરૂ થયું.

એક દિવસ કૈલાસના પતિ ઘેર આવ્યા ત્યારે જ ગુસ્સામાં હતા. કૈલાસ એ દિવસે ‘મુઠ’માં નહોતી. રોજના વાતાવરણે એને મહિયરની યાદ સતાવતી હતી. રસોઈ તે મન દઈને કરી ન શકતી એટલે ગુસ્સે થવાનું કારણ મળતું. આજે પણ કૈલાસથી શાકમાં મીઠું વધારે પડ્યું હતું. તેના પતિ તો થાળી પછાડી બિલા થયા. ગુસ્સાનું સ્વરૂપ ક્યારેક મારવાના રૂપમાં પણ ફેરવાતું. પણ આજે તો તેણે કહી દીધું કે ‘જો તારે આવી રીતે રહેવું હોય તો જ તારા પિયર, મારા ઘરમાં તું ન જોઈએ.’

કૈલાસ પણ આજે વીકરી હતી. થોડાં વચનો ટાંભળાવતી નીકળી ઘરની બહાર અને પિયર પહોંચી ગઈ. પણ હવે કરવું શું! મન મક્કમ કરી પોતાનું હુઝૂમ ભૂલવા પ્રયત્ન કર્યો. વિચાર સંબંધીઓની સલાહ લઈ મોન્ટેસોરીને અભ્યાસક્રમ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને બીજા બાજુ સામે પહે દાવો માંડ્યો. પહેલી ટર્મ પણ પૂરી નહોતી થઈ ત્યાં વાત સમાધાન પર આવી. પણ કૈલાસના પતિએ કહ્યું, ‘હું તારી કોઈ જવાબદારી લેવા તૈયાર નથી. તારે આવવું હોય તો તું આવ.’

અને કૈલાસે સાસરે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને અભ્યાસમાં તદ્દતીન થઈ ગઈ. અભ્યાસની એ તદ્દતીનતા તેને એટલી બધી વરી કે તે બાળકેળવણીમાં ખૂબ જ ઊંડી ઊતરી ગઈ અને બાળમાનસની અચ્છી અભ્યાસ બની ગઈ. પિયરની બડાશ હાંકવાની તો એ ઘણા સમયથી તદ્દન ભૂલી ગઈ.

ચાંચળા ચાં

જરૂર છે. ૬૩ પાનાની
મર્યાદિત સંખ્યામાં લેખન.
ડના ખતીજ, તેમાંથી લેખ
કાઢવા માટે કારખાનામાં

જન્મદીપ :

[લે. ઈશ્વર પેટલીકર; પ્ર. વૉરા એન્ડ કંપની,
૭૨, મુંબઈ ર. ૧/૫૦.]

રવ. અવેરચંદ મેવાણીએ જેને 'સાંગીપાળ
કલાકૃતિ' તરીકે ખિરાલી હતી તે ગુજરાતમાં જે
અત્યંત પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂકી હતી એ નવલકથાને અહીં
સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવામાં વાર્તારસ જરાય ક્યાયો નથી.

અંખાતું લેખકે સર્જેલું કંઈકે ચૂંચવણભર્યું પાત્ર
ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ઝટ જુલાઈ નહીં. વાર્તા પૂરી
થવા પછી પણ વાચક અંખાને પ્રશ્નસર્જક કે વિચારણી
એ ભ્રમભાંજન અટવાયા કરે છે. ગુજરાતનાં ગામડાં-
ઓમાં જે ખમીરવંતી યુવતીઓ ખૂણખાંચરે ભરાયેલી
છે એમનો પરિચય સાહિત્યને શહેરમાં જ શોધનારા
લોકોને ક્યાંથી થાત—ઈશ્વર પેટલીકર ને પન્નાલાલ
પટેલ જેવા આખી સાહિત્યકારો ગુજરાતે ન જન્માવ્યા
હોત તો ? ગામડાંના સાદા લાગતા જીવનમાં કલહ
હોવા છતાં મધુરતા છે, ઉભા છે તે લેખકે કથા
ઉપદેશ વિના કહી નાખ્યું છે. પેટલીકરની સિદ્ધિ
ગુજરાતી પ્રજાને સાહિત્યક્ષેત્રે આભ્યાસિમુખ કરવામાં છે.
લેખકે ને ગજવેલ :

[લેખક : નરસિંહ શાહ : મનુભાઈ ભેખાણી. પ્ર.
ખાલગોવિંદ કુંબેરદાસની કું. અમદાવાદ, ૧. ર. ૧/—]

'જીવન અને વિજ્ઞાન' શ્રેણીનો આ પ્રથમ મણકો
છે. જીવનમાં ઉપયોગી હોય એવી બે વસ્તુઓ—લેખકે
ને ગજવેલ—વિશે આ પુસ્તકમાં સાસ્ત્રીય ગણી શકાય
એની માહિતી ખૂબ હળવા સંવાદો દ્વારા પૂરી પાડ-
વામાં આવી છે. આપણો દેશ જ્યારે જોઈશોશિકરણ
અપનાવી રહ્યો છે ત્યારે દેશનાં જાણકારો માટે આવા
માહિતીપૂર્ણ પુસ્તકોની પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ખાસ

કરવામાં આવતી કિંચિત્, ગજવેલની બનાવટ ને તેના
ગુણધર્મ અને આપણા દેશમાં લેખકેડના ઉલ્લેખ અંગેની
સઘળી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી છે. રજૂઆતની
શૈલી એની વિશિષ્ટતા છે. જરૂર પડે ત્યાં પ્રાસંગિક
ચિત્રો આપીને લેખકોએ વિષયને સમજવામાં સહેલો
ને રસિક બનાવ્યો છે અને છેલ્લે પાને અધરા શબ્દોના
અર્થ આપીને વિષયની મહત્તા વધારી છે. આવા
પુસ્તકો જેટલાં વધુ પ્રગટ થાય એટલી વિદ્યાર્થીઓના
સામાન્ય જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થવા સંભવ છે.

હિંદી પ્રચાર અને ખંધારણ :

[લે. મનભાઈ પ્ર. દેસાઈ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ, ૧૪. ર. ૦/૫૦]

હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયું પછી અંગ્રેજ કે હિંદીમાં
રાજ્યવ્યવહાર ચાલવો નોંધે એ એ અંગે જે કંઈ
વિચારો કરવામાં આવ્યા અને દેશના ખંધારણમાં એ
અંગે જે કંઈ અર્થોવિચારણા થઈ એની રસિક માહિતી
આ પુસ્તક પૂરું પાડે છે. અંગ્રેજીને બદલે આપણી
દેશભાષાએ રાજ્યભાષાનું સ્થાન લેવું નોંધે એ એમાં
કોઈ પણ વ્યક્તિને કંઈ પણ વાંધો ન હોવો નોંધે એ.
હિંદીના અથવા રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપ વિશે જુદી જુદી
સંરચાઓના જુદા જુદા અભિપ્રાયો પ્રચલિત છે. આ
પુસ્તકમાં એમાંના યોગ્યની અર્થો કરવામાં આવી છે.

પ્રત્યુત્પુસ્તક 'નવજીવન' માં પ્રકટ થયેલી લેખમાળાને
લાંબે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે ખૂબ
માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક હોવા છતાં નોંધતી તટસ્થતાના
અભાવને લીધે યોગ્ય વ્યક્તિગત પૂર્વમંદો અંદર
સ્થાન પામ્યા છે. અને એને લીધે યોગ્ય અંગત
આશ્વેષોને પણ સ્થાન મળ્યું છે જે દુઃખદ તેમજ
શોચનીય છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલન, પ્રવાગ અને
તેની અંતર્ગત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વધી તરફ

ખક-પ્રકાશકને સળંગ પૂર્વગ્રહ લાગે છે. પોતાના
ગત પૂર્વગ્રહથી આ પુસ્તક બાકીત રખાણું હોત
એમાં રજૂ કરેલા મતભેદો વધુ વળન પડત.

તો વિષય ? :

તે. 'વિશ્વમિત્ર', પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંધ,
મહાવાદ. ૩. ૪/૫૦]

અણુમીછમાં હેત' અને 'મંગલયાત્રા'ના જ લેખ-
ની આ ત્રીજી નવલકથા છે તો એ જ ઢાંચામાં
પ્રાયેલી, એટલે વાંચતાં જ સહેજે ડર લાગે કે આપણા
આશાસ્પદ નવા નવલકથાકાર પશુ એક જ બરેડમાં
ઘાઈ ગયા કે શું ? અને તે કરતાં વધુ તો આપ-
ને એ જ લાગે છે કે આ લેખક ઉપર આપણા
ભાગી વાતોકાર સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈની આટલી
અર અસર શા માટે ? શૈલી અને સંવાદો તો ઠીક
જુ વિચારોની પશુ એ જ મોઢી અસર ? પ્રેમનાં
સ્થાનક ટાપલાં અને વાસ્તવમાં કચારિય અને કચાવ
ખની શ્રેષ્ઠે તેવા ભાવનાનાં જોયા ગભારાઓ આપણી
કરતી પેઢીના બગેરેલા મનસમાં કેવી અને કેટલી
પ્રતિભા વધારશે તેની કદમના આજના લેખકને
જ નથી આવતી ?

ઈક કરી છૂટવાની આદર્શ ભાવના ગાંધીયુગે આપી.
કોલીન વાતોઓ-નવલકથાઓમાં એવું પ્રતિબિંબ
રહ્યું. વિશ્વયુદ્ધે માણસને કાળાખબર અને કારમી
સવારીની પ્રતીતિ કરાવી અને માનવતાના દૂસ
ઢાળ્યા. મોંઘી માનવતાનાં બિદિદાને વિશ્વને પહેલા
વિશ્વયુદ્ધના તે તે કાળના સાહિત્યકારોએ દાખવ્યા અને
રહ્યાં તે બધું આપણી ગુજરાતી નવલકથાઓએ
જ ન ઝીંધ્યું ? વગેરે કેટલાંય પ્રશ્નો આ પ્રકારની
લાચાણુ નવલકથા વાંચતા આજના વાંચકને ઉદ્ભવ-
તા તો હશે જ. પશુ વાંચક લેખક નથી બની શકતા
લેખક વાંચકની રીતે વિચારી નથી શકતા એટલે
વાંચકોની તાલાવેલીવાળા વાંચકોને સતોષે તેવી
નવલકથા બની છે છતાં લેખકની શૈલીમાં હળુ
જે કચાશ તો એવી જ વરતાય છે. વાક્યે વાક્યે

તેમનાંમાં જોડા અભ્યાસની કમીના બજાયા જ કરે
છે. કેટલુંક એવું અવાસ્તવિક પશુ બાજી આપને ખટકે
છે તોય વાંચી જવું પડે જો તેવું લાગે છે.

લેખકની આશ્ચર્યોલી, આશ્ચ સમાજને પાકટ અનુભવ
અને આશ્ચ જીવનનો વાસ્તવિક સહવાસ આપણને
આવી અવાસ્તવિક વસ્તુવાળી વાતોઓ આપવાને
ખદે નકર આશ્ચજીવનની અને કંઈકે પશુ વાસ્તવિક
ભૂમિકાને સ્પર્શતી વાતોઓ આપશે તો જરૂર ગુજરાતને
બીજા પલાલાલ મળ્યા જેની સુંદર પ્રતીતિ કરાવ-
વાની આ લેખકમાં શક્તિ છે. લેખક એવું ભરપા
છે એટલા માટે જ તેમની કચાશ જવાબદાર છે એવું
તો કહેવાય એવું નથી. તેમની ત્રણેય નવલકથાઓ
તેમના લાજીતરને આડે આવી નથી શકી. પશુ જે
જોડા અભ્યાસની જરૂર છે તે વિકસાવવી જોઈએ.
તો તેમની એક જ ઢાળમાં દાખાયેલી 'વાતોઓથી
વાચકો અને ગુજરાતી સાહિત્ય' પશુ ખચી જશે.

કમન, સી-પુરુષનાં સંબંધો અને રહિતી ગુલામી એ
પ્રશ્નો તો ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને સાવ ફૂંચ થઈ ગયા છે
છતાં એ જ પ્રશ્નોવાળી ગુજરાતી નવલકથાઓ લખીને
આપણા લેખકો કેમ રાચે છે તે જ સમગ્રતું નથી.
વિશ્વસાહિત્યમાં જેની ગણના થાય છે તેવી મહાનવ-
લોને આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે ગુજ-
રાતી વાતોસાહિત્યે હજુ તો સારા એવા અભ્યાસ
અને તપ કરવાનાં છે. વિશાળ વાંચનના જેટલી જ
ગુજરાતી લેખકે વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાની છે.

'કોનો વિષય ?' એ નવલકથાને ઊતારી પાડવા કે
તેની મૂલ્યવત્તા ઘટાડવા માટે ઉપરતું નથી લખાણું
પશુ આ નવલકથાના વાંચને આ વિચારો રજૂ કર-
કરવાની તક આપી. 'કોનો વિષય ?'ના લેખક પશુ
આ બધો કસોટીમંથી પાર ઊતરીને આપણને સંગો-
પણ નવલકથાઓ આપી શકશે એ તો તેમનો ઉત્સાહ
અને કલમ-વેગ જ કહી આપે છે.

સમાન્ય વાંચકોને પહેલે જ વાંચને ગમી જાય તેવી
બનવા પામેલી આ નવલકથા તેના લેખકને વધુ તો

નહિ, પણ મેળવેલી કીર્તિ સાચી રાખવા જેટલી કામિયાબી અપાવે છે તે વાતની ના નહિ કહેવાય.

સરસ્વતીચંદ્ર :

[કથાસાર કહેનાર : સોભાભાઈ પટેલ. અ. વોરા એન્ડ કંપની, ગુમઈ, ર. ર. ૧/૫૦]

ચાર ભાગના વિસ્તૃત ફલક ઉપર જેની માંડણી થઈ છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે મહાનવલ તરીકે આજ સુધી અજેય રચના સાચવી રહી છે તે સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના જાણીતા અંથનો કિશોરો માટે આ પુસ્તકમાં સરળ કથાસાર આપીને પ્રકાશકે ગુજરાતની સાચી સેવા બજાવી છે તે તો નિર્વિવાદ છે. કિશોરોને રુચે તેવી સાદી ભાષા, યોગ્ય ચિત્રોથી પુસ્તકને સુશોભિત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન, વાર્તાસરને આકર્ષક આવે તેવી મૂળ લેખિકની જ શૈલીને સંપૂર્ણ વળગી રહેવાનો આશ્રય આ પુસ્તકની બહુમૂલ્યતા દાખવે છે તે નિર્વિવાદ છે. ગુજરાતી પ્રકાશકોમાં એક નવું જ પ્રધાન આદરવા માટે શ્રી વોરા એન્ડ કંપનીએ આપી સુંદર પ્રકાશનો સંલેપ રૂપે રજૂ કરીને આપણા મોંઘા સાહિત્યને આમજનતા સુધી પહોંચાડવામાં એક સુંદર પગલું માંડ્યું છે તે માટે પ્રકાશક ધન્યવાદને પાત્ર છે. અને બીજા પ્રકાશકોને અનુકરણ કરવા જેવું પણ કહી શકાય. એકલી ધંધાદારી વૃત્તિ પુસ્તકપ્રકાશનમાં પણ આજે એવી તો ઊંડી જડ થાલી બેઠી છે કે તેમાં આવી ધ્યેયવાળી દષ્ટિ ભાગ્યે જ દેખાય છે.

માનવજીવનનું ઝવેરાત :

[લે. મુકલભાઈ કલાથી : અ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૪. ર. ૦/૩૭]

ગાંધીજી-ભાખી સરળ છતાં મોંઘક ભાષાશૈલીમાં લખતા અને હવે તો અનેક પુસ્તકોના લેખક તરીકે જાણીતા ચર્ચ ગયેલા લેખક શ્રી મુકલભાઈનો માનવ-જીવન વિષેના દૃષ્ટિકોણો આ એક નવો સંગ્રહ છે. નાના

બાળકો અને યોગ્ય ભણેલા મોટરોએ વાંચ સુગમતા પડે તેવી આ સુંદર પુસ્તકમાં એવા કે દૃષ્ટિકોણો મૂકવામાં આવ્યા છે. સંસારના નિર્માનવસ્ત્રોની જીવનકથામાં પહેલાં અપૂર્વ ઝવેર જીવનના કુશળ ધર્મો કે લક્ષણો-સદ્ગુણોથી ભરપૂર આ નાનકડી ચોપડી તેના નામને સાચા અર્થે સાર્થક કરે છે. પશ્ચાત્તિક 'લોકજીવન'માં આ દૃષ્ટિકોણો જુદી જુદી વખતે આવી ગયા હોવા જ આ ચોપડીમાં એકીસાથે આપણને મળે છે એ પુસ્તકની મહત્તા વધે છે. સીધી સાદી શૈલી હોય હોય જાન સાથે વાંચવાનો આનંદ પણ મરહે તેવી આ ઉપયોગી ચોપડી છે.

જ્ઞાનસુધા :

[લે. વિદ્યાભદ્રેન ૨. નીલકંઠ. અ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. ર. ૧/૫૦]

આપણું વૈયક્તિક સન્માન્ય શ્રી-લેખિકા શ્રી વિદ્યાભદ્રેનના લાપણો અને લેખોનો એક વધુ સુંદર ગુજરાત વિદ્યાપીઠાએ 'જ્ઞાનસુધા' નામથી પ્રગટ સાહિત્યની સાચી સેવા બજાવી કહેવાય. નામને સાર્થક કરતા અંદરના લેખોમાં સાહિત્યને લગતા લેખો વા લાપણો છે એટલે કે ત્યના અભ્યાસીઓને આ બધા લેખો ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ થવાના જ એની કેઈ ના પાડી શકે તેમ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અને ભાષાના ઈ અભ્યાસીઓને અને પ્રેમીઓને આ નાનકડું ઠીક ઠીક સંદર્ભો આપી રહેશે તેવું બન્યું છે તેની મૂલ્યવત્તા જરાય ઓછી નથી રહેવાની. અપાકટવધે પણ આવા ઝીણવટ ભાગી લે તેવા નિ પુસ્તકનું સુંદર રીતે પ્રકાશન કરવા માટે નિ અને પુસ્તકનાં લેખિકા બંને અભિનંદનને પાત્ર આપણા સાહિત્યની બહુમૂલ્ય સેવાઓ આપનાર શક અને કર્તા બંને જેટલા જૂનાં અને જાણીતાં તેટલા જ સુંદર તેમનાં પ્રકાશનો પણ હોય જ. આ પુસ્તક પણ આપણું અને છે.

સંખ્યાબંધ નાનાં મોટાં રુચિકર વર્ણનોથી આ નાન-
કડું પુસ્તક ભરપૂર છે. 'અસ્તાવનામાં સુગંધ' રાજ્યના
માણ વિકાસ અને આયોજનખાતાના પ્રધાન શ્રી,
બાલુભાઈ પટેલે આ પુસ્તક વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું
છે તે અક્ષરશઃ સાચું જ છે. આપણા પ્રવાસસૌખ્ય
વધે અને આપણા પોતાના દેશનાં સ્થળો વિષે
માહિતી મેળવવાના વખતે આ પુસ્તકની મદદ
રહેવાની જ.

સરદારની શીખ :

[સરદારના પત્રોમાંથી ઉતારા. પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન
મંદિર. ૩ ૦/૧૨.]

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એ આપણા એક લોખંડી
રાજપુત્ર ગણાય છે. ભવિષ્યની પેઢી માટે તેમનું
અકિત્તવ્ય એક ખનોખી પ્રેરણા આપે તેવું છે.
સરદારશ્રીએ પોતાના બેવસાયપૂર્ણ જાહેર જીવન
દરમિયાન પોતાનાં સ્વજનો અને સાર્થકોને લખેલા
પત્રોમાંથી જનસાધારણને બોધરૂપ અને માર્ગદર્શક
થઈ પડે એવા ઉતારાઓ પસંદ કરીને સરદારશ્રીનાં
પુત્રી ક. મણિબહેને આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવા આપ્યા
છે. સરદારશ્રીના સ્વભાવની બાજી કહેરતાના પડ નીચે
કરુણા, પ્રેમ અને જીવંત ઈશ્વરજ્ઞાનો સ્રોત અખંડ
વહેતો હતો તે આ પત્રો સુંદર રીતે દર્શાવે છે.
ઉપરાંત તેમની જ્વલંત દેશદાસ તથા રાષ્ટ્રને માટે
કામ કરનારાઓ પ્રત્યેની તેમની મમતા અને પ્રેમ-
પૂર્વકની કાળજી પણ આમાં જોઈ શકીએ છીએ.

સરદારશ્રીના જીવનને નિકટતાથી સ્પર્શવું એવું આ

બધા પત્રોમાં થયું છે જે આ પત્રો સિવાય અન્યત્ર
આપણને ક્યાંયથી ન મળ્યું હોત. આવી ઐતિહાસિક
વસ્તુ સાચી રાખવા એવા પુસ્તક તરીકે પ્રગટ કરીને
પ્રકાશકે સાચી સેવા બજાવી છે.

મૃત્યુબાદ જીવન (આત્મકથા)નું પ્રયાણ કંપાં :

[અંગ્રેજીમાં. લે. સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી. પ્રાપ્તિસ્થાન :
જ્યોતિષાલય ઉત્તમલાલ મોદી, હેઠ પોસ્ટ એડ્રેસ,
અમદાવાદ, ૧. ૩૮. ૩/—]

આ પ્રકર દરેક જુદિશાળી મનુષ્યને ઉદ્ભવે છે. આ
વિષયને વિસ્તૃત રૂપમાં સમજાવતું એક પુસ્તક અંગ્રે-
જીમાં 'What becomes of the soul after
death' દિવ્ય જીવન સંઘ, (Divine life
society) નાપિકેશના આગ્રહપાત્ર અને સંચાલક
સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી સરસ્વતીએ લખ્યા વખત પહેલાં
પ્રગટ કર્યું છે. તેની નકલો ઘણા વખતથી અલભ્ય
હતી. તે પુસ્તક હાલમાં સ્વામીજીની સંમતીથી અમદા
વાદમાં છપાવવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં મૃત્યુબાદ જીવનની જુદી જુદી ગતિ,
દેશમાં તથા પિતૃસ્થાન માર્ગે, મરણ સમયની ભાવના,
પુનર્જન્મ વગેરે અનેક ગ્રંથ રહસ્યો સુંદર રીતે અર્થ-
વાર્માં આપ્યા છે ઉપરાંત પુનર્જન્મના કેટલાક પ્રત્યક્ષ
દાખલાઓ પણ ટીકવામાં આપ્યા છે.

આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિને આ
પુસ્તક વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે.

આશરે ૨૫૦ પાનાનાં આ જળદાર પુસ્તક ઉપર સ્વામી
જીનો સુંદર ફોટો તેવું ખાસ આકર્ષણ છે.

★

‘ઊર્મિ-નવરચના’ અંગે કોઈપણ જાતનો યત્નવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ
ગોઠાવતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના દેશર ઉપર દૃઢ મહિને
આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

‘ભારતી’ના ચિન્તનાત્મક ગ્રંથો

આપણી લોક સંસ્કૃતિ (જયમહા પરમાર)	૬.૦૦
આપણી લોકનૃત્યો	૧.૦૦
લગ્નમંગલ (ભૂપત વડોદરિયા)	૩.૦૦
લગ્ન સૌરભ	૩.૦૦
સ્વભાવદર્શન (હર્ષિદા પાંડત)	૩.૦૦
જીવનદીપ (ધ્રુવર પેટલીકર)	૩.૦૦
મહાગુજરાતનાં નીર-ક્ષીર	૦.૭૫
જિજ્ઞાસની જીવનવાણી (ધ્રુમકેતુ)	૩.૫૦
ધૂપસળી (ધ્રુવર પેટલીકર)	૩.૫૦
ગીતાહૃદય (સાને ગુરુજી)	૧.૫૦
પરિવાર નિયોજન (નિરામય)	૨.૫૦
દૌપત્યના પ્રશ્નો	૨.૦૦
એકાંતનું પાપ	૨.૫૦
આપણું પ્રાંધવ રાષ્ટ્ર ચીન	૩.૦૦
જ્ય ઇન્ડોનેશિયા	૧.૫૦
ને લડત આવે તો	૧.૦૦
આપણો સાગરસૈનિક (મહેન્દ્ર મેઘાણી)	૩.૦૦
શાહનવાજની સંગાથે	૨.૦૦
વક્તા કેમ થવાય ?	૨.૫૦
કીર્તિદાને કમલના પત્રો	૩.૦૦
પાંગરતા પ્રયોગો	૩.૫૦
નર્મદ (સ્વ. રા. વિ. પાઠક)	૨.૫૦
સાહિત્ય ને પ્રગતિ	૩.૦૦
વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	૨.૫૦
ગગનને ગોળે જયમહા પરમાર - નિ.વર્મા	૩.૫૦
આકાશપીથી	૨.૦૦
અમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો	૨.૦૦
તંદુરસ્ત રહો ભૂ.મો.દવે : શં.મો.દવે	૩.૭૫
આરોગ્ય કેમ સાચવશો ?	૩.૦૦
હીરાનાં દહોમાં કુદરતી ઉપચાર	૨.૦૦
દવાનો છેલ્લો ઘૂંટડો	૨.૫૦
દાય અને દમમાં ને. ઉપચાર	૩.૦૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિ. - ૬૪, આંધીરોડ - દર્નો-ડીઝ થીઝ - અમદાવાદ, ૧

‘ભારતી’નાં

બે ઉપયોગી ગુજરાતી માસિકો
સમાજ અને સંસ્કારનું
ઘરઘરનું માસિક

ભારતી
ઉપચાર

: તંત્રી

: સંપાદક :

ધ્રુવરલાલ મો. દવે જયન્ત પરમાર
દર મહિને ત્રિરંગી મુખચિત્ર અને વસ્તુનું
૧૦૦૦ પાનાનું નક્કર વાંચન.
ગુજરાતી માસિકોમાં અગ્રપદ ધરાવતી
અભ્યાસ માસિક નોંધ.
વિશિષ્ટ દષ્ટિની વાચનસામગ્રી.
દગ્ધાનંધ ગુજરાતી માસિકોમાં આગળ
તરી આવતાં આંતરૈશ્વર્ય રૂપરંગ.
છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂાડાસાત
રૂપિયા : વિદેશમાં ફક્ત રૂપિયા (શિ. ૧૫)

નિર્મલપચારનું એકમાત્ર
ગુજરાતી માસિક

તંદુરસ્તો

: તંત્રીઓ :

ડૉ. ભૂપતરાય દવે : ડૉ. મહેન્દ્રલાલ દવે
જડ ધાલી બેટલા રોગોના દવા ધમર
સાથે ઉપાય વતાવે છે.
અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો દરેક અંકે રંગ
કરવામાં આવે છે.
મુંબઈની પ્રખ્યાત નિર્મલપચારથી રોગો
મટાડતી સંસ્થા ‘આરોગ્યધામ’ના નિપણાત
સંચાલકો એનું સંપાદન કરે છે.
છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂાડાપાંચ
રૂપિયા : વિદેશમાં આઠ રૂપિયા (શિ. ૧૨)
આહુક થવા અને બીજી વિગતો
માટે લખો:-

સંખ્યાબધ નાનાં મોટાં રુચિકર વર્ણનોથી આ નાન-
કું પુસ્તક ભરપૂર છે. પ્રસ્તાવનામાં મુમર્ષી રાજ્યના
માણ વિકાસ અને આયોજનખાતાના પ્રધાન શ્રી.
બાબુભાઈ પટેલે આ પુસ્તક વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું
છે તે અક્ષરશઃ સાચું જ છે. આપણે પ્રવાસીઓ
વધે અને આપણા પોતાના દેશનાં સ્થળો વિષે
માહિતી મેળવવાના વખતે આ પુસ્તકની મદદ
રહેવાની જ.

સરદારની રીખ :

[સરદારના પત્રોમાંથી ઉતારા. પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન
મહિર. રૂ. ૦/૬૨.]

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એ આપણા એક લોખંડી
રાજપુત્ર ગણાય છે. ભવિષ્યની પેઢી માટે તેમનું
વ્યક્તિત્વ એક અનોખી પ્રેરણા આપે તેવું છે.
સરદારશ્રીએ પોતાના વ્યવસાયપૂર્ણ જાહેર જીવન
દરમ્યાન પોતાનાં સ્વજનો અને સાર્થકોને લગભગ
પત્રોમાંથી જનસાધારણને બોધરૂપ અને માર્મદશક
ઘર્ષ પડે એવા ઉતારાઓ પસંદ કરીને સરદારશ્રીનાં
પુત્રી કું. મણિખહેને આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવા આપ્યા
છે. સરદારશ્રીના સ્વભાવની બાલ કઠોરતાના પક નીચે
ઠરુણા, પ્રેમ અને જીવંત ઈશ્વરશક્તિનો સ્ત્રોત અખંડ
વહેતો હતો તે આ પત્રો સુંદર રીતે દર્શાવે છે.
ઉપરાંત તેમની જ્યક્ત દેશદાત તથા રાષ્ટ્રને માટે
કામ કરનારાઓ પ્રત્યેની તેમની મમતા અને પ્રેમ-
પૂર્વકની કાળજી પણ આમાં જોઈ શકીએ છીએ.

સરદારશ્રીના જીવનને નિકટતાથી સ્પર્શવું એવું આ

બધા પત્રોમાં મળું છે જે આ પત્રો સિવાય અન્ય
આપણને ક્યાંયથી ન મળ્યું હોત. અ.વી. ઐતિહાસિક
સ્તુ સાચવી રાખવા જેવા પુસ્તક તરીકે પ્રગટ કરીને
પ્રકાશકે સાચી સેવા બજાવી છે.

મૃત્યુબાદ જીવ(આત્મા)નું પ્રયાણ કયાં ? :

[અગ્રજીમાં. લે. સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી પ્રાપ્તિસ્થાન :
જ્યોતિલાલ ઉત્તમલાલ મોદી, હેઠ પોસ્ટ બોક્સ,
અમદાવાદ, ૧. રા. ૩/—]

આ પ્રશ્ન દરેક ભુદ્ધિશાળી મનુષ્યને ઉદ્ભવે છે. આ
નિવધને વિવિધ રૂપમાં સમજાવવું એક પુસ્તક અગ્ર-
જીમાં 'What becomes of the soul after
death' દિવ્ય જીવન સંધ, (Divine life
society) અધિકારના આલેખાપક અને સંચાલક
સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી સરસ્વતીએ મળ્યા વખત પહેલાં
પ્રગટ કર્યું છે. તેની નકસો ધક્કા વખતથી અક્ષત
હતી. તે પુસ્તક હાલમાં સ્વામીજીની સંમતીથી અમદા-
વાદમાં હપાવવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં મૃત્યુબાદ જીવનની જુદી જુદી ગતિ,
દેવતાન તથા પિતૃધાન માર્ગ, મરણ સમયની ભાવના,
પુનર્જન્મ વગેરે અનેક ગુણ રહસ્યો સુંદર રીતે ચર્ચ-
વામાં આવ્યા છે ઉપરાંત પુનર્જન્મના કેટલાક પ્રવર્ણ
દાખલાઓ પણ ટાંકવામાં આવ્યા છે.

આ નિવધમાં રસ ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિને આ
પુસ્તક વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે.

આશરે રૂ.૦ પાનાનાં આ જાદુનાર પુસ્તક ઉપર સ્વામી-
જીનો સુંદર ફોટો તેવું ખાસ આકર્ષણ છે.

‘જીર્મિ-નવરચના’ અંગે કોઈપણ જાતનો ચતુરવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ
ચોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રૈષર ઉપર ફર મહિને
આવતો આપનો આ. નં. અને આપણું પૂરું સરનામું લખઈ કચાદેય બૂલશેો નહિ.

‘ભારતી’ના ચિન્તનાત્મક ગ્રંથો

આપણી લોક સંસ્કૃતિ (જયમલ પરમાર)	૬.૦૦
આપણું લોકનૃત્યો	૧.૦૦
લગ્નમંગલ (ભૂપત વડોદરિયા)	૩.૦૦
લગ્ન સૌરભ	૩.૦૦
સ્વભાવદર્શન (હર્ષિદા પોંડત)	૩.૦૦
જીવનદીપ (ધર્મર પેટલીકર)	૩.૦૦
મહાગુજરાતનાં નીર-ક્ષીર	૦.૭૫
જિજ્ઞાસની જીવનવાણી (ધૂમકેતુ)	૩.૫૦
ધૂપસળી (ધર્મર પેટલીકર)	૩.૫૦
ગીતાહુદય (સાને ગુરુજી)	૧.૫૦
પરિવાર નિયોજન (નિરામય)	૨.૫૦
દાંપત્યના પ્રશ્નો	૨.૦૦
એકાંતનું પાપ	૨.૫૦
આપણું ધાર્મિક રાષ્ટ્ર ચીન	૩.૦૦
જય ઇન્ડોનેશિયા	૧.૫૦
જો લડત આવે તો	૧.૦૦
આપણો સાગરસૈનિક (મહેન્દ્ર મેઘાણી)	૩.૦૦
શાહનવાજની સંગાથે	૨.૦૦
વક્તા કેમ થવાય ?	૨.૫૦
કીર્તિદાને કમલના પત્રો	૩.૦૦
પાંગરતા પ્રયોગો	૩.૫૦
નર્મદ (સ્વ. રા. વિ. પાઠક)	૨.૫૦
સાહિત્ય ને પ્રગતિ	૩.૦૦
વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	૨.૫૦
ગગનને ગોખે જયમલ પરમાર - નિ. વર્મા	૩.૫૦
આકાશપોથી	૨.૦૦
ચમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો	૨.૦૦
તંદુરસ્ત રહેા ભૂ. મો. દવે : શં. મો. દવે	૩.૭૫
આરોગ્ય કેમ સાચવશે ?	૩.૦૦
હીરાનાં દર્દોમાં કુદરતી ઉપચાર	૨.૦૦
દવાનો છેલ્લો ઘૂંટણો	૨.૫૦
ક્ષય અને દમમાં નૈ. ઉપચાર	૩.૦૦

‘ભારતી’નાં

બે ઉપયોગી ગુજરાતી માસિકો

સમાજ અને સંસ્કારો
વરધરનું માસિક

ભાસ્

ગપચગપ

: તંત્રી

: સંપાદક :

ઈચિરલાલ મો. દવે જયન્ત પરમાર
દર મહિને ત્રિરંગી મુખપત્રિય અને વગ્ધનું
૧૦૦૦ પાનાનું નક્કર વાંચન.
ગુજરાતી માસિકોમાં અગ્રવદ્ધ ધરાવતી
અભ્યાસ માસિક નોંધ.

વિશિષ્ટ દષ્ટિની વાચનસામગ્રી.
દગલાખંધ ગુજરાતી માસિકોમાં આગળ
તરી આવતાં આંતર્રાષ્ટ્રીય રૂપરંગ.
છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાસાત
રૂપિયા : વિદેશમાં ફક્ત રૂપિયા (શિ. ૧૫)

નિર્સર્ગપચારનું ગ્રંથમાત્ર
ગુજરાતી માસિક

વંદુરતા

: તંત્રીઆ :

ડૉ. ભૂપતરાય દવે : ડૉ. શંકરલાલ દવે
જડ થાલી બેઠેલા રોગોનો દવા વગર
સાચો ઉપાય બતાવે છે.

અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો દરેક અંકે રજૂ
કરવામાં આવે છે.

મુંબઈની પ્રખ્યાત નિર્સર્ગપચારથી રોગો
મટાડતી સંસ્થા ‘આરોગ્યધામ’ના નિબંધો
સંચાલકો એનું સંપાદન કરે છે.

છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાપાંચ
રૂપિયા : વિદેશમાં અગ્રવદ્ધ રૂપિયા (શિ. ૫૨)

આહુક થવા અને ધીજી વિગતો

માટે લખો:-

અંગ્રેજી માથી અનુવાદિત થયેલા પાચ નવા ગુજરાતી પુસ્તકો

વુડ્રો વિલ્સન

રેખક
ક્રાન્સિસ ગર્મર

અમેરિકાના પ્રમુખોની દરે / મા મોબાનર્થુ સ્થાન
દીપારના મહામાનવ વિલ્સનના સામોપામ છતાં
મૂળમાથી દ્રેકાવેલા છત્રમચરિત્રનો ગુજરાતી
અનુવાદ

મૂ.ય ૧/૫૦

[રજિ પો ૦/૭૦]

જેફર્સનની જીવનકથા

રેખક
ફિલીપ્સ રસેલ

રાજકીય બધારજીવાળા અમેરિકાના એક વખ-
તના પ્રધાનના જીવનનો સુદર પરિચય આપતુ
આ પુત્રક મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકનો દ્રેકાવેના
અનુવાદ છે

મૂ.ય ૩ ૧/૫૦

[રજિ પો ૦/૭૦]

ડોકિયુ

મકલન
ન્યોર્થ માર્કસ

હંગેરિયન નાટક દર્શની ઈર્ગિત્વાન અને નોગના
રોમાચક જીવનપ્રમથોનુ આપકથા રૂપે લખાયેલ
આખુ બધાન ન્યોર્થ માર્કસ સકલિત કરેલ
તેનો દ્રેકાવીને કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે

મૂ.ય ૩ ૨/૫૦

[રજિ પો ૦/૮૦]

માનવતાની દેવી

રેખક
હિલન ડાર બોયલસ્ટોન

અમેરિકન રેક્રોસની પ્રવર્તક મહાન નારી
શ્રી કતારા બાદનની આ જીવનકથા વિશ્વ
સાહિત્યમા એક અનેડુ સ્થાન ધરાવે છે તેનો
આ દ્રેકાવેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે

મૂ.ય ૩ ૧/૫૦

[રજિ પો ૦/૭૦]

થોમસ આલ્વા એડિસન

રેખક
જી એનવૂડ કલાર્ક

ફોનોગ્રાફ વીજગીતો દીવા અને અન્યિત્રની
શોધ માટે આપણે જોને હમેસ યાદ કરીએ છીએ
તેના જીવનની આ કલાણી અંગ્રેજી ઉપરથી
દ્રેકાવીને કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે

મૂ.ય ૩ ૧/૫૫

[રજિ પો ૦/૭૫]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

ફોનો-ગ્રાફ
૬૪, માધીરાઈ

અમદાવાદ, ૧

ଭାଗ୍ୟ

ପିପାସୀ-୧୯୫୮

‘ભારતી’ના ચિન્તનાત્મક ગ્રંથો

આહિત્ય નિપક (અનંતરાય રાવળ)	૪.૨૫
આપણી લોક સંસ્કૃતિ (જયમલ પરમાર)	૬.૦૦
આપણું લોકનૃત્યો	૧.૦૦
લગ્નમંગલ (જૂયત વડોદરિયા)	૩.૦૦
લગ્ન સારલ	૩.૦૦
જીવનદીપ (ધર્મિયર પેટલીકર)	૩.૦૦
મહાગુજરાતના નીર ક્ષીર	૦.૭૫
ધૂપસળી (ધર્મિયર પેટલીકર)	૩.૫૦
ગીતાહૃદય (સાને ગુરુજી)	૧.૫૦
પરિવાર નિયોજન (નિરામય)	૨.૫૦
દાંપત્યના પ્રશ્નો	૨.૦૦
એકાંતનું પાપ	૨.૫૦
આપણું આંધવરાબ્દ ચીન	૩.૦૦
જય ઇન્ડોનેશિયા	૧.૫૦
જો લડત આપે તો	૧.૦૦
આપણો સાગરસૈનિક (મહેન્દ્ર મેઘાણી)	૩.૦૦
શાહનવાજીની સંગાથે	૨.૦૦
વક્તા કેમ થવાય ?	૨.૫૦
કીર્તિદાને કમલના પત્રો	૩.૦૦
પાંગરતા પ્રયોગો	૩.૫૦
નર્મદ (સ્વ. રા. વિ. પાઠક)	૨.૫૦
સાહિત્ય ને પ્રગતિ	૩.૦૦
વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	૨.૫૦
ગગનને ગોળે જયમલ પરમાર નિ.વર્મા	૩.૫૦
આકાશપોથી	૨.૦૦
અમનલાલ નેજુવના પત્રો	૨.૦૦
તંદુરસ્ત રહો બુ.મો. દવે : શં.મો. દવે	૩.૭૫
હીરાનાં દહોમાં કુદરતી ઉપચાર	૨.૦૦
દવાનો છેલ્લો ઘૂંટડો	૨.૫૦
ક્ષય અને દમમાં ને. ઉપચાર	૩.૦૦
રોગ અને આસન	૩.૨૫

‘ભારતી’નાં

બે ઉપયોગી ગુજરાતી માસિકો
સમાજ અને સંસ્કારો
ધરધરું માસિક

ભારતી

ગપચગપ

: તંત્રી

: સંપાદક :

ધર્મિયરલાલ મો. દવે જયન્ત પરમાર
દર મહિને ત્રિગી મુખચિત્ર અને વગસનું
૧૦૦૦ પાનાનું નક્કર વાંચન,
ગુજરાતી માસિકોમાં અમર પદ ધરાવતી
અગ્રણ્ય માસિક નોંધ.
વિશિષ્ટ દૃષ્ટિની વાચનસામગ્રી,
કમસામંધ ગુજરાતી માસિકોમાં આગળ
તરી આવતા આત્મીય રૂપરંગ
છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાસાત
રૂપિયા - વિદેશમાં ફરી રૂપિયા (સિ. ૧૫)

નિસર્ગોપચારનું એકમાત્ર
ગુજરાતી માસિક

તંદુરસ્તી

: તંત્રીઓ :

ડૉ. બૃપલરાય દવે : ડૉ. શકરલાલ દવે
જડ ધાલી બેઠેલા રોગોનો દવા વગર
સાચો ઉપાય બતાવે છે.
અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો દરેક અંકે રજૂ
કરવામાં આવે છે.
મુખ્યત્વે પ્રખ્યાત નિસર્ગોપચારથી રોગો
મટાકતી સરથા ‘આરોગ્યધામ’ના નિખળાત
સંચાલકો એનું મંપાદન કરે છે.
જાણી વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાપાંચ
રૂપિયા : વિદેશમાં આડ રૂપિયા (સિ. ૧૨)
આહુક થવા અને બીજી વિગતો
માટે લખો:-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રા.) લિ. ૬૪, મોપીરોડ - ફર્ન-નીચર બીજી અમદાવાદ, ૧

સા

સય વર્ષ દરમિયાન, હજારોની સંખ્યામાં મુસાફરી કરતા અમારા-ગરીબ યા તવંગર આબાલબુધ્ધ-સર્વ આશ્રયદાતાઓ માટે દીવાળી આનંદનરૂપ અને ઉત્સાહ પ્રેરક બને !

આનંદપર્ચટન અથવા કંધા અર્થે મુસાફરી કરનારાને ભારતિય રેલ્વેઓ સસ્તી, ઝડપી અને સગવડભરી સેવાઓ આપે છે.

આજના માંગલિક પ્રસંગે અમારા આશ્રયદાતાઓની વધુ સારી સેવા કરવા, ટ્રેનના હબબાઓ અને પ્લેટફોર્મો વધુ સ્વચ્છ રાખવા અંગે

અમને સહાયરૂપ થવાની તમને

વિનંતી કરી શકીએ ?

કૃપા કરીને,

મુસાફરોના હબબાઓમાં ભારે સરસામાન નહીં રાખતાં,

તેને

બેઠવાનમાં બુક કરવો.

સેન્ટ્રલ અને વેસ્ટર્ન રેલ્વે તરફથી

Let "The Sterling General" protect and provide for you,
your family and Friends.

The Sterling General Insurance Company Limited.

Chief Agents for British East Africa
Pyarali K. Pirani, Esq.

(Eastern General Agencies Ltd.)

TRANSACTIONING EVERY KIND OF INSURANCE SUCH AS :-

★ MARINE

★ FIRE, ACCIDENTS,

★ WORKMEN'S COMPENSATION,

★ BURGLARY, ETC.

For further particulars write at once to :-

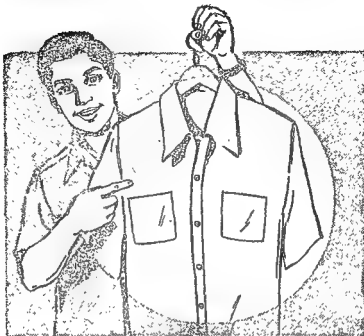
Telephones { 2488 } Office
                  { 4993 }
                  { 57057 }
                  Res. 4731

P. O. Box 1196

KAMPALA.

Tel. 'MASTER'

એકદમ નવા જેવાંજ !

તેઓ તાતાના ૫૦૧ સ્પેશ્યલ સાણુથી ઘાયેલાં છે

આપનાં દિવસી કપડાં લાંબો સમય નવા જેવાં રાખવા
હંમેશાં તાતાના ૫૦૧ સ્પેશ્યલ સાણુથી કુઓ. આ
દુધ અને સોઝ સાણુથી કપડાંને જરાય વધુસાન
પહોંચતું નથી અને તેવાથી પૈસાની બચત પણ થાય છે.

૧૦૦ ટકા સ્વદેશી

- મૂલ્ય
- ૦૫૫૨૨૫
- મજૂરી

ધી તાતા ઓઈલ મિલ્સ કંપની લિ. -

સેલ્સ ઓફિસ,
લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

ઉર્મિ-નવરચના દિવાળી : નવે. ૫૮

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકાં જણ્યાં :	ઉમાશંકર જોષી	૩-૦૦	સાગરનાં પાણી	"	૦-૫૦
અખાતા છપ્પા :	"	૩-૦૦	અંદનની મૂર્તિ	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ તારાચંદ્ર અડાલજી	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આંખનું રતન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર છવન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો લેટો	"	૦-૫૦
મૂળરાજ સોલંકી	ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	બાધક વાતો	"	૦-૫૦
રા' ગજરાજ	ધનરાંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૫૦
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૫૦
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત ભાઈ	"	૦-૫૦
સાઈકલચોર	હુઈઝી વાર્તોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨-છવરામ જોષી		૨-૫૦
અન્યાસી અને મુંદરી	યાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર જંકા	"	૧-૨૫
ભવની કમાણી	પુષ્કર અંદરવાકર	૩-૭૫	દીડા સાંઠ	"	૧-૨૫
ખેવાયેલી દુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	ચોખવટથી વાત કરજો ૧-૨-૩.		
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦			
શ્રીદેવીગીતા	ડા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સેટની કિ. રૂ. ૧૨-૫૦

૧. શકુંતલા ૨. કાઠંબરી ૩. રઘુવંશ ૪. મુદ્રારાક્ષસ ૫. વાસવદત્તા ૬. નાગાર્જુન ૭. વિક્રમ-ઉર્વશી. ૮. મેઘદૂત ૯. માલવિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સંભવ. દરેકની કિ. રૂ. ૧-૨૫. ખંડ ૧ લો ૬-૨૫. ખંડ ૨ જો ૬-૨૫. બાળકો, કિશોરો અને પ્રોડાને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાવેલો

બાલ વિકાસમાળા સેટની કિ. રૂ. ૭

- સાચો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાચો મંત્ર " ૦-૫૦

નોંધ: (૧) ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ જાતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળી શકશે. (૨) કોઈ પણ જાતનાં પુસ્તકો ખરીદતો પહેલાં એકવાર અમર્ય અમારી મુલાકાત લેવા વિનંતી છે ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ પુસ્તકો અમારી પાસે રોકાઈ જાય છે. (૩) શાળાઓ, કોલેજો, ગ્રામ્ય પંચાયતો, પુસ્તકાલયો તેમજ વ્યાપારી ભાઈઓને વ્યાજબી કમીચનથી પુસ્તકો પૂરાં પાડીએ છીએ. અમારું મોટું સચિપત્ર મફત મંગાવો. ૧૪/૧ મધિરાત, કનોન્ગીઝ બ્રોન્ગપાસે, પ્રકાશક તથા વિક્રેતા **લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર** અમદાવાદ-૧.

- શ્રમજી છુદ્દ અંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૭૫
શ્રમજી મહાવીર સત્યમ ૧-૨૫
બારોટજીની જાળ વાતો મગનલાલ બ્રહ્મભટ્ટ ૧-૦૦

વીર કથાવલિ લે. ધીરજલાલ ગજજર

- મહારાણા પ્રતાપ : " ૧-૨૫
શિવાજી : " ૧-૨૫
અંદ્રશુપ્ત : " ૧-૨૫
વીર વિક્રમ : " ૧-૨૫
સમ્રાટ અશોક : " ૧-૨૫
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : " ૧-૫૦

તમે જ્યાં જવ ત્યાં....
સર્વત્ર સુવાસે ફેલાશે

ઠંકી નીકળી ખુશબોવાળું
'કેશા' તમારા માથામાં
નાં ખેંચું હશે તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જરૂર વાતા-
વરુણ મહેકી ઉઠશે.

વાળને જાસ્તા અરકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
કેશાતેલ

સોલ કિક્લીન્ટર :

એમ. એમ. ખંભાતવાળા

શેઠપુર,

અમદાવાદ-૧.

ટે.નં. ૫૧૮૦૨

જોડાણ :-

સી. નરોત્તમ એન્ડ કો. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
શાહ બાવીશી એન્ડ કો. સંધ્યાનગર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
કિલ્દી મેડીક્સ સ્ટોર્સ. ચાંદની ચોક, દિલ્લી.

નૈરોબી નગરની દૂધની પ્રખ્યાત ડેરી

સ્પોરિએન્ટલ ડેરી

લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ :

બ્રોગન રોડ, નૈરોબી

બેંક : પદર

ફોન : ઓફિસ : ૨૧૮૨૭
ઘર : ૫૮૮૮૮

ગાયનું સ્વચ્છ દૂધ અને મલાઈ
આપને

ઘર બેઠા પહોંચાડવામાં આવશે.

કમ્પાલામાં

અમારી ડેરી સોલસબરી રોડ ઉપર આવેલી છે.

ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ

(હેડ ઓફિસ : ન્યુ દિલ્હી)

★

આગ, મોટર, દરિયાઈ, હવાઈ તથા દરેક
જાતના અકસ્માતના અગ્ને જુદી જુદી
યોજનાયાના વીમા સ્વીકારે છે.

★

આર. એમ. શાહ

(પ્રીવીઝનલ મેનેજર)

૧૦, વીર નરીમાન સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૧

ફોન : ૨૫૫૨૮૫-૮૬

સર્વ શ્રેષ્ઠ માંની એક

ગ્રાંચીઝ તથા એજન્સીઓ સારાથે હિંદમાં
તથા પરદેશમાં છે.

The Kampala Estates Ltd.

P. O. Box No. 536, KAMPALA.

Directors :

D. A. Patel, Bar-at-Law.

N. C. Patel

C. T. Patel

T. D. Patel

S. S. Patel

Associated Firms :-

The Victoria Steel Wares Ltd.

KAMPALA

The Kampala Trading Stores Ltd.

KAMPALA

The Reliance Motor Spares Ltd.

KAMPALA.

Jinja Auto Spares Ltd.

JINJA.

Swastik Flour & Oil Mills Ltd.

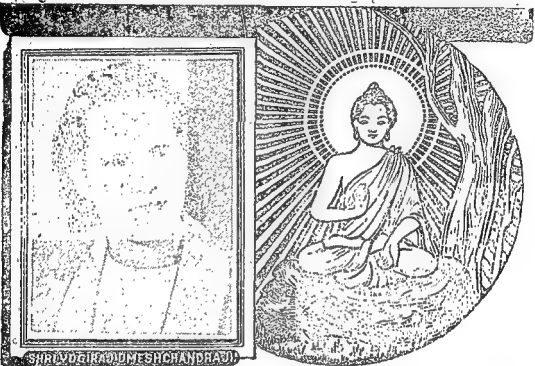
KAMPALA.

The Colonial Hard Wares Ltd.

MAJAKA

યોગાસન ચિત્રપટ

યોગનાં આસનોના અભ્યાસથી નિરોગી, સશક્ત તથા રોગરહિત રહેવા માટે સારા આર્ટ ગ્લેઝ કાર્ડ ઉપર છપાયેલ, ઘેર સહેલાઈથી કરી શકાય તેવાં અનેક આસનોનો “યોગાસન ચિત્રપટ” (ચાર્ટ) તુરત મંગાવો —
કિં. રૂ. ૨-૫૦ નથા પૈસા. પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલવા. વી. પી. પી. કરતા નથી.

SHRI YOGIRAJ KUMESH CHANDRAJI

રા મ તી ર્થ આ લી તે લ

સ્પેશલ નં. ૧ : (રજીસ્ટર્ડ) : આયુર્વેદિક દવા

* મગજના જ્ઞાનવંતુ તથા શરીરના ક્રિયાવંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખની દૃષ્ટિ તેમજ યાદશક્તિ વધારવામાં, ગાઢ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા, કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીશ કરવાથી આમડીને તાઝગી આપવામાં તથા શરીરને હુષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં ફાયદાકારક અને ઉપયોગી છે.

બધી ઋતુમાં બધાને ઉપયોગી : બધે મળે છે.

ટપાલથી મંગાવનારો : પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલો. વી. પી. પી. કરતા નથી.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, દાદર (સે.-રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪

તાર : PRANAYAM Bombay-Dadar.

જ્યોત્સિન : ૬૨૮૯૨
COTY SRY--11

‘ભારતી’ના નવા વાર્તા-નાટક-કાવ્યસંગ્રહો

વાર્તા-સંગ્રહ

શ્રી ધૂમકેતુકૃત

ઉપનિષદ કથાઓ	૩૦૦
ચારિત્રકથાઓ	૧૦૦
માનદીપ	૧૦૦
સંસ્કારકથાઓ	૧૦૦
માનકુંજ	૧૦૦
માનગોષ્ઠિ	૧૦૦
જિજ્ઞાસુની જીવનવાણી	૩૫૦
બોધકથાઓ ૧-૨	૨૦૦

શ્રી પત્રાલાલ પટેલકૃત

પનાસાસની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦
ઓરતા	૪૦૦
વાત્રકને કઠિ	૩૫૦
લિંગીના ખેલ	૪૫૦
સાર્યા સમર્થ	૩૫૦
પાનેતરના રંગ	૩૦૦
સપ્તકુખનાં સાથી	૪૦૦
જીવોદ્ધાર	૨૫૦

શ્રી ધંધર પેટલીકરકૃત

પેટલીકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦
લોહીની સમાધિ	૩૫૦
કાશીનું કસ્તૂર	૩૭૫
લોકસાગરને તીરે તીરે	૪૦૦
અનિસારિકા	૪૦૦
ચિનગરી	૩૭૫
પારસમણિ	૩૫૦

શુભાખંડાસ બ્રોકરકૃત

હરિનો મારગ	૧૦૦
પુણ્ય પરવારુ નથી	૩૦૦

શ્રી વિનાદિની નીલકંઠકૃત

લિલ દરિયાવનાં મોતી	૪૫૦
રંભાબેન ગાંધીકૃત	
તીર અને તુકડા	૩૫૦
શ્રી સુનીલાલ મહિવાકૃત	
મણિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦
શનિચામના સર	૪૦૦
આંખના રેપ	૧૦૦
ધોતો દોષ	૧૦૦
શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલકૃત	
અમર પ્રેમી	૩૭૫
આત્મન	૪૦૦
શમિષ્ઠા	૪૫૦
છેલ્લો અભિનય	૪૦૦
પ્રથમવી	૪૦૦
કલાતી	૩૦૦

સ્વ. રા. વિ. પાઠકકૃત

દિરેક્ટુ વાર્તામણી	૨૦૦
શ્રી જયન્ત પરમારકૃત	
નદીનાં નીર	૩૫૦
શ્રી ભૂપત વડોદરિયાકૃત	
જીવનનાં જળ	૩૫૦

શ્રી રમણીક પટેલકૃત

ધરતીની પ્રીત	૩૫૦
શ્રી બાલુભાઈ વૈદ્યકૃત	
નિરાંતનો શેલો	૩૫૧
મા વિનાની	૩૦૦

શ્રી જાડેભાઈ પટેલકૃત

કંકુનાં પગલાં	૩૦૦
---------------	-----

નાટક-સંગ્રહો

શ્રી રંભાબેન ગાંધીકૃત

પરજુ તો એને જ	૩૫૦
દેવ તેવી પૂળ	૩૫૦
અણુપના રંગ	૨૦૦

શ્રી પત્રાલાલ પટેલકૃત

મળિલા છત્ર	૨૫૦
જન્માદિજ	૨૫૦

શ્રી જયમદન પરમારકૃત

બૂદાન	૨૦૦
-------	-----

શ્રી બાલુભાઈ વૈદ્યકૃત

પ્રેરણા	૨૦૦
---------	-----

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાકૃત

રંગભંગાર	૪૫૦
----------	-----

કાવ્ય-સંગ્રહો

શ્રી મહેન્દ્ર દવેકૃત

ગેરજ	૨૫૦
અણુક વીજળી અણુક	૨૨૫

તરણી	૨૫૦
------	-----

જયભેરી	૧૨૬
--------	-----

શ્રી રસિકલાલ છા. પરીખકૃત	
--------------------------	--

સ્મૃતિ	૩૦૦
--------	-----

શ્રી રમેશ પાઠકકૃત

લગ્નગીતો	૧૨૫
----------	-----

નિરંજનગીતો	૦૨૫
------------	-----

આપણું હાસરંગ	૧૦૦
--------------	-----

પ્રકીર્ણ

ગાંધીગીતો	૩૦૦
-----------	-----

ડમરો ને તુલસી	૨૦૦
---------------	-----

નીલધરા	૧૫૦
--------	-----

ધિલાકાવ્યો	૪૦૦
------------	-----

ઉર્વશી ને યાત્રી	૨૦૦
------------------	-----

મહેનતનાં ગીતો	૦૧૨
---------------	-----

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેર) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરાઈ : ફર્નાન્ડીસબ્રિજ : અમદાવાદ, ૧

‘ભારતી’નાં બાળકો-કિશોરો-પ્રૌઢો માટેનાં પુસ્તકો

શ્રી ધૂમકેતુકૃત	વગડામાં વસનારાં	૦૦૬૨	શ્રી શિવુભાઈ ત્રિવેદીકૃત	
ઉપનિષદ કથાઓ	ઝાંગણીનાં શલુમાર	૦૦૬૨	જંગલનું વેર	૧૦૫૦
ગાનદીપ	૩૫૩૫ના અંબાર	૦૦૬૨	શ્રી સુન્દરમકૃત	
ગાનકુંજ	શ્રી છવરામ બેધીકૃત		રંગરંગ વાદળિયાં	૧૦૫૦
ગાનગોષ્ઠિ	બોધમાળા	૪૦૦૦	શ્રી મકરન્દ દવેકૃત	
બોધકથાઓ ૧-૨	સુબોધમાળા	૩૦૭૫	અણક વીજળી અણક	૧૦૨૫
આદિત્રકથાઓ	રસકલ્પોલ	૧૦૦૦	પ્રકીર્ણ	
સંસ્કારકથાઓ	દોહશ્લોકો	૧૦૨૫	મહારાજ ને મહાત્મા	૧૦૨૫
સ્વ. ઝવેરચંદ બેધાણીકૃત	બે ચતુર	૧૦૦૦	રટાલિન	૦૦૭૫
સંત કેરીલાસ	ચતુર ખીરખલ	૧૦૨૫	શંકરાચાર્ય	૦૦૭૫
ચપટી ધૂળ	શ્રી વિનોદિની નીલકંઠકૃત		ચીનનાં બાળકો	૦૦૩૭
શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરકૃત	મેલીની મંજરી	૧૦૫૦	જાંબરવ	૦૦૩૭
ગ્રામ સમાજમાળા	શ્રી પખાલાલા પટેલકૃત		ગદલ અને બાદલ	૦૦૬૨
રાખૂના સેનાનીઓ	મેષા ગામેતી	૧૦૨૫	આપણી કહેવતો	૦૦૩૭
રામનામના વેવારિયા	બે બાઈબેંધ	૧૦૦૦	સામાન્ય જ્ઞાન નામાવલિ	૦૦૩૭
કુખનાં પોટલાં	સ્વ. રા. વિ. પાઠકકૃત		ગાંધીજી ને બાળજી	૦૦૬૨
શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહકૃત	દ્વિચક્ર વાતોમધ્ય	૧૦૦૦	ખાનખાનાન	૦૦૫૦
અણોળો	શ્રી રા. ના. પાઠકકૃત		નેહરુચાચા	૧૦૫૦
બોળા ખેડૂત	આપણી ધર્મકથાઓ	૫૦૫૦	વિનોબાજી	૧૦૨૫
ધરતીને બોલો	શ્રી ચુનીલાલ મડિયાકૃત		બહુઈ ટાપુ	૧૦૨૫
સેનાની કટારી	આખાના રાપ	૧૦૦૦	સામરના સાહસિકો	૧૦૫૦
શ્રી જયમદલ પરમારકૃત	લીનો હીલો	૧૦૦૦	અજબ દેસ	૨૦૫૦
આપણું લોકરુપો	શ્રી ગુલાબદાસ ધોડકરકૃત		સાચી ભાતરા	૧૦૨૫
શૈખમલ્લી ગ્રંથમાળા	હરિનો મારગ	૧૦૦૦	શીંગી-શીંગી	૧૦૦૦
કાશિવાણની વાતો	શ્રી પીતાંબર પટેલકૃત		સાગર વીર	૦૦૦૦
ગૌડબંગાળની વાતો	કેસડનાં ફૂલ	૧૦૨૫	ગોડ બોધિ	૧૦૨૫
પંખાળની વાતો	ગુપ્તદાન	૧૦૦૦	ગુરો વિલ્લન	૧૦૩૦
સુદેશબંગની વાતો	શ્રી મલુભાઈ બેધાણીકૃત		બેફરસનની છવનકથા	૧૦૫૦
રાજસ્થાનની વાતો	બાપની આખર	૧૦૦૦	થોમસ આલ્વા એડિસન	૧૦૭૫
ચીમેલા રાણી	પીછું પાનું	૧૦૦૦	ડેકિયું	૨૦૫૦
સેના પદમણી			માનવતાની દેવી	૧૦૫૦
દોલત પરી				

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરોડ ૧ ફર્નાન્ડીસ બિલ્ડિંગ : અમદાવાદ, ૧

આધુનિક પદ્ધતિથી સીમેન્ટ પાઇપ તથા ટાઇલ્સ
બનાવવાનું કારખાનું.
જેટલો તથા કોન્ટ્રાક્ટરોને ખુશખબર
ક્રિ હિંદુસ્તાન ટાઇલ્સ ક્રિ
(HIND)

હાઇડ્રોલીક પ્રેસથી બનાવેલા સુંદર અને ટકાઉ
હિંદુસ્તાન (હિન્દ) મોઝીક ટાઇલ્સ વાપરો.
R. C. C. રેલ્વે, મીલો, લોકલ મોર્ડને લગતી
દરેક વસ્તુ બોર્ડરથી બનાવી આપીશું.

R. C. C.

સીમેન્ટ પાઇપો તૈયાર સ્ટોકમાંથી મળશે
ફેક્ટરી ક્રિ

હિંદુસ્તાન સીમેન્ટ પાઇપ્સ
એન્ડ કોન્ક્રીટ કન્સ્ટ્રક્શન કું.
ટે. કેલીકા મીલ આગળ
ટે. નં. ૫૧૬૩૬
સુવેઅરમં રોડ,
અમદાવાદ.
સીમેન્ટ ફેક્ટી કામની અમરો ફો સર્વીસનો લાભ ઉઠાવો

જીવનધારા

૨૯૨૮૬ ફેક્ટરી "જેનેસ" નં, ૩૦૨

ગામ, ઉલટી, શરદી, શુળ, ખાંસી,
અમુઝા, માથાનો દુઃખાવો, દાંતદાદની
પીડા, ઈ. દરદે માટે ઉપયોગી
બધા જાણીતા દવાવાળાને ત્યાં મળશે.

જે. એન. શેઠના

જીવનધારા ઓફિસ, નડીઆદ.

શુદ્ધ અને સાત્વિક ધીની બધી જાતની મીઠાઈઓ

તથા

ખુશબોદાર અને સ્વાદિષ્ટ તાજાં ફરસાણુ
હમેશાં અમારે ત્યાંથી મળશે.

(એક વખત પધારી જરૂર ખાત્રી કરો.)

આર. મનસુખલાલ મીઠાઈવાળા

ભાંગરકર રોડ, કચ્છી હાઉસ,

માટુંગા (જી. આઈ. પી.) મુ'બઈ

ક્રિ

With Best Wishes

From

Ms. J. B. Mody & Co.

Pharmaceutical distributor,

★

-P. B. No. 99 P. II No. 609-A P. B. No. 266

RAJKOT. BOMBAY, 1. Ahmedabad.

OPA PHARMACY

Partners :-

R. C. Patel B. Pharm (London) Ph. O; A. R. J. C; M. P. S;

C. L. Patel

V. C. Patel

Dipensing Chemist, Druggist & Photographic
Dealers, also all types of optical Work
Undertaken.

Associated Firm :-

Opa Laboratories Ltd.

P. O. Box No. 84

Phone 394.

JINJA.

(Uganda-Africa)

અંક : ૮, નવેમ્બર '૫૮

સળંગ અંક : ૩૪૪

સમાજમાં સંસ્કાર અને

'ભિમિ' : વર્ષ ૨૯

'નવચર્યાના' : વર્ષ ૨૩

સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

અનુક્રમ : દિવાળી ૨૦૧૪ (૧૯૫૮)

જ	કોટિયુ' ૧૭	દેવજી રા. ચોલા	ચાલોને શોભવા સોલું' ૫૭
ગાળહંસ'	સમયમાં ફીર-નીર ૧૮	વરદાદ'	મીરાંના બાલે મંજી ૫૭
'ધૂમકેતુ'	નિખાનતું ઇતિહાસ ૨૩	પદ્માકાન્ત ર. શાહ	સૂર્ય ને ધરતીની ચક્રિત ૫૮
'સુન્દરમ'	અનુરવાર અપેક્ષા ૨૪	'શક્ય' મરીહરી	સુવાળા લાગે છે ૧૨
મહારામા ભગવાનદીન	અને ગાળિયું ૨૫	પ્રભુભરણ કં. રેસાઈ	દેહ-બગલા અને ૧૩
પન્નાનાલ પટેલ	વિખાનતું આજર ૨૧		તેનાં કુટુંબીઓ ૧૩
હાદ્યાભાઈ પટેલ	માલવ ૩૦	પ્રો. 'ઉશનસુ'	પ્રાણ-પ્રાણ ૧૭
જયન્તિકા જયન્ત	શ્રદ્ધાની કોષ ૩૧	ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	ગામડાને દાક્તર ૧૮
દૈ. સુમત મહેતા સાધુઓ કે વિખાનીઓ ? ૩૩		'પતીલ'	જૂની અસમને ૭૧
દી. પી. સુચક	આરણ ૩૪	મિરિલસાંકર કે. બપાસ	પતી બાંકા ૭૧
હરભાઈ ત્રિવેદી	ચારિત્ર્યનું ઘડતર ૩૫	પ્રો. હસિત બુચ	શીત ગાતો થઈ ગયો ૭૧
શુનીલાલ વ. શાહ	પરોક્ષ ન્યાય ૩૮	ભિમિલા પટેલ	આજનો રાગ ૭૨
ચંદ્ર પરમાર	ફીરસાગરની મહત્તા ? ૪૦	શવિશંકર મ. રાવળ	અનુનવાસ ૭૪
ઈન્દર પેટલીકર	નોકરસાહીની જડ ૪૧	પ્રો. ડૉ. લાલુ પંડ્યા	શિક્ષી ૭૧
છાટુભાઈ સુધાર	અવકાશની જલ્દી વારી ૪૪	ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ	કારવીનવાદની ચળાવિં ૭૭
અનિરુદ્ધ પ્રમલદ	મેરવી વાગે ૪૬	'સુધાંતુ'	મઠી ગયો ફેરો ૭૮
દિલપ્રસાદ બ. દીવાળી અંગે મનોદયાનું		ધનસુખલાલ કુ. મહેતા	હડવી કોરી ૭૯
	રવશન્ય ૫૦	શત્રુ પંડિત	અમેરિકાના રંગ-રંગ [૬] ૮૬
શિવકુમાર ભેધી 'અને સપ્તાંગે સરજ સી-' ૫૩		નાથલાલ દત્તાત્રી	દીપ-પ્રદીપ ૯૪
		શત્રીલાલ-અનિલ આપણે આધ્યાત્મિક છીએ ! ૯૫	

જેઠાલાલ ત્રિવેદી ગેલ્યા માનવ ૧ ૬૬

ઈશ્વરભાઈ પટેલ દયાની દેવી [પ] ૬૭

શેખાદમ આયુવાલા સ્થિતિલેહ ૧૦૧

મજલાલ ત્રિવેદી રામચંદ અને ગુહરાજ ૧૦૨

ગ્રો. જશભાઈ કા. પટેલ પ્રીતમ, આવ ૧૦૪

દી. પી. સૂચક નેવનાં પાણી ૧૦૫

નિર્મળા જે. ભટ્ટ સાહિત્ય અને માનવજીવન ૧૦૮

‘સુમંગલા’ એમ. એ. ગુહમંગલ ૧૧૨

ગોઠી ‘સર્વિસે’ ૧૧૩

ધારડી પંચાત ૧૧૪

ગરબાદી ૧૧૫

સાક્ષાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર ૧૧૭

ગ્રો. અનંતરાય મ. રાજળ અંધ-સમીક્ષા ૧૧૮

દિવાળી ચમંડની ચિત્ર સામગ્રી

પૂંકા પરતું ચતુરંગી ચિત્ર

પ્રેરણા : ચિત્રકાર—શ્રી કંતુ, દેસાઈ

(પ્રત્યેક ચિત્રકારના સૌજન્યથી)

સુખચિત્ર

‘પગ તમે ધોવા ઘો ભગવાન’

ચિત્રલેખા—શ્રી વિદ્યુતલતા ઝવેરી

૮૮ મા પાના લામે

રાતની શે.લા : ભસ્વીકાર—શ્રી મુનુસ એ. કે.

આ ખાસ ચમંડની છૂટક કિંમત

સવા રૂપિયા

સૂચનાઓ

* લવાજમ વરસતું : સાડાસાત રૂપિયા.

વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી આઠક મઈ શકાય છે.

* વી. પી. થી લવાજમ વસુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ આઠકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે આ. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે ફૂપા કરીને મનીઓર્ડરથી જ લવાજમ મોકલો આપવું.

* નમૂનાનો આંકે મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. મફત આંકે કોઈને મોકલાતો નથી.

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં આ. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો મોટાડેણું ને સરનામું કરેણું પરબીડિયું બીડવું જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જાહેરખબરના દર, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયગેઠ)લિ.

૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નોનીક સિંગ

અમદાવાદ, ૧.

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયગેઠ) લિ., ફર્નોનીક સિંગ, ૬૪, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક : કાંતલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, મંગલ મુદ્રણાલય, રતનપોળ, અમદાવાદ.

સાલ મુબારક

વર્ષોનૂની અમારી આ પેઢીમાં
પુસ્તકોનું બાંધનીંગ કામ સુંદર
ને મળખૂત રીતે કરી
આપવામાં આવે છે.

જેઠાભાઈ એન્ડ સન્સ

પીરમશા રોડને નાકે રીલીફરોડ,
અ મ દા વા ડ.

મધ્યાંજલિ

ભરતના અવસાનને લગલ પાંચ માસ વીત્યા. અમારા નાનકુટુંબનો એ વહાલસોયો સંતા હતો. માત્ર અઢાર વર્ષ જેટલે નાની કિશોરવયમાં એ તેજસ્વિ તારકની જેમ અમકીને-અપકીને અસ્ત થયો.

પ્રભાતે ખીસેલાં પુષ્પની સુવાસ હજી તો માંડ. બાગમાં પ્રસરવ માંડી હતી ત્યાં અકસ્માત અણુ ધાર્યું એ ફૂલ કરમાઈ ગયું. આશા ને ઉમંગની બંધોત ખૂઝાઈ ગઈ. કેવળ સ્મરણોની મહેક હવામાં મહેકતી રહી.

કોઈએ ગાયું છે કે :-

દિવસ વીતશે, વર્ષયે જશે
મુખ પરે વળી સ્મિત આવશે
જગત બધુંશે દુઃખ તો ગયું
પણ ન દુઃખના ધાવ ફરતા.

જન્મ ને મૃત્યુની એ જીવન-લીલા આદ્યા જ કરે છે, અંતરના પડદા વીધીને અવાજ પણ સંભળાય છે કે આ ભવાટવીમાં મૃત્યુ એ અનિવાર્ય છે. નિશ્ચિત

સ્વ. ભરત ભૂપતરાય મોહનલાલ દવે

જન્મ : ૫-૨-૪૦

અવસાન : ૧૬-૬-૫૮

છે. એનો શોક ન હોય. પણ મૃત્યુ બ્યારે આટલી નાની વયે દ્વારે આવીને બેસું રહે છે ત્યારે પૂરી સમજદારી છતાં એ કારણો ઘા સહન કરવાનું મનોબળ કે સામર્થ્ય રહેતાં નથી.

ઉદ્દેગ ને આશાંત મન ક્યારે શાતા પામશે એ તો પ્રભુ જાણે ! પ્રભુની પરમકૃપા વિના એ પામી શકાય નહિ. પણ કાળના મહાસાગરમાં ભરતનાં-સ્મૃતિ મુમનો પ્રકારી રહ્યાં છે. મનના ગોળલામાં એ હંમેશાં સચવાઈને પડ્યાં રહેશે. એની સુગંધનો પમરાટ સદા મનને બળ આપ્યા કરે એમ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના.

નિબંધ, (પૂર્વ આક્રિંકા) ૧-૧૧-૫૮

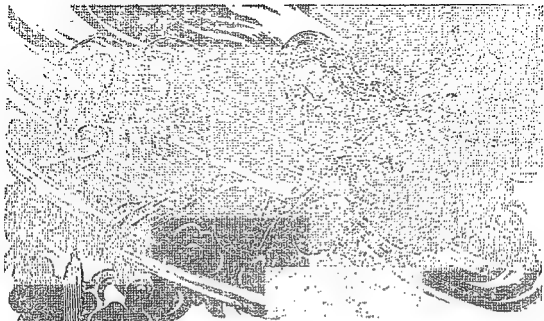
—ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

પ્રથમ તમે ધોવા ધો રઘુરાયણ

ચિત્રરેખા : વિદ્યુતલતા અવેરી

ગુજરાતના મી-ચિત્રકારોમાં જેમનું નામ જાણીતું બન્યું છે તે શ્રી વિદ્યુતજેન અવેરીના નામથી જીર્મિના વાચકો જાણી જ નથી જ. અહીં એક રંગમાં રજૂ થતું ઉપરનું બહુરંગી ચિત્ર મૂળ રંગોમાં તો ઘણું જ દીપી જોડે છે. આપણા મહાકાવ્ય રામાયણમાંના આ લઘુ પ્રસંગ અહીં સુઢર રીતે રજૂ થાય થાય છે. અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત નગરશેઠ શ્રી વિમળભાઈ શેઠના તેઓ પુત્રી છે અને શ્રી અંબાદાસ લાલભાઈ અવેરી માથે ઈ. સ ૧૯૩૯માં તેમનું લગ્ન થયેલું છે. શાહીખાનનું તેમનું નિવાસસ્થાન તેમની ચિત્રકૃતિઓથી સુંદર ગણાતરેલું છે. કાનાના સુંદર સંસ્કારો તેમના સમગ્ર જીવનમાં સકળા યેલા છે તેમના ચિત્રોને મુખર્ધ આર્ટ મોસાયટીના પ્રદર્શનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મળી છે જૈન ધર્મની શૈલીના સુંદર નાગચિત્રો આખ્ય જીવન, ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક વગેરે વિવિધ વિષયોના ચિત્રાનું તેમણે સર્જન કર્યું છે (આ ચિત્રને વધુ સાગી રીતે ગમજવા આ અંકમાં પેજ ન ૧૦૨ઉપરનો ‘રામચંદ્ર અને શુકરાજ’ નામનો શ્રી મજલાલ ત્રિવેદીનો લેખ મદદરૂપ થશે)

ક

કો ડિયુ

માટીનું કોડિયું શાંત અને નીરવ હતું. આખી પાતળી જોતથી એ ઉત્સવને ઊભળતું હતું. પણ ત્યાં તેની સામે જ ઊંચી હલેલીની આટારીએથી હુમ્મરમાં મહાલતો એક જળદળતો દીવો હસી પડ્યો—જલે તેની કેકડી ઉડારી રહ્યો : ‘માટીનું કોડિયું યહં ને આવો જવું ?’ પણ એ અવેન્મિત હીવાની કોડિયાને કંઈ પડી જ ન હોય તેમ તેના આ શબ્દો તેણે જલે સંભળ્યા જ નહિ. દીવો વધુ ઉડાધો અને કોડિયાને આંજી હેવા, કોડિયાને હલકું પાડવાં જૂલતા હુમ્મરના વિવિધ આકારના કાચને હીધે હીપમાળ અને રંગમાળ રેલાવતો એ યોધી ઊઠ્યો : ‘મારું તેજ જોઈ ને અંજી જલે જોઈએ મારી સામે નથી જોતું’ એ તો દીક પણ મરુ અપમાન તું કરી જ કેમ શકે ?’ કોડિયાની નમ્રતા તો અજૂઠ હતી. છતાંય ઠમઠમતું કોડિયું કશે જવાળ આપવા તૈયાર ન થયું. ચોલાની બધી સહિત ખરચીને જલે આખા જગતને ઊજમાળવા તત્પર બન્યું. હુમ્મરની વચ્ચે મહાલતો જાંચી હલેલીનો દીવો કોડિયાને મહાત કરવા વધુ અવેન્મિત બન્યો અને એકાએક એ કાચતું હુમ્મર જ આજુ વડી પડ્યું. રંગિરંગી પ્રકાશ રજતા વિવિધ આકારના કાચના ઝીણા ઝીણા દુકામાં ચોબો અલિમાની દીવો એવા તો ખોવાઈ ગયા કે માટીના કોડિયા જેટલીય તેની કિંમત ન રહી !

★

તંત્રીઃ ઈશ્વરલાલ મોદે & અંપાદકઃ જયન્ત પટ્ટનાયક

સમયના ઇન્કિલાબ

‘રાજદંડ’

ઈસ્લામની કાયાપલટ

ઈસ્તાનના મુસલમાનોએ જુદો દેશ માગવાની માગણી કરી તેની પાછળ ક્રિસ્ટીયન સનાતન્યની ભેદી અને મૈત્રી રમત હતી. તેમની મુરદ નવા રાષ્ટ્રવાદ સામે ધાર્મિક અનુભવે ઝાઝવી ઈર્ષ્યા ભારતની ક્રાંતિને ધીરી પાડવી હતી. અને એ માર્ગે એશિયામાં અને ખાસ કરીને અરબ દેશોમાં પ્રગતિ શેકનારાં તરવારો મજબૂત કરવાં હતાં.

ઈસ્લામના અનુભાં તેમજ રાષ્ટ્રવાદને ખાળવાની શક્તિ કદી લીધી અને એનાં મણે દુરપ્રયોગ કરી લીધો. પણ કાળમળ આગળ એ રમત કેટલું ટકે ?

ઈસ્લામની પકડમાંથી નિસર વહેલું જૂદકું. તુર્કીએ કમાલપાશાના નેતૃત્વ નીચે મેળવેલી પ્રગતિ આજુ ના રાખી અને એ રીતે એજે એશિયાઈ મુસલમાનોનું નેતૃત્વ શુભાવી દીધું. પાકિસ્તાનને એ નેતૃત્વ લેવાની તક મળી. એ કામગીરી બળતરા એ દેશનું નિર્માણ થયું હતું. પણ પ્રગતિશીલ બળોને પારખીને અપનાવે એવું એ દેશમાં કોઈ ના નીકળ્યું. અને એ દેશને પણ અનુભવે આશ્ચર્ય લઈ દશ વર્ષ ખેંચવા પડ્યાં.

પણ કુદરતે આણું પછાતપણું મંજૂર નથી. માણસોને ના સહે ત્યારે એ કઠોર રીતે એવું લાન ઠેકાણે લાવે છે.

બગત આખામાં નવી સમજદારીનો ઉદય થઈ રહ્યો છે. માનવીનો ધર્મ નવું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે. રાજદંડ જડપ વધતી જાય છે અને અંતરો વૃદ્ધતા

જાય છે એમ ભૌગોલિક અંતરે સાથે સાર્વકારિક અંતરે પણ ઘસાતા જવાના. અને લેખોના હૃદયમાં ન્યાય વ્યાપક રૂપે રથાન લેવાનો માણસ એ ત્રિચાર કરતું પ્રાણી છે અને હવે એના વિચારોના પડો ફુગાવાના એક છેડેથી બીજા છેડે પહોંચી વળતાં વાર નહિ લાગવાની, રકાવટ નહિ થવાની.

એ સંબંધોમાં ઈસ્લામ કેમ જુનનાણી રહી શકે ? પશ્ચિમી સત્તાઓ ધનથી, એશિયારામથી, પ્રુશામદથી એ દેશોની પ્રબલ્યોને યૈનર્મ રાખવા મથી, પણ છેવટે એ મોહનદામાં ગાખમાં પડ્યાં અફઘાનિસ્તાન જેવા દુરના દેશમાં રાષ્ટ્રવાદ જમકચો, ઈસ્લામમાં એક ઉથલો ખાધો, સીરીયા, ઇરાક, અરેબીયા, જૂદયા હવે પાકિસ્તાન ઉપર ક્રાંતિનું વાદળ વરસી રહ્યું છે. એ દેશ શું આ ધારા ઝીલી શકશે ?

એ દેશનું મંડાણ ખોટા પાયા ઉપર થયું છે એટલે પ્રબળતા તાકાત રહી નથી. ક્રાંતિ માટે લોહીમાં કપ્પ લાગેલું હોલું નોઈએ તે નથી. હૃદીના પીડમળ એમજે મણે દેખાડે કરી લીધો, પણ આંતરિક બળની સાધના નહોતી કરી. હવે જ્યારે ક્રાંતિનાં દાર પ્રુદ્ધાં થઈ ચૂક્યાં છે ત્યારે એ બળની અછત વરતાશે.

પણ એમ છતાં ઈસ્લામની સમગ્ર કાયાપલટ થઈ રહી છે ત્યારે એ દેશ કેટલો સમય વિમુખ્ત રહી શકશે ? ઈસ્લામના અનુભવે મુગ જરવારી ચૂક્યો તે હવે સજીવન થવાનો નથી. એ ધર્મનાં સારાં લક્ષણો હવે પ્રગટ થવા પામશે અને બીજા ધર્મોના સમન્વય પ્રયોગમાં એમને દાવો રજૂ કરશે. જે વિચારબળો પુરતક-પોથીઆમાં પૂરાયેલાં દરી તેને છારનામાં ચકા-

સવાનો મોઢો મળશે, અને એના ગુણોધેપની તુલના જગત સમક્ષ તપાસાશે.

ધાર્મિકતાને રથને રાષ્ટ્રવાદ બાવે છે, પણ એ વહેતી પરિસ્થિતિ છે. રાષ્ટ્રવાદ પણ ધાર્મિકતાને હટાવવા પૂરતો જ ખપ લાગે. એની પાછળ નવી માનવી તૈયાર થઈ રહ્યાં છે જે પોતાની પ્રગતિ દ્વારા જગતની પ્રગતિમાં હિસ્સો આપી શકે, જગત આખાનો નવો કુદગંજાવ પ્રગટ કરવામાં સહાયવૃત્ત બની રહે.

ઈસ્લામની કાયમલટ પછી મુસલમાનો વધુ સારા મુસલમાનો તો થશે જ, પરંતુ તેઓ વધુ સારા જગતજનો પણ થશે. એક સમયે ઈસ્લામની તલવાર રપેનથી ચીન સુધી ફરી વળી અને એશિયા યુરપ આફ્રિકામાં એણે સત્તા નાખી, તે તલવાર હવે કુદરત માન કરે છે, અને મૈત્રીના ભાવ વડે એમનો હાથ લંબાશે એનાં શક નથી.

ભારતના મુસલમાનોને ફોણ સમજાવે કે એમની આસપાસ કુદરત નવી તાકાત નવી હવા ફેલાવી રહી છે તેને કંબુક રાખે. અને પોતાની કામની કૂચકદમ ઝડપી બનાવવા તત્પર રહે. બીજા દેશોના મુસલમાનો કરતાં એમની પાસે વધારે સારી તકો મળેલી છે, પરંતુ એનો ઉપયોગ કરવાની આવડત એમનામાં આવે તો.

ઈસ્લામ એ આ ધરતી ઉપર હાલમાં હેલા પધ-ગમ્મર ફેલાવેલો ધાર્મિક સંદેશ છે. એ રીતે બીજા ધર્મો કરતાં જુવાન છે. એનામાં નવું અપનાવી લેવાની તાકાત વિશેષ હોવી જોઈએ, જરી પુરાણ છોડી દેવાની હિંમત વહેલી આવવી જોઈએ. માનવીની બિરાદરી એણે લાવી આપી છે, હવે એ માનવીના ઈન્સાફ અને નેકદિલી લાવવામાં પ્રવ્રત બને, અમન લાવવામાં મદદ કરે.

ઉત્પાદનનું આંતરરાષ્ટ્રીય નિયંત્રન

સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સંસ્થા અગર પરિપૂર્ણ નથી બની શકી તો એ છેક લૂલી પણ નથી રહી, વારંવાર એ

સંસ્થાને લીધે જગતના વિખવાદો ઉપર કાણુ રહી શક્યો છે. રાજકીય મડાગાંડો પડે છે તેમ એના ઉકેલ પણ જડે છે. અને યુદ્ધનો ઉગામેલો પંખો ચંભાવી શક્યો છે.

પણ રાષ્ટ્રોની વાટાધારો રાજકીય ક્ષેત્રે જ મર્યાદિત રહી નથી. સાંસ્કારિક બાબતોમાં આ સહકાર આગળ ધપે છે. વિજ્ઞાનની શોધો એક બીજાને વહેલી મળે છે, સહાય મળે છે, સહાનુભૂતિ મળે છે, એક દેશની સમસ્યા ધીરે ધીરે જગતનું ધ્યાન ખેંચતી, જગતની સમસ્યા બનતી જાય છે. અને અનંતની અછત, બિમારી, કુદરતી આફત, દુષ્કાળ, એવી ધણી બાબતો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા દ્વારા જોવાય છે અને એ દિશામાં પ્રવ્રતિ આવે છે.

માણસે આ બધા વિચાર કર્યો તેમ એણે અછત કરતાં ઉત્પાદન ઉપરનાં નિયંત્રણોનો વિચાર પણ કરવો જોઈશે. યુદ્ધના મૂળમાં વધારે ઉત્પાદન અને ઓછાં બજારો હતાં એમ હવે જોઈ શકાશે. કયા દેશો કેટલું ઉત્પાદન કરે તો જગતની માગણીને પહોંચી વળાય એનો વિચાર સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થામાં થવા લાગે એ ઉચિત છે. હમણાં તો અછત છે, એટલે ઉત્પાદન વધારે થાય તો ચાલે છે. પણ એવી રીતિ બધા સમય રહેવાની નથી. વધુ ઉત્પાદન એ ધપાણુ કારણ બની રહે તે પહેલાં પ્રશ્નો નિકાલ થઈ શકે તો સાડું.

આમ બને તે અગાઉ બાજુકારીની આપણે શરૂ થઈ છે. પછત દેશોને સલાહ સચન અને સહાય મળે તો એ ટટાર થઈ શકે. તે પછી એમની રીતિ સંમોગે અનુસાર ઉત્પન્ન કરવાની એમને તક મળે. અને તે પછી કયો દેશ કેટલું ઉત્પન્ન કરશે તે અગાઉથી સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા જાહેર કરી, આખી દુનિયાને જણાવે. રાષ્ટ્રોનો આવો સહકાર અનિવાર્ય છે.

આ દિશામાં ખનીજ તેલના ઉત્પાદનનું નિયંત્રણ કરવાનું વિચાર હેડળ છે. એ વિચારનાં ફળ વહેલાં

ના દેખાય તો તેથી એ વિચાર ખોટો છે એમ નહિ કહેવાય. પણ ખનીજ તેલનું અર્થશાસ્ત્ર એવું માયા-ભારે રહ્યું છે કે કેક દેશનો વિવેક જતો રહે છે, અને એમને ખરા માર્ગ ઉપર પાછા ચૂકવાતું જરૂરી બને છે.

અને એકાદ બીજાના વેપારનું આતરરાષ્ટ્રીયકરણ શક્ય ખની શક્યું તો બીજી ધણી બાબતોના ઉકેલ પણ લાવી શકાશે એ રીતે માનવીની બિરાદરી આ જગત ઉપર નવું સીમાચિહ્ન બીજું કરી શકશે.

કરજદારી બદલ આભાર

ચાલુ વર્ષના છેડે આપણા દેશથી વિકાસ યોજનાઓના નામે પરદેશની સરકારોએ અને બેંકોએ ધણાં નાણાં ધીર્યાં. અને મોરારજીને ધણા હાર પહેરાવીને એનો જશ આપ્યો. એ પછી પરદેશી હુડિયામણની તંગી દળવી બની જશે એવી આશા જન્મી, અને વિકાસ યોજનાઓએ ધાર્યાં મુજબ આગળ ધપશે એમ સંભળાયું.

છતાં હવા એવી અધાતી નથી કે લોકો હરખ કરે. લોકોને તો જુદું જ દેખાય છે. આપણે કરજદાર થતા જઈએ છીએ, નાણું છાપતા જઈએ છીએ. યોજનાઓને નામે ધુમગા થતા જાય છે. નવા કરવેરાનો ભાર વધતો જાય છે. સરકારની સત્તાની મર્યાદા આગળ ધપતી જાય છે. અમલદારો અજાણા સેરોકો નહિ પણ રાજકર્તા બનતા જાય છે. કાયદાઓનાં જાળાં-અંગને ગૂંચવતાં મૂંઝવતાં જાય છે.

એમને તો દેખાય છે કે શહેરોનું આકર્ષણ ઇરાદાપૂર્વક વધારવામાં આવે છે, અને આશ્ચર્યચકિતને અલગ કે પછાત રાજવામાં આવે છે. ખેતીમાં ઉત્પાદન ઘટતું જાય છે, ખેડૂતનું ખ્યાન પણ ખેતી ઉપરથી ખસતું જાય છે, એવું આરોગ્ય કચળતું જાય છે, ટોરની આલાદ બગડતી જાય છે. અજાણી અજાણ વારંવાર બની થઈ રહી છે.

આ કરજથી કેટલા લાભ થશે તેની લોકને સૂઝ

પડતી નથી. દેવાંનાં બાજુ ચૂકવવા બીજાં દેવાં કરવાં પડે એ સ્થિતિ આવી રહી છે. એ રીતે કરજદારીમાંથી કચારેય ઉગારો થઈ શકે નહિ, નવાં કરજો કરવાની જરૂર ચાલુ દેખાયા કરે ને એવાં કરજો બેધડક કરી શકનારને આપણે હાર પહેરાવતા રહીએ, જેવું કરી આવવા બદલ આભારી થઈએ એ સ્થિતિ વધતી જવાની હોય એવા લચકારા સંભળાય છે.

મોરારજીએ કરજ કરવા પરદેશ ખેડ્યો. ને અદ્યત્ન માન મેળવી આ દેશની આંટ વધારી, એની બીતરમ કહે છે કે નેહરુ પછીનો—કે એમની હયાતીમાં એમને ખસેડીને આવનાર—એક વારસદાર પશ્ચિમી સત્તાઓ તૈયાર કરી રહી છે. પેલી સત્તાઓ તો આવી રમતો રમવા ટેવાયેલી છે, કેક દેશમાં એમણે મનઘાવતા દાવ ખેલ્યા છે. અને કોઈને સત્તા ઉપરથી ખસેડ્યા છે, તો કોઈને સ્થાપ્યા છે. રાજાઓનાં રાજ પણ એમણે એ રીતે બિલાં કરી આપ્યાં હતાં ને ટકાવી રાખ્યાં હતાં. એ તો આણું બધું કરી શકે, પણ મોરારજી વિષે એવું સંભળાય ત્યારે મનાતું નથી. અને છતાં, આવા તુક્ષ્ણો પાછળ જેવું રહસ્ય છૂપાયું હશે એ જાણવાની લોકોને ચિંતા રહે છે.

એવું પણ સંભળાય છે કે મોરારજીની કુંડળીમાં બહુ શક્તિશાળી મંદ્રો પડ્યા છે, ને એમને એક પછી એક જીંચા સ્થાન ઉપર લઈ જાય. એમની કારકિર્દીમાં મહત્વાકાંક્ષિને સ્થાન નથી એવું કોઈ કહી શકે એમ નથી. નાણાંપ્રધાન પછી મહત્વનું સ્થાન એ વડા પ્રધાનનું પડે છે. અને એ પદ માટે મોરારજીનું નામ બંકેર કરી પરદેશીઓએ ધણું કઠ્ઠી નાખ્યું છે, આપણને એન્યા છે.

ધણા જાણતી એવી ફિકર ચિંતા છે કે નેહરુ પાસે પોતાનું તંત્ર નથી, એ રાષ્ટ્રના મટી પડના થઈ રહ્યા છે, એ અમુક રીતે ઘેરાઈ ગયા છે, ને અટૂલા પડતા જાય છે. વડાપ્રધાન કરતાં નેહરુ એ મોટી વ્યક્તિ છે અને એનો હાસ થાય એવું કોણ છાંટે ? છતાં એવી દિવસવાલ પરદેશમાં થતી હોય એવો ભાસ

રહે છે.

સ્વભાવ વડે નેહરુ એ આમજનતાનો વિશ્વાસ મેળવનાર વ્યક્તિ છે, કેંકે સ્વખેદ છે, વધારે વિચારક છે. એમનો સૌથી મોટો ગુણ એમની નિખાલસ સહૃદયતા છે. એમને કોઈ રાજખટપટના જાણકાર તરીકે જોવાખતું નથી, એ કાવાદાવા કરી શકે એવું કોઈ માનતું નથી. આવી સરળ ભૂમિકા હોય ત્યાં શું શું જીતી શકે ?

ગાંધીજીએ મરતાંમરતાં છેલ્લી અનુપમ સેવા બજાવી હોય તો તે આગેવાનો વચ્ચે એકતા લાવીને કરી હતી. ધણી જગ્યાએ સંભળાતું હતું કે નેહરુ અને સરદાર વચ્ચે સત્તા માટે ગળઝાઢ થવાનો. પણ ગાંધીજીના અવસાનની રાતે જ સરદારે સ્પષ્ટ જાહેરાત કરી સંશયો છેદી નાખ્યા. એમણે જણાવ્યું કે મેં મારી કંતાન નાકી કંચો છે, અને એની સાથે કામ કરતાં મને હરકત નહિ આવે. સરદારની દેશબક્તિ ત્યારે ઝળઝળ પ્રકાશી જીતી હતી.

એ પછી દશ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં છે. નેહરુનું આસન ડાહ્યું નથી.

પણ એ આસન ડાહાવવા મથનારાઓ જ નહીં. નેહરુ પછી કોણ એ પ્રથમ ક્યાંકથી ફૂટી નીકળે છે. આપણા કરતાં પરદેશીઓં એ ચિંતા વધારે કરે છે, તેનું કેં કારણ હોતું જોઈએ. આપણી પરદેશીનીતિ નેહરુએ ધડી છે એમ કહેવું તેના કરતાં એનો જશ ગાંધીજી સુધી પહોંચાડવો જોઈએ. સત્તાબુથાથી અલગ રહી, યુદ્ધની રીત નાપસંદ કરી, નિર્જળ રાજ્યોને લખસુકન કરી, આઝાદ થવા ઇચ્છતી પ્રજાઓને ટેકા દઈ આપણે દુનિયામાં નામ મેળવ્યું હોય તો એ પ્રતાપ નેટલો નેહરુનો તેટલી પ્રેરણા ગાંધીજીની. આવી નીતિથી કોઈ દેશને નેહરુ હાલે ન ગમે, પણ આ દેશમાં એમ સાથી બને ?

ત્યારે શું લશ્કારા ખોટા વાગે છે, એમ જ ને !

જયમહાસનો સ્વેચ્છાન્યાસ

પરદેશ ખેડીને પાછા ફરનારા ખીજા આગેવાન

તે જયપ્રકાશ. એમણે બિનપક્ષીય રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાની વાત કરી, અને મુખ્ય આગેવાનોને સાસનકાર્ય છોડી લોકધનરતું કામ કરવા જણાવ્યું. આવાં ખીજાં સૂચનો પણ એ ધીરેધીરે કરતા રહેશે. પરદેશના મુલકદીઓને ગળીને પાછા આવનારે નવી વાત તો કહેવી જોઈએ ને !

બિનપક્ષીય લોકશાહીને પ્રયોગ આપણે કરવો હોય તો હમણું તો એ સરળ લાગશે. એનાં સારાં ફળ પણ જણાશે. પણ એ પ્રયોગ સરમુખત્યારી ધરાવનાર દેશમાં થઈ ચૂક્યો છે, ને વગેવાયો છે. એ પ્રયોગનો છેડો વધુ સાસનથી શરૂ થઈ લશ્કરી સત્તામાં પરિણમે છે. એકવાર દાખલ થયો પછી એ વીટકી જાય છે, ખસતો નથી, અને નેહરુ અને એમના સાધીદારો જેવા આગેવાનો નહિ હોય ત્યારે એ પ્રયોગ કેવો મેથિ પડી જાય એની કલ્પના પણ કરવા જેવી નથી.

લોકધનરતના કાર્ય માટે રાજકર્તા આગેવાનો બહાદુર આવી જાય એ સૂચન રળિયામણું છે. એથી સત્તાની ભૂખ કેંકે અંશે ટળે પણ ખરી. અને પીઠ આગેવાનો પ્રબળધનરતું કાર્ય કરવા દેશમાં ફરતા હોય તો લોકસમુદાય વધારે હિંમત મેળવે એમાં શક નથી. પણ એ પદ્ધતિમયિ લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે, તે આપણે ના લુલવું જોઈએ.

વડીલો આગેવાનો બહાર હોય તો એમને આદેશનો કરતાં કેમ રોકી શકાય ? આદેશન એ એમની મૂડી, એ ચિંતા એમનું તેજ અંખવાઈ જાય અને કોની સામે આદેશન કરે ? પોતાના જ પક્ષમાં બગાણ પડાવવા જાય ! નવા આગેવાનો દહેશત નીચે શું કામ કરી શકે ? અને હમણું પીઠ આગેવાનો દેશનું ધનરત નથી કરી રહ્યા એમ કેમ માની શકાય ?

એ વાત બરાબર છે કે ધારાસભાવાળું કામકાજ આપણે ધણું વધારી મૂક્યું છે. પ્રતિ પ્રતિ ધારાસભા રાખી કાયદાઓનો ગંજ વધારતા જઈએ છીએ. ખર્ચનો અને તુમ્મખીનો પાર નથી. એકતા લાવવા મથતા આ દેશમાં આટલી બધી વિવિધતા લાવવી

જરૂરી નથી. એથી પ્રભને ધણી હાડમારી નડે છે, કરવેરાનો ભાર વધે છે, ગૂંચવાડો પશુ વધે છે.

આપણા વડીલ આગેવાનો રાજ્યકારભાર બોળને સોંપીને વાનપ્રસ્થ થવાના હોય તો જુદી વાત. પણ એવો વિચાર જ્યપ્રકાશ કરે એમ લાગતું નથી. એમને તો એમના વિચાર મુજબ બોળ વર્તે એવી સ્થિતિ જોઈએ છે. એ જાતે કર્યા નાના કે નવા આગેવાન છે ! એ બહાર રહીને ફેરસાંબાસ સિવાય કેટલું કરી શકે તે સહુ જાણે છે.

જ્યપ્રકાશ એ કસાયેલો મોઢો ખરો પણ હતાશ ચયેલો આગેવાન છે. એ ઠંધાંય રિયર બની શકે એવો સ્વભાવ નથી. નવી પદ્ધતિ કે નવા વિચારને અમલી બનાવવાની કુનેહ નથી. પક્ષની જવાબદારી ઉઠાવવાની તૈયારી નથી. પ્રશ્નની ભીતરમાં બેડા ભીતરે એવું મૂળ શોધવાની પકડ નથી. અને છતાં પીઠ આગેવાનોને સલાહ આપવાનું સાહસ કરે તો ભયે, આ દેશ એટલું સાંખી લેશે.

કોઈક એવું પણ માનતા હતા કે નેહરુ પછી એક જ. 'પી. ઇ. કોઈક દહેવું' કે નેહરુ જાતે એને આમળા આવવા સમજાવી રહ્યા છે. એ ઉદ્દામ પણ ધર્મશાસી અને સનાતની કોંગ્રેસીઓમાં પણ ભળી જશે એવો પણ સમય હતો ત્યારે એ આશાનું કિરણ બની રહ્યા હતા. પણ એ પછી એમનું પોત પાતળું જણાયું છે ને સિદ્ધિ ના જોઈએ એવો આગેવાન શા બપનો !

આવતો દાપકો નેહરુનો છે. એ પછી કોણ એ કવાલ આપણા કરતાં કુદરતને મન ઝોળા મદસ્તનો નહિ હોય. એ કોઈકનું ધડતર કરી રહી હશે, ને સમય આવ્યે એ આપણને જણાવશે ત્યાં સુધીમાં એટલું પાલનું કામ ચર્ચ ચૂકવું હશે કે એક નેહરુ મહાય બોળ એવા જ નેહરુની જરૂર આપણને નહિ રહી હોય. એમ સમજાએ તો જ નેહરુના વ્યક્તિત્વને ઝોળાપ્યું ગણાય.

અકાળ અવસાનની શોકસભા
સુખાઈ ધારાસભામાં મુખ્ય પ્રધાને હમણાં જાહેર કર્યું

કે રાજકોટ વિભાગમાં ૧૯૫૬ના નવેમ્બરથી ૧૯૫૮ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં ૩૮૪ સ્ત્રીઓએ આપણા કર્યાના કિસ્સા નોંધાયા ! લગભગ ત્રીજો ભાગ બળી મરો, ને બાકીની હુન્નો મરો. બોળ વિભાગમાં શું થયું ને નહિ નોંધાયલા કે ચક્રમંદ કિસ્સાઓનું શું એ તો જણાય ત્યારે.

મુશ્કરાતી સ્ત્રીઓ બળી મરે કે ફૂંવે પડે એની અરેરાટી કેમ લોકોને થતી નથી ! આ ૩૮૪ સ્ત્રીઓના અકાળ અવસાનની શું કોઈ શોકસભા જ ના મળે ! શું સ્ત્રી સંસ્થાઓ ને વ્યાયામવીરોને પણ આ બળી જતી સ્ત્રીઓની ઝાળ લાગતી નથી !

આપણે જુઓ તો ખરા કે કોઈ વડીલ સ્ત્રી કાઝતી નથી કે ફૂંવે પડતી નથી. ફક્ત જુવાન પરણેતરો ઉપર જ આ સંકટ ભીતરી પડે છે.

સળગતા રત્ન અને કંડા જળનાં ફૂવા-તળાવ—જુવાન વહુવારુઓને જ પોતાની પડખે ખેંચી લે છે. એ શું આ જમાનાની ઝોછી નવાઈ છે ! ભૂપત લોકો સામે બંદૂક બેંચકતો અને લંડી લઈ ગોળીએ દેતો. ત્યારે લોકો ત્રાસી ઊઠતા. એ મોન તો ફાણનું હવું, ગોળી વાગી કે ઢળી પડ્યા. પણ આ મોત ! આ મોત તો કારણ છે. ચરચર આમડી બળે ને જીવ રક્ષાય. છતાં એ મોત લાવનારી 'ભૂપતસાહી' કર્યા છુપાઈને બેઠી છે તે કોઈ જણાવતું નથી.

ત્યારે શું રાજ્ય તે કરવેરા વસૂલ કરવા ને કંડા દેના માટે દોષ શકે ! પ્રભની આવી હોનારતો એ શું રાજ્યના કારાગારની ચિંતાનો વિષય નથી ! કે પછી બળી મરતી સ્ત્રીઓમાં આપણે હજુ પુરાણ કાળની સતીઓનું દર્શન કરી રહ્યા છીએ !

બળી મરેલી સ્ત્રીઓનાં નમાયાં સંતાનો વિરે વિચાર કરેલો એ શું 'સામાજિક' પ્રશ્ન નથી બનતો ! કે કે પછી ૩૮૪ બેર્મો એટલા વધારે એવી ગણતરી રહી છે !

‘પ્રયત્ન’

જિજ્ઞાનનું જીવનસ્વપ્ન

‘જિજ્ઞાનની જીવનવાણી’ અને ‘જિજ્ઞાનની જીવનવાટિકા’ પછીનું શ્રી પ્રયત્નનું નવું પુસ્તક ‘જિજ્ઞાનનું જીવનસ્વપ્ન’ પ્રગટ થવામાં છે તેમાં આ પ્રકરણ પણ આવે છે. જિજ્ઞાનને શ્રુતરાતી વાચકોમાં ગ્રાહ્યો બની શકે એવું કરવામાં આ લેખકના અહેસાસો નથી ?...

જિજ્ઞાનનું જીવનસ્વપ્ન છે એક મહાન પ્રવાસનું એક મહાન પ્રવાસીનું. પણ એ પ્રવાસનો પંથ ધરતીથી આકાશ સુધી, આકાશથી અનંતતા સુધીનો છે. કલાપીના શબ્દોમાં કહીએ તો, એને વારંવાર લાગે છે :

હું જે અનંત યુગનો તરનાર યોગી,
અનંત યુગો હૃદયે જનારા !

એ અનંત યુગનો પ્રવાસ એ જિજ્ઞાનનું જીવનસ્વપ્ન છે. એ સ્વપ્ન પાસે બંધી જ દુન્યવી સમૃદ્ધિ ધૂળ જેટલી પણ કીમતી નથી.

‘રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ છે. અમે જે રાત્રિનાં સંતાનો તે અધિકારમાંથી પ્રકાશ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. પ્રકાશ, એ રાત્રિના અધિકારનું મૃત્યુ છે. જીવનમાં પ્રકાશ, એ જીવનનું મૃત્યુ છે. એ જીવન જે અંધ છે. અજ્ઞાન છે. શુદ્ધાભીજનું છે. અહંતાબધું છે. અર્ધ વ્યવહાર સત્યોથી વીંટાયેલું છે. બહારના દેખાવમાં જ રાગે છે. પોતાની જ આસપાસ ફેરે છે. એવા જીવનનું મૃત્યુ એનું નામ પુનર્જન્મ, આંહી જે પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે કોઈ દિવસ જીવતો પણ નથી.

પણ માણસનો આવો પુનર્જન્મ એના સંસાર સાથેના સંબંધોમાંથી જ એણે મેળવવો રહ્યો. અંતરંગ જીવનની એકલી સુવાસ વાંછણી છે. એ સુવાસે આસપાસની ધરતીને સુવાસિત કરવી રહી. એનું આ બીજું સ્વપ્ન છે. શબ્દ

બોલવો એ શબ્દ આચરવો—એનું નામ જીવન. બીજી બંધી જ શબ્દહીનતા. એ આચરવાનો પ્રયત્ન—એમાં મળતો પરાજય, ફેર પ્રયત્ન—ફેર પરાજય, આ શબ્દમાળ એ જીવનવિકાસનો પથ. ફરકે પરાજય એ એક નાનો વિજય.

જેને પુનર્જન્મ નથી, જેના જીવનમાં એ તરફ લક્ષ પણ નથી, જેને અનંત પ્રવાસની ઝાંખી નથી, એ પ્રવાસ માટે જેની તૈયારી નથી, એ ભલે સો વર્ષ જીવે એ એક પણ દિવસ જીવે ન ગણાય. એ તો મૃત્યુ માણી રહ્યો હોતો અને માની રહ્યો હોતો કે એ જીવે છે !

જિજ્ઞાને સૌથી મહત્વના બે શબ્દો માન્યા છે. ‘તમે’ અને ‘હું’નો તમારા દિલ તરફનો પ્રવાસ—એ જીવન. એ પ્રવાસમાં જેટલી સત્યાઈ, જેટલી માણસાઈ, જેટલી પ્રેમ સહાનુભૂતિ, જેટલો વિવેક, એટલું જીવન. એટલો જીવનવિકાસ.

જિજ્ઞાનનું આ જીવનસ્વપ્ન છે. માણસ, માણસ બને. માણસ રહે. એને ઈશ્વર થવાની જરૂર નથી. પણ માણસબત એવી અંધ છે કે એ પોતાના લોકનેતાને પણ દસ જ વરસમાં ઈશ્વર બનાવી દે છે. ને એ ઈશ્વરનું મંદિર બનાવીને પોતાનો વ્યાપાર શરૂ કરે છે. એટલે આવો ગમે તેવો મહાન આત્મા પણ

માણસનાતે પાછી ગર્ભમાં ધકકેલાતી જુએ છે.
માનવનો ઉદ્ધાર કોઈના જોખામાં પડ્યો નથી.
એના પોતાના જ ભાતનિરીક્ષણમાં એ રહ્યો છે.
જે હમેશાં મરે છે, અને હમેશાં જીવે છે,
એ કોઈક દિવસ અનંત જીવન જીવે છે.

I shall live beyond death,
and I shall sing in your ears,
Even after the vast sea wave
carries me back
to the vast sea-depth.

‘મુન્દરમ’

અનુસ્વાર અષ્ટક

હું બિંદુ સુંદર માત કારદને લલાટે ચંદ્રશું,
મુજને સદા મોળે સમજથી, ચિત્ત બનશે ઉદયશું;
મુજ સ્થાન કયાં, મુજથી ગતિ જાણી સિયો રસ પ્રેમથી,
તો સજ્જ બનશે જ્ઞાનથી, સૌન્દર્યથી ને હેમથી. ૧
તો પ્રથમ જાણો ‘હું’ અને ‘તું’માં સદા મુજ વાસ છે,
આ જ્ઞાન નિષ્ક ‘હું-હું’ અને ‘તું-તું’ સમે ઉપહાસ છે,
હું ‘હું-’-‘વાંચું’-‘લખું’ જોળે એમ લખશે લેશ તો,
મા કારતીના રમ્ય વડને લાગતી શી મેશ જો. ૨
નરમાં કદી નહિ, નારીમાં ના એકવચને હું રહું;
હું કિંતુ નારી-બહુવચનમાં માનવતું પદ મરુઃ
‘બા ગયાં’, ‘આબ્યાં બેન મોટાં’ એમ ન તમે લખો,
‘બા ગયા’, ‘આબ્યા બેન મોટા’ શા પછી બનશે ડખો. ૩
ને નાનપતરમાં તો લણી સેવક તણી છી હાજરી,
હો, મુજ વિનાના શબ્દની યાદી કરી જોળે જરી;
સો મુજ વિશેષણ એક એ બહુવચનમાં રાખો મને,
યાજ્યું કૃપા આ ખાસ, મારો ભરખ ત્યાં ઝાઝો બને. ૪
‘શું ફૂલ પેલું શોભતું!’ જો આતું પ્રેમે ઉચ્ચરો,
‘શાં ફૂલ પેલાં શોભતાં!’ બહુવચનમાં વાણી કરો;
‘મોજ્યું’ નિહાળો એક નીરે, ત્યાં પછી ‘મોજા’ બને,
‘બમણી’ અને ‘તમણી’ પછી ‘અણુગણી’, કાણુકહોમણીય
ને બહુ, પીતાં ‘નીર કંઈ’ ના મને પણ પી જતા,
ને ‘ઝાઝ જાંચાં’ પર ચડે તો ના મને મળાવતા;

‘બકરા’ અને ‘બકરાં’, ‘ગધિયા’ ને ‘ગધિયાં’ એક ના,
‘ગાડા’ અને ‘ગાડાં’ મઢાં જે ભેદ, જૂનો છે ના. ૧
ને ન્યાં ન મારો ખપ, મને ત્યાં લે જતા ન કૃપા કરી,
નર જાતિ સજે મૂકતાં, પમ મૂકળે નિત્યે ડરી,
કો મરણને એવું કહ્યું જો, ‘ક્યાં ગયાં તાં આપ છ?’
જોળે મળે ના તરત મુકાને મઢાં સરપાવ ૭
તો મિત્ર મારી નમ્ર અરજ બાટલી મનમાં ધરી,
લખતાં અને વદતાં મને ના સ્વપ્નમયિ રિમરો;
હું રમ્ય મુજન મુજવું નિત જ્ઞાનના પુષ્પે ઠડું,
અજ્ઞાનમાં પણ ડણું-કિંતુ એ કયા નહિ હું ઠડું. ૮
અનુસ્વારનું આ લખ્યું સુંદર અષ્ટક આમ,
પ્રેમ થકી પાકું બહો, પામે સિદ્ધિ તમામ ૯
જાપે જાપે જાપળે, પુસ્તક પુતક માંજ,
કંઠે કંઠે કરળે, યરી સારદ માત સહાય. ૧૦
પાકો આનો પાઠ- જો કરવાને મન થાય,
મુશ્કળ એક સમપું તો કમર કસી લો બાઈ! ૧૧
નકલ કરો અષ્ટકતણી એકચિત્ત થઈ ખાસ,
અનુસ્વાર એશી* લખ્યા પૂર્ણ, તો ખસ પાસ. ૧૨

* કહી વાર અનુસ્વારની સંખ્યા : ૮+૫+૧૩+૪+૧૪+
૧૨+૬+૧૫=૮૦

ગળે - ગાળિયું

આ લેખના લેખક મહાત્મા બગવાનદીનજી મધ્યપ્રદેશના બહુશીતા નેતા અને વિચાર-
નંત પુરૂષ છે. તેમના હિંદી લેખનો સુખ સારોશ એવા જ એક પીઠ વિચારક
સ્વામીશ્રી આનંદે કહેલા અને 'બુઝિયુઝ' માં પ્રગટ થયેલા તે અહીં અનુવાદક
અને 'બુઝિયુઝ' ના સોમન્યથી પુનરુદ્ધિત કરેલ છે.....

જવાહરલાલજી તેમજ વિનોબાજી
બેઠી કુરોતે શરીર જાળી છે. જવા-
હરલાલજીને કુરાન વિનોબાજીની
જેમ મોઢે નહિ હોય અથવા તો
મીસવી ઢબે એની તિલાંશત (પાંડ)
પણ જવાહરલાલજીને એમની જેમ
નહિ આવડતી હોય; છતાં મને
લાગે ■ આ દેશના મુસલમાનોની
સીધી ભક્ષારોજબરોજ જવાહર-
લાલજીને જ હાથે કઠાય વધુ ચતી
હશે. અલખત, આ મારો અંગત
ખ્યાલ છે. જવાહરલાલજી કે
વિનોબાજી બેઠી એથી ઊંચકું
માનતા હોય એ ખનવાગ્ય છે.

નેશનલિયતયાને રાષ્ટ્રભાવના આપણી
પ્રજાને સાડુ સાવ નથી મીજ છે.
એ સરકારના પેલો હજુ આપણે
ત્યાં ફાટ્યો નથી. નથી એનો
પમરાટ ફેલાયો કે એના ફળનો
સ્વાદ બિન્દુમાત્ર સૌનાં મોઢાં સુધી
પહોંચ્યો. આમ આ ક્ષેત્રમાં પણ
જવાહરલાલજીનો છે તેટલો ફાળો
વિનોબાજીનો નથી એમ જ કહેવું
પડે. કદાચ એ પણ સાચું હોય
કે જવાહરલાલજીને આ દેશના
દરેકે દરેક નાગરિકને અને બાળ-
કને સુખી ને ખુશહાલ કરવાની
જેટલી ધાઈ ધર્મ પડી છે તેટલી
વિનોબાજીને નથી—કદાચ સમજ-
પૂર્વક.

આ બધું છતાં કેણુ જાણે કેમ,
મણુ જવાહરલાલજીની આ ધાઈ
આપણા દિલની બીતર કશોક
ફફડાટ પેદા કરે છે, દહેશત ઉપ-
જાવે છે. એમની આયોજિત
ખુશહાલીથી દિલ ખચવા કરે છે,
જ્યારે વિનોબાજીની કાચખા સમી
ધીમી ગતિ તરફ દિલ અનાયાસે
ઝોક લે છે.

આખું કેમ થતું હશે એ જ્યારે
મેં દિલબીતર ડૂબકી મારીને તપાસ્યું
ત્યારે જાણ્યું કે જવાહરલાલજી દેશના
કુઝે પલોવાઈને મોહના માયાં
કરજ ખડોરીને પણ આપણને
વગર વિલંબે સુખી કરવા માગે
છે, જ્યારે વિનોબાજી આપણને
થોડાં કુઝે-ખસીખત વચ્ચે ચાલુ
રાખીને આસ્તેકદમ સુખી કરવા
પ્રયત્ન છે.

મારા મામા કહેતા 'ભારતનો
ખસમ આદમી, આદમીનો ખસમ
ઉધાર.' ઉધાર એટલે કરજ. આ
કહેવત જ્યારથી જવાહરલાલજીની
કરજક નીતિની વાત ચાલી છે
ત્યારથી મારા કાનમાં ભલપવા
કરે છે. કરજના ગાળિયાથી મને
હમેશાં મજરાટ થાય છે. એ
ગાળિયું ગાયબેઝના ગાળિયાં
જેવું નથી. એ તો ફાંસીને લાકડે
ભેરવેલો ફાંસો છે. ખાંસણું ગાળિયું
ગાયબેઝ ભેરવેલો આંચકો મારીને

તોડાવી શકે, ફાંસીનો ફાંસો તોડા-
વવા આંચકો મારવા બધાંએ તો
તરત મરણુબેટ જ થાય !

કરજના દોરણને ખેંચવું નથી પડતું.
તેનું ગાળિયું પહેરનારને તે ઢીલું
સામવા સારુ જાતે જ મલિકિતને
ઇશારે ચાલવું પડે છે. કાંકે દોરકું
ઢીલું રહે એમાં આસપેશ રહે છે.
ખેંચાય ત્યારે દમ બીંસાય છે.
ઢીલાશ છે ત્યાં સુધી ગાળિયું
પહેરવાવાળું માને છે કે મલિક
(કરજ દેનારો) મારો હિતેશી છે.

આપણા દેશના આજે કંઈકે
આવા જ હાલ છે. પ્રજા આજે
કરજનું ગાળિયું ગળામાં પહેરીને
પણુ ઝટ સુખી થવા ધુલુદિત છે.
તેથી જ જાણેલાં કરીને આપણે
જવાહરલાલજીને ચાહીએ છીએ.

વિનોબાજી એથી ઊંચકું કહે છે :
ઓહું ખાઓ. ઓહું પહેરો.
હાજતો ઓહી કરો. સાડું પહેરો
ઓહો. પગે ચાલો. માસુલી ધર-
છાપરામાં પડી રહો. પણ ગળે
ગાળિયું ન પહેરો; 'ખસમ'
ફાંસો ન નીકળો. એમની વાતો
કડવી છે. આજની પ્રેયવાદી પ્રજાને
કેમ કરીને ગમે ?

મને ગમે છે. સંભવ છે કે હું બૂલ
ખાતો હોઉં. પણ પેલી મામા-
વાળી કહેવતની ભાણુક મને ઊડતી

એઆબરૂની આબરૂ

આ. બરૂની મૂડી માનવીને કમાઈ આપે છે એ તો હીકે પશુ એઆબરૂ માનવીને આમ કમાઈ આપતી હશે એ વાતની તો તે દિવસે મને પહેલી જ વાર ખબર પડી.

આતરૂ ચિતરાની બરખપોરે હું ને હી. કે. વાહનની રાહ જોતા એક ઝાડની નીચે જોણા હતા. આમ તો જો કે અનેક વાહનો જતાં અને આવતાં હતાં. કેઈ ખાલી હતાં તો કેઈ વળી એકાદ બેસારને લીધે ખાલી જેવાં લાગતાં હતાં. પશુ આ બધાં કેઈ પૈસાના માપનાં એઈ હતાં કે જોઈ રખાવાય! અલગત કાઝાનાંય કેઈ કેઈ પસાર તો થતાં હતાં પશુ ભરેલાં.

દરમિયાન—કોણ જણે હી. કે. શું વિચારતો હતો એ તો—પશુ હું તો સ્ટિપેન્ડા આ અલગિતને જોતો આમ જ વિચારી રહ્યો હતો : ‘કોણ આ બધાં બ્યવસ્થિત રીતે ચલાવી રહ્યું છે?...શું કામ આ બધી દોડધામ થઈ રહી છે?...આ પેવી સિખારણને કોણ છવાડી રહ્યું છે; કોણ એને રાજગુ’ પેટિયું બરાબરનું આપી રહ્યું છે?...તો આ, આને જ ખરીદી હોય એવી સુંદર મોટરમાં પાછળની સીટ ઉપર

નથી. એ તો દિલને જવાહરલાલ-વાળી વાતથી બચવા અને વિનો-બાળની વાત તરફ જ મૂકવા ફરજ પાડે છે.

મતલબ કે દુઃખકટને અપનાવીએ, ને સુખથી મોં ફરવીએ. બીજું શું થાય! જવાહરલાલજીએ પોતે જિંદગીભર સુખથી મોં મોડ્યું,

એક રીધો સાથે છતાંય કેટલીય નશિયતો આપી જનારા પ્રસંગ આપણા કલમ-કસબીને હાથે કેવો આગાહ રીતે વાર્તાના ગૂંથાઈ નખ છે તેનો આ વાર્તા સળંગ પૂરવો છે. કાદપનિક કરતાં આવા સત્યના રજુકાવાળી વાર્તા ન્યારે ફરજ વાર્તાકાર રહે ત્યારે તેની વાચનીયતા એટલી જ મદદરવાળી હોય...

જની હતીને એકલો સ્ત્રી આ જા રખોરે કયાં જઈ રહી હશે?...’

ત્યાં તો ગઈ કયાં પહેરેલો એક બાર ચોદ વર્ષનો છોકરો અમારી સામે આવી જોમો રહ્યો આજુ-બાજુમાં લાંબી એક નજર દોડાવતાં એણે ચુકીના બિરસામનો હાથ બહાર કાઢ્યો અમારી વચ્ચે એક પેન ધરતાં પૂછ્યું : ‘લેતી છો સાહેબ?’

અલગત બેવાદોનાની બાબતમાં મારા કરતાં હી. કે.ને વધારે સમજ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મેં હી. કે. સામે જોયું. ને હી. કે.એ, પેન હાથમાં લેતાં છોકરાને પૂછ્યું : ‘જારાનો છોકરો છે?’

જો કે અને એ જારા જેવો નો’તો લાગતો પશુ ત્યાં તો એ છોકરાએ કેકું હલાવી દા પાડી. ને વળી પાછી એણે ગાબા જમણી એ સડક ઉપર લાંબી નજર નાખી લીધી.

‘શું લઈશ?’ હી. કે.એ પેન ઉપરની સોનેરી ખોલી કાઢી નીચ ઉપરનું લખાણ વાંચતાં પૂછ્યું.

‘તમે કે’, શું આપશો સાહેબ?’

હી. કે.એ હથેલી ઉપર લખી જોતાં વળી કહ્યું : ‘બોલ શું, આપવી હોય તો.’

હજારો લાખોએ જિંદગીનાં સુખ-ચેનની હોળીઓ કરી, ત્યારે જ આઠાદી આવી એ મેં જિંદગી-ભર સગી અગ્નિ જોયું.

દાંત સાફ રાખવા મસી ધસવી પડે છે. વાસચૂને જોખળાં રાખવા રાખમટી ધસીને માંજવાં પડે છે. આયિક આગાદી મેળવવા સારુ

પશુ હજુ વધુ મરજિયાત મરીમી સ્વીકારવો પડશે. આપણા નૌજવાનો આ કરશે? નીકર પછી

આજનો દહાસો લીજીયે કાલ કોણે દીડી છે?

ભલે. પશુ એ આવતી કાલ જોમશે ત્યારે તમારાં સંતાનો અન્ન અન્ન કરતાં હાથપમ ધસી ધસીને મરશે!

મેં ટાપસી પૂરાવી : 'બોલી નાખ ને. તારે ક્યાં સુધીમાં આપવી છે ?' મને પણ પેન બહુ ગમી ગઈ હતી. કોઈ સારી બનાવટની હોય તેમ લાગતું હતું. બહુ વપરાયેલી પણ નોવતી લાગતી.

'હસ રૂપિયા લઈશ સાહેબ.' પેલાએ કહી નાખ્યું. સાથે જ પેન પાછી લેવી હોય તેમ હાથ સહેજ લાખી કર્યો.

'ક્યાંથી લાગ્યો ?' ડી. કે.એ પૂછવા ખાતર જ પૂછ્યું. પાકી મારા કરતાં એ વધારે સારી પેટે જાણતો હતો કે આ છારાના છોકરા આવી વસ્તુઓ ક્યાંથી લાવતા હોય છે.

તો છોકરાએય અલખી સિલ્કા સરખો જવાળ આપ્યો : 'જડી છે સાહેબ !'

'હસ બસ કંઈ નહિ, આપવી હોય તો ખરી વાત બોલી નાખ.' કહી ડી. કે.એ પેન બંધ કરી એ છોકરા સામે ધરી.

છોકરો, આમેય જાણે હતાવળમાં તો હતો જ. બોલ્યો : 'સાત આપજો સાહેબ.' ને વળી પાછો આ પેન પાછળ જાણે પોલીસ પડ્યો હોય તેમ જોવા લાગ્યો.

'સાત-આત કંઈ નહિ, પાંચ આપીશ. બોલ આપવી છે ?' કહેતાં ડી. કે.એ હકારની ખાતરી હોય તેમ પાકીટ કાઢવા ખિરસામાં હાથ નાખ્યો.

જે કે મને તો હતું કે ડી. કે.એ વધારે પેસા કહી નાખ્યા. પણ ખીલ્યા બાજુ આ પેન ભારે કિંમતની હશે એ વાતની પણ મનની અંદર એટલી જ પ્રતીતિ થઈ.

અને મેં 'જોયું' તો આ છોકરો સાગાઈથી જ ને પાંચ વગેરે આકાશ ઊતરતો ડી. કે.એ ધંરેલી પાંચની નોટ લેતાંકને પલાયન થઈ ગયો.

મેં ડી. કે.ના હાથમાંથી એ સુંદર પેન લેતાં પૂછ્યું : 'કંઈ જાત છે ?' ને પેન ઉપરના Sho...એટલા અક્ષરો જોતાં જ હું બોલી પડ્યો : 'શેક્સ' લાગે છે !'

ડી. કે.એ ડેકું હલાવી હા પાડી, ઉમેયું : 'જેવી જાતમાં લાગે છે.'

મેં પણ એ પેન વડે હાથ ઉપર લીટા કરી જોયા. ડી. કે.ને પાછી આપતાં પૂછ્યું : 'હશે પચ્ચી-સેકની ?'

'એથીયે કાં તો વધારે.' ડી. કે.એ ખિરસામાં મૂકતાં કહ્યું.

થોડીક વાર થઈ ને રીક્ષા મળી. બેસીને અમે શહેરમાં ઊપડ્યા.

પણ મેં 'જોયું' તો ડી. કે.ને પેલી પેન બહુ કંઈ આનંદ નોતો થતો. કારણ પૂછતાં સમજાયું કે ઉસ-ટાનું એને દુઃખ થતું હતું. એણે કહ્યું : 'ના ના, ચોરીના માલ ખરીદવા બહુલ તો ઠીક પણ મને થાય છે કે આપણે એને ગરજવાન સમજીને આટલી કિંમતમાં પગાવી લેવા સરખું તો નથી કયું ?'

'તો પછી તારે એને મોં માગી કિંમત આપી દેવી હતી' મેં કહ્યું.

'હા પણ આ પેન તથા ધરિયાળ જેવી ચીજોની લેવદેવડ એ બહાઈડ બીઝનેસ—આંધળો ધંધો છે. પાકી મને જો ખબર હોત કે આ અસુક રકમની છે તો એટલા આપવામાં આપણને હરકત ન હતી—પેન પાછી નવી છે.'

'તો તો પછી ભ્યાં સુધી આપણને ખબર નથી ત્યાં સુધી અક્સેસ કરવા પણ નકામે છે. તેમાં આ છોકરાને તો વિત્તા પરસેવો પાડે પાંચ રૂપિયા મલી મથા છે.'

ડી. કે.ની વિચારસરણી કેટલીક વાર મને વિચિત્ર સરખી લાગ્યા કરતી. અહીં પણ એણે એવી જ જાતની વાત કરી : 'આપણે એ રીતે વિચારતું એ બરાબર નથી. એણે શું કયું ને ક્યાંથી લાભ્યા એ બધી પંચાત આપણે શું કામ કરવી ? આપણે તો આ પેનની લેવડદેવડમાં આપણા વિષે જ વિચારવું જોઈએ.'

‘પણ એનોય હવે શા અર્થ છે ?’ મે કહ્યું. ડી. કે.ને પણ મારી સલાહ ઠીક લાગી : ‘એ વાત તારી સાચી છે ને છતાંય મને થયા કરે છે કે’—દરમિયાન અમે ત્રણ દરવાજે આવી પહોંચ્યા હતા. હું વચ્ચે જ બોલી ઠીકપો : ‘તો ચાલ આપણે આ કેટલાની પેન છે એની ખાતરી કરી લઈએ.’

અને અમે રીસાને છટી કરી એક પેનવાળાની દુકાનમાં ગયા. ડી. કે.એ શેક્સની પેનો કઢાવી. બીંચામાં બીંચી જાતથી માંડીને સસ્તી બનાવટો ઉપર પણ અમે એક નજર ફેરવી ગયા. પણ પેલી પેનને મલતી એક પણ પેન ન નીકળી.

કાણ જાણે કે એ તો પેલી સસ્તી બનાવટ છતાંય પેનોની એવંડી બધી સુંદરતા જોઈને કે અમે તેમ પણ મને વહેમ પડ્યો : કે પછી ડી. કે.ને પેલો છાકરો છેતરી ગયો. છે ? પણ આવી બાબતોમાં ડી. કે.ને અનુભવ એટલો બધો વિશાળ હતો કે એને પૂછવાની હું ઢિંમત જ ન કરી શક્યો.

ત્યાં તો આ જ મતલબની ડી. કે.એ રસ્તામાં મને વાત કરી : ‘જેરી આ શેક્સ આજે આવી મહી છે એવું જ એકબાર મને સેન્ડો પ્રમિયાળ એક ઊરા પાસેથી મળ્યું હતું.’

‘કેટલામાં ?’

‘કાણું’ હોય તો પાંચમાં જ પગી જાત પણ હું સેન્ડોની કિંમત જાણ્યો હતા. એટલે એને બજાર ભાવ કરતાં પાંચ રૂપિયા ઓછા આપેલા.’

‘એટલે ?’

‘એટલે કે સેન્ડોનો એ વખતે થયોસની અસપાસ ભાવ હતો, મેં એને વાંસ આપ્યા.’

‘પેલો તો ખુશ થઈ ગયો હશે !’

‘અરે ખુશ તો ત્યાં સુધી કે મને એ કાવમનો ધરાક બનાવવા તત્પર થઈ ગયેલો.’

‘પછી ?’

‘પણ આપણ કંઈ જોડો ધધો કરીએ છીએ ? આ તો એ વખતે મારા એક મિત્રના કાગમાં પ્રમિયાળ ન હતું કે—ને આ વખતે—’

મારાથી વચ્ચે જોડ્યા વગર ન રહેવાયું : ‘તોય ઠીક ચોરીનો માલ મારાબાર’—

ડી. કે.એ વચ્ચે બોલી મારા હારખમાં જાણે પથ્થર નાખ્યો : ‘પણ મેં એવું કંઈ હોય તો ને ? સેન્ડો મારી પાસે રાખ્યું ને મારું હતું એ પેલા મિત્રને બેટમાં આપ્યું.’

હું સહેજ અંબવાણો પડી ગયો ! એણે હોય તેમ જોણું છોડ્યું : ‘ને આપ મને સાડું કામ આપતી હશે તો એને મારી પાસે રાખીશ ને નહિ તો ય મારે તને એક સારી પેન બેટ તો આપવી જ છે. એટલે મારાવાળી પારકર હું તને આપીશ.’

આ વખતે તો હું સાચે જ લજવાઈ રહ્યો ! ખાસ તો આ માણસને હું હજી બરાબરનો ઓળખી શક્યો નોતો મારે—

છતાંય મનને જાણે શંકા કરવાની ટેવ હોય તેમ વાંધા હું ઊઠાવતો જ રહ્યો : ‘પણ તો તારે જ્યાં પૂરેપૂરી કિંમત જ આપવી છે પછી આવી પંચાતમાં પડવાનું કંઈ કારણ ?’

ડી. કે. સહેજ ગૂંચવાયો : ‘કારણ તો બીજું કંઈ નહિ પણ આપણે મને જરૂર હોય ને આવી વસ્તુ આવી મલતી હોય તો એને બિચારાને કાઈ છેતરી આપ એના કરતાં જલેતર છે કે આપણે જ એને બાળબી કિંમત આપી લઈ લઈએ.’—

અમે તેમ પણ આ પછી હું સંપૂર્ણપણે પામી ગયો કે ડી. કે.ને આ ગરીબ લોકો માટે પૂરેપૂરો સમજાવ છે ને એટલે જ એ, એ લોકોની ચોર જિંદગીને આમ ઉદાર નજરે જોતો હમેશાં એક જ જાતનો બચાવ કરે છે : ‘લગભગ દરેક માનવી એક યા બીજી રીતે ચોરજિંદગી ધરાવતો હોય છે. ને તેમાં આ વર્ગ તો જીવના માટે જ ચોરી કરી રહ્યો છે.’

અલગત દરેક વખતની જેમ આ વખતેય મેં દલીલ તો ચાલુ જ રાખી : ‘પણ આથી તો એ લોકને ચોરી કરવાનું બિલકું પ્રોત્સાહન જ મળ્યા કરે ને ?’ વગેરે, બાકી અતંતરી તો હું ડી. કે.ના આ સમ-લાયને આગે વંદી જ રહી હતો.

એટલામાં—અજવાન જાણે કે એ તો અમારામાંથી એકાદની નજર પકવાથી કે ગમે તેમ, પણ સામેથી આવતો એક ફરિયો અમારા રસ્તો રોકતોકને બોલો રહી ગયો : ‘બોલો સાહેબ, છે વિચાર ?’ અને એક હાથમાં કળામક રીતે પકડી રાખેલી એ જાત જાતની પેના અનેને દેખાડવા ગયો.

પણ ત્યાં તો ધડી પહેલાં લીધી હતી એ જ જાતની પેન ઉપર ડી. કે.ની નજર પડી. હાથમાં લેતાં પૂછ્યું : ‘શી કિંમત છે આની ?’

‘કિંમતની વાત પછી સાહેબ, એક વખત આપને એ પક્ષ પડે છે કે નહિ એ લુઓ... શેક્સનને ટક્કર લગાવે એવી જ આ નવી કંપની નીકળી છે...ને ખુબી તો એ છે સાહેબ કે એણે ધણી જ સરતા ભાવે બજારમાં પોતાનો માલ મૂક્યો છે, ખાસ કરીને શેક્સનની કોમ્પીટેશન કરી બજાર બિચું કરવા.’

પણ મેં જોયું તો, આ પેનને અંદર બહારથી બોતો ડી. કે. બોળી ઉપરનું નામ વાંચતાં તો મધુરું મલકી રહ્યો હતો કે—મને એણે એ નામ વંચાવ્યું :

‘વાંચ બરાબર : એસ એચ ઈ પી ઈ આર !’

‘હા પણ એ તો મેં આપને પહેલેથી જ કહ્યું ને સાહેબ કે શેક્સનની હરીફાઈમાં જ આ કંપની—’

મેં ફરિયાની વચ્ચે પડી ડી. કે.ને કહ્યું : ‘પણ તું ખાતરી તો કરી જો, એ તો સાચે જ આપણી આંખોએ દેખો—’

‘આંખોએ નહિ પણ પોતાને સત તરિકે લેખ્યા કરતા આપણા મને જ આ બધો ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. હવે તો સોએ સો ટકા ખાતરી છે કે એ આજ—’

ને એણે ફરિયાને પાછી આપવા જતાં પૂછ્યું : ‘એક જ વાત કરી દે, કેટલાની છે આ ?’

‘એક જ વાત સાહેબ—આમ તો જો કે મેં પાંચ પાંચમાં વેચી છે પણ આપને હું ત્રણમાં આપીશ !’

‘લે, હજીય તું સાચું નથી બોલતો.’

‘તો તમે બોલો, કેટલામાં લેવી છે !’ ફરિયાએ પોતાના હાથમાં ચમકેલી પેન પણ ઉપાડી ચૂકેલા ડી. કે. સામે ફરી ધરતાં પૂછ્યું.

પણ અમારે તો એની ઉલ્લી કિંમત જ જાણવી હતી. પણ ઉપાડતાં મેં કહ્યું : ‘આઠ આના.’

ડી. કે.એ મને ધીમેથી કહ્યું :

‘આપે તો નવાઈ નહિ હોં કે—’

ને સાચે જ અમારી પાછળ પડી પગલે પગલે પાવલી બિતરતાં ફરિયા દસમે ડગલે તો આઠ આને આપતોકને બોલો રહી ગયો : ‘અરે આઠ આના લો...લેવી છે કે મરકરી કરવી છે રોક ?’

ને છતાંય અમને આંધ્યા જતા બોઈ થંભી બોલેલો ફરિયા ચિત્રચિત્ર બળકી રહ્યો : ‘અરે આઠ આનામાં તો એક હેલ્ડર નથી મલતું મિસ્તર ! મફતમાં હાં દો તો ઠીક કેમ ? શી લોહોની પગલી લેવાની દાનત છે જો !’ આ ફરિયાને બવાજ આપવાનું મને મન તો થયું પણ અમારે મારા વિચારે ખાસ કરીને એ ડગલાં આગળ ચાલતા ડી. કે. તરફ વળેલા હતા, અનેક વિચાર આમી ગયા : ‘ચોર લોહોની દયા ખાંધા કરેતો તો તે ઠીક આ લપડાક પડી !... પોતાની હેંશિયારીમાં માથુસ બમારે લીલો પડી જાય છે ત્યારે...’

પણ અંતમાં તો મને ડી. કે.ને દિસાસો દેવાની લાગણી જ બિચારાં આવી. અલગત એનું પહેલું મોં જોવાની મને ખાસ હિંમત તો ન પડી ને એટલે જ મેં જાણે પ્રાર્થાવિક વાત કરતો હોઉં એ રીતે કહ્યું : ‘અરેબર જગતમાં કેવા એક એકથી આવા દગ ભર્યા છે ! સાગાને જાણે ચેનકેન પ્રકારે બસ હેતરી જ લઈએ !’

‘એટલે જ તો આપણને આપણા મોટે ભગવાન પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાનું’ મન થઈ આવે છે ને દોસ્ત.’ ડી. કે.એ મારી સામે જોતાં કહ્યું. મને કંઈ સમજ ન પડી, એ કયા અર્થમાં બોલે છે. એની સિકલ પછુ કોઈ ધા ખાઈ બેઠેલા માનવીની નહિ પણ સદબ રીતે ધા ચૂકાવી ગયેલા માનવી સરખી હજારી ને આનંદભરી હતી.

અને હું પેલા ચોર અને લખાડ લોકો પ્રત્યેના ચુરસા-મધિ નવાઈભરી રીતે ડી. કે. તરફ તાકતો બોલી પડ્યો: ‘તું યીક કોઈ એક તો છેતરાયા ને ઉપરથી પાછા ભગવાન પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા’—

ડી. કે. કોઈ ખાળક તરફ હસતો હોય એવું હાસ્ય કરતાં વચ્ચે બોલ્યો: ‘એટલે જ તો આપણને આ વાતનો સતોષ છે કે જાણે અજાણ્યે આપણે પેલા છોકરાને નથી છેતર્યો’—

પછુ હજુય હું થોડોક ચુરસામાં હતો: ‘પછુ એ છોકરો તો આપણને’—

ડી. કે. મરક મરક આનંદ સાથે વળી વચ્ચે બોલ્યો: ‘પછુ એ તો હમણાં જ તે’ કહ્યું કે લગભગ આપણે જન્મત એકબીજાને છેતરી રહ્યું. ■ પછી ‘તું જ કે’ જન્મતમાં ચાલી રહેલી આ છેતરપીંડીમાં આપણને, અપવાદરૂપ રહી રાકીએ તો એનાથી મોટો આનંદ બીજો કયો હોઈ શકે!’

અને એ તો મારી સિકલ હજુય તંગ હતી એ જોઈને કે મને તેમ જાણે યુરુમન ઉચ્ચારતો હોય તેમ ડી. કે.એ પ્રત્યક્ષવદને ઉમેર્યું: ‘આપણા તો એક આટલો જ હિસાબ છે: છેતરાયા છીએ, કોઈને કંઈ છેતર્યો તો નથી ને!’

એ કે આ છેતરાવું એનેય ડી. કે. સુદ્ધિની મયોદા તો લેખતો જ હતો.

ને એટલે જ અમે બેય, કાણુ કોને કેવી રીતે છેતરી ગયું એનું પગેડુ શોધતા શોધતા મનની પેલી ગૂંચ-જુલામણી ભટકી રહ્યા કે જ્યાં છારો, સેન્ડો પ્રમાણ તથા શેરસ પેન સાથે ધણું બધું બેઆપશની આખર ખની ગૂંચવાઈ રહ્યું હતું.

કાશાભાઈ પરેલ

માલણુ

માલણુ હું ગજરા વહેંચતો રાજ....માલણુ હું. મારા ગજરામાં મેં તો ફૂલડાં ત્યાં ચૂંથીયાં, કોઈક પેલા મધુકરે, આવી ત્યાં તો ચૂંથીયાં. મજરાતાં એકને ઉઠાડતી હો રાજ....માલણુ હું.

માગરો, શુભાભ, ચંપો, ચંપેલી માલતી શોભે શી ચાલ મારી પરિમલ ઉઠાડતી હુમક હુમક વહેંચવાને ચાલતી હો રાજ. માલણુ હું.

ચાલી હું દિવ્ય એક મંદિરિયે દેવના, હવે મારા મીઠડા હેયામાં માય ના, દેવ કંઈ માલ હું સાજની હો રાજ....માલણુ હું.

મૂલ્ય મારી માલનાં દેવ મને પૂછતો રનેહીને ત્રેમના દરિયે નવરાવતો હેયે હંમેશ રહો માગતી હો રાજ....માલણુ હું.

મહેશ્વં છવન જે આમ જ કરમાઈ જવાનું હોય તો તે કેવી નિરાશાના ઘેર વાળખાં ધોલાઈ જાય । પરંતુ મીનાની દષ્ટિ ત્રિશાળ હતી. પોતાની કંઈક બુલ્લદશી તેમ માની આજીવન જી ભરવા માંડી. અને સાથે જ એક દિવસ તેણે જોયું કે પતિથી માંડીને નાના બાળકના નિરનિરાળા મગજન તે પોતાનાં કરી શકી છે.

દાઈ પણ નાની મોટી વ્યક્તિને મહાત્ કરવી તે સહેલી વસ્તુ નથી. એની પાછળ ફેટકું ધસાવું પડે— ફેટકું સફળ કરવું પડે! પણ પોતે સાથે રરતે જઈ રહી છે એવું સતત બાન એના હૃદયમાં હતું અને એટલે જ તેના બળથી નિરાશાને ધોલોને આસાના માર્ગે દોડી રહી હતી. તેવું જ્યે એક જ હતું 'કંઈ લાખજો નિરાશામાં અમર આશા જૂથયેલી છે.' એને ખાતરી હતી કે 'જો કું સ.આ. હોઈશિ, મારા મનમાં દેવ કે મોટી ભારના નહિ હોય તો જરૂર કું મારા કુંડાને વ્યવસ્થિત કરી શકીશ '

તેની જિંદગીમાં અધૂરા રહેલા બાળવાના કોડ તે પૂરા કરવા મથી રહી છે અને પોતાની મદક બાળકના એ કોડ અધૂરા ન રહી જાય તેને માટે સતત જાગૃત છે. આદર્શ મૃદુલ્લી જની બાળકોમાં હિમ્મત સંસ્કાર રૂપા મથી રહેલી મીના એક દિવસ એ મત ઉપર આવી કે રસોયાની જરૂર શી છે! એક તો રસોયો પગાર આપીને રાખવો અને ઉપરથી આપણી પરવશતા. કોઈ વાર એ ન હોય ત્યારે આકરું લાગે. તેના કરતાં જાતે કરવું વધુ યોગ્ય અને બખાસ થતો બધુ થાય. એમ વિચારી રસોયાને રજા આપી. પોતાનું જ કુંડા—ધર છે એ બાવના જાગૃત થઈ અને તેને વ્યવસ્થિત બનાવવા માટે તૈયારી કરી રહી. આજે બાળકો મોટા થયાં છે, પોતાની જવાબદારી સમજે છે. અને ધરને વ્યવસ્થિત રાખવામાં મોટો ફાળો આપે છે.

હાકરી નાની હોય છે ત્યારથી તેનામાં મૃદુલ્યુવારની ટુટિ રહેલી હોય છે. સમજણી થાય અને બહાર

બીજી જોનપણીઓના સહવાસમાં આવે એટલે ધીરે ધીરે તે નવું જોના મોડે છે. પોતાના ધરમાં, અરે, ખૂદ પોતાનામાં કંઈ આમી રહેલી છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પોતાને ઘેર કેમ રવજતા, સુખતા જળવાય, ધરની દરેક વ્યક્તિને, પછી તે નાની હોય કે મોટી, વ્યવસ્થિત બને તે માટે તિચારીને પોતાનાં સચનો રજૂ કરે છે. અને આમ મા-દોકરી સંયુક્તપણે નિવસે ધડી કાઢી વ્યવસ્થા જાળવી શકવા મદદગાર નીવડ્યાં. આવે વખતે મીનાબહેનને સ્વતંત્ર મીજબજા મળે મદદરૂપ થાય છે, ફેટકીક વસ્તુ તે નિલકેસ ચકાવી લેવા તૈયાર નથી થતાં. અને એટલે જ ધરની બેદરકારી તે દૂર કરી જ શક્યાં છે. એવું જ નહિ પણ ધરની દરેક વ્યક્તિને પોતાની બનાવી શક્યાં છે.

મીનાબહેનને ધીરજ રાખતો પડી, સદનશીલના કેળવવી પડી, બાળકશુદ્ધિ ઉપર તે કપારમ છહેડામાં નથી, મનમાં કપારેક ખૂબ દુખી થતાં કારણ ન સાંભળેલાં વેણુ પણ એમણે સાંભળ્યાં છે. બાળી, સંતાપના અજાણે તેમને મળના ગ્રેમનું વહેતું જંગુ બધુ થયું ત્યારથી હમેશા અસંતાપી અને દુષી થઈ ગયાં હતાં.

મીનાબહેનને મારે આ બધું દયાબળક હતું. તેમની હલપના બહાર હતું. પરંતુ તે તેા મરે તેવું અવકાર સ્વરૂપ હોય તો પણ તેના સામને કરવા તૈયાર હતાં. અને એટલે જ તેમની ધીરજનાં મીઠાં ફળ તે આપી શક્યાં. રોડભરેલાં મીનાબહેન ધરનો અદર મન દઈને કામ કરો શક્યાં. અને આજે તેમના ધરમાં વ્યવસ્થા નિમજીતતા અને રવજતા જોતાં ખરેખર આપણને એમ થાય કે કેવા મુન્નર રીતે એકવખતના અલગ છવો ગ્રેમથી—વાસલ-ગ્રેમથી એક થઈ ને નાચી રલાં છે! મોટી હીકરી એવું સમજી શકી છે કે મને જેવા કોડ જાગે તેવાં બીજાને કેમ ન જાગે! બા પણ કંઈ એવા મોટાં નથી થઈ ગયાં કે એમને છવ નમાં દાઈ કોડ હોય જ નહિ! તે સારો સદકાર આપે છે. તેમની ફેટકીક અગવડતા પણ દોરી સાચવે છે અને મીનાબેન હપવિલાં થઈ ધરનો પ્રમતિ સાધા રલાં છે.

★

સાધુઓ કે લિખારીઓ ?

કોઈપણ દેશમાં નહિ હોય તેવા મોટા પ્રદ્ધ આપણા દેશમાં સાધુઓ અને લિખારીઓનો છે. સુન્દરાતના નજીતા અને પીઠ વિચારક અહીં જે પ્રથમી છલાવટ કરે છે તે પ્રત્યેક ભારત-વાસીએ વિચારવા જેવા તો છે જ.....

‘બૌદ્ધ સાહિત્યનું પ્રકાશન, બૌદ્ધ શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના, તથા સર્વિત્ર પ્રધાન મંત્રીનું સત્તા પર આવવું, આ બધાં કારણોને લીધે સિલોનની જનતામાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન થવા લાગ્યું. લિખુસંઘનું સંગઠન પણ કરવામાં આવ્યું. લિખુઓના ‘રજરેશન’ તેમજ શિક્ષણસંસ્થાઓની વ્યવસ્થા ઉપર નજર રાખવા માટે સરકાર તરફથી એક સમિતિ (લિખુઓ સાથેની) ઉમેદવારોની પરીક્ષા લે, તેમના શિક્ષણક્રમનું આયોજન કરે તે માટે નિમણ, તેથી અત્યંત અત્યંત બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ એકસૂત્રતા આવી. સિલોનની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરવાની સગવડ લિખુઓને પણ મળી. આજે લિખુઓ મોટી સંખ્યામાં ઉચ્ચ શિક્ષણના બાલ લઈ રહ્યા છે, કદાચ ભારતમાં આવા સંગઠિત પ્રયત્ન કોઈ પણ ધર્મમાં થયો નથી.’

ઉપરનાં વાક્યો મેં બનારસ યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન પ્રોફેસર પદ્મનાભ જૈની (એમ. એ.), જેમણે સિલોનમાં બે વર્ષ ગાળી આવ્યા પછી ‘સિલોનમાં બે વર્ષ’ નામનું પુસ્તક દિલ્લીમાં લખેલું તેમાંથી ટાંક્યા છે. પ્રો. જૈનીએ સિલોનના સૌથી ઉત્તમ વિદ્વાન લિખુ પ્રિયરત્ન મહાનાયક સ્થવિર પાસે રહીને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને શુદ્ધિની સાથે હરતાદરતા અને રહેતા હતા.

હવે આપણે સાધુઓને વિશે શું વ્યવસ્થા આપણા દેશમાં છે તે તપાસી જઈએ.

આપણા દેશમાં બાવન લાખ સાધુઓ અને લિખારીઓ છે એમ કહેવાય છે. દલીલની ખાતર આપણે માની લઈએ કે આ સંખ્યા મોટી છે અને આ બધાં સાધુ નથી, —જે કે એક મહંત્રવની હકીકત તો સ્વીકારવી જ પડશે કે આ બાવન લાખ માણસોમાંથી

૯૯ ટકાથી વધારે મોટી સંખ્યાનાં મનુષ્યો જનસમાજને ઉપયોગી થયા વિના સમાજના ખર્ચે જીવે છે. અર્થાત સમાજને ભારરૂપ અને ત્રાસરૂપ છે. દર દસ વર્ષે વસતિગણતરી થાય છે તેના હેવાલમાંથી આપણને સાધુઓ વિષે કોઈ પણ જાતની ઉપયોગી હકીકતો મળતી નથી. ૧૯૬૧ની ગણતરી પછી મળશે. કેટલાક શિક્ષિત અને વિચારશીલ સાધુઓ કહે છે કે ભારત દેશમાં જોહામાં જોહા પાંચ લાખ સાધુઓ તો હશે જ. હવે, આ સાધુઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય (૧) શાસ્ત્રોના જીડે અભ્યાસ કર્યો હોય અને શુદ્ધિની મદદથી જેમને ધર્મપ્રાર્પિત અથવા જીવનદર્શન થયું હોય તેવા સાધુઓ, (૨) સાધુઓ કે જેમનો અભ્યાસ બહુ જીડે ન હોય પણ જેમણે યમનિયમોના પાલનને લીધે પોતાનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ બનાવ્યું હોય તેવા, અને (૩) મોટી સંખ્યાના સાધુઓ કે જેમનામાં નથી વેરાગ્ય, નથી વિદ્વતા, અને નથી શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું તેજ.

આ ત્રીજા વર્ગને આપણે લિખારી કહીશું. વખતે એવા સાધુઓ અદમારો પણ હશે, કોઈ (અત્યંત થોડા) ત્રાસરૂપ નહીં પણ માત્ર ભારરૂપ જ હશે, જેવા હશે તેવા પણ આ ત્રીજા વર્ગને કેવળ લિખારી કહેવાના છે, અને સમાજ આ વર્ગને પોષે નહીં એવી તળવીજ સરકારે કરવાની છે.

પણ સમાજ શી રીતે જાણી શકે કે અમુક સાધુ ભણેલો અને ઉપયોગી છે, અને કયો નથી ?

જે માણસોએ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને પ્રમાણિત યુનિવર્સિટીઓ, કે પાઠશાળાઓ કે એવી રજરેટડ સંસ્થાઓ પ્રમાણપત્રો આપે છે. જે લોકો દાકતરી કે વૈદ્ય વગેરે કરે છે તેમને અમુક અભ્યાસ કરવો પડે છે, અમુક પ્રમાણપત્રો લેવાનાં હોય છે અને દરેકને

૨૭૨૨૨ થવું પડે છે. તેથી જ રીતે વફાવાત, મંજૂરેરી કામ, ખેતીનિષ્ણાત, વેપાર ઉલોગના બાણકાર, શિક્ષકો આ બધા વર્ગોને અમુક ચોક્કસ અભ્યાસ કરીને પ્રમાણપત્રો મેળવવા પડે છે.

હિંદી જનસમાજ છાત્ર છે કે સાધુઓએ પણ અમુક અભ્યાસ કરેલો હોવો જ જોઈએ, અને તેમનાં નામ ૨૭૨૨૨ થવા જોઈએ. આસરે આઠેક વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં સાધુઓ એકઠા થયા હતા અને તેમણે સર્વોત્તમ 'મહાગુજરાત સાધુમંડળ'ની રચાવના કરી. આ મંડળમાં થોડા સાધુઓ એવા વિદ્વાન અને સમાજના હિતવું ચિંતન કરનારા છે કે જેમને માટે સો કોઈને માન ઉપજે. આ મંડળે યુનિયન સરકારને તથા મધ્યસ્થ સરકારને વિનંતી કરેલી કે :—

(૧) વસતિગણતરી વખતે સાધુઓની સંખ્યા અસાધુથી જુદી પાડવામાં આવે.

(૨) આ સાધુઓનાં મંદિરો તથા મઠોના વહીવટ એક મિશ્ર સમિતિ (જેમાં અનુભવી સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોએ હોય) કરે. સાધુઓના શિક્ષણ, પરિશ્રુ, ૨૭૨૨૨ેસનનું કામ પણ કરે. આ સમિતિનો પ્રમુખ કોઈ ઉચ્ચ આદિયનો અનુભવી ન્યાયાધીશ હોય.

આ હેતુ પાર પાડવા માટે મહાગુજરાત સાધુમંડળના મંત્રી વગેરે દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, થોડા પ્રધાનો વગેરેને પણ મળ્યા હતા.

મારે એ બાબત પર લક્ષ દોરવું છે કે સાધુઓનું ૨૭૨૨૨ેશન થાય એમ સામાન્ય નાગરિકો પણ ધ્રુષ્ટ છે અને એક સાધુમંડળ પણ ધ્રુષ્ટ છે.

તે છતાં જ્યારે થોડા દિવસો પહેલાં લોકસભામાં સધુઓના ૨૭૨૨ેશન માટે એક મિલ બાનગી સભ્યે ૨૭૨ કયું ત્યારે આપણી હાલની સરકારે તેનો વિરોધ કર્યો. અને એક લૂઝી દલીલ કરી કે સાચા સાધુઓ અને ખોટા સાધુઓને જુદા પાડવાનું કામ અત્યંત અઘરું અથવા અશક્ય છે.

આ બાબતમાં પણ મહાગુજરાત સાધુમંડળે સૂચવ્યું છે કે (૧) જે સાધુએ કોઈ પણ સંપ્રદાયના સાધુસમૂહના પ્રમુખ સાધુ પાસે અભ્યાસ કરીને (કે લાપકાત મેળવીને) રીતસરની દીક્ષા લીધી હોય, તેમનાં નામ જ સરકાર ૨૭૨૨૨ કરે. દીક્ષા આપતી વેળા એ સાધુ સંપ્રદાયે નવા સાધુનું નામ તોંધી રાખવું જોઈએ.

(૨) સાચો સાધુ તો વૈરાગ્યથી સમાજ છોડે છે તેથી કોઈ સાધુ ગૃહસ્થી હોઈ શકે નહીં.

અને (૩) સધુ ધનસંચય કરે નહીં, કોઈ પણ માલ-મિલકત તેના નામ પર ચડે નહીં. જેમ બીજા અને જૈનધર્મમાં મંદિરો તથા મઠોના વહીવટ એ સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો કરે છે તે પ્રમાણે જ હિંદુ સાધુઓ અધિયન રહેવા જોઈએ.

આજના યુગમાં વ્યવહારુ દૃષ્ટાંત મૂકવી પડે.

એટલે આપણે સહેજ જોઈ શકીએ છીએ કે જે ઠરાવ હમણાં લોકસભામાં ચર્ચાયા તે ગૃહસ્થો તેમજ સાધુઓના અભિપ્રાયો મેળવીને હલ કરી શકાત. પણ જે હાલની કોંગ્રેસી સરકારને તેને લીધે મત ખોવાતો ૨૨ રહેતો હોય તો તે વાત બીજી છે,

★

દો. પી. સુથક

આરજુ

પ્રભો મહારી નાની મુરલી મહી' તો સૂર ગસૂરા
ઝીલે ક્યાંથી ત્હારા જલદીધિની ભવ્ય ભરતી !

અધુરા બાલાષો વળી વળી તુટે તાલ ગીતના
ગીતાવું ત્યાં ક્યાંથી લય વિલયની ભવ્ય રચના !

★

ચારિત્ર્યનું ઘડતર

આપણા પીઠ કેળવણીકાર અને માનસશાસ્ત્રના આધિકારી વિચારક આ લેખમાં મનોવિજ્ઞાનિક રીતે ચારિત્ર્ય વિષે અગ્રજી વિચારસરણી રજૂ કરે છે. આપણી ભાવિ પેઢીને ઘડનામાં દરેકને આ આગેા લેખ દરેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા સમૃદ્ધ છે....

ચારિત્ર્યઘડતરની વાત કરીએ ત્યારે તેમાંથી એક હકીકત ફક્ત થાય છે કે ચારિત્ર્યના વિકાસમાં કોઈ ઠેકાણે ક્ષતિ આવી છે, અને એવી ક્ષતિથી મૂંઝવેલાં આપણે ચારિત્ર્યઘડતરનો વિચાર કરવા લાગ્યા છીએ. સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં કંઈક સ્વયં પશુ જણાય છે. આજે યારે બાહ્ય શિક્ષણ ચારિત્ર્યની જુઓ સંભળાવા લાગી છે. માણસના ચારિત્ર્યની શિક્ષણતાએ સમાજમાં એક પ્રકારનો હોલ પેદા થયો છે. સમાજમાં અનેક પ્રકારનાં સમુદાયો પ્રવર્તતાં હોય તો પણ ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ ન દેખાય ત્યારે સમાજ આગળ વધવાને બદલે પાછળ હટી રહ્યો છે એમ માનવાનું મન થઈ જાય. માણસ ધનવાન હોય, સુખી હોય, કાર્તિવાજો હોય અને શરીરથી સશક્ત હોય તો પણ ચારિત્ર્યના ડોષવાળો હોય તો તે માણસની કશી કિંમત ગણાતી નથી. સમાજ તેની સંગત રાખવા માટે પણ તૈયાર નથી. આજે આંતરું સારા પ્રમાણમાં જોવા મળતું હોય તો કોઈકે ચારિત્ર્યદોષ છૂરી ગણેલા છે તેમ માન્યા વિના ચાલે નહિ. આ ડોષનું આપણને જ્ઞાન થઈ જાય અને સાથે સાથે એ દોષ કાઢવા જેવો છે તેવી મનોદશા પેદા થાય તો તેવો માનવી અધી રહેતો સહેલોઈથી કાપી શકે છે. જીવનનાં એક માર્ગનો નિર્ણય કરવા જેટલી કિંમત આવે એટલે પછી વિધિવાત્મક માર્ગની શોધ કરવાની શક્તિ આપોઆપ પેદા થવાની છે. ચારિત્ર્યઘડતરનો વિચાર અહીં આપણે આ દૃષ્ટિએ કરવા માગીએ છીએ.

સમાજમાં ચારિત્ર્ય વિનાના માનવીનો વ્યાખ્યા બાંધવી હોય તો રવાબાધિક રીતે આ પ્રમાણે બાંધી શકાય. જે માણસ કામવાસનાથી ભરેલો હોય છે અને વાસ્તનાટરિત માટે વિવેક ગુમાવી ગેસતો હોય

છે તે માણસને આપણે ચારિત્ર્યવિહોણો જરૂર કહીએ. જે માણસ પોતાના નાનકડા સ્વાર્થ માટે વાતવાતમાં જૂઠું ભેલવો હોય છે, અને તેવું જૂઠાણું મહાવીરે અન્યને છેતરવામાં પોતાની સિદ્ધિ સમજતો હોય છે, તેવો માણસને પણ આપણે ચારિત્ર્યવાળો નહિ કહી શકીએ. જે માણસને પોતાના મન ઉપર અને મનમાં પેદા થતી ભિંમિઓ ઉપર કાબૂ નથી હોતો અને તેથી જે કોઈ પ્રકારનો આવેશ મનમાં પેદા થયો તે આવેશને વશ વર્તાવે પોતાનાં વ્યવહારો કરતો હોય છે તે માણસને પણ આપણે ચારિત્ર્યવાન કેવી રીતે કહી શકીએ? જેનામાં સંમતિભરતી ભારોભાર ભરેલી હોય છે, અને જે જોઈતી ન જોઈતી અનેક પ્રકારની ચીજો એકઠી કરીને પોતાની સંમતિભરતી પોષા કરતો હોય છે તે માણસને પણ આપણે ચારિત્ર્યવાન નહીં કહી શકીએ. આ બધી નકારાત્મક બાબતો થઈ બીજી રીતે તો જે સંવર્ધી છે, જે નિરપૂર્ણ છે, જેને પોતાના આવેશો ઉપર કાબૂ છે, અને જે અદ્ય પસિંદા છે, તે માણસ ચારિત્ર્યવાન ગણાય. તેવો માણસ પોતાનું કલ્યાણ કરતો કરતો પરકલ્યાણની તકો ઝડપી લેતો હોય છે, અને સમાજનું એક ઉપકારક અંગ બની રહે છે.

ઉપરની વાતો ઉપરથી આપણે એટલું સમજી શકીએ કે ચારિત્ર્યશીલ બનવા માટે માણસને મોટે ભાગે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે કામ લેવાનું રહે છે. જન્મથી તો માનવી એક પશુ જેવો હોય છે. તેને પોતાની વૃત્તિઓનું જ્ઞાન નથી હોતું. અને પોતાની તમામ વૃત્તિઓનાં પ્રાથમિક આવિષ્કારોને વશ વર્તાવે એવો માનવજાલ પોતાનાં વ્યવહારો કરતો હોય છે. પશુમાં વૃત્તિઓની સમજણ નથી, તેથી તેવી સમજણ દ્વારા વિવેક લાવી શકાય તેવી શક્તિ પણ નથી. માણસ પશુથી અહીં શુદ્ધો પડે છે. પોતાની બાધા-

વસ્થામાં પાશ્વરી આવેગો તથા પોતાનાં જીવનભવહાર કરતું બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ એ પાશ્વરી આવેગોને યથાતથ સ્થિતિમાં સમજતો જાય છે, અને તેવી સમજણ દ્વારા તેને જ્ઞાન થાય છે કે આવેગોનો પાશ્વરી અવહાર પોતાની ઉન્નતિમાં આડો આવી રહેલો છે, પછી તેવી પાશ્વરી સ્થિતિને નિવારવાની તાકાત ડેળવવા લાગે ॥ અને તેવી તાકાત દ્વારા આવશ્યક સંયમ અને આવશ્યક વિવેક પોતાના જીવનમાં પેદા કરી શકે છે. મનુષ્યજીવનનો આ ઉદ્દેશિત ક્રમ છે. તે ક્રમને વધારા રહીને જ તેના વિકાસનાં અને તેની ડેળવણીનાં આયોજનો કર્યા ધટે એ રીતે આયોજનો ન થયાં હોય તો ચારિત્ર્યનો બધાર શક્ય ન બને. એટલા માટે જ બાળકની ડેળવણીમાં શુદ્ધિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો ॥ તેથી આપણને ધણું તુક્યાન મળ્યું છે. બાળકનાં જીવનનું ધડતર આવેગોની અને જીર્ણોન્મી શુદ્ધિ ઉપર રહેલું છે એટલે તો આપણે ચારિત્ર્યધડતરનો વિચાર કરીએ ત્યારે સુખાતઃ આ બાળકોનો વિચાર કરવો પડે.

માણસ જન્મની સાથે કામદૃષ્ટિ લઈને જન્મે છે. એ કામદૃષ્ટિ પ્રાથમિક દશમાં થી રહીને જગ રહ્યા કરે તો તેમાંથી કામવાસના જ પેદા થતી રહે. પરંતુ કામવાસના પોતાનો રમૂજ પ્રદેશ છોડીને આગળ આવે તેમજ વાસનાનો રમૂજ સતોષ છોડીને સદૃશતા તરફ ઢળે ત્યારે તેમાંથી પ્રેમનું તત્ત્વ પેદા થાય છે. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ્યાં ત્યારે કે પુરુષ વાસનાને દેહસંબધથી પોષીને સતોષ માનતાં હોય છે. દેહની તેની વાસનાને ધરીએ વંખત તેઓ પ્રેમનું નામ આપે છે. ખરી રીતે હકીમો તો તેનાં વાસનાયુક્ત રમૂજ અવહારોમાં પ્રેમતત્ત્વ જુદાઈને પહેલું હોય છે. જે ધરીએ એનાં જુવાન સ્ત્રી-પુરુષો માતા-પિતા બને છે તે ધરીથી રમૂજ વાસના રૂપાંતર મેળવવા તરફ વહેવા લાગે છે. આપણાં સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે બાળકનાં માતાપિતા પોતાનાં રમૂજ પ્રેમને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપવા લાગે છે અને બાળક માટેનાં પોતાનાં ચૂંબનોમાં કે આલિંગનોમાં કયાંયે રમૂજ વાસના હોતી નથી તેવા અનુભવ કરતાં

હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો ચૂંબનોનું અને આલિંગનોનું વાસનાયુક્ત સ્વરૂપ પોતાનાં બાળકો સાથેનાં સંબંધોમાં આપોઆપ અદશ્ય યર્ષ જાય ॥ અને કામદૃષ્ટિને સ્થાને પ્રેમદૃષ્ટિ આવીને બેસી જાય છે. આ હકીકત આપણે સમજી લઈએ તો નાતાં બાળકોનું જન્મત શુદ્ધ પ્રેમમય બનાવી દઈએ. એક કે અનેક બાળકોનાં માતાપિતા પોતાની રૂપાંતર પામેલી પ્રેમદૃષ્ટિને મોટા વિસ્તારમાં પણ લઈ જઈ શકે છે. કુટુંબપ્રેમમાંથી પડોશપ્રેમ, પડોશપ્રેમમાંથી ગ્રામપ્રેમ, ગ્રામપ્રેમમાંથી રાષ્ટ્રપ્રેમ, અને રાષ્ટ્રપ્રેમમાંથી વિશ્વપ્રેમ જન્મત કરી શકાય છે. જડ અને પ્રાથમિક દૃષ્ટિ આ રીતે જીઆમાં જીવ્યું સંસ્કરણ મેળવીને માનવીને ચારિત્ર્યના સિખરે પહોંચાડી દઈ શકે છે. આ ક્રિયા અચ્યત રીતે થતી હોય છે અને છતાંયે તેનું જ્ઞાન એટલા માટે આવશ્યક છે કે રૂપાંતર પામેલું પ્રેમતત્ત્વ કોઈ સકુચિત મનોમાર્ગ બધાઈ રહે નહીં પરંતુ વિશાળ સ્વરૂપ આપવા પડે શકે.

આજની દુનિયામાં સ્વાર્થની સંકુચિતતા ધણી મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ધણી વખત તો એવું પણ બનતું હોય છે કે પોતાના નાનકડા સ્વાર્થ માટે બીજાને નહતું મોટું તુક્યાન મળતું હોય તો પણ તેની કાળજી નહિ રાખે. આવા પ્રકારનાં સ્વર્થની માનવીને પણ આપણે ચારિત્ર્યસંપન્ન નહિ મળી શકીએ. પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરીને પણ અન્યને સહાયશ્રુત બનનાર માનવી લોકોની નજરે અદિચ્ચવાન લેખાય છે. સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં માણસ પડે છે કે સંકુચિત સ્વાર્થના આવા સંસ્કારો પણ માનવીને તેની જાલસવમાંથી મૂળના હોય છે. આપણાં સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે નાનું બાળક પોતાની સંકુચિતદૃષ્ટિમાંથી બહાર આવવા મથતું હોય છે ત્યારે તેનાં વડીલો જ એક યા બીજા નિમિત્તે તેને શેકતા હોય છે. સામાન્ય રીતે બાળક અત્યંતકેન્દ્રી હોય છે. અને છતાંય તેની તે અસહ્યમાંથી તેને બહાર લાવનાનું પણ મુશ્કેલ નથી. અંગત સ્વાર્થ માણસને જુદું ખેલતા શીખડાવે છે. જુદાણુમાંથી બીજાને હેતરવાની મનોદાશા બહુ

સહસ્રાધી પેદા થાય છે. ચારિત્ર્યના ધડતર માટે નિરવાર્યવૃત્તિને પોષવાનું કામ તથા અન્ય માટે શક્ય તેટલો લાભ કરવાનું કામ સમાજમાં ઊપજનવતું પડશે. આ માટે પણ બાલવય તરફ જ નજર રાખવાની રહે છે. સ્વકેન્દ્રી બાળક બીજની પથ્થુ ગણના કરતું બની જાય અને પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ અન્યના હાલ માટે પણ કરવાની ટેવ કેળવતું રહે તો તે બાળકમાં મોટી ઉંમરે નિરસ્વાધ બનવાની શક્તિ ધીમે ધીમે પેદા થતી રહે છે. ચારિત્ર્યધડતર માટે કેળવણીની આ ક્રિયા અત્યંત આવશ્યક ગણાય.

મનોવિજ્ઞાનનું કહેવું છે કે માનવીના મોટા ભાગના વ્યવહારો એક યા બીજા પ્રકારે તેની ઊર્મિને વશ વર્તીને થતા હોય છે. ઊર્મિશતા સદૃશ્ય પણ છે અને દુર્યોગ પણ છે. ઊર્મિશ ભાણુસ સાચા પથે હોય તો અન્યને માટે પોતાનો જાન પણ જોખમમાં નાખે. ભાણુસની ઊર્મિઓ આડે માર્ગે ચડી ગઈ હોય તો અન્યનો જાન લેવા સુધી પથ્થુ માનવીને પ્રવૃત્ત બનાવી શકે. ઊર્મિના સારા નરસાપણનો આધાર બાળકનાં આવેગોની સાચી યા મોટી કેળવણી પર રહેતો હોય છે. ક્ષુધાવૃત્તિ ખોટે માર્ગે વહેલી ઊર્મિઓને લુંટ કરતા શીખવે. એ જ વૃત્તિ સંસ્કાર માર્ગે વહી હોય તો બીજાઓની ક્ષુધા સતોષવા માટે પ્રવૃત્ત થવા સારુ માનવીને પ્રેરણા પાળુ આપે. બાળકનું જીવન જડ ઊર્મિઓથી ભરેલું હોય છે. વાતવાતમાં તે રડી પણ પડે અને હસી પણ પડે. 'ખીજવાનું' અને રીસાવાનું' બાળક માટે તદ્દન સહજ હોય છે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની સરખામણીમાં ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તરફ ઢગી પડવાનું બાળક માટે તદ્દન સુલભ હોય છે. બાળકનાં બધાં આવાં વલણોને નાનપણથી જ સાચી દિશા આપવામાં આવી હોય તો મોટી ઉંમરે એની ઊર્મિઓ વધારે સ્વચ્છ બને, વિવેકવાળી અને સંયમી પણ બને. જેની ઊર્મિઓ નિર્મળ છે, જેને પોતાની ઊર્મિઓ ઉપર કાબૂ છે,

અને જે ભાણુસ ઊર્મિપ્રેરીત વ્યવહારોમાં વિવેક દાખવી શકે છે તેને આપણે ચારિત્ર્યવાન કહીશું.

આવી જ વાત માનવીની સંગ્રહવૃત્તિની છે. જરૂર હોય તેના કરતાં સંગ્રહ વધાર્યા કરવો અને તેવો સંગ્રહ વધારવા માટે માનવતાના નીતિ નિયમોને પણ એક કોરે ચૂકવા તેમાં આપણે ચારિત્ર્યનું દૃષણ જોઈએ છીએ. આમ છતાંય કમનસીબે આજે આ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ આપણે કબૂલ કરવું જ પડશે. ભાણુસ વધારે ને વધારે પરિગ્રહશીલ બનતો આવ્યો છે. એક બાબુ ધનસંપત્તિના ઢગલા હોય અને બીજા બાબુ દરિદ્રતાનું કારુણ્ય ભર્યું હોય તેવું સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આના પરિણામે સમાજ-જીવનમાં ભારે મોટી અસમાનતાઓ પેદા થઈ છે. એવી અસમાનતાઓમાંથી સ્વાર્થપરાયણતા અને શોષણવૃત્તિ પેદા થયા વિના રહેતી નથી. આ બાબતમાં પણ આપણે માનવીની બાલવયથી તેના ઉછેર માટે જાગૃત બનવું પડશે. સંગ્રહવૃત્તિને બેકાબૂ બનાવવા ન ફેરી અને અલ્પપરિગ્રહની ભાવના ચિત્તમાં પેદા કરવી તે કામ અધરું જરૂર છે, પરંતુ સાધી ન શકાય તેવું તો નથી જ. ચારિત્ર્યના ધડતર માટે આપણે આ દિશામાં પણ નજર નાખવી રહે છે.

ઉપર જે કહેવાયું તે ઉપરથી સહેજે સમજી શકાશે કે ચારિત્ર્યધડતર માટે નિયમોનું પાલન ન થાય તો સજા કે દંડ એ પ્રકારની નીતિરીતિ ફલદાયી બનવાની નથી. ચારિત્ર્યના ધડતર માટે ઉપદેશો પણ નિષ્ફળ નીવડવાનાં છે. સમજનવટ કોઈ કોઈ વખત કામ લાગે છે ખરી. પરંતુ એ પણ ક્ષણજીવી નીવડે છે તેવા અનુભવ છે. ચારિત્ર્યધડતરને પામે તો બાલવયથી જ નાખવો પડશે, અને તે માટે આજની બાળકેળવણીને ધરમૂળથી બદલી નાખવી પડશે. ચારિત્ર્યધડતર માટે જે વિશેષ અંગે આપણે વિચારી જોયાં તે અંગેને યથાર્થ કેળવણી એ જ તેનો સાચો માર્ગ છે.

પરોક્ષ ન્યાય

કાયદાના ચૂકાદા આપનારને જ ન્યાયે કાયદા જાહેરી દેતા હોય ત્યારે ચૂકાદા આપનારની કેવી કક્ષાની સ્થિતિ થાય છે તે આ વાર્તાના નાયક ભવા મેઇસ્ટરેટનું એકરારનામું સમજાવે છે. સાંસારિક પ્રશ્નોને આબરૂદ રીતે હણતી આ વાર્તા એટલે જ વધુ વાંચનીય બને તેવી છે.....

નગરમાં વાત જાડી હતી કે મેઇસ્ટરેટ હર્ષવદન મહેતાએ પોતાની જગ્યાનું એકાએક રાજીનામું આપ્યું છે, અને હવે પોતે નોકરી છોડીને બીજા ક્યાંય જઈ રહેવા માગે છે. ત્રણ વર્ષથી તે એ અધિકાર પર હતા અને પત્ની સાથે એક ભાડાના મકાનમાં રહેતા હતા. વર્ષો પોતાની માલિકીનું મકાન બાંધવા માટે જમીનનો ટુકડો ખરીદવાનો વિચાર પણ તે કરતા હતા, એવામાં એવું શું બન્યું હતું કે તેથી તે એકદમ નોકરી અને નગર પણ છોડી જતા હતા, તે કશું લોકો જાણતા નહોતા.

લોકોમાં ચર્ચાચર ચાલી. પરિચીતો અને રોહીઓ મહેતા મેઇસ્ટરેટને મળવા નિમિત્તે તેમને ત્યાં જવા લાગ્યા અને નોકરી છોડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. જવાબમાં તે એટલું જ કહેવા કે પોતે અંગત કારણે નોકરી અને નગર છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે પણ અંગત કારણોને તે છુલાસો કરતા નહિ.

પરિણામે નગરમાં કાંઈ કાંઈ અફવાઓ જાડવા લાગી. કાંઈ જાનતું કે તે સરકારના કાંઈ યુનાર્માં સપાઈ ગયા છે, કાંઈ કહેતું હતું કે તેમની નવેદા પત્નીને આ નગરમાં રહેતું ગમતું નથી, તો કાંઈ એમ કહેતું કે એમની સામે એમનો કાંઈ ન્યાતીસો ફરિયાદ કરવાનો છે તેથી તે ખદનાખીથી ખચવા ઈચ્છે છે.

આવી અફવાઓથી મેઇસ્ટરેટ કાંઈક બેચેની અનુભવી રહ્યા હતા. એવામાં એક પત્રકાર તેમની મુલાકાતે જઈ ચડ્યો. તે વિશેષ ચૂંચવણમાં પડ્યા, પણ હવે બે પોતે કાંઈ મુલાકાતે નહિ કરે તો અફવાઓને વધુ ઉત્તેજન મળશે એમ સમજીને તેમણે પત્રકારને કહ્યું. 'મારું રાજીનામું એ મારી અંગત દરકીત છે. તેનું કારણ મેં સરકાર પર લખેલા રાજીનામાના પત્રમાં પણ રપટ કર્યું નથી, એટલે લોકોએ તે જાણવાની

અપેક્ષા રાખવી જોઈએ નહિ; છતાં હું એટલું કહું છું કે કોઈ કાંઈનાર ન્યાય તોળતાં મારે મારા અંતરના વિચારોની સાથે જવડો કરવો પડે છે. ન્યાયનું તોલન મારે કાયદાના ત્રાજવાથી કરવાનું હોય છે. આવે જ એક વિશિષ્ટ અનુભવ થતાં મને કેવળ મારા આત્મિક સંતોષ ખાતર આ હોદ્દો છોડવાનું ઉચિત લાગ્યું છે.'

પત્રકારે પૂછ્યું : 'આ નગરમાં આપ લોકપ્રિય છો. આપના અનેક મિત્રો પણ છે, એ કારણથી આપ નોકરી છોડે તે કાલે, પણ નગર શા માટે છોડો છો ?'

હર્ષવદન મહેતાએ સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો : 'તે હું તમને નમર છોડ્યા પહેલાં એકવાર કહીશ, અત્યારે નહિ.'

લોકો હવે એવી આશા રાખવા લાગ્યા કે મેઇસ્ટરેટના રાજીનામાના કારણની રપટતા પેલો પત્રકાર જ મેળવીને પોતાના પત્રમાં આપશે. લોકો રોજ રોજ ઉત્સુકતાથી છાપાનાં પાનાં ઉથલાવવા લાગ્યા.

છેવટે એક દિવસ છાપામાં ખુદ હર્ષવદન મહેતાનો જ લખેલો આખો પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો અને લોકોએ તે રસથી વાંચ્યો :—

'મારી અદાલતમાં એક મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો જેનો ચૂકાદો મારે આપવાનો હતો.

'અચૂંનલાલ નામના વાદીએ નિરાતમ નામના પ્રતિવાદી ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તેની ફરિયાદનો મુદ્દો એ હતો કે પ્રતિવાદીએ ચંપા નામની એક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું પરંતુ એ ગેરકાયદેસર હતું, તે કારણે તે રદ થવું જોઈએ.

'હિન્દુઓના સામાજિક નિયમો અને રીતરિવાજો મુજબ ચંપાનો વિવાદ અચૂંનલાલ સાથે થયો હતો.

વાદીએ એ અંગે પોતાના પક્ષ તરફથી ધણીની સાક્ષી રજૂ કરી હતી. જેહની સમાધિ થયાનો લેખ પણ ન્યાતના ચોપડામાં નોંધાયો હતો. એવામાં પ્રતિવાદી નરોત્તમે કેણુ જાણે ક્યાંથી આવીને સંપાને લલચાવી, તેના ઘરનાં માણસોને રાજી કર્યાં અને જે તિથિએ અર્જુનલાલ તથા સંપાતું લગન થવાતું હતું તે જ તિથિએ નરોત્તમ તથા સંપાતું લગન થઈ ગયું ! અર્જુન-લાલ જાન જોડીને પરણુવા ગયેલાં તેને પાછા ફરતું પડ્યું. આ ઉપરથી અર્જુનલાલે, પ્રસ્તુત લગનને ગેર-કાયદેસરનું અને નિયમ વિરુદ્ધ થયેલું લગન જાહેર કરવાની અદાલતને આગળે અરજ ગુજારી હતી.

‘ન્યાય તોળવા જતાં મારી સામે વિકટ સ્થિતિ આવી જીભી રહી. મારા આમા મને કહેતો હતો, ‘હર્ષવદન ! તું જ તારી જાન ઉપર દષ્ટિપાત કર ! તે’ પણ એલું જ કાર્ય કયું’ છે ! તારા પ્રભાવતી સાથેના લગનની કહાણી પણ એવી જ છે ને ? લોકો તે બૂઝી ગયા હોય તો જુદી વાત છે પણ ન્યાયની દષ્ટિએ તારે ન્યાયાસન પરથી જોડીને આરોપીના પીંજરામાં જોડા રહેવું જોઈએ.’

‘હું કાંઈ નિશ્ચય ન કરી શક્યો. શું કરું ? એ વિષયમાં હું પ્રભાવતીને પૂછી જોઈ ? તેની સાથે અચોં કરું ? તેના મત જાણી લઉં ? પણ હું તેને પૂછી ન શક્યો. એ બહુ જ ભાવનાશીલ યુવતી છે. ધણીવાર રજામાંથી ગળ જતી જતાં વાર લાગતી નથી. એટલે મારે બહુ જોઈ વિચારીને કાણું કારણું જોઈએ.

‘પ્રભાવતી એક ગરીબ કુટુંબની પુત્રી છે. તેલું લગન એક સાધારણ રિથતિના યુવક સાથે થવાતું હતું. સગાઈ થઈ ચૂકી હતી અને લગનતિથિ પણ નક્કી થઈ ગઈ હતી. લગનની તૈયારીઓ આઠી રહી હતી, એવામાં અનાયાસે અમારો મેળાપ થયો અને હું તેનાથી આકર્ષાયો. હું મોટા ઘરનો છોકરો હતો. એ ગરીબ કુટુંબની છોકરી સાથે લગન કરવાની મારી ધમ્જા મેં મારા પિતા સમક્ષ રજૂ કરી. સાથે એ પણ જણાવી દીધું કે જે પિતાજી સંમતિ નહિ આપે તો

મારે આત્મહત્યા કરવી પડશે.

‘પ્રભાવતી અમારી જ જ્ઞાતિની હતી. પરંતુ અમારી વચ્ચે સામાજિક અંતર ધણું મોટું હતું. મારા પિતા એક વકીલ હતા. તેમને માટે આ પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન હતો, છતાં છેવટે તેમણે સંમતિ આપી અને પ્રભાવતીના પિતાને કહેણુ મોકલવામાં આવ્યું. તે ઉપરાંત ક્યાણુ પણ કરવામાં આવ્યું. પ્રભાવતીએ જાણ્યું પણ નહિ અને એકદમ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. જ્યારે મારી જાન તેના ઘરના બ્યારણા પાસે જઈ પહોંચી ત્યારે જ પ્રભાવતીએ વાસ્તવિકતા જાણી અને લોકો પણ આશ્ચર્યમાં પડ્યા. એ રીતે પ્રભાવતી મારી પત્ની બની. જે યુવક સાથે તેની સગાઈ થઈ હતી તે આજે પણ છે, પરંતુ તેણે મારી સામે અદાલતમાં ફરિયાદ નોંધાવી નહિ, અને પોતે ગામ છોડી બીજે રહેવા આલ્થો ગયો.

‘ધીરે ધીરે અમે જોઉં આ બનાવ બહી રહ્યાં હતાં, એવામાં આ મુકદ્દમાએ ચેતન્યને ફરી લીધો. મને એવો વિચાર થતો હતો કે સંપા તથા નરોત્તમના લગનને જો હું નિયમ વિરુદ્ધનું કારણું અને રદ કરું તો માટું તથા પ્રભાવતીનું લગન પણ રદ જ થયું જોઈએ ને ? લાલે મને ન્યાયની અદાલતમાં ન દોરવામાં આવ્યો, પણ ન્યાય તો જેવો અદાલતની અંદર હોય તેવા જ તેની બદલાર પણ હોવો જોઈએ, અને જો એમ બને તો મારાથી પ્રભાવતીને વિશેષ કેવી રીતે વેડી શકાય ?

‘મેં એ મુકદ્દમાના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો તૈયાર કર્યા અને દરેક પ્રશ્નનો જવાબ મેં મારી જાન પાસે માગ્યો. મારી પાસે મારા અચાવતો કોઈ જ જવાબ નહોતો. મેં પોતાની જાનને પણ નરોત્તમના જેવી જ અપરાધી માની, પરંતુ મારો દુર્બળતા પર હું છત કેવી રીતે મેળવી શકું એ પ્રશ્ન મહત્વનો હતો. મેં જાધો જાનતા અપરાધીના દેસલા આપ્યા છે, પણ કોઈવાર એવો વિચાર નથી કર્યો કે, લાલ, મારી જાનને પણ તોળી જોઈ ! સામે અપરાધી જોભો છે,

તેને દંડ દેવો જોઈએ, સજા કરવી એ જ ન્યાય છે, એટલો વિચાર મેં હમેશાં કર્યો છે, એથી વધારે કશું નહિ !

‘અદાલતમાં મેં ચંપાને પૂછ્યું : ‘તું નરોત્તમને છોડીને અર્જુનલાલની સાથે જઈ રહેવા ઇચ્છે છે ?’

‘ચંપાએ ધીરથી જવાબ આપ્યો : ‘સાહેબ ! હવે તો એકવાર થાય છે અને તે તો ઘઈ ગયું છે. હવે તો હું નરોત્તમની સાથે જ રહીશ. આપ સાહેબ આપની પત્નીને પૂછી જોશો તો તે કેવો જવાબ આપશે ?’

‘ચંપાએ એ રીતે ટકાર કરી હતી, પણ હું તે પી ગયો. પ્રભાવતીને જો હું પૂછું તો તે કેવો જવાબ આપે ? ચંપા અને પ્રભાવતીની રિયતિ એક સરખી જ હતી. મેં નરોત્તમને અને અર્જુનલાલને પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેમને માત્ર ન્યાય જોઈ તો હતો. પછી વકીલોની દલીલો બાદ ચુકાદો આપવાની તારીખ નક્કી કરી.

‘પણ મારી કલમમાંથી ચુકાદો ન નીકળી શક્યો. કાપડો એ હવે ૨૬ કરવા માગતો હતો. પણ મારો આત્મા તેમ કરવા તૈયાર નહોતો. કાચરો નરોત્તમને અને ચંપાને વિખૂટા પાડવા ઇચ્છતો નહોતો, કારણ કે પ્રભાવતીથી છૂટા પડવાને મારો આત્મા ના કહેતો હતો.’

‘હું ચંપા, નરોત્તમ અને અર્જુનલાલને એમનાં ભાગ્ય પર છોડી જવા ઇચ્છું છું. એમનું જે થવાનું હશે તે થશે, પણ મારા આત્માનો શુદ્ધ વેદી સફળ તેમ નથી;

એટલે ફેસલો આપ્યા વિના જ હું ન્યાયાસન અને નગર પણ છોડી જવા ઇચ્છું છું’-કે જેથી ફરી કોઈ વાર મારી પાસે આ પ્રકારનો ન્યાય માગવા આવનારનો સામે જોઈને મારે ઘરમાં પડે નહિ.

‘આખરે તો હું અને પ્રભાવતી, તેમજ ચંપા, નરોત્તમ અને અર્જુનલાલ, બધાંય ભાગ્યકર્તા જ બેલાઈએ છીએ !’

*

મેજસ્ટ્રેટ હર્ષવદન મહેતાનો પત્ર છાપામાં છપાઈને બહાર પડ્યો, લોકોએ તેમની હકીકત જાણી, પણ તે વખતે તો તે પત્રની સાથે નગર છોડીને કોઈબીજે રથએ ચાલ્યા ગયા હતા.

એ દિવસ પછી અદાલતમાં હર્ષવદન મહેતાની જગ્યાએ બીજા, મેજસ્ટ્રેટ અમરનાથ મેજસ્ટ્રેટને, લેવાઈ ગયેલી. જુજાનીઓને આધારે ફેસલો આપવો જોઈએ કે આખો ચુકાદો ફરી નવેસરથી ચલાવવો જોઈએ એ એક કોષડો ઘર્ષ પડ્યો. વકીલોએ સૂચના કરી કે એ સૂચને ઉપરી અદાલતની સલાહ લેવી જોઈએ. એ સૂચના પર અદાલતમાં નિર્ણય થવા પામે તે પહેલાં વાદી અર્જુનલાલે આવીને મેજસ્ટ્રેટને એક અરજી આપી. અરજીમાં જણાવ્યું હતું કે ‘માઝ મેજસ્ટ્રેટ હર્ષવદન મહેતાએ પરાક્ષ ન્યાય આપી દીધો છે એટલે હવે હું અદાલતનો કાચકેસરનો ફેસલો માગતો નથી, અને નરોત્તમ તથા ચંપાને વિખૂટાં ન પાડતાં તેમને સુખી સંસારનો આશીર્વાદ આપી ફરિયાદ પાછી બેસી લઉં છું.’

[અનુવાદિત]

*

અંક ૫૨માર

દીરસાગરની મહત્તા ?

તમારા વિષુ એ સુરલોક મારો નાશ નહોતરશે, સુધાના ધોધ વરસે પણ હૃદય ઉપવન ન પાંગરશે;

હવેને દીરસાગરની મહત્તા હોય મોટી પણ, સલિલના એક ટોપા વિષુ મછલી તરફડી મરશે.

*

નોકરશાહીની જડ

તુમરશાહી, નોકરશાહીની જડ અને અંગેશ . સામનકાળનું એ જ '૨૩ ટેપીકમ' આને પણ આપણે આગાહીનાં ફસ વર્ષ પછીથી એવું ને એવું જ અનુભવીએ છીએ તે આ લેખના ત્રણ પ્રસંગોમાં આબાદ રીતે વર્ણવ્યું છે. આપણે નાણે હજી આગાહીને જીવવાની વાકાત જ ન મેળવી હોય ને !.....

૧૨ એ અઠનાડિયે એક ગામ ગયો હતો. પંચાયતની એકિસમાં ગયો. પંચાયતે આને આગવરનાળ્યને પાયો છે. એને સરકાર વધુ ને વધુ સત્તા આપવા માગે છે. નવી નવી પંચાયતો રચાય છે. ન્યાં સરકારી ચોરાનું મકાન હતું તે પંચાયતને સોંપી દેવામાં આવ્યું છે. હું ગયો તે પંચાયતકચેરી પણ અગાઉ ચોરાનું મકાન હતું. એ કારણે સરકારી અમલદારને ઊતરવાનો એમાં હક છે.

તલાટીનો મુકામ હતો. એ ગામ વચ્ચે તલાટી છે અને બીજા ગામે તે રહે છે. એટલે રમ્યું ખડ્યું રહી ગયેલું મહેસૂલ વસૂલ કરવા એમાં પગલાં થયાં હતાં. નીચે ગોઠા ઉપર એ બેઠા હતા. અને ડેરક ઉપર ચોપડા હતા. એક ખેડૂતનું મહેસૂલ બાકી પડ્યું હતું તેને બેલાવવા વર્તણૂકિયાને મોકલ્યો હતો. એ આવ્યો અને ગામના એક બીજા ભાઈ આવ્યા. એમને જોતા જ તલાટી ટૂટી પડ્યા. જંગલી માણસ બેઠો શકે તેવા ઉદ્ધત અને અપશબ્દો ! એ ખેડૂત ચીંથરેહાલ હતો. એના શરીરના દેહાર કહી આપતા હતા કે એ અર્ધજીવનથી વેળીને જીવતો હતો. એક ખેતરનું એને જમીન-મહેસૂલ ભરવાનું હતું. એ ખેતરની જમીનમાંથી અમુક ભાગ સડક-રોડ થતાં એમાં ગઈ હતી. એ વાતને તો આને ખાર વરસ થયાં પણ સરકાર તરફથી એનું વળતર મળ્યું નથી. ઉપરાંત ગયેલી જમીનનું પણ મહેસૂલ લેવાયા કરતું હતું. ત્રણેક વર્ષથી સરકારની આંખ બાંધી અને એ જમીનનું મહેસૂલ લેવાનું બંધ થયું છે. પરંતુ તે મહેસૂલ હજી આ ખેડૂતને બાદ મળતું નથી ! બીજાએ કહ્યું ત્યાં સુધી તો એણે પણ ભણું પરંતુ એની સાથેના બીજા ખેડૂતોનું મહેસૂલ કપાયું છતાં પોતાનું શાંતી કપાય નહિ તે આ ખેડૂતની સલાહ

હતો. ગઈ સાલે એ કારણે એણે બે રૂપિયા એકાજ લખી હતી. એ રીતે આ વરસે એકાજ મળ્યો હતો. ન્યારે સરકારી ચોપડે પાછલા વરસના બે બાકી પડતા હતા, આ વરસના બે, એ બે બંને બીજા બે એમ છએક રૂપિયા ભરવાના નીકળતા હતા. ખેડૂત માનતો કે એ અને જમીન-મહેસૂલમાં એ રકમ બાદ મળે તો કંઈ ભરવાનું ન રહે અને રહે તો એકાદ-બે રૂપિયા જ. તલાટી, જે આ જૂંચ ઉકેલી એને મદદરૂપ થઈ શકે તે જ આમ જંગલી જેમ થઈ એટલે ખેડૂત મિચારો કેને પૂછે ? એણે ગામના એક બાજુને પૂછ્યું. એણે એની સમજણ પ્રમાણે સલાહ આપી કે તારે મહેસૂલ ન ભરવું. સરકારે રસ્તામાં જમીન લીધી છતાં શું કામ મહેસૂલ મળે ન આપે ! મહેસૂલ ભરવા તગાદો કર્યો તારે એણે એને મળેલી સલાહ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો અને કાણે સલાહ આપી હતી તેનું નામ આપ્યું. સલાહ આપનારે નાણે ચુનો કર્યો હોય તેમ તેને પણ તલાટીએ બેલાવી, મંગાળ્યો હતો. સરકાર વિરુદ્ધ તમે ખેડૂતને ચડાવો છો, તેમ જણાવી તેને પણ તલાટી દબાવી રહ્યા હતા.

હું કંપી બીક્યો, અંગેશ સમયમાં નોકરશાહી મારફત ખેડૂતનાં જે વસાહતરૂપ થતાં એ જ હાલાકી આ ખેડૂતની થઈ રહી હતી. એક નાગરિકે એને સલાહ આપી તેનું પણ અપમાન થઈ રહ્યું હતું. સરકારી નોકર એ પ્રજાનો સેવક છે તે વાત તો તલાટીએ નાણે સાંભળી જ ન હોય અને પ્રજા દેશની માલિક થઈ છે તેની નાણે એને બાજુ ન હોય તેમ એ જૂની નોકરશાહીની ઢબે જ અમલના મદમાં ચકચૂર હતા અને નાણે આ જ સ્વાભાવિક જીવન હોય, લોક એમની ગાળા-અપશબ્દો સહેવા જન્મ્યા હોય, એમાં અનુગતું પણ કંઈ ન હોય તેમ ગામના બીજા

માણસો, સરપંચ અને મારી હાજરીમાં એ આ રીતે વર્તતાં લખવાવાને બદલે જોરવની અદ્યક્ષા બોલતા હતા. સરકારને ત્યાં બધી જગીન-મહેસૂલ જગ્યા થઈ જાય અને કોઈ બાકી ન રહે એટલે પોતાની આવડત પૂરી થઈ એ જ જૂનો ગજબાજબ પશુ એમની પાસે હતો. જે ખેડૂત પાસે, ચોરામાં આવ્યો ત્યારે પશુ પૂરા પહેરવાનાં કપડાં નથી, તેનો હિસાબ જોઈ આપવો, તેને રકમ પ્રથમ મળે એવી અને એ રીતે સરકારનું મહેસૂલ અને પ્રજાનું હિત બંને જોવાં તેનો ખ્યાલ મિલકુલ આવ્યો ન હતો. ટૂંકમાં તથા દીના વર્તનમાં સ્વરાજ્ય આવ્યાનો કોઈ ફેરફાર નજરે પડ્યો ન હતો.

મેં કહ્યું : 'તલાલી, તમે જેવું ઉદત વર્તી રહ્યા છો તેનો ખ્યાલ છે ?'

જાણે કોઈ માણસ નસામાંથી જાનમાં આવે તેમ તલાલી હંડા પડ્યા, પશુ નોકરીની ખર્ચાઈ જીવનમાં વણાઈ ગયેલી એટલે પોતે અયોગ્ય વર્તી ન હોય તેમ બોલ્યા : 'હું કયાં કશું ખરાબ બોલ્યો છું ? પૂછો એને, જેટલા વખત એને બોલાવ્યો, ઉવટ થાકીએ એટલે કંટાળીએ. આ લોહા જોડે કામ લઈ મગજ બહેર મારી જાય છે.'

તલાલીએ, અચાવ કરવાની ફરજ આવી પડી હોય અને ખોટા અચાવ કરે તેમ દલીલ કરવા માંડી. જાણે મારી ગેરહાજરીમાં ખાનુ હોય અને તે કહે તે ઉપરથી મારે નિર્ણય કરવાનો હોય, તેમ એમણે વિવેક બહાર બોલ્યા નથી તેમ કહેતાં પશુ એમને સંકોચ ન થયો. આખું શાળ વર્તીને એમની દુનિયામાં એ વિવેકમાં અણગમતું હશે તેમ એ માનતા હોવા જોઈએ.

સરપંચે પશુ એમનો અચાવ કપો : 'આમ બેધડા ન સે તો ગામડાના લોકો માન્યા પશુ ન રહે. ચહેરની પેઠે વિવેકથી વર્તે તો આ લોક કાને ન કરે !'

પંચાયત એટલે ગામની પ્રતિનિધિ સંસ્થા. સરપંચ એટલે મુખ્ય નાગરિક, એની તો પ્રથમ ફરજ કે

ગામના એકેએક માણસના એ પ્રતિનિધિ છે. તલાલીનું તે વર્તન એ ખેડૂત સાથે નથી પણ મારી સાથે છે. આ વસ્તુ સરપંચને ન સમજાય, મુખીને ન સમજાય કે પંચાયતના સભ્યોને ન સમજાય ત્યાં સુધી તલાલીની સાન ઠેઠાણે શી રીતે આવે ?

*

સાંજે ઘેરથી નીકળતાં મોડું થઈ ગયું એટલે ફરવા નીકળ્યો ત્યારે શેઠ ઉપર અધારું થઈ મળું હતું. એકલો હતો એટલે અપાઠાળ્ય શેઠને કવેરા પૂરા કરવા ચાલ્યો હતો. વિચારે પહોંચ્યો ત્યારે શેઠની હુકીના બે મિત્રો બેઠા હતા. અને એતાં ભગતે કહ્યું : 'તમારી સોસાયટીની જગ્યામાં ફોનના તાર નાખ્યા તે જોવા ?'

મેં કહ્યું : 'ના.'

ભગત : 'ત્યારે તમે કયાં જોઈને ચામે છો !'

આસાલાઈ રસ્તામાં ગયા. તેમણે પશુ મારું ધ્યાન એમ્બુ, આજુક રસ્તેનથી એતીવાડીને રસ્તે, ખેડા ગિલ્લા સહકારી દુધની નવી ડેરી આવેલી છે, તેની ખાનુમાં આય' શે. એ. હાઉસીંગ સોસાયટીની જગીન છે. સરકાર તરફથી હમણાં એ મિનિમી-લાયક રહેઠાણની જગ્યા તરીકે મંજૂર થયેલી અને તેમાં ૩૦ મકાનો બાંધવાના પ્લોટ પડેલા છે, એ પ્લોટના પથ્થરો પશુ એમાં નાખેલા છે. આ હાઉસીંગ સોસાયટીની જગ્યામાં થઈ ટેમ્પેરેનખાતાએ ડેરીમાં ટેમ્પેરેન લઈ જવા તાર નાખ્યા છે, એવી રીતે નાખ્યા છે કે જ્યારે એ જગ્યાએ સોસાયટીનાં મકાનો ચાલુ ત્યારે એને અડચણકર્તા નીવડે.

અંગ્રેજો પોતાને જગત ઉપર રાજ્ય કરવા જન્મેલી પ્રજા માનતા અને તેના દાયા બનેલી સરકારી નોકર-સાહી પોતાને સર્વ-સત્તાધીશ માનતી. એ કુસરકાર નોકરસાહીમાંથી ગયો નથી. તેનો જીવતા જગતો દાખલો ટેમ્પેરેનખાતાએ તાર નાખ્યા તે પૂરે પાડે છે. દેશના વિકાસમાં કોઈ અડચણ ન નાખે અને

નાખે તો એથી મુશ્કેલી ઊભી ન થાય તે દૃષ્ટિએ તાર-ટેલીફોનનાં દોરડાં સરકાર ખીજાની માલકીની જગામાં નાખી શકે તે અધિકાર એને મળેલો છે, પરંતુ એ અધિકાર એવો આંધળો ન હોઈ શકે કે મૂળ માલિકના હક્કનો જ વિચાર ન કરે.

જે ડેરીમાં ટેલીફોન જાય છે તે પણ રસ્તા ઉપર આવેલી છે, એની જગામાં થઈ એક ટેલીફોન લાઈન ગયેલી પણ છે. તો ખીજા લાઈન ડેરીની જગામાં થઈને લઈ જવાને બદલે બાલુમાં આવેલી હાલિસીંગ સોસાયટીની જમીનમાં થઈને લઈ જવા ટેલીફોન-ખાતાની તુમારસાહી તુમાખી સિવાય બીજું શું સમજવું? એ તાર નાખનાર માણસો અને તેના અધિકારી આખો મીંચીને તો નહિ જ ચાલતા હોય. એમણે ખેતરમાં નાખેલા પથ્થર જેવા તો હશે જ. એ ઉપરથી એમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે આ જગા ખેતી માટેની નથી પણ મકાનોના પ્લોટ છે. વળી ખેતી માટે જમીનની આરે બાલુ વાડ હોય તે પણ નથી અને પાંથર, ઠેર પેસી જાય તેવી છે એટલે ખેતી થતી હોય તેવા દેહાર નથી. તો પછી આ તાર અગવડરૂપ નીવડશે તેમ જોવાની ટેલીફોનખાતાની કેઈ જવાબદારી નથી?

સરકારને ખાનગી જમીનમાં દોરડાં નાખવાનો હક મળ્યો હોય તેનો અર્થ એવો તો ન હોવો જોઈએ કે જમીનમાલિકને અગાઉથી પૂછવાની જરૂર ન હોય. જે જગામાં એ દોરડાં નાખવાનાં હોય તે માલિકને ખબર આપવી જોઈએ કે તમારી જગામાં થઈને તે જાય છે અને તમને જો કંઈ અડચણ હોય તો ખબર આપવી. એવી જો ખબર આપી હોત તો મુશ્કેલી જણાવવાની સોસાયટીને તક મળત અને હવે ટેલીફોનખાતાને નોટીસ આપી તે દૂર કરાવવાની જે રિયલિટી ઊભી થઈ તે ન થાત.

ડેરીની જગામાં થઈ દોરડાં જાય તેવી સગવડ હોવા છતાં નોકરસાહી મનરવી રીતે પ્રજના હક્કની પરવા કર્યા વગર સ્વરાજમાં પણ વર્તા શકે તેનો આ નમૂનો છે.

*

આપણે બ્યારે વાતો કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં તાબવસેલા પ્રસંગોનો સહેજે ઉલ્લેખ થાય છે. એક મુરબ્બી સાથે વાત કરતાં ઉપરનાં જે પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે એમણે કહ્યું કે તલાટી કે ટેલીફોનખાતાના નોકરો વર્તે તેનું કારણ છે. આપણામાં કહેવત છે કે ઘરમાં બોલે ડોકરો તો બહાર બોલે છોકરો. બ્લાં મોટાં અમલદારોનું વર્તન સુધ્ધુ ન હોય ત્યાં સુધી નીચેના નોકરોના વર્તનમાં સુધારો શી રીતે થાય? અને એમણે એક ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારીનો જાતવ્યનુભવનો પ્રસંગ કહ્યો.

એક મકાનનાં સગવડની ગણતરીએ જાજર, બાથરૂમ વગેરેનું પાછળથી વગર પરવાનગીએ બાંધકામ થયેલું. તેને તોડી નાખવાનો નીચેથી હુકમ થયેલો. તે અંગેની આખી પરિસ્થિતિ સમજાવવા ઉચ્ચ અધિકારી પાસે તે ગયા હતા, બાંધકામ વગર પરવાનગીએ હટું તે ખડું, પણ મકાન બાંધવાની જે પરવાનગી આપી હતી તે સનદના આધારે અને મકાન માટે જરૂરી ગણાતી સગવડની દૃષ્ટિએ જાજર અને બાથરૂમ તોડવાનો હુકમ થઈ શકે તેમ ન હતો, એ સુદો હતો.

અધિકારીએ કામદેસરની રિયલિટી સમજાવવાની તૈયારી ન બતાવી અને તેમાં જીડાં ઊતરવા ન માગતા હોય તેમ લક્ષ આપ્યું નહિ. કેવળ એ પક્ષને સાંભળ્યો છે તે દેખાડવા એમને મળ્યા એટલું જ. આટલી ઉપેક્ષાથી અટક્યા હોત તો સાડું. પણ એમણે પક્ષકારની દલીલોનો સાર કાઢ્યો કે એ જાજર, બાથરૂમ તોડવા માગતા નથી એટલે એમણે એ હેતુ સિદ્ધ કરવો હોય તો તેનો ઉપાય બતાવતા કહ્યું : ‘નીચેની બ્રાહ્મિસે તમે લાંચ આપી હુકમ રદ કરાવો, જાજર.’

મુરબ્બીએ આ પ્રસંગ કહાંને ઉમેર્યું : ‘ઉચ્ચ અધિકારીની લાંચ આપી કામ કરાવી લેવાની સલાહ સાંભળી હું તો ધા જ ખાઈ ગયો! જેમની પાસે ન્યાય માગવા જઈએ તે ઉપરથી લાંચનો પથ્થર મારે એ કેટલી દહની વાત!’

★

અવકાશની ખૂલતી પારી

પૃથ્વી પરથી જીએ નજર કરતાં જ અવકાશ સાથે આપણું દૃષ્ટિસંધાન મળી જાય છે. આકાશમાં વિહાર કરતાં વાદળોની પાર આવેલા અસીમ અવકાશ-ભાગરમાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારા પ્રકાશે છે. તેજને કારણે જ આપણે એમને જોઈ શકીએ છીએ. પૃથ્વીને પોતાનું તેજ નથી. એ સૂર્યના પ્રકાશથી ઉજ્જવળ બને છે. પૃથ્વી પર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે. એ પ્રકાશ પરાવર્તન પામી આપણી આંખોમાં પ્રવેશે છે ત્યારે આપણે વસ્તુઓને જોઈ શકીએ છીએ. ચંદ્ર કાળો પદાર્થ છે. એની પર સૂર્યનો પ્રકાશ પડી આપણા તરફ પાછો ફરે છે ત્યારે જ આપણે ચંદ્રને જોઈ શકીએ છીએ. અમાસને દિવસે પણ સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્ર પર પડતો હોય છે. પણ ચંદ્રની જે બાજુ આપણા તરફની રહે છે એ બાજુને તે પ્રકાશ મળતો નથી અને તેથી અમાસને દિવસે ચંદ્રને આપણે જોઈ શકતા નથી.

આપણને દૈનિકાન થતી બધી વસ્તુઓ રૂપનાં અનેક સૈનિક દાખવે છે. કોઈ એક વસ્તુ સાવ સફેદ દેખાય છે તો બીજી વળી સર્વ કાળો. કોઈ એક લાલ દેખાશે તો કોઈ વળી નીલી. કોઈ વસ્તુ એ રંગના મિશ્રણવાળી દેખાશે તો કોઈ વળી અનેક રંગના. આમ, આંખો વડે આપણે જે કોઈ જોઈએ છીએ તે સંપૂર્ણ (જાંજુડી, નીલો, બાસમાની, લોસો, પીળો, નારંગી અને લાલ) પૈકીના કોઈ એક રંગની યા અનેક રંગની યા મિશ્રરંગોની રૂપરેખા દાખવે છે. રંગોની બધી છતાં સમગ્ર્ય કરનાર વસ્તુ સફેદ રંગની દેખાય છે. એથી જીલદું રંગછટાનો ઇનાકાર કરનારી વસ્તુ કાળી દેખાય છે.

પણ પ્રકાશનું ક્ષેત્ર આટલેથી પરિમિત થતું નથી. લાલ રંગની પારના પાર રંગ અને જાંજુડિયા રંગની

અવકાશનું આજુ' વિષે જ્યારથી મનુષ્યને અધ્યાસ બન્યું છે ત્યારથી તેમાં જે પ્રગતિ માનવબળે સાધી છે તે ઉત્તરેતર વધતી જ ચાલી છે. રેડિયો બળેજી દ્વારા મળતું એ જ્ઞાન એક નવી જ દૃષ્ટિ માનવ જગતને આપતું રહ્યું છે તેની આ લેખ પ્રતીતિ કરાવે છે...

પારના પાર બૈંગની રંગને આપણી આંખો જોઈ-પારખી શકતી નથી. આપણી આંખોની શક્તિ પરિમિત છે. પૃથ્વી પરનાં અન્ય પ્રાણીઓની પણ લગભગ આ જ દશા છે. સંપૂર્ણરંગી આપણે જોઈએ બધાં ટેવાઈ ગયાં છીએ કે એ વસ્તુ પટની બહાર કર્યું હશે કે કેમ એવી કલ્પના થઈ શકતી નથી.

પ્રકાશ કિરણો દ્વારા મળે છે. પ્રકાશનાં કિરણો મોજાનાં રૂપમાં આપણી આંખ સુધી પહોંચે છે અને પોતાના અસ્તિત્વનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. જે મોજાને આપણે પકડી શકતા નથી તે પોતાની હવાતી રૂપ કરવાની હાથ ઉતારી શકી શકતા નથી. પાર રંગ અને પાર બૈંગની ઉપરાંત ક્ષ કિરણો, ગામા કિરણો અને રેડિયો-મોજાં આ પ્રકારનાં છે. આ બધાં આંખ દ્વારા પારખવાં શક્ય નથી. રેડિયો-મોજાંને કાન દ્વારા પકડી શકાય છે. જ્યારે બીજાં મોજાંને પકડવા ફોટો-ગ્રાફિક સાધનોના ઉપયોગ કરવા પડે છે.

આંખ વડે જે મોજાં પકડાય છે એમનાં તરંગ લંબાઈ સેન્ટીમીટરના દસ હજારમા ભાગની અને તેથી પણ થોડી ઓછી રહે છે. ક્ષ કિરણોનાં મોજાંની લંબાઈ સેન્ટીમીટરના દસ લાખમા ભાગથી દસ કરોડમા ભાગ જેટલી છે. ગામા કિરણોમાં મોજાંની લંબાઈ એથીયે પણ ઓછી ઓછી છે. એથી જીલદું પાર રંગ કિરણોમાં મોજાંની લંબાઈ સેન્ટીમીટરના દસમા ભાગથી માંડી દસ હજારમા ભાગ સુધીની છે જ્યારે રેડિયો-મોજાંની લંબાઈ મિલિમીટરથી માંડી હજારો મીટર સુધીની હોય છે.

આમ એક તરફ અતિ સૂક્ષ્મ ગામા કિરણોનાં મોજાં છે તો બીજી બાજુએ અતિ દીર્ઘ રેડિયો-મોજાં છે. દૈનિક જગતનાં મોજાં આ બેની વચ્ચે બહુ જ ઓછો વિસ્તાર રહે છે. ભલે એ વિસ્તાર અદ્ય હોય :

આપણું જ્ઞાન એના દ્વારા જ વિકસિત થઈ શકે છે. ખગોળનું આપણું સમગ્ર જ્ઞાન સપ્ત રંગોનાં મોજાને જ આધારી છે. એમ જ કહો ને કે વિશ્વ-માંનાં અનેક મોજાં પૈકી આ સાત રંગનાં મોજાંઓ જ આપણુ માટે વિશ્વદર્શનની બારી ખુલ્લી રાખી છે.

વાતાવરણને આપણે પારદર્શક કહીએ છીએ, પણ એની પારદર્શકતાની હદ ઉપરથી સપ્તરંગી પૂરતી જ છે એવું કેટલાં જાણતાં હશે? વાતાવરણમાં હલકી વાદળી આવે જતાં એની પાછળનું બધું કેવું દેખાઈ જાય છે? વાતાવરણમાં માત્ર વાદળો તરે છે એવું કયાં છે? વાતાવરણ અનેક વાયુઓનું બનેલું છે. આ વાયુઓના થર કયાંક વધુ પ્રમાણમાં તો કયાંક ઓછા પ્રમાણમાં આવેલા છે. આ થરોને બેદીને પૃથ્વી સુધી પહોંચવાનું સામર્થ્ય સહેદ પ્રકાશનાં કિરણોમાં સૌથી વધુ છે. બીજાં કિરણો કાં તો એ થરો દ્વારા શોષાઈ જાય છે કાં પાછા દેખાઈ જાય છે.

વાતાવરણની ઉપરથી આસિમતને કારણે સપ્તરંગી સિવાયનાં બીજાં મોજાં માટે વાતાવરણ અપારદર્શક રહે છે. અને આમ, અનંત સુધી વિસ્તરેલા વિશ્વનો તાગ, આપણે, કેવળ, વાતાવરણમાંની આ સપ્તરંગી મોજાંઓ દ્વારા જ મેળવવા સમર્થ બન્યા છીએ. ખગોળ વિજ્ઞાનની છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની સાધના આ દૃશ્ય કિરણોનાં મોજાંને જ આધારી છે.

દૃશ્ય કિરણોનાં મોજાં કરતાં ૧૦૦ ગણાં મોટાં મોજાં પકડવાની શક્તિ મનુષ્યને મળી જાય તો?

તો એને એવા જગતનાં દર્શન થાય કે જે અત્યાર સુધી કેવળ અધોચર જ રહ્યું હોય.

પણ આ કોઈ રીતે શક્ય છે ખરું? ૨૦૦ ઈશ કરતાં પણ વધુ મોટાં દૂરબીન બનાવવાથી આ હેતુ પાર પડે ખરો?

ના. એ વાત દૂરબીનના ગળ બહારની છે. દૂરબીન આપણી આંખની શક્તિને ઉપર કહી તે રીતે વધારી શકે તેમ નથી. દૂરબીનનું કામ આપણી આંખો જે

જે મોજાંને પકડતી હોય છે તેમને વધુ વિશદ કરવાનું છે. તરબલખાઈ બદલવાનું કામ એનું નથી.

દૃશ્ય-કિરણોનાં મોજાં કરતાં ઘણાં મોટાં મોજાં પકડવાનું કામ કરે છે રેડિયો-દૂરબીન. સામાન્ય દૂરબીન કરતાં આ દૂરબીનની બનાવટ તેમજ કામગીરી જુદા જ પ્રકારનાં છે. રેડિયો-દૂરબીન આધુનિક શોધ છે. એના દ્વારા છેલ્લા પંદર વર્ષમાં ખગોળ અંગે જે નવી શોધો થઈ છે તે ખગોળની અત્યાર સુધીની મહત્વની શોધોમાં ખૂબ જ અગત્યની લેખાય છે.

રેડિયો-મોજાં વિષે આપણે શું જાણીએ છીએ?

રેડિયોનાં મોજાં સામાન્ય પ્રકાશનાં મોજાં કરતાં ખૂબ જ લાંબાં છે. એ મોજાં વાતાવરણમાં પ્રસરી છે ત્યારે વાતાવરણના ઉપલા થર સાથે અથરાઈને પાછા ફરે છે. આ કારણે પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ પરથી સાંભળી શકાય છે.

રેડિયોનાં મોજાં લાંબા અંતરવાળાં છે. ઈ. સ. ૧૯૦૦ના અરસામાં એક વૈજ્ઞાનિકના મનમાં આવ્યું કે સૂર્ય પરથી પ્રગળી શક્તિ વડે રેડિયો-મોજાં કે કાતાં હોય તો પૃથ્વીના વાતાવરણને બેદી પૃથ્વીના પડ સુધી એ પહોંચી શકવાં ભેદીએ. આ માટે એણે પ્રયોગો પણ કરી જોયા. પણ અતે નિષ્ફળતા જ મળી, અવકાશમાંથી એવાં કોઈ રેડિયો-મોજાં ન પકડાયાં. એટલે પૃથ્વી પરનાં રેડિયો-મોજાં વાતાવરણને બેદીને પાર જાય છે કે કેમ એ શોધવા અંગેની શોધખોળ ચાલુ થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૦૧માં માર્કોની, રેડિયો-મોજાં દ્વારા, આટલાં નિઃશ્વરનાં પાર સંકેત મોકલવામાં સફળતા મળી. એ પહેલાં, રેડિયો-મોજાં કેવળ ૧૭૦ માઈલ જેટલા અંતર સુધી પહોંચાડી શકતાં હતાં. માર્કોનીના પ્રયોગ દ્વારા એ અંતર ૨૦૦૦ માઈલનું થઈ ગયું. આટલા લાંબા અંતર સુધી રેડિયો-મોજાં પ્રસરી શકશે એની ત્યારે કોઈને કલ્પના પણ ન હતી. પૃથ્વી ગોળ છે અને તે કારણે તે આપણી દૃષ્ટિને અવરોધે છે. બરાબર એ જ રીતે રેડિયો-મોજાંને પણ પૃથ્વીના ગોળાટ નહીં એમ માનવામાં આવતું હતું. પણ

એવું કશું જ બન્યું નહીં. ઊલટાં એ 'મોળ' ધણી લાંબા અંતર સુધી પહોંચી શકતાં જણાયાં.

એટલે સ્વાભાવિક રીતે માની લેવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીના વાતાવરણના કેઈ થર સાથે અવકાશને ઉપયુક્ત મોળ પાછા ફરેલાં હોવાં જોઈએ. વળી એ થર પણ ઠીક ઠીક જોએ આવેલાં હોવાં જોઈએ એમ સમજાયું. પ્રયોગો પરથી માલુમ પડ્યું કે વાતાવરણમાં લગભગ ૭૫ માઈલની ઊંચાઈએથી રેડિયો-મોળ પાછા ફરેલાં છે. વળી એમ પણ માલુમ પડ્યું કે વાતાવરણના જે સ્તર દ્વારા આ મોળ પાછા ફરેલાં છે તે સ્તર વિદ્યુતમય છે. વાતાવરણનું આ વિદ્યુત-અકાશક પદ જ રેડિયો-મોળ માટે પડદાની ગરજ સારતું જણાયું. પૃથ્વી પરથી અવકાશમાં જતાં પા અવકાશમાંથી-પૃથ્વી તરફ પહોંચતાં રેડિયો-મોળ આ પડદાને જ અવકાશને વતોવતું બને છે. એમ શોધી કાઢવામાં આવ્યું.

ઉપયુક્ત શોધ થતાં એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થયો. વાતાવરણમાં ઉપરઘટિત વિદ્યુતમય પદ આવ્યું જ ક્યાંથી? હવાનું ઉપરનું જ એ આવરણ વિદ્યુતમય શોધી અને નીચેનું કેમ નહીં? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર, તે વખતે, અલગ રીતે કરાઈ રહેલા 'ક્ષ કિરણો તેમજ અલ્ટ્રાવાયોલેટ (પાર બેંજની) કિરણો હવામાંથી પસાર થઈ શકે કે કેમ?' ના પ્રયોગો દ્વારા મળી આવ્યાં. પ્રયોગો પરથી માલુમ પડ્યું કે ક્ષ કિરણો તેમજ અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણો બ્યારે હવામાં થઈ પસાર થાય છે ત્યારે તેઓ મોટાની આજુબાજુની હવાને વિદ્યુતમય બનાવે છે. સૂર્યમાંથી આ પ્રકારનાં કિરણો નીકળે જ છે. એ કિરણો હવાના ઉપરના થરના સંસર્ગમાં આવે છે અને એ રીતે હવાનું ઉપરનું સ્તર વિદ્યુતમય બને છે. અને આમ વિદ્યુતમય બનેલું હવાનું એ આવરણ પડદાની ગરજ સારે છે, પૃથ્વીના વાતાવરણની બહારના અવકાશમાંથી આવતાં પ્રકાશ સિવાયના અન્ય મોળ એની પાર જઈ શકતાં નથી તેમજ પૃથ્વી પરથી વાતાવરણમાં ફેંકાતાં લાંબા મોળ પણ એને બેઠી બહાર અવકાશમાં જઈ શકતાં નથી.

વિદ્યુતમય પડદાની શોધ કરીને પણ માથુંસ જાંપીને બેઠો નહોતો. એને એ પડદાની વિશેષતા શોધવાની પૂત લાગી. એ પડદામાં ક્યાંક ચોલાણ શોધી કાઢવાનું એને જોમ થયું. એ માટેનાં પ્રયોગો તો ચાલુ જ રહ્યા હતા. એવામાં જણાયું કે રેડિયો સંકેતો અમુક સમયે સાવ નજળા પડી જાય છે, અને અન્ય સમયે પૂરા જલિષ્ઠ રહે છે. આમ થવાનું કારણ હશે ને?

અને એમ પણ કેમ ન બન્યું હોય કે હવાનાં આવરણોમાં જ આ પ્રકારની ક્ષતિ બીજી ગરબા થતી હોય? રેડિયો-મોળને પરાવર્તિત કરનારું આવરણ 'કેનેદી હીનસાઈટ આવરણ' ના નામથી ઓળખાય છે. આ આવરણ બરોમર કેટલું દૂર છે એ ચકાસી જોવાના પ્રયોગ થઈ ગયા. માલુમ પડ્યું કે એ એક આવરણ નથી પણ કુલે એ આવરણ છે. પહેલું આવરણ પૃથ્વીથી ૧૨૦ કિલોમીટર છે અને બીજું આવરણ ૨૫૦ કિલોમીટર છે એમ જણાયું. વળી જણાયું કે ૧૦૦ મીટર લંબાઈનાં મોળ નીચલા આવરણને બેઠીને પાર જઈ શકે છે પણ એમનાંથી ઉપરનું આવરણ બેઠી શકતું નથી. મોળની લંબાઈ ઓછીવતી કરીને પ્રયોગો કરી જોતાં માલુમ પડ્યું કે ૪૦ મીટરની લંબાઈનાં મોળ જાને આવરણને પાર કરી જાય છે. એટલું જ નહીં પણ ૨૦ મીટરથી ઓછી લંબાઈનાં મોળ જાને પડને બેઠી પાર અવકાશમાં જઈ શકે છે. વળી જણાયું કે અત્યંત ઓછી લંબાઈનાં મોળ આ આવરણ સુધી પહોંચી શકતાં નથી. તે હવામાં જ શોષાઈ જાય છે, જે સે. મી. થી માંદી ૨૦ મીટરની લંબાઈવાળાં મોળ જાને પડને પાર કરી જાય છે. એ મપોદાથી વધુ લંબાઈવાળાં મોળ પાછા ફરેલાં છે બ્યારે ટૂંકી લંબાઈવાળાં મોળ હવામાં શોષાઈ જાય છે.

પૃથ્વી પરથી ઉપયુક્ત મોળ જેમ અવકાશમાં જઈ શકે છે તેમ અવકાશમાંથી એ પ્રકારનાં રેડિયો-મોળ વાતાવરણને પાર કરી પૃથ્વી સુધી આવી પણ પહોંચે છે.

આજ સુધીમાં, અવકાશી પદાર્થોને જેવા-સમજવાની, વાતાવરણમાં, સપ્તરંગી પ્રકાશનાં મોજાંની એક બારી હતી તેમાં આ ખીજ બારી ઉમેરાતાં અવકાશને સમજવાની મોટી સગવડ પેદા થઈ છે. અવકાશમાંથી આવતા રેડિયો-મોજાંને ઝીલી, એ દ્વારા અવકાશનું હાઈ સમજવામાં ખૂબ જ અનુકૂળતા થઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં રેડિયો સંકેત સાવ નરમ પડી ગયા હતા. એનું કારણ સૂર્ય પરનાં વૈજ્ઞાનિક તોફાનો હોવાનું સમજાયું છે. સૂર્ય પર વધુમાં વધુ કલંક દેખા દે છે ત્યારે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં ચૂંબકીય તોફાનો વધી પડે છે. વાતાવરણનું વિદ્યુતમય રતર ત્યારે ખૂબ સક્રિય બને છે. પરિણામે રેડિયો સંકેત મોકલવામાં તેમજ પ્રકૃતિ કરવામાં ખલેલ પડે છે. આમ સમજવા છતાંય સૂર્ય પરથી કયા પ્રકારનાં રેડિયો-મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમજાતું નહોતું.

સૂર્ય કલંકને કારણે રેડિયો-મોજાંમાં ખલેલ પડતી હોય તો સૂર્ય પરથી રેડિયો-મોજાં ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વી તરફ આવતાં હોવા જ નોંધીએ. આમ સૂર્ય તરફથી પ્રેરિત અવકાશી અવાજ પૃથ્વી તરફ આવેલા જ નોંધીએ, એનો અવાજ ન સંભળાવાનું કારણ સૂર્ય-માંથી ઉત્પન્ન થતાં અવાજને ઝીલનારા સાધનના અભાવનું પણ હોય એમ માનવામાં આવ્યું. ખરું કારણ કશું છે એ જાણવા શોધ શરૂ થઈ.

ને કે એ શોધનાં શ્રી ગણેશ, જાણે અજાણ્યે ઈ. સ. ૧૯૩૨ માં થઈ ગયા હતા : ખેલ કંપની દ્વારા રેડિયો ટેલીગ્રાફી આલતી હતી તેમાં થતી ગરબડનું કારણ શોધવું જરૂરી હતું. વીજળીની મુસીબતને આ માટે કસ્ટરવાર કરાવવામાં આવી અને એનાં તોફાનોને પકડવા સામાન્ય એરિયલ 'કાચ નહીં આવે એમ માની ચ. ફ્રેડ વ્યાસના ચક્ર પર ફરતું એક હવાઈ 'એરિયલ' બનાવવામાં આવ્યું. ટેલીગ્રાફના કાન આમ મોટા બનતાં એ દ્વારા ૧૪૦૬ મીટર લંબાઈનાં મોજાં પકડાયાં અને અવકાશમાંથી આવતો અવાજ વધુ સ્પષ્ટ થયો. પણ ત્યારે એક નવી વાત બની. ઉપર્યુક્ત

અવાજ વીજળીનાં તોફાનો ન હોય ત્યારે પણ આવતો જણાયો. એટલું જ નહીં પણ એ અવાજ એકસરખો આવવાને બદલે ધીમે ધીમે જતો તેમજ તીવ્ર બનતો પણ જણાયો. અવાજના એ આરોહ અવરોહનો સમય ૨૩ કલાક પડે મિનિટનો હતો. એટલે એ બધાનો શો અર્થ કરવો એ પણ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

તારાઓને હિસાબે પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ૨૩ કલાક પડે મિનિટમાં એક અડિ ભારે છે. એટલે ઉપર્યુક્ત અવાજ પૃથ્વી બહારના અવકાશમાંથી આવે છે એમ સિદ્ધ થયું. તપાસને અતે માલુમ પડ્યું કે એ અવાજ આકાશગંગાવિશ્વના કેન્દ્રભાગ (ધનુ)માંથી આવે છે. આમ તારાઓ એ અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સમજાયું.

સૂર્ય પણ એક તારો છે. સૂર્ય તરફથી એવો કશો અવાજ આવતો ન હતો, આમ બનવાનું કોઈ કારણ ? ઉપર કશું તે પ્રમાણે એ કારણ સાધનની ઊંચ પ તેમજ અશક્તિ માની લેવામાં આવ્યું. એ ઊંચ પ દૂર કરવા ઈ. સ. ૧૯૪૪ માં રેગર નામના એક વૈજ્ઞાનિકે દૂરબીન દર્શી જેવા પરવલય આકારનો ૩૦ ફૂટ વ્યાસનો એક અવાજ પરાવર્તક બનાવ્યો. કેબાવમાં આ પરાવર્તક મોટર આગળની બત્તી પરાવર્તક જેવો પણ ધણી મોટી કદાઈ જેવો હોય છે. આ પરાવર્તકને રેડિયો-દૂરબીન કહેવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત ૩૦ ફૂટ વ્યાસના રેડિયો-દૂરબીન વડે ૨ મીટરની લંબાઈનાં મોજાં પકડી શકાયાં. અને ત્યારે આકાશગંગાના ધનુ વિસ્તારમાંથી આવતો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. આ સિવાય હંસ અને શર્મિષ્ઠા વિસ્તારમાંથી પણ આવતા, અવાજ પકડાયા. એટલું જ નહીં પણ દેવધાની નિહારિકામાંથી પણ અવાજ આવતો માલુમ પડ્યો. અને છતાંય સૂર્ય તરફથી એવો કશો અવાજ આવતો ન સંભળાયો !

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ઈંગ્લેન્ડને એક નવો અનુભવ થયો. જીઝુઓનાં હવાઈ બહાજ કેટલે દૂર છે એની તપાસ કરવા રાજ્યગ્રોની સહાય લેવાતી હતી. રાશ્વ દ્વારા

દૂરથી આવતો પદાર્થ વરતાઈ આવે છે. બન્યું એવું કે ક્યારેક આ રાડરખંત્રો નિલકુલ નાકામયાળ બની જતાં અને ક્યારેક અતિ સુંદર કામગીરી આપતાં. આમ શાથી બનતું હશે ? વૈજ્ઞાનિકોએ કહ્યુંના સહાયી કે જમીનોએ કોઈ તરફથી એવી શોધો કાઢી છે કે જે દ્વારા તેઓ રાડરખંત્રોને કામ કરતાં અટકાવી શકે.

આવું સાસું કારણ છેક, ઈ. સ. ૧૯૪૮માં છત્તુ ચયું. એ વર્ષે સૂર્ય પર ધણી ક્ષત્રક દેખાયાં અને તેથી સૂર્યબળીય તોફાનોને કારણે રાડર ચંત્રની કામગીરીમાં ખૂબ, હાનિ થતી રહી. ઈ. સ. ૧૯૪૨માં સૂર્ય પર ઝોલામાં ઝોલા ક્ષત્રક હતાં અને સ્વાર, સૂર્ય પર કોઈ જવાળા ઊંચું માથું કરી પ્રવળતા દાખવતી ત્યારે જ રેડિયોવ્યવહારમાં ખલેલ પડી.

આમ, સૂર્ય દ્વારા રાડર અને રેડિયોમાં ખલેલ પડવાનું સમજાયા છતાંય સૂર્યમાંથી રેડિયો-મેળાં ઉત્પન્ન થવાની કશી માહિતી ન મળી. મગજ સહાયીને વૈજ્ઞાનિકોએ શોધ્યું કે ધનાશુની સંક્રામકતાને કારણે આમ બને છે. પરમાણુઓમાં આ પ્રકારનું સંક્રમણ થવા. સગભમ એક લાખ અંસ ફેરવેનું ઉચ્ચતામાન નેઈએ તારાઓની આજી બાજી આવેલા વાયુમાં આમ બનતું સંભવિત ન હતું અને તેથી રેડિયો-મેળાં ઉત્પન્ન કરનારી પ્રક્રિયાની વાત વધુશોધી રહી.

ઉપર્યુક્ત બધી શોધ-તપાસ દરમિયાન એક ખાસ વાત એ મળી આવી કે રેડિયો-મેળાં ઉત્પન્ન કરતું સ્થાન બહુ નાનું હોય છે. હંસ મંડળમાં એવું એક ઉગમસ્થાન હતું. તેથી એની તપાસ કરવી જરૂરી બન્યું. એ માટે એક વધુ શક્તિશાળી રેડિયો-દૂરબીન બનાવવાનું વિચારાયું. પરિણામે નોર્ડેલ એન્ક (માનચેસ્ટર)માં ૧૯૪૬ ફૂટ લંબાઈ રવંજી ૧૯ ૨૧૮ ફૂટ બાસનું એક રેડિયો-દૂરબીન ગોઠવવામાં આવ્યું. આ દૂરબીને ધણી સારી કામગીરી આપી છે. અત્યાર સુધીમાં સગભમ ૧૦૦ જેટલાં રેડિયોઅવાજનાં ઉગમ સ્થાન એ દ્વારા જડી આવ્યાં છે. આ ઉગમસ્થાનોને રેડિયો-તારા એવા દૂંકા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આવી એક રેડિયો-તારો હંસમંડળમાં છે એની વાત ઉપર કરી ગયા. ઉગમસ્થાન તારા એવું મિંદુ હોય એટલે એ વિષેની વિસ્તૃત માહિતી દર્શાવે દૂરબીન દ્વારા મેળવવી રહી. ૧૦૦ જેટલા રેડિયો-તારા મળી આવતાં ૨૦૦ ઇચવાળા દટા-દૂરબીનને શોધખોળ માટેના ખૂબ મસાલો પ્રાપ્ત થયો છે. આ દૂરબીન વડે સર્વપ્રથમ હંસમંડળનું રેડિયો ઉગમ સ્થળ તપાસવામાં આવ્યું. એ સ્થળે જે જેવા મળ્યું તેણે ખજોળ વિમાનની દુનિયામાં નવી જ વાત પેદા કરી દીધી છે. હંસમંડળમાં એક બીજા સાથે ટકરાઈ પડેલાં એ તારાવિષ્ઠ એવા મળ્યાં છે. આજ સુધી મનાવવામાં આવતું હતું કે તારા એક બીજા સાથે ટકરાઈ પડે એવા સંભેળે ખૂબ ઓછા છે. કશોડો અજાણે વર્ષો કયાંક એક તારો બીજા તારા સાથે ભટકાઈ પડવાનું બને અને અહીં ! અનેક તારાવાળા એ તારાવિષ્ઠ એક બીજા સાથે ભટકાઈ પડ્યાં છે એટલે વાયુવાદોના જરૂર અધ્યયન પડ્યા છે પણ તારા અધ્યાયા છે એવું માની લેવાય ખરું ? શોધખોળનો આ પણ નવોન વિષય બન્યો છે.

રેડિયો-દૂરબીનથી એક તરફ જેમ રેડિયો-તારા વિષેના સંશોધનકાર્યને વેગ મળ્યો છે તેમ બીજી તરફ અશ્વત્થ અવકાશને સમજવાનો પણ યોગ સાંપડ્યો છે. ૨૦૦ ઇચના દૂરબીન વડે અવકાશના ખૂબ ઊંડાણમાં ડોકિયું કરી શકાયું છે. એ દૂરબીન વડે દેખાતા અહીંના સીનામ પર આવેલા નિહારિકાઓ (તારાવિષ્ઠ) આપણથી દૂર લાગતી જણાયું છે. અને એમના લાગવાનો વેગ પ્રકાશના વેગના અર્ધા ભાગ જેટલો, સેકન્ડે ૯૩૦૦૦ માઈલનો સમજાયો છે ! આથી વધુ દૂર નિહારિકાઓ આવેલી હશે જ પણ એ નિહારિકાઓના સેગ સપક્ષા શા સમજવા ૨૦૦ ઇચવાળું દૂરબીન કામ આવે તેમ નથી. એની શક્તિ -મર્યાદાને પણ હદ છે.

૨૦૦ ઇચથી વધુ મોટું દૂરબીન બનાવવામાં આવે તો એને પણ શક્તિમર્યાદાની હદ નડવાની અને તેથી પ્રકાશના વેગથી દોડતી નિહારિકાઓનો તાગ એ નહીં

જ મેળવી શકે. મતલબ કે, હવે અવકાશના વધુ જિંદગીનો તાગ સામાન્ય દરખીન દ્વારા નહીં પણ રેડિયો-દરખીન દ્વારા જ મેળવી શકાયો.

જૂના જમાનામાં આંખ વડે જોઈતે જ ખજોળનું માન સંચિત કરાયું હતું. પ્રકાશની પાંખે ચરતે આપણાં ચમચાં સુધી જે પહોંચતું હતું તેના લગભગ ૫૦૦૦ હજાર વર્ષનો ખજોળ-વારસો, દરખીનની શોધ થતાં ખૂબ ઝડપથી વિકાસ પામ્યો. આધુનિક ખજોળ લગભગ ૩૫૦ વર્ષના સમય-માળાની નીપજ છે. એ સમય દરમિયાનની બધી જ શોધો દરખીન અને બીજાં પ્રકાશચત્રો રેપેક્યુરેટાપ, ચએકિપલ, ઇલેક્ટ્રિક સેલ, સમિટ કેમેરા, બિલ્ડ માયક્રોસ્કોપ વગેરે દ્વારા કરવામાં આવી છે. રેડિયો-ખજોળ તદ્દન

આધુનિક શાસ્ત્ર છે. એ હજી હમણાં જ (માંડ દોઢ ઝડન વર્ષથી) વિકાસ પામી રહ્યું છે. પણ એણે ટૂંક સમયમાં જે પ્રગતિ સાધી છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય-જનક છે. સામાન્ય દરખીન દ્વારા અવકાશની એક બારી ખૂલી હતી ત્યાં રેડિયો-દરખીન એ બારી કરતાં પણ વધુ મોટી અવકાશી બારી ખુલ્લી કરી છે અને સામાન્ય દરખીન દ્વારા વિશ્વનો તાગ મેળવવાની વાત સીમિત બનવા પામે, ત્યાં, ખરે ટાલે, વિજ્ઞાનની ભારે સેવા જળવવાની આશા જન્માવી છે.

આપણે અહીં રાખીએ કે ખજોળનું આ નવું સાધન ધર્માડના કાયદા કાનૂન વધુ સ્પષ્ટ કરી તેમ જ પરમ નિયંત્રાની સંજ્ઞા વૈચિત્ર્ય દાખવી આપણને વધુ નમ્ર બનવા પ્રેરે.

★

અનિરુદ્ધ પ્રસાદ

મોરલી વાગે

આજ ફરી એ મોરલી વાગે !
નર્તન ઓલ્યાં રહીનેહીને હેઠનાં કણ્ઠકણમાં બાગે.
તે દિ'બ્યાં 'તાં સહિયર સૌએ જુનાતીર આથેરાં,
વિષ્ણુ સમીરણ રાતના એનાં નીર થયાં 'તાં ઘેરાં;
ઝાકવાયે ભરનીંદમાં જો ઘે
વસંતરે ઓઢી આંદનીનાં આછેરાં.
સંધુચ એના વિરહે તે દિ'ચેન વિનાયુ' જ લાગે !
ફર સુદૃઢે નજરું નાખી : ક્યાંય ના એની ઝાંખી,
વિરહ એનો આમ અમારે ક્યાં લગ રહેલું સાંખી
એમ વિચારું એટલામાં તો
ફરથી એણે કાંકરી નીરે નાખી !
આવતાં વેંત જ બળ બિછાવી આંધિયાં એને સગે !

આજ મારે તો ક્યાંય જવું ના : લોકે તે દિ' હેયાં
જે દિ' એણે ગોરસ મારાં મટકો ફેડી વેયાં;
એટલુંયે પથ્થુ હોય ઓછું તો
નફરત છોરે ગામ વચોવચ ઘેયાં !
કાઠવી મારે રાત હવે શે ? નેણુધી નીંદર ભાગે !

(લાવ હવે ફરી—)

આટલી ફરી જ રાસમાં એની સાથ ધૂમી લઉં !
ચાંદ-ચળકતી રાત આખી એની સાથ ફૂમી લઉં !
ને લાગ મળે તો કાળિયે એની
વેલ બની સારી પેઠ ધૂમી લઉં !
ઉરતું મારું ફૂલ તો ફોરે બસ એ યોત પરગે !

★

મોરલી

અવકાશની ખૂલતી બારી : ૪૯

અંગ્રેજ મનોદશાનું સ્વરાજ્ય

અંગ્રેજ સરકારે દિલ્હી સરકારને છોડી લીધી, તેમાં સરકારી બળનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરેલો. રાજ્યભાગમાં કુસંપ પ્રગટાવેલો અને એકને બીજાની સામે મદદ કરી ધીમે ધીમે આખા દેશમાં અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. પરંતુ દિલ્હી સરકારના અંગ્રેજો કેમ આવ્યા, કઈ રીતે આવ્યા અને કઈ રીતે લાગા વખત માટે સ્થિર થયા તેના સાચા ઇતિહાસનો સફળ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીશું તો દીવા જેવું ૨૫૪ જણાશે કે દિલ્હી સરકારનાં એમનો વિજય લશ્કરી ન હતો, વ્યાપારી સ્વાર્થ એ જ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો. દિલ્હી અધિકારક સંપત્તિને કેમ લૂંટી લેવી, તેની જ ચિંતા કરી એમણે એમનું સામ્રાજ્ય ખીલવેલું. એમનો વ્યાપારી સ્વાર્થ અખંડિત રીતે સાચવો લેવા માટે એમણે દેશને પરતંત્ર બનાવી આપણા વિશાળ દેશ પર એમનું અતિશય અચોળ રાજ્યતંત્ર કેળવી બેસાડ્યું. પરંતુ દિલ્હી પ્રજા તદ્દન નિર્મોહ થઈ ગઈ ન હતી. કદાચ ભાવખર્ચ પરદેશી રાજ્ય સામે બળવો કરે એની સતત ચિંતા અંગ્રેજ સરકારને રહેલી. આથી મેકોલે જેવા દુરદેશી વિચારક અને મુસ્લિમો એ સત્યની શોધ કરી કે પ્રજામાં ગુલામી મનોદશા સ્વાભાવિક બનાવી દેવા માટે પ્રજાના અચૂક વર્ગને એવી કેળવણી આપવી કે જેથી કેળવાયેલા વર્ગ તદ્દન સ્વતંત્ર થવાની વૃત્તિ જ ન કેળવે અથવા કઈજ સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા રાખે તો પણ એ સ્વતંત્રતા એવી હોય કે જેમાં અંગ્રેજ સંસ્કૃતિનું અંશ અનુકરણ જ રહે. આ જ દૃષ્ટિથી અંગ્રેજ સરકારે 'કારકુની કેળવણી'નો જ પ્રચાર કર્યો. એમણે ચર કરેલી કેળવણી પામેલામાં નોકરી કરવા સિવાય બીજી સ્વતંત્ર ભાવના ન કેળવાય એની ખાસ કાળજી રાખેલી. આખા દેશના પ્રાથમિક શિક્ષણનું આખું તંત્ર આ પ્રકારની 'કારકુની' કેળવણીના ચોકઠામાં જ

પ્રજુત ગાંધીવાદી અને ગુજરાતના બહુતા સ્થાનામક કાર્યકર અહીં પાયાની કેળવણી વિષે જે અધિકૃત વિચારો દર્શાવે છે તે ખરેખર બધાને માટે વિચારણીય છે. અંગ્રેજ મનોદશામાંથી આપણે સ્વતંત્રતા પછી પણ હજી શી રીતે શક્ય નથી.....

અંધમેશનું કરી નાખેનું. આવી કેળવણીના પ્રચારથી જ એમણે આ પરાધીન કરેલા આપણા દેશની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ વિજય મેળવવા બ્યવરિયત પ્રયત્નો કર્યા. આથી દિલ્હીની જીત કેળવ લશ્કરી ન રહી. આખરે તો સારકારિક જીતમાં જ તે પરિણમી. સર વલિયમ હન્ટર લખી ગયેલા તેમ, 'ભારતના વિજય પાછળ જ સંસ્કૃતિનો વિજય ગ્રાહ્ય' ગયો હતો.'

સ્વરાજ્ય તો આપણને મળ્યું છે, પરંતુ હજી સુધી તો તેમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા જ મળી છે. આજે સ્વાધીન ભારતનું અગ્ર મુખ્યતઃ અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા શિક્ષિત વર્ગના હાથમાં જ રહેલું છે. ગાંધીજીના પ્રયાસોને લીધે મહાસભાના નેતાઓએ સ્વરાજ્ય મેળવવામાં અહિંસાનો માર્ગ લીધો અને સાચા સ્વરાજ્ય વિશેના એમનાં ક્રાંતિકારી વિચારોથી એ નેતાઓ દીક દીક રંગાયેલા હતા. આટલા વિશાળ દેશના રાજ્યતંત્રની જવાબદારી મહાસભાના નેતાઓ પર જ મુખ્યતઃ આવી પડી હતી એમને રાજ્યતંત્રનું સંચાલન કરવા માટે મિનમહાસભાવાદીઓના ધણે સફાર મેળવવા પડે છે. વળી મહાસભાવાદીઓ પણ બધા જ ક્રાંતિકારી વિચારોમાં મહા રાખનારા નથી. લોક-સાહીત્ય તંત્ર હોવાથી રાજ્યતંત્રમાં આના લોકોની દીક દીક બહુમતી રહે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્વાધીન થયેલું ભારત સ્વરાજ્યનું તંત્ર જે રીતે ચલાવે છે તેમાં મુખ્યતઃ અંગ્રેજ સરકારે આપેલા હાનિકારક વારસાની જળવણી લગભગ બધી જ બાબતોમાં રહે છે. દસ વર્ષના ટૂંક સમયમાં સ્વતંત્ર ભારતે કેટલાક અદિલ અને મહરરતા રાજકીય કાયદાઓનો સતોષકારક ઉદ્ધેશ જરૂર આણેલો છે. દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ અને વિશ્વનીકરણ, ભાગલાને

પરિણામે પ્રગટેલા નિરાશિતોના ગૃહવાતા પ્રશ્નો કંઈક સંતોષકારક ઉકેલ, પરદેશ સાથેના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારોમાં ભારતની વધેલી પ્રતિષ્ઠા વગેરે સિદ્ધિઓ કાઢી પાડી નવી સરકાર માટે અત્યંત ગૌરવ લેવા જેવી સિદ્ધિઓ છે. રાજ્યતંત્રની આંદોલનને ઉદ્દેશવાની રાજદ્વારી કુનેહ અને કુશળતા આપણા નેતાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે જ એ વિશે હવે કાઈને શંકા રહેતી નથી.

પરંતુ રાજકીય આમતમાં મળેલી આવી સફળતા બાદ કરતાં સ્વતંત્ર ભારતની સ્વરાજ્ય સરકારે અર્થિક સામાજિક અને સંસ્કૃતિ વિષયક મહત્વના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં બહુ જ નહોતી સફળતા મેળવી છે. અહીં જ અંગ્રેજ સરકારે મેળવેલી સારકારિક છૂતનો વિધાતક વારસો સૌથી મોટા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહેલો જણાય છે. દિલ્હીની મધ્યસ્થ સરકાર તેમ જ રાજ્યોની સરકાર હજી આ દિશામાં પશ્ચિમના અર્થ અનુકરણોમાં જ અટવાયા કાંઈ છે. આપણું બંધારણ ધર્મમાં પણ આપણા ભારત દેશની હજારો વર્ષની અખંડિત રહેલી સંસ્કૃતિના વારસોને નહિ જેવો જ વિચાર ધરાવે છે. ભારતવર્ષમાં આવી અવેલા સમજી પ્રવાસીઓ કે આ દેશની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરનાર સાચા વિદ્વાનો સ્પષ્ટ રીતે જણાવતા રહ્યા છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારસ્થાનો તેમ જ પ્રેરક બળો એનાં લાખો ગામડાંઓમાં રહેલી સ્વયંસંચાલિત સંસ્થાઓ હતી. પરંતુ આપણું બંધારણ ધર્મનાર ડો. આમિસરને તો આ જ ગામડાંઓ પ્રત્યે ભારે અણગમો હતો. આમધંધાચતોને બંધારણમાં સ્થાન આપવા માટે પણ એમનો વિરોધ હતો. આવા વિગતીય બંધારણને અનુસરીને જ આપણે રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યું છે. આપણા કાયદાઓ એ રીતે જ ધર્મમાં છે. આપણી અર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપણાના પ્રયાસો તો બધી રાજ્ય સરકારો કરે છે, પરંતુ છેવટ તો તે બધાં ફાઈ જ નીવડે છે અથવા કંઈક સફળતા મળે તો તેમાં પણ શીર્ષક ચારવા જેટલી જ તેમાં સંગીનતા કે રિચરતા રહે છે.

અંગ્રેજ સરકારે અહીંથી વિદાય તો ૧૯૪૭માં લીધી પરંતુ એ વિદાય પછી મેકોલેની લવિધવાણીને આજે તો આપણે સાચી પાડી છે. ૧૮૫૩ના પાર્લામેન્ટરી પંચ આગળ મેકોલેએ સ્પષ્ટ લાખમાં જણાવેલું કે : ‘આજે તો આપણે આપણી બધી જ શક્તિનો ઉપયોગ પ્રબળતાં એવો (બહુલો) વર્ગ નિર્માણ કરવામાં કરવો જોઈએ કે જે વર્ગ, જેના પર આપણે રાજ્ય કરવું છે તે કરીએ પ્રબળ અને આપણી વચ્ચે દુલાખિયાતું કામ કરે. એ વર્ગ એવો રહેશે જે રંધ તેમ જ લોહીમાં ફક્ત હિંદી રહેશે. પરંતુ એમની રસરુચિમાં, એમના વિચારોમાં, એમનાં નૈતિક ધોરણોમાં તેમ જ શુદ્ધિમતામાં એ વર્ગ ‘અંગ્રેજ’ જ રહેશે.’

આપણી સ્વરાજ્ય સરકાર હિંદી હોવા છતાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ‘અંગ્રેજ’ છે. આપણી જ પ્રબળતા પ્રતિનિધિઓની તે બનેલી છે, પરંતુ તે પ્રતિનિધિઓએ જેળવણી સુખ્યતઃ મેકોલેપ્રણીત લીધેલી, અને હજી પણ એ રાજ્યતંત્રનું સંચાલન અંગ્રેજ દમો ચલાવી રહ્યા છે. (૧) સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, (૨) ખર્ચાળ રાજ્યતંત્ર, (૩) આંદોલિક પંચકરણની ધમાલમાં ગ્રામપ્રબળતા ગ્રામઉદ્યોગની અવગણના અને તે પ્રબળતાં શોષણ. (૪) આ ત્રણે વિગતોને અનુરૂપ એવી જૂની છતાં બધાં પક્ષે અરાષ્ટ્રીય ઠરાવેલી જેળવણીના આગ્રહ. આ ચાર મહત્વની બાબતોમાં સ્વરાજ્ય તંત્ર ‘અંગ્રેજ’ દમને જ વળગી રહેવાની જડતા રાખીને બેઠું છે. પંચવર્ષીય યોજનાને પણ આ ચારના ચોક્કામાં ચોંધી દેવામાં આવી છે એટલે પ્રબળતાં એમાં નહિ જેવો જ ઉત્સાહ રહે છે. કરીડોના ખર્ચ આ બધા પાછળ થતો જ રહે છે, છતાં પ્રબળતાં શોષણ છવનતા સળગતા પ્રશ્નોનો અગિય તો શાંત થતો જ નથી. પ્રબલત્યાણની અનૈકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તો આપણી સરકાર ઘિપાડે છે, તે પાછળ લાખો રૂપિયા પણ ખર્ચે છે, પરંતુ બહુ જ પેલી વારસામાં મળેલી અંગ્રેજ દમો ચાલે છે, એટલે પ્રબળતાં ભારે અસંતોષ રહે છે અને કમનસીબે તે વધતો જાય છે.

હિંદુ' દુઃખ છે કે જે મહાન વિશ્વતિએ શાંતિમય માર્ગે સ્વરાજ્ય મેળવી આપ્યું એના આદર્શો અને તેના વિચારોનું આપણે સ્મરણ ભાગ્યે જ કરીએ છીએ. જ્યારે સ્વરાજ્ય તંત્ર સંચાલનની વિગતોના વ્યવહારો કરવાના આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રપિતાના કલ્યાણ-કારી અને પાલનકારી વારસો ભૂલી જઈને હિંદને પાચમાશીને પથે મુકી દેનાર અંગ્રેજ સરકારના અંગ્રેજ વારસાનું જ આપણે કાળજીપૂર્વક તેમ જ આચરણપૂર્વક પાલન કરીએ છીએ.

આજની આપણી આસી કુલુણાજનક અને નિરાશા-જનક દુઃખશાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે આપણને લાન થાય છે કે પેલી અંગ્રેજ મનોદશાએ આપણા પૂજનીય નેતાઓને પણ કેવા લાનભૂલા બનાવી દીધા છે. હજી એ વિધાતક મનોદશા હઠીલી નીવડતી જ રહી છે. સ્વરાજ્ય તંત્રના સંચાલનમાં તેમજ ભણેલા તેમજ સાધનસંપન્નના વ્યવહારોમાં લાંચસ્વત, દગાખોરી, નયો સ્વાર્થ, સત્તાલોભ, અને સત્તામદ, વેરઝર અને બધાને આંદી દે એવું કંઈકે કંઈકે થતું કરોડો ગરીબોનું ભયાનક શોષણ જ્યાં ત્યાં વ્યાપક બની રહ્યું છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પહેલાની મહાસભાના આચરણ સ્વરાજ્ય પછી રચપાચેલી મહાસભા સરકારો ભૂલતી જાય છે. એ જ નિર્મોલ કેળવણી, એ જ ગરીબોનું શોષણ કરનારાં મૂડીવાદી માનસ, એ જ અચાળ રાજ્યતંત્ર અને સંતોનું એ જ કેન્દ્રીકરણ આપણા સ્વરાજ્ય તંત્રનાં મુખ્ય પ્રેરક બળો હજી રહેલાં છે. એના ચોક્કામાં, આવેલું સ્વરાજ્ય આજ અદવાઈ પડ્યું છે, એટલે આપણા કરોડોના ભગિનાત્મકો મૂંઝવણમાં સ્વરાજ્યનું એકાદ કલ્યાણ-કરણ પણ માંડ પ્રવેશતું હોય છે. આ બાબતમાં સ્વરાજ્ય સરકાર ફાવતી નથી એવું દુઃખ તો રહેશે જ કારણ કે એ સરકાર આપણી જ પ્રજામાંથી રચાઈ છે. પરંતુ એથીયે વધારે દુઃખ તો એ થાય છે કે પ્રજાની શક્તિ વધારનાર અને સ્વરાજ્ય મેળવી આપનાર મહાસભાનું તંત્ર અને એના કાચકરો પણ પેલી

અંગ્રેજ મનોદશાના ચોક્કામાં વધારે ને વધારે અકડાતા જાય છે. ગંધીજીની રચનાત્મક સંરચાઓ અને તેમના કાચકોત્તોએ હજી કંઈકે જાગ્રત રહે છે કારણ કે પૂ. વિનોબાજીની પ્રેરક ભૂમિદાનની ક્રાંતિકારી પ્રજ્વલિએ નિઃશ્વાસ થવા માંડતી એ રચનાત્મક સંરચાઓને કંઈકે બચાવી લીધી છે. જ્યાં સ્વાર્થ, સત્તા અને શોષણના જ વાવણ ઠેર ઠેર ફુંકાયા કરતા રહે છે ત્યાં વિનોબાજીની પથયાત્રાને પગલે પગલે સેવા, ત્યાગ અને સ્વર્ગપંથના ભૂજાઈ જવાતા સંરકારો પાછા નવપલ્લવિત થાય છે. દેશને મળેલા સ્વરાજ્યને પેલા નિજીવ અંગ્રેજ માનસની ગુલામીમાંથી એ જ સંરકારો આખરે તો ઉગારી લેશે. અંગ્રેજોએ મેળવેલા સંરકારિક વિજયને હઠાવી દેવાનું સામર્થ્ય તો એ જ બાપુજીને માર્ગે ચાલી રહેલા વિનોબાજીની પ્રવૃત્તિમાં પડેલું છે. આને ભણેલા તેમજ વગર ભણેલા બધાને જ ભરખી લેનારા બેકારીના ભયાનક અને વધુ ને વધુ ગૂંચવળાતા જવાનો ઉકેલ ખાદી અને ગ્રામ ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિમાં રહેલો છે. સરકારને આ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વસ્તુ સમજતાં વાર લાગે, પરંતુ આપણે બધાં ગંધીજીના વારસાને જીવંત રાખવા જાગ્રત રહી કરોડો ગરીબોની જ એક માત્ર ચિંતા રાખી આપણા જીવનની રહેણીકરણી અને આપણા સમાજના વ્યવહારો ચોક્કવતા રહીશું તો આ બેકારી અને આ હાડમારી, આ ગરીબાઈ અને આ અધાન, બહુ જ થોડા વખતમાં દૂર થશે. અંગ્રેજ મનોદશાની ગુલામીમાંથી જ આ બેકારી અને આ ભૂખમરો પ્રગટેલાં છે. ગ્રામ-પ્રજ્ઞના સાચા ઉત્કર્ષને જે નવલકંઠ વારસો બાપુ મૂકી ગયા છે તેને વધારા રહીશું તો જ પેલી અંગ્રેજ મનોદશાની ગુલામી અને તેમાંથી પ્રગટેલાં ભયંકર વિધાતક અનિષ્ટો દૂર થવા માંડશે. નૂતન વર્ષ પ્રસંગે આપણા બંધનો એ જ મંગલ સંકેત રહેા કે એ સાંસ્કારિક ગુલામીમાંથી હવે આપણે ઝટ મુક્ત થઈએ. નઈ તાલિમતી કેળવણી જ આખર મુક્તિનું પ્રેરક બળ, તેમજ સાધક બળ નીવડશે.

‘અને સપ્તાએ સરજી સી—’

‘કેમ કિશોર જઈશું ને?’

‘ક્યાં?’

‘પેલી છોકરીને જોવા.’

‘કઈ છોકરી અનંતભાઈ?’

‘પેલી, સાડાપાંત્રીસ-અઢાર-છત્રીસવાળી.’

‘સાડાપાંત્રીસ-અઢાર-છત્રીસ! એ શું?’

‘એહ! સાવ બાધા છે તમે, મેં તમને વધુ સ્માટ ધાર્યા હતા.’

‘હવે મારી બાબતમાં તમારો અંદાજ ઓટો પડ્યો એ પછી પણ તમે શું કહેવા માગો છો એ કહેશો?’

‘અરે યાર, મિનવામાં પેલી મીસ ક્રીગીટી બાર્ડોટને જોવા નથી જવું? હું રાતના શૌની ટિકિટ લઈ આવ્યો છું. છાપામાં વાંચ્યું કે નહિ? ‘એન્ડ ગોડ કીએટેડ વુમન એન્ડ કેવીસ કીએટેડ ક્રીગીટી બાર્ડોટ?’ હું એની વાત કરતો હતો.’

અનંતની વાત છેલ્લે મને સમજઈ. સાડાપાંત્રીસ-અઢાર-છત્રીસનો અર્થ પશુ સમજાયો અને મારા મુખ ઉપર આછું સ્મિત ફરકી ગયું, સાથે કંઈકે આછો પાતળો કટાક્ષ પણ. અનંતની સામે હું એવી નજરે જોઈ રહ્યો.

‘શું એમ મારી સામે જોવા કરો છો કિશોર? યાર એકે કલાક કચ્છમાં બિઝા રહીને માંડ માંડ ટિકિટ ખરીદી અને ઉત્સાહભર્યો તમને કહેવા આવ્યો ત્યારે તમે તો બીજો સાવ નિર્લેપ હો તેમ—’

‘કાને કાને માટે ટિકિટ ખરીદી લાવ્યા છો અનંતભાઈ?’

‘કેમ એમ પૂછો છો? આપણા એ જવું માટે.’

‘કેમ નીલાભાણી નહિ આવે? બિર્મિલા તો બીજો

સંતી સીતાથી માંડીને આજ સુધી પુરુષોની દોહપતા એવી ને એવી જ રહી છે તે આ વાર્તાનો ધ્વન છે. આપણા કુરાળ વાર્તાકાર અનેાખી રીતે જ વાર્તાનો દોર લંબાવી દે છે કે વિશિષ્ટ કળામાં અનર્થ જવાય છે.

મુંબઈ ગઈ છે એટલે હું એકલો આવું તે સમજાય પણ તમે એકલા શા માટે? આ ચિત્ર તો એડલ્ટસ ઓન્લી માટે છે એટલે નીલાભાણી—’

‘આહા! તમે ક્યારે સમજશો? આ ચિત્ર ‘ફોર મેન ઓન્લી’ છે.’

‘છાપામાં એવી જાહેરાત તો છે નહિ! અને મીસ્ટર અને મીસીસ ફેસાઈ, મારી આફિસના પેલા ઘસગુપ્તા અને એની કાવેરી, અરે આપણા શાંતિકાઈ શાહની પેલી મેડિકલ કોલેજમાં બાણ છે તે પોરી પણ જોઈ આવી છે, તો એ કઈ રીતે?’

‘તમે યાર સાનમાં સમજતા નથી. મીસ બાર્ડોટને જોવા જઈએ ત્યાં નીલાકું વળી શું કામ? એ બાળુમાં હોય અને સ્કીન ઉપર પેલીને ગમે તેમ જોતાં હોઈએ ત્યારે એને—એટલે કે નીલાને અને મને કેવું લાગે? સાથે ધરનાં ઘેરને લઈ જવા જેવું એ ચિત્ર નથી એમ પાછળથી મને પેલા રવીન્દ્ર મહેતાએ દીપ આપી.’

મારા મુખ ઉપરનું પેલું કટાક્ષમિશ્રિત હાર્ષ અદ્દ-હાર્ષમાં વેરાઈ જવા મામતું હતું પણ આ સાવ હસી નાખવા જેવી વાત નથી એમ બીજી કણે મને સમજાયું અને હું ગંભીર થઈ ગયો.

સપ્તાએ જીને સરજી તો આવી પક્ષપાત શાયી કંઈ કે નીલા પણ એ સર્જનકારની સરજેલી સ્ત્રી હોવા છતાં અનંતભાઈ મીસ બાર્ડોટને જોવા માટે આટલા આગ્રહી હતા?

મારા મનમાં જાગેલા એ પ્રશ્નનો જવાબ મળતો હોય તેમ મીસ બાર્ડોટના સપ્તાએ અંગુળ વર્ણન વચ્ચેનું તે શબ્દ આવી ગયું. સાડા પાંત્રીસ ઈંચ છાતી, અઢાર ઈંચની ફેડ અને છત્રીસ ઈંચ નિતંબ, ચોવીસ

વર્ષની વય, ઇલેન્ડ સોનેરી વાળ અને બીજું કેટલુંક.
ઉપરાંત આ ફિલ્મમાં કપડાં પહેરે છે તે કરતાં પહે-
રેલાં કપડાં ઊતારવાનો અથવા છતાં વસે વસે,
પોતાની શરીર દાંડવાની કામગીરી બરાબર બનવી
ન શક્યા હોય તેવા મીસ આર્ટીસ્ટના અભિનય પ્રસંગે
ચૂંક કરતી ફિલ્મ જોવા માટેનો અનંતભાઈનો આગ્રહ
સમજાય એવો હતો.

અનંતભાઈ એકલા જ શા માટે? કલકત્તા સહેરનાં
હાલને સ્ત્રી પુરુષો એ ચિત્ર જોવા માટે તલપાપક બન્યાં
હતાં. દ્રામમાં, ખસમાં, ઓફિસ, રેસ્ટોરાંમાં, કક્ષા અને
મેળાવણામાં બધે જ એ ચિત્રની વાતો થતી હતી.
બીગીટી આડોટ સહેરના સિદ્ધ સમાજ ઉપર મોહિની-
જૂરકી છાંટી હતી.

...તે દિવસે મચેરે બનેલો એક બનાવ જો
મેં નજરે જોયો હતો તે જોયા પછી અને લાગ્યું
કે આ સજાએ સર્જેલી સ્ત્રી બીજી એની જ
સર્જેલી સ્ત્રીઓ કરતાં કંઈક વધુ જુવાન હોય, વધુ
મજબૂત મસ્ત અભાંગવાળી હોય અને થોડી વધુ
નટખટ હોય તો સિદ્ધ સમાજ શું કે અસિદ્ધ સમાજ
શું, બધા પુરુષો શું કે વિવેક અવિવેકની લાંબી પંચાત
ન કરનાર વર્ગના પ્રતિનિધિ પુરુષો શું—પુરુષ માત્ર
એવે પ્રસંગે લગભગ સમાન તબક્કે પહેંચી જાય છે.

વિશ્વકર્મા પૂજા નિમિત્તે એક સંબંધીના આગ્રહથી
એમણે નવી ખરીદેલી લોખંડની ફેક્ટરી ઉપર મારે
તે દિવસે બપોરે લીધુઆ જવાનું થયું. કલકત્તાથી
ચાર માઈલ દૂર આવી વસ્તી છે એનો મને પહેલી જ
વાર ખ્યાલ આવ્યો. ડ્રાન્ડ્રૂન્ક રોડમાંથી એક પહોળો
માર્ગ કાપા હાથે ફેંટાયો, અને પછી તો ગલીમાંથી
ગલી અને તેમાં વળી સાંકડી નેળ અને વળી ગલી.
એમ તરફ તરફના આડા અવળા વળાંક લેતો રસ્તો
કારખાના તરફ જતો હતો.

રસ્તાની આજુબાજુ હમણાં જ વસરી ગયેલા વરસાદને
કારણે ખાબોચીયાં બરાબાં હતાં, રસ્તામાં પાર વિનાનો
કીચડ ખડકાયો હતો. આજુબાજુ અરજવડી તુટેલી

લાગેલી બિરબાર બીતોના ઝોરડામાં માણસો રહી શકે એ
માન્યમાં આવતું ન હતું. બધાં જ એક ધાટના વાંસ
માટી કે પતરાંના આ મકાનો (૧) હતાં. બુઝી ગઠ-
રોમાં કાળું પરપોટાવાળું બદમો મારતું મેં
પાણી વહેતું અટકી ગયું હતું. આવી વસવાટના
સમૂહની વચમાં કયાંક કયાંક કોઈ કોઈ ફેક્ટરીની
કાળી ચીમનીઓ ડોડું બીચું કરીને ચારે બાજુની
કંઠાઓત્તનો બ્લક ફરકાવતી હોય તેમ જામી હતી.
એકાએક અમારી મોટર અટકી ગઈ. ગંભીરે નાકે
એક ટોળું બીચું હતું અને વાંસ પચીસ કદમ દૂર
બીજું ટોળું બીચું હતું. સામેના ટોળામાંથી બે ત્રણ
પુરુષો અને એક બે સ્ત્રીઓ એક બંધિતને બળબળ-
રીથી કમુક કરતાં વારતાં હતાં, આ બાજુના ટોળામાં
પણ સ્ત્રીક ઝાપી કીધાલા શઈ રહી હતી.

મોટર—ફાયરને મેં પૂછ્યું, ‘બાદલ, મામલા કયા હે ?’

ફેક્ટરી—માલિકનો ફાયરર બાદલ જવાબમાં હર્યો,
થોડીવાર પછી બોલ્યો, ‘કુઠ નહિ બાલુછ, યહ તો
રોજકા મામલા હે ..વે અંછુરી હેન, ઉસકી વજેસે
યહ પાસમેં કબી કબી દલા ગરમ હો જતી હે.’

‘અંછુરી ઠાણ ?’ એવા મારા પ્રશ્નના જવાબમાં
ફાયરર પાછળ ડોડું ફેરવીને મને ઇશારાથી સામેની
દિશામાં જોવા સૂચવ્યું. ‘વહી, જસકા વે. કોગેને
પકડ રખાવી હે.’

મેં સામેના ટોળા તરફ ફરીથી નેપું. પેલાં સ્ત્રી પુરુષો
એક યુવતીને પકડી રાખવા માગતાં હતાં, એ યુવતી
એમની પકડમાંથી છૂટવા માગતી હતી. મેં એ તરફ
કાંઈક શરતેથી જોયા જ ક્યું.

તેવંસ વર્ષની એની ઉંમર છે એમ બાદલે જણાવ્યું
ન હોત તો પણ સમજાય તેવું હતું. ધડવંરણી કરતાં
સ્થામ ગણાય તેવા એની ચળકતો માંસડો રંગ હતો,
પણ એના ચહેરાને મહોરો અને તેનોસ વર્ષની વય
ખેપટ કરતા સુષ્ટ રેખાવાળા દેહને કારણે આવી કંઠાલ
ધરતીમાં એનું બંધિતત્વ જુદું તરી આવતું હતું.

બાદે મને સ્ટંક સ્ટંક માહિતી આપી.

‘કોઈ કહેતું કે પૂર્વ બંગાળથી એક નિરાશિત કુટુંબ આવીને આ વસ્તીમાં વર્ષો પહેલાં વસ્યું, તે વખતે અંધુરી સાવ લઘુરૂપથી અને સૂકડી પાનળી હોવાથી કોઈનું એના તરફ ધ્યાન જોવાનું ન હતું. માત્ર ખીરબુખ તરફના પેલા બિહારી મુખદમ બિથુઆની નજર, એની મોટી મોટી વારંવાર નાચી બેઠતી કાળી આંખો અને સમતોલ મુખરેખાઓ ઉપર એકવાર પડી અને એની અનુભવી નજરને આ કાચી વયની નિરાશિત છોકરીમાં કશુંક છૂપાયેલું દેખાયું. મહોલ્લામાં એ એકચેરે રાજ્ય કરતો, ક્ષિત્રિશોના વખતમાં શું કે લીગ સરકારના શાસનકાળમાં શું, અરે ઉવટે રવરાજ્ય આબુ અને લોકશાસન લાગ્યું ત્યારે પણ લોકીઆ ગામના આ પાડોશી બિથુઆની આંખો જેમની તેમ પ્રવર્તતી હતી...’

બાદે ભૂતકાળની વાત કરી એટલે મેં એને પૂછ્યું, ‘મગર અબ કયા મામલા હૈ ? બિથુઆ કહાં મયા ?’

મારી આતુરતાને સંતોષવાની ખાત્રી આપતું રિમત વેરતો બાદે બોલ્યો, ‘મૈં વડો તો કહતા થા...યહ અંધુરી અબ યહાંકી રાની હૈ...’

‘ઔર રાન ?’

‘એક દિન બિથુઆ થા, ફીર જગન આથા, સલીમને બી પાંચ પંદર દિન હકુમત ચલાઈ, મગર અબ સુનતે હૈં કી ફીર સિંહાસન ખાલી હૈ. ઔર રામલખન ઔર જોગીન્દર કી બીચમેં બીચપીચ ચલ રહી હૈ...’

બન્ને ટોળાંઓએ ગલી રોકી રાખી હોઈને મોટર આગળ વધે તેમ ન હતી. બાદે પણ વિગતવાર અંધુરી અને એના રોમાંચક ઇતિહાસની વાત માંડી અને સામે એવા ઇતિહાસની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી પૂરતી એ યુવતી હતી એટલે એમ રોકાઈ પડવાનો મને વધિ ન હતો.

બાદે માંડીને વાત કરી.

‘અંધુરી તરફ બિથુઆ આકર્ષાયો. અંધુરીના બાપનાં

મૃત્યુ પછી એની ગરીબગી મા અને અંધુરીને એણે પાંખમાં લીધા. અંધુરીની વય વધતી ચાલી તેમ તેમ એનું શામળું રૂપ તંદુરસ્તીના તેજથી ચમકતું અને ધારદાર બનવા માંડ્યું સાથે સાથે એનું હસનચલન અને જબાન પણ એલગામ બની ગયાં. પાડોશી કોઈનીયે તાકાત ન હતી કે અંધુરીને કાંઈ કહી શકે...

‘કાખમાં કળશી લઈને એ જનકીદેવી તેમના પુકર તરફ પાણી ભરવા જતી ત્યારે એની લચકતી ચાલ જોતી વસ્તીનો પુરુષ વર્ગ અકળાઈ જતો. એની આંખો નજર ફેંકવાની લઠચુ એમને જખમી કરતી, એના શામળા મુખ ઉપરનું પાનના રસે રંગાયેલા લાલચટક હોઠની વચમાંથી ફરકતું હાસ્ય એમને માટે વધુ ચળકતું અને વેધક બનતું...’

‘એવા હાસ્યનો પૂરો અર્થ સમજ્યા સિવાય નવોસવો આવેલો ઉત્તર પ્રદેશનો પેલા ચિંતામણી આકર્ષાયો, એણે માન્યું કે એની કસરતી પહેાળી છાતી અને વાંકડી મૂંછોના શિરપાવ તરીકે અંધુરીએ એ નટખટ હાસ્ય એને પીરસ્યું હતું. અંધુરીની એ રોજની ટેવ હતી અને રસ્તે જતાં એની તરફ આકર્ષાઈને પહેાળી નજરે જોતા કોઈપણ પુરુષને મકાત કરવા માટે એ એવા નખરાળા હાસ્યના ટુકડા વેરતી વેરતી ચાલી જતી હતી, એ વાત ચિંતામણી જાણતો ન હતો...

‘વળતી સાંજે મહોલ્લા વચ્ચે ચિંતામણીએ એનો મારગ રોક્યો, એટલું જ નહિ પણ હાથ જોડ્યો. ઉઠાંતુંસમાં ખજા ઉપરથી એની સાડી ખસી ગઈ અને બેઠકક વળાંક લેતું અંધુરીનું પુલ ચોવન નજરે પડતાં એ બેખાકજો બન્યો અને બાન બૂલ્યો...

‘બિથુઆએ ત્રણ દિવસ પછી ચિંતામણીને બહેરી નાખ્યો. પોલીસે ધણી દોડાદોડ કરી પણ બિથુઆની સામે એક સાક્ષી ન મળ્યો...’

બાદે થાસ લીધો. સામે અંધુરીને શાંત પાડતી એક ઐઠ રી મારી નજરની વચમાંથી ખસી. એ અંતરાય

વર્ષની વય, બ્લોન્ડ સોનેરી વાળ અને બીજું કેટલુંય. ઉપરાંત આ ફિલ્મમાં કપડાં પહેરે છે તે કરતાં પહેલેલાં કપડાં વિતારવાનો અથવા છતાં વચ્ચે વચ્ચે, પોતાની શરીરે દાંડવાની કામગીરી ખરાબ જળવી ન શક્યાં હોય તેવા મીસ બાર્ડેટના અલિનથ પ્રસંગો રજૂ કરતી ફિલ્મ જોવા માટેનો અનંતલાઈનો આગ્રહ સમજાય એવો હતો.

અનંતલાઈ એકલા જ શા માટે કલકત્તા શહેરનાં હબરો સ્ત્રી પુરુષો એ ચિત્ર જોવા માટે તલપાપડ બન્યાં હતાં. ટ્રામમાં, બસમાં, એફિસ, રેસ્ટોરાંમાં, કલબ અને મેળાવામાં બધે જ એ ચિત્રની વાતો થતી હતી. બીગીટી બાર્ડેટ શહેરના સિદ્ધ સમાજ ઉપર મોહિની-શૂરકી છાંટી હતી.

...તે દિવસે બપોરે બનેલો એક બનાવ જે મેં નજરે જોયો હતો તે જોયા પછી મને લાગ્યું કે આ જણએ સર્જેલી સ્ત્રી બીજી એની જ સર્જેલી સ્ત્રીઓ કરતાં કંઈક વધુ જુવાન હોય, વધુ મદભર્યો મસ્ત અંગાંગવાળો હોય અને થોડી વધુ નટખટ હોય તો સિદ્ધ સમાજ શું કે અસિદ્ધ સમાજ શું, બધ પુરુષો શું કે વિવેક અવિવેકની લાખી પંચાત ન કરનાર વર્ગના પ્રતિનિધિ પુરુષો શું—પુરુષ માત્ર એવે પ્રસંગે લગભગ સમાન તબક્કે પહોંચી જાય છે.

વિશ્વકર્મા પૂજા નિમિત્તે એક સંબંધીના આમદથી એમણે નવી ખરીદેલી લોખંડની ફેક્ટરી ઉપર મારે તે દિવસે બપોરે લીલુઆ જવાનું થયું. કલકત્તાથી ચાર માઈલ દૂર આવી વસતી છે એનો મને પહેલી જ વાર ખ્યાલ આવ્યો. ઓસ્ટ્રેલિયન રોડમાંથી એક પહોળો માર્ગ ગામ હાથે ફેંટાયો, અને પછી તો ગલીમાંથી ગલી અને તેમાં વળી સોંકડી નેળ અને વળી મલી. એમ તરફ તરફના આડા અવળા વળાંક લેતો રસ્તો કારખાના તરફ જતો હતો.

રસ્તાની આજુબાજુ હમણાં જ વસરી ગયેલા વરસાદને કારણે ખાબોચીયાં કરાયાં હતાં, રસ્તામાં પાર વિનાનો ધામ્ય ખડકાયો હતો. આજુબાજુ ખરબચડી ટ્રેલો

લાંબેલી બિસ્માર ભીતોના ઝોરકામાં માણસો રહી શકે એ માન્યમાં આવતું ન હતું. બધાં જ એકા માટના વાંસ ગાટી કે પતરાંના આ મકાનો (૧) હતાં. પુત્તી ગટ-રોમાં કાળું પરપોટાવાળું બદમાશ મારતું મેલું શાષી વહેતું અટકી ગયું હતું. આવા વસવાટોના સમૂહની વચમાં ક્યાંક ક્યાંક કોઈ કોઈ ફેક્ટરીની કાળી ચીમનોએ ડોકું ઊંચું કરીને ચારે બાજુની કંગાલીઅતનો ખબર ફરકાવતી હોય તેમ ભમી હતી. એકાએક અમારી મોટર અટકી ગઈ. મલોને નાકે એક ટોળું ઊંચું હતું અને વીસ પચીસ કદમ દૂર બીજું ટોળું ઊંચું હતું. સામેના ટોળામાંથી બે ત્રણ પુરુષો અને એક બે સ્ત્રીઓ એક વ્યક્તિને બળજબરીથી કચુક કરતાં વારતાં હતાં, આ બાજુના ટોળામાં પણ કરીકે ઝડપી હીલચાલ થઈ રહી હતી.

મોટર-ફાવરને મેં પૂછ્યું, ‘બાદલ, મામલા ક્યા હો ?’ ફેક્ટરી-માલિકનો ફાવર બાદલ જવાબમાં હસ્યો, થોડીવાર પછી બોલ્યો, ‘કેંક નહિ બાણુલ, યહ તો રાજકા મામલા હો ..વો અંધુરી હેન, ઉસકી વજેસે યહ પામમે’ કબી કબી હવા ગરમ હો જતી દે.’

‘અંધુરી કાણુ ?’ એવા મારા પ્રશ્નના જવાબમાં ફાવરે પાછળ ડોકું ફેરવીને મને ઇશારાથી સાર્મની દિશામાં જોરા સૂચવ્યું. ‘વહી, જસકો વો ભોગોને પકડ રખી હે.’

મેં સામેના ટોળા તરફ ફરીથી જોયું. પેલાં સ્ત્રી પુરુષો એક યુવતીને પકડી રાખવા માગતાં હતાં, એ યુવતી એમની પકડમાંથી છૂટવા માગતી હતી. મેં એ તરફ કેટલકશ્ચિત્તથી જોયા જ રહ્યું.

તેવીસ વર્ષનો એનો ઉંમર છે એમ બાદલે જણાવ્યું ન હોત તો પણ સમજાય તેવું હતું. ધડવરણી કરતાં શ્યામ ગણાય તેવા એની ચળકતી ગામડીનો રંગ હતો, પણ એના ચહેરાનો મહેરો અને તેવીસ વર્ષની વય પ્રગટ કરતા સુષ્ક રેખાવાળા દેહને કારણે આવી કંગાલ વસ્તીમાં એનું વ્યક્તિત્વ જુદું તરી આવતું હતું.

બાદે મને ત્રુટક ત્રુટક માહિતી આપી.

‘કોઈ કહેતું કે પૂર્વ બંગાળથી એક નિરાશિત કુટુંબ આવોને આ વસ્તીમાં વર્ષો પહેલાં વસ્યું, તે વખતે અંધુરી સાવ લઘુધર્મ અને સૂકડી પાતળી હોવાથી કોઈનું એના તરફ ધ્યાન જોવાયું ન હતું. માત્ર ખીરભૂમિ-તરફના પેલા બિહારી મુકાદમ બિથુઆની નજર, એની મોટી મોટી વારંવાર નાચી ઊઠતી કાળી આંખો અને સમતોલ મુખરેખાઓ ઉપર એકવાર પડી અને એની અનુભવી નજરને આ કાચી વયની નિરાશિત છોકરીમાં કશુંક છૂપાયેલું દેખાયું. મહોલ્લામાં એ એકચ્છે રાત્રી કરતો, બિટિજરોના વખતમાં શું કે લીગ સરકારના શાસનકાળમાં શું, અરે છેવટે સ્વરાજ્ય આવ્યું અને લોકશાસન લાવ્યું ત્યારે પણ લીલુઆ ગામના આ ખાડામાં બિથુઆની આજુ જેમની તેમ પ્રવર્તતી હતી...’

બાદે જૂનકાળની વાત કરી એટલે મેં એને પૂછ્યું, ‘મગર અથ કયા મામલા છે ? બિથુઆ કહ્યાં ગયા ?’

મારી આતુરતાને સંતોષવાની ખાત્રી આપતું રિમત વેરતો બાદે બોલ્યો, ‘મેં વહી તો કહતા આ...પછે અંધુરી અથ પહાંકી રાની છે...’

‘ઔર રાજ ?’

‘એક દિન બિથુઆ થા, હીર જગન આથા, સલીમને લી પાંચ પંદર દિન હકમત ચલાઈ, મગર અથ સુનતે હું જી હીર સિંહાસન ખાલી છે, ઔર રામલખન ઔર જોગીન્દર જી બીચમે ખીચખીચ ચલ રહી છે...’

બંને ટોળાંઓએ ગલી રાકી રાખી હોઈને મોટર અગળ વધે તેમ ન હતી. બાદે પણ વિગતવાર અંધુરી અને એના રૈમતિક ઇતિહાસની વાત માંડી અને સામે એવા ઇતિહાસની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી પૂરતી એ સુવતી હતી એટલે એમ રોકાઈ પડવાને મને વધી ન હતો.

બાદે માંડીને વાત કરી.

‘અંધુરી તરફ બિથુઆ આકર્ષિતો. અંધુરીના આપના

મૃત્યુ પછી એની ગરીબડી મા અને અંધુરીને એણે પાંખમાં લીધાં. અંધુરીની વય વધતી ચાલી તેમ તેમ એવું શામળું રૂપ તંદુરસ્તીના તેજથી ચમકતું અને ધારદાર બનવા માંડ્યું સાથે સાથે એવું હલનચલન અને જમાન પણ બેલગામ બની ગયાં. પાડામાં કોઈનીયે તાકાત ન હતી કે અંધુરીને કાંઈ કહી શકે...

‘કાખમાં કળસી લઈને એ બનકીદેવી તેમના પુકર તરફ પાણી ભરવા જતી ત્યારે એની લચકતી ચાલ જોતાં વસ્તીના પુરુષ વર્ગ અકળાઈ જતો. એની આડી નજર ફેંકવાની લઢચુ એમને જખમી કરતી, એના આમળા મુખ ઉપરતું પાનના રસે રંગાયેલા લાલચટકે હોઠની વચમાંથી ફરકતું હાસ્ય એમને માટે વધુ ચળકતું અને વેધક બનતું...’

‘એવા હાસ્યનો પૂરો અર્થ સમજ્યા સિવાય નવોસયો આવેલો ઉત્તર પ્રદેશનો પેલા ચિંતામણી આકર્ષિતો, એણે માન્યું કે એની કસરતી પહેાળી છાતી અને વાંકડી મૂંછોના શિરપાવ તરીકે અંધુરીએ એ નટખટ હાસ્ય એને પીરસ્યું હતું. અંધુરીની એ રાજની ટેવ હતી અને રસ્તે જતાં એની તરફ આકર્ષિતને પહેાળી નજરે જોતા કોઈપણ પુરુષને મહાત કરવા માટે એ એવા નખરાળા હાસ્યના ઢુકડા વેરતી વેરતી ચાલી જતી હતી, એ વાત ચિંતામણી બાથુતો ન હતો...

‘વળતી સાંજ મહોલ્લા વચ્ચે ચિંતામણીએ એનો મારગ રોક્યો, એટલું જ નહિ પણ હાથ યેંચ્યો. ઉંઠાંત્રમાં ખખા ઉપરથી એની સાડી ખસી ગઈ અને ઊઠકક વળાંક લેતું અંધુરીનું પ્રુટ યૌવન નજરે પડતાં એ બેબાકળો બન્યો અને લાન બૂલ્યો...

‘બિથુઆએ ત્રણ દિવસ પછી ચિંતામણીને બંદેરી નાખ્યો. પોલીસે ધણી દોડાદોડ કરી પણ બિથુઆની સામે એક સાક્ષી ન મળ્યો...’

બાદે ત્રાસ લીધો. સામે અંધુરીને ચાંત પાડતી એક પ્રોઠ સ્ત્રી મારી નજરની વચમાંથી ખસી એ અંતરાય

દૂર યતાં મેં ધારી ધારીને આ મહોલ્લાના મહાભારતની કૃષ્ણાને જોઈ. એના નાનકડા કપાળમાં ચળકતો ચંદ્રવેલો હતો, પાતળા અણ્ણિયાળા નાકમાં સોનાની મોટી નથ હતી. હોઠ પાનથો રંગાયા હતા. આંખોનાં ભવ્ય કાષ્ઠમાં ઊંચકામાં દર્તા. એની મોટી કાળા આંખો વારંવાર ચારે બાજુ ફરી વળતી હતી સફેદ સાડીથી ઢકાયેલા સ્વામ દેહ પાયેલા સીસમની જેમ ચળકતો હતો. અને છતાં એના ઊંચા પાતળા સ્ત્રી શરીરને આજુબાજુનો પુરુષ વર્ગ કંઈક જુદા રસથી જોઈ રહ્યો છે એમ મને સમજાયું.

મિથુઆ અને ચિંતામણી જેવા જ કોઈ નવા પ્રસંગ આજે આ લાતામાં બન્યો હતો. મિથુઆને સહીમે હૃદયાર કચે. સહીમ પણ તડીપાર કચે. જોગીન્દર અને રામકમ્પન વચ્ચે હવે લાંઠાંકાં રચાતો હતો એમ બાંહે આજુબાજુમાં ઊભેલા ઝોળખીના પાસેથી માહિતી મેળવી. તકરારનું મૂળ કારણ અંશુરી જ હતી. જોગીન્દર એને પોતાને વનન ભગાડી જવા માગતો હતો, અંશુરીને એણે રિથર ધરસંસાર, મુખપ્તિ હાપેલી રેશમી સાડી, બોળાં નવાં કપડાં અને એલગીન શેડના નાકે આવેલી લપ્પીબાજુની દુકાનેથી ચાંદીની હાંસી અને પગના વળનદાર કડાં બેટ વ્યાપવાની પણ લાલચ આપી હતી. આવું ટૂંક શેડ ઉપર આવેલા દરબચદ શાકુકારને ત્યાંથી બે ટકાના માસિક વ્યાજે બસો ફૂંપ્યા પણ એ માગી લાવ્યો હતો.

આવી સમૃદ્ધિ અને રિથરતા ચૂપચાપ અપનાવી લેવા અંશુરીની માએ અંશુરીને ધણી સમજાવી પણ લોકુ-આની સફિડી ગલીઓનું મહારાણીપદ હોતોને મિહારના કોઈ જુખ્યા સુકા ગામડામાં માત્ર જોગીન્દરના પાસાં સેવવા જવાની એણે આનાકાની કરી. નિરેલા જોગીન્દરે અંશુરી ઉપર આક્ષેપ કર્યો... 'દિવસોથી અંશુરી એના પત્રચિયાં ચડે છે... લોકુઆની મલીઓમાં રાનનું અંધારું ઊતરતાં અંશુરી જોગીન્દરનું ચરણ શોધે છે...' :

'જોગીન્દરનું ચરણ અંશુરી શોધે?' એ આક્ષેપથી

આજે અંશુરીનું મગજ કાટકું છે. અને જોગીન્દરને એ પાઠ ભણાવવા માગે છે. અને પહેલવાન રામકમ્પનનો એને ટેકા મળ્યો છે... વગેરે વગેરે.

બાંહેલ ફાયવરની વાત સાંભળતાં હું જુદા વિચારે ચડી ગયો હતો. યુગ યુગથી આની આ એક જ કઠાણી! સીતા અને દ્રૌપદી, પદ્મિની અને સંયુક્તા, દ્રૌપદી પેલી હેલન... અને અને આ લોકુઆની અંશુરી! પુરુષ સમાજ હતો ત્યાં ને ત્યાં જ છે? કે પછી સ્ત્રીએ સ્ત્રીને સહનને પ્રગતિનાં 'આજે કદમ' અને 'પીછે હઠ' વચ્ચેનું પાતળું અંતર ઘીંધ્યા કંઈક !...

અને સાંજે ધોતીટી બાડોટના સાડા પાત્રીસ-અઠાર-છત્રીસ પ્રમાણે ભેવા માટેના મારા મિત્ર અનંતાના અમત્રજે એ આમત્રચ પાછળના અગળ આગ્રહે, ફેળવાયેલા બિનફેળવાયેલા, સરકારી અને ચાલાક કહેવાતા અસરકારી અને જડ કહેવાતા, ગિરાન અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ ગણાતા પશ્ચિમના દેશીના, તરતરાન અને નીતિના પ્લગ ફરકાવતા પૂર્વના દેશીના પુરુષ સમાજ વચ્ચેની પેલી એક સમાનવૃત્તિનું મને સ્પોટ બાન થયું. ગયા યુગનો હોય કે આધુનિક યુગનો હોય. સરકારપૂત હોય કે સરકાર સાથે ખૂબ ઝોઝી કે નવિવત નિરખત હોય પણ કોઈ પુરાન નટખટ સ્ત્રીની વાત આવે ત્યારે લગભગ દરેક પુરુષને માત્ર પુરુષ બની રહેવું જ ફાવે છે એમ મને સમજાયું. એવા પુરુષોની મને ક્યા આવી.

આવા વિચારોએ મારું મન હિંદાસ બની ગયું, અને આવા વિચારો મને સ્કુર્ષા એ કારણે મારી જાત માટે મેં મોર અનુભવ્યું, જીર્ણિલા યાદ આવી ગઈ, દસ વર્ષનું અમારું પ્રસંગ મધુર દામપત્તવન નજર આગળ તરવરવા માંડ્યું.

'કચારના ચા વિચારમાં પડ્યા છે તમે કિશોરભાઈ? તો પછી તમે તેવાર ચાવ છે ને? હજી ન હોય તો રતીન્દ્રને કહો, એને તો આ ચિત્ર ફરીયા જોતાનું મન છે...' મારી મોરવણી તદ્દમથિયો અનંત મને જગાડ્યો.

સવારનું છાતું ખોલીને મારી સામે સિનેમાની જાહેર
ખંબરનું પાતું ધરતાં એ બોલ્યા, 'શું છોકરી છે !
બાપ રે બાપ ! !'

'પ' ઉપરનો એમનો એવરો હાર અને એમની વિક-
સેલી આંખો તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું, અને ન
સમભય તેવા ખેંચાણે એમણે સામે ધરેલી સિનેમાની
જાહેર તરફ મારી નજર ચોટી ગઈ.

'...ભિમંલા એ મહિના થયાં મુંઝવે પિતાને ત્યાં ગઈ

હતી, ધરમાં ખૂબ એકલું એકલું લાગે છે. '...મારા
મનમાં નવી દલીલ જાગી. સામે જાહેરતમાં મીસ
બાર્ડોટની અદાર ઈચની કેકની આજુબાજુ હાથ વીંટળી
એની સાડી પાંત્રીસ ઈચની છતીમાં માથું ડૂબાડી ખ્યાર
કરતા યુવાનના ચિત્રની છાપ મારી નજરમાં ખૂબ
સ્પષ્ટપણે બિપ્ત્રી આવી, ને હું બોલી બેઠો, 'ના
ના, રવીન્દ્ર શા માટે ? હું તૈયાર થઈ જ જઈ હું,
તમે આવી પહોંચો અનંતભાઈ.'

જેનશ શા. સોહા

ચાલોને શોધવા સોનું

ચાલોને શોધવા સોનું

સાગરમાંથી ચાલોને શોધવા સોનું !

સાગરના તળિયામાં સોનાનાં દીમ દંભાં

સાગર-સપાટીએ સોનાનાં રીણ વળ્યાં,

એવી કઈ સુંદરીના નવ-સરા હાર ખર્ચા ?

કોણે એ અખલખ સોનું ?

સાગરમાંથી ચાલોને શોધવા સોનું !

સન્ધ્યા આકાશમાં રમવાને બિતરી,

રમી કરી રથમાં ન્યાં મીઠી જવા થકી,

ત્યાં તો પાણીમાં ગયા લાગેલા હાર પડી :

કોણે એ લખલખ સોનું ?

સાગરમાંથી ચાલોને શોધવા સોનું !

શોધોશોધોને એને શોમાં સંધરશો ?

એવા વિશાળા ક્યા પાને તે ધરશો ?

નખજુની કુલકીમાં સાચવીને ભરશો,

તો સપ્તશ્રી મારો સોનું !

સાગરમાંથી ચાલોને શોધવા સોનું !

ચાલો સંસારમહી દૂબળી લગાનાએ,

સાર તણા સોનાને ઉપર લઈ આવીએ;

એમ છતાં એમાંથી નહિ રે જો ફાવીએ,

તો મૃત્યુનું લાકડો સોનું !

સંસારમાંથી ચાલોને શોધવા સોનું !

સરોહ

મીરાંના બોલે મંછરા

ભગતિ આઠ પુરુષ કેરી સાચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

ભગતિ અવર પુરુષ કેરી કાચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

ગઠ રે ચિતોડે બેઠી, હુઝમ રહી વેઠી,

એણે દયા પર કેરી નવ જાચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

હરિનામ બહાણું એણું સકલ નિરાણું,

થઈ ધાન ધાન તો ય રાને રાચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

બેઈ નંદલાલો એનો તોર મતવાલો,

બૂલી લાન મીરાં ચત્ત થઈ નાચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

રણજી બોલે એ તો મીરાંમન બોલે,

એની વાણી સરોહ સત વાંચી રે,

મીરાંના બોલે મંછરા હો છ.

'અને ત્રણાએ સરજી ચી-' : ૫૬

સૂર્ય ને ધરતીની શક્તિ

દિવ્ય શક્તિનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર મનુષ્યે સૂર્યમાં જ કર્યો. આપણને પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર હોય તો તે સૂર્ય જ છે. સૂર્યને હિંદુ ધર્મમાં સૂર્યનારાયણ કહે છે, એટલે કે સૂર્ય એ જ નારાયણ છે. અનેક ધર્મોમાં સૂર્યની સ્તુતિ કરેલી છે. સૂર્ય 'નારાયણ' શા માટે તે તો સૂર્ય-શક્તિ વિષે પરિચય કેળવીએ ત્યારે જ ખબર પડે. પૃથ્વી પરનું સમગ્ર જીવન સૂર્ય પર જ અવલંબિતું છે. પૃથ્વી એ સૂર્યનું જ સંતાન છે અને પૃથ્વી પર જે જે શક્તિના સ્વરૂપો આપણે નીરખીએ છીએ તે સૂર્ય-માંથી જ ઉદ્ભૂત થયાં છે.

સૂર્ય પોતાની શક્તિ આરેકાર વિસ્તારે છે. પૃથ્વીને તે શક્તિનો જે હિસ્સો મળે છે તે અત્યંત અલ્પ છે. તેનું પ્રમાણ એક અજબમાં પૂરા એક ભાગનું પણ નથી. છતાં આ શક્તિના પ્રભાવથી જન્મત રહી રહ્યું છે. એ શક્તિ જેવી બીયણું તેવી જ પાવનકારી છે.

પૃથ્વીને પ્રજ્વળતા સ્વર્ગ લગવાન સૂર્યનારાયણ તથા મા અસ્તિત્વની શક્તિનો વિદ્યાને જે આપે છે પરિચય કર્યો છે તેનો આકૃતિઓ સાથે આ લેખમાં ન્વર્ણિતા વિશાળવિદ્યુ સુદર પરિચય આપે છે જે દરેકને ઉપયોગી થઈ શકે તેવા છે.....

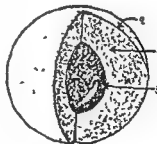
સૂર્યની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા અનાદિ કાળથી મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છે. ધર્મોમાં એની સ્તુતિના અનેક મંત્રો જડે છે. વિજ્ઞાનીઓએ યાનની ઉપાસના કરીને શક્તિની ભક્તિ કરી પદાર્થમાંથી અનેકવિધ કલ્યાણકારી શક્તિને નાખી છે અને પ્રકૃતિની મહત્તા સાથે વિજ્ઞાનના ગૌરવનો ઝડો ફરકાવ્યો છે.

વિરાટ સૂર્યનો ૮૬૪,૦૦૦ માઈલનો વ્યાસ ૫,૮૦૦ માઈલના વ્યાસવાળી પૃથ્વીને સરખામણીમાં કપાય વામન બનાવી શકે છે. પિતા અને પુત્રી વચ્ચેના ૯૩,૦૦૦,૦૦૦ (નવ કરોડ ત્રીસ લાખ) માઈલના અંતરને કારણે પિતાની ઉમરતાને બદલે પૃથ્વીને તેની અમી નજર સાંપડે છે.

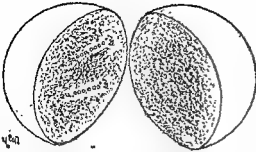
બૌદ્ધમતમાં ચૂળકીય અશુ-અસરણો વડે આપણને સૂર્યની શક્તિ પ્રકાશ અને ઉષ્ણતાના મુખ્ય સ્વરૂપો દ્વારા લખ્ધ થાય છે. પૃથ્વી પરની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ આ અશુ અસરણોને આભારી છે. વેરાન રણો, ઘૂષ-

અબજો ૫૫૧ પહેલાં સૂર્યમાંથી એક લયકો નીકળ્યો અને પૃથ્વીનો જન્મ થયો. આ લયકો સૂર્યની આસપાસ ફરવા લાગ્યો અને પૃથ્વીરૂપે ઓળખાયો. તેના જેવા જ સૂર્યમાંથી ખીલ પછુ ગ્રહો નીકળ્યા હતા અને તે બધાની સૂર્ય-માળા બની.

પૃથ્વીના ઠંડા પડવાની સાથેવાત સપાટી પરથી થઈ અને વાયુમાંથી પ્રવાહી અને પાણી ધનસ્વરૂપ બધાયું. ધન-સ્વરૂપ વધુ ઠંડક થતાં જીવન ધારણ કરવા સમર્થ બન્યું. પણ પૃથ્વીના અંતરની ઉષ્મા તો લોહ-નિકલની પ્રવાહી પ્રાપ્તિને જ પ્રારણ કરતી રહી. અટાંનું ઉષ્ણતામાન ૧૦,૦૦૦ અંશ ફેરનહાઈટ જેટલું છે અને દળાણ પાંચ કરોડ વાતા-વરણ જેટલું દર ચોરસ ઇંચે રહ્યું છે. ઉપરથી જેમ પૃથ્વી ઠંડી પડતી ગય છે તેમ દબવાના સંકેતને પરિણામે અંતઃ-ક્ષોભ વડે ધરતીકેષા પેદા થઈ પૃથ્વીની સપાટી પર નિર્માણ અને વિનાશની પરપરા ચલાય છે.

- ૧૬ માઈલનો ઘેનાઈક પૃથ્વીનો ઘર
- ૧૮૦૦ માઈલનો લોહ મેગનેશિયમ ઘર
- પ્રવાહી લોહ-નિકલનો
- ૪૩૬૦ માઈલ સુધી કેન્દ્રને ફરતો ઘર

પૃથ્વ

સૂર્યના વિદ્યુત્ત્વ અંતરતલમાં અલિપ્ત પ્રક્રિયાઓને પરિણામે કુલ શક્તિનો સીને ભાગ ત્યાં જ પ્રગટ થાય છે અને આ કારણે આજે જેટલી ઉષ્ણતા જન્માવે છે, સપાટી પર તે સૂર્યનું ઉષ્ણતામાન ધટીને ૧૧,૦૦૦ ફેરનહાઇટ જેટલું થઈ જાય છે.

આઈ પ્રોટોન-પ્રોટોન વચ્ચેની પ્રક્રિયા વડે હાઈડ્રોજનનાં બીજાં દિલ્લિયમ જન્માવે છે અને કાર્બન-નાઇટ્રોજનના પરમાણુઓ પણ પ્રક્રિયા વડે દિલ્લિયમ ઉત્પન્ન કરે છે.

વતી નદીઓ, વિશાળ વનો, સૂસવાટાભેર વાતા પવનો, ઘાસોઈ ઇંધોનો, કાળજી ચીરી નાખે તેવી ગ્રેધજનનાઓ — આ બધું જ પૃથ્વીને સૂર્ય તરફથી મળેલી વારસાની શક્તિને કારણે છે. સૂર્ય વિના આ જગત મૃત, નિર્જીવ અને તદ્દન અચેતન બની રહે. એ સંજીવની અગર જીવનનું અસ્તિત્વ ટકે જ નહિ.

સૂર્યશક્તિનું રહસ્ય ઉકેલવાની હજુ તો વિજ્ઞાને શરૂઆત કરી છે. જૂના પૂર્વગ્રહો દૂર કરીને માનવી અત્યારે નવા વિચારોનો સ્વીકાર કરી રહ્યો છે. પરમાણુની અંતર સૂક્ષ્મ દુનિયામાંથી માંડીને તારાઓની અંતર દુનિયા સુધી એણે પોતાની વિચારધારાને વિકસાવી છે.

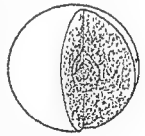
આપણે સૂર્ય વિશ્વના અન્ય તારાઓની જેમ અતિ ઉષ્ણ વાયુઓનો એક પ્રયંત્ર ગોળો છે. ગુરુતાકર્ષણના પ્રબળ બળે આ વાયુઓના અણુઓને સૂર્યના મધ્યગિંદુ તરફ અત્યંત તીવ્ર ગતિએ ખેંચે છે. સૂર્યના અંતરતલની ઉષ્મા આથી કારણે આજે જેટલી ઉષ્ણતા છે અને આ ઉષ્ણતા વડે અણુઓનાં બીજાં વડે

છે, ઇલેક્ટ્રોનની રૂપી વિદ્યુતકણો છૂટી પડી બેગાં થઈ, બીજા અણુઓ અને 'ધારમા' રૂપી સંકીર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ પ્રકૃતિની લીલામાં અધિકતમ શક્તિનો ઉમેરો કરે છે. દ્રવ્યના નાશથી શક્તિનો જન્મ થાય છે. સૂર્ય પર દિલ્લિયમ વાયુનું બીજા પ્રગટે છે અને શક્તિની ઊર્જા ગતિને પરિણામે સૂર્યની ગરમી તેવી ને તેવી જ કાયમ રહે છે.

સૂર્યની મધ્યમાં, તેની ઘટ્ટતા વાયુરૂપે પણ પાણી કરતાં ૮૫ ગણી અધિક છે, અને અહીં દબાણ તો દર ચોરસ ઇંચે ત્રણ અબજ રતલ જેટલું—દશપનાતીત—છે.

સૂર્યની બીતરમાં ઉષ્ણતામાન ત્રણ કરોડ અંશ (ડીગ્રી) ફેરનહાઇટ જેટલું છે! સૂર્યની સપાટી પરનું ઉષ્ણતામાન ધટીને ૧૧,૦૦૦ અંશ થાય છે. એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે કે આપણને સૂર્યની બીતરનો તાપ મળતો નથી. અણુઓએ જૂટે તો એટલી ઉષ્ણતા પૃથ્વી પર પ્રગટે. અણુઓએ જીવન શરૂ કરતાં આથી ઉચિત ખ્યાલ આવશે. આપણું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે આપણને સૂર્યની બહારની જ ગરમી મળે છે. પૃથ્વી પર જે જીવન પાંચનું છે તે આ શક્તિ વડે ટકી રહ્યું છે.

સૂર્યનું ઘટ્ટત્વ સપાટી પર શૂન્યથી થઈ થઈ અંતરતલમાં ૮૫ જેટલું વધે છે (પાણીના ઘટ્ટત્વ ૧ સાથે સરખાવતાં). સપાટી પર શૂન્ય જેટલું દબાણ મધ્યમાં ૨૫૦૦૦ વાતાવરણના દબાણ જેટલું વધે છે.

સૌથી પ્રથમ વિજ્ઞાને એવી માન્યતા રજૂ કરી હતી કે જેમ કોલસા બળીને તાપ આપે છે તેમ સૂર્ય પણ આપણને દહન દ્વારા ગરમી આપે છે. પછી એવી માન્યતા પ્રગટ થઈ કે ખરતા તારાઓ અને પૃથ્વી સૂર્યની અંદર ખેંચાઈ જવાને પરિણામે જે શક્તિ ઉદ્ભવ પામતી હતી તેને લીધે સૂર્યની ઉષ્મા ટકી

રહેતી હતી. ત્યારબાદ હેલમ હોલ્ટઝ નામના વૈજ્ઞાનિકે એવું દર્શિયું આગળ ધસું કે સૂર્યના આપનેજે થતા સંકેત-વિકાસને પરિણામે શક્તિના ઉદ્ભવ અને ઉત્સર્ગ વચ્ચે એક એવી તુલા જળવાતી હતી કે તેના વડે સૂર્ય તરફથી પ્રગટ થતા અંશુ પ્રસરણનું સાતત્ય નિર્બંધ રહેતું હતું; તે આવી રીતે : શક્તિના બધા વડે ઠંડો પડતો સૂર્ય સંકેત પામતો હતો અને આ સંકેતની ક્રિયામાં ઉપરિચિતિની શક્તિ (Energy of position)નું ઉદ્ભવ શક્તિ (Energy of radiation)માં રૂપાન્તર થતાં જે ઉજ્જ્વલા ઉત્પન્ન થતી તેને આધારે સૂર્ય ઠંડો પડતો અટકતો હતો અને પોતાની મૂળ સંપત્તિમાં કાયમ રહેતો હતો. પરંતુ પરમાણુના લીતરના અભ્યાસ પછી એ સિદ્ધ થયું કે સૂર્ય અને તારાઓના તેજના અક્ષય ઉદ્ભવ પાછળ અણુશક્તિના ઉત્સર્ગનું રહસ્ય છે. હાઈડ્રોજનનું હિલિયમમાં રૂપાન્તર થઈને શક્તિનો ઉત્સર્ગ અનવરત થયા જ કરે છે. તે ઉપરાંત બીજાં તરવો, જેવાં કે ડ્યુટેરિયમ, લિથિયમ, બેરિલિયમ, અને બોરોન પણ તારાઓમાંથી થતી ઉત્સર્ગ ક્રિયામાં પ્રાધાન્ય ભોગવી રહ્યાં છે.

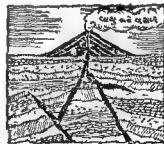
બધી શક્તિ આપણને દૈન્ય કે અદૈન્ય સ્વરૂપમાં જણાય છે તે પૃથ્વી પરના દ્રવ્યના રૂપાન્તરની ક્રિયામાંથી જન્મ પામે છે. આ દ્રવ્ય મર્યાદિત જથ્થામાં જ પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કોલસો, પેટ્રોલ કે યુરેનિયમની રેડિયો એક્ટિવ ધાતુ, જે આ શક્તિનો સંગ્રહ કરે છે તે ઇંધનરૂપે વપરાતાં વપરાતાં એક સમયે તો ખર્ચાઈ જ જવાના છે. આ સમયની ફલક અત્યંત વિજ્ઞાન ભરે હોય પણ તેનું મૂળ સૂર્યની શક્તિમાં છે અને જ્યારે સૂર્ય નહિ હોય ત્યારે જીવન સહંતર કુત્ર થઈ ગયું હશે.

શક્તિના સ્વરૂપો વિવિધ પ્રકારે દૈન્યમાન થાય છે. આ પ્રકારોમાં જ્વાળામુખી પર્વતો, અનિલની લહેરો, બોમ્બમાં વિદ્યુત્તા અમકારાઓ, સમુદ્રમાં થતી ભરતી તથા ઓટો, મહાસાગરો અંદર વહેતા પ્રવાહો, ધરતી-કપો, પ્રકાશ સંચોજન, જળચક્ર અને સૂર્યનો તરંગો મુખ્યત્વે ગણવારી શકાય. આ દરેકનો આપણે ક્રમવાર વિચાર કરીશું :

૧. જ્વાળામુખી પર્વતો : [જુઓ નીચેનું ચિત્ર.]
૨. અનિલની લહેરો : સૂર્ય તરફથી પૃથ્વી પર

પૃથ્વી પર જ્વાળામુખી પર્વતો અનેક રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પૃથ્વી જેમ ઠંડી પડતી બધ છે તેમ તેની સપાટી સંકેતાય છે. સપાટી નીચે અત્યુક્ત અતરથી પૃથ્વીના મધ્યભિન્દુ તરફ શુરેલાઈર્ષજને લીધે નીચેના ખડકો ઉપર ખૂબ દબાણ આવે છે પણ સપાટી સંકેતોવાં દબાણ એકદમ ઓછું થાય છે અને ખડક પીગળવા માટે છે. આ પ્રવાહી સપાટી પરની ચીરાડો દ્વારા ઉપર ધસી આવે છે અને આને પરિણામે ઉના પાણીના ઝરાઓ, જ્વાળામુખી પર્વતો અને પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ છે.

૧. જ્વાળામુખી પર્વતો :

નીચેથી લગભગ ૪૦૦૦ અંશ ફેરેનહાઈટ ઉપર ધસી આવે છે.

સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે દૈન્યે જે કે સામ્ય રહ્યું નથી છતાં જન્મેના બંધારણમાં આવે તત્ત્વો સરખાં જ છે. આપણી ચોતરફ દર્શિ નાખતાં સમગ્ર બધ છે કે જે

સતત પડતા તાપને લીધે વાતાવરણમાં ફવાના પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીની તેની ધરી આસપાસની ગતિને લીધે આ પ્રવાહોની ચોક્કસ રિયતિ ઉદ્ભવે છે.

પૃથ્વી સાથે વાતાવરણમાં ચક્કરે લેતા આ પ્રવાહો શક્તિ જનમાવે છે.

૩. વિદ્યુતના ચમકારા : વાતાવરણમાં રહેલી વિદ્યુત તે પરિણામે મેઘગર્જનાઓ થાય છે. આ વિદ્યુત શક્તિ વાદળોના જુદા જુદા વિદ્યુતભારને લીધે પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે સતત વજા કરે છે.

૪. ભરતી ઝોટ : દિવસમાં બે વખત પૃથ્વી ઉપર ભરતી ઝોટ થાય થાય છે. પૃથ્વીની પોતાની ધરી આસપાસ પ્રદક્ષિણાને લીધે જે શક્તિ પેદા થાય છે તે વડે પૃથ્વીની સપાટી પરતું પાણી બહાર હસેલાય છે અને અંદર તેને ખેંચવામાં સહાય કરે છે. જગતના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ભરતીની જિંચાર્ધ બદલાયા કરે છે.

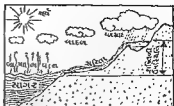
૫. સાગરના પ્રવાહો : ઉષ્ણ કટિબંધમાં સૂર્યના તાપને લીધે તે ભાગના પાણીની ઉષ્ણતા લગભગ ૬૦ અંશ ફેરનહાઈટ જેટલી થાય છે પણ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૫૦૦ ફૂટ નીચે ઉષ્ણતામાન ૪૫ અંશ કરતાં ઓછું હોય છે. ઉષ્ણતામાનના આ તફાવતને પરિણામે સમુદ્રમાં પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે.

૬. ધરતી કંપ : પૃથ્વી ઠંડી પડવાને કારણે જ્યારે ઉપરની ભૂમિ સંકોચાય છે ત્યારે નીચે આવેલા ખડકો ઉપરના દબાણમાં ફેરફાર થાય છે. આથી અમુક સ્થળે તેઓ તૂટી જાય એટલું જોર આવે છે. કોઈ સ્થળે આમ ખડક તૂટવાથી ફાટ પડે તો ઉપરનું દબાણ ધટતાં નીચેથી ઉપર સુધી જગજગત હિલચાલ શરૂ થાય. આ રીતે ભૂકંપ દ્વારા શક્તિના આવિષ્કાર થાય છે.

૭. પ્રકાશ-સંયોજન (ફોટો સિન્થેસિસ) : [જુઓ ચિત્ર]

૮. જળચક્ર : [જુઓ નીચેનું ચિત્ર]

૮. જળચક્ર

સમુદ્રમાંથી સૂર્યના તાપને લીધે પાણી વરાળ થઈને હાથે થઈ છે. ઉપરની ઠંડીમાં આ પાણીની વરાળમાંથી વાદળો બંધાય છે. પર્વતોને લીધે આ વાદળો વધુ હાથે થઈ છે અને ત્યાં ઠંડા પડે છે. આમ થાય છે ત્યારે વરસાદ વરસે છે. પર્વત પરથી અમુક પાણી વહીને નદીઓ પેદા કરે છે અને આ નદીઓ સમુદ્રમાં મળી જળચક્ર ચાલુ રાખે છે.

૯. સૂર્યની તડકો : વાતાવરણમાં તથા પૃથ્વીની સપાટી પર ધણી ગરમી સોપાઈ જાય છે. પાશ્વિક જીવનને આવી જોઈતી ઉષ્મા મળી રહે છે અને તેને ટકાવી રાખવામાં સૂર્યના તાપ સહાયજનક થાય છે.

આજના આણુયુગમાં વિજ્ઞાને વિશ્વનાં અનેક રહસ્યો ખુલ્લાં કર્યાં છે, છતાં અમુક રહસ્યો પરથી પડેલા હજુ હડી ગયો નથી. વિજ્ઞાનને આ એક પડકાર છે. આપણે બધે આધાર ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉપર છે એટલે વધુ જ્ઞાન માટે આપણે એમની જ પ્રાર્થના કરવી રહી : હિરણ્યવેન વાગ્દેવ સત્યસ્યાનિહિતં મુજમ્ । ત્વં પૂનનપાત્રણ સત્ત્વર્થાવ દૃષ્યે ॥ (સૂર્યના પાત્રથી મુખ ઢંકાયું છે તો હે સૂર્યદેવ ! અમને સત્પના કરાં)

૭. પ્રકાશ સંયોજન (ફોટો સિન્થેસિસ)

વનસ્પતિમાં રહેલા દરિય પદાર્થ ક્લોરોફિલ વડે સૂર્યપ્રકાશમાંથી વનસ્પતિની અંદર કાર્બોદાઈડફ્રેક્સ પેદા થાય છે. વનસ્પતિ જીવનને ચાલે છે અને તેમાં રહેલી કાર્બન ડાઈ ઓક્સિજનની સંયુક્ત કડીઓ તૂટીને શક્તિને નવે સ્વરૂપે (પ્રાણવાયુ) બહાર કાઢે છે.

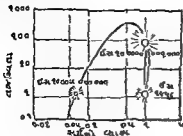

જગતના

સૂર્ય ને ધરતીની શક્તિ : ૬૬

માટે તે ખુલ્લું કરી આપો)

અખળે વર્ષ પછી આપણી સ્થિતિ કેવી હશે ? આ સાથેની

આકૃતિ પરથી તેનો કેટક ખ્યાલ આવશે એવું લાગેલું

‘શક્ય’ મશહફી

સુંવાળા લાગે છે

છાકાય છે આંસુ આંખોથી
 હૈયામાં જવાળા લાગે છે.
 વર્ષાની શીતળતામાં બાંધે
 ધગધગતા ઉનાળા લાગે છે.

ચાહું છું ભલેને કાંટા પર
 માણું છું મળા હું ફૂલોની
 બે પ્રેમ હો સાચો દિલમાં તો
 સૌ રાહ સુવાળા લાગે છે.
 દુનિયા તો ભલે ભલિમ સમજે,
 દિલ એને કૃપાઓ માને છે.
 દોષિત એ હશે માન્ય કિંતુ
 નિદોષ રૂપાળા લાગે છે.

‘ઊર્મિ-નવરચના’ અંગે કોઈપણ બલનો યત્નવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, નવરચનામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રૂપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

લાખવામાં આવ્યું છે કે સૂર્યના અંતરરત્નમાં થતી અદિવક પ્રક્રિયાઓને પરિણામે સૂર્યની તેજસ્વિતામાં થિદિ થશે. દસ અગળ વર્ષમાં તે અત્યારના કરતાં ૩૦૦ ગણો વધુ પ્રકાશશે. આ ગુરુશિખર પર ચંદ્રના બાદ તેની તેજસ્વિતામાં ઝોક આવશે અને ખીળ પચાસ લાખ વર્ષ પછી તે સામાન્ય તારા જેટલો ઝાંખો થઈ જશે. છેલ્લે તે મોટા પગાકા સાથે ટૂંકી પડશે અને સૂર્યમાળાના ફરે ફરેના બીડી જઈ બ્યેબમાં તેઓ રજકલો રૂપે પરિભ્રમણ કર્યા કરશે. આ પહેલાં પૃથ્વી પરથી જીવન તો કચારનું પે લુપ્ત થઈ ગયું હશે.

દુઃખ દર્દના કપરા દહાડાઓ
 ગુજરે તો ગુજરે શી રીતે;
 આ વિરહ મિલનની ઘડીઓના,
 પણ લાંબા ગાળા લાગે છે.

આ મનહર મનહર તારલીયા,
 નલમંડળમાં છે વેરવિખેર,
 કો’ સ્વર્ગ-પરીના ગ્રીવાથી
 તૂટેલી માળા લાગે છે.

હું જ્યારે દુઃખી થઈ બહ છું.
 એ ‘શલ્ય’ મને બહેલાવે છે,
 ઉર-આશ અવિરત જીવનમાં,
 કિલ્લોલતી બાળા લાગે છે.

ઢોંક બગલાં અને તેનાં કુટુંબીઓ

ઢોંક બગલાંનું કદ ગીધના કદ કરતાં મોટું અને પગ ધણી વધારે લાંબા હોય છે. ઢોંક બગલાને ઝોળ-ખવાનું મોટું સાધન તેની લાંબી ચાંચ છે. ચાંચ આસપાસની પીંછાં વગરની આમટી પીળી હોય છે અને તે નારંગી રંગની અને છે ત્યારે તેની ખમ્ચાં ઉછેરવાની મ્હત્તુ હોય છે. તેના પગનો રંગ ઝાંખો શુભાખી અથવા તર શુભાખી હોય છે. તેના માથા અને ગળાનો રંગ સફેદ દૂધ જેવો હોય છે પણ તેની ઉપર મેલ વરતાય છે. ઉપલી છાતી અને પીઠ ઉપરના ધોળા રંગમાં કાળાશયકતા લીલા રંગના લીટા આવે છે. અને નીચલી છાતી ઉપર ધોળા રંગના લીટા દેખાય છે. આથી તેના રંગમાં તે લીટા હમેશાં તદ્દન પૂરા હોતા નથી. પાંખમાં કાળા અને ધોળા રંગ હોય છે. આથી તેમાં કાળા ધોળા લીટાનું ચિત્રામણ જણાય છે. શાંનાં પીંછાં કાળાં અથવા ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. અને કાળા પુંછડીમાં ધોળા પટ્ટો આવે છે. જ્યારે તેઓ સંસાર માંડવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તેના રંગમાં શુભાખી રંગની જમાવટ થાય છે. આથી તેનો આખો રંગ બહુ સુંદર જણાય છે. નાની ઉંમરના ઢોંક બગલામાં રંગની આટલી જમાવટ હોતી નથી. તેના રંગ કચ્છાઈ વધારે હોય છે. જે પાણીમાં દેડકાં, માછલાં, કરચલા, લેપટી, સાપ, કાકીડ વગેરે છુવળુંતો વધારે જણાય ત્યાં જરૂર આ ઢોંકની સુલાકાત સમજવી અને જેવી ચારાની વિપુલતા તે પ્રમાણે તેની જમાવટ આવી પહેરે છે.

પાણીમાંથી તેને ચારા શોષતાં જેવાની બહુ ગમ્મત આવે છે. તેમાં ઉનાળાના તાપથી સહવા આવેલા ખાડા અને તંબાવ ઉપર તેને પોતાના જગ વારા ફરતી હલાવી પાણી ડોળતાં અને અંદર ચાંચ ફાડીને રાખતાં જેવાં પેલાં જંતુ લાગે તેવાં જ સીધાં તેની

પાણીકાંડાનાં જાળવણી શ્રેણીમાં આગળ વધતાં પંખીઓમાં આ વખતે ઢોંક બગલાં અને તેનાં કુટુંબીઓનો ગુજરાતનાં જાણીતા પંખીવિદાર-દેખક તલસપચી પંચિત્ર આપે છે.....

ચાંચમાં અચકાય અને અચકાયો તે શિકાર એના ખાખનો. તેમાં શિકાર સાવ ચાંચને છેડે આવી ગયો હોય અને તેને એમ જણાય કે અહીં તેને ચાંચમાં સરખો કરી ઉતારતાં તે છૂટી પાણીમાં પડી નાસી જશે તો તે શિકારને એમને એમ પકડીને તરત જ કઠિ આવી પાણીથી થોડે અંતરે જઈ પછી શિકારને બરાબર પકડીને ગળે ઊતારે છે, જ્યારે તેઓ પેટ પૂરણ ચારો કરી રહે એટલે તરત જ કાંડાની ગોંદરી કે ખેતરમાં પોતાના મોઢાણ ઉપર ખેસે અથવા તો સાવ ઉપર ખેસી જાય છે અને પાંખોને તડકામાં પહોળી કરી તપાસે આપે છે.

ખનતાં સુધી તેઓની ખાસીયત સમજવારી છે. છતાં એકલોલકલ પંખી ચરતાં દેખાઈ જાય છે. ઢોંક બગલાને ખીને ભાગવું પડ્યું હોય તો પોતાના વજનમાં બટાકા કરવા ભાગતાં ભાગતાં ધણી ચારો ચાંચ વાટે બદાર ફેંકતાં જાય છે. ઢોંકને એમ જણાય કે તેના પીંછામાં છવાત વગેરે છે તો ખરેખરે તેઓ ખાસ ગમનમાં જોડે મેડા મારે છે. અને જ્યારે જમીન ઉપરથી જોડે છે ત્યારે પોતાના બદનને આગળ ઝોક આપી જોડે છે.

આપણે ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ અને ગુજરાતમાં તેની વસ્તી ઘણી છે. એ જ પ્રમાણે બારતમાં પણ તેની વસ્તી છે. જ્યાં વસે છે ત્યાં હમેશાં વસવાવાળા છે. છતાં ચારા માટે થોડી મુસાફરી કરતાં પણ હોય.

તેઓ સમૂહમાં રહી એક જીંયા વૃક્ષની પસંદગી કરી ઝાગરટ માસથી ડિસેમ્બર માસ સુધીમાં સામાન્ય કદના સીંઠીકડના માળા બનાવી, તેમાં ત્રણથી પાંચ ધોળાં લાંબાં ઈંડાં મૂકે છે. જ્યારે તેઓ માળા બનાવતાં હોય છે ત્યારે તેમાં વાપરવાનાં સીંઠીકડાં પાંદડાં શીખે ધણી દૂરથી લાવતાં જેવામાં આવે છે. આ માળા

ખનાવવા ને વૃક્ષ તેઓ પસંદ કરે છે. તેની ઉપર બહુ પાંદડાની ઘટા નથી હોતી. એવું મારા જ્ઞેવામાં આપ્યું છે એટલે ધણે ભાગે તે આમલી કે એવા નાનાં પાંદડાવાળાં વૃક્ષ પસંદ કરે છે. વળી આ વૃક્ષ ખનુખના સહવાસમાં હોય તો તેને પહેલી પસંદગી મળે છે. આ માટે દરિયાકાંઠાના ગામડાને પોતાનું કુટુંબ ઉછેરવામાં સહેલ થાય એથી તે ગામ ચોગમ ગણે છે. પોતાનાં ખત્ત્યને સખત તાપ લાગતો હોય તો મા-આપ તેના ઉપર પોતાની પાંખો પહેળી રાખી તેને ડાકે છે. કારણ કે તેઓ પહેલી અને મોટી સાંજે ચારો લાવી ખવડાવે છે.

ઢેંક બગલાને અંગ્રેજીમાં The Painted Stork કહે છે. અને Ibis Leucoccephalus Leucoccephalus (Pomarine) એ એવું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

ગુગલા ઢેંક

આ ગુગલા ઢેંકનું કદ બીજી ઢેંક કરતાં સાધારણ નાનું રહે છે. તેના વસ્ત્રાવ તેની નવીન પ્રકારની ચાંચ ઉપરથી પડે છે. જેનો આકાર જરી જેવો અને રંગ લીલાશ પડતો રાખોડી અને લંબાઈમાં ટૂંકી હોવાથી પડે છે. જ્યારે તે ચાંચ બોડીને બેઠો હોય ત્યારે તેની વચ્ચે આરપાર જોઈ શકાય એવી તડ રહે છે. તેના બદનને રંગ હુમાડીઓ સફેદ પણ પાંખ અને પૂંછડી કાળા રંગનાં રહે છે. આંખ રાખોડી અને પંજે ગુલામી રંગ રહે છે જ્યારે આંખ ફરતી ચામડી અને ચાંચનું મૂળ કાળા રંગનાં હોય છે. આ રંગ તેની નાની ઉંમરના પંખી અને શિયાળામાં જ્ઞેવામાં આવે છે.

ગુગલા ઢેંક તળાવ અને સરોવર કઠિ શિયાળામાં મોટી સંખ્યામાં જ્ઞેવામાં આવે છે. તેના ચારો છીપ અને પાણીમાં થતી ડાશીએતો છે. તેની ખાસીયત આગળ જોઈ ગયા તે ઢેંક બગલાને ધણી મળતી આવે છે. પણ તેઓ વધારે સમૂહચારી તો નહર છે. સ્વભાવે બીકણ કઠી શકાય એટલે એટી જઈ તરત જ બીડી ભય છે. મેં આ પંખીસમૂહ ખાસ તો અમારા ગૌરીશંકર સરોવર ઉપર જોયા છે. અને લાલમાં

ધેવડી નદીને કઠિ જોયા છે. તેઓ આપણી વચ્ચેમાં મહિના કે બે મહિના રહે છે. લાકડીને બેઠે ત્યારે આખો સમૂહ એક પછી એક બીડી મગનમાં ગેડ મારવા લાગે છે.

તેની વસ્તી આખા ભારતમાં છે પણ આપણે ત્યાં સામાન્ય તો ન જ કદી શકાય. છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં વસીને પ્રજનન કરે છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. જે વખતે તેના વાધા તદ્દન સફેદ અને પાંખ તથા પૂંછડી કાળા રંગનાં હોય છે. મેં તો તેઓને નવેમ્બર ડિસેમ્બર માસમાં જોયા છે.

તેની આવી તડવાળી ચાંચ એક સમસ્યા છે પણ તેના ખોરાક ઉપરથી તેની છીપ તોડવા માટે પ્રકૃતિએ આવી રચના કરી છે કે કેમ તે સમજાતું નથી. કારણ કે ધણી સીધી ચાંચનાં પંખી પણ આવી છીપ તોડી અંદરનો છારો ખાઈ શકે છે. આ ચારો ઉપરાંત બીજા ઢેંક ને ચારો કરે છે તેના પણ અવશ્ય ઉપયોગ કરે છે.

ગુગલા ઢેંકનું અંગ્રેજી નામ The Open bill Stork અને Anastomus oscitans (Boddaert) એ એવું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

બીજા ઢેંક

એવું કદ મીઠના જેવું પણ પગને તળીએથી ચાંચના છગ સુધી તેને માપીએ તો તેની બેચાઈ સાગ ત્રણ ફૂટ થાય છે. બીજા ઢેંકને ધોળો રંગ પણ તેમાં પાંખો કાળા રંગની હોય છે. તેનો ભારે અને લાંબી ચાંચનો અને પગનો રંગ શરો હોય છે.

મારા જ્ઞેવામાં બીજા ઢેંક વખત સમૂહમાં આવી નથી. માત્ર એકાદ પંખી ગીસા કે સુડી જમીન ઉપર ચરતાં જોવાં છે. અને તે બોકણ જણાઈ નથી. જો કે તે બહુ ભાગ્યે જ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. વળી એવું પણ છે તે ચોક્કસ સમયે દેખાય પણ નહિ. એ તો ક્યારેક નજરે ચડી ભય છે. આ પંખી શિયાળાનું પ્રવાસી પંખી છે. ક્યારેક રેલગાડીમાંથી આપણે

ખારાપાટમાં તેને જોઈ જઈએ છીએ.

તેઓ પ્રજનન યુરોપ અને આફ્રિકામાં કરે છે. પણ થોડી સંખ્યા શિયાળો ગાળવા આવી જાય છે. અહીં યુરોપ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ દેખાઈ આવે છે. પોતાનો ચારો પાણીમાં અને સૂકી ભોંય ઉપરથી મેળવી લે છે. ચારો તો ખીજ ઢાંક જેવો હોય છે.

જાળી ઢાંકને અંગ્રેજમાં The White Stork કહે છે. અને તેને વિજ્ઞાનિક નામથી ઓળખવા માટે Ciconia ciconia (Linn) કહેવું પડે છે.

કાળી દુલ ઢાંક

આ કાળી દુલ ઢાંકનું કદ જાળી ઢાંક કરતાં જરા મોટું છે. તેનો દેહ આખો કાળો, ગરદન ધોળો અને આછો ધોળો ચહેરો રહે છે. પણ તાલકું તો કાળા રંગનું જ હોય છે. તેમાં સફેદ રંગની પૂંછડી ટૂંકી રહે છે. ચાંચ કાળી અને છેડો રાતો હોય છે. આંખો રાતી અને પગ પણ રાતો રંગના રહે છે. જો આપણે આ ઢાંકને તકડાના પ્રકાશમાં જોઈએ તો પેલા કાળા રંગમાં ત્રાંખિયો ચળકતો રંગ ઝાંચ મારે છે. વળી લીલાશ પડતો બૂરો રંગ પણ ચળકે છે. અને નાની ઉંમરનાં પંખીનો રંગ વધારે કથ્થાઈ દેખાય છે. આ ઢાંક ખનતાં સુધી ન્યાં જોવામાં આવે છે ત્યાં જોડીમાં જ દેખાય છે. અને ખીજ ઢાંક માફક ધરાઈને આરામ કરે છે ત્યારે ગોઠણ ઉપર ખેંસી જાય છે. તેનો સ્વભાવ વહેતા પાણી ઉપર વસવાનો છે. છતાં કાંઈ તળાવ કે નાના ખાડા આગળ નથી જોવામાં આવતાં એવું નથી. અને ગટરનું ગંદું પાણી વહેતું હોય ત્યાં પણ ચરવા આવે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ એકાન્ત પ્રદેશો પ્રદેશ વધારે પસંદ કરે છે. નરમાદાના કદ સિવાય તેમાં કાંઈ ફેર માદામ પડતો નથી.

આ પંખી અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ હમેશાં ચરવા આવતું નથી. એને મોજ આવે ત્યાં ચરવા પહોંચી જાય છે. પણ ન્યાં બહુ એકાન્ત હોય ત્યાં ચોડા દિવસ સુધી એ જ જગ્યા છોડતાં નથી. સ્વભાવે બીકણુ તો ન જ કહી શકાય. આપણે અંતર રાખી જોઈ

શકીએ છીએ.

તેનો વસવાટ યુરોપ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં છે અને ન્યાં સારી સમય અને અનુકૂળતા જણાય ત્યાં પ્રજનન કરે છે. તેની બચ્ચાં ઉછેરવાની મોસમ મેથી એક્ટોબર માસ સુધી રહે છે. તે માળા માટે જાંચ વૃક્ષ પસંદ કરે છે અને ઘણે ભાગે તો એક જોડી જ બચ્ચાં જીછે છે. સમૂહચારી માળા બાંધવામાં તેઓ ખાસ માનતાં નથી. આ માળા સાંકીકડાંની બેઠક બનાવી હોય તેવા વરતાય, અલગત તેમાં નાની અમલ હોય છે. આમાં તેઓ મેથી ત્રણ દિંસ સફેદ રંગનાં મૂકે છે.

તેનો ચારાનો સમય પરાંદીયાથી શરૂ થાય છે અને જોડી અથવા ક્યારેક એકાકી ચરતાં જોવામાં આવે છે. અને બપોર પછી આરામ કરે છે અને બધીરાં ઉપર જવા ટાણે પાછો ચારો કરી લે છે.

કાળી દુલ ઢાંકને અંગ્રેજમાં The White Necked Stork છે. અને Ciconia Episcopa (Bodd-aert) એ એવું નિઝાનિક નામ છે.

ખનારસ ઢાંક

ખનારસ ઢાંક આ કુટુંબમાં સૌથી જાંચી ઢાંક છે. તેનું કદ પગથી ચાંચની અણી સુધી લગભગ ચાર ફૂટ થાય છે. આ ઢાંક મનમોહક રંગની છે. તેનું ચળકતું કાળું માથું અને કાળી ચાંચ એ તેને તરત જ ઓળખાવી આપે છે. તેની ગરદન ચળકતી લીલી દેખાય છે. પણ જ્યારે સૂર્ય કિરણો તેની ઉપર પડતાં હોય ત્યારે બાંધુકીયા રંગની ઝાંચ દેખાય છે. તેના દેહનો રંગ કાળો અને ધોળો હોય છે. પીઠ અને પાંચ ઘેરા બાટલી લીલા રંગનાં હોય છે. પૂંછડી ટૂંકી અને એ જ રંગની, તેમાં ઉપરનાં પીઠાં ધોળાં, પગ રાતો ચણેલી જેવા રંગના હોય છે. તેમાં ખાસ વિચિત્રતા એ છે કે નરની આંખનો રંગ ઘેરા કથ્થાઈ અને માદાની આંખનો રંગ પીળો હોય છે. જ્યારે નાની ઉંમરનાં પંખીની આંખનો રંગ કથ્થાઈ હોય છે. નીચલી છાતી અને પેટ ધોળા રંગનાં રહે છે. પાંખો કાળી

ઢાંક બગલાં અને તેનાં : ૬૫

કર્યાઈ રહે છે. આ કદાવર સુંદર બનારસ ઢોંક આપણું સામાન્ય પંખી છે. તેઓ બનતાં સુધી નોકીમાં જ રહે છે. કપાડેક એકાકી દેખાય છે પણ એ તો માદા ઇંડાં સેવતી હોય ત્યારે એવું મને દેખાયું છે. અથવા બચ્ચાં માટે ચારે શોધતાં એકાકી દેખાય છે. એ વખતે તેનામાં અજળ રફૂતિ નોઈ થકાય છે. એને ખારા તેમજ ખીકા પાણીના કાંઠાં ચરવા માટે અનુકૂળ છે. માત્ર પેટપુરણ ચારે નોઈ એ. ચાલે છે ત્યારે છાતી કાઢીને દમામદાર રીતે ચાલે છે આથી તે ધણે જવાબદાર ઢોંક માલુમ પડે છે.

આપણે તેને ઊડતાં નોઈએ તો બહુ વેગીલી ઊડાન જણાતી નથી. પણ સારા વેગથી ઊડી રહે છે એમાં શંકા નથી. તેમાં જ્યારે દરથી માળે બાંધવા માટે તીરપ્ત લઈ જતા હોય છે ત્યારે નરમાદા ખાસ એક બીજા આગળ થઈ જવા વેગ બતાવે છે. આ સહીકડાં તે ઘણે દરથી લઈ આવે છે અને એકાકી જોયા વૃક્ષની પસંદગી કરી તેમાં મોટી એક જોવા માળે બનાવી અંદર આ બગીચાં ખીણ સફેદ રંગના બે કે ત્રણ ઈંડાં મૂકે છે. આ પસંદ કરેલું વૃક્ષ પાણી સમીપમાં જ હોવું જરૂરી નથી અને પાણી વચ્ચે ઊભેલા વૃક્ષો પછી ઉપયોગ કરે છે. એક વખત એક નોકીએ માળે બનાવવાની જગ્યા પસંદ કરી લીધા પછી હર સાલ તે જ માળે સમારીને વાપરે છે. બચ્ચાં ઊડવા લાયક થાય છે એટલે તેનાં મા-આપ માળા ઉપર મગનમાં રસ્વા લાગે છે અને બચ્ચાંને બતાવે છે કે હવે ઊડો. એ વખતે શરૂઆતમાં તો આ બચ્ચાં માળા ઉપર ઠેકઠા ભારવા લાગે છે અને તે ઠેકઠામાં પવન પાંખમાં ભરાણે કે હવામાં સરવા લાગે છે. અને થાક જણાય તે પહેલાં પાછાં માળામાં આવી બેસી નબ છે. બનારસનો સામાન્ય ખોરાક તો ટેડડાં, માછલાં, લેપટી, ઝીંગા અને મીઠા તથા ખારા પાણીમાં ચતા છુવેનો છે. ખાસ કરીને બચ્ચાં ઊછેરતાં હોય છે ત્યારે આ પંખીની ત્વરા ખ્યાન બેચે બેચે યઈ નબ છે અને વહેતા પાણીમાં માછલી પાછળ હડીયા હડી કરી મૂકે છે. એ વખત પાંખો પહેળી રાખે છે.

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત અને કચ્છ ઉપરાંત આખા ભારતમાં તેની વસતી છે. પણ જ્યારે એક જગ્યા ઉપરથી ચારે કળી થાય એટલે બીજી જગ્યાએ ચારા માટે ઊપડે છે.

નવેમ્બર ડિસેમ્બરમાં પ્રજનન કરે છે જે વખતે નર-માદા પોતાની કળી અનુસ લાકડી જેવી કારવાળી ચાંચવતી પાંખો પહેળી રાખી મનગ સામે નોઈ પટ-પટાટી કરે છે. તેની ચાંચના છરી રાખવાનાં ખ્યાન સરસ બને છે એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે.

અંગ્રેજીમાં બનારસ ઢોંકને The Black-necked Stork કહેવાય છે અને Xenorhynchus asiaticus Asiatidus (Latham) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

કાળો ઢોંક

ઊભળી ઢોંક જેટલા કદના કાળા ઢોંકનો રંગ ઉપર કાળો પણ અંદર લીલી અને જાંબુડીયા રંગ માલુમ પડે છે. નીચેના ભાગ અને નીચલી છાતી ધોળાં હોય છે. ચાંચ, ચહેરાની ચાંચી, અને પગનો રંગ રાતો હોય છે. ઊડાનમાં તેની પાંખો સાવ કાળી દેખાય છે. મેં ઠાઈ વખત આ કાળા ઢોંકને જોયો નથી.

આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રને તેઓ અણગમે છે. પણ ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં તેઓ હર સાલ જોવામાં આવે છે એમ મારા રનેહી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય કહે છે. તે ઉપરાંત કચ્છમાં લેરટરે તેની નોંધ લીધી છે.

અંગ્રેજીમાં તેના નામ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તેને The Black Stork અને Ciconia nigra (Linn) એમ કહેવાય છે.

જમાદાર ઢોંક

ઊભળી ઢોંકથી મોટો જમાદાર ઢોંક, જેનો ઉપરનો રંગ આછો અને ઘેરા રાખોડી પણ કેટલાક પંખીમાં તે કાળાશ્વપત્તી જણાય છે. તેના નીચેના ભાગો ધોળા હોય છે. પીંછાંરહિત માથું યુલકામી રાતા રંગનું અને તેની ઉપર કાળા આજ વાળ હોય છે. આથી તેના દેખાવ કદરો ખજાય છે. તેને આજન

ખવા માટે તેની ગળા નીચે લાંબા ફૂગા જેવી થેલી
અથવા ફૂગા હોય છે, આ ફૂગા અજનન ઝડપમાં
ચોખ્ખો વરતાય છે. અને કેટલીક વખત એક રાતો
રાત આડમાં જાણાય છે. પગનો રંગ કથ્થાઈ અને
આંખો ઘેળી હોય છે. તેની ગરદન ટૂંકી છે છતાં
સારસ કરતાં મોટો જાણાય છે અને ઊંડે છે ત્યારે
ગરદન સીધી રાખવાને બદલે અંદર ખેંચી લઈ ઊંડે
છે, એટલે પેંચા માફક ઊંડે છે.

ઉત્તર ભારતથી ખર્માં સુધી તેની વસતી છે. તેઓ
આપણાં વર્ષોનાં મહેમાન છે. શ્રી. એઈન્સે યુજરાતમાં
તેની નોંધ લીધી છે. ભ્રમદાવાદમાં શ્રી. હરિનારાયણ

આચાર્ય અને શ્રી. બટલેરે કન્ચ અને ડીસામાં નોંધ્યો
છે. સૌરાષ્ટ્ર તેનાથી વસિત છે. આ જમાદાર ઢોંકમાં
એક નાની જાતનો પણ આવે છે તેને પેલી થેલી
હોતી નથી. તેનો વસવાટ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભારતમાં
છે. ક્યારેક ઉત્તર ભારતમાં પણ લખાય છે. મેં તેા
આ ઢોંકને પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં જ જોયા છે.

અંગ્રજીમાં જમાદાર ઢોંકને The Adjutant Stork
અને Leptoptilos Dubius અને નાના જમાદાર
ઢોંકને The Smaller Adjutant Stork કહે છે
અને Leptoptilos Javanicus (Gmelin)
એ એનાં નિશાનિક નામ છે.

★

શ્રી. 'ઉશનસ'

પ્રાણુ-માલા

આ સુજ પ્રાણુ,
એ કેવળ પ્રભુત્વ જ નહિ રે, તારુથે પણ દાન !
પ્રભુએ જેને સ્વર્ગ્યો કેવળ 'શ્વાસ',
તવ પ્રેમે જ પરંતુ કીધો શણગારી 'વિશ્વાસ';
હર શ્વાસ કરીને ફૂલ ગૂંથી ફૂલમાળ
ફૂલફૂલને ગૂંથનારો વચ્ચે તંતુ તે તવ પ્યાર.
સુજને જાણે પહેરાવી વરમાળ
સ્વયં તે હાથે,
આંખી રાખી હૈયાની સંગાથે,
પેલી પ્રાચીન લોકતણી જ્યમ વાતે
પહેરી રહું છું, સેવી રહું છું દિવસે ને વળી રાતે

તવવિહીન આ ફરસુફરના આયુષકેરે પ્રાન્તે
એક જ આ વિશ્વાસે :

‘તવ પ્રીતતણી મહેકે છે

સુરભિ નિત સુજ શ્વાસેશ્વાસે’;

જે દિન તારી પ્રીત મને વિસરશે,
જે દિન તારે હૈયે મારી ઊઠશે રે નહિ યાદ
તે દિન મારી કોઈ ન હો ફરિયાદ,
તે દિન ચુપચુપ ફલફલ મારાં ફૂલ બધાંથે ખરશે;
ને તેં લીધી વરમાળાંરૂપ તે આ સુજ પ્રાણુ
અર્ધ રહેશે ઉશેટી દેવા સરખી રે મૃત-સ્થાન;
તારી પ્રીતનો ભંગ મને અર્ધ રહેશે એમ જ જાણુ.

★

ગામડાનો દાકતર

નિયાના ખૂણાઓમાં સંસ્કૃતિથી ઘણું દૂર જંગ-
લોમાં વસેલા ઉપેક્ષિતોની સેવાઓએ 'નિ'દગીમાં
પકડેલા રાહને છોડી અંતરસ્ફુરણથી દાકતરીનો
અભ્યાસ કરનાર જગતમાં માત્ર એ જ જણાઓ છે.
એક ડૉ. આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝર અને તેમને અનુસર-
નારો થીએ ડૉ. વિલિયમ હારીમાર મેલન.

વેપાર અને રાજકારણમાં મેલનને 'નિ'દગીની સાથે-
કતા ના દેખાઈ. સાગ્રીસ વર્ષની ઉંમરે 'નિ'દગીનો
ખાજીનો સમય દોરોના ઉછેરમાં
ગાળવાના ધરદે તેણે 'ગેવાળ' (Ranher) થવાનું સ્વીકાર્યું.
અમેરિકાના એરીઝોના પ્રદેશમાં
પોતાના ગાયરમાં તે રચાથી જન્મે.

એક રાતના તેણે સામયિકમાં ડૉ.
આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝર વિશે વાંચ્યું.

સ્વાઈટ્ઝરની દાકતરની કારકીર્દીની
પસંદગી કરતાં એની જીવન ક્ષિ-
ત્તિએ હારી મેલનનું વિશેષ ધ્યાન
દોડ્યું. 'નિ'દગી માટે આદર નામે
ઓળખાતી ક્ષિત્તિમાં સ્વાઈટ્ઝરનું
કહેવું છે કે 'દરેક જીવંત પ્રાણી
દુઃખવિહીન અને સુખી અસ્તિત્વને લાપક છે.
ખીનજોના તે અસ્તિત્વને સુદૃઢ કરવા પોતાનાથી
ખની શોષે તે કરી છૂટવાની દરેક માનવીની ફરજ છે.'
હારી મેલનને મનના જંગલમાં વસી રહ્યું કે નિ'દ-
ગીના આદરના ખેડના પરિપાલનમાં તે પોતાની
જવાબદારી અદા કરી ચકતો નથી.

સ્વાઈટ્ઝરના વિચારોએ મેલનની પકડ લીધી. તેણે
સ્વાઈટ્ઝરની પુસ્તકો ખરીદ્યાં ગિર્યાસાથી વાંચ્યાં. તેને

'ખીનજોના સુખ માટે પ્રયત્ન કરવામાં પોતાનાં સુખની પ્રાપ્તિ યાદ છે'
એ સૂત્રને જીવન સાથે વણી લેનાર ડૉ. વિલિયમ હારીમાર મેલન વિરોધે
આ સુંદર લેખ છે. વિષયબાદ ડૉ. આલ્બર્ટ સ્વાઈટ્ઝરના આ અનુયાયીનાં
સાહસ અને ઝઘા પર કાણ વારી ન ભય ?.....

દૃઢ પ્રતીતિ થતી અર્ધ કે તેણે સ્વાઈટ્ઝરના જેવા
પંથ સ્વીકારવો જોઈએ. સ્વાઈટ્ઝરના કાખની
ફલજ્યુતિ જળજવા કાળે તેણે પોતાની વાડીના ફેન્સ
મેનેજરને આદિકા યાઈ ફ્રાન્સ રાજ હિપર
જવાની સમજા કરી આપનાં કહ્યું : 'તમારી પત્ની
નર્સ છે. તેને સ્વાઈટ્ઝરનું દવાખાનું ખરાબર જાણ
દો. ત્યાં ખરેખર કંઈ સારું કામ થાય જ કે કેમ તે
જણી લાવો.'

'ગામડાનો દાકતર'
ડૉ. વિલિયમ હારીમાર મેલન

અહવાલમાં ખાદ મેનેજર અને તેની
પત્ની ફ્રાન્સથી પાછા ફર્યા. તેમણે
સ્વાઈટ્ઝરની પ્રવૃત્તિના અર્થો મેંઝિ
વખાણુ કપો. ખરેખર તેની
હોરિપટલ વિના હજારો આદિકનો
ઉત્ત્ર અને વેદનાભમાં રોગોથી
રીખાતા હોત. ખીનજોની સેવા
ઉપાડવામાં સ્વાઈટ્ઝરે આંતરિક
ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવા સાથે આધ્યા-
ત્મિક સમૃદ્ધિ પણ મેળવી છે. જે
દરેક જણ માટે મૂલ્યવાન છે.

આ જળવા ખાદ મેલને સ્વાઈટ્ઝરને
લેખપ્રારને મુકામે પત્ર લખ્યો કે
'હું સાગ્રીસ વર્ષનો છું. કુટુંબી છું.

સંસારની જવાબદારીઓ ઉપાડવાની છે. વીસ વર્ષ
મયાં અભ્યાસ છોડેલો છે. એટલે જાણવાનું અપરું
પડ્યું પણ તમે જે કહ્યું તે મારે કરવું છે. તમારી
શી સલાહ છે ?'

સ્વાઈટ્ઝરે પ્રયુક્ત વાળ્યો.—

'તમારી જેમ ધણા માણસોએ મને પૂછાવ્યું છે પણ
રસ્તે ધણી મુશ્કેલીઓ હોવાથી મેં સલાહ આપવાનું
માંડી વાળ્યું છે. જાણુ કરનારના રસ્તામાં પથરા

ફેંકનારા ધણા છે. પણ તમે હિંમતખાળ લાગે છે. તમારા નવા ખેતને અનુસરવા હું આગ્રહ કરું છું.’

મેલને દાકતર થવાનો નિર્ણય કર્યો. છ મહિના અગાઉ વસિલા શ્વાર્ટ્ઝરના લેખ બાદ મનમાં ઘેળાળો વિચાર તેણે પત્નીને પણ દર્શાવ્યો ન હતો. હવે તે કલા વિના ચાલે તેમ ન હતું.

ગ્રેસ નિસરણી ઉપર ચઢી પડ્યા ટાંગતી હતી. લારી મેલને તેની પાસે જઈ કહ્યું, ‘દાકતર થઈને દુનિયાના અવિકસીત ભાગમાં જઈ દવાખાનું ખોલવાનો વિચાર થાય છે. તને શું લાગે છે?’ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા વિના કે ભયથી નિસરણી ઉપરથી જાળીને નચે પડ્યા વગર તેણે જવાબ વાળ્યો : ‘હમણાં તમે આ જ વિચારતા લાગે છે. શું વિચારતા હશે તેની મને નવાઈ તો થતી હતી, ધણું સાડું.’

નિર્ણયનો અમલ મુશ્કેલીભર્યો હતો. : સગાંઓએ વિશેષ ઊઠાવ્યો, મિત્રોએ ઘેરો બની ગાંઠ ના કાઢવા સમજાવ્યો. ‘આ તો ઠીક, પણ મેડિકલ સ્કૂલે સાઠ-ત્રીસ વર્ષના યુવાનીતા છેડે આવી ઊભેલા માનવીને દાકતરી અભ્યાસ શરૂ કરવા ના તો પ્રોત્સાહન દાખવ્યું અને અભ્યાસ પૂરો નહિ થઈ શકે તેવી બીક બતાવી. દહનિશ્ચય મેલને પ્રસ્તાવ ચૂક્યો કે ‘મને શરૂ કરવા દો. જે હું બીજાઓની સાથે નહીં રહી શકું તો આપમેળે અભ્યાસ છોડી દઈશ.’

મેલનની સહનિષ્ઠાથી દોરવાઈ ટુલાનું યુનિવર્સિટીએ તેને દાકતરી અભ્યાસ માટે પ્રવેશ આપ્યો. ઇ. સ. ૧૯૪૭માં મેલને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પંચ વિકટ હતો. ઊંસાડથી ઉભરાતા તેનાથી અઘરી ઉંમરના સહ-ધ્યાયીઓમાં ચાર બાળકોના પિતા અને અઢાળે ધોળા વાળ થયેલા મેલનનું કોઈ સ્થાન ન હતું. અભ્યાસ અધરો પડતો હતો. સંભારણુમાં મેલને લપ્થું છે :—

‘પરીક્ષાની આગલી રાત્રીએ પાનાંનાં પાનાં ગોખી નાખતો પણ બીજા દિવસે પ્રશ્નપત્રો જોઈ ખોટું

વાંચ્યોતો અફસોસ થતો. પછી જવાબો મેળવવા ચોપડી ઊઘાડી જોતો ત્યારે સમજાતું કે વાંચેલું બધું જૂલી જવાય છે.’

પણ આદર્શને પહેલ્લી વળવા મેલને કમર કરી. ખતં કિત્તાહ અને પરિશ્રમના સુમેળથી સાત વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થયો. ડીગ્રી મળી. શ્વાર્ટ્ઝરે સલાહ આપી ‘ગામડના (Country) દાકતર થવાની તૈયારી રાખો. કોઈ એક રોમના રેપેશિયલિસ્ટ નહીં’ પણ જનરલ પ્રેક્ટીશનર બનજો. ઉચ્ચકટિબંધના પ્રદેશોમાં આપની જરૂર છે. સ્કૂલમાં રહી ઉચ્ચકટિબંધના (ટ્રેપીકલ) રોગોના અભ્યાસ કરવામાં બહુ વખત ના ગાળશે. ઊનાળાની રમઝામાં મારે ત્યાં લેખ્યારેને આવો. સ્કૂલમાં એક વર્ષકરમાં ના શીખો એથી વધારે ઉચ્ચકટિબંધના રોગો વિષે અહીં જાણવા મળશે.’

લારી મેનન અને ગ્રેસ શ્વાર્ટ્ઝરનું આમંત્રણ સ્વીકારી આફ્રિકા ગયાં. અહીં મેલનને ભવિષ્યની કામગીરી માટે આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

ઇ. સ. ૧૯૫૨માં રમઝો ગાળવા અને રોગ સંબંધી સંશોધન કરવા મેલન કુટુંબ સહિત દક્ષિણ અમેરિકાના હૈટીનાં જંગલોમાં છૂપાયેલી આટીબોનાઈટ ખીણમાં જઈ પહોંચ્યા. ગરીબ પ્રદેશ વધારે વસ્તીથી ભરત્યક હતો. દાકતરી સારવાર માટે કેશી સમય ન હતી, હૈટીના રાજનગરની મેડિકલ સ્કૂલમાંથી પાસ થયેલા દાકતરો ગાઢ જંગલમાં આવી વસવા તૈયાર ન હતા. મેલેરિયા, ક્ષય, ચોરડા ને જાતીય રોગોથી લોકો સજમતા હતા. સુવાવડ વખતે દાયણોની ગંદો સારવારથી ધતુવીના બહુ કેસો થતા હતા. ખરાબ હવામાન, બેકારી, અજ્ઞાનતા અને રોગોથી ખદખદતા આ પ્રદેશમાં લુહા લુહા પંથના મિશનરીઓ આવી વસ્યા હતા પણ તેમનું કામ પાશીરામાં પહેલી પ્રુણી જેવું હતું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ નહેરો ખોદાવી હતી પણ આ લાલ હજી હવે મળવાનો હતો. મેલને આ પ્રદેશમાં હોસ્પિટલ ખોલવાનો મનઝૂબો કર્યો.

ભાજુનર ૫૩૦ થતા અગાઉ લારી મેલને સ્થપતિ હોરિપટલના પ્લાન તૈયાર કરાવ્યા હતા. હોરિપટલનું નામ સ્વાઈટ્ઝરનું આપવાનું હતું. તેમની સંમતિ માટે મોકલાવેલા પ્લાન નોઈ બ્રાગ અંગે સૂચના કરતાં સ્વાઈટ્ઝરે લખ્યું : ' દરેક ઉપયોગી વસ્તુ રાખવી. બાગમાં ખોરાક આપે એવા છોડ વાવવા. '

હેરી રાજ્યે મેલનને સો એકર જમીન કાઢી આપી. ૧૯૫૩ની અગિયારમી ડિસેમ્બરે હોરિપટલનો પાયો તંબાચો. પાણી અને રેતી સિવાય મકાન બાંધવાની બધી વસ્તુઓ બહારથી આણવી પડી. વૅટોળિયા અને ધરતીકંપને મચક ના આપે એવી પંચાવન ખાટલાની જોગવાઈ વાળી એકસ-રે, પેથોલોજી લેબોરેટરી અને અલ્લતન સાધનોથી સુસજ્જ એની આસપાસ સ્વાઈટ્ઝર હોરિપટલ ૧૯૪૬ના જૂનમાં તૈયાર થઈ. ફુનિયાના બુલાયેલા માનવી માટે એનાં દાર ખુલ્લાં મૂકાયાં. અત્યારે એમાં ૧૬૮ રતાફના માણસો કામ કરી રહ્યા છે. ખીણના આદસો ચોરસમાઈલના વિસ્તારના પાંચ લાખ માનવીઓ મેલનની હોરિપટલનો લાભ લઈ રહ્યા છે. સાત વર્ષ અગાઉ બાગમાના દાકતર બનવાનું લારી મેલનનું સ્વપ્ન સંતોષિત થયું.

સ્વાઈટ્ઝરની હોરિપટલની જેમ આ હોરિપટલમાં મફત સારવાર નથી. લોકોની કમાણીના પ્રમાણમાં ફીનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે. રોગીઓની ફીમાંથી હોરિપટલના ખર્ચના ૨૦ ટકા અને મિત્રોના દાનમાંથી ત્રીસ ટકા ભરપાઈ થાય છે બાકીનો ખર્ચો મેલન ઉપાડે છે જે વરસે દિવસે એક લાખ ડોલર જેટલો છે. બધા રોગીઓ ફી આપી શકે એવા નથી હોતા. સ્વાઈટ્ઝરની જેમ એમની પાસેથી ફી પેટેન્શન, મર્યાદા ને માછલાં સ્વીકારવામાં આવે છે.

જુદી ફુનિયામાં જન્મેલા અને ઉછેરેલા સ્વાઈટ્ઝર અને મેલન વચ્ચે સામ્ય છે. સ્વાઈટ્ઝરને નાની ઉંમરે સિદ્ધિએ વરેલી હતી. વીસ વર્ષની ઉંમરે તે સંગીતકાર લેખક અને પ્રોફેસર હતા છતાંય તેમણે જીવનમાં કશું ખૂટતું અનુભવ્યું. આફ્રિકાની ઉંચ રોગોથી

પીડાતી જન્મલાં વસતી ગ્રામ માટે દાકતરની ખાસ જરૂરિયાત વિષે લેખ વાંચી સ્વાઈટ્ઝરે જીવનપથ બદલવા નિર્ધાર કર્યો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે બહુ સુખી કારકીર્દિ તજી તેમણે તબીબી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. દાકતર બની આજે ચાલીસ વર્ષ થયાં આફ્રિકાના અધારા ખંડના અતિથય ગરમ અને રોગના હાથ કેન્ચ ક્ષેત્રેટોરિયસ પ્રદેશમાં એગોવે નદીના કિનારા ઉપર લેખારેનેમાં જન્મસેવા કરી રહ્યા છે.

ચાલીસ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલી રહેની છાયામાં આવેલી સ્વાઈટ્ઝરની હોરિપટલમાં ખાસ ફેરફાર થયા નથી. થેડાં અને પાળેલા જંગલો પ્રાણીઓ કંપાઉન્ડમાં નિરાંતે વિહરે છે. રહેનાં ખરેખર પાંદડાં અને રોગીઓના સમાવહાલાની રીતિવાની પ્રગતિથી થતી ધુણીથી હોરિપટલનું કંપાઉન્ડ છતાંયેનું રહે છે. ત્યાં વોટરવર્ક્સ નથી. ફક્ત એપરેશન થિયેટર ઇન્ફ્રાસાઈટીથી સુસજ્જ છે. સ્વાઈટ્ઝરનું ધાર્મિક ચિંતન લેખન અને જગતના ચિંતકો સાથેના સદ્વાસની અસરથી લેખારેનેમાં લાગીનું વતાવરણ જાણ્યું છે. રતાફના માણસો સમજાવી છે છતાં અત્યા લાગે છે અને કામમાં વિરહત લાવ સેવે છે. તેઓ વૈતન વિના કામ કરે છે પણ એ વર્ષે તેમને વૈતન પાછા ફરવાની સમવાસ અને વધુ અભ્યાસ માટે નાણાકીય મદદ મળે છે. પથારી ટેબલ અને થોડી ખુરશીઓ રહી શકે એવા નાના ખંડમાં સ્વાઈટ્ઝર વસે છે. છયાશી વર્ષની ઉંમરે તે અત્યારે થોડું તબીબી કામ કરે છે પણ ધણો વખત લખવામાં અને પત્રવ્યવહારમાં પસાર કરે છે.

મેલનની હોરિપટલ આધુનિક ઢબે સુસજ્જ છે. રતાફના માણસોનું ઓક્ષિત્વ બચસાયા છે. તેમને રહેવાની સમવાસ અને પમારનું ધોરણ ઉત્કૃષ્ટ છે. સ્વાઈટ્ઝરે ઉપાડેલું કામ અંતર નેહાદ જેવું છે તેો મેલનનું કામ ગ્રામ સમસ્ત માટેનો અખતરો છે. પણ બનેનો આદર્શ સરખો છે : સેવા.

મેલન લખે છે, ' જે પ્રદેશમાં દરેક વસ્તુની જરૂરિયાત છે ત્યાં દાકતરી દવામાં ખાસ અગત્યતા નથી. આવી

જગ્યામાં કોઈપણ વ્યવસ્થાથી શુદ્ધિલાભે માણસ મહ-
ત્વનો છે. સેવા કરવામાં જ બદલો સમાયેલો છે.
એમાં કશું ઉમદા નથી. બીજાને આપવામાં ઉલ્લાસ
આપણને મળે છે. 'મેલન પતિ-પત્ની હોરિષ્ટલને
સમૃદ્ધ બતાવવામાં અચાળ પરિશ્રમ ખેડી રહ્યા છે.
હૈટીના જંગલમાં વસવાટ સ્વીકારવાથી મેલન દંપતી
કુટુંબથી પણ અળગાં બન્યાં છે. એમનાં ચાર બાળ-

પતીલ'

પૂજારી અસલનો.

નહીં એળખ્યો તે તારો આ પૂજારી અસલનો
કે બંધ કરાવી કીધો કરવાનો મહલનો ?
કીધો ગણી મુજને શું તે રસ્તાનો લિખારી,
ભૂખ્યો, વધેલ ધાન્યના બેચાર કવલનો ?
આંચો છું નેઈ લલલલી હું પાદશાહનો,
પોશાક મહારો છે લલે આધ રુખલનો !

બકપાઈ ગયા દેશ કે'ક પાપમાલ ઘે,
શો અંદરોજ નિંદગીમાં દોર અમલનો ?
બકલાઈ ગયો વિશ્વનો ઇતિહાસ રહેજમાં-
છે તે જ પુજ હલ્લય દોસ્તદાર બગલનો !
ના હોત હું માહિર થયો નક્કાશ કામમાં
ને હોત નમૂનો કને ન તારી નકલનો :
ને હોય બીજો એક પણ ભરાક તો બતાવ
પુજ બેનગીર હુસ્નનો, બે-એબ સિકલનો !
છોડું નહીં નલકપણું તારું લગારે
આપે હુકમ લલે તું કલેબની કતલનો :
નિરખત નથી રહી મને હુનિયાની બેતગીઝ,
પુજ પાસ કાલવું બધો મુજ ચાર ફસલનો :
આજે ન તો ક્યારે 'પતીલ' યાદ આવશે
ગાનાર નામગીન ધોધમાર ગઝલનો !

★

કાચી લાંબા વખતથી વિખૂટાં પડ્યાં છે.

દરેક માણસને બીજા પરલે જવાબદારી રહેલી છે.
બીજાના સુખ માટે પ્રયત્ન કરવામાં પોતાના સુખની
પ્રાપ્તિ યાચ છે. આ સાદા અને નિર્નિવાદ મૂલ્યથી
દોરવાઈ મેલન હકાર થતા પ્રેરણા હતો. આ કાપમાં
તેને પ્રાપ્ત થયેલ સતોષ સંકલ્પ અને દર્શન દર્શાવતું
તેવું કથન ઉપર ટીકવું છે.

★

ગિરિભરકર કે. વ્યાસ

પડી ગાંઠ !

પડી ગાંઠ હૈયે મારા,
છોડતાં છોડાય ના;
જેમ જેમ છોડું ત્યાં,
નિગંઠ જ થાય હાં !

★

ગ્રા. હસિત જુઝ

ગીત ગાતો થઈ ગયો !

શી ફિક્કર અંધારની ? હું ગીત ગાતો થઈ ગયો !
ના ફિક્કર અંધારની, હું પ્રીત પાતો થઈ ગયો,
ધોમ ધખતો, ધોધ પડતો, વીંઝતો આંધ્રી પવન;
પણ હવે ઉપટે ન એવો રંગ મારો થઈ ગયો !
દૂર ભાંચે કયાંય છોડો ના, લલે એવું ગગન;
હું મહન એને અબકતો પણ સિતાદો થઈ ગયો !
મેં કદમ માંડ્યો અફર, ભાંડી હૃદયમાંડે લગન;
હું મુસાફર આજ બીજાનો સહારો થઈ ગયો !
આવતી શણુના વિચારે ગીત ગાતો થઈ ગયો !
વીતતી પળના વિચારે, પ્રીત પાતો થઈ ગયો !

★

ગાયકાના

ગાયકાનો દાકતર : ૭૨

આજનો રોગ

આપણા જીવનમાંથી લેંડાણનો અત્યારે સાવ લોપ થઈ ચાલ્યો છે. આત્મનિરીક્ષણ તો સાવ અદ્યય જ થઈ ગયું છે. આ આત્મચિંતનમાં અદ્યય લેખમાં જે અભ્યાસ અને મનન-ચિંતન થયાં તે દરેકને કંઈક પણ ચિંતન કરવા પ્રેરે તો ?.....

આજે જગતભરમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચેના વ્યાપી રહેલ વિસંવાદોનાં મૂળમૂળ કારણોમાં આત્મનિરીક્ષણનો અભાવ પ્રધાનતમઃ હેખાઈ આવે છે.

પોતાની બૂઝ જોરી, પોતાના હૃદયનું પ્રતિબિંબ નિરખવું સામાન્યતાઃ મનુષ્યને મળતું નથી. અને જે ન ગમે તે પોતાના હિતમાં ન આવી શકે એ જાતની વસ્તીને જાણે યા અજાણે મનુષ્ય પોતી રહ્યો છે. બાળપણથી જ તેને પોતાના નિકટતમ હૃદય સિવાય ખીન્નું સર્વ કંઈ ચકાસી ચકાસીને પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી પ્રાંતીને વિવેચક દૃષ્ટિ તથા કટુતમ દૃષ્ટિ દ્વારા જોવાની આદત પડી ગઈ છે. તેનાં સ્વજનો પણ મોટેભાગે આ રીતે જ જોવા જીવવા ટેવાયલા હોય છે અગર તેમાંથી સુઝાએ એવી વ્યક્તિ પણ નીકળી આવે જે સતત આત્મનિરીક્ષણ કરતી હોય છતાં તે પોતાની આજુબાજુના માનવસમુદાયને આત્મનિરીક્ષણ કરવા ઉત્તેજી શકતી નથી. કારણ આ વિષય એટલો તો અંગત ગણાય છે કે આવીકે મતના કુન્યવી કે આજના આવીકના અનુયાયીઓની ચર્ચા માટે મળે. નાણુક થઈ પડ્યો છે. આમ એકંદરે જોતાં આત્મનિરીક્ષણ સંયમ આદિ માનવ-ઉદ્ધારક જડીયુટીઓ તો આજ કાલની જનતાને ડેર જેવી અને તુજીવત લાગે છે.

કંઈ માણસ ગુસ્સામાં આવી જઈ ગમે તેમ બોલી યા કરી નાખે અને જો મળે સંજ્ઞા મળે તો તે પક્ષ લઈને તેના કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાને બદલે તેને આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું કહે, પોતાનાથી થયેલ બૂઝને શોધવાનું કહે તો તો બળતામાં ધીજ હોમાય, બિચારા સજ્જન માણસના ગોમ જ મરે.

આત્મનિરીક્ષણ કરવા સચ્ચનારને જ તેમ કરવાનું

કહેવામાં આવે. ઉપરાંત થઈ ગયેલ બાજત પર વિચાર કરી પોતાના હૃદયનું શોધન અને પોતાની વૃત્તિઓનું વિશ્લેષન કરી આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું તો બાજુએ રહે પણ કમનશીમે બિચારા સજ્જન માણસને જે ગાળો ખાવી પડે, આમ એક પછી એક ધટનાઓ જીવનમાં—દરરોજના જીવનમાં બને જાય છે, પણ મનુષ્ય બધું સમવડીયા ધર્મના હિસાબે પોતાના સારા યા માફા સ્વભાવના સૌજન્ય પર ટોળી દઈ આગળ વધે જાય છે (પોતાના મનથી), ખરી રીતે આગળ વધે છે કે પાછળ પડે છે તેનો હિસાબ રાખતું તેનું મન તો આત્મનિરીક્ષણના અભાવે માફનિદ્રામાં સ્વપ્નોની મજા લે છે. અને જીવનમાં વેર દેવ હિંસાદિ શત્રુઓ વધે જાય છે. પોતાની વૃત્તિઓને ચકાસવાનું, અરે ફક્ત તેના પર નજર માત્ર ફેરવવાનું પણ ચૂકીને એ એમ જ માની બેસે છે કે આ બધું તો સ્વભાવ પ્રમાણે, નશીમ પ્રમાણે થયે જાય છે. તેઓને હજી આત્મનિરીક્ષણની જરૂર જણાઈ નથી. કારણ તેઓને મન પોતાનો સ્વભાવ (એટલે એવી વસ્તી કે જે) જન્મથી સાથે આવી મરતાં સુધી પોતાથી તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરી ન શકાય તેવું શુચી અવશ્યનું પ્રશ્ન એ બાધી આપેલ લાગ્યું. જે ન તો ખર્ચાઈ કે ન તો તેમાં ઉમેરો થાય. મરણ સુધી તેને સાચરીતે રાખવાનું હોય એવી માન્યતા દબાવે તેઓમાં ધર ધાલી ખેડેતી જોવામાં આવે છે. તેઓ બૂઝી જાય છે કે માનવ એ માનવ છે. પામર પણ નથી. પણનો સ્વભાવ જન્મથી મરતાં સુધી ચિચારશક્તિના અભાવે એકનો એક જ રહે છે તેમાં ખાસ ફેરફાર થતો માલુમ પડતો નથી. પણ આત્મનિરીક્ષણના અદ્યતને કારણે મનુષ્યો પોતાની જાતને પણ એક પછીની કાટિએ ચૂકીને કહે છે (કે અમારો સ્વભાવ તો બદલાય જ કેવી રીતે) કે ફૂતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી,

જાનના દારા તાં વાકા. આમ તંજા પોતાના સ્વભાવને
ફૂતરાની વાકી પૂંછડી રૂપ માની બેઠેલા હોય છે.

આમ જીવનના બીજા વ્યવહારોમાં પણ જો તેજો
પશુ પક્ષી જેવાં જીવોને પોતાની સમાન ગણતા હોય
અને તે પ્રમાણે વર્તતાં હોય, પોતાનું વર્ચસ્વ અને
શ્રેષ્ઠતા જુલો જઈ તેમની સાથે હળીમળી રહેતાં હોય
તો તો કંઈ અજુગતુ નથી. ભણે ને પછી તે સ્વભાવ-
રૂપી પૂંછડી વળગાડીને ફરે.

અહીં સ્વભાવરૂપી પૂંછડી એ અબ્દપ્રયોગ ખરાબ
સ્વભાવવાળા મનુષ્યો પૂરતો મર્યાદિત છે કે જે મનુષ્યો
આત્મનિરીક્ષણને સહારો લેવા માગતા નથી અને
પોતાની જાતને સુધારવા માગતા નથી. અજાણત સારો
સ્વભાવ એ તો ફૂતરાની પૂંછડી રૂપ નહિ પણ મોરની
કલગીરૂપ છે—જે મનુષ્યની શોભા ને ચારિત્ર વધારે છે
અને હમેશાં આવકારપ્રદ છે. અને મોટે ભાગે આત્મ-
નિરીક્ષણના ફળરૂપે ગણાય.

પોતાની જુલ જોવા માટે સોએ હલ ટકા મનુષ્યો
પ્રયત્ન કરતા નથી. આજે તો ચાર માથુસો ભેગાં
મર્યાદા કે તરત જ આપ્યા ગામની ખોતરણી કરવા
મંડી જશે, અરે, જ્યારે મનુષ્ય એકાંત જીવનવતો
હોય, જ્યારે બીજી વ્યક્તિ યા સમૂહથી દૂર હોય અને
જ્યારે ફક્ત પોતાનું હૃદય જ પાસે હોય છતાં તે
કંઠી હૃદય તરફ નજર નહિ દોઢાવે. સતત બીજામાં,
બીજી વસ્તુમાં વ્યક્તિમાં તેનું મન ભગ્યા કરતું હશે.
બીજાનાં છૂપાં રહસ્યો શોધવાથી માંડી બીજાના
આત્માને ખોતરી ઊઠે. ઊતરવા સુધીના બધા પ્રયત્નો
મનદાર કરશે. અજાણત તે વેદાંતી હોય, આત્માના
અદ્વૈતપણમાં માનતો અને અનુભવતો હોય તો તો
પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. જો તે દેહાતીત અર્થ ગ્રહી હોય,
'કો અર્હ' નો ઉત્તર પામી ચૂક્યો હોય તો ભલેને
તે આત્મનિરીક્ષણને બાજુએ મૂકી ગમે ત્યાં વિહરે.
પણ તે તો તેના સારાથે જીવન દરમ્યાન ગણી ગંડી
વખતે જ તેને જાન સાચ છે. તે પણ ગીતા કે ઉપ-

નિષદ વાંચવા જેટલી સફળિતિ લબ્ધ હોય યા તો
પૂર્વનાં પુણ્યોને પ્રતાપે સત્સંગનો લાભ મળ્યો હોય
ત્યારે—માઝી દરેજનાં ધમાલકર્તા જીવનમાં જ્યાં
દેહનું જાન સતત રહેતું હોય ત્યાં આત્મા પરમાત્મા
ને અદ્વૈતપણાની વાતો યા આત્મનિરીક્ષણ ન કરવા
માટેનાં બઢાનાં તો સો જોજન દૂર જ ગણાય.

જો મનુષ્ય પ્રત્યેક પળે પોતાના મન ને હૃદયનો સાચ
રાખતો હોય, સતત તેનું નિરીક્ષણ કરતો હોય—
તે કયાં ભમે છે, કેવી બાબતોમાં રસ લે છે, કેવા
વિચાર કરે છે એ બધા પર ફક્ત નજર જ રાખતો
હોય—આત્મ-નિરીક્ષણ કરતો હોય તો જરૂર આ
જગત કંઈક જીવવા યોગ્ય સ્થળ બને તેમાં લવલેશ
શંકા નથી.

કંઈ પણ પ્રસંગ યા ઘટના બનતાં તરત જ તેમાં
પોતે પરોક્ષ યા અપરોક્ષ રીતે ભજવેલો ભાગ તપાસે
તે સમયે ઉદ્ભવેલ મનોવૃત્તિઓનું વિભાગીકરણ કરી
તપાસી જુએ કે પોતે—(આધ્યાત્મિક કક્ષામાં) કયાં
છે તો તેને તરત જ પોતાના ખરા અને સૂક્ષ્મસ્વરૂપ
જોવા મનનું જાન થશે અને અત્યાર સુધી આ
આ બધાનાં સંયોગે ધણેલ પોતાની પ્રધાનતમ
વૃત્તિ એવા સ્વભાવના સારા યા નરસાપણાનું, એટલે
સ્વભાવરૂપ પૂંછડી વળગાડી છે કે કલગી શોભે છે
તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે અને ખાતરી થશે કે
ખરાબ સ્વભાવ જન્મથી મરણ સુધીનો પરવાનો
પાત્રેલ સાથીદાર યા પૂંછડીરૂપ નથી પણ આત્મનિરી-
ક્ષણનાં અભાવે આત્માની સ્વરૂપરચનામાં અભાજે
છુપાઈને ઘૂસી ગયેલો દુરમન યા તો ચોર છે અને
અત્યાર સુધી પોતે જાણે કોઈ નિકેદને સ્વજન હોય
તેમ માનવજીવનનો (દેહમંદિરનો) કારભાર ચલાવી
રહેલ છે. પણ જો આત્મનિરીક્ષણ કરતાં હૃદયમાં રહેલ
સત્ય પ્રેમ અદિ સા ત્યાગ આદિ સાત્વિક સંપત્તિ
દેખાય તો તે સારા સ્વભાવરૂપ કોઈ ઈશ્વરી દત્ત જ
જીવનનીકાને અતિમ ધ્યેયે પહોંચાડવા પ્રયત્ન આદરી
રહ્યો છે એમ અવશ્ય માની શકાય.

અયુનવાસ

સાદી સીધી લોકકથાઓમાં કેવી રમૂજ, કેવો મુંઝર બોધ અને તેની કેટલી સરસ રજૂઆત હોય છે તે આબીસીનિયાની વાતોમાંથી અપભ્રુ કથાઓએ તેમનાં શાસ્ત્રિક રેખાચિત્રોથી સંબંધીને ગુજરાતીમાં બિતરેલી આ વાર્તા વાંચવાથી સ્પષ્ટ રીતે સમજશે.....

ઈથિયોપિયાના પ્રદેશમાં બહુ સમય પહેલાં અયુન-વાસ રહેતો હતો. તે ધણે ચાલાક ગણાતો હતો. પહેલાનાં લોક કહે ॥ કે, એ અયુનવાસ એકવાર બાદશાહ નેયુસના સહેરમાં પહોંચ્યો. બાદશાહની હજુરમાં જઈ સલામ કરી, નોકરી માગી. 'લાગે છે મજબૂત આદમી' તેને જોઈ, નેયુસે કહ્યું : 'હું તને મારો ચોકીદાર બનાવું છું.'

એટલે તેને ઠાલ તરવાર મળ્યાં અને નેયુસના મહેલની ચોકી કરવા લાગ્યો.

એકવાર નેયુસે અયુને બોલાવી કહ્યું : 'હું બીજો ગામ જઈ છું' તેમાં બરાબર દરવાજો સાચવજે.'

નેયુસની સવારી ઊપડી ગઈ, પછી અયુ દરવાજો બેઠો. તે એકલો જ હતો.

એટલામાં મામમાં વાળ વાગતાં તથા નાચ રંગ થતાં હોય એવો અવાજ આવ્યો, તેણે વિચાર્યું : 'મારે તો દરવાજો સાચવવાનો છે, નાચ જોવાની કંઈ મનાઈ થઈ નથી.'

એણે વિચારી દરવાજો ઊનારીને માથે ઊપાડી બનાં ગાનતાન ચાલતાં હતાં ત્યાં લઈને ગયો. આખી રાત ખૂબ ફૂલો ને મોજ કરી. સવારનું અજવાણું થયું એટલે દરવાજો ઊપાડીને મહેલ પર પાછો આવ્યો. પાછળથી ચોર પહોંચી ગયા હતા.

નેયુસ પાછા આવ્યા ત્યારે ખૂબ ગુસ્સે થઈને અયુને ઈપકો આપ્યો : 'તને મહેલ

સાચવવાનું સોંપ્યું નહોતું ?'

'ના રે હજુર !' અયુએ કહ્યું : 'તમે તો દરવાજો સાચવવાનું કહ્યું હતું. મહેલની તો વાત કરી જ નહોતી.'

'એમ, તું હુઆઈ કરે છે ?' નેયુસ બોલ્યા, 'કાલ સવારે તેને સજા કરીય જાએ હમણાં તેને મહેલ બહાર કઢીને કેદમાં પૂરી થો.'

નોકરો અયુને પકડી બહાર લઈ ગયા અને એક મેટો ખાડો કરી તેમાં તેને ઊતારી દીધો અને ગળા સુધી માટી ભરી દીધી. પછી તેને મૂકીને ચાલ્યા ગયા.

આખી રાત અયુનવાસ માટીમાં દાખ ન હશે, પણ ન હશે, એવી હાલતમાં દટાયેલો ઊભો.

સવાર પડી ત્યારે એક સોદાગરની ઊંટની વધુગાર નીકળી. અયુને જોઈ સોદાગર તેની પાસે ગયો, 'અથા લાઈ તું આમ શા માટે દટાયો છે ?'

'માલેકને સલામ, લાઈસાહેબ' અયુ બોલ્યો, 'હું મારા બદનને સીંધું કરું છું.'

'એમ ! શી રીતે ?'

'શી રીતે ! તો એમ છે કે મારો બરડો ખૂંધો હતો એટલે નેયુસના હકીમોએ તેને સીંધો કરવાના ઈલાજ

મળ્યો નથી.'

'ના ઈલાજ પાકો છે.' અયુએ કહ્યું. 'મારો બરડો

માટે મને બહી દટાવ્યો છે.' અયુએ સમજાવ્યું. 'અરે મારે ! તું નરીખ-દાર છો કે બાદશાહના હકીમોએ તને ઈલાજ ખતાવ્યો ?' સોદાગરે કહ્યું. 'મારો બરડો પછુ વાંકો થઈ ગયો ॥ પછુ તેનો કેઈ ઈલાજ

ધણી સીધી થઈ ગયો છે. ’

‘દાસત તો તારી પેઠે અને કરી દે, તું માગે તે આપું. ’
વેપારી બોલ્યો.

‘તમારાં બધાં જીંટ અને આપણાં ? ’ અણુએ કિંમત
જણાવી.

‘બધાં નહિ પણ અરધાં આપીશ. ’

‘ઠીક લાઈ એમ. તો અને પહેલાં બહાર કાઢે. ’
અણુએ સૂચવ્યું.

સોદાગરે અણુને ખાડામાંથી બહાર કાઢ્યો અને જોયું
કે તે સીધો ઊભો થયો છે એટલે ખાત્રી થઈ અને
પોતે ખાડામાં ઊભો એટલે અણુએ ચારેકર માટી
કંસીને દાખી અને માત્ર મોં બહાર રહેવા દીધું અને
પોતાના ભાગના જીંટ લઈ ચાલતી પકડી. થોડા વખત
પછી નેચુસના નોકરો આવ્યા. તેમણે તો કાલ દાંટેથી
આદમી જ છે એમ સમજી સોદાગરને બહાર કાઢ્યો
અને આમતેમ રેતીમાં ઢસરડ્યો ને માર્યો પીટ્યો.
પેલો બૂરો પાડતો જ રહ્યો કે, ‘લાઈ રાખો રાખો,
હું સીધો થઈ ગયો છું. ’

આખરે તેના બહુ કઠળાટથી સિપાઈએ વિચારમાં
પડ્યા કે, ‘સીધો થઈ ગયો. ’ એટલે શું ? એમ ને
એમ, નેચુસ પાસે તેને ખડાં કર્યો.

‘આ કોને લઈ આવ્યા ? ’ નેચુસ બોલી ઊઠ્યો.

‘અણુનવાસને. ’ તેમણે જવાબ આપ્યો.

‘હજુર, હું અણુનવાસ તથી. ’ સોદાગરે અરજ કરી ને
પછી તેણે બધી વાત કરી એટલે નેચુસ સમજ્યા કે
અણુ ભારે ઉસ્તાદ નીકળ્યો. પણ હવે તેની ઉસ્તાદીની
કસોટી કરવી.

એણે હુકમ કર્યો : ‘જાઓ ચારે તરફ તપાસ કરી
અણુનવાસનો પત્તો મેળવો અને તે અને એટલે આ
પ્રમાણે સંદેશો આપવો : ’

‘નેચુસનું ફરમાન છે કે તારે તેમની પાસે એકદમ
હાજર થઈ જવું. પણ તારે વજ્ર પહેરવું નહિ તેમ

નગન-થઈ આવવું નહિ. પગે ચાલવું નહિ તેમ સવારી
કરવી નહિ. ’

કાસણે બધે ફરી વળ્યા. અણુને શેષી કાઢ્યો ને
સંદેશો આપ્યો :

‘વજ્ર પહેરવું નહિ, નગન રહેવું નહિ, ચાલવું નહિ,
સવારી કરવી નહિ, એવી રીતે બાદશાહ પાસે હાજર
થવું. ’ કહી આવીને નેચુસને ખબર આપ્યા કે અણુ-
નવાસ મળી ગયો છે. ખબર તો ચારેકર ફેલાઈ ગયા
હતા એટલે અણુનવાસને નેચુસે કેવો મૂંઝવ્યો છે તે
જોવા મહેલ પાસે લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થયાં.

‘એ આવે ! આવે છે ! ’ એમ પોકારો થયા અને
લોકોની નજર અને ડેક જેવાઈ. એટલામાં અણુના
દીઠાર દેખાયા. લોકોમાં હસાહસ થઈ રહી. અણુના
શરીર પર કપડું નહોતું પણ માછલાં પકડવાની
જળ વીટેલી હતી. સાથેના થોડા પર મેકો નહોતા
પણ એક પણ પેશામાં રાખી બીજાને પગ જમીન પર
રાખી સાથે ઠેકતો આવતો હતો. એને કોઈ વજ્ર
વગરનો કહે નહિ. ચાલતો પણ નહિ, થોડે બેઠેલો
પણ નહિ.

નેચુસને લોહપ થઈ ગઈ. લોકો હસતા થાકી ગયા
એટલે કહ્યું :

‘અણુનવાસ, આ તારી છેલ્લી કરામત છે. તું પછો
છે પણ તારાથી હવે તોળા છે. ’

‘હવે તને કોઈ સજા કરવાની બાકી નથી. હવે તું અને
તાડું મોં ન બતાવતો. ’ અણુનવાસ માથો ગયો.

કેટલાક દિવસ ગયા પછી બાદશાહ સવારી સાથે શહેરમાં
નીકળ્યા. મોટી ખબરમાં તે આવ્યા ત્યારે બધા લોકોએ
તેની સામે જમીને સલામો ભરી પણ ટોળામાં એક
માણસ પીઠ ફેરવીને ઊભો રહ્યો.

બાદશાહનો ચુસ્તો લાગ્યો જીંટો.

‘કાણુ એ હરામી પીઠ ફેરવીને ઊભો છે તેને પકડીને
અહીં લાવો ! ’

સિપાઈએ દોડ્યા અને પકડીને તેને નેચુસ સામે

જાઓ રાખો તો એ તો અણુનવાસ.

‘એસા કયા ! નેચુસની વરસ પીઠ કરવાની હિંમત કરવાવાળો તું ?’

‘નામધાર ! હું તો આપના હુકમનો તાબેદાર છું’
અણુએ નમ્રતાથી કહ્યું :

‘આપે ફરમાવ્યું હતું કે મારે આપને મોં ન ખાતાં વડું. એટલે મેં મોં ફેરવી નાખ્યું.’

‘તારી જીભને કોઈ કાળુ નથી. તું નફર છે.’ નેચુસે કહ્યું : ‘આ હવે તને છેવટનું ફરમાન છે, ઇધિયો-પિયા છોડીને ગમે ત્યાં ચાલ્યો. જા. પણ ઇધિયોપિયાની જમીન પર પગ મુકીશ તો ફાંસીએ દઈશ.’

અણુનવાસ ચાલ્યો તો અંધો પણ નેચુસને તેણે કેવી રીતે બનાવ્યો, તેની ઘણા દિવસ મળા જાણી છતાં હવે જે સળ થઈ તેનાથી લોકોને તેની દવા આવી. ફરી શહેરમાં કોઈ ક્ષામધુમતો પ્રસંગ હતો. ગામગામમાંથી લોકો ખૂબ આવ્યા હતા અને નેચુસ ઘોડા પર બેસી નીકળ્યા.

પણ મોટી બજારને નાંકે જ અણુનવાસને ભેળો.

દુરત બાદશાહે અવાજ કયો :

‘ઇધિયોપિયાના શહેરીજનો ! આ તહેવાર બગડ્યો છે કારણ કે એક ગાયુસને દુરત ફાંસી આપવી પડશે.’
‘પછી અણુને કહ્યું : ‘કેમ તું મારું છેવટનું ફરમાન ભૂરી ગયો કે ?’

‘નહિ નામધાર મને બચેબચ પાડ છે.’ અણુ બોલ્યો :
‘આપે ફરીવાર ઇધિયોપિયાની જમીન પર પગ મુકવાની મને મનાઈ ફરમાવી હતી.’

‘તો પછી તું અહીં કેમ છો ?’

‘જી હવે, આપના ફરમાનને હું વફાદારીથી પાલું છું.’ અણુનવાસે કહ્યું. ‘આપના હુકમની સાથે હું ઇધિયોપિયા છોડી ચાલ્યો ગયો હતો, હું ઇજીપ્તમાં ગયો હતો અને ત્યાંની માટી મેં મારા ભ્રાતાઓ કરી અને હું હમેશાં ઇજીપ્તની માટી ઉપર જ ચાલું છું.’

બાદશાહે તેની અક્ષત પર ખુશ થયા ને ખાસી બધી.

★

શ્રા. ડૉ. બાલુ ચંડયા

શિલ્પી

રોજ કંઈનું કંઈ કરી પહાવું,
તમે વત્યાં સદા એવું
કે મારા મીલુશા હૈયે
ઘણું બેઠવું ‘તું’ હજી છાવું;
તે સમય હું આપને

ઠાણી ચડી નહોતી, હવે બદલા !
તમે પ્રસ્થાન પહેલાં
સૌ પ્રસંગોનાં કરીને ટાંકણાં,
મુજ દિલ પરે
કંઠારી આ તવ મૂર્તિને !

★

હારવીનવાદની શતાબ્દિ

હારવીનવાદની શતાબ્દિ આ જુલાઈ માસમાં દુનિયાભરમાં ઉજવાઈ છે. વાદના પ્રણેતાનો અને તેના વાદ વિષે આપણને અધિકારી લેખક આ લેખમાં સુંદર ખ્યાલ આપે છે. અભ્યાસુઓને સારી એવી મદદરૂપ થાય તેવા મહત્વનો આ લેખ છે.....

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈપણ વિષય અંગે માહિતી ભેગી કરવી એ પ્રથમ પગલું છે. પરંતુ એ વિધિવિધ માહિતીમાંથી સિદ્ધાંત યા નિયમ તારવી એ માહિતીનું એકીકરણ કરવું, એટલે કે તેમાંથી સર્વાન્ય ઉપયોગી નિયમ ખનાવવો એ કાંઈ અઘરું છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના આધાર એના પર રહે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૮ના જુલાઈ માસમાં ચાર્લ્સ હારવીન અને આલ્ફ્રેડ રસેલ વાલેસે વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણી સૃષ્ટિના અભ્યાસ કરી ઉત્કૃષ્ટિવાદનો સિદ્ધાંત વિજ્ઞાન જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો. હારવીનના માનમાં એને હારવીનવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં આ સિદ્ધાંત ખીળ કોઈ સિદ્ધાંત એટલે જ મહત્વનો થઈ પડ્યો છે. ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા ખીળ અનેક 'વાદો' કરતાં મનુષ્યના સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુમાં હારવીનવાદ વધારે પરિવર્તનો કર્યો છે. હારવીનનો ઉત્કૃષ્ટિવાદ મૂળભૂત શુદ્ધ સંશોધનનું પરિણામ છે. આ સિદ્ધાંત રજૂ થયા સો વર્ષ થઈ ગયાં. એની શતાબ્દિ ગયા જુલાઈ માસમાં દુનિયાભરની વિજ્ઞાન સંસ્થાઓએ જાજવી.

વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આ એક અસામાન્ય ઘટના છે કે એ સ્વતંત્ર અચાક પ્રગ્તિવિદો જુદીજુદી જગ્યાએ કામ કરે છે, છતાં ભેગા થયેલાં પરિણામોવડે એક જ નિર્ણય પર આવે છે. ઉત્કૃષ્ટિવાદની આજતમાં એમ બન્યું કે વાલેસ મલાયા ટાપુઓમાં કામ કરતો હતો અને હારવીન 'બીએગલ' નામના વહાણમાં પાંચ વર્ષ સુધી દરિયાઈ મુસાફરી ખેડી પોતાના સંશોધનનાં પરિણામો ભેગા કરતો હતો, વાલેસે પોતાનાં પરિણામ હારવીન પર મોકલ્યાં. ૧૮૫૮માં બંનેનાં પરિણામો પ્રગટ થયાં, જેની આ વર્ષે શતાબ્દિ ઉજવાઈ.

નૈસર્ગિક પસંદગી—natural selection એ ઉત્કૃષ્ટિ નથી. કુદરતમાં જાને જુદીજુદી ધટનાઓ છે. હારવીનના મત અનુસાર નૈસર્ગિક પસંદગી સાધન છે, જેનાવડે ઉત્કૃષ્ટિ પરિણમે છે. આ જાને વચ્ચેના કારણ-કાર્યનો સંબંધ એટલે હારવીનના સિદ્ધાંતનો સાર, જે આજે હારવીનવાદ તરીકે જાણીતો છે. કુદરતની ધટનાઓનાં અવલોકનો કરી તેનાં પરિણામો પરથી ઉત્કૃષ્ટિના વિચારને વૈજ્ઞાનિક પાયા પર મૂકવાનું માન હારવીનને જાય છે.

ચાર્લ્સ હારવીને જ્યારે આ સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ત્યારે વૈજ્ઞાનિક તેમજ ધર્મ સંસ્થાઓના જગતમાં પેદા થયો. પરંતુ વાલેસે સ્વતંત્ર રીતે હારવીનનાં પરિણામોને ટેકા આપતાં નિર્ણયો પ્રગટ કર્યો ત્યારે હારવીનના સિદ્ધાંતને સળગ ટેકા મળ્યો. આગળ કહ્યું તેમ આ સુદો વિવાદાસ્પદ હોવાથી પક્ષો પડી ગયા. અધુરામાં મૂડું હારવીનની એક મુરકલી એ હતી કે તે પોતાના વિચાર અસરકારક રીતે વ્યક્ત ન કરી શકતો, કારણકે તેનામાં પોતાના વિચાર જરાજર વ્યક્ત કરવા જરૂરી અસરકારક ગોલવાની આવડત નહોતી. પરંતુ હારવીનનો સુદો સળગ રીતે જગત સમક્ષ ગ્રા. થોમસ હકસલીએ રજૂ કર્યો અને કહ્યું હારવીનનો સિદ્ધાંત ગળે લીધો.

આ અંગે કેટલાક રમુજી કિસ્સાઓ બનેલા તેનો ઉલ્લેખ કરીએ. હારવીનનો સિદ્ધાંત સરજનહારનું અસ્તિત્વ નકારે છે એમ ધર્મના વડા શુરુએ લાગ્યું. એટલે ઇંગ્લેન્ડનો વડો ધર્મશુરુ હારવીન સામે ખૂબ ઉશ્કેર્યો. જે 'બીએગલ' વહાણમાં હારવીને મુસાફરી કરી પરિણામો ભેગા કર્યા હતા તેના કેપ્ટને પણ એવા ઉદ્દગાર કાઢવા કે 'આ નાસ્તિકને મેં' કયાં મારી સાથે લીધો !' એક સભામાં આ વિષયનો ચર્ચો ચાલતો હતો ત્યારે ઉશ્કેરાટ એટલો બધો વધી ગયો

કે એક બાબતે પણ ધર્મશુદ્ધિના માનદાંડ અંગે એટલું બધું લાગી આવ્યું કે તેઓ મૂંઝા પામ્યા.

શુદ્ધતાકર્ષણને નિયમ ન્યૂટને શોધી ભૌતિકવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ થયેલી બતાવી એવા પ્રકારનો જીવ વિજ્ઞાનમાં ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ મળ્યો છે. એને લીધે જીવવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપણું જ્ઞાન પ્રગતિના પંથે પડ્યું. આજે ડાર્વિન પાલેસનો ઉત્ક્રાંતિવાદ સર્વત્ર સ્વીકારાયો છે. એ કેવી રીતે થાય છે તેની ક્રિયાઓનું ઉપચારિકરીતે વિવરણ મધ્યે ચૂકવ્યું છે. ડાર્વિનની 'ધ ઓરિજિન ઓફ સ્પીસીસ' આ અંગે વિમતવાદ માહિતી આપે છે. જિજ્ઞાસુઓને એ પુરતક વાંચવાની ભલામણ છે. ઉત્ક્રાંતિનો વિચાર ધણે પ્રાચીન છે. ઇસવીસન પૂર્વે પણ આ વિચાર પ્રચલિત હતો કે વનસ્પતિ તથા જંતુ જે સ્વરૂપમાં આજે દેખાય છે તે રૂપમાં ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં. આ વિચાર રજૂ કરનારાઓમાં રોમનો કવિ દ્યુરેટિયસ, ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞતા એમ્પી ડીક્રિલાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ૧૫મી સદીમાં જાણીતા વૈજ્ઞાનિક લિયોનાર્ડો ડા વિન્સીએ

પુસ્તકાર કરી બતાવ્યું કે ફોસિલ્સ એટલે પુરાતન જંતુઓના નિશ્ચિત અવશેષ છે, અને જ્યારે તેઓ જીવન ધરાવતા હતા ત્યારે આજના જંતુઓથી સંપૂર્ણતઃ ભિન્ન હતા.

માનવીની ઉત્પત્તિના વિષયમાં ઉત્ક્રાંતિવાદ અતિ મહત્ત્વ પૂર્ણ છે. એની મદદથી આધુનિક જીવ-વિજ્ઞાનનો એક પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે આજના મનુષ્યનો વિકાસ સદૃશ જીવોમાંથી દીર્ઘકાલીન ક્રિયાઓ બાદ થયો છે. ડાર્વિનની સિદ્ધિ પ્રો. કાટરના શબ્દોમાં કહીએ તો 'From such simple and common premises he produced the fundamentals, and to his contemporaries, novel results of his proof of the truth of evolution and his theory of its causations' (સાદા અને સામાન્ય સત્થનોમાંથી ડાર્વિને મૂળભૂત, અને તેના સમકાલીનોને નવીન લાગતાં પરિણામો તારવ્યાં અને ઉત્ક્રાંતિની સ્વત્તા અને તેનાં કારણોનો સિદ્ધાંત પુસ્તકાર કરી બતાવ્યો.)

‘કુખંધુ’

મટી ગયો ફેરો

મટી ગયો ફેરો મારો છદી ગઈ ચોરાસી;

હું તો આજનો બન્યો કું જીવનવાસી ફે;

મટી ગયો ફેરો મારો છદી ગઈ ચોરાસી.

ભણકે દીધે જી રૂઢી જિંદગાની જીવરી

એની પ્રગણ સજબડી મોજી ખાસી ફે;

પદાકાં પગાં ને અંકારા-સાગરી સગાં

એનો આતમા નય વંદરમંજળ નાસી ફે

મટી ગયો ફેરો મારો છદી ગઈ ચોરાસી.

છાંચકા હાથે ને ચેતન પ્રાણી એ વાતુ કદે,

એની લીધી કલાની રહી અગાસી ફે;

કદમે કદમે ફે નવા રંગનો આનંદ સમંદર

આખો મનપ્રથો બન્યો છે હાં અજાસી ફે;

મટી ગયો ફેરો મારો છદી ગઈ ચોરાસી.

ખેલે ખુવારી લેલકાંતિની અસવારી એની

એને ઘટકે ક્યાં જિંદગાની ધાસી ફે,

અંતર ટુંણ ફે એવું ટુંણી ટુંણી બોલે

હું તો અંતરે અંતરનો કું પ્રવાસી ફે;

મટી ગયો ફેરો મારો છદી ગઈ ચોરાસી.

ધનસુખલાલ કે. મહેતા

કડવી કોફી

કડવી કોફીનો એક કપ પીવે એટલી વારમાં પશુ ધણું ધણું જની જાય છે તે આપણા જાણીતા નાટ્યકારે ઉપાવરિત કરેલી આ નાટિકામાં આપણે વાંચી શકીએ છીએ. વાંચવા એટલી જ લાજવવામાં સરળ પડે તેની આ નાટિકાની રજૂઆત પણ સચોટ રીતે થઈ શકી છે.....

પાત્રો :-

ચંદ્રકલા—મુનશીની પત્ની.

મંગળદાસ મુનશી—ચંદ્રકલાનો પતિ.

નીલમધિ—એક ધૂત છુરતી.

પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર

લાલમોહન—ચંદ્રકલાનો પુત્ર.

રથળા—મંગળદાસ મુનશીના ધરનો આગલો અંડ.

સમય—અત્યારનો—રાતના નવેક વાગ્યે.

[પડેરા ઊઘડતાં ચંદ્રકલા કાંઈક સાંધતી બેઠી હોય છે. મંગળદાસ સાથે એક દુરસીમાં હાથમળાવવાની લાગણી લઈને બેઠો હોય છે.]

મંગળ : કલા ! જરા પાસેની મદ્રસી હોટેલમાં જઈને કોફી પી આવું.

કલા : (સ્મિત કરીને) એ તો જાણતી જ હતી. અઠવાડિયામાં ત્રણ-ચાર વાર એ કડવી કોફી પીધા વિના તમને એન નહિ પડે તો. જાઓ.

મંગળ : બરે એમ જાણજે કે આ આવ્યો.

કલા : તે પણ હું જાણું છું. ખાસે પોણો કલાક—એક કલાક.

મંગળ : તારી વાત તો સાચી છે. ત્યાં જઈને હું એટલે કાંઈ ને કાંઈ જોળખીતા મળી જાય છે અને પછી...

કલા : પછી તમારી જીભ ચાલી એટલે અટકે જ નહિ, ખરું ને ? એ બધાને તમે સરસ માણસ છો એમ જાણીને તમારી સાથે વાતો કરવાનું મન માય છે એ હું જાણું છું.

મંગળ : હા, કદાચ એમ હોય પણ ખરું. પણ એક વાત એ લોકો નથી જાણતા અને તે એ કે ચારે

ધેર એનાથી સરસ માણસ મારી શકે એનું એક હોય છે ! લાખમાં એક એવી...

કલા : જોને ધેર બેસીને ધણીનાં ખમીસ અને પહેરણ સાંધવાં બહુ ગમે છે.

મંગળ : ખરેખર, કલા ?

કલા : હારતો વળી, જ્યાં સુધી મને અઠવાડિયામાં એક સિનેમા અને મહિનામાં એક નાટક ખતવે. ત્યાં સુધી બાકીના વખતમાં તમે ગમે ત્યાં જાઓ તેનો મને જરા પણ વાંધો નથી, સમજ્યા ?

મંગળ : પણ એમ નહિ કરું તો ?

કલા : તો તો હું તોફાન મચાવી મૂકું.

મંગળ : ના રે ના, એમ તું કદાપિ કરે નહિ. (ઊઠે છે) કલા ! આપણે ધણી મોડા પરવ્યાં છોકરાં એક થયાં નહિ. પગાર કાંઈ ખાસ ખોટો નહિ કહેવાય. આપણે સંતોગો જોતાં સુખી છીએ, નહિ ? પણ તું જરા કાંઈ કાંઈ વાર અતડી થઈ જાય છે—મૂંઝી મંતર.

કલા : હવે રાખો, ખોડું ખોડું બોલ્યા નહિ કરો.

[આટલી વારમાં મંગળદાસ કલા બેઠી હોય છે તેની પછવાડે જઈને ઊભા રહ્યા હોય છે.]

મંગળ : સાચું કહું છું. ખરું જ કહોને—મારે લગન કરવાં જ ન હતી. છોકરીઓ કેવી હિપ્પેલ, સ્વચ્છંદી—એટલામાં મેં તને જોઈ. તું નોકરી કરતી હતી. એ બધી યુવતીઓથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની. દરેક, ગંભીર, શાણી, કાવતી અને આપણે પરણી ગયાં.

[કલાનો વહેરો સદસા ચંબીર, ડરથી છળતો થઈ જાય છે પણ મંગળ એ જોઈ શકતો નથી. મંગળદાસ જવાની તૈયારી કરે છે.]

મંગળદાસ

કડવી કોફી : ૭૬

કલા : મારા મંગળ ! પતિ !

મંગળ : (એકદમ અડકીને) એ શું ! શું છે, કલા !

કલા : ધારો કે તમે જૂલ કરી હોય તો ? હમણાં હું છુ એવી નહિ પણ તે વખતે હું જુદી જ હતી એમ તમને ખબર પડત તો ? કંઈ ફેર પડત ખરો ?

મંગળ : (હસવામાં કાઢી નાખી) અને ધારો કે હું કાપ'કર કદરો, ખરાબ સ્વભાવનો, મારજૂ કરવા-વાળો પુરુષ હોત તો ?

કલા : નહિ નહિ, એમ બની શકે જ નહિ.

મંગળ : તો પછી તારું બોલવાનું પણ એટલું જ અશક્ય છે. એવી ધારવાની રમત તો તું હોડી જ દેજે. હું કાપ'કર કદરો માણસ નથી. તું ખરાબ સ્ત્રી નથી ! બસ, પણ હવે મને મારી કોફી—

કલા : (કાંઈક સ્વાસ્થ્ય મેળવીને) હા, પેલી કડવી નાચ જેવી કોફી પીવા જવા દે—જાઓ જાઓ.

મંગળ : હું જઈ છું તો ખરો પણ હવે પેલી ધારવાની રમત તારે રમવાની નથી જ એ માફ આપવા તને... (નીચા વળી માથા પર વઢાલથી ચૂંબન અર્પે છે અને પછી આંધો જાય છે. કલા પાછું સાંધવાનું કામ શરૂ કરે છે. એટલામાં પાછલી એક બારીએ ટકોરા પડે છે. કલા અચકે છે પણ ટકોરા પાછ પડે છ એટલે ભડીને ફેંકે છે.)

કલા : હા, હું ઉપાડું છુ. પણ પાછલે બારણે આવવાની કોને જરૂર પડી ?

[બારણું ઢપાડે છે. નીલમણિ—હલકી વેરવા જેવી રેખાતી જુવાન એકત આવે છે કલાને એ ગમતી લાગતી નથી.]

કલા : હંઅ, હવે તો કહેશો ને કે તમારે શું કામ છે ? આવ...

નીલ : એ બધું જવા ઘો તરસ લાગી છે. કશું કંઈ છે !

કલા : હા, પાણી છે. શરખત પણ છે !

નીલ : એવકૂર નહિ તો ! એથી જલદ પીણું નયો ! પાણી કે શરખત પીતી હોઉં એવી હું લાગું છુ !

કલા : ના નહિ જ. પણ મારો બીએ ઉપાય નથી મારી પાસે બીજું નથી.

નીલ : હશે, તમે જ મીસીસ મુનશી ? મંગળદાસનાં વહુ ચંદ્રકલા ?

કલા : હા, પણ તમે કોણ છો ?

નીલ : હું નીલમણિ, તમારા દીકરાની વહુ ! (કકંથ હસે છે.)

કલા : હું માનતી નથી.

નીલ : તો હું જમ મારવા અહીં આવી છુ !

કલા : મારે તે જ બજાવું છે.

નીલ : (મીનસ યોઈને) મારે માથાદોડ કરવાનો સમય નથી. તમારે એક દીકરા છે, એને બધાં લાલમોહન દેસાઈને નામે ઓળખે છે. ખરી વાત !

કલા : ના, મારું નામ તો ચંદ્રકલા મુનશી છે. મેં હમણું જ કહ્યું છે.

નીલ : હવે માફ કરશો ! તમારું નામ મુનશી થયું તે પહેલાં આ હોકરા તમને અવતર્યો હતો. તમે કુંવારા હતા ત્યારે. હવે સમજ પડી ! એ પોતાને લાલમોહન દેસાઈના નામથી ઓળખાવે છે. બીજા નામ એણે રાખ્યા હોય તો મને ખબર નથી. આ રહો તેની છાત્રી ! (છાત્રી બતાવે છે. કલા ઓળખે છે) બસ, હવે ટક ટક કરવાની હોડી ઈઈ ને સીધી વાત કરશો ! એણે મને બધું કહ્યું છે, અને એથી જ હું અહીં આવી છુ

કલા : (હતાશ ચર્ષને) હશે, એમ હશે. પણ તેનું અનારે શું છે ?

નીલ : હું એની બેરી છું.

કલા : તે હું માનવા તૈયાર નથી.

નીલ : હાથ હાથ, આ બેરી તે કેવી વાત કરે છે !

હું તમને લગનનું સડીફીકેટ બતાવું ? ધારો કે હું તેની ઘેરી નથી પણ રખાત છું કે પછી અમે ભાગીદારીમાં અમુક કામ કરીએ છીએ.

કલા : શું કામ કરો છો ?

નીલ : તમારી લપ છોડશો ! ગમે તે કામ કરતાં હતાં, આપાત નિકાસનો ધંધો કરતાં હતાં. સાચી વાત એમ છે કે અમે સુરેલીમાં છીએ. અમારે અહીંથી ભાગ્યા સિવાય બીજો છૂટકો નથી. પાછળ પેલા આવતા જ હશે !

કલા : કેણું ? પોલીસ ?

નીલ : (કટાક્ષમાં) ના રે ! ગવરનરને સેક્રટરી ! નાહકની લમણાછીક છોડો !

કલા : તું આમ નહિ બોલ. જાણે દિલ્લમની કોઈ ધૂત સ્ત્રી ! તેં ધણી દિલ્લો જોઈ હશે, નહિ ?

નીલ : સાચું પૂછવો તો મને દિલ્લો જોવી ગમતી જ નથી, મને તો નાટકો ગમે. પણ હું અહીં દિલ્લો વિશે વાત કરવા આવી નથી.

કલા : (તપીને) પણ તું જાને માટે આવી છે એ જ સમજાતું નથી. અને તું જે કહે તેમના એક શબ્દ પણ મારે શા માટે માનવો ?

નીલ : એતારીની ! અમ્મ ! તમારા દીકરાએ કહ્યું નહિ હોય તો મેં આ બધું જાણ્યું કેવી રીતે ? ધણી માણસો એ જાણતાં નથી. અરે, તમારો ધણી પણ જાણતો નથી એમ લાલમોહન મને કહેતો હતો. એથી વધારે પુરાવાની શી જરૂર છે ? (કલા તત્તન ગભરાઈ જાય છે) બસ, હવે પાંસરા ચર્ચા !

કલા : તારે શું જોઈએ છે ?

નીલ : હવે ઠેકાણે આવ્યાં. અમારે મદદ જોઈએ છે. અહીંથી અમારે ચાલ્યા જવું પડશે અને અમારી પાસે એક દોઢિયું પણ નથી. તમારે પૈસા આપવા પડશે.

કલા : શા માટે આપું ? મેં એ મારા દીકરાને સાફ

સાફ કહ્યું હતું કે હવે હું તને એક પૈસો પણ વધારે આપવાની નથી. ઝોહોહો ! કેટલી બધી વાર મેં એને મદદ કરી. મેં એક ડઝન વાર એને ચેતાવ્યો હતો.

નીલ : એ બધું સાચું હશે. પણ આ વખતે માગલો સાચો જ ચંબીર છે.

કલા : મારે તો તારા શબ્દ પર જ ભરોસો રાખવાનો ને ?

નીલ : પણ તો પછી હું અહીં આવું શા માટે ?

કલા : બને તો મારી પાસે થોડા વધારે પૈસા કઢાવવા ! બીજું શું ? એણે યત્ન કરી જોયો પણ કાવ્યો નહિ એટલે એણે તને મોકલી. બહુ સહેલી યુકિત છે.

નીલ : પણ એણે મને અહીં આવવાનું કહ્યું હશે ત્યારે જ હું આવી હોઈશ ને ?

કલા : ના, જરા પણ નહિ. એણે બધી વાત કરી હશે એટલે તને થયું કે લાવ ને પ્રયાસ કરી જોઉં.

નીલ : ના આપણ ના. એ પોતે મને અહીં લઈ આવ્યો છે...

કલા : તો એ ક્યાં છે ?

નીલ : અહીંથી બહુ દૂર નથી પણ એ અહીં આવવા માગતો નથી. અમારે આ શહેર છોડીને ચાલ્યા જવું પડશે. અમારે પૈસાની જરૂર છે.

કલા : હું એક દમડી પણ આપવાની નથી.

નીલ : તમારા પેટનો છોકરો છે છતાં નહિ ?

કલા : મારી શક્તિ ઉપરાંત હું એને આપી ચૂકી છું. અને અત્યારે તો તું કહે છે ને ? કે એ લપમાં છે ?

નીલ : હા, એ લપમાં છે અને સાથે એની મા પણ લપમાં છે.

કલા : છટ !

નીલ : નકાર્યા બહાદૂરી બતાવો નહિ ને ! એ તમારો ગેરકાયદેસરનો દીકરો છે. કાઈકને ત્યાં તમે એને

ઉછરવા મૂકેલો. મોટો થયા પછી એ ત્યાંથી નાસીને તમને મળ્યો. તમારો ધણી આ વાત જાણતો નથી. અને એ વાત તમારો દીકરો જાણે છે. એ તમારો ધણી જાણે તો શું સાચ એ ડરથી તમે અધમ્મ આ યર્ષ જાણો છો! અને ખરું કહું? તમારો ધણીને પહેલેથી આ વાત નહિ કહેવામાં તમે મોટી ભૂલ કરી છે.

કલા : એ વાતમાં હું સંમત થાઉં છું, ખરી. પહેલેથી મેં એમને આ વાત કહી નહિ. અને હવે હું પરતાઈ છું.

નીલ (વિજયી ચહેરા) : હંઅ, અને હવે તમે કહેવા તૈયાર થઈ શકો પણ નહિ! અને તમે જરખ કરશો તો એ જર જાણુરો.

[આગલે બારણે ટકોરા પડે છે એરથી પડે છે. નીલમણિ અજાય છે અને બહુ ધીમેથી વાત કહેવા મંડી લય છે.]

નીલ : (ધીમેથી) જુઓ. હું એને પાછલે બારણે તેડી લાવું છું. પણ તમે આ બારીના પડમાં ખસેડશો નહિ તો હું એને લાવીશ નહિ. એ આપણી નિશાની કે અહીં કરશો પણ ભય નથી,

[બારણે ફરીથી ટકોરા]

નીલ : કેમ? સમજી ગયાં?

કલા : હા,

નીલ : કખૂલ!

કલા : હા.

[આગલા બારણા વચ્ચે કલા ભય છે. નીલમણિ પાછળથી ઝડપથી ભય છે. કલા બારણું કપાડે છે. બહારથી અવાજ]

ઈન્રપે : બાઈ, સાહેબજી હું પોલીસ-અમલદાર છું. મારે જરા તમારી સાથે થોડી વાત કરવી છે.

કલા : અંદર આવોને.

ઈન્રપે : ચેક્યુ. (આટલી વાત બહાર થયા પછી અને અંદર આવે છે)

ઈન્રપે : તમારું નામ શું?

કલા : ચંદ્રકલા મુનશી.

ઈન્રપે : હું પોલીસ-અમલદાર છું. મારો કામ જોવો છે?

કલા : ના રે ના, જતાવવાની જરૂર નથી. હું માનું છું.

ઈન્રપે : તમારા ધરમાં એક જુવાન બાઈ આવી હતી તે હવે અહીંથી મઈ એમ હું ધારું છું. એ વાત ખરી છે?

કલા : હા. મઈ તો લાગે છે. મઈ હોય તો સારું.

ઈન્રપે : એમ કેમ ભેલો છો મીસીસ મુનશી?

કલા : મને એ બાઈ મળી નહિ.

ઈન્રપે : ત્યારે તો એ તમારા કાઈ જોળખાણુપાળ. આજુબાંધી નહોતી?

કલા : ના રે ના, જિંદગીમાં પહેલવહેલી મેં એને આજે જ જોઈ.

ઈન્રપે : ત્યારે એ અહીં શા કામ માટે આવી હતી?

કલા : ઈન્રપેકટર! આટલા સવાલ તમે પૂછ્યા હવે હું વચમાં એકાદ પૂછી લઉં? પણ તે પૂછું તે પહેલાં હું સાફ દિલથી કહી દઉં કે આ બાઈને જિંદગીમાં જોઈ ન હતી. એને અહીં આવવાનું આમંત્રણ મેં આપ્યું ન હતું. તે શું કહે છે અથવા તો તે ક્યાં રહે છે એ હું જાણતી નથી. હવે હું પૂછું કે તમને એને વિશે જાણવાની શી જરૂર પડી?

ઈન્રપે : તમે મારી સાથે જેવા સાફ દિલથી વાત કરો તેવા જ સાફ દિલથી હું તમને બધી વાત કહું : આ બાઈએ પોતાની નાની જિંદગીમાં ધણી નામ ધારણ કરેલાં પણ સામાન્ય રીતે તે નીલમણિ નામે જોળખાય છે. એ વખત એ જેલમાં જઈ આવી છે અને ત્રીજી વખતની તેવારી દમણી ચાલે છે! મીસીસ મુનશી, આ બાઈ તદ્દન ખરાબ છે. ધણાય માણુએને સજા કરતી વખતે અમને

ધ્યા આવે છે. સંજોગોના ભોગ તે યઈ પડ્યા હોય છે. પણ આ બાઈ તેમની નથી. આ બાઈ ખરાબ રસ્તે પોતાની ઇચ્છાથી ચડેલી છે. પ્રામાણિક ધંધામાં પેટ ભરી શકે એવી હાંશિયાર એ છે. પણ તેને હરામખોર જ થવું છે. એટલું જ નહિ પણ સારા સારા જુવાનોને બગાડીને એમને કુત્રોને માઝે એણે ચઢાવી દીધા છે. અમારા ખ્યાનમાં એ હોય છે જ. તેથી જ હું અહીં અત્યારે આવ્યો છું. પેલી બાઈની આ જીવનકથા. તમે અજબ યાઓ છો ! મીસીસ મુનશી !

કલા : ના, જરાય નહિ.

ઈન્સ્પે : હવે મને કહો કે એ ભતની બાઈ અહીં આવીને શું કરતી હતી ?

કલા : (જરા આનાકાની કરતી) ઈન્સ્પેક્ટર, હું બહુ વિચિત્ર સંજોગોમાં ચૂકાઈ ગઈ છું.

ઈન્સ્પે : (આનંદમાં) એવી વાત મેં સેંકડે વખત સાંભળી છે.

કલા : નહિ નહિ, ઈન્સ્પેક્ટર, મારા જેવી સ્થિતિમાં ધણી સ્ત્રીઓ ચૂકાઈ ગઈ હોય એ માનવા હું તૈયાર નથી. સ્ત્રીઓ એટલી બધી ખરાબ હોતી નથી.

ઈન્સ્પે : (માયાથી) મીસીસ મુનશી, મારા હાથમાં સમય બહુ થોડો છે.

કલા : તમે સારું કહ્યું કે મને પણ એતવી. મારા હાથમાં પણ બહુ સમય નથી રહ્યો પણ...પણ... ઈન્સ્પેક્ટર, હું તમારા પર ભરાસો રાખી શકું ?

ઈન્સ્પે : જુઓ, તમે જેટલું કહેા તેટલું હું ખાનગી જ રાખીશ એવું વચન તો મારાથી નહિ જ અપાય કારણ કે મારો ધંધો જુદો છે. પણ તમારા ખાનગી જીવનમાં અમને રસ નથી અને અમે અનર્તા સુધી તમારું રક્ષણ કરશું. પણ અત્યારે કશું પણ છૂપાવ્યા વિના તમે મને બધું સાચેસાચું કહો દો એમાં જ તમારું એમ છે.

કલા : હું એ માતું છું. હું નાની હતી ત્યારે એક યુરુષ જોડે હું ત્રેમમાં પડી. તેણે પાછળથી પોતે આપેલ વચનો પાળ્યાં નહિ. અને કુંવારી હતી તે વખતે પુત્ર જનમ્યો. મારે તે વખતે સારી નોકરી હતી જે મેંવા હું તૈયાર ન હતી. એથી એક બીજી જગ્યાએ મેં છોકરાને ઉછેરવા મોકલી દીધો. 'હું' અવારનવાર એને મેંવા જતી ખરી. મને તે વખતે એમ જ હતું કે હવે મારે લગ્નનો વિચાર જ નથી કરવો. પણ દસ વર્ષ પહેલાં મી, મુનશીને હું મળી. અમે મિત્ર થયાં અને આખરે પરવ્યા. આ ધર એમનું. સુભાગ્યે અત્યારે તે કડવી કોશીનો એક કપ પીવા ગયા છે. નહિ તો આ બધી વાત હું તમને કહી શકી ન હોત.

ઈન્સ્પે : કારણકે તમે એમને આ વાત કરી જ ન હતી !

કલા : ના, નહોતી કરી. એ બહુ સાલસ માણસ છે પણ અમુક બાબતમાં બહુ દરિનક્ષી અને અસંત નીતિત્રેમી છે એથી હું એમને કહી શકી નહિ. મેં બેવકુફાઈ કરી છે એમ હું હવે માતું છું. આ પ્રશ્ન અમારી વચ્ચે સહના એક દિવાલ મિસાલ ઊભો રહે છે. પણ એ આમાંનું કશું જાણતા નથી એમ હું માતું છું. આ ખાનગી રહસ્ય અમારી વચ્ચે નહિ હોત તો અમે બે બહુ જ સુખી હોત. મારા છોકરા વિશે હું તેમને કહી શકી હોત ને ! પણ હવે હું કેમ કહું ? જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ કહેવું વધારે વિષમ બનતું ગયું. અને પાછો એ છોકરો પણ સીધો ચાલતો નથી. કોઈકે ઠેકાણે ગોઠવાઈ જતો. નથી એથી મારો મામું વધારે મુશ્કેલ બને છે.

ઈન્સ્પે : એ છોકરો આ બધું જાણે છે ?

કલા : હા, એને કહેવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. મેં કશું ત્યારથી છોકરો મને જ પોતાની નિષ્ફળ જિંદગી માટે ઠપકો આપે છે અને મને જ જવાબ દાર ગણે છે. તેથી મને પણ હવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે હું જ એને માટે જવાબદાર હોઈશ...

ઈન્રપે : નહિ નહિ, એવું ધારતા જ નહિ. છાકરો
બાવીસેકનો છે નહિ ? તો પછી એણે કાંઈક ગાઠ-
વાઈ જવું જોઈએ. હવે પેલી નીલમણિ વિશે કહો.
કલા : એ તો કહેતી હતી કે એ મારા છોકરા લાલ-
મોહનને પરણી છે. એ વાત ખરી હશે, ઈન્રપેકટર ?

ઈન્રપે : ના રે ના, પણ એ બાઈ તમારા છોકરા ફોડે
રહેતી હશે એ ખનવાજોગ છે.

કલા : એ એમ કહેતી હતી કે અમારે ગામ છેડણું
પડ્યું.

ઈન્રપે : હા, એ વાત હું માનું છું.

કલા : અને એટલા માટે એ મારી પાસે પૈસા
માગતી હતી.

ઈન્રપે : તમે આપ્યા ?

કલા : ના, મેં તો કહ્યું કે તારા શબ્દ ઉપર આધાર
રાખીને હું કેમ આપું ?

ઈન્રપે : પછી ?

કલા : એટલામાં તમે આગળથી ખાસ છું ખખડાવ્યું
એટલે તે પાછાં બારણેથી બહાર ચાલી ગઈ...

[એકદમ અટકી જાય છે.]

ઈન્રપે : એટલું જ ?

કલા : હા, ઈન્રપેકટર.

ઈન્રપે : નહિ, મીસીસ મુનશી, હજી આગળ છે.

કલા : ઈન્રપેકટર, તમે એમ કહેવા માગો છો કે હું
તમને બધી જોઈને છોડતું છું ?

ઈન્રપે : હા જી.

કલા : તો તો પછી હવે રિશિય કશું કહેવાનું નથી.

ઈન્રપે : (જોગો થઈને) નહિ, નહિ, મીસીસ મુનશી
તમે મને એટલું બધું કહી દીધું છે કે હવે છપા-
વવાથી કશું વળે એમ નથી. નીલમણિ જેવી ભેરી
કશું નહીં કપાં વિના ચાલી જાય એ માનો
ચકાવ જ નહિ. વળી તમે બોલતાં સદસા અટકી

ગયાં અને તમારો ચહેરો એકદમ ચપ્પત થઈ
ગયો. હું અનુભવી માણસ છું, મીસીસ મુનશી,
આમ જ્યાં કાંઈ કહે એટલે બધું કે એ અમુક
વાત સંતાડવા માગે છે. ચાલો, પેલી ભેરી શી
ગોઠવણ કરીને ગઈ ?

કલા : (હતાશ થઈને) તમે ઈન્રપેકટર, ખરા છો !

ઈન્રપે : (ચેતવણી આપીને) તમે માફ રાખો. સમય
ઓછો છે.

કલા : (ભગ્ન હૃદયે) પણ...પણ ઈન્રપેકટર, એ મારો
પોતાનો દીકરો થાય.

ઈન્રપે : હં હં, એમ કીલા નહિ થાઓ. તમારો
દીકરો મુન્ના કહે છે તે તમે જાણો છો ?

કલા : ના, પણ મને હવે શક પડે છે.

ઈન્રપે : જરાબર છે. જુઓ સાંભળો અને સમજો.

હજી એને બચાવવાનો વખત છે પણ એક વાર
એ આવી નીલમણિ જેવી ભેરી સાથે ગયો તો
પછી જરા પણ આશા નથી, પેલી ભેરી જ એને
મુન્નામાં ગળાબૂંટ મૂકી દેશે. એટલે એને બચાવવો
હોય તો અત્યારે સમય છે. તક છે. પછી કશું
પણ થઈ શકશે નહિ. અત્યારે તમે એને પેલી
ભેરી સાથે નાસી જવાની સગવડ કરી આપશો
તો પછી કાંઈ પણ મારું રહેશે નહિ.

કલા : તમે કહો છો તે સાવ સાચું છે. પણ ઈન્રપે-
કટર, તમે મારી પાસે યાં કરાવવા માગો છો તે
જાણો છો ?

ઈન્રપે : હું મારી પોતાની પત્નીને પણ આમ જ કર-
વાનું કહું.

કલા : પછી હું મારી જાતને કદાપિ મારી આપી
શકીશ નહિ.

ઈન્રપે : અત્યારે તમે અમારી સાથે સહકાર નહિ કરો
તો તમારી સ્થિતિ એવી જ થવાની.

કલા : (રડમસ થઈને) ઈન્રપેકટર, મારે શું કરવું
તેની મને સમજાય પડતી નથી.

ઈન્સપે : તમારા લાભાર્થે અને તમારા પુત્રના લાભાર્થે
આ જ માર્ગ છે. ચાલો જલદી કરો.

કલા : પણ તમે મને જરા એટલો સમય નહિ આપો
કે જેમાં હું જાણી લઈ કે તમે ખરા છો—સાચા
છો ? હું તમને એવી નિશાની કરું જે મને એમ
લાગે કે તમે સાચા છો.

ઈન્સપે : અચ્છા ! તો આ પકડ લેવાડી નાખો. (કલા
શુભક હાસ્ય કરે છે. ઈન્સપેક્ટર એની સાથા જોઈ
રહે છે) કેમ ? એણે કંઈ આપું કરવાનું કહેલું ?

કલા : હા. ના. હા...

ઈન્સપેક્ટર : સમજી ગયો. જુઓ હું બહાર જાઉં છું.
બારણું બંધ નથી કરતો. આ પગલું હું તમારા
હિતાર્થે અને તમારા પ્રત્યે મને લાગણી થાય છે
એથી જ હું છું સમજ્યા ? બાકી મને હવે
એની કશી જરૂર નથી. હવે શું થવાનું છે તે હું
સમજી શકું છું. પણ તમે ખાતરી કરી લ્યો.
પકડાવું ધ્યાનમાં રાખજો.

[ઈન્સપેક્ટર તરત બહાર ચાલ્યો જાય છે.
પછી કલા સ્વસ્થ થઈ પકડા લેવાડી
નાખે છે. એક ક્ષણ પછી નીલમણિ અને
લાલમોહન કામલ થાય છે. પાછલે
બારણેથી]

લાલ : મા, હું જાતે આવ્યો, હવે ?

કલા : હા, દીકરા.

લાલ : આ નીલમણિનું માન્યું હોત તો હજી સમય
અચી જાત. પણ હમણાં કેણુ આવ્યું હતું ?

કલા : એક મોટા ઝોળખાણવાળો.

નીલ : તે ગયો ?

કલા : હા.

લાલ : મા, અમે મુસીબતમાં છીએ અને અમને
પૈસાની ધણી જરૂર છે. તમે મદદ કરો.

કલા : શા માટે કરું ? ગઈ વખતે મેં તને કહ્યું
હતું કે હવેથી હું મદદ નહિ કરું.

લાલ : પણ આ પ્રસંગ જુદો છે.

કલા : કેવી રીતે ?

[લાલમોહન કહેતાં અચકાય છે.]

નીલ : હવે કહી નાખતે—મારું કહ્યું એ માનવાની નથી.

લાલ : અમે અમુક ધંધો કર્યો પણ એમાં નિષ્ફળ
ગયાં. અને હવે પોલીસ અમારી પાછળ પડી છે.
અમારે નાસી છૂટી જવું જોઈએ.

કલા : આ ભૈરીને માટે એ બરાબર હશે. પણ
તારે ? તું શા માટે નાસે ?

નીલ : અરે, લલા જમવાનું આ તે કંઈ જાતની
ભૈરી છે !

લાલ : હું પણ એમાં સડાવાયેલો છું ને—

કલા : બંને રહો. તને ધાર કે પોલીસ પકડે પછી ?

લાલ : પછી ? તમે—તું જાનનાં છે ? પછી મને જેલની
સજા થાય. મા થઈને તું મને જેલમાં મોકલશે ?
તું પણ મા ખરી !

નીલ : અને સાથે માની વાત પણ બહાર પડશે
ત્યારે સરસ લાગવાની નથી !

લાલ : (અકળાઈને) મારે નાસી છૂટવું જોઈએ.
તને શું થઈ ગયું છે ? તું સમજતી કેમ નથી ?

નીલ : હજી એ એમ જ ધારે છે કે થોડા વધારે
રૂપિયા કઢાવવાની આ એક યુક્તિ છે.

લાલ : (હાત પીસીને) મા, આ યુક્તિ નથી. આવતી
કાલે સવારે પોલીસ મારી શોધમાં નીકળી પડશે.
આ વાત માત્ર દસ પંદર રૂપિયા કઢાવવાની નથી.
મોટા ગોડાઉનનો માલ અમે ઉઠાવ્યો. સફળ થાત
તો હજારો રૂપિયા મળત. પણ કમનસીબે અમને
નિષ્ફળતા મળી. એક ગોઠિયો પકડાઈ ગયો એટલે
હવે...સમજ ?

કલા : હા, હું સમજી, બરાબર સમજી.—તું સીધો
માર્ગે જવાને પ્રયત્ન કરતો જ ન હતો તેમાં તને
આ ભૈરી મળી અને તેં લૂંટફાટનો ધંધો આદર્યો

છે. અને હવે પકડાવાની તને ધાતરી લાગે છે.
નીલ : હા, હવે આ ભૈરીના મળખાં વાત કીતરી
હોય એમ જણાય છે.

કલા : હવે કાર કે કું તને પૈસા આપું તો ?

નીલ : તો ? અને એમાંથી સુંદર ધરણું મળીએ !
(તિરસ્કારથી હસે છે)

કલા : (સુસ્તે યાદને) ચૂપ રહેશે ! કું મારા દીકરા
જેડે વાત કરું છું.

લાલ : આ નીલ અને કું એમ કાઠીએ કીએ કે
જામે પકારામ આલ્યાં જઈએ તો ત્યાં અમને
કેટલાક મિત્રો આશરો આપે.

કલા : પછી ?

લાલ : પછી શું ? ક્ષાતિ થાય એટલે જામે પાછાં
આવીએ.

કલા : અને પછી ખીજું મોડાઈન કાઢવાની તજવીજ
કરો. કે ખોઈ કોઈકું ધર ?

નીલ : (તિરસ્કારપૂર્વક) ના રે, અવનરનો બંનેલો !

કલા : (પ્રેક્ષિતી સાંભળ્યા વિના જ) તું આટલું સમ-
જતો નથી ? તો બસારે કું તને નાતરી જવામાં
મદદ કરું તો કું તને ખાંડો ઝુનેગાર બનાવવામાં
મદદ કરું છું એમ જ ગણાવ. અત્યારે તું માત્રે
કમર સુધી ઝુનાના ફવામાં પડ્યો છે પણ એક
માસમાં તો તું એમાં ફૂલી જ જવાનો.

નીલ : લાલમોહન, તું એને જીઈ જ પકડી રાખજે.

લાલ : શો પિયાર છે ?

નીલ : કું રસોડામાં કુખા-કુખીમાં જોઈ વળું, બધા
માણસો એમાં જ પૈસા રાખે છે. (રસોડા તરફ
જાય છે.)

કલા : કું આ નહિ ચલાવી લઉં. (પાછળ જવા
જાય છે પણ લાલમોહન વચમાં જોતો રહે છે.)

લાલ : મા. વાંક તારો જ છે. નીલમણિ અત્યારે જનમ-
મરણની લડાઈ લડી રહી છે. તારે સમજવું જોઈએ.

કલા : લાલમોહન-મારા દીકરા ! મારું માની જ.
અત્યારે પૈસાઓને ફરવો તું જ. અને તને જે
પણ સમજાય તે સ્થાન કરી લે પણ જિંદગી
ચરખાતથી ચર કરજે.

લાલ : આ આધાર પર !

કલા : હા. તે ખરું. તેની તો અને પણ સમજણ
પડતી નથી.

લાલ : ત્યારે પછી ? મેં યત્ન કર્યો હતો...

કલા : એક વખત મેં આ મારું હાથું. હવે કું
માનવાની નથી. તે કોઈ પણ દિવસ સુધારવાના
પ્રયાસ કરી જ નથી. એમણે વધે અગાઉ મેં તને
પૈસા આપવાની ના-પાડી હોત તો, બધું સાડું
ચાત. તો તું સીધા માલવાનો યત્ન કરેત
અને તારા પગ પર કિંમો રહેત. પણ મારી
મદદથી કું તને પૂરેપૂરો ઝુનેગાર બનાવો જોઈએ
તો થવાનું જ નથી.

લાલ : તું તારી ભાતને મા કહેવાય છે !

કલા : લાલ-મારા-લાલ-તારે પોતાને ખાતર પોખી-
સને ઘરવો જ. તને જ એથી કાપેડો થશે.

લાલ : મરી જાઈ તો પણ એમ નહિ કરું, તું અને
શું સમજે છે ?

કલા : આવી તક ફરીથી નહિ મળે, દીકરા !

લાલ : અને તક તો તો જ મળે એ તું અત્યારે સો-
દેહપો રૂપિયા કાઢી આપે. અરે પચાસ હોય તો ૫ બસ
થાય. કું અને નીલમણિ આનો રાતે ચાલ્યાં જઈએ.
તું નહિ આપે તો જામે અપારી મેં બઈ બઈવું.

[એટલામાં નીલમણિ પાછો ગયેલો છે]

નીલ : રસોડામાંથી તો નહિ લઈ રહ્યો. ત્યાં જો મેં
જણું જોવું. કશું નથી. પણ હા, પૈસા એમાં જોઈએ.

કલા : (સુસ્તથી) મારી એમને અચકતી નહિ.

નીલ : લાલ-એને પકડી રાખ. આ રહી એની બેઠ
(એમ લઈ લે છે. કલા હતાશ યાદને બેસે છે :
'બહુ સાડું, તમરું કાલું' કરો. અને પછી

બારીના પડદા બંધ કરે છે. આ કિંવા નીલમણિ જુએ છે.)

નીલ : (ચુસ્તમાં) આ બારીના પડદા બંધ કરવાનું કાંઈ કારણ ? લાલ ! પાછા એ ખસેડી નાખ. કાંઈક નિશાની પણ હોય. (લાલ પડદા પાછા ખસેડે છે. નીલમણિ બેંગમાં ફેફસે છે.)

નીલ : ચાલો-નહિ મામા કરતાં કહેણા મામા તો નીકળ્યા. સીતરેક રૂપિયા તો છે ! (ઇન્સ્પેક્ટર પ્રવેશે છે.)

ઈન્સ્પે : હા, એ બહુ સારું થયું. નીલમણિ ! પણ એ રૂપિયા પાછા મૂકી દે. પૂગવા તરીકે કામ લાગશે. (નીલમણિ બેંગ પાછી ટેબલ પર મૂકે છે.)

લાલ : (ડરીને) તમે કાણ છો ?

નીલ : બીજું કાણ ? પોલીસ ! (ઝડપથી બહાર નીકળી જાય છે. ઇન્સ્પેક્ટર લાલમોહનને હાથ પકડે છે. પણ લાલમોહન એટલો બધો ગભરાઈ ગયેલો હોય છે કે એની એને જરૂર નથી. કલા અચરસ થઈ સોફામાં ઢળી પડે છે.)

ઈન્સ્પે : જો જુવાનીઆ, કાંઈ ખીજ તરફથી લગાવવા જતાં નહિ. તને જ ધેન થશે. મારી સાથે સીધા સીધા ચાલ પેલા ગોગાઉન સંબંધી થોડા જવાબ આપવા.

લાલ : (અત્યંત વ્યથિત થતાં કાંઈક છબુકે કરી) હું કંઈ જાણતો નથી.

ઈન્સ્પે : તું તદ્દન નવો છે આ ધંધામાં, જુવાન ! નહિ તો જાણી હોત કે જે પણ પહેલો પકડાયો તે બધાનાં નામ આપી જ દે છે. આ તારી નીલમણિ...

લાલ : એ તો ગંઈ ને ?

ઈન્સ્પે : કયાં જાય ? ત્યાં પણ મારા માણસ છે. પણ એ વાત એ જાણતી નથી. 'તું' પકડાયો એટલે એ તો તને લટકતો મૂકીને નાસવાની તૈયારી કરી રહી હતી. તને એણે જ આમાં ભિતાયો અને હવે તારું શું થાય એની એને પડી નથી ! અને પેલા માકાને તું જાળણે ને ?

લાલ : ના, હું નથી જાળખતો.

ઈન્સ્પે : હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો આણું વલણ

અપભ્રાર નહિ કરું. આમારી પાસે સાબિત પૂરાવા છે કે તું એને સારી રીતે જાળણે છે. અલખત, એની ખરી જાતને તું જાળખતો નથી. હું તને કહું : એ માફો નીલમણિને જાણ્યુંતો આશક. નીલમણિ તને તો માત્ર બનાવતો જ હતો. એ માકાને કાલે પહેલો પકડયો અને તેણે તરત જ તારું નામ ધરી દીધું ! એવા ભયંકર બદમાશોની જાળમાં તું ફસાયો છે. જેમ બને તેમ જલદીથી તું એ બધાની ચુંગાલથી છૂટી જા. એવો નિશ્ચય હમણાથી જ કરી લે કે આમારા પંજમાંથી તું છૂટે ત્યાર પછી તું આવા કંગાલ લોકો સાથે જરા પણ સંબંધ નહિ રાખે.

કલા : (ફુખી થઈને) લાલ-લાલ-મારા દીકરા, તારા કલા માટે મારે આમ કરવું પડ્યું છે.

ઈન્સ્પે : અને તમે કંઈ પણ જોડું કંઈ નથી. (જરા આધા ખસીને બોલાવે છે. 'દોલી'-'દોલી' આને હું મોકલું છું. પેલી બાઈને પણ સાથે રાખો અને પોલીસ રેલેને પહેંચો. હું આવી પહેંચું છું. આ જુવાન સાથે જરા હળવાશથી વર્તજો. એ નવો છે.) જા, બાઈ, જા, અને એમ તારી મા સામે ન જો. વિચાર કરતા તને જ જણાશે કે એણે તારું કંઈ જ કંઈ છે.

લાલ : (ભયંકર અવાજે ઇન્સ્પેક્ટરને) જહાનનમાં જાઓ તમે બધા. (કલા રડવા મડિ છે)

ઈન્સ્પે : તેની કાંઈ ફિકર નહિ. અમારે એ પ્રદેશમાં જ કામ કરવું પડે છે. અને જો, જુવાન, પેલા સાબરન્ટ સાથે વિવેકથી વર્તજો. મારા જેટલા શાંત પ્રકૃતિના એ બધા નથી. (લાલમોહન જાય છે, ઇન્સ્પેક્ટર કલા તરફ ફેરે છે) પીસીસ મુનશી, તમે બહુ વ્યથિ થઈ ગયાં છો. પણ એમ મનમાં રાખી નહિ મૂકતાં. એના હિતાઈ તમે જે કંઈ કેટલા જરાખર જ કંઈ છે. આવા તો કાંઈ કેટલા જુવાનીઆ પહેલાં જોડું કામ કરે છે પણ પછી સીધે રસ્તે ચડી જાય છે. અને અમે પણ હમણાં હમણાં નવા ચુનેગાર સાથે મામાથી વર્તાઈએ છીએ.

કલા : એ બધું ખરું, પણ આ તો મા ચર્મને મેં જ એને તમને સોંપી દીધો. મેં મારે હાથે ..

ઈન્સ્પેક્ટર : હવે શાંત ચર્મ જાઓ. કડવી કોફીનો કપ પીવામાં ધણો સમય નહિ લાગે. તમારા મી. સુનશી આવે ને તમને આ દશામાં જુએ એ ઠીક નહિ.

કલા : તમે સાચું કહો છો. થેંક યુ વેરી મચ. હું મોં ઘોડા નજીક છું. પછી જરા આડી પડીશ. (ગભરાઈને) તમારે આ પૈસા ને બેગ લઈ જવાં પડશે ?

ઈન્સ્પેક્ટર : ના રે ના, એ તો મેં પેલીને ગભરાવવા કહેલું. એના વગર પણ અમારી પાસે ઢગલાબધ સામિતીઓ છે.

[પાછી 'થેંક યુ ઈન્સ્પેક્ટર' બોલીને, હાથમાં બેગ લઈને કલા જાય છે. ઈન્સ્પેક્ટર આમતેમ ફરી બધી ચીજો ઠીક ઠીક કરે છે અને પછી એક પુરસ્ક્રીમાં બેસી પાઈપ રુળાવે છે. તેટલામાં મંગળદાસ આવે છે. મંગળદાસ અને ઈન્સ્પેક્ટર થોડી વાર સામ સામા મીન ધારણ કરીને જોઈ રહે છે. આ ક્રિયા જેમ લખાવાય તેમ વધારે સારું. પછી બંને શાંત ચિત્તે વાતો કરે છે.]

મંગળ : કેમ ઈન્સ્પેક્ટર, બધું બરાબર પતી ગયું ?

ઈન્સ્પે : હા રે હા, મેં કહ્યું હતું એમ જ થયું.

મંગળ : પેવો આપ્યો હતો ?

ઈન્સ્પે : મારા માથાસો હમણાં જ એને પોલીસ ચોકી પર લઈ ગયા, તમારાં વાઈફે સિગ્નલ આપી કે તરત જ હું અંદર ગયો. તે જ વખતે પૈસાં બે તમારાં વાઈફની બેગમાંથી રૂપિયા ભેટાં હતાં.

મંગળ : એણે—એણે તમને સિગ્નલ આપી ?

ઈન્સ્પે : હા હા, એણે એ ક્યું એ તો ઉત્તમ કામ હતું.

મંગળ : બહુ લાગ્યું છે એને ?

ઈન્સ્પે : લાગે તો ખરું જ ને પણ તમારી પાસે પાછું છૂપાવવું પડશે એથી એ પાછી ટટાર ચર્મ જશે

મંગળ : તો પછી મારે એને હમણાં બધું કહી ન દેવું એમ તમે ધારો છો ?

ઈન્સ્પે : હા, હા, નહિ જ કહેવું. જેમ ચાલે છે તેમજ હમણાં તો ચાલવા ઘો.

મંગળ : એ હોકારાને શું થશે ?

ઈન્સ્પે : ખાસ કંઈ મોટી સજા નહિ થાય. પણ એને પરિણામે એ આ બંધકર ભામટાઓના પાશમાંથી છૂટી જાય તો બહુ સારું. મરદ કરતાં ભરાં વધારે બંધકર છે. પણ મી. સુનશી તમે પહેલાં એ હોકારા વિશે કંઈથી બચવું ?

મંગળ : ધણી વખતથી મને શક હતો કે ચંદ્રકલા— મારી વાઈફને કાંઈક મોટી ચિંતા છે. વળી પાછી એણે, કાઈ દિવસ ખરચે નહિ એટલેા ખરચ પણ કરવા માંડ્યો હતો એથી મારો શક વધુ મજબૂત થયો. પછી તો મેં ખાનગીમાં તપાસ કરાડી (અચ્ચાનક) પણ ઈન્સ્પેક્ટર, આમાં એ તો નહિ ધસાયા ને ?

ઈન્સ્પે : અરે રામ રામ કરો ! એ નહિ જ સડોવાય પણ તમે મી સુનશી, તમે મને મળ્યા જ નથી, સમજ્યા ને ? ચાલો ગુ નાઈટ. (જાય છે. મંગળદાસ આરામપુરસ્ક્રીમાં બેસી ચોપડી વાંચે છે. થોડી વારમાં ચંદ્રકલા આવે છે. નાટકના આરંભમાં દટ તેમ જ, તે જ સ્થિતિમાં, કલા સાંધવાનું કામ કરે છે)

મંગળ : કલા, આજે તો રેરોડારમાં બહુ મળ પડી. વાતોની એવી રમઝટ ચાલી !

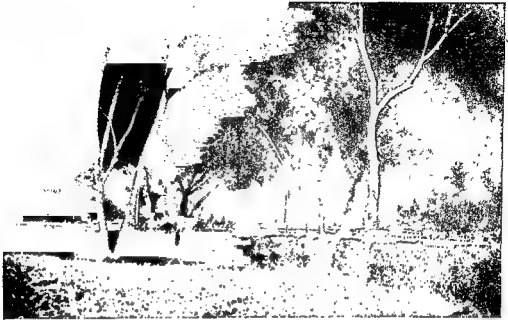
કલા : તમારા મોં પરથી જ જણાય છે ને.

મંગળ : તે તો થોડી પાછી જણાય પણ ખરી વાત આમની આમ છી કલા, કે એક કાવો કોફીનો કપ પીવામાં પણ ધણું ધણું બની જાય છે, નહિ કલા ?

કલા : જરૂર, જરૂર, ધણું બની જઈ શકે.

[પડો પડે છે.]

તરવીરકાર:]

રાતની શોભા

[યુનુસ એ. કે. (કંપાલા)

ફેરાઝાદી અને ગિતકાળોને બચપણથી જ શોખ ધરાવનાર ભાઈશ્રી યુનુસ સુરતના વતની છે. અને વ્યવસાયાર્થે કંપાલામાં રહે છે. રાતના થોડા અંધકારમાં પણ આ ધૂની કળાકાર જંપીને બેસતા નથી. ફેરાઝામાં અંધકારને ઉલ્લેચતાં દરરોજી ઝડપનારી તેમની કલાસાધના દાદ માગી લે તેવી છે. એમની તરવીરો આંતરરાષ્ટ્રીય દનામેો પામી ચૂકી છે.

ખર્ચેલાં નાણાંનું પૂરેપૂરું વળતર મેળવવા માટે
 બેંક ટીલ ટ્રયુબીંગમાંથી બનાવવામાં આવેલી
 ટીલની લુમાલા બાઈસીકલ

આ માર્કો બેંકને ખરીદા

અને તમે બે સાયકલના વેપારી હો તો, લુમાલા સાયકલો અને તેના સ્પેર પાર્ટસ
 આજથી જ તમારી દુકાનમાં રાખતા થાવ, કારણ કે સાયકલ વાપરનારાઓ હવે
 લુમાલા જ માગે છે.

વધુ વિગતો માટે:

લુમાલા સાયકલ કું. લિમિટેડ

પી. એ. બોક્ષ નં. ૨૦૬૮	-	કમ્પાલા	-	ફોન નં. ૪૧૬૩
પી. એ. બોક્ષ નં. ૧૪૩	-	સરોટી	-	ફોન નં. ૭૬
પી. એ. બોક્ષ નં. ૨૦૫૨	-	મોરબાસા	-	ફોન નં. ૫૬૩૭

[૬]

લોસ એન્જલીસ, ૩૦-૬-૫૮

સપ્ટેમ્બરનું ત્રીજું અઠવાડિયું એટલે શાળા-મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવૃત્તિથી જૂનું અઠવાડિયું. ઉનાળાની રજાઓમાં થોડુંક અથોપાજન કરીને ઉત્સાહથી હલકતાં અનેક અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ઘેર કે હાત્રાલયમાં પાછા વળે છે ને નવા સત્ર માટે કટીબદ્ધ થાય છે. જરૂરી કાળજી, પેન્સિલ, નોટબુકો ને કપડાં વિદ્યાર્થીઓ ધોણક સરતા લાવે ખરીદી શકે એ માટે ધણા સ્ટોર્સ 'પાઠા નિશાળ લાથી' વેચાણ સપ્તાહ—'Back to school' sales week—જાહેર છે. ને પોતાને મનમગતા વિષયો શીખવા અંગે સલાહકારની મહોર મેળવવા વિદ્યાર્થીઓ ધમાચકડી કરતાં હોય છે ને અતે દાખલ થવાની વિધિ (Registration) પતાવી છૂટકારાનો દમ એમતાં સોમવાર સુધી પોરા ખાતાં હોય છે.

કેલેન્ડરે જાહેરે તે પહેલાં નવા દાખલ ધ્યેસાં વિદ્યાર્થીઓ માટે Orientation week અર્થી ઉજવાય છે. એ સપ્તાહ દરમિયાન યુનિવર્સિટીના જુદા જુદા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રવંચનો આપે છે. એમને ને એમનાં માતાપિતા યુનિવર્સિટીના વિશાળ મેદાનમાં આ પાણી માટે આમંત્રણમાં આવે છે, જ્યાં તે કોફીના ટુટ્ટા ભરતાં ઘરતાં યુનિવર્સિટીના ચા-સેલરથી માંડીને પ્રાધ્યાપકો સુધી સૌને મિત્રાપયારિકરી તે મળે છે ને વાતાવરણ સાથે ગોઠવાતાં શોખે છે. યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થી સંઘના સ્વયંસેવકો વિદ્યાર્થીઓના ઝુંઘનાં

ઝુંઘને આપું 'કેમ્પસ' ખતાવે છે ને જિજ્ઞાસુઓના પ્રશ્નોના માહિતીપૂર્ણ ઉત્તર આપે છે. લાયસેરીમાં કર્મચારીઓ દરેક માળ ઉપર 'May I help you?' ચીતરેલા પાટિયા નીચે જીભ રહી વિદ્યાર્થીઓને લાય-સેરીનું સંચાલન સમજાવે છે ને દરેક વિભાગના પુસ્તકાલય વિષે રસિક માહિતી પૂરી પાડે છે.

ઝોળખાણ સપ્તાહ દરમિયાન યુનિવર્સિટીનું વિદ્યાર્થી સંચાલિત જાણું નવાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક નીવડે એવા લેખો જાપે ■ ને એમને લાવભયો આવકારે આપવાની સાથે યુનિવર્સિટીની શૈક્ષણિક પ્રાણિક્ષકાઓના ખ્યાલ આપે છે. નવા વિદ્યાર્થીની કાળજી એવી સહાનુભૂતિપૂર્વક લેવાય છે કે એના મનમાં આપો-આપ પોતાની સંસ્થા પ્રત્યે જીમળકો જન્મે.

નવાં પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને તો વળી એથીય વધુ લાડ લકવવામાં આવે છે. પરદેશી વિદ્યાર્થીઓના સલાહકાર એમને માટે જુદી સલા યોજે છે, યુનિવર્સિટીની શિક્ષણ પદ્ધતિ એમને સમજાવવામાં આવે છે ને જુદાજુદા પ્રાધ્યાપકોના પશુ પરિચય કરાવવામાં આવે છે કે જેથી એમને પ્રાધ્યાપકો વિષેનો સંકેત લાગે.

રંગબેરંગી અનેક કપડાંમાં 'Hi! John!', 'Hi! Barbara! How was your vacation?' 'Oh, just wonderful! How was yours?' વગેરે અમેરિકન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકસમાં ચક્ષુ વાક્યો એકબીજા સામે ઉચ્ચારતાં અનેક યુવક-યુવતીઓ ઉત્સાહપૂર્વક એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં ઘૂમતાં હોય છે. પરગામથી આવેલો ડાંઈ નવા વિદ્યાર્થી ઓચિંતો તમને રસ્તામાં જોતો રાખી કહેશે, 'Pardon me! Will you kindly tell me where Owens Hall is?' તમે એને નિજ્યુતની અઘણી કહેશો, 'Oh sure! Go three blocks, turn right and fourth building on your left is Owens Hall.' આજા રિમત સાથે આભારની લાગણી બક્ષા કરી તુરંત તમારું દિશાસૂચન બૂલી જાય એ પહેલાં એ

આલતી પકડશે.

શાળાશ્રવન યુરુ કરી કોલેજના ઉપરે પગ મૂકતાં અનેક ઉત્સાહી યુવક-યુવતીઓનું ચુકા વિતારદિત હારય સાંભળતું એ પશુ એક લલાલો છે. ધીમે ધીમે અભ્યાસનો બોલો વધતાં આ ચુકા હારય થોડું કર-માય છે ખુરુ, પરંતુ યુનિવર્સિટી ઉઘડયા પછીનું પ્રથમ અફવાડિયું તો યનગનાટથી બરપૂર હોય છે.

અમેરિકામાં ધણાં મધ્યમ ને મરીમ વર્ગનાં વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયાની ૨૦-૨૫ કલાકની નોકરી કરતાં કરતાં ભણતાં હોય છે; આથી સાંજ પડ્યે જો ઝોટલા મંડળો આપણા કોલેજીયનો જમાવે છે એ અહીં જામતાં નથી. સાંજે ૬-૬૧ વાગ્યાના અરસામાં યુનિવર્સિટી એવન્યુ પરથી પસાર થાઓ તો અનેક યુવક-યુવતીઓ પોતાની કારના રટીયરીંગ બ્લીક ઉપર પુસ્તક ટેકવીને સેંડવીયાનાં બાયસ્કાં ભરતાં ભરતાં વાંચતાં નજરે ચડશે. વર્ગ પૂરો થશે કે તુરત એ આવતી કાલના વિષય માટે પ્રાધ્યાપકે સૂચવેલું પુસ્તક વાંચવા લાયકેરી ભણી દોડતાં જણાશે. એમની સ્ફુર્તિ ને જીવનમાં આગળ વધવાની ધગદા—જેને અમેરિકાનો મશકરીમાં જો !

Go! Go! નીતિ કહે છે—એમને આટલું વૈતરુ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. ફાઇવાર એ થાકી જઈને લડત છોડી પશુ દે છે. પરંતુ અમેરિકન સરસ્ફતિ ધણીવાર ફર રીતે પશુ માનવીને સતત યત્નશીલ રહેવાની ફરજ પાડે છે.

કેમ્પસ પર પ્રવૃત્તિઓ અગણિત હોય છે ને વિદ્યાર્થીઓ પાસે ફાજલ સમય અત્યંત મનોદિત હોય છે. આથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના સમય ને શક્તિ પ્રમાણે મન-મનથી પ્રવૃત્તિમાં સમય કે શક્તિ આપે છે. દર સોમવારે અપેરે ૧૨ વાગે યુનિવર્સિટીના અગ્રેજી રિબાગ તરફથી કાન્થ-વાચનનો જાહેર કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે, સાહિત્યના રસિયા ત્યાં એકઠા થાય છે; દર શુક્રવારે ૧૨ વાગે જુદાજુદા વિષયો ઉપર શૈક્ષણિક દિલ્મ ખતાવવામાં આવે છે, દર શુક્રવારે યુનિવર્સિટીનાં લીલાં જાડવાથી જવાયેલા મગના પાકમાં સંગીતશાળાના

વિદ્યાર્થીઓ ખીચવન આખ કે મેન્ડોની સંગીતની સરાવરીઓ કેમ્પસ ઉપર વહેતી મૂકે છે ને અંકના જાંઘે હરિયાળી બોલ પર મેંડાં ઘેરથી આણેયું લાતું ખાતાં ખાતાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ મગ થઈને સાંભળે છે. સંગીતશાળા આ ઉપરાંત સત્ર દરમિયાન અનેક સાંજે સંગીતના ને નૃત્યનાટિકાઓના કાર્યક્રમ યોજે છે—થોડાક મજત ને થોડા મામૂરી પ્રવેશ ફો લઈને—જેમાં સંગીતનાં વિદ્યાર્થીઓને પોતાની શક્તિ દાખવવાની તક સાંપડે છે. યુનિવર્સિટીના સિનેમા રિબાગ તરફથી સત્રમાં માત્ર ત્રણ ઝોલરના ખર્ચે દેશપરદેશનાં એક ઝગન જેટલાં વિખ્યાત મક્કચિત્રો ખતાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી સંઘ જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રવચનો ને ચર્ચાસભાઓ યોજે છે ને અનેક સામાજિક સેવાના કાર્યક્રમો હાથ ધરે છે.

દર વરસે નાતાલ પહેલાં વિદ્યાર્થી સંઘના કાર્યકરો વર્ગે વર્ગે ધૂમીને ઉધરાણું કરે છે. એ ઉધરાણીની રકમ મરીમ ને અનાયાચમનાં બાળકો માટે નાતાલની બેટા ને મીઠાઈ આજીવામાં વાપરવામાં આવે છે. વરસ દરમિયાન બે ત્રણવાર આવે ફાળો એકઠો કરવામાં આવે છે. જેને ઉપયોગ અર્ધજ બાળકો ને ક્ષયનાં દરદીઓ માટે કરવામાં આવે છે.

રેડ ક્રોસની પ્રવૃત્તિ અમેરિકામાં અત્યંત વિકસેલી છે. દર વરસે રેડ ક્રોસ રિબાગ તરફથી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને લોહીનું દાન આપવા અપીલ કરવામાં આવે છે. જુદી જુદી કોલેજને વચ્ચે જાણ વધુ ‘પાઈન્ટ’ લોહી આપે છે એની હરીફાઈ થાય છે ને સૌથી વધુ લોહી આપનાર સંસ્થાને રેડ ક્રોસ સોસાયટી તરફથી ટ્રોફી આપવામાં આવે છે. રેડ ક્રોસ સેપ્તાહ દરમિયાન રેડ ક્રોસનાં વાદનો યુનિવર્સિટી ઉપર આવે છે ને લોહી આપવાને સમત થયેલાં યુવક-યુવતીઓ ચુકર સમયે ત્યાં જઈ લોહી આપી ફાઈ જીવને ઊગારવામાં ફાળો આપ્યાનો સતોષ માણતાં હસતાં હસતાં પાછાં વળે છે.

આ ઉપરાંત કેમ્પસ ઉપરની જુદી જુદી ક્લબો અવાર-

નવાર પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં લાગ લેવા વિદ્યાર્થીઓને આમંત્રે છે, આપણીના મેળાવડા રાખે છે ને એ રીતે વિદ્યાર્થી છવનની આ મહામૂલી તકનો લાભ લેવાની તકો ખુલ્લી કરી આપે છે. દર ગુરુવારે બપોરે અનુ-સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ માટે આસ આપણી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક વિભાગના ડીન ને અન્ય પ્રાધ્યાપકો હાજર રહે છે ને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સંશોધનના ક્ષેત્ર અંગે માહિતીની આપણે કરવાની તક પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી સંઘ પણ યુનિવર્સિટીની પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રણી ભળે છે, જુદા જુદા દેશની સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવવાના હેતુથી એ પ્રદર્શનો, વૃત્તો, પ્રવચનો, ચર્ચા વગેરે મોકલે છે, પરંતુ એનો લાભ લેવાનો નેઈએ તેટલો લેવાનો નથી એવું ધ્યાન લેવાનું છે.

રાષ્ટ્રીય વાઝાખંધી એટલી બધી બાપક હોય છે કે યુનિવર્સિટી કોફેરિયામાં આરથો આરથોનું, લેટિન અમેરિકનો સ્પેનિશભાષીઓનું, હિંદીઓ હિંદીઓનું (એમાંથી વળી પંજાબીઓ પંજાબીઓનું, ગુજરાતીઓ ગુજરાતીઓનું ને બંગાળીઓ બંગાળીઓનું) જૂથ બનાવીને ગપાટા મારે છે. આ દ્રશ્ય ધણી વિચારશીલ પ્રાધ્યાપકોને ગમતું નથી; પરંતુ એને નીવારવાના સક્રિય પ્રયત્નો બહુ થયા નથી ને થયા છે તે સતોષ-કારક સફળતાને વર્ધા નથી.

આમ છતાં અમેરિકા પાસેથી કોઈક શીખવાની વૃત્તિથી આવનાર વિદ્યાર્થી માટે અહીં વિશાળ તકો છે. જો એ કૂંપમંકુક વૃત્તિ સેવતા ન બની ભલે તો અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓ પ્રથમ ધોષ સમાન છે, અહીંની શિક્ષણ પ્રકૃતિ પણ એવી જ છે. એક સત્રમાં એટલું બહુ વંચાવવા-લખાવવામાં આવે છે કે પોતે જે કોઈ ભણે એ વિષે વિચાર કરવાનું ને કોઈક આગળ ફિલસૂફી ધડવાનું એને છવનની ઘટમાળમાં પડે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખતું પડે.

રાજકીય ક્લબો કેપસ ઉપર હથોટી ધરાવે છે ખરી, એ ક્લબોને સક્રિય સભ્યો પણ મળી રહે છે; આમ-છતાં સામાન્ય અમેરિકન વિદ્યાર્થીને પોતાની કાર-કિર્દીમાં નેટલો રસ છે એટલો રાજકારણની આંટી-ઘૂંટીઓમાં નથી. વળી આપણા દેશની માફક પ્રસિદ્ધિની ટોચે પહોંચવા માટે રાજકીય ક્ષેત્રે પડતું અહીં આવશ્યક નથી. દરેક ક્ષેત્રમાં અહીં એટલી વિશાળ તકો છે-કે સિદ્ધ માનવીને પોતાના ક્ષેત્રમાં માનવતું સ્થાન મળી જ રહે છે. સંગીતની મિજલસથી માંડીને દાકતરોના અધિવેશન સુધીના દરેક કાર્યક્રમ માટે પ્રધાનોને જ ઉદ્દેશ્યરૂપે બોલાવવાની ફેરન અહીં પ્રચલિત નથી. આથી પ્રધાનો પોતાના કામમાં વધુ સમય ખર્ચી શકે છે ને લાયક સંગીતજ્ઞો કે દાકતરોને પોતાના ક્ષેત્રને લગતી બે સારી વાતો સહકર્મીઓને કહેવાની તક મળી રહે છે.

અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓની શક્તિના અખૂટ ઝરાને વહન આપવામાં રમત ગમતનાં મેદાનો અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સત્ર દરમિયાન શનિવારની ફૂટબોલની રમત હળવે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની યુનિવર્સિટી ટીમને પ્રોત્સાહન આપવા મેદાન ભણી ખેંચી લાવે છે. યુનિવર્સિટીનાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ પણ મોંઘી ફિફ્ટો ખમ્મી પોતાની વફાદારી ટકાવવા ને જાહેર કરવા સહકુલ રોડિયમમાં આવે છે ને ૫૫-૬૦ વર્ષની ઉંમરે પણ યુવાનને શરમાવે એવી શક્તિથી પાનો ચલાવે છે. અમેરિકન ફૂટબોલ હરીફાઈ (જે આપણે ત્યાં રમાતા ફૂટબોલ કરતાં સાવ ભિન્ન છે) વધુ ને વધુ પ્રખ્યાતમાં બનતુ રમત બનતી ભય છે, જેમાંથી યુનિવર્સિટીઓ ઠીક ઠીક પૈસા કમાય છે. પંરિણામે સારા ખેલાડીઓ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારની ધાલમેલ ધાય છે ને ફૂટબોલના 'કેચ'ને ધણી યુનિવર્સિટીઓમાં તો ચાન્સેલર કરતાં પણ વધુ ગમાર મળે છે; આમ છતાં વિદ્યાર્થીઓની બહાર ધસી આવવા મચતી શક્તિને ફૂટબોલ મેદાન ઉપર એવું સરસ વહન મળે છે કે એ બીજા પ્રકારની ભાંગફેડામાં દોરવાતી નથી. ફૂટબોલ મેદાન ઉપરની

વ્યવસ્થા, સૂત્રો પોંકારનાર નેતા (Yell King) તરફ આદરની ભાવના, શિસ્ત પાલન, રાષ્ટ્રગીત ગાતી વખતે લાખ નેટલાં માનવીથી ખીચીખીચ લેરેલા રેડિયમમાં પથુ જળવાતી ચૂપકાદી વગેરે રીઢી બનેલી લોકશાહીનું અદ્ભુત દર્શન કરાવે છે. અમેરિકન પ્રજા શા વડે મદદાન બની શકી ને દેશ આટલો જીવો શી રીતે આવી શક્યો (આવતી કાલે એ આટલો જીવો રહી શકશે કે નહીં એ જુદો સવાલ છે) એનું કાંઈક આશુ' દર્શન આપા વિશાળ માનવમહેરામણમાં થાય છે.

*

અમેરિકાનાં ૪૯ રાજ્યો (મૂળ ૪૮ રાજ્યોમાં તાજે-તરમાં કેનેડાના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું એરિકોના પ્રાંતની વસ્તીવાળું અક્ષરકા એક નવા રાજ્ય તરીકે ઉમેરાયું) હાલ રાજ્ય ગવર્નરની ને સેનેટની ચૂંટણીમાં પડ્યા છે. પૂર્વમાં આવેલા મેઇન (Maine) રાજ્યમાં તો ચૂંટણી લડાઈ પથુ ગઈ ને ડેમોક્રેટીક પક્ષનો ઉમેદવાર ગવર્નરશીપ છતી પથુ ગયો. અમેરિકામાં વર્ષોજૂની કહેવત છે : As goes Maine, so goes the nation. (જે દિશામાં 'મેઇન' વળે, એ દિશામાં અટખે દેશ.) ડેમોક્રેટ પક્ષ આ સૂત્રનો લોક માનસને પોતાના બજી ખેંચવામાં સારો ઉપયોગ કરે છે.

-

કેલિફોર્નિયા રાજ્યમાં જન્મી રસાકસી જન્મી છે. સેનેટના લઘુમતી પક્ષ(રીપબ્લીકન)ના નેતા સેનેટર નોલેડે (કે જે યાંત્ર-કાર્પ-શીક ને રાષ્ટ્રવાદી ચીન પ્રત્યેની હઠીલી મમતાને કારણે મક્કરીમાં 'Senator from Formosa' કહેવાય છે) સેનેટરશીપ છોડી કેલિફોર્નિયાની ગવર્નરશીપ માટે બીકું ઝડપ્યું છે, એ આશાએ કે ૧૯૬૨માં પ્રચુપ માટેની ચૂંટણી લડાય ત્યારે પોતે રીપબ્લીકન ઉમેદવાર તરીકે જીતો રહી શકે પરિરિચિત એવી કે કેલિફોર્નિયા ધીમે ધીમે ડેમોક્રેટ તરફી થતું જાય છે ને ઔદ્યોગિક રીતે એ દૂધે ને બૂસકે નિકસતું હોવાથી મજૂરોની સંખ્યા—

કે જે મતદાનમાં મહત્વનો ભાગ બજરી શકે—વધી જ જાય છે. સેનેટર નોલેડે ને મજૂર નેતાઓ વચ્ચે વર્ષોથી ખાત્રો ચંદ્રમા છે, આથી કાંઈ મજૂર નેતા નોલેડે ગવર્નર બને એ વિષે રાજી નથી. અધુરામાં પૂરું નોલેડે તાજેતરમાં જ ચૂંટણી પ્રચાર સભામાં મજૂરોને લાંડોને બળતામાં ઘી હોમ્યું. કેલિફોર્નિયા રાજ્યના પ્રશ્નો સાથે જોને કાંઈ લાગે ન વળજે એવા રાષ્ટ્રવાદી ચીનના એ નાના ટાપુઓ અંગે અમેરિકાએ વચ્ચે પડ્યું જોઈએ એવું કહી પોતાના બંધુપથુ ચતા મતદારોને પથુ નિરાશ કયો. આથી નવેમ્બર સુધીમાં કાંઈ આકરિમક બનાવ બનવાને કારણે લોકમાનસ બદલાઈ ન જાય તો કેલિફોર્નિયા ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર ડેમોક્રેટ ગવર્નર ચૂંટશે એવું રાજકીય સમીક્ષકો માને છે. નોલેડેનો ફરીક પેટ જાહિન કાએલ રાજનીતિજ્ઞ ને 'vote getter' ગણાય છે. આથી નોલેડેના ચૂંટણી પ્રચારના આ રંગદંડથી એના પેટમાં તો ઉલટી ટાક વળી છે.

*

રશિયા વિષે અમેરિકાનોના હૃદયમાં તીવ્ર ગિજાસા ને રૂપોની લાગણી જન્મી છે. ૩૦ વર્ષ પહેલાં જે દેશ પ્રધાનપણે પેતી વિપત્તિ હતો એ એકાએક વિરાટ ઉદ્યોગથી ગૂંજતો બની ગયો એ હકીકત મુક્ત સાહસ (Free enterprise)ની ફિલસૂફીને ગળથૂંતીમાં લઈને જન્મેલા અમેરિકનને સમજ્યવી, ને રવીઠારવી પચાવવી અધરી પડે છે; આમજતાં આમ કઈ રીતે ને કેટલું શક્ય બન્યું એ જાણવાની ઉત્સુકતાવાળા પથુ અમેરિકનો તાજેતરમાં રશિયાએ ખૂંટી છૂટ-છાટનો લાલ લાઈ મોરોવાયા કરી આવ્યા ને મોઠા પાપા પરના ઉઘોમે અત્યંત સુખમ બનાવેલા કેમેરા વડે અનેક સરસ રશિયન છબીરોનો ને લોકોની જીવંત સ્મૃતિઓ સાથે લઈ આવ્યા; અને રશિયન વિચારસરણીને નહીં તો રશિયન પ્રજાની મહોબ્બત આગળ દિલ વેચીને પાછા વળ્યા. રશિયન માનવો પથુ બેપગા છે, એ પથુ પરજો છે, બાળકોનાં માગ્યા બને છે, સાધન સમ્પત્તિઓનાં ધરોમાં રહે છે,

રંગભેરંગી કપડાં પહેરે છે ને સુકત અને હસે કે રહે છે એ હકીકત પશુ બધું કે તાલુબાઈથી નોંધાને ધણું પાછાં વળ્યાં.

શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં તમારે અહીં 'કાઈ' સંબંધી હોય તો આ મહિના દરમિયાન એકાદું તો રશિયન સ્વાઈડેઝે જોવા અમેરિકા પાર્ટી માટે આમંત્રણ મળવાનું જ. એ પાર્ટીમાં એકલા થયેલા શિક્ષક સ્વાઈડેઝે જોઈને ક્યાંક ક્યાંક આશ્ચર્ય બ્યક્ત કરવાનાં તો ક્યાંક ક્યાંક પ્રશંસના બે ઉદ્ગાર કાઢવાનાં; હિંદીશબ્દોમાં રશિયન પોષાક વિષે કાંઈક કહેવા કરવાનાં તો અહીંની કટરિયા (Waist line) સમસ્યાનું ન હોવા વિષે કે છાતીનો વિકાસ પૂરતો ન હોવા વિષે ટીકા કરવાનાં. (રશિયાથી અહીં આવેલા પ્રવાસીઓમાંની એક 'ક્રીએ વિદાય વેળાએ, કાઈ અનુભવીએ અમેરિકન સ્ત્રીઓ વિષે અભિપ્રાય માગતાં જણવ્યું': They are nice; but you see, they use too much make up and wear artificial bosoms.) ટૂંકમાં રશિયા વિષે જે ભાકે આજથી બે-ત્રણ વરસ પહેલાં અહીં પ્રવર્તતી હતી એ મેકાઈનાં જુલું સાથે છતાંઈ ગઈ છે ને અમેરિકનોમાં રશિયાને ઝોળાખવાની વૃત્તિ-પોત પોતાની રૂઝિ પ્રમાણે-વધી છે. રશિયન સ્પુટનિક અમેરિકનોને ઊંધમાં આંધકાં આપ્યો છે ને મુક્ત સાહસ બહુ સામવાદનું આક્રમણ ખાળવું હશે તો નક્કર પ્રગતિ ભરી રાખવી પડશે એ હકીકતનું તોય જ્ઞાન કરાવ્યું છે. 'હલાકું લોહી હવાલદારનું' એ નિયમ મુજબ અમેરિકાની વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે થયેલી પીછે-હઠ માટે શિક્ષકને જવાબદાર લેખવામાં આવ્યા છે, છ'છેકાયેલા શિક્ષકોએ એ જવાબદારી માખાપ હિપર ઢાળ્યા છે, માખાપે ટેલિવિઝનવાળા પર ને ટેલિવિઝનવાળાઓએ ખતે પર. ટૂંકમાં અમેરિકામાં ભાગ્યે જ થયું હોય એવું આત્મ સંશોધન (Self searching) અત્યારે શરૂ થયું છે. આતું નક્કર પરિણામ કાંઈક તો આવશે જ ને રૂઝવિર શિક્ષણ, તરવાની કળા, બોલચાલ નૃત્ય કળા, ગાહેર સંબંધી વગેરે અટપટાં (1)

વિષયો શીખવવામાં અટવાયેલી શાળાઓ શિક્ષકોને વધુ શિક્ષણાત્મક બનાવશે. આભાર રશિયન સ્પુટનિકનો !

*

રશિયા ને અમેરિકા વચ્ચે સાંસ્કૃતિક વિનિમયનો જે કરાર થયો એની રૂએ થોડાં તેજસ્વી અમેરિકન નૃત્યકારો ને સંગીતકો રશિયામાં નૃત્ય ને સંગીતનો સ્વાદ ચખાડી આવ્યા ને રશિયનો અમેરિકાને ઘેલું કરી ગયા. રશિયાની વિખ્યાત લોક નૃત્ય મંડળી 'મોર્ષ્કીયેવ ફોલ બેલે' અમેરિકાનાં બધાં મુખ્ય શહેરોની મુલાકાત લઈ ગઈ ને કલા, નૃત્ય, વૈજ્ઞાનિકતા ને સુંદર રજૂઆત શક્તિથી અમેરિકન પ્રજાને આકર્ષીત કરી ગઈ. એક પશુ થોડાં એવા ન હોતા કે જેની ટિકિટ મહિના અગાઉ વેચાઈ ન ગઈ હોય. છેલ્લી મિનિટે રહ થયેલી ટિકિટ માટે પશુ કતારો જામતા ને કાઈ કાઈ નૃત્ય-પ્રેમીઓ તો 'અમે એ ટિકિટ મેળવવા ખૂબ આતુર છીએ' એવાં પાટિયાં ગળે ભેરવી કલાકો સુધી થિયેટરનાં બારણાં આગળ ઊભાં રહેતાં ને નિરાશ થઈ પાછાં જતાં. દરેક નૃત્યને અંતે આખો પ્રેક્ષક સમૂહ જે ઉત્સાહથી ઊભો થઈ ને તાલીઓના ગડગડાટ વડે નૃત્યકારોને માન આપતો એ જોઈને ગમે તેની આંખમાં હવાશુ ઉભરાય. કાર્યક્રમને અંતે એક વૃદ્ધાએ કહેલું : 'એ શરમભર્યું નથી કે અમેરિકા ને રશિયાના રાજકીય નેતાઓ એકબીજા સામે વારંવાર ઘૂરે છે ? વહેતો મૂંઝા આ કલાકારોનો પ્રવાહ એકબીજાના દેશમાં ને બંને પ્રજાનાં હિલ સરેસઘી સંધાઈ જશે. પાછી નહીં રહે, હાઈડ્રોજન બોમ્બની બરફ કે નહીં રહે આઈ. સી. બી. એમ. (Inter Continental Ballistic Missile) ની બરફ.'

અમેરિકાની પ્રજા સંગીતપ્રેમી ને સંગીતની કદર કરનારી હોવા છતાં એણે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં અમર રહી જાય એવા સંગીતકો પેદા કર્યાની પ્રતિષ્ઠા હજી સંપાદન કરી નથી; આમ છતાં તાલ્લેટરમાં વાન ક્લોપર્ન નામના રક વર્ષના એક ટેક્સન જુવાને મોરકોમાં આઈકોબ્સ્કી રમારકની વિશ્વ પિયાનો દરીાક્ષમાં પ્રથમ પારિતોષિક મેળવી અમેરિકાને

સંગીત ક્ષેત્રે ન્યાસ કરી નાખ્યું. કથીળનું રશિયન
અર્મીએ પણ ખૂબ પ્રેમ ને સન્માનથી નવડાવ્યો. એ
અમેરિકા પાછો વળ્યો ત્યારે આખું ન્યૂ યૉર્ક એને
સત્કારવા ઘેતું થયું. ઘુસ્ત જ મોટી રેકર્ડ કંપનીએ
એની રેકર્ડો ઉતારવા માંડી ને અમેરિકાનાં બધાં મુખ્ય
શહેરોમાં એના કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપવા પડાપડી

કરી. સામવાદી રશિયાએ જ અત્યારે તો મધ્યમ
વર્ગના કથીળનું મૂડીવાદી (જે ઝડપે એણે
પૈસા કમાવા માંડ્યા છે એ જોતો) બનાવી મૂક્યો છે;
અમેરિકામાં માત્ર બધા સંગીતપ્રેમીઓ પ્રથમ એ જ પૂછે
છે : 'Will success spoil Van Cliburn?'
ન જાનામિ.

★

નાથોલાલ દત્તાત્રી

દીપ-પ્રદીપ

નિરાશાને પૂછું છું—આટલું જ માત્ર : 'પ્રભાત
હોયું' નથી જેતું, છે એવી એકે રાત !'

ત્યાગનો શશી પોતા કાજે સ્થામ દામ રાખશે, પરાઈ
માંદનીના ચિરાગ જલાવશે !

પૂછું માની પ્રતીક્ષા સેવતા પહેલાં, અમાવારયાની પરીક્ષા
પાર કરવી રહી.

જીવનનું વસન, યાસની અગન ને આશાની લગનના
તાણાવાણે વણાયું છે.

પરાજયની નિશાના ધનસ્થામ ધૂંધટ એથે; જયશ્રીની
શધિકાશી ઉવા ગોરી, મીઠું-અમીઠું મરકતી હોય છે !

મરજીવા તો મઝદારમાંથીયે કિનારા કરી લેવાના, સિતારા
અધારી રાતમાં પણ અમકી જવાના !

પર્યટ બનીને પૂજા પામવા કરતાં, મને તો યુદ્ધરહીને
પૂજા કરવી મને.

જહેમત પ્રત્યે પ્રીત હોય—જયશ્રીનું મીત તે પામે !

અપ્રત્યક્ષીના નયન કોઈને જાનાએ જોઈ રહ્યાં હતાં ત્યાં

કણપટે કોઈ જરાતની સરજીમાં ગૂંચ જોડી !

જિન્દગાની એ ધૂપછાંવ છે—ન્યાં તેજ-તિમિર મટે
મેહલાય નથી, રંગમેહ નથી !

નામનું ખરું રથાન કામ પાછળ છે, પહેલાં ખચિત
નહિ.

જો પોતાનું 'સત્ય' પોતે શોધી લે છે, તેના જીવનપદ
મટે તે સત્ય પછી મંગલ પથદીપ બની રહે છે.

અદિ'સાનું ધર્મયુદ્ધ હિંસા સામે છે, હિંસાવાદી સાથે
નહિ.

સ્વમાનવિહીન નમ્રતા અં તો યુગમત પ્રેર, કાં તો
લધુલા !

નિશા જેટલી સ્થામલ હશે, ઉવા એટલી ઉજાવલ
હોવાની !

મગનમાં ભલેને નવલખ તારક હોય, પણ બધા જ
કંઈ શુક્ર ને ક્રુપ તો નથી હોતા.

પ્રથમ નીલકંઠનું તો સખન કરો—પછી કરજો પ્રેરનાં
પારખાં, કરજો પછી 'અણુ-મંથન !'

★

આપણે આધ્યાત્મિક છીએ !

અ. પણ આધ્યાત્મિક છીએ જ, એમાં શંકા જ નથી. શરદાની આકાશ જેવી ચોખ્ખી વાત છે. વાતવાતમાં આપણે અનાયાસે નીતિવચનો ઉચ્ચારીએ છીએ, સીધો સાંઠો વાતમાં પણ પરમાર્થ ને કલ્યાણની વાત અનાયાસે આવી જ ન્ય છે. મદિરામાં જ નહીં, હોટલોમાંય નીતિ-સલાયારનાં સૂત્રો આપણે સખી રાખ્યાં છે, કાંઈ દેવ દેવીના આનંદવાણી તેલ ધૂપેલ થું. ખીડીનાં બંગલો પણ ખીજા માલ કરતાં પ્રથમ ને હેશિહેશી ખરીદીએ છીએ. તે કંઈ સાચા લક્ષિતભાવ વિના ખરીદતા હોઈશું. જે આધ્યાત્મિક દેવાતાં હોય એવી નળદરાતવાળાં ચોપાનિયાં પણ આપણે વધુમાં વધુ સંખ્યામાં ખરીદીએ-અપાવીએ છીએ, અને ૧૦-૫૦ હજારની માસુથી રકમે તેવાર ઘેચેલી ધર્મિક દ્રિષ્ટો પણ અઘવાડિયાઓ સુધી લક્ષિતભાવથી, વારંવાર નોંધીએ છીએ એટલું જ નહીં, ધરાતા નથી, એમાંથી પરમ યોધ તારવી જીવનને વધુ ને વધુ ઉચ્ચ કરવાનો પરમ પુરુષાર્થ પણ કરીએ છીએ. ધર્મ અને દેવ દેવીઓનું સતત સ્મરણ થતું રહે એટલા માટે તો સાડી, ધાતિયાની છાપોમાં પણ તેમને ગોઠવ્યાં છે, સાણના લાટા પર પણ હંતુમાન ને ગણપતિ કોતરાવ્યા છે, અને 'આત્મા સો પરમાત્મા' માની માણસોને પણ દેવ-દેવી ને ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી ને ઋષિ-તપસ્વીઓનાં નામ આપી રાખ્યાં છે. ધર્મ અને ઈશ્વર તો આટલું પ્રહર, ભગતો તેમજ ઊંઘતાં પણ સતત સ્મરણમાં રહેવા નોંધીએ એ માટે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે આપણે ગોઠવણ કરી રાખી છે. તારીખનું પાંતું ફાંચા જઈએ તો ત્યાં પણ મુલગાવકરના કાંઈક દેવ-દેવી નજરે પડે અને હરિસ્મરણ થાય. આયો છતાં કાળીડિયોનાની પણ હોપેક્ષા ન થાય એટલે 'નાગ છાપ' ફિંગરો વધાર કરવાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ. કહે છે કે વનસ્પતિથી

ભરિં મોટા આ લેખ મોકલતાં લેખકે લખેલું— 'દેવાંગીનાં દિવસ પર, આવા લેખ લખાય ! હપાય ?'—હજુ વાક્ય જ આ લેખ પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા-આપે તેવું નથી ? આપણા વારંવાર જીવનમાં હળવી પળો વધે તો ?...

સાચી શક્તિ મળતી નથી. છતાં સંખ્યાબંધ લોકો વનસ્પતિ ખાઈને શક્તિ ટકાવી રહ્યાં છે, એનું સ્મરણ તો એનાં દીનજીવ પર કાંઈ ને કાંઈ દેવ-દેવી હોય છે તે જ છે. દેવની દીપ્તિ, સિનગ્ધતા એ દ્રવ્યમાં ઊતરી આવવા સાથે વિદામિન કહો કે શક્તિ પણ ઊતરી આવે છે.

ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાને આપણે પોર્થા-પુરાણ કે મદિરા સુધી રાખ્યાં નથી. કેમ કે, તે તો જીવન સાથે, શ્વાસોચ્છવાસ સાથે વણાયું છે એટલે જીવનને લગતી બધી બાબતો, ચીજ વસ્તુ સાથે દૂર-દેશીપૂર્વક જોડી દીધાં છે. પશ્ચિમની પ્રજા ડાહી કહેવાની હશે, પણ આ બાબતમાં તો આપણા જગતમાં માત્ર આપણે જ, ડાહીમાં ડાહી પ્રજા છીએ.

રાજકારણ પણ જીવનનો જ એક ભાગ છે, પછી જે ધર્મ—આધ્યાત્મિકતાને આપણે જીવનમાં સ્થાન દીધું તેને, રાજકારણમાં ભકાશે તો, શી રીતે દેવાય ? ધર્મ તો સ્વ-પરના કલ્યાણ, ઉત્થાન માટે છે, એટલે આપણે રાજકારણમાં કલ્યાણ વિના ખીજું જોતાં નથી. જો કે આમ તો સેક્યુલર રહેડે—બિનધર્મી રાજ્યમાં જીવીએ છીએ, પણ એ તો કંપીર કહેતા ને કે—

મૂંઝા બહેરાં વાત ચઢાવે,
અંધા પુરાણ વાંચે છ !
વાઢ, વાઢ સાહેબજી !
કંયા કયા ખ્યાલ તુમહારા દે.

એવું છે.

આપણા કોંગ્રેસ પ્રમુખ પણ સત અને જૂદાન-પ્રણેતા પણ સત. જો કે, સૌનાં તીરથ નુદાં પણ એવાંરો એક 'લોકસાગર તીર.'

મોટામાં મોટા દેવ ગદાદેવ, ને એ દેવનો મોટામાં

મોટા સેરક નંદી ! દુ પાચિ વર્ષે એ સોઝાં ઉલા-
ળતો આપણી સેવા કરવા આવે એવો ન્યેય આપણે
કરી રાખ્યો છે. ત્યારે ડાક-અરુ પણ્ય જેટલાં જોરથી
વગાડાય એટલા જોરથી વગાડી મહાદેવની પૂજા
કરીએ છીએ.

ઉદાર, ઉન્નતિ, કલ્યાણ, મત, ષઠ, અપવાસ, ધર્મના
આ બધા આધારરથોએ આપણે જોડીને તેના પર
રાજકારણ બાંધું ક્યું છે. કેમ કે, ધર્મ અને આધ્યા-
ત્મિકતા એ આપણો સ્વભાવ જ ધર્મ પડ્યો છે, એ
આપણા મ્વાસ-આણ્ય સાથે વણાઈ ગયાં છે

રેડિયો ભગવાનનું નામ લે છે ત્યારે જ આપણે તે
પરમનાદ ઝીલોને પધારી છોડીએ છીએ. અને રેડિયો-
વીજન આવશે ત્યારે તો ભગવાનનું મોઢું જોઈને જ
છીંડીશું. 'રામરાજ્ય'ના અદાકારોને તે માટે મોટામાં
મોટા પમારે રોક્યા પડે તો પણ તેમને રોકવા
કારભારીઓને ફરજ પડીશું.

આ જગત વાસ્તવમાં આપણું નહીં ઈશ્વરનું ઘર છે,
એટલું જ માત્ર આપણે નથી માનતા પણ જો જગ-
તમાં આવેલાં ધરે પણ કોઈ ને કોઈ દેવ-દેવીનાં
વાસ-આવાસ ધામ-નિવાસ છે એવું નમ્રપણે માત્ર
આનંદીમાં કળ્પ કરેલું નથી, ધરે ધરે પાટિયાં મારીને,
કે મીતરાવી-કેતરાવીને સરે-આમ, ખુલ્લમખુલ્લાં
જાહેર કરેલું છે.

આ જગત, આ કશીર બધું નાશવંત છે. એ સ્વીકાર

રીને જ, ધરતો ને આપણી જિંદગીને વૈભો, દેવ-
દેવીના નામવાળી કોઈ વીમાકંપનીમાં ભકિતભાવે,
પણ્ય આધ્યાત્મિકતાથી ઉતરાવીએ છીએ.

દેશ-વિદેશ જવું પડે તો થે કોઈ જહાજો કે જહ-
દેવતામાં જ જવાનું વિશેષ પસંદ કરીએ છીએ એ
આપણી જલવંત આધ્યાત્મિકતાનું દ્યોતક છે.

ઈશ્વર તો અણુ અણુમાં છુપાયેલો છે. માનવનો પરમ
પુરુષાર્થ તો તેને અણુ અણુમાં પ્રગટ કરવાનો છે,
એ પરમ જ્ઞાન આત્ર આપણને જ હાથેલું છે એ
ઈશ્વરનો આપણા પર મહદ ઉપકાર છે.

અણુ અણુમાં છુપાયેલા ઈશ્વરને એટલે જ, આપણે
જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્રે પ્રવૃત્તિમાં, મીજ-વસ્તુઓમાં,
વહેવારમાં, વેપારમાં, દ્વિત્તમાં, સુદમાં, ચા-બીડી,
પાન-કીચાદ, કાચો-ચૂનો આદિ તમામમાં પ્રભુને
પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ આપણે આણ્યો છે.
આપણો પુરુષાર્થ હજી અધૂરો છે, એટલું વિનમ્રપણે
કળ્પીએ, છતાં આપણે એટલો જ દહાધો કહીએ
કે અમરું ચતિશીલ પ્રયાણ એ જ માર્ગ છે. અને
વળી અમે નિષ્કલ્યાન અવસાંચીએ છીએ. કારતી, પાણી,
આકાશના અણુ અણુએ ઈશ્વરને પ્રગટ કરીને જ અમે
જીવીશું. ઈશ્વર અમને અમારા કાંડા, બાવડા, મન,
હૃદય, વાણી, કલમ માઈક, રેસેરા, વિદ્યુત, બરફ
આદિમાં તે માટે રચિયાનાં હાકાં જેવું, ઈન્દ્રના વજ્ર
જેવું બળ આપે ! તથાસ્તુ.

જેઠલાલ ત્રિવેદી

એલ્યા માનવ !

માથે ચોપટ લોખ. સિંધુ, સહરા, લિધે' ખગોળે વળી
માપે સૂર્ય ચશી અહોપમ્હ ને નક્ષત્ર તારાસળી;
ભેદે બબ્બ રહસ્ય વિશ્વભરનાં આકાશ લિધે તરી,
એલ્યા માનવ ! માપવું મન ગયો પોતાતણું વિસ્મરી.

દયાની દેવી [૫]

છાંબનાં ઐત્રિક-સંભ્રમ વહોરી લેનાર એક નાનકડી નારીની આ ગોરવસરી મહા કથા આ અંકે પૂરી થાય છે. પુરુષો પણ જે મુશ્કેલીઓથી યાત્રી ભય, હારી ભય તેવી મુશ્કેલીઓ એક સરી ન્યાયે આપવારી લે ત્યારે તેને તો 'દયાની દેવી' જેવું માનવધુ વિશેષણ જ આપાય ને!.....

વળતે દિવસે આવે જ કાર્યક્રમ ચાલ્યો પણ રાત્રે કોઈ ગામ પહોંચ્યું નહીં એટલે સુસવાટા મારતા પવનથી ખચવા અર્ધગોળાકાર ખડકોની ઓથે લપાઈ એ સૌ પડ્યાં. સવારે પેલા બંને મજૂરો જેઠેજેઠ પાછા ફર્યા ને ગ્લેડીઝની મંડળી, સીધી દક્ષિણ દિશામાં, અનળપવા પથે ને અણુઅણુ દેશમાં, આગળ ધપવાં લાગી. મોટા લાંગની બાજરી ખપી ગઈ હતી એટલે આગળ આવતા સૂકા, વેરાન પર્વતાળ પ્રદેશ માટે ચપટીક ખચાવવા, એમને ધોરાકમાં નિયમન કરવું પડ્યું.

હરેક રાત્રિ દિવસ હવે બીધણ બનતાં ગયાં. ચાલી ચાલીને એમના પગમાંના કાપકના બોડાં ફાટી ગયાં. પુમ પર ધૂળ ને માટીનાં પડ જામ્યાં છતાં એમણે આગળ ધપે જ રાખ્યું. આરંભે દિવસે એ પર્વતોમાંથી ખંકાર નીકળ્યાં ને દુરસુદૂર પીળી નદી દેખાઈ એમને છવ જરાક હેઠાં ખેડાં.

રસ્તે રસ્તે એ નદી પરના શહેર થૂંક પહોંચ્યાં પણ શહેર આપું ખાલીખમ—ઉજ્જડ ને વેરાન. ધરને છાપરાં નહોતાં ને રસ્તા બધા કાટમાળથી પૂરાઈ ગયા જેવા હતા. આ બધાંનો નિર્દેશ એ ચતો હતો કે જાપાનીઓના આવવાની ધડીઓ ગણાતી હતી.

એકદિગે રસ્તે એ નદીતટે પહોંચ્યાં ત્યારે માદુમ પડ્યું કે નદીનો જળરાશિ તો ખાસ્સો એક માઇલ પહેળો ને ગહરા હતા. પાણી ભરેથી વહેતાં હતાં ને હરેક વચળાં ભમેલાં હતાં. કયાંય હોડી કે હોડકું નજરે પડતું નહોતું કિનારા પરના એક ખાડામાં એ બધાં એકબીજા પર ગોઠવાઈ લપાયાં ને શારીરિક તથા માનસિક ચાકથી લોચ થઈ ગયેલી ગ્લેડીઝ લાંબી તંદ્રામાં પડી ગઈ.

સવારે એ જગી ત્યારે તો બાળકો ગૂંચો પાડતાં હતાં,

‘હે દયાની દેવી, અમને જૂખ લાગી છે. હવે કયારે ખાનાનું મળશે ?’

‘જલદીથી’, એણે જણાવ્યું, ‘હમણાં જ.’

ટાળીમાંના મોટા છોકરાને એણે શહેરમાં જઈ ખાલી ઘરમાં ધોરાકની તલાશ કરવા મોકલ્યા. ત્રણ કલાક પછી એ પાછા ફર્યા ત્યારે એમનાં ડગમાં વિજયનો ચમકારો હતો. ક્યાંકથી એમને હાથ ખોરી બાજરી ને ફરી ગયેલી રાખ હાથ લાગ્યાં હતાં. બધાને ભોહડી ગ્લેડીઝ એમનાં ખાલી તાંસળાં ભરી કાઢ્યાં. હંમેશ મુજબ પીરસનારીને લાગ એંઠાં વાસણ જ આવ્યાં !

આખી રાત્રિ એ નદીના કિનારે ભયગ્રસ્ત દશામાં સતેલ એ બાળખંડોને એણે આશ્વાસન દીધાં કહ્યું.

માર દિવસ આમ નદીતટે ગાળ્યા છતાં કયાંય હોડીનાં દર્શન ન થયાં. એટલે સાવ નાનાં છોકરાંય હતાશા અનુભવવા લાગ્યાં. એમાંના એકે પૂછ્યું, ‘દયાની દેવી, ઈશ્વરાયેલ માટે પ્રભુ ખ્રિસ્તે નદીનાં નીરને નોખાં કરીને રસ્તો દીધો તેમ આપણે માટે એ કેમ કરતો નથી ?’

ક્ષણભર તો એ થૂંચી થઈ ગઈ. એ બિચારી આં નિર્દોષ બાળકને થું સમજાવી શકે કે ચમત્કાર માંગ્યાથી થતા નથી ? એ એને શી રીતે બતાવે કે પોતે અમે તેવા શત્રુનો સામનો હિંમતથી કરી શકે પણ આ વિશાળ જળરાશિનું વિકાજન ન કરી શકે ? એ એને એમ પણ શી રીતે કહી શકે કે આ બધું તો અંગત શ્રદ્ધાનો વિષય છે ?

એણે માત્ર એટલું જ કહ્યું, ‘ચાલો, આપણે સૌ એક પ્રશુસ્તિ ગાઈએ. કદાચ આપણી પ્રાર્થના એના કાને પડે !’

આ જ સમયે એ નદી કિનારા પર ચોંકી કરતો

રાષ્ટ્રીય સેનાનો એક મીની અમલદાર, દ્વરથી આવતા આ ઊંચા અવાજથી થંભી ગયો. એને વહેમ ગયો કે જાપાનીઝ વિમાન આવ્યું. એના સૌ માણસોએ વાદળવિહીન આકાશમાં ચારેકાર નજર ફેંકી જોઈ છતાં કશુંય દરિગોચર ન થયું ને અવાજ તો ગાયન જેવો લાગવા માંડ્યો. એણે પોતાનું મસ્તક હલાવી, પોતાની શ્રોત્રેન્દ્રિય તીવ્ર બનાવી, એક ટેકરા ચડી, ડોકિયું કયું. તો એ તો આશ્ચર્યજનકમાં ડુબી ગયો. દૂર કિનારા પર છાકરાનું એક ટોળું વર્તુળાકારે ભેઠક જમાવી, ગાતું હતું! હાથના ઇશારાથી એણે પોતાના માણસોને પાછા બોલાવ્યા. અને જણાવ્યું, 'અહીં થોભો. કદાચ આ યુદ્ધિત હોય.' એ એકસો આગળ વધ્યો. એવામાં તો એને જોઈ પેલાં છાકરાં આનંદથી બોલી ઊઠ્યાં, 'ફાની દેવી, કુઓ, કુઓ, પેલા કાઈ સિપાઈ આવે છે.'

એ જુવાન અફસરની નજર, ત્યારે જ, આ ટોળાથી થેરામેલી સૂકલકડી, ઠીંગણી ને બૂખથી ચીમળાપેલ બાઈ પર પડી. એ નજદીક ગયો ત્યાં તો પેલી બહેન ઊભી થઈ ને એને ખાલ આવ્યો કે એ તો કાઈ પરદેશી બાઈ છે.

એનાથી બોલ્યા સિવાય રહેવાયું નહીં, 'ગાંઠાં થમાં છો કે શું? કોણ છો તમે?'

એણે જવાબ વાળ્યો, 'સિયાન પહેલિયા મથતાં નિરાશ્રિત છીએ.'

'પણ તમને એટલેય ખ્યાલ નથી આવતો કે થોડા જ વખતમાં આ સમરભૂમિ બનશે?'

'આખું ચીન સમરગણ જ છે ને?' એમ કહી એ એના તરફ ત્રાકી રહી ત્યાં તો એ બોલ્યો, 'હું હોડી મંગાવું છું ને ત્રણ જથ્થે તમને નદીપાર લઈ જવા યત્ન કરું છું. આ બધું જોખમપૂર્ણ છે. નદીખખે પહોંચતાં જ જાપાનીઝ વિમાન આવ્યું તો સૌના રામ રમી જવાના.'

મોંમાં આંગળીઓ નાખી એણે મોટેથી સીડી વગાડી તરત જ સામે કિનારેથી બે માનવ આકૃતિઓએ હોડી

પાછીમાં હડસેલી, આમના તરફ હંકારી.

એક છોકરાએ ઝેડીઝને અડીંગણ ઠીધું એટલે એણે એક યુવ્વરી અનુભવી. એ જોઈ પેલા અમલદાર પૂછ્યું, 'તમિયત સારી નથી કે શું?'

'મને કંઈ થયું નથી,' ઝેડીઝ બોલી, 'સિયાન પહેલિયનું એટલે બહુ ઠીક થઈ રહેશે.'

બંધાં સહીસલામત સામે કિનારે ઊતરી ત્યારે જ પેલો અમલદાર ત્યાંથી ખસ્યો. એને સૌથી વિશેષ નવાઈયુક્ત એ લાગ્યું કે આ પરદેશી બાઈ, અનાથ, આશ્રયવિહોણાં ચીની બાળકોની આગડી મોટી ફોજ લઈ સુહૃદ્ભયમસ્ત પ્રદેશમાં માર્ગ કરતી હતી!

વળતી સવારે મિનાચિહના રેલ્વેને ઝેડીઝે આ સમગ્ર ફોજને લાકડાની પેડીઓ જેવા મારીઓના ડબ્બામાં ભરી દીધાં ને ચાર દિવસ એમની 'ગાડી કીડીવેગે' ગમડ્યા જ કરી. આંતરે આંતરે નિરાશિતો માટે લંગરો—બોજનગૃહ આવતાં હતાં ત્યાં સૌ પેટપૂર્ય સમાવતાં હતાં. ઝેડીઝે તો મોટા સમય ઝોંકાં જ ખાધાં કર્યાં. એ કંઈ ભિમાર પડી નહોતી પણ એનાં હાડકાંમાં જ થાક ધર ધાલી બેઠો હતો!

શેન ચાઉએ ગાડી બદલી ને સામે સીધાં ચઢાણવાળા પર્વતોની હારમાળા નાળે અહવાન દેતી ડોકિયાં કરવા લાગી. ઝેડીઝને થયું કે હવે કશયિ જનું નથી. ત્યાં જ કાપમનો ડેરા નાખવો. પણ એ નાણતી હતી કે સિયાન પહેલિય કાપમનો આશ્રય ન લઈએ ત્યાં સુધી આ બધું નિરથક હતું.

સૌના પગરખાં ફાટી ગયાં હતાં એટલે રસ્તાના અણીદાર પથ્થર સૌના પગને ચીરતા હતાં છતાં એમણે કશુંય જ રાખ્યું. બાંજા દિવસે તો ચારે બાજુ ભેંકાર ઊઝાં પહોંચ—સિખરો ખાવા ધાતાં હતાં. તે દિવસે મમતા પહોંચે એ પોરો ખાવા બેઠાં હતાં ત્યારે ઝેડીઝે ચારેકાર બાળકો પર નજર ફેંકી તો માત્ર નવ વર્ષનાં બાળકો તો જરા આગળ જઈ બેઠાં હતાં પણ નાનાં નાનાં બે ઝડત જેટલાં તો એને વીટળાઈ વળ્યાં હતાં. એમના ચહેરા રૂમસ થઈ

ગયા હતા ને જાણે એ સૌ એને આગળ ન લઈ જવા કહેતા હતા. છોકરીઓ તો હાથમાં દાદી ટેકવી બેઠેલી હતી ને સાક્ષાત્ ગમગીનીની મૂર્તિ સમ ભાસતી હતી.

ડોરીઝને એના ગાલ લીના ચતા લાગ્યા. એણે આંસુ ખાળવા જેમ વધુ ચલ કયો તેમ તે વધુ જોરથી વહેવા લાગ્યાં. જરાવારમાં તો તે ફસંકે ચડી ગઈ અને જોરથી રડવા લાગી. એનાં આંસુ કે રડતું શેકવાની એનામાં તાકાત નહોતી. એ સાવ થાકી ગઈ હતી ને આખી દુનિયા ને સારાથે ચીનના દુઃખે દુઃખી એ બાઈ જાણે આ બાળકોનું દુઃખ વ્યક્ત કરતી હતી. ડોરીઝના શ્વનમાં નાનાં મોટાં સૌ બાળકોનો શ્વન સ્વર પુરાવ્યો ને કયાંય સુધી આ સૌના કરુણ શ્વનના પડ્યા એ ખીણમાં પડતા રહ્યા.

મનનો બીરો નીકળી રહ્યો એટલે ડોરીઝ કાટની બાંધથી મોં સાફ કર્યું અને ખોખારે ખાધો. આંસુએ એના અંતરના દુઃખને વહાવી દોધો હતો. એ વહેણમાં એના મનમાં થોડા સમયથી વસવાટ કરી રહેલી નિરાશા અને થાક પણ વહી ગયાં હતાં. એ ફિલ્ડું હસી અને ખબરદારીથી બોલી : ‘રુદ્ધન હૈયું ખાલી કરે છે. એ રીતે એ સાડું છે. ચાલો હવે પૂરું થયું. આપણે એક પ્રભુ-પ્રાર્થના ગાઈએ અને ગાતાં ગાતાં આગે કૃષ્કલ્પ ઉઠાવીએ.’

આ પુરાણી પવંતમાળા એમના સૈકાએના અસ્તિત્વમાં, કંઈક અવનવાં કુદરતી દરેખોની સાક્ષી બની હશે પણ આંસુભીના ગાલવાળી એક નાની બાઈના નેત્રાવ નીચે ગાતાં ગાતાં ચાલતાં બાળકોના એક જૂથની બહાદુરી ને ધૈર્યનું આતું દસ એણે કઠોષ પાળ્યું નહીં હોય.

પછીના બે દિવસે એ પવંત એાળંગો મેદાનમાં પ્રવેશ્યા. એક દિવસના ફાકા સહિત એ એક ગાલગાડીમાં ચડી બેઠાં. ડોરીઝને તો ખ્યાલ સુંદા ન રહ્યો કે એ મુસાફરી કેટલા દિવસ ચાલી. એને માત્ર એટલું જ લાન હતું કે એ બપોડી ત્યારે માર્યું મહિનો ચાલતો હતો

ને પહેાંચી ત્યારે ઝોમિલ અધવારી ગયો હતો. એને સ્મરણ માત્ર એ વાતનું હતું કે સિયાન રેશને બીતરી એણે બાળકોની કતાર બનાવી એમને ઉદ્દેશી કહ્યું હતું કે આપણે પ્રાર્થના ગાતાં ગાતાં સિયાનના દરવાજામાં પ્રવેશ કરીશું.

એ બોલી રહી એટલામાં તો એક વૃદ્ધ ચીનાએ ડોક બંધી કરી જણાવ્યું, ‘બહેન સિયાનમાં તને પ્રવેશ મળશે જ નહીં. બધા દરવાજા બંધ થઈ ગયા છે કારણ કે નિરાશિતો શહેરમાં સમાવી શકાય તેમ નથી.’

ડોરીઝના શબ્દો એના કાને અથડાઈ પાછા પડ્યા. એ એને ગળે કેમ બીરો ? સૌ છોકરાં એના તરફ ડોકાઈ રહ્યાં. આટલા બધા દિવસ સિયાનના મૃગજળ પર જ એણે આ છોકરાંને ટકાવી રાખ્યાં હતાં ને ?

બહાવરી બતી એ બોલી, ‘ત્યારે અમે જઈશું કયાં ?’ ડોરીઝે આંગળી ચીંધી જણાવ્યું, ‘ત્યાં શહેરની દિવાલ બહાર એક નિરાશિત ડાવણી છે ત્યાં તમને ભોળન પ્રાપ્ત થશે.’

ડોરીઝ છોકરાંને જાવણીમાં લઈ ગઈ અને એ સૌ બોળનારોં બેઠાં ત્યારે એ નીકળી પડી. શહેરના દરવાજા તો સાવ લીડાયેલ હતા. મૃગજળ પરના ચેક્રિયાતે બૂમ મારી, ‘એ બાઈ, જતી રહે અહીંથી ! શહેર આપું નિરાશિતોથી અદબદે છે. હવે જગા નથી, ચાલતી પકડ !’

દરવાજાની કંકણ લીંત પર અહેરો ટેકવી એ રડી પડી. આટલી લાંબી કષ્ટમય મુસાફરીનો આવો અંત ! એનું દિલ એને વશ રહ્યું નહીં !

આરતે રહીને એ પાછી છોકરાં ભેગી થઈ. એમને શું કહેવું એની એને મતાગમ પડતી નહોતી.

એની મયામણનો માર્ગ પ્રભુએ કરેલો જ હતો. એને જોતાં જ છોકરાં બોલી બીક્યાં કે મેડમ ચાંગ દાઈ શેકના ‘નવજીવન મંડળે’ એમની દેખભાળ રાખવાનું દરખાસું છે ને એમને કુદેચ જવાનું છે.

કુદરેંગની રેલ મુસાફરીની એક જ વાત એના રમરચુમાં અંકિત થયેલી હતી ને તે 'નવજીવન મંડળ' ના મિલ્લાવાળી રેરને, એમને લેવા આવેલી, જહેનો. અનાયાસમત્રાં તે બાળકોને નવાં કપડાં ને એક બધું મળ્યું ને હરેકને વિરામરચાન પણ આપવામાં આવ્યું. એડીઝને મંદિરમાં એક અલગ એરડી કાઢી આપવામાં આવી. આખો દિવસ આનંદમાં આવેલાં બાળકો, એને નવાં કપડાં કે ખૂદ ખતાવવા આવતાં રહેતાં હતાં ને 'બા' ને વારેવારે આવી અવનવી ખાતમી આપતાં રહેતાં હતાં.

પછીનું એનું રમરચુ બાંધું બાંધું રહ્યું. એ માંડવાદ કરી શકતી કે બે ખિસ્તી પાદરી બાઈઓએ એને પાસેના ગામે ધર્મોપદેશ કરવા નોતરી હતી. પણ ધૂમ તાપમાં એ ગામના રસ્તાને વટાવતાં જ એના પગ કળવા લાગ્યા—એમ જ કહેને કે લથડવા લાગ્યા. એ ત્યાં પહોંચી ત્યારે એને યાળીમાં ભોજન પીરસવામાં આવ્યું પણ એનું મોં એરડાકે રીકારવા આનાકાની કરવા લાગ્યું ને હાથ ધૂનવા મંડ્યા. આજુબાજુના સૌ કોઈ કુલુકસથી એની આ દશાં પર તાકી રહ્યા. અને ઉપદેશ શરૂ કરતાં અગાઉ આરામ કરવાની સૂચના કરવા લાગ્યા. એમને લાગ્યું કે એને લૂ લાગી હશે.

પડખે બાઈબલ મૂકી એ પાટ પર લાંબી થઈ. એની આંખે રાતપીમાં આંધળિયાં અનુભવવા મંડ્યાં. એનું શરીર તપવા લાગ્યું. થોડી વારમાં તો જાણે એની આંખોએ તેજ ગુમાવ્યું. એને અધારાં આવ્યાં ને એનાં પાપમાં બીડાયાં. સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો.

કલાક પછી ખેડૂનો એને લેવા આવ્યા ત્યારે તો એ લવરીએ મડી ગઈ હતી.

દિવસો પછી ન્યારે એ ઇરિષ્તાલમાં સમાન બની ત્યારે એના વીતકની ખૂદતો કડીઓ એણે અને એને જીવતદાન બક્ષનાર ગ્રેમાળ ડોક્ટરે મળી એસાડી દીધી અને એની હોસ્પિટલ આગમનની વાત એને મેદી. પેલી ખિસ્તી બાઈએની સમજવટથી ખેડૂનોએ એને બળદ-

ગાડીમાં મૂકી, આ રોન્ડીનેવેયન મિશન હોસ્પિટલના દરવાજે પોટવું મૂકી આવે, એમ છોડી દીધી હતી.

ધીમે ધીમે એડીઝના સંખ્યાનધધા રુઝાયા, એનો રોગ શામે ને હોસ્પિટલ છોડવા જેવી એ થઈ જાય એ સાવ સાજી થઈ નહોતી. વારે વારે એને રમ્પતિમ થતો. આ જ સમય દરમિયાન લીનન એને મળતા આવ્યો અને લગન કરી એની સાથે યુગકીંગ આવવા એણે આજીજ કરી પણ એમનો સંબંધ ફાવે તે કારણે, પસંદાઈ ગયો હતો. ચેંગમેંગ, પીળી નદી અને સિયાન વચ્ચેની મુસાફરીમાં અને એના લાંબા તાવ ને લવરીના સખમાં એના સમજ જીવનમાં નિશ્ચિતતાને રચાને ચિંતાએ સામાન્ય જમાવ્યું હતું, આખમાં આસિ સહ એડીઝે આ બધું લીનનને કહેવા થત ક્યો ને આ બધું એણે કોરે મૂક્યું છતાં કોઈ અર્થ સર્વો નહો.

'હજુ તો,' એણે જણાવ્યું, 'મનુષ્ય મદાન કાપ' કરવાનું બાકી હતું ને એ કાપમાં એનો પોતાનો ભાગ એણે લજવવાનો હતો. 'એટલે પોતાના હકમાં બારે એકાકીપણું સંધરીત્ય એણે લીનનને વિદાય આપી. પોતે સાચું જ કે ડહાપણુકાપું જ કાપ' ક્યું છે એવી એને શંકા નહોતી છતાં એના સમજ જીવનમાં ને કોઈ વ્યકિતને પોતે ચાહી હોય તો તે લીનને જ, એટલે વાત તેના હકના અંતરતમ ખૂણામાં અંકિત થઈ ગઈ.

ન્યારે લીનન યુદ્ધના થોર વાહનમાં ધેરાઈ ગયો ત્યારે એડીઝ, પોતે અપનાવેલાં પંચ બાળકના કારણે પાપ-ણુથે કામે લાગી. 'નવજીવન મંડળ' ની પ્રતિષ્ઠા અને અંગ્રેજીના શિક્ષણ કાપ'દારા પોતાને જરૂરી તે કમાવા લાગી. વધારામાં એક મિનવપરાસવાળી ફેક્ટરીમાં એણે નિરાશ્રિતો માટે કાપ' શરૂ કર્યું. એની નાઈનમેન્સ પરણી ગઈ ને બીન્ન ચાર બાળકો આશ્રમ શાળાએ પહેંચ્યાં ત્યાંસુધી એનો આ કમ ચાલુ રહ્યો. તે પછી તિમેન્ટની સરહદ લગોવગ આવેલા ચેંગડુની એક પતિવા વસાહતમાં સેવાથે તે ઉપડી ગઈ.

તાં એને એક અમેરિકન મિશનરીના ભેટા થયો. ગ્વેરીઝની ગરીબાઈ અને ચીનની લાંબી સેવાઓથી પ્રેરાઈ, એના ઇંગ્લેન્ડ સુધીના પ્રવાસખર્ચની રકમ એણે ભેગી કરી.

છતાં બધું પાધરું કાતરું નહોતું. બીજાં ત્રણ વરસ ચિંતા, અનિદ્રા, પાતમકતા, અને માથાપત્તી પછી, ગ્વેરીઝ ઇંગ્લેન્ડના પંથે પહોં. લાંબા મંથનને અંતે એને લાગ્યું કે પ્રભુ પણ એના દેશગમનમાં સંમતિ સૂચવે છે એટલે એણે હા લેયી.

ત્યારથી એ ઇંગ્લેન્ડનાં દેવળોમાં, શાળાઓમાં કે સલામતોમાં કૌપણ્ય કે ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કરે છે

અને અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લેન્ડ આવતા સૌ ચાઈનીઝ વિદ્યાર્થીઓની 'મા' બની છે.

એના જ પ્રયાસે કરીને ચીની નારિકો માટે લિવરપૂલમાં આવે એક મોટી ઇસ્પિતાલ બની યઈ છે. પહેલાંની જેમ જ કરકસર અને સાદાઈ એના જીવનનાં મુખ્યત્વ છે. એના પોતાના જીવનસુખનું મૂળ નિબળનંદમાં છે. હૃદયનો એ આત્મિક આનંદસ્રોત એને કંથ્યાઈ, ભોખમ, વિપદ, કે મૃત્યુ—એ સૌનો નૈસર્ગિક રીતે સામનો કરવાની તાકાત એને બક્ષે છે. ગ્વેરીઝની એ આત્મશક્તિ અદ્વૈતિય આપણને સૌને પ્રાપ્ત થાય ને એમ આપણું જીવન ધન્ય અને એ જ પ્રભુ પ્રાર્થના.

શેખાદમ આપુવાલા

સ્થિતિભેદ

એ જ ફૂલો ને એ જ ફોરમ છે
એ જ રંગીન મસ્ત શોસમ છે
આ પવનમાંય એ જ મસ્તી છે
ને ચમનનીય એ જ હસ્તી છે
છે કળીના અધર ઉપર લાલી
ફૂલની ગોઠ પણ નથી ખાલી
રંગ છે ગંધ છે ને શબ્દનમ છે
રૂપની એ જ શાન કાયમ છે
છે ભ્રમર ને કળીની એ જ રસમ
પ્રેમના નામ પરની એ જ કેસમ
એ જ છે સાંદનીની ચંચલતા
ને સમન્દરની એ જ પાંગલતા
સાંદતારા ઉભાસ રેલે છે
રાશની બાણે રાસ એલે છે

આ પવનના છે એકરાર કદમ
લો સુગંધોને આજ ઘાશે જનમ
રાત પણ કેટલી શુભાળી છે
સંત શા સંત પણ શરાબી છે
એ જ પ્રેમીજનો ને એ જ ચમન
એ જ ઉલ્લાસ એ જ પ્રેમમિલન
એ જ ફૂલો છે એ જ રંગો છે
એ જ મસ્તી છે એ જ ઢંગો છે

છે ફરક એટલો કે તું જ નથી
તું નથી એટલે બધું જ નથી
તું નથી એટલે બધું જ નથી
એમ લાગે છે બાણે હું જ નથી.

રામચંદ્ર અને ગુહરાજ

‘પગ તથે ઘાવા છો રધુરાચલ’—આ અંકના અપ્રચિતને વધુ સ્પષ્ટીકરિત સમન્વયતો રામાયણનો લગભગ પ્રસંગ ગુજરાતના નાણીતા ચિત્રકારે આછો શબ્દોમાં વર્ણવે મૂક્યો છે જેમા લેખકની આખ્યાન-શૈલી પણ આજ દ રીતે બિતરેલી દેખાઈ આવે છે....

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીને તેમના પિતા તરફથી આગા યર્ષ કે, તમારે ચૌદ વર્ષ માટે વનવાસ જવાનું છે. દુરત જ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા રામચંદ્રજીએ વનમાં જવાની તૈયારી કરી લીધી. સીતાજીને ખગર પડી. તેઓ પણ રામચંદ્રજી સાથે જવા તૈયાર થઈ ગયા. નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને આ સમાચારથી ધ્રોણ આઘાત થયો. અને મોટાભાઈને, પોતાને પણ વનવાસમાં સાથે રહેવા વિનંતી કરી.

આખા રાજમહેલ અને અયોધ્યાની સમગ્ર પ્રજાને રાણી મૃગી, રામચંદ્રજીએ ભાવભરી વિદાય લીધી. વિધિની કેવી લય લેતા ! આજે તો શ્રી રામચંદ્રજીને રાજ્યાભિષેક હતો, પરંતુ ભગવાનના ભાવમાં પણ આજ, વનની વસંતી વાટ સામે આવીને ઊભી રહી.

રામચંદ્રજી, લક્ષ્મણજી અને સીતાજી ત્રણેય બધું અયોધ્યા નગરીને છોડીને સરયુ નદીના કિનારા તરફ આજવા આવે છે.

સરયુ નદીને કિનારે ગુહરાજ નામનો બીલ ઝૂંપકું ખાંધીને રહે છે. સરયુને સામે કિનારે ઉતાડેઆને લઈ જવા એક હોડી રાખીને કુટુંબનું સુજરાન ચલાવે છે. રામચંદ્રજીને સરયુ કિનારે આવતા દેખી ગુહરાજ હ્રદયમાં ધ્રોણ ખુશી થાય છે. ભગવાનને ઝોળખી જાય છે. ખરેખર આજે જીવન ધન્ય બની ગયું.

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી, સરયુ કિનારે આવીને ઊભા રહે છે. નદી કિનારે હોડી પણ તૈયાર પડી છે, ભગવાનને હોડી પાસે આવી ઊભા રહેલા જોઈ, ગુહરાજ દુરત જ તેમની પાસે ગયો. હાથ જોડીને પૂછ્યું કે ‘પ્રભુ શી આજ્ઞા છે ?’

ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે ‘ગુહરાજ ! અમારે

સરયુને સામે કિનારે જવું છે. માટે, હોડીમાં બેસાડી સામે કિનારે લઈ જાઓ.’ રામચંદ્રજીની યાત સાંભળી ગુહરાજ મનમાં સમજી ગયો, અને પોતાના ભાગ્યમાં સામે આવેલી તકને ઝોળખી લીધી.

ગુહરાજે શ્રી રામચંદ્રજીની વાત સાંભળી અને કહ્યું : ‘ભગવાન ! જરૂર આપ ત્રણેયને મારી હોડીમાં બેસાડી સરયુને સામે કાંઠે ઉતારી દઈશ.’

પણ પ્રભુ ! મારા મનમાં એક શંકા પ્રગટી છે. એનું સમાધાન જો આપ કરો તો પછી મને શાંતિ મળે.’ રામચંદ્રજીએ દુરત જ કહ્યું કે ‘ગુહરાજ ! જરાપણ સંકેત રાખ્યા સિવાય તમારા મનની શંકા જણાવો.’ ‘હે રધુકુળમૂલ્યુ ! રામ ! આપ મારી હોડીમાં બેસો તો પહેલાં આપના પગ મારે ધોવા પડશે અને ત્યાર પછી જ હોડીને હું સરયુને સામે પાર લઈ જઈશ.’

ગુહરાજની આવી મામણી સાંભળીને રામચંદ્રજીને એકદમ આશ્ચર્ય થયું. લક્ષ્મણ અને સીતાજી પણ મનમાં રતબ્ધ થઈ ગયા.

‘બીલરાજ !’ રામચંદ્રજીએ કહ્યું, ‘આવી રીતે તમે રાજ દરેક માણસના પગ ધોઈને પછી હોડીમાં બેસાડો છો ?’

‘ના પ્રભુ ! આપના જ પગ ધોઈને આપને હોડીમાં બેસાડવા પડશે.’

‘પણ એનું કઈ કારણ ખરે ?’ મારા એકલાને જ માટે આવો કેમ ખાસ કાયદો થયો ?’

‘મારા પ્રભુ ! વાત એવી છે કે આપના જ પગ ધોવાનો ખાસ આગ્રહ તો એટલા માટે કર્યું કે આપના ચરણની જે રજકણો છે એમાં જાડુ ભરેલું છે. એ રજકણો ઊડીને જો મારી હોડીને અડી જાય તો એ હોડી સી થઈ જાય, અને જો હોડીની સી

યર્ષા નય તો પછી મારી અને મારા કુટુંબની ધણી દુર્દશા યર્ષા નય. મારી આશ્ચર્યિકા માટેનું સાધન માત્ર આ એક હોડી જ છે, પ્રભુ! આ હોડી ઉપર મારી આખી જિંદગીનો આધાર છે.'

ગુદરાજ બીલનો આ શંકાભરેલી વાણી સાંભળીને, રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાજી ત્રણેય જણા રમણી ગયાં, હવે શું કરવું તેની વિગતસૂચનાં પડી ગયાં, અને એકીટશે ગુદરાજના મોઢા ઉપરના ભાવ જોવા લાગ્યાં.

પાસે બોલેલાં સીતાજીએ ગુદરાજની ચતુરાઈ પારખી લીધી. અને મનમાં રામચંદ્રજીની સામે બોધને દસવા લાગ્યાં. અને કહ્યું કે 'જોયું' ને પ્રભુ! આ અલણુ માણસને વાત કેવી યાદ રહી ગઈ છે? અણેલાઓ પણ ભૂલી નય એવો પ્રસંગ આ અલણુ માણસને યાદ રહી ગયો છે.'

રામચંદ્રજીએ સીતાજીને કહ્યું કે, 'તમારી વાતમાં હજી હું સમજ્યો નથી, વાત શું છે અને શો પ્રસંગ છે તે જણાવો તો કંઈક ખ્યાલ આવે.'

'પ્રભુ! આપ કેમ ભૂલી નાઓ છો? એક દિવસ આપના ચરણની રજ શલ્યા(પથ્થર)ને ઝડી હતી એટલે શલ્યામાંથી તરત જ રૂઝી (અર્ધશ્યા) યર્ષા ગઈ તે પ્રસંગ યાદ કરી અને ગુદરાજ આપની પાસે પગ ધોવાની માગણી કરે છે. કદાચ એમાં રીતે આપના પગની રજકણ ગુદરાજની હોડીને ઝડી નય અને હોડીમાંથી રૂઝી બની નય તો તેની જીવનભરની આશ્ચર્યિકાનું શું થાય? આ ગુદરાજ, આપના પગની રજકણ જાદુથી બરેલાં છે તેમ માનીને આપના પગ ધોવા આગ્રહ રાખી રહ્યા છે.

'હવે પ્રભુ! આપ ગુદરાજને પગ ધોવા છો એટલે એના મનમાંથી શંકા જતી રહે.'

ભગવાન રામચંદ્રજી ગુદરાજનું અંતર પારખી લીધું. અને મનમાં સમજી ગયા કે આ અલણુ ગુદરાજે આજે અરેખરો પ્રસંગ પકડી લીધો છે.

સીતાજીએ કહ્યું: 'પ્રભુ! પગ ધોવા દીધા સિવાય છૂટકા જ નથી, આપ અયોધ્યાપતિને પણ ગુદરાજની આજે ગરજ પડી છે. હવે વિના વિલંબે ગુદરાજને પ્રેમથી આગ્રા કરો એટલે તેનું કામ પતાવી ગુદરાજ ભલે શંકામુક્ત બને.'

રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે, 'હીક ત્યારે ગુદરાજ, તમારી શંકાનું સમાધાન મારા પગ ધોઈને કરી દેશે. અયોધ્યાના રાજમહેલમાં તમે આ મારા પગ ધોવાની માગણી કરવા આવ્યા હોત તો, ત્યાં તમને કોઈ પેસવા પંથ દેત નહિ. આજે આ તમે હીક તક મેળવી લીધી.'

ધણા હર્ષ સાથે ગુદરાજે સરયુ નદીમાંથી પાણીને કળશ ભરીને રામચંદ્રજીના પગ ધોઈ, ચરણાશ્રુત માથે ચડાવી અંજલિ પીધી. જાણે જીવન ધન્ય બન્યું હોય તેવી રીતે ગુદરાજે ગળમળા બની ભગવાનને હાથ પકડી પોતાની હોડીમાં બેસાડ્યા, લક્ષ્મણજી અને સીતાજી પણ પાછળથી હોડીમાં બેઠાં.

સરયુને સામે કાંઠે ભગવાન રામચંદ્રજીને હોડીમાંથી ઉતારી ત્યારે, રામચંદ્રજી ગુદરાજને કહ્યું કે, 'ગુદરાજ! અમારે તમને ઉતારાઈનું શું મૂલ્ય આપવાનું છે?' ત્યારે હસીને ગુદરાજે કહ્યું: 'અરે પ્રભુ! આપની પાસેથી કંઈ ઉતારાઈનું લેવાનું હશે, આપ સુખેથી પધારો ભગવાન! આપણે તો જાતભાઈ કહેવાઈએ.'

રામચંદ્રજીને વળી પાછું આશ્ચર્ય થયું અને ગુદરાજને કહ્યું કે, 'આપણે વળી જાતભાઈ કેના? હું અયોધ્યાના રાજા રામ અને તમે સરયુ નદીમાં હોડી હાકવાવાળા ગુદરાજ લીલ. તમારી જાત અને મારી જાત પણ જુદી છે. કોઈ સાંભળે તો પણ નપાઈલાગે એવી વાત તમે તો કરી!'

ગુદરાજે કહ્યું: 'મહારાજ! મને માફ કરો. હું તો અલણુ અને ગરીબ માણસ રહ્યો. આપણે એક જ ધંધો કરવાવાળા ધંધાભાઈ છીએ. એક દળમની દુકાને બીજો દળમ દળમત કરાવવા નય તો તેના

પૈસા દુકાનવાળો હાલમ ન થયે. કારણ કે એ અરસ-પરસ એકબીજાનું કામ કરી છૂટે એવો વહેવાર હોય છે.'

રામચંદ્રજી તો ગુહરાજની અનુભવવાણી સાંભળી રહ્યા છે.

છેતરે એ હાથ જોડી ગુહરાજને કહ્યું કે 'ગુહરાજ! આપણે બંને એક જ ધંધો કરવાવાળા ખારવા છીએ. હું આ સરયુ નદીને સામે પાર લોહીને ઉતારવાવાળો નાનો ખારવો છું. અને આપ 'ભવસાગર' પાર ઉતારવાવાળા મોટા ખારવા છો. કહેા પ્રભુ! હવે આપણે બંને એકધંધાભાઈ, ભતભાઈ ખરા કે નહિ? અને એ રીતે મારાથી આપની પાસે સરયુ નદીને પાર ઉતારવાની કિસ્મત કેટલકે? જો તો અમમ્મુર હજારને લાખ લાગે ને પ્રભુ!'

ગુહરાજનો આ ઉત્તર સાંભળીને ભગવાન રામચંદ્રજી થણા જ ખુશ થયા. સીતાજી અને લક્ષ્મણ પણ ગુહરાજની ક્ષુદ્ધિ ઉપર ખુશ થયા.

ભગવાન રામચંદ્રજીએ, ગુહરાજને પ્રેમથી ભાર દઈને ફરી કહ્યું કે 'ગુહરાજ! હું ખુશી મઈને કહું છું કે તમે આજે તો કંઈક પણ મારી પાસેથી માલો.' ગુહરાજે ફરી પ્રજ્વાલ કરીને કહ્યું કે 'પ્રભુ! મારા

નાથ! આપને જ્યારે મને કંઈક આપવું જ છે તો મારી છેવટની એક નાની નમ્ર વિનંતી છે તે પાદ રાખીને આપશો તો હું જન્મનો સર્ગ ગણાવશી.

'સાંભળો પ્રભુ!

'આજે આ સરયુ નદીને પાર મેં આપને વિનમ્રપૂર્વે કાંઈપણ લીધા સિવાય ઉતાવાં છે; તે તો જી રીતે હું એક દિવસ ભવસાગરને કિનારે આવીને જીભો દોહાઈશ. પ્રભુ! તે દિવસે ભવસાગરને સામે કાંઈ પાર જિતરવા મારી પાસે એક ફૂટી બદામ પણ નહિ હોય. આજે આ મારા હાથ પગ અને ગળામાં જે ધૈર્ય પહેર્યું છે, તે પણ ધરતી ધૈર્યે ઉતારી લાઈ ફરી. અને જીવનની શેષ સંધ્યાએ અતિ લીધું થઈ ગયેલો હું, ભવસાગરને કિનારે આવીને પોરોલો દોહાઈશ. ભગવાન રામચંદ્રજી! આપ તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છો, તે દિવસે આપ મને આવા જ પ્રેમથી ભવસાગરને કિનારેથી સામે પાર ઉતારી દેજો.

'પ્રભુ! આ મરીમ ગુહરાજની તે દિવસે જરૂર લાજ આપજી સાચવજો. આપને જ્યારે મારા પ્રત્યે લાવ થયો છે તો આટલું માગી લઉં છું, જરૂર, આપજો.' ભગવાન રામચંદ્રજી ગુહરાજની પ્રેમવાણીને પોતાના હૃદયમાં સમાવીને ગુણગણા બની વનતાસને પથે આગળ આપ્યા.

★

પ્રો. નરસાઈ ડા. પટેલ

પ્રીતમ, આવ!

મનમોહન હે પ્રીતમ, આવ!
હૃદયગુહાથી જીતો નાહ,
તુંહી તુંહીનો અવિરત સાદ!
તું વિણ રૂએ શે' દિલલાવ!
મનમોહન હે પ્રીતમ, આવ!
હૃદયવીણાનો આવે રે! સ્વર
વારે વારે એક જ સમ પર!

પ્રીતમણે શો અકલ પ્રભાવ!
મનમોહન હે પ્રીતમ, આવ!
યુગયુગથી બાણે પ્યારી હું
તારે કાલે તલસી રહી છું!
તું જ સુકાની ને તું રે! નાથ!
મનમોહન હે પ્રીતમ, આવ!

★

નેવનાં પાણી

જિન્લ(પૂર્વ) શાકિઠી)ના એક અલ્પાસુ અને સાહિત્યરસિક સંવર્જન તરીકે બલ્લીતા લેખક અહીં એક સામાજિક પ્રશ્નને છણતો પ્રસંગ આલેખે છે. લેખકની કલમની વેગલી શૈલી અને સચોટ પાત્રાલેખન આ પ્રસંગને વાચનથી અને વિચારણીય પણ બનાવે છે.....

૧૭૭ તો રાતનાં માંડ માંડ મને જાંપ વળ્યો ત્યાં તો ટેલીફોન આવ્યો કે તમે ઘેર છો ને ? હું હમણું જ આવી પહોંચું છું.

અમારું ગામ પ્રમાણમાં નાનું ગણાય. તેમાંના 'પાંચ પ્યારે'માંના હું એક ગણાઉં. ધંધો વડીલાતનો અને ફરસદ મળ્યે કંઈકે શોખ ખાતર પણ સામાજિક, રાજકીય કાર્યોમાં ભાગ લઉં પણ ખરા—એટલે અવારનવાર ફેટલીયે વ્યક્તિઓ મળવા પૂછવા સલાહ સંચના લેવા આવે ખરી.

આથી જ્યારે મને ટેલીફોન મળ્યો ત્યારે હું એમની ઇનેબરી કરતો ખેડો. અને એ આવ્યા તેવા જ કંઈકે ગભરાટ લઈને આવ્યા તેમ લાગ્યું. ધણાના અવિરત સંપર્કમાં આવ્યા પછી કોઈ વ્યક્તિ કેમ અને શા કારણે આવી છે તેનું પારખું હું તાત્કાલિક કરી લઉં છું. અને મારા અનુમાનમાં હવે તો ભાગ્યે જ ફેર પડે છે.

સાફરે ગામ એમને 'કાકા' કહેવું. જે કે મારા તો એ નહોતના સંબંધી સાથ. કાકાનું વ્યક્તિત્વ પણ જબ્બર, ગામમાં જ નહિ પરંતુ આસપાસના પરગણામાં પણ એમને 'પારકી છઠીના જગનાર' તરીકે ગણના થાય. કોઈ સાચું માંડુ હોય ત્યાં કાકા ન હોય તે ન બને. કોઈ પરણ્યું-મરણ્યું હોય ત્યાં કાકાની હાજરી ન હોય તો જીલું જીલું લાગે. કોઈ 'પંખીડાં' જોડી જનાં હોય એની ગંધ કાકાને પહેલેથી જ મળી હોય. કોઈ સામાજિક પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં કાકાનું મોવડીપદ અચૂક માન્ય રખાયું જ હોય. આમ કાકાનું વ્યક્તિત્વ સીધી કે આડકતરી રીતે અમારા ગામે સ્વીકારી લીધું હતું. જરૂર જણાય ત્યાં કાકા સખત પણ ચર્મ શક્તા તેમ પ્રેમાળ પણ એટલા જ બની શકતા. કોઈ ચમર-બંધીને છૂડું કહેવું હોય તો કાકા જ કહી શકે. અરે

રાજદરવારામાં પણ કાકાની લાગવમ જળી. ધારે તો કોઈને ધાકધમકી મારે હેડમાં પણ પુરાવી દે અને ધારે તો કોઈને છોડાવી પણ દે. કાકા વર્ષોથી વિદ્યુર. સંતાનોને પણ પાંખો આવી ગયેલી એટલે સૌ સૌને માથો બાંધીને બેસી ગયેલ. 'કાકા'એ લીલી સુધી પણ ખૂબ ખૂબ બેચેલી—માન-અપમાનની કોઈ ખેરના નહિ. કોઈકેનું કંઈકે કરી છૂટવું એ એની દાનત. પછી દુશ્મન પણ કેમ ન હોય ! કોઈને આર્થિક બીંસ પડી હોય તો 'કાકા'ના હાથમુચરકા સાથ જ.

આવા કાકા જ્યારે 'ગભરાટ' લઈને આવે ત્યારે મને ત્રિમાસણ ન માય તો બીજું શાય પણ શું ? અને જ્યારે એમણે એમનો અંતરનો અજાણો હાલવ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે આવા પારકી છઠીના જગનારનો સવાલ સામાજિક નહિ પણ 'સાઈકોલોજીકલ' (માનસશાસ્ત્રીય) રીતે તપાસવાનો રહેશે.

કાકાને એક દીકરી—કાકાને એ દીકરી પર હેત પણ અપાર. જે કોઈ અનુપમા પર વાતસલ્પના ધોષ હાલવી શકાય તો પછી આ તો પડેનું લોહી હતું. વળી દીકરીની રદિયાળી ભત. કાકાને એટલે દીકરી ઉપર હેત ખૂબ ખૂબ હતું. એનાં લગન કયાં ત્યારે તો કાકાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહીં પણ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ગણાય. એ લગનમાં કાકાએ મણા નહિ રાખેલી. અને જ્યારે એને શ્વસુરગૃહે વળાવી ત્યારે કાકા શું પેકે પેકે મૂકાને શમા છે ! જાણે વગડો પણ એમની સાથે ન વિલાપે અડચો હોય ! પત્નીની ગેરહાજરી અને છેલ્લો દીકરીનાં વળામણાં. વહાલસોણું પિતૃહૃદય ન કોપે ત્યારે કોપે પણ કયારે ? દીકરીને ધરતી ધર-વખરી હાલવી હાલવીને આવી દીધી. જાણે પોતાની જિંદગીનાં એકડે એકથી નવમંડળ ન કરવા હોય !

અને દીકરીની વિદાય પછી કાકા ગોકળે અને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ગૂંચવાઈ ગયા.

પણ હજી તો પરંપરાનાં પાનેતર પણ ઊતરાઈ નહોતાં દાંપત્યજીવનની સુરભિ પૂરી ગણતી ન માણી ત્યાં તો કાકાની જનનીના ધાવણની શેઠ જેવી થીમી દીકરીને સાસરવાસે ફાળ્યું નહિ અને કાકા જેતું નામ એણે તો જેમ મામની પચ્ચાત હાથમાં લે તેવી રીતે પોતાની આ પચ્ચાત પણ હાથ પર લીધી અને એક ધાને બે દુકાકા કર્યા. મારી દીકરીને હજી મારી વડલા જેવી છાયા છે. નમાઈ ભલે રહી પણ નળાપી થોડી જ હતી.

કાકાએ દીકરીના છૂટાછેડા ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મેળવી લીધા અને દીકરીએ પણ છૂટકારાનો દમ લીધો.

કાકાની સાથે દીકરી રહે પણ દીકરી તો પારકું ધન અને આ તો વળી એકું ધન. એને કયાં સુધી વિધુર પિતા સાથે રહે? કાકાને દીકરીના યુગલંગન કરવાની તાલાવેલી લાગી અને એક યુવાન પર કાકાનું અને દીકરીનું મન ઠંડું લાગ્યું. યુવાનના મનના મોરલા પણ ટહુકાર કરવા લાગ્યા અને કાકાએ થોડાક જ દિવસમાં દીકરીને પાછી ઠેકાણે પાડી દીધી.

જે કે દીકરીને અમારા મામની બાળુના શહેરમાં સાસરે તો વળાવી પણ કાકા એની અબર અંતર તો રાખતા જ રહે બન્ને પતિ-પત્ની કુખી ન થાય એની સંભાળ કાકા અદર્શિય રાખે જ રાખે—અને પાછા પોતાની પ્રવૃત્તિમાં જોગઈ જાય.

ત્રણ ચારેક વર્ષ આમ દીકરાનું પ્રસન્ન દાંપત્ય ચાલ્યું હતું. બે બોળા બહુકા લાડકા બાળુડાએ પણ મારનારેએ આપ્યા ત્યાં તો કાકાને કાને અફા પહેલ્લી કે દાકરીનું મન એના પતિ ઉપરથી જડીને કાઈ ત્રીજા યુવાન ઉપર ઠેકું છે. કાકા યુગ્મજા કે પોતાની જ દીકરી આવી કાં પાકી? કાકાએ બને એટલા પ્રયાસો કરી દીકરીને એ માર્ગે બતી વાળવાના પ્રયત્નો કર્યા. શહેર છોડાડી બીજા દૂર દૂરના ગામમાં

વસવાટ કરાવ્યો.

પણ ત્યાં પણ દેવ એના એ. પતિ કામે જાય ત્યાં પાછળથી પત્ની માઈલોનાં માઈલો દૂર જૂના શહેરમાં પાછી પાંદેચી જ હોય!

એમ એક દિવસ કાકાની દીકરી અને એનો પ્રેમી બન્ને બાળકોને સાથે લઈને ભાગ્યા—બીજા જ દેશમાં બીનરો પડ્યાં પ્રેમી પણ પરણેલા અને એને ઘેર પણ પરણેતર. આમ પ્રેમીની પરણેતર અને કાકાની દીકરીનો પતિ—બન્નેનાં સમજાવી રાખ થઈ ગઈ.

કાકાને જ્યારે દીકરીના ભાગી જવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે હતાશ કાકા મોઢા ઉપર ચઢરાટ લઈને મારી પાસે આવ્યા કે હવે આપણે શું કરવું?

જ્યારે દિમાલય અચ્ચુ સાથે, જ્યારે સરિતા સાગરથી રિપ્પી પડે ત્યારે અસલ કુખ થાય, કાકા જેવા કાકા બીજાનું કામ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં કરી દેનારે આજે આમ હતાશ થઈને ફસાઈ પડે ત્યારે અને પણ અસલ કુખ થયું.

કાકાએ ભાગેકુ છોડીને ચોટલો ઝાલીને પાછી લાવવાનું સૂચન કર્યું પણ આ સૂચન મને ના ગમ્યું. મને લાગ્યું કે આ સરાલનો નિવેડો તો મનસશાસ્ત્રીય રીતે લાવી સકાય મેં કાઈ પણ કરવાની કાકાને ના સુણાવી દીધી. મને ખાતરી જ હતી કે જે નારીનું મન બળે પુરુષો પરથી પતંગિયાની માફક જીડી ગયું એ નારી ત્રીજા પુરુષ ઉપર મન શી રીતે ઠેરવી શકશે? અને બન્યું પણ એમ જ.

દિલની બાજુ દારી ચૂંકેલી એ મજબુર જોરત હતાશ થઈને કાકા પાસે ધા ના નાખતી પાછી આવી.

કાકાએ માનવીમાંથી ‘મમી’ બની ગયેલી એ દીકરીને પાછી અપનાવી પણ લીધી.

હવે તો કાકા એની દીકરી અને એનાં બન્ને બાળકો સાથે ફરીને દરિયામ થયા. કાકા પાછા દીકરીને સતોષ અને આચરણ જોઈને મનડાની કુજમાં મદાલવા લાગ્યા. એના પતિને પણ સમજાવીને પાછો

બોલાવ્યો અને બંનેને પાછાં પોતાને ઘેર ભેગાં કરી દીધાં. કાકાએ પાછો મનમાં સંતોષ કેળવ્યો કે હવે તો મારી દીકરી ચોક્કસ ઠેકાણે પડી ગઈ.

એકાદ વર્ષ પછી કાકાને કાને વાત આવી કે કોઈ ચોચા યુવાનની આવજા પાછળથી ઘેર વધી પડી છે અને કાકા ચેકિયા. ખચરદારી ખૂબ રાખી અને કાકાના બહોળા હાથે આ વાતને પણ ધરખો દીધી.

પણ પછી તો બંને પતિ પત્નીનું દાંપત્ય કથળી ગયું. સમાજમાં લગભગ પત્ની જે ન ફાવે તો ના છૂટે પતિથી છૂટાછેડા લે પરંતુ કાકાના કિસ્સામાં તો પતિએ પત્નીથી છૂટાછેડા લેવા પ્રયાસ કર્યો અને નેવતાં પાણી મોઢે ચઢાવવા જેવો ઘાટ ધડ્યો. પણ કાકાને હજી મનમાં જીંડે જીંડે આશા હતી કે વેલ પાંગરે પણ ખરી. એટલે કાકાએ દીકરીને જરાપણ ન દૂભાય એમ સુખસંલભીમાં દુઆડી દીધી અને એના પતિને કામચલાઉ બીજા શહેરમાં કામે લગાડી દીધાં. કાકાના મનથી દાંપત્યની વેલ પાંગરવાનો આ એક કોયડો હતો ત્યારે ભરમને ફૂંકવાથી જેમ ભારેલા અંગારા પ્રબલે તેમ કાકાની દીકરીની હવસતા પણ પ્રબલથી જીડી.

એક દિવસે કાકાને એવતણી મળી કે કોઈ મુસલમાન યુવકનો કાકાની દીકરી સાથે વ્યહવાર છે ત્યારે તો કાકાની જાંઘ વેરણ થઈ ગઈ. આમ હવસની હાટડી માંડનાર દીકરીનો કોયડો ઉઠેલવા ધાર્યો હતો તે કરતાં કયાંય જુદી રીતે જ ગૂંચવાઈ ગયો. કાકાએ પોતાની લાગણ્ય સમજાવટ અને આગરૂ બધાને ત્રાજવે મૂકી આ કોયડાનો ઉકેલ શોધવા ક્ષિપ્ર માર્ગો પણ કાર્યત્

ન નીવડ્યાં. અચાનક એક દિવસે કાકાની બાંગેકું દીકરીએ પોત પ્રકાશ્યું અને એના મુસ્લિમ પ્રેમી સાથે બંને બાળકોને લઈને ન્યાં પ્રથમ લગ્નનાં મંગણ મંગડ્યાં હતાં, ન્યાં પ્રસન્ન દામ્પત્યની સરવાણી ફરી હતી ત્યાં જ વસવાટ શરૂ કર્યો.

આમ છંડેચોક કાકાની દીકરી પોતાના દ્વિતીય પતિ તરફથી છૂટાછેડા મેળવ્યા સિવાય ધર્માતર કરીને એક મુસ્લિમ યુવકના ધરમાં ભેસી ગઈ.

કાકાની વાતસલ્પતાની જીર્ણિતી ગળે આ ફટકા અસહ્ય નિવડ્યો. એનું હરિયાણું હૈયું નંદવાઈ ગયું અને એ પારકા છઠ્ઠીનો ભગનાર હવે પોતાની જ હૈવાવરાળમાં બ્લકાઈ ગયો. કાકા એ શહેરમાં જઈ પોતાની દીકરીનાં બાળકોને તો જીપારી લાવ્યા પણ દીકરીની તથા જ મૂકી દીધી—ભણે મરી જ ન ગઈ હોય એમ એનાથી હાથ ધોઈ નાખ્યા.

આમ હાથ ધોયે પણ હૃદયના ધા શોડ જ ધોવાય છે? કાકાને હૃદયરોગનો હુમલો થયો પણ એમાંથી એના પૂર્વ ભવના પુણ્યે કે પછી આ ભવની જનતા જનાઈનની સેવાએ જીમરી લીધાં.

પણ કાકા હવે પારકાના છઠ્ઠીના ભગરણ સાથે દીકરીનાં બંને બાળકો મારે પણ ભગરણ કરતા રહે છે. દરેક સ્ત્રી કે પુરુષ જીવનમાં ખ્યેષ લઈને જીવે છે. જિંદગી સાશ્વત નથી પણ રમૂતિ સાશ્વત છે તે ખ્યેષ કાકાએ જિંદગીમાં પરાવ્યું પણ એની બાંગેકું દીકરીમાં એ ખ્યેષ પરાવી ન શક્યા. એની દીકરી ધર્માતર કર્યા પછી પણ જીવનની ગળે ઠરીકામ થશે તે પણ કાકાને મન એક અણઉકેલ કોયડો હતો.

હુંગરાળ પ્રદેશોમાં—ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતના હુંગરાળ પ્રદેશોમાં શ્રોમાસામાં તો પશુઓ લીહું ધાસ ચરી શકે છે પરંતુ ત્યાર પછી ધાસ જામતું બંધ પડે છે અને નવેબરથી જૂન સુધીના ગાળામાં ઘણા જ એછા વારો મળતા હોવાથી પશુઓને સૂકું ધાસ નીરવું પડે છે; જે ખાસ ચોપક ઉત્તરો ધરાવતું નથી.

આ ઉપરથી સીમલા ખાતેની કૃષિ સંશોધન સંસ્થા ‘હન્ડિયન એગ્રિકલ્ચરલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’માં વિવિધ પ્રકારનાં ઘાસ, બાજી, છોડવા, વગેરે સંજ્ઞામાં અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેને પરિણામે એમ જણાવું છે, કે હુસન નામનો એક છોડવો કદાચ આ હેતુ માટે અતુલ્ય થઈ પડશે.

હુસન શ્રદ્ધપથી જીવે છે, તેમજ પશુઓ માટે પોષિક વસ્તુ પણ સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે. વળી ઘણાં વર્ષો સુધી એનો સંગ્રહ સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહે છે. વળી એ જમીનનું ધોવાણ પણ અટકાવે છે.

સાહિત્ય અને માનવજીવન

વિદ્વાનો કહે છે કે 'સાહિત્ય પ્રખરે સર્જે' છે અને પ્રભુ સાહિત્યને સર્જે છે.' આ કથનમાં જ માનવી અને પશુઓ પ્રાણીઓ વચ્ચેનો ભેદ બતાવી આપ્યો છે. આકાર વિહાર નિદ્રા અને ભય આ તો જીવંત પ્રાણીઓમાં રહેલ સામ્ય તરવોનો નિર્દેશ કરે છે પરંતુ સાહિત્ય, સંગીત અને કલા એ ઉચ્ચ કોટીનાં તત્વો વડે આપણે પશુઓથી જુદા પડીએ છીએ. એક જગ્યાએ સાહિત્ય, સંગીત કળાહીન માનવીને માત્ર પશુ જ નથી કહ્યો, તેના ગુણરહિત માનવી માટે સુંદર કટાક્ષ વિનોદ કયો છે કે આપો માનવી પશુ ઉપર ઉપકાર કરે છે કારણ તે પાસ ખાનો નથી! તાત્પર્ય એ કે સાહિત્યસર્જન પશુ માનવસર્જન જેટલું જ જૂનું છે—પૂરાણું છે.

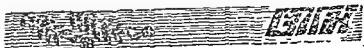
જેમ આપણા શરીરનાં યંત્રોની ક્રિયા પ્રક્રિયા આસોષધ્વાસ રૂધિરાબીસરણ વગેરે સાત કે અસાત રીતે ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ સતત સાહજિક આસ્થા જ કરે છે; પછી બસે તે એક અનભિષ્ટ બાળકનું શરીર હોય કે કોઈ મહાન સમર્થ ગાની કે નિષ્ણાત ઝેકટરનું શરીર હોય. દરે માત્ર એટલો જ કે બાળક તે વસ્તુથી અનભિષ્ટ અબળાય છે અને તેથી તેનાં બધોનો નિયમન સ્વીકારતું નથી. જ્યારે નિષ્ણાત તે વસ્તુથી સાત હોવાથી સમજ-પૂર્વક એ કિમ્બોને સાથ આપે છે, શરીરને વિકસાવે છે. સાહિત્ય વિના માનવી જીવી શકતો જ નથી. સાત તેની મજા માણે છે આનંદ લૂટે છે રાણે છે જ્યારે બાળકરૂપી અસાની સાહિત્યને ઝોળાળી શકતો નથી.

શું નાના બાળકને હાલરડાં ગમતાં નથી? દાદીમા, બહેન કે માતાના કંઈમાંથી ગવાતાં વાત્સલ્યગીતાં ગધુર હાલરડાંમાંથી બાળક કેટલો કેટલો પ્રેરણા પીએ છે? એ શું સાહિત્ય નથી? બાળકને એવવતા કૃદવતા રમ્યા-

લિ'ભ(પૂર્વ આફ્રિકા)ની સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રાણ-રૂપ અને ગુણરૂપી સાહિત્યનાં અર્થમાં અરચાસુ અહીં સાહિત્ય વિષે વિચારપૂર્વકની પાતો ૧૯૫૬ કરે છે. તે બરેબર વાચનીય અને મનનીય પાણુ છે.....

ડા. 'પા-પા પગલી, સોનાની ઝાલી', 'મૂંડ રે હાથી મૂંડ તારી સુંદમાં કમળાજી' જેવાં જોડકણાં તેમના હૈયાને આનંદની મસ્તીથી ભરી દે છે. અરે! તેમને ખવડાવતાં 'ચાંદાપોળી દુધમાં ઝોળાળી વગેરે જોડક-ણાંમાં કેવો પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકાર સમયેલો છે? પછી બાળક જરા મોટું થાય છે ત્યારે 'ધોધી પાણી', 'આવ રે વરસાદ ધેતરિયાં પરસાદ', 'અચ્છા મચ્છા કારેલો' જેવાં અર્થહીન સાહિત્યના વિનોદમાં રાચતાં થાય છે. આવાં અર્થહીન સાહિત્ય ઉપર હમણાં જ શ્રીમતી વિનોદીનીગેન નીલક કે સુંદર ભેખ લખ્યો છે જે સાહિત્યના અભ્યાસને વાંચવાની જરૂર ખરી. વળી તેમના જીવનમાં કાદાજીની વાતો, દાદીમાની વાતો, પરી-ઝાની વાતો, પુરાણની વાતો, રમુજી ટુચક વગેરે કેવી કેવી લાવનાં ભાષીત કરે છે? આવી વાતોઓમાં રહેલ કડુણા દયા-દાસ્ય ભય, ચીય' લાગણી પ્રેમ ભીમિ'ઓનો આવેગ સાહસિક વૃત્તિ, આ બધું બાલહૃદયને ચેતનવતું નથી કરતું? કુવ ચેદૈયા જેવી વાતો તેમના ચિત્તમાં ધાર્મિકતા નથી ઉત્પન્ન કરતી? કૃષ્ણ સુકામા કે એકલવ્યની વાતોએ ગુરુભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને પૂરતી નથી? અને આ રીતે ત્રણેય અભળણે સાહિત્ય કલા અને સંગીત માનવીના વિકાસ સાથે વિક્ષિ પામે જ છે, આપોઆપ વિકસે જ છે.

બાળકમાંથી માનવી મોટું થાય છે, વિકસે છે, કાઈ ભણે છે તો કાઈ અભણ અક્ષરજ્ઞાન વિનાનું રહે છે તો પણ આ અક્ષરજ્ઞાનહીન માનવ પશુ સાહિત્ય વિના જીવી જ શકતું નથી તમે અમજીવી માનવીઓનાં ગીતો સંભળ્યાં છે? હલેસાં ભારતી આરભોનાં કે દળણાં દળની સ્ત્રીના કંઈમાંથી નીકળતું સરીડું સંગીત સાંભળ્યું છે? જગતના કોઈપણ ખૂણામાં અમજીવી ગાનનીની લિન્ન લિન્ન કિયાએતુ' સાહિત્યસર્જન હોય જ છે પછી બચે તે લાકડાં કાપતો કહિયારો હોય કે

હળ હાંકતો ખેડૂત હોય, લણ્ણણી કરતી સ્ત્રી હોય કે સોનિટ ઉપર દીપણી દીપતી સ્ત્રી હોય ! કે કોઈલાટ ચારણને મુખે શીયાંકથા, અનુભવકથા કોઈ પ્રવાસ વર્ણન કે કોઈ દ્રશ્યવર્ણન—અરે નજીવી કોઈ ખાલ પરતુનું વર્ણન પણ બે સાંભળ્યું હોય તો ખરેખર આપણને લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી કે જીવનનું ખરું સાહિત્ય તો અહીં જ સહાર ભર્યું છે. જે લાખા, જે શબ્દરચના પ્રળ જીવનમાં, માનવીનાં અંતરે લાગ-જીભોનાં પૂર વહેવારે, વીરત્વના ધોધ ઉછળાવે કે હાસ્યરસના કૂચારા ઉડાવે કે અદ્ભુત દ્રશ્યો રજૂ કરી કલ્પનાને ગગનગામી બનાવે કે કરુણતા અશ્રુઓની ધારા વર્ષાવે, કે પ્રભુ પ્રત્યે અંતરની સાચી આરજી રજૂ કરે તેને શું સાહિત્ય ન કહેવાય ? કિન્તુ એ અનભિજ્ઞ માનવી તેને સાહિત્ય તરીકે સમજતા નથી. આવા લોકસાહિત્યને શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈએ એકત્ર કરવાનું પ્રથમ પગલું ભર્યું. પછી જગ્યા શ્રી ગોકુળદાસ રાયચૂરા અને છેવટે શ્રી મેઘાણીભાઈને તેા તેના નાહ જ લાગેલો. ગામડે ગામમાં, વગડે વગડા વીંધીને તેમણે એ વાણી-સાહિત્યને કલમહારા ઉતાલ્યું અને એ રીતે મેઘાણીભાઈ તેમની વાણીના **manifestation of expression** બન્યા. આપણાં લગભગીતો જુઓ, સુવાનીની મરતીનાં ગીતો વર્ણનો જુઓ. એક મરત યુવાનને કળાયેલ મોરલા સાથે સરખાવે છે. ન્યારે એ જ રીતે યુવતીને હૈયાની મોરલી, જીવનમાં ટક્કતી કાયલ કે ઉછરેલી નાયતી રંગભીની ટેલડ સાથે સરખાવે છે. અત્યારે જો કે પ્રથા બધે થઈ છે પણ જીવનને આરે પહેંચીશું તો જગ્યાશે કે એ ચતુરતા મરશીઆના હૃદયવેષક રાણા સાંભળ્યાં હોય તો ગમે તેવો કાળખાંડ પથ્થરદિલો માનવી પણ પીગળ્યા વિના રહેતો નથી. કહેવાનું એ જ કે જેમ કરતુરી મૂળને પોતાની પાસે રહેલા અમૂલ્ય કરતુરીનાં ખળનાંતું લાન નથી અને તે તો અગ્રાત દશામાં જ જીવન પૂણું કરે છે. તે જ પ્રમાણે ધરતીનું નેસર્ગિક ધાવણ ધાવેલાં કુદરતનાં માનવીને પોતાની પાસે રહેલાં અખૂટ સાહિત્ય લાંઝ-રતું લાન હોતું જ નથી. છતાંય સાહિત્ય જ તેના

જીવનને અગ્રાત રીતે ધડે છે અને અગ્રાતપણે તેના જીવનમાં સાહિત્ય વણાયેલું જ છે તે નિર્વિવાદ છે.

ન્યારે બીજો માનવી મોટો ચત્તાં શાળા મહાશાળામાં કોલેજમાં ભણે, ખૂચ વાંચ્યું, બુદ્ધિનો વિકાસ સાધ્યો, અને કવિરૂપે, લેખકરૂપે વાર્તાકાર કે નવલકથાકાર રૂપે એથીય વધુ જીંચ કક્ષાએ પહેંચી ફિલોસોફર રૂપે કે ઇતિહાસકારરૂપે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખેડાણ કરી, જગત પાસે ચિરંજીવ અને ચિરસ્થાયી સાહિત્ય મૂક્યું. પોતાની મૂઠ શક્તિ વડે માનવીને વધુ સુંદર સુરેખ સુસંસ્કૃત અને રસિક બનાવવાનો તેણે પ્રયાસ આદર્યો, આ રીતે સર્ગાયેલું સાહિત્ય એ માત્ર તેના જીવનનો પાઘો નથી, જીવનને આપનો કે માત્ર દર્પણ જ નથી. પરન્તુ તેના પ્રતિબિંબનમાંથી બહોતો સમાજ માટે ગેંચી સંદેશ છે. દર્પણ માનવજીવનની કુરૂપતા બતાવવા નહિ પણ સુન્દરતા બતાવી સૌન્દર્યની અભિરૂચી જગૃત કરે છે. આમ સાહિત્ય અને જીવન એકબીજાને પરાસ્પરાવલંબી છે, શું માની કે શું અમાની. પરન્તુ એકને આપણે તિરસ્કૃત કરીએ છીએ ન્યારે બીજાને પૂજીએ છીએ. વરતુત: તે સત્ય પણ છે. કારણ કે માની જીવનમાં સાહિત્યને અપનાવી, સ્થાન આપી પશુકોટીથી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર જીવનને લઈ જાય છે અને એ જીર્વ-જીવનમાં રાચે છે. તે માનવજીવનની મહત્તા સાચક કરે છે. આવા માનવી માત્ર સ્થૂલ મહત્તામાં ન રાચતા જીવનના અનુભવનો નીચોડ વાણી અને કલમહારા મૂર્તરવરૂપે નવલકથા, નવલિકા, કાવ્ય વર્ણન કે વર્તાતદ્ધારા ધડે છે. તત્ત્વજ્ઞાની તેથી જરા વધુ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહેંચી છે પરન્તુ તેમનું સૌનું કાયક્ષેત્ર જીવનની આશા, ભાવના, આદર્શો અને સિદ્ધિઓ બંધકત કરવાનું, ઉલ્લાસ રંગવાનું, પ્રેરણાવારિ સીંચવાનું, સાંતિ આપવાનું હોય છે. તેઓ તેવા આનંદમાં જ મરત રહે છે અને રાચે છે.

પરિણામે જગતને અગર સાહિત્યકાગે મિલ્ટન કે રોડ્સ-પીઅર, કાલિદાસ કે ભવભૂતિ, નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલ, ગોવર્ધનરામ કે મુનશી જેવા મળે છે. દેશ દેશના

સાહિત્યસ્વામીઓ છે. અમર સાહિત્યકૃતિઓ છે. ધનિ-
કેના વૈભવી આલયો ટકતાં નથી પણ અમર સાહિત્ય
વડે સાહિત્યસ્વામીઓ અમર છે. તેવા સાહિત્ય
સામ્રાટોનું સાહિત્ય તો Ever green છે. કાળ
અને સ્થળથી પર છે. તો એવું સાહિત્ય શા માટે ન
વિકસાવવું ?

પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે ઋષિમુનિઓને સાહિત્યની
સ્વયંભૂ ભિમિંઓ જાગી, સર્વને જિગતો જોઈ સમુદ્રને
છીછળતો જોઈ સાહિત્ય સરન્ધુ. ઉપાકાળનું વર્ણન
સરન્ધુ. ઉપા એટલે પુરાણી છતાં સદા યુવાન, સાદી
સરળ ભાષામાં ઋગ્વેદની કવિતા આપણી પાસે કમશઃ
અક્ષરશઃ અઘાપિ છે તે જ ખતાવી આપે છે કે
સાહિત્યની પ્રાચીનતા કેટલી વર્ષોજૂની છે ?

ઋગ્વેદની ઉત્તર કવિતા પછી મધ્યયુગમાં આઘકવિ
વાલ્મીકીને ભાસ થાય છે. એક સુંદર સરિતાતટે
શાંત મનોરમ્ય વન્યપ્રદેશમાં તપોમય જીવન ગામના
ઋષિ કે જેમનું જીવન યાનોપાસના માટે જ હોય
છે તેવા ઋષિ એક દિવસ રનાન કરવા જાય છે.
અને કૌન્ય પદ્મીને વીંધતા પારખિને જોઈને તેમના
મુખમાંથી હંઠાબદ્ધ વાણી નીકળી પડે છે, અને તે
આઠ આઠ અક્ષરોના ચાર પદોનો અનુષ્ટુપ છંદ
રચાય છે. અને તેમાંથી રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય
સર્જાયું. એ રામાયણ જીવનને સ્પર્શતા કરુણા, વીર,
શૃંગાર, હાસ્ય વગેરે સધળા રસો વાસ્તવિક જીવનના
ચિન્ન ચિન્ન પ્રસંગોના વર્ણનો, સમાજશ્રેષ્ઠ આદર્શો
વગેરે સધળું આવી જાય છે. ત્યારપછી યોદ્ધા કહ્યું
કિસકે ભાષામાં પરન્તુ મહાભારતનો મહાત્રય જનતા
સમક્ષે શ્રી વ્યાસ ભગવાને મૂક્યો. આ જન્મે ત્રયોનાં
મૂળમૂલ તત્ત્વોએ પ્રેરણા પાઈ કવિ કાલિદાસ કે
બાણ બલકૃતિ જેવા કવિઓ પાસે રઘુવંશ,
શાકુન્તલ, વેણીસંહાર કે ઉત્તરરામ ચરિત જેવું સુંદર
ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય સર્જાયું. પછી તો આ જન્મે મહાન
ત્રયોની પ્રેરણા દિલ્હિસ્તાનના જંગાળ મહારાષ્ટ્ર
ગુજરાત ઉત્તરદિલ્હ વગેરે અનેક પ્રાંતના સાહિત્ય

શીરામણીએ પીને જનતા સમક્ષ સૌની પ્રાંતીય ભાષા
દ્વારા સાહિત્ય સર્જન કર્યું.

પશ્ચિમમાં યુરોપ તરફ દૃષ્ટિ નાખીશું તો જ્યારી કે
આપણી સંસ્કૃત ભાષા જેટલી જ તેમની આદ્યભાષા
ગ્રીક અને લેટિનમાં વર્ણલ અને હોમર જેવા કવિઓ
મહાત્રયો લખી ગયા અને તેમાંથી પ્રેરણા લીધી
મિલ્ટન શેક્સપીઅર જેવાએ, જર્મનના ગેટે જેવાએ,
કે કાન્સના સાહિત્યસ્રોતોએ, અને તેઓએ ત્યાં અમર
સાહિત્ય સર્જ્યું. આ રીતે દરેક દેશમાં જનતામાં
ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જાયું છે અને તે સાહિત્યે માનવ-
જીવનમાં એવું ઉચ્ચતમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે તે
સાહિત્ય માનવના અસ્તિત્વ જેટલું જ અમર છે. જ્યાં
સુધી જગત ઉપર માનવી હશે ત્યાં સુધી એ સાહિત્ય
પણ જીવંત રહેશે.

શ્રી વાલ્મીકીને શ્રી નારદજીએ કહ્યું કે 'તમે આ
અનુષ્ટુપમાં રામચરિત લખો અને જ્યાં સુધી પૃથ્વી
ઉપર નહીં પર્વતોનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી તમારું
કાવ્ય અમર રહેશે.' કહેવાનું એ કે સાહિત્યની કોઈ
પણ ઉત્તમ કૃતિનું સ્થાન જગતમાં અમર છે. પછી
ભલે તે શેક્સપીઅર હોય કે કાલિદાસ, બ. ક. કોકોર
હોય કે નરસિંહરાવ હોય.

હિન્દુ અત્યારે યુગપલ્લવે થયો છે. જૂના સમયની શક્તિ
અને સમય જીવનકલ્પમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી. વિદ્યાનના
વિકાસ સાથે માનવી યંત્રનો સુત્રામ બનતો ગયો. સુખ
અને આરામના સાધનો વધી પડ્યાં. માનવીની
અંખના, મોહ, દેશને સમાજને વિષયને ઉપયોગી થાય
તેની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ છોડી ઇન્દ્રિયજન્ય
સુખોપભોગની પ્રવૃત્તિ તરફ વધુ ઢળી. યંત્રની મદદથી
મહેનત બંધી પરન્તુ ફેરસદમાં સાવિત્રતા રહી નહિ.
પરિણામે પ્રાચીન સમયમાં જે ઉત્તમ કલાકૃતિઓ,
સાહિત્યકૃતિઓ જનતાને સાંપડતી તેના દુકાળ પડવા
લાગ્યા. અત્યારે કાલિદાસ કે શેક્સપીઅર જેવા સમય
સાહિત્યકારો કેમ નથી ? કારણ ? તેમને રોલ્ફસેયર્માં
ફેરવાની તૃણ ન હતી. ફીજીઓને આઈન્ફોમ ખાવાની

અંખના ન હતી. તેમને તો માનવજાતને કલ્યાણકારી સાહિત્યકૃતિની બેઠ આપવાની તમન્ના હતી, ધમશ હતી, અંખના હતી. આવા સાહિત્યસ્વામીઓનો અત્યારે દુકાળ છે એટલું જ નહિ, પણ અત્યારના ધમાલોઆ ઝડપી યુગમાં આવી સાહિત્યકૃતિઓ વાંચવાનો પણ માનવીને સમય નથી. અત્યારની દોડતી દુનિયામાં વિદ્યુતની વિદ્યુતવેગી ટ્રેનમાં કે ગજનરાજની પાંખે બિડતા વિમાનમાં એકાદ નાની શી ટૂંકી વાતો વાંચવા જેટલો જ સમય છે. અત્યારે સર્જનની ધમશ નથી, પ્રયત્નશીલ રહેવાની જ્ઞતિ નથી. રેકર્ડથી સંચીત મળતું હોય તો સતાર શીખવાની અમામશ કોણ કરે ? કુદરતનું 'સોફ્ટ' કેમેરાની આંખથી ઝડપાતું-હોય ત્યાં પીંછી રંગ અને બોડની શી જરૂર ? વિજ્ઞાને સાહિત્યના સુખદાયી પવનને લસરીભૂત કરી નાખ્યો છે. આપણી સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરૂચિ દિનપ્રતિદિન નષ્ટાળી પડે છે. રસજ્ઞતિ કેહિત યઈ નય છે. જે માનવી સાચા સંગીતના સૂરમાં લીન યઈ દિવ્યતા તરફ જઈ રહી હોય તે જ અત્યારે એ ઉલ્લેખ આનંદ-વાણું રાખી યાત્રિક આનંદ માણતો અધોગતિને પથે વળી રહ્યો છે. ખરેખર આ આપણી શૌચનીય દશા છે.

જીવનમાં આનંદનો પ્રકાર જેમ જેમ દિનપ્રતિદિન હલકા થતો નય છે તેમ તેમ માનવીની અવનતિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ સમાજની અવનતિ થાય છે. વિજ્ઞાનથી મળતા કોઈ પણ ભૌતિક સુખ, સગવડતા, જીવનમાં શાંતિ—અનુપમ આનંદ આપી શકશે જ નહિ. ધરમાં સુંદર મિષ્ટાન્ન હોવા છતાં વન્ય ભોજનનું મન થાય છે. વૈભવી પ્રવાસીઓને કોઈ

વાર પગપાળા પ્રવાસનું કે પર્વતારોહણનું મન થાય છે. બુટકસ્ટેડ રહેનારને પણ કોઈવાર સમુદ્રતટે કે સરિતાને કાંઠે ખુલ્લા શરીરે પાણીમાં હીલોળા લેવાનું મન થાય છે. ડામરના સુંદર રાજરરતે દોડ્યા જતા માનવીને કોઈવાર વનદેડીએ દોડવાના અભિલાષ બને છે. આ બધું શું સૂચવે છે ? માનવીની સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરૂચી સ્વાભાવિક જ છે. વિજ્ઞાનના પરિભ્રમમાં દમ્પાય છે છતાં પણ સહેજ તક સાંપડતાં માનવી પુનઃ પ્રકૃતિજન્ય સ્વભાવ ઉપર આવી નય છે અને તે ખરેખર સુખદ ચિહ્ન છે. માનવ તે માનવ જ છે. પશુતા તરફ ઢળવા છતાં પાછો તે સ્વસ્થાને જઈ વસે છે. તે તો હમેશાં ઉચ્ચતા તરફ જ ઢળવા સર્જાયેલો છે. અને પોતાના દિવ્ય સ્થાને પહોંચવા જીવંતગામી પથે વળવા તેને સાહિત્યનાં સોપાન યસ્યાં જ પડશે.

આ ઉપરથી રપષ્ટ જેઈ શકાય છે કે જીવનનું પ્રતિનિષ્ઠ સાહિત્યમાં કેટલું કેટલું પડે છે ? સાહિત્યની અસર જીવનમાં કેટલી બધી બપોલેલી છે ? જેનું સાહિત્ય ઉચ્ચ ક્ષેત્રનું તેના સમાજ પણ ઉચ્ચ જ હોય છે. દેશની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવા, દેશનું ગૌરવ વધારવા સાહિત્ય એ એક ઉત્તમ સાધન છે. માટે જેટલા આપણે સાહિત્ય પ્રત્યે ઢળીશું તેટલો આપણે આત્મા દિવ્યતા તરફ આપણને, સમાજને, દેશને, વિશ્વને દોરી જશે. જેટલા તેનાથી અભિસુખ રહીશું તેટલા સ્વાર્થી અને સ્થૂલજીવી બનીશું. માટે સાહિત્ય એ માનવજીવનનું એક અંશ છે. અને તેને સુરક્ષિત રાખવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

ગોમાસામાં ભારતની યુગ્મ યુગ્મ નદીઓના પાણીમાં દાંભ મીઠાનું પ્રમાણ બોહું રહે છે. ત્યાર બાદ તે વધતું નય છે અને સૌથી વધુ સુધી મોસમ દરમ્યાન એટલે કે એપ્રિલ, મે, અને જૂનના થોડાક દિવસો દરમ્યાન નદી-ઓનું—ખાસ કરીને તાપી, કૃષ્ણા, ગોદાવરી અને નર્મદા, એ દક્ષિણની નદીઓનું પાણી મોટા પ્રમાણમાં દાંભ (સોડયુબલ) મીઠું ધરાવે છે. જ્યારે, અંબલ અને ચમુના સિવાયની ઉત્તરની નદીઓમાં સુધી મોસમ દરમ્યાન પણ મીઠાનું પ્રમાણ એટલું હોતું નથી. આનું કારણ એ છે, કે ઉત્તરની નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળતી હોઈને બરફને લીધે દાંભ મીઠાનું પ્રમાણ બોહું રહે છે, જ્યારે દક્ષિણની નદીઓને સુધી મોસમ દરમ્યાન તેમના કેચમેન્ટ વિસ્તારમાંથી પાણી મળતું હોવાથી અને એ નદીઓ પણ લંડી જગીન, ખડકે, વગેરેમાં યઈને વહેતી હોવાથી એ નદીઓમાં મીઠાનું પ્રમાણ વધુ રહે છે. આમાં એકમાત્ર અપવાદ કાવેરીનો છે. એનું કારણ કદાચ એ હોઈ શકે, કે એ નદીને જૂનના તેમ જ પશ્ચિમના એમ બન્ને ગોમાસાનો લાભ મળે છે.

નોંકરી શા માટે....?—આજે આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ કે ‘સ્રી શા માટે નોંકરી કરે?’ આપણા સમાજમાં આજે પણ આ પ્રશ્ન આપણી કલ્પનામાં ન આવે તેવી રીતે ચર્ચાઈ રહ્યો છે.

સ્રીને લણ્ણવી ગણાવી તૈયાર કરી. જ્ઞાન મળતાંની સાથે ‘તેની દષ્ટિ વિશાળ બની. તે રાજકીય સામાજિક પ્રશ્નો વિચારતી થઈ. એ વિચારને વહેવડાવવાની, પોતાના ભાવ વ્યક્ત કરવાની તમન્ના જાગી અને આમ સ્ત્રીશક્તિ જાગૃત બની. સ્રી તેના કુટુંબ પ્રત્યેની જ દુરજ અદા કરશે તો તે કંઈક અંશે સ્વાર્થી’ બની જશે. માત્ર ઘરની મર્યાદામાંથી બહાર ઠાઠી એની ભાવનાને વિકસાવી વિસ્તૃત બનાવશે તો વસુધૈવ કુટુંબકમ્—વિશ્વ એ જ પોતાનું કુટુંબ છે એ ભાવના જાગૃત રહેશે. આપણા વિશાળ દેશમાં આપણે એક જ નથી રહેતાં પણ આપણાં બીજાં ભાંડુઓ વસે છે અને તેમને પણ આપણી શક્તિ સુજળ ઉપયોગી થવાની આપણી દુરજ છે. હવે અહીંયા બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ‘શા માટે તે વળતર લઈ સેવા કરવાની જાંબના સેવે?’ આપણે ત્યાં મધ્યમ વર્ગ ઘણો મોટો છે. કુટુંબમાં એક પુરુષ જ કમાતો હોય ત્યારે ભરણપોષણમાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે. એવે સમયે સ્રી સંકોચ છોડી પહેલ કરે તો કુટુંબને ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

બીજો વર્ગ જે પેસાદાર છે તે પોતાની માનદ્ સેવા આપી શકે છે. પરંતુ કાર્યમાં જે ગંભીરતા જળવાવી જોઈએ તેનો અહીં અભાવ દેખાય છે. દુરજિયાત અને મરજિયાતને તફાવત પડી બંધ છે. કીર્તિની લોહપત્તા વધતી બંધ છે અને કાર્યમાં એકરત નહિ થતાં વ્યવસ્થિતતા નથી જળવાતી. જ્યારે વળતર લઈને કામ કરવામાં જવાબદારી અને કાર્યની પાછળ સર્વ શક્તિ અર્પી તેને કેમ દીધાવી ઊઠવું તે ભાવના જાગૃત હોય છે.

બન્ને વર્ગના લેલ જોયા પછી સમાજમાં પ્રવર્તતી બધી પ્રત્યે પણ ધ્યાન એવાય છે. બેઠા બેઠા પૈસા મળતા હોય તો શરીરને તરફી આપવાનું મન નથી થતું. આપણામાં વસુધૈવ કુટુંબકમ્નો અભાવ છે. એ ભાવના કેળવવા માટે મૂળ પાયા તરફ નજર નાખવી જોઈએ અને બાળકમાં તે સંસ્કાર રેઠવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરવામાં આવે તો જરૂર ભાવિ નાગરિકો એ સ્વાર્થી મનોવૃત્તિને છોડી, પોતાના એકલા માટે નહિ પણ દેશની ઉન્નતિમાં જ પોતાની ઉન્નતિ જોશે. અને તેમાંથી જ વિશ્વની ઉન્નતિનો આદર્શ કેળવાશે.

મોટી 'સર્વિસ'

‘મારી ખાની ઇચ્છા અને જિજ્ઞાસીની મોટી ‘સર્વિસ’ લગાડી દેવાની છે.’ લીલુએ અધૂરા અભ્યાસે ઊઠી જવાનું કારણ દર્શાવ્યું અને તરત જ તેના વર્ગમાં એક મોટો પડથો પડ્યો. લીલુના શુભ સમાચાર સાંભળી સૌને આનંદ તો થયો પણ સાથે સાથે લીલુ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી. માત્ર ચાર જ મહિના તેનો કેસ પૂરો કરવામાં આકી હતા એટલા માટે તે અભ્યાસ છેડી દે તે સૌને ઠંજ્યું. અને લીલુ ઉપર પ્રશ્નોની ઝડી વરસી રહી.

લીલુ મેટ્રિક પાસ થયા પછી મોન્ટેસોરીનો એક વર્ષનો કેસ કરવા માટે દાખલ થઈ હતી. અભ્યાસની પાછળ તેનો કોઈ જ ઇરાદો કે સ્વપ્નાં સેવેલાં નહોતાં. તે તો માત્ર વખત પસાર કરવા અને લણતી છોકરીઓની લગ્નના ખતારમાં ક્રિમ્મત પણ મોટી અંકાય એટલે જ લણી રહી હતી. ત્યાં અચાનક તેનું સગપણ નક્કી થયું. અને લગ્ન પણ તુરતમાં જ લેવાયાં. એટલે અભ્યાસ તો તેને ટોલસે ચડાવી મૂકવો જ રહ્યો. અભ્યાસની પાછળ પડી પૂરો કરવાની તમન્ના લીલુમાં પણ એછી અને લગ્ન થયા પછી તેની જરૂર પણ શી પડવાની હતી એવી માન્યતા ધરાવતી લીલુ તેની ખહેનપણીઓ સાથે ચર્ચા કરી રહી હતી.

‘લીલુ, તું આમ અધૂરો અભ્યાસ મૂકી દે તે તને ગમે ? લગ્ન થોડાં મોડાં લીધાં હોત તો ? અને લગ્ન પછી પણ તું શું અભ્યાસ ન કરી શકે ?’

લીલુ એક અને પ્રશ્ન પૂછનાર ઘણાં પણ

બધા જ પ્રશ્નો સરવાળે સરખા જ હોય.

લીલુએ તરત જ કહ્યું : ‘હવે લણીને શું કામ છે ? મારે કયાં કમાવા જવું છે ! આ તો આટલો વખત ઘેર બેઠાં હતાં તે થયું કે લાવને કંઈક કરું અને જોમ જ આ કેસમાં દાખલ થઈ ગઈ. જો કે જો વખતે અધૂરો મૂકવાનો કોઈ ખ્યાલ મારામાં નહોતો.’

‘તો પછી લીલુ, અમારી તને વિનંતી છે કે તું લગ્ન પછી તારા પતિ વગેરેની રજા લઈને અધૂરો રહેલો કેસ પૂરો કર. માત્ર ચાર જ મહિના માટે આટલી બધી કરેલી મહેનતને નિષ્ફળ બનાવે જો સારું નથી કરતી. સ્ત્રી લણે છે, જ્ઞાન મેળવે છે તે માત્ર કમાવા માટે જ કરે છે એવું તું કેમ માને છે ? આ કેસ તો કોઈપણ સ્ત્રી, જે પોતાના બાવિને ઉજાવળ બનાવવા ઇચ્છતી હોય તેને ઉપયોગી થાય તેવો છે. તું લગ્ન કરીશ એટલે સંસારી જન્મળો તને ઘેરી વળશે. એમાંથી સુકત રહેવા આવું કંઈક લાથું તારી પાસે હશે તો તું તારા કુટુંબને સારી રીતે કેળવી શકીશ.’

‘પરંતુ લીલુ આજે તો એવા ‘સુક’માં હતી કે આ બધું સાંભળવાની તેને તવરાશ નહોતી. એના જડ વિચારોથી એનું મગજ ઘેરાયેલું હતું. ‘મને લઈ જનાર વ્યક્તિ શું મારું પેટ ભરી નહિ શકે ? એટલી તાકાત તો જરૂર એનામાં હશે.’

‘લીલુ, તું આ શું બોલી રહી છે ? માત્ર તારું પેટ ભરાવવા જ તું લગ્ન કરી રહી છે ? લગ્નની પાછળનું હાઈ સમજવા તે ક્યારેય પ્રયત્ન નથી કર્યો ?’

પેટ ભરાવવા શખે તો માઝા મૂકી ચર્ચામાં બાકી જ ન મૂક્યું. વિનોદમાંથી ગંભીર સ્વરૂપ અને ગાંભીર્યમાંથી વિનોદ શરૂ થયો.

છેવટે એક બહેને ઊભા થઈ લીહુને સમજાવવા કમર કસી અને લીહુને વિચાર કરતી કરી મૂકી. 'લીહુ, એક જ દાખલો આપું તે સાંભળ. પેલાં બહેન લગ્ન પછી આટલાં વર્ષે ભણવા આવ્યાં છે તે શું તેમને તેમના પતિ કમાઈ ને નહિ લાવી આપતા હોય! રહી રહીને હવે એમને જ્ઞાન મેળવવાની ભૂખ કેમ જાગી હશે! દરેક વ્યક્તિએ હવેના આ જમાનામાં જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે. પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાની આવડતની જરૂર છે. અને તે આપણા ભવિષ્ય માટે બન્નેને લાભદાયી છે. મેળવેલું જ્ઞાન કેઈ દિવસ નિષ્ફળ નથી જતું. એ દ્વારા મળતા લાભની એ બાજુ તો ચોક્કસ છે. આજનું બાળક તે ભવિષ્યનો નાગરિક છે, તેનામાં સરકાર જેવા રેકાર્ડે તેવું જ બાળક થશે. હવે આ બધી જવાબદારી કેની છે? માતાપિતાની. અને તેમાં આ કેળવણી બાળકને માટે કેટલી બધી ઉપયોગી! બીજું, ભવિષ્યમાં કચાદેય પણ જરૂર લાગે ત્યારે ગમે તેવા સંજોગોમાં નોકરી મેળવવાનું સાધન છે.'

લીહુના ગળે વાત ઊતરતી ગઈ અને પોતાની લગ્ન પાછળની કદવનાથી વિચાર કરતી થઈ ગઈ. શિક્ષકાગ્રેન પણ ચર્ચામાં ઊઠાં ઊતર્યાં અને લીહુએ અવ્યાસ પૂરે કરી ડિપ્લોમાં મેળવવાની ખાતરી આપી.

પારકી પંચાત

‘લોકોને મોઢે કંઈ એાછાં તાળાં દેવાય છે ?

કોઈપણ વાતનું મોટું સ્વરૂપ આપવું, ગમે તેમ વાતો કરવી, એ બધું તો એમને રાજનું થઈ પડ્યું હોય છે.’ સરોજે કમલિનીને કહ્યું.

સરોજ અને કમલિની બન્ને બેનપણીઓ હતી. બન્નેનો વ્યવસાય એવો હતો કે તેઓ ભાગ્યે જ મળી શકતાં. અને મળતાં ત્યારે નિરાંતે મન હળવાં કરતાં.

કમલિનીએ તરત પૂછ્યું, ‘કેમ, શું વાત છે ?’

‘પેલા ચોતરે થતી પારકી પંચાતની તો તને ખબર છે આ વખતે તેમાં હું પણ અડપઈ છું. કમલભાઈ સાથે મારે સાડું બને છે એ બધાંની આંખમાં ખૂંચે છે. કહે છે કે ‘કમલ સાથેનો સરોજનો સંબંધ કમલની પત્નીને જરાય ગમતો નથી.’ અને આવી રીતે ઘણી બધી વાતો કરે છે.’

સરોજની વાત ઉપરથી જ કમલિનીને આ બધા ખ્યાલ આવી ગયો હતો. કમલિનીને પણ થયું કે સત્ય હકીકત ક્યાંથી બધાંને કહેવા બેસવાનાં હતાં! સરોજની વાત હકીકતમાં ‘તો સાવ નિરાણી હતી. સરોજ અને કમલને ખરેખર સાડું બનતું. એની પોતાની અંગત વાનો કરી મન હળવું કરતી. કમલની પત્ની રેખા બધું જ જાણતી. એ પણ અવારનવાર સરોજને મળતી. સાથે ફરવા જતાં. એમ ત્રણેય જણ એકબીજામાં ખૂબ રસ લેતાં હતાં. અને ખબર છે કે સરોજનો કમલ સાથેનો સંબંધ વિકરશે ત્યારે પહેલો જ ખુલાસો એનો એ હશે કે ‘રેખાને કોઈપણ જાતની જો આ સંબંધથી માઠી અસર થતી હોય તો મારે આપણે સંબંધ આગળ વધવા નથી દેવો. કોઈનું

પણ અંગત જીવન બગાડવાનો મને શો હક !
 અને એથી મને કાયદો શું !' સરોજ ખૂબ જ
 સમજુ, વ્યવહારુ છોકરી હતી. એને ખાળકો
 હતાં, પતિ હતા અને કુટુંબમાં બીજાં બધાં
 પણ હતાં. સરોજ અને કમલ એક જ મંડળમાં
 મંત્રી હતાં અને તેથી મંડળના કામે તેમને
 અવારનવાર મળવાનું થતું. અને ધીમે ધીમે
 આમ મિત્રતા વધી. સરોજને પતિ સાથે
 બનતું તો હતું જ. પરંતુ પતિની કેટલીક
 વિચિત્રતાઓથી તે ખૂબ કંટાળતી. જો કે
 એણે સહન કરવામાં બાકી નહોતું રાખ્યું.
 પણ સ્વજન જેવું કોઈક મળી જાય તો
 દિલની બધી જ વાતો કહેવાઈ જાય છે. અને
 આપણે તો આજે પણ કહીએ છીએ : ગમે
 તેવું દુઃખ હોય તોપણ તમારા કોઈ સ્વજન
 પાસે જઈ તેને કહી નાખશો તો મન હળવું
 થશે અને જીવનનો સંતોષ પ્રાપ્ત થશે. કમલિ-
 નીને એ પણ ખબર છે કે તેણે રેખા સાથે આ
 અંગે કેટલીય વાર ચર્ચા કરી હશે. કોઈપણ
 વ્યક્તિનું દિલ હલાતું હોય તો તેના વર્તન
 ઉપરથી તરત જ ખ્યાલ આવી જાય એટલે
 રેખા ઉપર ઉપરનો સંબંધ રાખી રહી હતી
 તેવું પણ નહોતું. ઊલટું સરોજ પાસેથી તો
 તે કેટલુંય નવું નવું શીખી હતી. કમલિનીને તો
 આ બધી જ વાતની ખબર હતી. એટલે તેણે
 સરોજને કંડી પાકી : 'લોકોની એવી વાતો
 તું મન ઉપર શા માટે લે છે ? ચોંતરે બેઠાં
 હોય અને કોઈ વ્યક્તિ હાથમાં આવી હોય
 તો પછી તેને છોડે ખરાં ? તું ક્યાં નથી
 બહુતી પેલા રમણલાલની વાત ? એમની વાતો
 કરવામાં ક્યાં બાકી રાખી હતી ? વાતમાં

માલ હોય તોપણ પૈસાદારની સાથે કેટલી
 મોટી ! પૈસાવાળાને ત્યાં બધું જ પોસાય.
 એમની ગરજ બધાંને હોય. અને છતાંપણ
 એ પૂરાણ કેવું લાંબુ ચાલ્યું ? અને તારે તો
 ક્યાં છપાવવાનું હતું કે તારે એવો કોઈ ઇરાદો
 હતો ! તારા કુટુંબમાં વડીલો : પણ બાળે જ
 છે ને ? જ્યાંસુધી ઘરની વ્યક્તિ છ'છેડે નહિ
 ત્યાંસુધી નિરાંત રાખવી. તારા મનમાં પણ
 એ ભાવ ઉત્પન્ન થવાનો નથી તેની મને
 ખાતરી છે. કામધંધા ન હોય ત્યારે કુધલી-
 માંથી પારકી પંચાત વધતી જાય છે, એમાં
 એમને ખૂબ આનંદ આવતો હોય છે.'

સરોજને એ જ વધુ લાગ્યું કે 'લોકો બરા-
 બર જાણ્યા વગર, સાચું ખોટું' જોયા વગર
 શા માટે આમ વાતો વહેતી મૂકતાં હશે ?
 બીજાની હરેજામાં જ્યારે મૂકી દે છે ત્યારે
 ખૂબ લાગી આવે છે. કથારેય ખોટો ભાવ
 મનમાં ઉત્પન્ન થયો નથી. પછી લોકોના મોં
 તળે કેમ આવી જવાય !'

'ચાલ્યા કરે દુનિયામાં બધું એવું જ, એક
 વર્ગ જ એવો છે કે એને એવી વાતોમાં
 ખૂબ જ મગા પડે છે. એને આપણે ખંધ
 નહિ કરી ચકોએ. જમાનો બદલાતો જાય છે
 એ તું ન ભૂલ.' કમલિનીએ સમજાવ્યું અને
 સરોજ કંડી પડી.

બરબાદી

નીલમને છેલ્લા કેટલાક દિવસથી ઉદાસ જોઈને
 કૃષ્ણા વિચારમાં પડી ગઈ. ગમે વધે નાપાસ
 થયા પછી નીલમ કંઈક નિરાશા સેવી રહી
 હતી. કૃષ્ણા એને ખૂબ સમજાવતી અને

હિંમત રાખીને ફરીથી તૈયારી કરવા તેને હિંમત આપતી.

નીલમ અને કૃષ્ણા બન્ને બહેનપણીઓ એક જ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. નીલમ દસમીમાં નાપાસ થઈ અને કૃષ્ણા પાસ થઈ ગઈ. બન્ને બહેનપણીઓ વર્ગમાંથી છૂટી પડી. તેમને સતત સહવાસ ઓછો થઈ ગયો. નીલમ પોતાની બેદરકારીને કારણે નાપાસ થઈ હતી તેને તેને ખ્યાલ હતો છતાં તે ખૂબ દુઃખી થઈ. બીજે વર્ષે એ જ નિરાશ હૃદયે તે અભ્યાસમાં પરોવવા લાગી.

બન્ને સખીઓ વારંવાર મળતી. ઘેર અને બહાર કયાંય ફરવા જવું હોય કે એવા સ્થળે સાથે જ જતાં. પણ ધીમે ધીમે નીલમમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. કૃષ્ણાનો સહવાસ તેને ગમતો પણ તે રમેશના પરિચયમાં આવી. ઝાઝી બુદ્ધિ દોડાવવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. રમેશ કોણ છે, કેવો છે તે વિચારવાની તેને જરૂર નહોતી. ધીમે ધીમે પ્રેમનું ધરણું ફૂટવા લાગ્યું અને લાગણીઓનો દોર છૂટો મૂકાયો. કૃષ્ણા નીલમને ઓછી મળતી પણ રમેશ સાથેના તેના વધતા પરિચયની તેને ખબર પડી અને તે ખૂબ ગભરાઈ. રમેશ એક ઠેક નિશાળીઓ અને શુંડા જેવો હતો. બીજી એ ત્રણ છોકરીઓને તેણે આવી જ રીતે ફસાવેલી તેને તેને ખ્યાલ હતો. ભણવામાં તે તે ક્યારેય ગતિ પરોવતો નહિ અને આમ છોકરીઓ પાછળ દોડાદોડ કરતો. ન્યારે નીલમ અણુધ અને અજ્ઞાત હતી તેને રમેશનો બીજો કોઈ જ પરિચય નહોતો. તે તે એનું

સારું સારું વર્તન જોઈને એની તરફ ખેંચાઈ. આંખ મળી અને પ્રેમ જાગ્યો. એમ સીનેમામાં જોઈએ છીએ તેવી નીલમની દશા હતી. તેના ઉપર સીનેમાની અસર સારી હતી. એકની એક દીકરી હતી. માતાપિતાની ઇચ્છા તેને ચારે બાજુનું જ્ઞાન આપવાની હતી. દીકરી પોતાના પગ પર લિલી રહી શકે એટલું તો એને શીખવવું જોઈએ તેમ તેઓ દંડતાથી માનતાં હતાં. નીલમ પણ ખૂબ હોંશથી બધું શીખતી હતી. ત્યાં અચાનક તે રમેશના સંકંબમાં સપડાઈ.

મા-બાપથી બિલકુલ છાની રીતે તેઓ મળતાં હળતાં. પણ દસમીનું આખું વર્ષ તે પહેલાંનો ઉત્સાહ ગુમાવી બેઠી હતી. અને તેથી જ તે નાપાસ થયેલ. કૃષ્ણાને આ હકીકતની મોટી ખબર પડી પણ ખબર પડી ત્યારે તેણે નીલમને ચેતવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. પણ રમેશની પાછળ ગાંડી થયેલી નીલમ એ બધું સમજવાને ખૂબ દૂર હતી. નીલમનું મન તેા ધીમે ધીમે વધુ પ્રભવળ બનવા લાગ્યું. રમેશ કંઈ જ કરતો નહોતો, તેમજ ભણેલો પણ નહોતો કે બીજી કોઈ આવડત નહોતી જેને કારણે તે નેકરી કરી શકે. પણ નીલમ તેા પોતે કમાઈને ખવરાવવા તૈયાર થયેલી. અપૂરું ભણતર મૂકીને એક દિવસ તેઓ બન્ને લાગી ગયાં. તેનાં માળાપે શોધખોળ કરી મૂકી. તેમને તેા સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો એવું વિચિત્ર બની ગયું.

કૃષ્ણા નીલમના વિચારે ખૂબ દુઃખી થવા લાગી. કારણ તે એક શુંડાના હાથમાં સપ-

હાઈ હતી. કાલ ભઠીને એને ફેંકી દેશે તો નીલમનું શું ? નીલમ આગળ કોઈપણ પગલું ભરે તે પહેલાં નીલમ પકડાઈ ગઈ. પણ તે એકની બે નથી થતી. ભાર દઈને કહે છે કે 'પોતે ક્યું' છે તે સાચું છે. રમેશના પાશ નીચે એવી આવી ગઈ છે કે તેને સમજાવવી અતિ કઠણ થઈ પડ્યું.

આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર આજની

સીનેસાની અસર નીચે જોવાતી દરેક વ્યક્તિને કંઈ પણ કાર્ય સમજી વિચારીને કરવા આ બોધપાઠ વિચારવા જેવો છે. જિંદગીનો પ્રશ્ન એટલો સહેલો નથી કે તેને ગમે તેમ હલ કરી શકાય. આવે જે નથી સમજતું તે ભવિષ્યમાં દુઃખી દુઃખી કરી નાખે છે અને ત્યારે પોતાનું એવું કોઈજ નથી હોતું. 'કર્યા કરમ ભોગવે જ છૂટકો' એમ કહીને સૌ કોઈ ખસી નાંચે છે.

સાબાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

એક માળાનાં ત્રણ પાંખી (ભાગ ૧-૨) : સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ. પાનાં ૨૨૪+૨૩૮. રૂ. ૮/—.
ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, સુરત. અનન્તને આરે : મધુકર રાંધેરિયા. પાનાં ૧૧૪. રૂ. ૧/—, દે. ના.
કલ્પરસ સહાય, મુંબઈ, ૧. માનવરજીવનનું સ્વર્ગ : લે. પ્ર. કૃષ્ણકાન્ત સો. કડકીઆ. પાનાં ૭૫.
રૂ. ૧/—, દેવગઢ બારીઆ. સોવિધેત સંઘની શિક્ષણ પદ્ધતિ : એફ. કેરોલેવ. પાનાં ૬૬. રૂ. ૦/૫૦.
સોવિધેત દેશ કોપીલય, મુંબઈ, ૮ અનંગરાગ : સિવકુમાર જોષી. પાનાં ૪૬૫. રૂ. ૬/૫૦.
પડઘા દુખી ગયા : અન્દકાન્ત બક્ષી. પાનાં ૨૨૭. રૂ. ૪/—અનેતા પ્રકાશક : રવાતિ પ્રકાશન,
મુંબઈ, ૩. મુંબઈ રાજ્યનો ભાડાનિયમન ધારો : નટવરલાલ સુ. કચ્છર. પાનાં ૧૪૪.
રૂ. ૩/૭૫. અન્દકાન્ત ચી. વોરા, અમદાવાદ, ૧. જીવનનું બાજુ : સં. મગનભાઈ પટેલ. પાનાં ૭૬.
રૂ. ૦/૫૦. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. વિનોબાજીને : ખુશાલભાઈ ગો. પટેલ. પાનાં ૨૬.
રૂ. ૦/૨૦. મુમરાત ખેડૂત સંઘ, નવસારી. અમુચાદની કળા : નમીનદાસ પારેખ. પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦.
બુક્કાનેતા મર્મ : મહેન્દ્ર દેસાઈ. પાનાં ૩૬. રૂ. ૦/૪૦—અનેતા પ્રકાશક : પરિચય પુસ્તિકા પ્રાપ્તિ,
મુંબઈ, ૧. સંસારનાં વમળ : ઈશ્વર પેટલીકર. પાનાં ૩૫૫. રૂ. ૫/—, આકાશગંગા : ઈશ્વર
પેટલીકર. પાનાં ૨૮૫. રૂ. ૪/— શેર બેઝાં ગંગા : પીતાંબર પટેલ. પાનાં ૩૪૮. રૂ. ૫/—પરિવેશ :
ભાનુશંકર ઝો. વ્યાસ. પાનાં ૧૪૪. રૂ. ૨/૫૦. શૂન્યશેષ : સુનીલાલ મડિયા. પાનાં ૧૮૨. રૂ. ૨/૫૦.
—પરિવેશ પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, ૨. રમણસાલ દેસાઈની એક વાર્તાઓ :
સં. અનંતરાવ રાવળ : અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ. પાનાં ૨૩૫. રૂ. ૩/૨૫. વ્યાપારનો નવી ક્ષિતિજ :
જ્યોતિષસ હર્ષ. અનુ. નવીન શાહ. પાનાં ૧૧૩. રૂ. ૨/—, પરમાણુ આજે અને આવતી કાલે :
માર્ગરેટ ઝો. હાઈડ. અનુ. છોટુભાઈ સુથાર. પાનાં ૧૧૪. રૂ. ૬/૫૦. સ્વિશંકર મહારાજ : કનુભાઈ
વોરા. પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૬૦.—આરેવતા પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ, ૨.

ગ્રંથમોહી

અંગારલક્ષ્ય :

[લે. સિવકુમાર જોષી, પ્રકાશન બૂકર્સ ટ્રસ્ટ લિમિટેડ, ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ-૧; રૂ. ૧/૫૦]

મું અર્થ સરકારનું નાટ્યલેખનનું બીજું ઈનામ મેળવનાર ચતુરશી નાટક 'મહાનલ'નું આ નવા નામાભિધાનવાળું સુદિત સ્વરૂપ છે. ચહેરામાં નહિ પણ અંતરમાં રૂપાયે કલાકાર મનોજ દેહે રૂપાળા પણ અંતરમાં કદરૂપા નાના બાઈ કંઈપંની દેહ તેમ આત્મા બનેમાં સુંદર પત્ની મૃણાલની સહનુભૂતિભરી કલાસમજથી અરુણાએ કરાવેલા પ્રભુપવેશ્વરના દુઃખદ અનુભવે જન્માવેલી પોતાની કહેતા જૂની છાત્રનમાં કંઈક માધુર્ય અનુભવતો યાવ છે, ત્યાં ક્ષિપ્રીખાર અને પત્ની પરની સુત્રાંશ માલિકીની ભાવનાવાળા કંઈપં તેને તેની કલાકૃતિર સાથે બાળી નાખવા કહેલી તરફીયમાં મૃણાલ જ અગ્નિદાહ પામતાં જે કુચ્છ ધટના સરળપ છે તે આ નાટકનું વસ્તુ છે.

મનોજ અને મૃણાલનાં મનશ્ચિત્ત લેખક ઠીક સ્ફુલ્લતાથી ઉપસાવી શક્યા છે, પણ કંઈપંનું પાત્ર શરૂઆતથી અંત સુધી પ્રતીતિકર એટલે જેનાં વૃત્તિવર્તન રાસભાવિક લાગે તેવું હોવાની છાપ પાડવું નથી. એ થોડુંક નાટકી (dramatic) લાગે છે. જાને બાઈઆની માતા તથા જેનાં પાત્ર ધરની પરિચિત્તમાં કશું પરિચાનસાધક લાગેલી શકતાં ન હોઈ મોળાં ને અકિચિત્કર (passive) લાગે છે. બીજા અંક લેખકે મનોજ-મૃણાલનાં પાત્રલને ઉઠાવ આપવા થોભ્યો છે. એના ચિત્રકળા અંગેના સંવાદમાં લેખકે ચિત્રકળાની પોતાની જાણકારીના પ્રદર્શન પર થોડા

સંવમ રાખ્યો હોત તો એ વાચકો તથા પ્રેક્ષકોને ચક્રવે તેટલો પથરાત નહિ. એમ તો પહેલા અંકમાં પણ મનોજ અને તરુનો સંવાદ નાહક લાંબાઈ ગયો છે. નાટકમાં શ્રી સિવકુમાર જોષીની અભિનયની ધ્રુવ તથા નાટ્યલેખનની આવડતે બીજી રીતે પોતાનું કામ એવું કયું છે કે રંગભૂમિ એને જરૂર આપકારે એવું એ બન્યું છે. એનો સહસા આનંદો કુચ્છ અંત હલવરપસી છે. મૃણાલ અને મનોજનાં દેવાનું એમાં થવું પ્રકટ ન જાણે નાટકકારનું સાધ્ય હવું એમ આપણને લાગે.

નાટકને એક સારા એકાંકીમાં પરિવર્તિત કરવાનો પ્રયાસ શ્રી. સિવકુમારની નાટ્યકલાને કસીને વિકસાવવાનું સુપરિચ્છામ લાવે એવો અને ને તેના સ્વરૂપમાં પણ એક અભિનય લાંબા નાટક તરીકે એ જરૂર આવકારપાત્ર છે. મૌલિક નાટકો અત્યારે કયાં ક્યાં ને સારાં લખાય છે ? એ મહેલું લાગવા શ્રી. સિવકુમાર જોષી અત્યારે સારા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પણ ચિરંજીવ નાટ્યસર્જન માટે નિષ્ઠા અને એકાંકીના વાળી તપ કહેવાય એવી નાટ્યસાધના અનિવાર્ય ગણાય. એને માટે જોઈતી નિરાંત તેઓ મેળવે અને એકાંકી તથા પ્રકાશન પહેલાં એકમે વાર નાટકને સુધારવાની વૃત્તિ તેઓ કેળવે તો તેમનું નાટ્યસર્જન અધિક તેજસ્વી અને સાદિસદૃષ્ટિએ વધુ સંગીન બનશે નાટકલેખક તરીકેની તેમની શક્તિઓ તો અત્યારસુધીમાં પ્રગટ થયેલ તેમનાં એકાંકી તેમજ મોટાં નાટકોએ ખતાવી આપી છે જ.

સાંધ્યદીપ :

[લે. સિવકુમાર જોષી, ભારત પ્રકાશન, ટિંકા રોડ, અમદાવાદ; રૂ. ૧/૫૦]

છેલ્લાં કેટલાંક વરસમાં નાટ્યક્ષેત્રે પોતાની સૃજ અને શક્તિ દેખાડી ગયુના પાત્ર સર્જન ક્યોં રાખનાર શ્રી. શિવકુમાર જોષીનું ગુજરાતી નાટ્યમંડળની હરીફાઈમાં ફીલ્મનું ઈનામ મેળવનારું આ નાટક એક ચતુરકી ગંભીર નાટક છે. એનો દરેક અંક એક મોટા સળંગ પ્રવેશ જેવો છે. નાટકનું વસ્તુ આત્મ છે : મનોમહાન-દાસે દત્તક લીધેલ રતનલાલ અને તેના પત્ની-પુત્રી ડાસા પ્રત્યે તોછડું વર્તન કરતાં હોય છે ત્યારે ડાસાના ગત પુત્રની પુત્રી દરતી અત્યાર સુધી મંજરીને ધરમાં રાખી ડાસા એને બધી મિલકત નહું વિલ કરીને આપતા દુનિયાની ચિર વિદાય લે છે. ચારે અંકમાં જુદી જુદી પ્રકૃતિના પાત્રો (ડૉ. અમીન, અમથાજી, તિલક, નવલરામ વકીલ, નમિતા આદિ જેવાં સારા, અને રતનલાલ, લલિતા, લાવણ, પુંડરિક આદિ જેવાં ખરાબ) રંગભૂમિ પર લાવી પ્રેક્ષકોના ચિત્તને તેમની લીલામાં શોકાયેલાં રાખવાનું રંગભૂમિ દષ્ટિને લીધે લેખકને સારું કાળું છે. (રતનલાલ અને તેના કુટુંબીજનોનું ડાસા પ્રત્યેનું અંક ૧-૨માં) વર્તન (ડાસા ગમે ત્યારે વિલ ખદ્દી શકે એમ છે એ જાણે છે તો પણ) સ્વાભાવિકતાની દૃષ્ટિએ રાષયુક્ત લાગે છે. આવી પ્રકૃતિના રતનલાલ ડાસાએ મંજરીને ધરમાં રાખી તે પછી બાર વરસ સુધી કથું કથો વગર એ સહી જઈ ખેતી રહ્યો એ એના અંક ૧-૨ના વર્તન ને પાત્રવતી સાથે મેળ ન લે તેવું છે એમ પણ લાગે છે. નાટકમાં સંગીત અને નૃત્યની સગવડ પણ એની જરૂર પિછાનતા લેખકે કરી છે. નાટક બીજી રીતે સુવાચ્ય છે ને અભિનેય છે.

આપણો લોકસંસ્કૃતિ :

[લેખક, જયમદલ પરમાર, પ્રકાશક, ભારતી સાહિત્ય સંઘ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧; રૂ ૬/-]

આ પરવકના નામમાંના 'આપણી' શબ્દનો અર્થ છે 'સૌરાષ્ટ્રની.' સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો તેના લોક-સાહિત્યમાંથી મળતા પરિચય સ્વ. મેઘાણીના સૌરાષ્ટ્રીય લોકસાહિત્યના સંપાદન, ગાન-કથન અને રસદર્શી

વિવેચન-વિવરણ દ્વારા આપણને સુલભ બન્યો હતો. આ પુસ્તક એ દિશામાં આગળ વધી, સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનાં વિધાયક બળો, જુદી જુદી જાતિઓના પહેરવેશ, ગૃદશૈલોત્કલા, લોકનૃત્યો, ઉત્સવો, રાસગ-ગરબા, ભજનનક સતો અને તેમની ભજનવાણી, લોકોના ધર્મસંસ્કાર, ઈર્ષ્યાદિ અનેક બાબતો વિશે સમાજશાસ્ત્રનો તેમ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ નીરડે તેવા અવ્યાસ શાસ્ત્રીય કક્ષાએ રજૂ કરવા સફળ પ્રયાસ કરે છે. એના લેખક શ્રી. જયમદલ પરમાર એમના ઉછેર, સૌરાષ્ટ્રીય લોકજીવનના એમના નિત્ય-સંપર્ક અને નિરીક્ષણને બળે તેમજ લોકસાહિત્યના એમના જાંગ રસને લીધે આ લખવાના અધિકારી હતા જ. એ અધિકાર એમણે સૌરાષ્ટ્રની તળપદી સંસ્કૃતિના ધડતરનું ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન કરાવતા પહેલા પ્રકરણમાં રજૂ કરેલી માહિતી સંપ્રાપ્ત કરવા પોતાં લંબિલા વાચન-અમથી ઘણો વધારો પણ હોવાની સુખદ પ્રતીતિ પુસ્તક કરાવે છે.

પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ ખાસ ખ્યાન જેવું છે. સૌરાષ્ટ્રનાં બૃગોળ-ઈતિહાસ આલેખતાં જૂનકાળમાં મધ્ય પાપાણ યુગ અને વેદકાળ સુધી પદેથી લેખક જોડેજોડો અને હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથે નેના સંબંધ એમાં જોડી આપે છે. પુરુષોતાં દાદીમૂળ ને ઘોભિયા, ખેસ, લાંબા વાળ, શકુંઆકારની ટોપી, જીઝાનાં કેટલાંક ધરેણાં, એકલસીંગ રાઝનો એક ભજનમાંના ઉલ્લેખ —આ સફોતો પ્રવાહ તરીકે એમણે પ્રતીતિજનક ઉપયોગ કર્યો છે સૌરાષ્ટ્રની ગોપસંસ્કૃતિ, કૃષિસંસ્કૃતિ અને ક્ષાત્રસંસ્કૃતિમાં અસુરો, આયો, વાદવો, ગ્રાંઠો, શકો. હૂણો, અહીર, મેર, અને સિંધ કબજ તથા મારવાડથી આવેલી રજપૂત શાખાઓ, એ સૌનો કાલો સૂચવી સૌરાષ્ટ્રના આજસુધીના ઇતિહાસની વૈદગ્ય દૃષ્ટિથી ટૂંકી રૂપરેખા પણ લેખકે એ પ્રકરણમાં દોરી આપી છે. બીજું પ્રકરણ રાસ, રાસગ, ગરબી અને ગરબા વિશેનો અવ્યાસમેય છે. એમાં એ એમ સમૂહ કાવ્યપ્રકાર કે સગાન નૃપપ્રકારના વર્તમાન રવરૂપની ઐતિહાસિક અર્થો ખરાબર છે,

પણ રાસ, રાસગ, ગરબી અને ગરબાનાં પ્રકારો ભિન્ન ભિન્ન છે એ લેખકના પ્રતિપાદનને શાસ્ત્રીય લોકસાહિત્યની ભાષા અને દલીલોની પૂરતી મદદ મળી નથી, એવી છાપ પડે છે. લોકનૃત્યો પરનું એ પછીનું પ્રકરણ સારું લખાયું છે. એમાં સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી કામો—પદારો, કાળીઓ, ભરવાડો, મેર, આયરો. કણબીઓ—ના રાસ અને દિપ્તિનૃત્યના પ્રકારો વિશે સાધાર માહિતી ધીરસાદ છે, અને એમાં ગોપસંસ્કૃતિ, કૃષિસંસ્કૃતિ અને ક્ષાત્રસંસ્કૃતિની જેવી ન્યારી ન્યારી જાત જોઈ શકે તે બતાવાયું છે. લોકકલ્પને ભક્તિ-વૈરાગ્યના સંસ્કાર આપનાર સંપ્રદાયો, સંતો અને તેમની ભજનવાણીનો પરિચય કરાવતાં પછીનાં બે પ્રકરણોમાં મહેસરગુપ્તિનાં ભજનો અને 'પંડિત' તથા 'આત્મવાણી' નામથી જાણખાનાં ભજનોની વાનગી અર્થે સાથે લેખકે રજૂ કરી છે તે એ પ્રકરણોની ઉપયોગિતા વધારે છે. 'આપણું લોકસંગીત' પ્રકરણ લેખકની એ વિષયની જાણકારી સારી બતાવે છે. તેમાં શાસ્ત્રીય સંગીત કરતાં દેશી પ્રકારના લોકસંગીતની ન્યૂનાધિકતા લેખકે બરાબર બતાવી છે, અને લોકસંગીત માટે જનરુચિને કારણે તેને માથે લેખાગુએને કારણે અત્યારે જનમૂર્તિ એળખેલી પ્રત્યે ઇસાઈ કર્યો છે.

શ્રી જયમદલ ખરેખરના ખીલા જણાના હોય તો તે 'પ્રકૃતિપરાયણ લોકજીવન' અને 'ભક્તિ, શક્તિ અને સૌંદર્ય' એ કહેણીની છપાવાળી મેધાણીસીનાં બે મોટા પ્રકરણોમાં. એમાં એમણે સૌરાષ્ટ્રીય લોકસંસ્કારની વિશિષ્ટતાઓ (જેવી કે એની પ્રકૃતિપરાયણતા, ભોળી ધર્મજાણના, ક્ષોભ ને શૌર્યની ઉમદા પ્રચલિકાઓ, આતિથ્યવર્મ, તેજસ્વી નારીત્વ, વગેરે)ને એનાથી પેરસાતી છાતીએ રસમયો પરિચય સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યની સહાયથી કરાવ્યો છે. 'વસ્ત્રાલંકાર અને કળા' એ છેલ્લાં બે પાનનાં ભાગ સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી જાતોના પોષાક, ધર, ધર શણગાર, અને સ્ત્રીઓના હોર-આભરનાં ભરત તથા રસાઈ-કળા વિશે જેટલો માહિતીપૂર્ણ છે તેટલો

એવું આધુનિકીકરણ કરી વિના એના શુદ્ધ રૂપમાં એ લોક-કળાને જાગવવાની લેખકે દર્શાવેલી અગત્યને યોગ્ય આપવા આપણને લલચાવે એવો છે.

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ એકલી 'હિંદુ સંસ્કૃતિ' જ નથી. મુસલમાનો પણ ઘણા સમયથી સૌરાષ્ટ્રમાં વસી તેનાં સંતાન બની ગયા છે. લેખકે સીદીઓના 'ધમાલ' નામક નૃત્યપ્રકાર વિશે તેમજ મુસ્લિમ સંપ્રદાયોની સંતાવાણી, મહોરમની જીજ્વણી અને મહોરમનાં મરસિયા વિશે પરિચાયક માહિતી પુરતકમાં રજૂ કરી છે તે આથી યોગ્ય જ કહ્યું છે.

ઉપર દર્શાવેલી વિશિષ્ટતાઓ પછી પુસ્તકની ઉપયોગિતા રચ્યસિદ્ધ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવન અને લોકસાહિત્યના વ્યવ્યાસોમાં માટે, એટલે સમાજશાસ્ત્ર અને સાહિત્યના રસિકોમાં માટે, આ પુસ્તક એમનો એક મદદગાર સંદર્ભગ્રંથ બનશે. ખાસ અને આગળ મવાણીનાં ભજનો, આગી પંથ અને તેની ભજનવાણી, મહોરમના મરસિયા, વગેરે વિશે જેટલાક નમૂના સાથે જે માહિતી અત્રે રજૂ થઈ છે તે મેધાણીસંગ્રહિત લોકસાહિત્યમાં ઉમેરો કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના થર વિશે પુસ્તક પહેલીવાર એક જ સ્થળે સુસંકલિતરૂપે રજૂ થતી માહિતી આપે છે તે જ એની વિશિષ્ટતા છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકનૃત્યો અને વસ્ત્રાલંકાર તથા કળા વિશેની માહિતી પણ એની એટલી જ નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે. આ પુસ્તક લખીને શ્રી જયમદલ પરમાર જરૂર ધન્યરાદના અધિકારી બન્યા છે.

આવો ગ્રંથ બીજી-ત્રીજી આવૃત્તિ જરૂર બેવાનો. એવી ભવિષ્યની આવૃત્તિ વેળા પુસ્તકની ભાષા સંભાળી લેવાય એ જરૂરનું છે પુસ્તક ઉનાવળે લખાયું નહિ હોય તો ઉતાવળે છપાયું હોવાનો કણ્ઠી વિદ્ય તેમાં દેખાય છે. પહેલા જ પાનાના પહેલા પરિચયમાં બે વાર વપરાયેલ 'સમયનિર્માણ' શબ્દને ઠેકાણે 'સમયનિર્ણય' જોઈએ. પૃ ૮૪ પર 'લઘુકારાસ' ને ઠેકાણે 'લઘુકારાસ' જોઈએ. પૃ. ૩૨ પરનો 'ઐતિહાસિક નિરાધારીતાથી' એ અને પૃ ૪૬ પરનો 'ખેચર અને બૂચરમાં ગમન કરનારો' એ

પ્રયોગ રમૂજ પ્રેરે તેવા છે. પૃ. ૯૫ ના વચ્ચા મોડા પરિચ્છેદનું હેલ્થ વાક્ય અધૂરું છે અને છેલ્લા પરિચ્છેદનાં પહેલાં બે વાક્યમાંથી દરેકમાં થયેલો 'પણ' શબ્દનો પ્રયોગ બિનજરૂરી છે. પૃ. ૬૮ પર બીજા પરિચ્છેદમાં દ્વારાંમ ને નાનાલાલની વચ્ચાં 'મોડાદકરનું' નામ મૂકવું છે તે બરાબર નથી; 'મોડાદકરનું' નામ ઐતિહાસિક ક્રમે તેમ ગુણવત્તાની પણ દૃષ્ટિએ નાનાલાલ પાછો આવે. દેટલીક વાક્યરચનાઓ કઢંગી છે. દા. ત. પૃ. ૫૦ પરનું 'પહેલી ત્રણ લીટીમાં' વાક્ય ('સૌથી... આભારી છે') પૃ. ૬૮ પરનું 'સહેરોમાં...એક મેઘાણીના અપવાદ સિવાય' એ વાક્ય, અને 'પૃ. ૧૦૨ પરનું " 'એક એક ગોપી ને એક એક ગોપ' નરસિંહ મહેતા રાસને સાદશ્ય કરે છે' એ વાક્ય. હવે વાક્યમાં 'સાદશ્ય કરે છે' પ્રયોગ પણ જે અર્થમાં લેખક કરે છે તે અર્થમાં ખોટો છે. 'પ્રદાન' કે 'અપણું' માટે 'દેન' શબ્દનો પુસ્તકમાં વારંવાર થયેલો પ્રયોગ પણ ખૂબે તેવા છે. પૃ. ૬૯ ના નીચલા પરિચ્છેદમાં 'શિષ્ટ સાહિત્યના તોલ માપ' માટેના લેખકના 'એમાં ધણીવાર સંવાદ કરતાં વિસંવાદ વધારે હોય છે, કંપના કરતાં તર્ક વધારે હોય છે, હ્રદય કરતાં હુદ્દિનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોય છે, અને ભાવ કરતાં મુકિતએતુ' પ્રમાણ વધારે હોય છે: એ અર્થધન હોય છે પણ એમાં બિગિંજનક ધારતવ ધણી વાર ઉપેક્ષા પામે છે' એ શબ્દોનો અર્થ કરવા જતાં અભ્યાસી વાચક મુશ્કેલી અનુભવશે. ધણી બાબતમાં શાસ્ત્રીય કક્ષાએ પહેંચવામાં સફળ થયેલ આવા મૂલ્યવાન ગ્રંથમાં લેખકે વિધાનો તથા ભાષાની બાબતમાં શાસ્ત્રીય મોકસાઈ અને રખટાર્યતા વિશેષ સેવવી તેમના લાભમાં છે એટલું જ મિતલાવે સ્પષ્ટવું છે.

ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત : ભા. ૧થી ૫

[લે. ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ; પ્રાપ્તિસ્થાન, ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ-૧; કિંમત, અનુક્રમે રૂ. ૦/૭૫, ૮/૭૫, ૧/૨૫, ૧/-, ૧/૨૫]

સાપ્તરમ્તી આશ્રમ-રમારક દૂરદની મુચનાથી ગાંધી

રમારક સંપ્રદાયના નિયામક શ્રી. ચંદુલાલ દલાલે એ દૂરદ પાસેની સામગ્રી, 'ઈન્ડિયન એપિનિયન'ની કાપીલો અને બ્રિટિશ સરકારની બધુ ખૂટાને આધારે તૈયાર કરેલો ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડેલી સત્યાગ્રહ-લડતનો આગર ૧૯૦૬ થી જુલાઈ ૧૯૧૪ સુધીનો સ્તરોણ હેવાલ આ પુસ્તકના પાંચ ભાગમાં રજૂ થાય છે. ગાંધીજીએ પોતે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, પણ એ એમણે જેલમાં લખેલો, બધાં આધાર સામગ્રી એમને લભ્ય ન હતી. એ ઇતિહાસની દેટલીક પૂરક કહીએ જેમ શ્રી પ્રમુદાસ ગાંધીકૃત 'જીવનનું પરાંદ' માં તેમજ શ્રી રાવજીભાઈ પટેલકૃત 'ગાંધીજીની સાધના' માં તે પછી આપણને મળી છે તેમ આ પાંચ પુસ્તકમાં પણ મળે છે. તારીખો અને ખખાવેના ક્રમમાં આ ઇતિહાસ ગાંધીજી લિખિત દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં દેટસાક સુધારા પૂતા પુરાવાને બળે રજૂ કરે છે, એથી એનું ઇતિહાસ તરીકે પ્રામાણ્ય વિશેષ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓની સંકુચિત સ્વાર્થે પ્રેરેલી ગંદતી રંગદેપી નીતિ અને ગાંધીજીની નિષ્ઠાભરી નેતાગીરી નીચે ત્યાંની હિંદી દામે સાધેલ સંગઠન અને બતાવેલ આત્મજળના ઇતિહાસ સાથે જીવાન બેરિસ્ટર મોદન-દાસ ગાંધીનું સત્યાગ્રહવીર 'ગાંધીરાજ' માં અને દેશ-ભકત તપસ્વી કર્મચોગી મહાત્મા ગાંધીમાં જેનું ચિક-સિન રૂપાન્તર થયું એનો અદ્વય હેવાલ એમાં રજૂ થાય છે. અન્યાયના સામૂદિક અર્થિક પ્રતિકારના ભભ પ્રયોગરૂપ દક્ષિણ આફ્રિકાના એ સત્યાગ્રહયુદ્ધના નાના-મોડા દરેક મુદ્દાની રૂપરૂતા તેમ જ એ યુદ્ધના દરેક તબક્કાની સમજ આ પુસ્તકમાંથી વિશેષ મળશે. ૧૯૧૧ની હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે ગાંધીજીનું નામ વિચારાયેલું, એ દહીકત કદાચ પહેલીવાર આ પુસ્તકનો મોઢો ભાગ આપણને બળાવે છે. સખારટ સીધી છે અને લાપા સરળ તથા ખોટી ઝમક ચિનાની છે, પણ અંદરની સામગ્રીનું બળ એવું મુંદર છે કે વાચકને તે અંત લગી પકડી રાખે તેમ છે. શ્રી દલાલે તત્તમપતાપૂર્વક ર્નેદશ્ય-

અંથ-રમીક્ષા : ૧૨૧

ના, લક્ષિતશ્રમ—લઈને આ તૈયાર કરેલ છે. તે માટે તેમને અક્ષિનંદન આપવાં જોઈએ. ભાગ બીજાના પૃ. ૬૯ પર Racial conflict ને માટે 'આતુવ' શિક્ષક દાવાનળ' એવું બાપાતર એમણે કહ્યું છે તે ખરાખર નથી. એ નવી આશુતિ વેળા સમારી લેવાની જરૂર છે.

શકુંતલાનું ભૂત :

[લે. ચિત્રભાઈ બો. પટવા; પ્રકા. ગુજ'ર મંથરત્વ કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧; ૨. ૭/—]

આ પુસ્તક નવ એકાંકી નાટકોના સંગ્રહ છે. એના લેખક શ્રી. ચિત્રભાઈ પટવાની ખરી વૃત્તિ અને શક્તિ હાસ્યવિનોદની છે. એમને સીનેમા જોવાનો શોખ છે અને અમદાવાદની અવૈતનિક નાટ્યસંસ્થા રંગમંડળના તે સક્રિય સભ્ય છે. નાટકના આવા રસભર પોતે નાટ્યલેખન લખી વળ્યા છે, પણ તેમણે વિનોદરસ નિષ્પન્ન કરવા પર જ તેમનું લક્ષ્ય વિશેષ રહ્યું છે એમ આ પુસ્તકરૂપે રજૂ થતાં નવમંથરી આઠ નાટકો સિદ્ધ કરે છે. 'હું' કંઈ કરી બેસીશ 'માં પડોશીને પતિ તરીકે રજૂ કરી પતિને પડોશીનો પાઠ બજાવાની એક ચમત્કારક યુવતી એક સુરેલ પરિસ્થિતિને પ્રેક્ષકો માટે કેવી રમૂજભરી બનાવી તેમણી પાર ઊતરે છે એ દેખાડે છે. 'પાપડી' રંગબીરસિયા દીકરાના મિત્રોએ પોલીસનો વેશ ધરી પાપડી લેવા જતા પિતાની પાસેથી લાંચ લઈ તેને નાટ્યમંડળના પેટ્રૂન તે પૈસાથી બનાવી દીધાનો પ્રસંગ નાટ્યવિવેચ બનાવે છે. એક ચમત્કારક યુવતી વેપારીને તથા ડોક્ટરને બંનેને કેવી આબાદ મૂંડી મઠ એ 'બિલનાં નાણાં' એ ત્રીજા એકાંકીનું વસ્તુ છે. અકસ્માત બધા સંજોગોનો નેતારાઓએ લળતો જ અર્થ કરી એક યુવક—યુવતીને પ્રેમી ઠરાવી ખરબુદાવી દીધાં એવા વસ્તુનું 'પ્રભુલગન' માં લેખકે દળનું એકાંકી બનાવ્યું છે. 'ચાલો હિસાબ લખીએ' એ પત્ની પર એની જ હેંશથી પતિએ હિસાબનું કામ નાખતાં તે કેવી હેરાન

ચાય છે અને કેવા છત્રાશ પાળે છે તેનું નાટક છે. 'નોંખિયાના બારા' માં પરણ્યાવવા લાપક છોકરીઓનાં સગાંની મરતિવાઓ માટેની આપણા રૂઢિચુસ્ત સમાજની દેહી પદ્ધતિની અંબેશમાંથી રમૂજ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી લેખકે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરેલ છે. આજની મધ્યમવર્ગની જીવિઓનાં માનસ, ટેવો તે શોખને 'ચાલો ખરીદી કરવા જઈએ' દળવી રીતે નાટ્યવિવેચ બનાવે છે. પુસ્તકનું નામ જેના પરથી રાખ્યું છે તે 'શકુંતલાનું ભૂત' એ નાટક એક ચાલક યુવતીએ પ્રેક્ષક દુબ્ધન્ટ સાથે લગનનું ને યુક્તિ કરીને ગોઠવ્યું તેનાથી વિનોદલહરી કરાવવું નાટક છે. અપવાદ હોય તો એક જ નાટકનો. એ છે 'ડોરકીપરીના દેશ' માં એ ટાગોરના 'તાસેર દેશ' જેવું એક કલ્પનાપ્રધાન બાલનાટક, જેમાં બાળકોના પનગરસમાંથી નાટ્યવસ્તુ નિર્પણવાયું છે.

સંગ્રહનાં નવમંથરી સાત નાટકો આકાશવાણી પરથી રજૂ થયાં હતાં. રંગબીરસિયા પર કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓએ પણ એમનાં 'નોંખિયાના બારા', 'હું' કંઈ કરી બેસીશ' તથા 'બિલનાં નાણાં' જેવાં નાટકોને એકથી વધુ વાર બજાવ્યાં હોવાનું જાણ્યું છે. આ રચનાઓને આમ અક્ષિતેષ બનાવે છે એમની લેખકે ગોઠવેલી રમૂજ પરિસ્થિતિઓ જ નહિ, એમાં એમણે યોગ્યતા પાત્રો અને એમાં ખાસ કરીને એમનાં સંવાદ પણ. કેટલીક રચનાઓ તેના સંવાદોને લીધે જ કામ કાઢી જાય છે. નાટ્યોચિત' પરિસ્થિતિઓ કલ્પતાં શ્રી. પટવાને ફાવે છે અને એમની પાસે સંવાદકલા પણ દીક પ્રમાણમાં છે, તો આશા રાખી શકાય કે કોઈ મોટા વિષય લઈ બજાવાની વેળા એ. એક કલાક ચાલે એવાં મોટાં નાટક પણ એ કથારેક લખશે. એ ધરી મમત કરાવે એવાં આ ટ્યુકિયાં. જોનો રચનાએ એવી નાટ્યસાધનાની સારી પૂર્તાલીજ એમને આપી ગણાય. એમના નાટ્યલેખનનાં ક્ષેત્રમાં થયેલા આશ્રમનને આ સંગ્રહ જરૂર સ્વાગતમ્ને યોગ્ય ઠરાવે છે.

★

‘ ભારતી ’ની નવી સુંદર નવલકથાઓ

શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત	જનમદીપ	૩૦૫૦	નીરુ દેસાઈ અનુવાદિત
નવું લોહી	૫૦૦૦	તરણી ઓથે કુંગર	૪૦૦૦
નાં છટકે	૮૦૭૫	કાળજી કોટડી	૩૦૫૦
ફકીરો	૨૦૫૦	દુઃખનાં પોટલાં	૧૦૫૦
માનવીની ભવાઈ	૬૦૦૦	૨૫. સાને ગુરુજીકૃત	
મળેલા છવ	૪૦૭૫	આસ્તિક	૩૦૦૦
બીરુ સાથી	૫૦૦૦	પુનર્જન્મ	૩૦૦૦
વળામણી	૨૦૫૦	સોન્યામારુતિ ?	૩૦૨૫
સુરસિ	૪૦૫૦	કાન્તિ	૫૦૫૦
પાછલે ખારણે	૨૦૫૦	મેના	૩૦૦૦
શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહકૃત		શ્રી ડાહ્યાલાઈ પટેલકૃત	
ધર્મભગિની	૫૨૨૫	અતિમ આલિંગન	૪૦૫૦
હૈયાની ગ્રાપણ	૩૦૦૦	આત્રમંજરી	૩૦૭૫
અવતીનાથ	૫૦૫૦	વનની વાટે	૪૦૫૦
સિંધ, તારાં કૌયનાં		હિલાવરી	૨૦૨૫
સંભારણી	૪૦૦૦	શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય કૃત	
રૂપમતી	૫૦૫૦	મંગલસૂત્ર	૫૦૫૦
વિલોચના	૫૦૫૦	બાલુભાઈ વૈદ્યકૃત	
ભોળા ખેડૂત	૧૦૦૦	નંદમાણુ	૩૦૭૫
શ્રી ઇન્દિર પટેલીકૃત		ઉપમા	૫૦૦૦
લખ્યા લેખ	૪૦૦૦	શ્રી જયમદલ પરમારકૃત	
પંખીનો મેળો અને		અણખૂટ ધારા	૪૦૫૦
પાતાળ દૂવો	૫૦૫૦	શ્રી રા. ના. પાઠકકૃત	
કેવલવૃક્ષ	૬૦૦૦	જગતનો તાત	૫૦૨૫
મારી હૈયાસગડી	૫૦૦૦	શ્રી 'વિશ્વમિત્ર' કૃત	
ધરતીનો અવતાર	૨૦૫૦	મંગલયાત્રા	૪૦૨૫
કળિયુગ	૬૦૦૦	કોનો વિજય ?	૪૦૫૦
મધલાળ	૩૦૫૦		
આશાપંખી	૭૦૫૦		
ભવસાગર	૪૦૦૦		

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્ન-ડીઝ બીજી ' સ્ત્રી. અમદાવાદ, ૧

નૂતન વર્ષાભિનંદન

— હવે શિયાળાની સીઝન આવે છે —

શરીરમાં નવું લોહી લાવી,
હૃદયુષ્ટ બનાવે છે.

શરીર નીરોગી અને
ખડતલ થાય છે.

તા.....
આખું વરસ
નીરોગી રહેવા
'ચરક' ના

શિયાળામાં શક્તિનો સંચય
કરો અને થતા રોગોથી
રક્ષણ મેળવો.

આ શક્તિશાળી સ્વાસ્થ્ય
અને ખુશીઓ આપે છે.

— 'કેસરી સુવર્ણ કલ્પ' નું સેવન કરો —

- કેસર, કેસ્ટુરી, સોના-રૂપાનાં-પાન, અમર, મીઠાક પિષ્ટ, અશ્વક
બરમ, છવન, એલચી વગેરે સુગંધી અને કિંમતી દ્રવ્યોયુક્ત આ
નિર્બીજો માટે ખાસ આટલું છે.
- કીમતી દ્રવ્યો—વસાણાંઓ અને કેસરના ભાવો જોયે હોવા છતાં
પ્રત્યેક ઘરમાં ખાળક—માતા પિતા સુવાન વૃદ્ધો સોને લેવું જરૂરી
હોવાથી, પરવડે એવા ચાલુ ભાવે જ મળી શકે છે.

: કિંમત :

- ૧૦ તોલાનાં ૪-૫૦ પાંચ રતલની
- ૨૦ " ૮-૦૦ બરણીના
- ૪૦ " ૧૫-૦૦
- ૮૦ " ૨૭-૫૦ રૂ. ૬૨-૫૦

ભારત તેમજ પરદેશમાં સર્વત્ર મળી શકે છે.
(વી. પી. ટી પલ્ક મંભાવી શકાય છે.)

ચરક મંડાલ

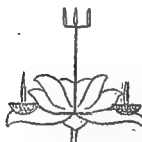
૪૬, હુડ્ડસ રોડ, મુમ્બઈ નં. ૭

ફોન : ૪૨૮૯૮ ગ્રામ : FIRST

નવા વર્ષના અભિનંદન

શુભરાત્રી, હિંદી, અંગ્રેજી છાપકામના અગ્રગણ્ય મુદ્રક
પુસ્તકો સામાયિકો અને
ખીજ તમામ પ્રકારનાં
છાપકાં સુંદર રીતે અને
ઝડપથી કરી આપવામાં આવે છે.

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ધીકાંઠા રોડ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે

અ મ દા વા દ.

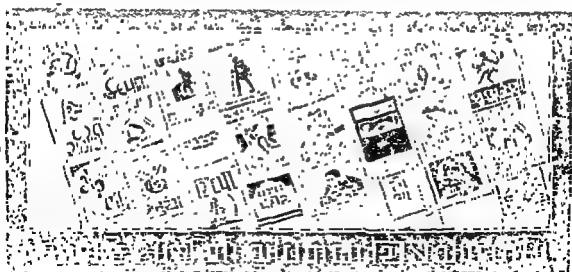
With best Compliments.

From,

Tailors to Men of Taste

4, Chaman Chambers
Near Metro, Dhobi Talva,
BOMBAY-1.

બધા નાણીતા વિકેતાઓ પાસેથી મળે છે.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

અમારે ત્યાં જોખ, પાકું-કાર્યું અને બીજા તમામ પ્રકારનું
ખાઈન્ડીંગનું કામ સુંદર અને આકર્ષક રીતે કરી
આપવામાં આવે છે.

અરુણ બુક-ખાઈન્ડીંગ વર્કસ

ધીકાંટા રોડ, નાવેલ્લી સીનેમા સામે,
અમદાવાદ.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

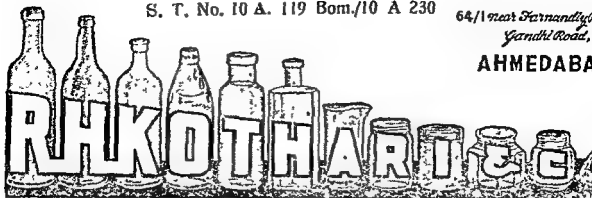
સાલ મુબારક

S. T. No. 10 A. 119 Bom./10 A 230

64/1 near Farmhandi Bldg.

Gandhi Road,

AHMEDABAI

Dealers in Empty Bottles, Corks, Lables, Essencers, Oils
Petrolieem Jully, Aromatic Chemicals & Perfume.

દરેક જાતની જૂની તથા નવી ખાલી બોટલો, બૂચ, લેબલ, એસેન્સ, કસર કેપ્સુલ, એરોમેટિક
કેમિકલ્સ, બ્લાસ્ટે આઈલ તેમજ સ્પીન્ડલ આઈલ, વેસલીન તેમજ સ્ટેરીક એસિડ,
અગરબત્તીના કેમિકલ્સ તથા પરફ્યુમ્સના વેપારી.

ભાવ એક જ.....છેવટના વ્યાજબી

એક વખત રૂબરૂ પધારી મુલાકાત લેવા વિનંતિ છે.

દર મહિને નિયમિત રીતે પ્રગટ થતું 'પૂર્વ આફ્રિકાનું' પ્રથમ
અન્નૅડ ગુજરાતી માસિક

જ ગૃ તિ

(યુવક સઘ (કમ્પાલા) સાહિત્ય વિભાગ પ્રમુશિત)

તંત્રી : ડાહ્યાભાઈ પટેલ (બેરિસ્ટર)

સંપાદક : અંબાલાલ ભાવસાર

વાર્ષિક લવાજમ : વીસ શિલીંગ. ભારતમાં દસ રૂપિયા. છુટક નકલના સવા બે શિલિંગ.

આપનું લવાજમ આજે જ લાવો. ગામગામ કમિશનરી કામ

કરનાર ઉત્સાહી એજન્ટોની જરૂર છે.

: લખો :

સંપાદક : 'જગૃતિ'

પો. બો. નં. ૭૨૬, કમ્પાલા (પૂર્વ આફ્રિકા)

ગુર્જરનાં ૧૯૫૭-૫૮ નાં નવાં પ્રકાશનો

શ્રી. કનૈયાલાલ સુનરી

તપસ્વિની ભા. ૧-૨ નવલકથા ૧૮-૫૦

શ્રી ધુમકેતુ

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત નવલકથા ૪-૫૦

પ્રિયદર્શી અશોક ભા. ૧ લો " ૪-૫૦

ભા. ૨ ભે " ૪-૫૦

મંગલદીપ દુઝંડી વાર્તાઓ ૩-૦૦

ધુમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ ૩-૫૦

શ્રી શુભવંતરાય આચાર્ય

રામકવિહર (વિજયનગર અંધાવલી) નવલકથા ૪-૦૦

કૃષ્ણાંજ નાયક " ૫-૦૦

રામરેખા " ૫-૦૦

રામ શુક્કરામ " ૫-૦૦

શ્રીધર મહેતા (સોલંકી મુગ) ૪-૫૦

આ જાણે આખાલું ઝાડ (નવલિકાઓ) ૧-૫૦

અંબોવન ને બીજાં નાટકો (નાટકો) ૨-૫૦

મારેરાજ (નાટક) ૧-૦૦

જયભિજી

યજ્ઞ ને ઈંધણ (અંસીરાણીનું જીવનચરિત્ર) ૨-૨૫

દાસી જનમ જનમની: ૩-૫૦

સાથી જનમ જનમની (નવલકથા) ૩-૫૦

સતતની બાંધી પૃથ્વી (નવલિકાઓ) ૨-૦૦

શુભાષ ને કંટક " ૨-૨૫

માઈનો ભાલ (સંગઝ સાહસ કથા) ૨-૨૫

રાજવિદ્રોહ (અંતિકાલિક નવલકથા) ૪-૦૦

ઉદ્ધ મહેતા (ચરિત્ર) ૧-૦૦

શ્રી મનુભાઈ જોશી

વનવગડાનાં પંખી ભાગ ૧-૨ ૨-૦૦

વનવગડાની વનરપતિ ભા. ૧-૨ ૨-૦૦

નવલકથાઓ

પ્રહેલિકા (નરેશખાણુ અનુ. રમણલાલ સોની) ૨-૫૦

સુનીતા " ૨-૫૦

વિમલમૂર્તિ (આર. જી. શાહ) ૬-૦૦

હું ને દિવ્યાખ્યાના " ૪-૫૦

ઝારનો સંગ્રામ રસિકલાલ જોશી ૨-૦૦

પ્રતિશોધ (અનુ. મિપિન અવેરી) ૩-૫૦

નવલિકાઓ

ઈશ્વર પેટલીકરની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ ૪-૦૦

પન્નાલાલ ખેલની " ૪-૦૦

ચુનીલાલ મડિયાની " ૪-૦૦

વોરડાનાં પાણી (ઉપા જોષી) ૨-૦૦

નાટકો

હિતરામ ચરિત્ર (ઉમાશંકર જોશી) ૬-૫૦

(વિસ્તૃત નોટસ ટિપ્પણ-પ્રસ્તાવના સાથે)

વૌહાનો મેળો (નાટકો) (સુરેશ ગાંધી) ૨-૦૦

શર્વિલક (રસિકલાલ પરીખ) ૩-૫૦

દુર્ગાકુર (શિવકુમાર જોશી) ૧-૨૫

પલ્લવી પરણી ગઈ (દુર્ગેશ શુક્લ) ૨-૦૦

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

સાહિત્યવિવેક (અનંતરાય રાવળ) ૪-૦૦

મણીલાલ નલુભાઈ જીવનરંગ (ધીરુભાઈ ઠાકર) ૫-૨૫

શ્રીનંદા (યશોધર મહેતા) ૨-૫૦

દેવકીજી જીભાચારો રાસ (મિપિન અવેરી) ૩-૦૦

આયુર્વેદ વ્યાખ્યાનમાળા (આપાલાલ દેદા) ૬-૫૦

આયુર્વેદ વિદ્યાગવલોકન " ૪-૦૦

આપણો ખોરાક " ૩-૦૦

આયુર્વેદ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ " ૬-૦૦

દશમ રકથ (મનસુખલાલ અવેરી) ૪-૨૫

નિશિગંધા (કાવ્ય સંગ્રહ) પ્રીતમલાલ ૧-૫૦

બાળકેળવણી ને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ (સોમાભાઈ કિ. પટેલ) ૭-૦૦

પ્રાયોગિક કાર્મનિક રસાયણ (ડૉ. એન. એમ. શાહ તથા ત્રિવેદી) ૩-૨૫

બાલ-સાહિત્ય

મહાન વૈજ્ઞાનિકો ભા. ૩ ભે ૧-૨૫

(ડૉ. ન. મ. શાહ તથા શેઠા) ૧-૨૫

વિદ્યાર્થીની વાનો ભા. ૩ ભે (કામુભાઈ શુક્લ) ૧-૨૫

કવિ-કથાઓ ભા. ૪ (ધુમકેતુ) ૧-૨૫

શિશુસાહિત્ય સૌરભ પુસ્તક ૫ (દુર્ગેશ શુક્લ) ૧-૭૫

ચંદ્ર પર યાત્રા (શ્રીકાંત ત્રિવેદી) ૨-૫૦

કાગળો પત્રો (પુનઃમુદ્રણ) (રમણલાલ ના. શા) ૦-૭૫

વાઘની ગોડખા " ૦-૭૫

ધરતી ને આલ " (છાતુભાઈ મુધાર) ૧-૬૨

ગાનકથાઓ ભા-૩ " (ધુમકેતુ) ૧-૦૦

ચાલો ગામગ્રામ (સોમાભાઈ ભાવસાર) ૦-૫૦

સૂચિપત્ર મંગલો

ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ.

છેલ્લાં નવ વર્ષથી દર માસની ૧૦ મીએ નિયમિત પ્રગટ થતું
નિર્સર્ગીયચારનું એકમાત્ર ગુજરાતી માસિક

તંદુરસ્તી

: તંત્રીઓ :

ડૉ. ભૂપતરાય મો. દવે
ડૉ. શંકરલાલ મો. દવે

વાર્ષિક લવાજમ સાડાપાંચ રૂપિયા : વિદેશમાં બાર શિલીંગ

છૂટકે નકલ માટે ૫૦ નવા પૈસાની ટિકિટ બીડા.

પરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ એ ચારમાંથી કોઈપણ માસથી વાર્ષિક
ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ગ્રાહક થવા આવે જ લખો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ : ૬૪, ગાંધીરોડ, ફત્તેહગંજ બીજ : અમદાવાદ, ૧.

ગો એ લ સી ને કો પો રેશ ન રજૂ કરે છે....

ન
ઈ
રા
હે

નિર્માતા :
દેવેન્દ્ર ગોએલ

દિગ્દર્શન :
બીજ સધાના

કથા :
એસ. કે. અભાકર

સંગીત :
રવિ

પાત્રો : અશોકકુમાર, ગીતા બાલી, અનુપકુમાર, શુભા ખોટે, નાઝીર હુસેન,
રાધાકૃષ્ણન, જશવંત.

અંગ્રજી ઉલ્લાસના વિતરક :-

ર મે રા ફિલ્મ ડી સ્ટ્રી બ્યુ ટ સી

નાઝ બિલ્ડિંગ, અંગ્રજી, ૪

Pandya Business Group of East Africa

General Management

— MOMBASA —

P. O. Box 135   PANDYA HOUSE   Salim Road.
Cables "PANDYACO"   Phone 3863

MOMBASA

Pandya & Co Ltd, Box 135
Hardware & Ironmongery Ltd,
P O Box 253
Karachiwalla Ltd, P O Box 148
Coast Properties Ltd, P O Box 135

NAIROBI

Hardware Stores Ltd, P O Box 266
Karachiwalla (Nairobi) Ltd,
P O Box 916
Nairobi Steelwares Ltd,
P O Box 1732

JINJA

Uganda Hardwares Ltd
P O Box 109

KAMPALA

Hardware & Ironmongery (Uganda)
Ltd, P O Box 430
Highgate Stores Ltd P O Box 165

DAR-ES-SALAAM

Hardware & Ironmongery
(Tanganika) Ltd, P O. Box 285
Fiss (Tanganika) Ltd,
Private Bag

TANGA

Hardware Stores (Tanga) Ltd,
P O Box 209

MWANZA

Tanganika Traders Ltd,
P O Box 455

London Office

EAST AFRICA TRADERS CORPORATION (LONDON) LTD.

232, Bishopsgate, London, E. C. 2.

ત્રી:ઈલલ મો.દવે સંપાદક:જલ પટમાર

૦૦૨૫૦૧

આ પ્રસંગસાદરિને ‘મદ્રાસપણુ’ તરીકે બહાર કરાયેલાંને ૨૬મી ઓક્ટોબરે ચંદ્રક આપાયો. પહેલી દરજ્જામાં કામેથી : (૧) ‘મદ્રાસપણુ’ ચંદ્રક (૨) કે. પી. એસ. મેનન (મુસ્લીમ) (૩) ઉસ્તાદ અલીહુદદીન ખાન (સંગીતકાર) (૪) પી. ડી. રામુ (શિવભૂષીકાર) બીજામાં : (૧) સુર્ય નારાયણ વ્યાસ (ખગોળવિદ-આવાવિદ) (૨) આર્યકેડી રામાનુજ આયંગર (સંગીતકાર) (૩) જહાંગીર ગાંધી (લેખક) (૪) રાજ દુનુસિંગ (ખેડાકી) ત્રીજામાં : (૧) ડૉ. રુસ્તમ જાલ વકીલ (દાખર) (૨) સલીમ અલી (૩) કમલેન્દુમતી શાહ (૪) વિજય આનંદ (ખેડાકી) ચોથીમાં : (૧) એ. સી. એન. નાગ્જીયાર (મુસ્લીમ) (૨) ડૉ. ડી. એન. વાડિયા (મુસ્લીમ) (૩) ડૉ. એન. એસ. દાસકર (સામાજિક કાર્યકર) (૪) દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી (શિવકાર).

‘ભારતી’ના નવા વાર્તા-નાટક-કાવ્યસંગ્રહો

વાર્તા-સંગ્રહ

શ્રી ધૂમકેતુકૃત

ઉપનિષદ કથાઓ	૩૦૦૦
ચારિત્રકથાઓ	૧૦૦૦
જ્ઞાનદીપ	૧૦૦૦
સંસ્કારકથાઓ	૧૦૦૦
જ્ઞાનકુંજ	૧૦૦૦
જ્ઞાનગોળિ	૧૦૦૦
બોધકથાઓ ૧-૨	૨૦૦૦

શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત

પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦૦
ઓરતા	૪૦૦૦
વાત્રકને કઠિ	૩૦૫૦
જિંદગીના બેઠ	૪૦૫૦
સાચા સમજા	૩૦૫૦
પાનેતરના રંગ	૨૦૦૦
સપ્તધ્વજના સાથી	૪૦૦૦
છવેદાંડ	૨૦૫૦

શ્રી ઇન્દિર પટેલકૃત

પેટલીકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦૦
લોહીની સમાધિ	૩૦૫૦
કાશીનું કરવત	૩૦૭૫
લોકસાગરને તીરે તીરે	૪૦૦૦
અભિસારિકા	૪૦૦૦
ચિત્રગારી	૩૦૭૫
પારસમણિ	૩૦૫૦

શુલાબદાસ ઓકરકૃત

હરિનો મારગ	૧૦૦૦
પુણ્ય પરવાણું નથી	૩૦૦૦

શ્રી વિનોદિની નીલકંઠકૃત

સ્વિદરિયાવનાં મોતી ૪૦૫૦

શ્રી ચુનીલાલ મડિયાકૃત

મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૪૦૦૦
સનચુઈના સૂર	૪૦૦૦
આંખાના રોપ	૧૦૦૦
ધીનો દીવો	૧૦૦૦

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલકૃત

અમર પ્રેમી	૩૦૭૫
આગમન	૪૦૦૦
શર્મિષ્ઠા	૪૦૫૦
છેલ્લો અક્ષિત્ય	૪૦૦૦
પદ્માવતી	૪૦૦૦
કલાવતી	૩૦૦૦

રવિ. રા. વિ. પાઠકકૃત

દિરેક્ટુ વાર્તામણી	૨૦૦૦
--------------------	------

શ્રી જયન્ત પરમારકૃત

નદીનાં નીર	૩૦૫૦
------------	------

શ્રી ભૂપત વડોદરિયાકૃત

જીવનનાં જળ	૩૦૫૦
------------	------

શ્રી રમણીક પટેલકૃત

ધરતીની પ્રીત	૩૦૫૦
--------------	------

શ્રી બાણુભાઈ વૈઘકૃત

નિરાંતનો શેઠલો	૩૦૫૧
----------------	------

મા વિનાનાં	૩૦૦૦
------------	------

શ્રી છાટુભાઈ પટેલકૃત

કંકુનાં પળવાં	૩૦૦૦
---------------	------

નાટક-સંગ્રહો

શ્રી રંભાભેન ગાંધીકૃત

પરજીવું તો જોને જ	૩૦૫૦
દેવ તેવી પૂજા	૩૦૫૦
પ્રજુવના રંગ	૨૦૦૦

શ્રી યશ્વંતરાલ પટેલકૃત

મળેલા જીવ	૨૦૫૦
જગાઈરાજ	૨૦૫૦

શ્રી જયમદલ પરમારકૃત

જુદાન	૨૦૦૦
-------	------

શ્રી બાણુભાઈ વૈઘકૃત

પ્રેરણા	૨૦૦૦
---------	------

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાકૃત

રંગભંડાર	૪૦૫૦
----------	------

કાવ્ય-સંગ્રહો

શ્રી મકરંદ દવેકૃત

ગોરજ	૨૦૫૦
અણુક વીજળી અણુક	૨૦૨૫

તરણી	૨૦૫૦
------	------

જયભંડારી	૧૦૨૬
----------	------

શ્રી રસિકલાલ છા. પરીખકૃત

સ્મૃતિ	૩૦૦૦
--------	------

શ્રી રમેશ પાઠકકૃત

લગ્નગીતો	૧૦૨૫
----------	------

નિરહગીતો	૦૦૨૫
----------	------

આપણાં હાલરડાં	૧૦૦૦
---------------	------

પ્રકીર્ણ

તીર અને તુલકો	૩૦૫૦
---------------	------

ગંધિગીતો	૩૦૦૦
----------	------

ડમરો ને તુલસી	૨૦૦૦
---------------	------

ધિલાકાવ્યો	૪૦૦૦
------------	------

ઉર્વશી ને યાત્રી	૨૦૦૦
------------------	------

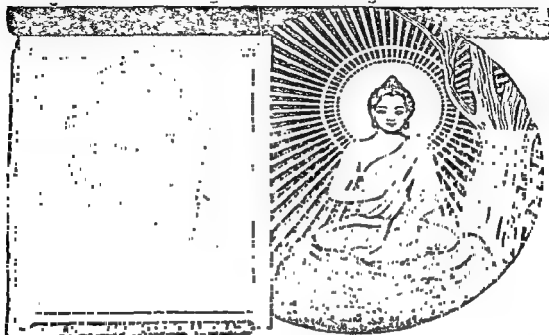
મહેનતનાં ગીતો	૦૦૧૨
---------------	------

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નિચર્ડ બિઝ : અમદાવાદ, ૧

યોગાસન ચિત્રપટ

યોગના આસનોના અભ્યાસથી નિરોગી, સશક્ત તથા રોગરહિત રહેવા માટે સારા આર્ટ ગ્લેઝ કાઢે ઉપર છપાયેલ, ચેર મહેલાઈથી કરી શકાય તેવાં અનેક આસનોના “યોગાસન ચિત્રપટ” (ચા.) તુરત મંગાવો — કિ. રૂ. ૨-૫૦ નવા પૈસા. પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલવા વી. પી. પો કરતા નથી.

રામતીર્થ આહીતેલ

સ્પેશલ નં. ૧ : (રજીસ્ટર્ડ) : આયુર્વેદિક દવા

* મગજના જ્ઞાનતંતુ તથા શરીરના ક્રિયાતંતુ બળવાન બનાવવામાં, માથાનો દુખાવો મગસવામાં, આંખની દષ્ટિ તેમજ યાદશક્તિ બધારવામાં, ગાઢ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતા વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાભા, કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલીશ કરવાથી ચામડીને તાજગી આપવામાં તથા શરીરને હૃદયુષ્ટ બનાવવામાં ક્યદાકારક અને ઉપયોગી છે.

અહીં ઋતુમાં વધાને ઉપયોગી : અધે મળે છે.

ટપાલથી મંગાવનારા : પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલો, વી. પી. પો. કરતા નથી.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, દાદર (સે.-રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪

તાર PRANAYAM Bombay-Dadar.

ટેલિફોન ૬૨૮૯૬
COTY SRY II

‘ ભારતી ’નાં બાળકો-કિશોરો-પ્રૌઢો માટેનાં પુસ્તકો

શ્રી ધૂમકેતુકૃત		વગડામાં વસનારાં		શ્રી શિવભાઈ ત્રિવેદીકૃત	
ઉપનિષદ કથાઓ	૩૦૦	આગણીનાં શબ્દમાર	૦૦૬૨	જંગલનું વેર	૧૫૦
જ્ઞાનદીપ	૧૦૦	રૂપરૂપના અંગાર	૦૦૬૨	શ્રી મુન્દરમકૃત	
જ્ઞાનકુંજ	૧૦૦	શ્રી હવરામ જોષીકૃત		રંગરંગ વાદળિયાં	૧૫૦
જ્ઞાનગોળિ	૧૦૦	જોષામાળા	૪૦૦	શ્રી મકરન્દ દવેકૃત	
જોષકથાઓ ૧-૨	૨૦૦	સુજોષમાળા	૩૦૭૫	અણ્ણ વીજળી અણ્ણ	૧૨૫
ચારિત્રકથાઓ	૧૦૦	રસકલ્પોલ	૧૦૦૦	પ્રકીર્ણ	
સંસ્કારકથાઓ	૧૦૦	લેડાણો	૧૨૫	મહારાજ ને મહાત્મા	૧૨૫
સ્વ. હવેરચંદ મેઘાણીકૃત		જે ગુરુ	૧૦૦	સ્ટેલિન	૦૦૭૫
સંત દેવીદાસ	૧૨૫	ચતુર ખીરખલ	૧૨૫	શંકરાચાર્ય	૦૦૭૫
અપદી ધૂળ	૧૦૦	શ્રી વિનોદિની નીલકંઠકૃત		ચીનનાં બાળકો	૦૦૩૭
શ્રી ઈન્દિર પટેલકૃત		મેઘીની મંજરી	૧૦૫૦	મુંગરવ	૦૦૩૭
બ્રામ સમાજમાળા	૨૦૦	શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત		ગદલ અને બાદલ	૦૦૬૨
રબૂટના સેનાનીઓ	૧૦૦	મેઘો ખામેલી	૧૨૫	આપણી કહેવતો	૦૦૩૭
રામનામના વેવારિયા	૧૦૦	જે ભાષિખંધ	૧૦૦	સામાન્ય જ્ઞાન નામાવલિ	૦૦૩૭
કુખનાં પોટલાં	૧૫૦	સ્વ. રા. વિ. પાઠકકૃત		ગાંધીજી ને બાળકો	૦૦૬૨
શ્રી મુનીલાલ વ. શ્યામકૃત		દિરેક્ટું વાતોમધુ	૧૦૦	ખાનખાનાન	૦૦૫૦
અભોળો	૦૦૭૫	શ્રી રા. ના. પાઠકકૃત		વિનોબાજી	૧૦૨૫
ભોળો ખેડૂત	૧૦૦	આપણી ધર્મકથાઓ	૫૫૦	બહુઈ ટાપુ	૧૦૨૫
ધરતીને ખોળે	૦૦૮૦	શ્રી મુનીલાલ મહિયાકૃત		સાગરના સાહસિકો	૧૦૫૦
સોનાતી કટારી	૧૦૦	આખાના રોપ	૧૦૦	અન્ય દેશ	૨૦૫૦
શ્રી જયમદન પરમારકૃત		ઘીનો દીવો	૧૦૦	સાચી જાતરો	૧૦૨૫
આપણાં લોકકથાઓ	૧૦૦	શ્રી ગુલાબદાસ ઓકરકૃત		શીગી-શીગી	૧૦૦૦
શેખમસ્ત્રી ગ્રંથમાળા	૪૫૦	હરિનો મારગ	૧૦૦	સાગરનીર	૦૦૦
કાઠિયાવાડની વાતો	૧૦૨૫	શ્રી પીતાંબર પટેલકૃત		ગોડ ગોળિ	૧૦૨૫
ગોડ જંગલની વાતો	૨૫૦	કેસરનાં ફૂલ	૧૦૨૫	પુરો વિદ્વાન	૧૦૩૦
પંખળની વાતો	૧૦૨૫	સુપદાન	૧૦૦	જેરસનની જીવનકથા	૧૦૫૦
મુદેલખંડની વાતો	૧૦૨૫	શ્રી મનુભાઈ જોષાણીકૃત		ચોમસ આલ્વા એડિસન	૧૦૭૫
રાજસ્થાનની વાતો	૧૦૨૫	બાપની આખર	૧૦૦	ડેકિયું	૨૦૫૦
ચૌગોલા રાણી	૧૦૨૫	પીણું પાનું	૧૦૦	માનવતાની દેવી	૧૦૫૦
સોના પદમણી	૧૦૨૫				
દોલત પરી	૧૦૨૫				

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરોડ : ફર્નાન્ડીઝ બિલ્ડ : અમદાવાદ, ૧

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકાં જણ્યાં :	ઉમાશંકર જોષી	૩-૦૦	સાગરનાં પાણી	"	૦-૫૦
અખાતા છપ્યા :	"	૩-૦૦	ચંદનની મૂલતી	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ તારાચંદ્ર અડાલજી	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આંખનું રતન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર જીવન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો લેટો	"	૦-૫૦
મૂળરાજ સોલંકી	ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	બોધક વાતો	"	૦-૫૦
રા' ગજરાજ	ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૫૦
કાચર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૫૦
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત ભાઈ	"	૦-૫૦
સાઈકલચોર	હુઈઝી વાતોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨ જીવરામ જોષી		૨-૫૦
સંન્યાસી અને કુંદરી	ચાંદેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર જાંઠા	"	૧-૨૫
ભવની ઠંઠાણી	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૭૫	ટીકા સાંઠ	"	૧-૨૫
ખોવાયેલી દુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	બોખવટથી વાત કરજો ૧-૨-૩.		
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦			
શ્રીદેવીગીતા	ડા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સોઠની ડિ.
૩૧. ૧૨-૫૦

૧. શકુંતલા ૨. કાલંબરી ૩. રઘુવંશ ૪.
સુદ્રાણસ ૫. વાસવદત્તા ૬. નાગાનંદ ૭.
વિક્રમ-ઉર્વશી. ૮. મેઘદૂત ૯. માલવિકા-
અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સંભવ. દરેકની કિ.
રૂ. ૧-૨૫. ખંડ ૧લે ૬-૨૫. ખંડ ૨લે ૬-૨૫.
બાળકો કિશોરો અને યોદ્ધાને અજુકકીને
તૈયાર કરાવેલાં

બાલ વિકાસમાળા સોટની ડિ.
૩૧. છ

સાથો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાથો મંત્ર " ૦-૫૦

નોંધ (૧) ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ જ્ઞાનનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળી શકશે. (૨) દોષ પૂર્ણ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો ખરીદનાં પહેલાં એકવાર અવશ્ય અમારી મુલાકાત લેવા વિનવતી છે ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ પુસ્તકો અમારી પાસે રોક્યામાં હોય છે. (૩) સ્વામાઓ, કોલેજો, માધ્યમ પંચાયતો, પુસ્તકાલયો તેમજ વ્યાપારી ભાઈઓને વ્યાજબી કમીચનથી પુસ્તકો પૂર્ણ પાટીએ છીએ. અમારું મોટું મુદિપત્ર મોટું મંગાવો.

પ્રકાશક તથા વિતેતા **લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર**

૬૪/૧ ગાંધીરાં, ૬ની-ગ્રીંઝ જોગપાસે,
અમદાવાદ-૧.

શ્રમણ જુદાં ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૭૫
શ્રમણ મહાવીર સત્યમ ૧-૨૫
બારોટજીની બાળ વાતો
અગનલાલ પ્રજાભટ્ટ ૧-૦૦

વીર કથાવલિ લે. ધીરજલાલ ગજરાજ

મહારાણા પ્રતાપ : " ૧-૨૫
શિવાજી : " ૧-૨૫
ચંદ્રચંદ : " ૧-૨૫
વીર વિક્રમ : " ૧-૨૫
સમ્રાટ અશોક : " ૧-૨૫
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : " ૧-૫૦

તમે જ્યાં ભવ ત્યાં....
સર્વત્ર સુવાસ ફેલાશે

કંડી મીઠી બુદ્ધિઓવાળું
'કેશા' તમારા માથામાં
નાંખેલું હશે તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જરૂર વાતા-
વચ્ચે મહેકી ઉઠશે.

વાળને ખરતા અટકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
કેશાતેલ

કેશા

ઓલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર :

એમ.એમ.ખંભાતવાળા

રાયપુર,.....

અમદાવાદ-૧.

ટે.નં.૫૧૮૦૨

એજન્સી: -

સી. નરેન્દ્રામ એન્ડ કું. પ્રી-પ્રેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
શાહ બાવીશી એન્ડ કું. રાધાજીવર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
દિલ્હી મેડીકલ સ્ટોર્સ, ચાંદની ચોક, દિલ્હી.

અંક : ૯, ડિસેમ્બર '૫૮

સળંગ અંક : ૩૪૫

સમાજમાં સંસ્કાર અને

'જામિ' : વર્ષ ૨૯

'નવચચના' : વર્ષ ૨૩

સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

ક મ

સૂચના

લેખક	લેખ	પાનું
શુ	ચેરીના પ્રેમ	૭
વિજયશંકર કામદાર	તાજને	૮
'પાશશાય'	મૂલકસ્તુતિ	૮
રતિલાલ-અનિલ	કોટિયે	૮
હિમાંશુ હોદરા	શિશુની વાચા	૮
નાથલાલ કતાણી	ઇન્દ્રધનુ	૯
જેઠાલાલ ત્રિવેદી	પાને કટકસ	૯
'સુધાંશુ'	આવવા ને ભવાના લખાણ	૯
પ્રો. ગોવિંદભાઈ ખટેલ	કે નાં	૯
'રાજકંઠ'	સમયનાં ફીર-નીર	૧૦
'ધૂમકેટ'	ચકિતનો કપથેય	૧૫
ક. બા. કાલેલકર	માનવતા-સેવક પંડિતજી	૧૮
ઈશ્વર ચંદલકર	વરિયા ને યાદી	૨૧
બકુલ ત્રિપાઠી	આપણી રંગમંચ	૨૬
રાજાભાઈ પટેલ	દંડ-દંડી	૨૬
શશુ પંડિત	અમેરિકાના રંગમંચ [૭]	૩૭
'સેવકરામ'	સંનિષ્ઠ સેવાનો અનુભવ	૪૨
સુનિલાલ મહિયા	લોકશાહીવા લેખક	૪૫
જી. કા. સુનસક	મોદાંધ માલાસિની	૪૬
લીલા ટી. ધારપુરે	નજર	૫૫
ચીમન વ્યાસ	હંડા ભલિનો મૃત્યુ સંસ્કાર	૫૮
—	'ભારત ૧૯૫૮' પ્રદર્શન	૬૫
'સુમંગલા' એમ. એ.	સુદમંગલ	૬૬
—	સંસ્કારીન બલુવર	૬૭
—	દીકરીના વેચાણ	૬૮
—	મોટાને ધાર...	૬૯
'રાહજ'	સર્જનાત રાહ	૭૧
—	સાહાર પ્રાપ્ત સ્વીકાર	૭૫

* લવાજમ વસતું : સાહારસાત રૂપિયા.
વિદેશમાં દશ રૂપિયા (સિ. ૧૫)

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

* વસતી એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવમ્બરમાં એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી માલક થઈ શકાય છે.

* વી. પી. થી લવાજમ વસતુ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ માલકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થવાની નોટિસ મળે ત્યારે આ નં. અને પૂરા સરનામાં સાથે રૂપા કરીને મનીઓફરથી જ લવાજમ મોકલવી આવતું.

* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.

* દરેક વખતના પત્રવ્યવહારમાં આ નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો મોકલવાનું ન સરનામું ફરેય પરમોડિયું બીડવું જરૂરી છે. એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જાહેરખબરના દર, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાચલેટ) લિ.

૬૪, ગાંધીરોડ : ફાનોલીઝ મિગ
અમદાવાદ, ૧.

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાચલેટ) લિ., ફાનોલીઝ મિગ, ૬૪, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : કનિલાલ રાજાભાઈ પટેલ, મંગલ મુદ્રણાલય, કુત્તરભાઈની દવેલી, રવનપાળ, અમદાવાદ.

વેરીના પ્રેમ

માનવતાની વાત તો બાગુએ રહી પણ જંગલની એ બીચ ગાદી વચ્ચે એ પ્રશ્નોત્તરીયે બદલે કામ થઈ ગયું. 'કોતું કોઈ સાક્ષી નહોતું', કોઈ એની પાસેથી જવાબ માગી શકે તેવું નહોતું, અને એ જ અત્યાચ પામેલું માનસ જરાય પ્રભુસચ્ચું કે હિંમતુ નહોતું. બની ચકચું એ બંધીને તો ફિલ્મને એવી ટાંક વળી, એ જ જંગલની એકલ અને નિર્જન પગલેલી હતી. માણસો તો કીક, પણ કોઈ ચોપડું ભાનવરેય ત્યાં ફરકે તેમ નહોતું. બીચ ગાદીમાંથી ચળાઈને આવતું રડતું ખડચું સૂર્ય-કિરણ વારલિયા માફક જમીન ઉપર ટપટપી રહેતું ખડું. છવંત દુનિયામાં આપણે છીએ તેવું સતત જ્ઞાન કરાવતો પંખીગણ તેમની નિરનિરાળી વાથા દ્વારા આખા જંગલને ઝાજતો રાખતો હતો. અને એ પગલેલીએ ચાલતાં એ જ જૂનું પુરાણું રચળ આવી પહોંચ્યું. કમકમાડીલરી એ જ જૂની ચાલ તાલ થઈ. અને નાખી નજર પણ કામ ન કરે એ સખી આંખે ભેધું ભારે તો માનવભતને જ દેવ ગણીને વંદના મન કળવ થયું. એ જ માનવ-નારી ત્યાં એકલા રીંછ-ખાળને એ વહાલથી પંખાળી રહી હતી તે ભોળાં તેના હાલ બેહાલ કરી નાખનાર રીંછ પ્રત્યેના વરને ભણે તે પ્રેમમાં પલટી નાખવા ન મથી રહી હોય! લાવિયમાં રીંછ રનાડું આ રીંછ-ખાળ બીલ કોઈ માનવને ન પાંજે એવા પાઠ બચપણથી જ પઢાવવા ભણે એ ન મથી રહી હોય!

વિજયશક્તિ દામદાર

તાજને

ન તાજ ! થા જિન્ન લગીર હૈયે,
ન શ્વેત પૂણી સમ યૈશ કિલ્લો :
આ દેષ દાઝુ ઉર માનવીનું
સહી શકે ના સૌન્દર્યશ્રીને.

સૈકા વીત્યા, આંહની તોય આજે
સીંચી રહી તવ પદે અગીયર્થોને;
ને કૃષ્ણતા પ્રભુચથી અભિષેકત બે ! આ
ગાતી યમુના રસગીત તારાં.

વસંતની માઠક 'નિલ લહરી
તને ધરાવે નિજ અર્થ' ખેલો;
પ્રતિ પ્રભાતે તવ ભાલ અર્ચના
કરી રહે રમ્ય ઉપા હજુ શી !

તું ના પ્રવીક જગચોવણું લગીરે,
હાંપત્ય પ્રેમનણું રમ્ય મધુર કાવ્ય :
પોઠમાં ઉછાંચ તવ રાજવીકંપતી છા,
તું તો ફરી જગ-મણુધની સાથતી છે સમાધિ.

છતાંય કાં જિન્ન ?

તાડું ન હૈયું જડ પદ્મરોનું !

તારે ઉર ગહેકતી મુશળૂ શી

પોઠાં પોઠયાં પ્રણવ રસીલાં મુખ્ય એ હંપતીની.
પ્રસન્ન તો હાસી રહે સદૈવ !

★

‘માનાશય’

મૂધકસ્તુતિ

હબ્બે દાખાને પડેણે લધારે
તને છાદ, ને ચડણે કે લધારે,

પણી તોડી મલિં નઈ તવે રેઘમી વચ્ર કાપ્યાં,
દાણા પાણા, કુચકચોર, એક ભવાં પ્રમાદવાં.

જોઈ એ સમઘણિ સંત સરખી ના સી હરે કંદન.
રે હે મૂધકરાજ) સકાળબનાં સ્વીકારાને વાંન !

★

રતિગાલ-અનિલ

કોડિયે

હે લીણ લાલો તમે ?

તો પછી આ રંજ શાનો ?

દીકરી ઐ પારકે ધર એટલે ?

—ના, ના, ધણે આનંદ ને એ વાતનો.

તો પછી કું લગનમાં લાગે અરથ ?

—તે તો તમે હોશો કથાં !

એનો ધરે તમને ધણો આનંદ.

શાને રડો છો ?

‘લાલવાળો હૈ મયા હૈ’ વાસણો,

કપડાં ગયાં બે-પાંચ એનો રંજ.

લગ્યા સંયુ એક રત્ન હોશી દાનમાં આપી દીધું.

ને રડો છો—કોડિયે રીવેલ આણું કાં પીધું !

★

હિમાંય બેહાર

શિશુની વાયા

સાવ અભારી

આજ ફરી તુમ મુખથી વાણી.

લડું મનડું તારું

ગીન મરી તો હે વિચારું

શબ્દ-પાંચે વિદરી હવે મુક્તિ લેશે માણી !

સીમીત આંખના કંઠા

ભાવ આવી ત્યાં રાજ મુંગતા

વહી જશે યઈ વેણ તપી સરવાણી !

આજ લગી તો મરન

આવતો કેવળ દુન બની

મુંજશે હવે દલગથી વાયામી !

★

ઈન્દ્રધનુ

[૧]

સત્ય એક બાલુ ને રુદ્ધરમ્ બીજે સોહંત,
મધ્યમાં ત્રિલોચન શું શિવતું અહો ચમકંત!

[૨]

કૈલાસમાં અમારા, લાખો વસે છે શંકર,
પીએ રોજ હોસે, પલપલ જીવનનાં ઝેર!

[૩]

આશ નિત્યે જો ન પીરી જાળતે
કાલુ આવી જિદગાની જીવતે!

[૪]

તોફાની સાગરોને કિનારા તો હોય છે,
અધારી રાતમાંય સિતારા તો હોય છે!

[૫]

પંથ મારો, મારે પડે શોધવો,
જાય છે દોરી, મને મન જ્ઞાય ત્યાં!

[૬]

અમારા ગગનમાં ભલે રાત હોયે,
અમકશું ને અમકાવશું—આંદ છીએ!

[૭]

તાંડવ પ્રલયતું, નથી વિસર્જન,
નવસર્જન કાળેતું છે સમુદ્રમંથન!

★

લેહાલાલ ત્રિવેદી

પીને કટુ રસ

‘હે નિંખ ! છે ખટરસે ધરણી ભરેલી,
‘શૂસે તું કેમ પણ આ કટુ સ્વાદ બેલી !’
‘પીને કટુરસ ફૂંડો’ કહું લીમડીએ :
‘મીઠાશ સંચિત કઈ તવ શેલડીએ.’

★

‘સુધાંશુ’

આવવા ને જવાના તમાસા છ

લખ્યું ને લાખ્યું ‘તું’ પડવાતું કરમમાં છ રે,
પાંદ, એના કેસા આહ-નિસાસા છ ?
તરુવર લિલા ને કાળીઓ ડોલતી રે,

મૂળ અને ઘણ એનાં એ ખાસાં છ !

આવવા ને જવાના તમાસા છ !

પાંદ, છો પાનખરપથના પ્રવાસીઓ છ રે,

તરુએ રહેવાં રતરત વાસા છ !

અંતરરસ પ્રાસી આતમ આગવા રે,

અમારી છે કહી જલવાના પાસા છ !

આવવા ને જવાના તમાસા છ !

જૂનાં રે બધે ને નવનવાં જીવવાં છ રે,

કાળના છે અખંડ ઇતિહાસ-રાસા છ !

મૂળ રે હશે તો કો’લી કોળશું રે,

ભલે કાળ હેતો ખરવાના જાસા છ !

આવવા ને જવાના તમાસા છ !

★

શ્રી. ગાવિન્દભાઈ પટેલ

કે ના ?

સુહાગી પૂનેમે

ધસે પ્રેમે નેમે જલધિજલ કે’ ગર્જન કરી,
હૂપે કિંતુ શ્વેમે શશી જલધિ અંકે નભ ફરી;
શમતી ભરતી ત્યાં મહાભરી.

દિવસરજની સાદ અલયે

મને જેએ હાવાં તુંય શશી સમે લબ્ધ નિલયે,
તરંગે મસ્તાના ભરતી ઉમટે શુબ્ધ દૃઢયે;
છપુ અંકે ? કે ના ?

★

વિભવશંકર દામદાર

તાજને

ન તાજ ! યા ખિન્ન લગીર હૈયે,
ન રવેત પૂણી સમ યૈશ કિલ્હી :
આ દેખ દાઝુ ઉર માનવીનું
સહી શકે ના સૌન્દર્યશ્રીને.

સૈકા બીતા, ચાંદની તોય આજે
સીંચી રહી તથ પરે અગીવખંણોને;
ને કૃષ્ણના પ્રણયથી અભિષિકત ને ! આ
માતી યમુના રસગીત તારાં.
વસંતની માદક 'નિલ લહરી
તને ધરાવે નિજ અધ્ય' રહેલો;
પ્રતિ પ્રભાતે તવ ભાલ અર્ચના
કરી રહે રમ્ય ભા હજી શી !

તું ના પ્રતીક જગચોપણું લગીર,
દાંપત્ય પ્રેમનલું રમ્ય મધુર કાવ્ય :
પોઠમાં ઉછંગ તવ રાજવીડંપતી છે,
તું તો ફરી જગ-પ્રણયની શાશ્વતી છે સમાધિ.

છનાંય કાં ખિન્ન ?
તાડું ન હૈયું જડ પથ્થરોનું !
તારે ઉરે રહેકતી યુગ્મ શી

પેલાં પોઠમાં પ્રણય રસીલાં મુખ એ દંપતીની.
પ્રસન્ન તો હાસી રહે સદૈવ !

★

‘પાવાશય’

મૂંધકરરુતિ

કપાળા દાણીના પટેલા ઉપાડો
તમે છાડી, ને ચડ્યો કે ઉપાડો,
ચોરી તોડી મઢી જઈ તમે રેશમી વસ્ત્ર કાપ્યાં,
દાણા ધાણા, કુચકચ્ચો, એક જનાં પ્રમાદ્યાં.

નેઈ એ સમઘડિ સંત સરખી ના સી કો કંડન,
રે હે મૂંધકરજી) ભજનજનના રચીકારને વંદન !

★

રતિગાલ-અનિલ

કોડિયે

લે લીધો લાંબો તમે ?
તેક પછી આ રંજ શાને ?
દોકરી યે પારકે ઘર એટલે ?
—ના, ના, ધન્યે આનંદ છે એ વાતનો.
તો પછી શું લગનમાં લાગે અરથ ?
—તે તો તમે હોંઠી કર્યો !
એનો ઘટે તમને ધણો આનંદ,
સાને રહે છે !
‘ભનનવાળા લે મયા કે’ વાસણો,
કપડાં મયાં ભે-પાંચ એનો રંજ,’
ભન્ય સરુ’ એક રત્ન હોંઠી દાનમાં આપી દીધું,
ને રહે છે—કોડિયે દીવેલ નાહું’ કાં પીધું !

★

હિમાંશુ નંદાર

શિશુની વાચા

સાપ અભણી
આજ ફરી તુજ મુખથી વાણી.

હવું ‘મનુ’ તારું
મોત મરી’ તો કેલ નિચાડું
શબદ-પાંચ વિદરી હવે મુક્તિ લેશે માણી !

સીંચીત આંખના કાંદા
—ભાવ આવી ત્યાં રોજ યુંઝાતા
વહી જશે ઘર્ષ વેણ તણી સરવાણી !

આજ લગી તો ખરિ
આવતો કેવળ રુદન જનો
યુંજશે હવે દલકાંચો વાયાની !

★

ઈન્દ્રધનુ

[૧]

સત્ય એક બાબુ ને રુન્દરમ્ બીજે સોહંત,
મધ્યમાં ત્રિલોચન શું શિવનું બહોં ચમકંત !

[૨]

કેલાસમાં અમારા, લાખો વસે છે શંકર,
પીએ રોજ હોંસે, પલપલ જીવનનાં જેર !

[૩]

આશ નિત્યે જો ન પીડી ચોળતે
કોણ આવી જિઠગાની જીવતે !

[૪]

તોફાની સાંજરોને કિનારા તો હોય છે,
અધારી રાતમાંય સિતારા તો હોય છે !

[૫]

પંથ મારો, મારે પડે શોધવો,
જાય છે દોરી, મને મન ચ્હાય ત્યાં !

[૬]

અમારા ગગનમાં ભલે રાત હોયે,
અમકશું ને અમકાવશું—ચાંદ છીએ !

[૭]

તાંડવ પ્રલયનું, નથી વિસર્જન,
નવસર્જન કાળેનું છે સમુદ્રમંથન !

★

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

પીને કટુ રસ

‘હે નિભ ! છે ખટરસે ધરણી ભરેલી,
‘ચૂસે તું કેમ પણ આ કટુ સ્વાદ ભેલી !’
‘પીને કટુરસ ફૂંડો’ કહું લીમડીએ :
‘મીઠાશ સંચિત કરું તવ શેલડીએ.’

★

‘સુધાંશુ’

આવવા ને જવાના તમાસા છ

લખ્યું ને ભાખ્યું ‘તું પડવાનું કરમમાં છ રે,
પાંદ, એના કેસા આહ-નિસાસા છ ?

તરુવર ભલા ને ડાળીઓ ડોલતી રે,
મૂળ અને થળ એનાં એ ખાસાં છ !

આવવા ને જવાના તમાસા છ !
પાંદ, છે પાનખરપથના પ્રવાસીઓ છ રે,

તરુએ રહેવાં રતરત વાસા છ !
અંતરરસ પ્રાસી આતમ આગવા રે,

અમારી છે કંઠડી જલવાના પાસા છ !
આવવા ને જવાના તમાસા છ !

જૂનાં રે ભયે ને નવનવાં જીરવવાં છ રે,
કાળના છે અખંડ ઇતિહાસ-રાસા છ !

મૂળ રે હરો તો કો’ દી કોળશું રે,
ભલે કાળ હેતો ખરવાના જાસા છ !

આવવા ને જવાના તમાસા છ !
★

શ્રી. ગાવિન્દલાઈ પટેલ

કે ના ?

સુહાગી પૂનેમે
ધસે પ્રેમે નેમે જલધિજલ કે’ ગજન કરી,
છૂપે કિંતુ ક્ષેમે અશી જલધિ અ’કે નભ ફરી;
શમતી ભરતી ત્યાં મહાભરી.

દિવસરજની સાદ અલયે
મને જેએ હાવાં તુંય અશી સમે ભગ્ય નિલયે,
તરજે મસ્તાના ભરતી ઉમટે કુખ્ય હૃદયે;
છપું અ’કે ? કે ના ?

★

જ્યારે આગ કંટાળે છે

કે. કોંગ્રેસમાં તડ પડવાનાં ચિહ્નો વધે છે. આવતી ચૂંટણીએ કે પછી ત્રીજો પંચવર્ષીય પ્લાન—એ અવસરમાં કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડવા જોઈએ. દેશની મોટામાં મોટી અને પીઠ સંસ્થામાં તડ પડે એ કાને ગમે ? પણ એમાં ગભાઅણગમનો સવાલ નથી. તડ પડે તે અનિવાર્ય છે.

એ સ્થિતિ સર્જાઈ છે એમાં કોંગ્રેસની કમજોરી નથી કે નથી નામોશી. અત્યારે બહુ મતપેક્ષાં લાગી ગયાં. કારણે પણ એ તડ માટે જવાબદાર નથી. કોંગ્રેસના આગેવાનો સુખસાહજીમાં કે સત્તાની ઘ્રામ-ખીમાં મદાને છે એ પણ કારણભૂત નથી. એવી સ્થિતિ રાજકાજમાં તો હોવાની, શું આ દેશમાં કે શું પરદેશમાં. કેંકે અંશે કોંગ્રેસને લીધે આપણે ત્યાં એવી કાળાશા એાછી દશે એમ આપણે સ્વીકારવું રહ્યું. પક્ષમાં જોઆ પદ મેળવવા દરીકાઈ ચાલે એ પણ ટાળી શકાય એવું નથી. અને એટલા કારણે પક્ષમાં જીલ્લું તડ પડે એ સંજોગિત પણ નથી.

અને છતાં કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડે તે શકી ? એથી દેશના રાજકારણ ઉપર કેવી અસર પડે, કોંગ્રેસ ઉપર શી અસર થાય તે જાણવું રસિક યર્થ પડશે. છૂટા પડેલા પક્ષ કેવી વલણ રાખશે, રાજકાજમાં રહેલો પક્ષ આવા છૂટાછેડા પછી કમજોર બનશે કે મોઝગો થશે એ પણ જોવા સમજવા જેવું છે.

આવા ભાગલાનો વિચાર કોંગ્રેસ પ્રત્યેના દ્વેષથી નહિ, પણ દેશના ઘડતરકાર્યનો પ્રસાદ કઈ તરફ વળે એમ

લાગે છે એ નજરે વિચારવાનો છે. અત્યારની વધુ ઉત્પાદનની યોજના ઉપર શી અસર પડશે તે જોવાનું છે.

બે જૂથ : સમાધાન પછી સુકાખશે

કોંગ્રેસના ભાગલા અનિવાર્ય છે કારણ કે એમાં બે વિચારધારાઓ ચાલે છે. એ બેને એકમેકને સમજીને સમાધાનરૂપે ચાલી છે માટે એમ જ ચાલ્યાં કરશે એવું નહિ માની શકાય. કોઈ પણ સંસ્થાની નીતિ એ એવું આગવું બળ છે. એ વડે એ ટકે છે ને પ્રગતિ કરે છે. નીતિનો અભાવ એ સંસ્થા માટે મરણ્ય છે. નેપોલિયન પાસે બળ હતું, વ્હૂડ હતા, પણ એની પાસે રાજકાજ માટે કોઈ નીતિ ન હતી એટલે એની ફેડી જીવે યર્થમર્થ દિલ્લેર નીતિ ધરાવ મળ્યા. પણ એને આકાર આપવા કરતાં પોતાની છાંદ આગળ કરી અને એ લખડયો. રહસિને છાંદ કરી તેમ નીતિ પણ ધરી ને એવું ચાલ્યું. યોદી નીતિ એટલે એવું સાધન. તોયે એ સાધન તો ખડું. એના પરિણામ વિપરીત આવે પણ ખરાં, અને છતાંયે એવા જોર ઉપર સંસ્થા થોડું દોડી શકે ખરી. જ્યારે કોંગ્રેસ પાસે તો જ નીતિ છે, તે દેશને જળ આપે એવી છે, ડુનિયામાં જાપ પાડે એવી છે. એવી સમર્થ નીતિ વડે કોંગ્રેસ ધણું ટકી શકે એમાં સંશય નથી. કોંગ્રેસને એ કારણે દરકત નથી આવતી ને નહિ આવે.

પણ નીતિમાં નરમરમ બાલુઓ—કાઠાઓ આવે છે. એ નીતિને પાર પાડવાની પદ્ધતિમાં વિચારબેદ જાગે છે. કુદરતમાં સંરક્ષક બળ જૂની વાતને પક્ષ કરી સલામતી જોળે છે. નવું પરિવર્તનશીલ બળ માથું મારી ઉચલાવી પછાડી જોબેડી નાખવા મથે છે જેથી

નવવિધાન યર્થ શકે. આ બંને બળો કદીક હાથ મિલાવી જાણે, તો કદીક સામસામાં ઘૂરકે પશુ ખર્ચા. ત્યારે સમય પાકે છે ત્યારે એ બંને વચ્ચે યુક્તિયો યર્થ જાય છે અને બેમાંથી એકને હકી જતું પડે છે. કેએસમાં આવા જૂથ મોલુદ છે—સરક્ષક ને પરિવર્તનશીલ. પશુ એમના જોગબાણમાં લેકો જીલ કરે છે એટલું જ નહિ, એ બંને જૂથો પશુ એવડી જ ભૂલ કરે છે.

એક જૂથ ગાંધીજીએ સર કરેલા માર્ગે જવા ઇચ્છે છે. વધુ ખેતી, સારી ખેતી, ટોર ઉછેર, એવું ખાતર, કૃષ્ણ હકીથી મેળવેલું આરોગ્ય, હાથના ઉલ્લેખ, યંત્ર કરતાં માનવીના વધારે આદર, જોખું સાસન, જોખા શોષ, જોખા નિખાતો, યત્નપૂર્વક રચાયેલા સંયમો ને શ્રદ્ધાઓ, જોછી આવક, જોછા ખર્ચા, નીચા ભાવ, જોછી વપરાશ, જોછું લશ્કર, જોછા કર ને એવી આજીવનપાળ. કુટુંબસ્થાન પામી સંતોષ મેળવવા નેટલી મહેન્ટા.

આ જૂથ સધૂર છે. એની પાસે દિલ્લિ છે, પશુ આજે એ છુનવાધુમાં ખપે છે. એની મહેન્ટા ઉપર વહેલો કાટ ચડ્યો છે. એની શ્રદ્ધા વહેલી સૂકાઈ છે. એણે આજીવનમાં જાણેઅજાણે ધણાં સમાધાન કરી લીધાં છે, કરી રહ્યું છે, આ જૂથે એમ કરીને સહન પશુ ક્યું છે.

બીજું જૂથ છે પ્રગતિવાદી—નેહરુજી. એ જૂથને જે તંત્ર મળ્યું છે તેની પૂરી સહાય મળે છે. જે વ્યવસ્થા હતી તે આજુ રાખવી છે, મજબૂત કરવી છે ને એમાં જોર લાવી મજબૂત કરવી છે. એમને મહેન્ટા છે દિગંતમાં કંઠો વગાડવાની. ભારતના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતના વાદક યર્થ જગતના સૌકમાં બિરદાવવાનું નિમિત્ત એમને ધણું છે. એ માટે દેશની શાન તેઓ ઝડપથી વધારવા માગે છે, સમૃદ્ધિને લાવવા માગે છે. બીજા કોઈ જાગે તે પહેલાં એતિયાજી અભિમત્ત રિચર કરી લેવું છે. એ માટે યંત્રોનો ત્યાં ને નેટલો ઉપયોગ કરવો હોય તે એ જૂથથી કરે છે. તંત્રને નેટલું બહોળું

ને સમર્થ કરવું પડે તેટલું એ એકાદક કરે છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય ધોરણે આજીવન એમને મન રાષ્ટ્રીય આડખી-લીઓ ઉભેલીને ફેંકી દેવા જેવી છે. એમને વધુ આવક, વધુ વપરાશ, વધુ કરવેરા, વધુ ઉલોગો ને વધુ નફા ખર્ચે છે. વધારે મોજશોખ સામે એમને સ્થગ નથી. એમની પાયા મોટી છે, ફક્ત લાંબી છે, અને એ કાળે તાકાત ના હોય તો કપાઈયે તે પ્રાપ્ત કરવી છે. દેશની મુક્તિ કાળે ભેગા રહેલા, દેશ-ભક્તિને વરેલા, આ બંને જૂથો સાથે ઉછર્પા છે. એ સંધને જોડે કરવા આઝાદી પછી ગાંધીજીએ યત્ન કરી જોયો, પશુ ત્યારે સમય પાક્યો નહોતો. કોઈ રીતે હાથ કરેલી આઝાદીને પગલાર કરવાની જરૂર હતી.

સમય હવે પાક્યો છે

પશુ હવે દસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. રજવાડાંની ગૂંચ ઉકલી ગઈ છે. કાસ્તીરતું લગભગ ધાળે જ પડ્યું ગણાય. લાપાવાર પ્રતિભા રચના યર્થગઈ છે. એમાં યુજારાત મહારાષ્ટ્રનો અધકો બાકી રહ્યો છે તે પશુ ઉકલ્યો જ છૂટકો છે. પાકિસ્તાન આપમેળે કમળોર ખન્યું છે અને એની વિસાત ચિંતાજનક રહી નથી. ફર દેશવરમાં દેશની શાન વધી છે, આંટ પશુ ટકી છે. હવે તાકાલિક ગણાય એવી મૂંઝવણો દેશને માથે રહી નથી.

આ સમય જ કપરા છે. પ્રકૃતિના નીર વેગથી જે સરોવરમાં ઠલવાતાં હતાં ત્યાંથી એમને વહેવાનો સંજોગ હવે ઊત્રો થાય છે. દેશભક્તિની જરૂર હતી ત્યાં સુધી એણે બંને જૂથોને સાથે રાખ્યાં, હવે એમનું ભેદાણુ શક્ય નથી. જે જૂથમાંથી એકે ભાગે કરવો પડશે. એક જૂથે કો તો યુક્તિયો કરવો પડશે અથવા તો પોતાની નાનમ કમ્બલી લઈ તાર રચીકારી જૂલાઈ જતું પડશે. બેમાંથી કોણ ખસે છે ?

બંને જૂથોનું મુદ્દયાંકન

નેહરુજી વારંવાર ખસી જવાની વાત કરી છે. એ દેખાય છે તો નવું જામ, કારણ કે નવરચના કરવાની ધમક એમને ધણી છે. દુનિયામાં જે ચાલી રહ્યું છે

એની દરોળમાં આવી જવાની એમને લાગી હોય છે. જગતમાં ચાલી રહેલી અસરોથી નહિ બચી શકાય, એથી વિખૂટા ના પડવું જોઈએ એવી એમની શ્રદ્ધા પણ છે. છતાં, એ બળ હકીકતમાં જુલું સંરક્ષક બળ છે. એમને હવાત તંત્ર, પદ્ધતિ, લક્ષ્યો, વિચાર ખપે છે, એમાં જ ઉત્કર્ષ જોવા છે. એ દિશામાં સ્પષ્ટ વસ્તુતઃ રહેલા દોષો જોખમો વિનિષ્કાસ તરફ આંખ મીંચવી ને ઝડપ, દહતા, દોટ એ એમની દલીલ છે.

પરંતુ, એમાં સ્વપ્ન નથી. એમની પાસે ભાવિનું સરખાવવા ખપ લાગે એવું ચિત્ર પણ નથી. એમાં નવીનતા નથી. દુનિયાથી ખસીને આગળું આદરવાનું હાથપણ કે સાહસ કે નથી.

મધિગૃહ પાસે નવી નીતિનું પ્રેરક બળ છે, પણ એમનું પાત્ર છીછડું છે. આઝાદી ઝીંકી-સમાવી ત્યાં તો એ છલકાઈ ઊઠ્યું છે. એમની પાસે નિષ્ઠાની મૂઠી ખૂટવા આવી છે. એમની મહેઝબતો આંક આઝાદીથી આગળ નાબૂદ એમ જણાઈ નથી.

પુણ્યક્ષેત્ર વિનોદામાં માંધીછ કરતાં વધારે પ્રકૃત્સ-તાથી દેશમાં ફેરે છે તે હવા જમાવે છે. પણ ટક્કર ઝીંકવાની વ્યવહારિકતા એમની કને નથી, વ્યૂહ નથી, આદેશ નથી, એકાગ્રતા નથી. એથી દેશમાં સન્માન મેળવ્યા છતાં એ વિશ્વાસ જગાવી શક્યા નથી. બળ ઉપભવી શક્યા નથી.

બીજાં કોણ કોણ છે ? મઈ કાલના કૈનિકો આજે સેનાપતિપદે આવે એમાં અશુભનું તો કેમ ગણાય, પણ દેશની સામે કાર્યક્રમ રાખવાની યુગ્મ્ય હોય એવો એકે જણ નથી. એમનાં પાણી લોક માપવા નીકળે તે પહેલાં એમણે જ એાઈ કરી નાખ્યાં છે. એમની કને વારસો ભોગવી શકાય તે કરતાં મોટા પ્રમાણમાં પહેાંચી ગયો છે.

પરંતુ, એમના નાના કદથી આપણે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. જે સ્વપ્ન, જે નીતિ, જે પદ્ધતિ માંધીછ ઊભી કરી ગયા છે એ બળને વેતીઆઓ પણ નહિ

રોકી શકે. એના પૂરમાં તણાવે જ એમનો છૂટકા છે. એમાં ભારતીય લાક્ષણિકતા છે. એમાં જગતના અને માનવીના વિકાસક્રમમાં આપવાનો આપણો ફાળો છે. ને એમાં જ આ દેશનું ભાવિ પણ છે.

નવે કાચકે અને તે પછી

બને જૂથની સુલેહ વડે ત્યારે છૂટા પડી ચાલી નીકળવાનું માન માંધીજૂથને ફાળે જશે. એ એમનો સ્વલક્ષ્ય છે. અત્યારની પેઢીની એટલી જ તાકાત ખીલેલી છે. એથી છૂટા પડ્યા સિવાય એમને એન નહિ આવે. અને છૂટા પડ્યા એમનાથી આગળ નહિ જવાય. નેહરુની સામે એક પરિવર્તનશીલ બળ રૂપે ઊભા રહેવાનું કે પડકાર ફેંકવાનું એમનું ગુણ નથી. પણ એમની ભરમમાંથી ઊગશે પેશા સ્વપ્ન ને વિચાર ને નીતિની શક્તિ. નવાં પાત્રો નવી આસા ને નવી મહેઝબતો લઈને ઊભાં થશે. એ પડકાર ફેંકશે ને ફાવશે ને દેશનું સુકાન સંભાળશે.

અને ત્યાં સુધીમાં નેહરુનું કામ પૂરું થયું હશે. બધા બધાઈ ચૂક્યા હશે, નહેરો ચાલુ થઈ હશે, લીજબી ધમધમતી ઘૂમતી હશે, લોખંડની કાઠીઓ અડગ લોહ ઢાળતી હશે, સડકો બધાઈ હશે ને વાહનો દોડતાં હશે.

ત્યાં સુધીમાં રાષ્ટ્રીયકરણની ગરજ પૂરી થઈ હશે અને એને ઊઠાવ થઈ ગયો હશે. વિશાળ તંત્ર, ભારે કર-વેરા, ધણા કાચકા નિપરો, અને એ બધા થઈ જમી જતી નોકરશાહી—એની સૂઝ ઊગી હશે. એના કપરો અનુભવ ચેતવણીરૂપે જરૂરનો હોય તો એણે કરી આપેલાં કળો પછી ત્યારે મતલબવાળાં દેખાશે.

હમણાં આપણે રહિયા તરફ વસણ રાખ્યું છે. પછીથી એ એક પાછો ફરશે. એનું કારણ એમ નહિ કે એના સિદ્ધિનો ખોટા છે. પણ એની પાછળ ભરકરી બળ અને યંત્રનું દબાણ કાચક વળગેલાં રહે છે, એ આપણા ખેતીજૂથને ખપે એમ નથી. તંત્રના ભોગ તરફ વ્યક્તિઓ હે મામ એ પણ એટલું જ અનિચ્છનીય છે. આ દેશ વ્યક્તિપ્રધાન રહ્યો છે અને એ રીતે જ

એનો વિકાસ શક્ય છે. જો કે આ સહીના અંતર્ગત
તો અહીંના સમૂહો ધણી ચેતનવંતા યર્ષચૂક્યા હશે.
પરંતુ, તે દરમિયાન જે રાજ્યવ્યવસ્થા અહીં ચાલે
એમાં પહેલો દશ વર્ષનો ગાળો નેહુ જૂથવાળા મંત્ર
પ્રભાવનો, બીજો પચીસ વર્ષનો ગાળો જેતીપ્રધાન
ગાંધીજીનો અને તે પછી તો, શું આ દેશમાં કે શું
બીજા દેશમાં, શાસનની જરૂર પડી ગઈ હશે.

લશ્કરી તંત્ર અને અલ્પકરી સભા

લશ્કરી બળ સાથેના બળવા અશિયાના કેટેકેટલા દેશોમાં
ફાટી નીકળ્યા એથી ભારતે ચોકવું રહ્યું. લશ્કરમયે
શુભ હેતુવાળો રાષ્ટ્રવાદ હોઈ શકે છે, અને ઝડપી
પરિણામો ખતલાવવાની તાકાત એમની પાસે વધારે
હોય છે. એથી ટેટલીક જગ્યાએ લશ્કરી તંત્ર લોકપ્રિય
નીવડમાં છે. અને એ જ એનું જોખમ પણ છે.

ઘાઈલેઈમાં લશ્કરી સરદારો વચ્ચેની સાંઠમારીમાં
ફેરફાર થયો. બ્રહ્મદેશમાં પરિસ્થિતિ વધારે વણસે
નહિ એ માટે થયો. મિસરધિકારમાં પશ્ચિમી સત્તાઓના
વર્ચસ્વ સામે થયો. સુદાન પાકિસ્તાનમાં સામ્યવાદ
સામે થયો. એમ લશ્કરી તંત્રોમાં ધણી વિવિધતા છે
અને આ દેશને અનુકૂળ આવે એવા ફેરફારો કરવા
અહીં પણ એવું બનવા પામે તો નવાઈ નહિ લાગે.
આપણી લોકશાહી કામગીરી છે એટલું જ નહિ, પણ
એ ફળદાયી છે એવું કબૂલ થયું નથી.

ભારે નફા ને ઊંચા ભાવ એ આ દેશનો મૂળવતો
પ્રશ્ન છે. લોકશાહી એને દશ વર્ષ પછી દાખી નથી
શકી. બીજું પ્રશ્ન વધારે મૂંઝવાયો છે. એ પ્રત્યે આ
સરકાર એનો ઉકળાટ તો બતાવે છે પણ એ વાંઝીયો
છે. એનું તંત્ર સીદેતથી પરિસ્થિતિ ઓર બગાડી
મૂકે છે.

શું ભારે સભા એ જ આ દોષનો ઉપાય છે? એમ જ
હોય તો લોકશાહીએ પણ બે માસ માટે લશ્કરી
અદાલતો ઊભી કરવી જોઈએ. કાલદ્વ લલે લોકશાહી
ધરે પણ અમુક દોષો-અપરાધોનો નિકાલ લશ્કરી
તંત્ર દ્વારા ઝડપથી થાય એ ઇચ્છનીય છે. એની

તાત્કાલિક અસર થશે. રાજસત્તાના બિલ્લા - હોવા
છતાં કેટલીય વ્યક્તિઓના દેશદ્રોહ જેવા છૂપા કાર-
નામાં ઉપર પ્રકાશ પડશે અને એમને થયેલી સગ્ગમો
વડે દેશમાં નવા વિશ્વાસ જાગશે.

એ વાત ખરી છે કે આકરી સભા એકવાર ચાલુ
ક્યાં પડી એ માર્ગે સરખુખતવારશાહી જામી પડે છે,
અને વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પાછી હોડમાં પૂરાય છે.
પણ એની તકેદારી રાષ્ટ્રી દુકા ગાળા માટે કેટલીક
સાહસશી કરી લીધી હોય તો તેથી મોટી શક્તિ લાગશે.

અનિષ્ટાનું નિર્કંઠન

આપણી સરકાર દેશનું મૌરવ વધારનારને બિરદાવે છે.
વેપાર, ઉલ્લેખ, કળા, રમતો, સાહસો, વિજ્ઞાન એમ
લુદ્ધાં લુદ્ધાં લેનેમાં વિક્રમ સ્થાપનારાઓની આપણે
કદર કરી છે. એ બિના જેટલી સારી છે તેટલી જ
અધૂરી છે. એમનાથી બિસ્તા કમે જનારને પકડી પાડતા
જોઈએ, અને વધુ નુકશાન કરતા શેકવા જોઈએ.
એવાઓને આગળ ધરવામાં નહિ આવે તો એમનું
કલંક સરકાર નાહક પોતાને માથે વહોરી લેશે. લોકોને
જોવા છે કે એમની અવલક્ષા કરનાર કાણ છે અને
એમની શી વલે થાય છે. પછાત દેશોમાં એવા દાખલા
મેસાવવાની જરૂર પણ રહે છે. જે સરકાર પોતે એવા
દાખલો નહિ બેસાડી શકે તો લોકમત સભારથાને
મેટેલાઓને એમાં લગી ગયેલા માની ભાડશે, થૂંકશે
અને કોઈક વખતે એમની પોતાની રીતે આકરે -
ન્યાય ચૂકવશે.

અને કાણ છે એવા પાછાઓ? વણહકનાં લાયસન્સ
કાઢી આપનારા કે લેનારા, જાહેર બાંધકામમાં ઢીલ
ઊંચાપત બિગાડ કરનારા, કૃત્રિમ અછતો નીપજવનારા,
ભાંડોફોડીઆ, રાષ્ટ્રધ્વજ ને બંધારણ બાળનારાં, હા-
તાલો પડાવનારા, ધૂમ નફા કરી શેષણ કરનારા,
જરાજરમાં ઇન્કેશનો ઘેળી રોજ ફેલાવનારા, મુદતો
પડાવી અસીલોને નીચોવનારા, દવા માટે કે આધા-
જોરાકીમાં બેળસેળ કરનારા, બાળકોનું અપહરણ
કરનારા, કાણું બળ્લર ચલાવનારા અને કાણુ નાણું

ફેરવનારા, સ્ત્રીઓની છેડની કરનારા, પ્રચાર અર્થે
પેસાનું પાણી કરનારા, મુસાફરીનાં કપ્થાં ઉમેરી
સેવાનું ઝણ ચલાવનારા....

અનિષ્ટો ખાળવાં પડે. એમ કરતાં કેમિએ અચકાવું
ના જોઈએ, લોકશાહીએ મક્કરવું ના જોઈએ.
નેદરુએ કાળાખજારિયાને જાડની ગળે ફાંસી દેવાનું કહ્યું
હતું. એમ ના કરી એમણે કયાશ દાખવી છે. ને એ
કયાશ હવે એ દૂર કરે નહિ તો લોકો પેલા લશ્કરી
તંત્રની રાહ જુવે એમાં શી નવાઈ?

કેમિસે સંસ્થાની અંદરનાં ધણાં તોફાનો જોયાં ને
શમાવ્યાં. એમાં એની કુનેદ દેખાઈ. પણ ખેતીપ્રધાન
સાકું તંત્ર જોઈએ કે ઉદ્યોગપ્રધાન અટપટું તંત્ર
જોઈએ એ વિષે નિષ્કૃંપ ના કરી શક્યા. એમણે
સમાધાનો કરી બપોંચુ દાખ્યું પણ એમ કરતાં તો
કેમિસની દિધાઓ ધણી કંટાળી રીતે બહાર પડ્યા

લાગી. જને કડિ હોડી હંકારવાથી કોમિસનો માર્ગ
સુકાન વિહોણો થઈ ગયો છે. એને માથે જે દોષ
લાદવામાં આવે છે એ હલુથે નિવારી શક્ય એવા
છે, પણ કાચુ જાણે કેમ ચૂંચવાડો લખાવવામાં
આવે છે.

દેશની આ પીઠ સંસ્થા લોકહિતની ધમજમાં લોક-
લાગણીઓ જાણવાનું પણ ભૂલી જાય એવું તો નહિ
જાને ને! એમ જાને સ્પષ્ટ તો એ સંસ્થાનો ગઢ
અધિમાં જંગલમાં ઓરિસામાં પંજાબમાં મિહારમાં
એમ કમવાર વૃદ્ધવાનો!

એટલું બધું રાજાઈ જાય તે પહેલાં ગાંધીજી જુદો
પડી પોતાની ટેક સચ્ચાન નહિ કરી શકે? ભારતના
અજોડ એવા નરનમીણમાં એ યોદ્ધા વાર સત્તાની
પુરસ્કો નહિ છોડી શકે? કે પછી અનિષ્ટોની ભાગી-
દારીમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોમી દેશે?

‘ધૈર્યના ધરની માયા’ અંગે ખુલાસો

ઓક્ટોબર માસના ઊર્મિમાં શ્રી. નાનુભાઈ દેવની ઉપરની વાતો છપાઈ હતી. એ વાંચીને ખારથી
શ્રી. દીપક કટાવાળાએ ખ્યાન એવું કે, ‘શ્રી. દેવ દ’ મોરીવરની ‘No Motive’ નો એ અનુવાદ
છે. છતાં તેમાં રૂપાતર કે સ્થિતિ પણ લખ્યું નથી. શું આપણા લેખકો સામાન્ય શિષ્ટાચાર પણ ભૂલી
ગયા છે?’

શ્રી. નાનુભાઈને અંગત ન જોગખતા વાચકને એમને વિષે શિષ્ટાચાર ભૂલ્યા જેવું લાગે. પરંતુ એમને
જોગખનાર તો જાણે છે કે એમના લખાણ વિષે પણ એ તટસ્થતાથી મૂલ્ય કરો શકે તેવા અને
અશુરવીકારની જરૂર લાગે તો એ સ્વીકારે તેવા ઝિંદગિદાં છે.

આ વાતો વિષે પૂછતાં એમણે કહ્યું કે સાચા બેએક પ્રસંગો અને ‘No Motive’ એમ સંયુક્ત રીતે
એવું સર્જન થયેલું છે. એટલે એવા કોઈ અશુરવીકારની જરૂર જાનેવી નહિ. પોતાને નામે કર્તૃત્વ
ચલાવવા માટે શિષ્ટાચાર ભૂલવાનો બિલકુલ ઇરાદો ન હતો. છતાં શ્રી. દીપકભાઈના પત્ર ઉપરથી લાગે છે
કે ‘સ્થિતિ’ લખવું જોઈતું હતું.

—સંપાદક

‘ધૂમકેતુ’

શક્તિનો ઉપયોગ

શ્રી ધૂમકેતુકૃત ઉપનિષદકથાઓ નામનું બ્લોગનું પુસ્તક નવી આવૃત્તિમાં અનેક સુધારા વધારા પામીને પ્રગટ થવામાં છે. તેમાં નવી ઉમેરેલી કથાઓમાંની આછીં ૨૭૫ ચતી આ કથા પણ છે. ઉપનિષદો તો આપણા સાહિત્યની મહામૂલી મૂકી છે.....

આ પણો આ દેહ છે, તો આપણને ભૂખ, તરસ, તાપ, ઠંડી, સુખ, દુઃખ ગંધું જણાય છે.

પણ આ દેહ, એ એક ઘર જેવો છે. એમાં ખરો રહેનારો તો આત્મા છે.

ઉપનિષદમાં આ વિષે એક કથા છે. તે સમજવા જેવી છે. એમાં એમ વાત આવે છે કે, દેવતાઓએ આત્માને કહ્યું : ‘અમને રહેવાનું આપો. અમે ક્યાં રહીએ ?’

આમાં દેવતાઓ એટલે દેહમાં રહેનારી શક્તિઓએ એમ સમજવાનું છે.

જોવાની શક્તિ. સાંભળવાની શક્તિ. બોલવાની શક્તિ. સ્પર્શવાની શક્તિ. આ પ્રમાણે દેવતાઓએ માગણી કરી એટલે આત્માએ એક ગૌ એટલે ગાય એમને આપી. પણ આનો અર્થ સમજવા જેવો છે.

ગાયનો અર્થ સમજવા જેવો છે. ગૌ એટલે ગાય ખરી, પણ આંહી એનો અર્થ છે, ઇંદ્રિયો. આપણે જોઈએ છીએ કે દેહ ઉપર જે કંઈ અસર થાય છે, તે ઇંદ્રિયોદ્વાર જ થાય છે. એટલે દેહને ઇંદ્રિયો મળી.

ગાયમાતાને પવિત્ર ગણવાની જે વાત છે, તે ખરી રીતે આપણી ઇંદ્રિયોને અને મનને આપણે પવિત્ર રાખવું એવી વાત છે. એમાંથી નવી જ વાત ઉપજવીને માણસો ઘણી વખત લડે છે, એ નવાઈ જેવું છે. હવે આ પ્રમાણે

ન્યારે દેવતાઓને રહેવાનું ઘર મળ્યું. ઇંદ્રિયો મળી. ત્યારે દેવતાઓએ એક નવી માગણી કરી. ‘આટલાથી અમારી પ્રગતિ ન થાય. માટે અમને એવું કંઈક આપો કે જેથી આ ગૌને વશ રાખી શકાય.’

એટલે એમને એક અશ્વ મળ્યો.

અશ્વ એટલે મન, પણ જે મન ઉપર, ઇંદ્રિયોની સત્તા હોય એવું મન નહિ. કાખલા તરીકે આપણને કોઈ ચડ્યો. કાળ વ્યાપી ગયો. આપણે એલફેલ બોલ્યા. ત્યારે એ વખતે બોલનાર તો જીભ છે. પણ એ જીભને દોરનાર આપણું મન છે.

પણ એક એવું મન છે કે જે આવે વખતે પણ, સાચા ખોટાનો ભેદ કરી શકે છે.

ત્યારે આ મન, એ આપણું જ્ઞાનરૂપી મન. એ જ અશ્વ. આપણને અશ્વ મળ્યો છે, એનો અર્થ એ કે આપણે કામમાં ગતિ કરી શકીએ છીએ. કામમાં આપણને જ્ઞાનનું આવે છે.

પણ એ વખતે સાચા કામને બદલે ખોટું કામ કરવા માટે મન ન દોડે, એવું કરવું હોય તો આ અશ્વને આપણે બરાબર પલોટવો જોઈએ. તો જ એ બરાબર ચાલે.

એટલે દેવતાઓએ, અશ્વને પણ બરાબર ચલાવે, એવી શક્તિની માગણી કરી.

અને આત્માએ એમને પુરુષ આપ્યો. પુરુષ અને પ્રકૃતિ, એ બેલડી આપણા દેહમાં વસી

રહી છે. આપણે એટલે આ બન્ને પુરુષ અને પ્રકૃતિ. આપણે એટલે આપણો દેહ. આપણી ઇંદ્રિયો. આપણું મન. આપણો સ્વભાવ. આ બધું થઈને આપણે.

આ પ્રમાણે જ્યારે દેહ તૈયાર થયો, ત્યારે પછી દેવતાઓએ પોતપોતાનો ધામો એ દેહમાં નાખ્યો.

ત્યારે આપણને મળેલો દેહ, એ આ પ્રમાણે બધાંનું રહેકાણુ છે. આ વાનને પણ બરાબર સમજીએ. કોઈ માણસ સ્વભાવથી શાંત હોય છે. કોઈ ક્રોધી હોય છે. કોઈ લોભી હોય છે. કોઈ ખુની હોય છે. પિંડે પિંડે મતિ, જુદી હોય છે.

તો સવાલ આ બોલો થાય છે કે આ કોધ ક્રોધી આવ્યો? એ ક્રોધ કોણ કરે છે?

એ ક્રોધ કરે છે આપણું મન. અજ્ઞાન મન. જે મનને આપણે ધર્યું નથી, એવું મન.

એનો અર્થ એ થયો કે આપણે જો મનને ઘડીએ, તો પછી આપણે ઘણી ઘણી બરાબ વાતોથી બચી જઈએ.

પણ એ મનને ઘડવા માટે જેમ તમે જોમ કરો તેમ તો તોફાની ઘોડાની પેઠે મન તમને પછાડે. એને ઘડવાની એ રીત નથી.

એટલે મનને ઘડવું હોય તો એ કામ શાંતિથી કરવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, આપણો સ્વભાવ ક્રોધી છે. રીસ કર્યા પછી આપણને યસ્તાવો થાય છે. એ ખરું, પણ એક વખત તો રીસ થઈ જ નાય છે.

ત્યારે આ ક્રોધને વશ કરવા માટે આપણે

ગભરાટ કરીએ કે હું પાપી છું. એમ જોડ્યા કરીએ, કે કથાવાર્તામાં ઘોડાધોડ કરીએ તો એ એનો રસ્તો નથી.

એનો રસ્તો આ છે. ક્રોધ થઈ જાય ત્યારે મનમાં એક વખત નિશ્ચય કરવો કે, હવે હું ક્રોધ નહિ કરું.

તે છતાં પણ સ્વભાવ પડ્યો છે, એટલે ક્રોધ તો થશે જ.

કાંઈ ફિકર નહિ. પર્વતની ટોચે પહોંચવું હોય તો એક પછી એક પગલું ભરાય. એકદમ કૂદીને પહોંચાય નહિ.

આ જ વાત મનની છે. ઉપનિષદ છે જ એટલા માટે. મનને ઘડવા માટે.

કવિવર ટાગોરે એક જગ્યાએ કહ્યું છે તે આપણે સમજવા જેવું છે.

આપણને શાંત સ્વભાવ મળ્યો હોય તો એ સ્થાનું છે. એ સ્વભાવ વડે આપણે ઘણાં સારાં કામ કરીએ. એ દરેક કામ આપણને આગળ વધારે છે.

પણ આપણને એવી પ્રકૃતિ મળી હોય કે વાતવાતમાં આપણે ખીનઈ જઈએ, ખેડું જોલીએ. દુગો ગોઠવીએ. ગાખાં મારીએ. તો આવી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવથી મુંઝવું નહિ.

એવો સ્વભાવ પણ આપણને ઉપયોગી છે.

એ સ્વભાવને વશ કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ને જેમ માણસ, થોડી થોડી કસરત કરતો રહે, તો એનું શરીર કસાતું જાય, તેમ આપણે સ્વભાવને લીધે તો માણસ પોતાનું મન કેટલી શકે. એટલે એવી કોઈ

વસ્તુ નથી કે જે માણસને માટે નિરૂપયોગી હોય. સ્વભાવમાં દોષ હોય તો એ દોષ પણ ઉપયોગી તો છે જ.

મનનો સંકલ્પ, એ જળવાનમાં જળવાન વસ્તુ છે.

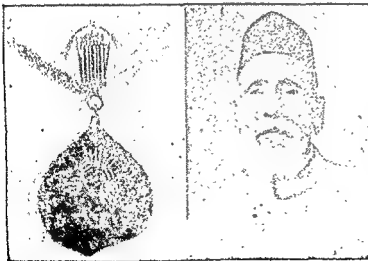
માણસ પહેલાં મનમાં વિચાર કરે છે. હું આમ કરું. ત્યાર પછી એ એમ કરવા પ્રેરાય છે. હું ફલાણુને માફ, એ વિચાર પહેલો મનમાં આવે. ત્યાર પછી જ કામ થાય.

એટલે આપણું મન, આપણે જો જરાક જ વાળીએ, તો હંમેશના ઘણા પ્રશ્નો સહેલા થઈ જાય. અને આપણો દોષ આપણને ઘટે. કૂવે પડવા જનાર પહેલાં તો વિચાર કરે છે કે હવે હું કૂવે પડું. આ તો બહુ દુઃખ છે. એ વખતે એ જરાક જ વિચાર કરે કે આવું જીવન ફરીને મળવાનું નથી, એમાંથી જ મારે રસ્તો કાઢવો, તો એ કૂવો પૂરવા ન દોડે.

માણસને જે શક્તિ મળી હોય, દાખલા તરીકે જોડતને હજી હાંકતાં આવડે છે, તો એ એની શક્તિ છે. એ શક્તિ વડે, વધારેમાં વધારે અન્ન કેમ મેળવવું એ એનું મત છે. વધારે અન્ન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ લોભ નથી. એ મત છે. આ મતને માણસ પાળે, એ એનો સ્વધર્મ થયો. અને એ મેળવેલું પ્રમાણિકતાથી, જાધાને મળે એમ કરવું એ રાજપ્રજનો ધર્મ થયો.

આ પ્રમાણે દરેક પોત પોતાનું મત જાળવે. મતનો આ અર્થ છે. આવાં મત દ્વારા જ માણસ આગળ વધે. અને સમાજને પણ આગળ વધારે.

ત્યારે ઉપનિષદની વાતો આપણને પળે પળે ઉપયોગી છે. એ કેવળ જાણવા માટે નથી. આચરવા માટે છે. અને એ આચરવાના પ્રસંગો તો હંમેશાં આપણને મળતા જ રહે છે.

‘ભારતરત્ન’નો સર્વોચ્ચ ખિતાબ

આ વરસે પ્રમુખતાકે દિને જાણીતા સ્ત્રી-કેળવણીકાર અને સામાજિક કાર્યકર ડૉ. ધેરિશ કેશવ કર્વેને એનાયત થયો છે. અહીં તે ચંદ્રક અને તેના મેળવનાર ડૉ. કર્વેનો ફોટો છે.

માનવતા-સેવક પંડિતજી

આ રજાની નવેબરે આખા દેશમાં આગણા લાગીવા નેતાની વર્ષ-
માંક વરીકે દર વર્ષની માફક આગણિન મનાયો. સિતેરમા વરસમાં
પ્રવેશી ચૂકેલા પંડિતજીને કાકાસાહેબે 'મંગળ પ્રસાદ' માં ગિરદાવેલા
તેનો ભગિનીના વાચકો મટે અહીં અનુવાદ મૂક્યો છે....

ભારત એ એક વિચિત્ર દેશ છે. આ દેશની સંસ્કૃતિ એટલી જૂની છે કે અહીં ખપા મૂળીને ટેકસા સમરો ધર્મ ગયા એનો તાગ મળતો નથી. નાના મોટા રાજ્યોની તો વાત જ કરવાની નહિ. સંસ્કૃતિને નવો ઝોપ આપનાર ઋષિમુનિઓ અને આચાર્યો ટેકસા થયા એનો પણ પૂરા તાગ નથી મળતો. થોડાક ઋષિ-મુનિઓનાં નામ આપણે જાણીએ છીએ, પણ તેમણે શું કંઈ એ મહત્વની વાત આપણે જાણી ગયા છીએ. શુદ્ધ ભગવાનને આપણે અવતારો માન્યા અને આપણે તેમનું ચરિત્ર જ જૂઠું ગયા. સમ્રાટ અશોક અને સમુદ્રગુપ્તને પણ લોકો ભગમગ જૂઠી જ ગયા છે. હમણાં હમણાં તેમનાં જીવન, સમય, અને કાપ વિષે, સંશોધન થવા લાગ્યું છે. લોકહૃદયમાં આથી જુદું જ રથાન રાજ ભરધરી અને વિક્રમનું છે. પણ ખૂબ સંશોધન પછી પણ આ રાજ્યોને સજીવન કરવાનું હીતહાસ માટે મુશ્કેલ બની ગયું છે.

આવા દેશમાં એક મોટા પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રાચીન કાળથી થતી આવી છે. કોઈ કહે છે કે જેવો કાળ તેવો રાજ, યુગ એવો ચોગી.

પ્રભના પુરુષાર્થ અને નસીબને અનુરૂપ તેને કોઈ ને કોઈ પ્રભાવ-શાળી રાજ મળી જ નવ્ય છે.

ખીએ એક એવો મત છે કે પ્રજા તો ગતિનુગતિક હોય છે. કુદરતના બનાવો અધિષ્ઠા હોય છે. નસીબના સારા નરસા અશી યુગોના હિસાબે નહિ જેવા જ બની નવ્ય છે. કોઈપણ દેશના લોકોનો પુરુષાર્થ અને વૈભવ તેના મહાપુરુષોથી જ મપાય છે.

આરે રાજ્યનીતિજ બીજાચાર્યને તેમનું મંતવ્ય પૂછી એણે ત્યારે તેમણે દલતાપૂર્વક કહ્યું :

‘કાલો વા કારણે રાજા
રાજા વા કાલ-કારણે ।
હિત ને સંચયો મામલ
રાજા કાલસ કારણે ॥’

[યુગ જેવો રાજ બને છે અથવા રાજના પ્રભાવથી યુગ બને છે એવી દ્વિધામાં ન પડે રાજ, હું દલતાપૂર્વક કહું છું કે રાજ જ પોતાના યુગને બનાવે છે.]

બીજા પિતામહનું આ કથન આખા દેશે ત્યારથી વાદ રાખ્યું છે. ‘રાજા કાલસ કારણે’ દરેક ભતના પુરુષાર્થ માટે પ્રેરક છે. માલુસ પુરુષાર્થથી મોટામાં મોટા કાળ-પ્રવાહને પણ બદલી શકે છે એવો તેનો સાર છે.

પણ આપણી પ્રભાને સ્વભાવાનુસાર આ વચનનો અર્થ કરેલો. આરે આપણે અંગ્રેજોનું રાજ્ય જીખાડીને સ્વરાજ્યની રચાપના કરવાની મધામણમાં હતા ત્યારે ટેકસાં ધરડેરાંઓ આપણને કહેતા હતા : ‘તમારા પ્રયત્નોથી શું વળવાનું છે ? કોઈ સમયે અવતારી પુરુષ રાજના રૂપમાં પ્રગટશે ત્યારે એ બધું કરશે. લાક્ષ્મી અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશું’ કે અસલ જુદમ થયો છે તે માટે હું ભગવાન તમે અવતાર ધારણ કરો.’

આરે લોકમાન્ય ટિળકે સ્વરાજ્યનું અધિભન ગેરરીરધી ચલાવ્યું અને લોકોમાં ભગૃતિ આણી ત્યારે ધરડા લોકો કહેવા લાગ્યા કે કદાચ લોકમાન્ય અવતારી પુરુષ હશે. આરે લોકમાન્યને અંગ્રેજોએ જેલમાં પૂર્વી ત્યારે મહારાષ્ટ્રના એક વૃદ્ધ કહેવા લાગેલા : ‘અવતારી પુરુષને કોઈપણ સરકાર જેલમાં પૂરી નથી શકતી. લોકમાન્યને જેલમાં જવું પડ્યું એ બતાવે છે કે તેમનામાં હિંમતી અંસ નથી !’

આરે ભારતના રાજનીતિક ક્ષિતિજ ઉપર માધીજનો ઉદય થયો ત્યારે સરકારને ચીમખી આપીને જેલમાં

જઈને તેણે એ જ પરદેશી રાજ્યને તોડવાનો એક ઇલાજ બની ગયો. પરદેશી સરકારને જે મંજૂર રાખે છે એ જ આ રાજ્યમાં જોવાની બહાર રહી શકે છે. જે રાષ્ટ્રપુરુષ ખીબા રાજ્યને નથી માનતો, દિલથી પૂરો સ્વતંત્ર છે તેને વિદેશી હકુમત બહાર નથી રાખી શકતી. એટલે જેનું દિલ સ્વતંત્ર છે તેનું સ્થાન જોવામાં જ છે એ નવી દૃષ્ટિ લોકોએ લઈ લીધી. અને દેશે ગાંધીજીને મહાત્મા તરીકે સ્વીકારી લીધા. જેટલું મોટું વિચાર-પરિવર્તન ।

બીજા પિતામહે એ પણ કહેલું કે રાજ્યને ધારો, રાજ્યવ્યવસ્થા, જેને પ્રાચીન લોકો 'અર્થ' કહે છે, વ્યક્તિથી પણ અડિયાતી છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય, દેશની સામે, દેશના ધારા સામે તો ગૌણ જ રહેશે. રાજ્યનું તંત્ર વ્યક્તિનું દાસ નથી બની શકતું—

અર્થસ્ય પુરુષો વાસઃ

અર્થો વાસો ન કસ્યચિત્ ।

પુરુષ, વ્યક્તિ રાજ્યવ્યવસ્થાને અધીન છે, રાજ્યવ્યવસ્થા કોઈ પણ પુરુષને અધીન નથી. આ રીતે Constitution ની, રાજ્ય-સ્થાપનાની સર્વોપરિતા આપણી સંસ્કૃતિએ માની લીધી છે. થોડા વખતને માટે કોઈ વ્યક્તિ 'ગણ'ની ઉપર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવીને ગણન્ય—Dictator—બને બની જાય, પણ એવી ગુલામી લોકોએ

સ્વેચ્છાથી માની લીધી છે. બપોરે ઇચ્છે ત્યારે લોકો એવી ગુલામીને જાખવાડીને ફેંકી શકે છે અને કહી શકે છે—'જ્યાં વાસો ન કસ્યચિત્' ભારતનું માનસ વિચિત્ર છે. એણે પોતાની સંસ્કૃતિને મનમાન્ય સ્વરૂપ આપ્યું છે. એટલે એ વ્યક્તિપૂજક પણ બની શકે છે અને સાથે સાથે તંત્રની મહત્તાને પણ સ્વીકાર કરી જાય છે. દેશે ગાંધીજીને મહાત્મા બનાવ્યા, પોતાના સુકાની બનાવ્યા. ગાંધીજીએ દેશની નાવને સ્વરાજ્યના ખંદર સુધી પહોંચાડી દીધી અને એ પણ સૂચવી દીધું કે જવાહરલાલ જ તેમના ઉત્તરાધિકારી છે. દેશે ગાંધીજીનું વચન માન્ય રાખ્યું અને નિયમ મુજબ, ચૂંટણી કરીને દર વખતે દેશનું સુકાન જવાહરલાલજીના હાથમાં રિધિ-પૂર્વક સોંપ્યું.

જવાહરલાલજીના સ્વભાવમાં ગણ-જય—Dictator બનવાનું છે જ નહિ. પોતાની વાત બેરહેદીથી એ રજૂ કરશે જરૂર. કોઈ નહિ માને તો ચીઘાઈ પણ જશે, ગુસ્સે થઈને પોતાનો કોપ જાહેર પણ કરશે પણ બહુમતી મુજબ જ વર્તશે. એટલા માટે તો લોકો જવાહરલાલજીના નેતૃત્વમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે છે, પોતાને અને દેશને તેમના હાથમાં સુરક્ષિત માને છે. દેશના જેવો જ સ્વભાવ આપણા નેતાઓને છે. પછી લાગે ગાંધીજી હોય કે જવાહરલાલજી ।

અને તો પણ અધિકારો પોતાના હાથમાં રાખવાની તરકીબ તેમણે ક્યારેય વિચારી જ નથી. દેશ જેને લોખંડી પુરુષ કહે છે, એ સરદાર વલ્લભભાઈ પણ પોતાના વિચારો અને અભિપ્રાયોમાં મદ્દમ હોવા છતાં, અને દેશની નીતિને પોતાની જ ઇચ્છા મુજબ અડાવવાનો આગ્રહ રાખતા હોવા છતાં પણ કાયદાથી પૂરેપૂરા બંધાયેલા રહેતા. એટલે મતભેદ હોય તો ય એ જવાહરલાલ સાથે ક્યારેય અડધા નથી.

જયપ્રકાશજી માને છે કે જે જવાહરલાલજી મુખ્ય પ્રધાનનો પોતાનો હોઠો છોડી દે તો તેમનો પ્રભાવ વધશે અને દેશની વધુ જાજણી સેવા તે કરી શકશે.

ભવંકરમાં ભવંકર મહાયુદ્ધ છતીને સિટિસ સામ્રાજ્યને ખચાવનાર અર્ચિલને સિટિસ પ્રજાએ થોડા જ દિવસોમાં હટાવી મૂક્યો. ભારતમાં એવું નં થઈ શકે. જે વિભાવતમાં, અમેરિકામાં કોઈ પ્રમુખ કહે કે હું તમારાથી નારાજ છું એટલે રાજીનામું આપવા ઇચ્છું છું તો ત્યાંના લોકો તરત માની જશે. પણ મુખ્ય પ્રધાન એવી દિગ્મત કરે જ નહિ. ભારતમાં જવાહરલાલજી એવું કરી શકે છે અને લોકો આગાહિત ખુશ બનીને કહી દે છે : 'ના, ના. દુવેધી અમે સારી રીતે વર્તીશું, તમે અમને છોડીને જાવ.'

માનવતા-સેવક પંડિતજી

ભારત એ એક વિચિત્ર દેશ છે. આ દેશની સંસ્કૃતિ એટલી જૂની છે કે અહીં બધા મૂળીને કેટલા સમ્રાટો યાદ ગયા એનો તાગ મળતો નથી. નાના મોટા રાજાઓની તો વાત જ કરવાની નહિ. સંસ્કૃતિને નવો ઓપ આપનાર ઋષિમુનિઓ અને આચાર્યો કેટલા થયા એનો પણ પૂરો તાગ નથી મળતો. થોડાકે ઋષિ-મુનિઓનાં નામ આપણે જાણીએ છીએ, પણ તેમણે શું કંઈ એ મહત્વની વાત આપણે જાણી ગયા હીએ. શુદ્ધ ભગવાનને આપણે અવતારી માન્યા અને આપણે તેમનું ચરિત્ર જ જુલો ગયા. સમ્રાટ અશોક અને સમુદ્રગુપ્તને પણ લોકો ભગભગ જુલો જ ગયા છે. હમણાં હમણાં તેમનાં જીવન, સમય, અને કાર્ય વિષે, સંશોધન થવા લાગ્યું છે. લોકહૃદયમાં આથી જુદું જ સ્થાન રાજા ભરથરી અને વિક્રમનું છે. પણ ખૂબ સંશોધન પછી પણ આ રાજા એને સજીવન કરવાનું છાંતકાસ માટે મુશ્કેલ બની ગયું છે.

આવા દેશમાં એક મોટા પ્રજાની ત્રયો પ્રાચીન કાળથી ચલી આવી છે. કોઈ કહે છે કે જેવો કાળ તેવો રાજા, યુગ એવો ચોખી.

પ્રજાના પુરુષાર્થ અને નસીબને અનુરૂપ તેને કોઈ ને કોઈ પ્રભાવ-ચાળી રાજા મળી જ જાય છે.

બીજો એક એવો મત છે કે પ્રજા તો ગતાનુગતિક હોય છે. કુદરતના બનાવો આક્રમણ હોય છે. નસીબના સારા નરસા અશી યુગોના હિસાબે નહિ જેવા જ બની જાય છે. કોઈપણ દેશના લોકોનો પુરુષાર્થ અને વૈભવ તેના મહાપુરુષોથી જ મપાય છે.

જ્યારે રાજ્યનીતિય બીજામાથાને તેમનું મતભ્ય પૂછી જોયું ત્યારે તેમણે હતાપૂર્વક કહ્યું :

‘કાલો જા કારણે રાજા :

રાજા જા કાલ-કારણ !

હિત મે સંચરો મામુલ

રાજા કાલસ્ય કારણ !!’

[યુગ જેવો રાજા બને છે અથવા રાજાના પ્રભાવથી યુગ બને છે એવી દિશામાં ન પડેા રાજા, હું હતાપૂર્વક કહું છું કે રાજા જ પોતાના યુગને બનાવે છે.]

બીજા પિતામહનું આ કથન આખા દેશી ત્યારથી માદ રાખ્યું છે. ‘રાજા કાલસ્ય કારણ’ દરેક જાનના પુરુષાર્થ માટે પ્રેરક છે. માણસ પુરુષાર્થથી મોટામાં મોટા કાળ-પ્રવાહને પણ જાદવી શકે છે એવો તેનો સાર છે.

આ રજા મી નવેંબરે આખા દેશમાં આપણા લાડીલા નેતાની વર્ષ-માંડ તરીકે દર વર્ષની માફક જાળવિન મનાવે. સિતેરમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂકેલા પંડિતજીને કલકાતાહેલે ‘મંગળ પ્રસાદ’ મા બિરહાવેલા તેને ભરિના વાચકો માટે અહીં અનુવાદ મુક્યો છે.....

પણ આપણી પ્રજાએ સ્વભાવાનુસાર આ વચનનો અર્થ કરેલો. જ્યારે આપણે અંગ્રેજોનું રાજ્ય બિખાડીને સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની મથામણમાં હતા ત્યારે કેટલાય ધરડેરાઓ આપણને કહેતા હતા : ‘તમારા પ્રપ્તોથી શુ વળવાનું છે ? કોઈ સમર્થ અતારી પુરુષ રાજાના રૂપમાં પ્રગટશે ત્યારે એ બધું કરશે. લાંસુધી અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશું કે અસલ જુલમ થયો છે તે માટે હો ભગવાન ! તમે અવતાર ધારણ કરો.’

જ્યારે લોકમાન્ય ટિળકે સ્વરાજ્યનું આદિલન જોરશોરથી ચલાવ્યું અને લોકોમાં જાગૃતિ વ્યાપી ત્યારે ધરડા લોકો કહેવા લાગ્યા કે કદાચ લોકમાન્ય અવતારી પુરુષ હશે. જ્યારે લોકમાન્યને અંગ્રેજોએ જેલમાં પૂર્ણ ત્યારે મહારાષ્ટ્રના એક જલ્દ કહેવા લાગેલા : ‘અતારી પુરુષને કોઈપણ સરકાર જેલમાં પૂરી નથી શકતી, લોકમાન્યને જેલમાં જવું પડ્યું એ બતાવે છે કે તેમનામાં ધિરની અંશ નથી !’

જ્યારે ભારતના રાજનીતિક ક્ષિતિજ ઉપર માધીજનો ઉદય થયો ત્યારે સરકારને ચીમકી આપીને જેલમાં

જાઈને એસલું એ જ પરદેશી રાજ્યને તોડવાનો એક ઇલાજ બની ગયો. પરદેશી સરકારને જે મંજૂર રાખે છે એ જ આ રાજ્યમાં જેલની બહાર રહી શકે છે. જે રાષ્ટ્રપુરુષ ખીળ રાજ્યને નથી માનતો, દિલથી પૂરો સ્વતંત્ર છે તેને વિદેશી હકુમત બહાર નથી રાખી શકતી. એટલે જેનું દિલ સ્વતંત્ર છે તેનું સ્થાન જેલમાં જ છે એ નવી દૃષ્ટિ લોકોએ લઈ લીધી. અને દેશ ગાંધીજીને મહાત્મા તરીકે સ્વીકારી લીધા. કેટલું મોટું વિચાર-પરિવર્તન !

બીજા પિતામહે એ પણ કહેલું કે રાજ્યનો ધારા, રાજ્યવ્યવસ્થા, જેને પ્રાચીન લોકો ‘અર્થ’ કહે છે, વ્યક્તિથી પણ ચડિયાતી છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય, દેશની સામે, દેશના ધારા સામે તો ગૌણ જ રહેશે. રાજ્યનું તંત્ર વ્યક્તિનું હાસ નથી બની શકતું—

અર્થસ્ય પુરુષો વાસઃ

અર્થો વાસો ન કલ્પયિત્.

પુરુષ, વ્યક્તિ રાજ્યવ્યવસ્થાને અધીન છે, રાજ્યવ્યવસ્થા કાઈ પણ પુરુષને અધીન નથી. આ રીતે Constitution ની, રાજ્ય-રચનાની સર્વોપરિતા આપણી સંસ્કૃતિએ માની લીધી છે. શોડ વખતને માટે કાઈ વ્યક્તિ ‘ગજુ’ની ઉપર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવીને ગજુન્ય—Dictator—બલે બની નય, પણ એવી ગુલામી લોકોએ

સ્વેચ્છાથી માની લીધી છે. બ્યારે ઈચ્છે ત્યારે લોકો એવી ગુલામીને ઊખાડીને ફેંકી શકે છે અને કહી શકે છે—‘અર્થો વાસો ન કલ્પયિત્.’ ભારતનું આનંદ વિચિત્ર છે. એણે પોતાની સંસ્કૃતિને મનમાન્યું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એટલે એ વ્યક્તિપૂજક પણ બની શકે છે અને સાથે સાથે તંત્રની મહત્તાનો પણ સ્વીકાર કરી બેસે છે. દેશ ગાંધીજીને મહાત્મા બનાવ્યા, પોતાના સુકાની બનાવ્યા. ગાંધીજીએ દેશની નાવને સ્વરાજ્યના ખંદર સુધી પહોંચાડી દીધી અને એ પણ સૂચવો દીધું કે જવાહર-લાલ જ તેમના ઉત્તરાધિકારી છે. દેશ ગાંધીજીનું વચન માન્ય રાખ્યું અને નિયમ મુજબ, ચૂંટણી કરીને દર વખતે દેશનું સુકાન જવાહરલાલજીના હાથમાં વિધિ-પૂર્વક સોંપ્યું.

જવાહરલાલજીના સ્વભાવમાં ગજુ-ન્ય—Dictator બનવાનું છે જ નહિ. પોતાની વાત બેરશરથી એ રજૂ કરશે જરૂર. કાઈ નહિ માને તો ચીઝાઈ પણ જશે, યુરસે થઈને પોતાનો ક્રોધ બહાર પણ કરશે પણ બહુમતી મુજબ જ વર્તશે. એટલા માટે તો લોકો જવાહરલાલજીના નેતાત્વમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે છે, પોતાને અને દેશને તેમના હાથમાં સુરક્ષિત માને છે. દેશના જેવો જ સ્વભાવ આપણા નેતાઓનો છે. પછી ભલે ગાંધીજી હોય કે જવાહરલાલજી !

અને તો પણ અધિકારો પોતાના હાથમાં રાખવાની તરકીબ તેમણે ક્યારેય વિચારી જ નથી. દેશ જેને લોખંડી પુરુષ કહે છે, એ સરદાર વલ્લભલાલ પંચ પોતાના વિચારો અને અભિપ્રાયોમાં મક્કમ હોવા છતાં, અને દેશની નીતિને પોતાની જ ઈચ્છા મુજબ ચલાવવાનો આગ્રહ રાખતા હોવા છતાં પણ કાયદાથી પૂરેપૂરા બંધાયેલા રહેતા. એટલે મતભેદ હોય તો પ એ જવાહરલાલ સાથે ક્યારેય ઝડપ્યા નથી.

જયપ્રકાશજી માને છે કે જે જવાહરલાલજી મુખ્ય પ્રધાનનો પોતાનો હોહો છોડી દે તો તેમનો પ્રભાવ વધશે અને દેશની વધુ ઊજળી સેવા તે કરી શકશે.

ભયંકરમાં ભયંકર મહાયુદ્ધ છતીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ખચાવનાર ચર્ચિલને બ્રિટિશ પ્રજાએ થોડા જ દિવસોમાં હટાવી મૂક્યો. ભારતમાં એવું ન થઈ શકે. બે વિલાયતમાં, અમેરિકામાં કાઈ પ્રમુખ કહે કે હું તમારાથી નારાજ છું એટલે રાજીનામું આપવા ઈચ્છું છું તો ત્યાંના લોકો તરત માની જશે. પણ મુખ્ય પ્રધાન એવી હિમ્મત કરે જ નહિ. ભારતમાં જવાહરલાલજી એવું કરી શકે છે અને લોકો આદાંકિત યુવ બનીને કહી દે છે : ‘ના, ના. હવેથી અમે સારી રીતે વર્તીશું, તમે અમને છોડીને ન જાય.’

ભારતની સ્વભાવ આ છે અને
આ છે તેના નેતા જવાહરલાલજી ।
બન્ને એક જ સંસ્કૃતિનો પરિ-
પાક છે.

લોકા—ખાસ કરીને પરદેશના લોકો
પૂછે છે કે જવાહરલાલ નેહરુ પછી
ભારતનું રાજ્ય કેાણું સંભાળશે ?

ભારતનું હૃદય તેમને જવાબ આપે
છે : ' તમે તેની ચિંતા ન કરો.
જે ભારત-ભાગ્ય-વિધાતા ભગવાને
લોકમાન્ય જેવા સ્વરાજ્યસેવક
આપ્યા, ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રપિતા
સમર્થાયિત પ્રગટ મથા અને જવા-
હરલાલજીના હાથમાં દેશનું સુકાન

સોંપી દીધું' એ જ ભગવાનને
ભવિષ્યની ચિંતા છે. એ જેનું
ધ્યેયથી તેવું જ થશે. આજે
આપણે એટલું જ કહીને સતોષ
માનીએ કે જવાહરલાલજી દેશસેવા
અને માનવતાની સેવા માટે લાંબું
આયુષ્ય ભોગવે.

એન. સી. સી. ની બાળાઓ ગામડાંની સુલાકાતે

ગામડાંઓમાં એક અગર બીજા પ્રકારનું પુનર્દેશનાતું કામકાજ એ વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમનો સમય કોઈ
ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવાનું એક સાધનરૂપ બની ગયું છે.

રાષ્ટ્રના પુનર્દેશનામાં ભારતના યુવાન નર નારીઓએ જે મદદનો ભાગ ભજવવાનો છે તેની સમજ અને જાગૃતિનું
આ પરિણામ છે.

ઉપરના ચિત્રમાં દિલ્હીની એક રાજાની વિદ્યાર્થીનીઓ બાળુના ગામની સુલાકાત દરમિયાન ગામડાંની બહેનોને પોતાની
હસ્તકલાના નમૂના બતાવી રહી છે.

વાટેથી ને ઘાટેથી

બાઈ! રજૂ થતા ચાર પ્રસંગોમાં આપણા જાણીતા નવલકથાકાર અને સામાજિક પ્રયોગી અમીર હજીવટ કરનાર લેખક કેટલીક વિચારતા કરી મૂકે તેવી વાતો કહે છે. આપણા સામાજિક જીવનમાં આવા પ્રસંગો બનતા તે હોય છે શેજ, તેને રજૂ કરવાની કે ઝડપી લેવાની આવડત હોય છે કોઈમાં જ...

હું મુંબઈ ગયો ત્યારે ડાકરીમાં એક કામ ખાસ નોંધતો ગયો હતો. મારા એક પરિચિતની દોકરીને પાઠશાળા ગામના એક ભણેલા યુવક સાથે પરણાવી હતી. તે યુવક મુંબઈમાં નોકરી કરતો હતો, રેલવેમાં હતો. એ પત્નીને તેડતો ન હતો. છેલ્લા દોઢ વર્ષથી છોડી એના બાપને ઘેર હતી. મને એ બિચારા બ્યારે મળે ત્યારે કહેતા કે જરા જમાઈને તમે સમજાવો ને, તમે ગાંધી મહાત્માવાળા કહેવાઓ, એટલે માનશે.

મેં પૂછ્યું કે ન તેડવાતું શું કારણ છે? કહેલું કે છોડી ભણેલી નથી એટલે એને ગમતી નથી. છોડી મારી ભણેલી હતી, દેખાવે ન ગમે એવી કુરૂપ ન હતી. મેં એ બાઈનું સિરનામું લઈ રાખ્યું હતું, અને આપાને કહી રાખ્યું હતું કે મુંબઈ જઈશ ત્યારે જરૂર મળીને સમજાવીશ. મેં એ બાઈને પત્ર લખ્યો હતો અને જણાવ્યા પ્રમાણે હું વખતસર એમને ઘેર પહોંચી ગયો.

એણે જીભા ધઈને, હસીને આવકાર આપ્યો : 'પધારો.' થોડી ઔપચારિક વાતો થયા પછી અમે મૂળ વાત ઉપર આભ્યા. મેં કહ્યું : 'બોલો, આ બાબતમાં તમારે શું કહેવું છે?'

યુવકે કહ્યું : 'એ બહુ રામાયણ છે, કહેવા એસું તો પાર પછું ન આવે.'

હું : 'થોડું એમાંથી કહેા એટલે મને તરત સમજશે.'

યુવક : 'મુંબઈમાં આપ રહેલા છો?'

હું : 'કેમ?'

યુવક : 'એટલા માટે પૂછું છું કે આ જીવન એવું છે કે અંભણ અને કોઠા માણસ બહી ન આવે.'

હું : 'કેવી રીતે?'

યુવક : 'બહીનું જીવન એટલે ધડિયાળના કાંટા જેવું.'

હું : 'બરાબર, પણ એ તો જેને બધો કરવો હોય તેને. ધરકામ કરનાર કોને શું?'

યુવકે હસીને બોલ્યો : 'તમે ત્યારે બહીના જીવનના ભોમિયા નથી. ધરમાં આ મિનિટો ન સમજો એવી હોય તો પુરુષનું કામ ન આવે. ધરનું કામ વખતસર થાય તો જ પુરુષ બહારનું કામ કરી શકે.'

મેં કહ્યું : 'સમજી ગયો. હવે તમને શી મુશ્કેલી છે?'

યુવક : 'મને બધી જ મુશ્કેલી છે. એ અંભણ છે.'

મેં વચ્ચે સરાલ કયો : 'તમારા જેવાએ અક્ષરજ્ઞાન આપણું જોઈએ.'

યુવક : 'એ વાત એને પૂછજો. મેં પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તો મારી ભૂલ. પણ એ કોઠ છે એટલે એ ભણી શકે તેમ નથી. અને ભણવાની વાતે કયાં છે? અંભણ માણસોય ધડિયાળ જોઈ શકે છે. છ મહિના માથાકૂટ કરી પણ એવ ન આવડ્યું! આપણે કહીએ તેનાય કંઈ અર્થ નહિ, પોણાચાર અને ચારમાં ભેદ જ ન સમજે ને?'

મને એ છોડી નિચે જતજનુભવ ન હતો એટલે હું મીન રહ્યો. એ બોલ્યો : 'મેં પ્રયત્ન કરવામાં બે વરસ બોધાં છે. સામાનું જોઈને શીખશે માની રાહ જોઈ. પણ તમે એની પાસે રસોઈ કરાવી જોજો— જો રોટલી વણતું હજીય બરાબર આવડતું હોય તો. ગાડીમાં બેસી રેલવેને જીતવાનીય જમ ન પડે. ચર્ના-શડ અને ચર્ચાગેટનો ભેદ બે વર્ષે એના મગજમાં જીતશે નથી!'

મારા મંજીર મોં ઉપર સહેજ હાસ્ય ફરકી ગયું. મારો એ ભાવ પાળી જતાં યુવકે હસીને બોલ્યો :

‘તોફારી ઉપરથી છૂટી મારે એને મુંઝવે ફેરવવા લઈ જવી હોય, અનુભવ આપવો હોય તો પશુ મોટી મુશ્કેલી. દેહ કલાક માડીમાં બેસી ઘેર તેડવા જવા જોડેલો અને વખત ન હોય, એને માડીમાં બેસી ચનીરેડાં ઊતરવાની સમજ ન પડે. વચલા રસ્તા તરીકે મેં નીચેનાં રોશન મશીને વધારાની ટિકિટો આપી અને કહ્યું કે માડી ઊભી રહે ત્યારે દર રોશને એક એક નીચે નાખવી. હાથમાં ટિકિટ ન રહે એટલે એ રોશને ઊતરી પડવું.’

હસવું ખાળીને હું મંભોર જની સાંભળી રહ્યો. એ ભાઈએ કહ્યું : ‘પશુ એમાંય હું ન કાળ્યો. બે વખત એમાંય ભૂલ કરી. ભૂલથી એકને બદલે બે ટિકિટ સાથે નાખી દે, એટલે આગલા રોશને ઊતરી પડે.’ મારાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. એ કહ્યું : ‘એ છોડો આટલી ઠોક છે તેની અને ખબર નથી.’

યુવકે મનનો ખળાપો વ્યક્ત કરતા કહ્યું : ‘મુરબી ! હું કંઈ એવા બેજવાબદાર યુવક નથી કે નજવા કારણસર એને ન તેડું. સ્ત્રી પાસે સોખતની હું આજ્ઞા ન રાખું, પશુ એ અને નિયમિત રસોઈ કરીને આપે એટલીય આજ્ઞા રાખું કે નહિ ! એના હાથનું તમે દસ દિવસ ખાઈ જુઓ ! એક દિવસ મીઠું વધારે દશે, કોઈ વખત સાવ રહી મધું હશે, તો મરચું વધારે હશે તો બીજી વખત બળી મધું હશે !’ આસ અડપથી લઈને એ બોલ્યો : ‘જતાં હું કાઢી ન મૂકત. પરંતુ પાકીરીનું છોકરું સાણસી રમતું બહાર ભૂતા મધું હશે તે ઘરમાં મૂકી દીધી. કહ્યું જતાં મારી પાસેય માન્યું નહિ અને છેવટ તે ચોર કરી !’ લાંબા આસ લઈને એણે અને છેલ્લા સવાલ ક્યો : ‘બોલો, હવે મારે બીજું શું કરવું ?’

*

પાધડીના જમાનામાંથી ટોપી મૂકવાનો જમાનો આવ્યો ત્યારે ટોપી મૂકનાર સામે ટીકાઓ પાધડી મૂકનાર વર્ગ કરતો હતો. અગર માનતો હતો કે ટોપી મૂકેરી એ અનુભવ અને છોકરમત છે. તેના જેવી ટીકા

અને સૂત આજે ટોપી મૂકનાર વર્ગ ઉપાડે માથે ફરનાર વર્ગ સામે કરતો જણાય છે, અને ટોપી મૂકનાર પોતાને પ્રતિમાન માની જેમ પાધડીવાળાની ટીકડી કરતો એવું ઉઘાડા માથાવાળા માથું ઢાંકનાર માટે કરતા લાગે છે.

જીવાભાઈ કહે, ‘હમણાં હમણાં નિશાળમાં નવાં છોકરાં (નવા મારતરા) દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે સાવ નકામાં છે. ધૈતિયાને બદલે લેધા પહેરે છે અને માથે ટોપી મૂકવાની તો પાધા ! કળવણી ખાતાએ સરકચુલર કાદવો છે કે ઉધાડે માથે શિક્ષકે ન આવવું. જતાંય એ તો એના એ જ છે !’

હું : ‘એ તો જમાનો છે. પહેલાં નિશાળમાં એક પશુ વિદ્યાર્થી ટોપી મૂક્યા વગર નહોતો આવતો, અને આજે તમે જુઓ છો કે એક પશુ વિદ્યાર્થીને માથે ટોપી હોતી નથી !’

જીવાભાઈ : ‘વિદ્યાર્થીની વાત જુદી અને શિક્ષકની વાત જુદી. ગામડામાં શિક્ષક એ ભણેલો અને સમજી માણસ ગણાય. ગામમાં એની ગણતરી પશુ થાય છે, એટલે એ આમ વર્તે એટલે બીજા છોકરા ઉપર એની કેવી છાપ પડે !’

હું : ‘આપણા દેશમાં મોટા માણસોય ટોપી કપા મૂકે છે ! રાજજી, કૃપાલાની, કાકા કાલેસર વગેરે ધણાય એવા છે કે જે હિન્દમાન્ય મોટા પુરુષો હોવા છતાં ટોપી મૂકતા નથી.’

જીવાભાઈ : ‘એ લોકો ઓછા કંઈ વરણગીવેગ માટે માથું ઉધાડું મૂકે છે ! પશુ આ છોકરાઓ તો...’

વચ્ચે હું બોલ્યો : ‘એ બીજો મુદ્દો છે. પશુ માથું ઉધાડું મૂકવું એ અસિદ્ધ નથી. એમ તો મોટા પુરુષોના વર્તનથી લાગે છે ને ! પછી ટોચ કપા ઉઢેલથી એમ કરે છે તે જુદી વાત છે. ચરિરના રક્ષણ માટે કપડાં પહેરવાં એમ સરઘાત થઈ, પશુ રક્ષણની દૃષ્ટિએ જ આજે લોકો કપડાં પહેરે છે એમ કહેવાય ! એમાં કંઈકેટલા વરણગીવેગ છે ! જતાં આપ

છુને એવાં કપડાં તરફ વધી નથી તો ઉઘાડા માયા તરફ ન હોવો જોઈએ.’

જીવાભાઈ : ‘એ ખરું પણ એથી વધારે શું છે ?’
હું : ‘વધારે નથી તેમ જોઈશું’ પણ નથી. દરેક જમાને પહેરવેશમાં આવા ફેરફારો ચાલ્યા કરવાના. એને સોખ કહેા તો ય અને નવીનતા કહેા તો ય.’

જીવાભાઈ : ‘એનો એપ હવે છોકરીઓને પણ લાગ્યો છે. એ પણ માથે ઓઢવાને બદલે ઉધાડે માથે ફરે છે.’

હું : ‘આ બધા આપણા પૂર્વગ્રહો જ કહેવાય. લાજ કાઢવાની હતી, અને આજેય છે, ત્યારે તે દૂર કરવા માંય લોકોને આજે તમને ઉધાડે માથે ફરવાથી વંઢી જાય એમ જ લાગે છે તેવું એ લોકોને લાગતું છતાં લાજ દૂર થવાથી જેમ કોઈ વંઢી ન ગયું તેમ માથું ઉધાકું રાખવાથી કોઈ વંઢી નથી જવાતું તેની ખાતરી રાખજો.’

જીવાભાઈએ વાત ઉપાડી ત્યારે તો એમ : ‘માનેલું કે હું તેમના મતને ટેકા આપીશ. પરંતુ મને સામે પક્ષે દલીલ કરતો જોઈ એ ખોલ્યા : ‘તમે આ જોજવાળા દાર છોકરાઓનો બચાવ કરશો તેમ મેં નહિ ધારેલું.’

હું : ‘હું કોઈનો બચાવ કરતો નથી. તરતથી તાથી વિચાર કરું છું. અને મને લાગે છે કે એ ઉપર આપણે શેષ કરવાતું કારણ નથી.’

ત્રીજે દિવસે હું વડોદરા ગયો ત્યારે એમની ભત્રીજી જે કોલેજમાં ભણે છે અને ઉધાકું માથું રાખે છે તેને મેં કહ્યું : ‘નાની ! તું તો આમ ઉધાડે માથે ફરે છે અને તારા જીવાભાઈ તો કહે છે કે એ ખંદ સાથે નથી !’

નાની મને કહે : ‘જી(જીવાભાઈ) તો બધું કહે. માથે ઓઢીને કોલેજમાં જાય એને છોકરાઓ મસ્કરી કરીને કેવું ખીજવે છે એની એમને કયા ખબર છે ?’
હું : ‘મનેય એ તો ખબર નથી. કહે જોઈ !’

નાની : ‘.... કરીને એક મેજસ્ટ્રેટ છે. તેમની છોકરી

અમારી કોલેજમાં માથે ઓઢીને આવે છે. એની માતામાં ચૂસ્ત કાઠિયાવાડી મલાજો છે એટલે એ બિચારીને માથે ઓઢવું પડે છે. તેથી કોલેજમાં છોકરાઓ એને ‘બા, બા’ એમ એને ઘરડી ગણીને બહુ જૂના જમાનાની ગણીને ઉપહાસ કરે છે !’

*

મઈ સાલે નવા સ્થાપેલા કેળવણી મંડળ માટે બેસતા વર્ષને સુખલાતે વિદ્યાદાન ઉધરાવવા અને ગામમાં નીકળ્યા હતા. એ વર્ષે કરેલા ખર્ચનો હિસાબ અને કેળવણી અંગેની માહિતી આપતો રીપોર્ટ અને ધનતેરસને દિવસે છપાવીને દાન આપનારાઓને અગાઉથી વહેંચ્યા હતા, જેથી દાન લેધા જઈએ ત્યારે ભૂમિકા તેવાર થઈ રહી હોય.

મઈ સાલ એમ નહિ ધારેલી એવી સારી રકમ મંડુભાઈએ આપી હતી. તમાકુના વેપારમાં એ સાડું કમાયા હતા. ગામમાં મોઢું મકાન બાંધાવ્યું હતું. દિવાળી ઉપર એ શહેરમાંથી વતનમાં દસ દિવસ રહેવા આવતા એટલે દાન લેવા જવાનો અમને મોકો પણ મળતો. એ આ વરસે કયાંથી શરૂઆત કરીશું એમ વિચારતા અમારામાંના એકે સૂચન કયું કે મંડુભાઈ પાસે ચાલો. મઈ સાલ દાદ સારી ગળી થઈ હતી એટલે અમે ચારેય જણ સંમત થયા, ગયા.

મંડુભાઈ કહે : ‘તમને એક પાઈ આપવા જેવી નથી, કેળવણીનું નામ દઈને બધું જમ્યો છો અને વાપરો છો મંદિરમાં.’

અમારા તરફે કેશુભાઈ બોલી ઊઠ્યા : ‘અરે એવું તો હોતું હશે ? ખર્ચનો હિસાબ તો અમે રીપોર્ટમાં બાંધીને બહાર પાડ્યો છે.’

મંડુભાઈ : ‘તમારા રીપોર્ટમાં જ ખર્ચ કયાંનું વાંચ્યું છે !’

અમે ચારેય જણ સામસામા ડોળા ફાડી ધડીલાર જોઈ રહ્યા.

મંડુભાઈ બિલા થતાં બોલ્યા :

‘થો ને’ એ રીપોર્ટ લાવીને તમને જતાવું ’

અમારી થેલીમાં રીપોર્ટની નકલો હતી એટલે ટેશ્વભાઈએ કહ્યું : ‘તમારે ઊઠવાની જરૂર નથી; હું રીપોર્ટ તમને આપું છું.’

આવક-વ્યયના સરવેચકામાંથી ઉધાર ખાલુ રૂપિયા ૧૨૧૫ કરેલ ખર્ચની એક રકમ ઉપર આગળી મૂકી અમારી સામે ધરતાં મંત્રુભાઈ બોલ્યા : ‘ભુજો, કેવડી મોટી રકમ મદિર પાછળ તમે ખર્ચી છે?’

અમારી આરેયની આંખો તે રકમ સામે મંડાઈ હતી, રૂપિયા ૧૨૧૫-૧૦-૦ સરસ્વતી બાલમદિર ખાતે ખર્ચ.’

બિચારા મંત્રુભાઈએ બાલશાળાના ‘સરસ્વતી બાલમદિર’ને હિંદુ ધર્મનું એકાદ દેવળ માની લીધું હતું !

*

હું અને ... એક કુળામાં ગયા હતા ... એ સંજ્ઞન જાણીતા પુરુષ હતા. મારે અને એમને અંજત પરિચય કંઈ ન હતો, જે થયો તે આ કુળા નિમિત્તે થયો હતો. પરંતુ જાણીતા પુરુષોને તો સો કોઈ જોળખતા હોય છે, તેમ હું પણ જોળખતો હતો. સેવા ખાતર જાણવાનીમાં કમાણીવાળો મુખર્જીનો વેપાર છોડ્યો હતો, એ વાતનેય આજે પાંત્રીસ વર્ષ થયાં, એટલે આજે તો એ ધંધામાં રહ્યા હોત તો લક્ષાધિપતિ થયા હોત. વળી એમના મુધારક અને પ્રગતિશીલ બિચારો પણ જાણીતા હતા. ગામડામાં સભ્ય હતી. બહારથી બીજા જાણીતા માણસોને આમંત્રણ તો આપ્યાં હતાં. પરંતુ ધૂળવાળા રસ્તાઓમાં રેલવેથી દૂર આવવાની મોટા ભાગે શુદ્ધિ જતાવી ન હતી. સભાના ચોક્કસ મારા રનેડીઓ હતા. ધણી વખતથી ગયો પણ નહોતો એટલે એમને ખાસ આગ્રહ હતો મારી પણ શ્રુતિ ખરી. ઉપર કહ્યું તે સંજ્ઞન સભ્યનું પ્રમુખસ્થાન લેવાના હતા.

સભા હતી એક રનેડસમેલન જેવી. આજુબાજુના

પાંચ ગામના માણસો આયા હતા. ‘ગામડાંની મુનબંટના’ એવા મોટા વિપ્પ કુળાના યોજાએ રાખ્યો હતો. લોકોમાં રસ જળવાઈ રહે તે માટે રાત્રે સંવાલો રાખ્યા હતા.

પ્રમુખસ્થાનેથી જાણીતા સંજ્ઞન પાસેથી મેં જે આશા રાખી હતી એના કરતાં એમણે ભૂદ્. જ કહ્યું. નાતજાત જવી જોઈએ, તેને બદલે તેમણે રાખવાની વડીલાત કરી. હરિજનોની અસ્પૃશ્યતા બાબત આપણું વર્તન ખોટું છે અને મુધારનું જોઈએ એમ કહેવાને બદલે એમણે કહ્યું : જમાનો બદલાયો છે અને ભણેલાઓની શ્રુતિ એ ટાળવાની છે. શહેરમાં તો એ પ્રથમ રહ્યો નથી માટે તમે સમજી જાઓ ! સી ફેળવણી વિષે કહ્યું : પહેલાં સીએને ધર મૂકી બહાર જવાનું ન હતું. એટલે અજાણ્ય રહે તો પણ ચાલતું. હવે છોકરાઓ લાણીને શહેરમાં જાય છે એટલે છોકરીઓને પરપવા પછી જવું પડે છે અને ત્યાં એ અટવાય છે માટે છોકરીઓને જે અક્ષર લાણીવવા જોઈએ ! વળી મૂળ વિપ્પને બદલે ‘આખ્યાનના મોટાં ભાગમાં એમણે શહેરના લોકોનાં ટીપ્પણ કર્યાં. ‘ભણેલા છોકરાના મોજશીખની ઠેકઠેક કરી અને મુંઝવણી શૃંગારી ચર્ચા બેઠેલી સીઓની આજ્ઞાસરે મળક કરી. મને થયું કે આમ જાણીતા માણસ ઘઈ સાવ શીર્ષ કેમ ખાંડતા દર્શ ?

રાત્રે સવા જતી વખતે મને એ મોકો મળી ગયો. અમે બે-ચાર જણ જ હાજર હતા. મેં સવાલ કયો. મારા સામે જોઈ એમણે વિજયનું મોં મલકાવ્યું. કહ્યું : ‘તમારે મારી ખૂબી જોવી હોય તો કોઈ સભ્ય શહેરમાં હોય અને મને બોલતો કાલિજો ત્યારે ખબર પડે.’

હું કંઈ ન સમજ્યો. પૂછ્યું : ‘એટલે ?’

એમણે મહાવિજયનું હારણ કરતાં કહ્યું : ‘તમે કહ્યું જુવાન છે. સભાઓમાં પ્રમુખસ્થાન લેવાનું શીખશો ત્યારે ખબર પડશે. જેમ કુશળ નટ થતા માટે અભિનયચાતુર્ય જોઈએ છે, તેમ પ્રમુખસ્થાન લેવા

શ્રોતામંડળીને પારખી લેવાની દૃષ્ટિ જોઈએ છે.’

જાણે વાત લાંબી હોય તેમ એમણે ખાટલામાં બેસતા, ‘એસો ત્યારે’ એમ મને પણ બેસવાની દરખાસ્ત કરી કહ્યું : ‘સુંબઈમાં ચર્યાતામાં હું બાપણુ આપતો. ધરેથી પૂરો તૈયાર થઈને જાઉં. હાલ પ્રમાણે જોર કરીને બોલું, પણ શ્રોતાઓ ખુશ ન થાય, અને ધીન એક લાઈ બોલવા માટે કે તરત તાળીઓ ઉપર તાળીઓ પડે. એમણે મને ખૂબી સમજાવતાં કહ્યું : ‘જેવા શ્રોતા તેવી વાત કરવી જોઈએ. બાધા આપડીમાં માનતા શ્રોતાઓ હોય તેમને તમે મૂર્તિ ન માનવી એમ કહો તો એ લોકો તમારી કાઠીની કિંમત કરે. પણ લાલશ મહારાજની અને સત્યનારાયણની જમ બોલાવો તો મગન ફાડી નાખે એટલી મર્મના કરે.’

શ્વાસ ખાઈને ‘એમણે મને સલાહ આપતાં કહ્યું : ‘તમારે પણ આ કળા કીખી લેવી પડશે. બાકી જાહેરમાં આગળ આવવા માગતા હશે તો નહિ

ચાલે. આ શ્રોતાઓ આગળ હું નાતજાત ખેડી છે કે તોડવી જોઈએ કહું તો એમને એ મળે ન બીતર. મોટરમાં સામે હરિજન બેસે તો એને ખૂટ મારવા તૈયાર થનાર પ્રજાને ‘અરપૂશ્યતામાં તમારો મુનો છે’ કહું તો હું જોર જોવા લાગું. એટલે જેવા શ્રોતા તેવું વ્યાખ્યાન, એ કળા પ્રમુખપદ સફળ ઉતારવા જરૂરી છે !’

અમારે તે પછી ખીજ વાતો પણ થઈ. પરંતુ રાતે સૂતા પછી મને એ જ વિચાર આવ્યા કર્યા કે ‘ધનદાસત છોડી શકનાર આ માણસ કીર્તિ પાછળ આટલા ઘેલા કેમ થયા હશે ? શ્રોતાઓને નહિ મને તેમ છુસ કરવા પોતાના વિચારો વિશ્લેષ બોલવું તે કેટલી નીચી કાટિની સ્થિતિ છે ! મને થયું બહે એમણે આર્થિક મોહ છોડ્યો હોય, પણ એ છોડીને તેઓ જે રસ્તે ચડી ગયા છે, તે એથી કાઈ રીતે ઉત્તમ નથી. પ્રજુપ્રાર્થના કરી કે પ્રમુખપદ શોભાવવાની આ કળા મને ક્યારેય જોઈતી નથી, અને જેમને સાધ્ય હોય તેમની પણ લાઈ લે !

હલકતા ખાતેની કાચ અને માટીકામને લગતા સંશોધન મંડળની સંસ્થા ‘સેન્ટ્રલ ગ્લાસ એન્ડ સિમેન્ટિક રિસર્ચ’ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’માં ફેરી કાચી સામગ્રીમાંથી બનાવતી (ગોર્સલીનના) દાંત તૈયાર કરવાની એક પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે. એલ્યુમિનિયમનો પથરા (ફેલ્સપાર) અને ચીનાઈ માટીનું શોષ્ય પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરીને તેનો બારીક બુકો બનાવવામાં આવે છે. આ નિશ્ચયમાંથી લોહનાં તરતો દૂર કર્યા પછી તેમાં પાણી અને બીજે એક પદાર્થ (એર્ગેનિક બાઈન્ડર) ઉમેરીને કણ્ઠ જેવો જથ્થો બનાવવામાં આવે છે અને તેને દાંતનાં બીજાનાં કાળે તેના દાંત બનાવીને તેને પકવવામાં આવે છે. અને એ રીતે તૈયાર થયેલા દાંતને સંકલ્પ કરવા માટે તેમને કામગીના અથવા પ્લાસ્ટિકના પૂકામાં ચોટાડી દેવામાં આવે છે. આ નવી પદ્ધતિથી તૈયાર કરવામાં આવેલા ગોર્સલીનના દાંત આચાર કરવામાં આવેલા દાંતની સાથે સરખામણીમાં શોભે એવી શુદ્ધતા ધરાવે છે. કલ્કતાની ડેન્ટલ કોલેજ અને ઇન્ડિપેન્ડેન્સમાં તેમ જ બે નાણીતા ડેન્ટીસ્ટો દ્વારા આ દાંતની કસોટી કરવામાં આવી છે અને તેમણે સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. આ નવી પદ્ધતિનો મુખ્ય ફાયદો એ છે, કે આની મુખ્ય કાચી સામગ્રી ફેલ્સપાર અને ચાઈના કલે દેશમાં જ સહેલાઈથી મળી શકે છે.

આને ભારતની તાર સેવા, આંતરિક વ્યવહારમાં દુનિયાભરમાં છૂંદા અંકે અને કાચાં સંધ્યાની દૃષ્ટિએ અમેરિકા પછી બીજા જ અંકે આવે છે. દુનિયાભરમાં સોપી બંધા રચણે આવેલી તાર કચેરી પણ એ ચલાવે છે. આ કચેરી દરિયાની સપાટીથી ૧૩,૫૦૦ ફૂટની બિચાઈએ ભૂતોંગમાં આવેલી છે અને ‘સીડીમ-આરોહણ’ સંબંધમાં છેક ૧૮૮૦માં એ બંધવામાં આવી હતી. જે દુનિયાભરમાં સોપી બંધા લાઈન, પણ ધરાવે છે. આ લાઈન દરિયાની સપાટીથી ૧૩,૫૦૦ ફૂટની બિચાઈએ આવેલી છે.

જાણે

બકુલ ત્રિપાઠી :

આપણી રંગભૂમિ!

નિર્ણયિત દોષ એટલે વાંચની 'એમ જ, પણ તેમજ તેના સેખર તરીકે શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી હોય પછી તો 'પૂછતુ જ શું'! વાંચ્યા વિના રહેવાય જ કેમ! બારેખમ વિષય, ચર્ચા, વાતાવરણ બધું પૂર્ણપરમા જ હળતુ ફૂલ બનાવી ન દે તો એ બકુલ ત્રિપાઠી કહેવાય જ શાના ...

‘આપણી રંગભૂમિ ખરેખર આગળ આવી રહી છે’ એ વાતવાતમાં એક મિત્રને કહ્યું.

‘ધૂળ આગળ આવી રહી છે!’ એમણે જવાબ આપ્યો.

‘ધૂળની નહીં, હું રંગભૂમિની વાત કરું છું.....’ એ કહ્યું.

‘હું પણ એની જ વાત કરું છું.’

‘ત્યારે તમે તો કંઈ ધૂળ વિશે કહેતા હતા ને...’ એ પૂછ્યું.

‘હું એમ કહેતા હતો કે આપણી રંગભૂમિ થું ધૂળ આગળ આવી રહી છે...એટલે કે રંગભૂમિ આગળ નથી આવી રહી...’

‘કેમ એમ કહો છો?’ એ મારી વાત આણુ રાખી, ‘આજે જુઓ ને, ફેટલા બધાં નાટકો લખાય છે! ફેટલા બધાં લખવાય છે! ફેટલા બધાં લોકો એ જોવા જાય છે!’

‘ફેટલા બધા?’ એમણે પૂછ્યું.

‘ધણા બધા.’

‘પણ ધણા બધા એટલે ફેટલા?’

‘ધણા બધા એટલે...ધણા બધા...હજારો માણસો એ જોવા જાય છે, સુરતમાં...વડોદરામાં...અમદાવાદમાં...’

‘હિંદની વસ્તી ફેટની!’ એમણે એકદમ પૂછ્યું.

‘પણ આપણે નાટકની વાત કરીએ છીએ’ એ સંભાળ્યું.

‘તમે મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપો ને! હિંદની વસ્તી ફેટની!’

‘ધણી બધી’ એ રિવાજ યુગ્મ કહ્યું.

‘પણુ ધણી બધી કહ્યું!’ હું એમ પૂછું છું કે જરાજર સંખ્યા ફેટલી?’

‘કરોડો.’

‘ફેટલા કરોડ!’

‘ધણુ કરોડ’ એ કહ્યું.

‘તમે ચોક્કસ જવાબ આપો ને!’

‘વસ્તી વિશે ચોક્કસ જવાબ તો કાણ આપી શકે! ક્ષણેક્ષણ સંખ્યાબદ્ધ માણસો ગુજરે છે ને સંખ્યાબદ્ધ જન્મે છે ત્યાં અચુક ક્ષણે જરાજર આટલા જ માણસો દેશમાં જીવે છે એમ કેમ કહી શકાય!’

‘પણ આશરે?’

‘આશરે પાંચસ કરોડ...આઠસ કરોડ...પણ તમે રંગભૂમિની વાતમાંથી વસ્તીની વાતમાં કયાં આવી પકડ્યા...તમારું આ વિષયપતર...’

‘વિષયપતર નથી. હું નાટકની જ વાત કરું છું. તમે કહો છો કે આજે હજારો લોકો નાટકો જોવા જાય છે પણ હું સાચું પૂછું કે આપણી આવી મોટી આલીસ કરોડની વસ્તીમાંથી માંડ સો બસોએ નાટક કયાં ને દસ-વીસ હજારે નાટકો જોયાં એમાં શું વળ્યું! એ તે કંઈ રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ કહેવાય!’

એમણે હેલ્વી દલીલ કરી અને કુસ્તીમાં ધોળીપછાડનો ધાવ અળખાવીને સામાને ખીત કયાં પછી અત્યાપાદ પહેલા હરીને પ્રસન્ન ચિત્તે નિરખતા પહેલવાનની જેમ એ મારી સામે જોઈ રહ્યા.

એમની દલીલ દેખીતી રીતે ખરી લાગે છે. આપણે ત્યાં આજે સંખ્યાબદ્ધ નાટકો લખાય છે, લખવા જોવાં લખાય છે, ન લખવા જોવાં પણ લખાય છે, સંખ્યાબદ્ધ લખવાય છે, લખવાય છે એથી વધારે નાટકો અગ્રે લખવાની વાતો થાય છે, ધણા લોકો

નાટક જીએ છે. કેટલાક પૈસા ખર્ચીને, કેટલાક કોમર્શિયલિસ્ટ્સ લઈને, થોડાક વૃક્ષો જઈને. નાટકની હરીફાઈઓ પણ થાય છે...એ બધું ખરું પણ હજી નાટકની પ્રગતિ એક 'રમત' જ ગણાય છે. અળ એને બહુ નથી ગંભીરતાથી જોતો. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સામે સરખાવતાં તો એક ખૂબ નાની સંખ્યા જ લાગે છે. આ બધી વાતો દેખીતી રીતે ખરી લાગે છે.

'પણ એ વાતો ખરી લાગે એનો એ અર્થ નહીં કે આપણા દેશમાં નાટ્યકલાનો હિત્તેર યથા રહ્યો નથી.' મેં મારા મિત્રને કહ્યું.

'હજી મિયાં, પડ્યા પથ્થુ...'

'ના, મિયાં પડ્યા જ નથી ! તમે ભ્રમમાં છો ! આપણા દેશમાં નાટ્યકલાનો વિકાસ જોડ્યો અત્યારે યથા રહ્યો છે એટલો ક્યારેય નહોતો થયો. એટલું જ નહીં, અત્યારે જોડ્યો નાટક કરવાની કળાનો વિકાસ યથા રહ્યો છે એટલો બીજા કશાનો વિકાસ યથા રહ્યો નથી !'

રંગભવનમાં ભજવાય એ જ નાટક એલું કોણે કહ્યું ? કલાક્ષેત્ર, કલાનિકેતન, પગેરે સંસ્થાઓ કરે એને જ નાટક કહો તો નાટકોની પ્રગતિ ધીમે ધીમે જ યથા રહી છે એમ તમે કહી શકો, પણ જો તમે રોજ છાપાં જોતા હો, છાપામાં આવતા નેતાઓના ફોટા જોતા હો...ઈન્ફર્મેશન ફિલ્મ્સ જોતા હો...સરકારી સમારંભો કે પ્રધાનોના ઉદ્ઘાટન સમારંભો જોતા હો...તો તમે નહીં કહી શકો કે આપણે ત્યાં નાટક કરવાની કલાનો વિકાસ ધીમે છે ! ઉલટા તમે મારી વાતમાં સહમત થશો કે આઝાદી આવ્યા પછી આપણા દેશમાં જો કશાનોય વિકાસ જોસએરે યથા રહ્યો હોય તો તે નાટક કરવાની કલાનો !

રોજ સવારે છાપું ઉઘાડતાં જ આપણે ફોટા જોઈએ છીએ, કોઈ ને કોઈ નેતા ફોટોગ્રાફ્સ, પોઝ આપીને ઊભેલા નેતાના ફોટોગ્રાફ્સ, ઉદ્ઘાટન કરતા નેતા, કાતરથી ઉદ્ઘાટન માટેની દોરી કાપતા નેતા, ટ્રેન ચાલુ કરવાની કે બંધનું પાણી પહેલું કરવાની સ્ત્રીય દળા-

વતા નેતા, હાથમાં લેલું લઈને સિવાસોપજી કરતા નેતા, જાહેર મકાનની વાસ્તુશિલ્પમાં પુરાલિતની સ્થના સુબળ અંબલિમાં કૂલો અને પાણી લઈને પાટલે એડેલા નેતા, વાટાપાટો કરતા નેતા, 'વિનોદ' કરતા નેતા, ભાષણ-પ્રવચન-સંબોધન કરતા નેતા, હસ્તધ્વનન કરતા કે રેડિયો કાંતતા નેતા, પ્રાર્થના કરતા નેતા, કોઈ બાળકને (ફોટોગ્રાફ લેવાતો હોય એટલો જ વખત !) રમાડતા નેતા, મંચ પર ચડતા નેતા, ટ્રેનમાંથી જીતરતા નેતા, જાત જાતનાં કાર્યોમાં ગૃથા-યેલા કે ગૃથાયેલા દેખાતા નેતાઓના ફોટાના દર્શનથી આપણો દિવસ સફ થાય છે. પછી કેમ કહેવાય કે આપણા દેશમાં અભિનય કરવાનો વિકાસ નથી યથા રહ્યો !

બધું જ કરતા નેતાઓના ફોટા લેવાય છે, માત્ર જિજ્ઞાસુ નેતાઓના ફોટા આવવાના બાકી છે !

જો કે જિજ્ઞાસુ નેતાઓનાય ફોટા આવે છે ખરા ! એક વાર મેં એવો ફોટો જોયેલો. પણ એમાં એ નેતા મુખ્ય નહોતા. બીજા કોઈ ભાષણ કરતા નેતાનો ફોટો હતો. એમાં પચાદશમાં મુખ્ય નેતા સાથે મંચ પર બેઠેલા બીજા કેટલાક નેતાઓ પણ દેખાતા હતા. એમાં એક નેતા જિજ્ઞાસુ હતા ! એમ તો એકવાર ગાંધીજીવિતિને દિવસે પ્રાર્થના થતી હતી ત્યારે બાકી આંખે બીજા કોઈ વ્યક્તિને જોતા (અને એવી વ્યક્તિ કે જેની સામે આવી રીતે જાહેરમાં જોઈ રહેવું ન જોઈએ. અને કોઈ આપણને જોતા જુએ એવું હોય ત્યારે તો ન જ જોઈ રહેવું જોઈએ ! એવી વ્યક્તિને જોતા) ફોટામાં દેખાતા હતા ! બીજા પ્લાનરથ નેતાઓની સાથે એ હતા અને પોતે જરા પાછળ હતા એટલે ફોટો જોનારનું પ્લાન એમના પર નહોતું ખેંચાતું પણ એકસાઈથી ફોટો જોનારને તો એ ખુદય પ્રસંગના દર્શનનો લાભ મળે એમ હતું જ ! આવી રીતે આમતેમ જોતા કે જિજ્ઞાસુ નેતાના ફોટા જોવા મળે છે ખરા !

પણ મોટે ભાગે તો જાગ્રતા અને નજીવ રીતે અભિનય કરતા નેતાઓના ફોટા જ જોવા મળે છે.

મોં પર ખાસ આલેલું કરુણાળુ સ્મિત, સભામાં પ.
ખાણુજની યાદે આવતાં આંસુ...ગળે લરાઈ આવતો
રૂમો...અને ચૂંટણી ટાણે (પોતાના જેવા જ!)
બીબી ચોર નેતાઓની સામેના પુણ્યપ્રકાપ વખતે
આંખમાં આવતી ચમક...આ બધામાં ક'ઈ જોછા
અભિનયની જરૂર પડે છે એમ તમે માને છો ?
સ્વાગત સમારંભોમાં સૌની જોડે, ખાસ કરી વિદેશી
મહાજનો અને મહિલાઓ સાથે દસીને વાતો કરવામાં,
પરિવહોમાં ગંભીર મોં કરીને આખા જગતનો ભાર
પોતાના પર જ હોય એવું ગૌરવ ધારણુ કરીને
બેસવામાં, કે ત્રીસમી જન્મચુબારીએ આંખો મીચીને
સમરૂપ્રાર્થનામાં ભાત્ર સેતી વખતે—અને એવી
સ્મિતિમાં ફેરા પડાવની વખતે—કેટલી અભિનયકુશળતા
દાખવવી પડતી હોય ■ એ તો જેને માથે પડી હોય
ને, એ જ જાણે !

રંગભૂમિ પર કે થિયેટરના પડદા પર અભિનય કરતી
વખતે અભિનેતાને પોતે ન હોય એવા દેખાવ કરવો
પડે છે. લાખોપતિના પુત્રે પણ નાટક કે ફિલ્મમાં
'આવાતા' હોય એવા દેખાવ કરવો પડે છે. તો
બિચારા આપણા નેતાઓનેય ક્યાં એવું નથી કરવું

પડતું ? એમને પણ પોતે ન હોય એવા દેખાવાનો
પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે ને ? આમ પોતે લાખોપતિ
હોવા છતાં પૂજ્ય બાપુજીને પથે ચાલનારા નમ્ર,
અકિંચન, સમાજસેવક હોવાનો પાઠ ભજવવો જ
પડે છે ને ?

આમ જ્યાં રાજકારણના મૌરવવંતા ફેરે આવા
મોટા પાયા પર હજારો નેતાઓ નાટ્યકલાના
વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યાં હોય અને
આપણા જેવા લાખોકરોડો પ્રેક્ષકો માનપૂર્વક
સન્માનપૂર્વક એ નિરખી રહ્યાં હોય ત્યાં
એમ કેમ જ કહી શકાય કે આપણે ત્યાં અભિનય-
કળાનો ઉત્કર્ષ નથી થઈ રહ્યો ? મેં પેલા મિત્રને
રંગભૂમિ ખરેખર આગળ આવી રહી ■ એ કહેવું
તે આ અર્થમાં જ !

છતાંય એ તો હજી આ વાતને મસ્કરી જ માને છે
અને કહે છે આપણી રંગભૂમિ હજી પછાત જ છે !
શું થાય હવે એમનું ? જેને સમજવું જ ન હોય એને
કેણુ સમજાવે ? પણ મને ખાતી થઈ જ ગઈ છે,
આગળ કહ્યું તેમ, કે આજે દેશનો જો ખરેખર કયાનો
વિકાસ થઈ રહ્યો હોય તો તે અભિનયકળાનો જ !

સરતા પરંતુ સારા પ્રમાણમાં પ્રાચીન ધરાવતા બિરાડો સંબંધમાં કરવામાં આવતા અન્વેષણને પરિણામી રીજુરની
અન્ય પ્રક્રિયા સંશોધન સંસ્થા 'સેન્ટ્રલ ફ્રંક ટેકનોલોજિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'માં શી ગદાણામાંથી ખાવા મળે
હયેબી એવા લોટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા શોધી કાઢવામાં આવી છે. બિરાડો બીજ વરીકે આ લોટ થણે મૂલ્ય
વાન છે. કારણ કે સામાન્ય વપસારમાં આરતા બિજા બિજા ભવતા કોણ કરતાં આમાં બમણું પ્રાચીન સમાવેશું
છે. બિરાડની ધળી વાનીઓમાં બીબી અનાજના લોટને બાદે આ ચાલી શકે. અને વળી તે વાનીના પુષ્ટિકારક
શુક્રમાં પણ વધારો થાય. આ રીત ખૂબ જ સરળ છે શી ગદાણાને પ્રથમ તો સ્વચ્છ કરવામાં આવે ■ અને પછી
ધ્રુવી કદાઈમાં અથવા તો વીજળીક ટેસ્ટર—જૂંજવાના ચંત્રમાં ૧૦ મિનિટ સુધી હળવા તાપે શેકવામાં આવે છે.
ત્યાર પછી સોડાસેલા શી ગદાણાને કંડા પાડીને પછી તેની ઉપરના પાતળા ફોલ્ડ દૂર કરવામાં આવે છે અને શી ગ-
દાણાને ઓઈલ એકરેવેલર ચંત્રમાં દળવામાં આવે છે. આ રીતે દળાયેલા શી ગદાણાના પીળચટા ભૂખરા બિાજને
ડિસકન્ટ્રેટેડ ચંત્રમાં અથવા તો આટાની ચક્રીમાં દળવામાં આવે છે. આથી એનો જે લોટ તૈયાર થાય છે, તે
આછા પીળા રંગનો, સ્વાદમાં મધુર અને સારી સોડમયણી હોય છે. વળી આ લોટને દવા ઘેસી ન શકે એવા
શબ્દાઓમાં ધણુ મહિના સુધી સારી ફાલતમાં બળવા રાખી શકાય છે.

કોતુકપ્રધાન વાર્તાકાર તરીકે જાણીતા યશ્વંત આદિકાવાસી બેરિસ્ટર-લેખકનો આ એક તેવી જ વાર્તા આપણને હિમપ્રદેશમાં લઈ જાય છે. માનસરોવરને કિનારે બેસીને આત્મા અને પ્રેમની દિલસૂઝી રજૂ કરતી આ વાર્તા દેશને વાંચીને વિચારતા કરી શકે તેવી પણ છે...

‘અશોક ગમે તેમ થાય પણ હું આવવાનો જ.’ સુધાની આંખોમાં ચમક હતી. એની દૃષ્ટિ સમીપ નગાધિરાજ હિમાલય, એનાં ગગનચુસ્મિત શિખરો, એમાંથી રેલાતાં ઝરણો, એના બોળલે ઝૂંટતી વનશ્રી અને આનંદથી લહેરાતાં સરોવરો પ્રતિબંધિત થયાં.

‘સુધા ! તું આ શહેરમાં રહેજે. અમે આગળ જઈશું. ત્યાં પહોંચી આવવાનું સ્ત્રીઓનું કામ નહિ.’ અશોકે કહ્યું.

‘એ જમાનો ગયો, જી અમળો છે. એણે લગભગ કાઠી એકાદ પડે બેસી રહેતું જોઈએ એ દિવસો વહી ગયા. હું તારી સાથે જ હિમાલયની પહાડીઓ ચડીશ અને માનસરોવરના કિનારે પહોંચીશ.’

‘જેવી તારી મરજી. ત્યાં લાડવા ખાવાના નથી તે માફ રાખજે.’

‘તારા કલા સિવાય પણ મને તેની ખબર છે. તું ચિંતા ના કરતો’ સુધા જરા ધ્રુસે થઈ બેઠી.

અશોક અને સુધા એકબીજાના પ્રેમમાં હતાં. બન્ને હજી તો અમદાવાદમાં યુવરાત કોલેજમાં છેલ્લા વર્ષમાં ભણતા હતાં. અભ્યાસ પૂરો થતાં બન્નેનાં લગ્ન થવાનાં હતાં. બન્ને સ્વેચ્છા હતાં. એમને રોકરોક કરનાર કોઈ નહોતું.

અશોક પર્યટનને શોખીન હતો. ભારતવર્ષનો અધો જ પ્રદેશ એણે જોયો હતો. હવે આવતા વેંકેશનર્મ હિમાલયનો પ્રવાસ કરવાની એની ઇચ્છા હતી.

પણ સુધા અશોકને એમ છોડે તેમ ક્યાં હતી? એણે અશોક સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બન્ને એક પ્રવાસી ટુકડી સાથે ભપડી પણ ચર્ચા.

‘અશોક આપણે હવે આગળ જવાની શી જરૂર છે? આ પ્રવાસીઓ જેમને રાખર ઉપર ચડી ફેટા પાડવી

પેપરમાં છપાવવા છે તે હાલે આગળ જતા. આપણે તો આ સરોવરના કિનારે કેમ્પમાં જ રહીશું. આજુ-બાજુનો પ્રદેશ ફેટો સ્વર્ગીય અલૌકિક છે.’

‘સુધા, જગ્યા અત્યંત સુંદર છે. તારી વાત પણ સાચી છે. આપણા મનિમુનિઓ આવાં સ્થળોએ ખ્યાનરથ બની પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા. આ અલૌકિકતા, આ હિમાચ્છાદિત શિખરો, આ ઝરણો, આ પેહું પિચ્છાળ શીતળ સક્ષીલથી ભરેલું સરોવર ! આહાહા ! કેવી સરસ જગ્યા છે. જાણે આપણે અહીં જ રહેવાનું હોય તો કેવી મજા આવે !’

‘અશોક, થોડો વખત દીક લાગે. પછી તો અહીં કંટાળો આવે. નહિ મિત્રો, નહિ માણસો. નહિ શહેરોની ધમાલ.’

‘હજી રહું. કહે : નહિ મોટરો, નહિ મકાનો, નહિ નાટક સીનેમા, આ અધા વિના મને મજા ના આવે.’

‘અરે અશોક, તું પણ કંટાળી જાય. તને થોડા દિવસ અહીં ગમે. પછી તો આ જગ્યાનું જે તું સૌન્દર્ય કહે છે તે જ તને અકારુ યઈ પડે.

‘સુધા, તારો એ ભ્રમ છે. મેં કહ્યું ને કે તપસ્વી જનોએ વર્ષો સુધી અહીં તપ કર્યા છે. અહીં જિંદગી-ભર રહ્યા છતાં તેમને કંટાળો આવ્યો નથી.’

‘એ તપસ્વી ભુલ્યા અને તું ભુલો. એમાં તો પૂર્વ-જન્મના સંસ્કાર જોઈએ.’

‘તો માની લે કે મારામાં એવા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર હશે.’

‘અશોક, તું કેવી પામલ જેવી વાત કરે છે ! આવી હિમથી છવાયેલી, ઠંડીથી અંગેઅંગને ધૂનવતી પહાડીઓમાં કોઈ જિંદગીભર રહે ખરું ! અહીં તો નયોં બરફ છે બરફ, બીજું કંઈ નથી.’

‘સુધા, યાદ છે આપણે કવિકુંઘરુ કાલિદાસનું હિમાલયનું વણુંન ભણ્યા હતાં તે? તેમાં પેલો શ્લોક યાદ આવે છે? જેમાં કહ્યું છે કે અનન્ત રતનાં લંગાર સમા હિમાલયનું સૌભાગ્ય—એની સ્વદરતા બરફથી નષ્ટ થતી નથી. જેમ ચન્દ્રનો ધણી એનાં કિરણોમાં ઢંકાઈ જાય છે તેમ સુણના દમલામાં એકાદ દોષ હોય તો ને ઢંકાઈ જાય છે.’

‘હા, મને યાદ આવીએ પકિતઓ.’ સુધા ગચ્છગચ્છવા લાગી. પછી બોલી :

‘અશોક આમ જ છે :

અનન્તરતનપ્રમથસ્ય યસ્ય હિમં ન સૌમાગ્યવિલોપિજાતમ્ ।
 ઇકો દિ દોષો ઇપ્સસંપિપાતે નિમગ્નજતોન્દ્રોઃ કરણેષ્વિવાહઃ ॥

‘હા એ જ એ જ.’ અશોક દૂર દૂર નજર ફેંકતાં બોલ્યો : આજે આ જ ઉત્તર દિશાએ આવેલો દેવ-તાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ અને ધૃત્વાણિ મત્સ્યાતપવન્તી સિદ્ધા ।’

‘હવે તમે તપ કરવાનું’ મૂંઝીને ચાલો. હવે સંધ્યા-કાળ થઈ ગયો છે. ઠંડી બરાબર લાગે છે.’

‘અરે સુધા, આ હસેલી ભેલડીઓ તો જો. ભગવાન સ્વિતાદેવના દર્શનાથે’ ગાતી ગાતી જાણે ને જાણે અનંતમાં જાણે જાય છે.’

‘એ તો રાજા એ પ્રભાણે જીડી જાય છે. અશોક, મને તો ઠંડી લાગે છે. ચાલ હવે કેમમાં પાછાં ફરીએ.’

*

‘સુધા, બહાર તો ચંદ્રની શ્વેત જ્યોત્સ્નામાં નાહી, આ પર્વતનાં શૃંગ રજતવર્ણો’ બની ગયાં છે. પણ સરોવરનું નીર ચાંદનીમાં નાહીને સુધારસ બની ગયું છે. અને પેલા હંસલા આનંદથી ચેલ કરતા આનંદથી તરી રહ્યા છે. ચાલ સરોવરના કિનારા લાણી.’ ચાંદની રાતે નગાધિરાજ હિમાલયનું સૌન્દર્ય જોઈ મુગ્ધ બની અશોક બોલ્યો.

‘અરે, રાત્રિએ આ પર્વતોમાં ફરાય ! ક્યાંક પગ ખસે અને પડી જવાય તો બુઝા જ જીડી જાય.’

‘તો સુધા ! તું અહીં રહે. હું સરોવરના કિનારા નજીક ફરીને આવું છું.’

‘પણ બહુ દૂર ના જતો. અશોક ! આવી રાત્રિએ ફરવાનું મુશ્કેલી કે પૂનામાં વાંધાભયું ના ગણાય પણ આ જમીની નીચી પહાડીઓ, જ્યાં રસો જ નહિ, વળી ઠંડી પંથુ ધણી લાગે, ત્યાં જોખમકારક.’

‘સુધા, બહુ દૂર નહિ જાઉં. અહીં નજીક સરોવરના કિનારે ફરીને પાછો આવું છું.’ એમ કહી અશોક સરોવરના કિનારા તરફ ગયો.

વાતાવરણ એટલું આઠાઠક, એટલું સૌન્દર્યભયું હતું કે એનું વણુંન કરવા મહાકવિની પ્રતિભા જોઈએ. અશોકનું અંતર દૈવી રત્નહથી ભરાઈ ગયું.

સરોવરમાં તૃપ્ત કરતા હંસ કમલ-કળીઓ સાથે ચેલ કરતા હતા. ચંદા અને ચાંદનીનું સૌન્દર્ય પીવા લેતુક બની એ બોમ્બમાં વારંવાર જીડી જીડી પાછા સરોવરના સીતળ નીરમાં નહાતા હતા.

સામે જાણે પહાડી ઉપર કોઈ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી બેઠેલી બચ્ચિત ઉપર અશોકની નજર મૂકી. એ ચમક્યો. એના અંતરમાં લીપિ લેતપત થઈ. આવી એકાંત જગ્યાએ રાત્રિએ આ પહાડોની વચમાં આ શિખર ઉપર કોણ બેઠું હશે ?

હિમાલયમાં કેટલાક પ્રેતાત્માઓ ભમતા હોય છે એવું એણે વાંચ્યું હતું. આવો કોઈ પ્રેતાત્મા તો નહિ હોય ! વળી યક્ષ ભોક્ષા અને દેવતા પુરુષો હિમાલયમાં રહે છે એવી અનેક વારો પુરાણો અને અન્ય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે તો એવું તો કોઈ નહિ હોય !

ચંદ્રના પ્રકાશમાં શિખર ઉપર બેઠેલી આકૃતિને ધારીને એણે જોઈ. એને ખાનો થઈ કે કોઈ મનુષ્યની જ આકૃતિ છે. એનું હૃદય ભયથી મૂંઝી જાયું. એ ત્વરિત ગતિએ પાછો ફર્યો.

હજી સુધા જાગતી જ હતી. ‘અશોક, મેં તો ધણું’ હતું કે તું મોડા આવશે.’

‘ના ના, બહાર ઠંડી પણ ધણી છે’ એમ કહેતાં

અરોહક એના વિચારવખખામી ગૂંચવાતો પથારીમાં પડ્યો.

સુધા ધસધસાટ ઊઘતી હતી. અરોહકે જિંધવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. વિચારો, કદપનાઓ અને બીતિએ એને ઘેર્યો હતો. પેલી વ્યક્તિ સાથે જ 'કાઈ' મનુષ્ય હશે ? શું પ્રેત હશે ? 'શું' કાઈ દેવતાલોકનું દેવ હશે ? કોણ હશે ?

કદાચ શિખર ઉપર આવેલા પથ્થરનો આકાર એવો હોય ! અરૂંધી આઝાદિત હોય અને મને ચાંદની રાતે મનુષ્યની આકૃતિ હોવાનો જામ થયો હોય. કાલે ખખર પડશે.

ખીજે દિવસે એ સુધા સાથે સરોવરને કિનારે ફરતો હતો. સરોવરમાં કમલ-કુસુમોના મૂળાલને છટાથી ચાંચમાં રાખી ફરતા રાત્રહંસોને જોઈ અરોહક અને સુધા આનંદ પામ્યાં.

એક હંસણી ઊડતી ઊડતી અરોહક અને સુધા ઊભાં હતાં ત્યાં આવી. વિના સંકોચે એ અરોહક પાસે આવી. એના નેત્રમાં નેત્ર પરાવી જોવા લાગી.

ખીજ પળે તો એની શ્વેત પાંખો ફેફસાવતી ગાતી ગાતી એ ઊડી ગઈ. સુધા અને અરોહક આશ્ચર્ય પામી આ નીકર હંસીને જોઈ જ રહ્યાં.

અરોહકે જોયું કે ગઈ રાત્રિએ જે જગ્યાએ એને પેલી મૈતવણી આકૃતિ દેખાઈ હતી ત્યાં જ પેલી હંસી બેઠી હતી. ત્યાં એવા પથ્થર નહોતા કે નહોતું એવું ઝાડ કે છોડ, જેથી એને મનુષ્યની આકૃતિ દેખાય.

‘સુધા, આ પહાડી ચડી ઉપરથી સરોવર જોયું હોય તો મજા આવે, ચાલ ઉપર ચડીશું ?’

‘ના રે, હું તો ચાંચી જાઉં છું.’ સુધા બોલી.

‘હું નહોતો કહેતો કે આ પર્વતોનું આરોહણ કરવાનું કઠિન કામ સીઓનું નહિ. ‘એ તો યુરુષોનું જ કામ છે.’

‘જા જા, તો તો હું ઉપર આવીશ જ.’

‘અરે, હું તો મજાક કરું છું. તારા પગે મચ્છોકાડ લાગી છે અને આ પહાડી ચડવી હિતાવહ નથી. હું હંમણું જ આવ્યો જાનું.’

એમ કહેતાં અરોહક અપાટાબેર સરોવર કિનારે આવેલા એ ઊંચા પહાડ ઉપર ચડી ગયો. એ પરસેવે રેળઝેળ થઈ ગયો હતો. એના શ્વાસ માતો નહોતો. પેલી હંસી હજી શિખર ઉપરના એક પથ્થર ઉપર બેઠી હતી.

અરોહકને જોઈ એ જાણે હસતી ના હોય તેમ દિલ-દિલાટ કરી બીડી.

અરોહકે ચારેય બાજુ જોયું. કયાંય મનુષ્યનો વસવાટ હોય તેવો કોઈ નિશાની નહોતી. પેલી હંસી એકલી ત્યાં બેઠી હતી. અરોહકની આંખમાં આંખ પરાવી એ ગાતી ગાતી ઊડવા લાગી.

અરોહકે દિમાલયના ખોળામાં હીચોળા લેતું સરોવર જોયું. એમથી વહેતાં નદીઓ અને ઝરણાં જોયાં. એ સુભગ દર્શનથી એની વ્યગ્રતા ચાલી ગઈ. મનમાં પ્રસન્નતા, નિર્મલતા ઉદભવી.

‘સુધા, ચાંદની રાત છે. હું જરા ફરી આવું.’ અરોહકે સુધાને ખીજ સાંજે કહ્યું.

‘અરોહક ! આવી વિકટ રાત્રિએ તું શા માટે ફરવા જાય છે ?’

‘અહીં નજીકમાં જ જાઉં છું. આ સરોવરને કિનારે જ.’ એમ કહી અરોહક સુધાના જવાબની રાહ નેચા સિવાય જ ગાલ્યો.

એ ટુરત જ સરોવર-કિનારે આવેલી પહાડીના શિખર તરફ વળ્યો. તેણે શિખર ઉપર જોયું. એ જ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણી આકૃતિ. અરોહક ફરીયો યરથર ધ્રુજ બેઠ્યો. એને પાછા ફરવાનું દિલ થયું. એને આ મહાન છતાં બેઠી, પર્વતથી દૂર જવાની ઇચ્છા જાગી. આ રીતે તો એ પાગલ બની જશે ! એનો પગ પાછો પડી ગયો.

તે જ સમયે શિખર ઉપર બેઠેલી આકૃતિ જાણે હસી
હોય તેવો અશોકને કાને આવ્યા પડ્યો.

‘હિમાલયનો ભેદ અને મહનતા પામવા તો આવ્યો
છું અને આ રીતે હું પાછો પડી જઈશ ?’ એનું
મન બે લી ઊડ્યું.

‘જે થવાનું હશે તે થશે. ભલે જીવ કે પિશાચ હોય,
ભલે કોઈ ભયંકર દિસક પ્રાણી કે પંખી હોય પરંતુ
હું આજે એનો ભેદ પામ્યા સિવાય જવાનો નથી.’
એમ મક્કમ વિચાર કરી અશોક એ પહાડના શિખર
ઉપર ચાલા લાગ્યો.

‘અરે આ તો કોઈ ત્રી છે’ નજીક આવતાં જ
અશોક આશ્ચર્ય પામ્યો.

આવા ભયંકર પહાડ ઉપર આવા નિર્જન સ્થળે એક
કોમળ-અંગના સ્ત્રી કેવી રીતે ? ક્યાંથી આવી ? શા
માટે આવી ? આવા અનેક પ્રશ્ન અશોકના મનમાં
ઉત્પન્ન થયા. વળી એને વિચાર આવ્યો ‘કોઈ જીવ
પિશાચ મૃત્યુ’ કે મક્ષણી તો ના હોય !’

અશોકના આશ્ચર્ય વચ્ચે પેલી ત્રી આપણા લાડીલા
કવિ કિશોરકરનું ગીત મહુમહુતી હતી :

આમિયા વિના મારે લખના ‘તા હું ગરા,
જગદની કુંજ કુંજ જોવી હતી.
ભાવે ‘તા જગના ને જોવી ‘તી કંદરા,
શતાં જરણની આંખ લોની હતી.

ઉદ્દેશી લીટી ગાતાં એ હસી પડી. અરે કવિએ
‘સાર્તાં જરણી’ શા માટે લખ્યું ? એનાથી તો એમ
લખ્યું હોત કે ‘હસનાં જરણની આંખ જોવી હતી.’
પણ એમનામાં તો રહન જ ને ! પેલા મહાકવિ
કલિદાસે વિરહનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું કાવ્ય મેષરૂતમ
લખ્યું. પેલો મિયારો યક્ષ વિરહમાં કૃષ થઈ ગયેલો.
જેવું કનક-વલય સરી પડ્યું છે, વિરહઅગ્નિના
દાહને કારણે તે પાગલ બની મેઘ સાથે સંદેશ
બોકલે છે અને પાછો કવિ એની ઉપર હસતાં હસતાં
કહે છે :

કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃમ્ણાયેતમાચેતનેયુ ।

કામાર્તા મનુષ્યો ચેતન અચેતનનો ભેદ જુદી જાણ છે.
‘હા...હા...હા...હા’ પેલી સુંદરી ખડખડાટ હસી પડી.
પેલો મહાકવિ શિક્ષણવિદ મિયારો કહે છે :

‘Tired with all these, for restless
death I cry.

‘આ બધાથી હું થાકી ગયો છું’ અને શાન્તિ અર્પતા
મૃત્યુને ઝંખી રહ્યો છું.’

‘મનુષ્ય જાનિની કરુણા ! પણ પાછા એ જ કરુણાને
એ ઝંખે છે. પેલો બોલે કવિ શ્રી રાની વળી કહે છે :
આપણે ચારેય બાજુ ભ્રેષ્ઠીએ છીએ અને જે વસ્તુ
(આપણી પાસે) નથી તેની ઝંખના કરીએ છીએ.
આપણાં સાચાં હારખર્ચા હાં રહેયું છે અને આપણાં
મધુર ગીતો કરુણાસભર છે.

We look before and after,

And pine for what is not :
Our sincerest laughter,

With some pain is fraught;
Our sweetest songs are those that
tell of saddest thought.

અને પેલો ગુજરાતી કવિ કલાપી

પડયા જગમ સો સહા સહીય હું હજીયે બહુ.

બસ જ્યાં જુઓ ત્યાં રહન અને દુઃખ.

અશોક, પેલી સુંદરી જે આ પ્રભાણે બખબતી હતી,
માતી હતી, વળી હસની હતી તેની પાસે ગયો.
અશોકના સ્પર્શમાંથી પરસેવો રમઝેમ નીકળતો હતો
એનો હાથ માતો નહોતો. હિમાલયની પહાડીએ
ચડી એ કામ દુષ્કર અને શ્રમિત કરનારું હતું જ.
સ્પન્દિત હૃદયે અશોક સ્વર્ગની પરી જોતી લાગતી
પેલી સ્ત્રી પાસે બેઠો.

‘તું કોણ છે ?’ અશોકથી પ્રશ્ન પૂછાયો.

‘તારી પ્રતીક્ષા કરનાર સુંદરી છું.’ હસીને પેલી

આએ જવાબ આપ્યો. 'પેલી ગીત કેલું' છે મકરંદ
દેવે કવિતું'

કોઈ જાડા ચાર વનની લીતરે

+ + +
કોઈ લૂતા શૂન્ય ખડિવ મંદિરે
ઉત્થવો આવા સદા ભવવાય છે
કેટલા વર્ષાભિક્ષે ચાચ છે
પૃથ્વીના સ્વામી હાલુ લહેરાય છે
પ્રેમ પડયા સધન વનના અંદરે

એધું આ બીતર વન; અને પેલાં સરવરના કિનારે
ખડિત દેવજો ભ્યાં હળશૈ વધો પૂર્વે વેદનાં જ્ઞાન
ગાનાર ઋષિમુનિઓની આથ' દહિએ નવાં સ્વપ્ન પ્રાપ્ત
કર્મો' હતો. એ છે આ પૃથ્વી પરે જિતરેલી ભારતવર્ષની
પવિત્ર ભોમ.

માગીશીલીકર નિર્કારણોં ચોઢા છુટું કમ્પિલ દેવવાસા.
'તું કેણુ છે?' આશ્ચર્ય પામેલા અશોકે ફરીથી
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'હું, હું કેણુ છું?' અખર પડતી નથી, એની
શોધમાં પડીને તો હું દુઃખી થઈ છું. હું છુદ્ધિવાન
બની છું, શાની બની છું; હું તમારાં મનુષ્યોતું
ડહાવણુ રાત્ર અને ઘેલછા શીખી આવી ત્યારથી
દુઃખી છું.

'હું એક હંસી હતી, અને આ હંસલાઓ સાથે
જીકુચન કરતી. તારી જેમ મારે શરીરનો ભાર વહેવાનો
નહોતો. આ પર્વતો યાવ્યા જિતરવા એ અમારે મન
રમત હતી ને—' એમ કહી પેલી સુન્દરીએ અશોક
ના ના કહે તે પહેલાં તો જોઆ શિખર ઉપરથી
સરોવરમાં પડતું નાખ્યું.

અશોક આ અદ્ભુત સંજ્ઞિ જોઈ રહ્યો. આ કોમલ
સુન્દરી આટલે જોયેથી પાણીમાં પડી તો તેતું શું
થઈ હશે એમ ચિંતા કરતો તે ઝડપથી નીચે જિતયો.
તેણે સરોવરમાં જોયું. એક હંસી કમલ-કુસુમો સાથે
કુચુદની પાંદડીઓ સાથે એલ કરતી કિનારા નજીક
તરી રહી હતી.

અશોક કિનારા નજીક આબો, પેલી હંસીએ એક
ખાલેલું કુચુદ ચૂંટી અશોક ઉપર ફેંક્યું. અશોકે
કુચુદ લઈ એને જોયે આઝડ્યું.

હંસી ખિલખિલાટ કરતી જાતી જાતી પેલા શિખર
ઉપર જઈ બેઠી, અશોકે શિખર ઉપર જોયું. ત્યાં
હંસીની જગ્યાએ પેલી શ્વેત અંગિગિવણી શ્વેત
વસ્ત્રધારિણી સુન્દરી જ હતી.

અશોકતું આશ્ચર્ય વધી ગયું. છતાં એના અતંતરમાંથી
ભીતિ ચાલી ગઈ. એનેા શ્રમ માલ્યો ગયો. એ
ફરીથી ઝડપથી પેલા શિખર ઉપર ચાલ્યો.

'હે સુન્દરી તું કેણુ છે? આ રીતે સરોવરમાં કેવી
રીતે પડીને પાછી આવી? આ રીતે તું હંસીતું ૩૫
ધારણુ કરે છે, વળી મનુષ્ય બની ભય છે તો તેનો
ભેદ શો છે?' અશોકે પેલી લલિતાંગી સુન્દરીનાં
મુલાલસો કોમલ હરતકમલ એના હાથમાં લીધા.
એનાં નયનેમાં અપાર્થિવ આનંદ ઉપજ્યો.

'અશોક! હું કેણુ છું? તું મને નથી જોળખતો.
તારી સાથે હું ગુજરાત કોલેજમાં અમદાવાદ લણતી
હતી તે માયા.'

'માયા, તું માયા છે. જે અમારી કોલેજની અળેડ
વિદ્યાર્થિની ગણાતી હતી તે? જે કોઈ સાથે પ્રેમમાં
નહોતી પડી.'

'ના એ જોડી વસ્તુ છે. હું એક તારી સાથે પ્રેમમાં
પડી હતી. પરંતુ પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની માણસો જેવી
રીત અમારી પાસે નથી. આથી તમારી રીતે અમે પ્રેમ
વ્યક્ત કરતાં નથી. અમે પ્રેમી સાથે અનંતમાં જીર્ણ
પ્રણયદેવતાતું ગીત આકાશમાં ગાઈએ છીએ. હું
એકલી ગાઈ તો એમાં મજા શી! આથી મારા પ્રેમે
જ તને અહીં, દેવલોકાના માનસરોવરના કિનારે
આવ્યો છે. તું મારો છે. હું તારી છું.'

અશોક નિચારી રહ્યો. એ અવાક બની ગયો. 'એટલે
માયા, તું કહેવા મગે છે કે તું મનુષ્ય નથી પણ
હંસી છે? અશોક થોડા સમય પછી જાગૃત
બની બોલ્યો.

‘ને.’ એમ કહેતા પેલી સુંદરીએ સરોવરમાં બૂસકો માર્યાં. થોડી ક્ષણમાં તો એ હંસી જની ઊડતી ઊડતી શિખર ઉપર પાછી આવી પહોંચી.

‘તો તું આ પ્રમાણે મનુષ્ય કેમ જાની?’

‘આહ એ તારે જાણવું છે? એ તો બહુ જ સહેલું છે. ને કે એની પાછળ એક નાની ગિના છે. તે કું તને કહું છું તે સાંભળ.’

‘જાતના પ્રાણીઓ મનુષ્ય જાતથી ત્રાસીને ભેગા થયાં, બધાંએ વિચાર કર્યો કે મનુષ્યની શુદ્ધિ એટલી બધી છે કે એવી શુદ્ધિ આપણે પ્રાપ્ત કરીએ. હંસ જાતિ તરફથી મને મનુષ્ય જાતિમાં જવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. બધા હંસોએ પ્રાર્થના કરી. પરિણામે પ્રભુની કૃપાથી હું મનુષ્યનું મરણ પ્રમાણે ૩૫ ધારણ કરી શકું છું.’ આખી હંસ જાતિમાં હું એક જ એવી બી છું કે જેણે મનુષ્યની માફક અભ્યાસ કર્યો છે.

‘બધાં પ્રાણીઓ એમની અરજ લઈને પ્રભુ પાસે ગયાં. હંસ જાતિ તરફથી મને મોકલવામાં આવી હતી.

‘બધાંએ પ્રભુને કહ્યું : ‘પ્રભો, આ મનુષ્યજાતિને તમે શુદ્ધિ આપી છે આથી અમને અનેક જાતની હેરાનગતિ આપે છે.’

‘પ્રભુએ પૂછ્યું : ‘દાખલા તરીકે?’

‘હજારો વર્ષોથી મારી પક્ષ ઉપર સતત ચર્ચ કરી રહે છે. મારા મોંમાં લગભગ નાખી છે. હું સ્વતંત્ર જાતી મહાદી શકું તેમ નથી.’ અચની આંખમાંથી બોલતાં બોલતાં અશ્રુ સરી પડ્યાં.

‘ત્યાં તો ફસકો ભરતી ગાય બોલી ઊઠી : ‘મારાં બાળકેતું દુધ મનુષ્ય એનાં પોતાનાં બાળકોને પાછું દે છે. હું દહોનારને ચૂસે યઈ યઈ વખત લાત મારવાની હિંમત કરું છું તો કશ્ચાચી એ મને ખરાબર કટકારે છે.’

‘પ્રભુ, એનામાં ઝાઝી તાકાત તો કઈ નથી પણ

આજ ક્ષુભી એ અમારાં, હાથીતાંત મારે ભાલા અને તીરથી સંહાર કરતા, હવે એક ભગ્નકે ધાય તેડી બંદૂક લઈને જ્યારે અમે વનમાં વિહાર કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આવે છે અને દૂરથી એ બંદૂકના ગોળામાર વડે અમને ઠાર કરે છે.’ હાથી નમ્ર વાણીમાં બોલ્યો.

‘અરે એ ગોળા સામે હું વનનો રાજા હોવા છતાં મારું કંઈ ચાલતું નથી. મારી માદી આ મનુષ્ય જાતિએ જીનવી લીધી છે એટલું જ નહિ એની શુદ્ધિથી તેણે અમારી જાત—જે અદિતીમ સકિતશાળી ગણાતી તેના સંહાર કર્યો છે. અમારું રાજ જીનવી લીધું એટલું જ નહિ પણ અમારી જાતિનો નાશ કરવા લાગ્યા છે.’ સિંહ ચૂસે કઈ બોલતો હતો.

‘એ બધું તો હીક પણ એની શુદ્ધિને પરિણામે એ અમને ગેધી રાખે, વાઝામાં પૂરે છે અને ઉવટે અમને કાપીને ખાઈ જાય છે.’ માછલાં, બકરાં, ઘેડાં, દેડાં, કેસર વગેરે પ્રાણીઓ દુઃખ કરતાં બોલ્યાં.

‘તો પછી હે પ્રભુ અમારો સર્વની અરજ છે કે માણસ પાસેથી આ શુદ્ધિ જીનવી લો. એ પણ અમારી માફક અણસ રહે.’

‘લગવાન પ્રાણીઓની અરજ ઉપર હસતાં હસતાં બોલ્યા : ‘આ શુદ્ધિને પરિણામે, માણસ જાતે જેટલાં તમને દુઃખી કર્યાં છે તેનાથી તે પોતે વધારે દુઃખી થાય છે.’

‘પ્રભો એ કેવી રીતે?’

‘આ રીતે, જુઓ સાંભળો. માણસ જાતે તમને મારવા જે હથિયારો અને સાધનો શોધ્યાં છે તેના કરતાં તો લાખોગણી તાકાતવાળાં વિનાશક હથિયારો એની આ શુદ્ધિ વાપરી એની જાતનો નાશ કરવા તેણે શોધ્યાં છે.

‘મોટી મોટી તોચો, મોટા મોટા બોમ્બગોળા, મોટાં મોટાં લગ્ગમક જહાજો, મોટા મોટાં બોમ્બ ફેંકનાર ઝેરાયેનો અને પોતાની જાતનો નાશ કરવા તેણે શોધ્યાં છે.’

‘પ્રભુ સાચે જ આને બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય એની પોતાની જાતનો નાશ કરે છે ?’

‘અરે અનાદિ કાળથી એ એની બુદ્ધિને લીધે બુદ્ધ-રચનાઓ કરી લઈ છે. લાખો નહિ, બલકે કરોડોની સંખ્યામાં તેઓ આ વિનાશક હથિયારોના ઉપયોગને લીધે મૃત્યુ પામે છે.’

‘અરે રે, આવી બુદ્ધિ આપણે નથી જોઈતી,’ અથ બોલ્યો.

‘જુઓ બુદ્ધિને લીધે તેણે સામાજિક વાડા બનાવ્યા; રાષ્ટ્રો બનાવ્યા; ઉંચ નીચના બેદ પાડ્યા; શાંતિ—જાતિ બતાવી. અને એ બધાં વતુંદોમાં ધવાયલા પ્રાણીની માફક એ વધારે ને વધારે ગૂંચાતો લામ્યા કરે છે. બુદ્ધિને લીધે તેણે આ મારું આ તારું એવી તીવ્ર દ્વિતિ ડેળવી છે. આથી એણે માથાપ બાઈ જેન પત્ની સંતાનો કુટુંબીજનો વગેરેનો ખાલ કર્યો. પરિણામે એ દુઃખથી રિખાયા કરે છે. વળી તેણે આ બુદ્ધિનો દુરઉપયોગ કરી ધર્મના વાડા ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ ધર્મ—જેનું’ ધ્યેય એ એમ કહે છે કે આત્માની ઉન્નતિ કરવાનું છે તે જ અધર્મને નામે એ લાખોનો સંહાર કરે છે. એ ધર્મને નામે ચિત્ર વિચિત્ર ધતીંગ ઊભાં કરે છે; ડેટલીય છેતરપીંડીઓ થયા કરે છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી એ માણસ જાત એટલી દુઃખી થઈ છે કે એનું’ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.’

‘બધાં પ્રાણીઓ ભગવાનની વાતથી ખુશ થતાં બોલ્યાં : ‘પ્રભુ અમારે આ બુદ્ધિની જરૂર નથી. એ બુદ્ધિ મનુષ્ય જાતિને જ મુખારક હો.’

‘એમ કહી બધાં વૈકુંઠમાંથી ચાલ્યાં. ભગવાનના મુખ કમલ ઉપર એક મધુર રિખત ઝળહળી ગયું. બધાં પ્રાણીઓ પ્રભુ પાસેથી ફર ગયાં એટલે મેં ‘પૂછ્યું’ : ‘ત્રેલો આપ કેમ હરયા ?’

‘હંસી ! મારું’ હસવાનું’ કારણ બીજું’ છે. આ પ્રાણીઓ તે હારખતો ગૂઢાર્ય’ સમજે તેમ નહોતાં. બુદ્ધિથી મનુષ્ય જેમ દુઃખી થયો છે તેમ તેણે અકલ્પ્ય અનેરો આનંદ

પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. બુદ્ધિથી તેણે લાખોનો સંશોધન કરી મોટા સમર્થ’ અથો લાખ્યા છે. બુદ્ધિથી એણે શહેરો સ્તાઓ, વગેરે બાંધી’ રક્ષિત છવન પ્રાપ્ત કર્યું’ છે. સદ્બુદ્ધિથી તેણે પરાપકારની, પરગજુપણાની, શઠોદીની, પ્રહુયની સ્નેહની સત્વની લાવનાઓ ડેળવી દેવી આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ લાવનાઓની વેદનાઓને આ પશુઓ મિચારા શું’ સમજે !’

‘પ્રભુ મને આશિષ આપો કે હું’ આ માણસજાતની આ લાવનાઓને સમજી શકું.’

પ્રભુએ કહ્યું : ‘તયારવું.’

‘તયારથી હું’ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી તમારા મુજરાતની કોલેજમાં લાણી. મારો પ્રેમ, મારા અંતરની લાવના તને અહીં’ ખેંચી લાવ્યાં છે; તું’ હવે સદાને માટે અહીં’ જ રહે.’

‘પશુ તું’ તો જવારે પાણીમાં તરે છે ત્યારે હંસી બની જાય છે.’

‘તારામાં પશુ ખરી શ્રદ્ધા હશે, જો મારી ઉપર સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હશે તો તું’ હંસ બની જઈશ, અને આ દેહ તો બ્યથ’ છે. સાચું’ તત્ત્વ તો આત્મા—હંસ છે. ખરું’ ને ?’ એમ કહી હંસી ખડખડાટ હસી પડી.

‘સાચી વાત છે, આ બધું’ બ્યથ’ છે. સાચું’ સ્વરૂપ તો આત્માનું’ છે.’ એમ કહી અશોકે માયાને આશિર્ગી. માયાએ અશોકનાં જોખેટાનું’ અમૃત પીધું.

અશોક અને માયા કયાંય સુધી પેલી પહાડીના શિખર ઉપર બેઠાં.

સુષા રાતનાં મે વાગે નગી બીડી, તેણે બાચુની પથારીમાં અશોકને ના જોયો. એને પ્રાસંગિક પડ્યો. રાત્રિએ ફરવા મથો હતો. કોઈ પહોંચી ઉપરથી ખસી તો પડ્યો નહિ હોય ? એ દિંમતવાન અને તીવ્ર તો હતો જ. તુરત જ એક દાથમાં રેકણ—લાકડી લઈ ‘અશોક અશોક’ એમ જૂમો પાડતી એ સરોવરના કિનારે આવી પહોંચી.

તેણે શિખર ઉપર બે આકૃતિઓ નોંધી એના આશ્ચર્ય-
નો પાર ન રહ્યો. ઝાટકે બિંબે ઢાલુ બેઠું હશે ?

‘અશોક, ઓ અશોક ! તું ક્યાં છે ?’

‘સુધા, હું અહીં પર્વત-શૃંગ ઉપર છું.’

‘તારી સાથે ઢાલુ છે ?’

‘મારી સાથે છે. માયા-હંસી.’

સુધા વિચારી રહી ‘માયા હંસી.’ એ ઢાલુ હશે ?
ચાલ હું પણ શિખર ઉપર ચડી નોંધી તો ખરી કે
આ માયા ઢાલુ છે. એમ વિચારતી એ પર્વત ઉપર
ચઢવા લાગી.

‘અશોક ! ને પેલી શુદ્ધિ-સુધા તને અહીંથી પાછી
લઈ જવા આવે છે. હું લાવના-હંસી તને મારી
સાથે લઈ જવા માથું છું. તો માથુસ જનની શુદ્ધિએ
ઉત્પન્ન કરતો આ આવરણનો અંચળો ફેંકી ઈશ્વર
મારી સાથે. આ માનસરોવરનાં શીતળ જલમાં નિહાર
કરવા આપણે બન્ને અનન્યતા ઉડ્યન કરતાં મગન
મારગે વિહરીશું.’

‘પણ સુધા !’

‘એવાં તો અનેક છે. સાતિ છે, જાતિ છે. દેશ છે.
સર્ગાસંબંધીઓ છે, માડું તાડું છે. આ બધું છોડીને
જ આવવાનું છે.’

ભારે હંસીએ છેલ્લું વાક્ય કહ્યું ત્યારે સુધા શિખર
ઉપર આવી ગઈ હતી. તેણે એકબીજાના આલિંગનમાં
મુગ્ધ બનેલા અશોક અને માયાને જોવાં.

‘હા હું હવે આ અંચળો ફેંકી ઈશ્વર તારી સાથે જ
આવું છું.’

એમ કહેતાં અશોકે એના શરીર ઉપરનાં વસ્ત્ર કાઢી

હંસી સાથે ઊંચા શિખર ઉપરથી સરોવરમાં ઝંપલાવ્યું.
સુધા બવાક બની. અનંત બિંબથી પડતાં અશોક અને
માયાને નોંધી રહી. એનાથી સહજ ચીસ પડાઈ ગઈ,
એ અશોકનાં કપડાં લઈ શિખર ઉપરથી નીચે ઊતરી.
સરોવર કિનારે હંસ-હંસીતું એક યુગલ ગેલ કરતું
હતું. સુધા જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં એ યુગલે આવી
એને એક એક કમલ-કુસુમની ભેટ આપી. સુધાને
પ્રીતિ થઈ કે આ જ અશોક અને માયા છે. બન્ને
ખલ્લાઈ હંસ-હંસી થઈ ગયાં છે.

સુધાની આંખમાં અણુ મિન્ટુ ચમકી ઊઠ્યાં.

અશોક પણ સુધાનું દર્શન નોંધી દુઃખી થઈ ગયો.

હંસીએ હંસને જલમાં ધોલતાં કહ્યું : ‘શુદ્ધિએ ભાવના
ઉત્પન્ન કરી છે, લાવનાએ વેદના જન્માવી છે અને
વેદનામાંથી જન્મ્યું છે આ આનંદા કમ્યું કવિતાનું
કમલ-કુસુમ.’

સુધા એક બીજાના નેત્રમાં નેત્ર પડેલી તારાનૈત્રક
કરતાં એ હંસ-હંસીના માન સરોવરનાં શીતળ નિર્મળ
નીરમાં તરતા યુગલને નોંધી રહી. એને કલાપીતું.
કાવ્ય ‘તારાનૈત્રક’ યાદ આવ્યું.

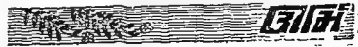
વીળથી શો થયા આ તે શો કબકારો જલની મછી !
ભડવાં હંસ ચીંબે, પાંખો એ નમ્રમાં જડી,
નેચે ભેરે હંસની સાથે ભેંચ અહા તહીં કે વચમાં મધુરું
ના ચાલતી આંખ હવે અગાડી જશ ચડી ત્યાં જ કરી ગઈ તે.

સુધા ક્યાંય સુધી તરતાં ઊડતાં ગેલ કરતાં હંસ-હંસીને
નોંધી રહી. એના અંતરમાં પાછા વળતાં હંસીએ
ઉચ્ચાર્યું વાક્ય કાતરાઈ રહ્યું :

‘લાવના છે ત્યાં વેદના છે પણ એ વેદનાઓમાં પણ
અનેકો ઉત્પ્લુટ આનંદ છે.’

૧૯૫૦-૫૧માં પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં બાળકોની સંખ્યા ૧,૮૬,૮૦,૦૦૦ની હતી, તે વધીને ૧૯૫૫-૫૬માં
૨,૪૮,૧૨,૦૦૦ની થઈ હતી અને ૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં સંખ્યા ૨,૨૫,૪૦,૦૦૦ જેટલી થવાનું ધારવામાં આવે છે.
૧૯૫૦-૫૧માં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૨,૦૬,૧૭૧ હતી, તે વધીને ૧૯૫૫-૫૬માં ૨,૭૪,૩૦૮ થઈ હતી અને
૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં સંખ્યા ૩,૨૬,૮૦૦ ઉપરાંતની થશે એમ ધારવામાં આવે છે, આ વર્ષો માટે જુનિયર બેચિક
શાળાઓની સંખ્યા ૧૪૦૦ (૧૯૫૦-૫૧), ૨૩૬૦ (૧૯૫૫-૫૬) અને ૩૩,૮૦૦ (૧૯૬૦-૬૧) છે.

[૭]

લેસ એન્જીસ, ૧૭-૧૧-'૫૮

કવી મેથના ટાપુ સાથે આપણે રનાનચતકનો પથુ સંબંધ નથી તો શા માટે ચાંગની જક પોપચા નવલોહિયા અમેરિકનોના છવ જોખમમાં મૂકે છે ? એવી મતલબનાં અનેક પત્રો અમેરિકન નાગરિકોએ જોહાન ફેસ્ટર ક્લેસના પરદેશખાતા પર વહેવડાવ્યા. કુલ ૫૦૦૦ જેટલા પત્રોમાંના ૮૦ ટકા અમેરિકન પરદેશનીતિની ટીકાથી ભરેલા હતા એવું પરદેશ ખાતાના એક કર્મચારીએ પ્રત્તરોને કહ્યું એથી અમેરિકાના ઉપપ્રમુખ રીચર્ડ નીક્સન જાહેરાત મળ્યા. રૂઝિસની નવેમ્બરમાં થનારી ચૂંટણી અંગેની એક પ્રચારસલાખાં ભરેલા કાલવના એમણે બૂલબૂલમાં (!) પથુ જે કહ્યું એ, લોકશાહી નેતા માટે, સરમહાણું ધણું જવાબદાર જાપાંઓને લાગ્યું. નીક્સને કહેલું : ' સરકાર અભિપ્રાય મત (opinion poll) ઉપર ન નબી શકે. અભિ-પ્રાય ધણે એ નેતાની જવાબદારી છે, એને અનુ-સરવાની નહીં.' કદાચ એ સાચું હોય તો પથુ લોક-શાહીમાં લોકમતને અનુસર્યા વિના કાઈના આપતેય છૂટકો છે ! અતે તો અમેરિકાની પરદેશનીતિ શું હોવી જોઈએ એ લોકો જ નક્કી કરવાના છે ને ? કવીમેથ ટાપુ અંગેની કટોકટી વિષે લોકોના પત્રો મહત્વના હોય કે નહીં એ ગૌણ વસ્તુ છે, પરંતુ લોકમાન્યતા શું છે એ જાહેર કરવું એ સરકારી કર્મચારીની ફરજ છે ને એણે પોતાની લોક ફરજ અદા કરી છે એવું કહી જાપાવાળાઓએ નીક્સનને

યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર કોણ છે એ કાઈ વિદ્યાર્થી ન જાણ્યો હોય એ સંભવી શકે, પરંતુ કેમ્પસ ઉપર આઈસક્રીમની લારી સાથે જાડની શીતળ જાયામાં આખો દિવસ બિલા રહીને આવતાજતા વિદ્યાર્થીઓને રિમતથી નવાજતા હર્મન નાથનને કાઈ વિદ્યાર્થી ન જાણખતો હોય એ અસંભવ. હર્મન કેમ્પસને એક છેડે બિલો રહે છે ને એની પત્ની મેરી બીજા છેડે. જાને ૬૦ની ઉંમર વટાવી ચૂકાવેલા છે ને આઈસક્રીમ વેચી પોતાનું યુગરાન ચલાવે છે. એને કેમ્પસ ઉપર આશરો આપનાર યુનિવર્સિટી વિષે એ મગફર છે ને યુનિવર્સિટીના ધૃતિહાસ વિષે એની ઈમારતો વિષે કે એની ફૂટબોલ ટીમ વિષે કાંઈ પથુ પ્રશ્ન પૂછે તો હર્મન એક પથુ પાઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના નિષ્ણુતની અદ્વધી જવાળ વાળે છે. ફસ સેંટમાં આઈસક્રીમ ખાતાંખાતાં જાડની શીતળ જાયામાં હર્મન કે મેરી સાથે મામગપાટા મારવા એ એક લાહવો છે. આઈસક્રીમ ખાધા પછી તમે કપ કે લાકડાની અમચી આડાંઆવળાં નાખો તો તે તુરત જાપાડી લે છે ને પોતાની લારીમાં રાખેલી એક ખાસ કચરાપેટીમાં નાખી દે છે. કાઈ વાર જપોરથી રાત સુધી તમારે સતત વર્ગોમાં જવાનું હોય ને વાત કરવાની કુરસદ ન હોય ત્યારે હર્મનની આઈસક્રીમ-ગાડી કામચલાઉ જૂજ સતોષવા માટે ખૂબ આશીર્વાદશ્પ નીવડે છે. વાતો કરવામાં સમયનું ભાન ન રહે ને વર્ગ ચર થઈ ગયો હોય તો મેરી તુરત કહે : Honey, I love to talk but you are getting late for the class.' પરચુરણ ખિસ્સામાં ન હોવાને કારણે કે ખાખી જંગાળી હોવાને કારણે તમને આઈસક્રીમ ન ખાવા મળે એ અસંભવ. હર્મન ને મેરીને તમારામાં એટલી શ્રદ્ધા કે નામકામ લખ્યા વિના તમને આઈસક્રીમ-ખાર આપી દે.

હર્મનને ટીપ્પણી ફાણમાં બહુ રસ નથી, પરંતુ મેરી તો આ ઉંમરેય સાંજે યુનિવર્સિટીમાં એકાદ વર્ગમાં લખવા જાય છે. જ્યારે ધરાકી ખાસ ન હોય ત્યારે છાપુ વાંચે છે તે તમને રાજકારણમાં કે વર્તમાન પ્રશ્નોમાં રસ હોય તો એ વિષે ચર્ચો પણ કરે છે.

વિદ્યાર્થી ગણુ દર વર્ષે યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલી કોઈ એક વ્યક્તિને સુંદર સેવા બદલ 'Mr. Troy of the year' નામનો ખિતાબ આપે છે. મત દીઠ ૨૫ સેન્ટ મતદાન દી આપીને ગયે વર્ષે વિદ્યાર્થી-ઓએ હર્મન નામનને Mr. Troy તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો ને એની સેવાની જાહેર તારીફ કરી. તાજેતરમાં હર્મનને હાલથીગતો દુમલો થયો હોવાથી એની લારી ડેમ્પસ ઉપર આવતી ખંધ થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓના મુખપત્રે આ સમાચાર છાપતાં હર્મન ઉપર ઇસ્તિફાદમાં 'Get well soon' (જલ્દ સાજ થઈ જાઓ) નાં કાડ' ને પુષ્પોના ગુચ્છ(Bouquet) ના હગલા થવા માંડ્યા છે. આ પ્રેમથી હર્મનને શુભી જવાબુ' બળ સાંપડ્યું છે એમ કહે છે. ઇસ્તિફાદની નસ' હજી એમ જ માને છે કે કોઈ પ્રોફેસર મહિ પડીને બહોં આવ્યો છે !

*

રાજકારણમાં પ્રવર્તતી આબાહુછેટનો એક નવો અનુભવ અમેરિકાના ટેલિવિઝન જોનારાઓને તાજેતરમાં થયો. ન્યૂ યોર્કના Columbia Broadcasting Station (CBS) તરફથી સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની બેઠક માટે આવેલા ઇજરાયેલના પરદેશમંત્રી શ્રીમતી ગોલ્ડા માયર ને સુદાનના પરદેશમંત્રી મહમદ મહ-જીબને 'U. N. in Action' નામના કાર્યક્રમમાં જામ લેતા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. આમંત્રણ બનેએ સ્વીકાર્યું—એ ચરતે કે બનેને એક સાથે ટેલિવિઝન ઉપર રજૂ કરવામાં ન આવે.

કાર્યક્રમ શરૂ થતાં પહેલાં બનેને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના મથકે લુદાલુદા સ્ટુડિયોમાં બેસાડવામાં આવ્યા. કાર્યક્રમના સંચાલકે બને મુત્સદ્દીઓ વચ્ચે અગ્રગ

અગ્રગ વાતચીત કરી, આમ છતાં કાર્યક્રમ શરૂ થવાને ક્ષણની જ વાર હતી ત્યાં બૂકમાં કોઈ કમચારી ઇજરાયેલના પરદેશમંત્રી શ્રીમતી માયરને સુદાનના પરદેશમંત્રી જે સ્ટુડિયોમાં બેઠા હતા એ જ રથને લઈ આવ્યો. આથી ટેલિવિઝન કંમેરા સમક્ષ બેઠેલા શ્રી મહજીબે જિભા ચઢીને ચાલવા માંડ્યું. વાત વહુએ એ પહેલાં સંચાલકે તરતથી એ દૃશ્ય કાપી નાખ્યું ને મહજીબ પોતાની સીટ લઈ પાછા વળ્યા.

કાર્યક્રમ શરૂ થયો એટલે સંચાલકના મધ્યપૂર્વી પરિસ્થિતિ વિષેના પ્રશ્ન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી સુદાનના મંત્રી એક બારણેથી બહાર નીકળ્યા એટલે ઇજરાયેલના મંત્રીએ ખીજે બારણેથી અંદર આવી એમને જવાબ આપ્યો. એમનું બેસવાનું પૂરું થયું એટલે એ પાછાં પોતાના ઝોરડામાં ગયાં ને બીજા ઝોરડામાં ગોલ્ડેલા ટેલિવિઝન ઉપર એમને સાંભળી ને જોઈ રહેલા સુદાનના મંત્રીએ પાછા એ જ પુરસ્કાર પર બેસી ફરીસેા કરી. ૩૦ મિનિટનો આ કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે ટેલિવિઝનના કમચારીઓએ રાહતનો ફમ ખેચ્યો ને બહારની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની ભીતરમાં એકિયું કરવા પામેલા ટેલિવિઝન પ્રેક્ષકોએ નિરાશાની લાગણી અનુભવી વીસમી સદીમાં પણ જવાબદાર રાજપુરુષો બાલિશ બની શકે એ કેવું કમનસીબ !

*

મંદીની અસરમાંથી અમેરિકા બરાબર કોંગ્રેસની ચૂંટણી વખતે જ બહાર આવવા માંડ્યું છે; બેકારોની સંખ્યા ઘટી છે ને રહેપક્કના જૂન કુદીમાં પાછી પરિસ્થિતિ પૂર્વવત થઈ જશે એમ માનવામાં આવે છે; આમ છતાં અમેરિકન અર્થકારણની મોંઘળી દૂર કરવામાં સરકાર મહત્વનો ભાગ ભજવેલા પડ્યો એ કબૂલ કરવું ઘટે. ઘણા અમેરિકનો મુક્ત સાહસ(Free Enterprise)ના એવા અંદી દિમાપતી છે કે એમને સરકાર અર્થકારણમાં ડખત કરે એ ગમતું નથી; આમ છતાં ધીમે ધીમે સરકારની પ્રવૃત્તિ આર્થિક

ક્ષેત્રે વધતી જાય છે. મ્યે. વર્ષે 'હિંદી' જેવા 'સમાજવાદી' લોકસત્તાકેના રાષ્ટ્રીય અર્થમાં કુલ માત્ર ૯ ટકા જેટલો ફાળો સરકારી ખર્ચે આપ્યો, જ્યારે અમેરિકા જેવા 'મૂડીવાદી' દેશમાં ૧૯ ટકા ફાળો સરકારી ખર્ચે આપ્યો. કરવેરામાંથી હિંદની સમાજવાદી સરકાર રાષ્ટ્રીય આવકના કુલ ૯ ટકા કમાઈ જ્યારે અમેરિકાની મૂડીવાદી સરકાર ૨૭ ટકા કમાઈ. હિંદ જેટલા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કયું છે એટલું અમેરિકાએ નથી કયું; પરંતુ દેટલાય અમેરિકન ઉદ્યોગો માત્ર સરકારી કરારોને લીધે નબે છે ને વિકસે છે. આથી અમેરિકાને ધ્રુવે ન ધ્રુવે તો પણ સરકારનું વર્ચસ્વ એમના અર્થકારણમાં એલું વધ્યું છે કે એ દૂર કરવામાં આવે તો આપું અર્થકારણ કમજબૂત કરતું તૂટી પડે.

કરવેરાનું ખિતનમાં અમેરિકા કરતાં વધારે છે. ૧૦૦૦ પાઉંડ કરતાં વધુ આવકવાળા ખિટિશરો વધારાની આવક ઉપર ૪૨.૫ ટકા (અમેરિકાને ૧૫ ટકા) કર આપે છે. ૧૫,૦૦૦ પાઉંડથી કે એથી વધુ આવકવાળા ખિટિશરો પાસેથી ૬૨-૫ ટકા સરકાર જેઘી જાય છે. એની સરખામણીમાં એટલી જ રકમ કમાનાર અમેરિકન પાસેથી માત્ર ૨૫ ટકા સરકાર જેઘી જાય છે. દસ લાખ ડોલરની આવકવાળા પાસેથી અમેરિકાની સરકાર ૮૬ ટકા લઈ જાય છે ને એથી વધુ આવક ઉપર વધુમાં વધુ ૮૭ ટકા એ આવકવેરા દ્વારા જેઘી લે છે. આટલા આવકવેરા છતાં મુકા સાફસંતાં મૂડી રોકાણ પર કશો નેધિપાત્ર ફેટકો પડ્યો નથી; દર વર્ષે નવા ઉદ્યોગો રચપાતા જ જાય છે.

જોહામાં જોહી ૬૦૦ ડોલરની વાર્ષિક આવક પણ કરપાત્ર હોવાથી ધણાખરા અમેરિકન નાગરિકો કર ભરે છે. સામાન્ય નાગરિકની ૧૦ ટકા આવક તો સરકારની કોયળી ભરવામાં જ વપરાઈ જાય છે. એના કરમાંથી ચપેલી આવકના ૫૦ ટકા જેટલી રકમ અમેરિકન સરકાર લક્કરી ખર્ચે પાછળ વાપરે છે. માત્ર ૨ ટકા જેટલી રકમ પછાત દેશોને આર્થિક સહાય

માટે વાપરવામાં આવે છે. આ રકમ જૂજ હોવા છતાં એ આપવા માટે સામાન્ય અમેરિકન નાગરિક કેટલો પસીનો પાડે છે એ જાહેર જોનારને એ સહા; યનો ધણા દેશોમાં ચતો દુરપયોગ વ્યાપ્તિ ઉપજાવ્યા વિના ન રહે.

અમેરિકામાં જોકારી રાહતની ને સોશિયલ સીક્યોરીટીની યોજનાઓ છે ખરી, પરંતુ તે ખિટનની 'પારણાથી કપર મુધી' (Cradle to the grave)ની જવાબદારીઓને આવરી લેતી સોશિયલ સીક્યોરીટી યોજના જેવી નહીં. ડા. ત. સામાન્ય કામદાર માંદો પડે ને એના કારખાનાંની કાઈ ખાસ તંદુરસ્તી વીમા યોજના ન હોય તો એ પુષ્કળ મુશ્કેલીમાં મૂકાય. ધમીદા દવાખાનાંનો અમેરિકામાં પુષ્કળ અભાવ છે; વળી દાકતરી સારવારના રાષ્ટ્રીયકરણ (Socialised medicine)ની યોજના વિષે વાતો કરનાર સામે પણ લેકો શંકાશીલ દષ્ટિએ જુએ છે—રખે એ કોમ્યુનિસ્ટ હોય! ને કે દરેક નાગરિક મોટી મોટી દાકતરી વીમા યોજનાઓને સભ્ય થઈ શકે છે—મહિને ૫-૭ ડોલરનું પ્રીમિયમ ભરીને. પરંતુ ત્યાં મળતી સારવાર પણ સંતોષકારક નથી હોતી—દાઢક બ્લેશ હિંદી સરકારી દવાખાનાં જેવી હોય છે. આથી મોઝ વહેલાં લોકમંત તર્જીબી ધધાના રાષ્ટ્રીયકરણ લખી વળશે એવું લાગે છે.

આર્થિક અસમાનતા અમેરિકામાં કીકીક પ્રચલિત છે; આમછતાં આપણી સરખામણીમાં અહીં વિશાળ મધ્યમ વર્ગ છે જે અરીય ને તવંગર વચ્ચે સમતુલા જળવે છે ને અમેરિકાની આખાદી ટકાવી રાખે છે. રાષ્ટ્રની કુલ આવકના ૪૨ ટકા જેટલી રકમ માત્ર ૧૯ ટકા વસ્તીના (વાર્ષિક ૭૫૦૦૦ ડોલર કમાનાર વર્ગના) હાથમાં છે, ૪૦ ટકા જેટલી રકમ ૪૦ ટકા જેટલી વસ્તી—મધ્યમ વર્ગ—ના (વાર્ષિક ૪૦૦૦ થી ૭૫૦૦૦ ડોલર કમાનાર વર્ગના) હાથમાં છે ને ખાંડીની ૧૮ ટકા જેટલી રકમ ઉપર ૪૧ ટકા જેટલી વસ્તી (વાર્ષિક ૪૦૦૦ ડોલરથી ઓછું કમાનારી) નબે છે. સૌથી નીચલા ઘરમાં આવતી આ ૪૧ ટકા

વસ્તીના પશુખરા લોકો અમેરિકાનાં બેલી ઉપર નહતાં દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં વસે છે ને મોટા ભાગના હજસીઓ, મેક્સિકનો, ચીનાઓ, જાપાનીઝ તથા અન્ય રંગીન નાગરિકો આ થરમાં આવે છે.

National Association for the Advancement of Coloured People (NAACP) નામની સંસ્થાના છેલ્લા અહેવાલ મુજબ ૧૯૩૯ માં સામાન્ય હજસી મજૂરની વાર્ષિક આવક ૩૬૪ ડોલર હતી, એ વરસમાં ગોરા મજૂર વાર્ષિક ૯૫૬ ડોલર એટલે કે અઢી ગણા વધારે કમાયો. ૧૯૫૯ સુધીમાં સામાન્ય હજસીની વાર્ષિક આવક વધીને ૧૫૮૯ ડોલર સુધી પહોંચી જ્યારે ગોરા મજૂરની આવક ૩૧૭૪ ડોલર થઈ. ૧૯૫૪માં ગોરા કુટુંબોમાંના ૧૭.૪ ટકા લોકો વાર્ષિક ૨૦૦૦ કે ઓછી રકમ ઉપર શુજ્ઞાન ચલાવતાં હતાં, પરંતુ બિનગોરા કુટુંબોમાંના ૪૨.૩ ટકા લોકો વાર્ષિક ૨૦૦૦ ડોલર કે ઓછી રકમ ઉપર નહતાં હતાં. ૧૯૫૩-૫૪ની વાર્ષિક મંદી પછી બેકારીનું પ્રમાણ ગોરાઓ કરતાં હજસીઓમાં વધારે રહ્યું છે ને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી બેકાર હજસીઓની સંખ્યા બેકાર ગોરાઓ કરતાં બમણી છે. ને કે બેકારીની સંખ્યા અમેરિકામાં ઓછી છે. કુલ

વસ્તીના માંડ ૫ ટકા લોકો બેકાર છે. પશુ આ ૫ ટકામાં હજસીઓનો ફાળો ગોરાઓ કરતાં મોટો છે. એમ NAACPનો દરિયાદ છે. આ દરિયાદમાં તથ્ય છે ખરું. આમ છતાં ગોરા મજૂરોની તાલીમ હજસી કરતાં બેસી છે એ અહીં કળ્લવું ધટે.

રંગીન પ્રજાનો કોઈ નબીરા અમેરિકન સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન—આર્થિક ક્ષેત્ર—પામી શકવો મુશ્કેલ છે— સિવાય કે એ ખૂન શક્તિશાળી, તેજસ્વી ને અનિવાર્ય હોય. સામાજિક ક્ષેત્રે કાળી કે રંગીન આમડીવાળાનો દરજ્જો જીવો આજતાં હજુ વખત લાગશે. આજે તો ફરક ભૂતિની પ્રજાએ પોતપોતાની 'કોસીની' બનાવી છે. જાપાનીઓ એક ઇલાયત લતામાં રહે છે, ચીનાઓ બીજામાં, હજસીઓ ત્રીજામાં, મેક્સિકનો ને રેપેનિશો ચોથામાં, યહૂદીઓ પાંચમામાં ને અંગ્રેજી ઓઝા' ભણતાં ને પોતાની મુરોપિયન પ્રજાશીઓને વળગી રહેલાં ઇટાલિયનો, હંગેરિયનો, જર્મનો વગેરે છઠ્ઠામાં. આ બધાને એક મિશ્ર લતામાં આણવાના પ્રયત્નો સમાજસુધારકો કરે છે, 'કઈકે પ્રગતિ એ દિશામાં થઈ છે પશુ ખરી, પરંતુ સામાજિક મૂલ્યાંકનો એક રાતમાં બદલાતાં હોત તો આપણે ત્યાં પશુ ગાંધીજીની હાકલ પકતવિત અરપૂરવા દૂર થઈ હોત.

અધજનો મટિનાં પુરતકોમાં વપરાનો ખાસ પ્રકારનો એકલ કાગળ દેશમાંથી જ મળતી કાચી સામગ્રીમાંથી બનાવવાની રોષ, દહોણાદુનની વન સરોધન સંસ્થા ખાતે કરવામાં આવેલી અનેક કસોડીઓમાંથી સફળતાપૂર્વક પાર જીતરી છે. આ રોષ, દક્ષિણ ભારતના નિરંજિત વિસ્તારમાં વિપુલ પ્રમાણમાં બચતા 'બ્લુ ગ્રમ'માંથી કાગળ બનાવવાની પ્રક્રિયાને લગતી છે. આજે આ કાગળ સંપૂર્ણપણે પરદેશથી આવ્યાદ કરવા પડે છે.

અધજનો મટિનાં પુરતકો અને સામગ્રી પર અક્ષર ઉપસાવવા પડતા હોવાથી લીસા, કડક અને લાંબા સમય અક્ષર ઉપસેલા રહે એવા ખાસ પ્રકારના કાગળની જરૂર પડે છે. 'બ્લુ ગ્રમ'માંથી બનાવવામાં આવેલા કાગળના નમૂનાઓ પર કશયેદી કસોડીઓમાંથી આ કાગળ પાર જીતયો છે અને આ ભતનો કાગળ મોટા પાયા પર બનાવવાની વ્યવસ્થા ફક્ત સમયમાં જ કરવામાં આવનાર છે.

'ભીમ-નવરચના' અંગે કોઈપણ ભાતનો યત્નવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

સંનિષ્ઠ સેવાનો અનુભવ

ગામમાં એક પશુ સાચો ઉત્સાહી કાર્યકર હોય તો ગામતું ધાયું કામ થાય છે. નિરુવાચીભાવે કરેલી સેવાતું ક્ષણ લાંબા અંતરે પશુ આવે જ છે. એટલું કે એને માટે સંનિષ્ઠાથી કામ કર્યે જવું જોઈએ.

રમણભાઈનો એવો અનુભવ મને યાદ આવે છે. રમણભાઈ ગામમાં ખેતી સાથે દુકાન પણ ચલાવે છે. તેમને ત્યાં શેજ નિયમિત છપ્પા આવે, એથી તે સમાચારોથી વાકેફ રહે છે. તે જ તે ગામના વિકાસની વાત વાંચે, એમને એમ થાય કે આપણા ગામમાં આવું કેમ ન બને !

ઉપરાંત ગામના પુસ્તકાલયમાં થોડાંક માસિક, અઠવાડિક પશુ આવતાં હતાં. તેના ઉપયોગ પ્રમાણમાં બહુ એ છે. થતો. તેમણે રમણભાઈની પેઠે તો નિતાંન વાંચી જનારા ધણા એાછા હશે. આ બધાં કારણે રમણભાઈની દૃષ્ટિ લોકહિતનાં કાર્યો પર સ્થિર થઈ હતી. જે ગામમાં સંપ હોય તો કેટલાંક કાર્યો તો આસાનીથી કરી શકાય.

પશુ ગામમાં મોટામાં મોટી ખામી હોય તો તે આ સંપની હતી. કેટલાંય વર્ષથી ગામમાં બે તક ચાલ્યાં આવતાં હતાં. એક તડમાં પાટીદારો અને વાણિયા હતા. એ લોકો પોતાની જાતને ઉજળિયાત કામ તરીકે ઓળખાવના. એ ઉજળિયાત કામ સામે ગરાસિયા અને કાકરડાની વસ્તી મોટી હતી. આ બહુમતિવાળા આર્થિક રીતે ધણા નરમ હતા. તેમણે કાકરડા તો છૂટક મજૂરી પર નક્કી હતા. ગરાસિયામાં પશુ જે ખેતી કરતા હતા તે ઠીક હતા, બાકીનાં તો જીવવાનાં પશુ સાંસાં હતાં. છતાં જ્યારે ગામમાં પંચાયતની ચૂંટણી આવતી ત્યારે આ બે તક વધુ જગત થતા. ઉજળિયાત કામ આપણા પર ચડી ન આવે એવા ખ્યાલથી કાકરડા અને ગરાસિયા મતદાનમાં હમેશાં

સેવાની ધગદ હોવા છતાં ત્યારે ગામમાં લોકોને સહકાર ન મળે તો ચ એ જ ક્ષણે આગળ ધપી રાકે તો એ સેવા બીજી નીકળે છે તે આ હપતામાં લેખક સરસ રીતે રજૂ કરીને સાચી સેવાનો દાખરો પૂરો પાડે છે...

એકપક્ષી બની જતા. પરિણામે આમપંચાયતમાં બહુ-મતિમાં એ લોકો આવતા. સરપંચ પશુ એમનાથી જ ચૂંટાતો. કંઈ પશુ ગામવિકાસતું કામ આવે એટલે એ લોકો બહુમતિથી લીડારી દે. રમણભાઈ જેવાને સમજતું નહોતું કે આ સંજોગમાં શું કરવું ?

એમણે શાળાના મકાનની વાત મૂકી. પોતે પશુ પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા હતા. તેમણે સરપંચ અને બીજા સભ્યોને ધણા સમજાવ્યા. પશુ પેસા લોકોએ તો એક જ ફક્ત કરી :

‘આ તો તમારાં છોકરાંને ભણાવવાના લાભની વાત છે. એટલે એને માટે તમે લોકો ફંદણો કરો. એમથી પંચાયતની પાઈચે નહિ વપરાય.’

‘પશુ શાળા તો ગામની થાય છે. અને પંચાયતમાં જે પેસા છે તે ગામના જ છે. તો શીદને ગામના હિત માટે ખર્ચતા નથી ?’

‘એવે ખચીશે. તેને માટે રસ્તાની ચોળના વિચારી છે.’ ને રસ્તા કયાં કરવો એમાં અડધ થતા. પેસા લોકો કહેતા કે એમના વાસ બાળુનો રસ્તા થવો જોઈએ. બીજા વળી બીજા બાળુ બેચતા. રમણભાઈ જેવા કહેતા ગામને ધોરી રસ્તા પકડો. ને રસ્તા આપણે શ્રમદાનથી તૈયાર કરીએ. ધણી ગામોમાં એ પ્રમાણે રસ્તા થયા છે.

તો સામેથી સરપંચને જવાબ તૈયાર રહેતો.

‘હા, એ તમારી ચોળના ઠીક છે. મજૂરી અમે લોકો કરીએ તે રસ્તા પર ગાડાં તમારાં દોડે. ના, અમે એવા નવરા નથી.’

આ ખેંચતાણમાં અવિધાસ અને ઈર્ષી તો હતી જ પણ તે સાથે અજ્ઞાનતા અને જડતા પણ હતી. કોઈ પણ કામ થાય નહિ અને મનસેદો ઉગ્ર બનતા બપ.

રમણુભાઈને સૂઝ પડતી નહોતી કે ગામના વિકાસના કામ કઈ રીતે કરવાં ?

એ મારી પાસે આવ્યા. તેમણે બધી હકીકત કહી હેવાવરાળ કાઢવી.

‘સેવકરામ ! મને ખીલું’ તો કંઈ થતું નથી. પણ આ ખેતતાણુમાં ગામનું એક કામ થતું નથી. પંચાયતની શિક્ષક એમની એમ પઢી રહે છે. અને પક્ષ મમતે ચાલ્યા છે. હવે તો મારી વાત પણ કોઈ સંભળતું નથી. તમે એકાદ વાર ગામમાં ન આવો ?’

ને એકવાર હું એ ગામમાં પણ ગયેલા. મને રમણુભાઈની વાત સાચી લાગી. હું સરપંચને મળ્યો. સામે પગલે એમને ઘેર ગયો. એ આમ તો સાવ અભણુ જેવા હતા. પણ તેમના જૂથના આગેવાન હોઈ એ બળધી ચૂંટાઈ આવતા. તે ન તો છાપા વાંચના. ન તો કહી આમ વિકાસ યોજનાની વાતમાં રસ લેતા. એ હમેશાં પેલા વાણિયા પાટીદારો આપણને છેતરી ન જાય એની કાળજી રાખતા. એ પક્ષ તરફથી જે કંઈ યોજના આવે તેના પહેલી તકે તો વિરોધ જ કરતા. એ લોકોનું ધ્યાન ન થાય એમાં એ પોતાનો વિજય એતા.

મેં પણ એમને ગામમાંની બદલાનો જતી સૂરતની વાત કરી. ગામેગામ રસ્તા, શાળા, વારિયુઠ, પુસ્તકાલય, બાલમંદિર, દવાખાનાં અને એવી સાર્વજનિક યોજનાનાં કામ આવી રહ્યાં છે એની વિગતવાર વાત કરી. તેમ આ પ્રદેશના જે ગામોમાં કામ થયાં હતાં તેના દાખલા આપ્યા. તો તમારા ગામમાં કેમ કામ ન થાય !

બધું એમણે તો એક જ જવાબ આપ્યો :

‘સેવકરામ ! બધી વાત સાચી, પણ આ ગામ જ એવું છે. એક કહે ભ્રમભણુ જવું છે તો બીજો કહેશે, ના અમારે તો આયમચણુ જવું છે. બોલો આમાં ક્યાંથી કોઈ કામ થાય !’

એમને મેં કહ્યું : ‘દરબાર ! તમે તો ગામના સરપંચ

છો. સારા કામની પહેલ તમારે કરવી જોઈએ. તો ગામ અંતરથી તો કહેશે કે ના, દરબાર સરપંચ હતા ત્યારે ગામનાં આટલાં કામ થયાં.

‘ગામને આજળાં લઈ જાય તે આગેવાન. તમે તો ગામના મુખી માણસ કહેવાઓ. ગામમાં કોઈ પણ ચૂંટે તો એને પણ મળું જોઈએ કે ના, દરબારનું ગામ તો રળિયામણું છે. ગામમાં હરેક પ્રકારની સગવડ છે. નવાં નવાં કામ થાય છે. આ બધો પક્ષ અંતે તો તમને જ છે ને !

‘તમે આ રીતે અધઁતા રહેશો, ગામનું’ એકે કામ નહિ થવા લો તો આવતી કાલે તમારાં છોકરાં જ તમને યાચ દેશે : અમારા વડિલાએ તેમના કંકાસમાં ગામને અધકારમાં જ રાખ્યું.

‘ને તમે વિચાર તો કરો, દરબાર ! અત્યારે તો સરકાર તરફથી પણ જેવી મદદ મળે છે. લોકલબોડ તરફથી, ભારત સેવક સમાજ તરફથી, અને વિકાસ યોજના તરફથી જેવી મદદ મળે છે ? તો શીદને એનો લાભ લેતા નથી ? એવું કંઈ કામ હોય તો મને કહો, આ તમારા ગામના ભાઈ રમણુભાઈને કહો, એ બધા પક્ષા પાશે. શીદને આવી સેનેરી તક જતી કરેા છો ?’

આટલી બધી સમજવટ પછી સરપંચે એટલું જ કહ્યું : ‘સેવકરામ ! એ તો અમથે સમજાએ છીએ કે આ તો અમારા સવારથની વાત છે. એથે રાગે રાગે બધું થશે. તમે તમારે જોયા કરોને, સમય સમયનું કામ કરે છે.’

હું પામી ગયો કે આ લોકો સાથે કામ પાણું તે લોદાના ચણા ચાવવા જેવું છે. પણ ઢિંમત હારે ધણુ કેમ ચાલે ! આપણે તો સેવાનો અડિયો અને ચાલતીને નીકળી પડ્યા છીએ. એટલે ધીરમ રાખી એવું એ કામ કયે જવાનું મેં રમણુભાઈને કહ્યું.

‘રમણુભાઈ ! આમાં તમારી ભારે કસોટી થઈ રહી છે. ગામમાં સંપ હોય તો...તો ગામનું’ અને તમારા જેવા આપસેવકનું પણ કામ દીપી ઊઠે. પણ આમાં

તો બંને પક્ષની ગણો ખાવાની છે અને અપજય વહોરવાનો છે. સેવકને હમેશાં ખાસાં જ મળે છે. પણ તેને એ જાતનો પરમ આત્મસંતોષ હોય છે કે એ જનહિતવું કામ કરે છે. લાલે લોકો તેને આજે ભાડે, છતાં એક દિવસ એ લોકો જ તેની વાત માથે ચડાવશે. માટે તમે કંટાળ્યા સિવાય ગામના કામને વળગી રહેશો. વખત આવે એ કામ જ બોલશે.’

મેં રમણુભાઈને બીજી પણ વાત કરી.

‘રમણુભાઈ! ગામનાં એ તડ જકે ચડ્યાં છે. એટલે હમણાં તો કાઈ નમતું નહિ આપે પણ તમે એકાદ કામ પંચાયતની મદદ વગર હાથ ધરો. જે સ્વૈચ્છિક ફાળો આપે તેનો લેવો. એ કામ ગામનું મળ્યું. તેનો લાભ આખા ગામને મળે એમ કરવું. તો સામાવાળાનું મન પીગળશે.’

રમણુભાઈને આ વાત બેસી ગઈ અને તેમણે શરૂમાં ગામમાં નાનું દવાખાતું શરૂ કર્યું. પોતે ફંડફાળો કરી પોતાના પણ ધેસા ઉમેરી દવાઓ લાવે. તાત્કાલિક ઉપચારથી, માથું દુખે તેની, ભલમપટાની, તાવની, દાઝ્યા પર ચોપડવાની, વીંછીની આવી દવાઓ તેમણે વસાવી. દવા કેમ આપવી અને કેમ વાપરવી એટલું તો એ શીખી ગયા. મફત દવા મળતી હોય, પછી કાણુ ન આવે! તેનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક થવા લાગ્યો. તેમ આ દવાઓનો લાભ સૌ લઈ શકે એટલા માટે તેમણે દવાઓ ગામ વચ્ચે મહાદેવની એક ઓરડીમાં રાખવા માંડી. આની અસર ગામમાં સારી થઈ.

પછીથી રમણુભાઈએ ફરીને કેટલાક આસામીઓ પાસેથી દૈનિકનાં, માસિકનાં લવાજમે ભરાવ્યાં. ખુસ્તકાલય નાના સરખા વાયનાલયમાં ફેરવાઈ ગયું. સાંજસવારે વિદ્યાર્થીઓ, નિવૃત્ત વૃદ્ધો અને જુવાનો તેનો લાભ લેવા માંડ્યા. આને લીધે ગામમાં દવા તો ફેલાઈ કે ગામ ધારે તો જરૂર સારું કામ કરી શકે.

એટલે તો દિવાળી આવી ત્યારથી રમણુભાઈએ ગામના કેટલાક આસામીઓને કહી દવા કરી રાખી

હતી કે આપણે વારિયુંહતું કામ હાથ ધરવું. એમાં કોઈએ એ જ ન રાખવી. અત્યારે જ્યાં ગામ-કૂવો છે ત્યાં વારિયુંહ બાંધવું. જે મદદ મળે; તે સ્વીકારવી અને બાકીની મદદ ભારત સેવક સમાજ તરફથી અને બીજા ફાળાથી એકઠી કરવી.

ને બેસતા વર્ષના દિવસે ગામ મળ્યું. હરવર્ષે સાંજના નવાવર્ષે ‘રામ...રામ...’ કરવા ગામ આવતું. ત્યારે નવું વર્ષ કેવું જશે તેની આગાહી ગામના પુરાણી મહારાજ વાંચી સંભળાવતા. ત્યારે બીજી તો ખાસ વાતચીત ન થતી પણ સુખડી લઈ સૌ વિખરાતા.

પણ આ વર્ષે પુરાણી મહારાજની વાત પૂરી થઈ એટલે રમણુભાઈએ વારિયુંહની વાત કરી, આ ગામના હિતનું અને સૌને ઉપયોગી કામ છે તેની ચિરંત બાંધિતી આપી. આપણે જેટલી રકમ એકઠી કરીએ તેટલી રકમ આપણને મદદમાં મળે તેમ છે તેની પણ જાણ કરી. અને આજના શુભ દિવસે આપણે એ કામ શરૂ કરીએ એવી જાહેરાત કરી. એ માટે આપણે આજે જ ફંડફાળો શરૂ કરીએ. ને પોતાના જ તેમણે પાંચસો એક જાહેર કરી આ સારા કામનો પ્રારંભ કર્યો.

ને જોમને એમણે કાનમાં કહી રાખ્યું હતું તેવા ચાર આસામીઓએ પણ થોડીક આનાકાની અને તમે લખાવો પછી મારો વારો કહીને પણ સારી રકમ લખાવી. પછી તો દાનનો પ્રવાહ ચાલ્યો અને જ્યાંયાં નાની મોટી થઈ સાડાતણુ હજારની મદદની જાહેરાત થઈ.

‘આ કામ સૌનું છે. માટે દરેક પોતાના ગળ પ્રમાણેનો ફાળો આપે. આ રીપતું કાગળિયું થેરેથેર ફેરવીશું. આપણે સૌના સહકારથી ગામનું આ કામ કરવું છે.’

ને રમણુભાઈને એમાં સારો સદકાર મળ્યો. રમણુભાઈ સરખાને મળ્યા, એમને કહ્યું:

‘દરબાર! હું જાણું છું કે જ્યાંની સરખી રિયતિ

નથી. ઠાકરજી બાઈએને ફંડમાં કાંઈ પણ લખાવવું એ ઠીક લાગતું નથી. પણ એમને પણ એમ ન થવું જોઈએ કે આ સારા કામમાં અમે ફાળો ન આપી શક્યા. કે કાલ ભીડીને કોઈ એવું મહેલું ન મારી જાય કે આમાં તો તમારી નાતનો ફાળો નથી. એટલે તે તમે કબૂલ થયા હો તો આપણે એમની પાસેથી શ્રમદાન માગીએ. જેણે પૈસા આપ્યા છે એ પણ શ્રમદાન કરશે. પણ તેમની એવી મદદ એાહી મળશે. એટલે જો તમે શ્રમદાનનું માથે લ્યો તો આપણે મળીને બાવતા ચોમાસા પહેલાં તો આ વારિગૃહનું કામ પતાવી દઈએ.’

સરપંચે તો એમના સ્વભાવ પ્રમાણે;

‘હું બેચાર આગેવાનોને પૂછી જોઉં. જરા વાત તો કાને નાખું. આ અજબ કામ કહેવાય. ક્યાં વાંકું પડે એ ન કહેવાય.’

‘આપ કહો તો હું આપની સાથે સાથે આવું. આપણે આજે રાતના આપને ત્યાં જ મળીએ.’

ને રમણભાઈએ સરપંચને આગ કાટવાની તક ન આપી તેમ એમને દરેક કામમાં આગળ રાખ્યા. તેમને જ મોટા ગણ્યા. વારિગૃહ બાંધકામ સમિતિ બનાવી એમાં પણ સરપંચને લીધા. તેમ ઠાકરજી કામના એક આગેવાનને પણ લીધા. ઉજળિયાત કામે પૈસા કાઢ્યા છે. પંચાયતથી તો પાઈએ લીધી નથી. આપણે મદદ નહિ કરીએ તોયે એ લોકો તો આ કામ કરી છૂટશે. તો શીદને જરા ન લેવે! એમ મનમાં મનાવી સરપંચ પણ તૈયાર થયા અને બોલ્યા :

‘જાણે રમણભાઈ ! શ્રમદાનનું કામ મારામાં આવ્યું. તમે તમારે કામ શરૂ થાય એટલે મને કહેવાવજો.’

ને રમણભાઈએ ફંડ એકઠું કરવાની, - તેની સામે ભારત સેવક સંમાજની મદદ મેળવવાનું કામ એકલે હાથે પાર પાડ્યું. અલગત તેમાં એમને ત્રણ મહિના તો ઠીકઠીક ધડા ખાવા પડ્યા. કેટલીક વિવિધોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. પણ આખરે તે કામની મંજૂરી

તો મેળવી શક્યા.

આખરે પાયા બોદવાનું કામ શરૂ થયું. ત્યારે રમણભાઈ જઈને સરપંચને પણ બોલાવી આવ્યા. ત્યારે તો પહેલાંની ઉત્સાહ નહોતો. લોકો આવાં સમૂહગત કમોઘો ટેવાતા પણ નહોતા. એટલે જો તે કહેવા લાગ્યા :

‘આપું ગામ વારી કાઢે તો અમે કાઢીએ, અમે એકલા આ કામ શાનું કરીએ !’

નવી, અણધારી મૂંઝવણો ભીડી થતી હતી. જો શ્રમદાન ન થાય તો ખર્ચ વધી જાય. એ પૈસા ક્યાંથી લાવવા ?

રમણભાઈ મારી પાસે આવ્યા. જે બાઈએ ઉત્સાહથી આટલું કામ કયું હોય તેને કેમ હુમલા દેવાય ! હું ફરીથી પાછો એ ગામ ગયો. પૈસા સરપંચને મળ્યા. તેમની ફરજની યાદ આપી. એ તો કહે;

‘સેવકારામ ! હું ક્યાં ના પાડું છું. પણ આ લોકો માને તો ને ! કહે છે અમે એકલા શાનાં વેક કરીએ. ગામનું કામ છે તો ગામ વારી કાઢે.’

એ તો સ્વેચ્છાએ શ્રમદાન આપવાની વાત હતી. આમાં કોના પર દબાણ કરવું ? કોનું દબાણ લાવવું ? આખરે અમે એક શ્રમશિબિર યોજાવતાં નક્કી કર્યું. એ શિબિરમાં આ શ્રમ આપે તે સાથે ગામના લોકો જતા. એમાં સરપંચ આગેવાની લે. મારી હાજરીમાં સરપંચે કબૂલાત પણ આપી.

એ રીતે શ્રમશિબિર યોજાઈ શરૂમાં તો વધુ માણસો ન નીકળ્યા. પણ સરપંચ દબે ડગી શકે તેમ નહોતા. એટલે શરમથી, દમાણથી, ધાકધમકીથી લોકોને ખેંચી લાવ્યા. પછી બીજાએ પણ ટેકો કર્યો. એક બે જણાએ છંટા ખેંચવા માગા જોડ્યાં. પાયા પડ્યા. ટાંકાનું કામ શરૂ થયું. તે સાથે નગ નાખવાની લાઈન પણ નખાઈ. ને એ બંદી માસમાં, વરસાદ પહેલાં તો ટાંકા બંધાઈ પણ ગઈ.

એ ટાંકાની ઉદ્ધાટનવિધિ પણ નવી તરેહથી કરવામાં

લોકલાડીલા લેખક

ગુજરાતના લોકહૃદયમાં સાચું સ્થાન પામી શકેલા સર્વપ્રિય વાર્તા-નવન-કાર તરીકે સ્વ. ર. વ. દેસાઈ વિશે આપણને ભણીતા કલમનિરેષ થોડીક પરિચયાત્મક કડિકાઓ આપે છે જે વાચકાથી આપણને એ લાડીલા સાહિત્યકાર તરફની માનની લાગણી વધે જ....

મુંબઈમાં સી. પી. ટેન્ક ઉપર પિતળે બિહડીંગમાં વયોદૃઢ સાક્ષર દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ઘેર, આઝઘી પાંચ છ વર્ષ પહેલાં બારણા પરની કોલ બેસ વાગી. દીવાન બહાદુરે બારણું બિહાડયું. સ્વેતરંગી પાટલૂન-ચુરશટ પહેરેલા એક સ્વેતકેશી સજ્જતે ધીમે પગલે બેઠકમાં પ્રવેશ કર્યો. એ દિવસે એ સમયે પેલા વયોદૃઢ સાક્ષર યોગ્ય મનઃસ્થિતિમાં નહિ હોય તેથી, કે પછી યુંબઈના ધમાલિયા જીરનમાં એ જ સમયે પોતાને બીજે કશોક શેકાણું હશે, તેથી, આગતુકને આવકારતાં પહેલાં જ, બલકે બાવકાર્યા વિના જ બિહડા લઈ નાખ્યા : 'સમયનો કાંઈ ખ્યાલ રાખો છો કે નહિ ? મને આરામ કરવા ફેશો કે નહિ ?'...દી. બ. ઝવેરી કદાચ સમજ્યા

આવી. રમણુભાઈ તો કોઈક અમલદારને કે કોઈ કોંગ્રેસ કાર્યકરને ખોલાવવા માગતા હતા. પણ આખરે એમ નક્કી થયું કે મામના વયોદૃઢ માણસના ઢાંચે તેનું ઉદ્દાઘન કરાવવું. ને મામને માર્ગદર્શન મળે, થોડુંક પ્રોત્સાહન મળે તે માટે તે પ્રસંગે લોકલખોડના પ્રમુખ, તાલુકાના ધારાસભ્ય અને બીજા કાર્યકરોને ખોલાવવા. આવા કામમાં રમણુભાઈ ભારે ઉત્સાહી છે. પાંજ બાવરધા પણ છે. એમણે સમારંભની ધામધૂમથી તૈયારી કરી. મામ થકી એ મહેમાનોને જમવાની પણ બ્યવસ્થા કરી. મામમાં લાઉરપીકર લઈ આવ્યા. ધળપતાકા બંધાવ્યા. નાનો સરખો માંડવો પણ બાંધ્યો. મામમાં ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો.

ને વયોદૃઢ માણસની શોધ કરી તો ઠાકરગવાસમાંથી ગેમલજી કેસા મળી આવ્યા. તેમને લગભગ તેનું થવાં

હશે કે આ તો, યુંબઈમાં સામાન્યતઃ બને છે એમ, કોઈ ધૂળરાખ જેવા કામે આવી ચડેલા અનેક યુદરિયા મુલાકાતીઓમાંના જ એક હશે. તેથી જ કદાચ એમનો પ્રકોપ આટલો ઉગ બની ગયો હશે...પણ સામી વ્યક્તિ એ પ્રકોપનો કશો પ્રતિકાર ન કર્યો. એણે તો, અત્યંત નમ્ર અને ક્ષમાયાચક સ્વરે માફી માગી, અને આવાં અણુધાર્યાં વચનો વડે પોતે પોંખાયા એ અંગેનો લગીરેય રંજ અનુભવ્યા વિના ક્ષમાયાચક વદને જ એ પિતળે બિહડીંગનાં પગથિયાં જીતરી ગયા.

આ સાક્ષરને આંગણેથી આમ અવમાનિત થઈને મૂંગામૂંગા જ પગથિયાં જીતરી જનાર પણ એક સાક્ષર હતા. એમનું નામ રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ. પોતે વેદદેરેથી કાંઈકામ પ્રસંગે યુંબઈ આવ્યા

હતાં. આ ડેસાના હરને ઉદ્દાઘન થવાનું હતું એ પણ સૌને મન કૌતુક હતું. ઠાકરગાઓ પણ ગેલમાં આવી ગયા હતા. હું એ પ્રસંગે ખાસ હાજર રહ્યો હતો. શું મામનો ઉત્સાહ હતો ? પેલા સરપંચ તો બંધે મામના દરબાર હોય એમ બની હતીને આત્યા હતા.

મહેમાનો છપકારમાં આવ્યા એટલે બંદૂકના અવાજ થયા. બહેનોએ પ્રેમથી સ્વાગત કર્યું. સરસ રીતે સમારંભ પાર પડ્યો. મામને ત્યારે લાગ્યું કે જે મામ સંપીને કામ કરે તો બીજાં પણ ધણાં કામ કરી શકે. મેં ત્યારે સમારંભનો રંગ બોઈ સરપંચને કહ્યું : 'દરબાર ! આજે તક છે. શાળાના મકાનની પણ બહેરાત કરો. બધે વાહવાહ થઈ જશે.' ને સોના આશ્વર્ય વચ્ચે સરપંચે નવા કામ તરીકે શાળાના મકાનની બહેરાત કરી. ત્યારે રમણુભાઈની અખિા આનંદની અલકથી ચમકી રહી હતી.

દશે. દી. બ. ઝવેરી એ વેળા સાબળાઈ રહ્યા કરતા. સાક્ષરયુગના એ હેલ્થ અવશેષ સમા આબર સરસ્વતી-સેાક પ્રત્યે રમણલાલને સ્વાભાવિક જ આદર હશે (પોતાનું 'સાહિત્ય અને ચિંતન' નામનું પુસ્તક, એ જ સાલમાં એમણે આ સાક્ષરને અર્પણ કરેલું) તેથી એમની તખિયતની ખગર કાઢવા ગયા દશે. પણ ખનવાકાળે, અવસ્થાને કારણે ઝોળખચક્રિત તેમજ રમણલાલિન ગુમાવતા જતા ફ. મો. ઝવેરીએ એમને ઝોળખ્યા જ નહિ, અને આગણેથી ધુકારી કાઢ્યા. અને રમણલાલ પણ એટલા બધા નષ્ટ કે પોતાની ઝોળખ આપવાનું કે નામ સરખું ઉચ્ચારવાનું એમને યોગ્ય ન લાગ્યું અને ઉલટાના, સામેથી માફી માગીને પાછા વળી ગયા.

લેખકની અસાધારણ વિનમ્રતાનો આ કાઈ રસ્યો-ખસ્યો કે એકલદોકલ પ્રસંગ નથી લાગતો. એ તો, એમની નિરાશખર જીવનરીતિનો જ લોતક લાગે છે. પોતે મહુવા મહાલમાં વહીવટદાર હતા ત્યાંથી બદલી થતાં વડોદરા જતી વેળા બારડોલી રેલ્વેનેથી સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં એક વાર ગાંધીજી સાથે પ્રવાસ કરવાનો સુયોગ સાંપડેલો. પણ રમણલાલની નમ્રતા તો એવી કે ગાંધીજી સાથે વાતચીત કરવી તો દૂર રહી પણ ઔપચારિક ઝોળખાણ માટેના પ્રયત્ન એમણે દાખ્યે. ગાંધીજીની ફિલસૂફી અને આદર્શોને પોતાની કૃતિઓમાં વધુમાં વધુ ઝીલનાર અને ઉમંગ-બેર એવો પુરસ્કાર કરનાર આ નવલકથાકારે પોતાની એ પ્રેરક અને આરાધ્ય નિબૂતિના મૂક સાન્નિધ્યથી જ સંતોષ માનેલો. અને વર્ષો પછી 'આમલકશી'ના ચોથા ભાગ ગાંધીજીને અર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હારે પણ એમણે એ માટેની ગાંધીજીની અનુમતિ મહાદેવભાઈ મારફત જ મેળવેલી.

પોતે મોટા રિયાસતી અમલદાર હતા, અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે કીર્તિનો મખ્યાલ તપતો હતો છતાં એમનું વર્તન એવું હતું કે આ બેમાંની એકેય વસ્તુ બંને કે પોતાને સ્પર્શી જ ન હોય. ઉપર ટાંક્યા છે એ કિસ્સાઓ-

મના ફ. મો. ઝવેરી અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મોટા માણસો પ્રત્યે જ વિવેક અને નમ્રતા દાખવના એવું નથી. નાનામાં નાના માણસો પ્રત્યે પણ એમનો વર્તો એવો જ વિવેકભર્યો અને વિનયયુક્ત હતો. ૧૯૫૦ માં વડોદરા ખાતે લેખકમિલન ભરાયેનું એમાં રમણલાલ સ્થાનપ્રમુખ હતા. પોતાને આગળે સરસ્વતીના સેવકો આગળા છે, એવો ઉમંગ આપ્યા સમયેન દરમિયાન એમના ચહેરા ઉપર તરવરતો હતો. મિલનની એક સાંજની બેઠકમાં અમે એ ત્રણ નવા લેખકો જગ્યાને બહારે ઉતરી હોડાળમાં બેઠા હતા. થોડાંઓ મારે નિજવેલું પાથરણું એ સ્થળે પૂરું થઈ જતું હતું તેથી અમે ભોંય ઉપર આસન બનાવ્યું હતું અને સલામાં ચાલી રહેલા કામઠાજ ઉપર મહિમાદે ટીકા ટિપ્પણો કરી રહ્યા હતા. અમને ખ્યાલ નહિ કે અમારી પાછળ રમણલાલ પોતે આવીને ચૂપચાપ બેસી ગયા છે અને અમારી બેજગ્યામદારી નુકસાનો કાન કઈને સાંભળી રહ્યા છે. વચ્ચે વિશ્રાંતિના સમયે એમણે પોતાની હાજરી જાહેર કરી, અને આનંદભરે કહ્યું: 'મને તમારી આ ગુસપુસ બહુ ગમી છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ બહુ ઊભળું છે. પણ તમે અહીં ભોંય પર બેઠા છો એ મને નથી ગમતું. આવતી સાલ તમને મંચ ઉપર બેસાડવા પડશે.

રમણલાલની આ વિનમ્રતા કાઈ સમાનપણે કેળવેલી કલા નહોતી એ તો સ્વલક્ષ્ય હતી. બાદશાહી, પેશ્વાઈ, ગાયકવાડી અને સિંધિયાવાદી સાથે સંબંધ ધરાવીને કીર્તિમદારી મેળવનાર કેડુંખમાં ઉછરેલા આ સાહિત્ય-કારનો સૌજન્ય યુલુ નાગરી આભિજનતની વારસા-ગત સંપ્રદાઈ હોય એમ લાગે છે. કારકિર્દીનો આરંભ એમણે સીડીને પહેલે પમચિયેથી જ કરેલો. થોડો સમય શાળામાં શિક્ષણુકાર્ય કરી પછી કામદાર કચેરીમાં હેડક્લાર્ક બનેલા ત્યાંથી મુકદ્દા ખાતામાં અવલ-કારકુનના દરબજેથી વહીવટદારને દરબજે પહોંચ્યા અને છેલ્લે છેલ્લે તો ગાયકવાડના ખાનગી કારભારી

(કમ્પટ્રોલર ઝેલ્ડ ધી હાઉસહોલ્ડ)નો હોદ્દો મેળવેલો છતાં એનના જીવનરંગમાં કશો ફેર નહોતો પડ્યો. આખા પર મહેર આવે ને સાખને ભારે વૃક્ષ વધારે નીચું નમતું જાય, એસ તેઓ વધારે ને વધારે નત્રતા ધારણ કરી રહ્યા હતા. અમલદારી તોર એને તુમાખી તો રમણલાલના બકિતરવમાં, અંગ્રેજ અખ્દા-વલમાં કહીએ તો ‘ગેરહાજરીને કારણે જ ‘ધ્યાનપાત્ર’ બની રહેતાં.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે ‘યુગમૂર્તિ’નું બ્યાજખી ખિરુદ પામનાર આ સાહિત્યકારનો પ્રવેશ આકસ્મિક જોવા હતો. કિશોરવયનાં એમનાં નર્મકાતરતાં સંસ્મરણો વાંચતાં કે વટપ્રકાશી છાયામાં વીતેલું એમનું શાળા-જીવન જોતાં લેખકને પોતાને ખ્યાલ નથી લાગતો કે પોતે ભવિષ્યમાં નામાંકિત નવલકથાકાર બનશે. ૧૯૧૨માં વડોદરામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું એકું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે વીસ વર્ષના રમણલાલે ‘વૅલન્ટીઅર’ તરીકે સેવા બળવેલી ત્યારે એ તરુણ સ્વપ્નસેવકને તો કહપના પણ કચાંધી હોય કે બરોબર ઓગણચાલીસ વર્ષ પછી-૧૯૪૧માં-અધેરી ખાતે મળનારી એ જ પરિવહના સાહિત્ય વિભાગનું અધ્યક્ષ સ્થાન શોભાવવાનું એમને લાગે આવશે !

એક સ્પષ્ટ હકીકત એ છે કે ગુજરાતના આ લોક-સાહીલા નવલકથાકારે લેખન પ્રવૃત્તિના આરંભ નવલ-કથાથી નહિ પણ નાટકથી કરેલો. છેક ૧૯૧૫માં—તેવીસ વર્ષની ઉંમરે—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુરત ખાતેના અધિવેશન નિમિત્તે ‘સંયુક્તા’ નાટક લખેલું. ૧૯૨૪માં ‘નવગુજરાત’ અખબારમાં ‘કમ’ નવલકથા લખવાનો આરંભ કર્યો. ત્યારથી એમનું મહત્વનું પ્રદાન નાટક કરતાં નવલકથાને ક્ષેત્રે જ રહ્યું. ‘કમ’થી માંડીને ૧૯૫૫માં (મરણોત્તર) પ્રકાશન પામેલ ‘ત્રિશંકુ’ સુધીની કથાઓએ લગભગ અઢી દાયકા સુધી ગુજરાતને મુગ્ધ કરેલું. રમણલાલની લોકપ્રિયતા રિકન્સની લોકપ્રિયતા સાથે સરખાવી શકાય એવી હતી. એક આખી પેઢીના ઉછેર રમણલાલની નવલ-

કથાઓ ઉપર થયેલો.

કહેવાતું કે ગુજરાતનાં યુવક-યુવતીઓને પ્રેમ કરવાની ‘કલા’ રમણલાલનાં પાત્રોએ શીખવેલી. એમનાં ધંણાં નાયક-નાયિકાઓ તો તરુણો માટે આરાધ્યમૂર્તિ સર્મા બની રહેલાં. રમણલાલના ધણા નાયકો fulltime પ્રેમીઓ જોવાં હતાં, એ નાયકોના ધંધા ધાપા, નોકરી કે કશા રોજગાર-વ્યવસાય વિશે લાગે જ રપષ્ટ ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ઉછરતા તરુણોને એકદમ જયી જાય એવી એ પરિચિત હતી. સના-તન પ્રણયત્રિકાણુ એને પ્રેમમય દાંપત્ય એ રમણ-લાલની કથાઓના માનીતો વિષય હતો. એ વિષય લેખકને એટલો બધો પ્રિય હતો કે વિવિધ કૃતિઓમાં વસ્તુની એકવાક્યતા વહેંચીને પણ એમણે વારંવાર એવું આલેખન કર્યું છે. છતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે ન્હાનાલાલની કવિતા અને દાંપત્યભાવનાના પૂજક આ કથાકારે લગભગ પ્રેમસંબંધને કદી પુરસ્કાર્યો નથી. કૃતિને કલાત્મક બનાવવા ખાતરેય લેખકે આવી ‘કલા’નો આશ્રય નથી લીધો. એ ઉપરથી, તેમ જ સમગ્ર કૃતિઓમાંથી સંભળાતા સંતુષ્ટ દામ્પત્યની પ્રસંગતાના સુર ઉપરથી લાગે છે કે સર્જકને પ્રેમમય દામ્પત્યની અત્યંત ઉત્કેટ અનુભૂતિ થઈ હશે.

રમણલાલની આત્મકથા વાંચતાં લાગે છે કે લેખકે પૂરું દોઢ દાયકા જેટલું દામ્પત્ય પણ ભોગવ્યું નથી. પોતે ઇન્ટરમિડિયેટમાં લાણુતા ત્યારે (૧૯૧૩માં) લગ્ન થયેલું અને ૧૯૨૭માં સિદ્ધપુર ખાતે તો પત્ની કેલાસળદેવનું મૃત્યુ થયું. ‘જીવનવહેણ’ કાવ્યમાં રમણલાલે લખ્યું :

નયનથી છપી હૃદયે શું થતી ?
હૃદય સત્ય તે ના સ્વીકારતું.

ના, એની ‘છપી’ હૃદયે શું જ નથી. લેખકની દિવંગત પત્નીનું દર્શન ‘કેકિલા’માં દૃખદ જોવા મળે જ છે. સાહિત્યસર્જન એ રમણલાલ માટે બિર્ધીકરણની પ્રક્રિયા હોય એવું લાગે છે. મંજુલાલ મગસુદારે ગોપ્ય રીતે જ કહ્યું છે કે સ્મૃતિશોષ પત્નીને

રથાને વાહનયત્રી સુવચ્છુપ્રતિમાને એમણે હૃદયમાં પધરાવી દતી.

રમણલાલનો નમ્રતા જેવો જ બીજો ગુણવિશેષ છે નિખાલસતા. એમના પરિચયમાં આવનાર ધણા માણસોને આ નિખાલસતાનો અનુભવ થયો દશે એમની આત્મકથાના બંને ભાગોમાં પણ તમા પ્રતીતિ વારંવાર થાય છે. સંસારની નવલકથાઓ તે બહુ લખી, હવે આત્માના કથપાણી અર્થે કરીએ આધ્યાત્મિક વાત લખો, એવા સૂચનના ઉત્તરમાં લેખકે કહેલું કે મારા વિકાસ કે પીછેહઠમાં અધ્યાત્મ આવશે તો હું જરૂર તે રીકારી લઈશ. અને પછી, જાણે કે ક્રિયાકાંડી અધ્યાત્મની મજાક કરવા જ એક સૂચક હકીકત ઉમેરી છે : ' નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતાં બરોબર મારું પહેલું પુસ્તક બહાર પડ્યું એનું નામ ' અપસરા ' ખડક નો.'

આ વિધાનમાં લેખકનું જરા ટીખણ પણ છે. બાકી, અધ્યાત્મ એટલે વ્યાપક અર્થમાં સમભાવ, અનુકરણ, સેવાપરાયણતા અને સાત્ત્વિકતા એવો અર્થ ધરાવીએ તો એ તો એમના જીવનમાં ભારોભાર હતું. એમના નિકટવર્તી મિત્રો કહે છે કે અમલદારી દરમિયાન દરમિયાન પશ્ચિમી ઢાળનાં સૂર ને સોયો હેટમાં સજ્જ રહેતા રમણલાલ વાસ્તવમાં સાધુજીવન જ જીવતા હતા. પોતે એક ભર્માભાઈનાં સંયુક્ત કુટુંબમાં ઉછરેલા અને જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી પોતાનાં કુટુંબીઓ અને નજીકનાં તેમજ દૂરનાં આત્મજનો આગર ધણાઈ છૂટેલા. વધેજીદ માતાને ઉચારવરથામાં પોતાને હાથે કોળિયા ઠારાવીને જમાડનાર રમણલાલની માતૃસેવા ને પિતૃસેવા તો હાખલાલેષ બની ગઈ છે. સંયુક્ત કુટુંબનાં આ વિશિષ્ટ ત્રેમસબંધો ને વાતસલ્યો (ફિલીયલ લવ) રમણલાલની નવલકથાઓમાં વિવિધ રૂપોએ ઝિપાલ એમાં શી નવાઈ કે ન્યાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા જ નથી એવા પશ્ચિમના દેશો માટે ' ગુણસુંદરીનું ' કુટુંબજીવન ની જેમ રમણલાલની કથાઓમાંનાં આવાં કુટુંબદસ્થો બિનઅસરકારક જ

નીવડવાનાં. રમણલાલના જીવનઘડતરમાં પણ એમનાં માતાની અસર એવસાધક વર્ગ જેટલી જ પ્રબળ હોય એમ લાગે છે.

રમણલાલની રહેણીકરણી, વેશભૂષા અને વાતચીત સુદામાં-દેખાઈ આવતી નાગરી સંસ્કારિતા, સુખકતા, સફાઈ અને ફેન્ચમાં જેને ' ફિનેસ ' કહેવાય છે એ સર્વ ગુણો એમની સર્જનપ્રતિઓમાં પણ ભીતરી આભળા છે. માત્ર પાત્રો અને પ્રસંગોમાં જ નહિ, એકંદર લેખનશૈલી ઉપર પણ નાગરી સંસ્કારિતાની છાપ રપટ વરતાય છે. એ લેખનશૈલી સાહિત્યિક હોવા છતાં સુગમ છે. ગોવર્ધનરામની વિદ્યાના ભારવાળી પાંચિત્યપૂર્ણ શૈલીને સામે પડે રમણલાલની પ્રવાહી અને પ્રાસાદિક શૈલી વિશેષ લોકપ્રિય થાય એ સંભવિષ્ટિક હતું. પરિણામે, રમણલાલની પ્રતિજ્ઞા આમ ' કાળરાત્રિનું ' ખૂની ખંજર ' વાચનારા લોખી ધીમેધીમે ' ક્રાંદિલા ' જેવી કલાપ્રતિજ્ઞાને આરવાહ કરતાં થયાં એ લોકપ્રિયતા ધડતરમાં રમણલાલના વિશિષ્ટ પ્રદાનનો પુરાવો છે. એમની નવલકથાઓએ બીજું કશું નહિ તો ગુજરાતી લોખની વાચન રુચિ સંસ્કારવા-સુધારવાનું કામ તો કમું જ.

રિયાસતી અમલદારીમાં વારંવાર અને વિવિધ રથોએ થતી અઘીઓને કારણે રમણલાલને વ્યાપક લોકસંપર્કની સુવિધા સાંપડી હતી, જે એમની ' ઠગ ' અને ' પૂણિ ' માંથી માંડીને ' આમલદારી ' સુધીની કૃતિઓના વિષયવૈવિધ્યમાં જોઈ શકાય છે. સર્જનપ્રવૃત્તિમાં એમને વિશેષ સ્વચ્છતા મળી શકી હોત તો આ લોકપ્રિયતા તેઓ વિશેષ કલાત્મક કૃતિઓમાં સહેલાઈથી યોગ્ય શક્યા હોત. પણ જાણકારો કહે છે કે લોકપ્રિય પુસ્તકોમાંથી સારા પુસ્તકાર મળતો હોવા છતાં એના લેખક આર્થિક મુશ્કેલીમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત તો ક્યારેય બની શક્યા નહોતા. અનેક આત્મજનોનાં યોગદોષો પોતે સ્વેચ્છાએ જ સ્વીકારી લીધેલી જવાબદારીઓ પૂરી કરવા જતાં કેવળ નિબંધ આતર જ લેખનપ્રવૃત્તિ ખેડવાનો ઝાસો અવકાશ એમને નહિ રહ્યો હોય.

ગુપ્તોત્થાનનાં આદિલોને સુચ્છભાવે અવશેષકનાર,

મોહાંધ મઠવાસિની

નાતાલના ધાર્મિક તહેવારને મૂર્તિસ્વરૂપ આપવા સ્ત્રી દ્વારા કોમરે પોતાની કસાયેલી કદને The Virgin and the Nunના જગ-નહેર પ્રાચીન દંતકથાને The Miracle (ધી મીરેકલ યાને ચમત્કાર) નામે લખેલા નાટકમાં વણી લીધેલી છે. આ પ્રખ્યાત નાટક સુરૂપ

અને અમેરિકાનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાંના લગભગ ૧૭ લેટલા થીએટરોમાં ખૂબ લખકારો દ્વારા પ્રેક્ષકો સમક્ષ સંકળતાપૂર્વક આજ સદીના બીજા તથા ત્રીજા દાયકાઓમાં લખી જવાવવામાં આવ્યું હતું, અને તે ત્યાંની પ્રત્યેકમાં એકીઃઅવાજે, વખણાઈ ચૂકેલું, એમ તેને બેનારાં પ્રેક્ષકો વર્ણવે છે. 'ધી મીરેકલ-યાને-ચમત્કાર' ની વસ્તુનો સાર નીચે મુજબનો છે. જે માનવજીવનની આંદીધૂંદીનું રહસ્ય દર્શાવવા સાથે પથ-દર્શક પણ છે. સ્વચ્છંદી મનોભાવોને સમર્પણમાં પહોંટી નાખતા 'ચમત્કાર' ની તેમાં હૃદયંગમ કથા છે....

વર્ષો પૂર્વે સ્વીટ્ઝરલેન્ડના આદ્યસ પર્વતની હાર-માળાઓમાં એવેલા માઉન્ટ સેન્ટ ઝોયાર્ડ નજીકથી વહેતી રહાઈને નદીના કાંઠા ઉપર, એક વનરાજીથી શોભી રહેલા ક્ષુદ્ર સ્થળે, એક વિશાળ અને ભવ્ય મઠ બાંધવામાં આવ્યો હતો. ભક્તિભવ જીવન ગાળનારી સ્ત્રી-સાધ્વીઓ જ માત્ર તેમાં મઠવાસિનીઓ થઈને રહેતી. ત્યાંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ અલૌકિક હોઈ સાધ્વી-ઓના દેહસૌંદર્ય સાથે દરીકાઈ કરતું લાગતું હતું. આ વિશાળ મઠમાં પ્રાર્થના માટે એક દેવળ પણ બાંધવામાં આવ્યું હતું, જેમાં પવિત્ર જીસસ ક્રોસ્ટ

યાને પ્રભુ ઈસુ ખ્રિસ્તની માતા કુમારી મરીયમ (વર-જીન મેરી)ની પૂરા કદની સુરમ્ય મૂર્તિ હતી. તેના બંને હાથો લંબાવેલા હોઈ તેમાં બાળક ઈસુને સ્વરાવવામાં આવેલ. મૂર્તિ ધણી જ પ્રભાવશાળી હોવાથી તેના દર્શનાથે દૂર દૂરથી પણ સેંકડો લોકો આવતા. વળી ગ્રહાણુઓને તો તેની લક્ષ્મીથી ધણે લાભ મળતો. મિમારો સારા થઈ જતા, સંતાનદોન પુત્ર-પુત્રીવાળા થતા, ભૂખ્યાને ભોજન, મરીગને અન્નવસ્ત્ર અને એકા-રોને શેજ મળતી, તેમજ અનન્ય ભક્તો તો સાચે સાચ તેના દર્શન થવાથી આત્માનંદમાં રાચતા. આ વિશાળ મઠમાં 'મે' મહિનો, કે જે મેરીનો મહિનો

પોતાની કૃતિઓમાં એને ઉમળકાબેર આવેખનાર 'યુગમૂર્તિ' વાતોકારને રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયા પછી—એ આંદોલનોના મકસદો મૂર્તિ થયા પછી—થોડો નિવેદ આવ્યો હોય અને જાણે કે અમનિરસન થયું હોય એવું લાગતું હતું. રમણલાલની ઉત્તરાવરણની કૃતિઓમાં એ પલટાયેલી મનોદશાનું આછુંઆછું પ્રતિબિંબ બેવા મળે છે. 'ભારેલા અગ્નિ' અને 'દિવ્યચતુર્થ'માં ગાંધી-સિંહાંતોનો પુરસ્કાર-અપાર કરનાર કલાકારને ગાંધીજીના દેહવિલય ખાદ્ય ખૂદ ગાંધીવાદીઓ પ્રત્યે જ નારાજ થાય એમાં કયાં બળો કારણભૂત દર્શો?

૧૯૫૪ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦મી તારીખે સમાચાર મળ્યા કે અઢીત્રણ દાયકા સુધી ગુજરાતના લોકહૃદયના લાડીલા બની રહેલા આ નવલકથાકારનું અવસાન થયું છે. સમાચાર સાંભળીને સમગ્ર ગુજરાતે વીજળીનો

આંચકો અનુભવ્યો. આબુખાલુનાં ગામેમાંથી લોકો પોતાના પ્રિય લેખકનું અંતિમ દર્શન કરવા દોડી ગયાં. અને રમણનવાના નિહાળનારાઓ કહે છે કે એ દિવસે વડોદરામાં જાણ્યા-અજાણ્યા અનેકાનેક માણસોએ આસિ સાધ્યાં હતાં. આર્સ ડિકન્સના શ્રુત્ય પ્રસંગે એને અંતિમ પુરુષાંજલિ અર્પવા માટે ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત સુધી અંગ્રેજ પ્રજાજનોની લાંબી લાંબી કનારો લાગેલી. અને આજે આટલા દાયકાઓ વીસા પછી વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં ડિકન્સની કબર ઉપર શેરેડોજ એના પ્રશંસકોની પુરુષાંજલિઓને ખારસો દબેલો થાય છે. રમણલાલની લોકપ્રિયતા અંશતઃ આ પ્રકારની છે. ગુજરાતી વાચકો તરફથી એમને દાયકેદાયકે આવી ચૂકે પ્રેમાંજલિઓ મળ્યા જ કરશે.

કહેવાય છે. તે ધણી ધામધૂમથી પસાર થતો હતો. કારણ કે તે માસમાં ખસુસે કરીને ધણા મહોત્સવો થતા, તહેવારોની ઉજવણી થતી અને સેંકડો મનુષ્યો દર દરથી પથુ આ અમલકારી મૂર્તિના દર્શનાથે આવતા. જાણે ત્યાં રાજ રાજ મેળો ભરાતો હોય તેટલી ધામધૂમ અને શોભા થતી. રિસેખર માસમાં 'નાતાલ'ના તહેવારોની પથુ ભારે ઠાઠથી ઉજવણી થતી હતી. આમ ઉત્તરોત્તર એ દેવળનું અને તેને લીધે મહત્વ વધ્યે જતું હતું.

મહત્તી ધણી તપસ્વિનીઓમાંની એક યુવાન સાખી 'મેજલડીસ' પથુ બાળપણથી જ અહીં રહેલી. તેની પવિત્ર ત્રિદગી અને નિદોષ ભક્તિ, તેમજ અખૂટ મહા જોઈ માતા મેરીની સેવાપૂજનું લગભગ બધું જ કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બાળવયથી સેવાપૂજ કરતી અત્યારે તે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂકી હતી. જાણે કે દેવળની મુખ્ય પૂજારણુ લોકો તેને જ સમજતા. આખા દિવસનું કામ જે રાજે આવેલું તેમાં સ્વાસ્થી રાખવી, પૂપ કરવો, મીઠાજતીઓ તથા બીજા દીવકો વખતસર સળગાવવા, મૂર્તિને સ્નાન કરાવીને સાફ રાખવો. સમયે સમયે ધંટનાદો કરવા, મૂર્તિને આજુ-પણીથી વિચૂર્ણિત કરવો, આગાઉકોની બેઠ નોંધી લેવી, ઇલાદિ હતું, તેમ જ રાત્રિએ પથુ મોડે સુધી સેવા કરવામાં તથા પ્રાર્થનાઓ બોલવામાં તે પોતાનો સમય ત્યાં જ વ્યતીત કરતી.

*

એક સાંજે મોટા ઉત્સવ નિમિત્તે દર્શને આવનાર લોકોની ભીડ કમી થયા પછી બીજી બધી સાખીઓ જ્યારે વિસામો સેવા ગઈ ત્યારે ફક્ત મેજલડીસ જ જાગરણ કરીને પવિત્ર પાણીથી વાસણો ભરતી હતી, બત્તીમાં તેલ પૂરતી હતી અને વધારાની મીઠાજતીઓ શુશ્રૂષી નાખતી હતી. ત્યારપછી મોડી રાત્રે દેવળનો દરવાજો બંધ કરવા જતાં અચાનક તેને કાને ઠાઠથી વગાડતી વાસણોનો મધુર સૂર પડ્યો, અને તે તેને સાંભળવા થોભી. આ અમોઘ સૂરથી તેના હૃદયની સુપ્ત વાસનાઓ જાગૃત થઈ, અને તે એટલી

અજાણ થતી ગઈ, કે તેનાથી હવે દરવાજો બંધ કરવાનું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું. તેના મનની આ નજાગી સ્થિતિ વાસણી વગાડનાર સમજી ગયા, અને તેના લાલ ઉઠાવીને તેણે એક સુશોભિત યુવાન કે જે લગભગ પોપાકમાં સજ્જ થઈને તેની સાથે જ આવેલો હતો, તેને મેજલડીસ પાસે મોકલ્યો.

ખન્નેનું તારામૈત્રક રચાયું, અને જાણે જુના પ્રેમીઓ લાંબે સમયે ગાઢ પ્રેમથી મળતાં હોય એમ તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા. કલાક સહેજે પસાર થઈ ગયો. પરિણામે મેજલડીસે તેની સાથે નાસી જવાનું નક્કી કર્યું. તરતને માટે તો પેલા યુવાનને ત્યાં રાહ જોતો બેસારી, દરવાજો બંધ કરીને ભાગી છૂટવાની તૈયારી કરવા તે દેવળમાં પાછી આવી. તેની બીજી બધી બહેનો ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી, તે તેણે દરેકને વારા-ફરતી તપાસીને જાણી લીધું. હવે તેણે તેના રાજા પોપાક કાઢી નાખ્યો અને બીજો પહેરી લઈ, દેવળની કૂચીઓ તે પવિત્ર મૂર્તિના પગ આગળ મૂકી, તેને વંદન કરીને બોલી, 'પવિત્ર માતાજી, મારાથી બની શકતી બધી સેવા મેં વર્ષો સુધી કરી છે. હવે મારા મનને હું રાહી શકતી નથી, તે માટે મને માફ કરજે, અને તારી કૃપાદષ્ટિ મારા ઉપર સદા રાખતી રહેજે. મારો રાજા પોપાક અને આ દેવળની ચાવી આજે હું તારા શુભ ચરણોમાં ધરીને મારા ઇચ્છિત પથે જાઉં છું.' આમ કહીને હૃદયનો ભાર હલકો કરવા એકાદ બે અનુભિંદુ ટપકાવીને તે પેલી પવિત્ર મૂર્તિને હૃદયના નમસ્કાર કરી ત્વરિત ગતિએ દરવાજા તરફ ગઈ.

દરવાજો સાંદો જ દીધેમો હતો. પથુ જે રાજા સહેલાઈથી ખૂલો જાય તે અત્યારે તો મહામહેનતે પથુ ખૂલતો ન હતો. બહુ બહુ હથમચાળ્યો, પથુ લાચાર !

યુવાન યુરુપ મેજલડીસની રાહ જોઈ ક્યારેનાયે બહાર બિહો જ દતો. દરવાજો નહીં ખૂલવાનું કારણ માતાજીની નામરજી છે, એમ સમજી તે ફરી પાછી અંદર ગઈ, અને માતા સમક્ષ જઈને બિહો રહી. તેને વિનંતીથી કહેવા લાગી કે, 'મને છૂટી કર માતા !

ઈશ્વરને ખાતર મને જવા દે. મને હવે અહીં રહેવું
ગમતું નથી. કૃપાદષ્ટિ રાખ જરા.' એમ કહી ફરી
પાછી તે દરવાજા તરફ ગઈ, પણ પૂર્વવત્ તે ખૂલ્યો
જ નહીં. બહાર પેલો યુવાન પણ તેની રાહ જોતો
અધીરા થઈ બેઠો હતો, જેથી મેજલડીસ હવે એકદમ
અધીરી બની ગઈ. રાખમાં તે પાછી ફરીને માતા
સન્મુખ આવી, તેને સંજોધીને કહેવા લાગી કે, 'મને
અત્રેથી મુક્ત નહીં કરશે તો તારા હાથમાતું બાળક
હું છીનવી લઈશ.' એમ કહેનાની સાથે જ ભાનસાન
શુભાવીને જેવી પેલું બાળક (અણુ ઈસુની મૂર્તિ)
મૂંડતરા વાપ છે કે તરત જ વિલુતોને એક સખ્ત
અમકારો થતાં જ માતાના હાથમાતું બાળક અદ્વય
થઈ ગયું, અને એક મોટા અવાજ સાથે દરવાજો
ખૂલી જવાથી મેજલડીસ પેલા યુવાન સાથે નીકળી
નાડી. અમકારાથી તે હેબતાઈ ગઈ તો હતી જ, પણ
મધુર પ્રેમગોષ્ઠિમાં તેણે આ બતાવની ઝાઝી પરવા
કરી નહીં.

*

લોકોકિત છે કે, 'છાંર ક-છાંર ચાપ, પણ પણ
માવતર ક-માવતર થતાં નથી.' આ પ્રભાવશાળી
માતા મેરીએ તેના નાસી છૂટ્યા પછી તેના ઉપર
ક્રોધાવગાન ન થતાં, જેણે વરસો સુધી એકનિષ્ઠાથી
તેની સેવા-ભક્તિ કરી હતી, તેની હુનિશમાં લાજ
રાખવા ધાને કહે છે તે મેજલડીસને તેની સેવાનો
બરહો આપવા, તેમ જ ગઠને. ગદિયા પણ પૂર્વવત્
જળવવા, એક ઈર્ષા નિષ્વાસ નાખી પોતાનું પ્રતિમા
સ્વરૂપ બદલી નાખી મેજલડીસનું જ માનવી રૂપ
લીધું, અને આસન પરથી નીચે ઉતારી નાખેલો તેનો
રોજ દો પોપાક ધારણ કર્યો. પાછો દરવાજા બંધ કરી
આવી, કૃંચી રોજની જગ્યાએ મૂકી, તેની (મેજલ-
ડીસની) ગેરદાજરીમાં તેનું બધું જ રોજનું કામકાજ
રોજ્ય રીતે કરવા લાગી. બીજો દિવસે પ્રભાત થતાં જ
સપળી મહવાસિની સાધ્વીએને મેરી માતાની દેવી
મૂર્તિના અદ્વય થયાની બાણી થઈ, અને માતાના
કાપ મારે તેમજો અત્યંત દિલગીર થઈ ગઈ. વાત

બગબહેર થઈ. સેંકડો લોકો દેવળમાં આવી ગૂંચ
થયેલી મૂર્તિની ખાતરી કરી ગયા.

મેજલડીસ પર પ્રશ્નોની ઝડી વરસી રહી, પણ મનુષ્ય
રૂપે તેણે સર્વને ઉચિત અણુતર આપી વિદાય કર્યો.
સાચી મેજલડીસના નાસી જવાની વાત અંદરનું કે
બહારનું કોઈ પણ જાણી શકતું નહીં. માતા મેરીએ
તેની ઇજ્જત જતી બચાવી લીધી. માત્ર સર્વ કોઈએ
બંધનું તે એટલું જ કે, 'મૂર્તિ' અપનાત અદ્વય થઈ
ગઈ.' સાત સાત વર્ષો સુધી આ આપણુ દેવીએ
મનુષ્યના સ્વર્ગમાં મહવાસિની તરીકે જ રહી નિયમિત
રીતે મેજલડીસનું કાર્ય કર્યું. જેની કોઈને જાણે
શંકા ઉદ્ભવી નહીં.

*

લાગી છૂટકી મેજલડીસ પાછળ શયતાનો (Devils)
ફૂંચી જ કરતા હતા, તથા વાંસળીના સરોશથી તેના
મનોવિકારમાં પણ પથેચ ફેરફાર થતો જતો હતો.
તે યુવાન જોડાની આશાઓ હજી તો પૂરી થાપ તે
પહેલાં એક સિકાર ખેલનારી ટોળા સાથે રહેલા
લૂટારા કાઢિન્ટને તેમને મોટો થયો. મેજલડીસના
લાવણ્ય પર તે મુગ્ધ થઈ ગયો અને તેને પેલા
યુવાન પાસેથી ખૂંચવી લેવા કાઢિન્ટ તેની સાથે
લાગણીમાં બેઠ્યો. ખાંડાના ખેલ ખેલનાં પેલો યુવાન
માર્ચો ગયો, જેથી હવે મેજલડીસ કાઢિન્ટની મિલકત
થયેલી ગણાઈ. કાઢિન્ટ તેને પોતાના રહેણાંચમાં ખેંચી
લઈ ગયો. તેણે તેને મુંદર પોપાકમાં સન્ન કરી અને
પોતાને લાં રાખી. કાઢિન્ટને લાં રોજ બરિશપાન
થતું. ગદિરા પીને છાંટા બનેલાઓની વચ્ચે તોફાનમચ્છી
ચાલુ રીતે થયા કરતી. ગિચારી મેજલડીસ ! તે યુવાનના
કરખીણુ મોતથી ગભાઈ ગઈ હતી, અને હવે રોકમાં,
ત્રાસમાં અને ચિન્તામાં પોતાનો સમય અર્પી ના
છૂટે વ્યતીત કરવા લાગી. ધોડા વખત આમ
આદ્યું, એટલામાં તો કોઈ ચાંદબદો કાઢિન્ટની
મુલાકાતે આવી આવ્યો. કાઢિન્ટના દિલ્લામાં જ તે
મહેમાન તરીકે રતો. અને તેની નગર સૌંદર્યવાન
મેજલડીસ ઉપર પડી કે તે તેને પોતાને લાં લઈ

જવાને તૈયાર થયો કાઉન્ટ પાસે તેણે તેની માગણી કરી, જેને પરિણામે શાહનશાહની ટોળી અને કાઉન્ટની ટોળી વચ્ચે ધમસાણું બાંધ્યું, અને શાહનશાહ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી મેજનડીસને જીતી નાસી છૂટ્યો નહોતો આથી નિરાશ થઈ જઈને પોતાના જ શરીરમાં ખજર બોકી દઈ પોતાની જીવનશૈલી સમાપ્ત કરી નાખી

મેજનડીસે કહેવું સુખ તો હવે તેને રાખવતું થઈ પડે તો લાગ્યું ખૂનખાર લડાઈઓથી તે હવે ખૂન તાસી થઈ હતી તેને હવે એકે રસ્તો સૂઝતો ન હતો શાહનશાહ સાથે મેજનડીસ તેની ખરાબ વર્તણૂકને લીધે સખ રાખતી ન હતી, પરંતુ તેને ધિક્કારની નજરે જોતી હતી

અને એક દિવસ તો શાહનશાહ કે જેના પિતા એક શહેનશાહ હતા, તેની નજરે મેજનડીસ પડી તેણે તેની બધી હકીકત જાણી, તેને માટે તેણે દયા લાવી, તેને કુખી કરવા માટે પોતાના શાહનશાહ પુત્રને તેણે ધણે દુકાં આપ્યો સાથે સાથે શહેનશાહ તેને પોતાના કબજામાં પણ લઈ લીધો આથી કે ધે ભરાયેના શાહનશાહએ પિતાના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે એવી રીતે કે કાણે હુમલો કર્યો છે તે શહેનશાહ જાણે નહી, તેથી તેણે (શાહનશાહએ) પોતાનું મોઢાકીને હુમલો કર્યો, અને પરિણામે તો શાહનશાહ પોને જ માર્યો ગયો મોઢા પરનું આવરણ ખસેડી લેનાની સાથે જ શહેનશાહને પોતાના પુત્રના મૃત્યુની જાણ થઈ જેથી તે પણ પાગલ જેવો બની ગયો, પણ લાચાર !

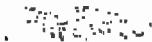
વખત જતાં તેણે મેજનડીસ ઉપર કૃપા વરસાવતા તેને પોતાની રાણી થઈને રહેવા સમજાવો, અને તેને શહેનશાહના પુત્ર બનાવવા લગ્નની ધામધૂમ કરવા માંડી, જેમ થયું બાદ તેને માથે તાજ પહેરાવી તેને શહેનશાહના પુત્ર બનાવી દીધી પ્રજાની નજરે તો, શાહનશાહ પોતાને હાથે જ ખૂન અને શહેનશાહની પોતાની દીવાળા જેવી હાલત, એ જાણે આ શહેન-

શાહના પુત્રને સ્થાપિત કરાએલી નવી રૂપવતી લગ્નના ના જ આભારી હતું, એમ તેને લાગ્યાથી ત્યાંની આખી પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ઊઠી, અને તેની કાયદેસર તપાસ થવા જોઈએ એમ ઠેરવી મેજનડીસને પ્રજાના આગેવાનોએ કબજે કરી, રાજ્યના ન્યાયાધીશો સમક્ષ ખડી કરી તેમની આગળ તેનો કેસ ચાલ્યો, પણ તેના મોહક સૌદર્યને લીધે તેમણે તેને શિક્ષા ફર માવનાની દામ લીધી નહી, આથી તેને કામણગારી સમજીને પ્રજાજનો વિરોધ ઉશ્કેરાયો અને છેવટે મેજનડીસનો શિરચ્છેદ કરવા તે લોકો તેને વધરથાને બસાડી લઈ ગયા

જરાદ તેની ગરદન ઉપર પ્રહાર કરાની તળવીજમાં જ હતો, તેટલામાં તો એકનીબના વિરુદ્ધ વિચારોને લીધે તેઓમાં જ મહિમાદે મારામારી અને કાપાકાપી ચાલી, તે એટલે સુધી કે ખૂનરેણી આપ્યું મેદાન યુદ્ધઓમાં જાણી ગયું, અને મેજનડીસ જાણી બધું જોતી જોતી થયારા સાથે ત્યાં જીમી રહી

*

વાંસગીતો મધુર ધ્વનિ પાછો તેના કંઈદારે અચચત લાગ્યો, અને વળી પાછી તે સુધ્ધ બની જઈને તેના વગાડનારની દિશા તરફ જવા લાગી ચાનતા ચાલતાં એક લશ્કરી ટોળા આગળ તે અટકી તેણે તેમને પોતાનું રક્ષણ કરવા પિનતી કરી રમતગમતમાં મગ્ન થત બનેલા તે સૈનિકોએ મેજનડીસને નિરાધાર જાણી આશ્રય આપ્યો તે હવે ટૂંક સમયમાં જ માતા બનનાર હતી તેનું શરીર નિસ્તેજ અને નિર્મળ થઈ ગયું હતું શિવાળીની કડકડતી ઠંડી તેના શરીરને ઠંડી નાખતી હતી, જેમાંથી અચાનક-તેના શરીરને ઢાકવાને તેની પાસે ગરમ કપડું પણ ન હતું તેને પોતાને હવે તેની આવી શરમજનક સ્થિતિ માટે પોતાના ઉપર જ ધિક્કાર આવતો હતો જેની સાથે તે નાસી છૂટેલી તે યુવાન, લુગરો કાઉન્ટ શાહનશાહ, વગેરેના ખૂનના દરમો તેના સ્થિતિપદ પર રજૂ થતા તે બચળીત થઈ જતી હતી તેમની આકૃતિઓ તથા તેની પોતાની આસ્થાસ દરતા શેનાનોતુ એક

મેહુડું ટોણું તેની કદખનામાં હવે ખડું થયું. આ શેતાનો તેમના હાથો લ'બાવીને તેને તેમની તરફ આવવા સમજવતા હતા. વળી પેલો વાંસળીવાળો પણ મધુર સ્વરે વગાડીને તેને પોતાની તરફ ખેંચી જવા યત્ન કરતો હતો, પણ હવે માતા બનેલી મેજલ-ડીસ વધારે ગભરાય તેમ ન હતી. તેનો આત્મા હવે જગૃત થવા માંડ્યો હતો. તેણે પ્રાર્થના શરૂ કરી, અને ત્યાંથી નીકળીને હાથમાં બાળક સાથે તેણે આગળ અને આગળ ચાલવા માંડ્યું.

અને હવે વાંસળી વગાડનાર પ્રત્યક્ષ દેખાતો ન હતો, તેમ તેનાથી નીકળતો સૂર પણ હજી જ ધીમે ધીમે થઈ જઈ લગભગ કાને પડતો બંધ થઈ ગયો હતો. શેતાનોની ટોળી પણ અદશ્ય થતી જતી હતી. કહો કે પ્રાર્થનાના બળ સામે તેઓ ટકી શકતા ન હતા. મેજલડીસને હવે નાતાલના તહેવાર નિમિત્તે વાગતા, દેવગર્ભના ધંટના જ્વનિ અને લગ્નનોના સૂર સંભળાવા લાગ્યા, તેમ જ ત્યાંના તેમજવી દીપકોમાંથી નીકળતા પ્રકાશનાં ફિરજો. સેન્ટ ગોથાર્ડના પહોડ પરના બરફ પર ચમકતાં તેની નજરે પડ્યાં, જેને આધારે તે તેના જૂના મહેનો માગે શોધી શકી. માયાવી સંસારની લીલા અનુભવી પૂરો સાત વરસ વીણે તે ફરીથી અસહ્ય મુશ્કેલી બાળક સાથે આવી રહી.

*

મેરી માતાની ફેવી મૂર્તિ મેજલડીસના વેપમાં નિયમિતપણે પોતાનું કામ કરી જ કરતી હતી. આગતુંમ તેને મેજલડીસ સમજીને તેના શેજલ વેપમાં જ તેને દરરોજ જોતાં. સંદેહ બિપજો તેની કાંઈ પણ સ્થિતિ બાબત નહોતી. માતૃપી દેહધારી મેજલડીસ મહા પાસે લગભગ આવી લાગી હતી. આજે નાતાલનો (સપરમે) દિવસ હતો. પુરુષ જોડો દર્શને આવી ગયા હતા અને હવે તો રાત્રિની શરૂઆત થવા આવી હતી. બહાર દંડા પવને જોરમાં ફુંકવાનું શરૂ કર્યું. જોત જોતામાં તો હવામાનમાં ફેરફાર થઈ જઈને વરસાદ સાથે બરફ

પડવાનું તોફાન ચાલુ થઈ ગયું. મહાના મોગાનમાં બાળક સાથે આવેલી મેજલડીસ હતાશ વડને દાખલ થઈ કે તરત જ, મેજલડીસના રૂપે રહેલાં મેરીમાતાએ ગંભીર મુદ્દાએ પોતાના રચનાક તરફ જોયું, અને તેનો પોપાક ભીતારી નાખી પોતાનો અંજો પહેરી લઈ, દેવળી કૂચી પગથીઆ પર મૂકી રાખી, પાછા પોતાના આસનના પગથીઆ ચઢી જઈ, પોતાને રચાને સ્થિત થયા, અને પોતાના બંને હાથો લ'બાવી શરીરને પગવારમાં જ મૂર્તિના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું, પણ તેમણે લ'બાવેલા બંને હાથ તો ખાલી જ રહેલા નજરે પડતા હતા—અર્થાત્ તે બિપર બાળક જીસસની મૂર્તિ ન હતી.

*

જોરફાર કુંકાતા પવનના એક સપાટાથી અનુક્રમે દેવળનો દરવાજો ખૂલી ગયો. હવે બાળક સાથે મેજલ-ડીસ લગ્ન હજારે ધીમે પગલે તેમાં દાખલ થઈ. એ જ દેવળ, એ જ મહા, સાત વર્ષ પહેલાંની એ જ પવિત્ર મૂર્તિ, ફેવી પણ હજારે ત્યાંની ત્યાં જ, અને માતાના બંને હાથ લ'બાવેલા છતાં ખાલી! બધું એવું એ જ અને એવું જ. તે જોડા વિચારમાં પડી ગઈ. તેના હાથમાંનું બાળક માતા સમક્ષ ગમડી પડ્યું, તેનું પણ તેને લાન ન રહ્યું. થોડી ક્ષણે બાહ તે પાછી શુદ્ધિમાં આવી. બાળકને બોલ પરથી ઉપાડીને ચૂમિએ કરવા માંડી, પણ અરે દેવ! તેની ખૂબ અજબબી સાથે તેણે જવડું કે તેનું બાળક તો મરણ પામ્યું હતું; અને હવે તો તે તદ્દન જ હતાશ થઈ જઈ માતા સમક્ષ શોકના અતિરેકથી જમીન પર ઢળી પડી. બેશુદ્ધિમાં બાળક તેના હાથમાંથી સરી પડ્યું. અને અચાનક મૂર્તિ બિપર વિષુતનો અમકાર થયો. મૂર્તિ ચેતનમય થઈ ગઈ. લાંબે હાથે જ્વનિ પરના બાળકને તેણે હળવેથી ઉપાડી લીધું, અને પછી જમ પહેલાં હતું તેવું જ ફરીથી થઈ ગયું, હાથમાં બાળક કાષ્ટ સાથે મેરી માતાની પ્રભાવશાળી મૂર્તિ હવે ફરીને દસ્થમાન થવા લાગી. મેજલડીસ બેજાનપણે મૂર્તિ સમક્ષ બોલ પર પડી જ રહી હતી.

બહારનું વાતાવરણ હવે શાન્ત થઈ ગયું હતું. લગભગ બાર વાગવા જેટલો સમય થવા આવ્યો કે દેવળમાં બેરથી ધંટનાદો થવા લાગ્યા. બધી મહા-સિનીઓ મઠ છોડીને દેવળમાં હારમધે દાખલ થવા લાગી. મેજલસીસને પ્રાર્થનામાં મશગૂલ થયેલી ધારીને સ્તબ્ધ રીતે પોંચી તેઓએ નિહાળી, અને પ્રાર્થનાની શરૂઆત કરવા જતાં જ સઘળાંની નજર મેરી માતાના રથાન પ્રત્યે ગઈ, અને આ શું? ફરીથી આજે નાતાસને શુભ દિવસે, સાત વર્ષે, માતાજીએ હાથમાં બાળક કાઢરિટ સહિત સર્વને દર્શન આપ્યાં! સર્વને આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. અને તરત જ સઘળાંઓએ છુટ્છીએ પડીને પ્રાર્થના કરી. આનંદની છુલ્લે મજાનાઓથી મેજલસીસની તંદા ભાંભી પડી. તેને બીજી સાધ્વીઓએ ઉઠાડી. સચેત કરી, અને યત્નના દર્શન કરાવ્યા, પણ તે તો આ ચમત્કાર (Miracle) માં કંઈ જ સમજી શકે નહીં, તેણે શરમથી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું અને ત્યાંથી કાઢી જોડાત રથએ સંતાઈ જવા માટે પ્રયાસ કરવા લાગી, પણ બીજી સાધ્વીઓએ તો તેની દૈવી સક્રિયતા બારો-

બાર વખાણ કર્યા, કે જેને પરિણામે દેવળમાં તેના આધ્યાત્મિક બળથી, તે, પેલી યત્નને પાછી લાવવામાં સફળ થઈ.

અને પછી તરત જ મેજલસીસને તેના યુનાની માદી આપતી એક આકાશવાણી તેને સંભળાઈ, જેના શ્રવણથી તેના ભગવદ્દર્શનાં શાન્તિ પ્રસરી. આ ધંટના પછી તે આ મઠમાં આજીવન સાધ્વી થઈને રહી અને પોતાનું શેષ જીવન તેણે પવિત્ર મેરી માતાની સેવામાં જ વ્યતીત કર્યું.

સંસારી માયાળગમાં લપટાતી વેળાએ તેમાંથી મુક્ત થવા 'પ્રાર્થનાનું બળ' એક રામખાણ ધસાજ હોઈ, સચેત રીતે કાર્યસાધક બની રહે છે, તેનું આ બલવંત ઉદાહરણ છે, અને એરી આદતોમાંથી મુક્ત થવા હિંમત તેમજ ખતથી શુદ્ધ આશયે યત્ન કરનારને દૈવી સહાય મળી રહે છે જ. મેજલસીસ જેવી ભક્તિમય જીવન ગાળવા ઇચ્છતી બહેનો માટે તો ખરેખર તે અદ્વાની કસોટી રૂપે જ છે. અદ્વામાં રહેલી દહના જ સાચાપાંચ પાર ઉતારવા કામિયાબ નીવડે છે.

મહિસુરની 'સેન્ટ્રલ ફાઈ ટેકનોલોજિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ' માં ધરમાં ધીની ચકાસણી કરવા માટે એક સસ્તો સરંભમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે જેને ઉપયોગ કરવાથી નાણી શક્ય કે ધી સુખ છે, કે વનસ્પતિ અથવા બીજાં તેણીના મિશ્રબુવાણું છે.

આ સરંભમમાં આંકે વગેરે વિશાળીવાળી એક ટેસ્ટટ્યુબ, કોડક એસિડ બારેલી એક કેપસ્યુલ, કેટલાંક રસાયણો બારેલી એક સીલબ ધ કેપિલરી અને એક કાપવાના સાધન (કટર)નો સમાવેશ થાય છે. કસોટી કરવાની રીત સરળ છે. તેમ જ મુખ્યત્વે અને બલદીથી આવી જાય તેવી છે. આ સરંભમનું મુખ્ય આકર્ષણ એ છે, કે એ આખો સરંભમ ખૂબ સસ્તો છે. જેની કિંમત માત્ર ૮ નવા પૈસા જેટલી પડે છે અને દરેક કસોટીનો ખર્ચ નહીં નવાં પૈસાથી વધારે આવતો નથી.

પશ્ચિમ બંગાળમાં એક નવો નાના પાયા પરનો ઉદ્યોગ શોધાયો છે. આ ઉદ્યોગ કાચનાં રમકડાં—ખાસ કરીને પક્ષીઓ બનાવવાનો છે. આ રમકડાં ખૂબ આકર્ષક હોય છે. એનો ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછો હોય છે, આ ઉદ્યોગ માટે મોટી મૂડીની જરૂર પડતી નથી અને એ માટે સાફ જાગરૂ મળી રહેવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત સાધારણ કુશળ સ્ત્રીઓને રોજગારી આપવાની સમર્થતા રાકયવા પલુ આ ઉદ્યોગમાં રહેલી છે.

આ ઉદ્યોગના વિકાસ આડેની એક શુભ સુરહેલી ટાલીમ પામેલા કારીગરનો અભાવ છે. આ સુરહેલી દૂર કરવાનાં પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે અને વધુ અને વધુ માણસોને ટાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી રહી છે.

કેઈની નજર આવી ને કેઈની તેવી—એવી આપણી કેટલીક જડ ધાલી
ગેટેલી માન્યતાઓ આજે એવી ને એવી છે. માનસસાક્ષીય રીતે છણેલા
આ પ્રસંગમાં નાણીતાં લેખિકા એ સુંદર રીતે રજૂઆત કરે છે તે દરેકને
વાંચેલા ગમે....

પ્રીતિ વેદશનમાં આવી હતી. અમારા ગામની
નવાજૂની સાલગવા મળતી હતી...

ખેલેન પ્રીતિ કહેતી હતી. 'પેલી જ્યા તને યાદ છે ?'

'હા, વળી, અમારે તો એનપણાં' મેં કહ્યું.

'ને તેનો ભાઈ ?'...

'હા...પેલો રજની...' મેં યાદ કરીને કહ્યું...

'હા. તે મરી ગયો.' ઉદાસ થઈ પ્રીતિએ કહ્યું, ને
આમળ ખેલી... 'મરી તો ગયો તેનું કંઈ નહિ..
પણ જે રીતે મરી ગયો તેથી મને બહુ ખરાબ લાગ્યું.'

'શું થયું હતું ?' કુતૂહલથી મેં પૂછ્યું.

'કંઈ જ તેને-થયું ન હતું...'

'ત્યારે ?' સાશ્વત મેં પૂછ્યું.

'તને ખબર છે ન કે તેને બધા, ખરાબ છે, ખરાબ
છે કહેતાં હતાં. પછી તો તેને બિઆરાને કાઠાએ ધરમાં
કાઠાએ કપાં કરતા. કાઠી કામ કરાવ્યા કરતાં, પણ
એક કિવસ તેને કાઈએ...ધરનાં માણસોમાંથી જ
કાઈએ કશું...કે તારી નજર ખરાબ છે...ને...'
પછી પ્રીતિ તો કહેતી રહી પણ...તે નજર, નજર
જાળ સાથે મારી સમક્ષ આવી, ખડી થઈ ! રજનીના
ફક્ત ડોળા જ મારી સામે તરવા લાગ્યા...તે આંખો
શું ખરાબ છે ? ને સુંદર નથી. પરંતુ ખરાબ તો
નથી જ નથી. કુષ્ટેય નથી ! હઠ ઉપરાંત પહેાળી
આંખોમાં કાઈ ખડખડા અડક સમા અડખડા ડોળા
...ને તે પર નાની યીકી...ને કાઈ સામે ઘૂરકવા
સદા તૈયાર હોય તેવા તેમાં ભરેલા ભાવ. પરંતુ તે
ડોળા પાછળથી ઉપર તરી આવતી આદ્રંતક, અસ-
હાયતા, કરુણા અને તો ઠીક ઠીક પરિચિત હતાં...
તે ડોળા હમણાં સામે આવીને નાણે પૂછતા હતા...
'કેમ મેં ઠીક કયું છે ને ? જો, તું જ મારી આંખો

જો, હવે તો તેનું કુન્યવી અસ્તિત્વ મેં જાતે જ મીટાવી
દીધું છે. એવ ઠીક કયું છે ને મેં ? હું કાંઈ ખરાબ
છું તે કાંઈ નું કયું સંભળું ?...' ને પછી પેલી આંખો
નીચે, વાંકાચૂંકા પીળા પીળા ફક્ત દાંત ખતાવતું મેં
હસે છે...શરમા ફુનિયા તરફ...પિચ્છારતું લપકર
હારય !...પણ ફાણમાં જ તેમાંથી મારે માટે મધુર
હારય વેરાય છે. ને મને અચ્ચે થાય છે...રજની હું
તને શું જવાબ આપુ ?—

દટાયેલા ભૂતકાળ ધરતીકંપનો આંચકો અનુભવી મારી
સમક્ષ બિપરી આવે છે...

ત્યારે તને બધા જ ખરાબ છોકરો, રખકુ છોકરો
કહી વગોવતા. તારા માતપિતા પાસે રહી તું વાઝા-
સીનાર લખતો હતો. જ્યા—તારી બહેન કાકાને ત્યાં
રહી લખતી ને મારી પાસે રાજ રૂંદાણાં રહતી...
'એકનો એક ભાઈ પણ સારો નથી.'...પછી તો
તનેય કાકાને ત્યાં લખવા ચૂકવાના હતા. મોરેરને
એમ લાગ્યું હતું કે તેમ કરતાં તું સુધરશે !...

તું કાકાને ત્યાં આવી ગયો હતો તેની મને ખબર ન
હતી. હું જ્યાને મળવા કાકાને ઘેર આવી. આરણ્ય-
માં જ બેસી રહી ગઈ. તારો તે અવતાર જોઈ હું
મનમાં ખેલી હતી... 'બિઆરા !' તારા માથા પર
કાળા ઢોપી હતી. ઢોપીની કિનારીને ગોળ ફરતે મેલની
પટ્ટી હતી. ટૂંકી ગંદો પેન્ટ ને ટૂંકું શંકુ ખમીસ તે
પહેલું હતું. આંખોમાં શાલીથી ખરડાયેલાં હતાં. મને
જોતાં જ તારું હોશ્વર અટ્ટી થયું હતું. ને હું મનમાં
જ ખેલતી હતી... 'આ જ્યાના ભાઈ ! કેટલો
ગરીબ સ્વભાવનો લાગે છે ? આને ખરાબ કહેવાય ?
બલે તે ગોખર છે...' ત્યાં તો તે ખૂસ પાડી...
'જ્યા...જ્યા જ્યા આ...આ...' ને અંદરથી જ્યા
તકુટી. 'આવ્યો છે તે જ્યા ને કે...કેમ ખૂસો પાડે

છે ।' ને મે તમે દાવેથી કહ્યું 'હું અદરજઈ' ને કાઈ ધરના જ માણસની માફક હું અદર ગઈ ને જ્યા બરાડા પાડીને બોનના મડી પડી આ અમારો ભાઈ ત્યાં તો તું કાગળ લખીને લાવ્યો તે કહ્યું 'જ્યા આ કાગળ લખ્યો તે વાંચ'

તારા કાકાને ત્યાં તને લાલુવા ને સુધારવા મૂક્યો હતો । કાકાએ તને નવા કપડાં કરાયા નવાં પુસ્તકો, તોડા પેન બધું જ પૈસા ખર્ચીને લાવી આપ્યું પૈસાથી મેઘરી શકાય તે બધું જ તને મળ્યું છતાં તને નિશ્ચયે જવામાં જરાયે ઉમંગ હતો નહિ હું જોતી હતી કે થોડાં જ પુસ્તકો જીણવી જરાના હોય છતાં તું ભણે કાઈ ભારે બોજ જીવવી જતો હોય તેમ લાગતું એક બે દિવસ કાકાના ધાકમા તું રહ્યો હોઈશ પણ પછી આગળે બારણેથી કે પાછને બારણેથી—અને ત્યાંથી કાકાની નજર ચૂકવી રખડા જતો હતો

તું ઠોઠ હતો તને બધા ઠોઠ કહેતા તારા પર ઝુસો ઢાલવતા શબ્દોનો માર મારતા તારા નિરરકાર કરતા તે આટલું કરીને બેસી રહેતા તું કાઈને જ મગતો નહિ તારા વિચાર કરવાની કાઈને જ કુરસદ ન હતી । તું શા માટે આવો રખડેમ ઠોઠ બંધો હતો તેની કાઈને જ ખબર પડતી ન હતી બધા જ સાથે તું આવાઈથી વર્તતો બધાનો તું વિરોધ કરવા મગતો બધા તરફ તને અણગમો હતો ને ને અને થતું આમ ન હોતું જોઈશ । આમ ન થતું જોઈએ આ બરાબર નથી હું બધું ઠીક કરી દઈશ । મારામાં મને મણિ વિશ્વસ હતો । રજનીમાયે અને વિશ્વાસ હતો । તેનો નિરરકાર કરવાનું અને ઠીક ન લાગતું મેં જોયું કે તેને લલ્લુવાની ઈજા હતી હું તેનાથી પાઠના વર્ગમાં હતી છતાં મારા વર્ગનો અભ્યાસ તેને આવડતો નહિ મેં તેને અભ્યાસમાં પહેલેથી કરવામાં થોડી થોડી સમજ પાડવા માડી તે સમજતો ગયો—બહુ જ આસ્થાપૂર્વક તે કામ કરતો હતો છતાં તે કંતાસની પાછળ હતો

એક વખત હું તેના કંતાસ ઉપરથી જતી હતી

અદર નજર નાખી જોયું તો ભાઈસાહેબને બીબા એક છોકરા સાથે બેચ પર અગૂણ પકડાવીને બીબા રાખ્યા હતા । ને આ ભાઈ ડોક લાવવાને દરવાજા બહાર જોતા હતા અને જોતા જ તે સીધા બિમો થઈ ગયો ને મોઢું પકોળું કરી દરચો ને મેં મોટા પીળા વર્કાચૂકા દાન જોયા—ને પેરી દર્પથી નાતી જોડેની ખૂન જ ઉત્તસ અણિ મેં અણગમો બનાવો જરા રહેતી નહિ એટલે આખરે તેણે નીચા નમીને અગૂણ પાડી મો નીચું ધાલ્યું

સાંજે ઘેર આની હું જ્યા પાસે મર્ધ રખડતો રખડતો રજની ઘેર આવ્યો પુસ્તકો ટેમન પર ફેંક્યા ને બાધા જેવો મારી સામે જોતો બિમો રહ્યો તું અને જ્યા કઈ જ બોલ્યાં નહિ આખરે તેણે હસતા મોંઘું મેં વિચાર્યું 'છે કઈ અસર ।' ને તેને કઈક કહેવા જતી હતી ત્યાં તો મારામાના કાઈકે અને પાછી ખેંચી ને કહ્યું 'હ હ એવું કશું રખે કહેતી રજનીના હસતા પાછળ તો જો જરા ફેટલી કરુણ ફેટલી આદતા ને અસહાયતા ભરી છે ।' ને અને એકદમ તેની ક્યા આવી અચરે એ મિચારાની સાથે બીબા છોકરાઓની માફક 'કાઈ વર્તતું જ ન હતું । શા માટે તે ઘેર આવે ? શા માટે તે અભ્યાસ કરે ? હું આમ વિચારું છું ત્યાં તો રજનીની અણિ બોનતી હતી ધીના તું તો કઈક બોલ—નહાનભયું' કઈક તો બોલ મને ખાત્રી છે તું બીબા જેવી નથી—'

ને મેં એને જરાયે કપકો આપ્યો નહિ

—પરીક્ષાઓ લેવાઈ ને તું વેકેશનમાં પાછો વાળા સીનેર ગયો અને ખબર હતી કે તું નાપાસ જ થયો હતો પણ તેથી તારી જિંદગીને ભુલો જ વળાંક મળશે તેની અને ખબર ન હતી । તને જીડી મૂકવામાં આવ્યો તું શું લાલુવાનો હતો ખુ ને ? ને તારું સાબળવાનું ચેકાણ હતું । તું નાનીશી પર્ચીસ રૂપીઆની નોકરી કરવા લાગ્યો છતાં ગામમાં આવતો લારે અને તો પહેલા જેવો જ લાગતો—અરે વડ

અસહાય—કોઈનું પકાલ નહિ. કોઈનું માર્ગદર્શન નહિ. કોઈનો આધાર નહિ. તારું જીવન ખરાબા પર ચડી ગયું હતું. તારી નજર જાણે બોલતી રહેતી...
'ઈલા, ઈલા, શું કરું? શું કરું?' શું હું ખરાબ છું? હું આનંદ કરું છું—તેમાં અને લોક ખરાબ કહે છે. હું રખડું છું. માત્ર હું લાચી ના શક્યો. પછી કેમ તેની અને ખબર નથી. હું ચૂંકાઉં છું...
'ખૂમ...'

ને હું વિચારતો : ખરું છે રજની. મને તું ખરાબ લાગતો નથી. તારા હિતેચ્છુઓ તને ખરાબ કહી કહીને આનંદ મેળવે છે. ને તું ભણવા મંડ્યો હતો તેની તો મને ઝોકને જ ખબર છે. પણ હું શું કરી શકું ? હિતેચ્છુઓએ જે તને આપવું નોંધ્યું તે આપ્યું નહિ.

કોઈવાર કાકાને ત્યાં હું આવતો પણ હવે હું જોતો નહિ. ગંભીર થઈ ગયો હતો—થોડી વાર બેસી ચાલ્યો જતો. હવે કંઈક હું રિથર થતો જતો હતો.

પછી હું તો આગળ ને આગળ ભણતી ગઈ. ડું દોઈ વાર મળતો ત્યારે ધણી જ આરથા તારી નજરમાં ભરી હોય. ને ડું કહેતો... 'કેમ ધસાભેન ?' ને કહેતા ડું આનંદિત થઈ જતો. વિસામે પામતો ને તારી આંખોએ ઠરીને શાંત થતી. તે બીજી જ ક્ષણ તારી આંખોમાં ઊડતા હું ભોતી... ધિવા, પહેલાં ભેવે ભાવ મારી પ્રત્યે રાખશે ? ...

હું ત્યારે ભાવના, લાગણી બધું જ ભૂલી ગઈ હતી...

તે શુદ્ધિના કેન્દ્રમાં વિહરતી હતી. છતાં કુમળી લાગણી
 જીજ્ઞાસી ગાવી તારી દયા ખાઈ જતી, બસ એટલું જ...
 પછી તો મેં 'કાઈ દિવસ ચાદ પથુ ન ક્યું' કે એક
 વખત એક છોકરાને સુધારવડું મેં ખોય નહીં ક્યું.
 હણું. જગત તેને ખરાબ કહેણું હતું. પથુ તે તેવો
 ન હતો વગેરે બધું જ ભૂલી જવાયું!...તે...

ને હવે મને યાદ આપ્યા કરશે કે તું સારો જ હતો. તને સુધારવાનો શું હતો ? તું કૃપ્યો હતો-અધી જ તરફથી તને જાહેરો મળ્યો હતો, બધાનો જ તિરસ્કાર વેઠીને તું અકાએક કઠોર બની ગયો હતો...નઠોર બની ગયો હતો...હવે ? હવે તું નથી ત્યારે હંમેશને માટે છે...જે પેલો દેખાય...પેલો ખડખડા ઉપસેલા ડાળાવાળો આખો ચમકે છે...ને...ને બરે તું હસે છે ! એ હાસ્ય ! કઠોર ! ને મધુર ! રે પણ તારી કઠોરતાએ હદ કરી ને હદબની મૃદુતાએ પણ હદ કરી ! કેણે કહ્યું કે તારી નજર ખરાબ છે ?... તેથી જ તારા મૃદુ હૈયા પર ધા થયો. ને તેથી જ, હા તેથી જ તારી પેલી કઠોરતાએ હૈયાને કચડી નાખ્યું...ને એ હાથે એ અણીદાર સળીયા લઈ તે આંખમાં થોંપી ધાસ્યા. ને પછી તેવી આંધળા જિંદગી શું કરવી છે એવું વિચારી તે ફસિા ખાધો. બરે... આંખોમાંથી રક્તની ધાસઝો વહે છે...રનેહસિંચન વગર બળી જોઈથી તારી આંખોમાંથી જાણે લાવા રસનો કુંવારો ફૂટ્યો...તારી આંખો . ગઈ...તારી જિંદગીએ ગઈ તું જીવ્યો. જગ હાક્યું, હું યે હારી... અને જીતી...તું અરેખર સારો હતો ત્યારે !!!

પહેલી અને બીજી પંચલયીય શાળાઓમાં આમપંચાયતો મળે વધુ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર આલેખવામાં આવ્યું હતું. આ શાળાઓના ધંદેવાઓએ આમપંચાયતો મળે નિધિરિત્તો કાર્યો, ઉત્પાદનના કાર્યક્રમો ધરવાથી તથા માર્ગો, શાળાઓ, ક્લબ, વગેરે ભહેરેપયોગી કાર્યો હાથ ધરવાથી માંડી સહકારી મંડળીઓની રચના, સમૂહ જીવન અને નાની બચત જેવા વિકાસ પ્રવૃત્તિઓ આપરી લેતા વિશાળ ક્ષેત્ર સુધી વિસ્તરે છે.

ખીટ પંચવર્ણીય ચોળનાના પહેલા બે વર્ષમાં લગભગ ૪૬૯૫ નવી પંચાયતો સ્થાપના થઈ હતી અને બે રીતે માર્ચ ૧૯૫૮ સુધીમાં કુલ ૧૬૪૩૫૮ પંચાયતો સ્થાપિત થઈ હતી, જરૂર તો ઝુલૂની દૃષ્ટિએ કરતાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જ વધુ પ્રગતિ સાધવામાં આવી છે.

લુન્ડા જાતિનો મૃત્યુસંસ્કાર

શિવ નીલુન્ડા ગિલ્લામાં રહેતી લુન્ડા જાતિની વસ્તી આશરે પચાસેક હજારની થવા ભાવ છે. ઉત્તર રૂહોડેશિયાના આ હજારીઓની વસ્તી-મજૂતરી કરવાનું શક્ય નથી, જેમ કે, સાતેક હજાર ચેરસ માઇલના વિસ્તારમાં ફેલાયેલી આ જાતિ ડઝનેક ઝૂપડાંવાળાં નાનાં નાનાં ગામડાંમાં વસે છે. આ ગામડાં ઝાંખેઝીને મળતાં અનેક ઝરણાંથી છૂટાં પડી ગયેલાં છે. લુન્ડા નદીની પશ્ચિમે નેરમ્બુ વંશના, ને તેની પૂર્વે કાસા વંશના લુન્ડાઓ વસે છે. એઓ કહે છે કે મહાન કોન્ગો સરકાર કાસાને નેરમ્બા લુન્ડાઓને શુભામ તરીકે પકડાવાના કાળમાં લીચાળા ભરવા પડેલા. એથી તેમની મખરથ સરકાર તેમજ તેમનું લશ્કરી નિયોજન તેમણે શુભામાં છે, અને તેઓ નાની સંખ્યામાં વસ્તુતઃ નાના સરદારો નીચે ડિમ્બિલ થઈ ગયેલા છે, એટલું જ નહિ, ઉત્તર રૂહોડેશિયામાં પ્રવેશતાની સાથે તેમણે છતેન્ના મખેલા હબસીઓ સાથે આંતરલગ્નથી જોડાઈ પોતાના લોહીનો સંકર કર્યો છે. પાછળથી એન્ગોલાના શુભામોના વેપારી ઓવિમ્બુન્ડુ તેમજ હવેના ને દ્યોફ્રે હજારીઓને પોર્ટુગીઝ સરકારે શુભામો પકડવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યાથી મહદંશે વૃદ્ધી ચૂકેલા આન્ડીયાન્વાના સામ્રાજ્યને વેરણુછેરણુ કર્યું હોવાથી હવે તો તે પોતાના મૂળ વતનમાં પણ નજીબા પડી હતા ન હતા થઈ ગયા છે. પણ આનેસ અથવા ગિઆરિટ્ટના લુન્ડાઓ હજી પણ તેમના ભૂતકાળને જીવંતો રાખી શક્યા છે, ને સાહસિક જીવન જીવે છે. ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં તેમજ હુમલાઓમાં પણ પોતાનું ખગીર તેમણે બચાવક રાખ્યું છે ને આજેય તે છાતી ઠોકીને કહી શકે છે કે ‘અમે તો આન્ડીયાન્વાની પ્રજા.’ ને તે સાચું છે.

લિમ્બીના વાચકો માટે આ અમારું ‘લુન્ડા જાતિનો ધોરન-પ્રવેશ સંસ્કાર’ લખીને બહુમિતા થયેલ રૂહોડેશિયામાં કેળવણી શેરે અધિકારીપદોમ્મવત્તા લેખકનો એવો જ આ બીજો અવાકાસુ લેખ છે.....

આ પહેલાં ‘લિમ્બી-નવરચના’ના વાચકોને ‘લુન્ડા જાતિનો ધોરન-પ્રવેશ-સંસ્કાર’ આપી ચૂક્યો છે. આજે એ જ જાતિનો મૃત્યુ સંસ્કાર જેવા મખે તેવો માણીને તેને અક્ષરેદ્દ આપવા લગ્યાયો છે. મૂળ મુદ્દા પર આવું તે પહેલાં એટલું રખત કરી-લઉં કે લુન્ડાઓ જેમના ને લાગ્યા જેવા અન્ય માનવશીલ હજારીઓ કરતાં જુદા પડે છે. એ જાતિઓમાં હાકરી નહિ પણ હાકરો પરણીને તેને સાસરે ભાવ છે. લગ્ન થયું કે હાકરા પર તેનાં સાસરિયાને હજી થાય છે ને માથાપનો કીતરે છે. લુન્ડા જાતિમાં તો આપણી જેમ હાકરી સાસરિયાની થઈ ભાવ છે. લુન્ડા બહેન-હાકરીઓ જુદે જુદે ગામ પરણીને ગઈ હોવાથી અનેક ગામો સાથે તેમના સંબંધ છે. ખીજી વિશિષ્ટતા તેમનામાં સંયુક્ત કુટુંબનું મહત્ત્વ છે તે છે. હું જોને ત્યાં કીતરો હતા તે ગામોતી અઠાણું વધીને હતા. તેના ચાર હાકરાના છ હાકરા. ને તે હાકરાના ત્રણનાં પાંચ હાકરા તેમજ બધી મળીને અગિયાર વહુઆરુઓ બધાં જ એક રસોડે જમતાં. સુવાનાં ઝૂપડાં તેમનાં અલગ અલગ હતાં એટલું જ. એની બાજુમાં પણ બધું મળીને સોળ જણનું કુટુંબ હતું. આવું સંયુક્ત કુટુંબ લુન્ડા જાતિમાં હમણાં મુઠી સામાન્ય હતું. પણ શહેરની હવા ખાઈ ચૂકેલા કેટલાક જુવાનીઓ આ ઉચ્ચ બાવનાના ભુક્કા કરવા માંડ્યા છે. છતાં સંયુક્ત કુટુંબની બાવના જાગવી રાખતા આજેય કેટલાક ગામો સંબંધ તો જાળવી જ રાખે છે.

લગભગ દરેક સમાજમાં મૃત્યુસંસ્કારના ઠાંક ને ખચ મરનારની આર્થિક સ્થિતિ, ઉંમર ને સંજોગ પર આધાર રાખે છે. પણ મૃત્યુસંસ્કારની મજાને ને મરનારને કશો સંબંધ હોય એવું મને તો લાગતું નથી. મરનાર એમાં કઈ રીતે સામેલ થાય છે? જે છે તે બધું પાછળ જીવનારનું છે. એટલે મૃત્યુવિધિને

જીવનારની સાથે સંબંધ છે, મરનારની સાથે નહિ. મરનારની મોક્ષા પ્રમાણે તેના તે સમાજ સાથેના વર્તણૂકો સંબંધિત તેના મૃત્યુ સાથે જ મૃત્યુ થાય છે. તેના જવા પછી પાછળ રહેનારાની વચ્ચે નવા સંબંધો ઊભા કરવામાં લુન્ડા જાતિ ગૌરવ લે છે. જો મરનાર ગામેતી હોય તો તેની જગ્યા પૂરવા તેના વંશમાંથી વાસદાસની વરણી કરવી પડે છે, તેની મિલકતની યોગ્ય વહેંચણી કરવી પડે છે, તેનું દેહું ભરપાઈ કરવાની જવાબદારી કોની તે શોધી કાઢવું પડે છે, તેની વિધવાના હવિષ્યનો પણ નિર્ણય કરવાનો હોય છે, ને જો કોઈને જૂના ગામેતી સાથે સંબંધ હોય તેમને હવે નવા ગામેતીને એના વંશને સાથે શો સંબંધ રહ્યો છે એ પણ વિચારી લેવાનું રહે છે. પણ આ બધું થાય તેને મૃત્યુ વચ્ચેનો કાળ નહીં કરવાનો તો મુખ્ય મુદ્દો ગણાય છે. એ સમય દરમ્યાન જૂનો રહેલો ધીરે ધીરે નવામાં પરિવર્તન પામે છે. આ વચગાળાના વખતને શોકપાલનનો કાળ ગણે છે ને તેમાં મૃત્યુસંસ્કારનો આચાર ને અંત થાય છે. મૃત્યુવિધિને 'ચિખેન્ગી' અથવા 'ચિખ્મીન્ગી' કહે છે.

આ સમય દરમ્યાન મરનારનું પ્રેત ઉપમાત અચાવતું હોવાનું કહેવાય છે. વારેધડીએ તે જીવન દરમ્યાન હચો-ફર્યો હોય ત્યાંની મુશ્કાલત લે છે, પરચો આપે છે ને પોતાના નજીકના સંબંધીઓને તેમ જ પોતાના ખાસ મિત્રો સાથે તે હાજરાદખૂર વાતો કરવું કહેવાય છે. મૃત્યુસંસ્કાર પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ ગતિમુક્તિ નથી કરતો એવું લુન્ડા માને છે. સંસ્કાર દરમ્યાન ને તે પહેલાં એનું પ્રેત જીવનાર સંબંધીઓના શેજિંદા વ્યવહારમાં અંતરાય નાખે છે, પોતાની વિધવાના પુનર્લગ્નમાં વિધન નાખે છે. ગામેતીના અભિષેકને અશાંતિમાં ફેરવી દે છે ને સગાંની તંદુરસ્તીની બાબતમાં આડું થાય છે, ઈર્ષ્યા કરે છે.

મરનારની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, તેની ઉમ્મર, તેના પરિવારની સંખ્યા પ્રમાણે તેના મૃત્યુસંસ્કારના અનેક

પ્રકાર છે. આમાં નાના બાળકનું ખૂબ જ ચૂપકાદો સેવી તેના બાપે ગામ નજીકના મુડયી વૃક્ષની નીચે કરવાના દમનથી માંડી આખર સરદારના અનેક વ્યક્તિઓની હાજરીવાળા લાંબા શોકપાલનકાળનો સમાવેશ થાય છે. અહીં મેં જ્યેથો ગામેતીના મૃત્યુ-સંસ્કાર વર્ણવવા વિચાર્યું છે.

પૂર્વે ગામેતીને તેના રહેઠાણવાળી ઝૂંપડીમાં દાટવામાં આવતો. ને પછી તે ઝૂંપડી સમેત સમસ્ત ગામેતી બાળા ઝૂડી આપું ગામ ત્યાંથી ખસી ખીજે જઈ વસતું. પણ આજે ઝૂંપડીના બાંધકામમાં ખર્ચ કરીને છડે વાપરે છે, ચોખા, મગફળી, મકાઈ વગેરે પકવીને કોઠારમાં ભરી રાખે છે. તેથી એવું સમાધાન કરી લીધેલું છે કે ગામેતીને ગામના કમ્મરતાન ને ગામની વચ્ચે ઝાડીમાં દાટવો. દુનકિયા સામાન્ય રીતે મૃત્યુ પછીની સવારે થાય છે. મૃત્યુ થતાં જ સંદેશવાહકને બન્ય લુન્ડા ગામડામાં ખબર આપવા મોકલે છે. ખીલ બેપિયા નજીકના સરદારના ને સર્ગવહાલાંના ગામે પણ જાય છે. મૃત્યુસંસ્કાર કરવા મેળો ભરાનાર છે, સમાજનો એક વિશાલ અમુક 'મુન્ગોન્ગી' કહેવાય છે. મૃત્યુસંસ્કાર કરવાનો અધિકાર તેમનો છે. સંસ્કારકાળ દરમ્યાન આ મુન્ગોન્ગીએ જ મરનારના પ્રેતને તેનાં સર્ગા તથા પડોશીઓને ખબરવતું અટકાવી રાખે છે ને વ્યવસ્થિત રીતે યૌવનપ્રવેશસંસ્કાર ખાંમેલા ને પામનાર નવયુરકોને મુન્ગોન્ગીનાં કમ્મરમાં સમજાવે છે. એક મુન્ગોન્ગી સૌનો ચુડો હોય છે. તે ખીજે કોઈ નહિ પણ લુન્ડાના યૌવનપ્રવેશ સંસ્કાર કરનાર એટલે કે મુકાન્ડાની વિધિ કરનાર મ્ખીમ્ખી જ હોય છે. ને તે મુકાન્ડાની નુન્ડાની દવાઓ જ વાપરે છે. પણ મુન્ગોન્ગીની વિધિમાં એટલે કે મૃત્યુસંસ્કાર કાળ દરમ્યાન તેને 'સામગ્રેમ્ખી' કહે છે. મરનારની ઝૂંપડીને તેના મૃત્યુ પછી 'છગ્રેમ્ખી' એટલે કે પ્રેત-ધર કહે છે. આ પ્રેતધરની 'સામગ્રેમ્ખી' ને ચોક્કસ કરવી પડે છે. સામગ્રેમ્ખીનો અર્થ જ થાય પ્રેતનો દરવાન. સામગ્રેમ્ખીનું મુખ્ય કામ તે મુકાન્ડામાં કરે છે તેમ મ-ગોન્ગીમાં પણ નવલોદિયા લુન્ડાઓમાં

વાડિયો પર આદર ફળવવાની સિદ્ધા આપવાનું છે.

જ્યારે ખેપિયો મરનારનાં સમાને ગામ જઈ કાળોત્રી આપે છે ત્યારે તેની સગી સ્ત્રીઓ શોકકળ કરી શૂંકે છે. હુન્ડા સ્ત્રીનાં રુદનમાં જે છાન્નિયાં, પશુન્નિયા કે મરશિયા હોય છે તેમાં પ્રાસાનુપ્રાસ વધારે હોય છે. મરનારના જવાથી પોતાને કેવી કારે ખોટ પડી છે તેનો આ રુદનમાં ખાસ ઉલ્લેખ હોય છે તેની સાથે મરનારની મોટાઈનાં ગીત પણ હોય છે. ઘરમાં રેવાનું શરૂ થાય એટલે આજુબાજુની સ્ત્રીઓ તેમાં આવી બેસે છે. ગામના ધુરૂધો ઝૂંપડી બહાર શાંતિથી આવી બેસે છે ને બધાં પછી મુન્ગોન્ગીના રથળ તરફ રવાના થાય છે. મરનારના ગામે પણ શોકકળ ચાલુ જ હોય છે તેમાં આગવુંકા બળતા નળ છે. મૃતદેહેને તેની ઇંડોમીમાં ખાટલા પર સ્વાડેલો હોય છે ને તેની પત્ની કે પત્નીઓ તેના પગ પાસે બેસીને રડતી હોય છે. મૃત્યુ પછી શયને દિવેલનું માલિશ કરે છે, ને તેનું મોં પાણીથી ધૂએ છે, ત્યારબાદ ધોળા માટીથી ફૂંટીથી શરૂ કરી છેક નીચે સુધી સીધી લીટી દોરે છે. કહે છે કે આમ કરવાથી જે ગકષુ, ઇંમી યા નદુગરે તેને મારી નાખ્યો હોય છે તે પર પ્રેત આવીને વેર લે છે. સમગ્ર આદિકામાં હજી પણ ગામડિયા હબસીઓ કેઈનાં પણ મરણનું કારણ નદુ, મૂંઝોટ કે મંત્રતંત્રને જ માને છે. આથી કેટલાક માણસો એનાથી બચવા જીવનપર્યાંત ‘સ્ત્રીધાનાવું’ નામની વનસ્પતિનો રક્ષ પીએ છે. આ રક્ષ પીવાથી મરનારનું પ્રેત એવા મેલા માણસને તરત જ પકડી પાડે છે. જો મરનાર વાડિયો હોય તો ધોળા માટીને બદલે કાલસાની લીટી દોરવામાં આવે છે. આમ કરીને જીવનારાં એવા માનવીના પ્રેતને પાછું ગામમાં આવવું અટકાવવાની માન્યતા ધરાવે છે. થઈ શયની સાથે એક તીર શૂંકે છે. દેનકિયા પછી આ તીરને બીજાં તીર સાથે જોડાયામાં ગોઠવીને જૂવા પાસે લઈ જાય છે. મરનારના નામવાળું આ તીર જૂવાએ શીધવાનું છે, જો એ શીધી આપી શકે તો તેને મરનારનાં સગાં ગકષુ ઇંમી યા નદુગરને શીધી કાઢવાના કામમાં

રોકે છે.

સામાજિકશી શોકકળ પૂરા થાય ત્યાં સુધી ઇંડોમીમાં જ રહે છે. માત્ર મુન્ગોમી વિધિ કરવા જ તે અન્ય સાથે હળેલળે છે. ત્યારે તે દરેકને વિધિ દરમ્યાન કરવાનું કામ સોંપે છે. આ વિધિમાં નૃત્ય તથા ગાયન-વાદનનું મહત્વ ધણું હોય છે. જે નાની ચમરીઓ હલાવતા તે ગાય છે, નાચે છે, વગાડે છે. એમ કરી મરનારના સિવાય અન્ય પ્રેતોને તે તાબામાં રાખે છે. આ કાર્ય માટે તેના કરનારા હુન્ડાન્ય (એકવચન કાઠાજી) નાની રકમ ને નાની ભેટા મેળવે છે. આ બધું તેઓ સામાજિકશીને સોંપે છે, ને પાછળથી તેમને સરખે બાજે વહેચી આપે છે. ઓછામાં ઓછા એક કાઠાન્ય તો આપ્યા શોકકળ દરમ્યાન રાતદિવસ નાચતો રહેવો જ જોઈએ. એમાંના જે આ નિયમનો ભંગ કરે તો કોઈ કાઠાના ફાટામાં તેનું માથું ભેરવી તેને લટકતો કરે છે તે તેના ઘરનાં કોઈક નક્કી કરેલા દંડ કરી જાય ત્યારે જ છોડે છે. દેન પહેલાંની રાત મરનારની વિધવાને જમરણ કરવું પડે છે. એની પાસે એની સગીઓ બેસે છે. મૃત્યુ બગે એકઠા થયેલા સમૂહને ‘ચીપેન્જ’ (મેળો) કહે છે. ચીપેન્જનાં અન્ય માણસો ઇંડોમી બહાર મૂએ છે. હુન્ડાન્ય રાત્રે નેન્ગી (ચમરીઓ) હલાવતા શોકગીતનો રમજીત ગાડાવે છે. મરનારે સ્ત્રીધાનાવુંના રક્ષ પીધેલો હોય તો ચીપેન્જ જમીન પર કર્યું પણ પાથપો વગર મૂએ છે, ને નહિ તો સાદી પાથરે છે.

સવારે આઠેક વાગ્યાના શુભારે શોકમંત્રને એની પરા-કષ્ટએ પઢાવે છે. ઝૂંપડી બહાર અગ્નિ પ્રગટાવે છે. તેમની શંશી તથા વૃંબુ બરીને પાણી ઢાળર કરાય છે. ‘મુનેક’ વૃક્ષની ફૂંપળો, વિશિષ્ટ દેહન-ઓવધી વગેરે બારણા આગળ મુકાય છે. બારણાની ડાબી બાજુએ મરનારની વિધવાએ બેઠી રહે છે. બારણાની આગળ ગામનાં બૈરાં બૈરાં રહે છે. થોડેક દૂર અગ્નિ ફરતે અન્ય ગામડાના ગામેતો બેસે છે. બારણાની જમણી બાજુ જે હુન્ડાન્ય વાંસની પાલખી તૈયાર કરતા હોય છે.

મરનારની બહેનનો શોક જુદો તરી આવે છે. તેના લાઇના શબની સામે જોઈ રહતી રહતી તે સ્વગતોક્તિમાં વાર્તાલાપ કરે છે. ધડીમાં તે શબ સાથે વાતો કરે છે તો ધડીમાં લાઇના શોકમાન ગાય છે. દરમ્યાન શબને ઝાડની છાલના રેષાઓ વડે પાલખીમાં બધે છે ને આરણ્યથી થોડે દૂર આણે છે. ત્યારે મામની વિધવાઓ તેની વિધવાઓને અંતિમ દર્શન માટે લઈ આવે છે. તેઓ પોતાના પતિને વનૌષધિ છાંટે છે. પછી શબને પાદરે લઈ જઈ ત્યાં બેસાડવામાં આવે છે.

ઘેર ખોદનાર 'દુમ્કુંડી' હવે આગળ ચાલે છે. મરનારની ખૂબ જ નિકટના સગાને મૃત્યુવિધિ દરમ્યાન અમરસ્થાને સ્થાપેલા હોય છે. કોઈપણ સજામાં જેવું સ્થાન પ્રમુખતું તેવું સ્થાન અહીં એવું હોય છે. એને 'ન્યામુકું' કહે છે. મરનારનાં સગાંથી તેની ઘેર ખોદવામાં લાગ ન લઈ શકાય એવો આદિકનોમાં રિવાજ છે. પછી 'ન્યામુકું'ની આજ્ઞા થાય તો નિયમનો સવાલ રહેતો નથી. ઘેર તાળામાં દૂધી પરીવવાના લાગ જેવા આકારની ખોદે છે. સૌથી ઉપરનાં ખોદેલાં દેહને ખાડાની બાજુએ સાચવી રાખે છે. હચેક ફૂટનો ગોડો ખાડો થતાં શબનું માથું પશ્ચિમ તરફ રહે તે પાસું વાળીને સૂઈ રહે એ રીતે પધરાવે છે. પછી એને ધાબળા ઓઢે છે ને તેના પડખામાં તેની શબિંદા વપરાશની તમામ ચીજો મૂકીને ઉપર માટી વાળે છે. પેલાં પ્રથમ બાજુ પર કરેલાં દેર્શ છેક ઉપર ગોઠવે છે. દેહનાં દરમ્યાન સર્ગાવહાલાં જમીન પર આગોટે છે ને જતેજ પોતાના શરીરે લાકડીનો માર ખાય છે. મરનારનાં વજ્રોનાં ચીથરાં દુમ્કુંડીના જમણે હાથે બાંધ્યા પછી બધા અરણ્ય કાંઠે જઈ હાથ પગ ધુએ છે, ને કાદાળી પાવડા ધુએ છે એમ ન કરે તો મરનારનું પ્રેત એમને વળગે! આ દરમ્યાન થયેલી વિધવાઓ પાદરે દેવતા સળગાવી તેની રાખ શરીરે ચોળે છે. ચંડીરૂપ કારણુ કરી ભેરશોરથી રહે છે. એમનું રુદન બધે પડે તો સાથેની વિધવાઓ મરનારના ગુણુ યાદ કરી કરી

પાછી રસવે છે. બધા મરનારે વાવેલાં કસાવાનાં મૂળિયાં ખાય છે. મૂળિયાં મેં ચાખેલાં, બરાબર શકરિયાના જેવાં ઉપરથી રતુમાં ને અંદરથી ધોળાં, સ્વાદ પળુ શકરિયા જેવા જ. સમશાનધાનીઓ ચોતરે આવી બેસે ત્યારે ઇંડેચીના છાપરેથી પીખી આણેલું ધાસ હાજર થાય છે. ત્યાંજ બેસીને બધા તેલમર્દન કરે છે. ને કસાવાનાં મૂળિયાંનો અલ્પાહાર કરે છે. ન્યામુકું આણેલા ધાસને બાળે છે તેની જ્વાળામાં દરેક જણુ પગ ધરી ગરમ થાય છે. દરમ્યાન ન્યામુકુંની પત્ની રસોઈ કરી પહોંચાડે છે. ખાઈપી મામમાં આવી બધા મરનારના ગુણુનું વર્ણન કરે છે.

ત્રીજો દિવસે ન્યામુકું નવી વિધવાઓને ચોતરે લઈ જાય છે. સાથે લઈ જવામાં આવેલાં લાકડાંથી અગ્નિ પ્રગટાવી પાણીથી હાથપગ ધોવાવે છે. પછી વિધવા થયેલીનાં કપડાં ન્યામુકું પહેરે છે ને પોતાનાં કપડાં તેમને પહેરવા આપે છે. પછી તેમનું મુંડન કરે છે. તેમના પતિના મૃત્યુથી તે આવતીકાલ સુધી તેમને હજગરા કરવાના હોય છે. થયેલી વિધવાઓમાંની સૌથી મોટીને માથે પાએક ઇંચ વાળ જગી રહે ત્યારે શોકકાળ પૂરો થયો મનાય છે. આમ થતાં આશરે મહિનો ચાલે છે. મૃત્યુ થતાં આ વિધવાઓએ ઉપવાસ શરૂ કરેલો હોય છે તે મૂંડન બાદ સ્નાન કરી પછી છૂટે છે.

ચોથે દિવસે ન્યામુકું 'નુંકા' (વિધવાઓને રહેવાની જૂંપડી) દરેક વિધવા માટે અલગ અલગ બાંધે છે. નુંકા ચૌવનપ્રવેશ વખતે લલચારિણીઓ માટે બંધાતી જૂંપડી જેવી હોય છે. અહીં તેમણે એકાંતવાસ સેવવો પડે છે તે છેક શોકાન્ત સુધી જૂંપડીઓને અનેક વનોષધીઓમાં મુસોસુ ઝાડના પાંદડાંની ભરમ ભેળવી પાણી રેડીને પછી તે છંટાય છે. આમ કરવાથી જગ્યા ચોખ્ખી ને પવિત્ર થતી હોવાનું કહેવાય છે.

પાંચમે દિવસે નુંકામાંથી વિધવાઓને બહાર કાઢી જગલમાં લઈ જાય છે. ત્યાં મૂળિયાં સહિત જાખડી

ગમેલું' આડ શોધી કાઢવામાં આવે છે. પવન ને વરસાદથી આ રીતે આશુ' ન ઊભડી ગયું' હોય, તેનાં મૂળિયાં આખાં નીકળવાને બદલે તૂટી ગયાં હોય, અથવા યદ્યર્થથી તે લાંબી પડયું' હોય તેવા આડથી કરી અર્થ' સરતો નથી. એવા વળ્લ' જાડને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો મરનારું' ત્રેન તેની વિધવાઓને સ્વપ્નામાં ખૂબ પળવે એમ કહે છે. સ્વીકાર્ય' જાડના મૂળમાં ન્યામકું એક ખારો ખોદે ચા ખોદાવે છે. દફનક્રિયા પૂર્વે જે દવાને ખાણીવાળું' નુતુમું' ઇસ્ટેમ્પી આગળ લટકાવવામાં આવેલું' તેનો કાનો ફેડાને તેને ખાડામાં બનાવે છે ને પછી તે દવા વડે વિધવાઓને સ્નાન કરાવે છે. નાણા બાદ ટુંબજને દારો દે છે. પછી તેની પર માટી વાળતી વખતે ન્યામકું કહે છે, 'હે મરનાર વીર! આજ પછી આ વિધવાઓને તું સ્વર્ગમાં આવી નડીશ નહિ.'

નુન્ડામાં ધણી ઔપધી રાખવામાં આવે છે. એનાથી રાત્રે વિધવાઓ સ્નાન કરે છે. એથી તેમના સાન્નિધ્યમાં મરનારું' ત્રેન તેની ઇચ્છા હોય તો ચ રહી શકતું નથી. દિવસના પચ્ચ તે બારણું' લિધાકું' રાખીને રહે તો ત્રેત અંદર દાખલ થઈ જવાની બીતિ રહે છે. તેમને બહાર જવાની છૂટ પચ્ચ તે બારણું' બરાબર બંધ કરીને. રાતે તેમનાથી ચતું' સ્પર્ષ શકાય નહિ. ઔપધી દરરોજ સાંજે ઊકાળવામાં આવે છે. થયેલી વિધવા આ દવા પોતાના હાથે ને શરીરે જાતે ચોળી શકે પચ્ચ તેના પગે ને માથે ઢસવા તો બીજી કોઈ બી જોઈએ. રાત્રે તેનાથી વાણુ કરી શકાય નહિ. પોતાથી ખાઈ શકાય તેટલું જ બપોરે પચ્ચ રોધવાનું'. જે રોધયું જરાતરા પચ્ચ વધે તો ત્રેત ખાવા આવે એવું કહે છે. તેની ખાવાની યાળી તેનાં રસોઈનાં વાસણુ તદ્દન નવાં આશુવાં પહે જૂનાં વાસણો સાથે ત્રેતને સંબંધ હોઈ તેનો વપરાશ ત્રેતની મુકિતમાં બાંધક બને છે. વિધવાઓ સાથે તે વાત કરી શકે પચ્ચ સૌમાન્યવર્તીઓ સાથે નહિ. તેમ કરે તો કદાચ તેનું' ઇમ્પ્રેશન ને તેનો આનંદ

યાદ આવી જાય, ને તો પોતાના પતિનું' ત્રેન તરન જ તેનામાં પ્રવેશે. તે એટલી બોલે તો ચ ઉપાધિ। એનો અવાજ સાંભળીને ત્રેત ફેડી આવે. માટે તેણે અણસારથી કે ધીરથી કાનમાં કહીને બ્યવહાર ચલાવવો જરૂરી છે. તે પોતાના ધરની વપરાશની વસ્ત્રાવનો પડોશણો સાથે અદ્યો બદ્યો કરો ત્રેમને ભૂલાવામાં નાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની વાડી પચ્ચ તે કામ-ચલાક બીજાને સોંપે છે. એમ ન કરે તો ત્રેત આવીને કહે કે મારી જ વરતુએ। તું' વાપરે છે, મારી જ વાડીમાં વાલેલું' ખાય છે, માટે હું' આવીને અહીં જ સ્થાનો. તેમણે કપડાંની પચ્ચ કચ્છો મારવાનો, (જૂના વખતમાં તે કચ્છ વગરનું' ફેટિયું' વાળતાં. હાલ પત્રિથી દળનાં કપડાં પહેરતાં થઈ ગયાં છે.) નહિ તો ત્રેત જનીય ઉપભોગનો લાભ લેવાનું' ચૂકે નહિ. એકાંતવાસ દરમ્યાન તેનાથી બીજું' કશું જ કામ ચાય નહિ. પોતાનાં બાળકોને પચ્ચ તે સાથે રાખી શકે નહિ.

દફન કરવા એકઠી થયેલી જમાતને મરનારની વાડીનાં કસાવાનાં મૂળિયાં ને તેનાં જ પ્રાણીઓનું' માંસ પોર-શાય છે. પચ્ચ તેનાં સર્ત્રાં ને તેની વિધવાઓએ પોતાનો ખોરાક અન્ય બ્યક્તિઓ પામેથી મેળવી લેવાનો હોય છે. મરનારની સગીઓ જમાત માટે રસોઈ કરી શકે છે. રાંકકાળ ન વીતે ત્યાં સુધી મુખ્ય વિધિ ચાલે છે તેને મુન્ગોન્ગી કહે છે. દુન્ગાન્ય-ઓએ પોતાને માટે અલગ અગ્નિ પ્રગટાવી રાખેલી હોય છે. તેમનો 'એક જુરખાધારી હોય છે. તેને 'કાગાન્ય કાખાસિકા' (તાલ અથવા માંડગીના અધિ કારી) અથવા 'ઈકિરી' કહે છે. બીજાં એ જુરખા-ધારીઓ 'કાગાન્ય કાકુતેમિકા' (ઈન્દ્રજાલમાંથી છટકનાર અધિકારી કહે છે તે માથામાંથી પીંછાને વાળમાં લોધાં લટકાવી એવી રીતે પહેરે છે. કે તેનાં લપાં દંકોઈ જાય. આ સિવાય એક 'યાગાન્ય કાન્સાલા (અગ્રાત અધિકારી) હોનંબીલનાં પીંછાને મુગટ પહેરે છે. પચ્ચ તેમને માદિશી નથી કહેતા, કારણ કે, તે નૃત્યકારો જુરખાધારી નથી હોતા.

દેવકિયા પછીની રાત્રે સામાજિક, દુઃખાનુ અને મુન્ડાગીના અન્ય અધિકારીઓ ગામને પાદરે ચોતરા આગળ એકઠા થઈ આસપાસનું ધાસ કાપી દૂર કરે છે. મુકુલા ઝાડની બે થાંભલી કાપી લાવી જમીનને સપાટી તરીકે રાખી તેમને ઉપરથી ખૂણા પડતી ઝાડની છાલથી બાંધી તે ફરતે એક વાડ બેસી કરે છે. આ થાંભલીને મરનારના પ્રેતની મૂર્તિ કહેવાય છે. પછી ગામના તમામ નાનાં છોકરાંને અંદર પૂરે છે. સામાજિક પોતાના શરીરને ધોળા ને લાલ માટીથી ચીતરે છે ને લક્ષ્મીદેવી પર ચડીને ચાલે છે. દેવકિયાનાં નેરશોરથી વાગનાં શરૂ થાય છે. દરેક બાળકને ત્યાં હાજર બાપ તે બાળકને પોતાના બે પગ વચ્ચે બેસી રાખે છે. એકદમ બધા જ દુઃખાનુ ને ઉંચેર કાન્ડાનુ કામાસિકા ધરી આવી છોકરાંને ચીમડી ખેંચે છે, નિર્દય રીતે વગર ચુને માર મારે છે. ત્યારે તેમનાં બાપ બધકચરો વિરોધ કરે છે. આની પાછળ આશય એ છે કે એથી પેલાનું પ્રેત કોઈ અવતા લોહીવાળા કિશોરમાં પ્રવેશી વસી ન શકે. આખો વખત સામાજિક લક્ષ્મીદેવી સાથે પોતાના પગ બાંધી તાડ નેવા રૂપે ફરતો રહે છે. આ દેખાવ બહુ વિચિત્ર ને વિસ્મયકારક હોય છે. વાડમાં સળગાવેલા દેવતાના અળવાળામાં તે બિહામણે પશુ ખૂબ લાગે છે. સવાર થતાં છોકરાંને નદીએ લઈ જઈ નવડાવે છે. પછી ચોતરે લાખી મુન્ડાગીનું રહસ્ય તેમને સામાજિક સમજાવે છે. આ બધું છોકરાં સમજે છે એમ તો કેમ કહી શકાય ? ચીપે-છની દરેક રાતે આ વિધિ થાય છે તે છેક ‘મુડીચીલે’ એટલે કે અંતિમ શોકનુય પૂરું થાય ત્યાં સુધી. આ નુયના અંતે દુઃખાનુ કાર્ય પૂરું થાય છે ને તે સાથે શોકકાળનો પશુ અંત આવે છે.

તો હવે એ મુડીચીલે બેઠાં.

ચીપે-છનો અંત નજીક જ્યાંનાં ધણે દારૂ માળવામાં આવે છે. પછી શોકનુયની તૈયારીઓ થાય છે. મુડીચીલેની રાત પડે તે પહેલાં, બધાં સુવાસત પહેલાં

ન્યામુકે અન્ય સર્ગા તેમજ દુઃખાનુ સાથે પેલા ચોતરે ‘કારવાહ કામોએલે’ (પ્રાર્થનાનું નાનું ટુંબુકું)ને સોટી લઈને બધા છે. સોટીને જમીનમાં ખોદીને બેસી કરે છે. પછી ન્યામુકે તે પ્રેતનું આહવાહન કરી તેને જતું રહેવા, સૌને શાંતિથી રહેવા દેવા વિનવે છે, કારણકે જરૂરી સમજી નિષિ હવે તેમણે પૂરી કરી છે. પ્રાર્થનાનું ધોળા માટીના કણ દેખાઈ તે ટુંબુકું ફેડે છે ને સોટી ઉપર લટકાવે છે.

તે બધા ગામનાં પાછા ફરતાં પાછી શોકકળ શરૂ થાય છે. જ્યાં તે પાસે આવી પહોંચે છે, દેવકિયાનાં નેરથી વાગનાં શરૂ થાય છે. દુઃખાનુ નુયના અંતે કરે છે. શોકગીતોવાળું નુય આખી રાત ચાલુ રહે છે. કાન્ડાનુ કામાસિકાનું નુય આ બધામાં ખૂબ જ પ્રભાવશાળી ને કંપનાગ્રચૂર હોય છે. જેટલેક અંશે કાન્ડાનુ મરનારનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ રીતે તે મુકાન્ડાની વિધિમાંના નુયકાર માફિરીથી જુદો પડે છે. મરનારની મૂર્તિ ને નુયકારોની વચ્ચે સાફીનો પડો બેસાડાય છે, તેમાંથી ધીમેધીમે દુઃખાનુ અંદર પ્રવેશ કરે છે. પડો પાછળ આમાચીઆના નેવા એક સાથે ત્રણ અવાજ કાઢવા ત્રણ જણને બેસાડાયેલા હોય છે. એમનો અવાજ આવતાં જ પડો હલાવી લે છે. ત્યાં જ એક ઠેકા મારતી, આંકડી આવે તેવું શરીરને ખેંચતી ને પડતી આખ કતી આકૃતિ નજર પડે છે. આ આકૃતિ વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓની પાછળથી નીકળે છે ને ત્રીસેક વારના વિસ્તારમાં ઘૂમરોઆ લે છે. આનું અણધાર્યું આગમન બાળકોમાં ગભરાટ ફેલાવે છે. બાળકો જે સ્ત્રી પાડી બેઠે છે ને રડવા મારે છે તેની સાથે પ્રેત અહીંથી વિદાય લેતું મનાય છે. આ આકૃતિ તે કાન્ડાનુ કામાસિકાની તેના બહદ્દ ગોળ કારે બૂંડા આમાં અળકતા પીછાં હોય છે. તેને પહોળી કાંખા ધાસની દાંડી બેસાડેલી હોય છે. આના મુકાબલે તેના શરીરના પાતળાં અવયવો ધોળાં ને લાલ કુંડાળાથી શણગારેલાં હોઈ બધેકે હંમણાં જ તે બેસે બેસે જશે એવું લાગે છે. એના હાથ પગ એવી રીતે

ધ્રમતા ને લયગિયા ખાતા હોય છે. તે વિદ્યાગકાય
વૃદ્ધ કરચલાની જેમ ગામને પાદરે પહેલે છે ને ત્યાંથી
પાછો આવી ઈંત્રેમ્મીના ઉંબરે આવી જીભો રહે છે.
વારે ઘડીયે થોભે છે. વનોધર્મીનાં પાંદડાંવાળા ગળે
હાથ પોતાની છાતી પર ઠેકે છે. અને જમણા
હાથમાંના ત્રેતદંડના ટેકે આગળ કમ કારે છે કેટલાક
દુન્ડાન્ય તેની સાથે જોડાય છે. તેમના દરેકના એક
હાથમાં ચમરી ને બીજા હાથમાં છરી હોય છે. ઢાલ
નગારાં વાગે છે. સ્ત્રીઓ તાળીઓ પાડી જીભો જીભી
ગાય છે. ખૂરખાધારી કાડાન્ય અચાનક રોજામાં ઘૂસી
જાય ■ ને પોતાના વિકરાળ રૂપને નાનાં બાળકોના
મોં સાથે ધસી ખૂમ રડાવે છે. એકવાર આમ છોકરાં
ખોવાડાવે છે તો ખીજ જ પળે તે ઝાડીમાં ભરાઈ
જાય છે ને જમ્યાંથી અંદર પેઠો હોય તેનાથી કાઈ
ભલતી જ દિશામાંથી પાછો નીકળી આવે છે.
સ્ત્રીઓના ખોળામાં વારેધડીએ તે માથું નમાવે છે,
ત્યારે તેઓ તેને પૈસા આપે છે.

એ પછીના બીજે દિવસે મરનારનાં મોસાળિયાં વિધ-
વાઓને લઈ જાય છે. ત્યાં અગ્નિ સળગાવી રાખ
પાડી તે ચોળીને નવડાવે છે, ને દિવેલનું આલિશ
કરે છે. ન્યામુકું તેમના આગળના વાળનું મુંડન કરે
છે ને તદ્દન નવાં ધોળાં વસ્ત્રો પહેરાવે છે. અહીંથી
સામાજીવની ને ટાન્ડાન્ય વિદાય લે છે. હવે તેમનું
કશું કામ રહ્યું નથી. મરનારનાં તમામ સમાં પછી
મુંડન કરાવી નહાય છે, ને પછી કપેલી વિધવાને
તેની મા, બહેન, માસી, ફેઈ, વગેરે ધોળાં ચીણિયા
આપે છે. બે દિવસ પછી વિધવાના ભાઈઓ તેને
મોટું રંગરંગના વસ્ત્રો લઈને આવે છે. દરેક વિધવાનાં
પિયરિયાં તેમના વેવાઈઓને પોતાની દીકરીની એકાંત-
વાસ દરમ્યાન તેમ જ ઔપધી આજીવાનો જે ખર્ચ
કર્યો હોય તેના બદલામાં પૈસા આપે છે. તેને 'મપેળી'
કહે છે. વિધવાની શુદ્ધિ અંગેની અંતિમ વિધિ તરીકે
વિધવાને પોતાના પતિના કુટુંબના ઉમ્મરલામક નહિ
એવા પૌત્ર સાથે એક રાત શયન કરવું પડે છે.
જેનામાં પોતાના મરનાર પતિના ગુણો આપવાની

આશા કે ઇચ્છા હોય તેવા પૌત્રની આ માટે પસંદગી
થાય છે.

થોડા દિવસ બાદ વિધવાને તેનાં પિયરિયાં લઈ જાય
છે. તેને પુનર્વંચનની છૂટ હોય છે. બે મૃત્યુસંસ્કાર
થયાવિધિ ન કરવામાં આવ્યો હોય તો પુનઃ પરિણિત
વર ને તેની વચ્ચે આવશે મરનારનું શ્રેય સુધ્ધિ જાય એવું
મનાય છે. તે રાત્રે બન્નેને પગલે છે. તે નવા પતિને
એટલો બધો માર મારે છે કે તેને લોહી પડે છે
ને તે મરી જાય છે એવું કહે છે

રોગ્યા ભતિમાં મરનાર મામેતી કે સરદારની વિધવાઓ
સત્તા પર આવવાનારની પત્નીઓ તરીકે કાયદેસર માન્ય
રહે છે, પછી કાલેને નવસત્તાધીશ પડી નાની હિંમ-
રનો હોય! અત્રે એ યાદ રાખવાનું છે કે મામેતી
યા સરદારની વરણી મામેતીના કુળમાંથી જ થાય છે
પણ તેના પુત્રોમાંથી નહિ જ. પણ લુન્ડા રોગ્યા જેવા
નથી. બે મરનારની સ્ત્રીઓ શુભાશોના વંશની હોય
તો જ નવો મામેતી કે સરદાર તેની ઇચ્છા હોય તો
તેને રાખી શકે છે, આનંદન કુટુંબની છોકરીઓને
તો કદાપિ નહિ. પતિના ગામમાં લુન્ડા સ્ત્રીએ કદેલી
એતીરાડી તેની પોતાની ગણાય છે. વિધવા કઈપુન
લંગ્ગ કરી તેનું બીજે ગામ જવાનું થાય તો તે
બીજાને વેચી શકે છે.

આ રીતે એમને મૃત્યુસંસ્કાર લુન્ડા ભતિના વિશિષ્ટ
સંસ્કૃત છાનના એક પાસા પર પ્રકાશ પાડે છે.
મામેત્રાખનાં લોકો આ સંસ્કારવિધિમાં જોડાય એમાં
મૃત્યુ પ્રત્યેની આદરણીય ભાવના રહેલી છે. વિધિ-
સંસ્કારનું કાર્ય અનેક ભાગોમાં વહેંચી આપણે ત્યાંના
મઝાની જેમ પ્રત્યેક કાર્યના અધિકારીની પ્રતિષ્ઠા કર-
વાની રીત પણ ધ્યાન ખેંચે છે. માત્ર બાળકોને ત્રાસ
આપવાની રીત સમજાવે તો ય સમગ્રજ તેમ નથી.
દુન્ડાન્યની હાજરીમાં કાઈ સ્ત્રી હસે કે માર્યે રોપવી
યા વૃંબડી લઈને જતી જણાય તો તેનો વંડ કરવામાં
આવે છે, એમાં સંસ્કારની મહોરતા ને નિયમાવિયું
દર્શન થાય છે. કિશોરોને મુન્ડાનિયું રહસ્ય એટલા

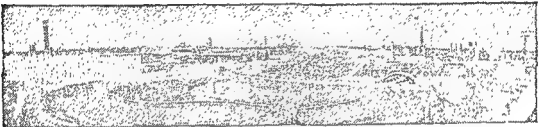

માટે સમજાવે છે કે તે મોટા થયા પછી તેમને ભાગે
આ જાતનું કામ કરવાનું આવે તો કરી શકે ને આવા
સંસ્કાર કરનાર મંડળી પેઢીધરપેઢી ચાલુ રહી શકે.
મૃત્યુ પછીનો આખો મહિનો પ્રેનની ખૂણ જ ધારતી
રહે છે. વિધિમાં જરા પણ ચૂક રહી જવા પામી
હોય તો પ્રેન આખા ગામનાં માણસો ને દોરમાં ભારે
રોગચાળો ફેલાવે છે એવી માન્યતા હોઈ તમામ લુન્ડા

આ સંસ્કારને પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય સમજે છે. સંસ્કારમાં
રહી જવા પામેલી કસરને લીધે ન્યાયી અન્યાયી બને
છે, સત્યવક્તા જૂઠું બોલતા ચર્ષાળ્ય છે, શાંતિ વ્યર્થાંતિ
બની રહે છે. આ લુન્ડાની મૃત્યુદંષ્ટિ છે. મૃત્યુ પ્રત્યે
જોવાની એમની આ રીત દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં
હોય તો મને ખબર નથી. સમાજશાસ્ત્રીઓ આવા
સંસ્કારને કઈ દૃષ્ટિએ જોતા હશે ?

‘ ભારત ૧૯૫૮ ’ પ્રદર્શન

આ ઓક્ટોબરની ૮મીએ પ્રધાન મંત્રીએ ‘ ભારત ૧૯૫૮ ’ના પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આ પ્રદર્શન નવી
દિલ્હીનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ બન્યું છે. હજારો લોકો આ પ્રદર્શનની રોજ મુલાકાત લે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પાદ
ભારતે સાધેલી ઔદ્યોગિક અને ટેકનોલોજિકલ પ્રગતિનું ત્યાં સુરેખ દર્શન થાય છે.

પાંચ મહિના કરતાં પણ એાછી સુદતમાં તૈયાર કરાયેલું આ પ્રદર્શન આ પ્રકારનું સૌથી પહેલું જ રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન
છે. તે ૧૨૩ એકર વિસ્તારમાં પ્રસરયેલું છે અને આર્થિક સમૃદ્ધિ, સામાજિક સુધારણા અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ
તરફની રાષ્ટ્રની આગેદૃશ્યનું એક વ્યાપક ચિત્ર ખૂબ દે છે.

આ પ્રદર્શનમાંના મંડપોમાંની સૌથી વિશાળ મંડપ હિંદુસ્તાન સ્ટીલ કંપનીની છે અને તે ૪૦,૦૦૦ ચોરસ ફૂટ
જગ્યા રોકે છે. સરકાર હસ્તક ચાલતી આ કંપની, રૂરકેશ, લીલાઈ અને દુર્ગાપુર ખાતેનાં વિશાળ કારખાનાંઓનું
કામ સંભાળે છે. રૂરકેશ અને લીલાઈનાં કારખાનાં લગભગ તૈયાર થઈ ચકાં છે. ત્યારે દુર્ગાપુર ખાતેનું કામ
અર્ધા ઉપરાંત પૂરું થવા આવ્યું છે.

આ પ્રદર્શનનાં વિશિષ્ટ આકર્ષણોમાંનું એક ‘ ઇન્ડિયન પેનોરમા પેલીલીયન ’ છે જે ક્રીકેટરોટ એન્ડ એડવન્-
ડાઇઝીંગ એન્ડ વીઝ્યુઅલ પબ્લિકસીટી, મિનિરટ્ટી એન્ડ ઇન્ફર્મેશન એન્ડ કોડકોર્સીંગ તરફથી બનું કરવામાં
આવેલ છે. ભારતની ભૂમિ, જનતા અને સંસ્કૃતિ તેમજ ભારતની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સિદ્ધિઓની તેમાં ભરો-
ભાર રજૂઆત કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન, સિદ્ધાંત, સંસ્કૃતિ, વાહનવ્યવહાર અને રેલવેએ સાધેલી પ્રગતિ
દર્શાવતાં અન્ય વિશાળ મંડપો પણ આવેલા છે.

ઉપરાંત બિન ‘ ભારત ૧૯૫૮ ’ પ્રદર્શનનું વિહંગમ દરમિયાન રજૂ કરે છે.

લુન્ડા જાતનો મૃત્યુસંસ્કાર : ૬૫

સારની ઘટમાળ કેવી વિચિત્ર છે ! ‘ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા’ કહીને સૌ કેઈ સંતોષ મેળવે છે. ઘર ઘરના જુદા પ્રશ્નો, કેઈને ઘેર એક કારણ હોય તો વળી બીજાને ઘેર બીજું નવું જ હોય. મનુષ્ય અવતાર મળવાને કારણે વિચારશક્તિ કેળવાઈ. પરંતુ માનવી માનવીનાં મન જુદાં. મનુષ્યના હાથની પાંચ આંગળીઓ સરળી નથી હોતી તો આ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો તફાવત. કયાંથી મેળ બમે તેમની વચ્ચે ! દરેક વ્યક્તિ પોતાના મનની માલિક છે. એ શા માટે બીજાની શુભાશી નીચે જીવે ? અને બીજા કુટુંબમાં કલેશનું વાતાવરણ બોવામાં આવે છે ત્યારે મનની માલિકી પણ દેખાતી નથી. પોતાની માલિકીનો અર્થ એવો તો ન જ કરાય કે જે કારણે એક નાનકડા કુટુંબમાં કુસંપ પેસે. નિષ્પાલસતાથી વૃત્તિને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો ?

આપણને વાપો કયાં આવે છે ? જક નાખી બેઠેલી કેટલીક રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ, આર્થિક ‘ભીંસ’ને કારણે ઊભા થતા નવા પ્રશ્નો, સહકારની લાવનાનો અભાવ, કેટલાંક કામ પ્રત્યે અણગમો હોવા છતાં જીવનની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા તેના વગર ચલાવી ન શકાય, કીર્તિની લોહપતા, સમાન્ય સમજનો અભાવ, કેળાદેખીથી થતી બરબાદી, ઈર્ષા, જતું કરવાની કે ચલાવી લેવાની ઓછી વૃત્તિ—આ બધાંમાંનાં કેઈપણ એક કારણસર જીવનમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એ સંઘર્ષને પહોંચી વળવાની તાકાત નથી રહી માનવીની જીવિને ઉપયોગ કેટલાંય કાર્યોમાં સુદર પરિણામ લાવે છે. એ જ માનવી ધારે તો શુભ પરિણામ લાવતાં વાર કેટલી ! કહેવાય છે કે ‘કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે ?’ કારણ કે તેનામાં આવડત છે, તાકાત છે, બધું સમજી શકે છે પણ માનવીનાં મન જુદાં. એટલે જ આજે આપણે એક વખત મનમાં બંધાઈ ગયેલો પૂર્વબદ્ધ પ્રયત્ન છતાં દૂર કરી શકતાં નથી.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતો અસંતોષ જીવનનો આનંદ શુભાવી બેસે છે. જીવનમાં કંઈ જ સાર દેખાતો નથી. જીવન અકારુ લાગે છે. પરાણે ઘસડાઈને જીવવાનું છે એમ કરીને દિવસો પસાર થાય છે. આનું વાતાવરણ કયાં સુધી સહેલું પડશે ? લાલેલાઓ પણ રૂઢિગત માન્યતાને વળગી રહે છે ત્યારે તો હાહ જ થાય છે.

સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો અસંતોષ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી અને ‘સંપ ત્યાં જંપ’ની લાવના કેળવવાથી ઘણા ફરક પડશે.

ભાઈબીજ એ કેવું સુંદર પર્વ! આખા વર્ષમાં આ એક જ દિવસ એવો આવે કે બહેન ભાઈને હકથી પોતાને ઘેર જમવા બોલાવે. ભાઈ-બહેનના આનંદનો પાર હોતો નથી. ભાઈને ઘેર બહેન તો વારંવાર બંધ પરંતુ ભાઈ તો વરસને વચ્ચે દિવસે જ બહેનની મહેમાનગતિ સ્વીકારે. આપણા સમાજની રૂઢિચુસ્ત માન્યતા—કે ભાઈ બહેનને ઘેર ન જમી શકે તે પણ તે દિવસ માટે છટ્ટી મેળવે છે.

પરંતુ મેં આ પર્વને દિવસે શું સાંભળ્યું...? મારે ત્યાં મારા ભાઈ જમનાર હતા, હું રસોઈ બનાવવામાં મશગૂલ હતી. ખૂબ જ ઉંસાહમાં આવી હું તૈયારી કરી રહી હતી ત્યાં મારી બેનપણી સચું આવી પહોંચી. સચું એન્યુએટ હતી. એણે બ્યારે બહુયું કે હું ભાઈ-એને જમાડવાની તૈયારી કરી રહી છું ત્યારે તે ખૂબ વિચારમાં પડી ગઈ. એને ખૂબ નવાઈ લાગી કે બહેનને ઘેર ભાઈ જમવા જ કેવી રીતે આવી શકે? એને ત્યાં એવો રિવાજ હતો કે ભાઈબીજને દિવસે પણ બહેનની માફક બહેન કુટુંબ સહિત ભાઈને ઘેર જમવા આવે. બે કે એને હું રિવાજ નહિ કહું પણ તહેવારની બિજવણી કરવી બેનએ તે બહેનને બોલાવી આનંદ લેતાં હતાં. મેં એને વિગતે સમજાવીને કહ્યું કે આ એક જ પ્રસંગ એવો છે કે બહેન આનંદથી ભાઈને સહકુટુંબ નોતરી શકે છે. પણ એનું રૂઢિચુસ્ત મન એ સ્વીકારવા તૈયાર

થયું નહિ. એક જ પ્રશ્ન જડની માફક આવ્યો : ‘પણ બહેનને ઘેર ભાઈથી જમવા જવાય જ કેમ?’ પિયરની વ્યક્તિઓથી બહેનને ઘેર પાણી પણ ન પીવાય એ જ ખ્યાલ એના મગજમાં રમતો હતો. મારી વાતને તે સ્વીકારવા તૈયાર ન થઈ. મને ખૂબ દુઃખ થયું કે હું એના મગજમાં આવા સુંદર પર્વનું હાઈ ઉતારી શકી નહિ. આપણી ભણેલી ગણેલી બહેનો પણ બે આ રીતે સંકુચિત માનસ ધરાવી આવી રૂઢ માન્યતાએને વળગી રહેશે તો ક્યારે વિશાળતા દાખવશે! હીકરી તો મા-બાપ-ભાઈ પાસેથી બધું લેવાને જ હકદાર. થોડું પણ આપવાની તેના દિલના કોઈ ખૂણે પણ ભરાઈ રહેલી ઇચ્છાનો વેગ દોડી જ કેમ શકે?

મને તો ખૂબ જ દુઃખ થયું. મારો આનંદ પણ થોડો ખૂંટવાઈ ગયો. હું એના વિચારમાં પડી ગઈ. આજે પણ આટલી ન્યુસ્ટપણે આવા રૂઢ નિયમોને બે વળગી રહે છે તે ભાવિ પ્રબને તો કેવી રીતે તેમાંથી મુક્ત કરી શકશે? ગમે તેટલું ભણાવે પણ સંસ્કાર વગર બધું જ નકામું છે. એટલી બધી વિચિત્ર માન્યતાઓથી એ મગજ રગ-દોળાયેલું હતું કે મારે એને નિરાશ કરીને જ મોકલવી પડી.

થોડા દિવસ પછી મારી એક બીજી બહેન-પણી પાસેથી મેં સાંભળ્યું તો સચુંએ તેને પણ ભાઈબીજ બનેલી બધી જ હકીકત આશ્ચર્યપૂર્વક જણાવી હતી. સચુંને બ્યારે

સારની ઘટમાળ કેવી વિચિત્ર છે ! ‘ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા’ કહીને સૌ કોઈ સંતોષ મેળવે છે. ઘર ઘરના જુદા પ્રશ્નો, કોઈને ઘેર એક કારણ હોય તો વળી બીજાને ઘેર બીજું નવું જ હોય. મનુષ્ય અવતાર મળવાને કારણે વિચારશક્તિ ઠેળવાઈ. પરંતુ માનવી માનવીનાં મન જુદાં. મનુષ્યના હાથની પાંચ આંગળીઓ સરખી નથી હોતી તો આ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો તફાવત. કયાંથી મેળ જાય તેમની વચ્ચે ! ફરક વ્યક્તિ પોતાના મનની માલિક છે. એ શા માટે બીજાની ચુલામી નીચે જાય ? અને બ્યારે કુટુંબમાં કલેશનું વાતાવરણ બેવામાં આવે છે ત્યારે મનની માલિકી પણ દેખાતી નથી. પોતાની માલિકીનો અર્થ એવો તો ન જ કરાય કે જે કારણે એક નાનકડા કુટુંબમાં કુસંપ પેસે. નિષ્પાદસતાથી વૃત્તિને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો ?

આપણને વાંધા કયાં આવે છે ? જડ નાખી જેટલી કેટલીક રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ, આર્થિક ‘ભીંસ’ને કારણે ઊભા થતા નવા પ્રશ્નો, સહકારની ભાવનાનો અભાવ, કેટલાંક કામ પ્રયે અણગમે હોવા છતાં જીવનની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા તેના વગર ચલાવી ન શકાય, કીર્તિની લોહપતા, સમાન્ય સમજનો અભાવ, દેખાદેખીથી થતી ખરબાદી, ઈર્ષા, જતું કરવાની કે ચલાવી લેવાની ઝાણી વૃત્તિ—આ બધાંમાંનાં કોઈપણ એક કારણસર જીવનમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એ સંઘર્ષને પહોંચી વળવાની તાકાત નથી રહી માનવીની ખુદિનો ઉપયોગ કેટલાંય કાર્યોમાં સુદર પરિણામ લાવે છે. એ જ માનવી ધારે તો શુભ પરિણામ લાવતાં વાર કેટલી ! કહેવાય છે કે ‘કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે ?’ કારણ કે તેનામાં આવડત છે, તાકાત છે, બધું સમજી શકે છે પણ માનવીનાં મન જુદાં. એટલે જ આજે આપણે એક વખત મનમા બંધાઈ ગયેલી પૂર્વશ્રદ્ધ પ્રયત્ન છતાં દૂર કરી શકતાં નથી.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતો અસંતોષ જીવનનો આનંદ શુભાવી બેસે છે. જીવનમાં કંઈ જ સાર દેખાતો નથી. જીવન અકારું લાગે છે. પરાણે ઘસડાઈને જીવવાનું છે એમ કરીને દિવસો પસાર થાય છે. આવું વાતાવરણ કયાં સુધી સહેલું પડશે ? લગ્નલાઓ પણ રૂઢિગત માન્યતાને વળગી રહે છે ત્યારે તો હલ જ થાય છે.

સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલી વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો અસંતોષ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી અને ‘સંપ ત્યાં જંપ’ની ભાવના ઠેળવવાથી ઘણા ફરક પડશે.

ભાઈબીજ એ કેવું સુંદર પર્વ! આખાય વર્ષમાં આ એક જ દિવસ. એવો આવે કે બહેન ભાઈને હકથી પોતાને ઘેર જમવા બોલાવે. ભાઈ-બહેનના આનંદનો પાર હોતો નથી. ભાઈને ઘેર બહેન તો વારંવાર બપુ પરંતુ ભાઈ તો વરસને વચ્ચે દિવસે જ બહેનની મહેમાનગતિ સ્વીકારે. આપણા સમાજની રૂઢિચુસ્ત માન્યતા—કે ભાઈ બહેનને ઘેર ન જમી શકે તે પણ તે દિવસ માટે છટી મેળવે છે.

પરંતુ મેં આ પર્વને દિવસે શું સાંભળ્યું...? મારે ત્યાં મારા ભાઈ જમનાર હતા, હું રસોઈ બનાવવામાં મશગૂલ હતી. ખૂબ જ ઉત્સાહમાં આવી હું તૈયારી કરી રહી હતી ત્યાં મારી બેનપણી સચું આવી પહોંચી. સચું બેનપણેટ હતી. એણે જ્યારે બપુનું કે હું ભાઈ એને જમાડવાની તૈયારી કરી રહી છું ત્યારે તે ખૂબ વિચારમાં પડી ગઈ. એને ખૂબ નવાઈ લાગી કે બહેનને ઘેર ભાઈ જમવા જ કેવી રીતે આવી શકે? એને ત્યાં એવો રિવાજ હતો કે ભાઈબીજને દિવસે પણ બહેનની માફક બહેન કુટુંબ સહિત ભાઈને ઘેર જમવા આવે. જો કે એને હું રિવાજ નહિ કહું પણ તહેવારની ભિન્નવણી કરવી જોઈએ તે બહેનને બોલાવી આનંદ લેતાં હતાં. મેં એને વિગતે સમજાવીને કહ્યું કે આ એક જ પ્રસંગ એવો છે કે બહેન આનંદથી ભાઈને સહકુટુંબ નોતરી શકે છે. પણ એનું રૂઢિચુસ્ત મન એ સ્વીકારવા તૈયાર

થયું નહિ. એક જ અથ્ર જઠની માફક ચાલ્યો : ‘પણ બહેનને ઘેર ભાઈથી જમવા જવાય જ કેમ?’ પિયરની વ્યક્તિઓથી બહેનને ઘેર પાણી પણ ન પીવાય એ જ ખ્યાલ એના મગજમાં રમતો હતો. મારી વાતને તે સ્વીકારવા તૈયાર ન થઈ. મને ખૂબ દુઃખ થયું કે હું એના મગજમાં આવા સુંદર પર્વનું હાઈ ભિતારી શકી નહિ. આપણી ભણેલી ગણેલી બહેનો પણ જો આ રીતે સંકેતિત માનસ ધરાવી આવી રૂઢ માન્યતાઓને વળગી રહેશે તો ક્યારે વિશાળતા દાખવશે! દીકરી તો મા-બાપ-ભાઈ પાસેથી બધું લેવાને જ હકદાર. થોડું પણ આપવાની તેના દિલના કોઈ ખૂણે પણ ભારાઈ રહેલી ઇચ્છાનો વેગ દોડી જ કેમ શકે?

મને તો ખૂબ જ દુઃખ થયું. મારે આનંદ પણ થોડો ઝૂંટવાઈ ગયો. હું એના વિચારમાં પડી ગઈ. આવે પણ આટલી ચુસ્તપણે આવા રૂઢ નિયમોને જે વળગી રહે છે તે ભાવિ પ્રજાને તો કેવી રીતે તેમાંથી સુક્ત કરી શકશે? ગમે તેટલું ભણાવો પણ સંસ્કાર વગર બધું જ નકાસું. છે. એટલી બધી વિચિત્ર માન્યતાઓથી એ મગજ રગ-દોળાયેલું હતું કે મારે એને નિરાશ કરીને જ મોકલવી પડી.

થોડા દિવસ પછી મારી એક ખીજ બહેન-પણી પાસેથી મેં સાંભળ્યું તો સચુંએ તેને પણ ભાઈબીજ બનેલી બધી જ હકીકત આશ્ચર્યપૂર્વક જણાવી હતી. સચુંને જ્યારે

એની પાસેથી પણ મારા જેવો જ જવાબ મળ્યો ત્યારે તે હઠાઈ ગઈ પણ એના મોં ઉપરના ભાવ ઉપરથી સમજાયું કે બહેનને ઘેર ભાઈ જન્મવા આવે તે તેને મિલકુલ ગરબું નથી.

દીકરીનાં વેચાણુ

સીતાના લગ્ન થયાને માંડ ત્રણ મહિના થયા ત્યાં તો ખૂમરાણુ મચવા માંડી કે સીતાને સાસરે તેના પતિ અને સાસુ ખૂબ ત્રાસ આપે છે. સીતાની વિધવા મા પોતાના ગામથી દોડી આવી. અડોશ પડોશમાં પૂછતાં કંઈ જાણ સમાચાર મળ્યા નહિ. પરંતુ એ ખબર પડી કે સીતા પૈસે ટકે સુખી છે. સીતાને કોઈ ત્રાસ હોય તેવું જણ્યું નથી.

સીતાનો પતિ દશરથ પૈસેટકે સુખી હતો. એની આવક સારી હતી. જ્યારે સીતાનો ભાઈ કંઈ ખાસ કમાતો નહિ. બહેનને પર-છાવીને પૈસા લેવાનો તેમનો ઇશિદો હતો અને ત્યાં દશરથ કબૂલ થયો એટલે લગ્ન વખતે ખારસો રૂપિયા આપીને દશરથ સીતાને પરણીને ઘેર આવ્યો.

દોઢેક મહિનો સાસરે રહીને સીતા પિયર ગઈ. થોડા દિવસ રહી અને દશરથ તેડવા આવ્યો એટલે એ જ—પૈસાની રાખાયણુ થાલી આ વખતે પણ દશરથ સીતાની માની પરિસ્થિતિ જાહેરને સોએક રૂપિયા આપ્યા અને સીતાને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો.

થોડા દિવસ પસાર થયા ને સીતાનો ભાઈ બેન-બેનેવીને મળવા આવ્યો. બેનેવીએ ખૂબ

સારો આપકાર આપ્યો. ઊઠતા ઊઠતા એ જ પૈસાની વાત આવી. દશરથ સમજી ગયો કે બહેનને મળવાને બહાને તે પૈસા લેવા જ આવ્યો છે. જો આ વખતે પોતે પૈસા આપશે તો આ તો રોજનું થઈ જશે. એટલે એણે સમજીને જ સાળાને ના પાડી દીધી. ‘આજે હું આપુ એટલે તમે તો પાછા થોડા દિવસ થાય ને કરી આવો. મેં તમને ઘણા પૈસા આપ્યા છે. હવે મારાથી તે નહિ બની શકે.’ મનમાં ધુંધવાયેલો ભાઈ કંઈપણ બોલ્યા વગર વિદાય થયો. સીતાને પિયરથી તેડાવવાનો એક કાગળ થોડા દિવસ પછી આવ્યો પણ દશરથે આ વખતે તેને મોકલવાની જોખમી ના પાડી દીધી.

સીતાની મા અને ભાઈને પૈસાની લાલચ લાગી હતી. આ રીતે છોકરીને વેચીને મળતા પૈસા ઉપર જ તેમનો નિભાવ હતો. સીતાને મળવા તેની મા આવી. દશરથ પણ સીતા ઉપર ગુસ્સે થયેલો હતો. આ જતની કનક-જતથી તે ક્યારેક સીતાને ધમકાવતો. સીતાની સાસુને તો હાથમાં વાત આવી પછી સીતાને કંઈ સંભળાવવાનું જાણી મૂકે! આમ સીતા ઉપરની પજવણી શરૂ થઈ. એની માને તેણે ઉપરછલ્લી વાત કરી. એટલે સીતાને પિયર લઈ જવા માટે તેણે વિનંતી કરી. દશરથ ન માન્યો અને સીતાના ભાઈએ દરિયાઈ નોંધાવી. સીતા તેના ભાઈને કે માને પણ પૂરી તપાસ કર્યા વગર ક્યાંથી સોંપાય!

પોલીસ તપાસ દરમિયાન જણાયું કે આ વેચાણુ કેસ છે અને જો છોકરી માને સોંપ-

કરીને, બાળકની કલ્પનાસક્તિ, બાળજીવનમાં રમકડાંની પસંદગીની અગત્યતા (જે વિષે બહુ ઓછા માણસ ખાસ ખ્યાન આપે છે) બાળકની શુદ્ધિ ને તેના વિકાસ, બાળકની અભ્યવન પદ્ધતિ, યાદશક્તિ, બાળકની રુચિ ને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેની આવશ્યકતા, બાળકનાં ભર્મિ-સંવેદનો ને એના ગ્રમા-અભ્યુગ્રમાતું સુંદર ખ્યાન લેખિકાએ રજૂ કર્યું છે.

બાળઉછેર વિષે માથાપોને કેટલાક મૂંઝવે એવા પ્રશ્નો બાળમનના અસાનને લીધે વધુ પડતી ચિંતા ઉત્પન્ન કરતા હોય છે અને વધુ કમનસીબ સ્થિતિ ત્યારે ઊભી થાય છે જ્યારે એના ઉકેલ તદ્દન અણધાર અને અમાનસશાસ્ત્રીય રીતે આજીવનો સર્ગ પ્રવાસ કરવામાં આવે છે; જેમકે, માથાપના પ્રથમ બાળકને જરૂર કરતાં વધુ ખ્યાન મળ્યું હોય છે ને તેથી બીજા બાળકનું ધરમાં આગમન થાય ત્યારે શરૂઆતના થોડાક મહિના એની અવગણના થઈ રહી છે અને કુટુંબમંથી એનું રથાન બહુ થયું છે એવું એ પ્રથમ સંતાનને લાગતું હોય છે. આથી એનામાં નવાગંતુક પ્રત્યે થોડી ઈર્ષ્યા ઉપજતી હોય છે અને સાથે સાથે એની નિશ્ચિંતા (Security) પણ થોડી નેબમાય છે. નાનાં બાળકો વાણી દ્વારા આવી જુદી જુદી જાતની ચિંતાઓ વ્યક્ત નથી કરી શકતાં ત્યારે એમના વર્તનમાં એ જાણે-અજાણે વ્યક્ત થયા વગર નથી રહેતી. અંગ્રેજો ચૂસતાં, જૂડું મોલતાં, સામાજિક ગુનાહિત મન ધરાવતાં કે નખ કરતાં બાળકો કાર્મિક અંશે એ કિંપાઓ દ્વારા આત્મસંતોષ કે મોં દ્વારા આનંદ દાંડવાનો પ્રવાસ કરતા હોય છે, તોતકું બોલનારાં મોઝા લાગનાં બાળકો લાગણીનો બોલો એહો કરવા મથતાં હોય છે. જરાક સરખી અસવામતી બાળકના મનમાં પ્રવેશતાં એ ખૂબ ચોખ્ખી રેલાવાળું હોવા છતાં પથારીમાં પેશાબ કરી નખ છે. આવા અને બીજા અનેક પ્રશ્નોની માનસશાસ્ત્રીય છણાવટ ને એના ઉકેલ ડૉ. લીલાબહેને આપીને અક્ષરશાલ ધરાવતાં માથાપો માટે સારી એવી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

આખા પુસ્તકના વાચન દરમિયાન જે સૌથી વધુ ધ્યાન જેવે તેરી કેઈ વસ્તુ હોય તે એ સ્પષ્ટ વિવરને આવી લેતી વિવિધ સામગ્રીની ચોખ્ખાપદ્ધતા બીજા એક પ્રશ્નનીય હકીકત એ છે કે પુસ્તકમાં માત્ર વિદ્યાને સ્થાપિત સિદ્ધાંતોની લૂપી ચર્ચા નથી, એમાં માત્ર વિદ્યા નથી પણ એમણે આપો ભણાવી રાખીને બાળવર્તનને અરબોકર્યું છે, તપાસ્યું છે ને સિદ્ધાંતને કસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસંગોચિત્ત છર્મીઓ આપીને પુસ્તકને શોભાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખિકાએ પોતે આ ગ્રંથ નૌસિક હોવાનો દાવો નથી કર્યો એ જ જાતારી આપે છે કે એમણે વિદેશી લાખાનાં પુસ્તકોની અસર તો જ આ પુસ્તકનું સર્જન કર્યું છે. એ જ રીતે જે પરદેશી પદ્ધતિ અનુસરીને પુસ્તકને અતિ અનુક્રમચિહ્ન (Index) જેવું કાર્મિક આધુ હોત તે સામાન્ય વાચક તથા વિદ્યાર્થીવર્ગને સહેજ અનુકૂળતા રહેત. આ પુસ્તકમાં એક જ જાડું મોટી ખાતી—જે પળે પળે અખંડ ખૂંચે છે—અંગ્રેજ પારિલાખિત શબ્દોની મોટી જોડણી અને ગુજરાતી લાખાના લખાણમાં પણ લાખામતી અસંખ્ય જુવેનો છે. બીજા આદર્શમાં એ જરા સુધારી લેવાશે એવી આશા રાખીએ ?

અંગ્રેજ અને સાંસ્કૃતિક સ્વરાજ :

[લે. મગનલાઈ પ્ર. દેસાઈ. પ્ર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૨. ૨. ૦/૩૭]

હિન્દુસ્તાન આઝાદ થયું પછી આપણા નેતાઓ સમક્ષ ઉકેલ માટે આવી પડેલા અનેક પ્રશ્નોમાં શિક્ષણનો પ્રશ્ન મોખરે છે. દુઃખદ ઘટના એ છે કે આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે જેટલા હબરદા અત્યાર સુધી વળ્યા છે એટલા બીજા કેઈ ક્ષેત્રમાં નેવામાં નથી આવતા. શિક્ષણમાં પ્રયોગોને રથાન છે ને હેલું જોઈએ એ વાત ખરી પણ જે જાતના અધકથરા પ્રયોગો આપણા દેશમાં થયા છે અને વારંવાર અવ્યાસક્રમ ને પદ્ધતિ બદલવામાં આવ્યાં છે એને લીધે બાળકોનો માનસિક વિકાસ જરૂર અવરોધાયો છે.

સામાન્ય રીતે શિક્ષણમાં વડી સરકારની દખલ આ ક્ષેત્રમાં જોટલી ઓછી હોય તો વધુ આદર્શ રિયલિ ગણાય અને પ્રાન્તીય સરકારને જ શિક્ષણને લગતા નિયંત્રો લેવાની સત્તા હોય એ ધ્વજનીય છે. આપણે ત્યાં બંધારણીય સુધારા દ્વારા અંગ્રેજી ભાષાને વહેલામાં વહેલી તકે ખસેડીને હિન્દી તથા બીજી ભારતીય ભાષાઓને વિકસાવવાનો જે આંધળો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે એક કમનસીબ ઘટના છે.

આ પુસ્તકમાં શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ બંધારણીય સુધારા, શૈક્ષણિક દિશાસૂત્રી ને યોજનાઓ વગેરેની ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. લેખકે શિક્ષણમાં ભાષાશિક્ષણ વિષે લંગાણપૂર્વકની ચર્ચા કરી છે. આજેના પર વધારેપરતી ભાષાઓ ન લદાય અને કઈ ભાષા પ્રથમ શીખવવી જોઈએ—એ વિષે એમણે ૨૧૫ કદેસા વિચાર્યા. સાથે જૅટલે 'અંશ સંમત થવું' એ પ્રશ્ન છે. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય એ હિતકર જરૂર છે, રાષ્ટ્રભાષા ફરજિયાત શીખવવી જોઈએ અને અંગ્રેજી ઉપસાં ધોરણોમાં બીજી ભાષા તરીકે શીખવવી જોઈએ એમ જૅટલાક સ્વીકારે છે. પ્રશ્ન માત્ર માતૃભાષાને ઉત્તેજન આપ્યા વગર બચવા એ જૂના માધ્યમનું સ્થાન લઈ શકે તેટલી યોગ્ય ભાષા અને એવી રીતે સાહિત્યસમૃદ્ધિની કક્ષાએ પહોંચાડવા વગર અંગ્રેજીને ખોટી રીતે ધક્કા મારીને કાઢવાનું પૂર્વગ્રહી વલણ ધ્વજનીય પણ નથી જ.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજી બહુનાર નજીવી લઘુમતિ (Microscopic minority) ધરાવે છે એ સાબિત કરવા માટે લેખકે આંકડાનો આશ્રય લઈને પોતાની ફલીલને સમર્થન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ લેખક એ જૂહી નમ્ય છે કે હાલે આપણા જૂના શાસનકારો તરફથી મળેલી એ ભાષા હોય, પણ એ ભાષા અત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાના સિંહાસન પર બિરાજે છે. દુનિયાના દેશો વચ્ચેનાં સંસ્કૃતિક અંતર ઘટતું નમ્ય છે અને હિંદને પણ

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને વલણસતી રાષ્ટ્રીને પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું છે એવે વખતે પૂર્વગ્રહી, સંકુચિત અને તાટસ્થરોદિત વલણ અખત્યાર કરીને એનો પ્રચાર કરવો એ સારી નીતિ તો નથી જ.

અરણ્યકાંડ : ટિલ્કિંધાકાંડ : સુન્દરકાંડ :

[લે. હંસા મહેતા. પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ, ૨. મૂલ્ય અનુક્રમે રૂ. ૪/-, ૩/૫૦, ૩/૫૦]

વાસ્તવિક રામાયણના પહેલા ભૈ કાંડને સમશ્લોકી સરળ અનુવાદ આપણને હંસાબેને આપ્યા પછી તે પછીના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં કાંડો અરણ્યકાંડ, ટિલ્કિંધાકાંડ અને સુન્દરકાંડ નામથી પ્રગટ થાય છે તે ગુજરાતી સાહિત્યને મહામૂલી બેટ છે. શ્રી હંસાબેનની ફાવટ તો હવે જણીતી જ છે. સમશ્લોકી અનુવાદ કરવાનું તેમનું પસંદ કરેલું વાસ્તવિક રામાયણનું આ વિશાળ કલક તેમને પૂરતું ક્ષેત્ર પણ આપી શકેલ છે. હિંદોમાં ટુલસી રામાયણ જોટલી લોકપ્રિય છે તેટલા, સંસ્કૃત ન જાણનાર ગુજરાતીઓને આ સમશ્લોકી અનુવાદો ઉપ-યોગી નીવડશે તો લાવેલી મહેનત સફળ થઈ ગણાશે.

ગૂણ સંસ્કૃતનો સમશ્લોકી અનુવાદ હોવાથી તેમાં સાદો ભાષાનું પ્રમાણ ઓછું છે છતાં કોઈપણ વાચકને અને રામાયણનો આસ્વાદ લેવા ધ્વજનારને પુસ્તકો સમજવાં, કે વિચારવાં અધરાર થઈ પડે તેવાં તો નથી જ. રામાયણનો મહામૂલો આસ્વાદ જાણે અસલ સ્વરૂપે જ લેતા હોઈએ તેવા સુંદર અનુવાદો આપીને શ્રી હંસાબેન મહેતાએ ગુજરાતી સાહિત્યની મહામૂલી સેવા બજવી છે. તેમની આવી ધગશ, ધીરજ અને શંકિતનો સદ્ગુણોગ કરવાની દૃષ્ટિ આપણા બધાં ઓઠાં લેખકોમાં વરતાય છે એટલે સહેજે લેખિકા અશિન-દનાં અધિકારી બની શકે છે.

ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવન અને સમકાલીન જીવન :

[લે. કાન્તિલાલ જી. પંડ્યા. પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ, ૨. રૂ. ૦/૫૦]

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું

સંજ્ઞાના રાહ : ૭૩

સાલવારી છવન, લાંબી દારમાળા રૂપે દ્વંદ્વોક્ષમાં પ્રસંગોના ઉદ્દેશ કરીને જ સાહિત્યના અભ્યાસુઓ માટે આપણને તૈયાર કરીને આપવા માટે લેખકનું ખરેખર ગુજરાત ત્રણી બન્યું છે. ગોવર્ધન યુગ એ આપણા સાહિત્યનો પડિત યુગ છે. પડિત યુગ સાથે સંકળાએલા અનેક સાહિત્યકારો અને વિશ્વમાન્ય વ્યક્તિઓના ઉદ્દેશ પછી સાથે સાથે આવી જાય છે જેનાથી આપણને સરખામણી કરવી પછી ઠીક રાવે. આવી ઉપયોગી પુસ્તિકા દરેકને મદદરૂપ થશે, સાહિત્યના અભ્યાસુ અને વિદ્યાર્થીઓને તો ખાસ.

મહાત્માજીની છાયામાં :

[લે. ધનસ્થામદાસ બિરલા. અનુ. મણિભાઈ ઇ દેસાઈ. પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. ર. ૩/-]

‘આપુ’ નામનું પ્રથમ પુસ્તક ગાંધીજી વિષે લખીને શ્રી ધનસ્થામદાસ બિરલા જે રીતે ગાંધીજીના ચુસ્ત ભક્ત તરીકે જાણીતા થયા છે તે જ લેખકનું આ નવું પુસ્તક ઐતિહાસિક અને હસ્તાવેશી હકીકતો લઈને આવે છે તે ગાંધી સાહિત્ય માટે એક મોટું ભંડોળ પછી ગણાય. ગાંધીજી વિષે કેટલીય જથ્થાપેસી નહિ એવી વાતો, એવા પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં પહેલી જ વાર જાહેરમાં આવે છે.

મુખ્યત્વે ગાંધીજીને લખેલા લેખકના પત્રો અને તેના ઉત્તર રૂપે ગાંધીજીએ જાતે લખેલા કે મહાદેવભાઈ પાસે લખાવેલા પત્રોથી સમૃદ્ધ બનેલું આ પુસ્તક અથેતિ એવું તો ભારે આકર્ષણ અને વાંચવાની પકડ રાખે છે કે તે રસપ્રવાહમાં ખેંચાતાં ક્યારે પુસ્તક પૂરું થાય છે તેનીય ખબર નથી પડતી.

‘આપણું ભાવિ, આપણા સામર્થ્ય’, આપણી સચ્ચાઈ, આપણી હિંમત, આપણી દૃઢતા, આપણી ખંત અને આપણું શિસ્ત પર અનલંબે છે’ એ ગાંધીવાણી આપણે આજે સાવ વીસારે પાડી દીધા છે એમ કહો શકાય એવું વિચારતું દેવાળું આજે કેટલીક વ્યક્તિઓ કાઠી બેઠી છે ત્યારે તેમને આવા સાહિત્યની સાચી

છાયા પાડવાની જરૂર છે. રાજેન્દ્રપ્રાસુના આદિવચન સાથેનું આ પુસ્તક આપણા ગાંધીસાહિત્યમાં મદદરૂપે ઉમેરો કરે છે. ખૂબ જ વખણાયેલું બિરલાજીનું ‘આપુ’ જેટલું જ મદદરૂપનું આ પુસ્તક પછી હોઈને તેને ગુજરાતી વાચકો માટે લઘ્ય બનાવીને નવજીવન સંસ્થાએ પ્રજ્ઞની—ખાસ કરીને ગુજરાતી પ્રજ્ઞની તો સાચી સેવા પછી કરી છે અને નવી તાજગી મેળવવાની ચીમકી પછી આપી છે.

વર્તમાન રાજકારણના વિદ્યાર્થીઓને અને અભ્યાસુઓને અને સરભોગ્ય સાહિત્યને ખારીકાધી રસદંવા દેવાએલાંઓ માટેનું આ સમૃદ્ધ પુસ્તક તેની આજીર મદદ પછી પૂરવાર કરે જ છે તે વિષે બે મત છે જ નહિ. અત્યારે પ્રગટ થતા ધોષાધોષી છીછલા સાહિત્યમાં આવા જરૂરી, ઉપયોગી, વિચારપૂર્ણ પુસ્તકની જે કમીના દેખાય છે તેમાં આ પુસ્તક પોતાની આગવી સિદ્ધિ સાથે પ્રેક્ષા પામે છે ત્યારે એને આવકારતા સહેજે તપ્તિનો એડકાર આવે જ. દરેક વાંચી શકનાર વ્યક્તિને આ પુસ્તક વાંચવાની ભાષામણી કંઈ વિના રહેવાય નહિ તેવું આ પુસ્તક છે.

મધ્યયુગની સાધનાધારા :

[લે. કિતિમોહન સેન. અનુ. જયંતીલાલ આચાર્ય. પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ. ર. ૨/-]

ઈ. સ. ૧૮૨૬માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ત્રિચંદ્રારત્ન શાંતિનિકેતનના વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી કિતિમોહન સેને મધ્યયુગની સાધના અને તેના સાધકોનો અભ્યાસ નીચોડે બે વ્યાખ્યાનો રૂપે આપ્યો તે બન્ને વ્યાખ્યાનો આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી અનવાદ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. આપણી સંસ્કૃતિ અને ધર્મભવનાને જાનપ્રેમ કરતાં આ બે વ્યાખ્યાનોની શ્રુતિકા કવિવર રવિગુણજી લખી છે. તેમાં તેઓ કહે છે : ‘ભારતની સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં સાધનાનો જે સ્થાનવિક શક્તિ અંતર્નિહિત છે તેને કિતિનાથજીએ આ રચનામાં બહાર આણી છે. આ પ્રકાશની અભિવ્યક્તિનો જે ધારા આંતર અને બાહ્ય બાધાઓમાંથી પસાર થતી

વહી આવી છે તેની એક પ્રકારની રૂપરેખા આ અંશમાં
જોવા મળે છે. '

મધ્યયુગના અભ્યાસુઓ માટે અને આપણા ધાર્મિક
ઈતિહાસમાં રસ લેતા વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને
ધર્મપુરુષો માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા આ નાનકડા
છતા અભ્યાસુ અંગ છે.

મધુસંસ્થ :

[લે. કાકા કાલેલકર. સંપાદક : કનુભાઈ વોરા.
મ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ, ર. રૂ. ૪/૫૦.]

શુદ્ધરતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં લખા-
ણોનો ઠીક કઢી શકાય તેવા ઉમેરો ■ એ તો બાણીતું
જ છે. તેમનાં જુદાં જુદાં લખાણોમાંથી સ્વતંત્ર રીતે
વાંચી શકાય તેવી કડિકાઓ-ગદ્યબંધોનો વિષયવાર
સંગ્રહ આ ચૂંટેલા સંગ્રહમાં વ્યવસ્થિત રીતે સાંપડે
છે તે એક જરૂરી ગણાય તેવું કાર્ય છે. કાકાસાહેબે

અનેક વિષયો ઉપર અનેક વેળાએ જુદી જુદી રીતે
લખ્યું છે. તેમના વિપુલ સાહિત્યનાં પુરતકા પશુ ઠીક
પ્રમાણમાં પ્રગટ થયેલાં છે. તેમની કલામની સરળ
પ્રવાહિતા, વિષયની સીધી સાદી છણાવટ અને વિશા-
રની સચોટ રજુઆત દરેકને જયો જાય તેવી છે.

જીવન, સાહિત્ય, કેળવણી, કળા, તત્ત્વચર્ચા, સામાજિક
પ્રશ્નો, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પ્રવાસવર્ણન, પ્રાસંગિક અને
પ્રકીર્ણ જેવા દસ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા આ પુરતક-
માંના કાકાસાહેબના વિચારો તેમના સમગ્ર સર્જનમાંથી
સંપાદકની નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ પસંદ કરીને મૂક્યા છે.
કાકાસાહેબે પશુ આ દરેક લખાણને જોઈ જવાની
જરૂર લાગે ત્યાં હેતુકાર કરવાની પશુ મહેનત લીધી
છે તે આ પુરતકના મૂલ્યમાં વધારો કરે છે.

સાર પ્રસંગે ભેટ આપવા જેવું આ પુરતક થયું તો
છે જ, ઉપરાંત અભ્યાસને હરધરી ઉપયોગમાં આવે
તેવું પ્રકાશન કરીને પ્રકાશક પશુ ધન્યવાદના અધિકારી
બન્યા છે.

★

સાહ્યાર. પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ : શિવાભાઈ ગો. પટેલ. પાનાં ૧૪૬. રૂ. ૧/૫૦ ઈસપ અને તેની
વાતો-૪ : મગનભાઈ મ. દેસાઈ. પાનાં ૫૬. રૂ. ૦/૫૦ બોધક કહાનિયાં (હિંદી) : મુકુલભાઈ કલાધી
અનુ. અંબાશંકર નાગર. પાનાં ૧૧૨. રૂ. ૦/૮૫—ત્રણેયના પ્રકાશક : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૪.
જમા ઉધાર : આદ્યેર મેકે. રૂપાંતર : ભ. હો. જીખણવાળા. પાનાં ૬૭. રૂ. ૨/- ઈન્ડિયન નેશનલ ટ્રિબ્યુન,
મુંબઈ, ૧. સર્વોદય વિજ્ઞાન : સંપાદક : ભોગીલાલ માંધી. પાનાં ૩૩૬. રૂ. ૩/૫૦ ચેતન પ્રકાશન ગૃહ,
વડોદરા. દિવાને-માણિક : ડો. માણિક મહેતા. પાનાં ૩૬૨. રૂ. ૭/- સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, મુંબઈ,
૨૬. સૌરાષ્ટ્રની પછાત કોઓ (ભા. બીબે) : પાનાં ૫૭૬. રૂ. ૧૦/- સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડ, રાજકોટ.
સભાસંચાલન : ડી. કે. કુટે. પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦ અંગ્રેજી જશે તો શું થશે ? : ત્રીણલાલ દેસાઈ.
પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦—બંનેના પ્રકાશક : પરિચય પુસ્તિકા પ્રગતિ, મુંબઈ, ૧. સંસ્કારરેખા : ધૂમકેતુ.
પાનાં ૨૬૪. ૩/- ધર્મમુદ્ર : અનુ. હસિત બૂચ. પાનાં ૬૫. રૂ. ૦/૭૫—બંનેના પ્રકાશક : પુસ્તકાલય
મંડળ, વડોદરા. એર તો પીંચાં છે બાણી બાણી (ભા. બીબે) : ' દર્શક '. પાનાં ૩૦૨. રૂ. ૪/- સર્વોદય
સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિં., સજોસરા. ઉપનિષદ્ કથાઓ : ધૂમકેતુ. પાનાં ૧૬૬. રૂ. ૩/- અતિમ
આલિંગન : ગદ્યાભાઈ પટેલ. પાનાં ૩૦૦. રૂ. ૪/૫૦. દિલ્હિસ્થાવનાં ગ્રામી : વિનોદિની નીલકંઠ.
પાનાં ૨૮૬. રૂ. ૪/૫૦. સાહિત્યનિકષ : અનંતરાય મ. સવળા. પાનાં ૨૭૦. રૂ. ૪/૨૫—ચારેયના
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ, ૧.

‘ ભારતી ’ની નવી સુંદર નવલકથાઓ.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલકૃત	જનમટીપ	૩૦૫૦	નીરુ દેસાઈ અનુવાદિત
નવું લોહી ૫૦૦૦	તરણા એથે કુચર	૪૦૮૦	સિદ્ધાર્થ ૨૦૫૦
ના છૂટકે ૮૦૭૫	કાળજી કોટડી	૩૦૫૦	શ્રી ઉમાકાન્તકૃત
ફરીરો ૨૦૫૦	કુઃખનાં પોટલાં	૧૦૫૦	સુધુભણા ૧૬૭૫
માનવીની સવાઈ ૬૦૦૦	૨૫ સાને ગુરુજીકૃત		શ્રી રમણીક પટેલકૃત
મળેલા છવ ૪૦૭૫	આસ્તિક	૩૦૦૦	અધીનાં એધાણ ૩૦૦૦
બીરુ સાથી ૫૦૦૦	પુનર્જન્મ	૩૦૦૦	શ્રી ભૂપત વડોદરિયાકૃત
વળામણાં ૨૦૫૦	સોન્યામારુતિ ૧	૩૦૨૫	અધૂરાં તપ ૪૦૫૦
સુરભિ ૪૦૫૦	ક્રાન્તિ	૫૦૫૦	શ્રી ભગવતીકૃમાર શામિકૃત
પાછવે આરણે ૨૦૫૦	મેના	૩૦૦૦	આરતી અને અગારા ૪૦૫૦
શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહકૃત	શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલકૃત		શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટકૃત
ધર્મભગિની ૫૨૫	અતિમ આલિમન	૪૦૫૦	ડોક્ટર નરેન્દ્ર ૩૦૦૦
હેયાની ધાપણ ૩૦૦૦	આત્રમજરી	૩૦૭૫	શ્રી ચંદુલાલ જે. વ્યાસકૃત
અવંતીનાથ ૫૦૫૦	વનની વાટે	૪૫૦	રાત્રિનું રહસ્ય ૩૦૦૦
સિંધ, તારાં શૌર્યનાં	દિલાવરી	૨૦૨૫	શ્રી પ્રબોધ સન્યાસકૃત
સંભારણાં ૪૦૦૦	શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યકૃત		યમુના ૧૦૭૫
શ્પમતી ૫૦૫૦	મંગલસૂત્ર	૫૦૫૦	અમેરુભાંથી અનુવાદિત
વિલેચના ૫૦૫૦	બાણુભાઈ વેઘકૃત		અઢંકાર ૩૦૫૦
ભોજો એકૃત ૧૦૦૦	નંદનાથ	૩૦૭૫	રીરાશીમા ૧૦૭૫
શ્રી ઈશ્વર પેટલીકશકૃત	ઉપમા	૫૦૦૦	પશુરાભ્ય ૧૦૭૫
લખ્યા લેખ ૪૦૦૦	શ્રી જયમલ્લ પરમારકૃત		કોટાની વાડ ૩૦૦૦
પખાનો મેળો અને	અણખૂટ ધારા ૪૦૫૦		અજળ દેશ ૨૦૫૦
પાતાળ કૂવો ૫૦૫૦	શ્રી રા. ના. પાઠકકૃત		ધરને ખાજે ૪૦૦૦
કલ્પવૃક્ષ ૬૦૦૦	જગતનો તાત ૫૦૨૫		
મારી દેવાસગડો ૫૦૦૦	શ્રી ‘વિશ્વગિત’કૃત		
ધરતીનો અવતાર ૨૦૫૦	મંગલવાત્રા ૪૦૨૫		
કળિયુગ ૬૦૦૦	કોનો વિજય ૪૦૫૦		
મધવાળ ૩૦૫૦			
આશાપૂખી ૭૦૫૦			
ભવસાગર ૪૦૦૦			

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરાડ : ફોનો-૮૮૩ સિબ : અમદાવાદ, ૧

છાપિ-નવરચના : ડિસેમ્બર ૧૯૫૮

આ પ્રગલ્ભતાદિને ‘પદ્મશ્રી’ તરીકે બહાર કરાયેલાને રહમી ઓકટોબરે ચંદ્રક અપાયો. પહેલી હરોળમાં કામેથી : (૧) ‘પદ્મશ્રી’ ચંદ્રક (૨) સત્યજીત રાય (ફિલ્મ ડિરેક્ટર) (૩) શંભુ મહારાજ (નૃત્ય કલ્પક) (૪) ડૉ. એન. પાર્થસારથી (વિજ્ઞાનિક) એલ. એ. રામદાસ (વિજ્ઞાનિક). બીજી : (૧) એમ સત્યનારાયણ (૨) આર. એસ. મુખમલક્ષ્મી (સામાજિક કાર્યકર) (૩) કૃષિમા ઈન્દ્રમાર્ધલ (સામાજિક કાર્યકર) (૪) દેવીકારણી (ફિલ્મ કળાકાર) (૫) નરગીસ (ફિલ્મ કળાકાર). ત્રીજી : (૧) દેવકીકુમાર બોઝ (ફિલ્મ ગાયક) (૨) એમ. ટી. વ્યાસ (કેળવણીકાર) (૩) કે. સિંઘ ‘બાણુ’ (ખેલાડી) (૪) ડૉ. બી. પી. પાલ (વિજ્ઞાનિક) (૫) સરદાર બલવંતસિંઘ પુરી. ચોથી : (૧) રામચંદ્ર વર્મા (હિંદી લેખક) (૨) ડૉ. એ. નાગરાજ રાય (૩) રામસિંઘ (૪) એકામ્બરનાથ (અભરચરખાના શોધક) (૫) ડૉ. બી. આર. નીઝાવન (વિજ્ઞાનિક).

સાહિત્યનિષ્ઠ

અર્જુનચરિત્ર

લેખક

શ્રી. અનંતરાય મ.

‘સરકૃતિ’માના તમારા
 (‘સહૃદયધર્મ’) માટે તમને અભિ-
 નંદન આપુ છું. ‘રિવેચન’
 ત્વની જામિયા ૨૫૪ કરી શુ-
 રાતી વિવેચનની સુમાને
 કરી, તમે માહિત્યરસિમાને
 મુચ્ચન કર્યું છે. તમારા
 મુદ્દર શૈલીને ગુણ્ય છે જે
 સ્વજા રીતે ‘અનંકા’ના વધ
 પ્રવેશકમા જોવેલો જેને
 ડાઈપથ્ય કૃતિ ‘ગદ્ય’નામને લા-
 જને અને રસરસતા, વિ-
 રતા, અનાકુલતા જણાવ-
 ખીજી, અનેક વીમતો, મહિ-
 તમે સામટી આગરી છો છો
 તેમા વિધ્યની વ્યા
 prehensiveness અને તે
 જાણ આવે છે, તમારા ‘સાહિ-
 રિવેક’મા પથ્ય વિદતાના
 યના અને રચનાના એ જ
 નેહ છુ વિશાળ પદ, દિ.
 નિર્મળતા તે અનુદેશકર ને
 લલિત પ્રવાહવાળી વાણી

—વિષ્ણુ પ્રસાદ

[એક પત્રમાં]

આપની નકલ માટે

પ્રાકૃતિક પ્રદેશને આમામના દક્ષિણ ભાગથી જુદી પાડતી હિમાલયની ગિરિમાળાના એક ભાગ તરીકે આવેલા ગારો પ્રદેશની જાળેજા નદીમા માછલા પકડાડી ગારો સ્ત્રીઓ આ દૃશ્ય છે ગારો પ્રદેશનું નામ એ પ્રદેશમા વસતી ગારો નામની ખરાબ પહાડી આદી વાસી ભત્તિ પરથી પડ્યું છે. સદીઓ સુધી આ પ્રદેશ ભારતથી સંપૂર્ણપણે વિખૂટે પડેલા રહ્યો હતો પરંતુ હવે આ સ્થિતિનો અંત આવ્યો છે અને દૂર દૂરના પ્રદેશમા સામૃદ્ધિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારો વિસ્તરી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં નવાં પુસ્તકો

સાહિત્યનિક્ષ : લેખક : પ્રો. શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ

શુભરાતના જાણીતા વિવેચકનો તદ્દન નવો જ વિવેચન-સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૨૫ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

દિલ્લિશ્યાંવનાં ઝોતી : લેખક : શ્રી વિનોદિની નીલકંઠ

જાણીતા સ્ત્રી-લેખિકાની તદ્દન નવી જ વાર્તાઓનો વૈવિધ્યવર્તો સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

ઉપનિષદ્ કથાઓ : લેખક : શ્રી 'ધૂમકેતુ'

બહુ ખ્યાત થયેલા પુસ્તકની સુધારા-વધારા સાથેની સંવર્ધિત નવી આવૃત્તિ

[મૂલ્ય : રૂ. ૩/- રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫]

પન્નાલાલની ઐઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

જાણીતા વાર્તાકારની ઐઠ વાર્તાઓનો વિદ્વાન વિવેચક શ્રી અ. મ. રાવળના પ્રવેશક સાથેનો સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

મરિયાની ઐઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી સુનીલાલ મરિયા

શ્રી નગીનદાસ પાંડેજીની પ્રેરતાંવના સાથેના ઐઠ વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

અમર-પ્રેમી : લેખક : શ્રી ગણાભાઈ પટેલ

આદિકાવાસી બેરિસ્ટર-લેખકની કૌતુકપ્રધાન વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ.

[મૂલ્ય રૂ. ૩/૭૫ રજિ. પો. રૂ. ૧/]

અતિથિ આલિંગન : લેખક : શ્રી ગણાભાઈ પટેલ.

આદિકાવાસી બેરિસ્ટર-લેખકની પ્રગટ થયેલી નવી સળંગ નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

સિદ્ધાર્થ : લેખક : શ્રી હરમાન હેસ.

શ્રી નીરુ દેસાઈ અનુવાદિત જાણીતી તદ્દન નવી જ પ્રગટ થયેલી નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૨/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫-]

રોગ અને આસન : લે. ડૉ. ભૂપતરાય મો. દવે : ડૉ. શંકરલાલ મો. દવે.

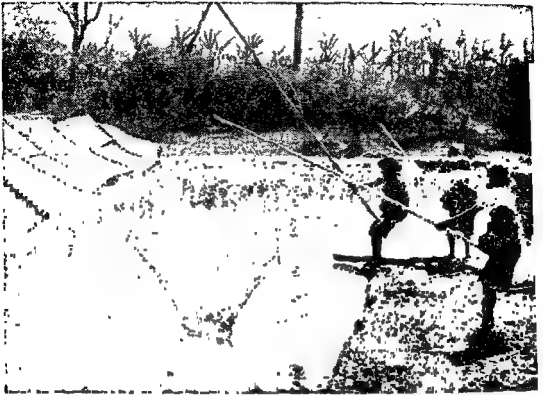
લઘુ વખતથી અપ્રાપ્ય થયેલા પુસ્તકની પ્રગટ થયેલી નવી આવૃત્તિ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૩/૨૫ રજિ. પો. ૦/૭૫]

—: બીજાં દરેક શુભશર્તી પુસ્તકો અને વિગતવાર સૂચિપત્ર માટે લખો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાચલેટ) લિમિટેડ ૬૪, આંધીગેડ ફર્નિ-હોલ બિજા અમદાવાદ, ૧

ઝાંખિ-નવરચના જાન્યુઆરી ૧૯૮૮

પ્રાચીનપુરાના ખીલ પ્રદેશને આત્માત્મા દક્ષિણ ભાગથી બુદી ચાડતી હિમાલયની ગિરિમાળાના એક ભાગ તરીકે આવેલા ગારો પ્રદેશની ગાળેજ નદીમા માછલા પકડછી ગારો સીએવુ આ દ્રશ્ય છે ગારો પ્રદેશનુ નામ એ પ્રદેશમા વસતી ગારો નામની ખડતલ પહાડી આદી વાસી જાતિ પરથી પડયું છે સદીઓ સુધી આ પ્રદેશ ભારતથી સંપૂર્ણપણે વિખૂટો પડેલો રહ્યો હતો. પરંતુ હવે આ સ્થિતિને અંત આવ્યો છે અને દર દરના પ્રદેશમા સામૂહિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારો વિસ્તરી રહ્યા છે.

તાબેતરમાં પ્રગટ થયેલાં નવાં પુસ્તકો

સાહિત્યનિક્ષ : લેખક : ડૉ. શ્રી અનંતરાય ગં. રાવળ

ગુજરાતના બાણીતા વિવેચકનો તદ્દન નવો જ વિવેચન-સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૨૫ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

દિલદરિયાંવનાં માંતી : લેખિકા : શ્રી વિનોદિની નીલકંઠ

બાણીતા ઓ-લેખિકાની તદ્દન નવી જ વાર્તાઓનો દૈવિષ્ણવતો સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

ઉપનિષદ્ કથાઓ : લેખક : શ્રી 'ધૂમકેતુ'

બહુ ખ્યાત થયેલા પુસ્તકની સુધારા-વધારા સાથેની સંવર્ધિત નવી આવૃત્તિ

[મૂલ્ય : રૂ. ૩/- રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫]

પન્નાલાલની ઓઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

બાણીતા વાનાકારની ઓઠ વાર્તાઓનો વિદ્વાન વિવેચક શ્રી અ. મ. રાવળના અવેશક સાથેનો સંગ્રહ

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

મહિયાની ઓઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી સુનીલાલ મડિયા

શ્રી નગીનદાસ પારેખની પ્રસ્તાવના સાથેના ઓઠ વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

અમર-પ્રેમી : લેખક : શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ

આદિકાવાસી બેરિસ્ટર-લેખકની કૌતુકપ્રધાન વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ.

[મૂલ્ય રૂ. ૩/૭૫ રજિ. પો. રૂ. ૧/]

અતિમ આક્ષિંગન : લેખક : શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ.

આદિકાવાસી બેરિસ્ટર-લેખકની પ્રગટ થયેલી નવી સળંગ નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

સિદ્ધાર્થ : લેખક : શ્રી હરગાન હેસ.

શ્રી નીરુ દેસાઈ અનુવાદિત બાણીતા તદ્દન નવી જ પ્રગટ થયેલી નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૨/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫-]

દેગ અપને આસન : લે. ડૉ. ભૂપતરાય મો. દવે : ડૉ. સંકરલાલ મો. દવે.

બહુ વખતથી અપ્રાપ્ય થયેલા પુસ્તકની પ્રગટ થયેલી નવી આવૃત્તિ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૩/૨૫ રજિ. પો. ૦/૭૫]

—: બીજાં દરેક ગુજરાતી પુસ્તકો અને વિગતવાર સૂચિપત્ર માટે લખો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ ૬૪, ગાંધીગેડ
કેનીડોસ્ટ્રિય અમદાવાદ, ૧

ઉર્મિ-નવરચના બા-ચુઆરી પટે

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારસી જણ્યાં :	ઉમાશંકર ભેષી	૩-૦૦	સાગરનાં પાણી	"	૦-૧
અખાના છાપા :	"	૩-૦૦	ચંદનની મૂર્તિ	"	૦-૧
વીરની વાતો ભા-૧ વારાચંદ્ર અઠાલબ	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૧
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આંખનું રતન	"	૦-૧
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર શૂવન	"	૦-૧
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો હોટો	"	૦-૧
મૂળરાજ સોલકી	ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	ઘોષક વાતો	"	૦-૧
શ્રી ગજરાજ	ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૧
કાચર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૧
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાલ ભાઈ	"	૦-૧
સાઈકલચોર	લુઈઝી વારોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨	શુવરામ ભેષી	૨-
સંઘાસી અને ઝુંઢરી	યાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર બંધા	"	૧-
ભવની કમાણી	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૭૫	ટીટો સાંઠ	"	૧-
ખેવાયેલી ડુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	ચોખવેટથી વાત કરતો ૧-૨-૩.		
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦			
શ્રીદેવીગીતા	હા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સેતની કિ. રૂ. ૧૨-૫૦

૧. શકુન્તલા ૨. કાદંબરી ૩. રઘુવંશ ૪. મુદ્રારાક્ષસ ૫. વાલ્મીકી ૬. નાગાનંદ ૭. વિક્રમ-ઉર્વશી ૮. મેઘદૂત ૯. માલવિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સંભવ. દરેકની કિ. રૂ. ૧-૨૫. ખંડ ૧ લે ૬-૨૫. ખંડ ૨ લે ૬-૨૫. બાળકો કિશોરો અને પ્રોટાને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાવેલો

બાલ વિકાસમાળા સેતની કિ. રૂ. ૭

સાચો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાચો મંત્ર " ૦-૫૦

શ્રમણ શુદ્ધ ચંદ્રબાઈ બટ્ટ " ૧
શ્રમણ મહાવીર સત્યમ ૧
બારોટજીની બાળ વાતો ,
મગનલાલ બક્ષાબટ્ટ ૧

વીર કથાવલિ લે. ધીરજલાલ ૦

મહારાણા પ્રતાપ : " ૧-
શિવાજી : " ૧-
ચંદ્રગુપ્ત : " ૧-
વીર વિક્રમ : " ૧-
સચ્ચાંદ અયોધ્ય : " ૧-
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : " ૧

નોંધ: (૧) ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ જ્ઞાતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી જોઈ શકો. (૨) કોઈ પણ પુસ્તકો ખરીદનાં પહેલાં એકવાર અમુક અમારી સલાહાત લેવા વિનંતી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં પુસ્તકો અમારી પાસે સ્થોકરમાં હોય છે. (૩) સાળાઓ, કેલેન્ડર, ગ્રામ્ય ખંડાવતો, પુસ્તકાલયો બનાવવાની ભાઈઓને બાળકોની કમીસનો પુસ્તક પૂર્ણ પાડીએ છીએ. અમારું મોટું સચિપત્ર મફત પ્રકાશક તથા વિકેતા લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર ૬૪/૧ ગાંધીરોડ, રૂની-ડોલ બ્રો અમદાવાદ-૨.

તમે જ્યાં જાવ ત્યાં...
સર્વત્ર સુવાસ મેળાશે

કંકી મીઠી બુદ્ધિવાનું
'કેશા' તમારા માથાનાં
નાંખેલું હશે તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જરૂર વાતા-
વદાળ મહેકી ઉઠશે.

વાળને જરૂર અટકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
કેશાતેલ

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર :

એમ. એમ. ખંભાતવાળા
ચાવપુર, અમદાવાદ-૧.
ટે. નં. ૫૧૮૦૨

એન-ટી :-

સી. નરેન્દ્રભાઈ એન્ડ કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
શાહ બાવીશી એન્ડ કું. રાધાબળદેવ સ્ટ્રીટ, કેલકત્તા.
ફિલ્મી ગેટીક્સ સ્ટોર્સ. ચાંદની ચોક, દિલ્હી.

અંક ૧૦, જાન્યુન ૧૯૮૬

સંપાદક અંક : ૩૪૬

પ્રમાણમાં સંસ્કાર અને

‘હિમિ’ : વર્ષ ૨૯

‘નવરચના’ : વર્ષ ૨૩

સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

કે મ

સૂચના

લેખક	લેખ	પાન
૧૦ ડા.૦ શુનસકે	પાનખરતું પંખી	૭
‘પતીલ’	ધાનના વાળા	૮
ગની હાલી વાલા	પાસલના કપર જેને	૯
‘સાલિક ચોપડિયા’	ત્રણ સુરતક	૯
પ્રો. ઉશાનથ	એક જાણ	૯
‘રાજલક્ષ્મી’	જાણ અને છ	૯
જવાહરલાલ નેહરુ	સમયના ફીર-નીર	૧૦
કનૈયાલાલ શુનસકે	પાયાની બાજી	૧૨
સોશલિસ આલુવાલા	શરીરોનાં ઉત્થાન અને પતન	૧૪
	તે એક બાકડો સાથે છે	૧૭
	કાંચીમાં કેટલાં કલાક	૧૭
	જાણ અને કલાક	૧૮
	ટેકરીની કમા	૨૧
પુષ્પાબેન મહેતા	વિદ્ય સમસ્યા	૨૩
પુષ્પાબેન મહેતા	સાંજનાં શબ્દો	૨૭
સો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	શરીરનાં સાતીક ફેરફારો	૩૩
બાંડીલાલ મો. શાહ	જીવન અને સાંજ વચ્ચે પુલ	૩૬
‘દશન’	સોલ	૩૮
‘સિવકોશ’	એક જાણ અને તે કેવું સાંઈ	૪૦
‘રસજવા’	ભાષા આધાર નીચે	૪૪
મજલાલ ત્રિવેદી	‘મેંદા મન રામ હી...’	૪૫
શશિકાન્ત ચી. જરોલ	કઈ કવિત્રી ‘કલીલ’ સિદ્ધાંત	૫૦
જહોન ગાલસવાળી	કુમારિનાં કિંમ	૫૫
‘શુભગતા’ એમ. એ.	શુદ્ધ મન	૬૦
	લાંબો અભિરેક	૬૧
	મહોત્સાહની મહેલ	૬૨
	ગામનો ઉત્કાર	૬૩
	કૌટી અને કામુકતા	૬૪
પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ	મન-સમીક્ષા	૬૮

* લવાજમ વરસતું : સાહસાત રૂપિયા.

વિદ્યાર્થી દર રૂપિયા (સિ. ૧૫)

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી માલક થઈ શકાય છે.

* પી. પી. શ્રી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જો ગમારનો ખર્ચ થાય છે એ માલક જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થવાની નોટિસ મળે ત્યારે આ નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મંત્રીઓની જ લવાજમ મોકલી આપવું.

* નમૂનાનો એક મેળાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ટિકિટો બીડી જરૂરી છે. મફત એક કોઈને મોકલવાનો નથી.

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં આ નં. લખવી ખાસ જરૂરી છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો ચોરાડેલું ને સરનામું ફરેલું પરખીડિયું બીડું જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જાહેરખબરના દર, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

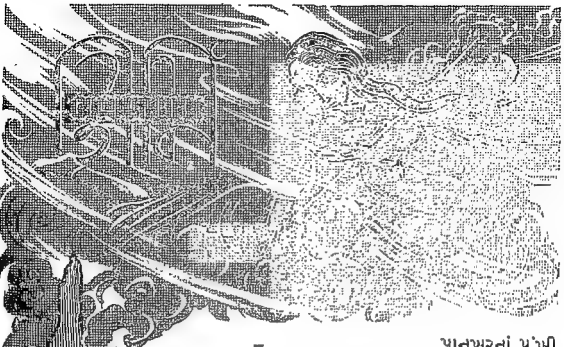
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયગઢ) લિ.

૬૪, ગાંધીરાડ : ફાન-સીટ ત્રિજ

અમદાવાદ, ૧.

પ્રકાશક : હિરજીવ મો. દવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયગઢ) લિ., ફાન-સીટ ત્રિજ, ૬૪, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ-૪૬૧૦૦૧. મુદ્રક : કાંતિલાલ કાપાભાઈ પટેલ, મંગલ મુદ્રણાલય, ફતેહગઢની વલેલી, રવનગેજ, અમદાવાદ-૪૬૧૦૦૬.

‘હિમિ’-નવરચના ‘માં’ આપતાં લખાણો પુનઃપ્રિંટ કરવા માટે લેખિત સંમતિ મેળવવી જરૂરી છે.

પાનખરનાં પંખી

૧ ઝાડનાં પાંદડાંના ઢેગલે ઢંગલા થવા લાગ્યા હતા. પવનના સૂસવાટા બેવડા ભેરથી ઝાડને મૂળમાંથી હલમથાવી મૂકતા અને ઝાડની ટંગલી ટાચ ઉપરનું પાંદડું પછી ખરી પડતું હતું. સૂઝાઈ ગયેલાં વહેલાં ખરી પડતાં અને લીલાં થોડા દિવસ પછી સૂઝાઈને કે પવનના સૂસવાટા સાથે ટકર ન બીલી સકવાથી ખરી પડતાં. પછી ઝાડ આપું સાથ પાંદડાંવિહોણું બની જતું એવી એ પાનખરના દિવસો હતા. ફેબ્રુઆરી જેમ પંખીઓનો કલરવ તે એવો ને એવો ચાલુ જ હતો. પાંદડાંવાળા ઝાડ ઉપર પંખીઓ બેસતાં, ફેબ્રુઆરી ગીત ગાતાં પછી આ પાંદડાં વિનાનાં ઝાડ ઉપર બેઠેલાં પંખીઓ તરત નજરે ચડતાં, એળખાઈ જવાં. માત્ર તેમનાં ગીતમાં આવેલું નવું ભેમ સમજતું નહિ. ઝાડનાં પાંદડાં ખરી જવા માટે ઝાડની સાથે એમને જાણી જાય દુઃખ જ થતું નહોતું. રહતા ઝાડનાં જાણે એમના પથ્થર-કિંકરને સંદેશો જ પહોંચતા નહિ. ઝાડને દિલાસો દેવાનું જાણે એ વીસરી બેઠાં હતાં. જૂનાં વસેા ઉતારી નાખીને નવાં સજવાની વાલાલેલીમાં એ પંખીના કલરવ સાથે પછી તેા અડેય ચોતાતું દુઃખ વીસરી જતું. અને પંખીઓ પછી તેને પ્રેરણા પાતાં : ધડપણનો ચોક કરવો છાડીને આવતા શેરાવ અને ચીવનને મહાલી લે. અને વસંતને વધાવતું એ પાંદડાં વિહોણી રાખીઆવાળું ઝાડ પવનના સૂસવાટામાં નવા ઝાડ અને વળકે સાથે વહવાન થઈ જતું.

તંત્રી:ઈશ્વરલાલ મોદલે જ સંપાદક:જયન્ત પરમાર

ધાન્યના વાખા

આ ભુગજૂના 'ભારત' તણી ખ્યાતિ ગંધે પ્રસરી હતી, કે દૂધ-ધીની લડાણીઓ અહીં યાત્રી કે 'સહીઓ સુધી. કાળાન્તરે એ સ્વપ્ન કે સ્મૃતિ-અમ ઠરે છે શું નહીં? તો અશ્રુ એક જ ઉદ્ભવે, પરિવર્તનો આ શા થકી? જે હળપતિએ રામને પણ છેતર્યા 'તા એક દી, ભૂમિ ઉપરનો પાક ત્યજીને, લોભમાં વાવો દઈ, ઉપજ તણી લગતી ધરી એ હાળી આજે માપતો, કાપુસ, તમાકુ, ભારથી, પણ ખાદ્ય ધાન્યો નહીં કંઈ? જનતાતણું શાસન થયે, જહુ હળપતિનું ફેડીયું, રાહત અનેરી આપતાયે, હાળી શું પ્રતિકુળ થયો? કે નહેર ને બંધો તણી રચના બધી નિષ્ફળ ગઈ. કે 'ધાન્યનો વાખો' હજી અમ દેશને ડારી રહ્યો! ના, સમજમાં નહીં આવશે એ ગુપ્ત વસ્તુની પકડ; પશુધન ઘણું આ દેશનું ધીમે વહે ચાવા કતલ! એ કતલખાનાં બંધ કરવાથી બધું સસ્તું થશે, ને 'માંસાહાર'ના ત્યાગથી દૂધ ધાન્યની વૃદ્ધિ થશે.

પશુધન નહીં ભારત તણી ખેતી અતિ ઉદારો. ને દૂધ દહીંની ઊંજાના દર્શન પ્રત્યક્ષ કરાવશે, એ લક્ષ્યથી મૂક જીવની ફેરી ખેતમાં ભરતી કરો, ને માંસનો બ્યવહાર મૂળથી ડામવા ચત્રો કરો.

આ ટ્રેકટરો કંઈ છાણ કે ઓલાહ નહીં આપી શકે, પણ વૃષભની શ્રુભ ભેડહી સહુ હળપતિ રીઝવી શકે, કૃષિને વરેલી લોભના 'પશુધન' તણી રક્ષા કરો, ધન-ધાન્યના ઢગલા ગલી, પરદેશથી કહુ નવ લહો.

સુજલામ 'ભારત' આજ છે, સુદલામ ધરતી આજ છે, ધન-ધાન્ય, ફળ-ફૂલના બગીચાની ભૂમિ પણ આજ છે, 'પશુધન' તણી કાપ 'ધાન્યના વાખા' પછાનો મર્મ છે! એ અવનતિના રાહ પર ચલી કેઈ પ્રગતિ 'ધર્મ' છે?

પાસ્તરનાક ઉપર સૌનેટ

તારી ઉજ્જવલ સેવાનો સખત ઇન્કાર કર્યો
ફસપુત્ર વયોવૃદ્ધ, પાસ્તરનાક ઠવિ,
સોવિયેટ પ્રજાએ શી એથી વધુ મેળવી
વાહવાહ? અને તું તો છે જ મહાન કર્યો.
નિજ વેષમાં સાફ જેણે જિવાગો ચિતર્યો:

એક વેળા હતી જેહણે પાત્રતા ફેળવી
અહના સ્નેહની ભાજી તિથિઓ ભજવી,
કેમ તેને શિરે આવે શાષ હુરી ઊતર્યો?
યાય ગર્ક સમાજ આશ્રયના સિંધુ વિષે
તારી ચાંત, નિખાલસ ભેઈને ખેલદિહી;
લગભ પામતી સ્વીકૃત કેરી સંસ્કાર-કડી,
તારા દેશને ખાતર ઓ! તેમ તારે મિષે!
મારી ઠોકર નોકને હંડ લીધા જ મિલી,
વિશ્વચોખી! એ કંખની છે આજ કોને પડી!

અબી હહીં વાલા

ત્રણ મુકતકો

અમ

જગતકાળ બની ઇન્સાફ કરવાનો ન હક અમને!
અમારી દર્પમાં કે શોકમાં આખો દશી ભીની,
હંદ્ય સમ યંત્ર ઝડપી લે છે દરેક ને હાકતને,
નીડરતા, કૂરતા, નિર્દોષતા, ઉત્સાહ ગમગીની,

તમે

તમોને ધોળા કસુઓ અમે જ પાયો તો!
અમારે એમ કે એ આપણી ખુમારી છે,
તમે તો રંગમાં આપ્યા ને રંગ રેલાઓ,
અને એ રંગમાં લાસી બધી અમારી છે.

આપણે

વિવેકશન્ય થયા આપણે તો ભણી હ્યો!
મુરખેશ વિકસરી દીલુડ આગ ભણી,
સમયનો વાયુ તો ખડકી જરો બધે રેતી,
નહીં રાકાપ પછી સંસ્કૃતિનો પાક લણી.

‘સાલિક’ ચોપડિયા

એક અશ્રુ

એક અશ્રુ નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

એ કદી પેદા કરે દિલમાં જલન,

એ કદી આપે હૃદયને સાંત્વન;

કેઈને મન છે અનેાણું એ રતન,

કેઈ કરતું પ્રેમથી એનાં જતન;

કેઈ સમજે છે નયનનું વ્યર્થ જળ,

એક અશ્રુ, નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

એ સિંતારાની કદી સ્પર્ધા કરે,

ને બની મોતી કદી નોણું તરે;

એ કદી લયલાની આંખોથી સરે,

ને કદી મજતુના દામનમાં ખરે;

કારગત એના પર નીવડે ન બળ,

એક અશ્રુ, નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

એ કદી પીગળાવે પથ્થરનું હૃદય,

ને કદી સર્જવવા બેસે પ્રલય,

દાખવી લે છે કદી તો એ વિનય,

એ વહે ક્યારેક સમજ્યા વિણ સમય.

એ કદી હૈયાને ખવડાવે છે વળ,

એક અશ્રુ, નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

એ કદી બિનહુ, કદી સાગર બને,

એ કદી જંગા, કદી ઝરમર બને;

એ નિરાશામાં કદી સહચર બને,

એ કદી આશા મહીં ચાવર બને.

એની ફિલસૂફી સમજવી છે અકળ,

એક અશ્રુ, નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

એની પણ ‘સાલિક’ અનેાખી વાત છે,

ને કહું જે દિલમાં ઉલ્કાપાત છે;

જિંદગીમાં મારી જંગાવાત છે,

એક અશ્રુની મળી સોગાત છે.

એ જ છે માતું જીવન ને આત્મબળ,

એક અશ્રુ, નેણુ-સરવરમાં ખીલ્યું બાણે કમળ.

★

પ્રા. ‘ઉશનસ’

આજ મને તું

આજ મને તું જનમમૂળને સુખરિત બે પલ ધાવા દે

મરુપથ જેવી વાંસળીમાં મલયાનિલને જરી વાવા દે;

વસંત જેવી તું છાઈ જ્યાં, આહી !

દખખણ લહરો ને લહરાર્ધ, ખાહી !

ફૂલફૂલમાં મધુની છલકાર્ધ પ્યાહી !

જીવનની અમરાર્ધ ભરી તે.

કેઠિલને થકી ગાવા દે-આજ

લોક નજરથી લલિજત લલળવેલી !

આયુષભર મેં તારે કારણ જે ખાળેલી

હૃદયતણા ઘનમાં વણવધી હેલી,

તવ સીમને ખેતરિયે અણુ’ણુ

અવ તો વરસી ગવા દે-આજ

મન બાણે આલિંગનમાં લઉં ચૌદે લોકે,

ગગનતણા બે ગાલ સૂસું હું પુલ્લે ચોકે,

મોનની તારી શાંત કંદરા ભરવી એક જ દહોકે,

આજ મને ભસ એક જ પલ

તું ‘પ્રિય’ કહીને બોલાવા દે-આજ

★

બે કાવ્યો : ૯

સમયના કાગળ

૨૦૪૬૨

અંતિમ મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા

યુગ યુગથી અંતિમ મૂલ્યોની ખોજ માણસ કરતો આવ્યો છે અને હંમજીયે એ કરે છે. એની એવી હુમ્મલા છે કે કશુંક સનાતન, કશુંક અદ્વૈત, કશુંક હિતકર એવું એને મળી આવવું જોઈએ કે જોના ઉપર એ આધાર રાખી શકે. એવાં અંતિમ મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કાળે ઝંખમઝંખે પડે ને અરબુધે પડે તો એથી માણસને સાદુ' લાગે. દિલ્હી વિદ્યાપીઠના એક પ્રવચનમાં નેહરુએ આ અંતિમ મૂલ્યોની વાત બિપારી છે તે ક્ષમચસરની છે.

આ જગતમાં અંતિમ એવું કંઈ છે જ નહિ. જે શાશ્વત છે ને જે જડ છે તે બધું આપણી મર્યાદાને આધીન છે. માણસના જીવનને એના સમયની ને દેશની પરિસ્થિતિની મર્યાદા તો હોય, પણ એના ચિંતનનીયે મર્યાદાઓ રચીકારવી પડે. એના મનઃશક્તિ સામેની ક્ષિતિજો વિકસતી રહેવાની, તેમ એનેય પ્રયત્નિત વિચાર વહેણોની અસર પહોંચવાની, શંકરાચાર્યે જે દ્વિવિજય અચુક કળ કરી લીધા તેમને અત્યારના સંજોગોમાં જુદી રીતે ધૂમવાણું ચાલત એ દેખીતું છે. મનુ કાગવાન' પણ જુદી રીતે સમાજરચના કરત, અને કૃષ્ણ પોતે પણ ઓતામાં બેસાર વાતો વધારે કહેત કે ઓછી કરત. એમ કહીને એમણે જે શોધેલું છે તેનું મૂલ્ય ઓછું કરવાનો ઇરાદો નથી, પણ સર્વકાળ માટે કાંઈ વિચારને અંતિમ મણુવાની આપણે બૂલ ન કરીએ તો સાદું.

જે સમયે જે સોડોને શ્રેષ્ઠ જાણાય તે એ માળા માટે અંતિમ ગણી શકાય. એમાં ભૂતકાળનો અનુભવ અને

ભાવિની મહત્વાકાંક્ષા અને કાળેકાં હોય, એમાં પરિસ્થિતિનો સમગ્ર ખ્યાલ સમાયો હોય, સાધનોની સારી સમજ હોય અને પરિણામોનું ચિત્ત રચ્ય હોય. એ નિના અંતિમ મૂલ્યોનો આગ્રહ કરવો એ તરંગ છે, જલ છે, બપોર છે. એનીયે અધમદા ધઈ ખેસે તેવો ભય છે. પણ કુદરતે માણસમાં જ પકારવતિ મૂકી છે અને એનો સ્વભાવ ક્રાંતિપ્રિય રાખ્યો છે. એટલે અંતિમ મૂલ્યો જગ્યાં હોય તેવાં પણ એ અવનવી રીતે જ ભેવા માગે છે, એના એ રૂપમાં નહિ.

આપણા દેશમાં સમય' વિચારકોનો ફાલ કદી ઘટ્યો નથી. એટલે અંતિમ મૂલ્યોની પૂછપરછ સદા ચાલુ રહી છે. પરંતુ, એને સાવ વિખૂટી પાડી દેવામાં આવે તો એ શોષ અધૂરી રહેવાની, નિરૂથક જવાની. સમાજના જીવનમાં રહેલા પ્રશ્નો સાથે એ શોષ વણાતી રહેવી જોઈએ. કોઈકનું ચિંતન ચાલે તો કોઈક એ વડે ધન્યર પણ કરે. એ બંને વચ્ચેનો મેળ કરી શકે તે સમાજ પાસે અંતિમ મૂલ્યો છે એમ ગણી શકાય. નહિ તો, જેવાં હોય તેવાં, અચરાઈ ઉપર રાખેલાં મૂલ્યોને અમૂલ્ય ગણી ઠરખાઈએ એટલું જ.

પુષ્કનસીળી છે કે દેશની યોજનાઓ તેવાર થાય છે તેવે વખતે આપણે અંતિમ મૂલ્યોની વિચારણા બૂલતા નથી અને યોજનાના ઉદ્દેશ નક્કી કરતી વેળા તત્કાળની જરૂરિયાનો ઉપરાંત પણ વિચારીએ છીએ. દુનિયાની પરિસ્થિતિ મમે ત્યારે ભગેડા સળગી ઊઠે એવી હોય છતાં આપણે અંતિમ મૂલ્યોનેય મ્હાનમાં રાખી આગળ ધપીએ એ નિના મદત્તવી છે. એટલી દલિ રાખી દસે તો આપણી યોજનાઓનો પાયો

મર્બજૂત રીતે રચાશે, સાધનો વિશુદ્ધ રહેશે. ને પ્રબળો વિશ્વાસ સહજ રીતે ઊગી નીકળશે.

પશુ દુઃખની વાત છે કે માનવીને જે સાડુ સૂઝે છે તેને એ અમલી બનાવતાં ખૂબ ખચકામ છે. એને સંલગ્નતા જોઈએ છે અને સાહસ એવું નથી. જે સાહસ જેડે છે એના તરફ એ આચરવાની હિંમત એનાંમાં જાઈએ સીંચવી પડે છે, આપણે એ હિંમત ચલાવતા નથી. એથી જ માનવીની સૌથી મોટી પ્રાચીના હોય તો તે આચરણના બળ માટે હોવાની જોઈએ. અંતરે ઇષ્ટ જે લાગુ, આચરણું ચઢુ તે યથા.

વધારે ઉત્પાદન કરી શકીએ. દેશમાં સમૃદ્ધિ વધે, મિલકતોની વહેંચણી સમાનતાથી થાય એટલે કે સમાજવાદી પદ્ધતિ જળવાય એવા ઉદ્દેશો રાખીને આપણી યોજનાઓ ધરાય છે. તે ઉપરાંત બંધારણમાં આપણે કેટલાય ઉદ્દેશો જાહેર કર્યા છે અને એ જળવાય એવી જોગવાઈ કરી છે. જ્યારે એના ઉપર શેરસંભુતી ઊભી થાય ત્યારે સુપ્રીમ કોર્ટને શરણે જઈ પરિસ્થિતિ સુધારી લઈએ છીએ. અને તેમ છતાં આપણે નવા ઉદ્દેશોની શોધમાં સતત રહીએ છીએ એ આપણી લાક્ષણિકતા છે.

ઔતિક સુખસમવર્ધક આ કંગાલ દેશમાં વધે ને ઝાપથી વધે એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ? એ માટે યોજનાઓ થઈ રહી છે તે હવે રોકી રોકાય એમ નથી. એટલું કાંઈ તો પૂરું થઈ જોઈએ એવો સ્વીકાર કરીને જ આપણે આગળ વધી શકીએ, અત્યારની યોજનાઓ કે એની વ્યવસ્થા ઉપર ઉઠળાટ કરવાથી કશો અર્થ નથી. થોડી ઝડપ લાવી શકીએ કે થોડો બિગાડ અટકાવી શકીએ એટલું બની શકે તો સ્વતોષ લેવા જોઈએ.

પશુ હવે પછીની યોજનાઓ એ જ હમે ચાલવી જોઈએ એવું કેમ મનાય ? ગરીબી મિટાવવાની લાલ્ચમાં આપણે આ દેશનાં અતિમ મૂલ્યો બદલવા જોડા છીએ એ આપણે કેમ નથી જોઈ શકતા ? નેહરુએ દેશને સવાલ પૂછ્યો છે કે મહાન મૂલ્યો સાચવી

રાખતા આપણે શું ગરીબ અને પછાત રહેવું જોઈશે ? આ સવાલનો ઉત્તર દેશ નહિ આપી શકે તો નેહરુ એમને સૂઝેલા માર્ગે આગળ વધે, ને તે પછી જાઈને જોલવાપણું ના રહે.

ભારતનો પ્રાચીન પ્રશ્ન

જાહેર છે કે મેહરુના માર્ગે ધણું ઉત્પાદન થવા માંડે અને એ વડે આપણે વહેલા સમૃદ્ધ બનીએ. જ્યાં સુધી જરૂરિયાતોના ઉત્પાદનની વાત છે, ત્યાં સુધી સફળ સંમત થશે. પશુ એ સ્થિતિ વટાવી જવાની આપણે ઉમેદ રાખી છે. તે અસ્પર્શમાં ને તે પછી નિકાસની ફિકરમાં આપણે ઊતરવું પડશે ત્યારે પરિસ્થિતિ વિષમ જણાશે.

ઉલોમીકરણની દિશામાં નાના મોટા ને દેશી પંચા છે એમને નિકાસની ફિકર પડી છે. બપાને એ ફિકરમાં ખોટ ખાવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી રાત્રીએ પકત લાવે નિકાસ કરી આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈ સ્થાપી દીધી છે. સરમુખત્યારી દેશોને આવી છૂટ ફાવતી આવે એમાં પૂછવાનું ના હોય. પૌતાના દેશની 'આર્થિક' બળતોમાં શવે એમ વર્તવાની છૂટ આપી એમને મોકળાશ કરી આપી છે. એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈમાં તીવ્ર બનવાની.

એમાં પાછો નવો અણુયુગ આવે છે. અત્યારનાં યંત્રો પાછળ અનેકમણી શક્તિ પંકાઈ જશે ત્યારે એ હરીફાઈનો વેગ અને દિશા બુદ્ધિ જ હશે, અણુધાર્મી નીવડશે. એવા કપરા સંધિકાળે આપણે અતિમ મૂલ્યો નક્કી કરવા બેસીએ ત્યારે દહેશત છે કે આપણે સિંચર રહી નહિ શકીએ, પ્રવાહમાં ખેંચાઈશું.

અને છતાં, ગરીબાઈ સાથે અતિમ મૂલ્યો સાંકળી શકાય કે નહિ તે પ્રશ્ન આપણે ઠેસી નથી શકતા. કેમ બાલે ભારતનો એ પ્રાચીન પ્રશ્ન છે.

અતિમ છે માનવીનું શ્રેય

ધરીલાર આપણે જગત, મનો, શોધખોળો, બાલ્ય પરમાણુ—એ બધું બુદ્ધી જઈએ. અને પેલો પ્રશ્ન

અનુસંધાન કંપ એ પાને

પાયાની બાબતો

આ નવેંબર માસમાં વડોદરામાં યુવક કોંગ્રેસનું આધિવેશન બરાઈ થયું. તેનું હૃદયારન આપણા મુખ્ય પ્રધાને કયું તે વખતે સમગ્ર દેશના યુવકોને પ્રેરણા થાય તેનું મહત્વનું પ્રવચન કરેલું. તે પ્રવચનના ફાંચેલા અનુવાદ લખિનાં વાચકો માટે અહીં રજૂ કર્યા છે જે દેશને પ્રેરક નીવડશે....

આ આપણો સમાજ બદલાઈ રહ્યો છે. દેશ બદલાઈ રહ્યો છે, દુનિયા બદલાઈ રહી છે. અને તેમાં દરેકે પોતાના મગજને પણ એ પ્રમાણે તૈયાર રાખવાનું છે—તેને આગમુ બતાવવાનું નથી. આ દુનિયાને સમજવા માટે આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. અને આ વસ્તુ વૃદ્ધો કરતાં નવજુવાનમાં વધારે જોવા મળે છે. નવજુવાનોનાં શરીર જેમ લચકવાળાં હોય છે અને ઝોક લઈ શકે છે તેવું જ તેમનાં મગજ પણ કરી શકે છે. જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમનાં શરીર પણ થોડાં સખત અને કઠણ બનતાં જાય છે. તેમાં પહેલાંના જેવી લચક નથી હોતી. અને તેવી જ રીતે તેમનાં મગજમાં પણ ફેરફાર થાય છે મગજ વિશાળ બને છે, ગંભીર બને છે, દૃઢ બને છે પણ તે નવી વાતોને બહુ પસંદ નથી કરતું.

તમે ઇતિહાસ બહોં છો, બીજી ભાતભાતની ઘણીય ચીજો તમે શીખો છો. આ બધાને અભ્યાસ ઝોટલા માટે કરો છો કે દુનિયાએ હબરો વરોધી જે વિદ્યા અને જ્ઞાનને અનુભવ મેળવ્યો છે તેનો લાભ તમને મળે અને એમાંથી તમે કંઈકે શીખી શક્યો કે ન્યારે તમે તેના અભ્યાસ કરીને બીજા વિચારી તેના ઉપર મનન કરી હાલની પરિસ્થિતિને નજર સમક્ષ રાખી તમારા ધ્યેયને પહોંચશો.

કોઈ કોઈ વખત દુનિયા ધીમે ધીમે બદલાય છે અથવા સમાજ ધીમે ધીમે બદલાય છે. કોઈ કોઈ વખત જલદીથી બદલાતો હોય તેવું પણ જોવા મળે છે. તમે જુઓ છો કે ઘણી વખત સમાજને બદલવા માટે માટે ક્રાંતિઓ પણ થાય છે અને તે ક્રાંતિઓના નામ પણ તમે બહોં છો. અમેરિકામાં ક્રાંતિ થઈ, ફ્રાન્સમાં ક્રાંતિ થઈ, ૧૮૪૮માં આખા યુરોપમાં માટે માટે ક્રાંતિઓ થઈ અને દાબી પણ દેવાઈ. તે બાદ રશિયામાં ૧૯૧૭માં એક માટે ક્રાંતિ થઈ, ચીનમાંય થઈ, અને બીજા દેશોમાં પણ થઈ જેનાં નામો તમે બહોં છો, કારણ કે તેનો પડઘો પણ માટે પડ્યો અને તેની અસર પણ થઈ. એક બીજા પ્રકારની પણ ક્રાંતિ છે જે સમાજને બદલે છે. તે છે સમાજની રહેવાની રીત બદલવાની—રહેણીકરણની પ્રથા બદલાવા માટે છે. એક માણસ સુંબડી વડોદરા દેવગાડીમાં આવે, બીજો હવાઈ જહાજમાં અને ત્રીજો બજાદગાડીમાં. તેમની વિચારવાની ઢબ એક નહિ હોઈ શકે. જમીનનો દાખલો લઈએ. તેમાં જમીનદાર અને ખેડૂતનો સંબંધ વર્ષો સુધી ટકી રહેશે તો જમીનદાર તેને બિલકુલ બરાબર સમજશે અને ખેડૂત પણ નસીબમાં લખ્યું માની બરાબર ગણશે. જમીનદાર અને ખેડૂતોનો સંબંધ જો તમે તોડી નાખશો અને જમીન ખેડૂતને આપી દેશો તો પહેલું તો સમાજનું

માળખું બદલાઈ જશે અને બીજું, તેમના વિચારો બદલાઈ જશે ને ત્રીજું એ અને કે ત્યાંના ખેડૂતો સહકારી મંડળી બનાવે અને જમીન લેગા મળીને ખેડે. તેમનું માનસ બિલકુલ બીજું જ બની જશે. માણસો તો તેના તે જ છે છતાંય કામ કરવાની પ્રથા બદલવાથી તેમના વિચારો બદલાવા લાગશે. સુરકેલી એ છે કે જે લોકો કૃષ્ણ એક જ રીતમાં માને છે અને તેને જ જશબર સમજે છે તેને તેઓ બદલવા નથી માગતા અને તેથી તેને બદલવામાં સુરકેલીઓ પડે છે. બાબે દાખલો લઈ એ : એક બાજુ અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ અને રશિયા લો અને બીજી બાજુ ભારત લો. બંનેમાં ખૂબ તફાવત છે. ઘણી બાબતોમાં તફાવત છે. થોડાક વખત એ બૂલી બવ કે આ સામ્યવાદી દેશ છે અથવા મૂલીવાદી દેશ છે. વાસ્તવમાં તેમ છે અને તેની કંઈક અસર પણ છે, પરંતુ પાયાની બાબત એ છે કે, એ બધા સામ્યવાદી કે મૂલીવાદી દેશો હોવા છતાંય, એક બાજુ જર્મનીના દાખલો લો અને બીજી બાજુ રશિયાના—બંનેએ ઉદ્યોગમાં ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે; બંનેમાં ઉદ્યોગીકરણ થઈ ગયું છે અને વિજ્ઞાનથી તથા નાના મોટા યંત્રોથી કામ કરી રહ્યા છે. તેમનું ઉત્પાદન પણ તેમણે સારા પ્રમાણમાં વધાર્યું છે અને એથી એમનો સમાજ પણ ઘણો બદલાઈ ગયો છે. ખરે પાયાનો ભેદ આ છે.

હું પાયાની વાત સમજું છું તે એ છે કે, હુનિયાને માટે અને ખાસ કરીને ભારતને માટે, આપણે કોઈ પણ પ્રશ્નનો તોડ હિંસાથી નહીં કાઢીએ. આ એક જાણ સિદ્ધાંત જરૂર છે પણ તેને જોવા સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ બિલકુલ પાયાની બાબત છે તે રીતે સમજું છું. આજના આ આણ્વર્ણીયના જમાનામાં ભારતમાં એક બચ રહ્યા કરે છે કે દેશના ટુકડા ન થઈ બચ અને જો તેમાં હિંસા થાય તો ભાગલા પાડવાની શક્તિ વંધી બચ છે. આપણે હિંસાથી કોઈપણ કામ ન કરવું જોઈએ.

યૂરોપ અને અમેરિકામાં કેટલાક લોકો છે જેમને અહિંસા સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. ફ્રાન્સ અને ફ્રાન્સના મોટા અધિકારીઓ ભેડે લડવાનું પસંદ કરે છે છતાંય તેઓ વિચાર ઉપર આવ્યા છે કે આણ્વર્ણીયના આ જમાનામાં મોટી લડાઈ કરવી એટલે સાચી હુનિયાને નાશ કરવો. એટલા માટે હું કહું છું કે ભારતમાં હિંસાની રીતથી કામ કરવું એટલે તેના પાયાના વિચારનું અને એકતાનું મૂળ ઉખાડવું અને દેશના ભાગલા અને ટુકડાઓ પાડવા તરફ ધકેલી દેવો. આ બધી પાયાની બાબતો છે. આપણા દેશમાં જુદા જુદા ધર્મો છે, હિંદુ છે, સુસલમાન છે, પારસી છે, ખ્રિસ્ત છે, શીખ, જૈન બધાય છે. એ બધામાં આપણે એકતા આણવાની છે અને જો તે આપણે નહિ આણી શકીએ તો જૂના વખતમાં હતા તેવી રીતે જુદાં જુદાં વર્તુળોમાં રહી જઈશું. જાતિભેદથી નથી લોકશાહી ટકતી કે નથી સમાજવાદ ટકી શકતો. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે મોટા સમાજવાદી નેતાઓ પણ વાતો તો કરે છે પરંતુ જાતિભેદની બાબતથી છૂટા નથી પડતા. આ વાતો આપણે સમજવાની છે.

રાષ્ટ્રોનાં ઉત્થાન અને પતન

ઇતિહાસ એ જીવંત માનવ સમુદાયોનાં ઉત્થાન અને પતનની કહાણી છે. આવા સમુદાયની બુદ્ધિ, ધર્મ, જાતિ, ભાષા કે રાષ્ટ્રીયતા હોઈ શકે.

રાષ્ટ્રોનાં ઉત્થાન અને અધઃપતન લખી દોરતાં પરિબલો કયાં છે ? રાષ્ટ્રોની ઉન્નતિ અને અવનતિ કેવી રીતે થાય છે ? આમાંથી બીજો પ્રશ્ન સ્પષ્ટ થાય છે, એક પોરુષેય રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરનારાં પરિબલો કયાં છે ?

એક જ ભૌગોલિક પ્રદેશમાં વસનાં બી અને યુરુપથી કંઈ રાષ્ટ્ર બનતું નથી. એક જ ભાષા બોલતા કે એક જ ધર્મ પાળતાં નરનારીથી પણ કંઈ રાષ્ટ્ર બનતું નથી. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને કેનેડા, બહુભાષાભાષી રાષ્ટ્રો છે. બ્રિટન અને અમેરિકા, ઉત્તર ભારત અને પાકિસ્તાન એક જ ભાષાભાષી હોવા છતાં સિન્ન રાષ્ટ્રો છે.

રાષ્ટ્રને ધનનાર ત્રણ તરવા છે. મહાન વીર પુરુષો અને સિદ્ધિઓ, બૂતકાળનાં મહાન સાહસો અને વિજયોની સમાન સ્મૃતિ. એક જ દેશમાં રહેલી જનિઓ જે પોતાનાં બૂતકાળ પ્રતિ, એક બીજાથી સંપૂર્ણપણે વિરોધી દૃષ્ટિકોણથી જુએ તો રાષ્ટ્ર બની શકે નહિ.

રાષ્ટ્રનાં આવિર્ભાવ અને વિકાસમાં મહાન ફાળો આપતું બીજું તત્ત્વ છે, એકતા સાધવાની ઇચ્છાશક્તિ. રાષ્ટ્રીય મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ પર અવલંબે છે. એક રાષ્ટ્ર તરીકે સાથે રહેવાનો લેડિઓ અવિરત પ્રયાસ એમાં ગર્ભિતરૂપે રહ્યો છે.

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, માનવની તમામ સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્ત્વની ભાગત પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી (ડોમીનન્ટ માયનોરીટી) છે. એ જ કાંઈ બોલે, નિર્માણ કરે તથા દોરવણી આપે તેનું મહત્ત્વ

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આશ્રય અભ્યાસ અને ગુજરાતનાં બાણીયા સાક્ષર ગુરુશીલ આ અભ્યાસ-લેખમાં રાષ્ટ્રોનાં ઉત્થાન અને પતન વધા તેનાં કારણોને આપણા દેશ પૂરવા મર્યાદિત રાખીને સુંદર રીતે છેલ્લે છે.....

રહે છે, ન્યારે આમ-સમઢ નિશ્ચય રહે છે, દોરવણી માટે પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી પર મીટ મીટ છે અને એને સક્રિયપણે અનુસરે છે યા તો એ જ કાંઈ કહે છે કે કરે છે એમાં અનુમતિ આપે છે, એટલે ન્યારે હું એકતાની ઇચ્છાની વાત કરું છું ત્યારે તે એકંદરે પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતીની ઇચ્છા, એવા અર્થમાં કરું છું.

રાષ્ટ્રીય એકતા માટેની ઇચ્છાશક્તિ કલુષિત અને એકલે કે એ નિર્જળ બને અથવા તો એનો વ્યય થાય એવા ત્રણ સંયોગો છે : (૧) જો પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી પાસે રાષ્ટ્રનાં ભાવિ વિષે કાંઈ ધ્યેયની ભાવના નહિ હોય. (૨) ન્યારે એકતા માટેની એની ઇચ્છાશક્તિ પરસ્પર વિરોધી વફાફારીઓથી વિભાજિત બને છે. (૩) ન્યારે જનસમુદાય માટે એ મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિમુખ બને છે.

મહત્ત્વને પામેલાં તમામ રાષ્ટ્રોનું એક લક્ષણ ધ્યેયની ભાવનાનું રહે છે. છેલ્લાં સો વર્ષ દરમિયાન આપણે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ એકતા હતા ત્યારે ભારતની પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી પાસે પણ એક ધ્યેય દૃષ્ટિ—આપણી પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે સન્નિધ રહેવાનો આપણો અધિકાર; સ્વાતંત્ર્ય માટે ભોગ આપવાનું બને જરૂર પડે તો આજી પણ પાથરવાનું આપણું કર્તવ્ય; આપણા આધ્યાત્મિક વારસાની સહાયથી આપણે માનવજાતને ઉગારી શકીએ એ માટે આપણે આપણું લાભવિધાન કરવા સ્વતંત્ર હોઈએ—તે હતી.

બીજી બાજુ જે આપણો ધ્યેયભાવના પાગળી બને—જેમ છેલ્લાં થોડાક સમયથી બનવા લાગી છે; જે આપણે આપણામાંની અને આપણી સંસ્કૃતિમાંની શ્રદ્ધા ધરાવતા બંધ થઈએ અને ઇતિહાસમાં આપણે

મહાન કાર્ય અન્નવવાનું છે એવા વિશ્વાસ યુવાની ષેડીએ તો આપણી દષ્ટિ પણ વિવેચાત્મક નહિ રહે. હતાશા, નિરાશા અથવા આશાભંગ આપણને ઘેરી વળશે, એને પગલે આવીશું વિચિત્રતા.

હવે બીજી પરિસ્થિતિ નોર્થ એ. ને પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુ-મતીને વિશાળ વર્ગ, સર્વોપરિ નિષ્ઠાના પોતાના ધ્યેય તરીકે યાત્રિ, પ્રદેશ, આપાવાહ કે ધર્મમાં માનતો હોય તો એકતા માટેની ઇચ્છાશક્તિ છિન્નહિન્ન બનશે. પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી જેમની બનેલી છે એવા ધણુ લોકોની નિષ્ઠા અનેકવિધ હોય છે. કુટુંબ પ્રત્યેની, માતિ કે વર્ગ પ્રત્યેની, પ્રદેશ કે આપા પ્રત્યેની, પોતાના ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા.

દા: ત. ને શુભરાતી ભાષાભાષી જનસમૂહ પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા, ભારત પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા કરતાં સર્વોપરિ રહે; અથવા તો હિન્દુત્વ પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા મારા રાષ્ટ્રિયત્વને છાવરી દે, તો રાષ્ટ્રિય શક્તિનાં વહેણે કલુષિત બને. યોગ્ય રીતે પરસ્પર સંકળાયેલી નિષ્ઠાઓમાં, રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અન્ય સર્વ નિષ્ઠા કરતાં સર્વોપરિ હોવી જોઈએ. જમની અને જપાનમાં એ પ્રમાણે છે અને બીજા વિશ્વવિગ્રહમાં પોતાની ભારે તારાજ પછીય એમના ઝડપી ઉત્થાનનું કારણ પણ એ જ છે.

ત્રીજી પરિસ્થિતિ, એક સંસ્કૃતિના બીજી પર પડતા પ્રભાવમાંથી પરિણમે છે. ઉદાહરણ્યે, ભારતમાં તથા એશિયાના બીજા ધણા દેશોમાં પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતીની દષ્ટિ, આમજનતાથી લુપ્ત પડવાની વલાય પડાવે. આમ થતાં, લોકોનું વૈશિષ્ટ્ય વ્યક્ત કરતી આકાંક્ષાઓને ભાવનાત્મક પાઠો એ પાડી શકતી નથી, કારણ કે એ તાકાત સંસ્કૃતિ અને દષ્ટિની અસર તળે વહે છે, ચિંચાયે છે; અને આમજનતાની એની સાથે એકરૂપતાની લાગણી અનુભવી શકતી નથી. એકવાર આવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે પછી, પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી, ગમે તેટલી ક્રિયાશીલ હોય તો પણ

એની પ્રત્યે વાદિત તરીકે નિહાળવામાં આવે છે અને એકતા માટેની ઇચ્છાશક્તિ નાશ પામે છે.

આપણે પોતાનો દાખલો લઈએ તો, પૂર્વ ગાંધી-કાળમાં, અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલી પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી મહદઅંશે યુરોપીય અસર પામેલી હતી અને ધણીવાર નેતાઓ લોકોની આકાંક્ષાઓની દષ્ટિએ વિચારવામાં યુરોપીય અનુભવતા હતા. ગાંધીજી આવ્યા, પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી અને લોકો વચ્ચે સંપર્હ એકરૂપતા રચાવી કારણ કે તેઓ એમના મળભૂત દષ્ટિ-બિંદુની બાબતમાં જનસમુદાય સાથે એકરૂપ હતા. લોકોને મન તેઓ પાઠ્યાત્મ રંગે રંગાયેલા રાજદ્વારી અગ્રણી નહોતા પરંતુ જેનું પોતે ધુણેથી સ્વપ્ન સેવું હતું એવા એક સંત, યોગી અને ઉદારક હતા.

રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરનારું ત્રીજું ખૂબ મહત્ત્વનું પરિબળ છે, સામૂહિક કાર્ય કરવાની લોકોની શક્તિ, જનતા ન્યારે પ્રજ્ઞતાશાળી લઘુમતી દ્વારા પ્રસંગ આવે ત્યારે, એક સમાન ઉદ્દેશથી કાર્ય કરવા કે પ્રતિકાર કરવા દેવારણી પામે તો જ રાષ્ટ્રિય એકતા માટેની ઇચ્છા ટકી રહે છે. સામૂહિક કાર્ય વિનાની એકતા માટેની ઇચ્છા માત્ર પોકળ લાગણી બની રહે છે.

ભૂતકાળમાં આપણે સદીઓ સુધી એક આયતનના અને એક વિક્રમાદિત્યના સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં; પરંતુ સામૂહિક કાર્ય કરવાની શક્તિ યુવાની દીધી હતી. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ન્યારે વાયબ સરહદ પર મહમુદ ઘોરી સામે ઝૂમતો હતો ત્યારે બાકીનું હિંદુ-ભારત નોર્થ જ રહ્યું હતું.

આમજનતા, કોઈ એક ધ્યેયથી પ્રેરાઈને, સામૂહિક કાર્ય કરવાની ટેવ હોમશા આશીર્વાદરૂપ બની રહેતી નથી. આકાંક્ષા ક્યારેક વધુપડતા સામૂહિક કાર્ય માટે, પછી વિસ્તારણરૂપ (એક્સપાન્સીવ) પ્રત્યે, વિવેચ મેળવવા અર્થેના વિગ્રહ પ્રત્યે, દુનિયા પર વર્ચસ્વ મેળવવાની પ્રમાણાતીત મહત્વાકાંક્ષા પ્રત્યે, અથવા તો બીજા લોકોને પરજીત કરીને યા એમનો વિનાશ કરીને એમને ભોગે સંપત્તિવાન થવાની રૂચિ

પ્રત્યે દોરી નૈય છે. ધજાખરા વિનાશક વિગ્રહો આ વિસ્તારથી ઇતિના પરિણામરૂપ જ હતા.

આમ જ્યારે કોઈ એક પ્રબળી એકતા માટેની ઇચ્છા-શક્તિ એની મનોદા ઉદ્ભવેલી જાય છે ત્યારે એ મહાન વિજયો દક્ષિણ કરે છે, યજુઓ પર વિજયો મેળવે છે અને કોઈકવાર સમૃદ્ધિ વિકાસમાં પણ પરિણમે છે.

અમેરિકાની ખામતમાં જન્મ્યું છે તેમ, વધુ પડતું સામૃદ્ધિક કાર્ય, બિનવસાવાયેલા પ્રદેશો પર વસાહત કરવાના અને તેને પરિણામે ખૂબ પ્રમાણમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના જન્ય સાદસત્ત્વ રચપ પણ ધારણ કરે છે.

આમજતાં જ્યારે કોઈ એક પ્રબળી સામૃદ્ધિક કાર્ય માટેની આકાંક્ષા મારા મૂકે છે ત્યારે એ પ્રયત્નશક્તિ અને વિપુલ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે; પરંતુ પ્રજાનાશાળી લઘુમતીને ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સત્તાનો મદ થયે છે. એકવાર આ પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે એટલે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન એની ક્ષીમા વધારી જાય છે અને પછી વિનિષાત શરૂ થાય છે.

આવી પ્રબળી સમક્ષ નવું જન્ય રહેવા હોય છે. (૧) તે ફરીકે પ્રબળીઓને કોષ કે ક્ષીમા વહેારી લે છે અને તેમની સાથે વિનાશક વિગ્રહમાં પટકાય છે. (૨) તે પોતાની ક્રીતિને તદુપ રહે અને આત્મધાતક સંધર્ષના માર્ગે વળે. (૩) જ્યારે કોઈ એક રાષ્ટ્ર અતિ ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને અમર્યાદિત સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે સત્ય અને અસત્ય, સાચું અને ખોટું, સુંદર અને કુદર વચ્ચેનો ભેદ પિછાણવાની વિવેકશક્તિ ગુમાવી ગેસે છે. માનવી દિવ્યતાની ભાવનાથી વંચિત એવું માત્ર જાતીય અને ભૌતિક પ્રાપ્તિ બની રહે છે.

આને આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે, ખૂબ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હોય એવા કેટલાક દેશોની પ્રજાનાશાળી લઘુમતી, અવિનાશી આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વિશેના પોતાનો વિવેક ખોઈ રહ્યા છે. તેઓ તમામ મૂલ્યોને માત્ર જીવનિચારનીય, આચરણ્યત, આર્થિક અથવા

ભૌતિક દષ્ટિએ જોવા મળે છે. પરિણામે, એમના પોતાના સમયોમાં અનીતિમાન વાઙ્મા અને દમન-જૂથો ઉદ્ભવ્યા છે. પાસવી બળ અને દગાબોરી, તમામ મૂલ્યો માટે આખરી નિષ્ણાયક બની ગયાં છે. માનવીનું ગૌરવ હવે સમાનાતું નથી. સરકારો સિનથી અથવા નિષ્કુર બની ગઈ છે. કૌટુંબિક જીવન ઢિલ્લ-લિન થવા માંડ્યું છે. યજુની મહત્તાનું સ્થાન પ્રમાણની મહત્તાએ લીધું છે.

ફલોગે, આજે દુનિયા અતિ નાની બની ગયેલી હોઈ, જાતકાળમાં જન્મતું હતું તેમ, આ જન્ય માત્ર ગવમા-ગંધવા રાષ્ટ્ર પૂરતો જ મર્યાદિત રહેતો નથી પરંતુ નિર્ગળ અને નિર્ધન પ્રબળીઓમાં પણ પ્રસરી રહ્યો છે. તેમની પ્રજાનાશાળી લઘુમતીઓ પણ, આત્મમૂલ્યોની અવહેસના કરીને, બાહ્ય અળકાદ પાછળ તરપે છે.

આ સદર્ભમાં, જારતનો ઇનિકાસ મોઢપાક આવી ચકે એમ છે. કેટલીક સદીઓ સુધી આપણે આક્રમણ-કારોએ આણેલ આપત્તિઓથી વીંટળાયેલા રહ્યા હતા. છતાં આપણે જીતી ચકયા. કદરણ કે આપણે, જેની પર આપણા વૈપક્તિક અને સામાજિક જીવનના મંદાણ થયાં છે એ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને વળગી રહ્યા હતાં. આ વિપત્તિઓ છતાં, આપણે રવ-શિક્ષિતા નહાનું મુગમાં પ્રવેશી ચકયા છીએ.

આ સાથે જ, આપણી પ્રજાનાશાળી લઘુમતી પર નવી દુનિયાની નિમારણું આક્રમણ થઈ રહ્યું છે. આપણા ધ્યેયની ભાવનાને, એકતા માટેની આપણી ઇચ્છાશક્તિને અને સામૃદ્ધિક કાર્ય માટેની આપણી ટેવને જાળવી રાખનાર સામૃદ્ધિક કાર્યકારા જ, આ રોગના પ્રસાર સામે આપણે પ્રતિકાર કરીએ છીએ. જો આપણે આપણાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જાળવી રાખી શકીએ તો આપણે આપણાં જીવનનાં મહેલો નિર્મળ રાખી શકીશું, અને તો આપણે સમૃદ્ધિ અને સત્તા પર વધુ પડતો જાર મૂકવાને પરિણામે નિષ-જતાં વિગિલ પરિવર્તનોને દાસ કરી શકીશું.

[આકાશવાણીના સોન-પદો]

કમે કરી ખસતું નહોતું. પોલેન્ડ, રશિયા અને ચીન જેવા સામ્યવાદી દેશોમાંથી પાછા ફર્યા પછી 'ગુજરાત-સમાચાર' ની નોકરી ગુમાવી એકો હોવાથી અમદાવાદની 'અર્જુન'ને ઇસ્લામ દાઈરફૂલ' માં શિક્ષક તરીકે નોંધાઈ ગયો હતો. તન ભારતની ધરણી ખૂંદતું હતું, કિન્તુ મન તો કોઈ પરચાન ધંખીની જેમ પરદેશી આકાશની ઝંખનામાં પરાવાયેતું હતું.

અતે.....અતે એમ દિવસ આવી પહોંચ્યો. બાઈ મહેન્દ્ર મેધાણીએ એક ભટકતા શાયરના અરખાનોની આંગળી પકડી—અને મેં નવી અસળેલી સફર માંડી. મેં જર્મનીનો રસ્તો લીધો. રસ્તોયે કેવો સરસો !

મુંબઈથી બસરા. જહાજ વાટે.

બસરાથી બગદાદ. ટ્રેન વાટે.

બગદાદથી હૈદરાબાદ. ટોપોસ એકરપ્રેસ.

હૈદરાબાદથી ઇસ્તંબુલ. નૌકામાં એસી.

ઇસ્તંબુલથી જર્મની. ટ્રેન માર્ગે.

આ સફરમાં સમય સહેજ વધુ લાગે પશુ તેમાં દેશોયે વધુ જોવા મળે : ઇરાક, સીરિયા, ટુર્કસ્તાન, ઓસ, હુગોરસેવિયા અને ઝોસ્ટ્રુમા.

મુંબઈથી ઊપડ્યા પછી એ દિવસે અમારું 'દારેસ' જહાજ કરાચી બંદરે પહોંચ્યું. કરાચીમાં આઠનવ કલાક ગાળવાની તક મળી. મારા મામા ઇઆહીમબાઈ મિયાબાઈ અને નવનધારાના કવિ અને મારા મિત્ર સાલિક પોપટિયાએ પોતાની કાદમાં મને ખૂબ ખૂબ ફેરવ્યો. નેધિપાત્ર રચાતો દેખાડ્યાં. નામાંકિત વ્યક્તિઓનો પરિચય કરાવ્યો. રસ્તામાં મરહૂમ કાપદેઆઝમ મોહમ્મદઅલી જિનાહ અને લિયાકતઅલીખાનનાં સ્વચ્છ અને પાકાં બધિયાં મઝારો જોયાં, અને બીજા બાલુ મંદીમાં સમક્તા અને પાકા મકાનોનાં સપનાં જોતા અસંખ્ય નિરાશિતોનાં બેઠાવ ખૂંપડાં જોયાં. ગુજરાતી છાપગિની ઓફિસોમાં ઓફિસુ કમું.

સાલિક મને આતિથાએમન પાસે લઈ ગયો. તીખું તમનમતું બોલવામાં જખીતાં આ એમનના ચિત્રકાર શૌદર જર્મન છે. એ જર્મન' ચિત્રકાર મને પોતાના 'એવાનેરફઅત' (ચિત્રકરએલેરી)માં લઈ ગયા. એમની વિનિધ કલાકૃતિઓ જોઈ. તેમાં 'Gandhiji and his goat—a non-violent argument' ચિત્ર ખ્યાન એવે તેવું હતું.

—કયા ગંધીજી યહાં પાકિસ્તાનમે' બી હેં ? ચિત્રકારને મેં પૂછ્યું.

—સિફ' યહી' પર હી હે. ચિત્રકારે પોતાના 'એવાનેરફઅત'ના ખંડ પ્રતિ અમુસિનિર્દેશ કરી જવાબ આપ્યો.

આતિથાએમન સાથે થયેલી વાતચીત સહેજ વિચિત્ર હોઈ તે અહીં ઉતારું છું.

—હા, તો તુમ જર્મની જા રહે હો. અમ્મજા, તો યહ બતલાઓ કિ જર્મની તુમ કિસ સિમ્સિલેમે' જા રહે હો !

—એસે કહનેકા તો 'કલ્ચરલ રટી' કે સિમ્સિલેમે' જા રહે હેં.

—હા, તો યહ ફિર 'કલ્ચર' આપા ! અરે બાઈસાદજા ! કોઈ હમે' બી બતલાએ કિ યહ 'કલ્ચર' ભલા કયા ચીઝ હવ ! આજકલ હમ ઇસ 'કલ્ચર'કા બહુત કુછ શોર મુનને હેં.

—દેખિમે એમનસાહેબા ! યહ કલ્ચર યૂં તો બડી વજહતેભા હે. સમજાના મુરિકલ હે. લેકિન 'કલ્ચર' હો—એમિકલ્ચર' હો—પા 'હોટ'કલ્ચર'—હમે' મતલબ ॥ જર્મનીસે !

આતિથાએમન, વધુ શું બોલે !

રાજ અને કમાલ

બક રહો હું જુનમે' કયા કયા કુછ
કુછ ન સમઝે કુદા કરે કોઈ

—માબિહ

ટુર્કસ્તાન.

આ દેશ પશુ ગળખતો દેહ છે ! અહીં માત્ર બે જ વ્યક્તિઓ લોકપ્રિયતા ભોગવતી હોય એમ લાગે છે. એક તો કમાલ અત્તાતુર્ક અને બીજો 'આવારા' નો રાજકપૂર ! બીજા વિષે રશિયામાં પણ મેં આ જ હાલત જોઈ હતી.

ઈસ્તંબુલ આવી પહોંચ્યા એટલે ખબર પડી કે બગદાદ જતી 'ટેરોસ એસ્કરપ્રેસ' તો કચારની ઊપડી ગઈ છે. ઈસ્તંબુલમાં ચારપાંચ દિવસ રોકાયા સિવાય બીજો કંઈક શો હતો ! સામાન્ય માણસને પરવડે તેવી એક હોટલ શોધી કાઢી. હોટલના સેક્રેટરીએ મારો પાસપોર્ટ માગ્યો. પાસપોર્ટ જોતાં જ બોલી ઊઠ્યો, 'ઓહ ! હિન્દુસ્તાની !' પછી એના યુગ્મ ઉપર હર્ષની રૂખાઓ ધસી આવી.

—રાજકપૂર ! ઓહ ! રાજકપૂર ! વેરી વેરી ગુડ એક્ટર ! 'આવારા'—વેરી વેરી ગુડ ફિલ્મ ! 'આવારા'—વેરી વેરી ગુડ મ્યુઝિક ! 'આવારા હું...' [એણે આલાપવા માંડ્યું]

—વેરી વેરી ગુડ સોંગ ! મેં એતું વાક્ય પૂરું કયું.

—યસ ! 'આવારા હું' વેરી વેરી ગુડ સોંગ ! ઓહ ! રાજકપૂર ! વેરી વેરી ગુડ એક્ટર ! નરગિસ ! વેરી વેરી ગુડ આર્ટિસ્ટ ! 'આવારા' ફિલ્મ—આઈ સી ફ્રાઈવ ટાઈમ. વેરી વેરી ગુડ ફિલ્મ !

—યસ ! 'આવારા' ફિલ્મ—યુ સી ફ્રાઈવ ટાઈમ. વેરી વેરી ગુડ ! બટ મિસ્ટર ! આઈ સી નો રૂમ ઈન હોટલ ! વેરી વેરી બેડ !

એટલે રાજકપૂરના એ આશકને ખાલ આવ્યો કે પોતે એક તુર્કી હોટલમાં સેક્રેટરી છે અને આ હિન્દુસ્તાની 'આવારા' નું ગીત ગાવા નહિ પણ હોટલની ટેઈ ખાલી રૂમ બાડે રાખવા આવ્યો છે. 'સોરી' કહી ઊઠ્યો. એતું કદ અતિશય ઠીંગણું હતું. એના હાફકાટની લાંબી બધો નીચે લગતી હતી. એની યુખાકૃતિ અને કદ જોતાં એની ઉમ્મર તે—ચૌદ વરસની જ લાગે, પણ વાસ્તવમાં એ વીસ વરસનો હતો. અંગ્રેજ

બોલે તો થાય કે આ હવે તુર્કી બોલે તો સારું ! એ મને એથી માણે લઈ ગયો. રૂમ દેખાડી. મનની હતી. ખારીની બહાર નજર નાખીએ તો માર્બોરાનાં નીલ-વર્ણી ચંચલ ઘણી લહેરતાં દેખાય. બેગ-ખિસ્તાર કેકાણે ક્યાં કે તરત જ સેક્રેટરીની જલ્લ કરી ઊઠી ગઈ.

—પ્લીઝ, મિસ્ટર ! વન ટાઈમ 'આવારા હું...'—પ્લીઝ, વન ટાઈમ !

એણે તો 'આવારા' નું ગીત ગવરાવવાની બાજુ કુંબેશ શરૂ કરી. અતે મારી હાર થઈ. મેં ગીત ગાયું.

આવારા હું...

યા અરદિશમે હું આસમાનકા તારા હું...

ગીત સાંભળી એવો તો એ ખુશ થઈ ગયો કે નાના બાળકની જેમ તાળીઓ પાડી કીડિયારીઓ કરી મૂકી, મને થયું, હાથ ! ચાલો પીછા તો છૂટ્યો ! પણ એમ તે કંઈ પીછા છૂટતો હશે ! હું સહેજ નવરો પડું કે એ સહેજ કુરસદમાં હોય એટલે તરત ફરમાઈશ થવાની : પ્લીઝ, 'આવારા', વન ટાઈમ 'આવારા' ! અને એમ એવો હડીલો કે મને ગવરાવીને જ જાપે ! ગીત પ્રત્યે તો બાજુ ઠીક, પણ મારા કંઠશ કંઠ પ્રત્યે પણ એ કંઠાણો કે અણુઓ દાખલ નહિ !

સાંજ પડે એટલે હોટલમાં મહેફિલ જમવા માંડે : પેલા સેક્રેટરીના દોસ્તબિરાદરો, કેટલાક પોલીસો અને કેટલાક બાળકો. એ જ ગીતની ફરમાઈશ થતી રહે. હું ગાતો રહું. ક્યારેક મને શંકાયે થઈ આવતી કે આ બધા બહેરા તો નહિ હોય !

એક સાંજ ખબર પડી કે આ સેક્રેટરી હાફિઝે-કુરબાન છે. આખું જ કુરબાનેશરીફ એને મોઢે છે, મને વળી આ ચોગમ સમયે ચોગ્ય તક મળી ગઈ. 'આવારા' થી છૂટકારા મેળવવા મેં ફરમાઈશ કરી.

—હાફિઝ, પ્લીઝ, તિલાવતે કુરબાન. પ્લીઝ, વન ટાઈમ !

ઘણી બાજુએ બાદ એ તૈયાર થયો.

અલગે બિલ્લાહે બિનગ્રામતો નિર્ગમન.

બિરિમલ્લા હિરાદગા નિર્ગમન...

દાક્ષિણ્યને કંઈ સાંકળી હું તો ડહાઈ જ ગયો. પવને થંભી ગયો. શેા મધમીડો અવાજ હતો એનો ! એના અવાજમાં એવી તો સુમધુર ખુમારી અને અવિરમ-રણીય મીઠાશ હતી કે મનને એમ જ થઈ આવતું કે ખસ આ ખુમારી ફેલાતી જ રહે. —આ મીઠાશ રેલાતી જ રહે. સાંભળનારાએના આત્માને ડેલાવી દે તેની એ તિલાવતે કુરઆન બેએક મિનિટ ચાલતી અને પછી એકાએક થંભી જતી. સહુ સાત્ત્વે બેઈ-રહેતાં. કુરાને શરીફની તિલાવત પડતી મૂકી એ દાક્ષિણે કુરઆન ફરી મને કરગરવા મંડી જતો :

—મીઠા, મિરદર ! વન દાઈમ 'આવારા' !

*

એ હોટલમાં તો પછી બીજી વાતો જ ન મળે ! ખસ એ જ એકમાત્ર વિષય : 'આવારા', રાજકપૂર, નરગિસ ! નરગિસ, 'આવારા', રાજકપૂર ! રાજકપૂર, નરગિસ, 'આવારા' ! ક્યારેક તો મને થઈ આવતું કે લાવ, આ હોટલ જ બદલી નાખું ! ઈસ્તિયુસમાં 'આવારા' ચિત્ર છ મહિના જેટલો સમય આશુ' હતું. આ ચિત્ર પાંચ પાંચ છ છ વખત જોનારા તો મને કેટલાય મળ્યા. ત્રણ વરસની એક નાનકડી બાલિકા પણ 'આવારા'ના આ ગીતથી પરિચિત ! મારા કંઈક કંઈ ગવાયેનું આ ગીત સાંભળી એક બૂદ-પાલિશ કરનાર મુવે મારા જોઈ બાંધી નજર કરી હતી, પણ મારા બૂદ આમઝાના નહોતાં તેથી એ નિરાશ થયો હતો. ગીત સાંભળ્યાની ખુશી બ્યક્ત કરવા બીજું કશું ન બની શક્યું એટલે એણે મિતભાવે એક સિમરેટનો સ્વોઝર કરવા બારે આમઝ કર્યો હતો અને એ રીતે કોઈ બલૌકિક સંતોષ અને રાહતની લાગણી અનુભવી હતી ! એ પણ રાજકપૂરનો ખરો આઝાક હતો.

એ દરમિયાન એક આયેક વયના આરબ ગૃહસ્થનો બેટો યયો. એ પણ એ જ હોટલમાં જીતરેલા. ચાન્ત અને ગંભીર પ્રકૃતિ ધરાવતા એ આરબ સદ્ગૃહસ્થ આખો સમય તરખીદના દાણા જ ફેરવ્યા કરતા હતા. ખૂણાના એક ટેબલની ખુરસી ઉપર બેઠા બેઠા ચાત

ચિતે અમારી વાતો સાંભળ્યા કરતા. એકવાર એમનું મૌન ખડિત થયું.

—આઈયે. બેઈયે ! એમણે કહ્યું.

—શુકિયા. 'કયા આપ હિન્દુસ્તાની જનતે હે' ! પડખેની ખુરસી ઉપર જગા લેતાં મેં એમને સાનંદ પ્રશ્ન કયો. એ ચૂપ રહ્યા. ફરીવાર મેં પ્રશ્ન કયો. ફરીવાર એ ખામોશ રહ્યા.

—આઈ નો એનલી ડીઝ ટૂ હિન્દી વર્ડઝ : 'આઈયે' એન્ડ 'બેઈયે.'

એમણે અંગ્રેજીમાં બોલવા માંડ્યું. બસો માણસ ! બે હિન્દી શબ્દો પણ એવી સિફતથી બોલે કે સાંભળનારને એમ જ લાગે, આ આરબ કેવું ફીક્કું હિન્દી બોલી શકે છે ! એ ઈરાકના વતની હતા. આપરેશન કરાવવા લડેન ગયા હતા. બપસાએ ઈજિનેર હતા. ઈરાક પાછા ફરતા હતા તે જ વખતે ઈરાકમાં બળવા ફાટી નીકળ્યા હતા. આથી ઈસ્તિયુસમાં શેકાઈ ગયા હતા. ઈરાકથી સમાચાર આવે તેની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એક ખૂણામાં પડેલા ટેબલની ખુરસી ઉપર બેઠા બેઠા આખો સમય તરખીદના દાણા ફેરવ્યા કરતા હતા—અને હોટલનાં બન્ય એમણે ઉપર ચતા તમાશા રીતચિતે—સહેજ પણ દાંધ્યા વિના જોયા કરતા હતા. મને થયું; લાવ, આ બસો માણસ ઠીક મળી ગયો. રાજકપૂર અને નરગિસથી તો છૂટકારો મેળવીશ. મેં ધીરમંભીર સ્વભાવ ધરાવતા એ આરબ ઈજિનેરના ટેબલ ઉપર બેસવાનું શરૂ કર્યું.

સેક્ટરીના મુખારવિંદમાંથી સરતી નરગિસની અતિશયોક્તિભરી પ્રશ્નસાના આક્રમણથી બચવા હું આરબ ઈજિનેરના ટેબલે આલ્યો ગયો. તરખીદના દાણા ફેરવી રહેલા ચાત અને ગંભીર ઈરાકી ઈજિનેરે મારું સ્વાગત કર્યું.

—આઈયે. બેઈયે.

—શુકિયા.

ચોરીવાર સુધી અમે બેઠ ચૂપ બેસી રહ્યા. સેક્ટરીની

છસ તો રાખેતા મુજબ ચાલતી જ હતી. એ પોતાના વર્ણ સમક્ષ નરગિસના બેનમૂત રૂપ વિશે પ્રવચન કરી રહ્યો હતો.

—આ લોકો શાની વાત કરે છે ? ઈન્નેરે મને પૂછ્યું.
—એ તો કોઈ હિન્દુસ્તાની ફિલ્મ-એક્ટ્રેસ વિશે અભરથી વાતો કરી રહ્યા છે. મેં સહેજ બેઠકારો પૂર્વક જવાબ આપ્યો.

—ઓહ ! હિન્દુસ્તાની ફિલ્મ-એક્ટ્રેસ ? મારે એટલું તો કંપૂર્ણ કરવું જ રહ્યું કે હિન્દી ચિત્રો એટલે હિન્દી જ ચિત્રો ! મેં પણ ધણાં હિન્દી ચિત્રો જોયાં છે. તમારી એક એક્ટ્રેસને તો હું કેમે કરી જુદી શકતો નથી ! શી એની અદા હતી ! તમે કદાચ એને નહિ જોળખતા હો.

હો, આ વળી નવી આફત ! મજબૂરથી બચ્યા અને હિનારે આવી ફસાઈ ગયા !

—હા, હરો. મેં પતાવ્યું.

—એ એક્ટ્રેસને તમે જણો છો ? એનામાં તરવરાટ તો એવો કે...

—હા, હરો ! અમારે ત્યાં એવી ધણી એક્ટ્રેસો છે જેમનામાં...

—એ વાત ખરી. પણ આ એક્ટ્રેસ એટલે વાત જ ના થાય ! તમે એને નહિ જોળખો.

—એમ ? બની શકે કે હું એ એક્ટ્રેસને નહિ જોળખતો હોઉં. શું નામ છે એનું ?

—નાદિયા. સ્ટાલક્રીન ફિરસ્તેસ નાદિયા !

મેં એ શાંત અને હાવકા આરમ્ય ઈન્નેરની તરખીદ તરફ નજર કરી. તરખીદના ઘણા ફરતા નહોતા. એમની આંખોમાં થંભી ગઈ હતી.

રેકેસીની કથા

My candle burns at both ends;
It will not last the night;

But ah, my foes, and oh, my friends—
It gives a lovely light.

—Edna Millay

તેનીસ કરોડ દેવદેવીઓમાંથી કે એક લાખ અને ચોવીસ હજાર પચગચરોમાંથી કદાચ એકે પણ યૂરાપની ધરતી ઉપર જન્મ લીધો નથી. કેમ, અજબની જ વાત ને ? ધર્મ અને ઈમાનનાં કારખાનાં તો પૂર્વમાં જ ધમધાકાર ચાલે છે ! નીતિ, સદાચાર, આરિત્ય, ઈમાન, સત્યતા, એવાં એવાં અગચિત્ત રૂપાળાં નામોના ડેકા તો આપણે જ રાખેલો છે ને ? પશ્ચિમના લોકો તો તનતા બોગીઓ—મનનાં રાગીઓ ! આપણે તો આત્માના નિર્મલ સરાવરનાં પવિત્ર જલમાં તરતાં કમલ જેવા રાગીઓ ! આપણીં તે વાત થાય ! ના જ થાય !

જર્મનીના પાટનગર બેનમાં મારો છેલ્લો દિવસ મોડી રાતે—ત્રણેક વાગે, મારી ટ્રેન બપડે. હસતી મળની મોસમ હતી. સૂરજનો તમતમતો તડકો ઢાંધન નદીનાં રંગ બદલતાં પાણીને ચમકાવતો હતો. ધરતી ઉપર તણું જોણું લીલું જમ ધાસ પણ સૂરજનાં ખિલખિલાટ હસતાં ફિરજોના બાહમાં જકડાઈને વધુ લજ્જા અનુભવી રહ્યું હતું. આવો હસતો મળનો તડકો એ કંઈ રોજ નથી મળતો ! જર્મન ભાષામાં કહેવત છે : દેવો જ્યારે સફર આદરે છે, ગયન ત્યારે રિમત કરે છે !

હું અને હતી—આખો દિવસ ઢાંધનને કદિ આંટા મારતાં રહ્યાં. સાંજ પડી. રાત થવા માંડી. તારાઓએ પોતાના વહત પરથી ધૂંધટ હટાવ્યા. ઢાંધનનો કદિ છોડી ચાલ્યા જવાનું સહેજ પણ મન થતું નહોતું. ત્યાં એકાએકે પવન ફેંકવા માંડ્યો. તારાઓના વહત સંતાઈ ગયા. વાદળોનાં જમ ધસી આવ્યાં : વાદળ ગળ્યો વીજળી ચમકી. વરસાદ તૂટી પડ્યો. વરસાદે દેવો ! મુશળધાર !

પેલી જર્મન છોકરી પણ ભારે હલીસી !

—તું સાવ પ્રલણી ગયો છે. આવી રીતે હું તને

હું એક લાટકતો શાયર છું : ૨૧

કમને હોમાઈ ગઈ—હોમાય છે અને સમાજે એ પ્રતિ
આપની આમણાં કર્યાં છે.

યુગોથી સ્ત્રીનું સ્થાન સમાજમાં નીચું રહ્યું છે. સ્ત્રી
પર સમાજે માસિકી પશુ બોલવ્યું છે. સ્ત્રીનો અધિકાર
પિતા કે પતિના ધરમાં હોતો નથી. આર્થિક
અને સામાજિક બંને રીતે એ પરાધીન રહી છે.
સમાજરચનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન ધર કે મિલકત વિનાની
બંધિન તરીકે રહ્યું છે. પોતાનું ગણે એવું કંઈ જ
સ્ત્રી પાસે હોતું નથી. અને પરિણામે ધર ને કુટુંબમાં
પરાધીન રહેલી સ્ત્રી વિષમ સંયોગોમાં કેંકાઈ જાય
છે. નિરાધાર બની જાય છે. સ્ત્રીની નિરાધારી તેને
મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે

Touch me not એ રીતે સમાજે રક્ષણના એકા
નીચે સ્ત્રીને સમાજમાં પ્રવર્તતાં કેટલાંક બેજોથી
અઘાત રાખી છે. સમાજમાં નીતિના નામ નીચે,
ધર્મને બહાને અનેક પ્રશ્નોને છુપાવવાનો પ્રયત્ન થયો
છે અને પરિણામે ધણીને એ અઘાતવાળા બોગ થઈ
પડ્યું છે. આ સાથે એ પશુ પરિસ્થિતિ છે કે સતત
ધર ને કુટુંબમાં રહેતી સ્ત્રી કેટલાક પ્રશ્નોથી અઘાત
હોવાથી ફસાઈ જાય છે.

સ્ત્રીને ક્યાં ક્યાં કારણોથી ધર છોડવું પડે છે, ક્યા
પ્રશ્નો તેને મૂકે છે એ વિચારતાં સમાજની અસ-
માન સમાજરચના વિચાર માટે છે. આજની
સમાજરચનામાં સ્ત્રી જ ધર છોડીને જાય છે. તેને
કાઠી મૂકવામાં આવે અને તેને નિરાધાર ફસામાં
ધકેલાવું પડે છે. હજી પશુ સમાજમાં સ્ત્રીને કાઠી
મૂકવાના પ્રશ્નો ઓછા થયા નથી! સાસરના ત્રાસ
તથા પતિની હેરાનગતિની પરાકાષ્ટ આજે પશુ
સ્ત્રીને એ જ છે. સ્ત્રી કંટાળીને કાં તો આત્મહત્યા
કરે છે અથવા ધર છોડીને નીકળી જાય છે. જીવન
અકારું ને અસહ્ય બની જાય છે.

સ્ત્રીને ધર છોડવું પડ્યું હોય અથવા છોડવ્યું હોય
તેના કારણો ધણાં હોય છે.

ધર એ જીવનની આદર્શ પરિસ્થિતિ છે. પશુ જ્યારે

ધરમાં રોજની કંકાસ-કલેશ અને માર તથા ત્રાસ
યાય છે ત્યારે ધર અકારું ધઈ પડે છે. ધરમાં રહેવું
એ ત્રાસરૂં બને છે. સ્ત્રીઓ પર જ્યારે સાસુ અને
પતિના ત્રાસ વધી પડે છે, માર કપકા અને નિર-
રકારણ્યું વર્તન યાય છે ત્યારે સ્ત્રી કંટાળે છે. આવા
સંયોગોમાં એ જ માત્ર સ્ત્રી માટે રહે છે. એક
આત્મહત્યા, અને બીજો ધર છોડીને ચાલી નીકળવું.
સામાન્યતઃ સ્ત્રી આત્મહત્યા પસંદ કરતી હોય છે.
તેનામાં પરાપૂર્વથી સંચારેલા અરકાર તથા અસહ્ય
પરિસ્થિતિ તેને આત્મહત્યા કરવા જ પ્રેરે છે અને
મૃત્યુને બેટવાની શક્તિ હોય તો તે મૃત્યુ જ
પસંદ કરે છે. પશુ જો તેમાં તે ફાટી શકતી નથી
તો ધર છોડીને ચાલી નીકળે છે. ધર છોડીને ક્યાં
જવું એ સ્ત્રી જાણતી નથી અને પરિણામે ફસાય છે,
હેરાન યાય છે.

આવી સ્ત્રીઓને પિતા કે બાઈ અથવા કુટુંબીજનો
પશુ સંધરતાં નથી.

જન-પ્રથાની કદગી પરિસ્થિતિમાં કમોદ, અસમાન
જીવનશૈલી અને જીવનની નિષ્ફળતાથી કંટાળેલી સ્ત્રી
ધર છોડે છે.

જીવનથી કંટાળેલી સ્ત્રી—જેનાં જન કે સંયોગો માટે
માતા-પિતા જ જવાબદાર હોય તે પશુ તેને આશ્રય
આપતાં નથી. પશુ તિરકારે છે—અવગણે છે. આવી
સ્ત્રીઓ ફસાય છે.

પાડોશી, પતિના મિત્રો અથવા સંયોગવશાત મળી
ગયાં હોય તેવાં તત્વોથી સ્ત્રીઓ ફસાય છે, ભોળવાય
છે અને મુખે ધર ને કુટુંબ મૂકીને ચાલી નીકળે
છે. ફસાયા પછી દુઃખી યાય છે ત્યારે તેને અનિષ્ટ
તત્વો ને દુઃખમાંથી બચવાની ચિંતા યાય છે અને
જીવન પ્રત્યક્ષ કરે છે. જો જીવે શક્તી નથી તો
તેમાં જ જીવન વિતાવે છે.

મોટાં શહેરોમાં તેમ જ ગામડામાં પશુ જ્યારે પતિ
સ્ત્રીના તિરકાર કરે છે ત્યારે તેનું સ્થાન ધરમાં રહેવું
નથી. પતિ બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખતો હોય

અથવા પતિને ન ગમે અથવા બાળક ન થતાં હોય, કે બીજાં એવાં કારણે પતિ તિરસ્કારતો હોય તેવી સ્ત્રીઓને ધરની બહાર કાઢી ચૂકવામાં આવે છે. માર મારી નિરાધાર દશામાં ધણી સ્ત્રીઓને ધર બહાર ધકેલી દીધી હોય છે.

આવી સ્ત્રીઓ, બેઠાલ બનીને નીકળી હોય છે. 'પતિ એ પરમેશ્વર' ગણતી, પતિને 'આલિંગ' ગણતી સ્ત્રી ધર બહાર નીકળતાં પહેલાં મૃત્યુને પસંદ કરે છે અથવા પિતાને ત્યાં જાય છે, એ પણ ન સંધરે તો વિષ વિશાળ છે એ 'દષ્ટિએ માર્ગ' કાઢવા પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેમાં સફળ થાય તો ઠીક, ખાકી ફસાઈ જાય છે.

ધણા પ્રસંગે વિધવાને ફસાવેને પણ તેને કાઢી ચૂકવાના છે. વિધવા સાથેનો સંબંધ એ ગર્ભવતી થતાં બહાર પડે છે, એવા સંયોગોમાં સ્ત્રીની ભયંકર દુર્દશા થાય છે. બાળકત્યા ઠાઠકિ કરે છે પણ બાળ સ્ત્રી પર આવે છે, કેસ ચાલે છે, સજા થાય છે અને તિરસ્કાર ને અવગણનાનો ભોગ સ્ત્રી બને છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી પરિસ્થિતિનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓનાં પ્રશ્નો મુકદ્દેલ બન્યા હોય છે. આવી સ્ત્રીઓ લાચારીથી અથવા સ્વેચ્છાથી ગુડાગાદીનો ભોગ બને છે.

આવી સ્ત્રીઓને ધણી વારે ગુડા-ટોળીઓમાંથી બચાવવી પડે છે. સ્ત્રીઓનાં વેપાર કરતી અનીતિનાં ધામે અચાવતી આવી ટોળીઓ પાસે ગમેલી સ્ત્રીને તેમાંથી મુક્ત કરવી એ કપડું કામ છે. જાહેર વેશ્યા-ગૃહો અટકાવવાં સહેલાં છે પણ આવી ખાનગી ટોળીઓનો અતીતિનો વેપાર અંકુશમાં લાવવો અધરા છે. એકવાર સ્ત્રી એમાં ફસાયા પછી નીકળી શકતી નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં પડેલી સ્ત્રીઓને બચાવવામાં જ સામાજિક કાયંદરાની ખરી કસોટી થાય છે. સ્ત્રી, જેને બચાવવી છે તેને ખજાર નથી હોતી કે તેને બચાવનાર કાણ છે? એ બાજુતી નથી હોતી કે તેનું

ભાવિ કેવું બનશે! બચાવનાર કયાં લઈ જશે? અનિશ્ચિત જીવન ન સમજી શકવાથી ફસાવવી સ્ત્રીને પૂરતો સહકાર મળતો નથી. આ ઉપરાંત સ્ત્રી પણ ધણીવાર આવા જીવનથી ટેવાઈ ગઈ હોય છે, તે બહાર નીકળવા ચાહતી નથી હોતી. સમાજનાં શિષ્ટ અને અનિષ્ટ તત્વોનાં સંપર્કમાં બચાવવાથી ધણા પ્રશ્નો તે વિચારતી થઈ ગઈ હોય છે. આવા બચાવનાં સાધનથી છૂટવા પછી સમાજમાં તેનું સ્થાન કયાં છે એ પણ એ બાજુતી હોય છે. સમાજનાં તિરસ્કાર મેં અવગણનાની એને ભીતિ છે અને પરિણામે એ છૂટવા કે નીકળવા ઇચ્છતી નથી.

આવી ટીકાઓમાંથી બચવા ઇચ્છે છે એવી સ્ત્રીઓ પણ ધણીવાર સ્વનિર્ણય લઈ શકતી નથી. અને ન્યારે છૂટવા માગે છે અને સામાજિક કાયંદરા છોડાવવા માગે છે ત્યારે પણ પૂરી વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે.

સ્ત્રીઓના વેપારીઓ પૈસા વેરી શકે છે, વકીલો રાજીને તેને કાઢતાં ધસડી શકે છે. આવા પ્રશ્નોમાં કાઢું ને કાયદે રક્ષણ આપી શકતાં નથી, પુરાવા મળતા નથી, સાક્ષી હોતા નથી અને પરિણામ બાજુવા છતાં, મહેનત કરવા છતાં સ્ત્રીનો સર્વનાશ થતો જોઈ રહેવો પડે છે. ઉપરની પરિસ્થિતિ સર્વવિધિત છે. રાજ્ય ને સમાજ બન્ને બાજુ છે છતાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આવી ટોળીઓ અને વ્યક્તિઓ વધી રહ્યાં છે. સમાજ અને રાજ્યે આ પરત્વે વિચારનું રહ્યું.

લેડી રામરાવની કુશળ આગેવાની નીચે નીમાયેલી સમિતિના અહેવાલ પછી કેન્દ્રિય સરકારે દરેક રાજ્યમાં ગિલ્લા કક્ષાનાં અને રાજ્ય કક્ષાનાં ગૃહો શરૂ કર્યાં છે. જેથી સ્ત્રીઓને તાત્કાલિક રક્ષણ મળી શકે અને સ્ત્રીને આશ્રયને અભાવે ફસાવું ન પડે.

ગૃહોની ગોળના સુદર ઇં પણ એ પરત્વે થોડીક વધુ બાવહારિક વિચારણાની જરૂર છે. ગિલ્લા કક્ષાનાં ગૃહોની જવાબદારી ગૃહ વધુ છે. સ્ત્રીને બચાવવી હોય, ગુડાટોળીઓમાંથી બહાર કાઢવી હોય તો

નિવૃત્તા કક્ષાનાં ગૃહો વધુ સમગ્ર, ભગ્નત અને વધુ કાર્યદક્ષ હોવાં જરૂરી બને છે. માત્ર સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ કે યોગાદ્ય કર્મચારીઓ આ કાર્યને પહેળી વળી સકશે નહિ. સામાજિક કાર્યકરોના વધુ જ્ઞાન અને સફલત મળશે તો જ જે કાર્ય માટે એ રચનામાં છે એ કાર્ય સિદ્ધ થશે.

રાજ્ય કક્ષાનાં ગૃહો માટેનો પ્રથમ પથ વિચાર માગે છે. સ્ત્રીઓનો પુનર્વસવાટ કરવા હોય તો તેને તેના સ્થાનતરી આસપાસ જ વસાવી શકાય. દૂરના પ્રદેશમાં મોકલી આપીને વસાવવાની યોજના બહુ સફળ બનશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

સ્ત્રીઓને જીવનમાં સ્થિર કરવા તથા ફરીથી સમાજમાં સ્થાન અપાવવા માટે તેનાં જુદાં ગૃહો વધુ ઉપયોગી નહિ બને. સદાય એ જુદી જ રહે, એ અસ્પૃશ્ય જ રહે એ વિચારસરણી ફેરવવી પડશે. સ્ત્રી ફાસ્ટ છે માટે ખરાબ છે? બનતીતિના ક્ષેત્રમાં પડી છે માટે તેને દૂર જ રાખવી? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

જો સ્ત્રીઓને સાથે જ સમાજે અપનાવવી હોય તો તેનાં ગૃહો જુદાં ન જ હોવાં જોઈએ. નિવૃત્તા કક્ષાનાં ગૃહોમાંથી તેમની ચકાસણી કરી બાદ જે તે વિસ્તારમાં સામાજિક સંસ્થાઓ કામ કરતી હોય ત્યાં આવી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને ઉદ્યોગો માટે મોકલી આપવી જોઈએ. આવી સંસ્થાઓમાં જે સ્ત્રીઓ અભ્યાસ માટે અથવા પોતાના પ્રશ્નો માટે આવી હોય તેની સાથે બળવાથી તેના પર પડેલી છાપ અને લઘુતા-ભાવ દૂર થઈ શકે, જીવનમાં બનેલા અનિષ્ટ પ્રસંગો એ ભૂલી ભય, નવું જીવન અપનાવે એ પરિસ્થિતિ સર્જાવવી રહી.

ગમે તે રીતે કહો પથ હજી સમાજના મોખસિયા-વેડા ગયા નથી. સ્ત્રી જ બનતીતિગ્રામ છે એ માન્યતા દૂર કરવી હોય તો જેમ હરિજનોને સત્કાર માટે વિચારીએ છીએ તેમ આવી સ્ત્રીઓને સમાજમાં અપનાવવા માટે જુદી સંસ્થાઓ ન જ હોવી જોઈએ.

પુનર્વસવાટ માટે ફરીથી સમાજ સ્ત્રીઓને અપનાવી

લે—એ માટે પાતાવરણ સર્જવું પડશે. નીતિને નામે સમાજની લઘુતાઅધિ દૂર કરવી પડશે અને માત્ર જુલેથી અટવાઈ પડેલી સ્ત્રીને સમાજમાં સ્થાન આપવું પડશે.

લઘુતાવાર સ્ત્રીને સ્થિર કરવા માટે લગ્ન એ જ ઉપાય છે એવું માનનારો આવે છે અને લઘુ સ્ત્રીઓ લગ્ન કરવા પથ તૈયાર હોય છે છતાં સમાજ તેને અપનાવતાં, પોતાની કરતાં સંકેતાય છે, ડરે છે. અને સ્ત્રી બ્યારે આ સમજે છે ત્યારે દુઃખાય છે, અકળાય, અને સમાજ પ્રત્યે નફરતથી ભેટી થાય છે.

સ્ત્રીને ઉદ્યોગો અને શિક્ષણથી પથ સ્થિર કરી શકાય. ટૂંકમાં દરેક વ્યક્તિના સંયોગે અનુસાર તેને સ્થિર કરાય—સ્વાવલંબી બનાવાય.

સ્ત્રીઓને ફરીથી સમાજમાં અપનાવવી હોય તો સમાજે નિશ્ચિતપથે તેને પોતાની કરવી પડશે. નીતિનાં સત્રો અને મોખસિયાવેગ છોડવાં પડશે. સ્ત્રી એક વ્યક્તિ છે. એને વ્યક્તિ તરીકેના અધિકાર આપવા પડશે અને તેનું મત જીવન ભૂમીને સમાજની એક શિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે તેને સ્વીકારવી પડશે.

જ્યાં સુધી સામાજિક કાર્યકરો દૃઢતાપૂર્વક સ્ત્રીઓને પોતાનામાં સમાવી દેવા પ્રયત્ન નહિ કરે ત્યાં સુધી પુનર્વસવાટનો પ્રશ્ન અધૂરો જ રહેશે.

સ્ત્રીને સ્થિર કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન થાય, શિક્ષણ ને ઉદ્યોગ દ્વારા સ્થિર કરાય પથ સ્થિર કરવાનું હાર્દ તેમને પોતાનાં કરી જુદી જુદી સંસ્થાઓ જ્યાં હોય ત્યાં રાખવાનું છે અને જ્યાં સંસ્થાઓ ન હોય ત્યાં સારને પ્રવેશ મળે એ રીતે અવસ્થા કરવાનું છે.

સ્ત્રીઓના પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે સ્પષ્ટ વિચારસરણી અને વક્રવ્યવસ્થા જરૂર છે. સમાજમાં અનિષ્ટ ઊભાં કરતી વ્યક્તિઓને ખુલ્લાં પાડી તેમને સમાજે લાવવાની જરૂર છે. સ્ત્રી જ જવાબદાર છે, દોષિત છે માન્યતા બામક છે. આ સમાજનો પ્રશ્ન છે. સ્ત્રીને નથી આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવાની સાથે જ પ્રશ્નનું નિરાકરણ વધુ સ્પષ્ટ અને સહેલું થશે.

સૂરજગદનો શયતાન

સૂરજગદ નેસ સાંસણ બંગલેથી ઉતરમાં આવેલો છે. સાંસણ એ તો ગીરનું હૃદય કહેવાય છે. ત્યાં આગળ એક દીપડો માલધારીઓમાં ફફડાટ પેદા કરી રહ્યો છે એવા ખબર સરકારી જંગલખાતાની કચેરીએ પહોંચ્યા.

સરકારી જંગલખાતાના વડાએ તેને મારવા માટે પરવાનગી મોકલી, તેમાં જગ્યાવામાં આવ્યું હતું કે કરસનગઢ નેસમાં આ દીપડો માલધારીઓના માથા, એટલે નાના પાડા કે વાછાં મારતાં અચકાતો નથી. માટે માલધારીઓને તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા રજા આપવામાં આવે છે.

આ તક જતી કરવા ન દેવી એવું માની—એ કે વરસાદ શરૂ થઈ ગયાને લગભગ પંદર દિવસ થઈ ગયા હશે તો પણ સાસણ સુકામ નાખવો અને લાંબી કરસનગઢ જઈ દીપડાની તપાસ કરાવી મારણ બાંધી બેસવાની વ્યવસ્થા કરવી એમ વિચારી અમારું મંડળ મોટરરસ્તે ધારી-વિસાવદર થઈ સાસણ પહોંચવા રવાના થયું.

ધારીમાં જ સમાચાર મળ્યા કે રસ્તામાં મોટી કાદવની મેટી જમી છે. જેમાં મોટર ખૂંચી જાય છે. પણ મોણપુર બાજુ જઈ મોડું ચક્કર લગાવી વિસાવદર જઈ શકાય છે. આથી વિચાર કરી અમે મોટર

વિદેશી શિકારકથાઓને શુભરાતીમાં કિતરેલી વાંચવામાં જે રસ પડે છે તેથી અનેકગણા રસ આપણી પોતાની જ આ શિકાર-કથામાં પડે તેવી વીરવ્તી આ વાત છે. નહીંતા પ્રાણી-વિશારદ તેમનો અલ્યાસ પણ ઠેરઠેર વેરે છે....

મોણપુરને રસ્તે હાંકી. આ રસ્તો ટાઈએ કયારેય જોયેલો નહિ પણ ચીલે ચીલે મોટર હાંકે રાખી, રસ્તામાં ખાસ કોઈ વેટમાણું પણ ન મળ્યો કે જેનાથી ખબર પડે કે અમે સાચે રસ્તે છીએ. આમ સપાટ પ્રદેશમાંથી કુંગરાળ પ્રદેશમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. વચ્ચે નહેરું આવતાં હતાં તેના કાંઈ ધાટી કાંટ જામેલી જણાતી હતી. કુંગરા ઉપર છીંકારાં જોવામાં આવતાં હતાં. વનરાજીમાં મુખ્ય ખાખરા જણાતો હતો. પછી આવળ અને તલખાવળાં તથા મોરડીનાં જળાની ધાટી દેખાતી હતી. આ ઉપરથી અમે જોઈ શકતા હતા કે અમારી મોટર ગીર પ્રદેશમાં જઈ રહી હતી. વચ્ચે એક ગામ આવતું હતું ત્યાં જરા મોટર રોકી અને પૂછ્યું કે વિસાવદર અહીંથી કેટલું દૂર રહ્યું? તો છોકરાઓએ જણાવ્યું કે વધારે દૂર નથી. તેઓને સાવજ બાબત પૂછતાં સાંભળવામાં આવ્યું કે હજુ ચાર દિવસ અગાઉ સાવજ અહીં આવ્યા હતા અને એક બેંસ મારી ખાધી હતી. ત્યાંથી થોડા માથા એટલે એક મોટી પાટલા થો જોવામાં આવી. એ ધોની જરાખરી કરી શકે એવી થો અગાઉ ટાઈ વખત જોઈ હોય એવું યાદ આવતું નથી. આમ શીમ જોતાં અમે વિસાવદર તલ્લન નવે રસ્તે પહોંચ્યા.

વિસાવદરમાં મોટર માટે પેટ્રોલ ખરીદ કરી ટાંકી ભરાવી દીધી. ત્યાં થોડો વખત આરામ લઈને લગ-

રાષ્ટ્રધડતરમાં અંબેડકે ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓનાં કાર્યો માટે વિકસાવે છે. શિક્ષિત અને લાવનાશીલ સ્ત્રીઓ આ પ્રશ્ન પોતાની ગણીને અપનાવી લે તો પુનર્વસવાદનો પ્રશ્ન સરળ બનશે.

છેવટે, સ્ત્રીઓની આ દક્ષા સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે થઈ છે. જે સમાજરચનાએ આ સ્થિતિ સર્જી છે તેને

સંધારવી રહી. સ્ત્રીએ પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવું રહ્યું. અને સામાજિક કાર્યકરોએ પણ સમાજનાં અનિષ્ટ તરફ અને પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો રહ્યો. સમાજમાં વાતાવરણ સર્જવા કુંબેશ જગાવવી જોઈએ અને સમાજ ને રાજ્ય બંનેએ પારંપાર મળીને પ્રયત્નો હલ કરવા જોઈએ.

ભાગ પચાસ માઈલ મુસફરી કરી. અમારે સાસણ પહોંચવાનું હતું. મોટર એક સરખી ગતિથી હાંકી શકાય એવો સીધો રસ્તો વરસાદે રહેવા દીધો ન હતો. છતાં બધાં આવરણોને પોર કરી અમે સાસણ સાંજના પાંચે વાગે પહોંચ્યા.

સાંજની ચા લઈ ત્યાંના જંગલખાતાના એકિસર-સાહેબે સાવજીને વાં જવા માટે બવરચા કરી રાખી હતી એ પ્રમાણે અમે સાસણ બગેચેથી છ આઠ માઈલ આવેલા સાંભેગાના નેસ તરફ ફરવા ગયા કે જ્યાં હમેશાં એક સાત આઠ વનરાજનું વન ગૌરવ વસતું હતું. જતાં રસ્તામાં કોઈ જનાવર જોવામાં આવ્યું નહિ. સાંભેગા પહોંચી ત્યાંના ચોકીદાર પાસે બકરી મંગાવી તેઓને સાથે બેસી જવાનું કહ્યું.

સાંભેગાના બીટ ચોકીદારે એક બકરું હાથ કરી તેને મોટરમાં નાખી અમે તે નેસથી જરા દૂર જવા રવાના થયા કે જ્યાં સાવજી બીલકુલ બીક વગરના થઈ ગયા હતા. એટલે બકરાનું 'મે', 'મે' સાંભળીને તરત જ ઝાડીમાંથી માર્યા કાઢતાં હતાં. આ સાવજી આપણા લાડીલા નેતા અને વડાપ્રધાન ચી જવાદરસાસ નેહરુ સૌરાષ્ટ્રના સાવજી જોવા ગીરમાં પધારી હતા તે વખતથી એટલા બધા મોટરના અવાજથી ટેવઈ ગયા હતા કે જરા પશુ મોટરને અવાજ સાંભળવામાં આવતાં તેઓ મારણ આવ્યું છે એમ સમજી તરત જ દેખા દેતા હતા. મત્ર દેખા દઈ ઊભા રહી જતા ન હતા પશુ મોટરની તફ નજીક આવી જતા હતા. વળી તેઓ એક સાથે આઠથી અગિયારના વનગૌરવમાં વસતા હતા. મેં સાવજીના ટોળાને 'વનગૌરવ' નામ આપ્યું છે. એ પ્રમાણે આ વનગૌરવ તરત જ પોતાની શાહી માલમાં અને વિકરાળ આંખોથી તીક્ષ્ણ નજર નાખી નક્કી કરી લેતા કે મોટરમાં ખાજ છે કે નહિ. આવું તે હળી ગયેલું વનગૌરવ હતું એથી એકિસર-સાહેબને ખાતરી હતી કે એ તો એટલામાં ચોક્કસ દેખાઈ આવશે. વરસાદ શરૂ થઈ ગયો હતો એટલે

ગીરમાં ઈસ નામની મોટી માખીનો ઉંધવ દિનપ્રતિદિન વધતા લાગે છે. ડાંસનો ઘાટ આપણી ધરતી માખીને મળતો આવે છે. પશુ રાત્રે તે જુખરી હોય છે. અને કદમાં બમણી મોટી હોય છે. તેની ખાસીયત એવી કે એક પછી એક આપણી ઉપર કે જનાવર ઉપર બેસી જવા લાગે છે અને લાગ પડતાં તો એવો સખત ચટકે વરે છે કે તેમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે.

આ ડાંસના ત્રાસથી સાવજી અને બીજાં જંગલી પશુઓ ધાટી ઝાડી છોડીને ખુશ્કા પ્રદેશમાં ચાલ્યા જાય છે. એમ અમને સાવજી દેખાયા નહિ. અમને પશુ ધણે વખતે સાવજી જોવાની ધણી હોશ હતી. પ્રયત્ન કરવા છતાં એમાં અમને સફળતા ન મળી. છતાં આ જગ્યાએ નહિ હોય તો આગળ જોઈએ એમ કરતાં ગીરની કાળી માટીના રસ્તા ઉપર અમે થોડા વધારે માઈલ કાપી નાખ્યા. પશુ સાવજીનો પત્તો તો ન લાગ્યો. એટલું જ નહિ પશુ-તેની ડચક પશુ સંભળવામાં ન આવી.

સાવજી ન દેખાયા એટલે અમે થોડા નિરાશ થયેલા પાછા ફરતા હતા. ત્યારે રસ્તામાં એક મહાકાય સુર અમારી પરવા કરી વગર પોતાની કુધ મારી રાજ ડામથી માટી ખોદતો અમારાથી માત્ર ત્રીસ કદમ દૂર દેખાતો હતો. મોટર ઊભી રાખી સૌ તેને જોવા લાગ્યા. તેની હાતરડીઓ ધાળી ફૂલ અ.બાહ દેખાતી હતી. એટલે જખરી હાતરડી છે એમ વખાણ કરવા લાગ્યા. વળી સાવજી વચ્ચે વસે એટલે તેની મમરૂખી પશુ એવી જ હતી. તેને અમારી લેશ માત્ર પશુ ફરકાર ન હતી. તે તો અમારી સામું જોવાની પશુ-તરફ લેતો ન હતો. જૂંદા સાથે હતી પશુ એકિસર-સાહેબે જણાવ્યું કે સાવજીનો તે શિકાર છે જો તેને ઓછાં કરવામાં આવે તો પછી સાવજી નેસના માલને રંજકે છે. એટલે અમે તો તેને ધરાઈને જોઈ લેવા નિશ્ચય કર્યો.

અંધાર થવા આવતું હતું એટલે બીના રેમડીવા

રસ્તાને 'વડાવી નાખવાનું' જણાવ્યું. વળી મોટર સાંક-
બેડાના નેસે આવી પહેંચ્યાતાં રસ્તામાં એક ચિત્રવત
ઊભેલો છીંકારો અમારી મોટરથી માત્ર પંદર કદમ
દૂર ઊભેલા હતા. છીંકારું ધણું ચપળ પ્રાણી છે. પણ
મોટરને આવેલી જોઈ તે હસ્યા વિના ત્યાં જ ઊભો
રહ્યો. અહીં જ્યારે કુછર ઉપર ગોળી ન ચલાવાય
તો પછી આ જનાવર ઉપર તો ન જ ચલાવાય એમ
માની મોટર ચાલતી જ રાખી.

રસ્તામાં એક ઝાડીમાં એફિસર સાહેબ તેમના બે
ચોક્કોદાર અને બકરું સાથે લઈ રહ્યાં. એફિસર
સાહેબે બંદૂક સાથે રાખી હતી. ધણુ જંગલના
એફિસરે જોયા પણ આ સાહેબ અમારા જોવામાં
ધણુ હિંમતવાળા દેખાયા. પોતે આટલી તકલીફ
લીધી છતાં સાવજ દેખાયા નહિ.

ચંદ્રમાનું વાદળીયું અજવાળીયું નીકળ્યું. અને જ્યારે
સાંધેના પેલા ચોક્કોદારને ઉતાપી ત્યારે સૂચના આપી
કે. પેલા કરસનગઢવાળો દીપકો હાથમાં સૂરજગદ
આવી ગયો છે. તેણે ચાર દિવસ અગાઉ જ એક
બેંશ મારી હતી. તેની કાલે સવારના તપાસ કરીને
પત્તો મેળવી તેની ઉપર બેસવા માટે પ્રયત્ન કરવા
હુકમ આપ્યો.

સાસણુ ગીરના જૂના અનુભવી ચોક્કોદાર શિકારી
કાંઈક આ સૂચના બરાબર ધ્યાનમાં લઈ લીધી અને
કાલે તેના બરાબર પત્તો મેળવી બંગલે બગર આપવા
આવશે એમ જણાવ્યું.

બીજો દિવસે સવારના સાત વાગે અમે એક નેસ તરફ
ફરવા ગયા. આ નેસનાં બધાં કામ એમ ને એમ જ
પડ્યાં હતાં. અમે ખૂંપડીએ પણ અર્ધ ભાગેલી
દશામાં હતી. એના અવલોકન ઉપરથી જણાવું કે
નેસના માલધારીએ અહીં ઉનાળામાં વસતા હશે.
પણુ વરસાદ શરૂ થઈ ગયો છે એટલે આ નદીકાંઠા
છોડી ઉપરવાસ વરસાદનું પાણી દડી નથ અને
અહીં હવા ચાલતી રહે એવી જગ્યામાં વસવા આલ્યા
ગયા હશે.

આ નેસમાં દેવડા પોતાનાં બપુનાંને ચણુ આપતાં
જોવામાં આવ્યા. નદીકાંઠે ઊભેલા જાંબુડા ઉપર
જાંબુ લચી પડતાં હતાં. તેમાં અધરંગની જોડીએ
પોતાના માળા માટે કાઢી અર્ધ કાઢાઈ ગયેલા થય્યા
પડેલા ઘાંતની શોધ કરતાં નરો પોતાનું ઠૂંકું પણ
મીઠાશવાળું સંગીત લલકારતા હતા. આ બધું કુદ-
રત દર્શન કરતા અમે માલધારીઓના અર્ધ અવાજ
સંભળાતો હતો તે રસ્તે જવા તૈયાર થયા. કારણ કે
એ રસ્તે અમારી મોટર ચાલી શકે એમ ન હતું.
રસ્તો વરસાદને લઈ ચીકણવાળો થઈ ગયો હતો.
એટલે મોટરનાં પૈડાં જમીન સાથે પડાયા વગર
ઉપર જ ફરી જતાં હતાં. આથી મોટરને ત્યાં જ
રહેવા છઈ અમે ચાલોને ત્યાં પહેંચવાનો નિર્ધાર કયો.
ચાર પાંચ ફાળોજ ઉપર ચડ્યા પછી અમને નેસ
જોવામાં આવ્યો. ત્યાં આગળ ચોક્કોદારની એક બે
ચોક્કોદારીઓ હતી તે પડી ગયેલી જણાઈ. અહીં ડાંસ
સારા પ્રમાણમાં હતા. પણ જરા હવા ચાલતી હતી.
એટલે તેઓને ઊંડામાં તકલીફ પડતી હતી આથી
અમારી ઉપર હસ્યા કરવા આવી શક્તા ન હતા.
વળી નીચે ધાસમાં જળો સળવળાટ કરતી જોવામાં
આવી. આ જળો આપણા શરીર ઉપર ચડી લોકી
ચૂસીને ખરી પડે છે. એ વખતે તો આપણને જરાય
ખબર પડતી નથી. પણુ લોકી ચૂસી નીચે પડી જાય
પછી તે જગ્યાએ ધણી મીઠી ચળ ઊપડે છે. જ્યારે
આપણે નજર કરીએ ત્યારે ખબર પડે છે કે લોકી
થોડું નીકળે છે. અને આપણાથી સહેજે ખેલી જવાય
કે જળો ચડી ગઈ.

અમે ત્યાંનું પ્રકૃતિસૌંદર્ય નિહાળતા હતા ત્યાં નેસ-
માંથી એક મજબૂત આકૃતિનો, માત્ર એક ફાળીયું
પહેરેલા જુવાન માલધારી બહાર આવ્યો.

અમે તેને જોઈને પૂછ્યું કે સાવજ આટલામાં ભાગતા
નથી. આ સંભળી તેણે જણાવ્યું કે હમણાં થોડાં
દિવસ પહેલાં ચાર સાવજ હતાં. તમે બધાએ અમારા
નીચલા નેસમાં એક-બેંશ નદીના વહેણમાં મારેલી
જોઈ કે નહિ ?

એક શિકારી તેના પાછળના ભાગ જોઈ ગયો. મોટર તેના ઉપર બરાબર પ્રહાર પડે તે રીતે લઈ ગયા. જેની મોટર ત્યાં પહોંચી ઊભી રહી કે તરત જ શિકારીઓ અંદૂક તેવાર રાખી ફૂટી પડ્યા. અને જલદી તેના ઉપર પહોંચી ગયા. કારણ કે જરા પણ હાલે તો તરત જ અવાજ કરી શકાય. એ તો વાડમાં જ અલાસ થઈ ગયો હતો. તેને વાડમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો અને પછી મેડા ઉપરથી શિકારખાજને ઉતાર્યો. શિકારખાજે નીચે આવી તેની શયતાનીયતની સર્વ હકીકતનું ખ્યાન કર્યું કે અમે મેડા ઉપર બહુ ચાલિયો બેઠા હતા. તમારી મોટર દેખાઈ ત્યાં સુધી જોવા ક્યું હતું. પછી પૂરી પંદર મિનીટ થઈ નહિ હોય ત્યાં તો તહેરામાં સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાનો અવાજ આવ્યો. ત્યારે શિકારખાજ સાથે બેઠેલા મદદનીશો ધસારો કર્યો કે આવી ગયો સાચો છે. ત્યાર પછી મેડા બાધેલા વડા નીચે આવી જે ડાળીઓ કાપેલી પડી હતી તેની ઉપરથી કંઈ ધાણુ લેવાની કોસીશ કરતો હોય એવું જણાયું. આમ કરતાં તેને કંઈક વહેમ પડી ગયો હોય એમ પેલા મારણુ ઉપર એક વજ્ર હતું તેની ઉપર અડ્યો હોય એવી રીતે જાડી ડાળી હતી. પાછા નીચે ઠેકી ગયો. એનો અવાજ પણ આવ્યો. આ બધું નિરીક્ષણ કરી સેતાં તેને કંઈ જોખમ જણાયું નહિ. આ વખતે આરામમાં સહેજ પણ હલી જવાયું હોત તો તે મારણુ ખાવા આવવાને બદલે ત્યાંથી રવાના પડી ગયો હોત. તેણે મારણુ પાસે આવી તેની ફરતો અડિા માયો, અને જ્યાંથી ખાવાનું શરૂ કરવાની છુછા હતી તે તરફ આખા મારણુને ઠેકાંતે ગયો. અમને તેના આવવાનો અવાજ આવવા સાંભળે એટલે અંદૂકને ધીરે રહીને બાંકામાંથી લાંબી કરી બહુ જ

ધીરથી તેના સેફ્ટી ક્રેચ ખેંચી નાખ્યો. અને તેના એળા જેવા આકાર ઉપર અંદૂકનું નિશાન તેના આગળના બાવજા ઉપર રાખી બતી ફેંકવા ઇચ્છારો કર્યો. જેવી બતી પડી કે અવાજ કર્યો, અવાજ સાંભળે તેણે ઠેકડો માયો અને લોહીની પીચકારી ઊડી. એ જ ઠેકડામાં તે નહેરાને કઠિ સપ ઇંધેને ચડી ગયો. અને 'હો હો હો' કરવા લાગ્યો.

આ સાંભળી અમારા મદદનીશ જરા મહારાઈ ગયા કે અંદૂક તેવાર રાખે. તે આપણી ઉપર આવે છે. અને તેના વિચાર પણ એમ જ કરવાનો હશે એવું તેના વાડમાં માયું મારી પેલી તરફ નીકળવાના ઇરાદા ઉપરથી જણાયું હતું. પણ ગોળી પૂરી પડી મઈ હતી એટલે તેનાથી વાડ સોંપટ બઈ શકાયું નહિ અને ત્યાં જ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

સરજગદના લોકોએ તરત જ જાણ્યું કે આ મેરો મારતો શયતાન આજે પૂરો થયો એની ખુશાલીમાં ગામલોકો આ બનાવી લાખ્યા. આ ગરમ અને મસલેદાર હતી એટલે થોડી ભેજવાળી રાતની ડંડીમાં આ ગરમ આ અમે આનાકાની વગર જ ચઢી ગયા. અને મામવેઈની આ મહેમાનગતી બદલ હોરને મિહાઈ વહેચવા માટે ગોઠવણ કરી.

અમે સાંસણુ અંગલે પહેળ્યા પછી ધીરે ધીરે વરસાદ શરૂ થયો તે આખી રાત સ્કારી રીતે વરસ્યો. વરસાદની રાહ જ જોરાતી હતી એટલે લોકો ખૂબ ખુશ થયા. અમે એ વરસાદની દરકાર બીજે દિવસે ક્યો વગર છ માઈલ સાંસણુથી મોટરને ધક્કા મારી પાકી સડકે માંડ લઈ ગયા. અને વેરાવળ થઈ સોમનાથ મહાદેવના દર્શન કરી રાતના અગિયાર વાગે જૂનાગઢ આવી ગયા.

ભારતમાં ઘેટોલિયમનો વાર્ષિક વપરાશ અત્યારે લગભગ ૫૦ લાખ ૨૫ એટલા છે અને માત્ર ૪ લાખ ૨૫ એટલું ઉત્પાદન મુખ્યત્વે આસામમાં આવેલા કિંગમેઇના તેલચેરમાંથી થાય છે.

ભારતમાં ઘેટોલિયમના વપરાશનું અત્યાર સુધીનું ને સ્વપ્ન રહ્યું છે તે પરથી એવો નિર્દેશ મળે છે કે આપણી માત્ર ૬૬ વર્ષ લગભગ ૧૦ ટકાના ધોરણે વધતી જશે. આમ ભારતની તેલની જરૂરિયાત બીજા પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ૪૦ લાખ ૨૫ અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ૭૦ લાખ ૨૫ એટલી થવાને સંભવ છે.

વૃદ્ધાવસ્થાના શારીરિક ફેરફારો

પ્રોતાવસ્થા અને મૃત્યુ વચ્ચે વૃદ્ધાવસ્થા આવેલી છે. વિશાળ નિર્દોશીના છ તળાકા વર્ણુવા છે. જન્મથી ત્રણ વર્ષ સુધીની શિશુવય (Infant) છે. ત્રણથી દસનું બાળપણ, દસથી વીસ સુધીમાં તારુણ્ય, વીસથી પચાસ પુખ્તવય, પચાસથી પાંસઠ પ્રૌઢાવસ્થા અને પાંસઠથી આગળની વૃદ્ધાવસ્થા છે. વૃદ્ધાવસ્થાની ક્રમશઃ નિર્દોશી અને શારીરિક નિર્બળતાઓને કારણે આવી પડતી પરવશતા એઈ વૃદ્ધાવસ્થાથી કેણુ નથી ગમરાતું? આમડીની કર્ણભેલીઓ, નજરની અંધ અને બધીરતા, આલતા હાંફ અને હાચનો ધુભરો, મોખું મોહું અને દમ ઉધરસ, પેશાબની મુશ્કેલી અને અસહિત વગેરે ધડપણુનાં લક્ષણો છે. આ લક્ષણોથી કંટાળીને આપણા હવિએ નહિ માયું હોયને કે 'ધડપણુ કેણુ મોકલ્યું?'

એ લાંબું જીવ્યા તો ધડપણુ અનિવાર્ય છે. બાકિત માત્રની આયુષ્યમોહા તેલું જમારે ગઝોધાન થાય તે ધડીએ નહીં થાય છે. તે તેના વડીલોની જેટલી આયુષ્યમોહા લાઇને આવે છે. આમાં અપવાદરૂપ અઠસરમો છે. અઠસરમાત મોટરના કે ચેપી રોગના સંભાળ કે દરકાર રાખવાથી લાંબુ જીવાતું નથી. હા, સુખદાયી પરિસ્થિતિ લાંબા જીવન માટે ઉપયોગી છે. પણ થોડા માણસો પચાસની ઉગર વીતાવ્યા પાદ કાળની અપારોની અસર પામ્યા વિનાના રહે છે. ઉગર વધવાથી અવયવોના થતા ફેરફારોને કારણે શરીર ઉપર ધડપણુની નિશાનીઓ છતી થાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રથમ અને બીજાનું પ્યાન દોરે એવી નિશાની પળીયાં છે પણ વ્યક્તિનું પ્યાન દોરે એ નિશાની તે વૃદ્ધદિ છે. વય વધવાની સાથે નેત્રમણિ સખત થવાથી સ્થિતિરચાપકતા ધટે છે. વળી આંખના રનાયુઓ પણ યાદી નાચ છે. એટલે નજીકની વસ્તુ

જન્મ, જરા ને મૃત્યુ એ હરેક જીવને માટે છે તેમાં માનવ બ્રહ્મત શી રીતે રહી શકે? પણ ધડપણુ આવતાં સુધી અને જ્યાંયા પછી તેને સમજીને વીતાવવામાં આવે તો?—ભગિના નાગકોને નાણીલા દાકાર-લેખક એ સમજાવે છે...

જેવા માટે—ખાસ કરીને વાંચવા માટે ચશ્માની સહાય લેવી પડે છે.

વૃદ્ધદિને જીવવા માટે અંખે બાહ્યગેળ કાંચના ચશ્મા ચઢાવ્યાને દસપંદર વરસો વીસા ના વીસા કે આંખે ઝાંખુ દેખાવા મડિ છે. આ ધીમી પણ અમાળ વધતી સ્થિતિ છે. આંખ કાં તો થોડાં વર્ષો સુધી દિષ્ટિ જળવાઈ રહે છે કે થોડા મહિનાઓમાં વિકાર પામેલી આંખમાં અંધાપો આપી નાચ છે. આ સ્થિતિનું નામ પ્રેતિયો.

પ્રેતિયો થવાનું કોઈ કારણ જાણમાં નથી પણ વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં શરીરનાં અવયવો જેમ કીણુ થાય છે તેમ આંખ પણ ધરડી થવાથી કીણુતા પામે છે. નેત્રમણિના દ્રવ્યોની જમાવટ થતાં તે અપારદર્શક બને છે. જોના પ્રેટિન દ્રવ્યો દ્વિયો રંગ ધારણુ કરે છે. એથી નેત્રમણિ કાળા ઢીઢીમાં દૂધ જેવો સફેદ કે રાખોડીયા રંગનો રપજ દેખાય છે.

નાકનું કદ વધે છે. ૪૫ કે ૬૦ વર્ષની વયે ગંધસહિત પચાસ ટકા જેટલી નાસ પામે છે. અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી કંઠનળીના સ્વરતંતુઓ ઢીસા પડે છે એટલે વૃદ્ધોના અવાજ પાતળો અને ધૂજલો બને છે.

હૃદયની માંસપેશીનાં કદ વળન અને ધબકવાની ગતિમાં ધટાડો થાય છે. લોહીની નળીઓ (ધમનીઓ) કઠણુ અને અસ્થિતિરચાપક બનવાથી નાડી અડપી બને છે. લોહીને પણ અસર પડેલો છે. રક્તકીપ સામાન્ય બને છે.

શરીરમાં સ્થિતિરચાપક પેશીઓ હોય તો તે ફેરફારો છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આ સ્થિતિરચાપકતા ધટે છે. ચાસોચ્ચાસ ધીમા બને છે. ચાલોસ અને સાંઠ પછી તો ખસુસ ફેરફારો હવા રોકવાની શક્તિ ધટે છે. પંચારાત્રી વર્ષો તે વ્યક્તિ બને છે.

ત્રીસની વય પછી સ્વાસ્થ્યની શક્તિ ઘટવા મારી છે. લાગ્યથિઓ કદમાં ઘટે છે. એમનો સ્ત્રાવ ઘટે છે. ચાલીસ બાદ હોબરીની આંતરત્વયા ક્ષીણ થતા મારી છે. અને સાઠ ઉપર પાંચીસ ટકા માણસોની હોબરીમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પાચકરસ ઝરતો નથી. પચાસ અને સાઠ પછી કલેલુ અને રેનડીપાસનાં વજન ઘટે છે. પચ્ચ પિતાસપમાં ખાસ ફેર પડતો નથી. દરેક ઉમ્મર માટે કબજિવાતની શિકાયત સરખી રહે છે. જો અન્નમાર્ગ (ગેસ્ટ્રો) તે સુધીનો માર્ગ) કેન્સર, રોગો કે ઝેરી અસરોનો ભોગ ના અને તો આયુષ્યોદ્ધ પર્વત કામ ઉપાડી શકે છે.

પુરુષોમાં ચાલીસ બાદ ચુરદાઓ કદમાં ઘટે છે, જે સિત્તેર પછી વિશેષ અને છે. વૃદ્ધોમાં પચાસ ટકા માણસો ચુરદાઓમાં ઓછું લોહી ફરવાને કારણે મૃત્યુ પામે છે. આનું એક પરિણામ લોહીનું ઊંચું દબાણ છે. ચાલીસ બાદ પ્રોસ્ટેટ ગ્રંથિ કદમાં વધે છે. સાઠની ઉમ્મરે તેનીસ ટકા લોહી આના ભોગ અને છે. પ્રોસ્ટેટની વૃદ્ધિનું કારણ કારણ જાણવા મળ્યું નથી પણ હોરમોનોના પ્રમાણ અને અંશમાં કોઈ બગાડો થવાનું માનવામાં આવે છે. વરસોની અસર નીચે મુજાશવમાં ખાસ ફેરફાર થતો નથી.

વૃદ્ધોના હાથ, પગ, કરોડ, પાંસળાં અને છાતીનાં હાડકાંમાં પ્રથમ કેલ્સિયમ અને ફોસ્ફોરની ખોટ ઊભી થાય છે. આ એસિડની ખોટને લીધે, પૂરતા શોષણના અભાવે કે બીનવપરાશ કે વૃદ્ધતાના કારણે થાય છે તે ચોક્કસ નથી. ત્રીસની ઉમર બાદ મસપેરીઓની શક્તિ ઘટે છે. વ્યાયામથી જિંદગી લંબામ કે ઘટે છે તેનો પુરાવો નહીં પણ એ તો ચોક્કસ છે કે પૂરતા આહાર સાથે સંયમિત વ્યાયામથી જિંદગી લંબાય છે; અને વૃદ્ધાવરયા સુખી નીવડે છે.

દસથી પચીસ વર્ષની વયની અંદર સજાને લીધે દાંતનો નાશ સામાન્ય છે. દાંતના ચરનો રોગ ત્રીસ પછી શરૂ થાય છે અને સાઠ વર્ષની વયે ચાલીસ ટકા લોહી દાંતવિહીન અને છે. જો રોગથી દાંત ના

પડે તો તે વપરાશથી ધસાય તો ખરા જ. દાંતની રચના જ એવી છે કે, તેમની વૃદ્ધિ મરોહિત છે અને દાંત ઉપરનું એનેમલનું પડ એક વાર નાશ પામ્યું તો બીજું આવતું નથી.

ચામડીની ઉમ્મર તાલ, ધોળા વાળ તે નખમાં બગાડ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ચામડી નીચેની ચરબી ઘટવા સાથે રિયતિરયાષક પેશી નાશ પામવાથી કરચોલીઓ પડે છે. થોડા માણસોની ચામડી ઉપર ઉમ્મરની અસરો છતી થતી નથી.

ઉમ્મરના પ્રનાયે કદમાં આવેલી થાયરોઈડ ગ્રંથિ ક્ષીણ (Degenerate) થાય છે. આ ગ્રંથિના સ્ત્રાવના વખતે શરીરની કાઈપણ પેશી કામ ઉપાડી શકતી નથી. થાયરોઈડનો સ્ત્રાવ ઘટવાથી કે શરીરના કોષો એના સ્ત્રાવના સ્વીકારમાં પાછા પડતા હોવાથી થાયણ આવે છે કે કેમ એ હજુ અણઉકેલાયે કાયડો છે.

ચાલીસ કે પિરતાલીસની વય દરમિયાનની સ્ત્રીઓની બીજગ્રંથિઓ ક્ષીણ થાય છે. આ સ્ત્રાવ ઉપર નફા નારાં અવયવો પણ ક્ષીણતા પામે છે. વૃદ્ધતાના સમયમાં બીજગ્રંથિઓનું મહત્ત્વ છે. જન્મ સમયે એમાં મરોહિત સંખ્યામાં બીજકોષો (ova) હોય છે જેમાંના થોડા પ્રુપ્ત વય થતાં અગાઉ મરણ પામે છે. તો બીજ પ્રુપ્તવયમાં મરણ પામે છે. થોડાક પક્ષ બની પ્રજનન માટે બહાર પડે છે. બીજકોષો ઘટી જાય ત્યારે સ્ત્રીઓના જાતિય સ્ત્રાવો પેદા થતા નથી. પરિણામે ક્રમશઃ સમાપ્તિ આવી પડે છે. સ્ત્રીઓનો આ જીવન-પરિવર્તનકાળ છે. આ વખતે સ્ત્રીઓ સ્વસ્થા, એકાંતપ્રિયતા ને સંક્રમતાથી મક્કી ઉન્માદ સુધીનાં ચિહ્નો ધરી આવે છે. સિત્તેર અને એંસી વર્ષના થોડા માણસોમાં શુક્રગ્રંથિઓમાં ખાસ ફેરફાર દેખાતા નથી. બાકી પચાસની ઉમ્મરે શુક્રગ્રંથિઓની આંતરત્વયા જાડી અને છે.

ટેસ્ટાસ્ટેસેન નામની જાતિ હોરમોનોનાં ઈન્જેક્શનો લેવાથી આવતું વૃદ્ધત્વ અટકતું નથી. શુક્રગ્રંથિઓની અધિક ક્ષીણતા થાય તો સ્ત્રીઓની જેમ પુરુષોમાં પણ જીવન પરિવર્તનનાં ચિહ્નો થાય છે,

વૃદ્ધોમાં મગજનો ગાત્રલોપ (Atrophy) થાય છે. કોષોની અંદર અને બહાર ખીજાં દ્રવ્યો જામે છે. ચાલીશ બાદ નાના મગજના કોષો ક્ષીણ થવા માંડે છે. જ્ઞાનતંત્રને લોહી પૂરું પાડતી લોહીની નળીઓ પણ ક્ષીણતા દર્શાવે છે. પ્રયોગોથી નક્કી થયું છે કે પિસ્તાલીસની વય સુધીમાં ધરડા થઈ ગયા સમજ કે બીને ભણવામાં કોઈએ પાછી પાની ના કરવી જોઈએ.

વૃદ્ધત્વ આવવા અંગે ધણાય ઉંકલો છે. કોષોની મધ્યમાં પોષણના જવાથી તેમજ તેનાં બધાં દ્રવ્યો બહાર ના નીકળવાથી ધડપણ આવે છે. કેટલાક વનસ્પતિ-સાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે થોડાંક વૃદ્ધોને ઈજા ને રોગ ના થાય તો અંતે તેમનું કદ જમીનમાંથી પોષણ મેળવી ઊગતા લાગેમાં મોકલાવી આપવામાં અંતરાયરૂપ ના નીવડે તો તે અનિશ્ચિત કાળ પર્વત ઇવત્તાં રહે. છતાંય પણ થોડાંક વૃદ્ધો હજારો વર્ષો પર્વત ઇવત્તાં રહેતાં હોવાનું તો જાણીતું છે.

પણ માનવીમાં અને છે એનું કે ઉમ્મર વધતાં એના લોહીની નળીઓની દિવાલો ધીમે ધીમે જાડી અને છે. અને રિથિતરથાપકતા ઓવે છે. એટલે શરીરને પૂરતું પોષણ ના મળવાથી તેમજ તેનાં બધાં દ્રવ્યો બહાર ફેંકાઈ ના જવાથી ધડપણ અને મોત આવી પડે છે. રોગો સિવાય માનવીને જે યોગ્ય આહાર હોય અને એની લોહીની નળીઓમાં અગાડો ના થાય તો માનવી

પણ અનિશ્ચિત કાળ પર્વત ઇવત્તાં રહે. દોઢાંયું બનવા માટે જે બાળતો આવરયક છે. માદકસ્ત્રનો વ્યાયામ અને થોડી ચરખી અને થોડાં ઔદિનોવાળા મિતાદારી સમગ્રાણ આહાર.

શરીરના કોષોને પૂરતો લોહીનો પૂરવડો હોય છતાંય ત્રણ કારણસર ધસારો પહેલે છે. (૧) રોગ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની વારંવારની અસરોને લીધે શરીરના અંગને ધસારો પહેલે છે. રોગથી મૃત્યુ ના થાય તો એના પડેલા ધાને લીધે રોમરય પેશીની સહિસલામતી હણાય છે. અગર તો મોરારક કે પરિસ્થિતિના કારણે જ્ઞાનતંત્ર કોષો ક્ષીણતા પામે તો કોષોના પોષણમાં ખામી આવી પડે છે. (૨) ધસારો પડેલું કાંતનું એનેમલ જેમ નહું નથી આવી શકતું તેમ કોષની રચના પણ એવી છે કે એની અસમત કે સમારકામ ના થઈ શકે (૩) કોષમાં ભરાઈ એટલાં બધાં દ્રવ્યો બહાર ફેંકાઈ ના જવાથી કોષનો નાશ થાય છે.

દૂંકામાં પકવતા પાખા બાદ પોતાના રક્ષણ કાળે શરીરના કોષોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ ધીમે ધીમે અને અપરિવર્તનીય રીતે નાશ પામવાથી ધડપણ અને મૃત્યુ અનિવાર્ય રીતે આવી પડે છે. હૃદય અને લોહીની નળીઓ ઉપર આહાર બાયામ આંતરજાલી ગ્રંથિઓને જ્ઞાનતંત્રોની અસરોનો અભ્યાસથી અને થતા રોગોના નિવારણ અને સારવારના જ્ઞાનથી આયુ-મર્યાદાઓ વધશે અને વૃદ્ધાવસ્થા સુખપૂર્ણ વીતશે.

ગ્રીક વિજ્ઞાનીઓ ક્લાયો સુધી રમકડાંની મોટર સાથે રમતા જોવા મળે તો આપણને પહેલાં તો આશ્ચર્ય જ થાય. પરંતુ સોવિયેત વિજ્ઞાનીઓએ ચાવી કે બળતણ વગર દોઢતી એક નાનકડી મોટર સલાવવાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ મોટર વીજળીથી ચાલે છે; પરંતુ એ વીજળી એ સૂર્યના વડકામાંથી જ મેળવી લે છે. આ મોટરના છાપરા ઉપર પડેલા પ્રકાશ વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. એના છાપરાની તકલી સીલીકોન સ્ફટિકોની બનેલી છે અને એ સ્ફટિકોમાં કેટલાક મોશન અણુઓ છે. એના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ કે કૃત્રિમ પ્રકાશ પડે તો એટલી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે; જેનાથી આવી રમકડાંની મોટર, નાનકડાં પંખો કે નાનકડો રેડિયો ચાલી શકે.

સ્થુતનિક કર્મી વપરાયલી સૂર્ય મોટરીઓના જ આ સિદ્ધાંત છે. એના ઉપર પડતા સૂર્યના પ્રકાશની ૧૧ ટકા શક્તિ વીજળીમાં ફેરવાઈ જાય છે. એક ચારસવારની તકલીમાંથી લગભગ ૧૨૦ વોલ્ટ વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે.

જીવન અને શાસ્ત્ર વચ્ચે પુલ

આટકોપર : તા. ૨-૧૧-૧૯૨૯

આભજીશ્રીને વંદન ! ૧

કોઈ પણ નવું પુસ્તક રચાયું કે જાણું તેથી કંઈ સમાજનું હિત યર્થ ગયું એમ માનવાનું નથી.

આકર્ષક નામ આપવાથી પણ કોઈ પુસ્તકનું 'ઉપયોગી-પણું' સાબિત થઈ જતું નથી. જે અર્થસાધક થઈ પડે છે તે તો આ છે :—

૧. જીવન અને શાસ્ત્ર વચ્ચે પુલ બાંધવો.

૨. એ પુલ પર ચાલવાને લોકોને પ્રયત્ન પ્રેરણા કરવી.

પહેલા કથનથી મારો આશય એ છે કે, પ્રથમ તો, હાલ હરકોઈ સાધું કે શાવક મરજી પડે છે તેમ પુસ્તક લખી નાખે છે તેને બાલો, ખુદ મૂળ જૈનધર્મ તથા શૈલાક પ્રામાણિક પૂર્વોચ્ચાઈકૃત ગ્રંથોમાંથી જૈન ભૂગોળ, જૈન ખગોળ, જૈન તીર્થ'કરો, નવતત્ત્વ ઈલાહિ સંબંધમાં જે કોઈ છુટુંખવાયું લખાણ હોય તે સર્વતો સંગ્રહ એક સાથે કરવો અને તેમાં મૂળ પાઠના સાચા અક્ષરશઃ ભાષાન્તર ઉપરાંત કોઈજ ઉમેરો કરવો નહિ. જૈન ધર્મને હમતી મુખ્ય બાબતો પૈકી દરેક ઉપર મૂળ શાસ્ત્રકારો શું કહે છે તે એકી વખતે જાણવા મળે એવી સવલત એક પુસ્તક દ્વારા કરવી. પછી એ કથનો પાછળ એ લેખકનો આશય શો અને એનો જીવન સાથે શો સંબંધ છે એ સમજાવતું બીજું પુસ્તક વિચારકના હાથે લખાવવું. આમ થાય

૧. આ પંત્ર એક એવા જૈન સાધુ પર લખાયેલો છે, જેમ: વા. મો. શાહને બહુ જ હૃદય કાઠિના લોકનેતા તરીકે હૃદયપૂર્વક સન્માનતા હતા અને તેથી એ વિચારકે 'જૈન-દીક્ષા' સીર્ષકે તેમનો અન્વયમણિ ઇ.સ. ૧૯૨૯ ના આક્ટોબર માસમાં પ્રગટાવ્યા ત્યારે તેઓ 'જૈનગીતા' લખી આપીને સમાજને ચરણે ધરે એવી વિનંતિ કરી હતી તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે આ પત્ર છે. —ત્રિ. વો. હેમાણી

નીચર વિચારક અને નણીતા લેખક સ્વ. વાડીલાલ શ્રી. શાહનું કેટલુંક વિચારમૂલ્ય-આચરણીય સાહિત્ય અપ્રગટ પડ્યું છે. તેવા જ ચિંતનપૂરક એક પત્ર દ્વારા વિશુદ્ધન વીરજીભાઈ હેમાણીએ સંપાદિત કરીને જાણી વાચકો માટે ખાસ મોકલ્યા છે.....

તો જીવન અને શાસ્ત્ર વચ્ચે અત્યારે જે મુદ્દલ યુગ નથી તે પુલ બાંધાઈ ગયો ગણાય. ૨

પછી, એકાદ શાવક અને એકાદ સાધુએ એ બંને પુસ્તકોની હજારો પ્રતોનો પ્રચાર કરવામાં શ્રીમતોને કમર હસીને પ્રેરણા કરવી, હજારો પ્રતોનો પ્રચાર ન થવા પામે ત્યાં સુધી 'જૈનગીતા' કે જૈન તીર્થ'કર કે જૈન પંચિત—કોઈ પણ નિમિત્તે ખર્ચ કરવાનું કોઈને કહેવું નહિ અને પોતે બીજી કશી પ્રતિભા લક્ષી આપવું નહિ એવો નિયમ લેવો.

આપના જેવા સમજદારના હૃદયને પણ 'રશ્મિ' ક્યાં છે ! એકી સાથે હજાર નાનાં નાનાં કામેમાં શક્તિ વિશકન કરી ફાગટ વહેવાવી દો છો, જેથી કોઈ સંગીન આશયવાણું કાપું પાર પાડી શકતા નથી.

૨. સદરજી દર્શિનિંદુને અનુક્રમીને ઇ. સ. ૧૯૧૩માં વા. મો. શાહે તેમની 'મહાવીર મિશન'ને લગતી મુખ્યત્વે જનહિતવારી યોજના ઘડી કાઢીને તેને એક પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટાવી ગુજરાતભરના જૈન તેમ જ જૈનેશ્વર પત્રકારો, ચિંતકો તેમ જ વિલસુકોને સહકાર મેળવવા માટે બહેર અર્પણ કરી હતી. (જુઓ જૈનવિતેમ્બુ : ૧૯૧૩, જુલાઈ : ૩૩૪-૩૫૧) એ યોજના સાથે સમાજના આંદોને પાવ ફેરવી દઈ સુધી કરી ચૂકી હતી તે એટલા પરથી સમજી શકાય છે કે તેના અવસંધાનમાં સંજ્ઞાબંધ પત્રો એ વિચારકને મળવા પામ્યા હતા. તેમનો એક પત્ર સદગત આનંદશ'કર બાપુભાઈ મુવ વરફી તા. ૧૧-૭-૧૯૧૩નો લખાયેલો હતો, જેમાં તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટપણે એ યોજના માટે સતોત દર્શાવતાં જણાવ્યું હતું કે, 'I shall be ready to play my humble part in the scheme of the Mahavir Mission' ('મહાવીર મિશન 'ની યોજના સંબંધમાં મારાથી બની શકે તેટલો નમ્ર ભાગ લેવા હું તૈયાર તહીય.) જૈ. દિ. : સંપાદક—સ્મારક અંક સને ૧૯૧૩, નવેમ્બર, પૃષ્ઠ ૧૨૮) —ત્રિ. વો. હેમાણી

આપવાનું બની શકે એમ નથી.

શાસ્ત્રોના મૂળ શબ્દોમાં ખાસ ખુળી રહેલી છે અને મૂળ ભાષાનાંતરકારો માત્ર વ્યાકરણ અને શબ્દસાચના જ્ઞાન વડે ભાષાનાંતર કરનારાઓ—ગૂઢ અર્થને બદલે મૂળ અર્થ કરી બેઠા છે. તેથી જૈન સિદ્ધાંતોના બાણે કે તેમના જીવન સાથે કરી શકે સંબંધ જ નથી એમ જ આજ સુધી દેખાતું રહ્યું છે. જીવન સાથે સંબંધ ન હોય એવી ચીજ તમે ગમે તેવા સુદર રૂપમાં ગોઠવી તો પણ આખરે ટકવાની નથી અને લોકોનું આકર્ષણ પણ કરવાની નથી.

દાન કરવાથી સ્વર્ગ અને સ્વર્ગની અપેક્ષા મળે છે એવું તમે શો જ બૂરો પાકીને કહો છો, તો પણ આ જીવન સાથે સંબંધ વગરના એ સાબ ખાતર કાં લોકો દાન કરતા નથી ? બોડિંગ્સ માટે સર્વસ્વ ફેંકી દેનારને—મને કોણે સ્વર્ગની લાલચ આપી હતી ! દાનનું

૪. એ બોડિંગ્સ એ કોટ્ટે સુબર્બમાં પ્રિન્સેસ રહીતમાં આવેલું વા. મો. સાહ સ્થાપિત 'સંયુક્ત વિદ્યાર્થી' શૃંગ' જેનું વૃદ્ધાટન વા. ૨૪-૬-૧૯૧૭ના શેઠ ગાલાવાડ નરેશ સદ્ગત સવાળીસિદ્ધ બદાદુર જેવા વિદ્યાવિલાસી રાજાને હસ્તે થયું હતું અને તે સમયે વૃદ્ધાટન સમારંભમાં મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી એચ. એસ. ચોપ્રા, સદ્ગત નાનાલાલ ઉપતરાશ કવિ, સદ્ગત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ગવેરી, શ્રી હિંમતલાલ ગણેશજી અંબાજી જેવા અનેક સન્માનિત સંસ્થાઓએ હાજરી આપી હતી અને વા. મો. સાહની વિનંતિને માન આપીને મહાત્મા ગાંધીજીએ એ સલાના પ્રમુખ ગાલાવાડ નરેશને હારતોશ પહેરાવ્યા હતા. [જુઓ જૈન સિંતેચક્ર સને ૧૯૧૭, બી. ૫૪, પૃષ્ઠ ૧૫૨ થી ૧૭૦] એ સમયે બીનજોની સાથે કવિ શ્રી નાનાલાલે તથા શ્રી હિંમતલાલ અંબાજીએ એ સમારંભમાં ભાષણો પણ કર્યા હતા, જેની નોંધ એના અહેવાલમાંથી આજે પણ મળી રહે છે.

—[ત્ર. વી. હેમાચી

પાપ, આશ્રવ, સંવર, ભગ્નરા, બંધ, તપ, ભાવના, સંયમ, શીલ, એ દરેક શબ્દ જે અર્થ દર્શાવવા યોગ્ય હતા તે અર્થ જુલાઈને તેને રચાને કલ્પિત, જડ—બાલ ભાવવાળો અર્થ આજ સુધી ઉપદેશાય કર્યો છે. હું તમને ખાનગીમાં કહું કે આજે સારામાં સારો વિદ્વાન સાધુ જેમ બોલતા હશે તે સર્વ અર્થો અધૂરા છે, જે કે શાસ્ત્રો, તદ્દન સાર્યા છે. આ જીવનને હરજુ જેવું રક્તિવાળું, આરોગ્યવાળું, ઠેકડા મારતું, ગુરુ જેવું બિર્ધવિહારી, નિડર, આનંદમય, તીવ્ર, હરેક પ્રકારના ભાવો માટે ખાનલાળું, બાપક છતાં એકાગ્ર, પ્રકાશિત, આયોઆપ હરી પાતું—એવું બનાવવાની 'સાવકલોણ' એવું જ નામ જૈન સિદ્ધાંતો છે. ધૂરાપના સાયન્ટિસ્ટો બાળથી સો વર્ષ પછી જૈન સિદ્ધાંતોના આ ઉપયોગ પોતે જ કરશે અને તે વખતે જૈન ખગ્ગનાના કહેવાતા રખેવાળોની મૂર્ખતા અને બાલિશતા તથા કલ્પિત જ્ઞાનનાં આપણા મિથ્યાકિમાન ઉપર આપી દુનિયા હસશે.

તમારી સાથે બાદ સંબંધ છતાં મને વારંવાર બેઠ

૪. એ સિદ્ધાંતોને Pro-neo Jainism (સાવિ જૈન) રૂપે ખૂર્સે સ્વરૂપ આપવાનો એક પ્રયત્ન એ. વા. મો. સાહે સને ૧૯૨૬માં તેમના અન્યથા સમાજ જૈનકીશા 'માં કરેલો દેખાય છે. ચાલ રહે કે સને ૧૯૨૬ના રાષ્ટ્રીય વાહનમયના કેષ્ટ પુસ્તક તરીકે એ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ એ સમજવા સામયિકોના બકામાં થયો હતો [જુઓ 'કોસુદી': સને ૧૯૩૦, આગસ્ટ : પૃષ્ઠ ૧૨૩; 'સાહિત્ય', સને ૧૯૩૭, આગસ્ટ : પૃષ્ઠ ૫૦૧-૫૦૮ અને કોસુદી, સને ૧૯૩૫ : પૃષ્ઠ ૨૮૩-૨૮૪]. આપણું એ દુર્ભાગ્ય છે કે આપણા સાહિત્યના સમાલોચકોએ એ વસ્તુ તરફ ઝેરછે તેવું ધ્યાન આપ્યું નથી અને વિશેષ દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે એવા આદિત્ય પુસ્તકલેખ દ્વિતીય ખંડ વલ્લપ્રગટ્યો જ આજ સુધી રહેવા પાર્યો છે. —[ત્ર. વી. હેમાચી

થાય છે કે તમે આજના જૈન કુળમાં જન્મ્યા અને જૈન વાગની દીક્ષા લીધી, જેથી હજી સિંહની ગોચરી ન શીખ્યા, પણ ખડકની માફક નિમ્નૈસ્ય રાપાઓ ચરવામાં જ મન માનવા લાગ્યા. હિસાન કરો કે આજસુધીમાં કેટલાં પેશ્વેટો છપાયાં અને કેટલું ખર્ચ, કેટલો શ્રમ, કેટલી ખુશામત ઊઠાવી ? એમાં કાંઈ 'સિંહકાય' થયું ? હું નથી કહેતો કે મારાં પુરતો ઉત્તમ છે; પણ તમે પેલે જે 'જૈનદીક્ષ' માટે આટલી આફરીનતા બતાવો છો તેના પણ પ્રચાર માટે કંઈ એકાગ્રતા થઈ શકી ? લોકોનો વાંક કાઢવો એ 'એકાન્ત' સસ છે. મૂળ રાજ ભૂમિકાનો—પ્રકૃતિનો છે. પ્રતિ સિંહની છે કે ઘેટાની ? સિંહ આખો દિવસ એક જગ્યાએ પડ્યો રહે, પાસે થઈને હજારો નળાં ઘેટાં ચાલાં જાય તો પણ તરાપ ન મારે; પણ જ્યારે ખરેખરી બૂખ જાગે, જ્યારે અંદરથી બૂખ બોલે ત્યારે અને માત્ર ત્યારે જ તે બક્ષ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે તે વખતે તૈયાર મળતો બક્ષ તે લે નહિ; યુદ્ધાર્થથી જ મેળવેલો કામ લાગે. અને એક જ ફલાંગમાં જે પકડાય તે બસ થાય, પણ તેની ફલાંગ ખાલી જાય નહિ અને તે ફલાંગમાં મળેલો બક્ષ તેની છુધા પૂરવા પૂરતા હોય જ, એવી રીતે મેળવતા બક્ષથી સિંહ વનરાજનું બળ પામે છે, જ્યારે આખો દિવસ જંગલમાં બટકી નકામો રાપા ખાનાર (પવિ દશ રૂપેડી જેની નકામી રકમડીનાં દાન માટે માયના કરનાર) બકરાં આખો દિવસ ખોરાક મેળવવા છતાં નિમ્નૈસ્ય રહે છે. તમને—સાધુઓને—ત્યાગીઓને—માનની પણ લાલસાનો ત્યાગ કરેલો હોવાનો દાવો કરનારાઓને ખડકની વૃત્તિ કેમ માન્ય હોય એ જ મારી અન્યબળી અને નિરંતર બળતરા છે. ધડીમાં શાસ્ત્રો માટે બીખ, ધડીમાં પેશ્વેલેટ માટે, ધડીમાં સાધુગીતા માટે, ધડીમાં કોઈ કુખી સાધુનો સગો આવ્યો હોય તેને માટે, ધડીમાં કોઈ પડિતના પગાર માટે. સ્વર્ગના શોખીનથી મોક્ષ મેળવી શકાય જ નહિ અને મોક્ષની લક્ષ્મી વગરનારી સિંહવૃત્તિ ધારણ કરી શકાય જ નહિ.

તમારા જેવી જ મનોદશા બીજાની હતી અને છે. એ બધાને હું 'બકરાં' કહું છું, માનું છું, થકું છું. તેઓ પોતાને બકરાં તરીકે ન ઓળખી શક્યા માટે 'જૈન' જ ન ગણાય. તેમણે જૈન શાસ્ત્રનું મનન કર્યું નથી અને પોતાના જીવનનું કંઈક પણ નક્કી કર્યું નથી.

ધૃત્તિએ વગર ધૃત્તિએ આપણી વચ્ચે રતેલ છે, પ્રેમ એવી ચીજ છે ત્યાં ગુણ-દોષ પર દૃષ્ટિ ન જતી અંદરના આત્મા ઉપર જ આફરીનતા રહે છે, તેથી કહું છું કે આપણે હમેશા એક બીજાને આહવા રહીશું. એક બીજાને લાતો અને માથો ફટકો ત્યારે પણ અને જો તમે ધારો છો તેવું સ્વર્ગ હશે જ તો જે પહેલો સ્વર્ગ જશે તે બીજાને ત્યાં લઈ જવા પણ થકશે નહિ. પણ એ સ્વર્ગમાં જવા પહેલાં અહીં કંઈક તો નક્કી કરવું જ પડશે, બકરીવૃત્તિને તિલાંજલિ આપે જ છૂટકો. દયાપ્રાપ્ત, ઉપકારશક્તિ, હોદી હોદી બલાઈઓનો યશઃ એ સર્વને ઊંચું પડશે. 'દયા' જ એ ધર્મ હોય તો ગોચરી લાવો છો તે બૂખે મરતાઓને કાંઈ હાંદો નથી ? એક મહાન કાય નક્કી કરો, અને પણ બૂખો, મારાં પુસ્તકોને પણ બૂખો. મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે જૈન સમાજ સાથે કંઈ જ સંબંધ ન રાખવો. એમને મરવા-મરવાવવાનું કામ મારા કે કોઈના હાથમાં હોવાનું હું માનતો નથી; તે છતાં કોઈ દેવ આવીને કહે કે તું અધિક પુસ્તક લખે તો આજે ૧૩ લાખ જેનોને સ્વર્ગ અપાવી દઉં તો પણ મારે જોતો માટે જ ખાસ લખવું નથી. હમણાં સહકાર આપવાનું કહું છું તે પણ જેનોની ખાતર નહિ પણ તમારા મિત્રની સિંહવૃત્તિ જગાડવા ખાતર—મારા જ આનંદ ખાતર; અને તે સહકાર પણ પડિતજીને રૂપરૂપા આંકી બતાવવા પૂરતો અને દેખરેખ રાખવા પૂરતો જ. બાકી જૈન સાધુ કે શ્રાવક કે સંધને વાડી-લાલ પલે જ કંઈ લખાવવું હોય તો એક લીટી પણ લખી ગુલામીમાં અપવા વાડીલાલ હવે તૈયાર નથી.

તમે 'જૈનગીતા' લખવા કે લખાવવા ઇચ્છો છો, પણ એમાં મૂળ પ્રેરક તત્ત્વ મોઢ છે. બાહ્યશ્રોમાં ભગવદ્ગીતા છે તે બહુ વખણાઈ, પૂનાઈ તેમ આપણામાં કેમ ન હોવી જોઈએ ? એ પ્રશ્ન—એ મોઢ જ આ પ્રવૃત્તિ પ્રેરે છે. પરિણામ ? મોઢજન્ય કોઈ પણ પરિણામ સુંદર હોય ? વિષયીનું સંતાન તેજસ્વી હોય ? મૂળ ગીતા લખનાર જેઓ 'પુરુષ' જૈન સમાજમાં આજ સુધીમાં થયે જ હોત તો 'જૈન ગીતા' લખાયા વગર રહી જ ન હોત. અને આજે તમારા પડિતો અને સાધુઓ 'જૈન ગીતા'માં લખશે પણ શું ? તેઓ શું પાંડવ-કૌરવનું યુદ્ધ લખી શકશે ? તેઓ શું પ્રવૃત્તિ માર્ગને મહત્ત્વ આપી શકશે ? દુનિયાને અને જીવનને બ્યગત્ત્વ આપી શકશે ? મનુષ્ય જીવનની 'સાધકલોચ' તેઓ અનુભવથી જાણે છે ? માત્ર જૈન શાસ્ત્રોના પાઠ કે ભાષે કે ભગવદ્ગીતાનું અનુકરણ કરવાની આવીડત—એ શું જૈનગીતા લખવામાં કામે લાગશે ? મહાવીરચરિત્ર લખવાને લાયક એક પણ જૈન આજે નથી. મૂળ હેમચંદ્રાચાર્ય એને માટે અપૂણ્ય સાબિત થઈ ચૂક્યા, ત્યાં જૈનગીતા અને તે પણ ઘેટા-બકરા જેવા જૈન સાધુ કે પંડિતોથી ? મને પોતાને 'મહાવીરચરિત્ર' અને 'જૈનગીતા' 'રચવા'ની તાલાવેલી વર્ષોથી છે. પણ કરું

'કરશું ન'

શોધ

આધ્યાત્મિક આનંદની શોધ માટે બાહ્ય જ્ઞાન તરફ નજર કરવી એ ભગવાન ભ્રમ નથી તેમ બીજું શું છે ? જ્યારે એ શોધ અંતર્યુષી યઈ જાય છે ત્યારે આ ભ્રમનું પ્રમાણ કઈક ઝાણ થતું બાસે છે—પણ આ બાહ્ય અને ભીતરમાં એક તારતમ્ય છે, એક સૂક્ષ્મ તારતમ્ય અને તારતમ્ય છે.

આ તારતમ્ય જાણી લેવું એ એક શોધકનું મુખ્ય કાર્ય છે. આમાં કેટલીક બધાએ તે અજ્ઞાન રીતે પૂંપવાઈ જાય છે, અને તેમ કરતાં શોધની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉપર કાબૂ મેળવી એ ધીરે ધીરે એ શ્રંધિઓને ખોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને કહી કહી ભ્રમભળ અને વાગબળ એને ઘેરી લે છે અને તે એમાં ઘેરાઈ-ગૂંચાઈ પણ જાય છે અને તે કારણે એ વાસ્તવિકતાનો પાલવ છોડી દઈ દૂર નાસી જવાની કોશિશ કરે છે—પોતાની અસલીયતથી દૂર—ખૂબ દૂર નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ન્યાય પતન અને પાંડવનો ભય રહેલો છે એ જ જગાએ કાળજી રાખવી પડશે. નહિતર બહુ વિચાર્યા પછી પણ પગ ખૂંચે એ દુરદર્શિતા તો શું પણ નિકટદર્શિતા માટેયે આંગળા બંધ કરી લેવા જેવું છે અને પછી ન્યારે એ જ ફણે અંતર્યુષી યઈ જવાય તો આ બધું મૂર્ખતા અને કાયરતા જેવું નહિ લાગે ?

જીવન અને શાસ્ત્ર : ૩૯

શું ? સંજોગો વગર રાખતું બાણ પણ નકામું ? સત્ય કોની પાસે બોલવું ? બોલતાં જ હણાઈ જવાય અને તે પણ નિરર્થક જ નહિ તો સત્ય તો એ છે કે પૂણ્ય સ્ત્રીત્વવાળી સ્ત્રી-શ્રાવિકા અને પૂણ્ય પુરુષત્વવાળા પુરુષ-શ્રાવક ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ મોટામાં મોટા દાનેશ્વરી કરતાં પણ વધુ ઉપકારી છે. દોષા નકામા બચાવવામાં પુણ્ય હોય તો તેવાં પુણ્યને હસી કાઢી એક પ્રતાપી વક્ષ ઊગાડનાર આદર્શ પુરુષનું અસ્તિત્વ ઉપજવો આપનાર કે ટકાવી રાખનાર આખી જનતાનો ખરો તારનાર છે.

મૂંઝાઈ છું, ગભરાઈ છું, એક પણ સ્થાન અંદરના ખજાના ખોલી બતાવવાનું નથી. ખચાં ઘેરાં જ મળે છે. મિત્રો તેવા, શત્રુઓ તેવા, પ્રશંસકો તેવા, ખરેખર ! આ નરક કરતાં સંચારો—સમાધિ—મરણ હજાર કરોડે વધુ લાવવા જોગ છે.

આગળ લખવાની શક્તિ નથી.

સર્વને શાન્તિ હો !

મૃતોડ્યમૃત

મિત્ર

—તાં સર્વ મુનિઓને વંદન !

ખેડૂત જમૂત બને તો કેવું સારું !

એક લાઈ પત્રમાં લખે છે :

‘સેવકરામ ! તમે અનાજ કેમ વધુ પાકતું નથી તેની વાત કરી ગયા. તમે તો ગામડામાં ખેડેલા છો. ખેડૂતો વચ્ચે છો. એટલે તેમના પ્રશ્નો, તેમની મુશ્કેલીઓ પણ બરાબર સમજો છો. એટલે તમને ખ્યાલ આવશે કે અનાજનું ઉત્પાદન વધતું નથી તેની પાછળ કયા કારણો રહેલાં છે.

અમને પણ ચતું હતું કે અમારા ગામમાં પાતાળ-ડુવા (ટયુબવેલ) થયો એટલે હવે પીતપી બેતી કરી શકાશે. આ ડુવા અર્ધ સાલથી શરૂ થયો છે. અર્ધ સાલ પાણી આપવાનું મેડેથી શરૂ કર્યું હતું એટલે ઘેર માટે માત્ર રચકો જ વાળ્યો હતો. પણ આ સાલ તો ખેતીવાડીખાતામાંથી ધહેતું સુધરેલું બી લાવી પાંચ છ વીધામાં ધકે વાળ્યા. પાછળનો વરસાદ સારો હતો એટલે ધઉં ઝટ ઊગી પણ નીકળ્યા. પણ જ્યારે કપાસ કરી પાણી પાવાનો વખત આવ્યો. ત્યારે ટયુબવેલ બંધ થયો. ત્યાંના માણસને પૂછ્યું તો કહે તેવ નથી. તો અમે ગામલોકોએ કહ્યું : તેલ લાવો. કહેના હો તો તેલ લઈ આવીએ. પણ એ તો કહે મેં સાહેબને લખ્યું છે. અમે સાહેબને લખ્યું. કલેક્ટર સાહેબને પણ બરાબર કરી. પણ વ્યાજ દસ દિવસ થયા હજી પાણી અપાતું નથી. હું એ ખેતર સામે જઈ છું અને મારું કાળજું કપાઈ જાય છે. મેં એમાં ખાતર નાખ્યું. ત્રણ ત્રણ ખેડ કરી. મોંઘા ભાવડું બી લાવી વાળ્યું. પાણી લેવા માટે નામ નોંધાવ્યું. પણ પાણી જ મળતું નથી.

કોઈ સાહેબ વચ્ચે જીપગાડીમાં આવ્યા હતા. એમની આગળ ધા નાખી. તો કહે મેં ઉપર લખ્યું છે. વ્યામ એક પછી એકને લખવામાં અને મંજૂરી મેળવવામાં વખત જાય છે. ખેડૂત તે નિયારો શું કરે !

દેખાવેલો-એ પાણી દેવાદાર ખેડૂત મજૂર નવા યુગને એજાગરતો થયો છે છતાં તેનામાં એ યુગ પ્રવર્તક ભૂતિ હજી આવી નથી. એ ભૂતિ આવે તો ! તો તેને યત્ન સોંપણું ફરી સહજતાથી અટકી જાય.....

મણીવાર તો મશીનનો કોઈ ભાગ તૂટી જાય તો જેતણ આઠવાડિયાં મશીન બંધ રહે છે. તેનો ટુલ ઈલાજ થતો નથી. લખાપટી વગર સરકારી તંત્રમાં કશું આગળ વધતું નથી. પણ ખેતીના કામમાં એવો વિલંબ આવે !

તમે માનશો, અર્ધ સાલ જે ગામમાં મશીનો અધવચ્ચે બંધ રહ્યાં હતાં તે મશીનોમાંથી ખેડૂતો પાણી મેતાં ખતમથાય છે. જેમની પાસે મશીન હતાં એમણે તો મશીન ચાલુ પણ કરી દીધાં છે.

એ તો સાડું થયું કે પેલા ભગાભાઈને મશીન હવે ને ડુવામાં પાણીથી ચાલે એમ હતું તે એમણે પાણી આપ્યું ને છેવટે મરતાં બચી ગયો. પણ અમારે તો ટયુબવેલ થયો તોયે શું ને ન થયો તોયે શું !

તો તમે કૃપા કરી કોઈ પ્રધાનસાહેબને આ બાબત ન પકડી લાવો ! તો અમે ફરીને આ ટયુબવેલની દયા દેખાડીએ. સરકારના કાગળો પર તો વચાય કે આટલા ટયુબવેલ થયા પણ કેટલા પાણી આપે છે એ તો તપાસ કરે ત્યારે જ માણસ પડે ને !

બાકી ખેડૂતને બી, ખાતર અને પાણી જે પૂરતા પ્રમાણમાં મળે તો શું ન પેદા કરે ! ખેડૂત મરે છે પાણી વગર. બાકી એના જેવો મહેનતુ તો બીજો કોઈ નથી. સરકાર આરક્ત જે ખેડૂતની મુશ્કેલી બરાબર સમજે તો હું માતું છું કે આ દેશમાં ધનના ઢગલા થાય.

હમણાંથી આ બાબત અજાણ નથી તો એકવાર જરૂર આવી જશે.

*

અને એક ખેડૂતલાઈ મળવા આવ્યા હતા. એ ‘સુધરેશો’ ખેતી કરે છે એમ તેમને માટે કહેવાતું. એકવાર હું

તેમની વાડીએ પણ જઈ આવ્યો છું, ફેવાનું સાધન છે. એક સાથે બારેક વીધા જમીન છે. ફવા પર મશીન મૂક્યું છે. એટલે ધઉં, કપાસ, શાકભાજી અને પૈયા પકવે છે. નવાં નવાં બી, ખાતરના તે અખતરના પણ કરે છું અને ગામમાં સૌથી વધુ પાક લે છે. ખાધે પ્રીધે પણ સુખી છે. તેમને ખેતીનો સાચો પ્રેમ છે. એટલે નવી ચેજનાઓના પણ સારો લાભ લે છે. બીજા ખેડૂતોને દાખલે આપી શકીએ એવા એ ખેડૂત છે.

તે મને મળ્યા એટલે ગામની, તેમની ખેતીની વાતો થઈ, રવિપાક કેવો છે તેની પૂછપરછ કરી. ધઉંનું વાવેતર કેટલા વીધા કયું છે એ પૂછ્યું. એ વાતમથી એ બાઈએ મને કહ્યું:

‘સેવકરામ! હુંયે સમજુ છું કે ખેડૂતે એકલું અનાજ વાવવું જોઈએ. દેશમાં આટલા બધા ખેડૂત હોય ને પરદેશથી અનાજ લાવવું પડે એ તો ધણું ખરાબ કહેવાય. મને તો સમજાતું નથી કે આટલી બધી જમીન છે તો શ્યામ છે શું! દરેક ગામ ધારે તો પોતાની જરૂરિયાત ઉપરાંત ચાર ગામને ચાલે એટલું વધુ અનાજ પેદા કરી શકે. પણ ખેડૂત અનાજને બદલે તમાકુ, છાશ, વરિયાળી, શેરડી, કપાસ કે એવો વધુ પૈસા આપે તેવો પાક પકવવામાં કેમ પ્રેરાય છે. અખર છે! એને અનાજમાં એટલા પૈસા મળતા નથી મોટે.

હમણાં છાપામાં બૂમો આવે છે કે અનાજના ભાવ વધ્યાં ગયા છે. લોકો આ ભાવમાં મરી જશે. જેમને પૈસા ખર્ચીને અનાજ લેવાનું છે તે આંખ કહે તે ખરેખર છે! ભાવ વધ્યા છે, મળ કરતાં વધારે વધ્યા છે એ તો હુંયે કબુલ કરું છું. ક્યાં એ બીડીના મણુ ધઉં ને ક્યાં અંજના ખારથી પંદરના ધઉં! એટલે અનાજ સુરેખું થવું જોઈએ એ વાત પણ કબુલ કરવા જેવી છે. પણ સેવકરામ! એ બૂમો પાડનારા કોઈ અનાજ પેદા કરનાર ખેડૂતના ધર સામે નજર કરે છે ખરા! તમે જ જુઓ, કાપડના ભાવ કેટલા વધ્યા છે. એ

રીતે ગોળ, ખાંડ, તેલ, મસાલા, દવા અને બીજી ચીજ વસ્તુના ભાવ કેટલા બધા વધ્યા છે. ખેડૂતને પણ જીવવું છે કે નહિ. એને પણ પહેરવા એટલા જોઈતું હશે કે નહિ! આ બધી ચીજો એ કઈ આવકમાંથી ખરીદે! એટલે અનાજના ભાવ ઘટાડવાની વાત આવે ત્યારે સાથે બીજી ચીજોના ભાવ ઘટવા જોઈએ. એ વગર ખેડૂત કદી વધુ અનાજ પેદા કરવા પ્રેરશી નહિ.

ખેડૂતોના વકીલની પેઠે એ બાઈ એમને કેસ મારી આગળ રજૂ કરતા હતા. તેમની બોલવાની છટા પરથી લાગ્યું કે એ ખેડૂતોની સલાઓમાં પણ ભાવણે કરતા હશે. એમની બોલવાની છટા સારી હતી. હું એમને બોલવા દેવા માગતો હતો. એટલે ચૂપચાપ સંભળી રહ્યો હતો. એ થોડીવાર અટકી મારી સામે જોઈને પાછા બોલ્યા :

‘સેવકરામ! બધા મજૂરોનું ચા...મા...કરે છે. પણ ખેડૂતની વાત કોઈ કાને ધરતું નથી. મોંઘવારી બધું તો કહે મજૂરને મળે. ચાલુ પગારની રમ્મ તો કહે મજૂરને મળે. બાઈ કામ કરતી હોય તો તેને સુવા-વડની પણ ખાસ રમ્મ મળે. મજૂરને બોનસ મળે. તેને વીમાનો લાભ મળે, પ્રીવીડન્ટ ફંડનો લાભ મળે. કઈ વાગે કરે તો તેને સરકાર વળતર આપાવે. બધા લાભ મજૂરને મળે. તમે જ કહો, આમાંનો કયો લાભ ખેડૂતને મળે છે!

‘ખેડૂત! બળદ કે બેસ મરી ગયાં હોય તો તેને કયું વળતર મળે છે! ખેડૂતને વાગે તો તેને કોણ મદદ કરે છે. તેનાં દવાનાં બીલ કોણ ચૂકવે છે! ખેડૂતને બોનસ તો એના ઘેર રહ્યું પણ મોંઘવારી કોણ આપે છે! જે વર્ષે ન પાકયું હોય ત્યારે કયો બળુ એનું પૂરું કરવા આવે છે! તમે જ કહો ને કે મજૂરના અમાણમાં ખેડૂતને શું મળે છે!

‘મજૂરને તો અચૂક કલાક કામ કરવાનું ને પાછી સંકેતાડિયે એક રમ્મ. ખેડૂતને તો ખારે ને ચારે કામ. સવારના પરાડિયે કામે ચડે તે દાંડા આઘમે તે ધર બેગો થાય. અને ચાલુ પગારની કઈ રમ્મ મળે છે!

મહારાણી

ખેડૂત જમીન અને તો :- ૪૨

ધેર ધેરની સુવાવડ આવી હોય'તો ઉપરથી હાથિયું કરવું પડે. મજૂરને તો આણ પગારે સુવાવડ ચામ, આખરે ખેડૂતને ઉપરથી ખચી વધે. મજૂરનું બધા સાંભળે. તેના વકસીયે મળ્યા આવે. તેમાં મજૂરીઓયે હોય. અમારા ખેડૂતનું કાણ રચીધણી ! અમારું સાંભળે છેયે કાણ. તમે જ કહો કે સેવકરામ, કામદારની સામે કિસાનનું કેટલું ઊપજે છે. દેશમાં એસી ટકા વરતી ખેતમજૂરો પર નબે છે. છતાં એની સામે કાઈ જુએ છે ખરું. તેને કાઈ લાભ આપાવે છે ખરો ! ખેડૂત કેમ જીવે છે એનીયે કાઈ પૂછપરછ કરે છે ખરો !

‘કહેવા નીકળે છે ત્યારે સૌ કાઈ જુએ મારે છે કે અનાજના ભાવ ઘટાડો. તમારે ભાવ ઘટાડવા હોય તો ઘટાડો...ભલેને મક્કત અનાજ આપો. અમે તો એટલું જ કહીએ છીએ કે જે રીતે મીલના કાપડનો ભાવ નક્કી કરવામાં આવે છે, આડનો ભાવ નક્કી કરો. અમે ધરનાં કેટલાં માણસો રોજ કામ કરીએ છીએ. કેટલાં દોર-દાખર એમાં રોકાય છે. તેના પાછળ ખાતર, મજૂરી અને બી પાછળ કેટલું ખર્ચ થાય છે. આ ખર્ચના આંકડા મૂકીને પછી ભાવ નક્કી કરો. જાઓ અમારે, તમે જે ભાવ નક્કી કરો તે કબૂલ છે.

‘આપણી આ સમાજવાદી સરકારમાં કામના પ્રમાણમાં તો તમે વળતર આપશો કે નહિ ? અમારે એમાંથી પાંદિયે વધારે નોંધતી નથી. વધારાનું ભાસે સરકાર લઈ લેાય. અમે તો અમારી ખેડૂતની મજૂરી માગીએ છીએ. આ તો ન્યાયની વાત થઈ કે નહિ ? પણ ખેડૂતને કાણ ન્યાય આપે છે ?

‘સેવકરામ ! અમે તો અભણ કહેવાઈએ. પણ તમે તો લાલુલા છો. સમજી છો. એકવાર તમે આંકડા મૂકીને ગણી તો જુઓ કે ધરના ભાવ શું આવે છે ? આજે તો કાઈને આંકડા મૂકવા નથી અને જૂરો મારવી છે.

‘મારું તો એ કહેવું છે કે જે અનાજના ભાવ વધારે લાગતા હોય તો સરકાર જેમ આદીમાં રૂપિયે ત્રણ આના વળતર આપે છે તેમ ખેડૂતને સમસીડી આપે. આદી ગ્રહકર્મીઓ છે તો ખેતી વળી બોલું શું છે ? જે આદીના મજૂરને આવાપીના મળે તેની નેમવાઈ કરવામાં આવે તો ખેડૂતને મારે કેમ ન કરવામાં આવે !

‘સેવકરામ, આ તો બધું અધિયો બહેરું ફટાય છે કાઈ ખેડૂતની મુશ્કેલી સમજતું નથી. એથી જ આટલા બધાં વર્ષ ગયાં છતાં ખેડૂત તો એતો એ રહ્યો છે. હા, મારા જેવા થોડાક કમાય છે. એ તો પેલા શેકડિયા પાકમાંથી. એ ન પકવીએ તો...તો બીજા જ માગીએ ને ! સીને લીતાજીમ થઈને ફરવું છે ને ખેડૂ તને કહેવું છે કે તું તો રોટલો ઘાસ ખાતો રહે ને રૂપિયામાં પડ્યો રહે.

‘પણ જે ખેડૂતને સારું ધર નોંધવું હોય, સારી રીતે રહેવું હોય, સારું પહેરવું આંધું હોય, તેનાં ઊંઘરને લાણવવાં હોય, તેને વટવ્યવહાર કરવા હોય તો એ શેકડિયા પાક પકવવા લલચારો એમાં તેને જે પૈસા મળે તેમ છે. તમે જ કહો, સેવકરામ, મારી કંઈજૂલ થતી હોય તો તમે જતાવો. હું કાનખૂંટી પકાવા તૈયાર છું.

એ બાઈનું ‘પ્રવચન’ પૂરું થયું એટલે તેમની સામે જોયું. એક ખેડૂતની આટલી જગાં નોંધને એકવાર તો હું હરખાવો. ખેડૂત સમજતો થાય તો એ પણ મજૂરોની પેઠે પોતાનો હક્ક મામશે. પોતાની સાચી વાત રજૂ કરી શકશે પણ આજે તો ખેડૂતને મિથ્યારાને ખખર જ હોતી નથી કે તેની આવક કેટલી અને ખર્ચ કેટલું ? એ આંકડા મૂકે ત્યારે ને !

મેં આ બાઈને ખેડૂતને મળતા લાજની વાત કરી. એ મજૂર કરતાં કંઈ રીતે જુદો જ એની વાત કરી. પણ મને તેની પેલા આંકડા મૂકવાની વાત મંચી મઈ હતી. એટલે મેં એને જ કહ્યું :

‘બાઈ ! એમ કરો, તમે તમારા જ ધરના પાકના આંકડા મૂકતા રહો. બધી નોંધ કરજો. પાક ધરમાં

આવે તે પણ આપણે એ આંકડા તપાસી નાઈશું. નેઈએ તો ખરા કે જમીનનો વેરા, ગજૂરી, ખાતર, બી, પાણી ઠોસું ખર્ચ અને બીજું પરચુરસ ખર્ચ ગણના કેટલી રકમ થાય છે.

હું માત્ર છું કે હરેક ખેડૂતે હિસાબ રાખતાં તો શીખવું નેઈએ. તો તેને સાચો ખ્યાલ આવે કે તેને વર્ષમાં તેની ખેતમજૂરીમાંથી શું મળતું. જે મળે છે તે મજૂરી મળે છે એમ જ ગણવું રહ્યું.

એક ભુથમાં ખેડૂતોએ માફ્ટયાડની માગણી કરી હતી. ત્રણચાર આગેવાનોએ જામેગમ કરી સહીઓ લીધી હતી અને સરકારને અરજી કરી હતી. સરકારનો નીતિ હમથા તો માફ્ટયાડ શરૂ કરવાની છે. એમાં ખેડૂતને લાભ છે. એ વેપારોની ચુગલમાંથી મુક્ત થાય છે. તેના માલનો તેને બાજળી બાવ મળે છે અને ટુરત નાણાં મળે છે. એટલે ખેડૂતોએ તો માફ્ટયાડની માગણી કરી હતી.

પણ વેપારીઓને પેટમાં દુઃખવું હતું. એમને તો જામેગમ જઈ ચરી ખાવું હતું. પોતાનો બાવ આપવાનો, પાછું ખેતભુ કે ચુવાણુ તોલ લેવાનું. તોલમથિ પાછી ખાલમેલ થાય. માલ વેચ્યા પછી વેપારી આવે ત્યારે પૈસા મળે. બાજળીની લેવડદેવડ હોય તો વળી વેપારીની ક્યા પર જીવવાનું. આમ ખેડૂત કસીને બાવ લઈ શકતો નહોતો. માલનાં ધાયાં નાણાં મેળવી શકતો નહોતો અને તોલમાં દુઢાતો હતો. આ માફ્ટયાડની યોજનાથી તેને બધું સવલતો મળતી હતી. પછી ખેડૂત કેમ તક જતી કરે !

પણ પેલા વેપારીઓ આજ્ઞા રહે. એમણે તેમના દેવાદાર ખેડૂતોની સહીઓ લીધી કે અમારે માફ્ટયાડની જરૂર નથી. આ બાજળીમાં વેપારીઓ તો સંગ્રહિત હોય જ. એમણે પણ સાબિત કરવાની કોશીશ કરી આ ભુથમાં માફ્ટયાડ આવે તેમ નથી. મહીં એવું પીકું નથી. વેપાર વટી જશે. નાના પ્રાણીઓ મરી જશે. અંદર અંદર ઘોડી હરીફાઈ થશે. સરકાર પાસે અરજી આપતાં વાંધાની તપાસ શરૂ

થઈ. વેપારી વર્ગ તો જાહેર ચાલક અને હૈશિવાર. એ તો અમલદારોને આમ સમજાવે. અહીં માફ્ટયાડની જગ્યા નથી. સરકાર નક્કી કરે છે તે દર છે. કોઈ વેપારી ત્યાં નહિ આવે. એમણે કેટલીયે શંકાઓ ઊભી કરી.

પણ પેલા આગેવાન ખેડૂતો મક્કમ હતા. એમણે પશુ રહીયા આપી સાહેબને સમજાવ્યા કે એ લોકો તો પોતાના સ્વાર્થમાં ના પાડવા કરશે.

આ લખાપટીમાં ઠીક ઠીક વખત ગયે. ખેડૂતોને ભય લાગ્યો કે તેમની માગણી ફૂલી જશે. એટલે તેમનાં એક જાઈ મને જોલાવવા આવ્યા. તેમણે બધી ભૂમિકા વિગતથી જણાવી.

‘સેવકરામ ! તમે મને તેમ કરી ત્રણ-ચાર દિવસ ત્યાં આવી જાઓ. નહિ તો આ માર્ગનું કામ ખેડૂતને પડશે અને કદાચ રખડી જશે. અહીંના વેપારીઓ પહેલિલા છે. અમારું કંઈ નહિ બીપને.’

મને પણ અનુભવે સમજાયું હતું કે માફ્ટયાડમાં ખેડૂતોને કાયદો હતો. એટલે હું એ બાઈની સાથે જ નીકળ્યો.

પહેલાં તો જે ખેડૂતોએ માફ્ટયાડની જરૂર નથી એમાં સહીઓ આપી હતી તેમને મળ્યો. એ તો બિચારા કંઈ સમજતા નહોતા. વેપારીઓના દેવાદાર હોઈ જેમ કહ્યું તેમ હા-રે-હા કરતા હતા. એમને જે સાચી વિગત સમજાવી અને ખેડૂતો સાથે રહેવાની લલામણ કરી.

વેપારીઓને પણ મળ્યો. એમને પણ સમજાવ્યા કે મોડો કે વહેલો માફ્ટયાડ આવવાનો છે એ નક્કી છે. તમારો વિશેષ કેટલા દિવસ ચાલશે ? દેશકાળ અજ્ઞાય તે પ્રમાણે વેપારી અને ખેડૂત બંનેએ સલાહ સંપથી માર્ગ કાઢવો નેઈએ. કડવાશ વધે એવું કરવું તે જરૂર નથી. રાજપુશીથી સંમતિ આપશે તો એમાં સોનાં મન સચવાશે. નહિ તો તમને એ વસ્તુ લાકેલી લાગશે અને એક જાતની કડવાશ આવશે. તેમને ધણું સમજાવ્યા પણ એ લોકો

તો યાડ આવતો હોય તો ભણે આવે, પણ અમે સામે ચાલીને તો નહિ આગોળે' કહી છટકી ગયા.

અમારા સૌના પ્રયત્નથી માકેટયાડ શરૂ થયો. તેનું ઉદ્ઘાટન પણ થયું. પણ વેપારીઓ એને જાણે નિષ્ફળ બનાવવા માગતા હોય તેમ ત્રણ-ચાર દિવસ તો એ જાણુ ફરક્યા જ નહિ. ખેડૂતો પણ ચિંતામાં ચૂકાઈ ગયા. મેં ખેડૂતોને હિંમત આપી, ધીરજ ધર-

વાડું કહ્યું. આજે નહિ તો કાલે પણ વેપારને ચાલ લીધા વિના કંઈ છૂટકો થવાનો છે!

ને બન્યું પણ એમ જ. હવે તો એ યાડ ધરણીદાર ચાલે છે. વેપારીઓને પણ હવે તો એમાં ફાયદો દેખાવા માંડ્યો છે. આ પ્રસંગે મને યશુ ખેડૂત જાણત અને તો કેવું સાડું!

‘રસછવા’

ભિયાડા આકાશ નીચે

રેસ્તે જતાં અવાનક મારા નામની બૂમ સભિળી અને આમં તેમ ડાંકુણિયા મારતી મારી નજરને એક પ્રોડા જેવી લાગતી ધુત્તરીએ ઝડપી લીધી. એ કોણુ ઢરી એ વિચાર છું કડું એ પહેલાં જ મારા સાથે હાથ મિલાવવાં એને હાથ લગાડ્યા અને જરા વધુ પડતો દબાવ્યો તો પણ મને ખ્યાલ જ ન આવ્યો કે આ ત્રી કોણુ ઢરી!

વિવેક કે અવિવેક જે લાગે તે છતાં મેં જોળખાણ મઠે એ જાનુને પૂછ્યું ‘ત્યારે ભણે પોતાની બનાવટ થતી હોય એમ એ તો ખડખડાટ ઢરી પડ્યાં. મારી ખૂંચવણને પણ એ સમજવાને બદલે સાવ ભડકી દેવા તૈયાર થતાં ત્યારે તો મારાથી ન જ રહેવાયું. મેં ફરી એ જ સવાલ કર્યો.

મારે એ સવાલ પૂરો થાય એ પહેલાં જ કચાઈ બચુક ઢાકતી એક અદ્દામોડનું ધુત્તરી ત્યાં આવ્યા પહોંચી અને આ જાનુએ તો પાછલી એકતરું આરંભ્યું જાણુ અને મને પહેલાં બેસવા હાથ લગાડ્યો. મારે ન છૂટકે બેસવું પડ્યું. આમેય કાંઈ કામ તો હતું નહિ એટલે આ ધૂંચવણમાંથી ઠીક રોધવા ગાંઠમાં ચેડવાનું પડ્યું. ‘નિશિ ંધા’ તરફ ગાંઠ લકડી જવાનો કુકમ દેવો એ જાનુ મારી બાઈમાં જ ગોઠવાયા.

‘નિશિંધા’નું નામ પડવાંને ત મારી નજર એકવાર એ જાનુને પગથી તે આવ્યા ધુધી નિહાળી ધુધી. આખા રસ્તે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યાં બગેરે ગાંઠી નીચેથી પસાર થઈ જતા રસ્તાને સામેના કાચમાંથી રંગરંગર ભેગમાં જ મારી નજર ફેરવી પડી. એ જાનુ તો એમનાં હાથપગ ને સરીપી ભણે મારી સાથે ‘વાડ’ કરતાં હોય એમ ગાંઠી ઢાકતી ધુત્તરી સામે જ નજર ખેંચી રહ્યાં હતાં!

‘નિશિંધા’ના ફરવાનમા ગાંઠી પેઠી અને ધોરન આગળ કિશી રહી ત્યારે કાંઈક જીવંતગીની સંસ્કૃતિએ ભરી જોડી. રાતના નવ તો વાગી ચૂક્યા હતાં એટલે બીજી કાંઈ જ નહોતું એત્યારે મારે હતી નહિ. મારે હાથ પકડીને મેં એ જાનુ ગાંઠીમાંથી નીચે જોડ્યાં, અમે બંને સાથે ‘નિશિંધા’નાં પગથિયાં બંદીને સિંદૂરમાં દાખલ થયાં, સિંદૂર અટકી. બહાર નીકળીને એ જાનુ સાથે હોવાઈને જે જગ્યાએ આવેલ એ જગ્યા છેક અમારી ઉપર ચારેથી હતી. ગાંધીવા પથરાયેલા હતા. નિશિંધાની સુરસે છાકમછાજી બેઠતી હતી. યાકચાં પાક્યા આરામ થતાં ભણે સ્વપ્નમાં વિદરતા ન દોઈ એ એમ એ જાનુએ આવીયા ઉપર બેસવા મારે હાથ ખેંચ્યા. એ પોતે તો ગાંધીવા ઉપર બેઠવા પણ લાગી ગયા!

મને પણ હવાવવા ઈજન મળ્યું અને એ ધુત્તરીમાં વાતાવરણનો સોગ થવા બગર મારાથી ન રહી શક્યું. અને એમના એ ગાંઠ આજેથી એ માદક રાતને વધુ માદક બનાવેથી માફતા વધે એ પહેલાં જ મારી ચિહ્ન પકડીને એ જાંઠી પડ્યાં :

‘નિશિ, ભિયાડા આકાશ નીચેની પંદર વરસ પહેલાંની પેલી રાત ચાંદ આવે છે! મને તું સાવ વાંકરી ગઈ!’
‘ગંધા, ચરખીથી લયલય થઈ, ગયેલી તું જોળખાઈ એ પણ આ ભિયાડા આકાશ નીચે.’ કહેતાં મેં એને નોપી દેવાની દીધી

‘મેરા મન રામ હી....’

રમ શાન ભૂમિ ઉપર સધ્ધાની ઘેરી લાલ ડાવા પંખરાંતી જતી હતી, રાત્રી પોતાની ચાસ્ પાથરી યોતારેણું ચોત અને નિરવ બનાવવા તૈયારી કરવા લાગી. વલ્લભીપુરની રમશાનભૂમિની કેડી ઉપર કું ચોલો જતો હતો. આરે તરફ જળથોનાં ઝૂલો ઉપર પક્ષીઓના ડિલકિલાટ સાંભળતો કું આગળ જતો હતો. સતીમાતાની દેરીઓ અને પાળીઆ નજીક કું પહેરચો હોદશિ તેટલામાં એ પંથરાતા અધકારમાં કોઈ જુવાન ભજન ગાતો હોય તેવું સંભળાયું. ધીરે ધીરે ભંજનની ટીઓ રાત્રીના શરૂ થતા અધકારમાં ઓગળાને એકરૂપ થવા લાગી. ભજનનો ધીર અને ગંભીર રાગ રમશાનભૂમિને ભેરવદેવના રવરૂપે પ્રગટ કરતો જતો હતો. દેરીઓ નજીક પહેરચતા થયું આર અલ્યા આગળ પહેરચો ત્યાં ધરતીએ મારા પગ પકડી લીધા અને કું એકદમ આગળ વધતો અટકી ગયો.

સંકેત ધૂણીધર નાગદેવતા નજીકના રાક્ષામણી પોતાની ફેણ બહાર ‘કાઢી ને એ નીરવ શાંતિમાં ભજનનો રાગ સંકીર્ણ રજા હતા. રથાંત્રે રંગલું સંગ્રહાન કાળદેવનું આ દર્શન કયું એટલે કું આગળ વધતો અટકી ગયો, અને કું ધર તરફ પાછો ફર્યો; પાછા ફરતાં મારી દંષ્ટિ મુનદેહાને અગિસરદાર કરવામાં આવતા તે મકાનો તરફ ગઈ. ધીરે કું ત્યાં ઊભો રહી ગયો. કેટલોક ભૂતકાળ સંભરી આવ્યો.

ધર તરફ પાછા ફરતાં સંપૂર્ણ અધકાર છવાઈ ગયો હતો. થોડેક દૂર પાછળથી કોઈએ મને બૂમ પાડી. પાછળ જોયું તો તંદુરસ્ત કાયાપાળો એક જુવાન આવતો હોયો. નજીક આવતાં મને કહ્યું : ‘કેમ વજુસાઈ ! મારા અચાજ જોળખાયો નહિ ?’

ચંદે પાટા બાંધીને યુવના હૃદય પાછળ ઘસાઈ જતી ચોતણું વાસ્તવ અને પ્રવેનો તેનાં પ્રવેનો ભાસ્તવાને આદેશી કું સત્યકથા આપણી સંસ્કૃતિનું એક એવું તો જીજ્ઞાં પ્રતીક છે કે જે આજે સહેરની સુધરેલી સંસ્કૃતિમાં કયાંય નજરે ચડતું નથી...

ઝીંખા અધકારમાં ઝીણી નંજરે આ જુવાન જોળખાઈ ગયો—અરે તારું ભણું થાય ! આ તો સ્વર્ણીની ભજનનિક રમથીક ગહેતો.

‘એલા ભાઈ ! આ હમણું કોણુ પેલી સતીમાતાની દેરીઓ પાછળ ભજન ગાતું હતું ? ગણું તો સંરંજાઈની જેમ ગુંજન કરતું હતું. તારો સિવાય બીજું કોણુ હોય ભાઈ !’

‘હા ભાઈ ! એ તો કું જ ત્યાં જોડો હતો. કોઈ કોઈ વખત સધ્ધાકાળે અથવા રાત્રી શરૂ થતાં આ સ્થળે આવું છું અને એકાદ બે ભજનો ગાઈ છું ત્યારે મારા મનને પરમ શાંતિ મળે છે.’

‘પણ ભાઈ ! એ તો ઘેર બેસીને પણ એકાંતમાં શાંતિથી મવાય. આવી રીતે આમ અધકારમાં અને વળી આવી રમશાનભૂમિમાં કેમ માતું મળે છે ?’

‘વજુસાઈ ! શું કંઈ િંખા મુજરી ગમે પૂછી. મન જોયેન રજા કરે છે. એ વાસ્તવ, પ્રેમ, અને મારું માળપણ આંખ આગળથી ખસતાં જ નથી.’

‘શું રમથીકભાઈ ! તમારાં માતૃથી ઉત્તમજેન એવંસાંન પામ્યાં ? મને તો જરાયે ખબર નથી. આમ કેમ અચાનક ? શું કોઈ માર્દા હતા ?’

‘હા ! ખાતું સરીર ઈલે છેલ્લે ધસાઈ ગયું હતું. ઉત્તમર પછે થઈ હતી. પણ એવનાં મૃત્યુની ઈલેલી ધરીઓ લધી ભેગ હતી. એવનાં ભંજનવંશ મૃત્યુનું સુખમમ દર્શન મને પાસે બેસાડીને કરાવ્યું.’

એમ વાતો કરતાં અમોં ગામ તરફ પાછો ફરતો કંથારીયાં હતુમંનની દેરી પાસે આવી પહેચ્યાં. એની નજીકમાં ભૂતનાથ મંદાદેવનાં ચોતરો પાસે આવીને અરે બેઠો જો. ચોતરા ઉપર એક વિશાળ લીંબો મહાદેવની ઉપર રાજ કરવાં પાંદડાં અંખરતો હતો.

આ સંસાર કડવો છે એવો ખ્યાલ મેંતાત્મના સ્વર્ગનો બ્યારે બ્યારે બેસતું કરવા આપતા ત્યારે પાંદડા ચવરાવીને ખ્યાલ આપતો રહેતો હતો.

મને રમણીકભાઈના માથુથીના જાણ્ય જીવનની અંતિમ ધીરોત્તમ નયુન સાંભળવા હિતકાંક્ષા થઈ, ધીર બતાવું. મોડું તો થતું હતું પણ સાંભળવા હું રસમય બની બેસી જ રહ્યો. રાત્રીની શરૂઆત ધીરે ધીરે વધારે કાળી ધેરી બનવા લાગી.

એકંબાજુ કંથારીયા હનુમાન અને અમી બેઠા હતા તે જુનનાથ મહાદેવ, અને સામે દેખાતાં દક્ષીની ધટા પાંછળ રમણાનુભૂતિ આ બહુ દરજ સહેજ દિલને ગુલરાવે તેવું લાગવા માંડ્યું. થયું બે જણા અને હતા. એકલે સહેજ હિંમત આવી.

મળગળા હાથે રમણીકભાઈએ વાત શરૂ કરી:—

બાની માંદગી સમયે હું ધણી ખરા ભાગ તેમની પાસે જ બેસતો; ન છૂટકે બહારનું કામ કરવા જતો; સમય જતાં બાતું શરીર સાવ લેવાઈ ગયું. ખાટલામાં કંઈ દેખાય જ નહિ તેવું થઈ ગયું હતું. ખાટલાની સામે એક નાતું એવું ટેબલ રાખી હું પાસે બેસતો. બાની આંખ ઓંચાઈ જતી ત્યારે હું ધણીવાર વિચારે બસી જતો. વર્ષો પહેલાંની કેવી તદુરસ્ત કામા બાની હતી !

આજે એ કામા સાવ જીવું થઈ ગઈ ખરેખર માંડ્યું. સને તેની જીવાની હાથતાળી દઈને ચાલી જાય છે. હું નાનો હતો ત્યારે બા અને પહેલી સવારે જાય અને બાજવાનો શેટકો જમવા આપતો. મારી ખાતર મારી બાએ પોતાની જાનને સાવ ધસી નાખી. બાપુના અવસાન વખતે, ધરની સિધિ ધણી જ નબળી હતી. બાવા વિચાર કરતો મારા બાળપણનો જીવનકાળ અને ધરની ગરીબી સાંકરી આંખમાં.

એવામાં બા જમી ઉઠ્યાં અને પોતાને ખાટલામાં પડાવું ફેરવવા અને ટેકા દેવા કહ્યું. બોલવામાં કબર પડતું હોય તેમ બા બોલ્યા: ‘ભાઈ રમણીક ! તારું મોડું કેમ પડી ગયું છે ? આજે તું ઉઠાસ કેમ બની ગયો છે ?’

‘એ તો કંઈ નહિ બા ! અમરથી જ આંને બરા વિચારે ચડે ગયો’ એટલું બોલતા બોલતા બરા મળગળા બની ગયા. અને બાને ટેકા કંઈને પડાવું ફેરવાવું અને ચોટક પાણી પથ પાડું.

‘બેટા ! એમ વિચાર કયું શું વળવાનું છે ? આજે મને પાંદડ વર્ષ ચર્ચા અને મને એમ લાગે છે કે આટલો લાંબો વખત જીવે એક દિવસમાં વીરી ગયો હોય એવું લાગે છે. ખેતરોમાંથી લાડગાની ભારીએ બાંધીને લાવી, ખાટીના ટેપલા ભરી ભરીને પોણા લાવીને લોપણ કહ્યું. આવી બધી ગમમયકાં બેટા ! સારીયે જિંદગી પૂરી કરી નાખી, જીવનમાં બીજું કશુંયે કહ્યું નહિ, આવી જિંદગીની ગમમયકાં મે ત્રણ દિવસમાં વીતાવી દીધી હોય એવું આજે આખર અવરથાએ રમણજી ચાપ છે. ધણું જ ખરાકાખરાકાં જીવન મેં ગાળ્યું અને બેટા, એ બધાનું ફળ આંને તું જ મારી આંખ બાજળ દીવો થઈને બેઠો છે, એ ભગવાને વળી સાચું બોલ્યું. એટલે મારે મન ધણે સતોષ બેટા !’

બાની આ બધી આખર વાણી સાંભળીને શાંત બની ગયો. દંડીની અંધર ધોમે ધોમે વધતી જતી હતી. બાને સરખી રીતે ગરમ ધાખળો ઓઠાઓ, લાખું કે બાતું શરીર હવે પરાધીન બનતું જાય છે.

ધરમાં રાંધણીમાં પાસેના ગોખકામાં ઘાસલેટનો ઝોલો ધીમે ધીમે મળતો હતો. ધરક વાતાવરણ શાંત બન્યું.

એટલામાં ભરશેરીના ચોડને એટલેથી એક બે ઠોકરા મરખો ગાતા સંજવાળા.

હવે તમે નંદઇ મેકુળ સંજોરે દે,
બિરજા જમુનાજીના પાટ ને,
હવે તમે નંદઇ...
જસુમતી જયો તમારી વાટ ને...
હવે તમે નંદઇ.....

અડધી આંખ ઊધાડીને માનને સરવા કરીને બાએ મને પૂછ્યું: ‘બેટા રમણીક, આવી રૂપાળી ગરબી

આપારે કોણુ ગાય છે ?

‘આ ! એ તો ગરબીમાતાને ઝોટલે ઉઘલે મહેતો અને બટક કોમેડી, બેઠા બેઠા ગરબી ગાય છે.

‘હે આ ! તમે ઝોટલુ’ દળતાં દળતાં પંડોદીએ જે ભજન રોજ ગાતાં હતાં એ યાદ છે તમને ? એ ભજન ગાય બોધે એ ?’

જરા ગળુ ખંખેરીને મૂળાં વધોધી ગળામાં હુટાએલું ભજન બાએ ગાવાની શરૂઆત કરી.

હરિ ભજન વિન દુઃખ દરિયા સંસારનો પાર ન આવે, જદા ક્ષુદ્રિના છબ સંત વિના શુદ્ધ મારજ કોણુ બતાવે. તેં અનેકવાર અવતાર ધર્યો

બહુ કમ્ તણાં કોઠાર લંચાં

અર્ધચાંદ તણાં અંબાર કયાં.....હરિભજન

કર્યો ચાર ખાણુ લખ ચોરશી

થયો જળચર સ્થળચર ગર્ભવાસી

માયા બંધનથી ન શક્યો નાસી...હરિભજન

તું ઝાઝ પહોઠ જડ રૂપ થયો

તેં શીતવરૂપ બહુ તોષ સહો

તારા કદ કેણે નય ભય કહ્યા...હરિભજન

કદે પ્રીતમ ભીતી લે પ્રાણી

દુઃખ જન્મ મરણુ એવું બલ્લી

તું થ’ બેઠો આજસ આણી.....હરિભજન

કેવું સરસ બા-બા ભજન છે ? જાણુ મને એમ થાય છે કે રોજ પંડોદીએ તમે બા ભજન દળતાં દળતાં ગાયા કરો અને હું ખાટલામાં સૂતો સૂતો ગોઠું ઝોટોદીને રોજ સાંભળ્યા જ કરું.

બાએ અડધી બીધમાં જવાબ આપ્યો : ‘હા બેટા ! હરિભજન વગર, બા સંસારમાં કાંઈ જ નથી.’ એમ વાતચીત કરતાં બા સૂઈ ગયાં. બાને સરખી રીતે સૂવાડી ગરમ ધાવળો ઝોટોદીને હું પંજુ સૂવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

આડો પડયો પંજુ બીધ આવી જ નહિ. મધ્યરાત્રી બુદ્ધ સ્વપ્નમાં દેખાવા લાગી. હું ભક્તિના વિચાર ચડી ગયો અને કંઈમાં મીરાંબાઈ અને કબીર. તથા ધના ભગતનાં ભજનોની હારમાળા, શ્રુજન કરવા

લાગી, રાત્રીના છેલ્લા પ્રહર સુધી આખા ઝોટોદી વાતાવરણ, ભક્તિ અને ભજનની ધૂનના રણકારવાળું મેં બતાવી દીધું.

બીજા દિવસનો પ્રાતઃકાળ ચવાની તૈયારી સાથે બધાં કામથી પરવારી બાની પચારી પાસે આવીને બેસી ગયો. બાએ મને ભાસ થયો હતો કે બા આજના ચોવીસ કલાક માંડ કાઢશે; તે દિવસની સમય જનન બોડી દીધી અને બાની પાસે જ બેસી રહ્યો. મારા હૃદયમાં ઝોલસ ચર્ધ મધું કે હલે મારે અને બાને, ભવોભવના છેડા પડી જશે. ધડીકમાં હું બાને બોધીને ચ-ચવત બની જતો તો ધડીકમાં રામનું નામ લઈ હિંમતમાં આવી જતો.

ફરી સંખાકાળ ચર્ધ બાનું શરીર હલે હાથ રહ્યું ન હતું. જીવનનો આજે છેલ્લો સંખાકાળ હતો. સ્વબને, કુટુંબીજનો બધા મળવા આવતાં હતાં. બે હાથ બોડીને બધાને રામ રામ, અને જેશ્રીકૃષ્ણ કહેવામાં વખત ગાળ્યો.

રાત્રી પડી, હળવા મળવાવાળાં સ્વબને અને સગાં બધાં આટ્યા ગયાં. બાની પાસે હું એકલો જ રહ્યો. બાનાં મન અને વિચારો અતઃધડી સુધી કૃષ્ણભક્તિમાં લીન બની વહે તેવું કરવું બોધે એ, એવો વિચાર મને આજે એટલે ધીર રહીને બાના ખાટલા પાસે બેસીને ધીરથી કહ્યું : ‘આ ! તમે મને જિંદગીભર મીઠાસથી ભરેલાં ભજનો, અને ભજનગીતો તથા લોકગીતો, ખૂબ ખૂબ સંભળાવ્યાં છે; ખરું ને બા ?’

ધીરથી હાથ બીચો કરીને બાએ મારા હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો અને કહ્યું : ‘હા બેટા ! મારી પાસે બીજી કંઈ મૂડી અને મિઠકા હતી ? જે હતું તે બા મેં મારા ગળામાં ભક્તિનાં ભજનોની ચૂડીના સંગ્રહ કરેલાં હતાં તે તને સોંપતી જાઉં છું. એ જ મારી જીવન-ચૂડી છે ભાઈ !’ એમ બોલતાં હૃદય ભારે બની મધું.

રાત્રીનાં છેલ્લે વાગ્યાનો સમય થવા આજે. ધીરે

રહીને મેં બાને કહ્યું કે, 'બા, હવે મારી એક જ ઇચ્છા છે; અને તે તમે મને ધીરથી સંભળાવો.'
'કહે, બાઈ, તું કહે તે સંભળાવું.' બાએ થોડોક સ્વસ્થ થઈને કહ્યું.

'ભુજો! તારે બા! ભગવાન કૃષ્ણ બ્યારે એકપણ મધુરમાં ગયા એ વખતનો યોષીયુનો વિલાપ તમે ઘણીવાર માર્તા એ ગીત અને જુદુ ગયો છે. એ તમને યાદ છે ને? બા એ જ સંભળાવો.'

'ખડુ! કહ્યું બેટા! બા છેલ્લી ધડીએ તે અને ઠીક શાદ દેવાવ્યું. કૃષ્ણ ભગવાનની યાદ અંતસમયે મોક્ષદાયક નીવડશે.'

મહાગીથી ટિકું બની મથેલું બાલું મોહું સહેજ હસ્યું અને 'યોષીયુને વિલાપ' માવાની સરખાત કરી.

કાળવનની પાત કેને કહીએ

ગાવાળીએ ઘણા કીધા રે...

વગર લોકે રીકે કીધા વરીકરણ

એ છ ઇચ્છાના એ નરીકાને ટેપે—ગાવાળીએ

મે કહી માર્તા માર્તા બાને શ્રાસ ચક્રા લાગ્યો. તે જોઈને મેં કહ્યું કે, 'બા હવે મારું બંધ કરો, તમને કહી પડે છે.' પણ યુગવતસંભ માતાએ કહ્યું કે, 'બેટા! હવે તો તું સાંભળી જ દે, હું મરી જઈશ પ્રજી તને બા તારું વકાલુ ગીત કોણ સંભળાવશે કે' એમ કહીને એમણે તો માવાલું ભામળ ચલાવ્યું—

મહાકલા લધને મહે માગણ માગવા

એ છ મારા અંગણમાં ધેર ધેર ભમિયો—ગાવાળીએ—

કેક વાર અંગણ નવાલું નાનકડો

એ છ...પેટો કાનકવર કેસરિયો—ગાવાળીએ—

રંગીશ નામ મુખિરાબને રખાવો,

એ છ એને ન્યાઈ ન્યાળી ન્યાસ વઈએ—ગાવાળીએ—

હવે તેમની જીવ તૂટવા લાગી. આંખોના દેવ આંખા બનીને પ્રગાણ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમને શુદ્ધ સંપૂર્ણ હતી.

બાની અંતિમ ઇચ્છા એક રહી જતી હતી તે તેમણે કુશિતા અને તૂટતા સ્વરોએ કહ્યું : 'બેટા! તારા

મુખની વાણી પણ મને સંભળાવોને મારા આંખોને શાંતિ પમાર. તારું પ્રિય ભગ્યન પેલું.' 'રામ હી રામ રહે રે' સંભળાવ. બસ પછી કંઈ ઇચ્છા નથી.'

બાની છેલ્લી ઇચ્છાને સંતોષવા ખાટશાની ખૂન નજીક જઈને હું બેઠો. અને માવાની ઘરમાન કરી. બા ફુનિવામાં માણસોના અવસાન પછી ને 'રામ' નામ લઈને જીવતેહને કાંધે ઉપર ચડાવે છે તે સુધુજી બાણુ ભગવાન રામચંદ્રજીના નામનું આપું ભજન મેં માતાને જીવંત અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થામાં સંભળાવાની સરખાત કરી :

રામ હી રામ રહે રે

ધેરા મન રામ હી રામ રહે રે...

પ્રથમ કહી સાંભળતા બાની આંખ કોપડી અને પોતાના પુત્ર તરફ ક્રુરુપભાવી વફાસલતો પ્રકાશ ફેકી મોં ઉપર હાસ્ય ફરકાવી 'હે રામ!' એવો જીવનને પરમશાંતિ પમાડે તેવો પવિત્ર શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. 'બસ બેટા! બા જ ભજન મારા અંતસમયને શાંતિ આપે છે; તારું કલ્યાણ થશે બેટા! હે ભગવાન! ભવોભવ આરા દોડરા ખળો.'

ભજન માર્તા માર્તા મારી નજર ગોખામાં પડેલા દીકા તરફ ગઈ. દીવાતી ન્યોત હવે ધીરધીરે અંખી પડવા લાગી, હું ઊભો મથો. નેત્રુ તે દીવામાંથી તેજ ખૂટી ગયું હતું. હું ચેતી ગયો અને તરત જ માટીના કોડિવામાં લીની પવિત્ર ન્યોત ક્રમશઃ પાસે તુળસીનાં પાન અને પવિત્ર મંથાજળની ભોટી પછું તેવાર રાખી.

બાએ હાથનો ઇકારો કરી ભજન પડું કરવા કહ્યું. બાની અને આંખો મારી તરફ દૈવી જોઈ. બાના બંને હાથને પકડી ખાટશા પાસે ખેંસી મથો. અને ભજન માવાલું શરૂ કરી દીધું. યુવની આખરી લાગનિક-વાણી બા સંભળી રહ્યા.

રામ હી રામ રહે રે

ધેરા મન રામ હી રામ રહે રે—

રામનામ જપ લીધે પ્રાપ્તિ
કાટિ પાપ કટૈ રે
જનમ જનમ કે અત જો પુરાને
નામ હી લેત કૈટૈ રે...મેરો મન
કનક કટારો અમૃત ભરિયો
પીબત હોન નૈટૈ રે—

મીરા કે પ્રભુ હરિ અવિનાશી
તનમન તાહી પૈટૈ રે—મેરો મન

અમન પૂરું થયું અને જાના તૃપ્તતા શબ્દો મહાકા
મેં અભિજ્ઞા, 'મેરો ! રા...મ...નું' અમન રાજ
કરને...એ...સારી મૂડી છે.

રમણીયા પાસેના ઝોખલામાં પહેલા દીવાની જ્યોત
ઝોલવાઈ ગઈ. પાછલી રાત્રીના હેલ્લા પ્રકરમાં
બાજો વેકુંવાસ તરફ અવાજ કરી પોતાના નંધર
દેહને છોડી દીધો.

રમણનેથી પાછા ફરતા મારી આંખોમાંથી આંસુ
હ્રદય ખરતાં કંઠાં એને હોઠમાંથી નીચેના શબ્દો
નીકળી રહ્યા હતા :

રામ હી રામ રૈ રે
મેરો મન રામ હી રામ રૈ રે—

શ્રી જીવરામ જોષીનું નવું બાળ-સાપ્તાહિક

રસરંજન :

[તંત્રી : જીવરામ જોષી. વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૮/૫૦. છટકે આંક : ૦/૧૬. રસરંજન કાર્યાલય, ટંકસાળ, કાપુર, અમદાવાદ, ૧]

'રસરંજન' નામનું બાળકો માટેનું નવું સાપ્તાહિક બાળસાહિત્યના અધ્યુત્તમ લેખક શ્રી જીવરામ જોષીએ શરૂ કર્યું છે તેના ૧૨ મી સિંચરે પહેલો આંક પ્રગટ થઈ પશુ ચૂકરો છે. પહેલો આંક જોના જ લાગે છે કે જીવરામભાઈની જહેમત દીધી ઊઠી છે. બાળકોમાં એકધારે પ્રિય થઈ ચૂકેલું 'અમમ' પશુ જીવરામભાઈને જ આભારી હતું. 'અમમ' માંથી છટકા થઈને પોતાનું આગું સાપ્તાહિક 'રસરંજન' શરૂ કરે છે ત્યારે શ્રી જીવરામ જોષી વિશેષ અભિનંદનના અધિકારી બને છે.

લેખકની અને તંત્રીની એવી એવડી યુગારીવાળા જીવરામભાઈ હવે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું આગું સાપ્તાહિક વિકસાવી શકશે એ તો નિર્નિવાદ છે. 'રસરંજન'ના પહેલા આંકમાં જે અંતરું વૈવિધ્ય ભર્યું છે તે જોતાં લાગે છે કે તેના કુશળ તંત્રી આપણા બાળકોની વાચનભૂખ સાથે આંકમાં સતોપરી. બાળકોમાં જ્ઞાન સાથે બોધ મળે તેવા સુસંસ્કાર ઉતારવાની આજે ખાસ જરૂર છે. આપણા એક નિષ્ણાતને હાથે હવે નવેસરથી શરૂ થતા આ સુંદર સાપ્તાહિકથી યુજારાતરું એક ધર વચિત નહિ જ રહે. જીવરામભાઈનું નામ યુજારાતી અધુતી બાળકોની દુનિયામાં આજે તો એટલું બહુ અધુતું થયું છે કે તેમના બા નવા સાહસમાં તેમને સારો એવો સહકાર અને ભીમળકાશથી આવકાર મળી જ રહેશે. બાળકોને રાજે રાજ નવા નવા રસથી કાવમી રંજન પમાડે તેવું ચિરંજીવ સાહિત્ય પૌરસવાના શ્રી જીવરામ જોષીના મનોરથ 'રસરંજન' દ્વારા ફળે એવી આશા રાખીને આ નવા સાહસને આવકારતા આનંદ થાય છે.

—સંપાદક

'મેરો મન રામ હી...' : ૪૯

ઉર્દૂ કવિશ્રી 'કતીલ' શિક્ષક

પ્રસન્ન મૌલિક ઉર્દૂ કવિશ્રી કતીલ આજે સાહિત્ય-રસિકોમાં અત્યંત લોકપ્રિય છે. વધુમાં ફિદમો ગીત-લેખક તરીકે હમણાં હમણાં તેમણે સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. પરંતુ ઉગ્મ્ય કશાના કવિ અને સાહિત્યસેવક તરીકે તેમની જૂની પ્રતિષ્ઠા છે.

ઉર્દૂ કાવ્યશાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ વરસોથી ચાલુ છે. 'મજર'-એટલે 'મહિરનો' ખારતી સમયે વગાડતો ખંદ - એ નામનો શ્રી કતીલનો સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં શ્રી કતીલની સમગ્ર કવિતા પ્રતિ-નિધિ સ્વરૂપે છે એમ કહી શકાય.

એની અનેક ઓત્પત્તિ યદ્ યુકી છે અને તે પૈકી હમણાં છેવટની ડીલક્ષ એડિશન ઉર્દૂ સાહિત્યમાં એક નવી જ ભાત પાડે છે. એને સુદર બનાવવામાં ઠાઈ પ્રકાશની કયાસ રાખવામાં આવી નથી.

જોયો આઠ' પેપર પર એ આટલિ ઉર્દૂ 'ટાઈપમાં' છા-વવામાં આવી છે. ઉર્દૂ પુસ્તકો સાધારણ રીતે ત્રિશો પદ્ધતિથી છપાય છે—'મુવેબલ ટાઈપમાં' કમ્પોઝ' થતાં નથી પરંતુ આ આટલિ એ પ્રકારના ટાઈપમાં કમ્પોઝ થઈ છે અને દરેક પાને કલાત્મક ફૂવજૂયણોનાં રંગીન સુશોભનો મૂકવામાં આવ્યાં છે. પરિણામે એનો ઉઠાવ સ્વચ્છ, કલામય અને વ્યાકર્ષક બન્યો છે.

કાવ્યનું બાલ સ્વરૂપ અને તેનો શબ્દદેહ જળવવામાં

ઉર્દૂ સાહિત્યના એક નીકર કવિનો આપણને હર્દ સાહિત્યના અમ્મો અમ્મણુ પારોથી પરિચય સાપડે છે. પ્રત્યક્ષીય વિધારચરણી સાથે રુદિયુરત પણ રહેવા માગતા આ કવિની કવિતા આજે તો હિંદી અને ઉર્દૂ બંનેમાં એટલી જ પ્રિય છે....

શ્રી કતીલ રુદિયુરત અને વ્યામઙ્કી છે. એમનાં કાવ્યોમાં અભ્યાસ-સંપન્ન શાસ્ત્રીયતા છે—મર્બોદ ॥ પરંતુ વિષયોની પસંદગીના ક્ષેત્રમાં તેઓ રુદિયુરત નથી. એમનાં વિષયોની પસંદગીનું ફલક વિશાળ છે. અનેક જોછા સામાન્ય અથવા અસામાન્ય એવા વિષયો છે

કે જેમને શ્રી કતીલે—કદાચ પહેલી જ વાર—બાપ બાપો છે. પરિણામે રુદિયુરતતાની વિપરીત અસર શ્રી કતીલનાં કાવ્યો પર થતી નથી. એવી રુદિ શ્રી કતીલને આશ નથી કે જે તેમના મુક્ત ઉગ્રપનોમાં બધેનની—'પરવાઝો' કાતાફી—ની ગરજ સારે. બીજી રીતે બેનાં કરિતાના બાલ સ્વરૂપ સાથે નવીનતાના નામથી જે એક કાદનામાં આવે છે, જે સદિગ્ધ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે—તે દુષણમાંથી શ્રી કતીલ બચી ગયા છે.

શાસ્ત્ર-સુદર ગઝલચેખન એ દરેક ઉર્દૂ કવિ માટે એક ગૌરવ-ભરી સિદ્ધિ મળ્યુંવી શકાય. શ્રી કતીલને એ સિદ્ધિ સહજ પ્રાપ્ત છે. સદોઓથી વિકસિત અને

લોકપ્રિય ગઝલ માધ્યમમાં સફળ થયા પછી શ્રી કતીલ કાવ્યના બીજા પ્રકારમાં પણ એટલા જ સફળ થયા છે. નઝમ વ્યથા તો સાતત્યપૂર્ણ હેતુવક્ષી કરિતા વ્યાજના યુગમાં ગઝલ સાથે સ્પર્ધા કરે છે. નઝમે હમણાં હમણાં સુદર પ્રગતિ કરી છે, અને એના પણ પ્રયોગો વિશાળ પાયા પર થઈ રહ્યા છે. અસવના પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ કવિઓ

માત્ર એકલી ગઝલો જ લખતા અને તે સિવાયના બીજા કાવ્યપ્રકારોને ગૌણ માનતા, ગઝલમાં જ તેમને એટલી બધી વિવિધતા અને વિશાળતા મળતી કે તે સિવાયના બીજા પ્રકારો સુધી પહોંચવાનો તેમને સમય પશુ ન રહેતો અને વૃત્તિ પશુ ન રહેતી.

આજે સંજોગો તેવા રહ્યા નથી. આજે બીજા કાવ્ય-પ્રકારોને ગૌણ માનવા બહુ જ ઓછી વ્યક્તિઓ તૈયાર હશે. શ્રી કતીલ કોઈ પશુ કાવ્ય પ્રકારને ગૌણ માનતા નથી, તેમની ગઝલો સુંદર છે—નઝમો સુંદર છે—અને એ સૌથી વધુ સુંદર તેમનાં દિલ્લી ગીતો છે. એમાંની ભાષા એટલી સરળ છે કે ઉર્દૂ હોવા છતાં એમને દિલ્લી કહેવામાં વધે નથી. એમાં માત્ર કાવ્ય જ નહીં, સંગીત પણ છે, અને એના શબ્દોના પડખા કાનમાં ગૂંજ્યા જ કરે છે.

ગીતો લખવાની શ્રી. કતીલની નૈસર્ગિક હથેલી છે. ગઝલના માધ્યમમાં તેઓ જેટલા ગળનગમી અને ઊર્મિશીલ છે તેટલા જ નઝમના માધ્યમમાં તેઓ વાસ્તવદર્શી છે.

સમાજનો ગરીબ ઘર, બૂખે भरता અથવા અર્ધ બૂખે भरता સ્ત્રીઓ અને બાળકો, આશિયાણા સાહિત્ય-સેવકો, અનુદાર મૂડીવાદીઓ, ઉદાર ભીખારીઓ, કંઠા-લિપ્તમાંથી ઊભરાતી માનવતા, પ્રતિત સ્ત્રીઓ, અને, મોખલિયા સાક્ષરોને કદાચ જેના નામની પશુ સજા ચડે તે સર્વ વિષયોને શ્રી કતીલે પૂર્વગ્રહરહિત અને સરખા વાસ્તવ્યભાવથી અપનાવ્યા છે. જે કે ખાશાત્ત ઉમ વિચારસરણીની અસર જેટલાક વિષયો સંબંધમાં શ્રી કતીલ પર રૂપરેટ દેખાય છે.

સમાજમાં તેમને અજવાળા કરતાં અંધકાર એકાદ દેખાયો નથી. અને જ્યાં જ્યાં તેમની દૃષ્ટિ એ અંધકાર ઉપર પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે નીડરપણે પોતાની ટીકા-એનો વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. કંઈકે તેમાં અતિશયતા હોવાનો વહેમ પડે, પરંતુ તેમાં ભારોભાર સમ્યાઈ અને સદાનુમતિ છે—રચનાત્મકતા છે, એ બાબતની ટીકા શંકા લાવી શકે નહીં.

નીતિનો ડોળ કરતાં અનીતિમાનો, બની ધેડેલા અને સેવાના નાગચી મેવા મેળવતા તકવાદી સમાજનેતરો, દંભી ઉપદેશકો, બચ ભગતો, બિચળા ઠગો માટે શ્રી કતીલને ખાસ કુમળી લાગણી નથી.

જેમને સૌ દેખાદેખી માન આપે છે તેમના પ્રમે શ્રી કતીલનો મુશ્કેલીકાર છે, જ્યારે પનિતાઓ, નિરાધાર, શોષાતો, કચાડતો, ઉપેક્ષિત, ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ, જેનો કોઈને પડે નથી તેમને માટે શ્રી કતીલને હૃદય-પૂર્વકની અપાર કરુણા છે.

સુંદરતાનાં લોભામ, પ્રેમના સોદાઓ, આજની વિષમ-તાઓ, આઝાદી, ધનકુળેશોનું રત્ન, પ્રભુએ પશુ જેમને તરછોડી દીધા છે એવા દેખાતા કંઠાનો વગેરે વિષયોમાં શ્રી કતીલની લેખિની સુંદર રીતે ચમકી ઊઠી છે.

શ્રી કતીલની ગઝલો અને ગીતોમાં જેટલી નાનુકતા છે તેટલી જ તેમની ગઝલોમાં વાસ્તવિક કહેરતા છે. એક આનંદાસ્તવનું વર્ણન કરતાં શ્રી કતીલ કહે છે કે ઘેર ઘેર મંગલપર્વની આવી ઉજવણી, નૃત્યો અને ગીતો સાથે થતી રહે. હાથની ચૂડીઓ અને પગના ઝાંઝર હમ હમ થતા રહે.

કુર્કર ઝાંઝરોથી ઝનઝન ઝન ઝન
દુધરો પાંચોડો શુદ્ધદાદી રહે,
અનુચાતી રહે કાંચકી ચૂડીમાં,
દર કલાઈ નથે ગીત ગાતી રહે ..
...દર જવાની સદા સુરકસાતી રહે.

રાજને રાજ હદિ અને દિવાળી આવતી રહે. ટોલક પર થાપ પડતી રહે, અને નવયુવનીઓના ખિલ-ખિલાટ અને અવિરત દાસ્યવિનોદની છોળો વાતાવરણને રસતરંગોળ કરતી રહે.

હંડ કા દિન કુંદી રાત આવતા રહે,
દેલકો પર કુંદી ચાપ પડતી રહે,
મન ચલીલડોંગેયો દંડી ખેલ પર
નિત નથે દમરો બનતી બિચડતી રહે,
...કોઈ બાને તો કોઈ અકડતી રહે

છટાદાર દુલોની નીચે—જપોરને સમયે—! રી રી

હવાની લહેરો, તનને ચીતળતા અને મનને આહ્વાહ આપતી રહે, અને ખુમારી વરસાવતી રહે.

ગરમીએકાંઠી કઠકલી હુઈ ધૂમ્,
જૂમ કરે પેઠ સાથે હમોતે રહે,
કંડી કંડી હવાઓ કે પાલે હુવે,
મરત એકે શરણે પિલાતે રહે,
... નીકે બનકર નાકસે સમાતે રહે.

શ્રી કતીલની એક પ્રખ્યાત ગઝલ છે કે પ્રિયતમા, તારું સાનિધ્ય હોંગીને તારા પ્રેમદીવાનાઓ ક્યાં જાન ! તારી સાથેના પરિચયપ્રસંગો, જે તારા વ્યક્તિત્વની આસપાસ વીંટળાયેલા છે, તે તારાથી શી રીતે છૂટા પડી શકે ?

‘તુમહારી અંજુમનસે ઊઠકે દીવાને કહાં જતે ?-
એ વા બરતા હુવે તુમસે વે અફસાને કહાં જતે ?
સ્વર્ગથી અમે પૃથ્વી પર આભ્યા અને સાડું જ થયું
કે વચમાં તારું’ ધર અમને મળી થયું નહીં તો
ક્યાં સુધી અને કયે કયે સ્થળોએ અમે અટવાયા કરતે ?
નિઃશ્વર કરે દેરા કાજેસે અગર મિલતા ન મયખાનક,
તો કુદરાયે હુવે ઈન્સાં ખુદા અને કહાં જતે ?

સાડું થયું કે જગતે અમને દીવાના માની લીધા અને
અમને ‘છ’છેલ્યા નહીં’. જગતની હેરાનમતિમાંથી અમે
જલેલાઈધી બગી ગયા ! નહીં તો કદેકે કદેક નવરા
માણસને અમે શું જવાબ આપી શકતે ?—શું ખુલાસો
અમારા ગાંડપણ માટે કરી શકતે ?

થોડા અમ્મો હુવા કામ આ ગઈ દીવાનગી અપની.
વગર નેહ, હમ જમાને ભરકો સમભને કહાં જતે ?

થોડા શબ્દોમાં શ્રી કતીલે એક નવનમતોફર દસ્ય
નીચે મુજબ ઉતાર્યું છે.

આકાશમાં ચંદ્ર ખીલ્યો છે, નદીનાં કાંત સ્વચ્છ
શીતલ જળ, જાણે રતબધ બનીને ચિંતનમગ્ન ઊઠાં
રહ્યાં છે. કિનારા પર કોઈકે હતાશ પ્રિયતમ બેઠો
■ અને હાથ વડે એક કાંકરો ઊઠાવી નદીમાં ફેંકે છે,
અને કાંકરો પડવાથી પાણીમાં થયું ચંદ્ર-પ્રતિબિંબનું
વેગીલું નૃત્ય જોવામાં મગચૂલ થઈ જાય છે.

ચાંદની રાત વાલીએ સરખન,
સડું ચસે વે આકે કોઇ શખસ,
છેડ કરે કકરો સે પાની કો,
દેખતા જ રહો હવ ચાંદ જ રક્સ.

એવી સુંદર એકાંત નીરવતા છે કે હૃદયમાં કંઈક કંઈક
તરંગો ઊઠે છે—તમારી સુંદરતાનો જાદુ વાદ આવે
છે અને એમ થાય છે કે જાણે હું મારી પોતાની
જાતને ચૂનો લઉં.

ખિલનતોં કે નસીબ જાન હો,
ફિલ મયલને લગા હવ પેદલમે.
આજ કુછ કન્યે નહીં મીકર,
અમે આજા હવ ખુદકો લી ચૂમે.

હે હૃદય તું પ્રેમ રૂપી જાળમાં ફસાવું નહીં—લેકવાંર
ફસાયા પછી જીવનભર બહાર નીકળાશે નહીં. કંઈકે
કાણેને માટે તને પ્રેમ-સૂખનો અપકાર કદાચ દેખાશે
પણ પછી, દિન વીત્યે, વિરહની અનંત રાત્રિમાં, તું
‘સવાર કપારે પડશે’ એવું રટણ કરવું કરવું બંધ
પડી જશે.

અવ દિલકે વલવશે રાખે વાદા ફરેજ હવ,
તાજિનગી સવેશ સવેશ કરેગે તુમ.

પહેલાં તો તમારા જીવનપ્રથમી વોકર થઈ જાઓ,
અને પછી એ પંથની ધૂળની રજકણે પણ પ્રેમપૂર્વક
માથે ચડાવો.

પેહલે મિઝાને શહુગઝકે જાન લઈએ,
ફિર ગઈ શહુ જો લી કહે માન લઈએ

મારી ગઝલમાં કોયલનો હલુકાર છે—અને તમે તેને
ફરથી પણ ઓળખી શકશો.

અપતી ગઝલ કતીલ વે કોયલથી ફૂંકે હવ
આવાજ નિસાહી, દૂરસે પહેચાન લઈએ.

કેટલયે સુંદર પ્રબોધ અરપવામાં ખીતી ઊઠે છે તેમને
જોનાર કોઈ નથી. તેઓ પોતે જ એકબીજાનાં સ્વર્ન
કરી કદાચ સતોષ માનતાં હશે.

કયા તમારા હવ કે આપ અપના તમારાઈ હવ
મેશા અહેસાન હવ વા લાલએ સદરાઈ હવ.

આકાશમાંથી પાણીના ફારંગો પડે છે અને તે પછી જળે તાપતા અને ગીત ગૂંજતા, અનેન અને સંગીત સાથે વરસી રહ્યા છે. જે વાદળીમાંથી એ ફારંગ પડે છે તે વાદળીને કદાચ તારા પગનાં તુપુરની ધોળી દેસ લાગી હશે.

અનઅનતા હૃદ આતી હથ ફલકસે જૂંદે
કાષ બલ્લી તેરી પાઝબસે ટકારાઈ હથ !
જગતમાં જેનો જોડો ન મળે એટલો સુંદર આપણો દેશ છે અને જેનો જોડો ન મળે એવી જ આપણી કંગાલિયત છે અને કદાચ એવી જ અસહાયતા આપણા રાજકારણમાં છે. પ્રગટિતચિંતકો અને ગાંધીવાદીઓ કહે છે કે જે આપણા રાજકીય સત્તાધારી જે આમજનતા સાથેના પોતાનો સંપર્ક ગ્રામીણો સહી તે મહાન અનિષ્ટ સર્જાશે—અને યુરોપની માફક અહીં પશુ પ્રગતી સેવા, ધર્મ નહીં, પશુ એક પ્રકારનો ધર્મ બની જશે.

યે લે બિઆબ નગીને હથ શહનશાહીકે.
જે હકમત થી અંગદીમે જડે રહતે હથ
હસે ક્યાઈ થી તલશીને હૃદ હથ હમમે
બિનકે એહસાસ ચે તાલેસે પડે રહતે હથ.
અપવાદપત્તા કેટલાક અહીં દેશસેવકોની સત્તા જે ટકી રહી હોય તો પૂજ્ય ગાંધીજીના નામના ઉપયોગથી. તેમના મોમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું રહયું છે તેવું જ તેમના હૃદયમાં પશુ હોય એમ આપણે ધ્રુષ્ટીએ. જે ગરીબો અને દરિદ્રનારાયણોના ઉદ્ધારને માટે પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું તે દરિદ્રનારાયણો આપણે પશુ એટલા જ કંગાલ છે.

તમે મમદૂરશી મેહનતકે તહકુલ કે હિથે
શહરચારો થી રબીનકો મિલાયા આકમે
આજ લેકિન તેરી આંખે બંદ હો બનેકે બાઈ
કુલ નહીં હથ સુફિરોને કે કામને સદ આકમે.
તુજકો ચારાને તરીકત બેચને પર તુલ ગયે
તેરા હર પયગામ વક્સીશયે લેકિન બે ગયા,
ફેરે ફેરે મે તેરે પયગામકો બિચા ગયા
હર નયે સોદે મે તેરા નામ શામિલ હો ગયા.

પાશ્વલ દેશો સાથેના વધતા જતા સંજોગોને લીધે

ત્યાંની નીતિસિદ્ધિતાનો આપણા ભારતમાં એવો ન લાગે તો સારું. ખીજ દેશોએ દુર્યોજોની દિશામાં પશુ પ્રગતિ કરી છે. એવો જ જાણે તેમનો પરમેશ્વર બની ગયો છે. ખીજ દેશોની માફક ભારતમાં પશુ બધું જ જાણે બનવું બની ગયું છે—બધું જ વેચાય છે—માત્ર ખરીદનારાઓની ખોટ છે.

અહીં હવે યુવાની વેચાય છે. સૌંદર્ય વેચાય છે, પ્રેમ વેચાય છે.

બરે બાજુ ગઢીયે બિસ્મ ચોડે આહલીસીને
રસીલે હોઠ શરમીલી નિગાહો મનમરી બાહો—

...પહાં હર ચીજ બિકતી હથ,
ખરીદારો ! બતાઓ, કયા ખરીદોગે ?

અહીં કવિતા વેચાય છે, કુદરત વેચાય છે, કળા વેચાય છે, યાન વેચાય છે, નિઝાન વેચાય છે, મંદિર વેચાય છે, મસ્જિદ વેચાય છે, ચોટલી અને ફાદી વેચાય છે, જનોઈ વેચાય છે, કપાળમાં કરવાનો ચાંદો અને તિલક વેચાય છે.

સફાઈત શાયરી, તબકીદ હકમે ફન થી તબરીરે
અજાને રાજ હુજરે પાઠરાલે હાલીઆ કહે
યહાં હર ચીજ બિકતી હથ,
ખરીદારો ! બતાઓ, કયા ખરીદોગે ?

કપડી શોધે તેવો અને ન કપડી શોધે તેવો બધો જ માલ અહીં વેચાય છે. ખરીદનારાઓ ટાંપી રહ્યા છે. જે માલ આવે છે તે તરત બેપકી ભય છે. સ્વર્ગમાંથી કદાચિત પ્રભુ આ બજારમાં પધારે તો પ્રભુ સ્વયં સહે અહીં વેચાઈ ભય !

યે લે બાહાર હથ બિસમે ફરિસે આકે બિક ભયે
અસલ બેલાન હોતે હથ, યહાં ચોડે પુઠાઈ કે
...પહાં હર ચીજ બિકતી હથ,
ખરીદારો ! બતાઓ, કયા ખરીદોગે ?

અહીં ઘર બાળીને તીરથ કરવામાં આવે છે—જીવન વેચીને મોત ખરીદવામાં આવે છે. સૌંદર્ય અને પ્રેમના સોદાઓ કરવામાં આવે છે. અહીં ચોંદાસે કલાક આનંદ ઉલ્લાસ છે, રંગરાગ છે. કદી ન થયે એવા મિલમિલાટ અને અટકાવનાં પડલા પાડવું આ બજાર છે.

ખરીદારી, યહાં દર રાત જશને આમ દોતા હય,
યે ચે મંડી હય બિરમી' આરકા નીલામ હોતા હય.

અહીંના બજારમાં એવી પણ લાવવવમથી દેવીઓ
છે કે જેમનું સોંદર્ય સહેજે કરમાતા, આવતી કાલે જ
સોફા તેમને રાક્ષસીઓ કહેશે !

મુજે તે દર હય કે કેલકે આખર આંસુએને બદલ ન ભયે
બદલ કે જે તજગમે તેરી ઉમરે બી આમે નિકલ ન ભયે.

ઝરીર સુંદર છે કપડાં સુંદર છે પણ હલકા કપારનું
બધ પડી ગયું છે.

રતીને મેં સારા ને દરાસત હય બદલ મેં

એક લાસ હય કિપડી હુલ રેશમ કે કદન મેં.

આંખમાં પચાતાપનાં આંસુ સૂકાઈ ગયાં છે—હોહું
કંપન થ'તી ગયું છે.

હોહોં જે બાનીસી કી વડન હાંપે રહીં હય

આંખે મેં નદામતકી અબી કામ રહીં હય.

અહીંની દરેક યુવાની વૃદ્ધત્વની પતિરપથી લાગે છે,
અહીંની અત્યેક મુખ્યાને જગત પોતાના યોધરા બેસુરા
અવાળે ચેતવણી આપી રહ્યું છે—કે અહીં બધું જ
ફાજલગું છે—બધું જ માયાવી છે.

તેરા આંચલ રંગરંગીલા રંગરંગમેં ખાસ નઈ

મેરે પ્રનઠી આસ પુરાની તેરે તનકી આસ નઈ

તેરા જોબન એક પહેલી તેરી આસ નિસાસ નઈ

મેરે સાથ પુરાની ડુબા, ડુબા તેરે ખાસ નઈ.

વૃદ્ધત્વ હૂમણું જ હવાશે. આસોવજ્જાસનો અવાજ
જાણે પાનખરમાં ખરતાં સૂકાં પાંદડાંઓના અવાજ
જેવો છે. ઝરીર જાણે પિત્તળનો તડવાળો, બોલો રજુ-
કાર આપતો લોટો છે.

મનુષ્યની યુવાની જાણે જલદ તેજબની મૂકેલી કાણે
કાણે અપાઝાબજ આગળતી માર્દીની પ્રતિમા છે.

યે સસિ યે સુપ્તે હુવે પત્તોઠા વરનુમ

યે બિરમ મી દેસા હુવા પિતલકા હોતા

યે રંગ, યે તેજાબમેં રૂબી હઈં ચડી

યે હમ યે હારાં કી હવાઓહા દિલોરા.

અહીં વૃદ્ધત્વ યુવાનીના અંત માટે રહે છે અને યુવાની

વૃદ્ધત્વના આરંભ માટે રહે છે.

આ, કે કોનાં સર મુખમેં વડત કી આચાજ પર

ત મેરે અંબમ પર રેઠ, મંચ તેરે આગમ પર,

કેવો કપરો સમય છે. ઝરીઆઈમાંથી કેવી બજતા
સર્જાય છે. સ્ત્રીઓને પણ ખરીદ વેચાણની વસ્તુ
માનવામાં આવે છે.

ઝોરત બિરમેં બિસ બની હય હસ બાઝારકો બંદ કોરો
વડતક બોપારી કેહતા હય ઇસ બોપારકો મંદ કોરો

સુલામીમાંથી તાના મુકત થયેલા બારતનું ચિત્ર સુલામી
છે એમ કદાચ કોઈ ન કહી શકે. હજી આપણે પણ
કરવાનું છે. ભૂખમરો અને કંગાલિયત હજી આપણા
પર ઘૂરકી રહ્યાં છે.

બુક ઉમરતે હુવે એતેમિં બિચારે દેહકાન

હલ ચશતે હુવે ચિલ્લતો હય જેમી, જેમી !

સહુલાએ જે મહાન વ્યક્તિઓ આપણી કિતચિતક
છે તેમજ આપણા દેશના તંત્રનું સંચાલન કરે છે તે
આનાથી ગૌરવ નથી. હાલની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના
સતત પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. શ્રદ્ધા અને આશા રાખી
આગળ પ્રગતિ કરવાનો અભીરમ પુરુષાર્થ જ આપણું
આજનું કર્તવ્ય છે, અને બારતના ઉજ્જવળ બાગમાં
વસંતથીની પુનઃ એકવાર પધરામણી થશે જ એમાં
શંકા નથી.

મિલ બરસતા હય કહીં વકતે બદાર આતા હય,

ફલ બિલતે હય તેમ ઝલસન યે નિખાર આતા હય,

હકિન અય જશને બદારાં કે નયે મુન્દકમો,

પુલ ફેગોરે કહીં દિલકો કરાર આતા હય !

ત્રેમ સોંદરના નાણુક વિષયો, કંકેશ વારતવિક્રતાઓ
—આર્થિક, સામાજિક, રમાનિક, રાજકારણીય, નૈતિક
વગેરે વિષમતાઓના અંબીર વિષયો એ સૌને સમાન
ન્યાય આપનાર—દુકર્તા જેને જેને રપથ ક્યો તેને
તેને સુરોક્ષિત કરનાર—શ્રી કલીલ આપણા અક્ષિ
નંદનના અધિકારી છે.

તેમની કાવ્ય સાધના ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રગતિ કરતી રહે,
તેમને વધુ સફળતા અને વધુ યશ મળતો રહે એવી
પ્રશ્નને પ્રાર્થના છે.

કુમારિકાનો પ્રેમ

‘ધી એપલ ટ્રી’—ગાદસંવધોની આ વિખ્યાત ગ્રંથનું નવલકથા છે. ગુજરાતી વાંચકોને તે આખી વાર્તાના દુકામાં આસ્વાદ કરાવવાનું માન પાડી નથી છે બાળીલા લેખક—ગુજરાતના એક નાના ગામને ખૂણે બેસીને સતત સાહિત્ય-સાધના કરી રહેલા લાઈથી ‘ગિર્મિલ’....

એ શરત અને તેની પત્ની રેલા પોતાના લગ્નની પચીસમી વર્ષગાંઠ, રજતજયંતી બિજાવવાને માટે બધાં તેમનું પ્રથમ મિલન થયું હતું, ત્યાં ટોકવેમાં રાત ગાળવા માટે પોતાની મોટરમાં જઈ રહ્યાં હતાં. રેલાને જ આ ખ્યાલ ઉઠ્યો હતો. હજુ પથ તેને કદી કદી યુવાવસ્થાની યાદ આવ્યા કરે છે. બાળથી છઠ્ઠીસ વર્ષ પૂર્વે રેલાની આંખોની પુષ્પ સમી તાજગી, શરીરની મોઢક સુંદરતા અને મુખ-કૃતિનું સુગંધપાણું કે જેનાથી એશરટ આકર્ષાયો હતો તે બધું તો હવે ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, છતાં પથ આજે તેતાલીસ વર્ષની વયે પથ તે તેના પતિની એની એ જ સહચારિણી હતી.

એક સુંદર રથને આવતાં બપોરનો નારતો પતાવી લેવા માટે રેલાએ મોટર ચોલાવી. એક તરફ સુંદર ગાંધી ટેકરી હતી તો બીજી તરફ દેવદાર અને પાઈન-વૃક્ષોની ઘટા અને પુષ્પાન્જલિત હરિયાળી ખીણો પથ હતી, રમ્ય રથોનાં દરેક પોતાના ફલક પર ઉતારી લેવાનો રેલાને ખૂબ જ શોખ હતો. ચિત્રકામનાં સાધનો લઈને જ રેલા મોટરમાંથી ઉતરી. એની પાછળ યાત્રાના પ્રકાશથી વારંવાર ચમકી ઊઠતી અગ્નિવાણી સુંદર અને સુદૃઢ અડતાલીસ વર્ષનો એશરટ પથ હાથમાં નારતાનો ડબ્બો લઈને બેસ્યો. રથની સુંદરતાને માણતાં બેઠે આમતેમ બેસવાની જગા શોધતાં હતાં, ત્યાં તો રેલા ખૂબ પાડી બોલી ઊઠી, ‘અરે, ફેન્ક ! ભુગો, ભુગો, અહીં તો એક કબર પથ છે.’

મંત્રીની બાલુમાં અને જંગલની એક બીજી કદી પર બેઠો પ્રેમને જ છ કુટ લાંબી અને એક કુટ પહેાળી માટીની એક કબર હતી. એના પર આણું આણું

ધાસ બેસ્યું હતું. પશ્ચિમ બાલુએ એના પર રંખા-ચેલા એક પથરના દુકા પર કોઈએ પુષ્પો પથ વેધો હતાં.

એશરટ બૂકીને એ કબરને નોંધ રહ્યો. તેના કવિ-હૃદયને થયું જોહાં આવા રથને કોઈ આત્મમાતી એવા મંદલાગી જીવ સિવાય અન્ય કોની કબર કોઈ શકે !

ત્યાં તો સહસા એને એના મનમાં છૂપાઈને પડેલી એક વાત યાદ આવી રહી. કથું ન બોલતાં તેણે પત્નીએ પસંદ કરેલા રથને જઈ બાલુ પર નારતાનો ડબ્બો ચૂક્યો અને આ રમ્ય રથને ચિત્રમાં ઉતારવા ઇચ્છતી પત્નીને બેસવા માટે પાથરણું બિલાવી દીધું. રેલાએ એક જ બાવીને પોતાનું કામ પથ શરૂ કરી દીધું. એશરટ સમજી ગયો કે રેલા હવે તો ચિત્ર પૂરું કર્યો વિના બિલાવી નથી જ. ત્યાં સુધીનો સમય પસાર કરવા તેણે રેલાથી જરા દૂર એક રમ્ય રથને બેસીને પાસેનું પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું, એમાંથી એક ફકરા વાંચીને તેણે પુસ્તક બંધ કર્યું અને પછી તે આકાશમાં દેડતાં વાહળાં તરફ નોંધ રહ્યો. આજે તેના લગ્નજયંતીને રજતજયંતીને દિવસે એ વાહળાને બેઠાં બેઠાં એના મનમાં કોણ જાણે શી શી રચ્ચિત્તો બિલરાઈ રહી.

આજની છઠ્ઠીસ વર્ષ પૂર્વે અહીંથી લગભગ અઢીકે માઈન દૂર આવેલા ગામડાના એક ખેડૂતના ઘરમાંથી તે ટોકવે બધા બપોરનો હતો. પથ પછી તે ત્યાં કદી પાછો ફર્યો નહોતો. સહસા એના હૃદયમાં દઈ થવા લાગ્યું. તેના પૂર્વ જીવનની સૌંદર્યમયી મધુર છતાં દઈલરી એ રચ્ચિત્તોને તે રોડી ન શક્યો. બૂલાઈ ગયેલી એ ઘટના આજે સહસા યાદ આવી રહીને તેના હિલને ચકડોળે ચડાવી રહી. ચોપાસ છવાયેલા

ધાસને જોતાં જોતાં તે જૂતકાળની એ સ્મૃતિને વાગેાળી રહો.

કેલેજનું છેલ્લુ વર્ષ પૂરું કરીને મે માથની પહેલી તારીખે ફેન્ક એક્સટ' તેના મિત્ર રોબર્ટ ગાર્ટન સાથે પગપાળો જ પ્રાસે ઊપડ્યો હતો. તેઓ બેન્ટથી નીકળ્યા હતા અને અગ્રેઈડ જવાનું પારતા હતા. પરંતુ આગમાં જ એક્સટ'ના પગે પહેલાં કેઈ વેખને ફેટમાંસ રમતાં થયેલી ઇનામાં દુઃખાવે ઊપવાથી તેમને અટકવું પડ્યું. હજી તે સાત માઈલ આશવાનું હતું. કામની બાજુએ બને યુવાનો યુવાનીસુલભ વાતો કરતા બેઠા. બને ઊંચા અને સુદૃઢ હતા. પરંતુ એક્સટ' કવિઓ જેવી સુંદર યુખાકૃતિવાળો હતો, જ્યારે ગાર્ટન જરા નાડો અને સહેજ અસુ-દર હતો. બને સાદિત્વરસિક હતા. બનેએ ખૂબ ખૂબ વાંચ્યું હતું. વાર્તાલાપ દરમ્યાન રોબર્ટ ગાર્ટન અત્યારના પ્રગતિશીલ યુગ કરતાં પહેલાંના અર્થ રિક-સિત સીમિન જ્ઞાનવાળો યુગને જોસજેર વખાણી રહ્યો. સમયતાને ગળજી આપાંખર બતાવતા અંગ્રેજો પ્રત્યે તેણે નકરત દહોવવા માંડી. કશું જ ન બોલતાં એક્સટ' તેને બાહ્ય હારમસહ સાંભળી રહ્યો. સામેના વક્ષ પર કેઢિલા દહુડી રહી હતી. આકાશના રંગો, યુષ્પેતો પમરાદ અને કેઢિલાનું ગાન ! આનું બધું અનુભવવાનું મૂકીને રોબર્ટ ગાર્ટન જ્ઞાને બકવાદ કરી રહ્યો છે ! બતે તે બોલે : 'રોબર્ટ ! જવા દે આ બધી તારી બેકાર વાતો. હમણાં પહેલી જરૂર આટલામાં કપાકે રાતવાસો કરી શકાય એવું રમળ શોધવાની છે.'

એક્સટ' આ કહી રહ્યો હતો ત્યાં તે સામેથી સત્તરકે વર્ગની એક ધણી જ સુંદર પ્રામકન્યા આવતી દેખાઈ. સૌંદર્યનો પૂનરી એક્સટ' તે તેને જોઈ જ રહ્યો. તેનાં જીવું વસ્ત્રો-પવનમાં ફરફરતાં તેના શરીરે બજો સુપેટાઈ જતાં હતાં. તેના માથા પરના કાળ વાળની ભેટો તેના નાનકડા નાજુક મુખારવિંદ ઉપર પથરાઈ જતી હતી. તેના પાતળા અને આછા હાસ્યભાવો

એકમાથી તેની સ્વચ્છ દંતપકિતની આંખો કલા દેખાઈ રહી હતી. સૌથી અદ્ભુત તો તેનાં સ્વપ્નાશ્રી નેત્રો હતાં. તેણે એક્સટ' તરફ જોતાં જ એક્સટ' અભિલાષન અર્થે હાથ ઊંચો કર્યો અને પછી કહ્યું : 'આટલામાં રાતવાસો કરી શકાય એવા રમળની આપ માહિતી આપશો ? મારા આ સૂઝી ગયેલા પગે હાં થઈ રહ્યું હોવાથી હું આગળ ચાલી શકું એમ નથી.' બહુ જ મીઠી વાણીમાં અને મનને દરી તે એની કારણ હમે તે પ્રામકન્યા બોલી : 'હા, સાહેબ આ બાજુ માડું ધર નજીકમાં જ છે. આવો મારી સાથે.' બને મિત્રો તેની પાછળ પાછળ આશવા જામ્યા. ચાલતા જ ગયાતા એક્સટ' પ્રત્યે તે પ્રામકન્યા વારંવાર સહાનુભૂતિપૂર્ક જોવા કરતી હતી. રોબર્ટ એની સાથે વાત કરવા માંડી

'આપ બધીનાં જ વનતી છો ?' એણે પૂછ્યું.

'ના છો ! હું મૂળ તો વેલ્સની વતની છું. માત્ર વર્ષથી અહીં મારી વિધવા માસી સાથે રહું છું.'

'બેનીનું કામકાજ કાલ્યુ કરે છે ?'

'મારા મોટો ત્રણ મસીઆઈ બાઈઓ અને નોકરોની મદદથી મારી માસી કરે છે.'

ચાલતાં ચાલતાં સદસા એક્સટ' વચ્ચે બોલ્યો : 'આપની જે મર સત્તર વર્ષથી વધારે તો નહીં જ હોવ.'

'આપનું અનુમાન સાચું છે સાહેબ.'

'આપનું શુભ નામ ?'

'માડું નામ મેગન ડેવીડ. આપનું ?'

'માડું નામ ફેન્ક એક્સટ' છે અને મારા બાં મિત્રનું નામ રોબર્ટ ગાર્ટન છે. અગ્રેઈડ જવા નીકળ્યા હતા પછી મારા આ પગે ..' 'આપના પગે દુઃખ થઈ રહ્યું છે એથી મને ખૂબ ખેડ થાય છે.'

એક્સટ' એ સાંભળીને સહેજ દસ્યો. એ જ્યારે હમણે ત્યારે તે તેની સુંદર યુખાકૃતિ આર સુંદર બની રહેતી તેજો ઘેર પહેલ્યા કે તરત જ મેગનની માસી શ્રીમતી નારાઈએ તેમના સસત્ર અર્થે જામે આવી અને

અને અતિથિઓને પછી પોતાની માંજરી આળિચી તીણી નળેરે નિહાળી રહી.

એશરટ હસીને ખૂબ મીઠાશપૂર્વક બોલ્યો : ‘આખની આ બાહીના અમે ખૂબ આભારી છીએ. એણે અમને આશા આપી છે કે આપ એક રાત માટે અમને આપના ઘરમાં સ્થાન આપશો.’

‘પધારો. આપ એક રાત મારા ઘરમાં સુષે રહી શકો છો.’ કહી તેણે મેગને તેમના માટે ખંડની બંધવસ્થા કરવાની સૂચના આપી.

મહેમાનો અંગેના ખંડ તરફ મેગન બંનેને લઈ ગઈ. ખંડમાં પ્રવેશીને મેગન બોલી : ‘આલો, અંદર પધારો, અને પગને જરા આરામ આપો. હું ધારું છું કે આપ કોંસેજમાંથી જ આવતા હશો.’

‘હા!’ એશરટ જવાબ આપ્યો.

‘પણ હવે અમારું શિક્ષણ પૂરું થઈ ગયું છે.’

કહી તે પોતાના હાથવાળા પગને સંભાળતો દેવ્ય પર બેઠો અને વળી બોલ્યો : ‘સૌથી પહેલાં તો અમારે નાહી લેવું છે. આટલામાં કેઈ ઝરણું છે ?’

‘હા!’ અમારા બાગની બાજુમાં જ ઝરણું છે. એમાં પાણી બે કે ધણું થોડું છે. આલો, હું રતો મતાવું.’

મકાનની પાછળની બાજુએ સફરજનની વાડી હતી. વિવિધ પ્રકારનાં ફળોના છાંય પથ્થ એમાં હતા. ખાસે ધાસનું બીડ પથ્થ હતું. એની નંછકમાં જ એક નાનું ઝરણું વહેતું હતું.

રથળની રમખાંથી એશરટનું કવિહૃદય પ્રસન્ન બની રહ્યું. સારી રીતે નાણા પછી યાદ બીતરી જતાં બંને મિત્રોએ સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી.

•

મેગનની માસી શ્રીમતી નારાજાએ ખેડૂતનું જીવન ગુજારતી હોઈ તેની, તેના ત્રણે છોકરાઓની તથા તેના નોકરચારકની આગવતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ રહી હતી. રોજનું ગાર્ટને પોતાની બહી ભાપામાં એ બધાં

અંગે ખૂબ મનન કરી. કોઈને કિસ્સો નહોતો. કહી તો કોઈને સંકેતન ભતિના નહોતો. કહ્યો. પરંતુ મેગન અંગે તો તેણે કહ્યું હતું કે એ સુંદર છોકરી તો ભણે વેલ્સના પેલા પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિ મારગન અપર—ઈથર બણે એનું પૂરું નામ રૂં દર્શો—ના કવિરતોના જ સુંદર નમુનો છે.’ વળી એશરટની સમજ તો તે એમ પણ બોલી હતી કે ‘એ છોકરી હવે ગ્રેમ કરવાને માટે થોડા બની ગઈ છે. એની પ્રેમગતિને જરા નજીવ કરવાની જ માત્ર આવશ્યકતા છે.’

એશરટ એના એવા બધા સંબંધોને ‘આ શો બકવાટ’ કહી વારંવાર અવગણ્યા હતા, પરંતુ એ રોજ રોજનું બપોરે નિરાંતે બેઠો, ત્યારે એ તો બેઠવાને બદલે વિવિધ વિચારોની ગતીમાં જ ગરક બની રહ્યો. એશરટ એકંદરે બધી રીતે સુખસંપન્ન નવયુવાન હતો. તેના માતા-પિતા મૃત્યુ પામ્યાં હતાં પણ પાછળ એના માટે સારી ગણાય એટલી સંપત્તિ મૂકી ગયાં હતાં. જીવનની કોઈ પણ ચિંતાએ હજી સુધી એ યુવાનની બેઠા બેઠા કરી નથી. પ્રાપ્ત કરેલી નિભા માટે પણ તે ખૂબ આશાવાંત હતો. આશ્ચર્યજનક મેગનની ગજબ સુંદરતા અને એને અંગે મિત્ર રોજનું ઉચ્ચારણા શબ્દોએ એના મસ્તિષકને એવું કંબળે કરી લીધું કે જેથી એ રાતે એની બેઠા દરમિયાન બની રહી. છેક પાછલી રાતે તે સહેજ બેઠી શક્યો.

બોજો દિવસે પગનું દર્દ તો વધી પડ્યું. પરિણામે આમળોના પ્રવાસ મુશ્કેલી રાખવામાં આવ્યો અને બેઠાબેઠા આવી ન શકાય ત્યાં સુધી એશરટને તો ફરજિયાત રહેતું જ પડે એમ હોવાથી રોજનું ગાર્ટન અને એકલો જ લાંબ પાછો ચાલ્યો ગયો.

તે આખો દિવસ એશરટ પગને આરામ આપ્યો. આરામપુરસ્કીમાં પડ્યો પડ્યો તે તંદાવસ્થામાં લીન બની રહ્યો અને એમાંથી નજીવ યતાં તેને રોજરો પીવા કરી. મેગન અને શ્રીમતી નારાજાએ ધડી ધડી આવીને તેને કાંઈ નોઈઈ કરતું હોય તો પૂછી જતાં. રથળની રમખાંચતા પણ તેને પ્રફુલ્લ બનાવી રહી હતી.

વસંત મગ્ન ચાલતી હોઈ વાસંતી સમીર અને વાસંતી પુષ્પોનો પમરાટ તેના માટે સુખદ બની રહ્યાં. મેગન અને તેની માસીએ તેના પગે જરૂરી લેપ કરીને પાટો બાંધી આપ્યો હતો. પાટો બાંધતી વખતે તેના સૂઝી મચેલા ધુંટણને જોઈ મેગનના મુખમાંથી નીકળેલો 'ઓહ' શબ્દ અને તે વખતની તેની ક્યાબરો દૃષ્ટિ તો તેને વારંવાર યાદ આવી રહ્યાં હતાં.

બપોરે આ લઈને મેગન આવી ત્યારે તેણે તેને પૂછ્યું : 'મેગન ! મારા મિત્ર રોળનના વિષયમાં તમારો શો અભિપ્રાય થયો ?'

'ઓહ ! એ તો મને ખૂબ ખૂબ મસ્કરા લાગ્યા. એમણે અમને બંધાને બાહુ હસાવ્યાં. ખૂબ હોશિયાર સુવાન હતા.'

'તમારા માટે એણે શું કહ્યું ?'

'અરે જવા દો. એમની વાતો, મને તો કહ્યું કે તમે તો વેદસના પ્રાચીન કવિઓની માનસપુત્રી છો. એવું તે કાંઈ હોય ? તમે જ કહો. સાહેબ, એ પ્રાચીન કવિઓની કું પુત્રી સી રીતે થઈ ગઈ ?'

'મારા મિત્રના એ કથનનો વારતરિક અર્થ એ હતો કે તમે એ પ્રાચીન કવિઓએ વજ્રવેલી નામિકા જેવાં છો.'

એ સાંભળી મેગન શરમાઈ, અને પછી આછું હસતાં બોલી :

'સાહેબ ! તમારા એ મિત્ર તો કહેવા પડે બાઈ. તમે જ કહો, કું કાંઈ એની છું ?'

'સાચુ જ કહું !'

'હારતો વળી !'

'મેગન ! મારા એ મિત્રે સહેજ પછુ ખોટું કહ્યું નથી. તમે અરેખર થણાં જ સુંદર છો.'

મેગને હસીને વાત બદલી નાખી : 'તમારા એ મિત્ર એમ પછુ કહ્યું હતું કે જે સેક્સન જાતિના જેવો જણાય છે, એવું સાચી ?'

'જો કાણુ ? જૂરી આંખોવાળો તથા લાલ મોઢાવાળો જુવાન કે ?'

'હા ! એ જો મારા માસાનો ભત્રિજો છે.'

'તમારો એ જો મને પછુ મામકાનો ગમાર જ લાગ્યો છે. આચાર-વિચારે પછુ મને તો એ હલકો લાગે છે'

'હા ! આપની ધારણા સાચી છે. જો સારો માણસ તો નથી જ. પછુ આપના મિત્રે તો એમ પછુ કહ્યું હતું કે મારી માસીના ત્રણે છોકરા મિલકૂલ નિષ્કાંતિના છોકરા જેવા છે. એમણે એવું ન કહેવું જોઈએ. મારી માસી એ સાંભળીને હસી પડી હતી પછુ એમને એથી ગાહું તો લાગ્યું જ હતું. મારા એ બાઈએ પછુ શરૂ થઈ ગયા હતા મારા માસા ખેડૂત હતા પછુ નિષ્કાંતિ જેવા નહીં જ હોય. કાંઈતો આત્મા દુઃસાય એવું તો ન જ બોલવું જોઈએ.'

એશરટને થયું કે મેગનનો હાથ પકડીને જરા દવાયે પછુ તેને ડિમન ન થઈ. તેણે કહ્યું : 'તમે સાચું જ કહો છો. મારો મિત્ર બોલવામાં જરા અસર નોતો છે જ. અને જગી વાતને પકડી નાખનાર તેણે કહ્યું : 'ગઈ રાતે તો મને ખૂબ મોટી જીંધ આવી હતી. તમે બહુ પરવારીને બાળકોને સૂતાવના ઉપર આવ્યાં હતાં ત્યારે તમારા મુખે ગચાતાં હાસરશ મને ખૂબ મીઠાં લાગ્યાં હતાં.'

મેગન વગી શરમથી લાલ બની રહી, અને બોલી : 'હવે વાતો બંધ કરીને આ આ પી જવ. કદાચ કંડો પછુ થઈ ગયો હશે. એ જો ન હોય તો બીજો કંપ બનાવી લાવું.'

એશરટને કહ્યું : 'મેગન ! આમ બીજાની કાળજી રાખ્યા કરવામાં તમારો પોતાના શરીરને આરામ આપવાનો ખ્યાલ તો તમે રાખતાં જ નથી ખરું ને ?'

મેગન આ સાંભળીને ફરોક એશરટ સામે જોઈ રહી અને પછી બીજીને ખરું બહાર નીકળી ગઈ. લુખ્ત બની રહીને એશરટ એને જતી જોઈ રહ્યો. ધ્રુવાવર્યામાં પુરુષોનાં દેશો સૌંદર્યને જોઈને અને બી

ઉત્તેજનાતો અનુભવ કરી રહે છે. એશરટ' ધણીવાર સુધી આમ જોડોતો વચ્ચે આમલકથી સમી શોભી બિહતી એ મેગનના વિચારોમાં જ જાણે જોવાઈ ગયો.

સાચકાળે મોજન માટે મેગન જોલાવવા આવી ત્યારે પગનું કષ્ટ બૂલી જઈને જવા માટે સહસા તે બિભો થઈ ગયો. પણ વેદનાથી 'જોડ' એવો ચિત્કાર કરીને તે પડી ગયો. મેગને ઝડપથી તેને સુદહ હાથોમાં

ઝીલી લીધો. સહારો આપીને બિભેલી મેગનને છાતી સરસી ચાંપી દઈ તેનું ચુબન લેવા એશરટ' તલસી રહ્યો, પણ સંઘમ સાચ્યો તેણે માત્ર મેગનના ખભે હાથ ટેકવ્યો અને તેની મદદથી તે રસોઈધર સુધી ગયો. તેના ખભાના એટલા સ્પર્શથી પણ જાણે તેનું હૈયું તૃપ્તિ અનુભવી રહ્યું.

એ રાતે તેને સરસ બંધ આવી ગઈ.

[ચાલુ]

સારનાથનું પ્રદર્શનગૃહ.

સારનાથ ખાતેનું પુરાતત્વવિષયક પ્રદર્શનગૃહ ભારતનાં ભૂતામાં ભૂતાં મ્યુઝિયમમાંનું એક છે અને જેની વિશિષ્ટતા એ છે કે અંશોકસ્તંભનો ત્રણ સિંહોવાળો ઉપરો ભાગ (લાયન કૅપિટલ) જે ભારતનું પ્રતીક છે, તે આ પ્રદર્શનગૃહમાં ભળવી રાખવામાં આવ્યું છે.

આમાં ઇસવીસન પૂર્વે ત્રીજી શતકથી ઇસવીસનના ૧૬મા સેકા સુધીના અવશેષો જળવાયા છે. બોદ્ધ ધર્મના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને અસરના અભ્યાસક માટે આ પ્રદર્શનગૃહ ધણી મહત્વની માહિતી પૂરી પાડે છે.

બાબુના ચિત્રમાં એક શિલ્પકૃતિમાં 'જન્મલક્ષ' અને 'વસુધેવ'ની કથાના એક પ્રસંગનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

આ દુનિયામાં જન્મીને માનવીને શું કરવાનું છે ? મનુષ્ય એક જ એવું પ્રાણી છે કે જેને કુદરતે બધી બાતના હક્કો બક્ષ્યા છે. તેને બહેલી બુદ્ધિદારા તે નવી નવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. છતાંય માનવી માનવી વચ્ચેની ઈર્ષા સદૃશ્યો જોવાને બદલે દુર્ગુણો શોધવા તરફ દોરાય છે. એક વ્યક્તિ કરતાં બીજી વ્યક્તિ ચડિયાતી નીકળી, તેનાં વખાણ સમાજમાં સંભળાવા લાગ્યાં તો ઈર્ષાથી વ્યક્તિ તે વખાણ સાંભળી શકતી નથી. પરંતુ ક્રૂરમાંથી પોરા કાઢવા પ્રયત્ન કરે. છે તેવે વખતે સામી વ્યક્તિના સદૃશ્ય તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં તે વ્યક્તિના દુર્ગુણો શોધી શોધીને આંગળી ચીંધ્યા કરે.

પણ આપણે આમ એક જ બાજુ જોઈને બેસી રહેવાનું નથી. મનુષ્યના બે પ્રકાર છે : સત્જનન અને દુર્જન. જેઓ સાચે જ વિશુદ્ધિને માર્ગે જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેવા સત્જનન માનવીઓ પારકાની નહિ પણ પોતાની ઊણપો જોઈ ક્ષતિઓ દૂર કરવા તરફ હૃદયમાં તરફ રહે છે. જ્યારે દુર્જનો પોતાના દોષ નહિ જોતાં પારકાનાં છિદ્રો શોધવામાં તદ્દલીન રહે છે :

‘રાઈ જેવાં પરીચિદ્રો દુર્જનો સહુ રખતાં, આત્મચિદ્રો બીલાં જેવાં જુએ તોયે નહીં જુએ.’
જ્યારે સત્જનનો પારકાના મોટા દોષને રાઈથી પણ નાનો સમજી તેના ગુણની પ્રશંસા કરે અને રાઈ જેવડા પોતાના દોષને પહાડ જેવા ગણી નીવારવા પ્રયત્ન કરે છે.
સત્જનન અને દુર્જન માણસનો તર્કાવત તો ઘણો મોટો છે. પરંતુ દુર્જન માણસને પણ સત્જનન થવાના રસ્તા ઘણા છે. મનુષ્યે પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય, તેને વિશુદ્ધિને માર્ગે ‘પહોંચવું’ હોય તો જરૂર તે સત્જનન માનવીના માર્ગે ચાલશે. માત્ર પારકાના દોષો જ જોયા કરવાથી ક્રૂરલી, નિંદા અને બે ઘડીનો મનનો આનંદ મેળવ્યા સિવાય બીજા કોઈ જ ઉત્કર્ષ તેમાંથી સાધી શકે નહિ. ઉત્કર્ષ તે માર્ગ માનવીને ઈર્ષાથી બચાવી, કોઈનાં પણ સુખ-આનંદ નથી જોવા દેતો. અને પોતે એક એવી અંધિયાળી પીડાય છે કે જેને કારણે તે ક્યારેય સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. કારણ બીજાના દોષ જોવાથી હકીકતમાં તેમને તો કંઈ જ મળવાનું નથી.

આ જગતમાં ‘સંપૂર્ણ’ એવું કોઈ જ માનવી નથી. ‘માણસ માત્ર જૂલને પાન.’ દરેક માનવી નાનીમોટી અનેક ક્ષતિઓથી ભરપૂર હોય છે, તેને દૂર કરવા જે પ્રયત્નશીલ રહે અને પોતાની જ ભૂલો પ્રત્યે સજાગ રહે તેનું જીવન સુદૃઢ અને મધુર બની રહે છે.

લાડનો અતિરેક

કળાભિનને સુવાવડો તો ઘણી બધી થઈ. પણ એમનાં બાળકો છુવે જ નહિ. તે બિચારાં ખૂબ છુવ બાળે, દરેક વખતે ખૂબ જ કાળજી રાખે. છેવટે જે બાળકો તેમનાં સદ્ગુણો છુવી ગયાં. અને આ સદ્ગુણો બાળકો, એટલે કેટલાય લાડકોડથી ઉછેરે. પતિ-પત્ની બન્ને ઘડીવાર માટેય મોટાં ચથેલાં બાળકોને વિખૂટાં જ ન પડવા દે. એમને મનમાં ખૂબ જ દહેશત લાગે કે રખેને એને વાંગરો, કચાંક પડી જશે, ખોવાઈ જશે. ખોટના બાળકની માફક કંઈપણ તે કામ કરતાં હોય પણ છુવ તેમનો તેમનાં લીહુ-દીપુમાં જ હોય. દીપુ તો હજુ નાનો હતો પણ લીહુ તો મોટી ચઈ હતી. બહુ બહાર એકલાં જવા મળે નહિ. અચૂક સમયે તરત પાછા ઘરમાં આવી જવાનું. અને તે ઉપરાંત કળાભિનનું માનસ જરા જૂના વિચારનું. લીહુને તો આ બધું બંધન જેવું લાગે. તે તેની બીજી બેનપણીઓને બહાર ફરતી જુએ એટલે એનું માનસ અંદરથી ખૂમરાણ મચાવી મૂકે.

લીહુ લાણવામાં મધ્યમ હતી. એની વૃત્તિ અભ્યાસ કરતાં બીજી પ્રવૃત્તિમાં વધુ રચીપચી રહેતી. કોઈને વિષે બાણવાની તેને ખૂબ જિજ્ઞાસા રહેતી. અને પછી પોતે જાતે બીજાના છુવનનું નિરીક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરતી. તેમાંથી તેને દૂધલીનો મોટો વિષય મળી રહેતો. પોતે જે ન કરી શકતી તે બીજા માટે જુએ એટલે તેનામાં સ્ત્રી વ્યક્તિ અત્યે ધ્યાં ઉદ્ભવતી અને તેને માટે જેમ કહે તેમ ગોલી તે

વ્યક્તિને નીચી યાડવા પ્રયત્ન કરતી.

હકીકતમાં ન હોય તેવું ઘણું એની પાસેથી સાંભળવા મળતું. બ્યારે ખરી હકીકત બાણે હ્યારે તેને સાંભળવા માટે પણ બીજી વ્યક્તિ હુઃખ વ્યક્ત કરે અને તેના અત્યે તિરસ્કારની લાવના બગૃત થાય. લીહુનો આ સ્વભાવ તો તેના છુવનમાં એટાએટ ચઈ ગયો હતો. સારી પેઠે તે જુઠાણું ચલાવી શકતી. લીહુનાં માબાપ તેના આ સ્વભાવથી અબાણ તો નહોતાં જ. પરંતુ લાડલેલી દીકરીને કંઈપણ સમજાવીને કહેવાને બદલે પ્રોત્સાહિત કરતાં. તેઓ બન્ને ખૂબ જ સ્નેહાળ હતાં. પણ ઘરમાં દીકરીનું જ રાજ ચાલતું હોય તેમ તેનાથી થોડાંક બાણે દગાઈ ગયેલાં જેવાં લાગે. લીહુ તેમનું બધું જ માનતી. તેમને ન ગમે એવું તેમની હાજરીમાં તો ન જ કરતી અને ઘરમાં આવી મીઠું મીઠું બોલી બા-બાપુછને ખુશ કરી નાખતી. પણ દીકરીનાં યરાક્રમ જેણે સાંભળ્યાં હોય તેને જ એ સમજાય ને !

પિતાને ખબર પણ ન પડે એમ બહાર જઈને જોઈ તો આનંદ છાનોમાનો મેળવી લેતી, બીજાનું ખરાબ બોલવાની આદતને લઈને એકબીજાને લડાવવા પ્રયત્ન કરતી. સગાંસગંબી કે પડોશીને પણ તેમાંથી મુક્ત નહોતી રાખતી.

ધીમે ધીમે તેની આદત પ્રખ્યાત થઈ ગઈ અને બાણે મન ઉપરથી ઊતરી જાય તેવી હાલત લીહુની થઈ. તેની હાજરી નાની મોટી કોઈ વ્યક્તિને ગમે નહિ. તેનાથી દૂર જ ભાગે. લાડલેલી લીહુની એ આદત દૂર તો ન ચઈ પણ તેને તો એ બધાં જ ખરાબ દેખાવા

લાગ્યાં. નવું કોઈ આવે એની સામે પરિચય સાધવા તે પહેલી દોડે.

અતિશય લાઠ વ્યક્તિને એવી અંધ બનાવે છે કે તે ખીલ બાજુ નિહાળી જ શકતી નથી.

મહોદલાની મહેક

માંદગી માણસને કાયર બનાવી મૂકે છે. અને તેમાં જો તે વ્યક્તિ ઘરમાં એકલદોકલ જેવી હોય તો કંટાળી જાય છે, ત્રાસી જાય છે. તેનો વ્યવહાર ખોરલે પડે છે. શરીરની તાકાત-શુભાવે એટલે બધું જ નકારું. એવે વખતે પણ જો કોઈ વહારે ધાય છે, આત્માસનરૂપ અને છે તો ખૂબ જ આનંદ થાય છે. માનવી પોતાનું અધુરું હુઝ બૂલી જાય છે.

સુકન્યાબેનના ઘરમાં તેઓ જો જ માણસ હતાં. એક ગૃહિણી તરીકે તે ખૂબ જ સુંદર હતાં. સ્વભાવે માયાળુ હતાં જેથી કરીને અડોશી-પડોશી સાથે મિત્રતા સારી ટકાવી સંજતાં. એક વખત તે માંદાં પડ્યાં. તેમના પતિ તો ઘેર હતાં નહિ અને તાવ તો સખત હતો. પડોશીનું બાળક રમતું રમતું તેમને ઘેર દોડી આવ્યું. તેણે જઈ ને રમીલાબેનને ખબર આપી અને રમીલાબેન માંદગીનું સાંભળતાં દોડતાં દોડતાં આવ્યાં. અને સુકન્યાબેનની ચાકરી કરવા મંડી પડ્યાં. માથે પોતાં ચરૂ કરી દીધાં, અને ખીલ બાજુ દાકતરને બોલાવવા મોકલ્યા.

રમીલાબેનનું કુટુંબ વસ્તારી હતું અને આવક સામાન્ય કુટુંબ જેવી હતી. તે દેશી દવાઓનાં પણ સારાં જાણકાર હતાં. સૌથી વધુ તો તે.

વિશાળહૃદયી અને માયાળુ સ્વભાવનાં હતાં. દયાની દેવી હતાં એમ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ હિં લાગે તેવા સુંદર સ્વભાવનાં હતાં. સુકન્યાબેન અને રમીલાબેન તો બેન-પણીઓ હતી એટલે એકબીજાની ચાકરી મન મૂકીને કરે તેમાં નવાઈ ન લાગે. પરંતુ રમીલાબેને ક્યારે પણ સુકન્યાબેનને એકલાં છે તેમ જોઈ આવવા ન દીધું. ઘરનો બાલ તેમણે સંભાળી લીધો. અને સુકન્યાબેનની પડખે રહી સંપૂર્ણ આરામ આપ્યો. એવું સુંદર આત્માસન મેળવી સુકન્યાબેન જલદી સાજાં થઈ ગયાં.

રમીલાબેન એકલાં સુકન્યાબેનની મદદે જ દોડતાં હતાં તેવું નહોતું. પણ તેમનાં બીજાં કોઈ પડોશી કે સગાંસંબંધીની મદદે પણ તેવાં જ જલદી પહોંચી જતાં. અને એકલી શારીરિક મદદ નહિ પણ આર્થિક મદદ પણ પોતાના થોડામાંથી ફાગલ પાડી કરતાં. એક વખત એમના જ મહોદલામાં રહેતો. એક નાનો છોકરો બિમાર પડ્યો. શરીર ખૂબ જ અશક્ત થઈ ગયું હતું. ડોક્ટરે તેને દવા ઉપરાંત ફળને રસ દેવાનું કહેલું. દવા જ માંદ માંદ લાવી શકતાં તેનાં માબાપ ફળ ખવડાવવાને અશક્ત હતાં. રમીલાબેન પોતે જરાપણ ઉપકાર નથી કરતાં એવું વાતાવરણ બંધું કરી તેને ઓસંખી વગેરે ફળ રોજ લાવી આપતાં એટલું જ નહિ પણ પાસે બેસી ખવરાવતાં. મન મૂકીને કરેલી સેવા એમની ફળી અને એ બાળક સામે થઈ આજે અલ્યાસમાં તલલીન બન્યો છે.

રમીલાબેનનાં દિલની ઉદારતા, ખરેખર અવલું-

નીચ છે. બીજાનું હુખ ભેઈ ક્યારે પણ તે પોતાની ફરજમાંથી ચૂકતાં નહિ પોતાનાથી શક્ય તેટલી, ખડેપજે રહી મદદ કરતાં. આ રીતે સેવા કરીને તે બીજાને પોતાના ઉપકાર તથા જેની રહ્યાં છે એવી ભાવના તો ક્યારેય ઉત્પન્ન થવા દેતાં નહિ. ક્યારેક બીજા વ્યક્તિ પોતે તેમનાં ગુણગાન ગાતાં કહે કે 'હું ક્યારે તમારું' ત્રણ ચૂકવી ચક્રીશ !' તો જવાબમાં તે એટલું જ કહેતાં કે 'મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે. એમાં ત્રણ ચૂકવવાનું હોય જ નહિ.' આ છે એમના દિલની ઉદારતા.

રમીલાબેનની મહેક આખાય મહોલ્લામાં મહેકતી. એમને મન કોઈ વેરી નહોતું. બધાં જ સરખાં. કેટલાંયને વેરઝેરની ભાવનામાંથી તેમણે મુક્ત કર્યો હશે. આવાં સુંદર, ઉદાર, વિશાળ દિલનો ફાખલો નજર સમક્ષ રાખી બીજા વ્યક્તિઓ પણ બે તેમાંથી થોડું પણ આચરણમાં મૂકે તો અત્યારે સામાજિક ઝગડાઓ, વેરઝેર કેટલું બધું ઓછું થઈ જાય !

ગામનો ઉતાર

સમાજમાં દરેક જાતની વ્યક્તિઓ હોય છે. એક ખાલુ જેટલું સુંદર નિહાળીએ છીએ તેનાથી પણ વધુ ખરાબ બેવા મળે છે. ક્યારેક આપણે માની પણ ન શકીએ એવી વેરભાવના બેવા મળે છે. પોતાનામાં જ રાચી રહેનાર માણસ બીજાની પરવા કરતો નથી. 'હું' સુખી પછી મારે બીજાની શું પડી ! આવી કંજૂસ ભાવના દિલને હમેશાં સંકુચિત બતાવે છે. અને આજે તે મોટા પાયા ઉપર

બેવામાં આવે છે.

રેખા ઉંમરમાં હજુ તો એકવીસ વર્ષની માંડ હશે. એને તો રમીલાબેન જેવાં સહૃદયીની હમેશાં ટીકા જ કરવાની હોય. તેની પકોશમાં જ કોઈ માંડું હોય તો મદદ કરવાની તો દૂર રહીં તે આમ કરે, આમ કરે એટલે મંદાં જ પડે ને ! એવી બાત જાતની ટીકા કરે અને બે કોઈ મદદે આંખું હોય તો પણ તેને તો ન ગમે

રેખાને હું મીઞ્ખીચૂસ કહી શકું. એટલો વિચિત્ર સ્વભાવ કે બીજાને હુંખી થતા ભેઈ તેને આનંદ થાય. મારી તો કલ્પનામાં પણ ના આવે. મારી સાથેના તેના પ્રસંગો યાદ કરું તો પાર જ ન આવે. પણ બીજાઓ આવીને મને રેખાની ફરિયાદો કરી જાય ત્યારે મને તે જરૂર વિચારતી કરી મૂકે. એવી એકાદ વ્યક્તિ કહી જાય તો આપણને બહુ ન લાગે. પણ જેમ જેમ હું સાંભળતી જાઉં તેમ તેમ લાગે કે બધાની એક જ ફરિયાદ છે, અને તે ફરિયાદ કરનાર ઉપર પૂરેપૂરી માનની લાગણી મને ને બધાંયને હોય જ.

તે દિવસે ડાહીબેને આવીને એ જ વાત ઉખાળી એટલે મારું તો મગજ જ બહેર મારી ગયું. આટલી હદે રેખા જાય ? એ પ્રશ્ન મને ખરેખર મૂંઝવે જ રહ્યો. કોઈના આચરણ ઉપરનો આશ્રેય તો કોઈ સહન ન કરી શકે પણ ડાહીબેન જેવાં એકનિષ્ઠ અને પતિને પગલે પગ મૂકનાર માટે રેખા એવો આશ્રેય મૂકે ત્યારે તો કોઈનો પણ પિત્તો લિછળી જ આવે. એ તો ઠીક, પણ રેખાનાં જ

પડોશમાં રહેતાં અને તેની સાથે ઘર જેવો સંબંધ રાખનારના ઘર તરફ પણ રેખાની એ બેવકાઈની વાત બાણીને તો કોઈને પણ લાગે.

રેખાને ભરોસે ઘરડાં માણને મૂકીને પરચોતમ ભાઈનું આખું કુટુંબ ત્રણ દિવસ કોઈ સગાને ઘેર ગયેલું. માણની ઉંમર વધારે થયેલી એટલું જ, કંઈ રોગ નહોતો. પણ તે જ દિવસે એકાએક તાવ ચડી આગ્યો. રેખાને માણએ તાવમાં ખૂબો પાડી. રેખાએ માણને ખરાડા પાડવાનું મૂકીને સૂઈ રહેવા પોતાના ઘરમાંથી જ ખૂબ પાડી ત્યાં રમીલાબેન ત્યાં અચ્ચાનક જઈ ચડ્યાં. બિચારાં રાત આખી માણની સારવાર કરવા રોકાયાં ને સવારે નવ દસ વાગ્યે રેખા માણને ધમકાવતી અંદર આવી ત્યાં રમીલાબેનને માણને શેક કરતાં જોઈને એ તો વધુ છેકાઈ પડી !

તાવમાં ફફડતાં માણએ તેને ઉંબરમાં પેસવા જ ન દીધી એટલે તેનું કંઈ આદ્યું નહિ.

મૈત્રી અને કામુકતા

ઈલા અને શીલા નાનપણથી જ બેનપણીઓ. નિશાળમાંય વર્ગમાં એક પાટલીએ બન્ને લેગી બેઠી હોય તો તરત શિક્ષક બન્નેને જુદી પાડે—લેગી બેઠી હોય તો વાતો જ ક્યાં કરે ને બહુવામાં ધ્યાન આપવાનું નામ જ ન હોય ! બન્ને સમીવડી એટલે બંને પણ ખૂબ મોટી થઈ નેય એમનાં બેનપણાં અતૂટ રહ્યાં. ઈલા વધુ ન બણી શકી ને કૌટુંબિક સંબોધોને કારણે સત્તરમે વરસે પરણી ગઈ. શીલા એન્યુએટ થયા પછી પરણી. પણ બન્નેનાં

લગ્નજીવન એકીસાથે નિષ્ફળ નીવડ્યાં. ઈલાને સાસરીઆનું સુખ ન સાંપડ્યું કે ન મળ્યો આદર્શ પતિ સાસુ, નણંદ અને પતિનો ત્રિવિધ ત્રાસે ઈલાથી સહેન ન થઈ શક્યો અને તેના સંસ્કારની ઉપરવટ જઈ નેય તેણે ઘર છોડ્યું. શીલાનો પતિ પણ પોતાની વિચારસરણી સાથે મેળ ખાય તેવો ન મળ્યો એટલે તેય પતિથી જુદી રહેવા લાગી.

ઈલા સાસરેથી નાસી આવી છતાં તેનાં સાસરિયાનો જીલમ તેના પર ચાલુ જ હતો. શીલા પતિથી જુદી રહીને એક જ ગામમાં હતી છતાં પતિ તરફના ત્રાસને ટાળી શકતી અને ફરી પાછી વરસો પછી બન્ને સમદુઃખી બેનપણીઓ એક ઘરમાં લેગી રહેવા લાગી, લેગી દુઃખભાર હળવો કરવા લાગી. ઈલા શીલા પાસે મન મૂકીને વાત કરતી, શીલા ઈલાથી કશુંય ન છુપાવતી. બન્ને બંને હવે એકમેકની હુંફમાં જિંદગીભરે જીવી જશે એવી પ્રતિજ્ઞા તો નહિ પણ નિર્જીવ તો કરી જ બેઠી.

પણ યુવાની દીવાની છે એની બન્નેને ખગર હતી છતાં અનુભવ નહોતો એટલે એક દિવસ શીલા ઈલાથી છાની એક પુરુષ પ્રત્યે ક્રમળી લાગણી બતાવી બેઠી. એ લાગણી ધીમે ધીમે પ્રેમમાં પરિણમી અને ઈલાને મળ્યા વગર ક્યારેય ન રહી શકતી શીલા ધીમે ધીમે ઈલાથી દૂર રહેવા લાગી. ઈલા આ અંગે કંઈ તર્કો ન કરતી. પણ શીલાનું શુનાહિત માનસ તેની આંખે ઝડપાઈ ગયું. પછી તો શીલા ઈલાની હાજરીમાં પણ પેલા પ્રેમી સાથે એકાએક કરવા લાગી.

આપણી સામે લાવી જોઈએ : અંતિમ જોડું અત્યારે શું સૂએ છે ?

આપણે સુખી થઈએ છીએ, જરૂર ને દેહને પુષ્ટ કરે, નિરોગી રાખે, શક્તિ આપે, લાવણ્ય વધારે, સાત્ત્વિક વિચારો પ્રેરે, એવો ખોરાક; ટકાઉ, દૈન્ય રક્ષણ કરે તે શોભા વધારે પણ આંતરિક સ્વચ્છતા નળવવામાં સદાયબળતં બને એવાં વસ્ત્રો; હવા-ઉત્તમવાણું, પગ-તાસવાણું અને કુદરતથી વિખૂટા ન પાડી દે એવું રહેઠાણ; આવી પ્રાથમિક જરૂરીયાતો પછી ભણતરની, સારવારની, વાહનની, એમ ધણી બાબતો જરૂરી લાગવાની પણ એનો છેડો મોજશીખમાં ક્યારે મળી જાય છે તે કળવું મુશ્કેલ છે.

માણસ, પદ્યુપધી, વનસ્પતિ. કુદરત—એ આપણું સ્વાભાવિક જગત. એમાં યંત્ર લાવીને આપણે દરેકનો સંબંધ કથળાવવા બેઠા છીએ. છતાં યંત્રને હવે દૂર કરી શકવાના નથી, એ એનો પ્રભાવ વધારતું જશે તેમ આપણા વિખવાદ અને લાચારીને વધતાં રહેવાનાં. પણ એ રિયલિટી સમજી ગયા પછીથી એનો ઉકેલ ના લાવી શકે એટલો પરવશ માનવી નથી.

આ જ ધડી છે જ્યારે આપણે સૂએ એવા અંતિમ મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કાળે ઝૂમવું નોઈએ. એકવાર નહિ, હજારવાર મરણિયો દાવ ખેલવો પડશે અને આ મૂલ્યોને દૃઢ કરવાં પડશે. એ જ આપણા ખરો ઇતિહાસ છે. વિશુદ્ધ સાધનો વડે માનવીની સ્વતંત્રતા જળવોને એનાં સુખ સમરોડો જાળવી શકીએ એવું સેવાભાવી તંત્ર આપણે ઉપજાવવાનું છે. અને દરેક

પગલે માનવીનું શ્રેય લાવવાનો વિચાર છે. રાખી એનું શ્રેય સાધવાનો યત્ન ભેરદાર રાખવાનો છે. એટલે અંતિમ ધ્યેય માનવીનું શ્રેય નહિ પણ એનું શ્રેય છે. એનું શરીર ને એની છદ્ધિ સ્વચ્છ થવાં જોઈએ, એની નિષ્ઠા વિશુદ્ધ બનવી જોઈએ. ત્યારે એ સર્જન કરતો રહે ને ત્યારે એ ઇશ્વરની કૃપાનું પાત્ર પથ્ય કરે. અંતિમ મૂલ્ય આ ધોરણે જોઈ શકારો. દેહ અને આત્મા બંનેને પુષ્ટ કરે એ ચોખ્ખા ખરી. એ મારે ભૌતિક સાધનો જોઈએ ખરાં પણ મર્યાદામાં, જરૂર પૂરતાં. તેવ બીજાં મૂલ્યોની અવગણના કરીને તો નહિ જ.

આવા અંતિમ મૂલ્યો અને ભૌતિક શોધખોળો વચ્ચે ક્યારેય મેળ ખાશે ખરાં ? કૃત્રિમ ઉપગ્રહો ઉપરથી પરમાણુ બૉમ્બનીની ચર્ચો ચાલતી હોય ત્યારે માનવીના શ્રેયની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો ભ્રમ નહિ ખામ એવી શંકા ધણીને લાગે છે. એમ લાગે છે કે જે આસુરી શક્તિ આપણે દાઢી વધી રહી છે. તેનો નિકાસ લાગ્યે જ છૂટકા છે. મણતૂરી કરનારાઓએ આવના ભવિષ્ય વિશ્વયુદ્ધને ૧૯૬૪ માં સુધરે પણ ક્યું છે અને બે દિવસની મર્યાદા પણ બાંધી છે. ત્રીજે દિવસે શું રહેશે તે કાઈ કહી શકતું નથી.

એ વાણી સમજીતી છે. અને છતાંયે માનવીનું ભાવિ એથી વધારે સમર્થ ને ઉજ્જવળ છે. પેલાં અંતિમ મૂલ્યો આપમેળે ઉપેક્ષિત થઈને કરમાઈને વિશીન થવાનાં નથી. આ જગતમાં જે તેજ પ્રગટ થયું છે તે જુલુ જુલુ રૂપે બરે જોગખવામાં આવે, પણ એ હુત થતું નથી. એ વિકાસ પામવા જ પ્રગટ થાય છે.

ઈલાએ શીલાને ચેતવી જોઈ. પેલા પુરુષની શીલાને ફસાવવાની ઇચ્છા ન હોય છતાં પ્રેમને નામે આંધળી ન જનવા વિનવી જોઈ. પણ પોતાના પતિ તરફની અધૂરી રહેલી ઇચ્છાએ શીલાને આ પુરુષ પાસેથી તૃપ્ત થતી લાગી.

ઈલાથી કશું ન છુપાવનારી શીલા ધીમે ધીમે ઈલાની હાજરી પણ ઇચ્છતી નહિ એવું જણાવે ઈલાએ અનુભવ્યું ત્યારે કામુકતાભર્યા પ્રેમ આગળ મિત્રપ્રેમની હાર થયેલી સમજી તે બીજે રહેવા જવાનો નિર્ણય કરવા લાગી.

✱

ભારતે ભૌતિક સુખસગવડોની જે યોજનાઓ કરવી હોય તે ભૂલે કરી શકે. નેહરુના હાથે એટલું નિર્માણ થવાનું હશે તે યશો. પણ એમનો છેલ્લો સૂર તો ભારતની પ્રાચીન આધ્યાત્મિકતાના પાયા ઉપર માનવીનાં નવાં અંતિમ મૂલ્યોનો જ હતો. પહેલાં એવો સૂર ભારતજનો કાળે ઊડતો હતો, નેહરુ દ્વારા એ જગતજનો માટે રેલી રહેશે.

સંહાર એ ક્ષીણનો એક અંશ છે, એનાથી છળી મરવાની જરૂર નથી. એવા કેટલા સંહારો આ વિશ્વમાં થયા હશે તે કોણ કહેશે ? અને છતાં, જગતનો વિકાસ અટક્યો નથી, એવું તેજ મટ્યું નથી.

આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓને અણગમ ધપાવતાં છતાં નેહરુ, ફેરિસ અને ભારતની જે જવાબદારી છે તે પેલા અંતિમ મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની, એવું નિર્માણ સહજ બનાવવાની, એને માટે ઝખૂમવાની તે જરૂર પડે તો મરી દીટવાની. જે ધર્મો વેદમાં પડે તે જે ઉન્માદ સહન કરવો પડે તે માટે એમણે કમર કસવી જોઈશે.

શું ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના વખતે અડપણે વિચારની ફેરતપાસ નહિ કરી હાઈ એ ?

લોકધંધલર માટે સમૂહઉત્સવો

બ્રુ'અઈ' તરફ ગણપતિ ઉત્સવમાં ગણેશની ધણી મૂર્તિઓ અને તેમ કલકતા તરફ કુમ્બીપૂજામાં પણ કુમ્બીની ધણી મૂર્તિઓ અને છે અને યજ્ઞ વિસર્જન કરવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોને આવો ખરચ અટકે છે અને નાણું બરબાદ થયું એમ માને છે. દિવાળીના દિવાળીમાં તેલ કેટલું વપરાય છે અને ફટકા કેટલા રૂપિયાના ફૂટે છે એવા હિસાબ પણ નોકળી શકે. એવી ગુંગામય જેમને વારંવાર થતી હોય એમને હાઈ બચાવી શકે એમ નથી.

જેમ સત્ય, પ્રેમ અને સૌન્દર્ય એ જીવનને ખીલવનારાં તત્ત્વો છે. એમ આનંદ પણ એવું તત્ત્વ છે, એ ત્રણેયમાંથી વણાઈ આવતું તત્ત્વ છે. અને આનંદનો પ્રવાહ વહેતો રાખવા ઉત્સવોનું નિર્માણ થયું છે.

આપણાં ઉત્સવોનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો વિચારપૂર્વક ઘટનાં જાય છે. પશુઓનાં બલિદાનો લગભગ વિલીન થયાં છે. અને ઢોળીમાંથી મિશ્ત્ર ચાળા કે તોફાન પસાઈ જવા આવી્યાં છે. પણ ઉત્સવોની ઊજવણી સામૂહિક અને અને એમાં સુરુચિનું પ્રમાણ વધતું રહે એ માટે આપણે જાગૃત રહેવું જોઈએ.

મૂર્તિઓ સુંદર અને અને પાછી એ વિશ્વજન કરી દેવાય એ પ્રથા હિંદુ ઉત્સવોમાં સરસ રીતે માણી આવી છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોમાં પણ આ પ્રથા અમલી બનાવી શકાય. અને એ માટે મામની 'ઠાઈ' જાહેર સંસ્થા દોરવણી આવી શકે.

ઉત્સવોની ઊજવણી કુટુંબની અયોગ્યમાંથી નીકળી સમૂહમાં થાય એવો પ્રયાસ આપણે કેમ નથી કરતા ? શું એમાં જોખમ દેખાય છે ? તવરાત્રિના રાસ પ્રવૃત્તિ યોગ્યમાંથી હોલની અંદર લઈ જવા પડે કે ખંભાનાં કંપાઉન્માં રાખવા પડે એ શું સૂચવે છે ?

આપણા સમૂહો સિસ્ત નથી જળવી શકતા, વિવેકની હદ ઝોળાળી જાય છે, વહેલા તોફાને થાય છે એમ કેટલીક વાર સંભળાય છે ને દેખાય છે. પરંતુ, એનો ઇલાજ સમૂહના ઉત્સવો દાળવામાં નથી. એમ કરતાં તો સમૂહ-ઉત્સવો ધટતા જશે ત્યારે ટોળાવૃત્તિ વધારે જામી પડશે.

અત્યારે રાજકારણના પ્રસંગો સિવાય આપણે સમૂહો ધટાડી નાખ્યા છે. રમતોમાં સમૂહ કરતાં ટેલું વધારે હોય છે અને તોફાનો સ્વાભાવિક થવા માંડ્યાં છે. ૨૬ મી જાન્યુઆરીની રાશ્ત્રી પ્રસંગે પોલીસની મદદ વિના આપણે દરીદ્રી શકતા નથી, એ એાછી નાલેથી છો સમૂહમાં હરવા-હરવાની ટેવ આપણા સમાજે કેળવવી પડશે. નિસાળે જતી છોકરીને પહેલાં કેવું સાહસ ખેડ્યા જેવું લાગ્યું હશે, પણ હવે એ સહન થયું છે. એમ જુદાં જુદાં સ્ત્રોતોમાં સાહસ દાળીને નહિ પણ જેડીને આપણે નવો સુરચિવાળી પ્રયાગો ચાલુ કરી શકીયું.

ઉત્સવોની સમૂહ ઊજવણી લોકોના સ્વભાવ કે ટેવો

ધડવા માટે એક સાદુ' સાધન થઈ શકે. નાતાલના દિવસે જાહેર સંસ્થા બાળકોને રમકડાં વહેંચવાનો સમારંભ ગોઠવે તો કેવી મઝા પડે! જે બાળકોનાં વહીવટી કે રેનેડીએન્સે અગાઉથી રકમ ભરી હોય તેમને મળે, અગર તો કોઈ બાળકપ્રેમી સમજન કે સંસ્થા ખીજી જોગવાઈ કરે. પણ ત્યારે સમૂહમાં આનંદ લેતાં લોકો શીખે, અને તહેવારોને ધિરતી કે હિંમતુ જ રાખી મૂકવાને બદલે આપણે એમને આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિના બનાવી શકીએ. જેમ નાતાલનું, તેમ દિવાળી-હોળીનું, વસંત-શરદનું, નેહરુ-વિવેકાનંદનું કે કોઈ સ્થાનિક પાત્ર પ્રસંગનું આપણે સમૂહપર્વ બનાવી શકીએ, એમાં શોભા ઉમેરી શકીએ, કલા ઉમેરી શકીએ ને ઓમિલિસ પણ વધારી શકીએ.

બ્યક્તિ પોતાની વરસગાંઠ જાળવે છે ત્યારે મનનો રાગ છૂતો થાય છે, એનાં ભૂલકાંઓની વરસગાંઠ એ દેખાતો ન હોય તો તે બૂ બૂ આવે છે. લગ્નના ઉત્સવનું પ્રદર્શન અનાય' લાગે છે, સમૂહનાં મસ્કરી જેવું છે. અને મરણ પ્રસંગે સમૂહ એકઠા કરવાની પ્રથામાં જે કોઈ અર્થ હોય તો તે આત્માસન સિવાયનો છે. બ્યક્તિના પ્રસંગોને મારી મથકીને સમૂહના બનાવવાની આ સામાજિક ભૂલો આપણે હોડવી જોઈએ. એમ કરીને આપણે સમૂહ-ઉત્સવોમાંથી સ્વાદ લઈ શકીશું, અને રસ્તે જનાર હરકોઈની સાથે એરુબ'ધી અનુભવતા આનંદ પણ લઈ શકીશું.

ખટપટી રાજકારણનો ભોગ

પ્રારંભે તેર વર્ષની તપશ્ચર્યા કરીને જેમણે બાલમંદિરથી માંડીને તે વિદ્યાપીઠ સુધીના વિકાસપાથ વિધાનગર સરખ્યું, તેના ઉપક્રમપતિ બાઈલાલ પટેલને સ્થાને બીજા ઉપક્રમપતિ સરકારે નીમ્યા છે. એની પાછળ કોંગ્રેસની લઘુમંયિ કામ કરી રહી છે એવું કાલુ નહિ કહ્યું ને!

વિદ્યાપીઠના સંચાલનમાં રાજકર્તા પક્ષને પોતાનો અવાજ રાખવો હોય તો એણે એની મર્યાદાઓ પણ સાથે સાથે જ સ્વોદારવી જોઈએ. પોતાને મળેલા

હકનો દુરપયોગ થવા છઈ, એક જોટો શિરસ્તો જોતો કરે તે શોચનીય છે.

હજુ તો વિધાનગરનું ઘડતરકાર્ય ચાલુ છે. ત્યાંથી ગુજરાતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ધ્યાન દેવાના બાઈલાલ પટેલને કાંડ હતો. ત્યાં કળા અને શિલ્પનાં અભ્યાસ સંશોધન અને ખીલવણી માટે એમની યોજનાઓ હતી. દકનરી કોલેજ શરૂ કરવી હતી. શિક્ષકોને તાલીમ આપવી હતી. પણ રાજકારણની છદ્મ માણસનાં સ્વપ્નાની આડે આવે ત્યારે આપણું માથું શરમથી ઝૂંકી જાય છે.

હજુ તો હમણાં જ ન્હાનાલાલ કવિને રાજકારણે પછડાટ ખવડાવી, ઈન્દુલાલને રખડપાટ કરાવ્યો. એ એાણું હોય એમ હવે એ બાઈલાલ પટેલને સ્થાનભ્રષ્ટ કરે છે. આમ ખટપટી અને સાંકડા માનસવાળું રાજકારણ, તાલુકાના કાર્યકરોની નાની છદ્મને સંતોષનારું પ્રાંતનું રાજકારણ, ગુજરાતને કેટલું તુલકશાન કરી બેસશે!

ગુજરાતી સજારી વિદ્યાભેન

કુટુંબઉછેર કરતાં કરતાં પતિની સાહિલ પ્રવૃત્તિઓના બાગીદાર બનવું, અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તદ્દરથવૃત્તિ જાળવી સહુનો આદર મેળવવો—એવું સુભગ ભાગ્ય વિદ્યાભેનને મળ્યું હતું. એમણે એક ગુજરાતી સન્નારીનું પદ સ્વાભાવિક રીતે મેળવ્યું હતું જેમાં નહોતો અચાર કે નહોતું કાંધલ. સાદાઈમાં પણ મોઝો જાગવી એમણે ગૃહસ્થી રૂઠી માટે વિરલ ને વિકસિત ઉદાહરણ આપ્યું છે ને તે બદલ ગુજરાત એમનું ખસણું ગણાય.

આપણું જીવન સામાન્ય કોટિનું ભલે રહે પણ એમાં વિદ્યાભેનની હિંમત, વિવેક, સૂચિ, સાહિત્યપ્રેમ, જનસેવા વગેરે ગુણો વણાયેલા હોય તો એ જીવનની સુવાસ મધુર બને છે. એમના વડે ગુજરાતી નારીપણું શોભી ઊઠ્યું હતું અને જાહેર જીવનનાં અનેક પાસાંઓ એમના સંપર્કમાં આગળથી ગુજનતા વડે અંકોપાં હતી.

એમ કહેવાય છે કે નવા સમજનો એ નિરર્થક નાગરિકો જેવા છે. સ્વાર્થ, ડરપોક, સજામતી બોળનારા, મોટાઈનું પ્રદર્શન કરનારા આ વર્ગે ઉપલા યરમાં

જિગમણી દેશ :

[લે. કાકા કાલેલકર; પ્રકાશક; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ; ર. ૨/-]

જિગમણી દેશ એટલે પૂર્વનો, જિગતા સૂર્યનો દેશ — જાપાન. સને ૧૯૫૪ અને ૧૯૫૭ માં એમ બે વાર કાકાસાહેબને ત્યાં જવાનું બનેલું. એ બંને યાત્રામાંથી પહેલીનાં સરખરણો અને બીજીનો પત્રાકારી હેવાલ આ પુસ્તક રજૂ કરે છે. પ્રવાસવર્ણનને લક્ષિત વાસ્તવ્યનાં તત્ત્વોથી અંકિત કરનાર કાકાસાહેબે એમાં જાપાન વિશે ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક તેમ જ ઉત્તર આફ્રિકાની ધરમી દેવાનો આશય નહિ રાખતાં એ દેશને જાણવા તથા એકવાર જોવાનો ઉત્સાહ કે ગિજાસા જગાડી જાય એવું એને બતાવ્યું છે. જાપાનની સાકુરા ફૂલની ઝડતુ, ત્યાંની દુકાનોની આકર્ષક સમવદ, ત્યાંની ધર્મની સૌંદર્યમંડિત સાદાઈ, ત્યાંની આ-પાન વિધિ, ત્યાંની શિંટો તે બીજી મંદિરો, ત્યાંની રેલ્વે, ત્યાંનું આતિથ્ય, ત્યાંનું લોકજીવન, ત્યાંનાં પ્રવર્તમાન રાજકીય વલણો—આ સર્વ વિશે ‘આગિ-દેઆ હેવાલ’ અહીં વાચકને નથી મળતો એમ નહિ, પણ તેને કાકાસાહેબ વધુ ખીણતા તો જાણી શકીયું આમળનો સમુદ્ર, કુદારો ને માતરુ સરોવરો, નિકો ટાપુ, આકન જગલ, ફુજિયામાતાનું હિમાચ્છાદિત શિખર, નાગાસાકી ખાતે દેખવા મળેલ સુશોભન વેળાની આકાસની રંગલીલા,

વગેરેના દર્શન-સવેદનને આ જન્મ સાદિત્યકારની અદ્યત્થી તેઓ વર્ણવે છે ત્યાં શાંતિ પરિવહ અને રત્ન-ઉત્સવ, જે બે મિત્રે એમને એક જાપાનવાસીને લાલ મળેલો, તે પ્રસંગોએ હાજરી આપવા પહેલાં ને પછી એમણે જાપાનનાં ઉપર ઉદ્દેશ્યો તેવાં બધાં પ્રકૃતિસુંદર સ્થળોની મુલાકાત લેતાં એમનામાં વસતા નિલ-ચુવાન પ્રકૃતિપ્રેમી સૌંદર્યદ્દશાએ જ એમને પ્રેરણા. એમની નિરીક્ષણસક્તિ આકન-જંગલમાં પખીના અલ્લાવને કેવો તરત પકડી પાડે છે, અને જોયે વિમાનમાંથી નીચે લહેરાતા સાગરનું તથા ફુજિયામાતા નવાસા-રંધ્રનું દર્શન એમના મોહક કાંવ અને ચિન્તકને કેવા પ્રગટ કરે છે !

ભારતની પછત આદિવાસી જાતિઓ અંગેના કમિશનના સભ્ય કાકાસાહેબ જાપાનની પ્રકૃતિશ્રી જોતાં જોતાં જાપાનના આદિવાસી અવતુઓને એમનાં જ રહેઠાણો અને જીવનરીતિના વેષ્ટનમાં જોવાની તક ન લે એ પણ કેષ અને કે જાપાનીઓ દંડુ જેમને પોતાનામાં પૂરેપૂરા રંગી—એળવી દેવા શક્તિમાન બન્યા નથી એવી આ અવતુઓને વિશે કાકાસાહેબે આપેલી જાતમાહિતી એ જતાવે છે કે આદિવાસીઓ ધરતીના પડ પર બધે કેવા લગભગ સરખા હોય છે, જે શાંતિ પરિવહ અને રત્ન ઉત્સવ માટે પોતે મહેસા એ સમ્રાટનો વિશે પણ જરૂરી વિગત કાકાસાહેબે પુસ્તકમાં આપી છે. પત્રકાર પરિવેશમાં તથા સજા-

આવતા નવા નાગરિકો ઉપર બીધી છાપ પાડી છે. કાં તો એમણે અકસ્માત ક્યું છે ને કાં તો ઉદભૂતિ રહ્યા છે, એવાની સામે વિવાદોને સમયસરનો દાખલો

પોતાના જીવન વડે પૂરો પાડ્યો છે. અને પ્રવાસ-સરની અધ્યયનાના આદર્શને સારી રીતે પ્રતિબિંબ કર્યો છે. આપણી અજબિનાં તેઓ અધિકારી છે.

એમાં જ્યાં કશુંક મોલકું પડ્યું તે બંધુ જ એમણે
આ પુસ્તકમાં રજૂ નથી કર્યું; પણ જે કંઈ રજૂ
કર્યું છે તે બતાવે છે કે એમણે અલ્પભાગ્યવિધિ
જાપાનીઓને પ્રતિબોધના, ગાંધીજીના અને પડિત
જવાહરલાલના ભારતને અનુરૂપ વિશ્વગ્રંથ અને
શાંતિનો જ સંદેશ યતન સંભાળ્યો છે, હિંદુશિક્ષા
—નાગાસાકીની ખિનલશ્કરી નગર—અગ્નિના અલ્પભાગ
—સર્જિત વિનાશની પ્રત્યે કાકાસાહેબની માનવતાએ
જે પુણ્યપ્રકાશ ફાલ્યો છે (જુઓ પ્રકરણ ૨૫)
અને ઓકિનાવા દાખમાં અમેરિકાના દ્વારા રચાતા
હવાઈ મુદ્દ—મથકો પ્રત્યે પોતાની સખત નાવસંહી
એમણે જે ભાષામાં વ્યક્ત કરી છે તે એમની વિશ્વ-
શાંતિની ભારતીય ભાવનાનું જ ફળ છે.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્યના નિરૂપક અને પ્રવાસવર્ણનકાર
તરીકે કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાઓના
'હિમાલયનો પ્રવાસ' અને 'લોકમાતા' જેવાં
પુસ્તકોએ સૌથી પહેલાં કરાવેલા આઘાત અનુભવની
છાપ જેમના હૈયામાં હજી તાજી હશે તેમને એમાંની
કેટલીક વિશિષ્ટતાનું આવા પુસ્તકોમાં થતું પુનર્દર્શન
નવું આકર્ષણ નહિ લાગે. એમને આ પ્રવાસકથા
'પૂર્વ આફ્રિકામાં'ની પૃષ્ઠે સહેજ મોળી લાગે તો
નવઈ નહિ. બાકી પોતે જોયેલા જુદા જુદા સમુદાયોના
દર્શન—સ્મરણનું પૃ. ૭૧—૭૨ પરનું કાકાસાહેબનું
સુભાગ આલેખન, 'એમની સંવેદનશીલતા, વિનોદ-
રસિકતા અને ચિન્તનશીલતાની પુસ્તકમાં અનેક
રમણે વેરાયેલી સુવાસ, કેગાન ધોધને હાથીની સૂંઠની
એમણે આપેલી ઉપમા, જાપાનના એક રેલ્વેસ્ટેશન
'યુરોશી'ની 'યુરો રહે' એવી એમણે આપેલી
વ્યુત્પત્તિ, 'દાક્ષિણ્ય' 'આરચુ' જેવા શબ્દો પર
એમણે કરેલી સ્તોત્રીયતા અને 'દયા નદિ—માલુસ
આઈએ છીએ' જેવા એમના વાક્યપ્રયોગ એમની
લખાવટની આગલી ચમક અહીં પણ હાજર છે એ
દેખાડે તો છે જ. એનું દર્શન કરતી આ પ્રવાસકથા
એના લેખકની જેમ એના વાચકોનીય રમ્પતિની ગંઠિ
'નમ્ર મો હો રંગે દયો' એ ચીની—જાપાની બોલોનો
પ્રાચીનમાત્ર થોડા વખત પૂરતો બંધાવી જશે.

વિક્રમચરિત્ર રાસ :

[સંપાદક, રત. જ. ક. હોદ્દાર; પ્રકાશક. મદારાજ
સપાટરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. ર. ૨/—]

જૈન સાધુ ઉદયભાનુએ સંવત ૧૫૬૫માં જૈન વાર્તા-
ઓની પ્રણાલીમાં સુખ્યતે દુહા, ચઉપઈ, ગાથા અને
વરતુમાં રચેલી આ રસપ્રદ લોકવાર્તાની વાચના કોઈ
હસ્તપ્રતને આધારે સદ્ગત ગ્રો. બલવંતરામ હોદ્દારે
તૈયાર કરેલી, તે ગ્રો રચયિત પટેલ (અનામી)એ
લખેલા ઉપોદ્ધાત અને પાછળ શબ્દાર્થકોશ સાથે
વડોદરાના મદારાજ સપાટરાવ વિશ્વવિદ્યાલયે 'પ્રાચીન
ગુજરાત અધ્યાત્મ'ના છઠા પુણ્ય તરીકે આ પુસ્તકરૂપે
પ્રગટ કરેલ છે. વાર્તા પ્રારંભમાં વીર વિક્રમના ચંપા-
નગરીના ચંપકસેન રાજાની કુંવરી લીલાવતીને પરચુ-
વાના પરાક્રમની કથા કહે છે, પણ વાર્તાના વાચકોને
વધુ રસ પડશે વિક્રમ—લીલાવતીના પુત્ર વિક્રમચરિત્ર
ઉજ્જવિની આવી સફળ મૂર્તલીલા પેલી પિતા વિક્રમ
પાસે અધુરું સિંહાસન મેળવી માનારિનાને પુનઃ
સમાગમ કરાવ્યો એની કથામાં. આગળની જનસંકથામાં
પડે એવા રસ મધ્યકાળના વાચકોને આ વિક્રમચરિ-
ત્રની ચતુરાઈ અને ઠગવિદ્યાનાં પરાક્રમોએ પૂરે પાડ્યો
હશે. કર્તાને વાર્તામાં રસ છે એટલે કવિતામાં નથી
એટલે વર્ણનને વિશે કયાંક કયાંક સહેજસાજ
થોભી ને પોતાનું મધ્યમ કોટિનું કવિત્વ અગ્રાણી
તે માર માર કરતી ગતિએ વાર્તાના એક પછી એક
બનતા પ્રસંગોની જ વાત કરે છે.

કૃતિ મધ્યકાલીન લોકકથાના એક સારા નમૂના તરીકે
ઉપયોગી છે તેટલી તેમાં સચવાયેલ વિક્રમના સોળમા
શતકની મધ્યકાલીન ગુજરાતીના શાપારવરણના
પરિચય માટે પણ અવગણ્યોએ ઉપયોગી લાગશે.
પાછળ જોડેલ છ પાનાંનું સુદ્ધિપત્ર, જે કેટલાંક વરસ
પર ગ્રો. હોદ્દારે સાધના પ્રેક્ષમાં છપાવેલ ફરમાનો જ
અહીં ઉપયોગ થયો હોય તો ગ્રો. હોદ્દારે, અને નવે-
સરથી જ એના પરથી આ છપાઈ દોષ તો પૂર
જોનારે, દેખાડેલી (એમની જૂની ગુજરાતીની સમગ્ર
જાણકારીનીય ચંકા ઉપજાવે એવી) બેદાગજની ચાહી
ખાગ છે.

વિક્રમાર્ચશી :

[અનુ. બ. ક. હાકોર; પ્રકાશક, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. રૂ. ૧/૭૫.]

‘ શાકુન્તલ ’ નો અનુવાદ ૧૯૦૬માં અને માલવિકા-ગ્નિમિત્ર નો ૧૯૩૩માં પ્રગટ કર્યો પછી આપણા સમર્થ પીઠ સાક્ષર સ્વ. બલવંતરાય હાકોરે તૈયાર કરેલો ‘ વિક્રમાર્ચશીયમ ’ નો આ અનુવાદ તેમના અવસાન પછી પ્રગટ થતાં કાલિદાસની અમર નાટકત્રિપુટીને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો સ્વ. હાકોરનો સમ્રથાસ પૂર્ણ સિદ્ધિને પામે છે, મૂલ નાટકની જૂનામાં જૂનોથી માંડી આજસુધીની લગભગ બધી આવૃત્તિઓ જોઈ જઈ તેમજ એમની સાક્ષરતાને છાજતી ચોવટથી આ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કર્યો છે. અનુવાદ હાકોરની લાક્ષણિક ગદ્યછટા અમકાવતો રહી મૂલ્ય પ્રતિબિંબ મોટા પ્રમાણમાં પાડવામાં સફળ થયો છે. એમના શ્લોકાનુવાદ કાલિદાસની વૈદ્યો રીતિની વાણી સુષમા બધી વખત ગુજરાતીમાં ઉતારી શક્યા નથી તે, સ્વ. કેશવલાલ હ. કુવકુત આ જ નાટકના ‘ પરાક્રમની પ્રસાદી ’ એ અનુવાદની માફક, એ બનાવે છે કે અનુવાદનું વ્યક્તિત્વ અને તેથી અંકિત એની શેષી કેવી રીતે અનુવાદની મર્યાદા બની જતાં હોય છે. પુસ્તકમાં એકલો અનુવાદ છાપ્યો છે તેને બદલે મૂલ કૃતિ પણ સાથેસાથ છાપી હોત તો નાટકનો અભ્યાસ કરનાર વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓને સાચી સુગમતા થાત. ન મળેલા પ્રકરણ ૧ સિવાય પ્રકરણ ૨ અને ૩ ની ‘ મનનિકા ’ નામની અનુવાદને અ તે જોડેલી દીક્ષા સ્વ. હાકોરની સૂક્ષ્મદર્શિતા તેમ જ વિદ્વાતાનું ફળ હોઈ નાટકની કળા તથા એના હાઈને સમજવામાં અવશ્ય મદદગાર નીવડે તેમ છે.

ત્રિયદશી અશોક :

[લે. ‘ ધૂમકેતુ ’; પ્રકાશક ગૂચરે અંધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, ૧. રૂ. ૪/૫૦]

અયથાર્થ રીતે ગુપ્ત મુગ નવલકથાવલિ નામ પામેલી ‘ ધૂમકેતુ ’ ની ઐતિહાસિક નવલકથામાહાતો આ સાતમો મથુકો છે. ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર બિંદુસારનો આભાષી

મુલ્દાંગીથી થયેલ ખીળે પુત્ર અશોક મરતા પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ યુવરાજ સુખનને બદલે પોતે કોટિલ્લા વારસા જેવા મંત્રીશ્વર રાધાગુપ્તની સલાયથી કેવો રીતે રાજ્યાદી મેળવે છે અને કલિંગવિજય કેવો રીતે કરે છે તેની કથા એમાં ‘ ધૂમકેતુ ’ એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓની ઢબે રૂઢ યર્થ મેલેલી શૈલી અને યુક્તિઓ (Devices) વડે વિસ્તારથી રજૂ કરે છે. કથામાં ખટખટ, ભડકસી, પ્રપંચબુદ્ધ, કાવ્ય-સિદ્ધિ અથે અધર્મ સાધતેનો આત્મક, મીઝુના પૂતળા, ચંદનધો દુલાદિ લાવી કર્તાઓ જેમને ગમતું હોય એવા વાચકને વાર્તાસ પૂરા પાડે છે. કથામાં કેતાની ધણીખરી ઘટિત બનાવોની કાવ્યસાધક બુદ્ધ-રચના ગોઠવવામાં જ વપરાય છે, જેમાં કલ્પનાનો સ્વર પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો છે. કેટલીક વિમતો ને નામે (સામાન્ય તેમ વિશેષ) માટે કતાએ ઐતિહાસિક વાદ્યમ અપ પૂરતું સાડું વાંચ્યું જણાય છે. ‘ સ્કંધાવાર ’, ‘ વસ્ત્રકૃતિ ’, ‘ અતિવશિક ’ વગેરે જેવા શબ્દો જૂનું ઐતિહાસિક વાર્તાવસ્થુ બોળું કરવા કર્તા વાપરે છે, પણ એવા સામાન્ય નામે માટે તેના અત્યારના સાદા ચાલુ પદો વાપર્યાં હોય તો શું ખોટું? નવલકથામાં પાછળથી અશોકને માથે કાળી દીક્ષા લાવનાર તિથ્યરક્ષિતા, અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર, સાધુ ઉપગુપ્ત, એ પાત્રોનેય કર્તા લાવ્યા છે. પણ આકર્ષક પાત્ર તો કંઈક બન્યું ગણ્યો કતિમરાજનું; જે મુદ્દશ્મિ પર અને પછી બંદીખાનામાં જૈનધર્મ-વીર બાહુબલી જેવું વર્તન કરી અશોકને એના આત્માને જાગ્રી કર્ષે મુદ્દશ્મ અને અલિસાગ્રેખી બનાવે છે. અશોકના હૃદયપરિવર્તનની ઘટના નિરૂપનાં પ્રકરણો ૩૪-૩૫-૩૬ જ કથાનો આકર્ષક ભાગ છે.

એક માળાનાં ત્રણ પૃષ્ઠી ૧-૨ :

[લે. મુનીલાલ વ શાહ; પ્રકાશક, ગાંધીન સાહિત્ય મંદિર, દવાડિયો ચકલો, સરત; બેડ ભાગના ૨. ૮/-]

પીઠ લેખક શ્રી. મુનીલાલ વ. શાહની આ બે ભાગમાં પથરાયેલી સામાજિક નવલકથાનું પ્રયોજન એમની આગલી કથા ‘ સંવિકાળ ’ ના પ્રયોજન જેવું જ છે.

અસારના સંક્રાંતિકાળમાં દેખાતો જૂની-નવી પેઢીનો મનોબેદ, આચારબેદ અને તત્ત્વજન્ય કલેશ કે સંઘર્ષ એ કથાની માફક આ કથામાં પણ વસ્તુવિષય બન્યો છે. આથી વર્તમાન સમયનું મધ્યમ વર્ગનાં માનવી-ઓનું વાસ્તવચિત્ર કથામાં ઠીક આકાર પામ્યું છે. આજની જુવાનડાં ભણતી હોય છે ત્યારે શું શું ધારતા હોય છે અને જીવન એમને શુંનું શું દેખાડે છે, એ કથામાં સાડું બતાવાયું છે. કૉલેજિયન યુવક-યુવતીઓનાં માનસ, વાતચીત, પ્રશ્નો, મુંઝવણો, ઇલા-દિનું વાસ્તવદર્શી આલેખન કરવા માટે સિત્તેર સુધી પહોંચેલા કતાંને પોતાના નિરીક્ષણનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત પરકાયાપ્રવેશ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કરવો પડ્યો હશે. કથામાં 'નવી પેઢીનું' બેજવાબદારપણું, ખર્ચોળવૈશ, ધૂર્તતા, ધનલોભ, રબલનશીલતા; વગેરે વિનોદ ને ધનવંત જેવાં જુવાન પાત્રો દ્વારા કતાંએ નિર્દેશ્યાં છે. જૂની પેઢીનાં કેટલાંક સુલક્ષણો એ પેઢીના પ્રતિનિધિ શ્રી. સુતીભાઈ ઝાળખાં કરીને આલેખે છે તે માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી રવાભારિક લેખાય. જોકે આટલું, કહેવું પડશે કે નવી પેઢીનેય ન્યાયદૃષ્ટિથી તેઓ સમજી શકે છે. બાલુભાઈ શેઠ, મંજુલાલ (જુઓ એનું) મરતા પહેલાંનું વિલ), સાદાઈના પ્રેમી અને પુત્રોના સુખાળવાવેગથી ચિંતાકુલ ચીમનલાલ ઝવેરી, સુંદરદાસ શેઠ, આ સૌ આપેડ પાત્રો દ્વારા જૂની પેઢીની કંઈક જીવનદૃષ્ટિ કતાંએ કથામાં રજૂ કરી છે.

કથાનું નામ સાથે દરાવે છે સુદર્શન, વિનોદ અને ધીમંત એ કૉલેજ ને દોરડેલના ત્રણ સાર્થીઓનું એમાં આલેખાયેલું ઇતિહાસ. ભાવનાની વાતો કરતો સુદર્શન પ્રમોદાને નહિ પણ ખીલને પરણી પરિ-રિચિતિનો દાસ બની શિક્ષક બન્યો; વિનોદ પૈસાદારની પુત્રીને પરણી ઉગાઉ બની સસરા સુંદરદાસનો યુદ્ધિતથી સુધરી ગયો; અને ધીમંત પ્રથમ ભાવનાશાળી પત્ર-કાર બની થોડો જીવનસંઘર્ષ અનુભવી અંતે વિનોદના સસરાની મિલમાં મેનેજર બન્યો : આ રીતે એક માળાનાં એ ત્રણ પંખીનાં જીવણ કતાંએ નિર્દેશ્યાં છે.

સુંદરદાસ શેઠ ખર્ચોળ અને દારૂની લતે ચડી ગયેલા જમાઈ વિનોદને જે રીતે ઠેકાણે આણી સાદાઈના નવા અવતારમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે તે રીતનું અનુસરણ જોખમી છે, પણ આ વાર્તામાં તેણે કતાંને સાડું કામ આપ્યું છે. તેમ છતાં, વિનોદનું પરિવર્તન થોડું નાટકી લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ધીમંતને પત્રકાર બનાવવામાં કતાંએ પોતાના પત્રકારત્વના અનુભવને કથામાં કાર્મે લગાડ્યો છે. ત્રણે જુવાનના પ્રયત્ન, લગ્ન અને દાંપત્યનેય કથામાં મહત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. કન્યાઓનાં લગ્નની માયાપોની વર્તમાન મુંઝવણ એક મોટો પ્રવર્તમાન સામાજિક પ્રશ્ન બની ગેઠો છે તેનેય કતાંએ આ મિમે સ્પર્શી લીધું છે. સુદર્શન-પ્રમોદાની જોડીમાં વિલાયત ભણી દાકતર થઈ આવેલી પ્રમોદાને સુદર્શનને પરણી ગયેલો જોઈ અપરિણીત રહેવાનો નિર્ણય કરતી આલેખીને વાસ્તવ અને ભાવના બંનેની દૃષ્ટિએ પ્રયુગનું નિરૂપણ કતાંએ કર્યું છે. વિનોદ અને સંતુષ્ઠાના લગ્નજીવનમાં વિનોદને કારણે પેસતી કલુષિતતા તેના પરિવર્તનથી દૂર થાય છે. ગમી જાય એવું દાંપત્ય ધીમંત અને મધુ-રિમાનું છે, પણ એનું જરાક અમથું નિરૂપણ કરી કતાં એમના સંસારના અન્ય સંજોગોની અને અન્ય પાત્રોની કથામાં ઊતરી પડે છે.

ધનવંત, સુમંત અને ધીમંત, એ ચીમનલાલ ઝવેરીના ત્રણ પુત્રો પણ એક જ ધરના, એટલે એક જ માળાનાં ત્રણ પંખી, એમાંથી પહેલા બેઉ નવા જમાનાના ધનલોભમાં ધસડાયા અને પછી વચલાએ આપધાત કર્યો અને મોટો બહુ મોટો ઠેકાણે બાંધ્યો। પિતા જીવતા હતા ત્યારે તેમને અસંખ્ય કરનાર આ બે ભાઈઓનો નાનો ભાઈ ધીમંત જ પિતાને સંતોષ આપે છે. એ ત્રણ ભાઈની કથા પણ આ નવલના નાનાભિજ્ઞાનની પાછળ હોય.

અ ઉદ્દેશપ્રધાન વાસ્તવત્વથી સામાજિક કથા ખીલ રીતે સુવાચ્ય છે, પણ વાર્તારસે મોળી છે. બીજા ભાગના પૃષ્ઠ ૮૬ ની ૧૦ થી લોટીમાં 'ધીમંત' ને રમાને

‘વિનોદ’ છપાયાનો અનવધાન-રોષ નવો આવૃત્તિ
વેળા સુધારવો જોઈશે.

જીવનનું વલોણ :

[લે. ધીરજીવન પારખ; પ્રકાશક, ગાંધીવ સાહિત્ય
મંદિર, દવાગિયા ચક્રવે, સુરત. રૂ. ૩/-]

આ સંગ્રહની બંદર ચોદ વાર્તાઓ છે તે બધી
સુવાચ્ય અને વાચકોને પકડી રાખે તેવી છે. જીવનમાં
ઠીક અનુભવકમુદ્ધ ઐક્ય વધતી સત્તાની આ ઉદ્દેશ
ચાર પાંચ વારસતું જ સમજીને છે એ જોતાં ‘સારું
કહેવાય !’ એમ જ કહેવું પડે. સંગ્રહમાં અત્યુપ-
વાર્તાઓ ગુણ્ય તેમ સંખ્યા હિસાબની દૃષ્ટિએ ખ્યાન
જેમ્ તેવી છે. વિધિયક્ષાત્ જીવનમાં છૂટાં પડેલાં પશુ
શેઠાણી ને નોકરના સંબંધો બેમાં થયેલાં હુમ્મી અને
દાનાના બાળપણમાં શરૂ થયેલ અને જીવનના અન્ત
સુધી આસનાર વિશુદ્ધ અને જાંડા પ્રેમની વાર્તા ‘જીવ-
નનું વલોણ’ તથા જુદા સાસુની સેવાની ફરજ બજા-
વવા દેવામાં જોગેલા અનિનાશ પ્રત્યેના પ્રેમને દાખી
દેતી પતિહીન દુઃખિયારી મંજરીના કડુણ-હિસા
આત્મવિલોપનની વાર્તા ‘ગોમરાનાં ફૂલ’ કડુણાન્ત
કાલે રહી, પશુ વિશુદ્ધ પ્રેમનું તે સુંદર ચોરસ કરે
છે. ‘અખતા’, ‘અધિકાર’, ‘મારી રાહ જોજો’ અને
‘હેલો સદેશ’ પશુ એવી જ કડુણાન્ત પ્રણયવાર્તાઓ
છે. શુદ્ધ પ્રણયને એની કદર કરનાર એક માનવી
તો માગે કરી આપે છે પશુ સમાજની રૂઢ અણધિકાર
તો એની આડે આવી જ ને એમ ત્રણ જીવ દુઃખી
થયા, એ ‘અધિકાર’ કુશળતાથી નિરૂપી બધ છે.
પ્રણયવાર્તાઓમાં એક ‘ચૂકવાણી’ જ સુખાન્ત છે.
એનો વરતુવિધ થો છે એક સામાજિક કિસ્સો, પશુ
એને એમાંથી જાંચકી લેખિકાએ લાવનાથી રંગી
દીધી છે. લેખિકાની માનવતાનું જેમ એમાં તેમ
‘માનસશાસ્ત્રી’ એ વાર્તામાંના સુખનના પાત્રલેખનમાં
એમના ભાવનાતાદની પેટો સારું દર્શન થાય છે.
‘માનસશાસ્ત્રી’માં વિજયનાં મોટાં કાઠાનું પાત્ર-

લેખન, ‘રસનેવિષ્ય’માં ગૈરાના નિંદારસમાંથી વાતને
મળતો બેઠાવ, સંયુક્ત કુદંબની કાઈ કાઈ ઓગિતો
ભૂંડપ અને સામેથી મળતી સારપતું ‘અનુપની
મા’માં બાલેખન તથા ‘આપને પ્રતાપે’નું વસ્તુ
લેખિકાનું સમજાવવાનું બતાવી રહે છે. ‘સેવાની
ધૂન’ જેવી સીધી રીતે કહેવાતી વાતનો આરંભ ને
અન્ત બતાવે છે કે લેખિકા પાસે રજૂઆતની કદ
છે. લાલચનાળી, પરિસ્થિતિમાં માનવીની જિતિઓના
થતા આપાતનું ‘પિતાનો વારસો’ એ વાર્તામાં જે
સ્વાભાવિક નિરૂપણ લેખિકાએ કર્યું છે તે તથા એ
વાર્તાનું વસ્તુ લેખિકાને જીવનમાંથી વાતોવરતું બોલી
કાઢવાની ને તેની વાતો બનાવવાની કુશળતા જેવી
હાથે બેસતી બધ છે તે બતાવે છે. ‘અનુપની મા’
અને ‘અધિકાર’માં બંમણી પાત્રો ને વાતાવરણ
લાવતાં લેખિકા ‘સાજણની સપત’ સોરઠી લોક-
જીવનને કુશળતાથી સજીવ કરી શકે છે. એ વાર્તામાં
તથા ‘રસનેવિષ્ય’માં એમણે સોરાષ્ટ્રનો તળપરી
બોલીનો સાચો અને સારો ઉપયોગ કર્યો છે. એ
સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈશે કે ‘પાંદડીયું’,
‘મનખો’, ‘ગોતું’ ઇ. શબ્દો પાત્રો બોલે તેનો
વાંધો નહિ, પશુ લેખિકાએ પેતાની તરફથી આવના
વહુન કે આલેખનમાં એ ન વધરાય, એટલે
નિવેક લેખિકા જહેને શીખવે જરૂરી છે. ‘આપને
પ્રતાપે’, ‘ચૂકવાણી’, ‘માનસશાસ્ત્રી’ ને ‘મારી
રાહ જોજો’ જેવી વાર્તાઓમાં બનાવ છેવટની અસરને
ખાલેખમાં રાખી ‘ગોડવેશ’ જણાય એવીય થોડીક
છાપ પડે છે તે જોતાં બનાવો અને પાત્રોનાં જિ-
વતંતના નિરૂપણમાં સ્વાભાવિકતાની પશુ સરિરોપ
ઉપાસંવા એમને માટે આવશ્યક છે. જે થતો એમણે
આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં બતાવી છે તે એવી ખાતરી
વાચકોમાં જન્મવાશે જ કે વાર્તાની નિષ્ફાળી ઉપાસના
ચાલુ રાખશે તો આ જહેન આવી કાઈ કાઈ કથારો
તો સહેજમાં દૂર કરી મુશ્કેલીને બદલે પાત્રોની
વાતોમાં આપશે.

★

‘ભારતી’ના ચિન્તનાત્મક ગ્રંથો

સાહિત્ય નિકષ	(અનંતરાય રાવળ)	૪.૨૫
આપણી લોક સંસ્કૃતિ	(જયમલ પરમાર)	૬.૦૦
આપણું લોકનૃત્ય	”	૧.૦૦
લગ્નમંગલ	(ભૂપત વડોદરિયા)	૩.૦૦
લગ્ન સૌરભ	”	૩.૦૦
છવનદીપ	(ધર્મર પેટલીકર)	૩.૦૦
મહાગુજરાતનાં નીર-ક્ષીર	”	૦.૭૫
ધૂપસળી	(ધર્મર પેટલીકર)	૩.૫૦
ગીતાહુદય	(સાને ગુરુજી)	૧.૫૦
પારવાર નિયોજન	(નિરામય)	૨.૫૦
દાંપત્યના પ્રશ્નો	”	૨.૦૦
એકાંતનું પાપ	”	૨.૫૦
આપણું બાંધવરાજી ચીન	”	૩.૦૦
જય ઇન્ડોનેશિયા	”	૧.૫૦
જે હકત આવે તે	”	૧.૦૦
આપણા સાગરસૈનિક (મહેન્દ્ર મેઘાણી)	”	૩.૦૦
શાહનવાહની સંગાથે	”	૨.૦૦
વક્ત્રા કેમ થવાય ?	”	૨.૫૦
કીર્તિદાને કમલના પત્રો	”	૩.૦૦
પાંગતા પ્રયોગો	”	૩.૫૦
તર્મક	(સ્વ. રા. વિ. યાદક)	૨.૫૦
સાહિત્ય ને પ્રગતિ	”	૩.૦૦
વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો	”	૨.૫૦
ગગનને ગોખે જયમલ પરમાર - નિ. વર્મા	”	૩.૫૦
આકાશપોથી	”	૨.૦૦
અમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો	”	૨.૦૦
તંદુરસ્ત રહો ભૂ. મો. દવે : રાં. મો. દવે	”	૩.૭૫
હરીલાલ દહોમાં કુદરતી ઉપચાર	”	૨.૦૦
દવાનો છેલ્લો ઘૂંટણો	”	૨.૫૦
ક્ષય અને દમમાં નૈ. ઉપચાર	”	૩.૦૦
રોગ અને આસન	”	૩.૨૫

‘ભારતી’નાં

બે ઉપયોગી ગુજરાતી માસિકો
સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું
ધરણનું માસિક

સાપ્ત
વપરવા

: તંત્રી : સંપાદક :

ધર્મરલાલ મો. દવે જયન્ત પરમાર
દર મહિને ત્રિંગી ગુપ્તચિત્ર અને વરસનું
૧૦૦૦ પાનાનું નક્કર વાંચન.
ગુજરાતી માસિકોમાં અપ્રદ ધરાવતી
અભ્યાસ માસિક નોંધ.

વિચિત્ર દર્શન નીડર સંપાદન
દમલાઅંધ ગુજરાતી માસિકોમાં આગળ
તરી આવતાં આંતર્રાષ્ટ્ર સ્પર્ધા.
છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાસાત
રૂપિયા : વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)

નિસર્ગોપચારનું એકમાત્ર
ગુજરાતી માસિક

તંદુરસ્તો

: તંત્રીઓ :

ડૉ. ભૂપતરાય દવે : ડૉ. શંકરલાલ દવે
જડ ધાલી મેઢેલા રોગોનો દવા વગર
સાચો ઉપાય બતાવે છે.

અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો દરેક અંકે રંગ
કરવામાં આવે છે.

મુંબઈની ગ્રન્થાલ નિસર્ગોપચારથી રોગો
મટાડતી સંસ્થા ‘આરોગ્યધામ’ના નિખળાત
સંચાલકો એનું સંપાદન કરે છે.

છતાં વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત સાડાપાંચ
રૂપિયા : વિદેશમાં આઠ રૂપિયા (શિ. ૫૨)

આહુક થવા અને બીજી વિગતો
માટે લખો:-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ. - ૧૪, આંધીરા - ફાનોલીક બિઝ - અમદાવાદ, ૧

ઉપનિષદ સુધાસ્રો

ધ્રુમકેતુ

સળંગ અંક

૩૪૭

૧૧ ૨૯

અંક : ૧૧

ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૨

સ્વાર્નગ્ધ્ર પ્રાપ્તિ બાદ દર વર્ષની માસિક ૧૬૫૮માં પણ ભારતે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધી હતી. મેરુટિનિ અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ભારતે સાવેલી પ્રગતિ ઉપરનાં ચિત્રો પરથી જોઈ શકાયો.

(ચિત્ર ૧) કાસિદાસ જયંતિ ઉત્સવ પ્રસંગે 'મેલદૂત' માંના પ્રસંગો પરથી તૈયાર કરવામાં આવેલાં ચિત્રોના પ્રદર્શનની રાષ્ટ્રપતિએ શુભાકાંત લીધી હતી. પહેલા ચિત્રમાં રાષ્ટ્રપતિ પ્રદર્શનમાંનાં ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે.

(ચિત્ર ૨) દેશમાં વિદ્યતા અને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે વૈજ્ઞાનિક ગણવેશમાં અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ મન્ત્રવ્યાસયે તૈયાર કરવામાં આવેલા એક વિશાળ અન્ય 'ઈન્ડિયન નેશનલ લિબ્રેરિયારી'ની પહેલી પ્રતની પ્રધાન મંત્રીને સપ્ટેમ્બરમાં ભેટ આપવામાં આવી હતી. વૈજ્ઞાનિક ગણવેશ અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિઓને લખના મંત્રી તરફથી ભેટ અર્પણ વિધિ પ્રસંગે ભેટનો સ્વીકાર કરતાં પ્રધાનમંત્રી થી નેહરુ આ ચિત્રમાં નજર પડે છે.

(ચિત્ર ૩.) નવી દિલ્હીમાં અમીર ખુશ્-ની કબર આગળ બંધી કરતા મુસ્લિમોનું છે, અહીં દર વરસે મે મહિનામાં આ મહાન મુસ્લિમ સંતની યાદમાં ઉરસ ભરવામાં આવે છે.

(ચિત્ર ૪.) નવી દિલ્હીમાં આવેલા ભારતમાં વસના વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ માટેના છાત્ર લયના ઉદ્ઘાટનનું છે. ભારતની વિવિધ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરી રહેલા એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોના યુવાન વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનાઓ સાથે વૈજ્ઞાનિક મેળેપણા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને લગતા મંત્રા શ્રી. હુમાયુ કમીર વાત કરી રહેલા આ ચિત્રમાં જણાય છે.

(ચિત્ર ૫.) નવેમ્બર મહિનામાં નવી દિલ્હી ખાતે ચેન્નચેલા આન્તર-વિદ્યાપીઠ યુવક મહોત્સવમાં સમૂહ-રૂપે કરતા મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ નજરે પડે છે.

ભારતનું ૧૯૫૮ નું વર્ષ

૨૬ મી જાન્યુઆરીએ ભારતનો નવમો અધ્યાત્મિક દિન ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૫૮ નું વર્ષ ભારત માટે વિકાસ પ્રવૃત્તિમય વર્ષ બની રહ્યું હતું.

આ વર્ષે રવિપાકની વાતણાનો પ્રસંગ, ખેતીવાડાનું ઉત્પાદન વધારવા માટેના ખેડૂતોના દંઢ નિર્ધારનો મુલ્યક પ્રસંગ બની રહ્યો.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ પણ વધવા લાગી. પોલાદ ઉદ્યોગે પોતાની ૫૦ મી વર્ષગાંઠ જીતી. લીલાઈ ફરેશ્વા અને કર્ગીપુરના કારખાનામાં ભારિ ઔદ્યોગિક આઘાતના પાયાનું ચણનર થયું. ભાકા નાગલ, હીરાકુંડ, નાગાગુન સાગર, વગેરે વિનિષ્કલક્ષી વિશાળ યોજનાઓ પણ આગળ વધી.

૧૯૫૮ નું વર્ષ શુભ સમાચારનું વર્ષ પણ હતું. જ્યાસાપુષ્પી વિસ્તારમાંથી કુદરતી ગેસ અને ખંભાતમાંથી તેલ મળી આવ્યું.

જુલાઈમાં કિન્દુસ્તાન શિપવાડે નૌકાદળ માટે પોતે આંધેલું પહેલવહેલું જહાજ તરતું મૂક્યું. ભારતીય વિમાનીદળે પોતાની રજત જયન્તી જીતી.

યુનેસ્કોએ એશિયા અને આફ્રિકા વિસ્તારને લગતી પોતાની બે મુખ્ય પરિપેક્ષો નવી દિલ્હી ખાતે ભરી.

એકાદોષરમાં હુનિયાભરના અર્થનિષ્ણુઓ અને બેન્કરોએ નવી દિલ્હીમાં વર્લ્ડ બેન્ક, ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ અને ઈન્ટરનેશનલ ફિનાન્સ કોર્પોરેશનની પરિપેક્ષોમાં હાજરી આપી.

વર્ગી એ જ વર્ષમાં અધ્યાપનિસ્તાનના રાજા, વિચેતનામ અને ઈન્ડોનેશિયાના પ્રમુખો; તેમજ સુનાઈટ કિંગ્સ, રમાનિયા, નોર્વે, કેનેડા, ન્યૂઝીલેન્ડ, તુકો અને ધાનના પ્રધાન મંત્રીઓ ભારતની મુલાકાતે આવ્યા.

તે જ પ્રમાણે અડીથી પણ અગ્રગણ્ય પુરુષો વિદેશોની મુલાકાતે ગયા. રાષ્ટ્રપતિએ જાપાન વગેરે દેશોની મુલાકાત લાંબી પ્રધાન મંત્રીએ જાપાનની, અને ઉપરાષ્ટ્રપતિએ યુ. એસ. એ. ની મુલાકાત લાંબી. ભાનના નિત મંત્રીએ પણ સપ્ટેમ્બર માં યુ. એસ. એ. ની મુલાકાત લીધી હતી.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં નવાં પુસ્તકો

સાહિત્યનિકેત : લેખક : શ્રી. શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ

ગુજરાતના જાણીતા વિવેચકોના સાહિત્યના અભ્યાસો આપેલા તદ્દન નવા જ વિવેચન-સંગ્રહ
મૂલ્ય : રૂ. ૪/૨૫ [રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

દિલ્લિદરિયાવનાં ખેતી : લેખિકા : શ્રી મિનોદિની નીલકંઠ

જાણીતા સ્ત્રી-લેખિકાની તદ્દન નવી જ વાર્તાઓનો વૈવિધ્યવતો સંગ્રહ

મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ [રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

ઉપનિષદ કથાઓ : લેખક : શ્રી 'ધૂમ્રેતુ'

બહુ ખ્યાત ધર્મશાસ્ત્રી પુસ્તકની સુધારા-વધારા સાથેની સંવર્ધિત નવી આણતિ

મૂલ્ય : રૂ. ૩/- [રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫]

પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

જાણીતા વાર્તાકારની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનો વિદ્વાને વિવેચક શ્રી અ. મ. રાવળના પ્રવેશક સાથેનો સંગ્રહ
[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

મહિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : લેખક : શ્રી યુનીલાલ મણિયા

શ્રી નગીનદાસ પારેખની પ્રસ્તાવના સાથેની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/- રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

નૂતન ભારતનાં તીરથ : લેખક : શ્રી પીતામ્બર પટેલ

ભારતનાં નવાં યાત્રાધાઓની સમજાવટની માદિતી આપતાં પાંચ પુસ્તકોનાં સેટની નવી આણતિ
[મેટનું મૂલ્ય રૂ. ૩/- રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫]

અનિર્મિત આલિંગન : લેખક : શ્રી કાલાશર્ધ પટેલ.

આલિંગનવાદી બેરિસ્ટર-લેખકની પ્રગટ થયેલી નવી સમગ્ર નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૧/-]

સિદ્ધાર્થ : લેખક : શ્રી હરમાન હેસ.

શ્રી નીરુ દેસાઈ અનુવાદિત જાણીતા તદ્દન નવી જ પ્રગટ થયેલી નવલકથા.

[મૂલ્ય : રૂ. ૨/૫૦ રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫-]

રોગ અને આસન : લે. ડૉ. જુહાપરાય મો દવે : ડૉ. સંકરલાલ મો. દવે.

પ્રજ્ઞા વખતથી અગ્રાપ્ય થયેલા પુસ્તકની પ્રગટ થયેલી નવી આણતિ.

[મૂલ્ય : રૂ. ૪/૨૫ રજિ. પો. રૂ. ૦/૭૫]

—: બીજાં દરેક ગુજરાતી પુસ્તકો અને વિગતવાર સુચિપત્ર માટે લખો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ ૬૪, ગાંધીગેડ ફર્નિચર બિઝનેસ અમદાવાદ, ૧

છાંચિ-નવરચના : ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬

યો ગા સ ન ચિ ત્ર પ ટ

યોગનાં આસનોના અભ્યાસથી નિરોગી, સશક્ત તથા રોગરહિત રહેવા માટે સારા આર્ટ ગ્લેઝ કાર્ડ ઉપર છપાયેલ, ચેર સહેલાઈથી કરી શકાય તેવાં અનેક અસનોનો “યોગાસન ચિત્રપટ” (આર્ટ) તુરત મંગાવો — કિં. રૂ. ૨-૫૦ નવા પૈસા. પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલવા. વી. પી. પો. કરતા નથી.

રા મ તી ર્થ આ હી તેલ

સ્પેશ્યલ નં. ૧ : (રજીસ્ટર્ડ) : આયુર્વેદિક દવા

* મગજના સ્નાનતંત્ર તથા શરીરના ક્રિયાતંત્ર બળવાન બનાવવામાં, માથાને દુઃખાવો મટાડવામાં, આંખની દષ્ટિ તેમ જ ચાંદુકિત વધારવામાં, ગાદ નિદ્રા લાવવામાં, ખરતી વાળ અટકાવવામાં, વાળ લાંબા, કાળા અને તેજસ્વી બનાવવામાં, શરીર પર માલોશ કરવાથી ચામડીને તાજગી આપવામાં તથા શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવામાં ફાયદાકારક અને ઉપયોગી છે.

બધી ઋતુમાં ધાને ઉપયોગી : બધે મળે છે.

કિંમત : મોટી બાટલી રૂ. ૪-૦૦ : નાની બાટલી રૂ. ૨-૦૦ : ટપાલથી મંગવનારે

મોટી બાટલી : રૂ. ૬-૫૦ : નાની બાટલી રૂ. ૪-૦૦ પોસ્ટેજ પેકેજ સાથે.

ટપાલથી મંગાવનારાં : પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલવા. વી. પી. પો. કરતા નથી.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, દાદર (સે.-રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪

તાર : PRANAYAM Bombay-Dadar.

ટેલીફોન : ૬૨૮૯૬
COTY DRY-II

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકાં જણ્યાં :	ઉમાશંકર જોષી	૩-૦૦	સાગરનાં પાણી	"	૦-૫૦
અખાના છપ્પા :	"	૩-૦૦	ચંદનની મૂર્તિ	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ તારાચંદ્ર અડાલજી	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આંખનું રતન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર જીવન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો ભેટો	"	૦-૫૦
મૂળરાજ સોલંકી	ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	બોધક વાતો	"	૦-૫૦
રા' ગજરાજ	ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૫૦
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૫૦
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત લાઈ	"	૦-૫૦
સાધકલચાર	હુઈઝી વાતોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨	જીવશમ જોષી	૨-૫૦
સંન્યાસી અને સુંદરી	ચાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર બંકા	"	૧-૨૫
ભવની કમાણી	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૭૫	ટીકો સાંઢ	"	૧-૨૫
ખાવાયેલી દુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	ચોખવટથી વાત કરજો ૧-૨-૩.		
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦			
શ્રીદેવીગીતા	ડા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સેટની કિં. રૂ. ૧૨-૫૦

૧. શકુંતલા ૨. કાદંબરી ૩. રઘુવંશ ૪. મુદ્રારાક્ષસ ૫. વાલ્મીકી ૬. નાગાવતી ૭. વિક્રમ-ઉર્વશી. ૮. એવદૂત ૯. માલવિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સંભવ. દરેકની કિં. રૂ. ૧-૨૫. ખંડ ૧ ભા. ૬-૨૫. ખંડ ૨ ભા. ૬-૨૫. બાળકો કિશોરો અને પ્રોડોને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાવેલાં

ખાલ વિકાસમાળા સેટની કિ. રૂ. ૭

સાચો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાચો મંત્ર " ૦-૫૦

શ્રમણ જુદા ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૭૫

શ્રમણ મહાવીર સત્યમ ૧-૨૫

બારોટજીની બાળ વાતો
મગનલાલ બ્રહ્મભટ્ટ ૧-૦૦

વીર કથાવલિ લે. ધીરજલાલ ગજમર

મહારાણા પ્રતાપ : " ૧-૨૫

શિવાજી : " ૧-૨૫

ચંદ્રશૂર : " ૧-૨૫

વીર વિક્રમ : " ૧-૨૫

સમ્રાટ અશોક : " ૧-૨૫

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : " ૧-૫૦

નોંધ (૧) ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ જ્ઞાતાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળી શકશે. (૨) કોઈ પણ જાતનાં પુસ્તકો ખરીદનાં પહેલાં એકવાર અસ્થ અમારી યુનાઈટેડ લેસ વિનતી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ પુસ્તકો અમારા પાસે સ્ટોકમાં હોય છે. (૩) સાળાઓ, કાવેજી, મામ્ય પચાવતો, પુસ્તકાલયો તેમજ વ્યાપારો ભાઈઓને વ્યાજબી કમીસનથી પુસ્તકો પૂરા પાડીએ છીએ. અમારે મોટું સચિપત મફત મળાવેલું. ૬૪/૧ ગાંધીરાડ, ફત્તેહગઢ પાસે, અમદાવાદ-૨.

તમે જ્યાં જાવ ત્યાં...
સર્વત્ર સુવાસ દેવાઈ

ઠંડી મીઠી મુશબોવાળું
'કેશા' તમારા માથામાં
નાંખો છો તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જશ્વર વાતા-
વચ્ચા મહેકી ઉઠશે.

વાળને ખરતા અટકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
કેશાતેલ

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર :

એમ. એમ. ખંભાતવાલા
ચાવપુર,..... અમદાવાદ-૧.
ટે.નં. ૫૧૮૦૨

એજન્ટો: -

સી. નર્સિયમ એન્ડ કું. પ્રોપ્રિયટરી, મુંબઈ-૨
શાહ ખાલીશી એન્ડ કું. રાધાપત્તનર સ્ટીલ, કલકત્તા.
મિલ્કી મેડીકલ સ્ટોર્સ, ચાંદી ચોક, દિલ્હી.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકાં જણ્યાં :	ઉમાશંકર જોષી	૩-૦૦	સાગરના પાણી	"	૦-૫૦
અખાના છપ્પા :	"	૩-૦૦	ચંદનની મૂર્તિ	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ તારાચંદ્ર અડાલજી	૬-૦૦		એકલે હાથે	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦		આંખનું રતન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	"	૬-૦૦	અમર જીવન	"	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	"	૬-૫૦	વાઘનો લોટો	"	૦-૫૦
મૂળરાજ સોલકી	ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	બોધક વાતો	"	૦-૫૦
રા' ગજરાજ	ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજબ વાતો	"	૦-૫૦
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યાનું તેજ	"	૦-૫૦
નાના	એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત ભાઈ	"	૦-૫૦
સાઈકલચોર	લુઈઝી વાર્તોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨ જીવરામ જોષી	૨-૫૦	
સંન્યાસી અને સુદરી	યાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર બકા	"	૧-૨૫
ભવની કમાણી	પુષ્કર ચંદરવાકર	૩-૭૫	ટીકા સાંઢ	"	૧-૨૫
ખેવાયેલી દુનિયા	રાહુલજી	૪-૦૦	જોખવટથી વાત કરજો ૧-૨-૩.		
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨-૦૦	દિનેશ કાકોર	૨-૫૦	
શ્રીદેવીગીતા	ડા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાર્કવઓની પ્રસાદી સેટની કિં. રૂ. ૧૨-૫૦

૧. શકુંતલા ૨. કાકબરી ૩. રઘુવંશ ૪. મુદ્રારાક્ષસ ૫. વાસવદત્તા ૬. નાગાનંદ ૭. વિક્રમ-ઉવંશી. ૮. મેઘદૂત ૯. માલવિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર સભવ. દરેકની કિં. રૂ. ૧-૨૫. ખંડ ૧લી ૬-૨૫ ખંડ ૨જો ૬-૨૫. બાળકો કિશોરો અને પ્રૌઢાને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાવેલી

બાલ વિકાસમાળા સેટની કિ. રૂ. ૭

સાચો વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાચો મંત્ર " ૦-૫૦

શ્રમણ પુલ્ક	ચંદ્રભાઈ બટ્ટ	૦-૭૫
શ્રમણ મહાવીર	સત્યમ	૧-૨૫
બારોટજીની બાળ વાતો		
" મગનલાલ કાલામટ્ટ		૧-૦૦

વીર કથાવલિ લે. ધીરજલાલ ગજગર

મહારાણા પ્રતાપ :	"	૧-૨૫
શિવાજી :	"	૧-૨૫
ચંદ્રસૂત :	"	૧-૨૫
વીર વિક્રમ :	"	૧-૨૫
સમ્રાટ અશોક :	"	૧-૨૫
પૃથ્વીરાજ ચોહાણ :	"	૧-૫૦

નોંધ (૧) ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ જાતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળી શકશે (૨) કોઈપણ જાતના પુસ્તકો ખરીદતા પહેલા એકવાર અસ્પષ્ટ અમારી મુલાકાત લેવા વિનંતી છે ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો અમારો પાસે રોકમા હોય છે (૩) સાળાઓ, કોલેજો, ગ્રામ્ય પંચાયતો, પુસ્તકાલયો તેમજ વ્યાપારી ભાઈઓને વ્યાજની કમીસનથી પુસ્તકો પૂરા પાડીએ છીએ અમારું મોટું સચિપત્ર મફત મગાવે

પ્રકાશક તથા વિકેતા **લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર** ૬૪/૧ ગંધીરોડ, ફર્ની-ગ્રીડ બાજુ પાસે, અમદાવાદ-૧.

તમે જ્યાં ભવ ત્યાં...
સર્વંત્ર સુખસા રહેશો

કંકી મીઠી બુદ્ધિવાળું
'કેશા' તમારા મથામાં
ભાંગેલું હશે તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જરૂર વાતા-
વજાળ મહેકી ઉઠશે.

વાળને ખરતા અટકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
કેશાતેલ

ઓલ ઇન્ડિયન પ્રોડક્ટ્સ :

એમ. એમ. ખંભાતવાળા

રાયપુર, ...

અમદાવાદ-૧.

ટે.નં. ૫૧૮૦૨

એજન્ટો: -

સી. નર્સિંગમ એન્ડ કો. પ્રીન્સિપલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
શાહ ખાલીશી એન્ડ કો. રાધાબજાર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
દિલ્હી મેડીકલ સ્ટોર્સ. ચાંદની ચોક, દિલ્હી.

અંકે ૧૧, ફેબ્રુ ૦ '૫૯
સળંગ અંકે : ૩૪૭
સમાજમાં મંગાર અને

'જામિ' : વર્ષ ૨૬
'નવરચના' : વર્ષ ૨૩
સાહિત્ય પ્રેરતું સામયિક

ક મ

સૂચના

લેખક	લેખ	પાનું
- જી	આજ અને કાલ	૭
'સુધારું'	રતન લગાવડી	૮
'સરોદ'	મરીબનો દીવો	૮
નાથાલાલ દત્તાત્રી	સ્વાતે બિન્દુ	૮
કેવજી રામ મોહા	સરો	૮
મણાલ	ધનુ સમીપે	૯
'શાનકેસ'	સમયના સીર-નીર	૧૦
હુમાયુ કબીર	વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ સિદ્ધાંત	૧૫
પત્રાલાલ પટેલ	સાસરવાસણી	૧૭
રાજુ પડિત	અમેરિકાના રંગદાન [૮]	૨૭
'હસીન'	લક્ષ્મી	૩૨
અનંતરામ જી. મહેતા	દો. લક્ષ્મી	૩૩
હંસર પેટલીકર	યુવાની નિશ્ચય	૩૭
ડૉ. શિવમસાદ ત્રિવેદી	જાન્યવર	૩૮
—	સામાજીક પ્રાપ્તિ-સ્તીકાર	૪૫
પ્રદુર્ગતરાય કંચનરાય દેસાઈ	વધન વધાવની કોષ્ટિકા	૪૫
શેખાડમ આણુવાલા	દુ. એક બાકીના રાત્રી છે	૫૦
	[૪] સાચકલની કથા	૫૦
	[૫] કૌશલની કથા	૫૧
	[૬] એક મનની રાત	૫૩
'સેવકામ'	યુવાનોની પંચાલ	૫૮
જહાન ગાકસવર્ધી	કુમારિકાનો પ્રેમ [૨]	૬૩
'સુમંગલા' એમ. એ.	શુદ્ધમંગલ	૬૬
	માર્ગની મશામલ	૭૦
	કરિયાવર I	૭૦
	લીલર-જહાર	૭૨
	પારખી પચાત	૭૩
'રાહન'	સચ્ચંદના રાહ	૭૪

- * લવાળમ વરસતું : સાડાસાત રૂપિયા. વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)
- * દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી મેઈપેથુ માસથી માલક થઈ શકાય છે.
- * વી થી થી લવાળમ વસુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાળમ પૂરું થવાની મોટાંક મળે ત્યારે મા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૂપા કરીને મનીઓર્ડરથી જ લવાળમ મોકલો આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મ ગાવતી વખતે ૭૫ નવા પેસાની ટિકિટો આપવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
- * દરેક જાનના પત્રવ્યવહારમાં મા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો મોટાડેડું ને સરનામું કરેનું પરમીશિયુ બીકનું જરૂરી છે એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
- * જાહેરખબરના દર, લવાળમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાનના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

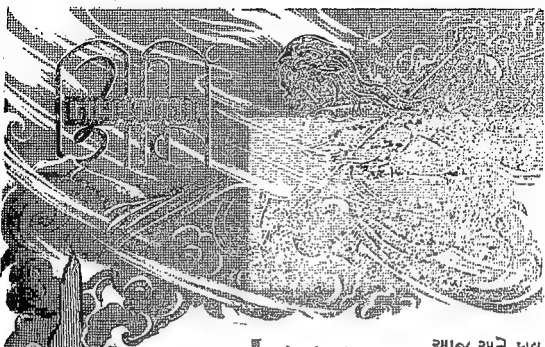
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયનેસ) લિ.

૬૪, ગાંધીશાંક : ફર્નાન્ડીઝ મિલ
અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક : ઉપરલાલ મો. દેવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયનેસ) લિ., ૬૪, ગાંધીશાંક, ફર્નાન્ડીઝ મિલ, અમદાવાદ, ૧
મુદ્રક : કારિલાલ ગાંધીભાઈ પટેલ, ગંગાજી મુદ્રણાલય, કુલદેવભાઈની હાલોલી, રતનપોળ, અમદાવાદ.

'જામિ' નવરચના માં આવતાં લખાણો પુનર્પ્રકાશિત કરવા માટે લેખકને અનંત મેળવવી જરૂરી છે.

જાળ અને કાલ

માનવીની મોટાઈ અને લઘુતા સમી આજ અને કાલનો માનવી કેવો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કરે છે તેની તો બધાંયને ખબર હોય છે. છતાં આપણે કાલના બદલાનાંમાંથી છટકી રાકતા નથી કે આજનો વિચાર કરી તેને આપણી કરતાં નથી. કાલ ઉપર બધું જ રાખીને આપણે હંમેશા પરવાવાનું જ હોય છે અને છતાં આપણે સ્વભાવ વધુ ને વધુ વિચાર કાલ ઉપર મુલતવી રાખવાનો ચર્ચ ગયો હોય છે. આજને આપણે આજસમા, કંઈક સ્વભાવગત નબળાઈને લીધે અને ન આજના હોય તો ય સભ્યોને દેવ આપીને અવધાનીએ છીએ. મનની મક્કમતા હોવા છતાં આજે અચાને જ દરવાજું કામ આપણે મોકુફ રાખી બેસીએ છીએ એટલે કાલના આપણે શુભામ બનવું પડે છે. અને એ કાલ પછી તો પડતી જ નથી કે આવતીયે નથી આપણું કામ, આપણો નિશ્ચય અને આપણું વચન એવું જ અદ્વર લટકતું રહે છે. આજ અને કાલ કેટલી બધી તાજક છે છતાં તેમનામાં રસાવનું કેટલું મોટું અંતર ॥ એ અંતર મોટાવવાનું આપણા દાયમાં છે. દરેક કામ કરતી વખતે આપણે કાલને યાદ જ કર્યાં કરીએ તો એટલે કામ યાદ નાદિ. દરેક કામ કરતી વખતે આજ ને આજ કરી નાખવાની વૃત્તિ કેળવીએ તો એ કામ ક્યારેય ખોરબે પડતું નથી.

તંત્રી: રત્નવરલાલમોદયે જ સંપાદક: જયન્તપરમાર

‘સુધાંશુ’

રતન તળાવડી

તૂટેલી પાળોની રતન તળાવડી,
તૂટી લેાય ખરી ના પુન્યથાળે છ;
અંદન સોનલાંની આબલ છાંયડી-
સૂત્રી, મારી ભાગલ જલની પાળે છ;
તૂટેલી પાળોની રતન તળાવડી. ૧

અંઝા ને ઉઝાએ અંતર-સમ લે'રી,
તરગના પંડલોલે મલકાતી છ;
અમધુરી ધ પતે આઠ પહોરે ફૂઝતી,
પંથ જાતાં હંસને પથ પાતી છ;
તૂટેલી પાળોની રતન તળાવડી. ૨

કોઈ રે કુઝે ને તડુખડેર ને
કોઈ નિરાધાર વેલ, પંખી સહેલ છ-
લેતાં એ ઝલમલ જલમાં આશરો,
તીર મારી તળાવડીને હૈયા-છેલ છ;
તૂટેલી પાળોની રતન તળાવડી ૩

તૂટેલી લેાય ખૂટેલી લરલેશ ના,
આતમની વિમલ રેખ વરતાતી છ,
અંધારી કાલસરણીમાં ક્ષિપ્ત કરે,
તૂટી મારી તળાવડી તલકાતી છ;
તૂટેલી પાળોની રતન તળાવડી. ૪

‘સરોદ’

ગરીબનો દીવો

ગરીબને ઘેર ટમી રહેલો
દીવો હુકી વાટ, ખૂટેલ તેલ;
દીવો જળે મધ્યમ ગેહીના ઘરે
પૂરેલ તેલ, કરી તેજ વાટે;

અગાહ્યાં દીપક છે ધની ગૃહે
ઉમળતો હૃમ્મ્ય ખૂલે ખૂલાને:
છે ફેર માત્રા મહી, કિંતુ તત્ત્વ
છે એક એ દીપ મહી ત્રણે ધરે
તેવું જ હે નાથ! હું ભક્ષિતરંક
છું ભાવશૂન્ય; લવ રનેહટીપે
પેટાવું છું પૂજનનો પ્રદીપ;
સત્તર તેમાં યદિ હોય રનેહટુ
સ્વીકારતો જો વિધ તું સ્વીકાર
ભાવે ભરી સંત મહંત અર્ચના.

★

નાથાલાલ રત્નાણી

સ્વાતિખિન્દુ

કઢીક આશના પિયુષ,
કઢીક આસનાય વિષ;
હ મેશ ચાલતું અહીં,
અજબ, સતત જીવન-મંથન.

તારે પૂજાવું એટલે પશ્ચર થયો,
અર્ધ થાવું એટલે હું શુલ થયો.

નૈરાશ્યની લીપણ આ ધનધોર રાત માંહે,
આશાના લાખ તારકની રમ્ય ભાત સોહે.

હોય છેને દ્રેષ, ઈર્ષા આસપાસ,
કંટકો વચ્ચે ખીલે એ ફૂલ છું.

અંબરની નવલખ આંખે તું રાજ જુએ છે,
રેજ રહે છે ધરતી પર આ, વિષ ધોળાતાં.

ઝાઝા જ લાય સાચે રણિયામણા દીસે છે,
આકાશે તારલાએ નિધિયાજાશ હસે છે.

★

રાવટી

રજુની રેતીમાં રાપી મેં તો મારી રાવટી હો છા ।
વાયુ યોગમના જ્યાં વાય,
ધાયું તાણી ના બંધાય,
ખૂંટાઓ પહુ પૂરા જ્યાં ના ખૂંચતા હો છા ।
રજુની રેતીમાં

નહીં રે નદી, નહિ સરવર-કાંઠડા હો છા ।
નહિ રે તરુવર કેરી ધટાય,
લીલા તુજની નહીં ચટાઈ,
શીળી ના ચળાતી નબની ચાંદની હો છા ।
રજુની રેતીમાં

વરસે છે ત્રિવિધા અગનિ આકરા હો છા ।
બળતાં રાવટી ફેરાં ચીર,
જળનાં દુદિયા ફેરાં ઢીર,
અંખાતી જ્યાં નિત નયનની રાશની હો છા ।
રજુની રેતીમાં

જીતરથી બંધર બિંધા રે કારમા હો છા,
જાગ્યો સદેસા કાળ કરાળ,
એમાં લવ ના લાગી ભાળ :
કહીં ગયાં બી રે રાવટી-ચીંચરાં હો છા ।
રજુની રેતીમાં

રાવટીનો રૂહેતલ હું બિંચો બિંચો હો છા ।
જઈને રાત્રીં તિરિવર-શૂંગ,
મારો ઉર-આનંદ અભાગ :
તરુવર-ડાળ ચડીને કરતો ટૂંકડા હો છા ।
રજુની રેતીમાં

પ્રવાત

ધપું સમીપે

ચહું જગતને મેં સદા—
એ વિશ્વને એકાન્ત મારે કંઠપત્રું જો છે સદા
એ વિશ્વનાં મેં પૂજનો કયાં બધાં છે એડલા;
કિન્તુ ન એકલતા હજુ
આવે આહીં, કરંતી બધીયે કંઠપનાઓ પૂછું ના.
એ કંઠપનામાં રાચતા
એ કંઠપનામાં ઠાહતા
એ કંઠપના સહેવા બધી
શીખ્યો હવે, એ શીખ કોઈ છે ન આપે આજ તે
તેની હુંદે ના એક એવી કાળજીની તુષા
ના એક એવી સકળ જગને ઘેરતી કોઈ ખ્યા.

એમાં અસોલા પ્રેમની મારે સદાયે આશ છે.
એ આશમાં સહાલ્યા કયું
એમાં બધું આલ્યા કશું મેં સહેલું સર્વદા
એ ઉરની અંખન મને આજે ન સાહે છતાં
એ અંખનામાં ઉર જળણું સર્વદા આજે ભરી.
એ કંઠપનામાં રાચવાની હું કળા સર્વે શીખ્યો
એ કંઠપનામાં ઊડવાનીયે મને છે અંખના
સંપૂર્ણ એને હું કરું.
ના હું કરું તોયે મને એને અલાખો કાં નહિ ।
છે એકયે આજે આહીં ના ચિન્તના એની કરી ।
કથારેક તો એ સર્વમાં સહાલ્યા કરું સો દુઃખમાં,
ને સુખની ધડીઓ જણાતાં દુઃખ સર્વે હું રમતું.
એ સુખની કંઠપન અનેરી છે રહી કિન્તુ બધી
ધડીઓ રમરે દુઃખની ભરી એ અંતરે મનમાં વધી.
એ ચાહના મારે સદા છે ફરમાં ભરવા તણી
તારા જવા સરખા જ કુઠિત પ્રેમને વિસ્તારવા
મારે હજીયે પ્રેમ સાથે આડ છે તોયે ધપું
તારી સગીયે પ્રેમની એકેક શક્તિ રેડતો.

પદયાત્રા પૂરી થઈ

વિનાયાની ગુજરાતયાત્રા પૂરી થઈ. અને તેની સાથે કેટલાક પ્રચલિત, અમ વિખરાઈ ગયા. એ બન્યારે ફરતા હતા ત્યારે એમની પ્રતિભાની ઝલકમાં ધણા અંતર્યામી થઈ ગયા હતા તે હવે ધીરે ધીરે તટસ્થપણે એમની પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરી રહ્યા છે.

નેહરુએ એમને મળવા આવીને ધણું સૌજન્ય દાખવ્યું છે અને વિનોબાએ એ મુલાકાત પછી ઠીક ઠીક વિચારપરિવર્તન કયું. લોકશાહી, ચૂંટણીઓ, પક્ષીય કારોબાર, પંચવર્ષીય યોજનાઓ, લશ્કરનું સ્થાન, વિજ્ઞાનની સહાય, પરદેશી નાણાકીય મદદ— એવી ધણી બાબતો ઉપર વિનોબાને નવી નજરે જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો ને એને પરિણામે દેશમાં વિના-કારણનું ધર્મણુ ટળ્યું. હવે જે દેર રહ્યો છે એ લોક પૂરતો, ને તે પાછું એક બે વર્ષમાં જતો રહેશે.

રાજકારણમાં વિનોબા ઊતર્યા છે તેથી એ ભૂમિકા અવશ્ય ઊભે ગઈ છે, પણ વ્યવહારુ પગલાંના અભાવે એમની ધણી ચર્ચાઓ વાદળના સાચિયા જેવી રળિયામણી નીવડી છે. રાજકારણને પડતું મૂકી વિનોબા લોકમાનસના ધડતરનું ઉમટા કામ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે તો દેશને જરૂર એટલો વધારે લાભ મળે. પણ એ ગાંધીજીને વારસો લઈ ને નીકળ્યા છે, એટલે એમ ક્યાંથી છટકી શકે? એમની પ્રવૃત્તિ અનુગામીની છે, સ્વતંત્ર નથી.

ગાંધી વિચારને એમણે ટકાવી રાખ્યો એમ તો કહી શકાય, પણ એને પ્રભાવિત જનતાવવાનું કાવં તો

કોઈ ખીળને ફાળે જશે. ભૂદાન શાંતિસેના કે સર્વે-દય પાત્ર એ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ એમના અદિલનથી સ્થિર જની શકે એમ હજી જણાતું નથી, તેમ ખીળ કોઈ એને આગળ ધપાવી શકે એવી આશા અભારે તો વધારે પડતી લાગે છે. મિતપક્ષીય રાજ્યતંત્ર એ વિચાર પણ ભાવિમાં ભાગ્યે જ ટકી શકશે,

વિનોબા મોટી અવરથાએ અદિલન લઈ બેઠા, ને તેમણે રાજ રાજની નવીનતાથી ધરાયા નહિ. એમને પલાંડી વાળાને બેસે એવા સરદાર ના મળ્યો, ને સામે મૂકી પડે એવું રાજ્યતંત્ર ના સાંપડ્યું. એમણે લાગણીનાં પૂર વહેવડાવી જે સક્તિ પ્રભામાં ઊભી કરી એને વહેણ આપનારું હજી સુધી કોઈ ના જડ્યું, એ કામ એમના અળ ઉપરાંતનું બની ગયું ત્યાં ખીળ શું કરે? હવે નેહરુની સરકાર ઝટપટ સહકારી મંડ-ળીઓ સ્થાપી દઈ કોઈક આકાર લાવવા મંડી જશે— પછી દેશને એ ગમે કે ના ગમે.

ગુજરાતે વિનોબાને ભાવભરી વિદાય આપી તે કદાચ દેશમાં કાયમી નીવડશે. એમની યાત્રાનું છેલ્લું સ્થિપર તે ગુજરાત, પછી યાત્રા કાંસે લાખી ચાલે. આથી કોઈક ખિન્ન થશે તો કોઈક ખીળશે, પણ વધારે આશાઓ બાંધી બેસનારનાં બાંધુ કોઈ લુછવા જતું નથી.

એમની પ્રવૃત્તિએ આમસ્વરાજની ઉદ્દેશી હાક્ક અને યત્રો સાથે આર્મનનું પહેલું સમાધાન, ઉપનિષદોની આધ્યાત્મિકતાનું પુનર્જીવન અને સમૃદ્ધમાં વ્યક્તિનું કચણ વિલોપન, હિંદુધર્મની જૂની આદિતિનાં છેલ્લાં અચકિર્ણ ને સાંસ્તિક છાયાવાળા રાજકારણની પૂણીહતિ.

નાના માલિકાથી ખેતો સુધરશે ?

ખેતી-જમીન માટે મથાણું બાંધી કૌંચિસ વિનાકારણે હરખાય છે. એથી ખેતી સુધરવાની શક્યતા પહેલાં કરતાં ઘટે છે. અત્યારે ઉત્પાદન વધારવાની ખાસ જરૂર છે ત્યારે બીજી બાબતો મુલતવી રાખી ઉત્પાદન વધારવા તરફ વિશેષ ધ્યાન દેવાની જરૂર હતી. એ દિશામાં જોવાને બદલે સામાજિક ન્યાયને કૌંચિસે આગળ ધર્યો છે તે પગલું કંબખતનું ગણી શકાય. ઉત્પાદન વધાર્યો પણ નિરતિ ખેતીમાં સામાજિક ન્યાય લાવી શકાત. આ તો જાણે વચ્ચે પગથિયું કુદાવી ગયા છોએ એમ લાગે પણ હકીકતમાં, એ પગથિયું ચૂકી ગયા છોએ અને એની અસર ખેતી ઉપર કે દેશ ઉપર માઠી રીતે થવાની છે.

ઉપલે મથાળે નજર ફાગવવાને બદલે કૌંચિસે પ્રાથમિક જરૂરીયાત તરફ જોઈ હોત તો વધારે ચોખ્ખું હતું. ખેતી જમીન માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી જમીન જોઈએ એની કાળજી રાખી હોય તો આર્થિક રીતે ખેતી સુઝવણ જેવી થઈ રહી છે તે લોકોને રસ્તો સૂઝત. હમણાં તો ટુકડાના ટુકડા થતા જાય છે એમ ખેતી મોઢી ને બેભાન નીવડે છે. એમનાથી માલિકી છોડાતી નથી ને ખેતીનું ઉત્પાદન વધે એવો પ્રયોગ શક્ય નથી.

કહે છે કે ઉપલું મથાણું બાંધવા જતાં જે જમીનદારોને શુભાવલું પડશે એ સંખ્યા બહુ થોડી છે, અને એ જમીનો વહેંચવાથી જે લાભ મળશે તે ઘણા હશે. આમ આપણે ખેતીમાં વધારે માણસોને માલિક બનાવ્યાનો સંતોષ લઈ શકીશું. પણ ખેતીના ઉદ્યોગ માટે એ ધ્યેય ના ગણાય, પદ્ધતિ પણ ના ગણાય.

અગર જે થોડા જમીનદારોને ઉપલા મથાળાની અસર પહોંચવાની હોય તો એટલી જમીન માટે જુદા વિચાર કરી શકાત. જ્યાં વીસથી વધુ ખેતમજૂરો રાખવાના હોય એમના હિત જાળવવા સારા કાયદા કરી શકાત. પરિણામે જમીનના મોટા પ્લોટમાંથી સારું ઉત્પાદન

મેળવવા પ્રયોગો કે સાહસ જોડવા, ખેતીમાં જુદા અને ધન શેકવા, નાના ખેડૂતોના માર્ગદર્શક થઈ રહેવા આપણી પાસે સાધન હાથમાં રહી શકત. એ સાધન આપણે ફેંકી દેવા છોએ હારે જાણી લેવું જોઈએ કે મોટા પ્લોટવાળા ખેતી એકંદરે સરતી ને સારી હોવાની, મોટા પ્લોટવાળા ખેડૂતો એ ધંધાના પાકો અનુભવી હોવાના. ને આ બંને સ્થિતિ એકવાર હાથમાંથી શમાવ્યા પછી ફરીથી નિર્માણ કરી શકવાની નથી એ પણ સમજ લેવું જોઈએ.

કંબખતની સહકારી પદ્ધતિ

આપણે એક તરફ મોટા પ્લોટ મથાણું બાંધી રહી કરીશું, ને બીજી તરફ સહકારી ધોરણે દાખલ કરી મોટા પ્લોટ બનાવી દઈશું, પણ એ બંને સ્થિતિમાં ધણો ફરક પડવાનો. સહકારી ધોરણે પ્રત્યે લોકમમતા જાગી નથી. જ્યાં સેવાભાવી, નિઃસ્વાર્થા, નિઃપ્રાણ કાયકતા જળ્યા છે ત્યાં સહકારી ધોરણે ઠીક આવ્યું છે, બાકી તો લોભાએ એની રાહતને બદલે બીંસ અનુભવી છે. ધણો સંભવ છે કે ઉત્સાહના પૂરમાં વધારેમાં વધારે ખેતસહકારી મંડળોએ રચવા સરકારી લાગવગ વધશે, કેંક પ્રલોભનો અપારો તો કેંક ધમકીઓ પણ દેવાશે. જે નહિ લખે એમની કનડગત પણ થશે. એમ કરીને વધારેમાં વધારે સહકારી મંડળોએ સ્થાપવાની હવે હરીફાઈએ ચોજશે.

અને એનો જ્યાં આપણે અહીં લઈ શકીએ તે કરતાં અતિરક્તપૂર્વક વિસ્તારમાં વધારે ગાઈબજવીને મેળવી શકીશું, અને એ કાંઈ જોયે તેવી વાત છે ?

આપણે સહકારી પદ્ધતિનું ચૂલ્યે ઓછું આંકવું નથી. પરંતુ, એનો વિશ્વાસ સ્વાભાવિક રીતે થવો જોઈએ, જે કે તેમ થઈ શકે એવા સંજોગો હવે જણાતા નથી. માણસ જો એના ઘરનો માલિક, તેમ જમીનનો પણ માલિક ને દુકાન કે ધંધાનો પણ માલિક. એમાં સુવ્યવસ્થા કાળે નિયમો આવે, જમાનાનું એ લક્ષણ છે. પણ રાજ્યનો પ્રમુખસારો એમાં જેટલો ઓછો હોય એટલું ઠીક. માલિકી ઉપર જેમ અંકુશ આવતા

જશી એમ માણસની ખુશી ધસાતી જવાની. અને બહોળા વ્યવસ્થામાં માણસ નાનો થવાનો, એની નજર ટૂંકી થવાની, દિલ સંકુચી થવાનું, સાહસ ને સહન-શીલતા એમાં થવાનાં. સહકારી પદ્ધતિમાં ખેડૂત એની જગીનનો કેવડો માલિક રહી શકશે ?

આપણે ત્યાં સહકારી પદ્ધતિવાળી ખેતીની મોટા પાયા પરની અજમાયશ થઈ શકે, પણ તે માટે સમય જોઈએ. એવા સહકાર માટે દરિદ્રી ખેડૂત કરતાં કેંક સુખી ને સમજદાર ખેડૂત જોઈએ. બીજાનું કહું કરતા રહે એવા ખેડૂતો સહકારી પદ્ધતિમાં વેઠીવા બની રહેશે એમ કેમ ના જાણ્યું ?

ખેતી ને ખેડૂત માટે નવી વસાહતો

અગર આપણે અખતરો કરવો હતો તે માટે એક અભ્યાસકો પ્રદેશ નિર્માણ કરવો હતો. તિરુઈ કે દંડ-કારણને સાફ કરી એમાં માણસો વસાવવાની યોજના થયેલી છે. જે પ્રદેશમાં વસતીનું પ્રમાણ ઘણું છે ત્યાંથી રવેચાની દિજરત કરાવી આ નવા પ્રદેશમાં વસાવવાનું કામ ચાલુ થાય ત્યારે ખેતી જમીન માટે ઉપકું મથાળું અને સહકારી પદ્ધતિ અજમાવી શકાત. એકાદ ક્ષેત્રમાં દેખરેખ સારી રીતે રાખી શકાત અને ધટના ફેરફારો તાત્કાલિક કરી પરિસ્થિતિ ઉપર કાણ પણ મેળવી શકાત.

નવી જમીન ઉપર નવી પદ્ધતિથી નવા કિસાનો વસાવવાનું કામ જેટલું આકર્ષક નીવડે ! અને કૌમિસ એ કામ રાષ્ટ્રીય ધોરણે બજાવી લોકાદર મેળવી શકત એમાં શક નથી. એ રીતે ચાલેલા પ્રયોગોથી દેશના બીજા ખેડૂતોને પ્રેરણા મળી શકત, ઉત્તેજન પણ થાત. અને કામદારને આધીન રહીને કમનથી ફેરફારો કરવા પડે એ સ્થિતિ ના આવે.

તિરુઈ કે દંડકારણ જેવી બીજી પડતર જમીનો ઉપર ખેતી કરવાની અને ખેતી માટે માણસો વસાવવા શક્ય છે ને જરૂરી પણ છે. જેમ ભાગલા પછીના પુનર્વસવાટ માટે લોકોએ અને સરકારે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. એમ એ જ પ્રશ્નને લીધે કે વસતીવધારાને

લીધે આપણે નવી જમીન તૈયાર કરવાનું, એ જમીન ઉપર ખેતી કરવાનું, પાણીનાં સાધન આપવાનું, રસ્તા બાંધવાનું, અને ગામડાંમાં વસાવવાનું કામ હાંથબેર ઉપાડવું જોઈએ. એ રીતે નવાં વસેલાં ગામ ને વૈજ્ઞાનિક રીતે તૈયાર થયેલી ખેતી દેશની પ્રયોગ-જમીન બને, અને દેશના બીજા ભાગમાં નિકાસને ઝડપી તેમજ સ્વાભાવિક બનાવે. કેરળ કે બંગાળમાં આ પ્રયોગની શક્યતા એટલી હોય તો મધ્યપ્રદેશ જેવા વિસ્તારમાં ઘણી હોય. આવી નવી વસાહતો કાળે મહાઅગત્યમાં પણ શક્યતાઓ જડી રહે એમ લાગે છે. સહેરોને દુગવવા કરતાં આવી નવી વસાહતો સ્થાપવી બહેતર છે.

ઔદ્યોગિક હોળે ખેતીનું સંબાલન

ખેતીને ઔદ્યોગિક ધોરણે ઉપર આપણે કેમ નથી લાવી શકતા એ એક કાયદો છે. ઉદ્યોગો માટે જેમ દેખરેખ છે તે મજૂરોનું હિત જળવાય છે, એમ ખેતીમાંથી થઈ શકે. ખેતી માટે જે પાવર વાપરી પાણી મેળવે અથવા દસ-વીસથી વધારે મજૂરોને કામ ઉપર રોકે ત્યાં અમુક નિયમો દાખલ કરી શકાય. ત્યાં એમાંથી એટલી જેટલી જમીન હોવી જોઈએ એને આંક બાંધી શકાય. મજૂરીના દર નક્કી કરી શકાય, અને એમની સ્થિતિ સુધારવાનું બની શકે. એ વિસ્તારોમાં ઉત્પાદન ઘટે તો એની તપાસ થઈ શકે, જવાબદારી પણ આપી શકાય.

ખેતી તરફ સાધનસંપત્તિ ને સાહસિક લોભને બાળવાનું કામ આપણે અગત્યનું ગણીએ તો એને ઔદ્યોગિક ધોરણે શકવાની વાત વાજબી ફરે. સ્વાભાવ પછી ચાલાક લોભી જમીનનું કામ છોડી દઈ સહેરોમાં મકાન બાંધવા તરફ વળ્યા છે. અને જે હજુ રહ્યા છે તેમને કાયદાની વારંવાર બદલાતી પરિસ્થિતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પદ્ધતિઓ સુઝવરી.

ઉપલાં મથાળાં બાંધવાની અગર શક્યતા હતી તો તે ઉલોગના ક્ષેત્રમાં હતી, કારણ કે એના સન્નેમાં વધારે સારા છે, સ્થિરતા છે, ધનની છૂટ છે, નફો છે, વિકાસ

છે. પણ મોટાં કારખાનાં ને નાનાં પણ વધારે કારખાનામાં ફેરવવા તેમજ આમ્મવિસ્તારોમાં લઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત તો એ ઉચિત ગણાત. અને દેશની પાયાની આર્થિક વ્યવસ્થામાં એથી સારો પલ્ટો લાવી શકત.

ખેતી એ આપણું મુખ્ય ઉદ્યોગ રહ્યો. એના પ્રત્યે ખીજા ઉદ્યોગો કરતાં વધારે આકર્ષણ લાવવું રહ્યું. પરંતુ એને વ્યવસ્થિત કરવા જતાં આપણે એના ઉપરનો કાનુની યોજ વધારીએ છીએ, અને સામાજિક ન્યાયને વહેંચો આગળ કરી એની સફરતાની અવગણના કરીએ છીએ.

ત્યારે શહેરમાંથી લોકો ખેતીનો ધધો કરવા ગામડાં તરફ વળે ત્યારે એ વ્યવસ્થિત કર્યો ગણાય. ત્યાં સુધી ખીજા ઉદ્યોગોમાં લાવી આપણું આકર્ષણ કળે કે બળે આપણે ધટાડતાં રહેવું જોઈએ. એમ નહિ અને ત્યાં સુધી ભારતીય ધખો સમાજવાદ કેમ નીપજવી શકશે ?

પહેલું શું—સમૃદ્ધિ કે સમાનતા ?

આપણે સમાજવાદી હમ લાવવાનું જાને ધાયું, પણ ખેતી જેવા પાછળ રહી ગયેલા ઉદ્યોગમાં એની ઊપ વહેલી બેસાડી દઈશું તો એથી અર્થ નહિ સર, એ હેતુ કથળશે પણ ખરા. થાળે પડેલા સમૃદ્ધિ ઉદ્યોગોમાં સમાજવાદ વડે સમૃદ્ધિ વ્યાવરે એમ માનવું આપણા દેશમાં જરા કવખતનું ગણાય. સમાનતા લાવતાં પહેલાં સમૃદ્ધિ હોવી આવકારદાયક છે.

અને દેશમાં સમૃદ્ધિ પહેલાં સમાનતા લાવવાના ફરતા ધ્યેય માટે સાધન પણ સમાજવાદનું વાપરવું હશે તો કોઈ શક નથી કે આપણે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કાનુની હુમલાએનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, અને તે પણ એટલી હદ સુધી કે વ્યવસ્થાના તંત્ર આગળ માનવી ગૌણ બની રહે. એ રસ્તે જે જોખમ છે તે માનવીને માસુલી Mediocre બનાવવાનું. સરોને પકડવાની ધૂનમાં એવી કિંમત ચૂકવવી શું લાજમ છે ?

એટલે આપણે નક્કી કરવું પડશે કે સમાનતા પહેલી

કે સમૃદ્ધિ પહેલી ? સમૃદ્ધિ આવ્યા પછીની સમાનતામાં કસ રહેશે. એને માટે મથામણ કથેતું લોકોને લેખે લાગશે, કોઈને કહશે તો નહિ જ. અત્યારે એનું ધ્યેય સ્વીકારી લઈએ, પણ એની સ્થાપના કળે સમૃદ્ધ સમાજ શોભે એટલો કંજાળ ને અઘણ સમાજ નહિ શોભે. એમને વહેંચેલી સમાનતા બધું મુશ્કેલીથી સરખી રીતે વહી શકશે; બળ તો ક્યાંથી મેળવશે ?

ઉત્પાદન વધારવાનું મુશ્કેલ ના બને, સમૃદ્ધિ આવતી રોકાય નહિ, અને તેમ છતાં મૂડી એકઠી ના થઈ જાય એટલે કે ધનિક વર્ગને વધારે ધનિક બનવાના સંજોગો ના રહે એ માટે બીજા રસ્તા છે, અને આપણે તે લીધા છે. જાહેરક્ષેત્ર મારફતે ઉદ્યોગોનું સંચાલન કરાવી આપણે નવા ધનિકો થવા ઉપર મર્યાદા મૂકી છે. ને ખેતીદારો કેટલાકની ધનિકતા થાય કે ટકે એ પ્રશ્ન જુદી રીતે વિચારી શકાય એમ છે. એટલા માટે ખેતોમાં અત્યારથી સમાજવાદ મૂકવાની જરૂર નથી.

‘કલાકારો’ ને ફેન્સિસનું મેદાન

ફેન્સિસના નામપુર અધિવેશનમાં ફિલ્મી કલાકારો બોલાવી ‘કલ્ચરલ’ પ્રવૃત્તિ કરવાની જેલે ધગશ ચલાવી હોય એણે બૂલ જ કરી છે. માધીય કે સરદાર હોત તો ફિલ્મી ગિરાદારોને ગળ છટા જ રાખ્યા હોત. ફિલ્મી કલાકારો માટે પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના આપણે કમ્પ્લ કરવું જોઈએ કે એમના પ્રત્યેનો લોકોનો અતુરમ એ હાલુના દેવની પૂજા સરખો છે. આપી દુનિયામાં આ નવા દેવો તરફ લોકલક્ષિતનું પૂર ચડ્યું છે તેમ આ દેશમાં પણ થયું છે. પરંતુ એવી લક્ષિતને ઉત્તેજન કેમ આપી શકાય ? અને ફેન્સિસનું જ મેદાન એમને મળે ત્યારે તો કહેવું પણ કોને ! નામપુરમાં લોકોએ જે કલાકારલક્ષિત બતાવી અને લોકનેતાઓ સામે જ એમના પ્રવર્તો છતાં શિસ્તને ધોળા પી ગયા એ પછીયે આપણી આંખ ઉઘાડી જોઈએ. કોઈ જુદી જ દિશામાં દેશને ખેંચી લઈ રહ્યું હોય તો તે દિશા ફિલ્મો છે. એના દાખલો

એકલા નાગપુરમાં જ નહિ, પણ જ્યાં ટોળાં ભેગાં થાય છે ત્યાં મળી રહે છે. એમને હાથે અજાણતાં લોકોની રૂચિ ખગડે છે એટલું જ નહિ, પણ દેશમાં ગાંધી ટાગોર વિનોબા વગેરે મારફતે જે ભારતીય સૌમ્યતા સ્થપાતી આવે છે તેનું ચચુતર આ લોકોને હાથે ટૂટી રહ્યું છે. રાજ્યમાં ગયા પછી આ નવા મહારાજાઓએ દેખા દીધો છે : એમના જ વિવાસો, વિલાસતના પ્રવાસો, ફેશનની પૂજા, નાણાંની જરબાદી અને વિશેષમાં લોકનજરમાં ઊંચે રહીને લોકોના સંઘમની પાળો તોડવી, રાતસ જનાવવા, ધોંગઝાંગડ મચાવવું ! એમની સામવગથી દેશમાં બચત ચોજનાઓ કરાવવી શું સાજમ છે ? કાળું નાણું ધૂમ ચલાવનારા વર્ગની કો-ગ્રેસ જ કદર કરે એ કેવી અજુબતી વાત હોઈ શકે તે નાગપુરમાં સ્પષ્ટ દેખાયું છે. અને તે પછીયે—

પ્રમુખપદેથી સમાજવાદની શરૂઆત

કો-ગ્રેસના પ્રમુખપદેથી ટેમર છૂટા થશે ત્યારે એ રચાને જવા કોઈ રાજ નથી એ સમાચાર દુઃખદ છે. કોને સત્તા વિના પ્રતિ પ્રતિમાં અધઃ પતાવવાનું કામ મળે ? જે લોકો રાજકાળમાં હોદ્દા ઉપર આવેલા છે એમને આ કામ કપાઈ રુએ ? અને સત્તાદાર કાળના

ઉકેલની મળ લીધા પછી આવું માથાફોડીલું કામ ફાને પણ રોતું ! મિત્રાકું કો-ગ્રેસનું પ્રમુખપદ !

અને સરખામણીમાં રાષ્ટ્રપતિનું પદ નોંધએ તો આપણે ચકિત થઈ જઈએ. ત્યાં પક્ષના અધ્યક્ષની કોઈ ચર્ચા નહિ, અને દોમ દોમ સાલખીનો પાર નહિ ! શું આ સમાજવાદી લક્ષણો ગણાશે ? સમાનતાની વહેંચણી કરનારાઓનું માનસ કેવી રીતે કામ કરે છે તે આ ઉપરથી આપણે જોવું જોઈએ. એ રીતે લોકોમાં સમાજવાદ ઉપર બરેસો જામવાનો હતો ?

કેવું મધું નાગપુરનું અધિવેશન ? ત્યાંનું શું યાદ રહેશે—૬૪ બળદો હાથો ધોડા, મોટરોની રફતારોનો ચંકુમેળો ! કે પછી ડહાઈ ગયેલા, થીજી ગયેલા નવા નેતાઓ ! કે ભૂતકાળમાં બેચી રાખતી કમાનો ! કે દિલ્લી મિરાદરોનો કો-ગ્રેસ અનુરાગ ! કે એના પ્રમુખપદ માટે સફની સુજનતાકરી આનાકાની ! કે પેઢી લાવણ્યવેશી રજાંનથેલી હિંદો મેલી !

નેહરુએ યાદ દેવડાવ્યું કે નાગપુરથી ગાંધીજીનો નવો રાહ કો-ગ્રેસે મહણ કર્યો, સાડું હતું કે એ વખાણ સાંભળવા ગાંધીજી ત્યાં સ્થળ સ્વરૂપે હાજર નહોતા નહિ તો આ કમાનખોરોનો ‘સમાજવાદી’ પ્રકાપ કેમ સજો ભાતે !

ભન્યુઆરી માસના ઊર્મિમાં ‘મેરે મન સમ હી...’ વાંચતાં ‘૫. માતૃશ્રીનું સ્મરણ વાદસ્ય થયું. બાની સાથે જ નાનપણ વીતાવ્યું’ હોવાથી મારા લોકોના અણ્યું અણ્યુંમાં વલ્લભીપુત્રની સીમમાં ઝાડવંચિા, નદીકિનારામાં ખેતરો અને આમાની ધેસુર ભંગોમાં ચાલી જતી અટપટી કેટલી અન્યારે જોઈ કું ત્યારે પણ તીર્થયાત્રા ભેટકો જ સંતોષ થય છે. હજુ કાલે જ એ બાજુ ગયા હતા. એમાં અન્યારે તો સીમમાં ચારે બાજુએ જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પડે ઊભા ૩ એટલે એમાં ફરવાની ઓર મલ આવે. એટલું જ નહિ પણ સાથે એક માળા લઈ જઈએ એટલે ઈશ્વરની આ લીલીછમ સુષિર્માં ધકના એકાદ આસમાં બેસીને માળા ફરે. એટલે ઉનાળાના તાપથી યાકેલા મુસાફરને વડલાની શીતળ છાયા મળે અને જે સંતોષ થાય એ કરતાં અનેકગણો સંતોષ આ આત્માને થાય એવું અન્યારનું અહીંની સીમનું વાતાવરણ છે એટલે ધકનો તો રંગ જ ખુદા છે. જિંદગીમાં પેસાની જરાય જરૂર નથી. કીર્તીની તેમજ ખીજ કોઈ મહેચ્છા નથી. મોટી મોટી આજખાલો વ્યર્થ છે. સૌ એક જા ખીજ રીતે માન અને મોટાઈ જેવા અનેક રંગોથી જ પીકાતા હોય છે ...

—રમણીકલાલ મહેતા [૧૫-૧-૫૯] વલ્લભીપુર

વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ શિક્ષણ

ભારતમાં ટેકનિકલ કમ્પ્યુટરીઓની અછત છે. જો કે આપણા અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો, ટેકનોલોજિસ્ટો અને ઈજનેરો સામાન્યતઃ હુનિયાના તે તે પ્રકારના સર્વોત્તમ તજ્જો જેટલા જ કુશળ છે, અને આપણા સામાન્ય કામદારો પણ ખીબા દેશના કામદારો સાથે સરખામણીમાં શેલો એટલી કુશળતા ધરાવે છે, પરંતુ આપણી પાસે કાર્યદક્ષ ફેરમેન, ચાન્સેન, સુપરવાઈઝરો વગેરે પૂરતી સંખ્યામાં નથી. આપણા ઉદ્યોગો ખીબા વધુ વિકસિત દેશો કરતાં શા માટે ઓછા ઉત્પાદક અને વધુ ખર્ચાળ છે, તે આ હકીકત ઉપરથી સમજશે.

ઉદ્યોગની અત્યારની સ્થિતિ આ છે, જો આપણે પશ્ચિમના દેશોના યુગ જ વિકાસ પામેલા ઉદ્યોગો સાથે હરીફાઈ કરવી હોય તો ભારતીય ઉદ્યોગોના રચનાગત સ્વરૂપમાં જ નહિ પરંતુ કાર્યકરગત સ્વરૂપમાં (પિટર્ન ઓફ એમ્પ્લોયમેન્ટ) પણ ફેરફાર કરવો પડશે. ભારતીય ઉદ્યોગોમાં ઈજનેરો અને ટેકનોલોજિસ્ટો માટેની માગ તો આજે પણ ઘણી છે, પરંતુ ઉદ્યોગોમાં વૈજ્ઞાનિકોને મોટી સંખ્યામાં હજી સુધી રોકવામાં આવ્યા નથી. ભારતમાં ટેકનિકલ કાર્યકરગળ(મેન પાવર)ની સમસ્યામાં સંખ્યા, ગુણવત્તા, અને ગ્રામ્ય માણસોનું યોગ્ય ઉપયોગીકરણ એ ત્રણ ગાળોનો વિચાર કરવાનો છે. ટેકનિકલ

આપણા સંસ્કૃતિ પ્રધાનનો આ ઉપયોગી-લેખ છે. શિક્ષણના લગભગ અભાવવાળો આપણો દેશ શિક્ષણક્ષેત્રે શું વિચારે છે તેનો સમગ્ર ખ્યાલ આ લેખમાંથી મળી રહે છે....

માણસોની તીવ્ર અછતને પહેાંચી વળવાના ઉપાય તરીકે અમે તખ્તે ટેકનિકલ શિક્ષણની સવલતોમાં શક્ય એટલી ઝડપથી વધારો કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. કૉલેજ ધોરણે તેમજ ડિપ્લોમા ધોરણની સવલતોના આંકડા ઉપરથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

૧૯૪૭માં ડિગ્રી માટે ૨૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી ૩૨ સંસ્થાઓ અને ડિપ્લોમા માટે ૩૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી ૫૦ સંસ્થાઓ હતી. ૧૯૫૭ સુધીમાં ડિગ્રી માટેની ૭૫ સંસ્થાઓ વાર્ષિક ૬૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી થઈ હતી. ડિપ્લોમા આપતી સંસ્થાઓની સંખ્યા વધીને ૧૨૭ થઈ છે, જેમાં દર વર્ષે ૧૬૦૦૦ નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરી શકાય છે. આમાં, પ્રદેશ પ્રદેશો વચ્ચેના (રીલ્યનલ) તફાવત કેમશઃ દૂર કરવામાં આવી રહ્યો છે. હવે થોડા જ વખતમાં પ્રત્યેક રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછી એક એન્જી-નીયરીંગ કૉલેજ અને એક પોલીટેકનીક હશે. એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે કે ૧૯૬૧ સુધીમાં પહેલી ડિગ્રીની કક્ષાએ વાર્ષિક પ્રવેશ સંખ્યા ૧૩૦૦૦ કરતાં વધુ અને ડિપ્લોમા કક્ષાએ ૨૫૦૦૦ કરતાં વધુ થશે. શાળા કક્ષાએ પણ ટેકનિકલ શિક્ષણનું સારા પ્રમાણમાં વિસ્તારણ થયું છે.

ગુણવત્તાનું ધોરણ નીચું ઊતરતું જવાની સામાન્ય માન્યતા છતાં ટેકનિકલ સંસ્થાઓને

લગતી સ્થિતિ ચિતાજનક નથી; કારણ કે ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં દાખલ થવા માટેની અરજીઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં મળે છે, કે જેથી ટેકનિકલ સંસ્થાઓને યોગ્ય ધોરણની ગુણવત્તા ધરાવનાર ઉમેદવારને પસંદ કરવા માટે વિશેષ તક મળે છે, જેથી, આજે અવેશાર્થીની ગુણવત્તા અગાઉ કરતાં સામાન્યતઃ ઊંચી છે.

ડિગ્રી અને ડિપ્લોમા ધોરણે આ રીતે ગુણવત્તા નાળવી રાખવામાં આવે છે, પરંતુ જે મહત્વના ફેરફારો થયા છે. એક તો કેવળ સિદ્ધાન્તિક (થીયરેટિકલ) જ્ઞાનને બદલે વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉપર વિશેષ ભાર દેવામાં આવ્યો છે.

ખીજી, દેશમાં જ સ્નાતોત્તર તાલીમ અને સંશોધન માટેની સવલતોમાં ઘણું વિસ્તારણ થયું છે. આજે બકાંગુર ખાતેની 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી'માં શક્ય એવા ઉચ્ચતમ ધોરણના ઇજનેરો અને ટેકનોલોજિસ્ટો તૈયાર કરવામાં આવે છે, બીજી એક ઉચ્ચતર ટેકનોલોજિકલ સંસ્થા મુંબઈમાં ભુલાઈ ૧૬૫૮ થી શરૂ થઈ છે અને બીજી પંચગાંધી યોજનાની સુઠતની આખર સુધીમાં બીજી એ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવશે. ભેંગાલેર ખાતેની 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ'માં પણ ટેકનોલોજિકલ તાલીમ આપવામાં આવે છે.

આ ટેકનોલોજિકલ સંસ્થાઓ ૧૯૬૧ સુધીમાં ૨૦૦૦ કરતાં વધુ વ્યક્તિઓ માટે સ્નાતોત્તર તાલીમ અને સંશોધનની સવલતો પૂરી પાડશે. વળી, ભારતની રાષ્ટ્રિય પ્રયોગશાળાઓનો

પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ પ્રયોગશાળાઓની સ્થાપના આપણી આઝાદી પછીની એક મૂળ મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ છે.

બુદ્ધાં બુદ્ધાં ક્ષેત્રોમાં ટેકનિકલ કાર્યકરોની પૂર્તિ આ રીતે ચાલુ રાખવામાં આવી છે તાલીમની ગુણવત્તામાં પણ સતત વધારો કરવામાં આવે છે. આ માટે વિદેશોની મદદનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાલીમ સંબંધમાં આપણને યુનાઇટેડ કિંગડમ, અમેરિકા, રશિયા તેમજ બીજા ઘણા દેશો તરફથી ઘણી મદદ મળી છે. મદદનો અંશતઃ ભારતમાં, અને અંશતઃ બહારના દેશોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

લગભગ ૫૦૦૦ માણસોને વિદેશોમાં તાલીમ આપવામાં આવી રહી છે. આમાંના ૪૦ ટકા જેટલા માણસો એન્જિનિયરો છે. વિદેશોમાં તાલીમ લઈ રહેલા ભારતીયજનોમાંથી દર વર્ષે લગભગ ત્રીજા ભાગના માણસો સ્વદેશમાં પાછા આવી પહોંચે છે.

આ પગલાંનાં સંપૂર્ણતા: સંતોષજનક પરિણામો મેળવવાં હોય તો એ જરૂરી છે, કે તાલીમ પામેલા માણસોનો યોગ્ય કામ માટે ઉપયોગ થવો જોઈએ. એ કમનસીબી, છેક ઉચ્ચ ગુણવત્તા ધરાવતા કાર્યકરોને પણ કેટલીકવાર ઝોણી જવાબદારી અથવા ઝોણા મહત્વના કામ ઉપર રોકવામાં આવે છે; કારણ કે તેઓ ઝોણા પગારે મળી શકે છે. એ ઉદ્યોગો પોતાના કાર્યકરોની ગુણવત્તાને યોગ્ય અંદાજ કરીને તેમને, રાષ્ટ્રિય સંપત્તિમાં વધારો થાય એવી રીતે કામે લગાડે, તો તેમાં ઉદ્યોગોને પણ લાભ છે.

★

સાસરવાસણી

નવલકથાઓ અને વાર્તાઓના સફળ સર્જક એકાંકીઓ ઉપર પણ ડોઈ ડોઈવાર હાથ અજમાવે છે તેની સાબિતી 'વ્યવહાર' નાટક-સંગ્રહે આપેલી જ છે. આમ સમાજનું આ નવું એકાંકી ખાસ ભૂમિ મટે ૨૦૪ થાય છે ત્યારે લેખક સવસ્થાનના નાના ગામમાંથી અમદાવાદના વાસી બન્યા છે....

પાત્રો :—

રતન : એક ખેડૂત સાસરવાસણી

મેઘી : રતનની બહેનપણી ને કાકતી દીકરી

બાબી : રતનની બાબી

શંકરદા : રતનના ભેટ

દાદુસુખી : રાત્રિના એક આગેવાન

*

સ્થળ : રતનના પિયરમાં ધરની ચોપાસ

સમય : સાંજનો

[એક ખેડૂતના ધરની ચોપાસનો ખાસ આપતાં જમણી બાજુ હળ, ધુંસરી, આઠા ખૂંસા જે-તથા ખાટલા વગેરે છે, વચ્ચે બારણું છે. કામી બાજુ કપાસનાં ડાહવાનો ઢગ છે. ટોચનું વગેરે પડ્યાં છે.]

પડેરા બપોરનાં જ કામી બાજુએથી બાવીસેકની એક ખેડૂત ધુવતી મેઘી દાખલ થાય છે.]

મેઘી : અલી રતન, એ રતન ? (જુએ જો તે બારણું બંધ, કાલાંના ઢગ પાસેય 'કોઈ' નથી... સ્વયત) હુંતો કેતી 'તી જ કે આ દેના ધરનું ઝોડ ભરું હશે તો કપાસ વીણવા જ ગયું હશે. (ત્યાં જ કપાસની ગાંસડી માથે ને ઝોટલી જ ઉંમરની ધુવતી રતન દાખલ થાય છે. એનો પગરવ સાંભળી - મેઘી મો ફેરવે છે.) આ આવી લો.

રતન : (ઠોડવાં તરફ જતાં) કેમ છુન મેઘી ? બાબી નથી ઘેર ?

મેઘી : (બંગદી એની પાછળ પાછળ નજર ફેરવે છે.) કર વાત ! તારી બાબી તારે ઘરે નથી ને એમાં તું પાછી અને પૂછે ત્યારે હવે મારે તને કેવું થું ? (ગંભીર થતાં) હું 'લી રતન ? તું તો મનેજ છે કે દેના ધરનું ઝોડ ?

રતન : (ઠોડવાંના ઢગની બાજુમાં ગાંસડી નાખી ચડેલે મોઝે) તે દેના ધરનું ઝોડ તો તમે જાણે ફરી એસાડી જ છે. પછી એમાં નવાઈનું શું પૂછે છુન ?

મેઘી : નવાઈનું તો એમ કે આ પેલી કાળીનું આણું વગાવવાનું છે. એવી વેળાએય—અલી તને આવા ટાણે કોઈ દન એમેય નથી થતું કે લાવ જરા એ ગાણું ગાઈ આવું ?

રતન : (મેઘી ગાંસડી પાસે એસી ગાંઠ છોડે છે) ગાવાનું તો છુન કેને મન નાં થાય. પણ અહીં બગડતું હોય એ તો ખરું ને ?

મેઘી : (રીસ સાથે) અરે મારી બાઈ આ બગડવાની લાયકાત ને લાયકાત તારે આ અવતાર—આ આવી રૂપાળી તારી જોવનાઈ બગડી રહી છે એનો તો વિચાર કર જરી ?

રતન : (મોં ચડાવતાં) આ હું વળી નવું શાસ્તર લાવી ! જોવનાઈ જણે ગાણું ગાયે સુધરી જવાની ન હોય ! ને મારે શાની વળી બગડી રહી છે ?

મેઘી : (પાસે એસતાં આસપાસ જોઈ જરા ધીમેથી) બગડવાનું તો એમ કે તારાથી મેં વરસે નાની આ પેલી કાળીય આજ સાસરે જઈ રહી છે ને હું હજુ પિયરમાં જ—.

રતન : (ઊંઘી થઈ કપડાંની એક ફાંકે જાંચી કરી ઠોડવાંના ઢગ ભેગાં ઠોડવાં ફાલવતાં વચ્ચે) સાસરીમાં કોઈ બેઠે બેઠે રોડલો નથી આલવાનું ને અહીં પિયરમાં કોઈ નથી એસાડી રાખવાનું છુન. આપણે તો જ્યાં જઈશું ત્યાં આખો અવતાર કામ જ ફેટવાનું છે ને ? (ઊંઘે ઊંઘેય કાલાં ફાલ્યા કરે છે.)

મેઘી : (બંગમાં તાપતાં) પણ કામની સાથે આ

મને ખ જેવા મને ખના અવતારમાં બીજું કંઈ હોય છે હા કે છુન ? જો, સાંભળ (ગીત સંભળાય છે.) એ ગાય છે એય તારા મારા જેવા કામવાળા જ ગાઈ રહ્યા છે ને ?

રતન : હા પણ એ તારા જેવા મને ખવાળા ને ? બાકી તું જ કે, મોટાભાઈ રહ્યા કમિયલ માણસ ને બાકીને પપ્પાંય છોકરા પેટ પડ્યાં. પછી હું જો તમારી પેટે ગાણું ગાતી છું તો પાછળ આ બધા કામનું શું ?

મોઘી : (જરા રીસ સાથે) એના કરતાં એમ કે' ને કે તને જ—આ બધું ગણવું ને કામ કરવું ગમે છે પણ ગાણું ગાવાં નથી ગમતાં ! નકર વળી—અરે આ તારાં બાકીની જ વાત કર ને ? એમને કાળીની પેટી પૂરાય છે ત્યાં જવાની નવરાસ મહી પણ તને—

રતન : પણ બાકીને તો ગામના વેવારમાં જવું પડે છુન.

મોઘી : જો એમ ગણે ને તો તો તારેય આ ગાણું ગાવાનો વેવાર સાચવવો પડે છુન. પણ એમ કે' કે આખાય અવતારથી—નથી તો તે ગોરા-ગરમામાં શાકું કે નથી મઈ વીધા-વાજન કે આ આવાં આણું-પીપાણુંગાય. એટલે પછી ગાણું ગાવાના વેવારમાંથી નામ જ તારું નીકળી ગયું. પણ આજ તો (રતનના હાથમાંથી કાલાં પાડી આપી ખેંચે છે) તને લીધા વગર જવાની જ નથી. જો સાંભળ એક પા કાળી રૂએ છે ને બીજી પા ગામની છાંડિયો ગાય છે એ ! (જરીકે થંભી ગીતની લીટી સાંભળે છે. અલખત, ગીતના શબ્દો અસાધ્ય નથી સંભળાતા પણ દલકે સંભળાય છે.)

મોઘી : (બાવડે ગાંધી) લે હેંડ. ગાણું નઈ ગાઈશ તો કાંઈ નઈ, પણ સાંભળજે તો ખરી. અરે સાંભળશિય નઈ પણ કાક પરદેશીને જોજે તો—

રતન : (વચ્ચે) ગાઈએય કેમ નઈ છુન પણ મારે આ આંપાવાળા ખેતરમાં ડોડવાં વોજીલાં પડ્યાં છે.

મોઘી : (જરા નિરાશ થાય છે) બસી પણ એકમે ગાણું ગાઈને—અને ગાણું ન ગાય તો હવડ કાળીને મળીને પાછી આવતી રેંજ.

રતન : (કંઈકે દીક્ષી પરી મઈ હોય એમ નીચી નજરે પમને અંદરે જમીન ખોતરે છે) ના છુન ના ! કાળીને ખોલે ધાલવા મારી પાસે પૈસાય નથી ને—કાંઈ નથી આવતી !

[બાકી બહી પ્રવેશે. છે પણ ચોપાડને છેડે જ અટકી ભય છે]

મોઘી : પણ પૈસા તો—આ મારી પાસે આના છે તે આપણુ બે બપ્પમે પૈસા ખોલે ધાલશું (શુષ્ક થઈ) બાકી એમ કે' કે તારાથી કામ નથી છૂટ્યું. (બાકી તરફ ડોક કરતાં એય આમળ પગ હપાડે છે) લે આ તારાં બાકીય આબ્યાં. પેસો ખેતરમાંના કપાસેય એ હવે લઈ આવશે.

બાકી : (ધૂંવાં ધૂંવાં) તમેય ખરા છે હો મોઘી-છુન ! તમારે—તમે બે છુને ને બપ્પમે મોભઈઓ એટલે તમારે કામ કરવું નઈ ને જામાને કરવા રેવું નઈ એમ જ ને ?

મોઘી : (નવાઈ પામતાં) ખરી તો હું છું કે તમે બાકી ! એક પા કે' હો કે આવા પરસમે રતનજીને હું તો ધણીય ધેંકું છું પણ એ જ નથી આવતાં ને બીજી પા—

બાકી : (એ જ ચડે મોઝે) પણ તે લઈ જાઓને આવે તો એ રહ્યાં. હું તો એમને ખોલે નાખવા બે પૈસા આણું, બીજું શું કરું ! (પાલવેથી ગાંઠે છાંડી બે પૈસા કાઢી રતન સામે ધરે છે) લો જાઓ છુન. જિયાં જિયાં મહી આવવામાં વારેય શી લાગવાની છે ! જાઓ હેડા ને પતાસાં વહેંચાઈ રહ્યાં હોય તો નાનકાનેય તમારા ભાઈ પાસેથી લેતાં આવો. હું તો હવે કાળીજીને વળાવવા કાંઈ નથી જવાની ! (બાકી પાલવની કરચલી લાંબી કરી ખોસે છે. વળી પૈસા ધરે છે.) લો હેડા.

રતન : હું તો કદિય નથી જતી. જઓ તમે તે કાળીના બોળે એ પૈસા ધાલતાં આવળે ને નાનકાનેય લેતાં આવળે. (ને પેલું કપડું લઈ આવતી થાય છે ખેતરે)

[રતન હવે આવશે જ આમ ધરી પ્રસ-
થઈ ઊઠેલી મોઢી આ બેઈ લોનઈ સામે
છાલીલી જ પડી જાય છે.]

બાબી : (મોઢીને ઉપરથી ડાબે છે) લો ! લઈ જઓ
હવે આ કાકાની દીકરીને ગાણી ગાવા. (કણુક
પછી) કા' હા ને કે હું નથી જવા દેતી ?

મેઘી : પણ જવા દઈ તમે—જે ખરું કહીશ બાબી
તો તમને, પછી મર્યા લાગશે. બાકી જે તમે,
'ભાં' ભાં' બોળે ધાલી આવવામાં વારેય શી
લાગવાની છે ? 'એમ શેણું ન વાળી હોત તો
આજ તો એ એવી પક્ષી ગઈ 'તો કે જરૂર
આવત. (જવા કરે છે)

બાબી : સાડું બાઈ એમ ! પણ છુનડું પાસું આટલું
ઊતરડાઈ જતું હોય તો આ જાપાવાળા ખેતરેથી
વીણેલો કપાસ લઈ ને આવતાં એમને વારેય શી
લાગવાની છે. આવે એટલે લઈ ને જ જઓ ને ?

મેઘી : હોય ! એટલે કુંય પેલી કાળીને—ધણા દન
ભેગા હયાં કયાં ને આજ છતાં પડવાની વખતે જ
મથા વગરની રહી જઈ. આવે તો મોકલજો.

બાબી : હા પણ તમારે જે આવવા ન આવવાની
ખાતરી કરી જોવી હોય તો ભાં' શે' જે ધડી.
(બેઠકાનું માથું હલાવી) લેખ કરી આણું જે
આવે તો.

મેઘી : કેમ ?

રતન : કેમ તે એક તો આવા પરસેમાં જવાની
ટેવ નઈ ને આમાં આ આણું એમના મામા-
સસરાના ધરતું ને એ જવા સિવાએય—જેતાં
નોતાં પેલા જમાઈને સવારમાં આ પીવા ભોલા-
વ્યો 'તો ને પાણીય પૂરું' લ્યાં વગર ખેતરે હેંડતાં

થયાં 'તાં એ ? અરે સાસરિયાનું' કાઈ, નામનું
માણસ જોતામાં જણી બાંકે છે, ત્યારે આ તો
એમના વર આવેલા છે. (ડોકું હલાવી મોં વાંકું
કરે છે) આવે જ નઈ ને ?

મેઘી : ત્યારે હું એનાથી અવળું કહું છું. વર
આવેલો છે એટલે જ આજે એ આવત બાકી !

બાબી : તો સવારમાં એ અહીં આવેલો હતો ને શું
કામ બાગી મયાં એ મને કેશ ?

મેઘી : તો અહીં ધરમાં રહીનેય—(હસી પડે છે)
મારાથી કાંક બોલાઈ જશે તો કેશ મેઘીજીન
કાઈની આમન્યા નથી સસરવતાં પણ તમે જ કા'
એવી તે કઈ સાસરવાસણી હશે કે સાસરિયાને
જોઈ નહિ શરમાતી હોય ? હા, મારા જેવું કાક
જોણું તો આ રતન જેવું જરા વધારે.

બાબી : અરે પણ શરમાવાની એકલી કયાં વાત છે
મારી બાઈ ! પણ આ તો આણીની કચાંય વાત
નીકળે તો ય ધુરકે ને ધુરકે રેવા બેસે એ !

મેઘી : એ તો પેલાના સ્વિસોમાં કયાંક ને એમ મોટા-
બાઈ દમિયલ ને તમે રહ્યાં અચરવાળા એટલે એના
મનથી એમ કે હું સાસરે જઈશ તો બહુ પડી લાગશે.
બાકી હવે તો—એય દને દને જોવનાઈમાં બરાઈ
હાં કે બાબી ! (બાબીનું મોં યુરસાનું માથું કાળું
પડી જાય છે.) આ તો તમને ધરી કે નથી તો
એ સાસરવાસણીના બાઈ બોનઈને ફિકર કે નથી
એ સાસરિયાને ને આ શું કામ નાહકની પેટ-
વહુરા કરતી હશે ? પણ લોક શું કે છે એ કહું ?
કે છે : પેલા સાસરિયામાં એનાં જેઠ-જેઠાણી જણે
છે કે આણું કરાવશું તો અમદવાદ નોકરી કરી
રહેલા એ બાઈને પછી સોરની મોહિની મોળી
પડી જશે ને અહીં બાઈ-બોનઈને છે કે વાણી
નીંદણું કામ બહુ પડી લાગશે. પણ આજ
કહેવા બેઠી છું તો—દોઢગાડી તો ગણાઉ છું ત્યારે
ભેગાભેગી કહી નાખું. પણ તમે પાછાં જણાશે કે

રંતન મારી જીવે છે ને સહિષ્ણુ છે એટલે; પણ ના, તમારું બને બળે છે એટલે કહું છું કે સાસરવાસથી કુવાસીનો અલગજો નિસારો સારો નથી !

ભાભી : એ તો હું જાણું છું કે જામજીનો ને કુવાસીનો નિસારો જોડો, પણ જીન, આમને તો હું જો આજુ કરાવી આપીશ ને તો એનો મને ઉલટો નિસારો પડે એવું છે ! બાકી લો હું તો આ કાળી ભેંસ આજ આજુ કરાવી આપું ને જો એ હમણાં રાજ રંજે હા જેતાં હોય—અરે રોકડો ના કરે તોય મારે તો ખસ છે. પણ એ જ પોતે, અરે એમનો આ વસોપાત જોઈને તો આજુનું પૂછવા આવેલા એમના જેઠ જ મયા વરસના એવા દીલા પડી ગયા છે કે આજે એ બાપડા બાર ઈંદને નથી પૂછતા ! અરે આજ સવારમાં જ મન મોજું પૂછીને જાના થઈ ગયા તો ત્યાં !

મોંઘી : (હસતા અચકાતા) પણ આવી જીવાન-જોષ છોકરી સાસરે જવા થા માટે ના પાડે છે એ તમે જાણાં જીતરિને જોયું છે ?

ભાભી : હવે આપણાથી કંઈ જાઈના મનમાં જોણું પેસી નીકળાય છે જીમ ?

મોંઘી : તો ખસ ત્યારે ! બાકી જેવા બેઠી તો આજ કહી જ નાખું ભાભી કે જ્યાં લગી અહીં તમને ને ત્યાં એના જેઠની સવારમની આંખો હશે ત્યાં લગી—કાંક ભડકા જેવું થશે ત્યારે જ દેખારો. બાકી ત્યાં લગી આ સાસરવાસથી દીકરીનું મન એમાંથી એકેયને દેખાનાતું જ નથી. (ને આંસુથી થાય છે) આવે તો મોકલજો.

[શંકર અકાશ વાજથી દાદુ મુખી બેઠે પ્રવેશે છે.]

શંકર : અરે લોકોની તો હવે વાત જ નથી કરવાની !

ભાભી : આવો શંકરદા. જોહો ! આવો આવો

દાદુ મુખી. (હાંસી ફાંસી ખાટલો લાગે છે. વળમણીએથી જોહી લે છે.)

શંકરદા : અરે રંજા દોનો જોહી હવે ક્યાં મુકી. (છતાં બાબી જોહી પાથરે છે) આ તો—તમને જો કે થશે કે પંદર દન પેલાં આજુનું પૂછી ગયા, પાણું આજ સવારમાં પૂછ્યું તોય પાણું વારે થીએ છું છે ! પણ આ હમણાં તમે કહ્યું તેમ લોક તો મારું બેટું અમારી પાછળે આદુ ખાઈને એવું પાણું છે કે જે છે કે તમે જ આજુ માટે જોઈએ એવો આમક નથી કરતા ! એટલે તો હું પછી નાતના આમેવાન દાદુ મુખીને તાણુતો આવ્યો !

ભાભી : અરે પણ ઘેંડાં થાણું તો જે એ જે પણ આજકાલની છોકરીએ જાણે તમારા મારા કરતાં વધારે સમજતી હોય એમ શિખામણુ દેવા નીકળી પડે છે એ ! ત્યાં તમે જ કે દાદુમુખી, અમને તો લોકે આ દીકરીનાં દસમન જ ગર્યા ને !

શંકર : અરે તમને શું અમનેય જે છે ને કે ભાઈની અમદાવાદની કમાઈ મેંદી લાગી છે ! મોં તો પછી થાઉં ને જૂડો તે એક એને સંભળાવીય દીધું : અલે તારો ભાઈ થતો હોય તો તું આ જ ને એની કમાઈ ! કેમ મુખી સજાવી દીધું 'તું' ને મોટા કાકાને !

દાદુ : એ તો હુંય ક્યાં નથી જાણતો કે મોટા કાકાનેય કંઈ આ જીવાન છોકરીની નથી પડી, પણ એમને નામે એક જાનની ધીપી. બાકી આપણું કેવું તો એટલું છે શંકરભાઈ કે સાસરવાસથી છોકરી (સાસરીએ) જતી આવતી જ સ્વરો.

ભાભી : એ તો છે જ. આમરે કોને વાંધી નથી હોય મુખી ! ને મને તેરી ગાંઠી દીકરી હોય તોય - છેવટ તો એ સાપનો ભારે ! પણ એટલું ખરું કે એક તો મારી આ નવુંદ, હું જૂલતી હોઉં તો મનેય શિખામણુ દે એવી સમજણી છે ને બોલું મોકુ આમેય ને આમે આ ખાટલો કપાસ ભેગો

રંતન મારી જીવે છે ને સહિષ્ણુ છે એટલે; પણ ના, તમારું બને બધું છે એટલે કહું છું કે સાસરવાસથી કુંવાસીનો અભ્યભા નિસાસો સારા નથી.

ભાભી : એ તો હું જાણું છું કે આમણનો ને કુંવાસીનો નિસાસો ખોટો, પણ જીવ, આમને તો હું જો આણું કરાવી આપીશ ને તો એનો મને ઉલટો નિશાનો પડે એવું છે. બાકી લો હું તો આ કાળી ભેગું આજ આણું કરાવી આણું ને જો એ હમણાં રાજ રહે હા કે ત્યાં હોય—અરે રોકકળ નાં કરે તો ય મારે તો ખસ છે. પણ એ જ પોતે, અરે એમનો આ વસોપાત જોઈને તો આણાનું પૂછવા આવેલા એમના જેઠ જ ગયા વરસના એવા દીવા પડી ગયા છે કે આજે એ આપણ ભાર છૂટે નથી પૂછતાં! અરે આજ સવારમાં જ મન મોણું પૂછીને જાના થઈ ગયા ત્યાં!

મોંઘી : (હસતા અચકાતા) પણ આવી જીવાન-જોષ છોકરી સાસરે જવા શા માટે ના પાડે છે એ તમે જોડા ઊતરીને જોવું છે?

ભાભી : હવે આપણથી કંઈ કાંઈના મનમાં એણું પેસી નીકળાય છે છુમ?

મોંઘી : તો ખસ ત્યારે! બાકી કેવા બેઠી તો આજ કહી જ નાણું ભાભી કે જ્યાં લગી અહીં તમને ને ત્યાં એના જેઠની સવારચની અગિય હશે ત્યાં લગી—કાંક ભડકા જેવું થશે ત્યારે જ દેખાશે. બાકી ત્યાં લગી આ સાસરવાસથી દીકરીનું મન એમથી એણેને દેખાવાનું જ નથી. (ને ચાલતી થાય છે) આવે તો મોકલજો.

[શંકર અઘ્યા વાક્યથી ઠાઠુ મુખી બેઠે પ્રવેશે છે.]

શંકર : અરે લોકોની તો હવે વાત જ નથી કરવાની!

ભાભી : આવો શંકરદા. એહો! આવો આવો

ઠાઠુ મુખી. (હાજીની ફાજીની ખાટલો લાવે છે. વળગણીએથી ગોઠી લે છે.)

શંકરદા : અરે રેવા દોને. ગોઠી હવે કર્યા સુધી. (છતાં લાગી ગોઠી પાથરે છે) આ તો—તમને જો કે થશે કે પંદર દન પેલાં આણાનું પૂછી ગયા, પાણું આજ સવારમાં પૂછ્યું તો ય પાણું વારે બહારે શું? પણ આ હમણાં તમે કહ્યું તેમ લોક તો મારું બેટું અમારી પાછળે આડુ ખાઈને એવું પડ્યું કે કે છે કે તમે જ આણા માટે જોઈએ એવો અગ્રહ નથી કરતાં! એટલે તો હું પછી નાતના આગેવાન ઠાઠુ મુખીને તાણતો આવ્યો!

ભાભી : અરે પણ ધૈર્ય શાણું તો કે? એ કે? પણ આજકાલની છોકરીએય જાણે તમારા મારા કરતાં વધારે સમજતી હોય એમ શિખામણ દેવા નીકળી પડે છે એ! ત્યાં તમે જ કે? ઠાઠુમુખી, અમને તો લોકે આ દીકરીનાં દરમન જ ગવડાં ને!

શંકર : અરે તમને શું અમનેય કે? છે ને કે બાઈની અમદાવાદની કમાઈ મેઢી લાગી છે! મોં તો પછી થાઈ ને જૂડો તે એક બેને સંભળાવીય દીધું : અલે તારો બાઈ થતો હોય તો તું આ જ ને એની કમાઈ! કેમ મુખી સુણાવી દીધું તું ને મોઠા કાકોને?

ઠાઠુ : એ તો હુંય કર્યા નથી જાણતો કે મોઠા કાકાનેય કંઈ આ જીવાન છોકરાંની નથી પડી, પણ એમને નામે એક જાતની ઈર્ષ્યા, બાકી આપણું કેવું તો એટલું જ શંકરબાઈ કે સાસરવાસથી છોકરી (સાસરીએ) જતીઆવતી જ સ્વરી.

ભાભી : એ તો છે જ. આમરે કેને વાંધી નેઈ હોય મુખી! ને ગમે તેવી ડાહી દીકરી હોય તો ય છેવટ તો એ સાપનો ભારો! પણ એટલું ખરું કે એક તો મારી આ નજરે, હું જલતી હોઈ તો મનેય શિખામણ દે એવી સમજણી છે ને બીજું મોકલે આવેય ને ત્યારે આ આટલો કપાસ ભેગો

શઈ જમ્ય તો મહિતા પછી—

દાદુ : એ તો સમજ્યા હવે ! મહિતા માસમાં ખાદુઓય શું થઈ જવાયું છે !

બાળી : તો ય અમારે વિચાર તો આ કાળી-ધૂનતા ભેટું જ આણું કરાવવાનો હતો પણ મીં ગણ્યું કે આ નમ્રાઈ છોડીને થશે કે જુઓ આવો મોધાનો કપાસ ભેળાઈ રહ્યો છે, તો ય મારાં લાભી અને સાસરે મોકલી કે છે. ત્યારે હું ન ગમતી હોઉં તો જ ને ?

દાદુ : (ન માનતો હોય એવા હાસ્ય સાથે) એ તો હવે ઠીક છે. બાકી આપણુ ખેતીવાળાં લોકોને તો લૂલું-લગલું અનેખેવ પડ્યો શેતલો નથી ખાતું પછી આ તો વળી નજરથી છોકરી ને મોસડી ભેંસ ! જાને અળખામણી હોય ?

શંકર : ના, પણ વેવાણીની આ કેવી વાત તો ખરી જી મુખી. મઈ સાલ હું આણાતું પૂછવા આવ્યો એટલામાં તો રતની, સામે ઘેર જઈને દુસકે દુસકે એવી તો રેલા મંડી ! કે છે મારા બાઈનું ભેળાઈ—

દાદુ : (આછી ચીડ સાથે) એ હશે પણ એ અંને આજની વચમાં દન ગયા ત્રણસે ને પાંસડ ને તેજ પાછા અડતે લોહી, એનો તો કાઈ વિચાર કરે !

બાળી : ના પણ હવે તો આ હોળી જમ્ય કે પોંચે જ મુરતે આણું કરાવી આણવું છે.

દાદુ : પણ ભેળે પાછાં હોળીનાં બિયાં દિવાળી બાળતાં ! હા ! નકર ખીજું તો ઠીક પણ નાહકનાં નાતના કામદારનાં—એ તો કોઈ ફરિયાદી નથી નકર અદારની ઉંમરે આણું કરાવી આણવાનો આપણી નાતનો કામદાર છે એ બેતાં તો તમે આર વરસથી કામદારનાં આવેલાં છો.

બાળી : (જરા હેમ સાથે) ના પણ દિવાળીની તો હવે વાત જ ખેડી. પણ એટલું કે આ શંકરદા કેતાં તો એમ કંઈ આજનાં આ મુરતનાં ચૂક્યા

કેડ પછી—

શંકર : (પોતા સામે બેતા દાદુને) હા ગામોટ ગોર એમ કંઈ લોચા તો વાળતો 'તો કે બે આજનાં વાણું મુરત ચૂક્યા તો પછી કેડ દિવાળીએ વાત મઈ. આણું કંઈ ટીપણું ફેંદતાં ગણતો તો હતો !

દાદુ : તો પછી મુરત જ ન પૂછવા જવું. સારે વાર બેતાક ને જો જો સમવાન ! (બાળી તરફ જોઈ જરા ધમકીભર્યા અવાજે) બાળી આ ઉનાળો ચૂકવાનો નથી ભા, આ તમને કહ્યું !

શંકર : (બાળી તરફ ડોકું હલાવી એમને હાં હાં કરવાનું સૂચવતો હોય એ રીતે) હા હા એ તો પછી એમ જ તો ત્યારે !

દાદુ : (બિલાની તૈવારી કરતા હોય છે) હા નકર ભેળે પછી લોકોની પેઠે આ તો મુરત નથી, તો વળી આણુ તો ખર્ચ વેઠાય એવું નથી, આમ કરીને વરસ કાઢી નાખનાં ? સમવડ ન હોય તો હેવટ એક જોડ લૂગડાં ને એવ ન બને એમ હોય તો હેવટ પેચે લૂગડે ભા ! દીકરી તો આપ-કમાઉ છે. એક પટારો જરીને લૂગડાં આપશું તો ય —(ઉશ્કા થઈ જાય છે) માટે એ તો એના ધરવું જ પોકરે.

બાળી : (બિલા થતાં) જરા બેઠા હોત તો બે કેપ આ—

દાદુ : ના ભા ના. આ તો આપો દન પી પી કરી છે. એ દુઃખે તો હું આણવાનો જ ન'તો પણ એક મુદ્દાના અણસે અને કેવડાબુ કે હવે ઉડલા ઉપાય તરીકે તમે જઈને જરા બે વાતો એમને હસાવો એટલે મીંકુ લાવ ત્યારે અંપિ મોદ નાખી કાસળા-પાણી કરે એટલી વારમાં જઈ આણું.

[જરા અચકાચકા છે]

બાળી : તમારો જેવા આણવું પૂછવા આવ્યા તો અમલુ'ય સારું દેખાણું ને તમને ખાતરી થઈ કે અમારે વેવાઈઓને ઝમકા જેવુંય કાંઈ નથી. ને

તો ય મીં તો મોકલો જ દીધી હોત પણ એક તો અમારી નહું, સાસરીના નામથી જ કાઢે છે ને પાછી નમાઈ છે એટલે મીંકુ એનો જીવ કઠળાવીને—

દાદુ : એ તો આપણને એમ લાગે બા ! બાપી આપણું છાકરું મોઢે ચડીને જોણું કેવાનું છે ! પણ એટલું કે સાસરવાસણી દીકરીના ક્યાંક નિસાસો પડી જાય ને તો ગમે તેટલી મેનત ફૂટીએ તો ય આપણો ઉદકાર જ કરી ના થાય ! ને એ કંઈ જાણી જોઈને નિસાસા જોણા નાખે છે ! એ તો ઠાક પળે અજાણતા જ નીકળી પડે હાં કે ? જોવનાઈ વસ (વસ્ત્ર) જ એવી છે. લો આવજો બા ને પેલી નાતના કામદાની વાત ધ્યાનમાં ન રાખો તો કંઈ નઈ પણ નિસાસાની વાત તો ગઈ જ બાંધજો.

[પીક ફેરવે છે]

બાબી : (ગંભીર બાવે) ખરી વાત છે ! નાત તો હા શેર—અધમણ થી ખાઈને છોડી દે પણ નિસાસો તો કે છે લોકાનેય લસમ કરી નાખે !

દાદુ : (પાછળ ફરી જોતાં) આપણ મારો !

બાબી : આવજો (થંભી જાય છે. એહને અદશ્ય થયા પછી તિરસ્કૃત સ્વરે) હં ! આવી ગયા અહીં નાતનો ધન્યપદો (ધજ) લઈને આકાશિયેથી અધ કાઢવા ! પણ ત્યાં છુનની દીકરી પચ્ચીસ વરસનો પદાથો થઈ છે એને તો નાતનો કામદો બાળીને નથી સાસરે મોકલાવાતી !... ને પાછા કે છે કેવું : મુદામ માણસે મોકલ્યો છું ! પણ મુદામ તો પેલા—આવા તેવા ગુના જોળી વીણી ખાવા પેધેલા નાતના બે—માર આગેવાનો જ હશે એ હું ક્યાં નથી જાણતી ? (મોઢડી વાળી ખાટલો જીએ કરે છે ને પહેલાં ડોડવા વીણી દગમાં નાખે છે) પણ એણે જાણ્યું હશે કે આ બાઈ નાતને કંઈ ગઈ એવી નથી. (હસે છે) એટલે પછી ચાપડીને બાપડે સાસરવાસણીના નિસાસાની વાત કાઢી. પણ આ ડોસાને ક્યાં ખજર છે કે આ સાસરવાસણી

બાઈ તો એવી છે કે આ જોણ સાલ આજી કરાવવાનું છે એવું સાંભળતામાં જ લખું હશે તો—અરે અમારે જ જુઓને ! એનો વરં રખેને ક્યાંય ઘેર આવે ને પોતાને જોઈ જાય એમ કરીને જ તો ઘેર પૂરો પગેય નથી ઠરવા દેતી ! હું મીંકુ કાળીજીનને એટલાં આવે ને નાનકાનેય લેતાં આવે (જરા ફિકરના સ્વરમાં એના બાપાથી તેડાશે નઈ ને મામના ઝાંપા સુધી—(રતન મોટ સાથે અવેશે છે એ જોઈ) આ આઘ્યાં લો ! જાઓ છા ને રતનજીન ! હજી હમણાં ઝિંપે મોઢ ને ખાઈ છે.

રતન : હું તો કંઈ નથી જતી.

બાબી : અરે જાઓને મારી બાઈ ! પેલી દોડાદો મોઢી જેવાં મારો જીવ ખાતાંય મટે ને—લો આ પૈસાય કાળીજીનને જોણે ધાલતાં આવજો (કાપડામાંથી કાઢે છે) ને બીજું તો ઠીક પણ નાનકો તમારા બાઈને હેરાન—

રતન : તે લેલીને શું કામ આવીએ ! લઈ આવો જાઓ જઈને. નકર તેડાવીને મારા બાઈને ગયા ફેરાની પેઠે માંદ પાડી નાખશે તો—(ને ગાંસડી ઉતારી કાલાં ફેલવા વળગી જાય છે.)

બાબી : તમે તો જોઆવા પ્રસંગમાં—માથાં માવાની તો મા મરી મઈ પણ જોવાય એ ધડી જાઓ તો સ્વરજ આ આખેને સાટે આમ જ આપમે તો ! ને લોકેય પીટ્યું ઉપરથી પાછું મને..... (અદશ્ય થાય છે)

રતન : લો કરે વાત ! એક ધડીતો તો પરવાર નથી આવવા દેતાં ને ઉપરથી પાછું—ને લોકેય રોધું સમજે નઈ ને—મને સાસરે નથી મોકલતાં એમાં એમના બાપડું-શું જાય છે ! મેં કંઈ ખરું જોડું તો નથી કયું કે..... (આખમાં આવેલાં આંસુ લૂછે છે) ને સાસરે જઈનેય : હું પેલાં પારકાં જાણેલાં સંભળું ને એ (પતિ) ત્યાં અમદાવાદમાં છેલ મારે ! એને જો મેરાની ગરજ હોય તો નેહરી મેલોને આવે ધરે ! આ બપાડું

પૂરું થાય છે તે એનું નહીં થાય કે—પણ આ તો આણું તેડી લઈ જઈને એ જાણ પાછા નોકરીએ એટલે મારા કપાળમાં તો—ત્યાં હું એકલી જ ને તેવ પાછી પારકા અનેખર્મા. (હારે શ્વાસ લે છે) એટલે કાઠના વિલા હોય કે આણું પિયાણું હોય પણ આપણા કપાળમાં તો—માવું ને રોવું બધું સરખું જ છે. મારા જેવીને જોઈને જ તો પેલા ગાણુના કરનારે આ ગાણું ગોઠવ્યું હશે ને ? (બપોડ છે.)

‘ફે ભેંમા સગવાડાની શેરી ભેંમા સાંકડી’

પણ સગવાડાની કહી એવી સાસરિયાંની સાંકડી શેરી કહેવી હતી ને ? (જરા બહાર જોઈ લઈ આવે છે.)

‘ફે ભેંમા સાસરિયાંની શેરી ભેંમા સાંકડી’
ફે ભેંમા ઘેરીલા વેપડું તો ભેંમા એકલી !
ફે એનો હકિનાશ પરદેશ ફે
અડધાં જોવન ફે ભેંમા વહી ચાલ્યાં !’

(પોતે એકલી એકલી શરમાઈ જાય છે) આ મોંઘી જેવી કાઈ સાંભળશે તો કેશે આ દેના કરના ઝોડને વળી ગાતાં કપાંથી આવડ્યું ? (વળી જરીક ડોક લાંબી કરીને જોઈ લે છે, ગાવા મંડે છે.)

‘ફે ભેંમા ઘેરીલા વેપડું તો ભેંમા એકલી’
ફે એનો ચઠનાશ પરદેશ ફે—
અડધાં જોવન ફે ભેંમા વહી ચાલ્યાં !’

(ને પછી તો આસપાસનું ભાન પથું એ બૂલી મેસે છે)

‘ફે ભેંમા શયુમાશ સજી તો ભેંમા એકલી !’

(હેંચા ઉપર કિડિયાના હારને જાણે અજાણે સ્પર્શે છે !)

‘ફે એનો નિરખનાશ પરદેશ ફે,
અડધાં જોવન ફે ભેંમા વહી ચાલ્યાં !’

(આ સાથે જ એની આંખો ભરાઈ આવે છે. હાથથી આંખો લૂછતાં ગાય છે—બલકે હેયું જાણે રડે છે.)

‘ફે ભેંમા મૂલવતાં ગાણુમાં ભેંમા એકલી’
ફે એનો ઝીલવાનો પરદેશ ફે—
અડધાં જોવન ફે ભેંમા વહી ચાલ્યાં !’

(આંખો ભરતી જાય છે—લૂછતી જાય છે ને છેલ્લી લીટી ફરીવાર ઉચલાવે છે.)

‘ફે એનો ઝીલવાનો પરદેશ ફે—
અડધાં જોવન ફે ભેંમા વહી ચાલ્યાં !’

(કડી પૂરી થતાં પાલવે આંખો ઠારો કરવા લાગે છે)

બાલી : (ફરીથી ઊંચલાવેલી કડી વખતે પ્રવેશે છે. ચંલો જાય છે. જરીક પાછા હલતાં) એ ભગવાન ! અને શી ખબર કે આ લુખી સૂઝી લાગતી નાણી આમ એકલી એકલી—ખરી વાત છે ! દાહુમુખી કેતા તો કે સાસરવાસણી કેવાંશી કપાં નિસાસો નાખશે, પણ નાખશે શું, આ નાખી જ રહી છે ! એટલે જ તો આટઆટલું એનું કામ હતું, આ એની કઠળી રહેલી આંતરડી અમારો ઉઠેકાર જ નથી થવા દેતી !...ના ના ના ! હવે તો એક પડીય એ આ ઘરમાં નહીં (જરા ખૂંખારો ખાઈ આગળ વધે છે.)

રતન : (એ તરફ નજર જતાં આંસુ લૂછી મોં ઉપર હાસ્ય લાવતાં) નાનકાને પાછાં શું કામ મેલીને આવ્યાં બાલી ?

બાલી : એ રમે આગણુમાં. પણ કુન ! કપાંક બોંઘે બોંઘે કે મોંલીજુન જેવી સહિયરને મોટેથીય મને, તમારા મનની એક જરી તો ખબર પડવા દેતાં !

રતન : (મોં ધ્યાની) બંદ ! કેવી વળી મનની ખબર ?

બાલી : અરે મારી ખાઈ ! નથી તો આ હજી રૂપાળા હોડો ઉપરથી ચેલું ગાણું વીલાયું કે નથી સુકાયા ગાય ઉપરનાં આંસુય ને તોય પાછાં—હજીય મને જાણાં પછવાડે ફેરવો છે !

રતન : (હજીય સાથે પેલાં કાલાં ફેલેલાં એક

તરફ એકઠાં કરે છે.) હોય બાઈ! અને તો,
તમને જળાં પછવાડે ફેરવીએ છીએ !

બાબી : (મુગ્ધ બાવથી જરી તાકી રહે છે) પશુ
હવે તો હું બૂલાવામાં પડું એમ જ નથી તો !
(પાછા ફરવા જતાં ખચકાઈને) એમ કરો, તમે
આ ડોડવાં ભરી લઈને ચોપાક આપી જરા
વાળી મૂડી નાખો એટલામાં હું—

રતન : કેાણુ સાજનિયા આવવાના છે તે અત્યારે—

બાબી : સાજનિયા જ આવવાના છે ! ને તેવ પાછા
સાસરવાસણી આ મારી નણુદીનું આણું કરવા
(સ્વગતની જેમ) હમણાં જ એ બધાને પાછા
વાળી લાવી આ આજના મહુરતે જ પરતાનું
કરાધી હઉં કે પછી—(જવા કરે છે)

મેઘી : (વંદાજની જેમ મધુરી કાંઈ રીસભરી પ્રવેશે
છે. બાબીને જાણે ખ્યાલ જ ન હોય તેમ રતન
સામે જઈ કેડે હાથ રાખી વ્યંગભરી નજરે
તાકે છે) એા તું કેના ધરતું એક ?

બાબી : મેઘીભુત જરા મારું એક કામ—

મેઘી : (એ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં ચડેને મોઝી
નવાઈથી તાકી રહેલી રતનને બાવડે ઝાલી ઊભી
કરવા મથે છે) મને શી ખબર કે તું, આ છે
એટલી બીજી બોધમાં—પશુ ત્યારે ત્યાં આવતાં
તને ચૂંક શું ચડે છે ?

રતન : (બેઠી બેઠી જ) શાની વળી બોધમાં ને શા
તું લવાશે—

બાબી : (હસીને મેઘીને બાવડે ઝાલી પોતા તરફ
ફેરવવા કરતાં) ચૂંક ચડી 'તી એટલે જ તો ભુન
—ત્યાં તો ધણુખ આવે પશુ અહીં સજવાડની
(જાતીના વચલા લાગ ઉતર નીચે ઉપર હાથ
કરતાં) આ સાંકડી શેરીમાં ગાણાં ધૂધવતાં હોય
પછી—ત્યાં એટલાં મનેખમાં આસુ સારતાં સારતાં
એ ધૂધવાટ દલવાએય નઈ ને ચૂંક ચડેલી
વેરાએય નઈ ! પશુ (રતન સામે વહાલ અને

વ્યંગભરી નજરે તાકતાં) મનેય આને ખબર
પડી કે આ સાસરવાસણી નણુદીને શણગાર
સજવાનું મન બિપડું છે ને અડધાં જીવન વંદી
ગયાનું દુઃખેય બિમથ્યું છે !

મેઘી : ત્યારે તો એમ કેા' ને કે પેલું ' અડધાં જીવન
રે બેમા વંદી ગયાં ' એ ગાણું અહીં ઘેર રહી રહી
ગાતી 'તી ? (અધુનું પડુનું સમજી—ન સમજીને
બાબીની વાતમાં ટાપસી પૂરાવે છે ને વળી પાછી
પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં જરાક દાંત પીકી
તાકતાં) અરે !...અરે ! . તમે તો હજુ એને (રતનને
ઊકાડવા કરતાં) અહીં ત્યારે હેંડ ને ઊઠ હજી તો
હમણાં ત્યાં પતાસાં વેંચાય છે. (રતનને આંખ
મીચકારતાં તો હેઠાં બીડી સાનમાં સમજાવતાં)
એ પરદેશવાળું નઈ તો એકાદ-બીજુ ગાણું—
હેં બાબી ?

બાબી : (મેઘીને વળી બેઠે છે) ગાણાં તો—
એમને જાનાં તો તમને છતાં હમણાં હું પેટ
ભગીને ગવડાવું છું ' પશુ એ પેંસાં એક માડું કામ
કરોને ભુન !

મેઘી : ભુઓ બાબી, હમણાં તમારાં લાખ કામ
હશે તો ય—આજ તો મારે મમે એમ ધાય પશુ
સરખી સહિયરોમાંય એની હવે શરમ લાગવી છે
ને બિખારીય (બમણાં ભુસ્કાએ રતનને વળગે છે)
ઊઠ 'લી રતન, પેલું આણું વાટે ખડે એ પેંસાં—

રતન : (હચકા સાથે ઊભી ધાય છે) પશુ તું—લે
આ ઊભી થઈ હવે !

મેઘી : (એનો સાડલો નીચેથી ઠીક કરી બે બાવડાં
ઝાલી તાકે છે) વાહ ! પશુ ખડું કેવડાવે તો
આજ તો સગરમાંયે જ તારા ઉપર રૂપ દળવા
માડ્યું છે કેમ નહિ બાબી ? !

બાબી : (સહેજ ચરખાતાં) મરો તમે મેંધંભુન !
(વળી એને બેઠે છે) પશુ આમ રધવાયા
મનેખની પેડે ક્યાં વગર—(રતન આ બેની વચ્ચે
મધુરું શું મુંગતી ચરખાતી ને રાયતી બાધા

સરખી બની પાલવનો નીચલો છેડો આંખળી રહે છે.)

મેઘી : (ભાભીની વચ્ચે) ના, એમ કરીને તમે મોકું કરી આપો ને ત્યાં પેલું—(રતનને આગળ કરવા કરતાં) ના આજ તો મારે—એ મારાઘીય કપડ રમે છે. પશુ હવે તો મારા જેવા ત્રીજા જણની હાજરીમાં શરમનો એ પડે—

રતન : (એના તરફ રીસથી નીચલા હોઠ દાખી હાથથી એક છૂપો ટેંસો મારતાં ભાભીની હાજરીને ખ્યાલ આવતાં વચ્ચે) બેંડ તુંય તે ! આડો અવળો સવારો—ભાભીની વાત તો—(પશુ અહીંય એને વાતને ખ્યાલ આવતાં અકળાઈને અવળી ફરી જાય છે. રડમસ આવળે) જાએને ભાઈ બધાં, કામ કરવા દે ને !

ભાભી : (મેઘીને પાછી રીતે ઝાલતાં) પશુ એ શરમ તો હું પાકે પાયે હવે ભાંગી આપું છું તો છુન ! મારી પૂરી વાત તો—

મેઘી : તમેય દીક છો હાં ! (રતનને પકતી મૂકે છે) ત્યાં પેલું આણું જવું રે' પછી શું મારું કપાળ—(રતન ટોપણું સંભાળે છે)

ભાભી : પશુ એટલે જ તો હું ત્યાં તમને દોડાવું છું.

મેઘી : એમ ! (કંઈક ભેદ હોય તેમ ખ્યાન આપે છે.)

ભાભી : જુઓ, અંધે જઈને પેલ પરધમ તો તમારા ભાઈને ઘેર રવાના કરો ને પછી દાકુખીને મારું નામ લઈને ઠો' ફેરે તમારી વાત મારે ગળે બીતરી છે મારે હેડો ને આજના આ સારા મહુરતે રતનજનનું આણું—છેવટ પરતાવુંય કરી દે. પછી કાલે વળાવવામાં કરો વધી નઈ આવે, ફેરે જમાઈય ભેગા ભેગી આવેલા છે મારે—કાળી સાથે ચાર જણુને જવા દેના હોય તો જવા દઈને જ્યાં પાછા આવો. કેજે ફેરે ગમોટ ગોર કે'તા કે પછી આ વરસમાં મહુરત

આવતું નથી એટલે પછી કાં તો સારા મહુરત વગર—એમે હા જણુશું તો ય શંકરદા નઈ માને ને આ તો જમાઈય આવેલા છે ત્યારે—ફેર કાં તો એમને રજ નઈ મલે—

રતન : શું કામ ભાભી તમે અમથાં—(ટોપણું લઈ લઈ રોય સાથે બીભી થઈ જાય છે, આંખમાં આંસુ છલકાઈ આવે છે, અવાજ પશુ ડુદનભરી અને વૂટતો છે)—હું તો તમે લાખ કરશે તો ય પેલાં પારકાનાં વૈતરાં ફૂટવા—ને જીભોળા સંભળવા આવેય નથી જવાની ને કાલેય—આ તમારું કામ રહ્યું (ટોપણું હડસેલી પેલા આઠા મૂંઠેલા ખાટલા પાસે જઈ પાયા ઉપર હાથ ટેકવી નીચી મૂંઠીએ આંખો લૂછ્યા કરે છે.)

[મેઘી મોંઘી બેઠે છે. ભાભી વિચારમાં પડી જાય છે.]

મેઘી : (ખુસ થઈ આંખો પહોળી કરી ભાભીને) સમજ્યાં ને ભાભી હવે ? પરકાનાં વૈતરાં ને જીભોળા નઈ સંભળું એનો લાવાઈ સમજ્યાં ને ?... પશુ એ તો હું આમે સમજવી લઈ છું. તમ તમારે આંખાવળાને વાળી લાવે હેડો જટ ? (ભાભીને કાનમાં કંઈ કહે છે. બીચેથી) દાકુ મુખીતય 'એણું' જ કાકને કહીને અહીં—

ભાભી : એ...મ ! (સ્વમત) તો તો એ જ મુદ્દામ માણસેય એમ ઠો' ને ? ત્યારે તો હું જ જઈ છુન નકર શંકરદા જ કાં તો આઠા પડીને આજવું મહુરત—(જતાં જતાં—રતન તરફ હાથની સાનથી તો થોડુંક શબ્દોમાં) તમે જરા એમને—

મેઘી : એ તો હું એને—આ તમને કહ્યો એટલા એક જ મંતરની જરૂર છે. (અવળી ફરી બીભી રહેલી રતન તરફ ડમ ભરે છે.) એ તું ભોળી ને લલી તારાં વેણુ ! એ તું સાસરવાસણી તારાં એન ! (પાસે જઈ રીસ અને રોયભરી રતનને આથમાં લઈ આ તરફ ફેરવે છે.) પેલી વખત આવી ત્યારે મને હંતુ કે આ દેના ધરના ઝોડને

લઈ જઈને પેલા પરદેશી જોડે મેળિયાપ કરાવી દઉં' ને કોફેપ સાસરીનો મોહ-લાગે તો ! પછુ છુન તો મારી એરી મોળી નીકળી કે (હાલ્ય દ્યાવતાં જાણે સ્વમત) સવારના પોરમાં વર અહીં આ પીવા આપ્યો ત્યારે એ હતી તે પાણી લારવું અધૂરું મૂકી ઉલાળો કરતીકને—(રતન સાથે તાકતાં વળી જાણે સ્વગત) આંખનોય કયો જ હશે તો—પેલાની નજર સામે જઈ હેડતી થઈ ખેતરે !

રતન : (હાંડાય છે.) હેડ હેડ હવે ! આંખોના ઉલાળા એક તને આપડે એટલે !

મેઘી : પછુ મારી પૂરી વાત તો સાંભળ ?

રતન : નથી સાંભળવી જા (છટી થઈ આલુના પેલા ટોપલામાં ડોડવાં ભરવા વળે છે.)

મેઘી : સાંભળે તો મધ્યિય પછુ ત્યાં માથાબૂડ કપા-સર્મા પેલા પરદેશી સાથે—

રતન : જો હો મેઘી ? (આંખ ભરાઈ આવે છે.)

મેઘી : (વદાલ ઊમટી આવ્યું હોય તેમ) એ તારાં આંસુ ! એ તું—પછુ લારે સાંભળ, (કામ કરતા રોકે છે) જરા મારી આંખોને (હડપત્તી ઊંચી કરે છે.) હું તને એવી ખુશીની ખખર આપું કે—

રતન : નથી સાંભળવી જા. (ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભી છે.)

મેઘી : પછુ તે નથી સાંભળતી તો મને શું કામ કાઢે છે, તું જ જા ને ? (જવા કેરતી રતનને ફટ વળગી પડતાં હડપત્તી ઊંચી કરી) જો, હવે તો પેલા પરદેશી નોકરીએ જ નથી જવાનો. માટે આ તારાં વહી જતાં જોખન—

રતન : (જાણે માનતી ન હોય એવા હાંસ સાથે) જા જા જુદી.

મેઘી : અરે...નકર તું જ કે' સવારે પેલા ખેતરમાં તમે એ અર્ધાં તો એનીય મને કપાંથી ખખર પડે ?

રતન : મને તો લાગે છે એ ને આ, અધધ તારાં જ કારસ્તાન—

મેઘી : ને જતાં જતાં તું (માલમાં હાલ્ય ભરી તાકતાં)—લાલોને રેતો ફળીમાંથી ધાટો પાડી કે'તી અઈ'તી કે ગાંધાવાળા ખેતરે ડોડવાં વીંછવા જઈ છું. એ તો મારાં કારસ્તાન હશે કેમ ? (ને વળગી પડી છાતીએ બીડાવે છે) એ તું મોળી ! એ તું—

રતન : તારા જેવાં નઈ તો થ.

[પડતો પડે છે]

૧૯૪૮માં શરૂ કરવામાં આવેલી ફરજિયાત કોન્ટ્રીબ્યુટરી પ્રિવિડન્ટ ફંડ યોજનાનો લાભ, ૧૯૫૭-૫૮ની આખરે લગભગ ૩૪૨ લાખથી વધુ કામદારોને મળતો થયો હતો. આ યોજના ત્રણ બિદાર, પશ્ચિમ બંગાળ, આસામ, એરિસ્સા, અંધપ્રદેશ અને વિંધ્ય પ્રદેશમાં આવેલી લગભગ ૮૫૦ જેટલી કોલસાની ખાણો આવરી લેવામાં આવી છે. ૧૯૫૬-૫૭ની આખરે આ ફંડમાં ભરાયેલી રકમનો આકારો ૩૧ ૮૪૭ કરોડ પર પહોંચ્યો હતો. આ યોજના ત્રણ પ્રત્યેક કામદારે ચોતાના મૂળભૂત વેતનના ૩પિયાદીક એક આનો ફંડમાં ભરવાનો હોય છે અને માહિકોએ પણ એટલો જ ફાળો આપવા ઉપરાંત ફંડના વહીવટના ખર્ચ પટે વધારાના જાણે ૩૩૦ જેટલી રકમ આપવાની હોય છે.

દરેક વેલા ખડકોનો પ્રકાર અને સ્વરૂપ જાણવા અને સમજવા માટે ઊંડા તેમ જ છોછરા, જાને પ્રકારના સંખ્યાજ્ઞેષ હિડવેધ કરવાની જરૂર છે. આ વર્ધાં ખર્ચાળ કમી છે. એક પ્રાથેગિક ફવાની કે ઊંડા ફિલ્લીગની પાછળ ૩ ૫૦ લાખ કે તેથી વધુ ખર્ચ કરવો પડે. તેવરોધ અંગે થતા આ લારે ખર્ચ અને એમાં રહેલાં નેખમેા છતાં લારને ચોતાની તેવની જરૂરિયાત જાણતરમાં સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી જનવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. ને આપણે તેવ રોધવામાં નિમ્મજ જઈએ તો, ૧૯૭૬ સુધીમાં, આપણું તેવ આયાતનું ખર્ચ, બિરેદી દુડિયામખુની દષ્ટિએ ૩ ૫૦૦ કરોડ પર પહોંચી જાય અને આ ખર્ચ કરતું લારતને પાલવે નહિ.

[૮]

લોસ એન્જલીસ, ૧૬-૧૨-૫૮

હિંદી કાઈપણ વિમુક્તિ લોસ એન્જલીસની મુલાકાતે આવે તો અહીંનું ઇન્ડિયા અમેરિકા કન્સલર એસોશિયેશન એની સરભરા કરવા યત્ન કરે છે. યોગ, ફિલસૂફી કે રાજકારણ સાથે એ મુલાકાતને રનાન સૂતકનો પણ સંબંધ હોય તો અહીંના Self Realization Fellowship Center ના India Hall માં પ્રવચન ગોઠવી ખારે છે (ને ધણીવાર પરતાય છે.) તાજેતરમાં મુંબઈનો એક ધાર્મિક પુસ્તકકોનો પ્રકાશક 'ઈકેડે તિકેડેસે' ઝોલરની ભવસ્થા કરી અમેરિકામાં સચિત્ર ગીતાની ૨૦,૦૦૦ પ્રતો વેચવા આજ્યો છે. સંસ્થા એના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ ને 'ગીતાના આધ્યાત્મવાદ' ઉપર એક મહા વિદ્વાનનું પ્રવચન સાંભળવા આમંત્રણ અપાઈ ચૂક્યાં. ઘેર જોઈ ગંગા આવી એટલે ગીતા રિપેટું કટાઈ ગયેલું રાત તાણું કરવા ધણી હિંદીઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. ગીતાના આધ્યાત્મવાદનો જરાક ઉલ્લેખ કરી એના વેચાણની ભૌતિક બાણી ઉપર ચાલીસ મિનિટની જલદ Sales talk આપી એ સંજ્ઞાન ખેસી ગયા ને પછી સચિત્ર ગીતાની નકલોની એક પેટી ખોલી વેચાણ એટલી નકલો વેચવા મંડી પડ્યા. અચરુ !

*

હિંદીઓને વખતની કિંમત નથી એ સામાન્ય બની ગયેલી છાપને તાજેતરમાં વૉશિંગ્ટન ડી. સી. ખાતેના હિંદી સરકારના એલચીખાતાના કામચલાઉ વડા

શ્રી. હરેશ્વર દયાલે તોણ કરી. એમના માનમાં થોજવામાં આવેલા ચાપાણીના મેળાવડામાં એમણે ૨૦૦ જેટલાં અમેરિકનો ને હિંદીઓને ૪૫ મિનિટ સુધી રાહ જોવાડી. અતે પધારીને અને હિંદી લોકચારી વિષે શુદ્ધ પ્રવચન આપીને સૌને પાવન તો કર્યો પણ ૪૫ મિનિટ મોડા પડવા બદલ માફી માગતા એક હરફ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. કાંઈક અકળાઈ ગયેલા થોડા વિદ્યાર્થીઓએ એમના આં અવિવેક વિષે પાછળથી ટીકાર કરી તો એ છેડાઈ પડ્યા ને સંસ્થાના સંચાલકોનો દોષ કાઢ્યો. સંસ્થાના પ્રમુખે કહ્યું કે આ મીટીંગ અંગે એમને લેખિત પત્ર, છાપેલું આમંત્રણ વગેરે મોકલવામાં આવ્યાં હતાં ને એમના મંત્રીને પણ એ વિષે ખબર આપવામાં આવી હતી. કાંઈક વધુ તપાસ કરતાં ખબર પડી કે શ્રી. દયાલ ડીપ્રીનોલેડની મુલાકાતે ગયા હતા ને સાર્ની અભયબીઓમાં એ એટલા ગરકાવ થઈ ગયા કે બપોરે ૩ા ની મીટીંગ એમને ઝટ પાદ આવી નહીં—એમનો રહસ્ય મંત્રી એમની સાથે હોવા છતાં. બસો માણસની ૪૫ મિનિટ બગાડીને પણ હિંદી સરકારનો એક જવાબદાર અમલદાર તુમાખી કરી શકે ને મોડા પડવા બદલ માફી પણ ન માગી શકે એ આપણી આર્થ સંસ્કૃતિમાં જ સકલ્ય બને.

*

જેનું પાવિત્ર્ય હજી ખડિત ન થયું હોય: એવો કાઈ ઉત્સવ હજી અમેરિકામાં ઉજવાતો હોય તો તે. Thanks giving Day નવેમ્બરના છેલ્લા શુક્રવારે એ ગંભીરતાથી ઉજવાય છે ને કુટુંબીજનો એકઠાં મળી રાંધેલા ટર્કી (ગીધ જેવું એક પક્ષી) ને કાપતાં પહેલાં પ્રભુની આભારસુકત પ્રાર્થના કરે છે—ધનવત્સ ને અન્ય સાધનોથી વિપુલ એવા અમેરિકામાં જન્મ આપવા બદલ કોઈ કોઈ કુટુંબમાં કોઈ પરદેશી આમંત્રિત હોય તો એના દેશમાં પણ સમૃદ્ધિની છાકમછોળ જીડે, સામ્યવાદના ભારમાંથી એ સુકત સાહસ જેવી પદ્ધતિ વડે એ આગાદ થાય (પ્રાર્થના કરનાર બ્યકિત અત્યંત ધાર્મિક હોય ને ઇસુ ખ્રિસ્ત

વડે જ દુનિયાની આખાઈ શક્ય છે એમ માનતી હોય તો આમંત્રિતનો દેશ ધિરતી ધર્મ સ્વીકારે એવી અભિલાષાનો પણ આ પ્રાર્થનામાં સમાવેશ થઈ જાય છે.) વિગેરે વિગેરે શુભેચ્છાચક્રિત પ્રાર્થનાવચનો વડે આમંત્રિતને પણ ખસી જનાવવામાં આવે છે. 'પીલગ્રીમ ક્વેસ્ટ', 'એ ક્લાવર' નામના જહાજમાં જ્યારે અમેરિકાને કિનારે પગ મૂક્યો ત્યારે એ ખૂબ ભૂખ્યા ઈસ થઈ ગયા હતા. એવે વખતે અમેરિકાનાં જંગલોમાં ટર્પી પક્ષી ન હોત તો ત્રિચારા રામચરણ ચાત. ટર્પી પક્ષીનું લક્ષણ કરી એમણે એમનાં કુટુંબના જીવ બચાવ્યા ને અમેરિકાની સ્થાપના કરી એટલે આ દિવસને 'થેકસગીવીંગ દિન' તરીકે ઉજવવામાં આવે છે ને લાખો ટર્પી પક્ષીઓના ઘણા કાંદવામાં આવે છે. અદ્યતન સમૃદ્ધિમાં અમેરિકાનો તરબોળ નહાય છે ત્યારે હિંદ જેવા અનેક ગરીબ દેશોને પૂરતો રોટલો નથી મળતો એ હકીકત એમને કાંઈક અડળાવે છે, હોજ પમાડે છે ને સાથે સાથે પ્રજાની એમના ઉપર ખાસ મહેરબાની છે એવું એમને ('થેકસગીવીંગ ડે' ના રોજ) ભાન પશ્ય કરાવે છે. આ સમૃદ્ધિ ટકાવી રાખવા ને એમાં જલિ કરવા બમણા જોરથી પ્રાર્થના કરે છે કારણ કે એમને શ્રદ્ધા છે કે એમની પ્રાર્થના જ ઈશ્વરે અમેરિકા ઉપર વધુ રહેમ રાખવા ગ્રે છે.

*

અમેરિકાના ૪૯ રાજ્યોમાં ચૂંટણી લગઈ ગઈ, પરિણામ આવી ગયાં ને હવે સૌ વહીવટી જવાબદારીઓ ઉપાડવામાં અટવાયા છે. ચૂંટણીપ્રચાર દરમિયાન જુદાજુદા ઉમેદવારો વચ્ચે જે ધર્મણુ જન્મેલાં એ હવે ઓસરવા માંડ્યાં છે ને રાજકારણ જ જીવનમાં સર્વસ્વ નથી એ હકીકતનું ભાન પાછું આવવા માંડ્યું છે; આમજતાં ચૂંટ રીપબ્લીકનોની નાતાલ કેવી બગડી છે એ નીચેના આકાશ ચાંદી ખાઈને કહેશે :

સેનેટ

રેપબ્લીક

રીપબ્લીક

ન્યૂની કોંગ્રેસ
નવી કોંગ્રેસ

૪૯

૬૪

૪૭

૭૪

હાઉસ

ન્યૂની કોંગ્રેસ

નવી કોંગ્રેસ

૨૩૫

૨૮૩

૨૦૦

૧૫૩

રાજ્ય ગવર્નરો

ચૂંટણી પહેલાં

નવી ચૂંટણી પછી

૨૯

૩૫

૧૯

૧૪

રીપબ્લીકન પક્ષનો ચૂંટણીમાં સારો એવો રફાસ થયો એ માટે તાજેતરની મંદી ને એસની અપ્રિય નીવડવા માંડી પડેલા નીતિ જવાબદાર છે, પ્રેસિડેન્ટ આર્થરજનહોવરને ડેમોક્રેટ મરકરીમાં 'Part time President' કહે છે કારણ કે હાથવારે ને હાથવારે આર્થરજનહોવર ગોદે રમવા માટે વૈકસન પર જાપડી જાય છે. પરદેશનીતિની ખાખતમાં એ ચોતે એસને દેરતા હોવાને બદલે એસ એમને દેરતા હોય એવું વધારે લાગે છે; ઉદારમતવાદી રીપબ્લીકનોને કોઈ સાંભળતું નથી ને રાજકીય નેનાઓ ૧૯૬૦ની પ્રમુખની ચૂંટણીની અડપટીભરી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. રીપબ્લીકનોમાં એક નવો સિતારો ચમક્યો છે — ચૂંટણી રાજ્યમાં રીપબ્લીકન ટિકિટ ઉપર ગવર્નર પદ હોતેલો વિખ્યાત ગર્જાશ્રીમંત કુટુંબનો નર્મીશ નેલસન રોકફેલર. એ યુવાન છે, પ્રગતિશીલ છે, કરેલ છે, ઉદારમતવાદી છે, પક્ષમાં નવો પ્રાણ પૂરે એવો છે ને નીકસન કે અન્ય કોઈ રીપબ્લીકન કરતાં પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં જીતી શકે એવી લોકપ્રિયતા ધરાવે છે. જો કે રાજકારણમાં એ હજી નવો હોવાથી પક્ષનો ઉમેદવારી જીતી શકશે કે કેમ એ નીકસન કેવી રમત રમી શકે છે એના ઉપર અવલભે છે; નીકસન હવે ઓટમાં અટવાયો છે એવું રાજકીય સમીક્ષકો માને છે; જો કે થોડાંક રુઢિચુરત હાપાં નીકસનને જાજો સીતરવા ને લોકદષ્ટિ સમક્ષ ચળકતો રાખવા સતત કેશિસ કર્યાં કરે છે.

* અમેરિકાના રાજ્યોના ગવર્નરની સીધી ચૂંટણી થાય છે. આપણા દેશની માફક ગવર્નરની નિમણૂક રાષ્ટ્રપ્રમુખ નથી કરતા. ગવર્નરની ચાલ પણ અહીં વધારે છે. આપણા રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન નેટલી.

ડોમેસ્ટિક પક્ષમાં જે ઉમેદવારો હાથ ચર્ચામાં છે—
એક મેસેચુસેટ્સનો વતની સેનેટર ફેનેડી ને બીજો
મીનેસોટાનો સેનેટર હમ્ફ્રી. બંને યુવાન છે, પ્રભાવ-
શાળી છે, મહેનતુ છે, સેનેટની કાર્યવહીમાં સક્રિય
રસ લે છે ને પ્રમાણમાં ઉદારમતવાદી છે; આમ-
છતાં સેનેટર ફેનેડી કેથોલિક સંપ્રદાયનો છે એ એક
મુદ્દો બા બિનસંપ્રદાયિક રાજ્યમાં પણ કાંઈક
કનડગત ઊભી કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ કેથોલિકોને અગ્રહ
ને વહેમની નજરે લુએ છે. કેથોલિક પ્રમુખ ચૂંટાય
તો 'પોપતું' સામાન્ય અમેરિકામાં આવી ચડે, ધાર્મિક
અંત વધી પડે, લોકશાહી રૂપાંતરિત વિ. વિ. કયો પ્રોટે-
સ્ટન્ટોને સતાવે છે. થોડા દિવસ પહેલાં જ અહીંના
એક ખૂબ પ્રસિદ્ધ દેવળના પાદરી સાથે વાતમાંથી
વાત નીકળતાં મેં સેનેટર ફેનેડીના પ્રમુખ તરફ
ચૂંટાવાની શક્યતા વિશે પૂછ્યું તો એ, ગમગીન
આવાળે બોલ્યા 'પ્રશ્નને પ્રાર્થુ' છું' કે એ કમનસીબ
દિવસ કદી ન આવે. તમે માનશો ? હું, કોઈ સામ્ય-
વાદી પ્રમુખ તરફ ચૂંટાય તો નીલાવી લઉં, પરંતુ
કેથોલિક પ્રમુખ થાય એ મારાથી કદી જોયું ન જાય.'
મેં પૂછ્યું કે કદાચ એ ડોમેસ્ટિક પક્ષની પ્રમુખપદ
માટેની ઉમેદવારી છતશે તો તમે શું કરશો ?
'મારાથી થાય એટલો પ્રચાર હું એની વિરુદ્ધ કરીશ.
રવિવારના ધર્મોપદેશમાં હું મારા પંથના અનુયાયી-
ઓને અમેરિકન પ્રજા સમક્ષ ઊભી થયેલી કટોકટીનો
સામનો કરવા કટિબદ્ધ થવા અપીલ કરીશ ને અન્ય
પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓની મદદથી આખા અમેરિકામાં
વિરોધનો એક જળશે વટાળ જગાવીશ. 'પોપતું' કે
એના અનુયાયીતું સામાન્ય આ દેશમાં નહીં રથપાવા
હઉં.' જે ખુનસ એમની આંખોમાં એ વખતે 'તરી
આપ્યું એ જોઈને મને વાત વાળી લેવાતું' બાજબી
લાગ્યું, પરંતુ વીસમી સદીના એક અત્યંત પ્રગતિસીલ
દેશમાં એક જવાબદાર પાદરી આવું વિચારી શકે
એ પણ મને લોકશાહી માટે ભયજનક લાગ્યું. સેને-
ટર ફેનેડી ઉમેદવારી છતશે કે નહીં એ વિશે આગાહી
કરવી આ તબક્કે શક્ય નથી, પરંતુ એ કેથોલિક

હેવાને કારણે જ નો ઉમેદવારી નહીં છતે તો અમે-
રિકાની બિનસંપ્રદાયિક લોકશાહી લજાશો જરૂર.
અમેરિકામાં ચૂંટણી દિને રબા:નથી હોતી; આમ છતાં
ચૂંટણી મથકો એટલાં બધાં હોય છે કે મતદારોને
મત આપવા માટે લાંબી હરોળોમાં નથી ઊભા રહેવું
પડતું. દરેક શેરીએ એક ઘરને મતદાનનું મથક બના-
વવામાં આવે છે; ને મતદાન બંધ થયે બધી મત-
પેટીઓ મુખ્ય મથકે લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં
મતગણતરી કરનારાં યંત્રોની મદદ વડે રતોરાત મત
ગણી પરિણામ જાહેર કરવામાં આવે છે. આ આખીય
વિધિ ટેલિવિઝન પર પણ બનાવવામાં આવે છે એટલે
શોખાનોને ચર્ચા માટે વિષય પૂરો પડી રહે; આમ છતાં
ચૂંટણીની ગરમી અહીં આપણા દેશ જેવી નથી
જામતી, ચૂંટણી સલાઓમાં પક્ષના ટેકેદારો જ જતા
હોવાથી જોડા નથી ઉછળતા કે ધાંધલ પણ નથી થતું.
સામાન્ય અમેરિકન ચૂંટણીમાં મત આપવા વિશે
યુરોપિયન મતદાર જેટલો ચીવટવાળો પણ નથી હોતો.
અમેરિકામાં સૌથી વધુ મતદાન ૧૯૫૨ની ચૂંટણીમાં
થયેલું, જ્યારે ૧૨.૭ ટકા મતદારોએ મતદાન હક્કનો
ઉપયોગ કરેલો. ૧૯૫૬ની પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ૬૧
ટકા મતદારો પોલીંગ મથકે ગયેલા ને તાજેતરની
ચૂંટણીમાં એથીયે ઓછા. આડે અવળે દિવસે થતી
પેટા ચૂંટણીમાં તો માંડ ૪૨-૪૩ ટકા લોકો મત
આપવા જાય છે.
એસિટ્રૂયા ને ઇટાલી—જ્યાં મતદાન ફરજિયાત છે—માં
અનુક્રમે ૯૭ ને ૯૪ ટકા મતદારો ગઈ ચૂંટણીમાં
મતદાન મથકે ગયેલા. પશ્ચિમ જર્મનીની તાજેતરની
ચૂંટણીમાં ૮૮ ટકા મતદાન થયેલું, ફ્રાંસમાં ૮૩ ટકા,
સ્વીડનમાં ૭૫ ટકા, કેનેડામાં ૭૮ ટકા ને ગ્રેટ બ્રિટ-
નમાં ૭૬.૮૨ ટકા. આની સરખામણીમાં અમેરિકાનો
મતદાન વિષેની ઉપેક્ષા કાંઈક નવાઈભરી લાગે. એમ
કહેવાય છે કે ૧૯૪૮માં પ્રેસિડેન્ટ ટ્રુમેન ચૂંટણીમાં
ટેમસ ડ્યુર્ક સામે હારશે એવી રીપબ્લીકનોને ખાતરી
હોવાથી ઘણા રીપબ્લીકનો મત આપવા માટે જ

નહોતા ગયા; પરિણામે ચૂંટણી હારવાની ખાતરી સાથે રાત્રે સૂતા ગયેલા પ્રમુખ ટુંબેન સવારે ઊઠ્યા ત્યારે ફરી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલા જાહેર થયા હતા.

* *

તા. ૧૧-૧-૫૯

નવેમ્બર પૂરો થયો ન થયો ત્યાં તો વેપારચક્ષુ ધધાદારીઓ નાતાલનું વાતાવરણ ખડું કરવા મંડી પડે છે. મુખ્ય બજારોમાં ધન્યવાદાઓ ને વીજળીનાં તોરણો લટકાવાય છે, બરફ વચ્ચે દરજીની રલેઝ માડી દોલવતા સાંતા ક્લોસનાં પૂર્ણાં ટીશાડી દેવાય છે ને ઠેર ઠેર નાનાલ માટે ભેટો ખરીદવા કીડિવાણું ઉભારાય છે. અમેરિકનો નાતાલ વખતે ધેધાં બને છે. 'વિટા-મિન સી' ની ખાટલીથી માંડીને મોટરકાર સુધીની રમ્મે તે વસ્તુ રનેહોળીને ભેટ આપવાનો રિવાજ અહીં પ્રચલિત છે. ટપાલખાણું ડિસેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયાથી જ રાતદિવસ કામ કરતું થઈ જાય છે, ખિરસાખખીના પૈસા કાઢવા માટે અનેક અમેરિકન દોલેજિયનો ખભે ટપાલથેલા ઝાટકાથી ઘેર ઘેર ટપાલ વહેંચે છે ને એની કમાણીમાંથી પોતાની સી મિત્રને કે ભાઈ-બાંધુને નાતાલની ભેટ આપે છે. સામાન્ય રીતે દરેક મધ્યમ વર્ગ ને પૈસાદાર કુટુંબમાં નાતાલનું ઝાડ (Christmas Tree) વસાવવામાં આવે છે; એને શણગારવા કુટુંબનાં સૌ નાનાં મોટાં કબજે એકઠાં મળે છે ને મધુર કંઠે 'ક્રીસ્ટમસ કેરોલ્સ' ગાતાં ગાતાં એ કામ આટોપે છે. આપેલી ભેટોને ઝાંઝની નીચે ફગોલા કરવામાં આવે ■ ને નાતાલની સાંજે (તા. ૨૪મીએ) સુદર રીતે શણગારેલાં પેકેટના રંગબેરંગી કાગળોના આવરણ દૂર કરી વસ્તુ સૌથી કાઢવામાં આવે છે. એ પ્રસંગે આનંદ, આશ્ચર્ય ને હિસાહની જે છાળો ઊઠે છે એમાં સૌ ભાવળીનું બની જાય છે.

બાળકો એ સાંજે મળેલી ભેટોથી નથી સતોષપાતાં. એમને તો એમનો સાંતા ક્લોસ વધુ ભેટો એ રાત્રે લાવશે એવી આશા હોવાથી ધરના દિવાનખાનાની બહીની બીમની પાસે એક મોજી લટકારી સૂઈ જાય

છે. રાત ખૂબ બેચેનીભરી વીતે છે. કપારે સવાર પડે ને સાંતા ક્લોસે મોજામાં મૂંઝેલી ભેટ જોવા પામું!—એ વિચાર એને આખી રાત સતાવે છે. સામાન્ય રીતે પચીસ જુએ ઊઠતું બાળક એ સવારે પોતાની મેળે ઊઠીને મોજી જોવા દોડે છે. (રાત્રે બાળક ઊંઘતું હોય એ દરમિયાન મામાપ બાળકને પ્રિય કાઈ વસ્તુ મોજામાં મૂકી દે ■ કે જેથી સવારે બાળક ઊઠે ત્યારે નિરાશ ન થાય.) સાંતા ક્લોસ પ્રત્યેની આ અખંડ શ્રદ્ધા બાળક મોઢું થાય એમ દૂર થાય છે ખરી. પરંતુ નાતાલ દરમિયાન કાદબાનિક સાંતા ક્લોસ સામે સ્વપ્નમાં વાતો કરતાં બાળકોની સંખ્યા પણ નાનીસંતી નથી. આ પ્રકારની નિર્ભય અશ્રદ્ધા બાળક અધિક ઉંમર સુધી સેવે એમાં અમેરિકન સમાજ કશું ખેડું પણ નથી જોતો.

નાતાલ અગાઉના અઠવાડિયા દરમિયાન ધધાદારી પેટીઓ, બેંકો, શાળાઓ કોલેજો વગેરે પણ નાતાલની જાગવણી કરે છે. યુનિવર્સિટીમાં દરેક વિભાગ પોતાના સ્ટાફ પૂરતી નાતાલ જાગવે છે જેમાં સૌ એમાં મળી નારતો કરે છે ને ક્રીસ્ટમસ કેરોલ્સ ગાય છે. કાઈ કાઈ પાર્ટીમાં તો દરેક બ્યકિત ૧ ડોલર સુધીની કિંમતની કાંકિ વસ્તુ ભેટ લાવે છે. ને બધી ભેટો એક ટોપલામાં ભરી સૌને એકએક આપવામાં આવે છે. નાનાં બાળકોમાં પણ બાળકો નાનકડી, ભેટો લઈ જાય છે ને એનો વિનિમય કરી હરખાતાં હરખાતાં ઘેર આવે છે. શરીરોમાં ગૂંદાહીઓ નાનકડી કલભો રથાપે છે ને નાતાલ દરમિયાન એકઠી મળી એકબીજાને નાનકડી ભેટો આપે છે, નાતાલની મિઠાઈ બનાવવામાં મદદ કરે છે, ગીતો ગાય ■ ને અવનવી રમતો રમે છે. અમેરિકન પ્રેમ જેવું વૈતરું કરી જાણે છે એરી જ મઝા પણ માણી જાણે છે; પરિણામે એ લોકો સામાન્ય રીતે વધુ હસપ્રખા લાગે છે.

નાતાલ દિન (તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બર) કુટુંબ સમેલન દિન ગણાય છે. એ દિવસે વેરવિખેર રહેતાં કુટુંબના સભ્યો એક ઘેર એકઠાં મળી મિઠાન્ન આરાગે છે ને

વરસની ચોક્કી વાતો કરે છે. એક જ ગૃહિણી પર બધો ખોળે ન પડે એ માટે કુટુંબની દરેક ગૃહિણી એક એક વાનગી ખનાવી લાવે છે, આથી ઓછી મહેનતે સમૂહબોજનની મઝા સૌ માણી શકે છે. (સામાન્ય રીતે દરેક અમેરિકન પાસે કાર હોવાથી રાંધેલું બોજન કોઈને ઘેર લઈ જવું સુગમ પડે છે.) કુટુંબનાં બાળકો એકઠાં મળી ધમાચકડી કરે છે ને એકબીજાને નિકટ સંપર્ક—જે અહીંની વિલકત કુટુંબ પ્રથાને લીધે ભાગ્યે જ શક્ય બને છે—સાધે છે.

કુટુંબ સાથે નાતાલ ગાળવા અહીં ધણી સામાન્ય રિથિતિનાં અમેરિકનો પશુ પ્લેનમાં બીડીને હળશે માઇલ દૂર પોતાના વતનમાં જાય છે ને સોમવારે તો પાછાં નોકરીએ હાજર થઈ જાય છે. ચાર-પાંચ દિવસની રજાઓ પશુ મજાથી માણવાની આવડત આ પ્રજાને ગળથૂથીમાં વર્ષા છે. નાતાલના પવિત્ર દિવસો દરમિયાન અમેરિકનો ફક્કાળામાં પશુ ઉઘાર દિલે મદદ કરે છે. ક્ષયરોગ નિવારણ સંસ્થાઓ, અનાયાત્રીઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે આ પ્રસંગે ફાળો આપવાની અપીલ કરતા પત્રો પાઠવે છે ને સાથે સાથે નાતાલનાં અભિનંદન પાઠવતી સરસ મઝાની રંગીન ટિકિટો મોકલે છે. એ ટિકિટો તમે પરખીએ પાંચ ચોઈડી એની મોહકતા વધારી શકો ને ફાળામાં રકમ આપ્યાના બદલામાં દરેક મેળવ્યાને આનંદ પશુ માણી શકો.

નાતાલ સમયે ફાળા માટે અપીલ કરતી સંસ્થાઓમાં Boys' Town નામની સંસ્થા મોખરે છે. ઘરબાર વિનાનાં ને ત્યકત બાળકોની રસબરા કરતી આ સંસ્થાએ જાતિ કે ન્યાતના ભેદભાવ વગરનું એક નાનકડું ગામ વસાવ્યું છે, એવું નામ જ Boys' Town. નેશ્વરકા નામના રાજ્યમાં એક ધર્મપરાયણ પાદરી, ક્રાંધર ફ્લેનેગને, ૧૯૧૭માં એની સ્થાપના કરી. એ ગામનો વહીવટ ત્યકત બાળકો કરે છે, જ્યાં એમને ગોટરા પાદરીઓની સહાય મળે છે. બાળકોને પૂરતું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, નવરાજના વખતમાં એમની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે ને પુખ્ત વયનાં થાય

ત્યારે એમને રૂમિ મુજબના ધર્મ 'લગાડવામાં' આવે છે. આખા ગામમાં આજે લગભગ ૯,૦૦૦ અનાથ બાળકો રહે છે ને ક્રાંધર વેનરની હુકાળી હાયા નીચે ઉલ્લાસભરું જીવન જીવે છે. આવી કોઈ સંસ્થા અનાથ બાળકોની દરકાર ન લેતી હોત તો અનેક સમાજ શત્રુઓ આ વર્ગમાંથી જ બીડા થાત. અનાથ બાળકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતો અમેરિકનો મોટો વર્ગ એલર-એ એલર મોઢીને આ સંસ્થાને પોષે છે ને બદલામાં Boys' Town ના માનદ નાગરિક હોવાનું પ્રમાણપત્ર મેળવે છે.

*

નાતાલ દિન પછી ત્રણેક દિવસ પોરો પાઈને અમેરિકનો ૩૧મી ડિસેમ્બરે રાત્રે પાછા ઉત્સાહધેસા બને છે. ધાર્મિક સ્ત્રીપુરુષો દેવળામાં રાત્રિ-પ્રાર્થનામાં જાય છે ને પ્રાર્થનામાં ભાગ લઈ બરાબર બારના ટકોરે Happy new year કહી ધમાચકડી કરતાં ઘેર પહોંચે છે. ધણી કલઓ એ રાત્રે કોકેટલ પાર્ટીઓ યોજે છે ને પાર્ટીઓમાં ન જનારા વર્ગ શહેરના બજાર વિસ્તાર (Downtown) માં જાતજાતની રમૂજ ટોપીઓ પહેરી પીપૂડીઓ વગાડતો ઘૂમ્યા કરે છે. ડિસેમ્બરની ૩૧મીએ રાત્રે બજાર વિસ્તારમાં તો માનવ મહેરામણ બીમટે છે; રંગબેરંગી કાગળની ઝીણી ટીકડીઓ ઉડાવતો, કુચ્છા-ફૂલાવતો, ઘાંટા પાડતો, ગીતો ગાતો એ વર્ગ ધડીભર બધી કુન્યવી ચિંતાઓ જાણે જુલો જાય છે, અદિરા શોખીનો ઇસુધિરતના જન્મની ખુશાલીમાં અકચૂર બને છે, પોલીસ એમને પકડી જાય છે, એ રાત્રે મોટર અકસ્માતો ને મૃત્યુ પશુ સારી સંખ્યામાં નોંધાય છે.

જન્મજ્યોતીની પહેલીએ—ટૂલન વર્ષે અમેરિકનો આજો દિવસ ઘર બહાર હોય છે. અહીંથી પંદરેક માઇલ દૂર પેસેડીના નામના સુંદર નાનકડા નગરમાં એ દિવસે વહેલી સવારે રોઝ બોલ પરેડ નીકળે છે. રંગબેરંગી ફૂલથી શણગારેલા અનેક ફ્લોટમાં સુંદર નવયૌવનાઓ વિવિધ પોષાક પહેરીને રિમત વેરતી પસાર થાય છે, બાળકોનાં પ્રિય નટ-નટીઓ (ચિલિચિત્રન પર શ્રોય' ને

સાદસનાં નાટકો-ચિત્રોમાં ભાગ લેનારી) અલભત ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ લોકો પાસેથી નીકળે એટલે બાળકો કંડિયારી કરી બેઠે છે, અનેક શાળા મહા-શાળાનાં બેંડ સૂરીયું સંગીત વગાડતાં ફૂલ કરે છે ને આ ઉત્સવ માટે અનેક ઉમેદવારોમાંથી પસંદ થયેલી એક નવયૌવના રોજ બોલની રાણી તરીકે પાંચ રાજ-કુમારીઓથી વીટળાઈને સમગ્ર ભીજવણી પર સામ્રાજ્ય બોગવે છે. લાખો માનવી અડધી રાતે ધાનજા લઈને સરખસ પસાર થવાને રથને સૂઈ જાય છે કે જ્યો સવારે એ આખી પરેડ પહેલા હરોળમાંથી જોઈ જાય કે મેરોની લાખો કળો એ દિવસે દયાય છે, ફિલ્મોનાં ટેટલાય વૃંચળાં કલા-એ કલાકમાં વેચાઈ જાય છે, ને બપોરે ૧ વાગે પરેડ પૂરી થાય ત્યારે લોકો ને અદ્ભુત કચરો ત્યાં વેરીને જાય ■ એ દરમિયાન રોજ પરેડની મીઠી સરવાણીઓને કાંઈક ઝાંખી પાડે છે.

પરેડ પૂરી થાય એટલે માનવ મહેરામણ એ દિવસની

સૌથી વધુ ઉત્સાહ જન્માવનારી કુટબોલ રમત બેસ જાય છે, જ્યાં પેલિડિક કિનારા પરની વિજેતા કુટ-બોલ ટીમ પૂર્વની વિજેતા ટીમ સાથે રમે છે, ને સાજ પડે લોથપોથ થઈ ઘર લાણી વળે છે. નવા વર્ષને ધમાલપૂર્વક વધાવી, લેવાય તેટલો આરામ સર્જીને દિવસે સવારે પાછી ધમાલભરી રોજિંદી જિંદગીમાં માનવી અટવાય છે. અમેરિકન જીવનની ગતિ એવી છે કે વરસ કર્તા પસાર થાય છે ને નાતાલ પછી કપારે આવોને બીજી રહે છે એ લોકોને ખબર પડતી નથી; પરંતુ દરેક નાતાલ વધુ ને વધુ ધમાલ-ભરી બનતી જાય છે. ઉત્સવનું ધાર્મિક મહત્વ ધર્મ જાય છે અને કુશળ વેપારીઓ ઇસુના આગમનને વધુ ને વધુ બળતુ સ્વરૂપ આપવામાં લાગી થતા જાય છે. કોઈ રડયો ખડયો આત્મા આ વધતી જતી બળતુ ભીજવણી સાથે અવાજ ઉઠાવે છે ખરો, પરંતુ ટેનિવિઝન ને મેડિયોના સતત બેઠેલા જાહેરખબરના અવાજમાં એ કંઈયે દબાઈ જાય છે.

‘દર્શન’

લહરે

લાવનાઓનાં થેરાથેલાં વાહળોના અવાજથી મન કેટલીકવાર ધ્રુજી જાય છે. પણ આ અવાજ એના જ કચ્છનથી પ્રકટ થયો છે. કોણ જાણે કેમ એની ઉત્પત્તિ અને વિસર્જનની કાંઈ ખબર નથી પડતી, છતાંયે મન અને આ આશુ અસ્તિત્વ એને શોધવા માટે રખડતું રહે છે.

અને પછી તોફાનો જાય છે—મન સમુદ્ર બની જાય છે અને આશા-નિરાશાની લહરો એ લાવનાના ચક્રવાતમાં આકેદ કરી બેઠે છે, પ્રકાશ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

અને જ્યારે તોફાન શમી જાય છે ત્યારે એ જ લહરો શાંત બની સીમાના પથથરો અને એના પાસેની કઠોર ધરતી સાથે અથડાઈ માથું ધૂણે છે.

એને માટે એનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, કદાચ અશક્ય પણ હોય. પણ એની સાથે લડી લેવા માટે મન કેટલીકવાર અવશ થઈ જાય છે....!

ડૉ. હાફ્કીન

વેપી રોગો માટે ગળાનાક શોધખોળ કરીને ભારતમાં જ વસવાટ કરવાનું પસંદ કરનાર રશિયન વૈજ્ઞાનિક ડૉ. હાફ્કીન અને હીરક મહોત્સવ બીજાવી સુંબઈની હાફ્કીન ઈન્સ્ટીટ્યુટ વિષે તે જ સંસ્થામાં લેખો હોદ્દો ધરાવતા થેબકનો આ લેખ સમર્થાવિત છે....

વૈત્તમ્ભ ભારતમાં, શહેરની સમવડોમાં આરામ અનુભવતા દાકતરો પોતાના જ દેશના, પ્રાંતના અને બિલ્લાના ગામડામાં સેવા કરાજે જતાં કેટલા અવ્યકાય છે? તેમને આમોહવાના, રોગચાળાના, બાળકોના બાણતરના, મિત્રોના વિયોગના અને આવકના વિવિધ પ્રશ્નો મૂંઝવે છે, અને તેથી અકળાઈને તેઓ ગામડાંના પછાત વાતાવરણમાં જવાની ના પાડે છે. આ હકીકત સાથે ડૉ. હાફ્કીનનો ફિરસો સરખાવો. રશિયાના ડાંગ પ્રદેશમાં ઉછરેલો, અને પેરિસમાં વિજ્ઞાનની તાલીમ માટે ધણો વખત રહેલો યુવાન ડોક્ટર, ભારતના ઉબંધ, પછાત અને પ્રતિદૂળ પ્રદેશમાં સેવા કરવાના શુદ્ધ હેતુથી આવે અને તે પણ મરડીના રોગચાળા વખતે, અને રોગચાળાના કેન્દ્રધાન સુંબઈમાં, તે સમયના ભયંકર વિસ્તાર લાગ્યખલામાં રાતદિવસ કામ કરે એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અત્યંત અભયખીલરેલો, સ્તુતિપાત્ર અને સાહસિક બનાવ છે. તેના સાહસ તેની સેવાઓ અને તેના પરિચાલોની યાદગીરીમાં, સુંબઈની મગરૂરી જેવું 'હાફ્કીન ઈન્સ્ટીટ્યુટ' પદલ (સુંબઈ)માં આજે પણ સેવાકાર્ય કરતું બિશુ છે.

૧૯ મી સદી, એ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોની અને સર્વાંગી વિકાસની સ્વચ્છ સદી હતી. અલબત્ત, તે સંશોધનોનો સામાન્ય પ્રજા પર સક્રિય ઉપયોગ થયો ન હતો, અને તેનો વિસ્તૃત લાભ લેનારો ન હતો. ૧૯મી સદીના છેલ્લા દાયકામાં ડૉ. હાફ્કીનના હાથે ડુનિયાની એક અજોડ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, એક રચનાત્મક સંશોધન થયું... અને તરત જ પ્રજાના સામૂહિક લલા ખાતર, બહેળા વિસ્તારમાં તે સંશોધનોનો સફળ અમલ પણ થયો.

ડૉ. હાફ્કીનનું આખું નામ વાહોમાર મોર્ડેકાઈ વોલ્ફ

હાફ્કીન હતું. તે ૧૮૬૩ ની સાલમાં ભારતમાં આવ્યા. તે પહેલાં તે પેરિસના પાસ્યુર (Pasteur) ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં ડૉ. પાસ્યુર સાથે કામ કરતા હતા. તેમને જન્મ રશિયાના ઝોડીસા શહેરમાં ૧૬ માર્ચ ૧૮૬૦ના દિવસે થયો હતો તે વખતે ઝોડીસા શહેરમાં ધમધાકાર વેપાર ચાલતો હતો. તે મહાન બંદર અને ઔદ્યોગિક શહેર હતું. તે વખતે ૧૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ધરાવતું મહાન વિશ્વવિદ્યાલય ઝોડીસા શહેરમાં હોવાથી તે કેળવણીનું અદ્યતન કેન્દ્ર ગણાતું હતું. બરદીઆન્સ્કે જીનેશિયમમાં હાફ્કીને પાયાની કેળવણી લીધી હતી. ઝોડીસા વિશ્વવિદ્યાલયની વિજ્ઞાનની પદવી તેમણે ૧૮૮૪ માં લીધી. સારાજાદ પૈથિક વરસ તેમણે લાંબા પ્રાણીસત્રલકલમમાં સંશોધન પાછળ ગાળ્યાં. તેમને સાહિત્યનો અને વિજ્ઞાનનાં સંશોધનોનો—બંનેનો શોખ હતો. તેમણે ૧૮૮૮ માં રશિયા છોડ્યું. જીનીવામાં, અને પેરિસમાં તેમણે પૈથિક વરસ તાલીમ લીધી, પેરિસમાં તેમણે કોલેરા સામે રક્ષણ આપી શકે તેવી રસી શોધવાના કાર્યમાં આગેવાની લીધી, અને મોટી સફળતા મેળવી. પોતે કોલેરાની રસી બનાવીને, તેની માણસના શરીરમાં થતી અસરોનો અભ્યાસ કર્યો, અને તે રસી હાનિરહિત છે તેવું સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કર્યું.

આ વખતે તેમને વિચાર આવ્યો કે કોલેરાની રસીને એલા પ્રદેશમાં ઉપયોગ કરે, અગર અખતરા કરે, કે જ્યાં કોલેરાનો રોગચાળો આલતો હોય. જેને પ્રવૃત્તિ છે તેને પંથ સૂઝે છે. તેમને એશિયાના ઉબંધ અને ભયંકર લાગતા પ્રદેશમાં જઈને લોકોને આ રસીનો લાભ આપવાનો મનસૂબો કર્યો. આ વખતે જે તેઓ પ્રયોગશાળાની ચાર દિવાલમાં મોંઘાઈ રહ્યા હોત, અને પેપરાટું પ્રકાશન કરી કરીને નામના વધારવાની, હાલના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો જેવી વૃત્તિ રાખી હોત, તે

તેઓનું જીવનકામ આટલું લોકભોગ્ય અને ચિરસ્મર-
ણીય ન બન્યું હોત. તેમણે સીધા જવાનો નિર્ણય કર્યો.

પરંતુ માણસના મનોરથોને કુદરતી અકસ્માતો છિન્ન-
ભિન્ન કરી જુદો જ ઘાટ આપે છે. સીધા જવા માટે
તૈયાર થયેલા ડૉ. હાફ્કીને તે વખતે પેરિસમાં લોર્ડ
ડફરીન, ભારતના એક વખતના વાઇસરોય, મળ્યા.
તેમણે ભારતમાં ચાલતા કોલેરા વિષે તેમને માહિતી
આપી અને ભારતમાં આવવાનું સૂચન કર્યું. વળી
ઇન્ડિયા એક્ઝિસ્ટને ઇન્વેન્ટ તે વિષે લોર્ડ ડફરીને લખ્યું
અને હાફ્કીને સંશોધનો માટે સહાય અને સગવડ
મળે તેવા બંદોબસ્ત કર્યો. તે વખતે બંગાળમાં
કોલેરા ચાલતો હોવાથી, હાફ્કીને ૧૮૯૩માં સીધા
કલકત્તા આવ્યા. બંગાળની પ્રજાએ રસી લેવાનો ના
પાડો એટલે તેમની આશાઓ ઠૂલવા મંડી. પરંતુ
ત્યાંથી તેઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ગયા અને ત્યાંની પ્રજાને
સફેદ મેળવીને રસીના અખતરા કરવા લાગ્યા.

તેમના અખતરાના ઉત્સાહજનક તાત્કાલિક પરિણામો
આવ્યા અને, કોલેરાના રોગચાળા વિરૂદ્ધ આ રસી
ઉપયોગી છે તેનું દુનિયામાં પ્રથમવાર સાબિત થયું.
તે દરમિયાન તેઓ મોટા પડયા, અને ૧૮૯૫ના
એપ્રિલ મહિનામાં તેઓ ભારત છોડી યુરોપ આવ્યા
ગયા. જતી વખતે તેમણે ફરીથી આપવાની પોતાની
ઇચ્છા, સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી હતી. યુરો-
પમાં તેમણે વિશ્વપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોને સર્જના સામ્રાજ્યો
અને પોતાના પરિણામોનું સરવૈયું વંચાવ્યું. તેઓની
કાર્યસિદ્ધિની કદર કરવાનું અને તેમને પાછા ભારત
બોલાવવાનું ભારતની પ્રજા કે સરકારને ન મળ્યું.
પરંતુ વેપારમાં વધુ નફા કરવાની વિદેશી વેપારીઓની
પ્રવૃત્તિએ હાફ્કીને નામનું સરસ્વતી કરાવ્યું.
આકામના ચાના બગીચાના માલિકોએ, ચાના નોકરો-
(ફલી)ને કોલેરાથી બચાવવા, અને તે રીતે તેમની
કાર્યસિદ્ધિને અને હાફ્કીને વિકાસ કરાવવા, ડૉ.
હાફ્કીને ભારતમાં બોલાવવાની સરકાર સમક્ષ સૂચના
મૂકી. સરકારે આ બગીચાના માલિકોની માગણીને

માન આપીને હાફ્કીને ભારતમાં ૧૮૯૬માં બોલાવ્યા,
અને કલકત્તામાં તેમના સંસાધનો ફરીથી શરૂ કરાવ્યાં.

પરંતુ પ્લેગની રસીના મહાન સંશોધનનું કેન્દ્ર મુંબઈ
શહેર બનવાનું નિર્માણ થયું હશે કે નહીં, પણ ૧૮૯૬માં
જ મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને તેના કારણે
તથા ઉપાયોની તપાસ કરવા માટે સરકારે ડૉ. હાફ-
કીને મુંબઈ મોકલ્યા. ૭ મી એપ્રિલ. ૧૮૯૬ના
દિવસે મુંબઈ આવીને, એક દિવસનું જ અવસર
કરી, તેમણે માન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં તેમના પ્રયોગો
શરૂ કર્યા. તેમને પ્લેગના પ્રયોગો કરવા માટે ફક્ત
એક જ નાની રૂમ આપવામાં આવી હતી. એક
કારણે અને ત્રણ ખેપીયાના 'સ્ટાફ' સહિત તેમણે
તેમની ઓરડામાં વિશ્વની, ૧૯ મી સદીની એક અદ્વિ-
તીય પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ કર્યો. ૧૮૯૬ના ડિસેમ્બરમાં
તેમણે સસલા ઉપરના પ્રયોગોનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ
કર્યા, તેમની બનાવેલી પ્લેગની રસીની સસલા ઉપર
સફળ અસર થઈ. આથી ૧૦ મી જાન્યુ. ૧૮૯૭ના
દિવસે તેમણે પોતાના શરીરમાં ૧૦ સી સી.
(10 c.c.) રસીને નીકરતાથી દાખલ કરી. પોતાનાં
સંશોધનો ઉપર તેમનો અગાધ વિશ્વાસ હતો કે,
બીજાને આપવાને બદલે પ્લેગની રસી પ્રથમ પોતે જ
લીધી, અને તેની નિર્દોષતા પુરવાર કરી !

આ નિર્ણયતાથી પ્રેરાઈને મુંબઈના ખોલ કાકરાએ
પણ રસી લીધી. લાખખલાની જેલના હેઠળે અને આ
રસી આપવામાં આવી હતી. તેમની ઉપર તેની રક્ષ-
ક્રિયાની બહુ અસર થઈ તેની ખબર મોરેર ફેસાઈ
અને રસીની માત્ર વધી પડી. આ માગને પૂરી કરવા
માટે આગાખાને પોતાનું મકાન આપ્યું. સુધરાઈએ
પણ એ મકાનો આપ્યા, અને તેમના સ્ટાફમાં વધારો
કર્યો. ૧ વરસ લાખખલામાં કામ કરીને હાફ્કીને
૧૮૯૯ ના માર્ચમાં પેરેલના તે વખતના સેક્રેટરીએટને
ચાર્જ સોંપવામાં આવ્યો. તે વખતે ત્યાં પ્લેગથી મૃત્યુના
બનાવો બન્યા હોવાથી ગવર્નરે તે સેક્રેટરીએટ છોડી
દીધું અને તેઓ અલગવાર હોલ આપ્યા ગયા. ખાલી

થયેલું આ વિશાળ મકાન હાફકીનીને, રસી બનાવવા તથા અખતર કરવા માટે ગવર્નરે સોંપ્યું. તે વખતે તેનું નામ 'પ્લેગ રીસર્ચ લેબોરેટરી' હતું અને હાફકીને તેના પ્રથમ ડિરેક્ટર બન્યા. ૧૮૯૭ માં પંખબર્મા પ્લેગ આઘો. ત્યાં આ રસીનો સફળ ઉપયોગ થયો.

પરંતુ હાફકીનના નસીબમાં અપજ્વલ અને અપમાન લખાયાં હતાં, એટલે એક ભયંકર ઘટના બની ગઈ. માલકોવલ કેન્દ્રમાં ૧૯૦૨ ના નવેમ્બરમાં આ રસી મૂકાયા બાદ ૧૯ માઇસોને ધનુરવા (Tetanus) થયો અને તેઓ તરત મૃત્યુ પામ્યા. આ ખતરનાક ખબર જાણી જવાળાઓની જેમ ફેલાઈ ગઈ અને પ્લેગની રસી વિરૂદ્ધ વાતો ચાલી. સરકારે શંકાસ્પદ વક્ષણ બતાવ્યું અને હાફકીને વગોવાયા. તે રસીના પ્રવાહીમાં દીટાનસ જંતુ ન હતા તેવું હાફકીને કહ્યું. તપાસ સમિતિ નીમ્નાઈ. તેણે હાફકીનને, વિરૂદ્ધ ચૂકાદા આપ્યો. શીશી ખેલતા અગાઉ તેમાં દીટાનસનાં જંતુઓ હતાં એવું સમિતિએ જાણવ્યું. હાફકીને કહ્યું કે શીશી મુખપર્મા પેક કરીને મોકલી તે વખતે તેમાં તે જંતુ ન હતાં. લીસ્ટર ઈન્સ્ટીટ્યુટની જીબાની લીધી, તેમણે પણ સમિતિને બનુમોદન આપ્યું. હાફકીન આ અપજ્વલ અને એકદરથી કંટાળીને ૧૯૦૪ ના એપ્રિલની ૩૦ મીએ ભારત છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે દરમ્યાન સરકારી તપાસ ચાલુ હતી. યુરોપમાં પણ તેઓની અપકીર્તિ થઈ ચૂકી હતી. યુરોપમાં તેમણે ઠેકઠેકાણે પ્રવચનો કર્યાં અને પોતાનો ખ્યાલ કર્યો. તેમના ઉપર વૈજ્ઞાનિકની શંકા હતી કે તેમની એકરકારીને કારણે જ ૧૯ માઇસોનું દીટાનસ થી મૃત્યુ થયું હતું, તે શંકાને દૂર કરવા તેમણે ઠીકઠીક પરિશ્રમ ઓઠાવ્યો. તેમની હકીકત એ હતી કે મુંબઈથી રસીની શીક્ષીઓ રવાના થઈ ત્યાં સુધી તેમાં દીટાનસના જંતુ ન હતા. ત્યાર પછી કંઈ થયું હોય તો તેની જવાબદારી તેમના પર ઢોળી શકાય નહીં.

આ સંબંધમાં એક ખૂબ ઉપયોગી અને વિશ્વાસપાત્ર

પુરાવો સરકારને મળ્યો જેને પરિણામે સરકારે ડૉ. હાફકીન સાથેનો આક્ષેપ ખેંચી લઈને તેમને ભારત ફરીથી આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. ડૉ. ઈલિયટ નામના દક્તરે માલકોવલ મુકામે રસી મૂકી હતી, અને ૧૯ જાન્યુઆરી મૃત્યુ નીપજવાં હતાં. તે જ દક્તરે એક નાનકડી બિના કહી. પ્લેગની રસીની શીશી ખોલી તે વખતે તેનો ઘુચ જમીન પર પડ્યો હતો, તે લઈને તેમણે શીશી પર મૂકી દીધી હતો. આને પરિણામે જમીન પરનાં જંતુઓનો ઘુચવાટે શીશીમાં પ્રવેશ થયો હોય અને તે જંતુઓ દ્વારા પાખ્યાં હોય એ શંકા હતી. ૧૯૦૭ માં ઈન્ડિયા એાફિસના સેક્રેટરી એફ રેટ મારફ્ટે ભારત સરકારે ડૉ. હાફકીનને ભારત પોતાની નોકરી સંભાળવા આમંત્રણ મોકલ્યું. તે સમાચારથી હાફકીનની તંગદીલી હળવી થઈ અને તેમના મિત્રોએ ચેમ્બેરથી તેમને અલ્મિન'દ-નના સંદેશાઓ મોકલ્યા. હાફકીને ધણી આનાકાનીના અંતે કલકત્તાની બાયોલોજીકલ લેબોરેટરીના ડિરેક્ટરની પદવી સ્વીકારવા સંમતિ આપી. પરંતુ ભારતમાં આ વખતે આ ત્રીજી વખતે આવ્યા ત્યારે તેમનામાં ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ ન હતા. તે નિરાશ થયા હતા. ૧૯૧૪ સુધી ભારતમાં કામ કરી તેઓ પોતાના દેશમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળવા રવાના થયા.

તેમના જીવનમાં તેમણે ધણી મુશીબતોનો સામનો કર્યો હતો. તેઓ યહૂદી (Jew) હતા તેથી રશિયામાં તેમને સારી હોદ્દાવાળી નોકરી મળવી મુશ્કેલ હતી. તે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી આરજુ રહિયા તેમને સન્માનવા તેવાર ન હતું. તેમની ઉપરોક્ત અપકીર્તિ, ૧૯ માનવેના મૃત્યુને અંતે ભારતમાં થઈ હતી, તેનો તેમને જખમો આઘાત લાગ્યો હતો. વળી મુંબઈમાં લાકષ્મીલાલ મરકોંધી ભવનસ્ત અને ચમપુરી જેવા વિસ્તારમાં એવી રોગી-ઓની વચ્ચે ચાલવું, કામ કરવું. અને રહેવું એ, તેમની સાહચર્ય હતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે તેવી હકીકત છે. વળી પોતાની તૈયાર કરેલી રસીનું પોતાના જ સરોરમાં પ્રથમ ઇન્જેક્શન આપવું એ

નીડરતા અને ત્યાગનો નાનોસુનો બનાવ નથી. પરંતુ તેમની સાહસિકતા નીડરતા અને હુદ્દિમતાની કદર, તેમના જીવનમાં ન થઈ, તેટલી તેમના મૃત્યુ બાદ થઈ. આજે તેમના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલું હાફકીન ઈન્સ્ટીટ્યુટ સંસ્થાનો (અને તેમણે જાતે રસી લીધી હતી તે તવારીખનો) દરિકમહોત્સવ ઉજવે છે તે પ્રસંગે ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને પરદેશના નામકિત વિજ્ઞાનીઓ ડૉ. હાફકીનની સિદ્ધિને જે યશકલગી ચકાવે છે, અને વર્તમાનપત્રો જે ગુણગાન કરે છે તે કંઈ જેવી તેવી કદર નથી. પરદેશો—અને તે થયું રશિયાના બિનસરકારી સામાન્ય માનવીની ભારતમાં આટલી બધી વાહવાહ અને કદર થાય એ બનાવ બીજી રીતે ભારતની જ વિશાળતા અને મહત્તાની સાક્ષી પૂરે છે. ભારતમાં એવી સંકુચિતતા નથી કે ધર્મ, દેશ કે જાતિની મર્યાદાઓને સ્વીકારે અને ફક્ત પોતાના જ દેશના માણસોના તે ગુણગાન કર્યું કરે.

હાફકીન જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે રશિયામાં થયું કોલેરાનો ચોપી રોગ ચાલતો હતો. ભારતે તેમને સન્માનપૂર્વક સહકાર આપ્યો, જે સહકાર અને સન્માન તેમને રશિયામાં તે વખતે કદાચ ન મળ્યા

હોત. ભારતની ઐતિહાસિક સ્વાગતપ્રિયતા અને અતિથિ સ્ત્રકારનો અદિતીય પુરાવો છે. આજે થયું કેટલાક પ્રખ્યાત વિદેશી વિજ્ઞાનીઓ ભારતમાં કામ કરી રહ્યા છે તે સુવિદિત છે.

ડૉ. હાફકીન અંગત રીતે ધાર્મિક માણસ હતા. ૧૯૩૦ માં તેઓ રશિયામાં અવસાન પામ્યા ત્યાર પહેલાં મુંબઈની તેમની બેકટેરિઓલોજીકલ લેબોરેટરી 'હાફકીન ઈન્સ્ટીટ્યુટ' બની ચૂકી હતી. દાદર અને પહેલના જે માણસોએ તેમને રોગપ્રસત વિસ્તારોમાં ખતથી નીડરતાથી અને વિશ્વાસથી દરતા જોવા હતા તે માણસો હમણાં સુધી તેમના પ્રતિભાશાળી અકિતત્વને યાદ કરતા હતા.

વસુદેવ કુટુંબકમ, પૃથ્વીને આપ્યું કુટુંબ માનનારા પુરુષો રાજકીય ક્ષેત્ર કરતા વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે વધારે નીપજ્યા છે, અને તે દૃષ્ટિએ દેશીની અને પ્રજાની એકતા વૈજ્ઞાનિક દ્વારા વધારે સરળતાથી થાય એવી શક્યતા છે. હાફકીન તથા તેમના જેવા બીજા વૈજ્ઞાનિકો બીજા દેશોમાં જઈને માનવ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ આદરે અને લોકપ્રિયતા મેળવે, એવા બનાવો રાજકીય ક્ષેત્રે થય્યા જ એાજા પ્રમાણમાં જણાય છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પહેલાં દરે દહાડે જે શાખા સાયકલની માલિકી ધરાવતા હતા તે સંખ્યા વધીને ૧૯૫૭માં ૬૧ હાજરે ૧૧ની થઈ છે.

૧૯૫૧માં સાયકલ બનાવવાનાં ફક્ત બે જ કારખાનાં હતાં અને તેઓ ૧૪ લાખ સાયકલો તૈયાર કરતા હતા જ્યારે સાયકલ માટેની માગ ૪ થી ૪.૫ લાખ નંબની હતી.

આજે સાયકલ બનાવવાનાં ૨૦ જેટલાં મોટાં કારખાનાં અને ૭૮ જેટલાં નાનાં કારખાનાં કામ કરી રહ્યાં છે. કારખાનાંની સંખ્યા વધતાં ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૩માં સાયકલનું ઉત્પાદન બે લાખ જેટલું રહ્યું હતું તે કમચાલ વધીને ૧૯૫૪માં ૩.૭ લાખ; ૧૯૫૫માં ૪.૯૧ લાખ; ૧૯૫૬માં ૬.૬૪ લાખ અને ૧૯૫૭માં ૭.૬૧ લાખ જેટલું થયું હતું. ૧૯૫૮નું ઉત્પાદન ૧૦ લાખ જેટલું થવાની ધારણા છે.

‘ભિમ-નવરચના’ અંગે કોઈપણ જાતનો યત્નવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

યુવાનની નિરાશા

નિરાશાવાદી માનસવાળું 'આજનું' આપણું યૌવનધન કેવી જિહાલ કરામાં વેકફાઈ રહ્યું છે તેના આ લેખની શરૂઆત એક યુવાનના દુઃખવેલા પત્રથી ખ્યાલ આવે છે. આપણા નાણીતા સામાજિક કાર્યકર અને નવલકાર તેના પ્રત્યુત્તરમાં જે જરૂરી ઇલાવટ કરે છે તે દરેકને હપથેગી અને પ્રેરક થઈ પડે તેવી છે.....

[હું આ વર્ષે મુંબઈ રાજ્યની એક યુનિવર્સિટીનો એન્જિન્યુઅર થયેલ છું. ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયેા હોવાથી લાયકાતને યોગ્ય ન હોય એવી નોકરી સ્વીકારી નોકરી ભેગો થઈ જવાની મારી ઇન્છા નથી. ધરના મુખ્ય વડીલની પણુ એવી જ ઇન્છા છે. આથી પરિણામ બહાર ચર્ચા ત્રણ મહિના થઈ ગયાં છતાં પણુ મનપસંદ નોકરીને અલાવે એકાર જ રહ્યો છું. એક બે જગ્યાએથી ૧૨૫ થી ૧૫૦ રૂ. માસિક પગારે નોકરીની એફર આવેલ પરંતુ મારા સારા માફસ જોઈ અને તે સ્વીકારી લેવાની ઇન્છા ન થઈ અને વળતો નકારનો જવાબ લખી નાખ્યો. મારાં વૈવિશાળ માટે જ્યારે કોઈ કન્યાના પિતા આવે છે ત્યારે મારી નામરજી છતાં પણુ પ્રદર્શનના પૂનળા તરફે એમના આવવાનાં સમયે મને ઊભો કરવામાં આવે છે.

હું જ્યારે પાડોશીની કોલેજમાં લાણુતી કન્યા સાથે વાતચીત કરું છું કે ચોપડીઓનું આદાન પ્રદાન કરું છું ત્યારે કુટુંબીજનોની આંખમાં અણુગમે જ દેખાય છે. એક-બે વાર તો સાંભળ્યું પણુ ખરું કે લાઈનની નોકરીનું તો કેહાણું નથી અને ઊકારીની શોધમાં નીકળ્યા છો! મારી પાછળ છૂપી નજર રાખવામાં આવે છે. મારી વખત એવખત મજાક ઉડાવવામાં આવે છે. શું કુટુંબીજનો અમારા નિર્દોષ વ્યવહારમાં પણુ પાપ નિહાળતાં હશે? જે કે મને કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. પણુ મને લાગે છે કે તેમની ઇન્છા એવી છે કે હું તે બહેન સાથે મોલવા-ચાલવાનું છોડી દઈ અને તેની સાથે કશો વ્યવહાર ન રાખું. હું લીડુ નથી. હું નિર્દોષ વ્યવહાર રાખવામાં અને ધડી-એધડી વાતચીત કરવામાં કશું અયોગ્ય થતું હોય એમ માનતો નથી. હું એ બહેનને ધેર જતો નથી. પહેલાં એ બહેન મારે ત્યાં આવતાં પરંતુ એક નજવી બાખતમાં મતભેદ થવાથી એમણે ધેર આવવું છોડ્યું છે. હું વડીલોની લાગણી સમજું છું. પરંતુ છતયે કોઈ કોઈ વાર વિદ્રોહ કરવાની ઇન્છા થઈ આવે છે. શું તેઓ ફક્ત એ બહેન પ્રત્યે જ નહિ પરંતુ મારી પ્રત્યે પણુ અવિશ્વાસ નથી કેળવી રહ્યાં ?

જો આપ પણુ મારા વડીલો માફક એમ માનતા હો કે મારે એ બહેનની સાથેનો સંબંધ ત્યાગવો તો મને સૂચવશો કે કઈ રીતે હું તે બહેન સાથેનો સંબંધ સમાપ્ત કરી શકું? કઈ રીતે હું કહી શકું કે બહેન, હવે તું મારો સાથે વાતચીત કરતી નહિ.]

અ. પત્ર વાંચી રહેતાં જ તે યુવક પોતાના માટે વાપરેલ વિશેષણ 'અભાગી' જોઈ દુઃખ થયું. આપણી આજની યુનિ. કેળવણી જીવનધાતરનું કેટલું અદ્યપ લાચું આપે છે? આજના મધ્યમ વર્ગના યુવકોની સ્થિતિ એવી કઠંગી થઈ રહી છે કે નથી એમને કુટુંબમાંથી જીવન-ધાતર મળતું કે નથી કંઈ જિંદગી જીવવાનું મળતું. અને યુનિ. શિક્ષણમાંથી પણુ એ લિખુપ પૂરાતી નથી એટલે ગુલાબે સૂંઘતાં સહેજે કાંટા બોંકાતાં એ પોતાને

અભાગી માની લે છે !

આ યુવક બી. કેમમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ પાસ થયેલો છે. આજે દેશમાં કેટલા ટકા યુવાનોને યુનિ. શિક્ષણ મળે છે? એમાંથી કેટલા ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થતા હશે? પાસ થઈનેય ૧૨૫-૧૫૦ની નોકરી તરત કેટલાને મળતી હશે? અને એ ના પાડવાનાં સુખી સંભોગો કેટલાના હશે ?

મારા રનેહીનો દીકરા ઇન્ટર-સાયન્સમાં પાસ થઈ

આર. સી. ટેકનીકલમાં ડાઈરેક્ટર ડીપેલોમાં કેસમાં દાખલ થયો હતો. પહેલા નંબરે પાસ થયો હતો એટલે સરકારની રેકૉલરશીપ મળતી હતી. આ વરસે એણે પશુ છેલ્લી પ્રીકેશ ત્રીજા નંબરે પાસ કરી. ડીપેલોમાં નોકરી શોધવા કેટલું રખડાયા પછી મહિના છપર એક મીલમાં રૂ. ૨૮ના પગારે મજૂરના ઝેડમાં એને નોકરીએ ચાલું પડ્યું છે. કામગીરી તો એને ડાઈરેક્ટ એજેન્ટી કરવાની છે, પણ પગાર મજૂરના ઝેડનો લેવાનો છે. મેં એને પૂછ્યું—કેમ ચાલે છે? ત્યારે એણે કહ્યું કે—સારું છે. હા એક મહિના પછી મજૂરના ઝેડમાંથી હું આગળ વધીશ. સરખાતમાં તો એણે આપણું ન હોય તો વગર પગારે અનુભવ લેવા કામ કરવું પડે છે. એને બદલે મોંઘવારી સાથે રૂ. ૧૦૦ જેટલો પગાર સારો ગણાય. પંચિક વર્ષે મારા બહુતર પ્રમાણે પગાર અને જગા મળે તો સારું ગણાય. આ લાઈનમાં બધાને આવે અનુભવ છે.

આમ રૂ. ૨૮ના મજૂરના ઝેડમાં મૂકાયેલો યુવક સંતોષ બધક કરતો હતો અને પોતાની જાતને અભાગી માનતો ન હતો. કેળવણી તો એને પણ ચાલુ જ મળી છે, છતાં બંને યુવકોમાં આટલો ફેર કેમ? આ સંતોષથી ભાગે કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે કારણ કે તે ખેડૂતનો દીકરો છે. એણે બાપની અને કુટુંબની હાડમારી જોઈ છે. એણે પણ એ હાડમારી ભોગવી છે. એથી એ ખાતલ બનેલો છે. એને મન તો ગુલામ મળતું હોય તો કાંટા વાગે તેવું દુઃખ નથી, પણ કેવળ કાંટાની જ મુશ્કેલીએ ગુલામ આસ થતું હોય તો આનંદ લાગે છે, અને એ જ આનંદ સાથે અને નવી અસાધ્ય ઉત્સાહમાં નોકરી કર-કરી લીધી છે.

આ યુવક ફરટી કલાસમાં પાસ થયો છે. રૂ. ૧૫૦ સુધીની નોકરી હતી. એ ન લીધી અને ધરના વડીલો પણ એ નોકરી છપર ચડી જાય તેમ ઇચ્છતા નથી. છતાં આ સંજોગમાં પોતાને અભાગી

માની દુઃખી થવું એ કેવળ પૌચટપણું જ ગણાય. આવા કાંટાથી જે ધાયલ થાય તેને જીવનસંતરનું, સિદ્ધિનું મળતું નથી તેમ કહેવાય.

યુવક પોતે કહે છે કે પોતે સારી નોકરી ઇચ્છે છે. એ સારી વાત છે. આર્થિક સંજોગો જોને મળે, તેવી નાની નોકરી સ્વીકારી લેવાની ફરજ ન પાડતા હોય તેણે થોડા વખત બેકાર રહેવું પડે તો એમાં કંઈ ગુમાવવાનું નથી. આપણે ત્યાં ગરીબાઈને લીધે બહુતર પછી તરત કમલાની દૃષ્ટિએ મોટા ભાગને નોકરીએ વળમણું પડે છે. પરંતુ બહુતર પછી બે-ત્રણ વર્ષ સારી જગ્યાએ ગોઠવાવવા કમાયા વિના જોને ચાલે તેમ હોય તેણે તાત્કાલિક મળતરની ગણતરી ન રાખતાં બાવિબની ગણતરી રાખી નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

એફિસના કારકુનની નોકરી કરતાં વેપારીને ત્યાં ગુમારાતાની નોકરી ઝોળા પગારની હોય છે, પરંતુ એમાંથી સ્વતંત્ર વેપારી થનાર જેટલા નીકળે છે તેટલા કારકુનમાંથી નહિ નીકળ્યા હોય. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થઈ જનારનો ક્ષેત્રપટ્ટો થવાની ઝોળી ચક્રવર્તી રહે છે. આ રીતે યુવક વિચારે છે તે સ્થિતિમાં કોમર્સના ક્ષેત્રે ચાઈડ એકાઉન્ટન્ટના અભ્યાસને એ સોનેરી તક માનતા હોય તો ઝોળા પગાર તેમાં દાખલ થઈ એ સ્વીકારી લેવી જોઈએ. આપણે સારી તકની કેવળ આશા રાખીએ પણ એ માટે જે તપ કરવું જોઈએ તે કરવાની તૈયારી ન હોય તો એ આશા ફળવાની ફેવી રીતે? આ અભ્યાસમાં થોડો પગાર તો મળવાનો છે અને વડીલની પથુર રાહ જોવાની તૈયારી છે તો કુટુંબને બોળાવેપ થયા વગર એ તક મળે છે તો સોનાનાં લાગતી-હોવા છતાં જતી કરવામાં શું ડહાપણ? કુટુંબના માટે કમાવાની ઇચ્છા છે તે મોડું કમાવાથી કંઈ નુકસાન પહોંચાડનારી નથી. સારું કમાવાની ગણતરીએ થોડું મોડું થાય તો પણ એ વેપાર લાંબે માણે નફાકારક છે તે કોમર્સના ઋચુએન્ટને કહેવાનું ન હોય.

હું માતું છું કે યુવક જે મોટી મુશ્વેણી અનુભવે છે, અને ધરનો સ્ત્રી વર્ગ પણ જે અનુભવે છે, તે એ બેકાર છે કે નોકરી ઉપર નથી ચડી જતો એ નહિ, પણ પાડોશીની કોલેજ કન્યા સાથે એને પરિચય છે તે હોવાનો સંભવ છે. આજે આવા પરિચયો સ્વાભાવિક બનવાના છે. એ ટાળી શકવાના નથી. પરંતુ એ અંગે ધરનાં શંકાની નજરે—અવિશ્વાસની નજરે જુએ તેનું કારણ એ હોય કે એ પરિચય ભવિષ્યમાં લગ્નમાં પરિણમે તે એમને માન્ય ન હોય. એ એમને એ માન્ય હોય તો એ બીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. એ ભણી રહ્યો છે, પોતે પરણવવા પેરવી કરે છે, એ સંજોગોમાં યુવક સ્વપસંદગીની પાડોશી કન્યા સાથે પરણી જાય તે એમને માન્ય હોય તો એ બીજી—અવિશ્વાસ ભાવે નહિ. પરંતુ એ સંબંધમાં સ્ત્રી વર્ગ અણગમે બતાવે છે તે જ કહી આપે છે કે ભવિષ્યમાં એ પરિચય આગળ વધી લગ્ન સુધી પહોંચે તે એમને માન્ય નથી. એ માન્યતા શાતિ બિનતાને કીધે છે કે ખીલ કાઢી કારણસર છે તે તો એ જાણે કે યુવકે જાણે. પરંતુ એ બીકે યુવકને પરભાવી દેવા પેરવી કરતાં હોય તે બનવાનું છે. યુવક પરણવાની હમણાં ઇચ્છા ન બતાવે તેથી એમને વહેમ જવા પણ પૂરતું કારણ મળે કે એ ભવિષ્યમાં એને પરણવા માગતો હશે કે શું ?

સ્ત્રી વર્ગનું આત્મ માનસ હોય તો એથી પણ યુવક બેકાર થેર થેરી રહે તે એમને પસંદ ન આવે. હમણાં નોકરી ધધે વળગે તો એ છોકરીને એને ઓછા વિચાર આવે. મળવાનો વખત ઓછો થાય. નોકરીએ વળગે. હોય અને પરણાવી દીધા એટલે ઉપાધિ મળે. આ સ્થિતિમાં એ વર્ગ તો એહું ઇચ્છે કે જે મળે તે નોકરી તરત સ્વીકારી લેવી જોઈએ. એ માટે ખર્ચનાં કારણ પણ આપે. રાગ-દ્વેષ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેમાં છે, પરંતુ સ્ત્રી એને મનમાં ઓછા સમાવી શકે છે, એ વ્યક્ત થઈ ગયા વિના રહેતાં નથી. પુરુષ વર્ગ તે પ્રમાણમાં સવિશેષ દાખી શકે છે. આથી યુવકે એમ ન માનવું કે સ્ત્રી

વર્ગ જે અણગમે પોતાને ખચર પડે તેમ વ્યક્ત કરે છે તે વડીલ પુરુષમાં નથી. બંનેમાં હોવાનો સંભવ છે અને એ સંબંધ લગ્નમાં પરિણમે તેમ એ ન ઇચ્છતાં હોય તો એવો અણગમે બન્યો તે પણ સ્વાભાવિક છે.

યુવક પાડોશી કન્યા સાથેનો સંબંધ નિર્દોષ માને છે. એ પોતે એના પ્રેમમાં નથી અને લગ્ન કરવાનો કાંઈ હેતુ નથી, એ અર્થમાં એને નિર્દોષ ધટાવે છે. એ આ જ સ્થિતિ હોય તો કાંઈ મુશ્વેણી યુવકે અનુભવવી ન જોઈએ. આ યુવક એ બહેન સાથેના મળવા હળવાના સંબંધ ધરનાંની અનિચ્છા સમજી છોડે. પડે તેમાં ભીરુતા સમજે છે અને ધડી-મેધડી વાતચીત કરવામાં કશું અયોગ્ય થતું હોય એમ માનતો નથી.

આમ એ ‘હું ભીરુ નથી’ એમ કહે છે, પરંતુ પોતાનું શિરનામું આપી આ પ્રશ્ન અંગેનો પત્ર સીધો થેર આવે અને બીજાના હાથમાં જાય તે ભીરુતા તો સેવે છે. એટલે એ બહેન સાથેના સંબંધ એ છોડતા નથી તેમાં ભલે એ માનતા હોય કે હું ભીરુ નથી. ભીરુ તો એ છે, પરંતુ એ બહેન સાથે મળવાનું, વાતચીત કરવાનું એમને પસંદ છે, તેનું એક જાતનું આકર્ષણ છે અને એ છોડવું એમને માન્ય નથી.

સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે ફેવળ શરીર સંબંધનું જ આકર્ષણ હોય છે. તેમ નહિ. એ ઉપરાંત સહવાસનું વાતચીતનું મિલનનું કે એમ પચેન્દ્રિયોનું સુક્ષ્મ આકર્ષણ હોય છે. પ્રથમ શરૂઆત તો સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે એ સુક્ષ્મ આકર્ષણથી થાય છે. એનો અર્થ એવો નહિ કે બધી વખત એ આકર્ષણ શરીર સંબંધમાં કે લગ્ન સંબંધમાં પરિણમે છે. પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે મર્યાદાની જાગૃતિ ન હોય અને નૈતિક જીવન જીવવાનું ચારિત્રગળ ન હોય તો એ સુક્ષ્મ આકર્ષણ આગળ વધીને લગ્ન સંબંધમાં કે શરીર સંબંધમાં પરિણમે છે. યુવક-યુવતી કંવારો હોય, પુખ્ત ઉંમરનાં હોય, જને વચ્ચે પૂરતો પરિચય અને એકબીજાને

લાયક હોય તો આવો પરિસ્થિતિ ગ્રેમ દ્વારા લગનમાં પરિણમે કે અધર્મિત વ્યવહારમાં પરિણમે તે યોગ્ય ન ગણાય.

યુવક કહે છે તેમ આજે તેમનો સંબંધ શરીર આકર્ષણ-વિનાનો, એ અર્થમાં નિર્દોષ હોવાનો સંભવ છે પરંતુ એ બંનેને મળવાનું, વાતચીતનું સુદૃઢ આકર્ષણ તો છે જ. એમાંથી લગન સંબંધમાં એ આકર્ષણ પરિણમે તો પણ બંને માટે સુયોગ્ય મિલન છે, એમ જો એ બંને માનતા હોય અને ધરના વડોલોનો કેવળ દુઃશિખર વિરોધ છે એમ એમને શ્રદ્ધા હોય તો વડોલોના અળખામણી યદ્યપિ એ આજની મૈત્રી ચાલુ રાખે તો કંઈ સમજ ગણાય.

પરંતુ યુવક કહે છે તેમ એ પાછળ જોડેજોડે પણ લગનની ઝંખના ન જ હોય તો બીરુ દેખાવાની ખડિ સંબંધ ચાલુ રાખી અળખામણી થવાની જરૂર નથી. છોકરી પણ પાડોશની જ છે એટલે એ જ વાતાવરણમાં ઉછરેલી છે એટલે કુટુંબીજનોને શંકા આવતી હોય ત્યારે એ સંબંધ ઉપર પડે પાડી દેવાનું એ ન સમજે એવું યોગ્ય છે કે એને જોએ કંઈ દેવાય કે ચીંટમાં લખી રાકાય કે, આપણી બંને વચ્ચેનો

સંબંધ નિર્દોષ છે તેની આપણને પૂરી શ્રદ્ધા છે, પરંતુ એમાં કુટુંબીજનોને શંકા આવતી હોય ત્યારે એમને આપણા ઉપર નજર રાખવો પડે તેવી સ્થિતિમાં શું કામ મૂકવો? આપણે જ મળવાનું બંધ કરી એમને નિર્ભય કરવો જોઈએ. ખરી રીતે આ પગલું કારવામાં જ સીરતા છે, બીરુના નહિ.

જો આમ એ છોકરી સાથે જોડેજોડે લગનનું આકર્ષણ ન હોય તો કુટુંબીજનો સામે બળવો કરવાની ઇચ્છા સેવરી એ વેધારીની ભાષામાં રહેલનથી ખાંડિયા સુધીની બસમાં જેસવા સોની નોટ વટાવવા જેવું મિનજરૂરી છે એટલું ચાલી નાખવાનું જ વિચારવું જોઈએ. કુટુંબીજનોને જે અસ્વિકાર્ય પેદા થયો હોય તે સંબંધ ઉપર પડે નાખી દેવાથી દૂર થાય, અને એ સ્વાભાવિકતા આભ્યા પછી બંને સફળ રીતે કોઈ વખત મળે તેથી કુટુંબીજનોની નજર ચોક્કી પણ ન કરે.

આમ યુવક અભાગી નથી, જિંદગી ટૂંકાવી નાખવા જેવું તો કંઈ છે જ નહિ અને નાસી જવાની પણ જરૂર નથી. છતાં આવા વિચારના ચકાવમાં ફસાઈ જતા હો તો નબળું અને નબળાઈ વાળે તે સમજીને કોઈ પણ કામમાં વહેલામાં વહેલા 'જોતરાઈ' જવું એટલે નિરાશા-હતાશા દૂર થઈ જશે.

ભારતનું અત્યારનું રાજ્યના ૮૦૦૦ જેટલે જેટલું કુટુંબીજનું ઉત્પાદન, એની ભરિયાલતા માત્ર ૨૮૧.૯૬૮ જ છે. એનો વપરાશ વર્ષે દિવસે લગભગ ૧૦ ટકાના ધોરણે વધે છે પરંતુ એની સાથે, લાભદેશમાં રોધવામાં આવેલા નવાં તેલ ક્ષેત્રે ઉત્પાદન કરવાં થતાં, એની પુરવઠાની પરિસ્થિતિમાં પણ અણપાત્ર સુધારા થશે.

ભારતની હાલની શેળખાઓમાં, રાજ ૧૦,૦૦૦ જેટલે કુટુંબીજ સાફ કરે એવું એક કારખાનું આસામમાં નાખવાની અને રાજનું ૩૦ હજાર જેટલે સાફ કરે એવું એક કારખાનું બિહારમાં નાખવાની શેળખાનો સમાવેશ થાય છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષે દરમિયાન રાજ લગભગ ૭૦,૦૦૦ જેટલે, આયાત કરેલું કુટુંબીજ શુદ્ધ કરી રાજે એવાં ત્રણ કારખાનો નાખવામાં આવ્યાં છે. આ કારખાનોએ વાવળ થયેલું કેવલ વિદેશી ખેડેલું રોકાણ લગભગ ૫૦ કરોડ રૂપિયા જેટલું છે જે ભારતે આઝાદી મેળવ્યા પછી કોઈ પણ એક હલોગમાં કરેલું સૌથી વધુ રોકાણ છે.

ધનળાદ ખાતેની સેન્ટ્રલ ફ્યુઅલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં કોલસાનાં કેટલાંક પેટા-ઉત્પાદનો, તેમજ કરવામાં આવ્યાં છે : પાણીને ગરમ બનાવતું, રક્તમાંથી લૂકોટ બનાવતું, રાખોડી વિનાનો ઇલેક્ટ્રોડ કાર્બન બનાવતું, રંગો, વાનિરા, રબર, કાગળ, પાથરણાં, ઊપવાની યાદી વગેરે માટેનાં રસાયણો અલગરસુધી આ બધાની આયાત કરતી પડતી.

ઋતુસાવ

વનરપતિ સૃષ્ટમાં પકવ બનેલું બી ધરતી ઉપર પડે છે. બે તેનું ફલિનીકરણ ના થયું હોય તો તે નાશ પામે છે. બે ધરતી પથરાળ બહુ સૂકી બહુ લીની કે ખરાબો હોય તો પણ બી નાશ પામે છે. પણ ફલિનીકરણ પામેલું બી સારી ધરતીમાં પડે તો તે પ્રજનન પામી જીવે છે અને નવી પેઢીને ઉદય થાય છે.

પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પ્રજનનની ક્રિયા અટપટી બને છે. એમાં નર અને માદા બન્ને જુદાં હોઈ બન્નેના સંયોગથી નવા જીવનો જન્મ થાય છે. આંચળવાળાં પ્રાણીઓમાં આ ક્રિયા ઉચ્ચ કરામતની કક્ષાએ પહોંચી ફલિનીકરણ થયેલા બી કે ગર્ભની સંભાળ માટે આ યોજના થયેલી છે. માનવકુળમાં સ્ત્રીઓના દેહ વિષે ગર્ભને ધારણ કરવા માટે મહિને મહિને અસ્તરનો વિકાસ થાય છે અને તે મિનોપયોગી નીવડતાં એનો નાશ પણ થાય છે. સ્ત્રીઓના દેહ વિષે સરાસરી ચૌદ વર્ષની ઉંમરે શરૂ થતી આ ક્રિયા ત્રીસ પાંત્રીસ વરસો પર્વત ચાલુ રહે છે.

આ અસ્તર કે આવરણનો અભ્યાસ થયો આકર્ષક છે. શરીરરચનાની દૃષ્ટિએ એની સમજ સહેલી છે. એના વ્યાપારધર્મો જટિલ હોવા છતાં એની રૂપરેખા સમજવી સહેલી છે.

સ્ત્રીઓના પેડુના પોલાણમાં ગર્ભાશય આવેલું છે. ત્રણેક ઇંચ કદના માંસપેશીઓના આ પોલા લોચામાં આપણી જિંદગીના પાયો નખાતા હોવાની ઘટના બાજીતી છે. હૃદય પણ માંસપેશીઓનો આવો પોલો લોચો છે અને તે જિંદગી પર્વત સંક્રાય વિકાસ પામી જીવન ટકાવે છે તેમ ગર્ભાશય પણ સંક્રાયાર્થ એની અંદર રહેલાં વસ્તુઓને યોનીમાં અને આ રીતે શરીર બહાર ફેંટી દઈ શકે છે.

આપણી કિશોરીઓને જે વિષે કોઈ સમજાવતું નથી તે વિષયને હાંમિના બાણીતા ડોક્ટર-ચેખક સ-વિજય અણી સર્વે છે—ના બાણીતાં હોય તેમને જ્ઞાન આપવા અને બાણીતાં હોય તેમને પૂરતી બાણી કરવા. આપણી દેટલીય બહેનો આ વિષે બેદરકાર અને અજ્ઞાત રહે તે કેમ પાલવે ?.....

ગર્ભાશયની ક્રાયગીની અંદર અંતરત્વચાતુર આવરણ આવેલું છે તેને ગર્ભાવરણ કે એન્ડોમેટ્રિયમ કહેવાય છે. કુદરતે ગર્ભના ઉત્તર માટે યોજેલું આ વિશદ-ચુલ્બધર્મોવાળું અસ્તર છે. ચાર અઠવાડિયામાં એકવાર તે તૈયાર થાય છે. પખવાડિયામાં તે સર્વસંજ્ઞ થઈ રહે છે. એમાં ભરાવો થાય છે. પરિપકવ બને છે. આ જ અરસામાં બીજાશ્રિમાંથી બીજ બહાર પડે છે. બે બીજ ફલિત થાય તો આવરણ ઉપયોગી છે. બે ઉપયોગી ના નીવડે તો તે ખરી પડે છે. એના ખરવા સાથે એની નીચે આવેલી સૂક્ષ્મ લોહીની નળીઓમાંથી લોહી પણ ટપકે છે, સાથે શ્લેષ્મ પણ હોય છે.

પેટના પોલાણમાં શરીરની દેટલીય કામગીરીઓ થાય છે પણ તેના નથી કશો અવાજ કે નથી કશી ધમાલ. ઉપર દર્શાવેલી ક્રિયા પણ સતત આઠવા કદે છે પણ ચાર અઠવાડિયામાં ફક્ત એકવાર ભેવાર દિવસ માટે યોની બહાર લોહી વહેતાં લોહીને આપણે ઋતુસાવ કે રજોદર્શનના નામે પિછાનીએ ઊંચે. ભારતભરમાં દિન્દુઓ આ દિવસો વિશિષ્ટ રીતે પાળે છે.

સ્ત્રીઓના લગ્નજીવનની સફળતા માતા થવામાં છે, અને માતા થવાની લાયકાતના મૂળમાં ઋતુસાવની ક્રિયા રહેલી છે. આ ક્રિયા ઉપર કાશ્ચ રાખનાર બીજા શ્રિઓ છે. ગર્ભાશયથી ત્રણ ઇંચના અંતરે કાશ્ચ જમણી પડે એક એક બીજાશ્રિ આવેલી છે. બંજાશ્રિ એને કામે જોતરનાર પિટ્યુટરી શ્રિ છે. મગજના તળ ભાગમાં પિટ્યુટરી શ્રિ આવેલી છે. નાના વડાબુ જોવું તેનું કદ છે. પણ તેના સ્થાવો આખા શરીરને અસર કરનાર છે. યૌવનારંભ સુધી તેના અમુક સ્થાવો શરીરની દૃઢિ સાથે જોડાયેલા છે. કન્યા તાડુ-વ્યર્માં પ્રવેશે તે અરસામાં તેના બીજે સ્થાય બીજા

અધિઓને ઉત્તેજે છે. જનમથી જ બીજાઅધિઓમાં હળવે બીજાકોષો આવેલા છે. પિટ્યુટરી અધિના સ્ત્રાવની અસર નીચે બીજાકોષ પકવ બની બીજાઅધિની બહારની દિવાલ કાણી માગ કરે છે.

બીજાકોષ પકવ બને એ અસરમાં બીજાઅધિ—ગ્લો-શયના આવરણના વિકાસને ઉત્તેજે છે, તેથી ફલિત થયેલું બીજ સંધારાય. આવી પૂર્વતૈયારીઓ પૂરી થયે બીજાઅધિઓમાંથી બીજ બહાર પડે છે. આને ઓઑ્યુલેશન કહેવામાં આવે છે. ઋતુસ્ત્રાવ શરૂ થવાના પહેલા દિવસથી ગણતરી તેર ચૌદ કે પંદરમા દિવસે ઓઑ્યુલેશન થાય છે. સ્ત્રીઓ માટે ગર્ભાધાનના આ જ ચોક્કસ દિવસો છે. જો બીજ ફલિત થાય તો તે ગર્ભાશયના આવરણને ચોટી ગર્ભ તરીકે વિકાસ પામે છે. ગર્ભના વિકાસ અને ગર્ભાશયને ચોટી રહેવા માટે પણ અજળ્ય કરામત છે. બીજ જેમાંથી છૂકું પડતું હોય તે કાચળી પીતરંગી બને છે. ત્યાં કારપસ દ્યુટિયમ પેદા થાય છે. એના સ્ત્રાવની અસરથી ગર્ભ ગર્ભાશયને ચોટી રહે છે અને એના વિકાસ થાય છે. આ સ્ત્રાવની ઉણપ કે ખામીથી કસુવાવડ થઈ આવે છે. એને રાકવા કાળે કારપસ દ્યુટિયમનાં ઇન્જેક્શનો આપવામાં આવે છે.

જો બીજ (egg or ovum) ફલિત ના થાય તો તે ગર્ભાશયમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. આ પછી એના સ્વીકાર માટે તૈયાર થયેલું પણ હવે નકામું થઈ પડેલું આવરણ ખરી પડે છે. એની સાથે લોહી પણ હોય છે. અને ઋતુસ્ત્રાવ, રજોદર્શન અડકાવ કે માસિક ધર્મના નામે આપણે પિછાનીએ છીએ. એક વાર ઋતુસ્ત્રાવ થઈ ગયો કે પાછી ગર્ભાવરણની ખિઝાયતની કિયાતું પુનરાવર્તન થાય છે. જૂનું કે કાઈ જઈ નવાનો વિકાસ થાય છે. શદ્ધિ નાશ અને પુનઃજીવનનો કુદરતી ક્રમ આ કિયામાં છતો થાય છે. ઓઑ્યુલેશનની તૈયારીમાં બીજું બીજ પકવ થવા મંડે છે. માત્ર સગબીવરમાં આ કિયા અટકે છે. બાકી ૪૫ થી ૫૦ ની વય સુધી તેનું દર માસે પુનરાવર્તન થવા જ કરે છે. આ પછી ઋતુચક્ર પિતેનો

સમય આવી પડે છે. એ પણ એક જીવન પરિવર્તનનો (Change of life) કાળ છે.

સ્ત્રીઓના દેહ વિષે જીવન પરિવર્તન કાળ બે વાર આવે છે. એક તો ઋતુસ્ત્રાવની શરૂઆતમાં અને બીજો એના અંતમાં. બીજ પ્રથમવાર પકવ બનતાં પહેલાં ઋતુસ્ત્રાવ શરૂ થાય છે. આ કન્યાના અગિયારમથી તે સોળમા વર્ષ સુધીમાં બને છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં થયેલા નિરીક્ષણ મુજબ હિન્દવાસીઓમાં ઋતુસ્ત્રાવ શરૂ થવાની સરાસરી ઉંમર સાગતેર વર્ષની જોડામાં આવી હતી. યુગ્મરાત યુનિવર્સિટીના મેડિકલ એફિસર ડૉ. કાન્તિલાલ શાહની યુનિવર્સિટીની ૨૩૯૧ હિન્દુ વિદ્યાર્થીનીઓની તપાસમાં રજોદર્શનની શરૂઆતની સરેરાશ ઉંમર પોણાપંદર વર્ષની આવે જ્યારે મહારાજ સયાજીરાય યુનિવર્સિટીની તપાસનો આ આકેડે ૧૩ વર્ષનો, અને યુનાની હાઈરફલેનો આ આકેડે ૧૪ વર્ષનો છે. મુસલમાનો અને પારસીઓમાં સાગ ચૌદ અને સવા ચૌદની વયનું પ્રમાણ છે. આયુર્વેદાચાર્ય મહર્ષિ સુત્રુતે આનું ઉંમર પ્રમાણ બારનું લખ્યું છે.

આભોડવા અને ઉખામાનની અસરોને લીધે રજોદર્શનની શરૂઆત વહેલી કે ઝોટી થવાની પ્રચલિત માન્યતા છે. હાકતોરનું પણ આ વાતને સમર્થન હતું કે ગરમ પ્રદેશમાં ઋતુસ્ત્રાવની શરૂઆત ૧૩ મા વર્ષે, સમશીતોષ્ણ પ્રદેશમાં ૧૪ મા વર્ષે અને ઠંડી આભોડવામાં પોણાસોળ વર્ષે થાય છે. પણ આ વિધાનને ખેડું ઠરાવનાર ઈંગ્લેન્ડના આકેડે છે. ત્યાં હજારમાં એક કન્યા આકેડે, એક નવમે અને અગિયાર કન્યાઓને દશમા વર્ષે ઋતુસ્ત્રાવ થયો હતો. વિદ્યાર્થીઓ રજોદર્શનની ઉંમર અને જાતિનો સંબંધ રજૂ કરે છે જ્યારે કુટુંબ અને કોસેન રજોદર્શન ઉપર જાનિની અસર નકારે છે. ગોરી અને હંખસી છોકરીઓની તપાસ ઉપરથી તારવવામાં આવ્યું છે કે બન્ને જાતિઓમાં રજોદર્શનની ઉંમરમાં જ તફાવત પડે છે તેનું કારણ આર્થિક અને સામાજિક સંજોગો છે. વળી દેહલાક વિદ્યાર્થીઓનું મંતવ્ય છે કે રજોદર્શનની

શરૂઆતને પરિરિથતિવિપયક સંબોગો સાથે કશી લેવાદેવા નથી પણ અનુવંશ સંસ્કાર(વારસો) મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. બિંદુગ્રામીની ઘટનાઓ પરથી જે મહાન અસરો ઉપજાવે છે તે અનુવંશ સંસ્કાર રજોદર્શનની શરૂઆતની ઉંમર માટે પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. માતાના રજોદર્શનની ઉંમરે કન્યા પ્રથમ વાર ઋતુભતી બને છે; અને કુટુંબની બધી દીકરીઓની આ ઉંમરે પણ સરખી નીકળે છે.

નાની ઉંમરમાં સંબોગના અનુભવથી વહેંચું રજોદર્શન થવાની માન્યતા છે. લેનિનગ્રામમાં(રશિયામાં) દોઢસો વેપાઓની તપાસના પરિણામે ૪૫ ટકા સ્ત્રીઓને ૧૧ થી ૧૫ મા વરસે રજસ્વાલા થયાનું અને સારા ધરની કન્યાઓમાં ફક્ત દસ ટકા જ આટલી વહેંચી ઉંમરે રજસ્વાલા થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે. રજોદર્શનની ઉંમરને અસર કરનારી ધણી બાબતો છે અને હર્ષ વધારે કે ઓછી અગવળની તે કહેવું સુરેલ છે પણ આ બાબતમાં યોગ્ય યોગ્ય અને આશયમય જીવન એ અતિસૂચક છે. આરોગ્ય અને ખોરાકના ઊંચા ધોરણને લીધે શરીરની વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં વધારો થયો હોવાથી છેલ્લી પેઢીની દુનિયાની કન્યાઓના રજોદર્શનની ઉંમરમાં એક વર્ષનો ઘટાડો થયો હોવાનું એક અભ્યાસનીય નિરીક્ષણ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં 'રજોદર્શનની ઉંમર જે ૫૬૨ વર્ષની હતી તે ૧૯૫૦ માં સરાસરી સાગતેર વર્ષની થઈ છે પણ આપણા દેશના અઠકડા આ વિધાનને જુદું પાડે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૯માં તૈયાર થયેલો એક દોડો ખૂના માટે ૧૩ વર્ષ ૩ માસની ઉંમર દર્શાવે છે, ૧૮૨૦ ની સાલની તપાસમાં સાગતેર વર્ષની ઉંમર આવે છે બ્યારે ૧૯૫૭ ની સાલના ડૉ. કાન્તિલાલના અવલોકનમાં આ ઉંમર યોગ્યપદર વર્ષની આવે છે.

ઋતુસ્થાવની શરૂઆત એ કન્યાનો તાતુલ્ય-પ્રવેશકાળ છે. પુખ્તવયનો એ પહેલો બનાવ છે. આ અરસામાં જાતીય અંગોગિના સમગ્ર વિકાસ સંધાય છે. સ્તન-પ્રદેશનો વિકાસ થાય છે. નિતબનો ભરાવો થાય છે.

ગુણગો ઉપર વાળ ઊગે છે. શરીરના આ ફેરફારોના મર્મ માતાઓએ કન્યાઓને સમજાવવો જરૂરી છે. નહીં તો લોહીસ્રાવથી માંડી શારીરિક નિકોસોથી બાળાઓને આઘાત લાગવા પૂરો સંભવ છે.

શરૂઆત થયા પછી ઋતુસ્થાવ સમયાંતરે થયા કરે છે. સામાન્ય રીતે એનો સમય દર ૨૮ દિવસનો છે. શરૂઆતમાં ઋતુસ્થાવ અનિયમિત હોય છે પણ થોડા મહિના કે એક વર્ષ પછી એનું પ્રતિમાન (પેટર્ન) નક્કી થાય છે. પાછી આવી અનિયમિતતા ઋતુસમાપ્તિ વખતે પણ આવી પડે છે. આ વખતે કં તો એ ત્રણ મહિનાના ગાળા પછી અટકાવ આવે છે અથવા તો લોહીવા ઘઈ આવે છે. ઋતુસ્થાવનો દરેકને આગવો ક્રમ હોય છે. કોઈને ૨૧ દિવસનો તો બીજાને ૩૧ દિવસનો. પણ તે દરેક માટે યોગ્ય નીવડે છે. એ ઋતુસ્થાવ વચ્ચેના દિવસનો ક્રમ ધણીવાર બદલાય છે. હવામાનના ફેરફાર, ચિંતા કે લાગણીના આઘાત, ક્ષયથી માંડી ઇન્ફ્લુએન્સા કે શરદી જેવા રોગોની અસર નીચે ઋતુસ્થાવ વહેંચો કે મોડો, થોડો કે વધારે આવે છે. કન્યાઓમાં ભણતરના બોને કે કેમ્પમાં જવાને લીધે અનિયમિતતા આવે છે. ગર્ભાધાનની ઓંક કે આશા, તબિયતમાં ફેરફાર કે ધંધાની બદલીથી ઋતુસ્થાવમાં વિલંબ થાય છે. પણ આ ફેરફાર કામચલાઉ નીવડે છે.

લોહી આવવાના દિવસોમાં ધણી ફેર રહે છે. મોટા ભાગે ત્રણથી છ દિવસ પર્ષત લોહીસ્રાવ રહે છે પણ તેની સરેરાશ પાંચ દિવસની ગણાય. આઠ દિવસ કરતાં વધારે લોહી વહે એ અસાધારણ હોઈ ઠાકતારી સારવાર લેવી હિતાવહ છે. ગર્ભાશયમાંથી વહેતા લોહીના પ્રમાણ અંગે પણ ધણી ફેર રહે છે. તેનું પ્રમાણ એક અધોળના ત્રીજા ભાગથી માંડી છ અધોળ જેટલું પણ સરાસરી એક-દોઢ અધોળ જેટલું રહે છે. પણ ઋતુસ્થાવની એક નિયમિત બાબત તેની અનિયમિતતા છે. એટલે સ્ત્રીઓએ તેમના ઋતુરના જીવનમાં અનિયમિતતા સ્વીકારી લેવી જોઈએ.

ઋતુસાવની શરૂઆત અગાઉ શરીરમાં અવનવા ફેરફારો થોળાય છે. શરીરનું ઉષ્મામાન ઘટે છે. રતન મોટાં બની પીડાદમી પણ બને. નાડી, લોહીનું દબાણ અને લોહીમાં ફેરફાર પડે છે. પણ આ બધું સ્વાભાવિક હોઈ કોઈ ખાસ બેચેની જન્માવતાં નથી. વળી રમેદશનના આઠ દિવસ અગાઉથી વજન વધે છે. જે અટકાવના દિવસોમાં વધારેમાં વધારે હોય છે. આ પછી વજન ઘટવા માંડે દસમા દિવસે ઓછામાં ઓછું થાય છે. કોઠા સ્ત્રીઓ વળી બે રમેદશન વચ્ચેના વચલા દિવસે પણ વધે છે. પહેલી તારીખે અને પછી અઠ્યાસમી તારીખે રમેદશન પામતી સ્ત્રી ઓઢમી તારીખે વજનમાં વધારેમાં વધારે હોય છે. જ્યારે દસમી તારીખે ઓછામાં ઓછું થાય છે. ઓછા અને વધારે વજનનો તફાવત શ્વેચ્છી માંડે છ રતલનો પણ સરાસરી ત્રણ રતલનો હોય છે. શું આ સમયે સ્ત્રીઓ ભરાવદાર પણ નથી લાગતી ?

મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ મહિનો થતી વખતે શારીરિક પીડા નિઃસાહ અને અશક્તિથી પીડાય છે. કમર ફાટતી હોવાથી કામ છોડવું પડે છે. સ્વભાવ આગ્રિયે થવાથી માંડે લખવામાં ધણી બૂલો થાય છે. આવું વારંવાર બનવું ના જોઈએ, ધણી સ્ત્રીઓ આ સમયની પીડાને સ્વાભાવિક લેખે છે પણ આરોગ્યશાસ્ત્રજ્ઞવનમાં માસિક પીડાને સ્થાન નથી. એ કુદરતી ક્રિયા હોઈ સ્વાભાવિક રીતે થતી જોઈએ. બીજી સ્ત્રીઓ એ કે આ દિવસોમાં કામમાં એવા પડેવાયેલા રહેવું કે વેદના મનથી દૂર રહે અને બીજી પણ ના રહે. જે પીડા આરામ અને મનોશાંતિ હણનારી હોય તો દાકતર તમને શામક દવા આપશે.

ગર્ભાશયના કોઈ નિષ્ક્રિય કે સ્થાનભ્રષ્ટતાને લીધે કષ્ટાત્તવ (વેદનાભયો ઋતુસાવ) થઈ આવે છે. આ કારણોને લીધે દરેક ઋતુસાવની શરૂઆત વખતે ઉગ્ર પાડા થાય છે. આ માટે સ્ત્રીઓ નિષ્ક્રિય દાકતરની સલાહ સારવાર લેવી.

પુરુષ લોહીસાવ અને લોહીસાવનો અભાવ આ

બંને ઋતુસાવની ધ્યાનપાત્ર ખામીઓ છે. દર માસે ત્રણ અધોળથી ઓછું લોહી જવું જોઈએ. આથી વધારે લોહીસાવથી શરીર સાવ કથળી જાય છે. આ માટે કદાચ શરીરમાં લોહની જરૂર હોય કે બીજા કારણની વેળાસર તપાસ કરાવવી. ગર્ભાશયનો અપૂરતો વિકાસ કે આંતરસાવો અધિઓના સાવતી ખામીના લીધે અટકાવ બીજાકુલે નથી આવતો. નિવૃત્તિ આવતો અટકાવ ક્ષયરોગને અંગે પણ બધું પડે છે. બે અટકાવ વચ્ચેના ગાળામાં કોઠા સ્ત્રીઓને લોહીસાવ થાય છે. એક બે દિવસ લોહી આવી બધું થાય તો ફીકર નહીં પણ જો તે વ્યાધુ રહે તો ગર્ભાશયમાં કેન્સર હોવાની શંકા રહે છે. જે કેન્સર હોય તો તેની શરૂઆતમાં સારવાર થવાથી સફળતા મળે છે.

બે અટકાવની અધવચમાં કોકને સહજ અટકાવ આવે છે. આ ઓબ્યુટેશન વખતે બને છે. આ વખતે ડાબી કે જમણી કુખમાં બે ત્રણ કલાક સુધી સાધારણ વેદના પણ હોય છે. બે ત્રણ મહિના આવું થયા બાદ સાત આઠ મહિના કે થોડાં વરસો સુધી ના પણ થાય. આ લોહીનો દેખાવ સામાન્ય અને કુદરતી છે. વળી આ નિશાની ગર્ભાશયનો સમય નક્કી કરવા માટે ઉપયોગી છે. આખા મહિના દરમિયાન સ્ત્રીઓને ગર્ભાશય થવાની શક્યતાના દિવસો હોય તો તે ઓબ્યુટેશન અને તેની આગળ પાછળના બધાં દિવસો છે.

લોહીસાવથી કપડાં ના બગડે તે માટે ચૂકી પહેરી પેડ (ગડ વાળેલું કપડું) મૂકવાનો રિવાજ છે. પેડનું કપડું ચોખ્ખું તો હોવું જ જોઈએ પણ તે એકનું એક રાખવાને બદલે બગડે તેમ બદલવું જોઈએ. ચોની આગળ મૂકેલું પેડ અગવડતાભર્યું અગર તો તેમાંથી આવતી ખરાબ વાસ કંટાળે ઉપબળવાની નીવડવા સંભર છે. આ નિવારવા ચોનીમાં મૂકવાના ટેમ્પોન વાપરવાં. ટેમ્પોનમાં લોહીસાવ શોષાઈ જાય છે. આનાથી કોઈ ઈર્મિ કે તુકશાન થતી નથી. રોજ

ગરમ પાણીથી નહાવું જોઈએ. નહાવાથી નાની ફરિયાદોના આરામ થવા સાથે ચોખ્ખાઈ પણ જળવાય છે. ઋતુસાવ દરમિયાન શરીરના સાવો વધી પડે છે અને જો ચોખ્ખાઈ ના જળવાય તો દુર્ગંધ પણ વધી પડે છે.

શરીરની અંદર અટપટી અને જટિલ ક્રિયાઓ સતત ચાલ્યા કરે છે. આતું નામ જ જિંદગી છે. ઋતુસાવ પણ એ એક આવી ક્રિયાનો કેમ છે. સૌજીના માતા બનવાના મહાન હક્કનો એ પાયો છે. અપ્રસિદ્ધ માન્યતા મુજબ ઋતુસાવનું લોહી એ નથી ખરાબ લોહી કે લોહીનો બગાડો. ઋતુસાવ એ નથી કાઢી પ્રકારની માંદગી કે નથી અપવિત્રતા. આ કિસ્સામાં પૂરતો આરામ આપવા કે શરીરસંગ ના કરવા માટે

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ ઋતુમતી સૂત્રો 'ચાંદ્રલ' જેવી ગણવાની અંતિમ હદ દાખવી હોય એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે દૂર ભેસવાની પળાતી આલસ-છેટ વિચિત્ર લાગે છે. આ વખતે સૂત્રોને સવા ભેસવાની અપાર અગવડતા વેઠવા સાથે ધરતી સાફ-સફીનો મોટો ભોળો ભ્રમવેલો પડે છે. આ સમયે આરામ મેળવવાની બાબત તો વેગથી રહી પણ માનસિક આધાતો વેઠવા પડે છે. આથી રજેદરદારને એ આફત સમાન અર્થ પડવા સંભવ છે. પણ એ આફત નથી. એવું ગણવાની જરૂર પણ નથી. જ્ઞાનના પ્રકારમાં આલસ-છેટ ટળતી જોઈએ. ઋતુસાવ એ શરીરની પ્રજનનની ક્રિયા ઉપાડવાની શક્યતાનું એક સ્વયં પાલક ચિહ્ન છે.

સામાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

તીરંદાજ હી : (સચિત્ર ચીની લોકકથા) અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી. પાનાં ૩૪. રૂ. ૦/૨૫. લોકનિલાય કાપોલક, ભાવનગર. રસદંષ્ટા કવિવર : પાલચંદ્ર પરીખ. પાનાં ૧૬૨. રૂ. ૩/—, ગૂંચર ગ્રંથરત્ન કાપોલક, અમદાવાદ. દેવનતરી : ચુનીલાલ વ. શાહ. પાનાં ૮૪. રૂ. ૧/૫૦. ગાંડેવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત. ચિ. અંદનને : કાકા કાલેલકર. પાનાં ૧૮૮. રૂ. ૩/—, અધ્યાત્મન : કરસનલાલ પાણેક. પાનાં ૨૪૪. રૂ. ૪/—, વલ્લરી : રમણ કોઠારી. પાનાં ૧૦૦. રૂ. ૨/— —ત્રણેના પ્રકાશક : વૈરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ. ૨. લક્ષ્મીનાં પગલાં : ધીરજાહેન પાંદેખ. પાનાં ૨૭૨. રૂ. ૪/૫૦. રમૂતિ સાહિત્ય મંદિર, વિરાર. તેલ અને જુજ : ભાઈલાલભાઈ પટેલ. પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦. હૃદયનો સંભાળ : ડૉ. જો. ડી. સામાણી પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦. હૃદયની સંભાળ : વધુ વિચારણા : ડૉ. જો. ડી. સામાણી પ્રકાશક : પરિચય પ્રસિદ્ધ પ્રેક્ષિ, મુંબઈ. ૧. રાજરાજેન્દ્ર : જોડાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પાનાં ૨૮૦. રૂ. ૫/—, પ્ર. કાનિલાલ મ. ત્રિવેદી, ભાભાપુર અમદાવાદ. જાણણ એક અધ્યયન : કેશવરામ કા. સાંભી. પાનાં. ૧૮૫. રૂ. ૪/૭૫. મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વ વિદ્યાલય, વડોદરા. નાની નાની વાતો : મુકલભાઈ કલાધી. પાનાં ૭૨. રૂ. ૦/૫૦. ગૂંચરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૪. સોવિચેત સંઘના મુસલમાન : વી. ચેદા. મોવ : એ. જાશોરવ. પાનાં ૭૬. રૂ. ૦/૨૦. સોવિચેત દેશ કાપોલક, મુંબઈ. ૮. સર્વોદય વિચાર : નારાયણ દેસાઈ. પાનાં ૧૪૬. રૂ. ૧/—, શાંતિ-સેના : વિનોબા ભાવે. પાનાં ૨૦૦. રૂ. ૧/૨૫. શિક્ષણ-વિચાર : વિનોબા ભાવે. પાનાં ૩૨૦. રૂ. ૨/—, પવેદનાં સમણાં : હર્ષકાન્ત વૈરા. પાનાં ૪૮. રૂ. ૦/૨૫. —ચારેના પ્રકાશક : યત પ્રકાશન, વડોદરા.

વપનિ વધાવતી કોયલો

મોતીડો

કોયલનો કંઠે તો દરેકને ગમે છે. પણ તે પંખી વિશે ક્યારેય વધુ વિચાર કોઈ નહોતું નથી હોતું. ભિન્નના વાચકોને તેમના પ્રિય પંખી-વિશાલ લેખક આ વખતે કોયલની કેટલીક નોંધોનો અગ્રેષ્ઠ ખ્યાલ આપે છે જે દરેકને ગમશે....

મો. તીકાનું કંઠ કાખરના કંઠને મળતું આવે પણ તેની પૂંછડી લાંબી હોય છે તેનો મુખ્ય રંગ કાળો અને ધોળો છે. વળી માથા ઉપર સરસ મળની ચોટી હોય છે. પાંખમાં ધોળા પટ્ટા હોય છે. તે જ્યારે ઊડે છે ત્યારે બહુ ચોખ્ખાં વરતાય છે. અને પૂંછડી ચડતી ઊતરતી અને વચ્ચેનાં બે પર લાંબાં હોય છે. તેના હેઠા ધોળા હોય છે જેથી એસે છે ત્યારે તે પહેલાં કરે તો ધોળી કિનાર બંધાયેલી જણાય છે. ચાંચ કાળા રંગની અને આંખો કથ્થાઈ તથા પગ ઉપર બે આંગળાં આગળ અને બે આંગળાં પાછળ રહે છે. પગનો રંગ સલેટીયા રાખોડી રહે છે. કોયલની ખાસ પીછાન તેનાં આંગળાં ઉપરથી પડે છે. બીજાં પોપટ અને લક્ષ્મીદાસ વગેરે જનાવરને બાદ કરતાં આ વૃક્ષવાસી પંખીને બે આંગળાં આગળ અને બે આંગળાં પાછળ રહે છે.

આ મોતીડાને કેટલાક ચાતક પણ કહે છે. તેઓ વરસાદ લેના આવે છે એ મારા અવલોકનમાં તો બરાબર આવ્યું છે. એને રાતના મુસાફરી કરતાં બોલતો સાંજના પછી વરસાદ જરૂર આવે છે. અને આવ્યા પછી તો જરૂર વરસાદની વ્યાજા રાખી શકાય છે. તેઓનો વસવાટ લગભગ બધે છે તેમાં કાંટ, મેદાનમાં આવેલી થોડાં જાંચા વૃક્ષવાળી ભળ-ઝાંખરાની કાંટ અને બાગ બગીચામાં પણ આવી જાય છે. આ ચાતક જૂન માસમાં આપણે ત્યાં પૂર્વ આફ્રિકાથી આવે છે. અને આખા ભારતમાં પ્રસરી જાય છે. અને વરસાદ સાથે તેની વરસી આપણને વધતી હોય એવું જણાય છે. સારો વરસાદ વરસી રહ્યા પછી તેઓનો રવજાવ

વધારે હંમતવાળો થાય છે એટલે આપણે નીરખતા હોઈએ તો પણ સંવનન કરતા રોકાતા નથી. આપણા કવિઓ અને સાહિત્યકારો જેને બપેથો કહી ‘પીંછ પીંછ બોલતો સંબોધે છે તે આ મોતીડો છે. અને તે બરાબર સંવનન કરતા ‘પીંછ પીંછ’ શબ્દને ઉચ્ચાર કરે છે. તેઓ એક બીજા પાછળ ઊડાડી કરીને અને પોતાની ધોળી કિનારવાળી પૂંછડી અને ચોટી જોઈ કરીને સંવનન કરે છે.

મોતીડા પોતાની પ્રજના ઉછેર માટે ‘લેન્ડા કુડું’ની પસંદગી કરે છે. કારણ કે અરી કોયલો પોતે માલો બાંધી તેમાં ઇંડાં મૂકી સેવી બચ્ચાંને ઉછેર કરતી નથી, નર માદાના એક સરખા રંગ હોય છે.

મોતીડા સામાન્ય સારી જીંદગીએ રાતના કે મળરકામાં ‘પીંખીપીંખી’ બોલતો સાંજનામાં આવે પછી વરસાદ અવરજ આવે છે. તે વખતે તે સારી ગડપડી ઊડતો હોય છે અને હિવાળી કરીને કે તે પહેલાં તો તેઓ આપણા કાંઠે ઊડી દે છે. જેટલો વખત અહીં રહે એટલા વખતમાં પોતાના ઇંડાંને સેવવાનું કામકાજ બનતાં સુધી તો શેરડી અથવા કોઈક વખત લલેડાને સોંપી દે છે. અને તેનું બનતાં સુધી એક જ બચ્ચું જોવામાં આવે છે. તેને પેલાં ધમનનાં મા આપ ઉછેરોને પોતે પોતાનું પેટ ભરવા માગે પછી આપણાં હવાપાણી તેને ગમતાં નથી એટલે તેઓ પણ આપણો કાંઠો છોડાં પોતાનાં માખાપ પાસે જતાં રહે છે. આ બચ્ચાં પણ પોતાની સહજબુદ્ધિથી પોતાનાં માખાપ જે રસ્તે ધઈ આવ્યાં હોય અથવા ગયાં હોય તે જ રસ્તે ઊરી નીકળે છે. જે વખતે તેનો રંગ કથ્થાઈ અને મેલો ધોળા હોય છે તે પોતાના વતનમાં જઈ ઉતારી માખાપ જેવા રંગનાં ધઈ જાય છે.

ચાતક ભારતમાં ધણે ઠેકાણે પથરાય છે. એટલે કચ્છ, સુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં તે તેઓની વસ્તી ધણી જણાય છે. તેને વસવાટ જૂન માસથી ઓક્ટોબર માસ સુધી આપણે ત્યાં રહે છે.

મેતીડા પોતાનાં ઇર્ષા સેવવાનું અને બચ્ચાનો ઉછેર કરવાનું કામ શેરડીને સામાન્ય રીતે સોપે છે છતાં આપણા લલેડાં તેનાથી બચતાં નથી. તેનો ઇર્ષા મૂકવાનો સમય જુલાઈથી ઓગસ્ટ માસ સુધીનો છે. અને કેટલીક વખત તેથી પણ મોટાં તેનાં લલેડાં સાથે ફરતાં બચ્ચાં જણાઈ આવે છે. બાળે આપણે જે કાયલોનો પરિચય લઈએ છીએ તે બધી ખરી કાયલો છે એટલે તેઓ પોતે પોતાનાં બચ્ચાંના ઉછેરની ફરજ દોઈ દિવસ બજાવતી નથી. અને પોતાનાં બચ્ચાંનો ઉછેર પોતે પસંદ કરી રાખેલાં પંખીના માળામાં ઇર્ષા મૂકી કરાવે છે. વળી જેવો તે પસંદ કરેલાં પંખીના ઇર્ષાનો રંગ એવો જ આ કાયલના ઇર્ષાનો રંગ હોય છે. પણ કંઈક કદમાં મોટાં હોય છે, લલેડાં શેરડી એ બધું લેલાં કુટુંબ ભૂરા રંગનાં ઇર્ષા મૂકે છે. તે આ ચાતક પણ ભૂરા રંગનાં ઇર્ષા મૂકે છે. પોતાને પસંદ પંખીના શોષ માટે સપાટ ભૂમિ હોય તે પણ તેની યુવાકાંત લેવા તેઓ ચૂકતી નથી. તેઓનો સામાન્ય ખોરાક છાયાત અને કચારેક ફળફૂલો છે.

અંગ્રેજીમાં મેતીડા અથવા ચાતકને The Pied Crested Cuckoo કહે છે અને તેને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવી હોય તે Clamator Jacobinus (Boddaert) એમ કહેવું જોઈએ.

બપૈયાં

આપણી કાયલ કરતાં સહેજ કદમાં નાના આ બપૈયાનો રંગ ઉપર રાખોડી, મરદન ઉપર આછા મેંદોયો અને પેટાળ ઉપર રાખોડી ઘોળા રંગમાં કચાઈ મેંદોયા લીટા જેવામાં આવે છે. આંખોનો રંગ નારંગી પીળો, પગનો રંગ ચળકતો પીળો હોય છે. ચાંચ પાતળી અને લીલાશ પડતી હોય છે. એ બપૈયાં

જીડીને એક વૃક્ષ ઉપરથી બીજા વૃક્ષ ઉપર જાય ત્યારે તેની ઉડાનું સામ્ય શિકરાની ઉડાન સાથે મળતું આવે છે પણ તેની ચાંચ વધી હોતી નથી અને પગ પણ શિકરા બાજુ જેટલા લાંબા હોતા નથી. ધડી-ભર આપણે તેને શિકરા કહી છઈએ તે બિચારાં બીજાં પંખી જૂલ ખાઈ જાય એમાં નવાઈ નથી. એથી એને જીડતાં જોઈ બીજાં પંખી ચઢાવેા કરે છે. જાહુ પારીક રીતે જોઈએ તે બપૈયાની પાંખો અણી-વાળી જણાય છે. અને મરદન ઉપર મેંદોયો રંગ દેખાય છે. અને એટલે જોઈએ તે પગ ખિલકુલ ટૂંકા જણાય છે. અને ફરબીનથી તેની આંખ જોઈએ તે આંખ ફરતી પીળા કિનાર જેવામાં આવે છે. બપૈયો સ્વભાવે બહુ શરમાળ હોવાથી જ્યારે એસે છે ત્યારે ઘટાઘર વક્ત્રી પસંદગી કરે છે. તેને બોલતો સાંભળી આપણે જેવા જઈએ તે આપણી નજર બહાર રહેવા યત્ન કરે છે અથવા જીડી જાય છે. વર્ષાના દિવસોમાં તેને ‘પી પીહુ પી પીહુ’ એક પછી એક ચડતો અવાજ રાતના પણ સાંભળવામાં આવે છે. નર માદા તફાવત વચ્ચેનાં હોય છે.

આપણામાં એવી એક માન્યતા છે કે બપૈયો આપું વરસ પાણી પીતો નથી. માત્ર વરસાદના જળથી પોતાની તૃષાને છીપાવે છે. તે પણ અઘરથી મેંદાં ઝીલી લઈને અને સખત મરગીમાં તેને તૃષા લાગી હોય તે ગાયત્રી ખરીનાં ગેલાં જમીન ઉપરના નિશાનમાં પાણી ભરાયું હોય તે તે પીએ છે. પણ આ માન્યતા કેટલા દરજ્જે સાચી છે તેની મને ખબર નથી. હું તો એટલું જાણું છું કે જ્યારે વરસાદ ખેંચાવે ત્યારે તેઓ ખૂબ અવાજ કરે છે આથી ખેડૂત લોકો તેને ‘ખરાડીયો’ કહે છે. ખરાડ એટલે વરસાદ અટકી જાય તે.

એ કે બપૈયો યુસાફર પંખી નથી છતાં તે વર્ષા સિવાય લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે અથવા સાંભળવામાં આવે છે. મારા આટલા વરસના પક્ષી અભ્યાસમાં માત્ર એક વખત તેને હાથગમાં એક આંખ લીના વૃક્ષમાં ફેણખારી માસમાં બોલતાં સાંભળ્યો છે.

તેની ઉડાન નીચી હોય છે. આથી જ્યારે વૃક્ષમાં ખેસવા ઘૂમે છે ત્યારે નીચેથી ઉપર જતાં જોવામાં આવે છે—ખરાખર બાજની માફક.

આખા ભારતમાં તેની વસતી છે એટલે કૌરાષ્ટ્રનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કેઈ દેશમાં તેઓ વહેલાં બોલતા થઈ જતા હોય તો ચંકા લાવવા જેવું નથી.

વર્ષોમાં તેઓ લલેડાની માળામાં ઇંડાં મૂકી દે છે. તેનાં એક જોડી લલેડાની સાથે બે બચ્ચાં ક્યારેય મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. જ્યારે જોયું છે ત્યારે એક જ બચ્ચું હોય છે. આ બચ્ચું સપ્ટેમ્બર એક્ટોબરમાં જોવામાં આવે છે. તે પછી લલેડાના જૂઠા રંગના ઇંડાં જેવા રંગતું ઇંડું મૂકે છે. મારા અવલોકનમાં આ બપૈયાનાં બચ્ચાં ખુસી વાટકા જેવાં માળાં હોય એવાં જ પંખી તેના ઉછેર કરતાં આવ્યાં છે. પોતાને ઇંડું મૂક્યું હોય ત્યારે તેઓ પોતાની ઉડાન અને રંગનો પેલા પંખીને ડરાવવામાં ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. દરથી ધસી આવતો પેલી લલેડી જુલે એટલે ગભરાય તેમાં તે સીધો તેના ઉપર જ આવે એટલે તે મેવણ ઉપર બેઠેલી લલેડી પોતાનો માળો છોડીને લાગી જાય છે. એ તકનો લાભ ઉઠાવી તેના માળા ઉપર ખરાખર ગેઠવાઈને ઇંડું મૂકીને નાધી જાય છે. એ વખતે પેલાં લલેડાં આશ્ચર્યચકિત થઈ તેની વર્તણૂક જોયા કરે છે અને જેવાં તે માળા છોડી લાગે કે તરત જ પોતાના માળા પાસે જઈ તપાસ કરે છે. બહુ સલામત દેખાય એટલે પાછું સેવણતું કામ શરૂ કરી દે છે. ખરી કાપડોનાં બચ્ચાં જન્મ સાથે જ જુલ્યાં હોય છે. એટલે જો માળામાં પેલાં પંખીનાં બચ્ચાં હોય તો પોતાને પેટના ખરડા પૂરવામાં તાણ જણાશે એટલે ધીરે ધીરે પેલાં બચ્ચાંને પોતાની પીઠ ઉપર સારી મારવા બહાર કાઢે છે અને પોતે રતત્ર માળાનો ઉપયોગ કરે છે અને માથાપ જે ચણ લાવે તેનો પોતે ઉપયોગ કરી થોડા વખતમાં તેનાં મા બાપ કરતાં દોઢાં બમણા કદનાં થઈ જાય છે. પેલાં નાંચે

બચ્ચાં કાં તો કાળો કાઠીયો થઈ જાય છે કે મરી જાય છે. તેની દરકાર પેલા પંખી કરતાં નથી. બપૈયાનો ખોરાક ફીડા અને બીજી છવાતો છે. થઈ સમયે ફળ ખાય છે.

બપૈયાને અંગ્રેજીમાં The Common Hawk-cuckoo કહે છે અથવા The brain fever bird પણ કહે છે જ્યારે વિજ્ઞાનિક નામ Cuculus Varius (Vahl) છે.

ખરદેશો કુહકંઠ

ખરદેશો કુહકંઠનું કદ બપૈયા જેવું લાગે છે. કદાચ સહેજ મોટું હોય. જેનો ઉપરનો રંગ રાખોડી અને પેટાળના ઘોળા રંગમાં કચ્છાઈ ઝાંચવાળા રાખોડી લીટા હોય છે. ચાંચનો રંગ કચ્છાઈ આંખ અને પા પીળા રંગના રહે છે. કુહકંઠ બપૈયાને મણી રોલે મળતો આવે છે. માત્ર તેનો રંગ અને પાતળો દેહ હોવાથી તરત ખરદેશ પડી જાય છે. વળી ચાંચના પંખી છે એથી લાંબી અછીવાળી પાંખો હોય છે. મેં મેં અને ઓગસ્ટ માસમાં તેને ગોરીશંકર સરોવરની નીચેની કંઠમાં બપૈરાનાં બોલતાં સાંભળ્યાં છે. તેઓ આખો શિયાળો અહીં વિતાવે છે. પછી સ્વભાવે ખૂબ શરમાળ હોવાથી આપણને દરથી દેખી જીડી જાય છે. તેઓનો વસવાટ અને ફરવાનું લગભગ તમામ જગ્યા ઉપર હોય છે. બગીચા, વાડી, વગા, કંઈ, કુંગરની જળાખાણ એ તમામ જગ્યા તેઓને ફરવાની છે. તેનો અવાજ ‘કૂંડ કૂંડ કૂંડ કૂંડ’ એમ સમજાય છે. જેનો અવાજ પેવા કુક વોચમાં સાંભળવામાં આવે છે એવો જ હોય છે. પછી કુહકંઠ આપણે આજળ જોઈ ગયા તે મોતીડા અને બપૈયા જેટલો જાલજાલો નથી.

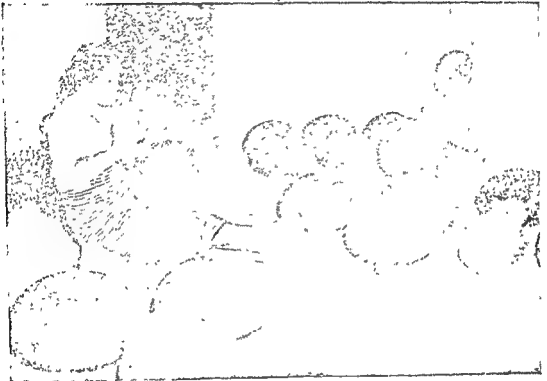
આ ખરી કાયલ છે એટલે તેઓ પછી પોતાનાં ઇંડાં બીજાં પંખીના માળામાં મૂકી દે છે. પછી અહીં તેનાં બચ્ચાં કેઈ વખત જોવામાં આવ્યાં નથી છતાં ખોખરાના કુંગરમાં ચંકુવ, ભોંય ચકલી વગેરેના જેવા માળાની શોધમાં ફરતાં મારા જોવામાં આવી છે.

તેની ઉચ્ચત પશુ શિકરને મળી આવે છે.

પરંતુ કુદકંઠ પુરોષ અને ઉત્તર એશિયામાં થાય છે. આપણે ત્યાં તેઓ મુસાફર છે. લારનમાં ધણે ક્રાણે તેઓ દેખાય છે પણ સુવરાત, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં તેઓ બરાબર જાણમાં આવે છે અને આપણે ત્યાં વર્ષોમાં વરતાતા વાળવાળા કીડા દે ને બીજાં પંખી

ખાતાં નથી તે તેનો ખાસ ચારો છે. તે ઉપરાંત બીજી જીવનનો અને દુર્ઘટનાનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

પરંતુ કુદકંઠને અંગ્રેજીમાં The cuckoo કહે છે અને Cuculus Canorus (Linn) એ એનું વિજ્ઞાનિક નામ છે.

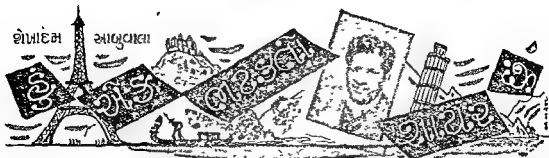

મહિપુરની પ્રજા એના પરિશ્રમ અને ખડતલપણ માટે ભળીની છે. તેઓ મારલાં બનાવતા માટે કુલાસના પ્રચલિત ચાકરાનો પણ ઉપયોગ કરતા નથી પરંતુ માત્ર ચાલના હાથ અને આંગળાંની કળાથી આ ચિત્રમાં બતાવ્યું છે તેવા ધારીલાં માટીનાં વાસણો તૈયાર કરે છે. મહિપુરનાં નાનકડું રાજ્ય. આસુદિક વિશાલ પ્રદેશમાં પ્રજાપ્રીય ફાળો રાકડ તેમજ શ્રમના ઉપમાં આપવામાં રચના મારાં રાજ્યોની બચાવટી કરે છે.

આ ચિત્રમાં મહિપુરના એક ચાલની બીજો ચાત્ર હાથ અને આંગળાંની કળાથી સુંદર મારલાં પદો રચેલી બતાવ્યું છે.

વર્ષાને વધાવતાં હોયલો : ૪૯

[૪] સાયકલની કથા

Safe upon the solid rock

the ugly houses stand :

Come and see my shining palace

built upon the sand !

—Edna Millay

એ ક્યાર થઈ બાન્યું : કેણુ રોજ રોજ દંટિયા
પર્યા કરે લાવ, એક સાયકલ જ ખરીદી લઉં !
કારખાનામાં વાત ફેલાઈ મઈ. આદમ એક Gebr-
pohl's Fahrrad (વપરાયેલી સાયકલ) ખરીદવા
માગે છે. એક પછી એક સાયકલો દેખાડવામાં આવતી
રહી. અંતે એક સાયકલ ખાનમાં ખેસી—જૂના જમા-
નાના કાંઈ હંગામડા વગરના કોમેડી ચિત્રમાં ઉપયોગ
કરી શકાય તેવી સાયકલ ! એક, એન, બતી,—અરે !
આખી એ માંયકોગલી સાયકલને જોતાં જ મનમાં
તરંગ ઊઠેલો : આ સાયકલને હજી સુધી કેમ દેખા-
વવામાં નથી આની ? એ કીમત પૂછ્યા વિના જ
એ સાયકલ ખરીદી લીધી. જેવી સાયકલ હતી તેવી
કીમતે ચૂકવી !

રોજ સાયકલ ઉપર હું નીકળતો. સાયકલ ઉપર જાણે
હું નીકળી તો પડતો—પણ મનને હમેશાં બીક રહ્યા
કરતી કે પોલીસને મારી સાયકલની સદર રિયલિની
સહજ સરખી પણ મધે આવશે તો આવી જ બન્યું !
વગર લગ્ને ચાલેલા કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો !
સાયકલ ઉપર તો જાણે હું રોજ બહાર નીકળતો,

• પણ મારી સાથે એ બીક પણ રોજ નીકળતી. એ
: સાયકલ ઉપર બહુ ફૂંચી. કંઈ કેટલીય સડો ખૂંદી
કંઈ કેટલાંક દુઃખો : બટકો. ક્યારેય અડપાયા નહિ !

બીકતું તો જાણે ઠીક પણ પછી ધીરે ધીરે એ સાયકલ
તકલીફમાં ફેરવાતી મઈ. સાયકલની સાથે મારે જે
રીતે જૂઝતું પડતું તે જોતાં મને ધણીવાર વિચાર
આવતો કે અલ્લામિયાએ પછી આ પગ શા માટે
આપ્યા છે ? સાયકલ ઉપર પગનો ઉપયોગ કરવાને
બદલે જર્મન સડો ઉપર તેનો શા માટે ઉપયોગ ન
કરવો ? નિશ્ચયની મરદીએ અમલતું ઈડું મૂક્યું.

થોડા દિવસ તો જાણે ઠીક લાગ્યું, પણ પછી પગનાં
ફરી દંટિયા થઈ ગયાં ! ફરી પેલી સાયકલ બહાર
ઠાઠી. ફરી કાળી મજૂરી ચડ કરી દીધી.

એક દિવસે મારે મામ બદલવાનું થયું. બોદનદોષ
છોડી હનોવર્થ મ્યુન્ડન ગયો. પેલી અનિવાર્ય બ્રા
પણ સાથે લેતો ગયો : મામલોડોને સાયકલ ઉપર રોજ
મારા સડાના ખેસો જોવા મળતા. સદુભાગ્યે કોઈ
'સફેદ કાંદર' (જર્મનીમાં દ્રેકિંગ પોલીસને આ નામે
જોળખવામાં આવે છે.) સડાના મારા એ ખેસો
જોવા સદુભાગી નીવડી શક્યો નહિ ! સાત-આઠ
મહિના સુધી સાયકલ ફેરવ્યા કરી હોવા છતાં ક્યારેય
અપાર્થ શક્યો નહિ !

હનોવર્થ મ્યુન્ડનમાં હું લંચબસ સાત મહિના રહ્યો.
તેમાંના શરૂઆતના ત્રણેક મહિના હું એક જર્મન
કુટુંબમાં 'પેકા ગેસ્ટ' તરીકે રહ્યો હતો. એક સમયે

મારા મનમાં તરંગ ઊઠ્યા: ચાલ ત્યારે, પેરિસનો આટો મારી આવું !

અઠવાડિક ખાસ માર્કે લઈ મને ' પેરિઝ ગેસ્ટ ' તરીકે રાખતા એ એ-ડેમ્યૂલ કુરુઅનો દીકરા યોઆખિમ પણ અમારા કારખાનામાં જ કામ કરતો હતો. મેં યોઆખિમને વાત કરી. એ પછુ પેરિસ આવવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. અમે યોજના ધડવા માંડી.

—વિમાનમાર્ગે જઈએ તો ? મેં પૂછ્યું.

—ઝડપી ખરું પણ તે મોંઘું પડે.

—તો પછી ટ્રેનનો જ રસ્તો ખાંડી રહે છે. તેવ સરખું છે એમ ન કહી શકાય. આપણી કને અત્યારે મોટર-સાયકલ કે સ્કૂટર હોત તો...

—નથી તેની વાત જવા દઈએ. એમ શા માટે ના કરીએ; પેરિસ સાયકલ ઉપર જ જઈએ !

વિચાર સાવ કાઠી નાખવા જેવો નહોતો. એઉ જણ્યું સંપૂર્ણ ગંભીરતાપૂર્વક સહમત તો થઈ ગયા, પરન્તુ મારી અફલાતૂન સાયકલનો વિચાર આપતાં જ એ ગંભીરતાના મહેલ ઉપર હસાહસની વીજળી તૂટી પડી. અમે ખૂબ હસ્યા. પેરિસના રસ્તાઓ પર મારી આ અલખેલી સાયકલ ચાલે તો કેવી લાગે ! ધણી ધણી કશ્પનાઓ કરી. ખૂબ હસી રહ્યા પછી પાછા ગંભીર બની ગયા. યોજના કરી આગળ ચાલી.

—તો પછી શું કરવું ? એણે પૂછ્યું.

—તો પછી હું એમ કહું; અબધડી જ એક નવી સાયકલ ખરીદી લઉં !

અમે એઉ તરત સાયકલની દુકાને પહોંચી ગયા. સાયકલો જોઈ. એક સાયકલ પસંદ કરી : તફાન નવી. ચકચકતી. ત્રણ ગીઅરવાળી. બધી રીતે અપ-ટુંડેડ.

બીજો દિવસે તરત જ નવી સાયકલ ઉપર નીકળ્યો. શો રુઆબ ! રસ્તામાં ' સફેદ જોદો ' કક્ક ' ચેકિંગ ' કરી રહ્યા હતા. હવે સાતી બીક ! જૂની અડખડપાંચમ સાયકલ તો ઘેર પડી છે. નસીબ પણ કેવું ! આજે એ જૂની સાયકલ લઈને ન નીકળ્યો. નહિતર ચાલ્યો...

પોલીસે મને રોક્યો. સાયકલ તપાસી. એની પાસળાંએ પાસળા પીંખી નાખી. મેં કહ્યું (કટાક્ષમય સ્મિત સાથે) : અથા ભાઈ ! આ સાયકલમાં કશું જોવાતું ન હોય ! અબધડી ખરીદીને લાવ્યો છું !

બત્તી જોઈ. એન તપાસી. એક સાથે અડપડું કહ્યું... અને પોલીસે મારું નામ પૂછ્યું. એક પાવતી બનાવી. હાથમાં આપતાં મને કહ્યું :

' ફક્ત બે માર્ક. તમારી આગલી એક 'એડ'માં નથી.'

[૫] કેમેરાની કથા

હમ વહાં દે જહાંસે હમશે લો
કહ હમારી ખબર નહીં આતો.

—ગાલિબ

વિલ્ડફ્રાઉસન.

પશ્ચિમ જર્મનીના મારા નિવાસ દરમિયાન આ હતી મારી રાજધાની ! જાહોજલાલી અને વૈભવની તે પછી વાત જ રી કરવી ! તમને થશે : તો પછી વિલ્ડફ્રાઉસનમાં બહુ મોટું જગી રેલવે સ્ટેશન હશે. મોટી મોટી આલીશાન હોટલો હશે. શાનદાર ઈમારતો હશે. આધુનિક ઢંગનાં છબીધરા હશે. આગળગીચા હશે. રમત-મમતનાં મેલનો હશે. પોરટ-એક્સિસો હશે...એવું એવું બહુ બહુ હશે !—પણ સાંમી રીતે વિલ્ડફ્રાઉસનમાં તેમાનું કાંઈ પણ નહોતું ! જે કાંઈ હતું તેમાં તોંધપાત્ર આવતું જ :

દસખાર મકાનો.

એક કારખાનું.

અને મારી પોતાની બત !

મારા ફોટોગ્રાફર લાઈ એ. એસ. આયુવાલાએ જર્મનીના કાંઈ કેટલાય નકશા ફેંદી નાખ્યા પછી મને કાગળમાં પૂછ્યું હતું : આ વિલ્ડફ્રાઉસન તો નકશામાં કયાં દેખાયું નહિ. આ વિલ્ડફ્રાઉસન જર્મનીનું કાંઈ ગામ છે કે પછી શું રહે છે તે મકાનનું જ નામ છે ? !

વિદ્યુત્કાઉસન સાથેની મારી દિન-અ-દિન વધતી જતી મમતા કપારેક મારી જીવને બોલાવી દેતી :

—આજ નહિ તો કાલ, જે દિવસે હું પશ્ચિમ જર્મનીનો ચાન્સેલર બનીશ ત્યારે જર્મનીનું પાટનગર બોનને બદલે વિદ્યુત્કાઉસનને બનાવીશ !

જર્મન લોકો—તેમાં ખાસ કરીને વિદ્યુત્કાઉસનમાં અને વિદ્યુત્કાઉસનની આસપાસ વસતા જર્મનો મારી આ મળક ઉપર ભારે ખુશ થઈ જતા. વિદ્યુત્કાઉસન ! અને જર્મનીનું પાટનગર ! આ વિચાર જ વિદ્યુત્કાઉસનને જગતા જર્મનોને હસાવવા માટે ખસ હતો.

લગભગ આખી દુનિયા ખૂંદી થઈલા ‘મિલાપ’ના તંત્રી શ્રી. મહેન્દ્ર મેથાણીની ‘Inter-cultural Exchange of persons-Films-Books’ (લોક-મિલાપ) સંરચા અને ‘વેસ્ટફેલિશી ડુ-ડયાવ’ અખબારના સહતંત્રી ડૉ. આડમીટ્સની ‘Freund-schaft ueber die grenzen’ નામક સંરચા—આ બેઉ સંરચાઓના સંયુક્ત પ્રયાસને પરિણામે અમે વિવિધ પ્રકારનાં રસયુક્તિ ધરાવતા છ જેટલા દિ-દુ-સ્તાનીઓ પશ્ચિમ જર્મનીની ધરતીને ખૂંદતા થયા હતા. તેમાંની બેત્રણ વ્યક્તિઓને હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી, એક તો દશરથ મહેતા અને બીજા ફર્લબ્રાસ કાકડિયા. અમે અવારનવાર કાઈ એકાદ શનિ કે રવિએ ભેગા થઈ જતા. ભારે રમ રહેતો. હમુ એલેકેમાં નોકરી કરતો હતો. ફર્લબ્રાસ સિપરકાટમાં. વિદ્યુત્કાઉસનથી બેલેકે જાનું દુર નહોતું. ખન્નીસ ક્રીલોમીટરનું જ માત્ર અંતર હતું. સિપરકાટ સહેજ દૂર હતું. એક દિવસે મારી ઉપર ફર્લબ્રાસે કમળ આપ્યો તેમાં એણે લખ્યું હતું :

—માર આદમ ! મારે તારું ખાસ કામ છે. હું સહેજ તાલીફમાં મુકાયો છું. થોડા દિવસ પહેલાં હું એક Musik-Fest (સંગીતોત્સવ)માં ગયો હતો. ત્યાં હું એક જર્મન બાળાના પરિચયમાં આવ્યો. આપણો ગુણવંત જે કારખાનામાં કામ કરે છે

તે જ કારખાનામાં આ છોકરીને નોકરી કરે છે. ગુણવંત તો હવે આજકાલમાં ભારત જવાનો છે. કદાચ ચાલ્યોય ગયો હશે. ગુણવંતને નેકાર્મિ-હુસ્ટન ગામમાં લોથોલાથ પહોંચાડવા સારું મેં એ છોકરીને મારો કેમેરા આપ્યો છે. એ છોકરીનું એડ્રેસ મેં ‘જોઈ નાખ્યું’ છે. એનું નામ માત્ર યાદ છે. હવે એનું નામ છે. આન્સબર્ગ અને ઓઈનટ્રોપની વચ્ચે કયાંક રહે છે. એને કાઈ પથ રીતે શોધી કાઢવાની છે. આ એનો ફોટો છે. તું મને તે રીતે એને શોધી કાઢ અને તપાસ કર કે કેમેરાનું એણે શું કયું આટલું જરૂર કર્યું...

વગેરે. વગેરે !

આ શોધ કેવી રીતે કરવી ?

હવે એનું નામ છે !

આન્સબર્ગ અને ઓઈનટ્રોપની વચ્ચે કયાંક રહે છે !

આ એનો ફોટો છે !

આન્સબર્ગમાં રહે છે ! ઓઈનટ્રોપમાં રહે છે ! કે પછી ડુમબેકમાં કે યૂનટ્રોપમાં રહે છે ! એની અટક શી ? શ્પેસે (લતા) શું નામ શું ! ધરતો નંબર શો ! કાઈ ન મળે ! માત્ર ‘આ એનો ફોટો છે’ ! તકુપ રાંત ‘તું’ મને તે રીતે એને શોધી કાઢ અને...

એક સાંજે એ શોધ આરંભી. મારી જૂનીપુરાણી ખડખડપાંચમ સાપકલ કાઢી. અમારા કારખાનામાં કામ શીખતા મ્યૂલર નામના એક છોકરાને સાથે લીધો. સૌ પ્રથમ ઓઈનટ્રોપમાં ગયો. ચારપાંચ છોકરીઓને બોલાવી. ફોટો કેબાડ્યો.

—આ છોકરી ઓઈનટ્રોપમાં રહે છે ! તમારામાંથી કાઈ આ છોકરીને જોળખે છે !

બધી છોકરીઓ અને બોઈ જ રહી—ગિયાસા અને કેવકલતાના લાવ સાથે. અકરીમાં તેમાંની એકએ બોલી બીડી :

—એવ આદમ ! કાઈ નવી ઘેરત છે કે શું !

—તમે આ છોકરીને જોળખો છો કે નહિ? મેં મેંલીરતાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

—ના, આ છોકરી એકનદ્રોષની નથી.

એટલે તરત સાચકલ આગળ હંકારી ચૂનદ્રોષ પહેંચ્યો. છોકરીએ એકઠી કરી. ફોટો દેખાડ્યો.

—ના, આ છોકરી ચૂનદ્રોષની નથી.

રુમબેક પહેંચ્યો. એ જ રીતે તપાસ કરી.

—ના, આ કંઈ રુમબેકની છોકરી નથી.

આન્સ'બર્ગ' લાણી જીપાયો. પાર્સિક હનરની વસ્તી-વાળા શહેરમાં તે વળી જેવી રીતે તપાસ થઈ સકે! થયું—આલ, પાછો વિલ્ડઝહાઉસન જ જઈ. લખી દઈશ, પત્તો લાગ્યો નહિ.

ફરી રુમબેક આવ્યો. ખૂબ રખડપટ્ટી કરી હોવાથી થાક લાગ્યો હતો એટલે એક હોટલમાં ગયો. કાફી અને મિસ્કિટ મંગાવ્યાં, મધુલરે બીઅર ઉપર પોતાની પસંદગી ઉતારી. ખૂંચામાં પહેલા અમેરિકન મ્યુઝિક—એકસમંધી સંગીત રેલાઈ હતું. કાઉન્ટર પાસે ઊભા ઊભા બીઅર પી રહેલા બેત્રણ જુવાનોનું ધ્યાન આરી પ્રતિ ખેંચાયું. તેમના એક તો અમારા કારખાનામાં લાકડા લાવવાનું કામ કરતો હતો.

—એમ આદમ! અહીં રુમબેકમાં વળી શું શું કરે છે?

—એક છોકરી શોધી રહ્યો છું.

સૌ ખડખડ હસી પડ્યા.

—આવા ધંધા વળી તે કચારથી માંભા છે?

—આજ સાંજથી જ!

હું કાઉન્ટર પાસે ગયો. વસ્તુવિચિત્રી યોગ્ય યોખવટ કરી. ફોટો દેખાડ્યો. દરેક જણે ફોટો પોતાના હાથમાં લીધો એને ઝીણી આંખો કરી સહેજ તાકી તાકી એનું નિરીક્ષણ કર્યું. એક જણ સહસા પોકાર કરી ઊઠ્યો:

—એય! આ છોકરીને હું પિજાણું છું! એ તો

આન્સ'બર્ગની છે. એનો બાપ આર્થિ'ટક્ટ છે...

નામ અને અટક. હામ અને ઠેકાણું. બધું એણે જણાવી દીધું.

ધરિયાળમાં તો નવ વાગવા આવ્યા હતા. મોડું તો થઈ ગયું હતું. તેમ છતાં ફરી આન્સ'બર્ગ' લાણી સાવકલ હંકારી. ધર શોધી કાઢ્યું. ઈલેએ મળી. મેં આ નિરાળી શોધખોળની આખી અનેખી દારતાન સંભળાવી, ઈલેએના પિતા બેલો ઊઠ્યા.

—તમે તો ખરેખર ટિકટિલ નીકળ્યા!

—થોડો વખત મેં છાપામાં કામ તો કર્યું છે. જવાબ આપવા ખાતર મેં જવાબ આપ્યો.

સાંજના નીકળ્યા છે એટલે ખાધુંયે નહિ હોય તેવી સ્વાભાવિક ધારણા કરીને ઈલેએનાં માએ અમારે માટે સેન્ડવિચો તૈયાર કરી. મમતાભરી સરભરા કરી. ખૂબ ખૂબ વાતો કરી. મોડી રાતે વિલ્ડઝહાઉસનનો રસ્તો લીધો. વિલ્ડઝહાઉસન પહેંચ્યો અને પધારીમાં આડો પડ્યો સારે જ મને યાદ આવ્યું કે દુર્લભદાસના કેમેરાની તો હું તપાસ કરવી જ ભૂલી ગયો હતો!

[૬] એક મળની રાત

This I do, being mad :

Gather bubbles about me,

Sit in a circle of toys, and all the time

Death beating the door in.

—Edna Millay

જર્મનમાં આવ્યાને મને બહુ સમય થયો નહોતો. હજી તો હું જર્મન ભાષા બોલે પાઠખાથી કરી રહ્યો હતો. એક દિવસે મને 'નયનધાર'ના શાયર સાલિક પોપટિયાનો પત્ર મળ્યો. એણે લખ્યું હતું : હું 'યુરોપની દૂર ઉપર નીકળવાનો છું. બે દિવસ ફ્રાંકફુર્ટ (Frank furt) શિકારશ. જરૂર જરૂર મળવા આવવો. પત્ર વાંચી ત્યારે ખુશી થઈ. મનમાં થયું : ફ્રાંકફુર્ટ દૂર છે. ગાડીભાડુમે ફૂર છે! ભલે એક યુગરાતી કવિની મુલાકાત તો થશે. અમદાવાદ અને કરવીમાં

અમે બળ્યા છીએ, પણ આ તો મારા જીમ !
અહીંની મુલાકાત તો કંઈ એર જ રંગ લાવશે.

ફાંકુટી થોડાક માઈલ દૂર આવેલ માઈન્ટ્રસ શહેરમાં
રહેતા મારા જર્મન મિત્ર એરિખ બ્લેઝને એક પત્ર
લખી નાખ્યો. વળતી ટપાલે એણે જવાબ આપ્યો :
ગભરા નહિ. ચાલો આવ. ફાંકુટીના હાઉસ ખાન-
હોફ (મુખ્ય રોશન) ઉપર તને તેડવા આવીશ.

એરિખના પત્રી ગાડી પકડી. હાગનમાં બસી. રાતના
દસ સાડાદસ વાગે ફાંકુટી પહોંચી ગયો.

‘થોટ્ટેમ’ ઉપર એરિખ બેઠો હતો—એકલો નહિ
પણ બે રૂપાળી છોકરીઓ સાથે ! હું એરિખને બેઠી
પડ્યો. થોડેંડના યુવક મહોત્સવ વેળા વોરસોમાં
અમારી હોસ્ટી બંધાઈ હતી.

—મેં પેલી બે રૂપાળી છોકરીઓ પ્રત્યે સહેજ નજર
કરી. મારી આંખોમાં જિજ્ઞાસાનો રંગ સહેજ ડાઘિયું
કરી ગયો.

—શી ઇઝ કારીન. શી ઇઝ ઇનિગ્રિડ. એરિખે બેઠ
છોકરીઓનું ઓળખાણ કરાવ્યું.

મેં બેઠ છોકરીઓ સાથે હસ્તધૂતન કર્યું : સહેજ
દૂર એક બીજો યુવક પણ બેઠો હતો.

—હી ઇઝ માઈ ફ્રેંડ ચાર્લી ! એરિખે એના મિત્રતાયે
પરિચય કરાવ્યો. મેં એની બેઠેયે હાથ મિલાવ્યો.

—અસા, તું બારે જખરા છે ! તારે આવી રૂપાળી
બહેનો છે, એ તેં મને ક્યારેય કહ્યું નથી ! મેં
એરિખને મજકરીમાં કહ્યું.

—એ મારી બહેનો નથી.

—તો પછી કશું ?

—હું જ બરાબર ઓળખતો નથી.

—તું જ બરાબર ઓળખતો નથી ? એ કવી રીતે
બને ? તો પછી તારા આ મિત્રની એ દોસ્તો હશે ?

—ના. એય એમને ઓળખતો નથી. એ જર્મન
નહિ બસકે સ્વીડિશ છોકરીઓ છે. પછી બધી

વાત કરીશ.

અમે વાત અટકાવી દીધી.

પેલી બેઠ રૂપાળી છોકરીઓ તો મારી સાથે વાતોમાં
પરેવાઈ ગઈ. મારી સામું બસત મુજબાવે તારી
તાકીને જોવા કરે. મનેય મુંઝવણમાં મૂકી દે તેવા
સવાલો કયો કરે.

બહાર કાર બેઠી હતી. અમે સૌ તેમાં ગોઠવાયા.
ગાડી માઈન્ટ્રસ બસ્ટી હંકારી. માઈન્ટ્રસ આવી પહોંચ્યાં.

—સૌ પ્રથમ આપણે સડુ એક એક ગ્લાસ બીઅર
પીએ. એરિખે પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

કારીન અને ઇનિગ્રિડ તરત હામી કરી. અમે એક
હોટલમાં ગયાં. હોટલ બધ ધવાની તેવારીમાં હતી.

—એરિખ, મેં કશું ‘આધું’ નથી. સૌ પ્રથમ મને
કંઈક ખવડાવ. મેં કહ્યું.

—ઓહ, સોરી ! મને તેનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો.

એણે સેન્ડવિચો મંગાવી. બીઅરના પાંચ ગ્લાસ
મંગાવ્યા. ‘આધું’ પીધું અને ગિલ ચૂકવી બહાર નીકળ્યાં.

—આપણે ઘેર નથી જવું. આવી રાત જવડે જ
મળે છે. ચારો, બેજવોએ. એરિખે કહ્યું.

કારીન અને ઇનિગ્રિડે કરી વિરોધ ન કર્યો. એરિખ
અને ચાર્લી—બેઠ મિત્રોએ થોડીવારમાં આખી
ચોળના પછી કાઢી. એક ‘હાન્ડ્રસ લોકાલ’ શોપી
કાઢી. આખી ‘લોકાલ’ ખીચોખીચ બરેલી હતી.
થોડીવાર પછી પાંચ ખુરસીઓવાળું એક ટેમલ મળી
આવ્યું. અમે પાંચે જણ ગોઠવાઈ ગયાં. અલંત
આધુનિક દંખનાં હુમરો લટકતાં હતાં. રોશની તો
નામની જ હતી. રોશનીના તાલમાં તાલ મિલાવતું
મદ અને ધીમું સંગીત રેલાતું હતું. રોશ વોદ્ડનું
સંગીત ચાલતું હતું. કેટલાંક યુગલો ગાન્સ કરી રહ્યાં
હતાં. પ્રેમ અને સોમ—બેઠ રસના નશામાં ચૂર
એવાં એ યુગલોના કાનો જ માત્ર કામ કરતા હતા.
આંખો તો મિડાયેલી જ હતી. એમને માત્ર સંગીત જ
સંભળાતું હતું. જગત દેખાતું નહોતું. એકબીજાને

બાંધાબાંધ બીંસી કેવાં નાચી રહ્યાં હતાં ! અધકાર પથ બળે નાજુક નમણી રોશનીને ખાચમાં લઈ રસો વોલક નાચી રહ્યો હતો !

અમારા ટેબલ ઉપર શમા સળગાવવામાં આવી. નજર આરપાર સોસરી નીકળી નર્મ તેવા ચક્રચકતા કાચના પાંચ ઝાસ મૂકવામાં આવ્યા. ઉમર ખપ્પામની જવાનીને ખાટલીમાં લારી અમારી કને ધરી ફેવામાં આવી.

એરિય ઇનગ્રિડ સાથે નાચ્યો.

ચાલી કારીન સાથે નાચ્યો.

હું બેસી રહ્યો, બંને ચક્રચકતા કાચના ઝાસમાં ફેલાયેલી ઉમર ખપ્પામની તગતગતી જવાનીને ટગર ટગર જોતો રહ્યો.

ટેંગો છેડાયો.

માથું છેડાયો.

વોલક છેડાયો.

હું બેસી રહ્યો.

પેલી વારાફરતી પોતાના પાટનર બદલતી રવીંડની ઊઠારીઓથી રહેવાયું નહિ.

—આદમ કેમ નથી નાચતો ? ઇનગ્રિડે પૂછ્યું.

—ચાલ, આદમ ! મારી જોડે નાચ. કારીને સર પુરાવ્યો.

—હું બહુ સારું નથી નાચી શકતો.

—એ તો બંને જોશું. ચાલ, જોઓ થા. ઇનગ્રિડે મારો હાથ ઝેંચ્યો.

ટેંગો ચાલતો હતો. લોહી સંગીત ઝીલતું હતું. ટેંગો બટકયો. મિરામ વિના બીજવાર ટેંગો છેડાયો. એ રીતે ત્રીજવાર પણ ટેંગોના સર ચુંછ ઊઠ્યા. રમાલ વતી મેં મારા મોં ઉપરથી પરસેવો લૂછ્યો.

વિરામ.

ફરી પિયાનો ઉપર બેઠે હાથની આંગળીઓ ચનગ નવા મારી. ફરી વાયોલિનોનો આત્મા તારામાંથી

બહાર રેલાવા માંડ્યો. ફરી એકેકેડિયન પોતાની મરતી છલકાવવા માંડ્યું. રસો વોલક છેડાયો. કારીન મને ઝાંલોને લઈ ગઈ.

—તમે—તમે તો હિંદુસ્તાની ને ?

—હા.

—હિંદુસ્તાનમાં ક્યાં રહેવું ?

—સુબર્ષ રાજ્યમાં.

—સુબર્ષ રાજ્યમાં ? સુબર્ષ રાજ્યના ક્યા નગરમાં ?

—અમદાવાદ.

—અમદાવાદ ? એ કેવડું કે મોટું નગર હશે ?

—મોટું. દસ લાખ ઉપરાંતની વસ્તીવાળું.

—દસ લાખ ઉપરાંતની વસ્તીવાળું ? ! ઓહ ! ધણું મોટું શહેર કહેવાય. આમે તમારા હિંદુસ્તાનમાં વસ્તી ધણી છે.

હું ચૂપ રહ્યો.

એક ડાન્સ પૂરો થયો.

તરત જીંજો ડાન્સ શરૂ કરવામાં આવ્યો. એ જ—
‘ લંગસમ વાલ્ટ્સ. ’

—તમે—તમે તો રવીંડથી આવો છો ?

—હા. પણ તમારા જન્મ મોટા સહેરમાંથી નહિ પણ ખૂબ નાનકડા એવા ગામમાંથી.

—તમે શું કરો છો ?

—અમે બેઠે રફૂલમાં બાણીએ છીએ. હાલ રબરો છે એટલે અમે યુરોપની સફર નીકળ્યાં છીએ.

—યુરોપની સફર ? બિલકુલ એકલાં ?

—હા. કેમ ?

—માફ કરજો. તમારી ઉમર શી હશે ?

—મારો સતર વરસની અને ઇનગ્રિડની પણ તેટલી જ.

—જમનીમાં કેટલા વખતથી છો ?

—અયોરનાં જ આવ્યા છીએ. વહેલી સવારે સ્વિટ્ઝર્લેંડનો રસ્તો લેશું. ત્યાંથી ઇટાલી જશું.

ગરબા

હું એક ભટકતો શાયર છું : ૫૫

પિયના યંચો. વાચોલિનો થંબી, ઝોકાગિને થંબું.
 ટેમલે જવાનો વિચાર જ કરતો હતો કે એ સાજ
 ફરો હોશા.

અમે અમારો રહો વોલક જારી રાખ્યો.

—તમે શુદ્ધને તો ઝોળખતા હશે? કારોને પૂછ્યું.

—કોને?

—શુદ્ધને. ભગવાન શુદ્ધને.

—શુદ્ધ ભગવાન? એ વળી કેણ? મનેયે અમરથી
 ટિપ્પખા સજી.

એ સ્વીડિશ છોકરીના પગ થંબી ગયા. એના મુખ
 ઉપર આશ્ચર્યની અમસ્મિત રેખાઓ અંકારી ગઈ.

—તમે શુદ્ધ ભગવાનને નથી ઝોળખતા? મજબ
 કહેવાય. એય તે હિન્દુરનાની હતા. એ રાજ્ય હતા.
 એમનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું....

હાન્સ તો પૂરેયે થઈ ગયો. બધાં ચેતપોતાનાં
 ટેમલોએ આદર્શ ગયા, અમે હતાં ત્યાં જ ભોળાં રહ્યાં
 ભગવાન શુદ્ધના જન્મથી માંડી તે એમના સંસ્કાર-
 ત્યાગ મુખીને આપો કિરસો એણે અને સંભળાવી
 દીધો. હું તો બહુ સાંભળી જ રહ્યો. વિરામનો
 ખ્યાલ આપ્યો એટલે અમે અંખવાણી બની ટેમલે
 આદર્શ ગયા.

—ભગવાન શુદ્ધના જીવન વિશેનાં મેં બધાં પુસ્તકો
 વાંચ્યાં છે, તમને ખબર નથી એ કેણ હતા? હું
 કદી માની ન શકું. તમેયે કેવી વાત કરી હો?

મારાથી હસી દેવાયું, એટલે એણે નિરાત અનુભવી.

*

એરિખને બીજો દિવસે પૂછ્યું : આ છોકરીઓનો
 તને કેવી રીતે ભેટો થઈ ગયો.

એરિએ આપો કિરસો સંભળાવ્યો :

—વાત એમ બની આદમ કે ચારે ફેક્ટરી તને
 તેડવા આવવાનું હતું. હું તૈયાર થઈ ચાઈન્ટસના
 રેડશને આવી પહોંચ્યો. રેડેટ્ટોર્મ ઉપર આપતેમ

આંધ્રી મારતો હતો. ગાર્ડીઓ આવતી હતી અને
 જતી હતી. લોકો બેઠાં હતાં. અને ચાલી હતાં.
 મારી ગાર્ડીને બણી વાર હતી. ત્યાં એકાએક
 મારી નજર એ સુદર છોકરીઓ પર પડી, એ બેઉ
 રેડકોલોરથી આવેલો ટ્રેનગાર્ડી બેઠતી રહી હતી
 અને થયું : આ છોકરીઓ જરૂર સ્વીડનની હોય
 નેઈએ. સ્વીડિશ છોકરીઓ અમે માનું અંતર વધુ-
 પડતો પક્ષપાત મરાવે છે તે તું જાણે છે! હું એમની
 કંને પહોંચી ગયો, અને આવડતું એકમાત્ર સ્વીડિશ
 વાક્ય બોલી નાખ્યું. છોકરીઓ અને સાથે
 નેઈ રહી.

—એક! તમે સ્વીડિશ બોલો છો?

એ બેઉ સ્વીડિશ બાળાઓએ પોતાનાં યોગસ્ત બીચાં,
 મારી સાથે સ્વીડિશ ભાષામાં વાતોલાપ આરંભી દીધો,
 હું ભારે મુંઝવણમાં મુકાઈ ગયો.

—હું સ્વીડિશ ભાષામાં એક વાક્ય જ બોલી શકું
 છું. મેં એ તમને બોલી બતાવ્યું. મેં અંગ્રેજીમાં
 એમને કહ્યું.

—કાંઈ વાધો નહિ. તમે તો જર્મન છો ને! એક
 છોકરીએ અને પૂછ્યું.

—હા.

—તો આપણે જર્મન ભાષા બોલવાનું જ શપ્તીએ.
 એ બેઉ બાળાઓ ધૂરાપના પ્રવાસે નીકળી હતી.
 અપરિચિત શહેરમાં આવેા આકસ્મિક પરિચય
 સંધારી જતાં બેઉ જણે આનન્દ અને નિરાંતની
 લાગણી અનુભવી. સામાન હોટલમાં વગે કપી.

—તમે જર્મની પહેલવહેલીવાર આવી રહ્યાં છો?

—હા. પણ અમે એક જ રાત શોકાવાનાં છીએ.
 સવારે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ભણી રવાના થશું.

—તમારી પાસે સમય હોય તો આલો, હું તમને
 જર્મન બીચર પિવડાવું.

બેઉ રાજ થઈ સાથે આલો.

બીચર પિવડાવું રહ્યું. વાતોનો વા વાતો રહ્યો. પણ

એકાએક મને યાદ આપ્યું. અરે, આદમનું શું ?
ધડિયાળના કોટા નેચા, મારી માડી તો બિપડીયે ગઈ
હતી. હવે ? હું વિહલ બની ગયો.

—માફ કરજો. મારે કંઈકુટું જવાનું હતું. પણ આ
વાતોમાં ને વાતોમાં હું આડીયે ચૂકી ગયો.

—તો હવે શું કરશો ?

—કંઈક તો કરવું જ પડશે. મારો એક મિત્ર
હિન્દુસ્તાનથી આવી રહ્યો છે.

—તમારો મિત્ર અને તે હિન્દુસ્તાનથી આવી રહ્યો
છે ? કારીને પૂછ્યું.

—કયારે ? ઇનકિડે પણ સવાલ કર્યો.

—દસ સાઠસે એની માડી આવી પહોંચશે.

—શું એ હિન્દુસ્તાનથી આવે છે ? એટલે એ
હિન્દુસ્તાની જ છે ? કારીને સવાલ કર્યો.

—હા.

હું ઊભો થયો. ચાલીને ફેન કર્યો.

એ પોતાની માડી લઈ આવી પહોંચ્યો.

મેં છોકરીઓ પાસેથી રળ લીધી. પણ આ શું ?

—તમને વધી ના હોય તો અને સાથે આવાએ.
કારીને બોલી.

—અમે સ્વીડનમાં નાનકડા એવા ગામમાં રહીએ
છીએ. આજ સુધી અમે કાંઈ હિન્દુસ્તાનીના પરિચયમાં
નથી આવ્યાં. ઇનકિડે કહ્યું.

હું તો ખુશ થઈ ગયો. આવી રૂપાળી છોકરીઓને
નકારીયે કેવી રીતે સહાય ?

તો આદમ ! સમજ્યો ને ? આમ હતી વાત. આ
પહેલીવાર મારું સ્વપ્ન ફળ્યું. હું ધણા વખતથી કાંઈ
સ્વીડિશ છોકરી સાથે આવી મળની સાંઝ ગાળવા
માગતો હતો. મારે તારા આભાર માનવો નેહ્યું.
આ બધું તારા અંતરે યત્ન. છોકરીઓને હું કહી
નહિ જુલું અને છોકરીઓ તને કહી નહિ બૂલે.

ધનબાદ ખાતેની સેન્ટ્રલ ફ્યુઅલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ કોલસાને સાફ કરવાના કામમાં પણ સૌથી પહેલી રાફઆત
કરી છે. અને તેથી બારીક સરકારે સરકારી ક્ષેત્રે સ્થાપવામાં આવનારી કોલ બોયારીએ લગતું આયોજન આ
સંસ્થાને સોંપ્યું છે. તે ઉપરાંત આ સંસ્થા ભારતની ફેલેએ માટે આકાશમાં ગાળી ત્રણ બોયારીઝ સ્થાપવાને
લગતું આયોજન પણ દેંકે સમયમાં શરૂ કરનાર છે.

આપણા દેશમાં કુદરતી તેલના જથ્થા આપણી જરૂરો માટે પૂરતા ન હોવાથી દુનિયા રીતે તેમાં તેલના બનાવવાની
પદ્ધતિઓ શોધવી જરૂરી છે. દુનિયા રીતે ડીઝલ ઓઈલ બનાવવામાં આવે તો ધરતીથી બળતણને લગતી સમસ્યા
ઓના ઉકેલમાં પણ લાભ થવાને સંભવ છે. અત્યારે તે ધરતીથી બળતણ તરીકે મોટેભાગે કોલસો, છાણ અને
લાકડાં વપરાઈ જાય છે. છાણને બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવાથી પાકની નીપજ ઓછી થાય છે અને તેટલા માટે
ધરતીથી ઉપયોગ માટે કોઈક બીજું બળતણ શોધવું જરૂરી છે. આ સંબંધમાં આ સંસ્થામાં સોફ્ટ કોલ બનાવ-
વાની એક પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. આ શોધબોળનો વ્યાપક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મેટા શહેરોમાં
અને કોલસાની ખાણોના વિસ્તારમાં ધૂમ્રાકાને ઉપદેવ દૂર કરવામાં મદદ થાય.

*

ચાલુ સાલની અધવચથી ગરકેલાના કારખાનામાં ગોઝાઈનું ઉત્પાદન શરૂ થશે ત્યારે ૨૦૦,૦૦૦ ટન પ્લેટ; વિવિધ
માપનાં ૪,૭૦,૦૦૦ ટન હોટ અને કોલ્ડ રોલ્ડ, સીટ્સ. ૫૦,૦૦૦ ટન ટીન-પ્લેટ અને લગભગ ૫૦,૦૦૦ ટન
ફાઈન-ટી આપન બનાવવામાં આવશે. પેટા-ઉત્પાદન વિભાગમાં ૧૩૦ ટન ટાંચમાંથી બેન્ડેલ, ક્રીઓસોટ, નેપ્થીલીન
અને બીજાં વસ્તુઓ બનાવવામાં આવશે.

હું એક ભટકતો શાયર છું.

‘સેવકરામ’

યુવાનોની પંચાયત

‘સે’

વકરામ, આજે એક જરૂરી કામે આવ્યા છીએ.

‘હા, બોલો ને.’

‘અમારા ગામમાં પંચાયતની ચૂંટણી થવાની છે. અમે જુવાનિયાઓએ નક્કી કર્યું છે કે આ ફેરે પંચાયતમાં દરેક જુવાનિયાઓએ ઊભા રહેવું અને સાડુ કામ કરી ગામમાં કાબજો બેસાડવો.’

મને મળવા આવેલા ત્રણ જણામાંથી એક ભાઈ ઉત્સાહથી બોલી રહ્યો હતો. આ એક નવી જ વાત સાંભળી થોડીવાર તો રેડિયા પર ફરતો મારો હાથ થંભી ગયો. મેં એ ત્રણે જુવાનો સામે નજર કરી. ત્રણે જણા યનગનતા ધોડીલા જેવા ઉત્સાહી દેખાતા હતા. ખેતીકામમાં કસાયેલા લાગતા હતા. ગામડાની ધરતી ખૂંદી વળેલા હતા. એથી તો મને તેમની વાતમાં વિરોધ રસ પડ્યો. એમને સ્કાસવા મેં થોડાક સવાલ ક્યાં.

‘ચૂંટણીને તમે શું કામ કરવા ધારો છો ?’

‘આમ તો કામ તો હમણે પડ્યું છે. પણ બેચાર કામ તો અમે નક્કી હાથ ધરવા માગીએ છીએ. એક તો નજીક દૂવા સુધીના રસ્તો સુધારવો છે. ગામમાં એક નિશાળ કરવી છે.’

‘દીવાખતી બંને પ્રામસફાઈ પણ ખરાબર થતી નથી એ કામ પણ હાથમાં લેવું છે. અમે તો નક્કી કર્યું છે કે વધારે નહિ તો આ અડવાડિયે પંચાયતના સભ્યોએ ગામ સાફ કરવું. એમને કામ કરતા જોઈ ઊભા હાકુરદા હાથમાં બાંખરો લેશે’ એક ભાઈથી રહેવાયું તે બુઝે બોલી ઊઠ્યા.

‘પણ આ બધાં કામ તો તમે પંચાયતમાં ગયા વગર

ગામડાંઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યુવાનો મેદાને પડે તો ? એવી જ એક યુવાનોની પ્રશ્ન દુકાંડોના રાજા કરેલો પ્રયોગ આ વખતના હપતામાં લેખક ચર્ચે છે. ભૂમિનાં વાચકોમાં ખૂબ જ પ્રિય થઈ પડેલા આ લેખો વધુ ને વધુ આવકામ જનતા નય છે....

પણ કરી શકો.’

‘સેવકરામ, એવું નથી. અમારા ગામની રીત જુદી છે. બધો વહીવટ વૈડિયા હસ્તક છે. એ નથી પૈસા ખર્ચતા. નથી એકે નવું કામ થાર કરતા. અમે કહીએ છીએ તો વાત કાને ધરતા નથી.’

‘એ તો બધા પૈસાની આરતી કરે એવા છે. મારા બાપાની જ વાત કરો ને ! એ જ સરપંચ છે. પણ એ જીવે ત્યાં સુધી પાઈથે ખર્ચવા નહિ દે. એ તો કહે છે મહાદેવમાં છોકરા બેસે તે શું ખોદું છે ? રસ્તા રૂપાળા જ છે ને ! આજ સુધી ચાલ્યું, હવે નહિ ચાલે.’

‘પણ એ લોકો પૈસા એકઠા કરીને કરશે શું !’ મેં પૂછ્યું.

‘કરી રહ્યા, કરે છે શું ધૂળ ! આજે પાંચ વર્ષથી પંચાયત ચારે છે. પણ માનરો, પંચાયતે એકે નવું કામ હાથ ધર્યું નથી. નથી લોકલબોર્ડની મદદનો લાભ લીધો. નથી બીજી કોઈ યોજનાનો લાભ લીધો.’

‘સેવકરામ ! આ તો બધા જૂના જમાનાની વાતો કરનારા છે. એમને વિકાસ યોજનાનો ખ્યાલ નથી. નવું કામ કરવાનો ઉત્સાહ પણ નથી. વચ્ચે લોકલબોર્ડના પ્રમુખ આવેલા. એમણે પણ કહેવું કે તમે પંચાયતની રકમ અને થોડુંક ઉપરાણું કરી શાળા મકાન માટે ફંડ કરો. એ પૈસા જોડલા અમે પૈસા આપીશું. ગામમાં કુખરસાગાનું મકાન કરતા નથી પણ કોણ સાંભળે !’

‘ખરી વાત છે, સેવકરામ, આ ડાહ્યાઓ હશે ત્યાં સુધી ગામમાં કશું કામ નહિ થવા દે. ચૂંટણીને નહિ થવા દે. અંદર અંદર વાસવાર માણસો નક્કી કરી લે છે. જો આ વખતે પણ એ લોકો આવશે તો

અમારું ગામ તો હતું ત્યાં ત્યાં રહેશે.’

‘તો તમારી શું ઈચ્છા છે?’ પૂછી પૂરી કરી, એ લેક્ષ્મીની વાત મનમાં ગોઠવીને મેં પૂછ્યું.

‘અમારી એટલી વિનંતી છે કે તમે ગામમાં આવી અમારા આગેવાનોને સમજાવો. આ ફેરે જીવાનિયાઓને પંચાયતમાં આવવા દો. અમારે ચૂંટણીની પણ જરૂર નથી. અમે બધા વાસનાં નામ નકકી કર્યાં છે. બધાએ કામ કરવા તૈયાર હોઈએ.’

‘હા, સેવકરામ! અમારે આજુબાજુના ગામમાં દાખલો બેસાડવો છે કે પંચાયત કેવું કામ કરી બતાવે છે.’

‘સેવકરામ! પંચાયત પાસે પૈસા નહિ હોય તો અમે ઉનાળાના દિવસોમાં શ્રમયજ કરીને પણ કામ કરશું. પણ અમને આટલી તક આપો.’

મને આ યુવાનોની વાતમાં ઊંડો રસ પડ્યો. આ રીતે ગામનું કામ રવેન્ડાએ ઊપાડી લેવાની વાત કરનારા આ પહેલા જ યુવાનો હતા. એમણે સંઘર્ષ ટેળવું હતું. એ ત્રણમાં એક સરપંચનો દીકરો હતો તો બીજો પંચાયતના સભ્યનો પુત્ર હતો. જને જણા પિતા સામે મોરચો ઝાંઝા ભાગતા હતા. ગામમાં વિખવાદ ન થાય, ગામનો સપે ન તૂટે તે માટે એ લોકો મને વચ્ચે નાખવા માગતા હતા. તેણે મામના બહાઈના કામ માટે.

આ રીતે યુવાનો આગળ આવતા હોય તો મારા જેવો લોકસેવક આવ્યો રહે! મને તો જાણે પોરસ થયો. બે દરેક ગામમાં યુવાનો આ રીતે કામ કરવા તૈયાર હોય તો ગામમાંની શિક્ષણ બદલાઈ જાય. પણ કોઈ સેવાનું કામ કરવા તૈયાર નથી. બધા વાતો કરે છે પણ આ જુદાનો જુદો જ માટીના લાખા.

હું એમના કહેવા પ્રમાણે તેમના ગામ ગયો. અગાઉ મેં ત્રણવાર આ ગામમાં જઈ આવ્યો હતો. પણ ગામ ખાસ પરિચિત હતું એમ ન કહેવાય! અહીં વર્ષોથી સ્થાયી થઈ પરગણ્યુમાં લોકસેવાનું કામ કરું છું એટલે લોકોએ મને ‘સેવકરામ’ બનાવી મૂક્યો છે. મને

બોધેને પેલા પાઘડીવાળા કાકાએ પણ બોલી બેઠ્યા :

‘આવો...આવો...સેવકરામ! ઘણા વખતે અમારું ગામ પાવન કર્યું.’

‘શું આવું! તમે ગામમાં કંઈ કામ કાઢો તો આવું ને!’

‘શું કામ કાઢીએ બાપલા. તમારી દયાથી અમારે સુખ શાંતિ છે. એ જેમ આવતું હતું તેમ ચાલે જાય છે. અમારું ગામ રહ્યું બોખા જેવડું. અમારે શું કામ કરવાનું હોય!’

‘કાકા! એવું હોય! દરેક ગામમાં કંઈના કંઈ વિકાસનાં કામ થાય છે. ગામ થકી સમૂહના લાભનાં કામ કાઢવાં જોઈએ. ગામ નાનું હોય કે મોટું હોય, પણ ગામમાં રૂંધો, હવાડો, શાળા, દીવાબત્તી, રસ્તા...આ બધાં કામ તો થવાં જોઈએ કે નહિ!’

‘થે થશે. સૌનું થશે એમ અમારું થશે. સેવકરામ, અમે તો બહુ રાગે રાગે કરવામાં માનનારા હોઈએ. જે કામનો વખત પાક્યો હશે એ એની મજે થશે.’

‘પણ કાકા, કોઈ કામ એની મજે થાય ખરું! તમારા ગામમાં છોકરોને લાલચવાની શાળા નથી. એ કામ કેમ હાથમાં લેતા નથી? જુઓ તમારા તાલુકામાં આ પાંચ વર્ષમાં ત્રીસથી ચાલીસ નવાં મકાનો થયાં હશે. લોકલેન્ડર્સ મદદ આપે છે, ભારત સેવક સમાજ મદદ આપે છે. બાકીની રકમ ગામ કાઢે. એવાં કામ તમારે કાઢવાં જોઈએ.’

‘સેવકરામ! અમારે ક્યાં નિશાળ વગર અટકી પડ્યું છે. જુઓને, મહાદેવની હાયાએ છોકરાં ભણે છે. બિઝન્ટ ગામની નજીક છે તે છોકરાંને કીક રહે છે.’

આ કાકાએ પેલા ભાઈએ કહેતા હતા એવા જ નીકળ્યા. તેમને કંઈ કરવા જેવું લાગતું નહોતું. એમાં તેમનો પણ હોપ નહોતો. એક તો ગામ રેરેશનથી સાતેક માર્દિ દૂર હતું. બીજું મોટર રસ્તે પણ બે અડી માર્દિ દૂર હતું. ગામમાં અઘવાડિયામાં બેયાર, ને કચારેક કાગળ હોય તો ત્રણવાર ટપાલ આવતી. ગામમાં સુજરાતી શાળા તો ઘણા વખતથી ચાલે છે.

છતાં ભણેલાનું પ્રમાણ માંડ વીસ ટકાનું હશે. તેમણે પચાસ ઉપરના તો કોઈ ભણેલા નહોતા. એ છાપાં ન વાંચે. બહાર કંઈ નોકળે નહિ. દુનિયાના સમાચાર ભણે નહિ. પણ તેમને પસંદાઈ રહેલી દુનિયાની શી ખબર પડે! પંચતર્કાંચ યોજનાઓ તથા ગામમાંની કેવી કાયાપલટ ઘટી છે તેની પણ તેમને કંઈ ગતાગમ ન પડે!

અગાઉ આ ગામમાં આવવાનું ચણેલું ત્યારે મેં એમને કહેલું : ‘ખુબી! એમ કરો! પંચાયત તરફથી રેડિયો લાવો. પંચાયતને અહીંસા જેટલામાં રેડિયો મળશે. તમે રોજ ભજન, ગીત અને ખેતીપાક વિશે ભણી શકશો. ઉપરાંત સમાચાર પણ સાંભળશો. ગામમાં છાપુ તો આવતું નથી. અને ભણેલા ઓછા છે. એટલે સમાચાર ભણવા માટે રેડિયો સારો રહેશે.’

પણ એમણે તો; ‘સેવકરામ! રાંધ્યો પાત્રી ચાલુ’ પકવી નાખે એવા રેડિયોને શું કરવો છે! ને સમાચાર સાંભળવાયે કયો નવરો છે!’

ત્યાં વળી બોળ ડોસાએ કહ્યું.

‘સમાચાર નહિ ભણવા હોય તો શું કાચું રહેવાનું હતું! ગામમાં રેડિયો આવે તો અમારા મોટિયાર હાથમાં ન રે! ના બાપલા અમારા ગામમાં એવું જરાય ધાલતું નથી.’

આવા આગેવાનોને કંઈ રોતે સમજાવવા કે તમે પંચાયતનો વહીવટ જુવાનિયાઓને સોંપી દ્યો!

મને થયું; એ ઉતાવળ કરીશ તો વાત મારી જશે. એટલે એ રાતના તો ખાલી વાતો કરી. ગામમાં એક ભૃગુનિક હતો. તેમની પાસેથી ભજનો સાંભળ્યાં. બોળ દિવસે સવારે કેટલાક પૃષ્ઠો સરખાવે ત્યાં મળ્યા હતા. હોકા પીવાતા હતા. વાતોના તણક ચાલતા હતા. હું એમને આમ વિકાસની વાતો કરતો હતો. દુનિયાની ઝડપથી બદલાઈ રહી છે તેનો ખ્યાલ આપતો હતો. તેમના ગામથી ચાર જ ગાઉ દૂર ગામમાં દાકરશાઓની વસતી હતી. ત્યાં કેવા સુંદર કામ ચલાવે!

તેના દાખલા આપી આ લોકોને પોરસ ચડાવ્યો. બધા કામ કરો શકે તો આ ગામ કેમ ન કરે!

આ ગામમાં સંપ છે. તમારા જેવા અનુભવીઓ છે. નાનું ગામ હોવા છતાં પચાસ જેટલા તો ફૂલા છે. પંદરેક તો મશીનો ચાલે છે. પોતથી ખેતી સારી ચાલે છે. ખેતીવાડીમાં ગામ મોખરે રહે છે. કમાણી પણ સારી છે. તો પછી ગામમાં સામુદાયિક કામ કરી ગામ સોદને મોખરે ન રહે!

કાકા! તમે માને તો આપણે આદર્શ ગામનું બિરુદ લઈ શકીએ. બંને ગામ ખૂણામાં પડ્યું હોય. પણ એકવાર તો છાપામાં આ ગામની વાહવાહ ધાંપ એવું કરીએ. ગામ ધારે તો શું ન કરે! એકવાર તો બતાવી આપો કે...ગામ મોખરે રહી શકે એમ છે.

‘એ તો ખરું જ તો! ગામ ધારે તો શું ન કરે!’

‘તો હું’ કહું એમ કરો...પહેલા જ ધડાકે ગામનું નામ ને છાપામાં ને બધે અમદા ન ભાવ તો કહેજો.’

‘તો કહોને! અમારું મજા હશે તો જરૂર કરીશું.’

ગામનું લણું એમાં સહતું લણું.’

‘એમાં પૈસાનું ખર્ચ નથી. તમે ને ધારો તો ડંકો વગાડી શકો.’

પૈસાનું ખર્ચ નથી એ વાત આવી એટલે બધાના કાન સરવા થયા.

‘તો કહોને, અમારે શું કરવાનું છે!’

‘જુઓ, આમ જોવા જાઓ તો વાત ધણી નાની છે. પણ તેની અસર ધણી ભારે છે.’ સૌની સામે જોઈ મેં મંહોરતાથી કહ્યું : ‘તમારા ગામમાં પંચાયતની ચૂંટણી આવે છે. એમાં તમે આ ફેર જુવાનિયાઓને આવવા દો. નક્કી કરો કે કોઈ ત્રીસથી મોટી ઉમરનો પંચાયતમાં ન ભેળો રહે. આ જુવાનોની પંચાયત પહેલવહેલી તમારા ગામમાં રચાશે. સૌનું ધ્યાન ખેંચશો.’

‘પણ મોટિયર ચૂંટાઈને શું ધાડ મારવાના છે!’

‘એ તમે મારા પર છોડી દો. એમની પાસેથી કેમ કામ લેવું એ મને ખરાબર આવડે છે.’

‘તમારું મન માનવું હોય તો અમારી કચાં ના છે. કરો જુવાનિયાઓને તૈયાર.’

ને એ રીતે ગામમાં જુવાનોની પંચાયત રચાઈ ગામનો ઉત્સાહ વધે એ માટે છાપાંઓમાં સમાચાર પણ મોકલેલા. ત્યારે જુવાનોમાં ઉત્સાહ ખાતો નહોતો. ધરણાઓને પણ પાનો અચો હોય એમ ખુખારીને કહેતા હતા : ‘જે કંઈ કરી ન બતાવે તો તમારી ખંખેર છે.’

પછી જુવાનિયાઓને ચાનક ચઢ્યા વગર રહે ખરી? ત્યારે તો હું આ જુવાનોને પ્રેતસાહિત કરી આવ્યો ગયો હતો, અને બન્યું પણ એવું કે ફરીથી ત્યાં જવાનું બન્યું પણ નહિ.

પણ એ વર્ષ પછી એ ગામનું મને નિમંત્રણ મળ્યું. અગાઉ એ બાઈઓએ વાત કરી હતી તે કુમાર-શાળાના ખાતમુદત નિમિત્ત અને બોલાવ્યો હતો. જુવાન સરપંચે લખ્યું હતું : ‘બધાં કામ પડતાં મૂકીને પણ અમારા તરફથી પધારશો.’

આ પ્રમાણેનું નિમંત્રણ હું કેવી રીતે ટાળી શકું?

જઈને જોઈં છું તો આંખ ઠરે એવું એ ગામ બની ગયું હતું. સ્વચ્છતા તો એવી કે કચરા શોષ્યો ન જડે. ખૂણા ખાંચરા પણ સાફ હતા. એટલે લાગતું કે ખાલી દેખાવ કરવા આજે જ સાફસૂકી કરી નથી. જુવાનિયાઓને વળી શું સંજયું તે ગામમાં સાદ પડાવ્યો હતો. જે પોતાનું ઘર અને અંગણું સારી રીતે શણગારશે તેને સમારંભમાં ઈનામ અપાશે. આથી ઘણાં ખરેખર પોતાનાં અંગણાં લાંબીયુપીને આપના જેવા સ્વચ્છ બનાવ્યાં હતાં. ત્યાં કેટલાકે રંગોળી પૂરી હતી. કેટલાકે વનવગડાના ફૂલના સાચિયા બનાવ્યા હતા. એક જગ્યાએ આકાશના ફૂલથી ‘સુસ્વા-ગતમ્’ લખ્યું હતું. એક ઘર આગળ તો લાકડાનો વેર રંગીને શોભન ક્યું હતું. આણું તરેહવારું

સુશોભન જોઈને આંખ ઠરી.

ગામમાં આસોપાલવનાં તોરણ લાગેલાં હતાં. ધન્ય પત્તાકા ફરછી રજા હતા. ગામમાં ઉત્સવનું વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું હતું. શાળાનું ખાતમુદત જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખના હસ્તે રાખ્યું હતું. પણ તે નિમિત્તે બીજા ઘણા બધા મહેમાનોને નોતવાં હતા.

સમારંભ શરૂ થયો. લાખણો થયાં. એમાં કંઈ નવીનતા નહોતી. એવું તો હરેક સમારંભમાં થાય છે. પણ સરપંચે લખેલું નિવેદન વાંચ્યું. એમાં તેમણે જે કામગીરી બતાવી હતી તે નોંધપાત્ર હતી.

જુવાનોની પંચાયતે (૧) ગામનો રસ્તો સુધરાવ્યો હતો. ગામથી ફૂવા સુધીનો રસ્તો ઘણો ખરાબ હતો. ખાસ કરીને ચોત્રાસામાં બારે તકલીફ થતી. એ રસ્તો અમ્યસથી, પાઈનારે ખરમ વગર તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. શરૂમાં તો એકલા જુવાનો બહાર પડ્યા. અમદાન સ્વચ્છતા પર ઓડયું હતું. એટલે ગામના વારા નહોતા કાઢ્યા. છતાં પાછળથી સૌને સારો સહકાર મળ્યો હતો. ઈંટ માટીનાં શેડાં કુંભારોએ મફત આપ્યા હતાં. ચાર ગાડાં જોડ્યાં તે રસ્તા પર શેડાં શેડાં થઈ ગયાં. એકવાર તો શાળાનાં છોકરાંને પણ કામે લગાડ્યાં તે રસ્તા પર શેડાં પધરાઈ ગયાં, ગામના સહકારથી એ રસ્તો પાકા જેવો થઈ ગયો. (૨). ગામની ચોમેર ઝાડ બિઝાડવામાં આવ્યાં હતાં. પંચાયતના દરેક સભ્યને એક એક વડ જળવવાનો હતો. ગામના ગોંદરે નવા સાત વડ બિછરી રહ્યાં હતાં. લીબકી, પીંપળ, આસોપાલવ, આંખા પણ ફેટલાકે ઉછેરવા માંડ્યા હતાં. એ વર્ષમાં જ પચાસેક નવાં ઝાડ તો બિછરી રહેલાં હતાં. દર વર્ષે દસથી પંદર નવાં ઝાડ ઉછેરવાં એવી પંચાયતે યોજના બંધી હતી. (૩) ગામની બાજોળે સહેજ છેટે એક જૂનો વડ હતો. ત્યાં ઘઈને એ ગામના રસ્તા જતાં હતા. ગામે ત્યાં એક ચોતરો બાંધ્યો હતો. તેનું ખર્ચ એક સખી ગૃહસ્થે તેમના દોકરાની રચ્ચિતમાં આપ્યું હતું. ચોતરાને લીધે વરેમારુંને મોટી રાહત થઈ હતી.

થોભ. વાત કર. શું થયું હતું? જો સાથી આમ
 વર્તતો હતો? હું તો ખારું છું કે એ તને ચાહે છે.
 મેગન સુસ્મામાં પણ પછાડી મોઢી: 'એ હુણે આને જ
 આમ મારી પાછળ પડવાની ધૃષ્ટતા કરી.'
 'તું કહે તો એને ખબર પાડી દઈ. હવે ન હવે
 કરી દઈ. બોલ, શું વિચાર છે?' કહી એશરટ દસ્યો.
 મેગન આવેશમાં રડી પડતી મોઢી: 'તમે મારી—
 અમારી અધારની મસ્કરી કરો છો.'
 એશરટ તેનો હાથ પકડી લીધો. મેગને તે છોડાવી
 તો ન લીધો, પણ તે એ ડગલાં પાછળ હડી ગઈ.
 એશરટ તેનો હાથ ખેંચી સહસા હોઠે લગાડી લીધો.
 મેગન ચક્રિત બની રહીને એના સામે જોઈ રહી.
 ત્યાં તો એકાએક કોમલ ટકુકી ઊડી. એશરટ સહસા
 ઉત્તેજિત બની રહ્યો. આવેગપૂર્વક તેણે એ નાભુક
 સુંદર બાળને બાહુપાશમાં આવરી લીધી અને તેના
 લલાટ પર સુખન કથું પથ્રુ સાથે જ તેના હૃદયમાં
 ભયનો સંચાર થયો. કેમ કે મેગન એ વખતે ક્ષીપ્ર
 પડી ગઈ હતી. તેનાં નેત્રો બંધ હતાં તેના બન્ને
 હાથ સિધિલ બની રહીને બન્ને બાભુ લટકી રહ્યા
 હતાં. એશરટ એ જોઈને ધ્રુષ્ટ ઊઠ્યો. મેગનના
 શરીરને બાહુપાશમાંથી મુક્ત કરતાં તે બોલ્યો:
 'મેગન! પ્રિય મેગન!'
 લાગણીવશ બની ગયેલો મેગન સ્વસ્થ બની રહી. અને
 પછી તો તેણે પથ્રુ ખૂંચ ઊભળકાપૂર્વક એશરટનાં
 બન્ને હાથ પકડ્યા. પોતાના ગાંઠે, હોઠે અને હૈયે
 વારંવાર ચાંપ્યા અને પછી તેને છોડી કઈ ઝડપથી તે
 ત્યાંથી દોડી ગઈ.
 તેના ચપા પછી એશરટ કંપાંચ સુધી તેના વિચારોમાં
 મગ્ન બની જઈ ત્યાં બેસી રહ્યો. તેને પૂરી ખાતરી
 થઈ ગઈ કે મેગન પણ તેને ચાહે છે. તે એકી સાથે
 વિજયની, અદ્ભુત સુખની તોજળ કઈકે ભયનો પણ
 —એમ મિશ્ર લાગણીઓ અનુભવી રહ્યો. વારંવાર તે
 વિચારો રહ્યો કે હું આ શું કરી રહ્યો છું? અનુપમ

મુખ સોંદરને આ રીતે મેં શાને હેરાન પરેશાન
 કરી ચૂક્યું? કઈ વાનગી આ આરંભ છે? એનું
 પરિણામ કેવું આવશે? સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરવાની
 જરૂર જણાતાં તે ત્યાંથી ઊઠ્યો અને મેદાન તરફ
 આગળ વધ્યો. તેને થયું કે ખુદલા પવનમાં અને
 વિસ્તૃત આકાશ નીચે જ તે આ સંમંધમાં ગયાઈ
 રીતે વિચારી શકશે કોલેજ જીવન દરમિયાન તે અનેક
 છોકરીઓ સાથે સમર્પમાં આવ્યો હતો પણ હજુ
 સુધી કોઈએ તેને આવેડા ઉત્તેજિત કર્યો નહોતો.
 વળી મેગન પ્રત્યે ઉપજેલા પ્રેમભાવથી તો જાણે તે
 અદ્ભુત તૃપ્તિ અને શાંતિના અનુભવ કરી રહ્યો હતો.
 જંગલની ખામેશમાં એશરટનાં મનમાં ધીમે ધીમે
 ઈર્ષ્યા પ્રકરના વિચારો વેગથી લળવળી રહ્યા. એક
 બાભુ પ્રેમની મરતી અને બીજી બાભુ ભવિષ્યની
 ચિંતાથી તે સહેજ મુંઝાઈ રહ્યો. સુંદર, શ્રદ્ધાળુ અને
 મદલસાં લોચનોવાળી અનુપમ સુંદરીની ઉપવંદિતી
 તેનું મન એક બાભુ પુલકિત બની રહ્યું હતું. તો
 બીજી બાભુ શહેરી-સભ્ય-કેળવણીથી એવા પોતાના
 લાવિ જીવનમાં એ સુંદર છતાં માન્યબાળાનો સમાવેશ
 પોતે શી રીતે કરી શકશે એ વિચારે તે મુંઝાઈ પડ્યું
 રહ્યો હતો. મેગનને છોડી જવા તેનું મન સ્પષ્ટ નહોતું
 કરતું હતું તો એ જોણી બાળાને દગો દેવા પણ તેનો
 સંસ્કારી આત્મા ના પાડતો હતો. આવી દ્વિધાકરી
 સ્થિતિમાં લગભગ આર વાગવા આવ્યા ત્યારે તે
 ચમકીને ત્યાંથી ઊઠ્યો અને ઘર તરફ વળ્યો. ચાર
 બાભુ અધકાર હવાઈ મથેા હતો. વાતાવરણમાં
 શાંતિની સ્તબ્ધતા પ્રસરી ગઈ હતી. ઘેર પહેંચીને તેણે
 મેગનના અંડ તરફ જોયું તો તે કળુ પણ બારીએ
 તેની રાહ જોતી ઊભી હતી. જોઈ એ પ્યારાં મેગન!
 ધીમેથી તેણે તેને બોલાવી. મેગને પાસે આવી રહીને
 હાથ લંબાવ્યો. એશરટ તે પકડ્યો, સહેજ દબાવ્યો
 અને તે પછી ચૂંચ્યો. મેગનની મુખાકૃતિની તે વખતે
 અદ્ભુત દશા હતી જાણે જાતને જ ન ખોઈ એકી
 હોય! એશરટ તેને જોઈ જ રહ્યો.
 'દુશ્વર તમને મુખી રાખે.' કહી મેગને હાથ છોડ્યો.

હીધો અને પછી તે અંદર ખંડમાં ચાલી ગઈ.
એક ઠંડો નિઃશ્વાસ નાખીને એશરટ પશુ પોતાના
ખંડમાં ગયો અને મેગનની એ અદ્ભુત મુખાકૃતિની
યાદના નશામાં કયાંય સુધી ચકચૂર બની રહી પથા-
રીમાં બાગતો પડી રહ્યો.

*

બીજે દિવસે ઊઠીને તે ખંડની બહાર નીકળ્યો ત્યારે
તેની આંખો મેગનને શોધી રહી. પશુ તે તો કયાંય
‘દેખાઈ નહીં’. આજે તો આ પશુ તેને શ્રીમતી
નારાઈભમેએ આવીને આપ્યો. અને ‘ખૂબ મોડું’ કર્યા
બદલ નારાઈભમેએ એને જરા કટાક્ષભર્યા શબ્દો
પશુ કહ્યા. સહેજ બેસેન બની રહીને એશરટ બાગમાં
જઈને બેઠો અને એક કવિતા ગોઠવી રહ્યો. ગઈ
કાલના મેગનના પ્રેમભાવ કાબખાં ઉતારવાની તેની
ઈચ્છા હતી, પશુ તેનાથી એ ન બન્યું. મેગનનો
હસ્તરંપશ’ અને તે ખરમાં ચૂંબતો પછી હવે તો
તે અનુભવી રહ્યો કે પ્રેમ એ લખવાનો વિષય નથી.
કાબ્ય બનાવવાનું માંડી વાળીને દેંક વાંચવાના ઇરાદે
તે ઊઠ્યો અને યુસ્તક લેવા પોતાના ખંડમાં ગયો.
ત્યાં જઈને તેણે જે જોયું એથી તો તેનું હૃદય હર્ષ-
વેગમાં ધડકી રહ્યું. મેગન તેનું મિછાતું ઠીક કરતી
હતી. એશરટ ચૂંચ્યાપ નિરીક્ષણ કરતો લાંબો બેઠો
રહ્યો. મેગને ખૂબીને મિછાના પરનું આશીર્વાદ લીધું.
આખી રાત એશરટના માથાનો રપશ’ કરી રહેલા
એ આશીર્વાદો તેણે ખૂબ પ્રેમથી ગણે ચોંપુ અને
પંછી એને ચૂંબતો કરી પાછું મિછાના પર બેસી
ગોઠવી દીધું. તેના આ પ્રેમભાવથી એશરટ મુગ્ધ
બની રહ્યો અને બોલ્યો : ‘મેગન !’ મેગન ચમકી
અને એશરટને જોઈ બંને હાથ પોતાના ગુલાબી
ગાલો પર રાખી અનિમીપ ત્રેજે એના સાચું મીટ
માંડી રહી. વિહવળ બની રહીને એશરટ આગળ
વધ્યો અને તેને બાહુપાશમાં જકડી લઈ તેના સુંદર
મુખપરિવંદ પર ચૂંબતો પર ચૂંબતો લઈ રહ્યો.
મેગનની ચમકતી આંખોના ઊંડાણમાં તે વખતે જે

પવિત્રતા અને શ્રદ્ધાભરી વફાહારી એશરટને જોઈ તે
આજ પૂર્વે તે કદી સમજી શક્યો નહોતો.
મેગનના આ પ્રેમ સ્વીકારથી હતોચિત બની રહીને
એશરટે તેને પૂછ્યું : ‘મેગન ! આજે રાત્રે બધાં
જીંદી બળ ત્યારે તું પેલા સફરબનના વૃક્ષ નીચે આવીશ ?’
‘આવીશ !’

‘વચન આપ.’

‘વચન !’

અને મેગન ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. એશરટ
પશુ પછી ખંડ બહાર નીકળીને બાગમાં જઈને
બેઠો અને કયાંય સુધી તેના જ વિચારોમાં લીન
બની રહ્યો.

કેટલીક વાર પછી સહસા તેણે જોયું તો ડાખી બાબુ
તરફ પેડો જો બેઠો હતો અને ધુનસભરી આંખે
તેના સામે જોઈ રહ્યો હતો.

તેના ચુસ્સાને અવગણીને એશરટ બોલ્યો : ‘કેમ જો
શું કરવા ધાયું છો ?’

‘તમે હવે અહીંથી ચાલ્યા જવ. અમારે તમારી કશી
જરૂર નથી.’ જેણે જુસ્સાથી કહ્યું.

એશરટનો પ્રત્યાવરણી ચહેરા એ સાંભળીને વધુ
ઉત્તર બની રહ્યો. તેણે કહ્યું : ‘જે ! મારા રહેવામાં
અને જવામાં તારી દરમ્યાનગીરીની મારે જરૂર નથી.
એ વિષયમાં શ્રીમતી નારાઈભમે સાથે હું સમજી લઈશ.’

‘નારાઈભમેની પશુ ઇચ્છા છે કે તમારે હવે જવું
જોઈએ.’

‘કદાચ એમ હશે. પણ એજ હું તારા મોઢે સંભળવા
તૈયાર નથી.’

‘પરંતુ હવે તમને મટી ગયું છે. હવે પશુ તમે
અહીં શાથી રોકાઈ રહ્યા છો ?’

‘જેવી મારી ઈચ્છા. એની તારે શી પંચાત ?’

કોપથી ધૂનતાં જો બોલ્યો : ‘મેગનની આશાએ આમ
ચીલ્છી પડ્યા હશે તો ખાંડ ખાવ છો. મેગન તમને

આહતી નથી. મેગન તો મારી છે. ખબરદાર એવું નામ લીધું છે તો.'

આ સાંભળીને એશરટેનો ગુરસો બેકાણુ બની રહ્યો. 'જોશ રહે રાખતાન' કહીને ત્યાંથી જાણ્યો. પણ ત્યાં તો સામેના દરવાજામાંથી મેગનને આવતી જોઈ તે પાછો ખુરસીમાં બેસી ગયો. જો પણ મેગનને જોઈને મોહું ફેરવી લઈ ત્યાંથી જતો રહ્યો. પાંચે આવીને હાથમાંના નરમ સુવાળા વાળવાળા કુરકુરી-આને બતાવતાં મેગન બોલી : 'જુઓ સાહેબ ! આની આંખો કેવી સુંદર છે !'

એશરટે' મેગનના એ વહાલા કુરકુરીઆને ખૂબ રોદ્યો પ'પાળવા માંડ્યું.

મેગને પૂછ્યું : 'રોડો જો તમને શું કહી રહ્યો હતો ?'

એશરટે' બોલ્યો : 'એણે અને કહ્યું કે મારે હવે અહીંથી વિદાય લઈ લેવી જોઈએ. વળી તું અને આહતી નથી એમ પણ તેણે કહ્યું.'

'હુએ ! બહાનું !' એમ બખડીને મેગને કોવથી પગ પછાડ્યો અને પછી તે અકસ્મતે પ્રેમભરી નેત્રોથી એશરટે' સામે જોઈ રહ્યો. એશરટે'નું હૃદય એના એ પ્રેમભાવથી પ્રસન્ન બની રહ્યું.

એણે પૂછ્યું : 'આપેલું વચન યાદ તો છે ને ?'

'હાં એ તે વળી બુઝાય કે ?' કહી શરમાઈને મેગને પોતાનું મુખ હાથમાંના કુરકુરીઆના હૃદયપટ શરીરના એથે છૂપાવી દીધું અને પછી તે થરથારે ચાલી ગઈ.

તે રાતે આપેલા વચન પ્રમાણે સારજનના વૃક્ષ નીચે મેગન એશરટે'ને મળી. મેગનને આલિંગનવાદમાં બદ્ધ કરતાં—બંનેનાં હૃદયમાં ધડકતું ઉત્પન્ન થઈ—ઉત્તેજિત પણ બની રહ્યાં. આસપાસનું વાસંતી વાતાવરણ મેગનના પ્રસારી રહ્યું. ઝવેજું મર્મરે ધનિ કરી રહ્યું હતું. ચંદ્ર આકાશમાં ચૂપડીદીપ્તરૂપે આમળ વધી રહ્યો હતો; પુષ્પો જીવનથી પૂરું થઈને ફાલીફલી રહ્યાં હતાં. બંને પ્રેમીઓ પણ મૌન બની રહી સાંચે

વિચિત્રે બૂલી ગયાં અને પ્રેમમાં તદુપ થઈ ગયાં. ચૂંબેલો અને આલિંગનો ક્રમશઃ વધી રહ્યો. પ્રેમની અવધા મરે જ અસહ્ય હોય છે. એશરટે' મેગનના સારંગને ખ્યાર કરી રહ્યો.

પ્રેમસંગાધિમાંથી ભગ્ન બની રહેતાં બંને અસમ થયાં. પછી એક દીપ્ત નિઃશ્વાસ નાખીને એશરટે' બોલ્યો : 'મેગન ! તું અહીં શા માટે આવી તારે અહીં નહોતું આવવું જોઈતું ?'

જરા દુશ્કારને વિશિષ્ટ બની રહેતાં મેગન બોલી : 'સાહેબ ! આપે જ તો મને અહીં બોલાવી હતી.'

'વહાલી મેગન ! મારી હૃદયદેવી ! અને સાહેબ કહીને ન બોલાવીશ.'

'તો તું કહીને બોલાવું ?'

'ફેન્ડ એશરટે'.

'એમ નામ લેવાય ? એ તો અસમ્યતા કહેવાય. વળી એમાં મને તો શરમ પણ આવે.'

'પણ તું તો મને આહે છે. પછા શરમ શાની !'

'હાં ! હું તમને ચાહું છું ખૂબ ખૂબ ચાહું છું. તમે કહેવ મારી પાસે રહો એવું જ હું હમણું છું. તમારાથી દૂર રહેવું હવે મને નહીં મગે. એમાં તો હું મરી જઈશ.'

આનંદથી ગદ્ગદ બનીને એશરટે' ફરી તેને છાતી સ સી ઢાઈ લીધી. એને હાથમાં રાખીને જ તેણે કહ્યું : 'હું તને આખી દુનિયામાં ફેરવીશ હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તારી સાથે કદી ગેરવર્તન નહીં કરું.'

'બસ, મારે એટલું જ જોઈએ છે મારા વહાલા એશરટે' કહી મેગને તેને અપૂરું ઉભળામણું ચૂંબન કહ્યું.

વળી એશરટે' બોલ્યો : 'હું કાલે રોકવે જઈને બેઠામાંથી રૂપિયા લઈ આવું. તારા માટે સુંદર અને મોંઘા વસ્ત્રો પણ લેતા આવું. પછી આપણે અહીંથી ચૂપચાપ ચાલ્યાં જઈશું અને લંડન પહોંચી જઈને લેગન કરીશું.'

એ સાંભળીને એ સરલા આમળાળા સહસ્રા બીધી થઈ ગઈ અને ધૂંટણીએ પડીને એશરટનાં ચરણ ચૂમી રહી. એશરટ તેને ઝડપથી ઊંચકી લીધી અને હૃદય સરસી ચાપતાં પ્રેમાદ્ર ગાતી કહ્યું : 'વહાલી મેગન ! ખરેખર તો હું જ તારે ચોખ નથી. મારે જ તારાં ચરણ ચૂમવાં જોઈએ.'

મોડી રીતે એ બંને પ્રેમી પાંખીયાં ધર તરફ વળ્યાં અને ચૂકીદીથી પેતાપેતાતા ખડેમાં પ્રવેશી ગયાં.

*

બીજે દિવસે એશરટ ટાકવે ગયો અને બબ્બરમાંની એક સુશોભિત તૈયાર કપડાંની દુકાનમાં પ્રવેશ્યો. જાલી દુકાનદાર આંખે વિવિધ પ્રકારનાં કપડાં તેની સમક્ષ રજૂ કરી દીધાં. પરંતુ સ્ત્રીઓપયોગી કપડાં તથા મેગનના શરીરના માપનું એશરટને કાંઈ જ લાગ ન હોવાથી તે તેમ ઝુંઝઈ રહ્યો. કેટલાં રંગનાં કપડાં લેવા તે જ તે નક્કી કરી શક્યો નહીં. અંતે મેગનની સાથે અહીં આવ્યાંને એની પસંદગી પ્રમાણેનાં જ કપડાં ખરીદવાનું મનોમન નક્કી કરીને સ્ત્રી દુકાનદારને 'આવતી કાલે આવશ' એમ કહી તે કશું જ લીધા વિના દુકાનમાંથી નીકળી ગયો. સહક પર ચાલતાં ચાલતાં તે હૃદયમાં વસી રહેલી મેગનના જ વિચારો કરી રહ્યો. આજે સાંજના જ અને તો મેગનને લઈને લીધી નીકળી જવાનું તેણે નિર્ધાર્યું.

પેસા ઊપડવાના વિચારે તે બેન્ક તરફના ખાંચામાં વળતો હતો ત્યાં સહસ્રા બાબુએથી કાંઈએ તેને સંબોધ્યો : 'અરે હેન્ક એશરટ ! તું અહીં કયાંથી ?' એશરટ એમકીને ઊભો રહ્યો અને બેંકનું તો જૂના મિત્ર ફિલિપને જોયો. પાસે આવી ગયેલા ફિલિપની સાથે હસત-મેળવતાં તે બોલ્યો : 'આહો, ફિલિપ ! બહુ વખતે આપણે તો મળ્યાં. આ પગની ઉપાધિયો મારે તો આ પાસેના ગામમાં અહવાડિયાથી શેઠાઈ જવું પડ્યું છે. અહીં આજે બેન્કમાંથી રૂપિયા ઉપાડવા આવ્યો હતો. પણ તું અહીં કયાંથી ?' હું પમંટને નીકળ્યો છું મારી સાથે મારી ત્રણ

બહેનો છે. યાદ, આજે બપોરનું ભોજન મારી સાથે જ લેજે. બેન્ક તો ત્રણ વાગ્યા સુધી ઉઘારી રહે છે.'

કહીને એશરટને આગ્રહપૂર્વક પોતાની સાથે લઈ ગયો. ફિલિપની ત્રણ બહેનોએ એશરટનું આગમન વધાનો લીધું. એ ત્રણમાં સૌથી નાની ફોડા દશ વર્ષની હતી, વચલી સમિના બાર વર્ષની હતી, અને મોટી રેલા સત્તર વર્ષની હતી. ત્રણે બધી સુંદર અને અખરાક હતી. જરૂર પ્રજા એમની સાથે રમતગમતમાં જળીને એશરટ એમાં એવા તો લીન બની ગયો કે તેને સમયનું પણ ભાન ન રહ્યું. સહસ્રા તેણે ધરી-આળખાં જોયું તો ત્રણ તો ક્યારનાયે ધઈ ગયા હતાં ! હવે તો બેન્ક પણ બંધ થઈ ગઈ હશે. તે ઝુંઝઈ રહ્યો પણ એથી ફિલિપની બહેનો તો પ્રસન્ન બની રહીને એ લોકો જોડી કે 'આહો ! હવે તો આપને રોકાયું જ પડશે.'

અનિચ્છાએ તે દિવસે તેને ત્યાં શેઠાનું પડ્યું. ગિચારી વાદ જોઈ રહેલી આશાહરી મેગન તેની ચિંતા કરશે ધારીને તેણે શ્રીમતી નારાદામ્બેને તાર કરી દીધી કે 'અનિવાર્ય' કારણત્રણે શેઠાઈ જવું પડ્યું છે. કાલે આવી બઈસ.' તારે કયો પક્ષી એનું મન જરા હલકું થઈ રહ્યું.

સાપડાંને બાંધના આગ્રહથી તેમની સાથે તે તરવા ગયો. એશરટને તરવાને ખૂબ શોખ હતો. કલાકો પછી તે સારી રીતે તરી શકતો. તેની તરવાની આવડત જોઈને ફિલિપની ત્રણ બહેનો આશ્ચર્યચકિત બની રહી. તરતાં તરતાં તે બધેા દૂર નીકળી ગયો હતો. વિવિધ પ્રકારે મરતપણે તરતો તરતો તે પોંછો ફરી રહ્યો હતો ત્યાં સહસ્રા તેણે રેલાની છુમ સાંભળી કે 'જાઓ જાઓ, ફિલિપ ડુબી રહ્યો છે.' એશરટને બેંકનું તો પોતાની વાટે, ચડીને તરી રહેલો ફિલિપ ચાલી બઈને ડૂબકાં ખાઈ રહ્યો હતો. ઝડપથી તે તેની નિકટ પહોંચી ગયો અને તેને હાથ પર રાખીને કુચળતાપૂર્વક કિનારા સુધી લઈ આવ્યો. કિનારે રેલાએ પણ મદદ કરી અને બંને બળીને ફિલિપને

પાણીમાંથી બહાર લઈ ગયાં. ફિલિપ ખૂબ ગભરાઈ ગયો હતો, પણ એટલું સારું હતું કે તે વધુ પડતું પાણી પી નહોતો ગયો. થોડી માસિસ પછી તે સાધારણ સ્વસ્થ બની રહ્યો.

પોતાના ભાઈને બચાવનાર એશરટ પ્રત્યે સ્ટેસા અને એની બહેનો ખૂબ પ્રેમ અને ગાંધ બજાવ કરી રહ્યાં. સત્તર વર્ષની સુંદર, ચપળ અને સંસ્કારી સ્ટેસા પ્રત્યે એશરટ પણ જાણે અજાણ્યે એવાઈ રહ્યો.

સોજના બોજન પછી આરામ લઈ રહેલા ફિલિપની ખમર પૂછી 'એશરટ' પાસેના બાગમાં જઈને બેઠો. જોવા તે વખતે પીયાનો વગાડી રહી હતી. સ્ટેસા પ્રત્યે એશરટ આકર્ષાયો તો હતો; છતાં એજનની સ્થિતિ તેના હૃદયમાંથી સહેજ પણ ખસી

નહોતી. તેની પાર્ને પહેંચી જવા તેનું મન તવપી રહ્યું હતું. એજનના 'હું' તમને ખૂબ ખૂબ ચાહું છું... તમારી સાથે જ સદા રહેવા ઇચ્છું છું... તમારા વિના તો હું મરી જઈશ.' શબ્દો વારંવાર તેના મનિભ્રમમાં અથડાયા ધુમરી ખાઈ રહ્યા હતા. સંભવતઃ આજે હજુ પણ બિચારી મારા પાછા આવવાની પાટ બેની બારીએ બેઠી રહીને પેલા સફરજનના વૃક્ષ પ્રત્યે મીઠ માંડી રહી હશે.

અગરે તો, ઇઈ પણ દિશાએ, એજન, પપ્પે, પપ્પુચી, જવાનો નિર્ણય કરી લઈ તે જાયો અને પોતાના ખંડમાં જઈ પથારી પર પડ્યો.

સ્ટેસા હજી પણ પીયાનો વગાડતી ગાઈ રહી હતી. [ચાહુ]

૨૫. શ્રી નંદવરસાલ રાવત

મુદલુકળામાં રંગ અને રૂપથી હેલાં બારેક વર્ષથી મુજરાતી પુસ્તકોનાં જોડે-કપર અને માસિકો-દિવાળી અંગેને શૈલાવતી અમઠાવાદની દીપક પ્રિન્ટરીથી કોઈ અગવધું નથી. તેના આલે-સ્થાપક અને તે પહેલાં આવીસ વરસ સુધી કુમાર પ્રિન્ટરીમાં મુદલુકળાના આયોજક તરીકે કામ કરનાર શ્રી નંદવરસાલ દોસતસિંહ રાવતનું અડતાલીસ વરસનું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવીને તા. ૪-૧-૫૯ ના રોજ અવસાન થયું છે તે વાત માની જ શકાતી નથી. બેચી અને પડછંદ કાપા, મિલનસ્પર સ્વભાવ અને મુદલુકળાના અવજા બળુકાર છતાંય સાવ નિરભિમાની એવા નંદવરભાઈને શોકજનિ આપવી જાણે આ કલમ પણ કેમેવ કહ્યું કરતી નથી. અંગત રસજનસા બદલી રહેલા નંદવરભાઈ હેલાં થોડાક મહિનાથી હૃદયરાગની મિમારીથી પીડાતા છતાં કામગીરી સ્વભાવે તેમને આરામ લેવા ન દીધો. અને દહે

તેમની બંને નાના ભાઈ એને શિર આપી દીપક પ્રિન્ટરીની જવાબદારી સોંપીને તે સંપૂર્ણ આરામમાંના વાસી બન્યા છે. તેમના આત્માને સંપૂર્ણ શાંતિ મળે અને તેમનાં કુટુંબીજનોને તેમની કાર્યપરાયણતા બક્ષો એ જ પ્રાર્થના.

—સંપાદક

અ. એ પ્રીત શિક્ષણને પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. તેવો જ ઉત્સાહ બહેનોમાં પણ બાંટતો થયો છે. એકલું લખતાં વાચતાં જ શીખવું એમ નહિ પણ બાતે શીખવું અને બીજાને ઉપયોગી થવું એ ભાવના પણ કેળવાવી જાય છે પણ એ ક્યારે.....?

માનવી માત્ર સંજોગને આધીન છે. સંજોગો વ્યક્તિ પાસે શું નથી કરાવતાં? તેની કલ્પનામાં ન હોય તેવી માન્યતામાં પલટાવી શકે છે. ત્યાં નથી બેવાતું પૈસાદાર, ગરીબ કે મધ્યમ. પ્રભુને ઘેર સૌ માનવી સરખાં. પણ પ્રભુ ક્યાં છે? તેનું અસ્તિત્વ માનવા કેટલાં તૈયાર છીએ? તેનું જ નસીબ અને પુરુષાર્થનું. પુરુષાર્થ વગર નસીબ ડગલુંય નથી ભરવાતું. પુરુષાર્થ કરીશું તો જ ધારેલો રસ્તો પહોંચી શકીશું. માત્ર નસીબને ચાહ કરી કાઢી વગરના બેસી રહીશું તો નસીબ ઘેર નથી દોડી આવવાનું. અને છતાંય તકદીર કામ કરી રહ્યું છે તેવું ક્યારેક કબૂલવું પડે છે. એક વ્યક્તિ પુરુષાર્થથી આગળ વધી રહી હોય, સતત મહેનતનું તેને. ફળ મળી રહ્યું હોય, પણ ત્યાં વચ્ચે સાવધાનીથી ચાલવા છતાં બીજો ફાટો ફટાય ત્યારે તેના પુરુષાર્થનું શું? તે માર્ગેથી પારવા ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાંય એ બાજુ જ લઈ જાય ત્યારે ખરેખર તકદીર કામ કરી રહ્યું હોય છે. અને પુરુષાર્થ કબૂલે છે કે જીવનમાં તકદીર પણ કામ કરે છે. ભાવિ દષ્ટિબિંદુ નક્કી કર્યા પછી તેના કમે કમે ચાલવા છતાંય બ્યારે માર્ગ ફેલાય ત્યારે માનવીને અવરોધનાર ‘સંજોગો’ તો તેનું કામ ક્યે જાય છે અને ત્યારે તેમને પાંગળાં બનાવે છે. તેમને નસીબમાં માનતાં કરી મૂકે છે. નસીબ અને પુરુષાર્થ સાથે સાથે ચાલ્યાં જાય છે એમ માનવા તે તૈયાર નથી હોતાં છતાંપણ સંજોગો નસીબની બલીહારીમાં તેમને મસ્ત બનવા પ્રેરે છે.

૩૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પણ લણવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તેમાં સંજોગો મોટો ભાગ ભજવે છે. નાનપણથી અજ્ઞાન સેવી જીવનમાં લણતરની જરૂર નથી એવું માનનારી બહેનો સંજોગોને આધીન થઈ લણવા, શીખવા તૈયાર થાય છે. માત્ર સંજોગો દ્વારા જ તે નસીબ ઉપર છોડી દઈને પુરુષાર્થ વગર રાચી શકશે? ત્યાં પુરુષાર્થની જરૂર સૌથી પહેલી રહેશે. મહત્તા વગર તે બહેન એક ડગલું પણ આગળ નહિ વધી શકે. મનથી સ્થિર બની સંજોગોને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે તો તે જરૂર પુરુષાર્થની શકશે.

માર્ગની મથામણ

જસોદાબેનને આઠત્રીસ વર્ષે બહુવાને ઉમંગ જોઈને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે એમને કયા સંભોગોએ આ ઉમરે બહુવા તરફ પ્રેર્યા હશે ! કેવાં આનંદથી અને ઉત્સાહથી તે ઘર મૂકીને છાત્રાલયનું જીવન જીવી રહ્યાં છે ? આરેકં ચોપડીને અભ્યાસ કરી પંદર વર્ષની ઉંમરે પરણી ગયેલાં જસોદાબેનને કદપનામાંય નહોતું કે બહુવાની અગત્યતા તેમને પુઠને કેટલી લાગવાની છે ! પતિ કમાય અને પત્ની ઘર સંભાળે, વ્યવહાર સંભાળે એથી વધુ ઝીંને શું કરવાનું હોય ! એનાથીય વધુ મોટી એમની કદપના હતી કે ઘરમાં નાનાં બાળકોને ઉછેરીશ, દીકરા-દીકરીઓ મોટાં થશે અને પછી તો ઘર બહુ બહુ. એને પરણીશું અને ઘરડે ઘડપણ આરામથી ભક્તિમય જીવન ગાળીશું.

પણ જસોદાબેનની આ કદપના જોટલી જલદી ફળે એમ નહોતી. વર્ષો ઉપર વર્ષો ચીતવા લાગ્યાં પણ એમને ઘર એકેય બાળકને જન્મ ન થયો. જસોદાબેનને તેમના પતિ સાથે ઘણી સારાસારી હતી. પોતાના બાળકની હોંશ પતિ-પત્ની બન્નેને હતી. તકદીરને યાદ કરી અને નિરાશા સેવતાં. પણ તેમના પતિએ ક્યારેય જસોદાબેનને એ બાબત બે વેળુ પણ સંભળાવ્યાં નહોતાં. જ્યાં કેદરત ફૂટી હોય ત્યાં આપણા હાથમાં શું આવવાનું હતું ! અને છીએ એમાં જ શાંતિ, નાજવી જીવન વીતાવવાનું છે એમ મોટું મન સમજતાં.

પરંતુ જસોદાબેન જોટલેથી શાંત થાય તેમ

નહોતાં. ખૂબ વિચારને અંતે તેઓ વારસને ખાતર ખુશીથી પોતાના પતિને ફરી પરણાવવા તૈયાર થયાં. તેમને પતિને ખૂબ સમજાવવા પડ્યા. આજે તેમને ઘર બે બાળકો કલેલ કરે છે. પરંતુ જસોદાબેનને એ ઘરમાં શાંતિ નથી. તેમની ચોકચ-બેનને તેમની હાજરી સુધા ખૂબ છે અને કલેશ વધતો જાય છે જસોદાબેન કંટાળીને રસ્તો ચોધવા પ્રયત્નશીલ થયાં અને પગભર થવાની તેમની પ્રેરણાએ આ ઉમરે તેમને બહુવા મોકલ્યાં. પતિ એકેય પત્નીને કંઈ કહી શકે નહિ અને ગંધડો વધતો જોઈને પતિએ જસોદાબેનના નવા ઉત્સાહને અનુમોદન આપ્યું. જસોદાબેન ઘર છોડ્યું અને પગભર થઈ લુહા રહેવાને નિમ્મય કર્યો.

આજે જસોદાબેન તેમના ધ્યેયમાં મસ્ત છે હમેશાં હસમુખાં રહીને મનમાં કોઈ જ જાતને કલેશ ન હોય તેવા બાળક જેવાં બની ઉત્સાહથી આગળ વધી રહ્યાં છે. પુરુષાર્થ માનવી પાસે શું નથી કરાવતો ? જીવન જીવવા માટે મનુષ્ય ધારે તેમ કરી શકે છે. દુઃખને વડી બેસવાથી તે રસ્તો નથી કાઢી શકતું. ગમે તેવી મુશ્કેલીમાંય માનવી પોતાને સુખી થવાને માર્ગ કાઢી શકે છે તેનો જીવંત દાખલો જસોદાબેન છે. ઘરની મથામણ મૂકી આનંદથી મસ્ત થઈને જીવી શકાય તેવું બહોળું મન તેમને શરૂઆતથી જ વરેલું છે તે પણ તેમનું એક અહોભાગ્ય !

કરિયાવર !

દીકરી જોટલે સાપનો ભારો. તે પારકા ઘરનું

બાહુ' એટલે એને માટે ત્રેવડ કરવાની. પૈસા વગર તો ક્યાંય ચાલતું જ નથી. દીકરીને તો દેવાની અને પાછા રૂપિયાનો કળશ ઢોળવાનો. અમુક એવી જ્ઞાતિ છે જ્યાં જે વધુમાં વધુ પૈસાનો કર ભરે તેને લાજેલો ગણેલો સુંદર વર મળે અને ત્યાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિને કારણે માળાપ લાચાર બનાવે દીકરીનું હિત જોયા વગર તેને બંધનમાં મૂકે છે.

મંથુએને જ્યારે એમની વીતક કહી ત્યારે જો થી તો હું પણ વિચારમાં પડી ગઈ. શું એમનાં માળાપ પણ જોયા ક્યાં વગર ખસ જિંદુ નાખીને જ છોકરીને પરણાવવામાં મરત હશે !

‘બેન, અમે રહ્યાં ગામડાનાં એટલે અમારું લાજતર કેવું હોય ! મારા બાપાએ મને છઠ્ઠી ચોપડીમાંથી ઉઠાડી મૂકેલી અને મારું લગ્ન કરી નાખેલું. મને ઊંડી ગયાને દશબાર વર્ષ થઈ ગયાં. એટલે લાજતર આવું જ હોય ને ! એ તો આજે એવી સંજોગોમાં સુકાઈ છે એટલે લાજવા—પગભર થવા માટે આવી છું.’

‘તમારા વર શું કરે છે ?’

‘તેમને તો છેલ્લા કેટલાય વખતથી ટી. બી. થયો છે. બેન, અહીં અમદાવાદ લાવીને એમની તો ઘણીયં દવા કરાવી, ઈન્જેક્શન મરોબ્યાં, હોસ્પિટલમાં રાખ્યા પણ ટી. બી.નું કંઈ એટલે એકદમ સારું તો ક્યાંથી થાય !’

‘કેટલા વખતથી ટી. બી. થયો છે ?’

‘મારાં લગ્ન પહેલાંનો થયેલો છે.’

‘તમારાં માળાપે તંપાંસ નહોતી કરેલી ?’

‘બહેન, એવો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ?’ જુદા જુદા ગામ રહીએ એટલે એવી લાંબી ખબર ન પડે. પણ હું પરણીને આવી પછી ખબર પડી કે તેમના ઘરમાં તો ટી. બી. વારસામાં ઊતરેલો છે. મારા જેઠ અને એમની આગલી બહેન પત્ની ટી. બી.માં જ ખલાસ થયાં છે. મને લાગે છે કે મારા લગ્ન પહેલાંનો જ ટી. બી. છે. બહેન, પહેલાં તો ઠીક ઠીક રહેલું. મજૂરી કરતા, ખેતીવાડીનું ધ્યાન રાખતા, પછી નોકરી શરૂ કરી પણ હવે તો તબિયત જરાય ચાલતી નથી. અને હવા ખાછળ પુષ્કળ પૈસો ખર્ચાય છે. મેં તો મારા દાગીના વગેરે જે કંઈ હતું તે બધું જ સાફ કરી નાખ્યું છે. મારા બાપુજી થોડા રૂપિયા મોકલે અને તેમાંથી ઘર ચલાવું.’

‘તમારા બાપુજીએ ઉતાવળ કરીને આવું કેમ શોધી કાઢ્યું ?’

‘અમારી નાત એટલે તોળાં. પૈસા વગર સારું ઘર કે મુરતીયો ક્યાંથી મળે ? છોકરીની નાત એટલે તેના ઉપર લાજે તે બધા કેટલોય ઉપકાર કરતા હોય !’

‘તમે તમારા વરને કેાની પાસે મૂકીને અહીં આવ્યાં છો ?’

‘એમને જ એમ થયું કે હું તો હવે છં તેટલા વર્ષ ખરા પણ તું તો નાની છે પછી તારું શું થશે ? કેાની પાસે દાંધ લંબાવવા જઈશ ? એના કરતાં તું લણીને પગભર થઈ જાય તો સારું. આમે આપણે પૈસા તો તારા પિયરથી મંગાવવા પડે છે તો તારાં બાપુ તૈયાર હોય તો, હું ત્યાં રહીશ. અને તું

મહેનત કરીને જલદી લાણી આવ. તું તારા પગ ઉપર રહેતી થઈ બધાં જોડે અને પણ નિરાંત રહે બેન, તેમને મારા વિચારે હવે ખૂબ દુઃખ થાય છે. અને નાની જોડને એમને ખૂબ દુઃખ થાય છે જોડે જ અને બહુવા મોડલી છે. અત્યારે મારા બા-બાપુલ-તેમની ચાકરી કરે છે.

મંશુભિનની વીતક સાંભળી ચુકું કે દીકરી થવામાં તેમણે બહુ કોઈ શું કર્યો ન હોય ! તેમને કેવા ઘરમય બનાવી દેવામાં આવે છે કે ક્યારેય કાગળ પેન્સિલ તેમને લેવાની જરૂર નથી લાગતી હોતી. શુજરાતી છ ચોપડી સુધી અભ્યાસ કર્યો છે છતાં તેમનું લખાણ પહેલી બીજી કોઈના લખાણ જેવું લાગે. ઘર માંડ્યું જોડે પછી બીજા કથાની, જરૂર જ નથી પડવાની એ જ ખ્યાલ સાથે છવતાં હોય છે. બહુતાં બહુતાં અધવચ્ચે ઉઠાડી લેવાં અને પછી જ્યાં ત્યાં દીકરીને પછાડવી

આજે સ્વતંત્રતા આઝા પછી, શિક્ષણનું ધોરણ આગળ વધ્યા પછી પણ એ જ કરિયાવર.....! જેને કારણે કોનેડાં ઉત્પન્ન થાય છે. સારા મૂરતીયો શોધવા વધુ પૈસા અને માખાપ તે આપવાને અસકત હોય જોડે કોનેડાં ઉત્પન્ન થવાનાં જ. સમાજનાં આવાં બંધાં બંધનોથી ચેતવાની જરૂર છે. આજે એ વખત આવ્યો છે. બહેનો બજારો તો સમાજ જરૂર જાગશે.

મોટી ઉમરે સંભોગને આધીન થઈને બેનો પોતાના પગ પર લીધી રહેવા તૈયાર થાય છે.

ભવિષ્યનો વિચાર કરતી થાય છે, -સંસારની કેટલીય જાંબોમાંથી મુક્ત થવા કેટલીય કરી રહી છે એ પણ બહેનોમાં આવેલી ભાવિ છે.

ભીતર-બહાર

તારિણીબેન હસમુખાં મસ્કરાં અને મીઠાબોલાં હતાં. બીજાની પાસેથી વાત કઠાવવાની કળા તેમણે સારી કેળવી હતી. જે કે એમતા કાર્ય માટે તો ઘણું અગત્યનું હતું. જાત-જાતની અને ભાત ભાતની વ્યક્તિઓ સાથે એમને કામ લેવું પડતું. જોડે હા ના કરીને તે સાચી હકીકત કઠાવી શકતાં.

તેમની સાથે કામ કરવાની સ્મિતાને મજા પડતી. એને કંઈક પ્રશ્નો હોય તો પણ બંને સાથે બેસી નિરાકરણ કરતાં. બંનેની વચ્ચે ઉંમરનું ઘણું મોટું અંતર હતું પણ સો વાતની એક વાત કે સ્મિતાને તેમની સાથે સાડું ફાવતું.

કોઈપણ વ્યક્તિની આગળ સંપૂર્ણ કરવી હોય તો તેની સાથે વધુ પરિચય થાય ત્યારે જ ખ્યાલ આવે. ઉપર ઉપરથી જોતાં તેના મનમાં શું છે તે ખ્યાલ ન આવે. આ બધી સ્વભાવ-ગત વાત કહેવાય. તારિણીબેન મસ્કરી બંને મસ્કરાં તો ખરાં પણ સાથે સાથે કંખીલાં પણ ખરાં.

સ્મિતાને તેના કામમાંથી વખત આછો મળતો અને તે તારિણીબેનને વધુ મજા શકતી નહિ પણ બીજી બેનો સાથે પણ એને કામ લેવું પડતું. તારિણીબેનને ઈર્ષા થવા લાગી કે

ખીન' બહેન સ્મિતાને જૂંટવી જશે. અંદર અંદર ન્યારે પક્ષાપક્ષીની અલગ ટુકડીઓ ખને છે ત્યારે આતું જ થાય છે. સ્મિતાની વિરૂદ્ધ બોલાય તેવા રસ્તા શોધી કાઢે. આમેય સ્વભાવમાં પહેલેથી જ એકને આમ કહ્યું હોય તો વળી ખીનની સાથે ખીન જ વાત. પણ સ્મિતાને તેને માટે થતી બધી જ વાત ખાદોખાર બાજુવા મળતી. સ્મિતાને તારિણીબેન ઉપર ખૂબ સ્નેહ હતો. અને ન્યારે એની ગેરહાજરીમાં એને વિષે બોલાતું 'સાંભળ્યું' ત્યારે એને ખૂબ દુઃખ થયું. પોતે વ્યક્તિને બોળખી ન શકતાં તેનું પણ દુઃખ થયું. કારણ ઉપરથી મીઠું બોલનારાં પાછળ બમકાટ શરૂ કરે તે કોઈપણ કાર્ય કરતી વ્યક્તિ ખીન ઉપર કેવી છાપ પાડી શકે ?

સ્મિતા બે ચાર દિવસમાં સાંભળેલું ભૂલી ગઈ. કદાચ ખીનએ વધારીને વાત કરી હોય તેમ લાગ્યું. પણ હવે તો તારિણીબેન તેની ઠંડે કલેને મરફરી કરવા લાગ્યાં. માણસ ટીકા કરે અને વખાણ કરે તેનાથીય આગળ વધી ન્યારે કટાક્ષ કરે ત્યારે તો કેવું હાડોહાડ લાગે ! સ્મિતા દરવાબમાં દાખલ થાય અને તારિણીબેન હસતાં હસતાં કટાક્ષ શરૂ કરે. એ વસ્તુ પણ સ્મિતાએ ગણકારી નહિ એટલે ખીન નાની નાની બાબતમાં તેમનો અધિકાર ખૂંચવાતો હોય તેમ વર્તવા લાગ્યાં. સહેજ સ્વાભાવિક વ્યવસ્થિત જળવાઈ રહે તે માટે એમ કહીએ કે અમુક વસ્તુનો ઉપયોગ આ રીતે થાય તો તે વ્યવસ્થિત રહે અને જોવાય નહિ ત્યારે સારી નડીલો કરીને તમારી વસ્તુને નહિ અકસ્મીએ એમ-કહીને બિલાં રહે.

વસ્તુસ્થિતિ સમજવા જ પ્રયત્ન ન કરે અને પોતાનો જ કક્કો સાચો કરાવવા પ્રયત્ન કરતાં તારિણીબેનને સ્મિતાએ એવાં કંઈપણ પંજુ નહોતાં. સુંદર અને સમજુ દેખાતાં તારિણીબેન અંદરથી આટલાં બધાં તીવ્ર હશે તે ખ્યાલ સ્મિતાને ક્યાંથી આવે ! સ્મિતા ત્યારથી સમજુ કે કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે સંપૂર્ણ પરિચય સાધતાં પહેલાં તેનો સ્વભાવ બાણી લેવો જરૂરી છે. પહેલેથી બોળખતાં હોઈ એ તે વ્યક્તિ માટે પછી દુઃખ નથી થતું. પણ ધારીએ તેના કરતાં જુદી વ્યક્તિ નીકળે ત્યારે ખરેખર દુઃખ થાય છે.

પારકી પંચાત

કોઈના ઘરની ટીકા કરવી સામાન્યરીતે બધાંને બહુ ગમે છે તેમાં ક્યારેક પુરુષો અને ક્યારેક સ્ત્રીઓ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. ઘણુંખરું કુથલી, નિંદા કરવામાં સ્ત્રીઓનું નામ આગળ હોય છે પણ હું તો લારપૂર્વક કહું છું કે પુરુષો તેમાંથી બિલકુલ બકાત નથી રહી શકતા. વ્યક્તિ વ્યક્તિ ઉપર બધો આધાર રહે છે.

અમારી પકોશમાં રહેતાં શાન્તાબેન બધાંની ટીકા કરવામાં ઉત્તાહ. તેમના સિવાય ખીનના કાર્યમાં કંઈક ખૂંધણા ભેગા જ કરે. અમારા લક્ષ્માં રહેતાં લીલાબેનને નાનો ત્રણ વર્ષનો બાળો છે. ખીન' બધાં બાળકો તો મોટાં છે અને લાણુતાં છે. લીલાબેને અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને બાબાને બાળમંદિરમાં મૂક્યો. શાન્તાબેનને તે ગમ્યું નહિ. આટલી નાની ઉંમરમાં તેને રકાવીને નિશાળે મૂકે તે સાડું નહિ.

શ્રીગણેશાય નમઃ

શિક્ષિત યુવાનવર્ગ સહિત
બાળકો અને સામાન્ય
ગૃહિણીઓ પણ રસપૂર્વક
વાંચી શકે એવી સુલભ

લોકમાન્ય રિંગ :

[લે. પાંડુરાવ ગવેશ દેશપાંડે, પ્રા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ, ૧૪. ૨. ૩/-]

‘૨૧’ શ્રીમદ્ ભગવતિના જનકે ‘તું’ બિરૂદ પામેલ
અને ‘સ્વરાજ માટે જન્મસિદ્ધ દક્ષ છે’ એ મંત્રને
દિવંદ્ભરમાં ગૂંજતો કરનાર સ્વ. રિંગકરું નામ સાથે જ
‘લોકમાન્ય’ બની ગયું છે. ઋણી પળે સુધી દેશની
ભગવતિ ખાતર ચેતનરૂપે જીવન જીવનાર એ નરવીરની
જીવનગાથા ગાતાં પુસ્તકને રૂંદાં આ એક છે.

સ્વ. રિંગકરના બાલ્યકાળથી માંડીને અંત સુધીની કથા
લેખકે નવ ખડોમાં વહેંચી પ્રસંગોને ક્રમસર રાખી
પુસ્તકને સુંદર અને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું છે.

લીલાબેન કેનાં નિર્મથી છે, તેમને બાળક
સાચવતાં નથી આવડતું વગેરે વગેરે ટીકાઓ
કરવા મંડ્યાં પોતાને રખડવા ભેઈએ એટલે
છોકરાને ધકેલી દે. આમ ટીકાઓ તો થતી
હતી ત્યાં બાબાને એકવાર અકસ્માત થયો.
સાચકલ ઉપર તે નિશાળે જતો. એક વખત
તે પડી ગયો અને પગ ભિતરી ગયો અને
વાગ્યું પણ ખરું. લોહી પણ ખૂબ નીકળ્યું.
ઘરમાં બધાં બહાર હતાં. નોકર તરત લીલા-
બેનને બોલાવી લાવ્યો. તે દુઃખિયાનમાં
આઠોશીપાઠોથી લેમાં થઈ ગયાં. જલદી લેવા
ભેઈતા ઉપચારને બદલે શાંતાબેનની ટીકા ચરૂ
ગઈ. બાળકની મા તો હતી પણ શાન્તા-
બેન તો છદ્દ પકડી અને લાંલાબેનને કહેવા

બાબા-શેલીમાં પુસ્તકની રચના કરવા બદલ લેખકને
શાર્દિક અભિનંદન.

કેની કથા : પશુનો ક્રોડ : ગાંધીજીનાં ઉખાણાં :
૧૨૧ હુતા ઉદર : એક હુતો ઉડો :

[લે. રમણલાલ સોની, ચિત્રકાર : રવિશંકર પંડિત.
મે. નવસર્ગન પ્રકાશન, વડોદરા. દરેકના રૂ. ૦/૫૦]

૨ થી ૭ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોને લક્ષ્યમાં રાખીને
લખાયેલાં આ પુસ્તકો ભગ્ન ક્રોડ પેપર પર અનરૂપ
ચિત્રો સાથે છપાયાં છે અને દરેક પુસ્તકનું કવરપેપર
પૂર્ણ કલામયક તે આકર્ષક છે એટલે બાળકોનું સાક્ષ-
્યાન ખેંચે છે. ચિત્રકાર રવિશંકર પંડિત સિદ્ધ-
હસ્ત કલાકાર છે એટલે શું કહેવાન હોય ?

લોગ્યાં કે તમે હમણાં ન જતાં. બાબાના પપ્પા
આવે એટલે જ હોસ્પિટલ જાશે અને પછી
જે કરાવવું હોય તે કરાવશે. કેવી વિચિત્ર
રીત ! લીલાબેન છેવટે મા તો હતા જ. તેમણે
પણ છદ્દ પકડી. શેડીતાર ખોટી થયાં અને
તરત જ હોસ્પિટલમાં જાવડ્યાં. પાટો બંધાવ્યો.
તાત્કાલિક ઉપચાર લેવાને વખતે બીજાને
હનાશ બનાવી દેવાની આ તો કેવી ટીકા !
દરેક વ્યકિત પોતાના ઘરના સંભોગો સમજીને
કામ કરતી હોય છે. બીજાના ઘરમાં માયું
મારવાનો આપણને શો હક છે ! એમાં તે
છાપ પડી જાય છે કે તમે બધાંની પંચાત
શું કામ કરો છો ? તમને ઠીક લાગે તે રીતે
તમે રહો અને બીજાને શાંતિથી રહેવા દો.

‘ક.ની.કથા’ માં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે, કક્ષાવા-
રીનું જ્ઞાન મળે એવી યોજના કરવામાં આવી છે
અને દરેક મૂળાક્ષરને અનુરૂપ ચિત્ર ને વાક્ય મળ્યું
છે. ‘પશુનો કક્કો’ માં પશુઓનો પરિચય કરાવનાર
જોડકાંની રચના કરવામાં આવી છે. ‘ગાંધીજીનાં
ઉપહાસ’ માં ગાંધીજીનાં જીવનનાં ચિત્રો એક રંગમાં
આલેખીને સામે પાને ઉખાણ્યાં આપવામાં આવ્યાં
છે. ને આથી બાળકને ગાંધીવિચારસરણીનો જાણે
આછો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો
હોય એવું લાગે છે. ‘દશ હતા ઉંદર’ માં બાળકને
ખાદ્યપાકીનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન છે, જે કે થોડી
અસંગતતા શિક્ષકશ્રીને ખૂંચે એવી છે. ‘એક
હતો ઉંકો’ માં સંખ્યા, પરિચયનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં
રાખીને જોડકાં રચવામાં આવ્યાં છે. આમાં કયાંક
કયાંક સહેજ અકુદરતીપણું વર્તી આવે છે. એકંદરે
નવતા શિક્ષિત માતાપિતાએ પોતાનાં બાળકોના હાથમાં
મૂક્યા જેવી આ પંચેક પુસ્તકાઓ છે.

હડાપણની વાતો :

[લે. મેઘીખડેન બધેકા, પ્ર. આર. આર. શેઠની
કંપની, મું.મઈ, ર. ર. ૧/-]

બાળવાંતોઓ કહેવા તથા લખવાના ક્ષેત્રમાં નાનાં
મોટાં સહુમાં લોકપ્રિય અનેલાં મેઘીખેનનું આ છેલ્લું
પુસ્તક છે. આ પુસ્તકનું છાપકામ પ્રગુ થતાં પહેલાં જ
એમનું અવસાન થયું આથી નવીન સાહિત્યની
આશા નિરાશામાં જ પરિણમવાની. આમ છતાં એમનું
અપ્રગટ બાળસાહિત્ય શ્રી. વિદ્યાસઃ અને શ્રી. નરેન્દ્ર
બધેકા સંપાદિત કરીને પ્રગટ કરશે જ એવી આશા
અહીં અરથાને નહીં મળ્યાય.

આ પુસ્તકનું નામ સૂચવે છે તેમ આમાં ૧૧ હેઠા-
પણની વાંતોઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
ખૂબ સરળ ભાષામાં, બાળકને રસ પડે અને જાણે
મેઘીખેનને મેઘથી વાત સંભળતાં હોઈ એ એવો
ભાસ થાય એવી રીતે બધી જ વાંતોઓ કહેવાઈ-
લખાઈ છે. બાળકોમાં ચતુરાઈ વધે એવાં દૃષ્ટાંતો

અને લોકખેલીમાં રૂઢ એવાં ઉપાણીનો, પણ આમાં
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દરેક બાળક વાંચવા
જેવું આ રસિક પુસ્તક છે.

ગાડામાંથી મોટર :

[લે. હર્ષવદન શાહ, પ્ર. ચેતન પ્રકાશન ગૃહ, વડોદરા.
ર. ૧/-]

વિજ્ઞાનનું રહસ્ય બાળકને તેમજ દિશોરો સુધી પહોં-
ચાડવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખાયું છે. ને આથી
૧૦ પાનાંના પુસ્તકમાં દરેક પાનું અગત્યનું છે.
આમાં વિજ્ઞાનના અટપટા સિદ્ધાંતોનો આછો ઉલ્લેખ
કરીને એની વ્યાવહારિકતા સમજાવવાનો લેખકે સુંદર
પ્રયત્ન કર્યો છે.

મોટર શરૂઆતમાં—૧૮૭૭ વર્ષ. પહેલાં—શોષાઈ ત્યારે
એનું કેવું સ્વરૂપ હતું ત્યાંથી શરૂઆત કરીને લેખક
આપણને એના વિકાસના એક પછી એક પગથિયા
પર ચડાવીને વિજ્ઞાને આધુનિક યુગમાં કેવી પ્રગતિ
કરી છે એની ઇતિહાસક ટીકા આપણને આપે છે.
દરેક જાતની મોટરના શોધકનું નામ અને તેની
આર્થિક રચનાના તફાવતો સરળ શૈલીમાં સમજ-
વવાનો સફળ પ્રયત્ન પણ લેખકે કર્યો છે. ભૌતિક
તેમજ રાસાયણિક સિદ્ધાંતોના પણ ખ્યાલ સામાન્ય
માનવીની સમજશક્તિને અનુરૂપ થાય એવી રીતે
આપ્યો છે. વિજ્ઞાનક્ષેત્રે છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ અજુ-
શક્તિની છે અને એને કેવી રીતે માનવજાતિના
હિત માટે નાથીને વિજ્ઞાન વિકાસની સર્વોચ્ચ ભૂમિકા
પર પહેચવા માટે શા શા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે
એનો આછો ઉલ્લેખ પણ અંદાં કરવામાં આવ્યો છે.

શિક્ષણશૈલીની દૃષ્ટિએ આવી સરળ ભાષામાં લખા-
યેલાં પુસ્તકોની કિંમત ઘણી છે. બાળકને શોધ
ઉંમરે ચોંચ વાચન પૂરું પાડવાની યોજના એમની
કુતલલતાને પેષે છે. ને વધુ જિજ્ઞાસા પણ જગાડે
છે. આ પુસ્તક પૂરું કરીએ ત્યારે આજુબાજુની
અસ્પર્ધાથી ન સમજાય તેવી અનેક વસ્તુઓ દૃષ્ટિ
સમક્ષ પડી શકે છે, એટલે એ રીતે જોઈએ તો

મહાશય

સમીક્ષના રાહ : ૭૫

છે અને ગાંધીજીની છાયામાં રહીને પોતે પણ કેવી સાર્થકતા અનુભવે છે તેની આ પુસ્તકમાં વિકાસ-કથા જરાય વ્યાડંબર વિના રજૂ થાય છે. શ્રી વિનોબા ભાવેએ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવતા લખીને પુસ્તકનું અને લેખકનું ગૌરવ વધાર્યું છે તે પણ પુસ્તકની બહુમૂલ્યતામાં ઉમેરા કરે છે.

ખેતી અને ગોસેવા માટે જિન્દગીભર ઝુલૂમનાર ગાંધીજીના આ અતેવાસી સામરમની અને સેવાગ્રામ અશ્રમમાં ગાંધીજીની છાયામાં રહીને જે નિરાડંબરી વિકાસ-વર્ણનો કરે છે અને વિચારસરણી રજૂ કરે છે તે માટે ગાંધીજીને બધા વશ આપે છે તે લેખકનો સહેજે નિરુત્કાંચની રચનાવ. દર્શાવે છે. ગાંધી સાહિત્ય આ રીતે વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થતું જાય છે, અને જે ખૂટતી કડીઓ સાંપડે છે તે ખરેખર આપણા સમગ્ર રાષ્ટ્રની ગૌરવવાત કહેવાય શ્રી. બળવંતસિંહનું આ નવું પુસ્તક એ સાહિત્યમાં વધારો કરનારું એક વધુ સમૃદ્ધ પુસ્તક બનશે તે નિર્નિવાદ છે.

તીર્દાજી, હી :

[સંપાદક : વુ ચી-યાઓ; ફ્રેન્ચ જે-મેઈ ચિત્રકાર : ચેન મેઈ-હુઆ. અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી. પ્રાપ્તિસ્થાન : લોકનિભાષ કાપોલય, ભાવનગર. રૂ. ૦/૨૫.]

ચીની લોકકથાને ચીની ચિત્રકારે સચિત્ર ચિત્રવાતો બનાવીને ભાઈ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ ગુજરાતી બાળકો માટે ગુજરાતીમાં ઉતારી આપણા બાળા-પાતળા ચિત્રકથા સાહિત્યમાં એક સુંદર અને ગણનાપાત્ર ઉમેરો કર્યો છે.

‘ ઉગા મહેતાજી ’ અને ‘ ચાંગ અને ચતુરા ’ એ બે અચિત્ર ચીની લોકવાતોની મોપડીઓ અહીં તૈયાર કરાઈ મોઢી પડેલી એટલે આ પુસ્તકનું ચીનમાં જ ગુજરાતીમાં મુદ્રણ કરાવીને પેકિંગના વિદેશી ભાષા પ્રકાશન ગૃહે છાપીને મોકલી છે એટલે ગુજરાતીમાં આટલી સરળી મળી શકે છે તે માટે અનુવાદક અભિનંદનના અધિકારી બની છે. વિશેષતઃ આણું સમૃદ્ધ સાહિત્ય ગુજરાતને મળે તે જરૂરી પણ છે.

આપણા બાળકોને ચિત્રમય વાતો-સાહિત્ય અન્યારે ધીમે ધીમે મળતું ચલ્યું છે તેમાં ‘ તીર્દાજી હી ’ જેવી બાળકોને સાહસિક બનાવતી કથા સરી રીતે આવકાર્યું ગણાયે.

નારીકુંજ :

[લે. વિદ્યાભેન નીલકંઠ. પ્ર. ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ. રૂ. ૧/-]

આપણા વયોજૈદ વિદ્યુષી અને સન્માન્ય નારી શ્રી વિદ્યાભેન આ-પ્રવૃત્તિનાં પણ સાચા પ્રેરતા હોઈને તે વિષે અભ્યાસપૂર્વક લખી શકે એ નિર્નિવાદ છે. સ્ત્રી-વિષયક લેખોના આ સંગ્રહ એટલે જ બહુમૂલ્ય બન્યો છે. તેમાં જે જે વિવિધ વિષયોના લેખો છે તે દરેક બહેનોને ઉપયોગી અને નવી દૃષ્ટિ આપે તેવા હોઈને તેના એક યા બીજે રૂપે જીવનમાં ઉપયોગ પણ થઈ શકે તેમ છે. સામાજિક કાર્ય કરતાં કરતાં તેમને લાંબેસી સાચી દૃષ્ટિના આ આખા પુસ્તકમાં પરિપાક છે. તેમાં સાહિત્ય છે, જ્ઞાન છે, સલાહ છે, ચરિત્રો છે અને નિત્યનું ઉપયોગી દર્શન પણ છે.

શ્રી વિદ્યાભેનના આ ઉપયોગી લેખોનું પુસ્તક દરેક બહેનોને આર્ગદર્શક હોઈ વસાવવા વાંચવા પ્રેરશે જ.

અખેગીતા :

[સં. વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદી : પ્રજ્ઞાપ મુ. દેસાઈ પ્ર ગૂર્જર અંબરન કાપોલય, અમદાવાદ. રૂ. ૧/૫૦.]

આપણા મધ્યકાળના ગુજરાતી કવિઓમાં અખાની એક વેદાન્ત કવિ તરીકે ગણના થાય છે જીવનમુક્તિની એ સાચી દિશા તરફ જોડા. અભ્યાસપૂર્વકનું પથનું એક અખાએ જ લખ્યું છે. તેનામાં રહેલી નીરતા આપણા કોઈ કવિમાં લાગે જ, હતા.

આપણા એ કવિએ લખેલી ‘ અખેગીતા ’ આપણા બે વિદ્વાનોએ સંપાદિત કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસુઓ માટે તૈયાર કરી છે તે એક સ્તોત્ર પાત્રું કહેવાય પ્રવેશક, પરિચિત અને દિપ્તિપોષી સહિતની!

આ અખેગીનાની આગતિ દરેક અવધાનુજોને ઉપ-
ગોગી થઈ પડશે એ વિષે ખે મત છે જ નહિ. આ
રીતે આપણુ જૂના કવિઓના વારસાને મૂર્ત કરવાનું
સ્તુત્ય પગલું પ્રકાશકે ભરીને સાચી સેવા જ કરી છે.

પીણું પાણું :

[ले. भनुबाई जेधायी. प्र. भारती साहित्य संघ,
अमरावती. ३. १/—]

આપણું જાણેલગિયોગો જલદી સમજી શકે અને પ્રૌઢ વાયકાને વાંચનામાં સરળતા રહે એવી સમાજશિક્ષણ પ્રધાનિકાના બીજા સેટના આ નવમા પુસ્તકની એક વરસ જેટલા ટૂંકા માળામાં જ ખીજી આવૃત્તિ થાય

■ તે જ તેની વાચનશ્રિયતા દેખાડે છે. વાચકોને દરેક રીતે દરેક જગતના રસ પૂરા પાડતા આ પુસ્તકની સાતેય વાર્તાઓમાં માનવતાના સદ્ગુણો જે કોઈએથી બાહર દેખાય છે તે બીજા બહુ ઓછી વાર્તાઓમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણી લોકકથાઓની અનુભવી લેખકની કલમથી થયેલી આ દેર-માંડણી આપણને આપણા તે સાહિત્યનો સારો એવો પરિચય પચા કરાવે છે. આપણા સાહિત્યનો એ અમર વારસો આવી રીતે આપણા તે વિષયના નિષ્ણાતો પાસેથી મળતો રહે તો જરૂર તેની ઉપયોગિતા પણ વધે. આ પુસ્તકની સાતેય વાર્તાઓ કહેવી, વાંચવી તે સાંભળવી ગમે તેવી છે એ જ આ પુસ્તકનું મુખ્ય વાગે છે.

‘ચરક’ નો ‘કેસરી સુવર્ણ કદપ’ એટલે લહેજતદાર ચાટણ

શિયાળાની સીઝનમાં

શક્તિસંચય માર્ગે

वसाङ्गं सेवनं कुरु' तो...

‘यन्त्र’ ना केसरी सुवर्ण छाप

કારણ કે

- ★ શરીરમાં નવું લોહી લાવી ઝડપથી બનાવે છે.
- ★ શરીર નીરોગી અને ખડતલ થાય છે.

તે માટે

શિયાળામાં પ્રતિકારશક્તિનો સંગ્રહ કરે અને આખું વરસ રોગોથી રક્ષાય મેળવે.

કીમતી દ્રવ્યો-વસ્તુઓ અને કેસરના ભાવો જોયે હોવા છતાં પ્રત્યેક ઘરમાં બાળક-માતા-પિતા-યુવાન તથા વૃદ્ધો સૌને લેવું જરૂરી હોવાથી પરવડે એવા ચાલુ ભાવે જ (સગવડ પડતાં પેકેંગમ્) હિંદલર તેમજ પરદેશમાં સર્વત્ર અળી શકે છે.

ચારક ભંડાર હાઇવે રોડ, મુખર્ષી, ૭

‘ચરક’ ના ‘કેસરી સુવર્ણ કદપ’ સર્વોત્તમ દૈનિક છે.

આમારાં તદ્દન નવાંજ પ્રકાશનો તમારા આમના બાણીતા બુકસેલરને ત્યાંથી મેળવો.
ન મળે તો પુસ્તકની કિંમત મનીઓફરથી ચોકલો. પોસ્ટેજ લેવામાં આવતું નથી.

લે. રૂદાલ્ય	તદ્દનનો આકોશી	૨-૦૦	તદ્દન સરતાં પુસ્તકો
ડીકટીવ અગ્રય	૨-૫૦	કોગોરની એક નવલકાઓ	૨-૦૦
મેટીખર	૨-૦૦	લે. હિન્દુદેવ દેસાઈ	૨-૦૦
લે. સુદર્શન		સુસેખા	૨-૦૦
મેતવણી	૨-૦૦	લે. કાળજોરન	
સનસનાદી	૨-૫૦	દમાળાજ દેસાઈ	૨-૦૦
સેનાન તાગે	૨-૦૦	લે. રઘુવીર વ્યાસ	
આખ્યાન કાંચલ	૨-૫૦	મેટી અવાજ	૨-૦૦
લે. બ. શાહિયાંવણસી		લે. અચારીયા	
મેટી મેન્ડુએટ	૨-૫૦	હરદી અને દલા	૪-૭૫
બહુરંગી બદમાશ	૨-૦૦	લે. રામદાસ	
અનોખું ખુન	૨-૦૦	રામચંદ	૪-૦૦
બૂરોની રૂઢવકથા	૨-૦૦	લે. શ્રીવલ્લભ જોસલપુરા	
લે. કાળિયાંલે શાહ		જત્રીસ પુણીની વાતો	૪-૦૦
૧૫ અને ૧૫૫૫૨	૨-૦૦	લે. મણુભાઈ બોધાણી	
સોહી તરસી લલના	૨-૦૦	મણ પત્રીહી	૨-૫૦
બે ખુની બાગો	૨-૦૦	નિલ નિમમના પાંક	૦-૭૫
મજરાલનો માનવી	૨-૦૦	ચોખાંથી વેણવની વાતો	૪-૦૦
મેટી શુનેચાર	૨-૦૦	ધોળવદ સંગ્રહ ભાગ ૧	૪-૦૦
ફુરમન	૨-૦૦	લિલિપત્રી	૫-૦૦
ત્રિપુરીનો ત્રાસ	૨-૦૦	રામાયણની બોધકથા	૨-૫૦
કાળશત્રી	૨-૦૦	સાચરના બોળે	૨-૫૦
શ્રીમાન ૪૨૦	૨-૦૦	જીવનના જાદુ	૨-૫૦
કાળચંદ	૨-૦૦	ગોનાકિતિ	૨-૦૦
કોઈકે ભરખ	૨-૦૦	રામાયણ કથાચત	૮-૦૦
વામિની	૨-૦૦		
લે. રમણીકંભાલ દસાલ			
સંજાર નેચા	૨-૦૦		

ઉપરનાં પુસ્તકો તમારા આમના બુકસેલરને ત્યાં ન મળે તો આજે જ મંગાવો. કુલ
પાંચ રૂપીઆથી ઓછી કિંમતનાં પુસ્તકો ચોકલવામાં આવતાં નથી, પોસ્ટેજ વી ખી.
અર્થ લેવામાં આવતું નથી. તમારી પસંદગીનાં પુસ્તકો આજે જ મંગાવો.

હેમરાજ દયાલજી બુકસેલર સાંકેશિરી, અમદાવાદ, ૧

આમારાં પુસ્તકો રાજકોટ જનરલ સ્ટોર્સ ડે. લાખાજીરાજ રોડ, રાજકોટમાં મળશે.

કલકત્તા વિદ્યાપીઠનું આસ્તુતાપ કલામંદિર

ભારતના એક મહાન વિદ્વાન આસ્તુતાપ મુકરજીના સ્મરણાર્થે, કલકત્તા વિદ્યાપીઠે, ૧૯૩૭માં ભારતીય કળાના સંગ્રહ અર્થે આસ કરીને બંગાળની કળાના સંગ્રહ અર્થે એક કળા મંદિર રચાવું હતું.

આ કળામંદિર પાયાજીયુગનાં સાધનો, ભૂતો કે બાંકુરા, બાંગરા અને તમલુકમાંથી મળી આવેલી કુદારીઓનો સંગ્રહ ધરાવે છે. આ વસ્તુઓ પ્રાચીન યુગમાંની બંગાળની સંસ્કૃતિની ઝાંખી કરાવે છે. બંગાળ અને ઓરિસ્સાની લોકકળાનો વ્યાપક સંગ્રહ છે. આ બે હળર કે તેથી વધુ વર્ષોથી પૂર્વ ભારતની કળા સાથે જળવાઈ રહેલા સતત સંપર્કની એક મહાન સિદ્ધિ પુરવાર કરે છે. આજે આ સંગ્રહની કિંમત ભગ-ભગ ૩૦ લાખ રૂપિયા કરતાં વધુ થાય છે. વિદ્યાપીઠે જ શ. ૩૦ હળરની કિંમતની વસ્તુઓ એકઠી કરી છે.

૧૯૩૮ થી ઐતિહાસિક રથોનું ખોદકામ હાથ ધરઈ રહ્યું છે. બંગાળના ઇતિહાસ ઉપર આ ખોદકામે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

મંદિરનુંગઢ ખાતે ખોદકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ ખોદકામને પરિણામે મોર્ચ પહેલાંના માનવ વસવાટની ઝાંખી કરાવી છે. એક જ કરવામાં આવેલાં અવશેષો મોર્ચ વંશથી શુભ વંશ સુધીના ઇતિહાસ રજૂ કરે છે.

મુદ્રણમાંથી મળી આવેલા તામ્રપત્ર ભૂતો રથ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, તેના ઉપર ઇ. પૂ. ૧૧૬૮ જણેલું છે. બારીસલમાંથી મળેલી શીવ લોકેશ્વરની કાંસાની મૂર્તિ અગ્નિ એશિયાની કળા અને સિંધકળાના અભ્યાસ અને વિકાસનું મહત્વનું સાધન પૂરું પાડે છે.

સુદર્શન ચક્ર, ચુકડ પટની વિષ્ણુના મૂર્તિ જેવી કાળા પથ્થરની અલભ્ય મૂર્તિનું ઉપર ચિત્ર છે. નટરાજ તરીકેની વિષ્ણુની આ પ્રકારની એક જ મૂર્તિ જોવા મળે છે. (ઇ. સ. ૧૦૦૩).

સુજાતનાં બહુતાં રી-એપિઝા ઈ વિનોદિની નીલકંઠ નવો વાર્તા સંગ્રહ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાચલેટ) લિમિટેડ

વસંત આવી

વર્ષ ૨૯

અંક ૧૨

તંત્રી ઈંધરલાલ મો.દવે સંપાદક: જયજી પરમાર

ગાંધીધર્મ

૧૯૫૯ના ઊર્મિનવરચના વરસમાં પ્રવેશ છે

શુભરાત કે બૃહદ શુભરાતની વાત તો બાજુએ રહી, પણ વિશ્વને ખૂણે ખૂણે વસતી શુભરાતી ભાષા ભણતી જનતાને એકસરખું પ્રિય બની ચૂકેલું આ માસિક એની ભરભેવના ધર્મમાં પ્રવેશે છે. વિશ્વની હામાડોળ પરિસ્થિતિમાં છેલ્લાં કેટલાક વરસોના કપરી કસોટીકાળમાં પણ જે માસિક અઠમતાથી એકધારુ બધાનું વધુ ને વધુ આકર્ષણ બન્યું છે. ત્રીસમે વરસે એનાં શુભેચ્છકો અને વાચકોને 'ઊર્મિ-નવરચના' ઠહેલ નામે છે

- ▣ ઊર્મિ-નવરચના નિયમિત વાંચવા માટે લાયન્સરી કે શાળા કોલેજોમાં પડવી હાડમારીમાંથી બચવા દર માસની પહેલી તારીખે ઘેર બેઠાં નિયમિત મેળવવા માટે વાર્ષિક આહક બની જાય.
- ▣ આપ ઊર્મિ-નવરચનાના આહક હો તો એની ઉપયોગિતા જણાવી આપના સંબંધીઓને આહક થવા ભલામણ કરો.
- ▣ કાગળના અને છાપકામના આસ્વાદને ચહેલા ભાવઉછાળા વખતે પણ લવાજમને વધારો ક્યાં વિના કે પાનાનો ઘટકો ક્યાં વિના ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ સામગ્રી પીરમનું ઊર્મિ-નવરચના દરેકનું એટલું જ પ્રિય થઈ રહેલ છે.
- ▣ ફરફર દેશાવરોથી પણ જેને વાંચવાની તાલાવેલીવાળાં આહકો, વાચકો અને આહકો એને તાકીદે મેળવવા ગમે તેટલું ખર્ચ કરતાં પણ અચકાતાં નથી.
- ▣ દરેક અંકે ત્રિવંગી ગુણ ચિત્ર માથે વરસનું ૧૦૦૦ પાનાનું નક્કર વાંચન આપે છે, માર્યની આખરે જે આહકોનું લવાજમ પૂરું થાય છે એ બધાંને જુદા કાર્ડથી ખખર આપેલી છે જ. એ બધાં એમનું લવાજમ માર્યની રૂપમી સુધીમાં મ.ઓ.ધી અમને મોકલી આપે જેથી બન્ને પક્ષે થતા નાહકના ની. પી. ખર્ચનો દુર્વ્યય થતો અટકે.

વાર્ષિક લવાજમ : સાહસાત રૂપિયા : ખરેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)

છ વર્ષનું સામનું લવાજમ : રૂ. ૩૭-૮-૦ : વિદેશમાં પંચોતેર શિર્લીંગ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ

૬૪, ગાંધીરાડ
કની-હીઠ ગિજ

અમદાવાદ, ૧

તમે જ્યાં જાવ ત્યાં...
સર્વત્ર સુવાસ્ય ફેલાશે

કંડી મીઠી મુશ્કોવાળું
'કેશી' તમારા માથામાં
નાંખેલું હશે તો તમે જ્યાં
જશો ત્યાં જશ્વ વાતા-
વચ્ચે મહેકી ઉઠશે.

વાળને ખરતા અટકાવવાનો
ખાસ ગુણ ધરાવતું આધુનિક
ફેશીતેલ

સોલ કિરોસીન્યુર :

એમ. એમ. ખંભાતવાળા

રાયપુર,

અમદાવાદ-૧.

ટે. નં. ૫૧૮૦૨

અમારાં તદ્દન નવાંજ પ્રકાશનો તમારા ગામના બહીતા બૂકસેલરને ત્યાંથી મેળવો.
ન મળે તો પુસ્તકની કિંમત મનીઓર્ડરથી ચોકલો. પોસ્ટેજ લેવામાં આવતું નથી.

લે. રૂદ્રકાળ	તાજનો સાક્ષી	૨-૦૦	તદ્દન સરતાં પુસ્તકો	પાતાં
ડીટકટીવ અખ્ય	દાગેરની ઝેષ્ટ નવલિકાઓ	૨-૦૦	દરેક બૂકની કિંમત ફક્ત	
બેદીખરેર	લે. ઈન્દ્રવદન દેસાઈ		આના	
લે. સુદર્શન	સુલેખા	૨-૦૦	પંચદંતની વાર્તા	૧૪
ચેતવણી	લે. કાળભેરવ		અખોલા રાણી	૧૪
સનસનાદી	દાગેરની દેશદોહી	૨-૦૦	વિક્રમ ચરિત્ર	૧૪
સેતાન ભગ્યો	લે. રઘુવીર વ્યાસ		લાકડાનો ધોડો	૪૮
આખ્યાન સંચક	બેદી અવાજ	૨-૦૦	વીર વેતાલ	૪૮
લે. ભ. સાહિત્યવિલાસી	લે. અપ્યારીયા		પાનનાળીકા	૧૪
બેદી ગ્રેનથ્રએટ	દરદી અને દરદા	૪-૭૫	ગેમણીની વાર્તા	૧૪
બહુરંગી બદમાસ	લે. રામદાસ		સો ચરિત્ર	૪૮
અનોખું ખુન	રામકથા	૪-૦૦	વેતાલ પચીસી ભાગ ૧-૨	૧૪-૧૪
ખૂનોની રહસ્યકથા	લે. શીવલાલ જેસલપુરા		પ્રતાપબાનુ	૧૪
લે. કાન્તિલાલ શાહ	ખત્રીસ યુનળીની વાર્તા	૪-૦૦	કેકેવી અને મથરા	૪૮
કૂવ અને કૂણીધર	લે. મનુભાઈ બેઠાણી		રામ અને ભગત	૧૪
લોહી તરસી લલના	મઝા પચીસી	૧-૫૦	સોતાહરણ	૧૪
બે ખુની આખો			વાધી અને સુગ્રીવ	૧૪
મધરાતનો માનવી	નિત્ય નિયમના પાઠ	૦-૭૫	લેનુમાન	૧૪
બેદી યુનેઆર	ગોપાંથી વેશવતી વાર્તા	૪-૦૦	રામ રાવણ સુદ	૧૪
દુશ્મન	ધોળપદ સંગ્રહ ભાગ ૧	૪-૦૦	લવકુચની કથા	૪૮
ત્રિપુડીતો ત્રાસ	શિક્ષાપત્રી	૫-૦૦	રામરાજ્યની કથા	૪૮
કાળરાત્રી	રામાયણની બોધકથા	૨-૫૦	ભક્ત પ્રહલાદ	૪૮
શ્રીમાન ૪૨૦	સામરના બોળે	૨-૫૦	ગોપાંચ દ	૪૮
કાળચક્ર	છવનના બહુ	૨-૫૦	આસ્તિક આખ્યાન	૪૮
સો દર્પ ભરમ	ગીતાજલિ	૨-૦૦	કૃષ્ણ સુદામા	૪૮
સામિતી	રામાયણ કથાપુત્ર	૮-૦૦	નળનાળ્યાન	૧૪
લે રમણીકલાલ દલાલ			યુગરાતની લોકકથા	૧૪
સંસાર નૈયા			ગ્રીસીની મહારાણી	૧૪

ઉપરનાં પુસ્તકો તમારા ગામના બૂકસેલરને ત્યાં ન મળે તો આજે જ મંગાવો. કુલ
પાંચ રૂપીઆથી ઓછી કિંમતનાં પુસ્તકો મોકલવામાં આવતાં નથી, પોસ્ટેજ વી. પી.
ખર્ચ લેવામાં આવતું નથી. તમારી પસંદગીનાં પુસ્તકો આજે જ મંગાવો.

હેમરાજ દયાલજી બૂકસેલર સાંકડીશિરી, અમદાવાદ, ૧

અમારાં પુસ્તકો રાજકોટ જનરલ સ્ટોર્સ ઠે. લાખાજીરાજ શેઠ, રાજકોટમાં મળશે.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, મુંબઈ નં. ૧૪ માં દર શનિવારે સાંજે અને દર રવિવારે સવારે યોગ, વેદાંત, ભક્તિ, શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક-ઉન્નતિ માટે શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્ર તથા અન્ય સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનો થાય છે.

ઉમેશ યોગદર્શન

[પ્રથમ ખંડ]

લેખક : શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્ર

આ ગ્રંથમાં રોગી તથા નીરોગી શ્રી-પુરુષોની તંદુરસ્તી સારી રાખવા માટે છ પ્રકારના મલ-યોગન કર્મ આસનો, માનસિક ઇલાજ, જલોપચાર, સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા, આહાર ચિકિત્સા વગેરે અનેક શક્તિવર્ધક તથા રોગનિવારક ધરમાં થઈ શકે તેવા સુલભ સાધ્ય ઇલાજો બતાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૦ થી વધુ ગ્લેજ આર્ટ પેપર ઉપર આકર્ષક અને અત્યંત ઉપયોગી મલયોગન કર્મ તથા આસનોના ફોટોઓ છે. યોગવિદ્યાનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. દરેક ઘરમાં, વાચનાલયમાં, સ્કૂલ, કોલેજોમાં

શ્રી યોગીરાજ ઉમેશચંદ્ર રાખવા યોગ્ય છે. ફોટોઓ જોતાં તથા લેખો વાંચતાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ થતો જશે. કિંમત : રૂ. ૧૫, પોસ્ટેજ ; રૂ. ૨ છે. * વિદેશ માટે ૧ પૌંડ અને ૮ શિલિંગ છે. શુભરાતી, હિંદી, મરાઠી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં છે.

યો ગા સ ન ચિ ત્ર પ ટ

ગ્લેજ આર્ટ કાર્ડ ઉપર અનેક મુખ્ય આસનો બે રંગોથી છપાવીને તૈયાર કરેલ છે. આસનો કરતી વખતે હીવાલમાં ટીંગાડીને રાખવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. આસનોનાં નામ તથા ફાયદા લખેલ છે. દરેક ઘર, લાયબ્રેરી વગેરેમાં ખાસ રાખવાથી શોભા વધી જશે.

કિંમત : પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨-૫૦ નવા પેસા છે.

રા મ તી ર્થ બ્રા હ્મી તેલ (સ્પેશ્યલ નં. ૧.)

(રજિસ્ટર્ડ)

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ ૨૫ વર્ષથી આમજનતાની સેવા કરી રહ્યો છે. તેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પર કિંમતી આયુર્વેદ ઔષધિમાંથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલ છે. આ તેલ ખાસ કરીને માથાના વાળ ખરતા અટકાવવા, લાંબા કરવા, ચાદશક્તિ વધારવી, ગાઢ નિદ્રાને માટે તથા શરીરે માલિસ કરીને સ્ફૂર્તિ વધારવા માટે ઉપયોગી છે.

મોટી બારલી કિં. રૂ. ૪૫ : નાની બારલી કિં. રૂ. ૨૫ : ટપાલ ખર્ચ અલગ : અથ્થે મળે છે.

શ્રી રા મ તી ર્થ યો ગા શ્ર મ, દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ-૧૪

અંક ૧૨, માર્ચ '૫૯

સંખ્યા અંક : ૩૪૮

સમાજમાં ગરમર અને

‘ભિમિ’ : વર્ષ ૨૬

‘નવરચના’ : વર્ષ ૨૩

સાહિત્ય પ્રેરણા સોમયિક

ક્રમ

સૂચના

લેખક

લેખ

પાનું

૬૪	સતોપત્ર સુખ	૫
‘પતીલ’	હેલી એલિઝબેથ	૬
નેહાલાલ ત્રિવેદી	ભગતુ માનવીત્વ	૬
‘પારાશર્ય’	કમલને અન્નપ્રાપ્તિ	૬
શીખાદમ આબુવાલા	ત્રણ શુક્રો	૭
‘મીનપિયાસી’	શિયાળાની સવાર	૭
રતિલાલ-અનિલ	પ્રેમ	૭
‘રાજકુમાર’	સમયનાં ફીર-નીર	૮
શિવાનંદણ સરસ્વતી	દલિતની મૃત્યુ-માનવતા	૧૨
૬૦ બાં ૬ કાંચીકર	નિસર્ગપ્રવારનો સિદ્ધાંત	૧૩
ઈન્દર પેદલીકર	લગ્નની કંઠારી	૧૫
મધુન કંથનરાય કેસાઈ	કાલ	૧૬
અદલાલ સેલારકા	એ હાથ	૨૨
હર્ષિદા પંડિત	માનવતાપ્રેમી મેરી રોડેસ	૨૬
શીખાદમ આબુવાલા	૬ એક બટકો રાત્રી	૩૦
	[૭] તાજમહેલ	૩૦
	[૮] WIR એટલે અમે	૩૩
‘સેવકરામ’	સ ચારનાં વહેણ	૩૫
મો. જો. ઉન્નરદન કાંઠે	અમદાવાદ-વિવેચક	૩૬
મો. હસિત બૂચ	પ્રીતિમનો પૂર્વરત્ન	૪૫
મો. ગોવિંદગાઈ પટેલ	સાહિત્યમાં વારતવચાઈ	૫૧
મહાન ગદ્યસંવર્ધ	કુમારિમનો પ્રેમ [૩]	૫૫
ગોદરિયા વોર્લ્ડ	સ્મિત દ્વારા સફળતા	૬૦
‘સુમંગલા’ એમ એ.	રૂઢમ ગલ	૬૧
	અધુરા રોડ	૬૨
	દબલ્લીને આનંદ	૬૩
	સમજવાની બાંડવ	૬૫
	સાક્ષાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૬૬
પ્રો. અનંતરાય મંડ સવળ	અય-સમીક્ષા	૬૭
	અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા	૭૨

- * લવાળમ વરસનુ : સાહસાંત રૂપિયા વિદેશમાં દેશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)
- * દર માસની ૧૬૦ તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરનાં એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક ચર્ચ શકાય છે
- * વી પી થી લવાળમ વસુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકને જ ભોગવવાનો હોય. એટલે, લવાળમ પૂરું થયાનો નોટિસ મળે ત્યારે મા. ન. અને પૂરા સરનામાં સાચી કૃપા કરીને મનીઓર્ડરથી જ લવાળમ મોકલો આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની ડિફિડે બીડવી જરૂરી છે મફત અંક કોઈને મોકલવાનો નથી.
- * દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં મા. નં લખવો પાસ જરૂરી છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ડિફિડે ચોટાડેયુ ને સરનામું કરેયું પગબીડિયું બીડયુ જરૂરી છે એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
- * જાહેરખબરના દર, લવાળમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

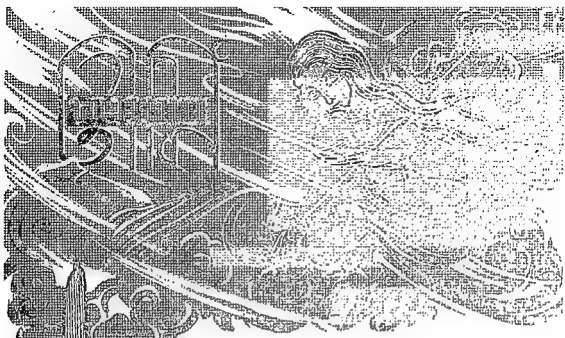
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ.

૬૪, ગાંધીરોડ દિલ્લી-૧૧૦ ૦૦૨ મિળ

અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક : ઉપાધ્યાય મો. દવે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિ., ૬૪, ગાંધીરોડ, ફોન-૧૧૦ ૦૦૨ મિળ, અમદાવાદ, ૧
મુદ્રક : કમિટીવાલ હાથાભાઈ પટેલ, મગલ મુદ્રણાલય, ફોન-૧૧૦ ૦૦૨ મિળ, રત્નપોળ, અમદાવાદ.

‘ભિમિ’-નવરચના માં આપતાં લખાણો પુનઃપ્રિંટ કરવા માટે લેખિત સંમતિ મેળવવી જરૂરી છે.

સંતોષનું મુખ

વિહાનશુભમાં છવ્વતા માનવીના મનની ભલે મર્યાદાઓ બધાઈ ગઈ છે. વિચાર-
વાની, આચરવાની, મનની વિશાળતાની, સ્વભાવની ઉદારતાની એવી કેટલીય
સક્રિયો આડે ભલે પણ બધાઈ ગઈ છે. એ બધાનમાં રહીને ભલે યોતે આત્મક
છે તેણું નહીં કરી બેસે છે. પ્રેમની વાત પણ તેવી જ છે. માણસ પ્રેમ કરે છે,
ખૂબ પ્રેમ કરે છે. પણ ત્યાં પેલી મર્યાદાનું વર્ચસ્વ કમ નથી હોતું. માણસ
પ્રેમ માપવા દોરે છે ત્યારે જ સાચો પ્રેમ ગુમાવી બેસે છે. પ્રેમની માપણી જેમ
નથી થઈ શકતી તેમ સરખામણીય નથી થઈ શકતી. જગતનાં અમર પ્રેમીઓની
હેસિયતથી આપણે પ્રેમ તો કરીએ છીએ. પણ આપણા પ્રેમનો દેખાવ, ફેલાવ,
દાખડો ખરેખર ખતરનાક હોય છે. પ્રેમ માપવાના ચંત્રની રોશ થાય તો ય એમાં
માનવપ્રગતિ નહિ જ દેખાય. મનની ઊંડી ધગરા અને પ્રેમની અમાપ સક્રિય વિના
માનવી ખૂબ વામણો જ હાજવાનો, એ ક્યારેય ભવની કે જગતની પ્રગતિને હીપાવી
ન શકે. એટલે જ સાચું કરવાનું કામ તો માણસનાં દિલ-મન બહેલાવવાનું છે.
તે એક થાય એટલે માનવી વક્ષમાં મારવાં છોકીને કંઈક સંતોષની લાગણી
અનુભવશે. સંતોષ એવી મુખની બીજ કઈ ચાવી હોઈ શકે? સંતોષી નર સદા
સુખી એ કહેવત અનુભવની જોરશુ પર ધડાયા પછી જ આવી છે એ
આપણે સ્વીકારીએ તો ઘણાં દુઃખ-ઓઠાં થઈ ભથ.

તંત્રી-ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ મોડેલ ૦ સંપાદક-રવિનાથરાય

અંક ૧૨, માર્ચ '૫૯

સળંગ અંક : ૩૪૮

સમાજમાં મંદાર અને

જીમિ નવરચના

‘જીમિ’ : વર્ષ ૨૯

‘નવરચના’ : વર્ષ ૨૩

સાહિત્ય પ્રેરતું સૌમયિક

ક્રમ

સૂચના

લેખક	લેખ	પાનું
જી. પી. તીલ	સંતોષનું સુખ	૫
‘પતીલ’	હેલી એલિઝબેથ	૬
લેહલાલ ત્રિવેદી	બળતું માનવીત્વ	૬
‘પારાશય’	કમલને અન્ધારિણી	૬
શોખાદમ આણુવાલા	નજી મુખરો	૭
‘મીનપિયાસી’	શિયાળાની સવાર	૭
રતિલાલ-અનિલ	પ્રેમ ?	૭
‘રાજક’સ’	સમવર્ના હીર-નીર	૮
શિવાનંદજી સરસ્વતી	કલિંદની મૃત્યુ-માનવતા	૧૨
દો બાંઠ કાલેકર	નિઃશોષવારનો સિદ્ધાંત	૧૩
ઈશ્વર પેટલીકર	લગ્નની કંઠારી	૧૫
મધુરન કંચનશય દેસાઈ	કાચલ	૧૬
થાકુલાલ સોલારકો	બે હાથ	૨૨
હર્ષિદા પંડિત	માનવતાપ્રેમી મેરી રોપ્સ	૨૬
શોખાદમ આણુવાલા	હું એક ભટકનો શાયર છું	૨૦
	[૭] લાગમહેલ	૩૦
	[૮] WIR એટલે અમે	૩૩
	સસારના વહેણ	૩૫
	અધ્યાપક-વિવેચક	૩૬
‘સેવકરામ’	પ્રીતિમનો પૂરંદર	૪૫
મો. જી. ઈન્દ્રદત્ત કાંઠ દલે	સાહિત્યમાં ભારતવવાહ	૫૧
મો. હસિત બૂચ	કુમારિકાનો પ્રેમ [૩]	૫૫
મો. ગોવિંદગાઉ પટેલ	સ્મિત દ્વારા સફળતા	૬૦
બહાન ગાદસપાઈ	મુદ્દમંગલ	૬૧
બહાનિયા વોર્ટન	અપૂરા કોડ	૬૨
‘સુમંગલા’ એમ. એ.	દબલ્લીનો આનંદ !	૬૩
	સમજવાની આડત	૬૫
	સામાજિક પ્રશ્ન-સ્વીકાર	૬૬
પ્રો. અનંતરાય મં. રાવળ	અથ-સમીક્ષા	૬૭
	અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા	૭૨

* લવાળમ વરસનું : સાહસાંતર રૂપિયા.

વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવમ્બરનારો એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી માહક થઈ શકાય છે.

* પી. પી. ચી લવાળમ વસુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ માહકે જ લેવાવવાનો હોય છે એટલે, લવાળમ પૂરું થયાની મોડિસ મળે ત્યારે મા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે રૂપા કરીને મનીઓફરથી જ લવાળમ મોકલો આપવું.

* નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ૭૫ નવા પૈસાની રિકિટ બીડી જરૂરી છે.

યદન અંક કોઈને મોકલતો નથી.

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં મા. નં. લખવા ખાસ જરૂરી છે.

* અરવીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી રિકિટ મેટાડેનું ને સરનામું કરેલું પરબીડિયું બીડવું જરૂરી છે. એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જોહેરખખરનો દર, લવાળમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

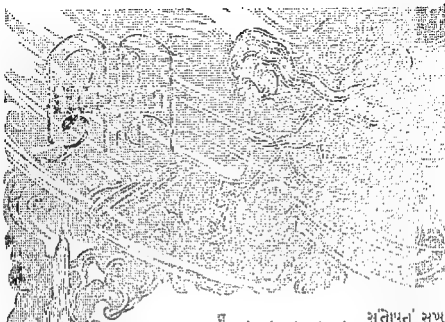
ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયોગ) લિ.

૬૪, ગાંધીશાંત : ફર્નોલીઝ મિત્ર

અમદાવાદ, ૧

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દલે, ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયોગ) લિ., ૬૪, ગાંધીશાંત, ફર્નોલીઝ મિત્ર, અમદાવાદ, ૧
મુદ્રક : કલિલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, મંજીવ મુદ્રણાલય, કૃત્તેલભાઈની હવેલી, રતનપોળ, અમદાવાદ.

‘જીમિ’-નવરચના : માં આપતાં લખાણો પુનઃપ્રિંટ કરવા માટે લેખિત સંમતિ લેવાવવી જરૂરી છે.

૪ . . . . . સંતોષનું સુખ

ત્રિમાસકાળમાં ઘડતા મહાપરીક્ષા કરતી હતી. પર્યાયક્રમિક બાંધારી હતો. વિચાર-
વાળી, આચરવાળી, ચળવી વિચારવાળી, સ્વચાલની ઉદારવાળી જેવી કેટલીય
કલ્પનાઓ ચાલે હતી પણ બંધારી હતો કે, તે બંધનમાં રહીને તોણે પાતે આનંદ
કે તેણે પાતે કરી શકે છે. કેવળી વાત થતુ તેણે જ છે. માનુસ કેમ કરે છે
જુલ કેમ કરે છે. પણ ત્યાં જેવી અપારાધનું તર્કિત કમ નથી તેણે. માનુસ
કેમ નાજવા રહે છે ત્યારે જ કામો કેમ કરવાનું શકે છે. કેવળી માનવી જેમ
નથી કરી શકતી તેમ સારજાણીય નથી કરી શકતી. વચ્ચેનાં આનંદ કેમકેવળી
વેલેલવાળી આપણે કેમ તેમ કરીને શકી. પણ આપણા કેમકેવળી રોજવા, દંભ,
દાખડા બંધાર જાણવાનું કેમ છે. કેમ માનવાતા જેવળી રોજિય વાત તેમ જ એમાં
આવડાવડાઈ તરીકે જ રોજવા. મહત્ત્વની રીતે થયેલ અને કેવળી આપણા સુધિય વિના
માનવી ખુલ્લા વાળેલ જ લાગવાનો. એ કમકેવળી બલની કે જગતની પ્રાપ્તિને હીપાવી
તે શરે. નેતરે જ કાલે રજાનું કમ તેમ માનુસનાં દિવસનાં મહેલાવણાનું છે.
તે એક વાત એકરહે માનવી વધારાં આપણે કાલેને કરીને સંતોષની આપણી
અનુસારી. સંતોષ જે છે તેજીવી નીકળે કરી શકાય તેવું કરે તે સંતોષને તાર અહા
સુખી એ સંતોષ માનુસની એકરહે તાર વાળા બંધાર જ માનવી છે એ
આપણે રજાકેવળી તેમ કરીને રજાકેવળી કરી શકે.

સંતોષનું સુખ ૪ સંતોષનું સુખ

‘પતીલ’

હેત્રી એલિગને

આવિરોધીય સંસ્કારવાચના તેમજ પાઠ્યપ્રશ્નની બીજી લાગણીઓની સમગ્ર ‘Question’ના સર્જકની ચાતુર્યો ઉપર તનકીલી કામ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રશ્નના માસિકના માસિકર અકમાનો રામુ પડિતનો લેખ.

કોણ જાણ્યો વેદના તારી ખરી

‘પ્રશ્ન’ આજ જગાવે મહા કડુણ;

વીર હેત્રી એલિગ જ્યાં તું વસે

તારી હાલત શી અફસોસ હશે ?

આતથી વધુ જીવણતા કપરી

સરજે ગૂંઠ નિશ્કુર જુલ્મતણા.

કથો જાલિમ મૂઠ નહી પીગળે

તુજ કેદ તણે ધતિહાસ સુણી ?

શ્રુતિ પંથ પરે ઘણુ તીવ્ર પડે

આખ માનવતાની ન કાં ભિથડે ?

એક સંસ્કૃતિ આખી વૃથા પ્રજળે,

ખડનામી વહોરી લઈ ભમણી.

ક્રાન્તિ ! તારી રહી સહી ઉજ્જવલતા

કથમ હાથે કરી ખોઈ નાખે અરે ?

ચાલ આણે ગિલોટીન પૂર્વજનાં,

કૂર સોદા છૂપા જીવતા નખના;

વધુ એથી ખીજી શીય પાશવતા,

હક જે ગુણીઓના હલાકે કરે ?

સારા વિશ્વમાં આગલું સ્થાન વરી

તુજ લોગ વિલાસ તણે ઝરીએ

ન કરું પણ પુણ્ય વરે ખપતું,

હમદર્દી તણા હૃદયે વસતું ;

અનુભૂતિ તણી જડ હુન્ત કરી

અઠણું ઠોળી નપેત ભરાખરીએ ?

શખથી વધુ દાહક ત્રાસ ખમે

નર એક મહાન શહીદ થતો;

જકડામલી આકૃતિ નમ સહે

સહુ જુલ્મ છતા નવ કાંઈ કહે :

કર ધોઈ લીધા દમતા હુકમે

નહી ભેદ છતાંય કર્યો ખુલતો !

વધુ તારુ અને તુજ આરમ રથે

અતિ પાવન, ભવ્ય કથા ગૂંથણી,

નિજ છાજતી મૂક સુવાસ વડે

પુરતી નહી જેહની ઠયાંય જડે !

પર શૃંગલાથી હરે મુદ્દક ખથે

એજ અજલિ સાંપ્રત હિંદ તણી !

★

જોડાલાલ ત્રિવેદી

જાળવું માનવીત્વ

ભલે રહો હું હધુ ખંડ લોહનો,

જોજો, મને પારસ ! સ્પર્શશો ના;

લોખંડ રૂપે થઈ વજ-કોટ,

ઝીલી ઝીલી લાખ પ્રયંત-ચોટ

કોઠાચુલેકોઠારે, જતન કરી મહા જાળવું માનવીત્વ.

★

‘પારશર્ય’

કમલને અન્યોક્તિ

તરુણ પથ વિકાસે, મિષ્ટ રાગે, પરાગે,

કમલ ! જમરને તું જાંધવાને મથી લે.

અભિગત પરમાર્થે માનસાર્થી મરાલ

તુજ વશ ન થયો તે ખેદ મિથ્યા તણ કે.

★

સેખાદમ આયુષાલા

ત્રાયુ મુકતકે!

એવો સખચું છું

એવો સખચું છું, એવો સખચું છું.
નજી કંઠી અછી દવા જ નથી!
આ જુદાઈને શેઠ વસમે છે,
ચાંદની રાત પાણી ઉઘાજ નથી.

પુરાનસીખી

હું પ કેવો છું પુરાનસીખ જુઓ!
મારી કસ્પિત કથાને સાર મળ્યો:
સાત સમદરને પાર વસનારી
એક સોનલ પરીખા ખાર મળ્યા!

સ્મૃતિ

દૂર પશ્ચિમથી આવતી પુરાણ:
તારા પાલનની ચાઠ આપે છે,
આ સપાતા પવનની ખામોશી
તારા પગરવની ચાઠ આપે છે.

‘મીનપિયાસી’

શિયાળાની સવાર

વહેલી સવારે બારીએ મારી,
નેહ શિયાળાની જ્ય ને સવારે,
ઝોહી વીંટી અંબને લીધી,
માથુતો ઘેઠો ટાક હું શીળી,
વાયરાત્રી ઝીણું વાયલ ઝોહી,
વનરાજી ઊભી સવારે વ્હીધી,
હજી હજી હલે પાંદડાં પેસાં,
નાચતાં ઢેમે દાર શું પેસાં?
મારે આલે જોડાં ચીલા,
કથાંક પડેલાં પાંદડાં પીળાં,
ઢાળને ચોટયાં કેક ને લીલાં,
દૂર ક્ષિતિજે ફૂગતી ભાળી,

રજની પીઠે કેલથી કાળી,
તડકા દેતો પાંદડે તાળી,
પુશી પુશી મતી ડેલતી કાળી,
જગાડ્યાં નથી કોઈને જાણે,
ચાલતો ધીમે સરજ વહણે,
ફૂળની ઝીણી દગલીઓમાં,
કિરણેરી પગલીઓથી,
અંધારને વીધુતો જતો.

રંમ સોનેરી કથાંક ન માતો,
પડખાપણું પોત મેં પેપ્યું.
સ્થામળ જાણે જ્યોતશું દેખ્યું—
અજવાળાને ઝોળખવાને
અંધાર શે જ્ય ઉવેખ્યું!
સરે ઉઘાળો આજ શિયાળો,
પગલાં ઉલ્લાં પાગતો દાસો.
ઘેર માડું આ ખાચ ઉઘાળો,
જીકતું જોડ્યું બારીએથી કે,
'કાલ વાસંતી વાયરો વાશે,
કાયલ પંચમ સૂરથી મારો,
મંજરીઓમાં મનહું વ્હાશે...'
વહેલી સવારે બારીએ મારી
નેહ શિયાળાની જ્ય ને સવારે.

રતિલાલ-અનિલ

પ્રેમ ?

મે નજર આ શું મળી !
એકે નહીં પાછી દરી !
ઊતરી જો અંતરે યસ સોંસરી.
હું હવે નિરખું તને તારી નજરથી
ને એમ પુણે નિરખતી...
કોઈને તેની જ નજરે જોવું એ શું પ્રેમ ?

ત્રણ કાળો : ૭

સુખની ગુરુચાવીઓ દીધાવી જાય છે

વન જલે તાકીદની અવરથામાંથી વહી રહ્યું છે. આધુનિક સમય પદ્ધતિઓ વડે લોહી નજીકની ફિક્કર વધારે રાખતા થયા છે, દૂરની વાત એમને સભરતી નથી, કોઈ ખતાવે તો જોવી નથી. થોડા વખતમાં મહિનાનો અંદાજ કાઢવાને બદલે આપણે અંદાજિયાતું જ વિચારતા થઈશું અને તેમણે કેટલુંક તો મુશ્કેલી રહેશે. યુદ્ધ આવશે કે નહિ, નેહુ ક્યાં સુધી જાગરો શકશે. વિદ્યાન ક્યાં ધસી જશે, ધર્મ હવે કેવાકે પડેલો લેશે, રાષ્ટ્રીય કરજદારી ક્યાં સુધી વધશે, વસતીવધારા ઉપર નિયંત્રણ ફરજિયાત થશે કે નહિ—એવા મોટા વિચારો ઉપર આપણે અત્યો નિચારણા ચલાવીએ છીએ તો ખરા, પણ તે વખતે મનમાં એવો ખ્યાલ રહે છે કે જેમ ચાલે છે એમ જ ચાલવાનું છે! જે મદત્તવનું છે તે તો ખાધા-ખોરાકીના ભાવ ધરે છે કે નહિ, મેધધારીભયું કેટલું મંજૂર થયું, ખસણાડી આપણા માર્ગ ઉપર કેટલી વધી, ઉજ્જેકશન લેવા ક્યારે જવાનું છે, આ માર્ગે કેટલું ધન મેળવ્યું, કેટલા ગુનામાંથી વગર ઝીવાયે છટકી શક્યા!

કોઈ ઇતિહાસ ખોળે છે, કોઈ વિદ્યાનની સહાય સામે ધરે છે, કોઈ ધર્મને અવાજ યુધ્ધ કરે છે. એ સફળે માનવીનાં સુખ કાવચ કરવાની ધમકા છે એ બધા પાસે સુખની ગુરુચાવીઓ છે, પણ આજની દુનિયાને એ સાંભળવા માટે જોવા રહેવાનું કુરસદ નથી. આપણા દેશમાં તો એ બધી ફિક્કર રાજ્યે પોતાને માથે ઝોટી લીધી છે, એટલે લોકોને જાણે કે કરવા-પણું રહ્યું નથી. બિખારીને પૈસા આપતાં પડેને

અજાણ્યો આદની ક્યારા છે કે ખોટી પ્રથાને ઉત્તેજન આપવાનું પ્રયોજન શું! રાજ્યની જવાબદારી માથે લેનાર આપણે કોણ!

સરકારને તો ખૂબ જ ધમકા છે. એમને આ દેશના કરોડોનું હિત હવે ઉભરાય છે અને એમની પાસે જે થોડાં વર્ષો કુદરતે આયુષ્યનાં આખાં છે એમાં ધણું કામ કરવાનું એમને પુષ્કળ જ્ઞાન છે. એમની પાસે સત્તાનું સાધન છે અને એ વાપરવાની ક્ષમ્તા આવી ગઈ છે. એ પોતાનો લાગવગવિસ્તાર કરતી જાય છે.

મોટાં કારખાના દેશની સેવામાં તાપર રહેવા ધમધમી રહ્યાં છે. તે પદ્યાત્રાઓ એવી જ ધમકામાં આગળ વધી રહી છે. એ બધાંની આદર કરતાં કરતાં માનવી તંત્ર આવી ગયો છે. એના મનમાં ધાબાજી ચાલે છે કે ઇતિહાસનો મોઢપાઠ મને શીકે સંભળાવે છે, એ જુલોની પરંપરા સાંભળી હું છું તેથી વધારે નિશ્ચયની થતો જઈશ. આ વિદ્યાન સામેની લાકડે મારી સામે શું કામ ખડકી રહ્યાં છે, મારામાં વૈરાગિક હવે જેવા વિચારવાનું આવતુ દરો તેવું પડી જશે. એ ધર્મનાં કિષાક્રોને ને પુરાણોનાં ઉદાહરણો સાંભળી આધુનિક માનવી દિધામાં પડ્યો છે, શું લક્ષિતરસ વધારતા જવાથી સદુ આફતો ટળી જશે! સરકાર સામે એણે કંતિની આશાએ જોયું, પણ જેમ ચાલે છે એમ જ ચાલતું તંત્ર કોઈ એ વિચારમાં પડી ગયો છે. દરદી હું છું કે મારો ઇતિહાસ કરનારા આ બધા! ઉપચારની જરૂર કેને છે!

કાંતિવું સોણલું સરી ગયું.

આપણે ત્યાં રાજકીય કાંતિ આવી તેના મંથનમાં

જીવનનાં ધણાં ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ દેખાઈ, એને દેરનાર ગાંધીજી પણ દેખાયા. આજે સમજાય છે કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું તે સાથે એના હરખમાં પેલી ક્રાંતિ દેખાઈ ગઈ. લોકોએ એક સ્વપ્ન જોયું, પણ એની ઝાંખીમાંથી ચિત્રનો છાંવ ના થઈ શક્યો. સહુ કોઈ નવી વસાવેલી સ્વાતંત્ર્યદેવી કને દોડી ગયું, એની કૃપા મેળવી રહ્યું ને સંધરી રહ્યું. એ મદિરે દોડી જનારા કોઈ અખડતા ગયા, કોઈ ફરિયાદ કરતા ગયા, કોઈ મનમાં અંબા પો લઈને ગયા. પણ એનાથી અંબાઈને રક્ષા. કોઈએ રસ્તે મુકામ નાખ્યા કે ચકાવો મોટો લીધો. પણ નવી દેવીની આગળ એમણે નેવેદો ધરવા માંડ્યાં ને એના પૂજારીઓની આજ્ઞાપાળ કરવા માંડી.

ગાંધીજી હોત તો કે પણ એ પ્રશ્ન નકામો છે. દેશના ભાગલા વખતે એમણે જ પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી જોયું હતું. ઈ. સ. ૨૦મી ૩૦ સુધીના ગાંધી જુદો હતો, ત્યારે એને ક્રાંતિનું સ્વપ્ન લાંબું હતું. પછી તો એ ધા રુઝવતો, થાળે પાડનારો, સમાધાનો ખોળતો થઈ ગયો. ‘ઈશ્વર તું’ અને બોલાવી લે, એમ એની પ્રાર્થનામયિ બાવી બેઠું, સ્વરાજની દેવી પ્રગટ થયા પછી એની હસ્તી પર પડે સરી ચૂક્યો હતો, અને જગાવેલી માનવક્રાંતિ ઉપર તો તે પહેલાં અણુદીર્ઘ આવરણુ ઊતર્યાં’ હતાં.

એમના પછી એમની કેડીએ આલનારા તો નીકળ્યા, ધીરક પેલું લખ્યું સ્વપ્નું જોયું, પણ જોયું તેવું સરી પડ્યું. જયપ્રકાશના હાથમાં એ ના છીદાયું, વિનોબા એને ખોળવા અથવા પણ કપાઈ ગયેલા પતંગનો દાર એમના હાથમાં ના આવ્યો. પેલી નવી દેવીનું આકર્ષણુ જોર કરી ગયું. એમા પૂજારી ભાવવા લાગ્યા.

ને એમ ભારતની, એશિયાની જગતની ક્રાંતિનું મોજું સીમાંડે દેખા દઈને પાછું ફરવા જતું રહ્યું—પાત્રની શોધમાં રતો !

લાલ વાવટો લોકક્રાંતિનો નથી

એ ક્રાંતિ કઈ ?

ના, એનું ચિત્ર કોઈ કને નથી. કોઈના મનની સુષુપ્ત

અવસ્થામાં એની ઝંખના થાય છે, પણ આકાર મળતો નથી. કોઈ એ ક્રાંતિનાં લક્ષણો જણાવે ■ ત્યારે એની નજર આગળ ભૂતકાળના સ્વામીએ છુદ્દ ને ધ્રિસ્ત ધૂમી રહે છે, એમનાથી વિખૂટા થવાનું નથી. માક્સ’ એ પકડમાંથી છૂટી શક્યો ત્યારે એણે સાધનનો હથોડો જ, ધડી બાધો, એકલા યંત્રનું બળ જોયું ને એને સત્તા સોંપી, એણે ક્રાંતિને લોહીમાં રંગી દીધી. શોષણુ ખોરોની સામે જોભેલી જમાત પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી યંત્રરૂપ થઈ ગઈ, ને એ જ શોષણુ કરતો ચાલી. હુનિયાભરમાં સૌથી વિકૃત શોષણુ હોય તો અણુધોનું ને વચ્ચનદોહીઓનું, અંબાખોરોનું. એ ક્રાંતિ હતી ? ના, ક્રાંતિનો આભાસ હતો, વ્યંગ હતો. વચ્ચના હતી ને છત્તિ એ આગળ ધપે છે કારણ કે શોષણુના નવા અધિકારીઓનું ખુન્નસ એમને મળ્યું છે. ઇસ્લામ નવો હતો ત્યારે એના ખુન્નસની તલવાર સ્પેનથી ચીન સુધી ફરી વળી હતી. એમ માક્સ’નો હથોડો એથીય વધારે પ્રદેશમાં ફરી વળવાનો !

પણ એથી શું જગતમાં ક્રાંતિ થઈ કે થવાની ? ના, એ હમ છે. સામ્યવાદી દેશો કયાંય નથી, જો છે તે એવી સરકારો છે. એ છે લોખંડી યંત્રનો સાથ લઈ એના વડે ભમી પડેલું લોખંડી તંત્ર. માક્સ’ની શોધ હોય તો તે માણસની નળખાઈ પારખવાની : માણસ કયાં લાગ્યાર છે તે એણે પારખી લીધું. નવી નવી શોધોથી માણસ હરખાયો તે એણે જોયું, એ શોધો પૂરી પાડનાર યંત્રો અને યંત્રની પાછળ જોભેલો નવું શિક્ષણુ લઈ રહેલો લાખો કરોડે એક એવો માણસ જોયો. ને એમ બિરદાવી નવો શોષણુખોર બનાવવાની કેડી એણે દોરો આપી.

એ સામ્યવાદીઓમાં પક્ષની શિસ્ત વિના સ્વભાવનું બીજું નિયંત્રણુ નથી, એમને મન બીજો કોઈ દોષ નથી. નવા ખુન્નસનાં કયાંયો હોય ! એમને તો હથોડો લઈને જગતને માથે ઠોકવો છે. ફેરલામાંથી એ અધિમાં જશે. ઓરિસા ને બંગાળમાં જશે, કલકત્તા ગુબાઈમાં જશે. નવી ચૂંટણીઓ આવવા તો દો, નગારાં વાગી રહ્યાં છે.

આવી ખુલસ સામે ટક્કર ઝીંઝવાની કોઈ તાકાત નથી રહી કાઠજી કે આપણને ઐશ્વર્ય મેળવવાની લામની વધારે છે, એ ઐશ્વર્યમાંથી સલામતી શોધવાની ચિંતા કાળજી જોરી ખામ છે. અવનવાં શત્રો વડે ટકી રહેવાની બમણા આલી રહી છે, નવી ક્રાંતિ હોઈ શકે એટલું પુણવાની કે વિચારવાની ધડી જાણે જગતમાં હજી ભાગી નથી.

પરન્તુ, આજના સમાજને હાલપકા વિના ચાલતું નથી. દરેક દેશ પોતાની સરકારને છડી ચામર વડે ઝોળખવા મથે છે. અને અદલામાં સરકારો બંદૂક તોપ વડે દેખા દે છે. સામ્યવાદી સરકારો એની હરીફાઈ ચૂકતા નથી. જેવું રાજ્યને, તેવું સમાજને, એમને જીવનનો સંતોષ મોઝાઈમાં પ્રદર્શનમાંથી કે શોષણના સંઘર્ષમાંથી મળે છે. એવા આપણા મનની ભૂમિકા વિસ્તરીને આધુનિક દુનિયા સર્જી રહી છે.

આપણે સંસ્કૃતિનો વારસો, ભૂતકાળનું ગૌરવ, ઇતિહાસનો મોઝાઈ, ધર્મનો ભાગ એ બધું એકવાર મેજ પરથી હટાવી ખાજુ પર મૂકીએ. એમ મૂકવાથી એ શુભ થઈ જવાનો ભય છોડી દઈએ અને નવેસરથી માનરીતું કિંત વિચારવા લાગીએ. એનો કેવો ઉછેર, કેવું શિક્ષણ, કેવી જરિયાત, કેવો સ્વભાવ, કેવી મર્યાદા—એ બધું શોધવા લાગીએ. કોઈ અમુક દેશ કે કોઈ અમુક પ્રજાની આ વાત નથી. આવતી કાલે શું થવાનું છે, કેવા સંજોગો છે, વપુ શું છે ને ઉચુપ શેની છે એ વાતો ટાળીને આપણે વિચારી શકીએ ખરા ? ધડીભર માતો કે બધા અનુભવો બૂલાઈ ગયા છે, જ્ઞાન વિલીન થયું છે, વિજ્ઞાન અદૃશ્ય થયું છે, સરહદો બૂંસાઈ ગઈ છે, કાયદાઓ દટાઈ ગયા છે, શત્રો ખલાસ થઈ ગયા છે, ને ‘ભાગ્યે ને ખજારી’ વાળી શ્રદ્ધાથી નવી રાષ્ટ્રચાત કરવા બેસીએ, ત્યારે માણસ શું ભાગશે ? એના મનોરથ શો છે ? કેવું જીવન એ ઇચ્છે છે ? ત્યારે સમજાશે કે માનવીને આજની દુનિયાનો ચાક લાગ્યો છે કે ખાદિ, ક્રાંતિ ખપે છે કે નહિ, સુકિત જોઈએ છે કે નહિ.

એક વાર તો એ ઐશ્વર્ય જોરી પ્રજાએ માવડું છે તે નવાં રાષ્ટ્રોનેય ખપશે—પછી ભલે એમાં વિપદાઓ આવે. રાજકીય સ્વતંત્રતાની દેવી આગળ એ પોતાના શરીરને લાંબવા દેશે, મનને કુકુષિત થવા દેશે, યંત્રના સેનાનને એ રાજપ્રુશીથી પોતાની જાતને વેચી દેશે. ‘અમે પણ હાંસવ કરી શકીએ એમ છે’, એ લઘુમતિથી છૂટવા કાળે આધિગિયા કરી દેડ મૂકશે. હથોડા સંસ્કૃતિને સોંકે એ સૈકાનો આમ પરવાનો મળી રહેશે.

એનાં બે કાગલો છે : યુરોપઅમેરિકા પોતાનો શક બદલે એમ નથી કે નેથી એશિયા આફ્રિકા એને ને થંજી જાય પુલ એક જ સાધન છે એ એમની જ્ઞાન કદાચ ઠેકાણે લાવે અને તે નિવારવા વધારે મહેનત કરી રહ્યા હોય તો તે આપણે પછાત દેશવાસીઓ છીએ. આપણને ડર છે કે એમની ભેગા કદાચ આપણા ભુકા લીધી જશે, ઐશ્વર્યનાં સોજાણાં આગળ જશે ને સંસ્કૃતિનો રિનાસ થઈ રહેશે. ખીલું કારણ છે લાખચોરાસાંખાનો એ દેશો આપણેય પૂરો કરવાનું, આપણે હાથે એનો સિંગિજય પૂરો કરાવવાનું. ત્યાં સુધીમાં વિજ્ઞાન એની સોજો કળાએ પ્રગટી રહેશે ને એનું ફૂલ ત્યારે પાકીને ખરી પડવાને લાયક થયું હશે ત્યાંસુધીમાં આપણે કરવડ અદ્યત્ન હરી ને યાત્રિક સ્પર્ધાનો નશો જાન્યો હશે. ત્યાંસુધીમાં માનવીએ ક્રાંતિનું ભય દશન કરી નવી જીવનદૃષ્ટિ મેળવી હશે. જીવનના હેતુઓને—ન રાજ્ય ન સ્વર્ગ ન પુનર્જન્મ કે બીજા—એ એણે નિર્મોલ્ય કર્યા હશે, એની પદ્ધતિઓ ખોળી દશે.

ખલિદાનો અનિવાર્ય છે

માણસને મન મળેલું છે, એનો એ સ્વામી બની શકે તેમ શુલામ પણ થઈ રહે. બીજી રિયતિ સરળ છે સુલભ છે, એમાં પ્રપાત્ર કે પુરુષાર્થની જરૂર નથી. એમાં ધર્મજો દાજવાની વાત છે. સ્વેચ્છાથી મન ઉપર એકસ મેળવવો અથવા પ્રકૃતિ ધોડી ઉપર લગામ ચડાવવી એ આદેશ ધણી ધર્મોએ માનવીને

સૈકાઓથી આપો. પણ એનું બળ સર્વદેશે સર્વકાળે અંકાતું નથી, હાથમાં દોર આવતાં આવતાં સરી જાય છે.

એ દોર પાછો હાથમાં લેવા માણસે ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે, ભવ્ય કુરખાનીઓ આપી છે, એ કાવ્યો છે ને પછાકયો છે પણ ખરો. કેમ બળે પેલી કુરખાનીઓનો પ્રવાહ વણઅટક્યો અવિરત ધારા સમર્પણોના વહેતી આવે છે.

પુનનસની સારે સમર્પણ જોઈશે. ને હરી કામ થવા મથતા વર્ગની નજરે સમર્પણ શેતું દેખાય ! પુનનસને શેકવા માટે આપણે બલિદાન દેવું જોઈશે, એ હવે ક્યાં છે ? એને માટેની કનાગીરીવાળી હવા ઊભી કરતી જોઈશે, તે ક્યાં છે ? એને માટે પરમ વિશ્વાસ જોઈશે, તે ક્યાં છે ? ને એ નથી તો હથોડા કમકારતો આગળ વધશે. એનામાં નવી ભીષણતાઓ ઉભેરાતી જશે ને દુનિયા આખીને ડારતો જશે. દુનિયાને સુખને અતિરેક કરવો છે તે એનું મૂલ્ય વસુલ કરતો જશે.

ને તોયે નિરાશ નહિ થઈએ

આપણે તો ધણુંયે ઇચ્છીએ કે મોટાં શહેરોને સંક્રાંતીથી, એમાંથી ઉઢોગો અને સત્તાને તત્કાળ વિષ્ણુતાં પાડી, એમનું વર્ચસ ધટાડી દેવાય. ગામડાંઓની સંખ્યા કમી કરતા જઈ એમની વચ્ચે નાના ઉઢોગોના કેન્દ્રો ઊભાં થાય. ખેતીને ઉઢોગો જેવો ને તે કરતાં મોટો દરજ્જો મળે. શિક્ષકને સૈનિક કરતાં વધારે મહત્ત્વ મળે. વસતીવધારાને સામુદ્રિક પ્રપત્તથી અટકાવવામાં આવે. સ્ત્રીઓને પોલીસકમેરીઓમાં કે આવાકવેરાની એક્સિસમાં કારકુની કરાવવાને બદલે અને પુરુષોની બેકારી ધટાડવા ખાતર ભણતર અને આરોગ્ય બળવવાનું ક્ષેત્ર સોંપાય. શાસનની બ્યવસ્થા ઓછી અને સરળ બને. કરવેરા ધટાડી નાખી એની બિધારણોના મોજ પ્રબળ ઉપદેશી સહેલાઈથી ખસેડવામાં આવે. ગ્રામપંચાયતને બદલે નવાં દસવીસ ગ્રામકેન્દ્રોના

બૂથનું એકમ રચી તેની દ્વારા કારોબાર ચાલે. ખાતગી પ્રસંગે હર્ષશોકનાં બહાર પ્રદર્શનો થાય નહિ. જમીનની, ઢોરની વનસ્પતિની સારવાર માણસની સારવાર જેટલી જ ઉપયોગી મનાય. કુદરતે આપેલું ખનીજો અને જંગલોનું ધન વેદ્યો નાખવાની રીતે નહિ પણ વિવેકપુરસ્કર વપરાય. બધાં વૃત્તિઓ વશ ના રહેતી હોય ત્યાં સમાજ રક્ષક બનીને સહાય કરે. કુળનો ધનની સત્તાની પ્રતિષ્ઠા કરવાને બદલે સદાચારની સાબસની રાગેની વિચારની કળાની ને જીવનદૃષ્ટિની પ્રતિષ્ઠા કરે.

આપણે એવું ધણું ઇચ્છીએ ને એના માર્ગો ખોળીએ. પણ આપણી સાત્ત્વિકતા નવાં સંકટો પારખીને સમસમી રહે એટલી જ સશક્ત છે, પકકાર કરીને ઝૂમ્મે એવી નથી. ફેસરિયાં કરીને ખપી જાય એવી તો ક્યાંયી રહે ! એથી આપણી કૃષ્ણ કૌરવપક્ષે ઊભેલા લીબનના જેવી છે, બાણસૂચ્યા પર જ સદૃશ્યહિં બગવાની છે !

અને કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છૂપાઈ હોય એવો આપણા ભાવિમાં—માનવીના ભાવિમાં તેમજ ભારતના ભાવિમાં રહેલો પરમ વિશ્વાસ પણ એટલો જ અટલ છે. ચમત્કારોનું સામ્રાજ્ય બલે જતું રહ્યું જણાય, છતાં કુદરતની ગતિ ન્યારી છે, એનો ક્રમ અદ્ભુત છે. એના વિશ્વાસે નમ્રભાવે રહેવાનું આપણુ નથી ભણતા શું !

સારે શું આપણે પ્રારબ્ધના આશરે ઊછરી રહ્યા છીએ ! આપણા મહાન પ્રયત્નોની વિશ્વાસ નહિ જેવો છે ? એમ જ છે, જે થઈ રહ્યું છે એ પશ્ચિમની યંત્રયુગની આંધળી નકલ છે, 'કૈમ્યથ' ને સત્તાની ભૂખ છે. ગાયને દોહીને ફૂતરીને પાવાનો ખેલ છે. હિંદને આત્મા પરદેશી આક્રમણોના ભંગાર નીચે દટાયેલો જડ્યો, 'તે વળી ભૂલાવે પડ્યો છે. ને એને બદલે નવો જ કલેવરમાં આકાર થઈ રહ્યા છે.

એક ભાવિનો જ આધાર રહ્યો છે; એ આશાતંત્રુ તો છે ને !

ઈન્દ્રિયોત્તમી મૃત્યુ-માન્યતા

ઈન્દ્રિયોત્તમીનો શરીર અને આત્માની બાબતમાં 'બેડ' (Double) તરીકે મનાય છે. એમ દેહનો પડછાયો હોય તેમ શરીર સાથે આત્મા રહે છે. જ્યાં સુધી શરીર રહે છે ત્યાં સુધી આ 'ડબલ' (આત્મા) પણ તેની સાથે રહે છે. એ રીતે આત્મા 'ડબલ' તરીકે જ રહેલો છે. તેનું બાહ્ય વ્યક્તિત્વ નથી. શરીર સાથેના સંબંધને છોડી, તે ડબલ આત્મા અલગ રહે, એવું કોઈ વખતે પણ બને એમ નથી. જો શરીરના કોઈપણ ભાગને ઈજા પહોંચે, તો આ ડબલ આત્માને પણ ઈજા પહોંચે છે. આ કારણે ઈન્દ્રિયોત્તમીનો પોતાના આત્માને સુરક્ષિત રાખવા માટે મરેલાનાં શરીરોને સારી રીતે સાચવે છે. મરેલાનાં શરીરોને 'મમી' તરીકે બનાવીને સાચવી રાખવાની પદ્ધતિનો અમલ તેમણે બરોબર કરેલો છે. 'શરીરથી છૂટો પડેલો આત્મા અમર રહે' એ ભાવનાથી તે લોકો મરેલાનાં શરીરોને લાંબા વખત સુધી સાચવવા માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

શરીર જ્યાં સુધી સચવાય ત્યાં સુધી જ તે ડબલ આત્મા રહેતો હોય છે. જો મરેલાનું શબ નાશ પામે, તો તે છૂટો પડેલો આત્મા પણ જરૂર નાશ પામે ! મૃત્યુ થયા પછી, તે આત્મા પૃથ્વી પર બધે જ છૂટથી ફરતો હોય છે; પરંતુ ભૂખ કે તરસને સતોષવા બાતર શબ દાટવામાં આવ્યું હોય, તે જગ્યાએ તે આત્મા ફરી પાછો આવતો હોય છે.

એ રીતે ચેલ્ડીઅન લોકો પણ ડબલ આત્મામાં માનતા હોય છે, તેમજ જ્યારે શરીરનો નાશ

'મૃત્યુ પછી આત્માનું શું થાય છે ?'—અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં શ્રી વિષ્ણુદેવ પાડિને કરેલો આ અનુવાદ છપાઈ રહ્યો છે. તેનું એક પ્રકારું આશિસ્વાનંદ જય તિલાય ઉત્તમ-લાલ મોહી, અરુણ નિવાસ, હોલ માઉંટ, અમદાવાદ.

થાય છે ત્યારે તે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, એમ માને છે. તે લોકો એવી આશા રાખે છે કે, જો દેહ મરણ પામ્યો છે, તે ફરીથી પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત કરશે ! આ સ્થળ શરીર સિવાયની કોઈ દશા હોય, એવું માનવાને તે લોકો તૈયાર નથી.

આમ પ્રાચીન ઈન્દ્રિયોત્તમીઓ અને ચેલ્ડીઅનો 'મરેલાના આત્માને શરીરથી અલગ રહેલો' માનવાને તૈયાર નથી. અર્થાત્ જો શબની દાટવાની જગા છે અને જ્યાં મરેલાનું શબ પડ્યું છે, ત્યાંથી આત્મા જુદો રહેતો નથી.

એ જ રીતે થોડા ખ્રિસ્તી લોકો પણ શબના પુનર્જન્મમાં માનતા હોય છે. આ કારણે તે લોકો અમુક ચિહ્ન રાખે છે અને મરેલાના શબને દાટે છે. જેવી રીતે હિંદુઓ શબને બાળી મૂકે છે, તે રીતે આ લોકો શબને બાળી નાખતા નથી. તે લોકો તો નિશ્ચિતપણે માનતા હોય છે કે, 'મરણ પામ્યા પછી શરીર ફરીથી જીવિત થશે'.

વિષ્ણુદેવ પડેલો આત્મા ફરીથી જીવન જીવવાનું મળે, તે માટે સદા જાગ્રતો હોય છે. પોતાની ઇચ્છાઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે, તે આત્મા સ્થળ શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. હિંદુઓ એ બાબત નથી ઇચ્છતા કે 'મરેલાના આત્માઓ સ્થળ પૃથ્વીની સાથે બંધાયેલા રહે છે.' તે લોકો એમ ઇચ્છતા હોય છે કે, 'આ આત્માઓ પોતાના પરમ સુખ-ધામની તરફ ઘણી જ જલ્દી ગતિ કરીને પહોંચી જાય' આ જ એક કારણ છે અને તેથી જ હિંદુઓ મરેલાનાં શરીરોને બાળી મૂકતા હોય છે.

✱

નિસર્ગોપચારનો સિદ્ધાંત

સામાન્ય લોકો નિસર્ગોપચારનો ઝોટલો જ અર્થ કરે છે કે આ ઉપચારમાં દરદીને દવા નથી દેતા અને બની શકે ત્યાં સુધી ઓપરેશન નથી કરાવતા. મોટે ભાગે દરદીને એનિમા આપવો, થોડાક દિવસના ઉપવાસ કરાવવા, ક્યારેક અને દૂધ ઉપર રાખવા, ગરમ અને ઠંડા પાણીના જુદા જુદા સ્નાન કરાવવા, માસિશ કરવું અને ભીતી માટીનો લેપ માથા કે પેટ ઉપર લગાવવો વગેરે વાતો જ એમાં આવે છે. વધારે પાણી પાછળે પાણીની ઊલટી કરાવવાનું પણ નિસર્ગોપચારમાં જ આવે છે. મૂળા, ગાગર, લીંછુ વગેરે ઠંડ-મૂળ-ફળના રસ પણ દરદીને અપાય છે. પણ એને ક્યાં નથી કહેતા.

થોડાક લોકો કહે છે કે ગમે તેવા રોગ હોય તો ય દરેકમાં નિસર્ગોપચારનો એક જ જાતનો ઇલાજ કરાય છે. ઉપરના ઉપચારોનો ઉપયોગ જ બધે થાય છે. તેનાં માપ વર્તા ઓછાં હોય છે. દરદીની હાલત જોઈને ઉપચાર વધારવો-ઘટાડવો એ તેની ખાસ ખુબી છે. પણ નિસર્ગોપચારનું મૂળ આ ઉપચારોથી મળતું નથી. નિસર્ગોપચારની પાયાની શ્રદ્ધા એ છે કે

દરદીને રોગયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કુદરત પોતે જ કરે છે. કુદરતની વિરુદ્ધ ન જઈએ તો આપોઆપ રોગ મટે છે. કારણ કે કુદરતની આંતરિક પ્રેરણા જ પ્રાણીને રોગ-યુક્ત કરે છે. ને ઉપાય ને ઉપચાર ઉપર ખતાવ્યા તે કુદરતની મદદથી કરેલા શરીરશુદ્ધિના પ્રયત્નો જ છે. પણ કુદરત પોતે શું શું કરે છે એ તો ગૂઢ વસ્તુ છે. જો રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ હોય તો તેનો નાશ કરીને આરોગ્ય લાવનાર પણ જંતુઓ જ હોય છે. રોગનાં જંતુઓને સૂક્ષ્મ ઝેરથી ભરી નાખવાં એ નિસર્ગોપચારની રીત નથી. એવું ઝેર આપવાથી તો આરોગ્યદાયી જંતુઓ પણ મરી જતાં હોય છે. અને માનવ દેહ(લોહી)માં જુદું જુદું જંતુનાશક ઝેર ભરી દેવું એ પણ એક જોખમ જ છે. ચોખ્ખી હવા, સ્વચ્છ પાણી, પથ્થ અને હળવો ખોરાક, કસરત અને મનનું સ્વાસ્થ્ય એ જ આરોગ્ય માટે જરૂરી છે.

એ સિવાય નિસર્ગોપચારમાં એક બીજું તત્ત્વ છે જે તરફ આપણે જરાય ધ્યાન આપતાં નથી. કુદરતમાં ફક્ત પંચમહાગુણોનો જ અંતર્લોભ નથી થતો. મન, શુદ્ધિ, અહંકાર, મિઠાઈ અને વિચારનો

કુદરતી ઉપચારોથી જોગા મટે છે એ તો નહીંતી વાત છે. પણ તે સાથે મનની દેહતા અને સ્વસ્થ મન પણ ઉપચારોથી છે. નહીંતા વિચારક કાકાસાહેબનો આ લેખ 'મંગલ પ્રસાદ'માંથી અનુવાદ કરીને ભગિની વાચકો મટે તેમજ ક્યાં છે...

પણ અંતર્લોભ થાય છે. જો મન વિચારી હોય છે તો તેની અસર શરીર ઉપર થાય છે. કામવાસના જગવાથી શરીરમાં જે ફેરફાર થાય છે એ તો દેખાય જ છે. એવી જ રીતે કાર્મિક સ્વાદિષ્ઠ વીજળેતાં જ જે ખાવાની ઇચ્છા થાય તો તેમાં પાણી આવી જાય છે. બપોથી લોકો ધૂનું છે, મહેરો ફિલ્મો પડી જાય છે. કોટનું જ નહિ પણ ડર અને ચિંતાનું પ્રમાણ વધવાથી વાળ પણ જેતજેતામાં સફેદ થઈ જાય છે.

કામ, ક્રોધ અને ભયને લીધે શરીરમાં જે વિકૃતિ પેદા થાય છે અને ક્યારેક ક્યારેક રોગ પણ થાય છે એની સાબિતી તો બધેથી મળે છે. પણ ઈર્ષ્યા, દ્રેષ અને મત્સરને લાંબા શરીરમાં વિકૃતિ થાય છે. ઈર્ષ્યા, મત્સર અને અદેખાઈતું પ્રમાણ વધવાથી માથુસના પેટમાં દુખાવો શરૂ થાય છે. (પેટ દુઃખવાનું આ એક જ કારણ નથી, પણ અનેકમાત્રું આ એક મોટું કારણ તો છે જ. ઈર્ષ્યા અને મત્સરને લીધે પેટનાં આંતરડાંમાં જખમ થાય છે અને એને લીધે બીજા રોગો પણ થાય છે.) કામ, ક્રોધ, ભય, મત્સર, ઈર્ષ્યા વગેરેને લીધે શરીરમાં વિકૃતિ થઈ શકે તો લોભ, મોહ, મદ, અભિમાન

વગેરે વિકારોની પણ શરીર ઉપર અસર થાય જ.

એટલે નિસર્ગોપચારમાં રોગચુકિત માટે સંયમ, શાંતિ, સતોષ, પ્રસન્નતા, કામાશ્રિતિ, આનંદ, કડુણા વગેરે શુભ ભાવનાઓના પ્રયોગ જરૂરી માનવામાં આવ્યા છે. દરદીનો ધ્યાન કરનાર નિસર્ગોપચારક એ સજ્જન, આનંદી અને શ્રદ્ધાવાળો હોય તો તેની અસર દરદીના મન ઉપર પણ થાય છે. માનસિક વિકારો દાખવાનું સાહિત્ય વાંચવું કે સાંભળવું તે પણ નિસર્ગોપચારનું એક જરૂરી અંગ છે.

ક્ષયરોગની કારવારમાં અહ્યથનું પાલન તો ખૂબ જરૂરી છે જ, પણ વિકારો દાખ્યા વિના આશુ રાખેલું અહ્યથનું પૂરી મદદ નથી કરી શકતું એટલે જૂના વૈદકમાં રાજરોગના ઉપચારમાં બે વાતો સાથે સાથે બતાવેલી છે. દરદી અહ્યથનું અને દરેક જાતના સંયમનું પાલન તો કરે જ પણ તેનું મન પ્રસન્ન રહે એ માટે એને રોહિઓના સહવાસથી વચિત ન રાખવા જોઈએ સગાં-સંબંધી, મિત્રો અને ખીજ કોનેચ્છ્યોનું દર્શન દર્દીને અવારનવાર કરાવવું પણ એક જરૂરી ઉપાય છે.

અને સૌથી મોટા ઉપાય તો માનવ હૃદયની જીવંત અસ્થિતકતા છે. ભગવાન ઉપર, આત્માની અમરતા ઉપર અને બધી શુભ ભાવનાઓની કલ્યાણકરિતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને વધારવો એ પણ નિસર્ગોપચારનું જરૂરી અને મદદરતું અંગ છે એવી આસ્થિકતા, નિષ્ઠા અને ભક્તિ દરદીમાં પણ પેદા કરવી જોઈએ અને ધ્યાન કરનાર 'વૈદનું' માનસ પણ સારિતક, આનંદી અને સર્વશ્રેયકારી હોવું જોઈએ.

માણસના મનમાં ભગવાન તરફ શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને સરસ્વતિ પૂરા પ્રમાણમાં અને સ્વાધી રૂપમાં હોવો જોઈએ એ મહત્તરનું છે. ભગવાન છે, આખી દુનિયા અથવા એનો કોઈ પણ ભાગ બનાય નથી, અને શુભ ભાવનાઓનું ફળ શુભ જ આવવાનું છે એવા વિશ્વાસને જીવંતી શ્રદ્ધા અથવા અસ્થિતકતા કહેવાય છે.

એવી આસ્થિકતા પોતાની અસર અદ્ભુતરૂપે દરદી ઉપર અને એના રોગ ઉપર કરે જ છે. એવી શ્રદ્ધાને જગાડવા માટે ખૂબ સુવચન રસો રાખનારો છે. કુદરતના સ્વામી પરમાત્માને જ્યારે આપણે

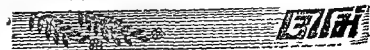
બોલાવીએ છીએ અને એના હાથમાં દરદીનું સ્વાસ્થ્ય-સોપાઈ છે એ છીએ ત્યારે કુદરતમાં રહેલી દૈવી શક્તિના કામ પછી દરદીને જે તંદુરસ્તી મળે છે એ તો અદ્ભુત હોય છે.

એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આખા વિશ્વની રચના આપણે જાણતા નથી. કઈ પરિસ્થિતિમાં શું સાઈ ને શું ખરાબ છે એ પણ આપણે સમજી શક્યા નથી. આપણે શુભ સંકલ્પ સફળ બનાવવા ક્યાં ક્યાં તરવો મદદ કરે છે અને ક્યાં વિરોધ કરે છે એ સમજવું જ મુશ્કેલ છે. એટલે આપણે કશું કહી નથી શકતા આપણે આપણી શ્રદ્ધા વધારવી જોઈએ અને પરિણામ માટે આશ્રય રાખ્યા વિના બધી પરિસ્થિતિને ભગવાનના હાથમાં સોંપી દેવી જોઈએ. આ પણ નિસર્ગોપચારનું સૌથી મોટું અંગ છે. ગાંધીજીએ આ દૈવી તરવને નિસર્ગોપચારમાં દાખલ કર્યું અને પોતાની નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિને તો આખલી જેવી પરિસ્થિતિ વખતેય ઉપયોગ કર્યો. જે શ્રદ્ધાના પાયા 'વિષે દુનિયા ત્રિવિધ છે એને સ્વાભાવિક સમજવાની જરૂર નથી.'

ચોરસના કેમિંગ કારખાનામાં રંગ લગાડવાનું નવી જ નીતિ બન બનાવવામાં આવ્યું છે અને પ્રાયમિક ચક્ષુ સહીમાર્થી એ પસાર થઈ ગયું છે.

અગાઉ માનવક્રમ દ્વારા જ્યારે આ કામ કરવામાં આવતું, ત્યારે એ ધાતુ ચુરકેલ હતું. ૧ મીટર આસપાસ જુગાળની અંદરની ધાતુઓ રંગની હોય તો એક કામદારને સલામતીને ભરણે ચકાવીને એક કલાક સુધી નાઈ રો. ધનમલની જગાઓ વચ્ચે કામ કરવું પડતું. હવે આ નવું 'ટ્રેક્ટર' આ કામ આપમેળે જ કરી નાખે છે. અગાઉ એક કલાકમાં થતું આ કામ આજે ૧૫ મીનીટમાં થાય છે.

લગ્નની કંકોત્રી

ખોટા રિવાજો પાછળ ચતા ધુસારોને સુધારોએ વળોડી કાઢ્યો. કહેવાતા સુધારાઓ પણ કેટકેટલી ફરદિઓ લઈને આવ્યા છે તે તો લગ્નની કંકોત્રી-ઓનો ધસારો જ ખતાવી આપે છે. જાણીતા સમાજ-સુધારક અહીં આપણા એક વધુ દુષણ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે.....

મારી ઉપર જે કંકોત્રીઓ આવે છે તેમાં અમુક તો એ કંકોત્રી છે તેનો વિચાર કરું છું પણ ઝોળખાણ પડતી નથી. ખીલ્લો સાથે વાત કરતાં એમના પણ એવા અનુભવ સાંભળવા મળે છે. રસ્તે મળ્યાનું ઝોળખાણ હોય તેમાં કંકોત્રી લખે છે, તેમ ધણી કહેતા હોય છે. એકાકી અને આજે પણ વરામાં લી કેટલું વપરાયું તેનું ગૌરવ લેવાય છે. સુરત બાણુ તેમ વપરાયાનું નેધાય છે. હવે કંકોત્રીઓ કેટલી લખી તેની બેલગાલા ચર્ચ છે. કેટલા રતેલીઓ છે તે પ્રમાણે કંકોત્રી છપાતી નથી પણ હજારથી. ઝોળી છપાવવામાં પ્રતિષ્ઠા, સી ?—માની ઝોટલી છપાવવામાં આવે છે તેવી શહેરમાં રિધિત થતી જાય છે. અને કુંવરબાઈની વસાહતો લાંબી લેખણે જેમ મામેરા માટેની માઠી લખાવી હતી તેમ આ કંકોત્રીઓ લખાતી જાય છે. રૂપિયા ધાનનો જેમ નિકાલ કરવો પડે તેમ કંકોત્રીઓ છપાવી એટલે પોસ્ટ કરવી તો પડે. વર્ષો હોય તો પછી રેલીફેન ડિરેક્ટરી લઈ બેસી જાય.

જે કંકોત્રીમાં વ્યક્તિનું નામ પણ લખાયું ન હોય, કેવળ એને હોદ્દાની રૂએ વગર પરિચયે લાંબી લેખણ લઈને મેક્કા હોય અને કંકોત્રી લખાય તે ફેણનો વાયરો કહેવાય કે ખોળું ?

આમ કંકોત્રી લખનારા જેમ વધુપડતા અગર ખોટા વ્યવહારિયા અને છે તેમ કંકોત્રી મેળવનારા પણ વધુ પડતા વ્યવહારિયા અને છે. કંકોત્રી આવી અને ન જઈએ તો એને કેવું લાગે ? ચાલેલા કરવો પડે માટે નહિ આવ્યા હોય ? ધણી તો ચાલેલા કરવામાં જ એવું ગૌરવ અનુભવતા હોય છે—મારો તો નિયમ છે, કંકોત્રી આવી એટલે પાંચ રૂપિયા ચાલેલા ચર્ચ રહ્યો. હજારો રૂપિયા આપી અવળી અર્થો નાખતા

હોઈએ તો ચાલેલાનું શું અર્થ વધી જવાનું હતું ? ઝોળખાણે હોય કે ન હોય, પણ એણે કંકોત્રી લખી એટલે આપણે તો આપણી ફરજ બજાવવાની, ચાલેલા તો વ્યવહાર છે. આપણે ત્યાં હોય સારે એ પાકો લાગવાનો. કેઈ જ એવા હોય કે ચાલેલા પાછો ન વાળે. એમ તો વેપારમાં કયાંક ઉધરાણી બસત નથી પડતી ?

કેવળ ચાલેલાથી પતાવતા હોય તે સમજ્યા. પણ મુંબઈથી ઠેક સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી કુટુંબ સાથે એ કંકોત્રીના તેડયા જતા હોય છે. કેવળ લગ્ન છે એમ પૂછીએ તો કહેશે કે આમ તો અમારા સગા ન થાય, પણ અમારા સગા સાથે એમને ઘરવટ જેવો સંબંધ, એ રૂએ અમારે ત્યાં મુંબઈ આવી ગયેલા છે અને તેમનો ખાસ અગ્રહ હતો, સગા પાસે પણ અગ્રહ લખાવ્યો હતો. અને ન જઈએ તો એમને શાય કે મુંબઈ રહ્યા એટલે મોટાઈ આવી મઈ અને તે જ ધૂડીએ એ પાછા ગાડીમાં ખીટીની ફરિયાદ કરતા હોય છે. લોકો બિનજરૂરી મુસાફરી કરતા હોય છે તેમ લોકમાનસની ટીક કરતા હોય છે. પરંતુ એ જ સવાલ પોતાની જાતને પૂછતા હોતા નથી કે પોતાને લગ્નમાં લાગરી આપવાની જરૂર હતી ખરી ? કેઈને હું આનું કહું છું ત્યારે મને એ સામે સવાલ કરે છે. હું જવાબ આપું છું કે, નજીકની સગાઈ હોય કે અંતગત સંબંધ હોય અને અનુકૂળતા હોય તો હું લગ્નમાં જઈ છું. પરંતુ કંકોત્રી આવી છે અને નહિ જઈએ તો માફું લાગશે એ વ્યવહારનો ભય રાખીને હું—જતો નથી. આપણે એની સાથે નિકટનો સંબંધ હોય તો માફું લાગવાનો ભય ન હોવો જોઈએ.

સાંભળનાર દલીલ કરે છે : આપણે તો ધણેય ભય ન રાખીએ પણ એ યાદ રાખી આપણે ત્યાં લગ્ન

પ્રસંગે હોય ત્યારે એ ન આવે તો? એવા પ્રસંગ બનતા હોય છે, તમને સુધારક ગણી માહું ન લગાડે. પણ બીજા ઉપર માહું લગાડ્યા વિના ન રહે.

આમ લગનમાં હાજરી આપવામાં ઉમંગ કરતાં આપણે નહિ જઈએ તો આપણે ઘેર કેાણ આવશે, તે મુખ્ય ચિંતા હોય છે. લગનપ્રસંગે મોટી હોજરી એ પ્રતિબદ્ધતા બદલ્યું ગયું છે. એટલે આપણે ત્યાં કેાણ આવશે તેમ સલાહ કરે છે તેનો અર્થ એવો નહિ કે નજીકનાં સગાં અને નિકટનાં સંબંધીઓ નથી આવવાનાં. એ તો હરખથી આવવાનાં છે. પરંતુ એટલી હાજરીથી શોભામાં અભિવૃદ્ધિ શી રીતે થાય? લગનનો પ્રસંગ, આનંદ મંગળ અને ઉલ્લાસનો જ રહેવા દીધો નથી. જ્યાં લગનમાં લેવડ-દેવડને મુખ્ય રચના મળ્યું છે ત્યાં તે લગન પ્રસંગ આનંદનો રહેવાને બદલે બોલાવપ બની ગયો છે. હેઠું સુધી વરપક્ષને આપણું પક્ષની ફરિયાદ અને કઠણતા હોય છે. આમ લગનનો પ્રસંગ આનંદ મંગળનો રહેવો જોઈએ તેને બદલે મુખ્યત્વે બહારની શોભાનો રહ્યો છે. આપણે મોટા સમુદાયને લગન પ્રસંગે જે નોતરવા માગીએ છીએ તે આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા નહિ પણ શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે.

આપણા ઉપર કંઠેત્રી આવે ત્યારે આપણે પ્રથમ સલાહ કરવો જોઈએ કે આ કંઠેત્રી આપણા ઉપર એ લગન પ્રસંગની શોભા વધારવા માટે લખાઈ છે કે આનંદ વધારવા માટે લખાઈ છે? આનંદ એક-પક્ષી ન હોવો જોઈએ. શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થાય એટલે કંઠેત્રીપક્ષને તો આનંદ થાય. પરંતુ એવો જ આનંદ આપણને થતો હોય તો આપણે એમના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરી ગયું. બાકી આપણે વ્યવહારના કંઠાબોળ હોયે પક્ષો ખાવાના કંઠાણા સાથે ગયા હોઈએ તો એમાં આપણે શું આનંદની અભિવૃદ્ધિ કરી ગયાય? અને એવો આનંદ કંઠેત્રીપક્ષ સાથે નિકટતા હોય તો જ આવે. આપણે ત્યાં લગન એ સામાજિક પ્રસંગ તરીકે ઉજ-

વાય છે. એટલે મૈત્રી, સગાઈનો જેમની સાથે દાવો ન હોય પણ ધંધાધારી સંબંધી હોય તેમને એ સંબંધી રૂએ કંઠેત્રીઓ લખાય છે. સામસાગી કેઈને એકબીજાના કુટુંબનો પરિચય હોતો નથી અને એ પ્રસંગે જ કંઠેત્રીપક્ષનું એ ધર શોધવાનું હોય છે. મુનઈ જેવાં શહેરોમાં તો અમુક વાડીમાં લગનપ્રસંગ હોય છે. એટલે તે પ્રસંગે ધર જોવાનું પણ બનતું નથી. અને જ્યાં ધેર પ્રસંગ હોય છે ત્યાં એ સહેલાઈથી જડે તે માટે વિગતથી શિરતામું આપવામાં આવ્યું છે. આમ લગન એ ગઈ કાલે જે સામાજિક પ્રસંગ હતો તેમાં આજે ધંધાધારી ક્ષેત્રના માણસોને આમંત્રવાનો નવો રિવાજ શરૂ થયો છે. પશ્ચિમમાં જ્યાં લગન વ્યક્તિમત રીતે ઉજવાય છે ત્યાં આવાં કાઈ આમંત્રણો આપવાનો રિવાજ નથી. ધંધાધારી સંબંધો માટે જુદી વાડીઓ આપીને એ સંબંધ ઉજવવામાં આવે છે. આપણે લગન પ્રસંગને એવા હેતુ તરીકે ગણીને કંઠેત્રીઓ લખીએ છીએ. ચાલ્યો આવવાનો છે. એટલે એ ખર્ચ માથે પડવાનું નથી તેવી વ્યવહારિક ગણતરી હોય છે. ધંધાધારી વાડીમાં તો ખર્ચ માથે પડવાનું હોય છે. આ કારણે પણ કંઠેત્રીઓ લખવાનું ક્ષેત્ર વિકસ્યું છે.

ધંધામાં પડેલા માણસો અમુક વખતે આરામ તરીકે બહાર જવું જોઈએ તેમ સ્વીકારીને કામકાજ મૂકી બહાર જતા નથી. એ રીતે દેરાયા નથી એટલે ફરજિયાત આવી ન પડે ત્યાં સુધી એ ધંધો છોડી શકતા નથી. લગનના આવા પ્રસંગો એમને એ રીતે આરામ માટે, ફરવા તરીકે, બહાર નીકળવાનાં નિમિત્ત બની રહે છે.

આમ લગન પ્રસંગ વિવિધલક્ષી બની જવાથી કંઠેત્રીઓની છૂટે હાથે વહેંચણું, ધંધાધારી સંબંધોને કીધે ચાલવાની મોટી રકમો અને આટલો ગીદીમાં પણ લગનોમાં હાજર રહેવાની દોડાદોડ નજરે પડે છે. પરિણામે, લગનનું સાતિ પૂરતું જ સામાજિક મદત્ત્વ હતું તે વધીને ધંધાધારી બન્યું એટલે ખર્ચ

અને બહારનો લોકો વધતો જાય છે. રાજ જે ઘરોમાં સ્ટેન્લેસ સ્ટીલનાં વાસણો નથી વપરાતાં હોતાં તેમને ઘેર લગ્નપ્રસંગ જમણુવાર માટે એ વાસણોનો સેટ બાંહે લાવીને લોકો કરવામાં આવે છે. પતરાળાં એના પ્રમાણમાં જે સરતાં અને સગવડવાળાં છે, તેને બહારના લોકોને કારણે ખરી જવું પડ્યું છે અને ખર્ચાળપણું દાખલ થયું છે.

વરધોડાનું પણુ એવું બન્યું છે. શહેરના બહાર માગં ઉપર જે વરધોડો ફરે છે તે ગીદીમાં વધારો કરે છે. જે રસ્તા ઉપર ઘઉંને એ પસાર થાય છે તે લોકોને એમાં કાંઈ રસ નથી. એળખાણુ નથી. જ્યાં આપણા ઉમંગમાં સહભાગી થનાર કોઈ નથી અને જે લોક મોજુદ છે તેમને આપણા એ પ્રદર્શનથી કંટાળાની લાગણી જન્મે છે. ગામડું જે એક નાનું એકમ છે, એમાં વસતાં સૌ માનવી છેવટ એકબીજાને એળખે છે અને મોટા લાગતે એકબીજા સાથે પરિચય છે, એવા એકમમાં વરધોડામાં સૌને ઊલટ આવે અને અમુકનો દોકરો પરણે છે તેમ માની એ હરખાય પણુ ખરી. ત્યાં વરધોડો જેટલો આનંદદાયી છે તેવા શહેરમાં ત્રાસદાયી છે તેમ સમજ એ ધમાલ બંધ થાય તો લગ્નના આનંદમાં કંઈ અધૂરપ ન રહે તેમ માનતા થવું જોઈએ.

હવે ૫૦ વર્ષમાં સમાજજીવને વળીક લીધો છે. જીવનની જે જરૂરિયાતો હતી તેનો જે વિસ્તાર થયો છે અને કુટુંબમાં કેળવણીનું અનિવાર્ય અર્થ ઉમેરાયું છે, તે પ્રમાણમાં પ્રજાની આવક વધી નથી. કાં તો આવક વધે તો અર્થને પહેળી વળાય, કાં તો અર્થ વધતાં બીજું અર્થ કાપીને બજેટ સરખું કરવું પડે. આવક પચાસ ટકાની વધી છે અને તેને લગ્નના વધેલા અર્થ પેલાય છે. પરંતુ ૮૦ થી ૯૦ ટકા પ્રજાને બીજા અર્થમાં કાપ મૂકે તો જ બજેટ સરખું થાય. ૫૦ ટકા પ્રજાને તો માણુ અર્થ પૂરતું કરવા બજેટ નથી ત્યાં લગ્નઅર્થના બજેટની તો વાત જ કર્યા રહી? આ સ્થિતિમાં લગ્નની ઉજવણી સામાજિક મતી

વ્યક્તિગત બની જાય તો જ લગ્નની વધની ધમાલ એાછી થાય અને એનો બોમ્બે એાછો થાય.

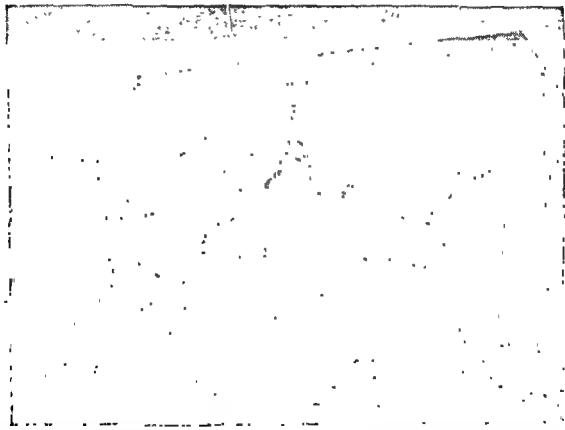
આજે વરની પસંદગીમાં મૂલ્યો બદલાઈ રહ્યાં છે તે જોઈ શકાય છે. નાતનું વર્ણુ લગ્નની પસંદગી માટે તૂટ્યું નથી એ સાચું પરંતુ નાતની અંદર કુટુંબનું કુળવાન તરીકે જે મૂલ્ય હતું તે એાછું થયું છે. પહેલાં કેવળ કુટુંબનું કુળ જોવાતું હતું અને તેને બદલે સૂરતિયાનું મૂલ્ય પ્રથમ અંકાય છે. જે એ વ્યક્તિગત રીતે લાયક હોય તો એનું કુટુંબ એાછું કુળવાન કે ભિતરનું ગણાતું હોય તો તે તરફ પહેલાં જેટલું લક્ષ્ય આપાતું નથી. પહેલાં એનો સાત પેઢીનાં સંબંધોની જડતી લેવામાં આવતી હતી, આજે એની એક પેઢીની પણુ કાંઈ જડતી લેતું નથી. એક લાઈ નાતબહાર પરણે હોય તો બીજાને નાતની કન્યા આપતાં કાંઈને વાંધા જનક લાગતું નથી. એક દીકરી નાતબહાર હલકી ગણાતી નાતમાં પરણી હોય તો પણુ બીજી દીકરીને નાતમાં પરણાવતાં માળાપને હરકત આવતી નથી.

પહેલાં કુળવાનનું, કુટુંબની મોટાઈનું મહત્ત્વ હતું. ત્યારે જમણુવાર, લોકો અને પોટા ખર્ચાનું મૂલ્ય થતું હતું. એને ઘેર નાત, આટલા વખત જમેલી એમ ગૌરવ ગણાતું અને એના દીકરા, દીકરીને લેવામાં મોટાઈ અંકાતી. જોયા વરા અને નીચાં ઘર એ કહેવત હતી. આજે ઘર જોયું જોવાય, વરની લાયકાત જોવાય અને એનો સુમેળ હોય તો જોયા વરા કમી ન હોય તો પણુ કન્યા આપવામાં વાધો નથી આવતો. આમ લગ્નની સામાજિક મોટાઈ ખાત કરવા લગ્નના અર્થનું મહત્ત્વ ધટી ગયું છે. પરિણામે એ મોટાઈ માટે, જે તણાઈને અર્થ ન કરે તો પણુ એનો દીકરો લણેલો મણેલો, કમાતો અને લાયક હોય તો કન્યા મળવાની છે. આ સ્થિતિમાં માણુસ ગળ પ્રમાણે સાદાઈથી લગ્નપ્રસંગ પતાવી દે અને એમાં વ્યવહારિક રીતે ચાલે એવું હોય તો લગ્નની હાજરોમાં દોષદોષ કરવાનું માણુસ ટાળે તો દોષને માહું લાગતું નથી અને કંઈ લગ્નના ક્ષેત્રમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા એાછી થતી નથી.

આ સંજોગોમાં આ ખચી ઓછા કરવા હોય, દોડ-
દોડી ટાળવી હોય તો લખને સામાજિક મેળાનું પ્રદ-
ર્શન રૂપ ન આપતા મંગળ પ્રસંગનું સુરચિહ્ન અને
આનંદપ્રદ રૂપ આપવું જોઈએ. જેમની હાજરીથી
આનંદમાં વૃદ્ધિ થાય તેમ હોય પણ તે દૂર વસતાં
હોય તો તેમને આશીર્વાદ પાઠવવાની ક'કેત્રી મોક-
લીને એ લખપ્રસંગની એમને જાણ કરી સતોષ
માનવો જોઈએ. ધંધાદારી સંબંધને જો કુટુંબના
પ્રસંગમાંથી બાદ રાખવામાં આવે તો ધણી ઓછી
ધમાકા થઈ જાય. ક'કેત્રીઓ લખવામાં એ મર્યાદા

સ્વીકારીને વિવેક જળવાય તો શુભ શરૂઆત થઈ
ગણાય. એવી જ શરૂઆત જેમને ક'કેત્રીઓ મળે
છે તે પણ કરે તે જરૂરી છે. જેમની સાથે નિકટનો
સંબંધ ન હોય તે ક'કેત્રીને કેવળ સંભાચાર તરીકેનું
મૂલ્ય ગણી શુભેચ્છા પાઠવવાથી વધુ વિવેક કરવામાં
ન આવે તે પ્રકારનો વ્યવહાર ધવો જોઈએ. જેમની
સાથે એટલો સંબંધ પણ ન હોય તેવી ક'કેત્રીઓ
અંગે તો એટલો વ્યવહાર પણ ન જ હોય. તો એવી
લાંબી લેખણ લખાતી ક'કેત્રીઓ આપોઆપ બંધ
થઈ જશે.

ઉત્તર પ્રદેશના એક ગામની શાળાના આ વિદ્યાર્થીઓ માટે રત્ન એટલે ઉપયોગી સેવા જલ્દયવાનો અનુસર. એમની
શાળાનું જૂનું મકાન ધણું નાનું પડતું હતું અને તે વિસ્તારવાની જરૂર હતી. તે માટે પંચાયતે ફાળો ઉપરાવવાનું
સાર કંઈ અને તે દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓએ પણ કોઈક રીતે પોતાના ફાળો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. અને શાળાની
નવી શાળાને પાંચો આ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ સાચી રીતે અને સંજોગપણે જીજુ કોણ નાખી રાકે ?

આ કોયલથી આપણે બિલકુલ અજાણ્યા નથી. હવે તેના ટહુકાર સાંભળવાની ઝડપ ચાલી આવે છે. તેનું કંઠ આપણા કાગડાને મળતું આવે છે પણ પૂંછડી વધારે લાંબી રહે છે. અને આંધિ નાંચુક હોય છે. નરનો રંગ તદ્દન કાળો હોય છે પણ તડકામાં જોઈએ તો તેમાં ભૂરી ઝાંચ જોવામાં આવે છે. આપણે તેના ટહુકારને બણો મોઠો કહીએ છીએ. તે ટહુકારને શબ્દમાં મૂકીએ તો 'કુહુકુહુ કુહુકુહુ' એમ એક પછી એક ટહુકાર વધારે જાયો થતો જાય છે તે ઉપરાંત 'કુહુકુ' એમ પણ આઠ દશ વખત એક સાથે બોલી જાય છે. તેમાં જૂન માસમાં તેનું નિરીક્ષણ કરવાની ખૂબ મજા પડે છે, કોઈ પેપડી કે પેપા, પાંદડા પીપળા અથવા પીપર ઉપર સારો પેપો કે પેપડી ચાંચમાં લઈ તેની માદા જે કાળરચીતરી હોય છે તેને ખવડાવવા ડાળી પછી ડાળી ફૂંટતો આવીને માદાને રીંચવવા માટે તેણે પસંદ કરી ચાંચમાં લાવેલું ફળ માદાની ચાંચમાં મૂકી દે છે જે વખતે તે આંખો વખત 'કુકુકુકુ' અવાજ કરી પાંખો અર્ધ ખીડેલી રાખે છે. તેના પગ ટૂંકા અને રાખોડી લીલી ચાંચ થોડી વળેલી હોય છે. આંખો ચણેલી જેવી રાતી હોય છે. અને પગ લીલાશ પડતા ભૂગા રહે છે. માદાનો રંગ મેલો ઘોળો તેમાં જાડા કાળાશ પડતા કચ્છાઈ રંગની પટ્ટીઓ આવે છે. તેની ચાંચ કચ્છાઈ અને આંખો તથા પગનો રંગ નરને મળતો આવે છે. તેના અવાજ નરથી જુદો પડે છે. તે ટહુકાર નથી કરતી પણ 'કીફ કીફ કીફ' શબ્દ ઉચ્ચાર કરે છે. અને તે તેની પ્રજનન ઝડપમાં વધારે સાંભળવામાં આવે છે. કોઈક વખત તેના રંગમાં તફાવત પડી જાય છે. નાની ઉંમરની કોયલની આંખો કચ્છાઈ રહે છે અને ઉંમર વધવાની સાથે તે પહેલાં પીળી થાય છે અને પુખ્તવયે તે રાતી બની જાય છે.

ગ્રામીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં હમેશાં વિવાદ થયા કર્યો છે કે માદા જ બોલે છે એટલે ટહુકાર કરે છે. માત્ર મહાકવિ કાળિદાસે નર કોયલને બોલતી કહી છે. આંખાની મંજરી કાળે અને નર કોયલ પોતાનું ગળું ખંખારી જોડે છે. અને ચોમાસામાં, એટલે જુલાઈ માસ સુધી તો ખૂબ જ પોતાના ટહુકારથી વાતાવરણ ભરી દે છે. તેમાં કેટલાંક બાળકો તેને બેઠેલી જોઈ જતાં 'કોયલ તું કાગડાની વહુ' એવું કહેતાં તો હરેક અવાજ જાય અને વધારે ઉંચે કરવા લાગે છે. આ પંખીને વનરાજી વહાલી છે. એટલે બાગ બગીચામાં તેનો વસવાટ હોય જ. કોયલની પ્રજનન ઝડપ કાગડાની પ્રજનન ઝડપ સાથે જ હોય છે. કારણ કે તે કાગડાના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકી સેવવાની અને જમ્યાં ઉછેરવાની ફરજ કાગડા માથે નાખે છે. બેડતી વખતે કોયલ જાયે બેડતી નથી. એટલે આપણા માથા ઉપરથી વધારે જાંચી જતાં જોવામાં આવતી નથી. તેને બેડતાં જોઈએ તો તેની પૂંછડી આપણને લાંબી જણાય છે. પ્રજનન ઝડપમાં નર કોયલ બેડતાં બેડતાં પણ ટહુકાર કરતો જાય છે. વળી તેના સમાજ એક જ નર માદા સાથે કદાચ વસવાટ પસંદ નથી કરેતો કારણ કે માદા આસપાસના બધા નરોની સુલાકાત લેતી નીરખવામાં આવે છે. માદા અને નર બંને સંવનન કરતાં હોય તેમાં માદા બેડી જાય તો નર તેની પાછળ જતાં લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પણ એક વૃક્ષ ઉપર નર બેઠો હોય તો તે વૃક્ષ ઉપર બીજા નરને આવવા નથી દેતો.

કોયલ આખા ભારતમાં પથરાયેલી છે. અને આપણે ત્યાં તેનો વસ્તી થોડી નથી. સખત તાપ પડતો હોય ત્યારે કોઈ આંધિ બેઠેલી કોયલનો ટહુકાર ખરેખર શાંતિ આપે છે. અને કંચારેક રાતના પણ તેના

ટંબુકાર બહુ મોડો જાણાય છે.

જૂનથી એગરટ માસ સુધી તેનો મજનન કાળ ચાલે છે. આ જ અરસામાં કાગડા માળા બાંધી ઇર્ડાં સેવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડી ગયા હોય છે. તેમાં કોઈક વખત આપણે જંગલી કાળો કાગડો પોતાની પ્રજા ઉછેરવામાં મોડો પડ્યો હોય તો તે પશુ કાયલના ધ્યાન બહાર જતો નથી. પ્રકૃતિએ કાગડાની વસ્તી વધી ન જાય તેની કેટલી સરસ ગોઠવણ કરી છે. કોઈ બીજા પંખીના માળામાં ઇર્ડાં મૂકી દેવાં એ કોઈ સહેલી વસ્તુ નથી. કારણ કે આપણામાં માન્યતા છે કે કાગડો બહુ ચતુર પંખી છે એટલે તેને ઉતરવાની કળા કાયલોએ શીખી છે અને તેની પ્રજાનો ઉછેર તેની પાસે કરાવે છે. એક જ જગ્યાના કાગડા અને કાયલ વંરસનો ધણો ભાગ સાથે જ વસે છે. માત્ર મજનન કાળમાં એક બીજાની હરતી કાગડા પોતાના માળાવાળા વૃક્ષ ઉપર સહન નથી કરી શકતા. કાગડા માળા બાંધી ઇર્ડાં સેવવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે એ જાણી લીધા પછી પોતે તે માળામાં પોતાનાં ઇર્ડાં મૂકી દેવા માટે કટિબદ્ધ થાય છે. એ સમયે કાળો કાયલ પાછળ કાગડાને ધણી વખત પડી દૂર નસાડાનાં જોઈએ છીએ. નર કાયલ પોતાની માદાને મદદ કરવા માટે જે વૃક્ષ ઉપર માળો હોય એ જ વૃક્ષ આસપાસ બેસી પોતાની ટંબુકાર કરવાની શરૂઆત કરે છે. કાગડાને ખબર તો હોય છે કે પોતાના માળા આગળ કાયલ આવે તે સારું નથી. એથી તેને કાઢી મૂકવા કાગડાની જોડી પાછળ પડે છે. એ તકનો લાભ ઉઠાવી પેલી માદા કાયલ પેલા કાગડાના માળામાં ઇર્ડાં મૂકી દે છે. આ દાવ કરતાં ધણી વખત કાયલના નર માદા-કાગડાની આંખોને રવાદ આપી પશુ લે છે. આમ ઇર્ડાં કાગડાના માળામાં મૂકવા માટે ધણી અવલોકનકાર એવો મત ધરાવે છે કે માદા કાયલ કોઈ અનુકૂળ જગ્યા શોધી ત્યાં પોતાનું ઇર્ડાં મૂકી પછી આંખથી ઉપાડી લાવી કાગડાના માળામાં સેરવી દે છે. પશુ દરેક પંખીને પોતાને ફરવા હરવાની અમુક ચોક્કસ દહ

હોય છે. એ દહ બહાર પેલી કાગડાની જોડી સાથે જ જાય છે એટલે તરત જ પાછી ચાલી આવે છે. એટલા યોગ્ય સમયમાં કોઈ માદા ઇર્ડાં કોઈ રીતે તેમાં મૂકી શકે નહિ. એવા મને સંશય છે.

મારું અવલોકન મને એમ બતાવે છે કે પહેલી રાતના ચંદ્ર પ્રકાશમાં મોડી સાંજના નક્કી કરી રાખેલા માળામાં કાગડી પોતાની ઇર્ડાં સેવવાની ફરજ બજાવતી બેઠી હોય ત્યારે માદા કાયલ તે વૃક્ષ ઉપર બીડી આવે છે અને ધીરે ધીરે કાગડીની આશુમાં જગ્યા મેળવી લઈ કાગડીને આંખના પ્રહાર કરી દૂર હટાવી નિરાંતે છુડું મૂકી દે છે. જે વખતે ચંદ્રપ્રકાશ થાય છે ત્યારે કાગડી દુઃખથી કોંઈક કરે છે. પશુ પોતાનો નર તે સાંજનીતે બેલે તે પહેલાં તો માદા કાયલ છુડું મૂકી પોતાને કાગડીએ હેરાન કરી હોય એમ ઝોંકીયાડો કરી મૂકી આસપાસની તમામ કાયલને અને કાગડાને સતેજ કરી મૂકી કાગડા આવે કે તરત જ તે ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે. આ વાત ઘઈ તે પહેલી રાતના અજવાળિયાની. એ જ માફક પાછલી રાતના અજવાળિયામાં હજુ કાગડા બેસવા ન લાગ્યા હોય ત્યાં પેલી કાયલની માદા કાગડાના માળામાં ઘૂસી કાગડીને કનગી હટારી છુડું મૂકી દે છે અને પોતે જ સૌર કરી મૂકે છે. આ બાબત હજુ વધારે અવલોકન માગે છે.

કાયલનાં ઇડાનો રંગ કાગડાનાં ઇડાને મળતો રહે છે. પશુ તેમાં વધારે લીલાશ અને ગોળાશ આવે છે. કાગડા કરતાં કાયલનાં ઇડાં વહેલાં સેરાઈ જાય છે એમ અવલોકનકારો કહે છે. અને પહેલાં બચ્ચાં નોકળે એટલે કાગડાનાં બચ્ચાં નોકળે તો પશુ તેને પેટ બરવાતો સમય જ ન આપે અને જે કાગડા લઈ આવે તે કાયલનાં બચ્ચાં જ માર્ગી લે છે. એથી જે કોઈક વખત કાયલનાં બચ્ચાં સાથે કાગડાનું બચ્ચું હોય તો તે મિલકુલ લીજુ કદતું અને તંદુરસ્તી વગરનું જોવામાં આવે છે.

કાયલનો ચારો ફળદ્રુવનો છે. તમામ જંગલી જો

ઉપર વાંટીનાં ફૂલો ઉપર તે સારો હાથ મારે છે. આ સિવાય તે ક્યારેક જીર્ણ પંખીનાં ઇર્ષા-બચ્ચાનાં પણ ચારો કરી જતી જોવામાં આવી છે. પણ બચ્ચાં, કાગડા જે મોરાક લાવે તેના ઉપયોગ કરીને સરસ રીતે ઉછરી જાય છે. જે બચ્ચાં કાગડાનાં બચ્ચાં કરતાં તદ્દન ભુલ્લ જ પ્રકારનો અવાજ કરે છે. પણ આવા અવાજથી કાગડાને તે કાયલનાં બચ્ચાં છે એમ જાણવામાં આવતું નથી. જ્યારે આ બચ્ચાં પુખ્ત થાય ત્યારે પોતાની જાતની માફક બોલી કરવા જાય છે ત્યારે કાગડા જાણી જાય છે અને તેને ચણુ આપવાનું બંધ કરે છે. શરૂઆતમાં બચ્ચાં સમગ્ર જાય છે કે પોતે કાયલ જેવું બોલ્યાં એટલે પોતાના ધર્મનાં માધ્યમે તેને ચણુ આપવાનું બંધ કરે છે. જેવી ભૂખ લાગે કે પાછાં પોતાની ચણુ માગવાની અસલ બોલી કરવા લાગતાં બોળા કાગડાને દયા આવી જાય છે અને પાછી ચણુ લાવી ખવડાવવા માંડે છે.

૧૯૫૬ના યોગરકની ૩૧મીના રોજ લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પોરેશનની એકંદર અરકચાચત લગભગ રૂ. ૧૧૧ કરોડ જેટલી હતી અને ૫૦ લાખ જેટલી પોલીસીઓ દ્વારા રૂ. ૧,૨૫૦ કરોડ કરતાં પણ વધુ રકમને વીમે ઉતારવામાં આવ્યા હતા. પમારદાર કમ્પાનીઓની એકંદર સંખ્યા ૨૭,૦૦૦ જેટલી હતી.

૧૯૫૭માં નવી પોલીસીઓની કુલ સંખ્યા ૭,૮૮,૧૩૩ની હતી અને તે દ્વારા ભારતમાં રૂ. ૨૭૧ કરોડને વીમે ઉતારવાયા હતા, જ્યારે ભારત બહાર ઉતારેલા વીમાની પોલીસીઓની સંખ્યા ૫,૦૩૫ હતી અને તે દ્વારા રૂ. ૫ કરોડની રકમને વીમે ઉતારવાયા હતા.

૧૯૫૭માં હાય ધરાયેલું વીમાનું નડું કામકાજ સંપૂર્ણપણે થયા પહેલાં ૧૯૫૫માં થયેલાં સર્વેક્ષ્ય કામની સરખામણીમાં રૂ. ૨૩ કરોડ જેટલું વધુ હતું.

૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરની ૨૨મી સુધીમાં રૂ. ૨૨૭ કરોડનું કામકાજ પૂરું થયું હતું જ્યારે ૧૯૫૭ના ડિસેમ્બરની ૨૨મી સુધીમાં રૂ. ૨૧૫ કરોડનું કામકાજ પૂરું થયું હતું. ૧૯૫૮ની આખરે રૂ. ૩૧૦ કરોડનું કામકાજ પૂરું થયાનો અંદાજ છે.

‘ઉમિ-નવરચના’ અંગે કોઈપણ જાતનો પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે, વ્યવસ્થામાં સુગમતા પડે તે માટે, આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. અને આપનું પૂરું સરનામું લખવું ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

બે હાથ

પો પ મહિનાનું પ્રભાત ઠંડીમાં ધૂળતું ઊઝી રહ્યું હતું. પૂર્વ દિશાની કુંચરમાળા પાછળથી સૂર્યનો ઝોળો, લાલ મખમલની ભગ્નમ પર પગલાં મારતાં રાજવી જેવો આકાશી ગાલીચા પર કદમ બઢાવી રહ્યો હતો. આઠેક વાગ્યા સુધીમાં સૂર્યે વાતાવરણમાં કુદરેણુ તરંગો ફેલાઈને જરી હાથો.

ભીંત પર લટકાવેલ અરીસા સામે ઊભો ઊભો હું હાડી ઉપર સાથુના શીથુ ઊભરાવી રહ્યો હતો. સાથુ પૂરેપૂરા લગાડાઈ રહ્યાનો સંતોષ અથા પછી અચ્ચો હાથમાં લઈ, કાન પાસેથી એક ધસરકો સેના ગયો ત્યાં રસોડામાંથી શીલાના શબ્દો સંભળાયા :

‘કામિની સુંઝાઈ ગઈ છે.’

‘કેમ ? કનક કંઈ લગ્ન પછી પહેલી જ વાર તેનાથી જુદો નથી પડ્યો !’

‘એમ નથી !’

‘તો !’

‘કાલનો કુલકુલિયાને તાવ ચડ્યો છે. આખી રાત તાવ બે-ત્રણ હતો.’

‘તો કામિનીએ કેમ કંઈ કહ્યું નહિ ? રાતે ઊઠાડ્યા નહિ !’

‘એ છે જ મેહાની મોળી. પણ તમે હવે જલદી હાડી બોડી રોકટરને બોલાવી લાવો.’

મેં ઝટઝટ અચ્ચો ફેરવી ‘શેવિંગ’ પૂરું કર્યું.

પગમાં ચંપલ નાખી કામિનીના બ્લોકમાં ગયો. સવાના ચોરસમાં ધોડિયામાં કુલકુલિયો સતો હતો. મને જોઈને કામિની અંદરથી બહાર આવી. મઈ આખી રાતનો ઉભગરો તેની આંખ અને નિરતેજ ચહેરા પરથી વરતાવો હતો. વાળ પથુ સુકા—ઝોળ્યા

માથાસની બ વિરૂદ્ધ મનાવૃત્તિ અંચી સાથે રજૂ કરતી આ વાર્તાની લેખકની ભૂમિકા આ પહેલી જ વાર્તા રજૂ થાય છે. પણ ગુજરાતનાં સારા સામાજિકમાં તેમની વાર્તાઓ પ્રગટ થતી જ આવી છે અને હવે તો તેમનો વાર્તા-સંગ્રહ પણ પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે એટલે તેમની હથેલી વિશે શંકા ન જ બધ...

વગરના હતા.

નીચા વળા મેં બાળકના માલ પર હાથ મૂકી તાવનો અંદાજ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘એ છે.’ કામિનીએ ધીમા અવાજે કહ્યું.

મેં એક ઠપકાભરી દૃષ્ટિએ તેની સામે જોયું.

એ નીચું જોઈ મઈ.

‘હું ડોકટરને બોલાવી લાવું છું.’ કહી હું ચોરસ બહાર નીકળી ગયો.

રસ્તે ચાલતાં મારી આંખો સામે તાવમાં શેકાઈ રહેલા સુકોમળ કુલકુલિયાનો ચહેરો જ તરવરી રહ્યો હતો. ‘કુલકુલિયો’—તેનું નામ કેમ પડી ગયું તે પ્રશ્ન મને યાદ આવી ગયો.

કામિની કરતા ‘કુલકુલિયો’ શીલા પાસે જ વધારે રહેતો. અમારા ચાર બ્લોકના એ નાના મકાનમાં અમે બે ઉપરના પાકોશીઓ માત્ર પાકોશી જ નહિ પણ કુટુંબીઓ બની ગયાં હતાં. નીચે એક મદ્રાસી કુટુંબ હતું અને બીજા ગુજરાતી કુટુંબ ‘ખરુ’ પણ તેમાં બે પ્રોટ પતિ-પત્ની જ માત્ર હતાં એટલે અમને ઉપરનો સમવયરકો હોવાથી સારું ફાવી ગયું હતું. એક દિવસ અમે ચારે જણાં અને મારી ત્રણેક વર્ષની બેબી—સુમી—બેકાં હતાં. શીલા બાપાને ફામાલી હતી. બાપલો ખિલખિલાટ હસતો અને અમારા સૌના ચહેરા પ્રસન્નતાથી ખીલી ઊઠતાં. ત્યાં શીલા બોલી બીડી : ‘કેવો કુલકુલાટ કરતો હસે છે !’

‘કુલકુલાટ નહિ, ખિલખિલાટ સાચો શબ્દ છે’ મેં સીલાની અશુદ્ધ બોલી સુધારવા કહ્યું.

‘કેટલીક વખત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ભાષા અશુદ્ધ હોવા છતાં હૃદયભાવની દૃષ્ટિએ વધારે સાચી હોય છે !’ સીલાએ જવાબ આપ્યો. ‘અને હવેથી

‘હું’ દીર્ઘકડાને ‘કુલકુલિયો’ જ કહેવાની છું. એની ફેઆએ બલે એતું નામ દીપક પાગચું’ પણ હું તો આજથી—આત્યારથી એને કુલકુલિયો જ કહેવાની.’ શીલાએ એનો અશુદ્ધ પણ વાત્સલ્યથી રસપ્રસતો શબ્દ પકડી રાખ્યો. એટલું જ નહિ પણ સૌની છબે રમતો કરી દીધો. અને ત્યારથી અમે એ સદૈવ હસતા ખાળકનું નામ...

મારી સુમી ઉંમરને હિસાબે કંઈક વધારે ગંજીર હતી. એટલે ક્યારેક એને રમાડવા કરતાંય મને કુલકુલને રમાડવો વધારે મળતો. એના અત્યંત ગૌર—માખણનાં પીંડા જેવા ચહેરાને મારા ગાલ સાથે દબાવી રાખતાં હૃદયમાં અકથ્ય અનંદનું પૂર ફરી વળતું. એના સોનેરી વાંકડિયા વાળ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ક્યારેક આપ સામે કામિનીનો ચહેરો ઊઠી આવતો. કુલકુલની મુખરેખા કામિનીના ચહેરાને મળતી હતી. કામિની ‘શીલાથી ત્રણ-ચાર વર્ષ’ નાની હતી. કનક અને કામિની અમને મોટાં ભાઈ-ભાણીની જેમ માન આપતાં. કામિનીનો મ્લેતવણું, કાળી મોટી આંખો અને શરમાળ સ્વભાવ તેને અત્યંત આકર્ષક બનાવતાં. કનક તેના ધંધાના કામે વરસમાં એક-બે વાર બહારગામ જતો ત્યારે ખેડિકર અને નિશ્ચિંત મને રહેતો. કંઈક મારા સ્વભાવને લીધે અને કંઈક ‘વરીક્ષપચાર’ના વળગેલા જુલને લીધે હું ક્યારેય કામિનીની મસ્કરી કરતો નહિ—કરી શકતો નહિ. અમે આર્ય બેઠાં હોઈએ ત્યારે ખાસ કરીને બાળકોની જ નિહોંષ વાતો કરી અનંદ મેળવતાં.

કામિની શીલા કરતાં વધારે આકર્ષક હતી. પરંતુ શીલા કામિની કરતાં વધુ ચપલ, ચાલાક અને હિંમતવાળી હતી. ઘરે મહેમાન આવ્યા હોય, મદિની હોય કે એવા અન્ય વ્યવહારના પ્રસંગો હોય ત્યારે કામિની મુંઝાઈ જતી અને શીલાના સહારા વગર એનું વહાણુ આગળ ચાલી શકતું નહીં. શીલા વરસે દોઢ વરસે એને પિયર રાબડેટ બધા સ્થાને તો કામિની એવી દીક્ષીદીવી—ઓસિયાળી ચર્ચાળ્ય! અરે, રેરજને

શુકવા આવે અને ગાડી ઊપડે ત્યારે તો એની આંખો-માથો આંસુ વહેવા જ મઠિ! જાણે મા-દીકરી કે બે બહેનો છૂટાં ન પડતાં હોય!

આવી ગભરા કામિની કનકની ગેરહાજરીમાં કુલકુલના અણુહિતાર તાવચો મુંઝાઈ જાય તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું...

ડોક્ટરે કુલકુલને તપાસી કહ્યું, ‘ભરાઈ ગયો છે. કંઈ ધણો છે. પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી. હું ઈન્જેક્શન આપું છું. દવા પણ ત્રણત્રણ કલાકે આપતા રહેજો. આખો દિવસ ચચચી ચમચી સાકરનું પાણી પામા કરજો. અને આખો દિવસ કેમ રહ્યું છે તેનો સાંજે મને રિપોર્ટ આપજો.’

ઇન્જેક્શન-દવા વગેરે આખી ડોક્ટર ગયા.

કુલકુલિયો તાવના થેનમાં આંખ બંધ કરી પડ્યો હતો.

મેં શીલાને ઉદ્દેશી કહ્યું, ‘તો હું આજે એાફિસે જવાનું માંડી વાળું?’

‘હું છું’ એટલે વધી નથી. તમે એાફિસે જઈ આવો. જરૂર હશે તો હું ફોનથી બોલાવીશ.’

કામિની તેની પાસેવા જેવી કૃતરા આંખો અમારા તરફ ફેરવતી હતી. તેને મેં કહ્યું, ‘ચિંતા ન કરીશ. દવાથી સાંજ સુધીમાં સાફ થઈ જશે.’

*

એાફિસે ગયો. પણ મનમાં કુલકુલની માંદગીના જ વિચારો આસન જમાવી બેઠા હતા. કામમાં ચિંત પડેવાનું નહોતું. બપોરે હંમેશની આદત મુજબ આ પીવા નીચે ઊતર્યો નહીં ત્યારે એકાઉન્ટન્ટ કાન્તિભાઈએ પૂછ્યું : ‘કેમ, આજે આમ શુભસુખ બેઠા છો?’

‘અમારે કુલકુલિયો મઠિ પડ્યો છે.’

‘તમારે ત્યાં બાળો ક્યારે આજે? કંઈ વાતેય કરતા નથી લાલા માણસ? પાટીં તો લેત!’

‘મારો નહિ—પાડેશીનો—કનકભાઈનો બાળો.’

‘ઓ-હો!’

યા પીવા નીચે ડાલ્યો. પણ સાંજે વહેલો જ ધરે ગયો.

દાદરો ચડી કનકના બ્લોકમાં જ ગયો. શીલા અને પડોશની સ્ત્રીઓ ખાળકને ધેરીને બેઠી હતી. શીલા કુલકુવને પોતાં ચૂંટી રહી હતી. સૌ અબોલ, અંબીર હતાં. કામિનીની આંખ વરસી ગયેલ વાદળા જેવી ફિક્કી અને ખાલી ખાલી હતી.

ગોકરને સૂચનાઓનું યોગ્ય પાલન થયું હશે તેની અને ખાતરી હતી. છતાં પરિસ્થિતિમાં કંઈ સુધારો જણાતો ન હતો. ફરીને ગોકરને બોલાવી લાવ્યા સિવાય કોઈના હૃદયમાં રાહત નહિ આવે તેની અને ખાતરી હતી. એટલે મેં કહ્યું, 'તો હું ગોકરને બોલાવી લાવું. આખો દિવસ કેમ રહું છું તેનો રિપોર્ટ' પણ તેને આપણે પડશે.'

'હા. પણ કપડાં બદલીને જરા વાર પછી જાઓ.' શીલાએ મારી કાળજી લેતાં કહ્યું.

હું મારા રૂમમાં ગયો. કપડાં બદલ્યાં. સોફા પર જરા-વાર બેઠો. ત્યાં એક હાથમાં ચાનો કપ અને બીજામાં નારતાની રમખાંટી લઈ કામિની આવી. મારી ટેવથી તે પથ્થુ પરિચિત થઈ ગઈ હતી. અને શીલાની ગરહાજરીમાં તો ખાસ. પરંતુ નારતો કરવાની અને જરા પણ શ્વિ નહોતી એટલે ચાનો કપ લેતાં મેં કહ્યું, 'નારતો નથી લેવો. આ બસ છે.'

'હ્યોને થોડો નારતો. શીલાએન કહેતાં હતાં, સવારે પણ પૂરું જમ્યા વગર જ તમે એાદિસે આવ્યા ગયા હતા !'

અને એ આ-નારતો ટ્રીપાય પર ગોઠવી ચાલી. ખારજામાંથી નીકળતાં સામા પ્રકાશમાં કામિનીના દેહની આકૃતિ એક હાવાચિત્ર રચતી હતી ચાલ કંઈક ધીમી પડી ગઈ હતી છતાં નિતંબથી નીચે પહોંચતા એના ચોટલાનું ડાલન પહેલા જેવું જ રમ્ય હતું.

*

ફરી ગોકરને બોલાવી લાવ્યો ત્યારે કુલકુવ લગભગ બેલાન જેવો જ પડ્યો હતો. છાતીમાં કંઈ એટલે ભરાઈ ગયો હતો કે શ્વાસ લેવામાં પણ અત્યંત કષ્ટ તેને પડતું હતું. ગોકરે ફરી તેને તપાસ્યો, ઇન્જેક્શન આપ્યું અને સૂચના આપી :

'આખી રાત ધ્યાન રાખવું' પડશે. બુલ્બે કલાકે દવાનો ભાગ, એક એક ટીકડી ભૂંસી કરી પાણીમાં આપતા રહેજો. સવાર સુધીમાં ચોક્કસ સુધારો થઈ જશે. ચિંતા ન કરશો.'

રાતનું વાળુ પનાવી લીધા પછી શીલાએ, કેને કેટલા વાગ્યા સુધી જાગવાનું છે તે નક્કી કરી દીધું. આવા પ્રસંગોએ શીલા જે કહે તેને અમારે અનુસરવાનું રહેતું. કામિનીને તો મઠકાલનો ઉભંગરો હતો. આખો દિવસ તે કુલકુવ પાસે જડતી જેમ બેસી રહી હતી. મેં પૂછ્યું :

'કનકને તાર કે કોલ કરવો છે ?'

'ના ના. એ નકામા ગભરાઈને પ્લેનમાં જ દોડતા આવે. અને અહીં આવે ત્યારે તો કુલકુલભાઈ કુલ-કુલકુલાટ કરતા હોય ! આજની રાત જવા દે !' શીલાએ નિર્ણય લીધો.

'હું ને કામિની બે વાગ્યા સુધી જાગીશું. તમને બે વાગે ઊઠાશું. હમણાં તમે સૂઈ જાવ' શીલાએ મને કહ્યું. ઊંઘ નહિ આવે તેમ લાગતું હતું છતાં અડધી રાતનો ઉભંગરો ખેંચવા હમણાં એક ઊંઘ લઈ લેવી તેમ વિચાર કરી હું ઊઠ્યો અને પલંગમાં લંબાવ્યું.

*

શીલાએ બે વાગે જાગાવ્યો ત્યારે હું બરે ઊંઘમાં હતો. મોહું ધોઈ સ્વેટર પહેરી હું નીકળ્યો. શીલાએ કહ્યું : 'કામિનીને સુવગવી દેજો. જમનાબેન નીચેથી આવશે. તમે અને જમનાબેન જંગલને કંઈ હોય તો મને બિડાવજો.'

હું કામિનીના સૂચના આરમ્ભમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે જમનાબેન આવી ગયાં હતાં. મેં કામિનીને કહ્યું :

‘તું સુષ્ઠ જા. અહીં જન્મનાથેને અને હું એહા છીએ.’

કામિની એના પલંગમાં આડી પડી. રાત વધી હતી તેમ ટાઢ પથ્થુ વધી હતી. કામિનીએ ‘રમ’ એાડી લીધું. ભીંત તરફ મોં રાખી તે સૂતી.

થોડીવાર સુધી મેં અને જન્મનાથેને સામાન્ય વાતચીત કરી કરી. ત્યાં નીચેથી જન્મનાથેનના પતિ ધીરુભાઈનો અવાજ આવ્યો. એમને દમતું દઈ હતું અને તે શિયાળામાં ખૂબ જોર કરતું. જન્મનાથેન નીચે ગયાં. કામિની બીડી ને કુલકુલ. પાસે એકી. કુલકુલ હવે શ્વાસ તકલીફ વિના લેતો હતો અને આછાં આછાં નસકોરાંનાં અવાજ પરથી તે બીંધમાં હતો તેમ લાગતું હતું. તાવ પથ્થુ બીતશે હતો. મેં કામિનીને કહ્યું : ‘હું ખેડકનાં જોરમાં વાંચતો બેઠો છું. તું થોડી બીંધ કરી લે જોઈ.’

મારું કહ્યું તેણે માની લીધું. તે બીડીને ફરી પલંગમાં સૂતી. હું ખેડકનાં જોરમાં ગયો.

ટાઢ વધી હતી. રવેટર પહેલું હતું તો પથ્થુ ધૂંછ જવાતું હતું. સૂવાનાં જોરમાં શાલ પડી હોય તો લઈ આવવા હું બીડ્યો.

અંદર ગયો ત્યાં ધીમાં ધીમાં હસકાંનાં અવાજ સંભળાયો. કામિની પાંખું કરી રહતી હતી. મારું હૃદય સદાનુભૂતિથી ભરાઈ આવ્યું. મેં સ્વસ્થતાથી તેની પાસે પલંગની દિનારી પાસે બેસી જઈ ગયો હાથ તેના માથા પર ફેરવવા માંડ્યો. પથ્થુ તેમ તેમ તેનાં હસકાં વધવા લાગ્યાં. બે દિવસથી કુલકુલની જે ચિંતા તેના હૃદયમાં ભરાઈ રહી હતી, કનકની ગેર-હાજરીથી જે મુંઝવણ અંતરમાં દબાઈ રહી હતી તે હવે હસકાં દ્વારા માર્ગે ફરી રહી હતી.

તેની બીંધ અભિમાથી આસુનો પ્રવાહ વહે જતો હતો. મેં પાસે પડેલો નેપકિને લઈ તેનાં ચહેરા પરથી આંસુ લૂછ્યાં. શોભાને ઉદાસવાતો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તેનાં આંસુ લૂછતો મારો જન્મજો હાથ કામિનીએ તેના બે હાથથી પકડી લીધો અને તેની છાતી સરસો દાખી દીધી.

હું ચમક્યો.

તેની કામળા પ્રુષ્ટ છાતી પર તેણે મારો જન્મજો હાથ બળપૂર્વક દાખી રાખ્યો હતો. એમ કરવાથી તેને જાણે હું મળતી હોય, અદૃશ્ય સાન્ન્યના મળતી હોય, હિંમત અને બળ મળતાં હોય તેમ તેનાં હસકાં જોણ થયાં. તો પથ્થુ મારા હાથ પરની તેની પકડ તેમની તેમ હતી.

આટલી રાતે એકાંતમાં ફરી હવામાં મારો હાથ તેની શ્વાસ લેની માંસલ છાતી ઉપર દબાયેલો પડ્યો હતો અને તેની અસર સ્પર્શોન્નિય દ્વારા મારા મગજનાં જ્ઞાનતંતુઓને ચર્પી રહી હતી. શરીરમાં ગરમીનું મોજું જાણે ફરી વળ્યું હોય તેમ હું ગરમગરમ ચર્પી રહ્યો. પરંતુ જ્ઞાનતંતુઓને એમ બેકાંજી બનવા દેવાય ? તો તો...હું છળી બીડ્યો...કલ્પનાથી, માનવીની કમ-જેરીથી...મારો ગમે હાથ હજી તેના વાળ પર ફરતો હતો. અને એકદમ મારી આંખ સામે એક દૃશ્ય બીડી આવ્યું...કથારિક રહે ચડતી ત્યારે મારી સુખી મારા જોળામાં મારું રાખીને કેહેતી :

‘પપ્પા, એક વાર્તા કેહોને! પછી હું સુઈ જઈશ.’

અને હું તેના સુવાળા નાના વાળ ઉપર હાથ સહેલાવતો એકાદ વાર્તા બોલી કેહતો અને એ સુઈ જતી. તેમ અત્યારે...હા જાણે હું મારી સુખીને જ સુવગવતો હોઈ તેમ કામિનીને માથે હાથ ફેરવી રહ્યો. એક હાથમાંથી દેહમાં વૃત્તિઓની ઉશ્કેરણી થતી હતી ત્યારે બીજા હાથે તેનાં શમનનો ઉપાય ચોખ્યો. હું ગમે હાથ તેનાં માથા પર તેના સુવાળા વાળ પર સહેલાવતો જ રહ્યો અને થોડીવાર કામિની ખરે-ખર નિશ્ચિતપણે બીંધી રહી હતી, મારા હાથ પરની પકડ ધીમી પડી ગઈ હતી. આછાં આછાં નસકોરાં સંભળાઈ રહ્યાં. મેં હળવેથી મારો હાથ ખેંચી લીધો. એકદમ હું બિના ચર્પી ગયો અને ખેડકનાં જોરમાં આંસુ આવ્યો. સોફા પર બેસી વાંચતો હતો તે પુસ્તક ફરી હાથમાં લીધું. અંદરો જાણે ઉકલતાં નહોતાં પથ્થુ જાણે ચિત્રો દોરાતા હતાં. વિચિત્ર ચિત્રો.

માનવતાપ્રેમી મેરી સ્ટોપ્સ

‘With irrepressible delight
I sing my songs into the night
Nor do I care who stops to hear
For one alone my heart is near
For one I sing, for one I live!
‘Tis surplus to the world I give...’

પૂર વર્ષની પાકટ વધે પહોંચ્યા પછી પ્રેમની સાત્વિક મઝા માણતા-મણવાતા આ કવયિત્રીને આપણે સૌ જુદી રીતે પિછાનીએ છીએ. વિશ્વના વસ્તીવધારા અને વસ્તીનિયમનના પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલાં આ મહાન સન્નારીનું નામ ઇતિહાસમાં મોખરે રહેશે જ એમાં બે મન નથી. ભારતને આંતરે છઠ્ઠી આંતર-રાષ્ટ્રીય કુટુંબ નિયોજન પરિષદમાં, જળતની આર્થિક ઉન્નતિ-અવનતિની સાથે આંગળીએ વળગીને આવનાર એવા આ કુટુંબનિયોજનનો પ્રથમ દુનિયાના નિષ્ણુઓએ તાજેતરમાં અહીં લીધો છે ત્યારે આજથી લગભગ ચાર મહિના પહેલાં ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે—ગાંધીજીની જન્મતિથિએ—અવસાન પામેલાં મેરી સ્ટોપ્સની ગેરહાજરી એ જેવી તેવી થટના નથી. ખાસ કરીને એમના દરેક પુસ્તકમાં એમણે હિંદના પ્રશ્નોને

માનવ હિત માટે જિંદગીભર મૂળીને સાચા અર્થમાં ‘જીવી’ જનાર આ મહાન અંગ્રેજ સન્નારીથી આજે શિક્ષિતવર્ગ તો અનબધુ નથી જ. તેમના એ મહાન મિશનને અંજલિ આપતો આ લેખ સમયોચિત તો એટલા માટે મણાય કે આંતરરાષ્ટ્રીય કુટુંબનિયોજન પરિષદ તાજેતરમાં જ ભારતમાં મળી ગઈ....

જુદી રીતે તપાસીને, વિશ્લેષણ કરવાનો સકાનુભૂતિભર્યો પ્રયત્ન કયો છે ત્યારે તો હિંદના નાગરિકોની તર્પણની જવાબદારી ખાસ વધી પડે છે.

ધધે વનસ્પતિશાસ્ત્રી, દુનિયાની દૃષ્ટિએ મહાન વિદ્વાં, વૈજ્ઞાનિકોની દુનયામાં કુશળ વૈજ્ઞાનિક તરીકે ખ્યાતનામ બની ચૂકેલાં, લેખકોની યાદીમાં સિદ્ધકરત લેખિકા તરીકે ગણના પામેલાં, અને સંતતિનિયમનનો ઝંડા લઈને પ્રચારાર્થે આગળ વધેલાં આ અંગ્રેજ નારીસત્ત્વો પરિચય સંપૂર્ણ અર્થમાં ‘કેરી રીતે યઈ શકે’ ખાસ કરીને એટલા પ્રથમ પરવે મિશનરીના ઉત્સાહથી જીવન સમર્પણ કરનારની વીરતા, તન્મયતા અને દર્શનશીલપણને તો ભરતક નમો જ પડે છે. એટલે તો આજે એમને મૃત્યુ પામ્યે પછુ ચાર માસ જેટલો દુઃખ માણે પસાર થયો હોવા છતાં શ્રદ્ધાનના બે પુસ્તક-પ્રકાશકો વચ્ચે એમનું જીવનચરિત્ર કેજુ વહેલું પ્રકટ કરે છે એની સાત્વિક હરીફાઈ ચાલી રહી છે. વિશ્વભરના સંતતિનિયમન અંગે એક હરફ પછુ ઉચ્ચારવામાં પાપ સમજવું હતું અને એને ઉલ્લેખ જરૂરમાં કરનારને પાપી તરીકે મિરાદાવતું હતું ત્યારે

મેં-માથા વગરનાં, આકૃતિ વગરનાં. જાણે સામસામા હુમસા થાય છે, તકવારો ખેંચાય ॥ અને ઢાલ પર ઝીલાય છે. જાણે દંડ મુક ચાલે છે અને એક બીજાને હરાવી વિજેતાની અદાઓ ચાલ્યો આવે છે...

હું ઊભો થયો. ખારણું બંધ કરી, જ્હોકું ઓટો-મેટિક લૉક વાસી હું મારા રૂમમાં ગયો.

શીલાના પલંગમાં સ્ત્રીલા અને સુખી સૂતાં હતાં. સુખી અને વળગી પડી હતી અને તેના દેહ પર શીલાનો

હાથ પ્રસરી ગયો હતો. મેં બાકનીનું ખારણું બિઘાડ્યું. સુદ બારશ તેરશનો ચંદ્ર મધ્યાહ્નશથી આગળ વધી ગયો હતો પછુ તેનો પ્રકાશ હજુ ઝીક-મીલાતો ફેલાઈ રહ્યો હતો.

ખારણું બિઘાડ્યું. તેમણે ચંદ્રનો પ્રકાશ અમારા પલંગ સુધી ફેલાયો ચંદ્ર-પ્રકાશમાં મા-દીકરીનું એ દૃશ્ય અલૌકિક અદ્ભુત લાગતું હતું. મેં ચંદ્ર તરફ દિટ્ક કરી એ પછુ જાણે એ દૃશ્ય જેવા શયભર રોકાઈ ગયો હતો.

એમણે પોતાના લાલિ જીવનનું કાચું નક્કી કરી લીધું હતું. વિશ્વનું સૌથી પ્રથમ સંતતિનિયમન કેન્દ્ર બિટનમાં ૧૯૨૧ માં શરૂ કરનાર આ વીર મેરીનો જન્મ સન ૧૮૮૦ માં એડિનબરોમાં થયેલો. એમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ લાંબુ અને મ્યુનિક યુનિવર્સિટીમાં પ્રાપ્ત કરેલું. વિદ્યાર્થીની તરીકે એમની કારકિર્દી ખૂબ તેજસ્વી હતી. એ ખૂબ મહેનતુ હતાં અને બી. એસસી. ની ઉપાધિ એમણે વનરપતિશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય તરીકે રાખીને સુવર્ણચંદ્રક સાથે પ્રાપ્ત કરેલી. ત્યારબાદ ગ્રોકેટર એન્ડ સાયન્સની ઉપાધિ પણ પ્રથમ વર્ગમાં સુવર્ણચંદ્રક સાથે મ્યુનિક વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી ૧૯૦૪ માં મેળવેલી. વિજ્ઞાનની ઉપાધિ માટે પ્રથમ કરનાર મેરી એક જ વિદ્યાર્થીની હતી. એ વખતે એમની ઉંમર માત્ર ૨૪ વર્ષની હતી. અને માન્ચેસ્ટર યુનિવર્સિટી એને લાંબુ યુનિવર્સિટીના વિજ્ઞાન વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે એમની નિમણૂક થઈ ત્યારે એ એક જ મહિલા સ્ટાફ પર હતાં. શરૂઆતમાં તે બધા આધ્યાપકો એમનાથી દૂર રહેતા પણ પછીથી મેરી સ્ટોપે પોતાને ઘેર સહુને ભોજન માટે આમંત્રીને. માનસ પલટાયું અને તેઓ બધા મેરી સાથે સુક્રંત રીતે હળવા-મળવા લાગ્યા.

માનવતાપ્રેમી મેરી સ્ટોપે

એમના જીવનનો આ પ્રારંભકાળ હતો અને એમના રસનો વિષય માત્ર વનરપતિશાસ્ત્ર પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. એમના આ રોષને લોધે રોયલ સોસાયટી એન્ડ સાયન્સે એમને પોતાને બચે આ વિષયના સંશોધન માટે જાપાન મોકલ્યાં. જાપાનના જે પહાડી વિસ્તારોમાં અત્યાર સુધી કોઈ ગેરા માનવીએ પગ નહોતો મૂક્યો ત્યાં એ હોંશ હેશિ રખડ્યાં. એમની સાથેના મજૂરો અંગ્રેજી નહોતા સમજતા એટલે પોતે પોતાની પાસે એક નાનો શબ્દકોષ રાખતાં. એટલું જ નહીં પણ ત્યાં રહ્યાં એ દરમિયાન એમણે જાપાની

ભાષા પર એવું પ્રજ્ઞત મેળવ્યું કે જાપાની કાવ્યો અને નાટકોના સુંદર અનુવાદ અંગ્રેજી ભાષાની પ્રત્યેક સમક્ષ ધર્મી. સાહિત્ય પ્રત્યેના એમનો રોષ અને અભિરુચિ એમણે ૧૯૩૯ માં પ્રગટ કરેલાં કેટલાક કાવ્યો જરૂર કરાવી જાય છે. 'Love Songs for Young Lovers' ની બેટ સાહિત્યરસિકોને ચરણે ધરીને પોતાની સુસરકારી વાણીનો સુંદર પરિચય કરાવે છે. હજુ પણ આ પુસ્તક કેટલાક લોકોના હાથમાં આવે ત્યારે આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર અવસ્થા સાંભળવા મળે છે.

હજુય લોકોને મનમાં એમ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે મેરી સ્ટોપેને સંતતિનિયમનના પ્રશ્નમાં આટલો બધો કેમ

રસ પડ્યો કે એ એનો પ્રચાર કરવા નીકળી પડ્યાં? આ પ્રશ્નનો જવાબ એમના અંગત જીવનમાંથી સાંપડે છે. એમનું પહેલું લગ્ન કેટલાક શારીરિક કારણોને લીધે સફળ ન નીવડ્યું ને એમને આ પ્રશ્ન પરત્વે વિચારતાં બતાવી મૂક્યાં. જેમ જેમ એ કપરા મંથનકાળમાંથી પસાર થયાં એમ એમને ખાતરી થતી ગઈ કે જો માત્ર પ્રજનન ચંત્ર નથી; અને એને બાળક ન જોઈતું હોય તો બાળક થવું પણ ન જોઈએ.

એ વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં હિંમતપૂર્વક આટલી નાનીશી વાત કરવી એમાં જોખમ હતું. સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જોખમમાં એ બીકે કેટલીય જોઓ છર્ન ખૂણે ધણ સહેતી હતી. પણ આપણાં મેરીએનેનો આત્મા એમ પોતાના દર્દને કેવી રીતે દબાવી રહી શકે? એમણે તે મિશનરીના ઉત્સાહથી કામ શરૂ કરવા માંડ્યું, જે કોઈ વિદ્યો વચમાં આવ્યાં એ બધાં હસતે મેંચે સહી લીધાં અને મહિલા મંડળોમાં લાવણે કરીને જોઓને પોતાની યોજનાથી વાકેફ કરવાનાં પ્રયત્નો કર્યા. ૧૯૧૮-૧૯ સુધીમાં તેમનાં બે પુસ્તકો, 'Married

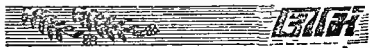
‘Love’ અને ‘Wise Parenthood’ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતાં એટલે લોકોના કાન ને આંખો થોડાં થોડાં ટેવાતાં જરૂરે જન્યાં હતાં. આમ છતાં મેરીનાં કેટલાંય દોસ્તો કે જેમણે મેરીનાં આ જાને પુસ્તકોને પ્રગટ કરાવવામાં એક યા બીજી રીતે કાંઈક સક્રિય ફાળો નોંધાવ્યો હતો, એમણે પણ મેરી પાસેથી, કયાંય પોતાના નામનો કેઈપણ પ્રકારે ઉલ્લેખ ન થાય અને આભાર માનવામાં ન આવે તેની બાંહેધરી લીધી હતી.

૧૯૨૧ માં મેરી સ્ટોપ્સે પોતાના બીજા પતિ શ્રી. હમ્ફ્રી વર્ડન શેના સક્રિય સહકારથી ‘ચિટન’માં સહુ પ્રથમ સંતતિનિયમન કેન્દ્રનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. મેરી પોતાના પુસ્તક ‘Contraception’ માં વણ્યું છે તે પ્રમાણે એ કેન્દ્રની સરખાત કરતાં પહેલાં પતિ-પત્ની બંને ખૂબ મનોમંથનમાંથી પસાર થયેલાં. પણ મરીમ સ્ત્રીઓની એમને એટલી બધી દયા આવતી હતી કે એમણે તત્કાળ નિષ્કર્ષ લઈ લીધો કે જે કાંઈ યુરોપીયો આવે એ બધી-સહી લેવાતું નહોતું. એમને મન આ થળવળની અગત્ય માત્ર દાકતરી દૃષ્ટિએ જ નહોતી પણ સામાજિક ઉન્નતિ માટે પણ હતી. ચિટનના રૂઢિચુસ્ત લોકો એટલે ઉઠાપોઠા ન કરે એટલા માટે પોતાના કક્ષીનીકના પેટ્રન તરીકે એ વખતના નામાંકિત અધિકારીઓ, નાગરિકો, દાકતરો, સામાજિક કાર્યકરો ને રાજદ્વારી બક્ષિતઓનાં નામ જાહેર કરેલાં. (આપણાં શ્રી સૌજિની નાયકુ પણ એક પેટ્રન હતાં.) આમ છતાં લોકોએ સારો એવો વિરોધ નોંધાવ્યો. મેરી અનેક ગાળો ને પથરાતો ભોજ બની પણ એ કયાં એમ થોડી વારમાં હિંમત હારી જાય તેવી સામાન્ય સ્ત્રી હતી? પોતાને ખાતરી હતી કે પોતે ‘કાંઈક’ કરી જવા જન્મી છે ને જે કામ હાથમાં લીધું છે તેને પ્રાણપણે પણ પાર પાડશે. મેરીનાં સાહસના પડખા જાહેર આચારપદ સમાચારો શરૂઆતમાં ન લાવ્યા. એનાં બંને પુસ્તકો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો અને અમેરિકા જેવા પ્રગતિ-

શીલ દેશમાં પણ ન્યૂ-યૉર્કની અદાલતના ન્યાયાધીશ એક દાકતરને મેરી સ્ટોપ્સના ‘Married Love’ ની એક નકલ વેચવા બદલ સજા કરી કેનેડા અને અમેરિકામાં મેરી સ્ટોપ્સના ‘Contraception’ નામના પુસ્તકને પ્રવેશ જ ન મળ્યો. ઇટાલીમાં પણ રોમન કેથોલિક પ્રજા અધિક હોવાને કારણે એ જ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ.

આમ છતાં આવા પ્રતિબંધો ત્યાંની સરકાર તરફથી મૂકવામાં આવ્યા એ કારણે ત્યાંના લોકોની આ બધાં પુસ્તકો વાંચવાની ઈતેમ્નશી વધી ગઈ. કદાચ આ કારણે જ એની લોકપ્રિયતા પણ વધી. લોકોએ એ પુસ્તકો ગમે ત્યાંથી મેળવવાને વાંચ્યાં. એમને એમાં કશું જ અનૈતિક કે અધાર્મિક હોય એવું ન લાગ્યું, ઉલ્ટું એમને એમ લાગ્યું કે મેરીએ તો તેમનાં હૈવાની વરાળને વાચા આપી હતી.

આ કક્ષીનીકનાં સાધનો એકદમ સાદાં હતાં. માત્ર એક નસની જ સહાય મેરીને મળી હતી. ઓઝમાં ઓછી સામગ્રી સાથે શરૂ કરેલું આ કક્ષીનીક શરૂઆતમાં લોકોના પથરાતો પણ ભોગ બન્યું. પણ મેરી સ્ટોપ્સે આ કક્ષીનીકના ગોટા હોલમાં જળીતા દાકતરોનાં સંતતિનિયમન પરનાં પ્રયત્નો ગોઠવવા માંડ્યા એટલે લોકોએ ધીમે ધીમે કુતુહલતાપૂર્વક અંદર આરાવા માંડ્યું. પરિણામે લુમ્પન્સ મેડીકલ ફેકલ્ટીને પણ આવી ચર્ચાસભાએ યોજવા માંડી. પણ દાકતરી રિસાને મેરી સ્ટોપ્સમાં હજુ નોંધે એ તેવો રસ ન લીધો. ૧૯૨૧ના એપ્રિલમાં પ્રગટ થયેલા ‘ચિટન’ મેડિકલ જર્નલે ‘કેટલાંક અડવાડિયાં સુધી આ ચર્ચાને આગળ વધારી અને દાકતરી હેતુનાં માણસોમાં રસ જગાડવાનો મુંદર પ્રયાસ કર્યો લોકમત ધીમે ધીમે મેરીની તરફેણમાં જળવાતો ગયો અને લોકોએ એકત્રિત થઈને Society for Constructive Birth Control (ટૂંકે નામ C. B. C.) રચાવી જેથી મેરીના વિચારોને સારો એવો વેગ મળ્યો. પછી તો સંતતિનિયમનનાં સાધનોની દાકતરી તપાસ શરૂ

કરવા માટે એક સમિતિ રચવાઈ જેમાં એ વખતના નિષ્ણાત દાકતરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

દરમ્યાનમાં બર્મિંગહામમાં થયેલી કેંગ્રેસ ભારવાની હતી તે ત્યાં હોડ ડેસને મેરી સ્ટોપ્સના વિચારોને બહાલી આપતું પ્રખ્યાત પ્રવચન કર્યું જેની પત્રિકા પણ 'પ્રેમ-સગન સંતતિનિયમન'ના નામથી પ્રગટ થઈ અને પછી મેરી સ્ટોપ્સને પણ Society for Constructive Birth Control and Racial Progress સમક્ષ પ્રમુખપદેથી બોલવાનું આમંત્રણ મળ્યું. અને એ પત્રાવીને ન્યૂ યૉર્કના ટાઉન હોલમાં Voluntary Parenthood League of New York સમક્ષ બોલવા અમેરિકાં બીડી ગયાં. આ બાબતે પછી થોડાં અઠવાડિયાં બાદ શ્રીમતી માર્ગેટ સેગરે અમેરિકામાં American Birth Control Leagueની સ્થાપના કરી. આ બંધાં પ્રવચનોથી સંતતિનિયમન વિષે લોકોમાં જાગૃતિ આવી અને સુપ્રજનન શાસ્ત્ર (Eugenics) વિષે પણ લોકો માહિતગાર બનવા માંડ્યાં. Constructive Birth Controlની સંરચાએ નીચેના કારણોના ખૂબ પ્રચાર કર્યો. 'અંગત સુરક્ષામાંથી ઉગરવા ને માંદકાં બાળકોને દુનિયામાં જન્મતાં બચાવવા માટે બંધાંએ નક્કી કરવું જોઈએ કે દુઃખમાં હોઈએ ત્યારે કે નાદુરસ્ત હોઈએ ત્યારે કેઈએ ગર્ભ ધારણ કરવો નહિ. અલગત આ બંને પરિસ્થિતિ દરમ્યાન બાળક ગર્ભમાં હોય તો સારામાં સારી દરકાર લેવી. પણ સંતતિનિયમનના સ્વનાત્મક નિયમેથી હવે બંધાં અજાણ નથી જ માટે આ કલીનીકમાં આ દરાવતો હવાલો લઈને આવનાર પરિણીત બેકારોને ચક્ષત સલાહ આપવામાં આવશે.' આ જાહેરાતના પરિણામ સ્વરૂપ ઇંગ્લાંડની માદયુસીઅન લીગે પણ આવું સમાજ કલ્યાણ કેન્દ્ર બોલવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૨૨ના મે મહિના સુધીમાં તો બહારની હવા સાફ થઈ ગઈ અને એક માસિક પત્રિકા Birth Control News નામથી બહાર પડવા માંડી. પ્રો. રોસની પ્રખ્યાત શબ્દ સ્થનાં 'Race-Suicide' અસંધી પ્રગ્ને-

ત્પાદન માટે વપરાવા લાગ્યું. બીજાં જાપાંઓએ આ શબ્દ પ્રયોગ છાપવાનું પસંદ ન કર્યું આથી આ જાણુ શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને અમેરિકામાં પણ ત્યાંની 'Voluntary Parenthood League' તરફથી 'Birth Control Herled' પ્રકટ થવા માંડ્યું. મેરી સ્ટોપ્સે સંતતિનિયમન પર દેટલાંક એકેકી નાટકો પણ લખ્યાં ને તે બચવાયાં પણ ખરાં.

આમ લોક જાગૃતિ આવતાં એકાદ દસકો વીતી ગયો અને પછી સરકારી મહોરની આવશ્યકતા જણાઈ. ધર્મચ્યુસ્ત પ્રજા અને તેની સરકાર સંતતિનિયમનને અર્નતિક ગણતી રહી અને મેરી સ્ટોપ્સના પ્રયત્નોથી ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા ને ફ્રાન્સમાંથી ધર્મધર્મો કાયદાનાં બંધનો ઝોળાં થયાં. એટલું જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે બ્રિટિશ રાજ્ય હોવાથી મહૈસુરમાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી સંતતિનિયમન કેન્દ્ર ૧૯૩૦માં શરૂ કરવામાં આવ્યું. આમ આખી દુનિયામાં સરકાર તરફથી બોલવામાં આવ્યું હોય એવું પ્રથમ સંતતિનિયમન કેન્દ્ર માત્ર મેરી સ્ટોપ્સની ધગશ ને સામાજિક જાળો સામે ક્રાંતિ પેદાકારના પરિણામે ભારતને સ્વપોલું એ આપણું એણું સહભાગ્ય ન ગણાય. એમાં સંતતિનિયમનના સાધનો, વક્તવવામાં આવ્યાં અને સગર્ભા સ્ત્રીઓની સારી પેઠે કેપરેખ રાખવાની બવરચા કરવામાં આવી. જે બાળક વચ્ચેનો જાળો જરા લાગે રહે એ માટે મક્કન સલાહ સૂચનની પણ થોજના કરવામાં આવી હતી.

પોતાની સેવાઓ માત્ર એક જ દેશને અર્પણ કરવા જેટલી સ્વાર્થચિતિ તેમણે કહીય બનાવી નથી અને સમસ્ત માનવ જાતની નિસ્વાર્થ સેવાપરાયણતા એમનાં પુસ્તકો વચિનાસ્તું ધ્યાન ખેંચા વગર રહેતી નથી. એમને ખબર હતી કે સંતતિનિયમનનાં સાધનો ગરીમ વર્ગને પોસાય એવાં નથી એટલે તો પોતાના વર્તુળના દાકતરમિત્રોને એ દમોશ વિનતિ કર્યા કરતાં કે એ લોકો સંશોધન કરીને સસ્તાં સાધનો શોધી કાઢે. આમજનતા માટેની એમનાં સદાનુમૂનિ પુષ્ટજા હતી. માનવતાનું દિત એમને દેરે વરડું હતું. આથી

[૭] તાજમહેલ

તાજ, તેરે લિયે ઈક મહદરકન્દુત હી સહી
 હમરે ઈસ વાલિયે રનીસે અઠીંલ હી સહી.
 મેરી મહબૂબ ! કહી ઓર મિલા કર મુઝસે
 બચમે શાહીમે ગરીબોકા ચુઝર કયા મની !
 ફિશ્વત નિજ શદયે હો સતવતેશાહીકે નિયા
 હસયે હરકતકરી કહોઠા સફર કયા માની !
 મેરી મહબૂબ ! પરેપરદએવશીરે વફા
 વને સતવતકે નિયાનેકો * તો રેખા હોતા,
 ધુરકા શાહીકે મકાબિરસે બઢલનેવાહી !
 અપને તારીક મકાનેકો તો દેખા હોતા
 અનગિનત હોગિને દુન્યામે મુહબ્બત હી હૈ
 હોન મહતા હૈ કિ સાદિક ન થે જઝબે હનકે
 શેકિન હનકે લિયે તરાહીરકા સામાન નહી
 કયુ કિ વો દોગબી અપની હી તરહ મુફસિસ થે
 થે હમારાતો મકાબિર, થે ફરીશ્થે થે હિસાર
 મુતલકકુલુમ શહનશાહોઠી અઝમતકે મુદ .
 સીનએહરકે નામૂર હૈ કોહના નામૂર
 જઝબ હૈ હનમે તેરે ઓર મેર અબદાહકા ખૂ.
 મેરી મહબૂબ ! કહે જી તો મુહબ્બત હોગી
 જિનકી સત્રાબીને બખ્શી હૈ ઈસે શકલેખીલ

હનકે ખાશીકે મકાબિર રહે બિનામિનમુદ
 આજતક ઇનયે જહાઠ ન કિસીને કન્દીલ

થે ચમનઝાર, થે જમનાના કિનારા થે મહલ,
 થે મુનકરા દરોહીવાર થે મહરામ થે તાક !
 ઈક શંદનશાવને દોલતા સહારા હોર
 હમ ગરીબોઠી મુહબ્બતકા હોઠા હૈ મજાક
 મેરી મહબૂબ ! કહી ઓર મિલા કર મુઝસે

—સાદિક હુસ્યાનબી

જમન અખબાર 'વેસ્ટફેલિસિટી રુન્ડશાપ'ના
 સહતત્રી* અને 'ફોલ્ગન્સક્રાફ્ટ યુનર ડી એટ્ટેસ્ટ'
 સરચાના પ્રેસિડેન્ટ ડોક્ટર હોસ* આઝમીટસને
 'મિલાપ'ના તત્તો અને 'લોકમિલાપ'ના સચા
 લક લઈ મહેત્ર મેલાણી તરફથી ભારત પધારતા
 આવણીનુ નિમત્રણ મળ્યુ આથી ડોક્ટર આઝમીટસે
 અને આન્સજળ* નગરમાં આવેત પોતાને ધેર નિમત્રયો
 ધેર બોનાવરાનુ કારણ એટલુ જ કે એ ભારત
 સબધી કેટલીક જરૂરી માફિતી મેળવવા માગના હતા
 પોતાની આગામી સફરની બાબતમાં કેટલાક મહત્વની
 પૂછપરછ કરવાની સાથે ભારત ખાતેના જુદા જુદા
 શહેરોમાં રહેતા મારા મિત્રો તેમજ આજબીતાઓની

જ ૧૮૪૧ માં એમણે જાહેરાત કરી કે દુનિયામાં
 જન્મતુ દરેક બાળક પૂરતો પ્રેમ-જન્મતા પહેના
 પથ-પામરો (અલુધ્મજીયા બાળકો નહી જન્મે)
 ત્યારે જ દુનિયામાંથી વિશ્વલુહો નાબૂદ થશે નિશ્ચયિત
 મારેનો એમની ચિતા આ સ્વપ્નોમાં કેટલી તરવરે

હે ! મેરી સ્ટોપ્સ આ ભૌતિક દુનિયામાં આજે જીવતા
 નથી પણ એમના જીવનમાં અધુરુ રહેતુ કાવ
 ઉપાડી લેનારાં કુદખનિયોજનનો પ્રચાર કરનારા
 અસખ્ય કાવ્યકર્તાઓને એમતુ જીવન અને કાવ્ય
 વર્ષો સુધી પ્રેરણા પાશે

સરનામાં પણ મારી પાસેથી મેળવવા માગતા હતા.

ટેલ બેઠક બારતનો મોટો નકશો પાથરવામાં આવ્યો. પોતાના હાથમાંની પેનસિલ દ્વારા વિમાનના ઉડ્ડયનની મેથા કરતાં બોલ્યા :

—જુઓ ! મિસ્ટર આદમ ! હું જવાનો તો છું વિમાનમાર્ગે. સૌ પ્રથમ બીરોશ મુંબઈમાં.

મુંબઈ ક્યાં આવ્યું તે શોધી કાઢી પેનસિલની અણી તેની ઉપર દબાવી.

—હવે મુંબઈથી મારે કેવી રીતે પ્રવાસ આરંભવો ?

—મુંબઈમાં તમને મહેન્દ્રભાઈ લેવા તો આવશે જ ને ? એટલે તમને એ પોને જ વિજતવાર માર્ગદર્શન આપશે.

—મિસ્ટર મહેન્દ્રનું કશું નક્કી નથી. એ કદાચ મુંબઈ ન પણ આવી શકે.

—ગોકર ! તમે બારતમાં કેટલો સમય રોકાવા માગો છો ?

—મેં મહિના. તેથી વધુ સમય મારી કંને નથી.

—અસ ? બે જ મહિના ? આટલા દેંક માળામાં તમે અમારા સમસ્ત બારતવર્ષનું પૂરેપૂરું દર્શન કરી શકશો નહિ !

—એટલા માટે તો મેં તમને બોલાવ્યા છે, કે મારે ક્યાં ક્યાં રથાનોની મુલાકાત લેવી તેની તમે મને દંઈક માર્ગદર્શી આપો.

મને નકશાનું ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ આરંભ્યું. પ્રથમ તો મુખ્ય રેલવે લાઈનો જોવા માંડી. ક્યાં ક્યાં રેશનો તેની ઉપર આવે છે તેના હિસાબ કાઢવા ટાંચો કહું નગર જોવા લાયક છે, અને કઈ દિશાએ તેવા લાયક છે તેની યથાશક્તિ જાણકારી આપવા ડી. પેનસિલની અણી એક પછી એક રથાન ઉપર પાવતી ગઈ. બે ત્રણ કલાકમાં આખી સફરનો પંકમ અમે બંધી કાઢ્યો. ગોકરે મને કહ્યું :

—જુઓ ! મિસ્ટર આદમ ! મારે ફાલના સંજોગોમાં

જે સ્વરૂપે નવભારત આકાર લઈ રહ્યું છે તે જોવું છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓના તમારા દેશમાં કેવો ક અમલ થઈ રહ્યો છે તેનું અવધા દર્શન કરવું છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક ઇમારતો કે અધ્ધિયોમાં મને ઝાંઝી રસ નથી.

હો. આઝમીટસ પોતે એક પ્રખર પત્રકાર હોઈ બારતની પંચવર્ષીય યોજનાઓ વિશેનું એમનું તક્ષરપરીક્ષણ હેરત પમાડે તેનું હતું. આથી અમે બારતના કયા કયા વિસ્તારમાં નૂતન ભારત અંગદાઈ લઈ બેઠું થઈ રહ્યું છે તેની વાતે ચકી ગયા. ભારતની જે જે યોજનાઓને જર્મન પાહોંચોતો ટેકો મળતો હતો તેમાં એમને વિશેષ રસ હતો ! વાતોના વનમાં અમે એવા તો બોવાઈ ગયા કે એ. આઝમીટસના પત્નીએ આવી અમને કહ્યું ન હોત કે બેજન તૈયાર છે તો અમને રાતના બાર વાગ્યેય ખ્યાલ આવત નહિ કે અમે હજી લગી ખાધું નથી !

બેજન પછી ફરી વાતોમાં પડેવાઈ ગયા. ભારતનાં જુદાં જુદાં શહેરો એ અમારી વાતોના મુખ્ય વિષય હોતો. વાત વાતમાં આઝાની વાત નીકળી. આઝાની વાત નીકળે અને આહજહાનને, તાજમહેલ યાદ ન આવે એ કેવી રીતે બને ! તાજમહેલની વાત નીકળે અને ઉર્દૂ કવિતાના પ્રેમીને સાહિર હુસ્યાનવીનું ‘તાજમહેલ’ કાવ્ય તો સાંભરે તે પણ કેવી રીતે બને ! ગોકરની સાંભળવાની મરજી હોય કે ન હોય, મેં તો તાજમહેલ ઉપરની મારી નોન-સ્ટોપ કોમેન્ટ્રી શરૂ કરી દીધી :

—ગોકર ! તમે આજ તો જરૂર જાઓ. તાજમહેલનું દર્શન અવશ્ય કરજો. એ સાચે જ એક અદ્ભુત અને અલૌકિક ઇમારત છે. તમે એના ફેટા તો લૂચા જોવા હશે. પણ તેમાં શું છે ? તેમાં કદાચ બધું જ હશે, પણ તાજમહેલ નહિ ! તાજમહેલ તો આઝામાં જ છે, એ રચનાતાં કામિયાબ કામણની કવિતા તો ઘણી ઘણી ગવાઈ છે. ફાઈ એ એને પ્રેમનું ચીન્હનું આંસુ કહ્યું છે તો કાઈ એ...

ગોકર્ટર આડમીટ્સની આંખો જાણે ઘેરાવા માંડી. મારી કોમેન્ટ્રી સાંભળતાં એમનું સમસ્ત વ્યક્તિત્વ સ્તબ્ધતા અનુભવી રહ્યું. હું સહેજ અટક્યો. મને એમ, કે આ નવનોતું ઘેરણુ, આ વિનયી સ્તબ્ધતા—એ બધું કયાંક કંઠાળાનું પ્રાકટ્ય તો નથી? મેં ડો. આડમીટ્સની આંખોમાં સહેજ ઊંડે જોયું. તેમાં કંઠાળો નહોતો, પણ એક મુગ્ધ હિત્સુકતા હતી. આંધી મારામાં વધુ દિગ્ભ્રમ આવી. મેં મારી કોમેન્ટ્રી આગળ ધપાવી.

—ગોકર્ટર! હું આડી વાતે ચડી ગયો. આ તાજ-મહેલની વાત નીકળી એટલે મને એક ઉદ્ધૃં કાવ્ય સાંભરી આવ્યું. એ કાવ્યનો લખનાર કવિ સામ્યવાદી છે, પણ તેની સાથે આપણને કશી નિરૂપત નથી. કારણ કે જે વિચાર એણે રજૂ કર્યો છે તેવો વિચાર પછા વખત પહેલાં અમારા મહાત્મા ગાંધી પણ દર્શાવી ગયા છે. મહાત્મા ગાંધીને તો તાજમહેલમાં સૌન્દર્યને બદલે એ ધર્મારતની રચના કરનારા મજ-દૂરાની કાળી વેશનું દર્શન થયું હતું. જે કાવ્ય હું તમને સંભળાવવા માગું છું. તેના કવિનું નામ છે સાહિર લુધ્યાનવી. એ કાવ્યની શરૂઆતની પંક્તિઓમાં જ કવિએ એક અત્યંત વિચિત્ર વાત કહી છે. એ વાત વિચિત્ર શા માટે છે તેનું કારણ હું તમને કહું. આગ્રામાં જે કોઈ એ ભક્તિઓ પ્રેમમાં પડે અને પરસ્પર મિલનના વાચક દેવાય, તો તેમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું રહે: કેટલા વાગે મળશું! બાકી, ક્યાં મળશું, એ કહેવાની જરૂર રહે જ નહિ; કારણ કે પ્રેમીઓના મિલન માટે તાજમહેલ કરતાં વધુ સુંદર રચણ હેરાવાની આગ્રામાં તો રાકપતા હોય જ શાની! ‘તાજમહેલ’ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિઓમાં જ શાયર કહે છે: હે પ્રિયે! કોઈ બીજા રચણે મને મળવાનું રાખ. આ ‘બીજા રચણ’નો અર્થ એ કે તાજમહેલ સિવાયના કોઈ પણ રચણે. હવે હું તમને એ કવિ-તાનો શાવાર્થ કહું...

—ના, મને તમે પ્રથમ મૂળ કૃતિ જ સંભળાવો. મૂળ શાવાર્થ જ.

મેં ઉદ્ધૃં કાવ્યનો પાઠ મડગદારતા માંડ્યો. ડો. આડમીટ્સે કાન અને ધ્યાન—ઉભય ધરી કાવ્ય સાંભળ્યું. એમને શાવા સમજાતી નહોતી. મારા મુખમાંથી સરતી ઉદ્ધૃં શાવા પ્રત્યે એ એકમીટ તાકી રહ્યા: કોઈ નાદાન બાળક રંગબેરંગી તણખા અટી ફૂલગડી તરફ તાકી રહે તેમ! કાવ્ય બેવાઈ રહ્યા પછી શાવાર્થ કરવાં માંડ્યો—અગત્યત અંગ્રેજીમાં જ! એમના ચહેરાના ભાવમાં પસટો આવવા માંડ્યો. એમના મુખ ઉપર સમજણની મુરખી પ્રસરવા લાગી. કાવ્યનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજાયા પછી એમના વહન ઉપર આનંદની રતાશ છાઈ ગઈ. કાવ્યનાં વિચાર-વસ્તુથી એ અત્યંત પ્રભાવિત થયા હોય એમ લાગ્યું... અગણિત માણસોએ જગતમાં પ્રેમ-કર્યો છે. એમની લાગણી સાચી નહોતી એમ કોણ કહી શકે. એ લોકો પાસે પોતાના પ્રેમના પ્રતીક જેવી કોઈ અદ્દ્યુત રચના કરવા માટેની સામગ્રી નથી, ‘કારણ કે એ લોકો પણ આપણી જેમ મુસ્લિસ હતાં, ગરીબ હતાં... આ તાજમહેલને બેનમૂન સુંદરતા આપનારાઓએ પણ મુદ્દબ્દત તો કરી દર્શો એમનાં પ્રિયજનો—પ્રિયતમા! જોતી કમરોનું કયાંય પણ નામનિશાન જડતું નથી. આજ સુધી તેની ઉપર કોઈએ સહેજ દીવે સરખેલ બાળ્યો નથી... આ બામબગીચા, આ જમુનાનો આરો, આ મહેલ, આ નક્શંવાળી દરવાજા, આ રૂપાળી દીવાલો, આ ધુનંદ: આ સમસ્ત તાજમહેલ! એ શું છે?

હું શબ્દનિષાદને રોવવકા સદારા હેકર હમ અરીજોંકી મુદ્દબ્દતકા ઉડાયા હૈ મઝાકે મેરી મદબ્દુલ! હવે! એર મિલા કર મુઝસે.

ગોકર્ટર મોઝી ઊઠ્યા:

સાચે જ કાવ્યનો વિચાર અત્યંત સુંદર છે, અદ્દ્યુત છે, અવિરમરણીય છે. વહું એટલું તો જાણતો હતો કે એક મોઝાક બાદશાહે પોતાની મરહૂમ પત્નીની પાછળ એક અગર રમરજીવસિ રૂપે આ તાજમહેલ બંધાવ્યો હતો.

વર્કશોપના ઉપરી હેર રિચાર્ડ' રોગમાયાથી ના રહેવાયું.
રોગમાયાના કુટુંબમાં જ હું રહેતો હતો. એ મારા
વાલી જેવા હતા. એમને મન તો હું 'અસ્યુ' જ હતો !
—ચાલો, બહુ વાતો થઈ ! હવે આપણે 'સ્પુટનિક' તૈયાર કરવા મડિા ! બાઈની ચર્ચો છુટી પડી !

રોગમાયાએ મિનિનિકાને સંજોષી કહ્યું. આખું ટોણું વિખેરાયું. વિખેરાયેલું ટોણું ફરી નાની નાની ઢંકડી-ઓમાં ફેરવાઈ ગયું. ચર્ચો આમળ ચાલી. દરેક ઢંકડીમાં ચર્ચોના વિષય તો એ જ સ્પુટનિક !

ફરી રોગમાયાનો ખાટો સંજોગાયો :

—બસ, હવે બહુ થયું ! ચાલો, હવે કામે લાગો ! કયાંક બૂસનર આવી પહોંચશે.

બૂસનર એ કારખાનાનો મુખ્ય ઈન્જનર—કામદારો માટેનો હાથ પથ્રુ ખરો !

હુકડીઓ વિખેરાઈ.

શશિયન સ્પુટનિક સમરત જર્મનીમાં બારે હલચલ મચાવી દીધી હતી. અખબાર, રેડિયો, ટેલિવિઝન, સિનેમા—કોઈ સાધન સ્પુટનિકના વિષયથી વચિત નહોતું. લોકજીએ પણ એ જ વિષય રમતો હતો.

સમય વીતતો ગયો. અમેરિકાના પ્રયોગો જોર પકડતા ગયા. અતે અમેરિકા પણ આ ક્ષેત્રમાં વિજયી નીવડ્યું. દેશમાં ફરી સનસનાટીનું વાતાવરણ વ્યાપ્યું. અમેરિકાનો નીચાળેણાનો કાળ વીતી ગયો. એક પલ્લા બરાબર ચર્ચ ગયા. પણ આ અમેરિકન પ્રયોગની સફળતા બાદ જર્મન મિનિનિકાની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી.

—જેમું ને આદમ ? આ એ જ વેન'હર ફ્રેન

આઉન ! જર્મન ! જો, આજે અવકાશના ક્ષેત્રમ્સ તરફ પંકાઈ ગયો ને !

હાનેતો હર્ષ માતો નહોતો. એની છાતી મગ્ગળ ફૂલતી હતી. હાનેના બોલો પછી નેર બોલો, ટ્રાંમ-પેટર બોલો, માટ'સોટકો બોલો; બીજા ધણા બધા બોલ્યા.

ચોક્ક કયૂમેકેએ બધાની વાતોને જર્મન રાષ્ટ્રગીતની એક પંકિતમાં સ્મેટી લીધી :

—ડાયચલ્ડ ડાયચલ્ડ યૂનર અફસ યૂનર અફસ ઈન ડેર વેલ્ટ ! અર્થાત્

સારે જહાંસે અમ્મ હે જર્મની હમારા !

એક દિવસે રોગમાયાએ મને પોતાની કેબિનમાં બોલાવ્યો. એમણે મને એક જર્મન સામયિકમાં પ્રગટ થયેલું કાટૂંન દેખાડ્યું. કાટૂંનમાં એવું હતું કે અવકાશમાં પરિભ્રમણ કરી રહેલ રશિયન 'સ્પુટનિક' નો અમેરિકન 'એક્સપ્લોરર' સાથે બેટો થઈ જાય છે. 'સ્પુટનિક' રશિયન લાપા બોલવા માંડે છે, એટલે 'એક્સપ્લોરર' કહે છે : મિરાદર, બસ હવે લવારા કરવો બંધ કર. સીધી રીતે જર્મન લાપા જ બોલને લાઈશા ! આપણે એક જ પિતાનાં તો પુત્રો છીએ !

મુઠ્ઠ પકડીને તમામ કાળ રશિયામાં જ જેમણે મુળથી હતો તેવા કેટલાક જર્મન વિદ્વાનોએની એક ઢંકડી પશ્ચિમ જર્મની આવી પહોંચી. પત્રકારો એમને ઘેરી વળ્યા. સ્પુટનિક વિશેના સવાલના જવાબમાં એમણે જણાવ્યું : સ્પુટનિક એ રશિયન વિદ્વાનોએની પોતાની સિદ્ધિ છે, તેમાં અમે—જર્મન વિદ્વાનોએએ કશો ફાળો આપ્યો નથી.

યુકેનની એક બાળાના ચહેરા ઉપર જન્મથી જ હાથો હતો; જે એના ચહેરાને વિદ્યુત બનાવી દેતો હતો. વીસ વીસ વર્ષ સુધી તે એને સંતાકવાની ઠાસિરા કરતી રહી. પરંતુ યુકેનની વર્તમાન તબીબી સંસ્થાના મદદનીશ પ્રાધ્યાપક રોબેન શામયેન્કોએ વીસ જ મીનીટમાં એ હાથો દૂર કરી દીધા. એમણે પોતે જ શોધેલા ખાસ બલના ઉલ્ક્રોડ પડે શક્તિયા કરીને તેમણે આ હાથ દૂર કર્યા. આ ઉલ્ક્રોડ ચામડીના કેન્સર તેમજ બીજા રોગોની સારવારમાં પણ સફળતાપૂર્વક વપરાય છે. એની બરાબર ચક્રસૂત્રી ચર્ચ અર્થ છે અને હવે એનો બહેનો ઉપયોગ થશે.

સંસારનાં વહેણ

સામાજિક કુરિવાજો, ડેલિગેટ જરૂરતા અને હદ માન્યતાએ ગામડાંઓને આજ-સુધી જરણાદ બ કર્યા છે. તેને સુધારવા માટે જે જહેમત આપણા દેશની વિકાસ યોજનાઓએ હાથવની લેઈ એ તેનાં સૂચનો આ લેખમાં છણેલા પ્રસંગોમાંથી મળે છે.....

એક લાઈએ મળવાનો સમય માગતાં પત્રમાં કેટલીક વિચારવા જેવી વાતો લખી છે :

‘તમે તો ફરતા રામ રહ્યા. કદાચ મળે, ન મળે. એટલે આપને અગાઉથી જ જણાવીને, આપના અનુકૂળતાના સમયે આવું તો સારું. તો આપ કૃપા કરી કપાદે મળી શકશો એ જણાવશો તો આભારી થઈશ. ‘આસ તો મારે એક બે સામાજિક મુદ્દાઓ આપ-તમાં આપની સાથે ચર્ચા કરવી છે; ને જરૂરી માર્ગદર્શન મેળવવું છે.

‘અમારા ગામમાં મૂતદેહને સિદ્ધપુર લેવાનો ચાલ છે. અમારા ગામથી સિદ્ધપુર પંદર ગાઉ દૂર થાય છે. છતાં લોકો પરાણે પણ સિદ્ધપુર લેવાનો આગ્રહ રાખે છે. ‘આસ કરીને ચોમાસાના કે શિયાળાના ખેતીના કામના દિવસોમાં તો ત્રણેક દિવસ પાડવા એ મુશ્કેલ પડે છે. પણ આમાં ‘કોણુ માડું’ મારી શકે? આવે તો અધશ્રદ્ધાનો સવાલ છે.

‘સિદ્ધપુર લેવા માટે ઘર દોઢ વારા ફરતી ચિલ્સીએ ફાડવામાં આવે છે, જેનો વારો આવે તેણે બધાં કામ પૂર્તાં મૂકીને પણ જવું પડે. મારા જેવા તો આમે પંદર ગાઉ એકધાડું ન ચાલી શકે એ નનામી ઉપાડીને તો જેવી રીતે ચાલી શકે વળી હું રહ્યો એક-લવાયો માણસ, સાથી રાખી લઉં અને છારાડું ખીત કર્યું છે. ધડીની કુરસદ મળતી નથી. પણ ગામમાં એક ડાશી મરી ગયાં. મરનારનાં કુટુંબીઓ કહે, બસ સિદ્ધપુર છો. ને સિદ્ધપુર જનારા પણ લણા તૈયાર હોય છે. ત્યાં જઈ લાડુ ખાવા મળશે એ લાલચે કેટલાક તો ઝણુ બનવાની હરીફાઈ પણ કરે છે.

‘પણ મને યશું : આ જોડો રિવાજ છે. સિદ્ધપુર

અગ્નિદાહ દે તો જ સ્વર્ગના દરવાજા ઊઘડે ! જ્યાં નહી ન હોય ત્યાં લોકો શું કરતા હશે !

‘પણુ માડું’ કોણુ માને ! બધાંએ મારી વાત હસી કાઢી. મને આમાં સમયનો ખોટો વ્યય લાગે છે. બીજું, સિદ્ધપુર જઈ મુઝડુ પૂડું બળ્યું પણ ન હોય તે પહેલાં લાડુ ખારા ભેસે છે. જો કોઈનું અકાળ અવસાન થયું હોય તો મરનારનાં આપ્તજનોને તો કેવું દુઃખ થતું હોય ? છતાં આ ઝણુઓ સૌથી પહેલાં તેને લાડુ ખવરાવે અને પછી બધા ખાય. આમાં શોક કયાં રહ્યો ! સહાનુભૂતિ કયાં રહી ! અરે માણસાઈ પણ કયાં રહી ! મરનારનો દેહ પૂરો બળ્યોય ન હોય ને તેના નિમિત્તે લાડુ શેં ગળામાં બેને !

‘અમારા ગામમાં આ રિવાજે એવું તો ઘર કર્યું છે કે કાઢવો નીકળે એમ નથી. તો આપ આ બાબતમાં વિચારી રાખશો, મારે આપનું માર્ગદર્શન જોઈએ છે.’

*

મને એક બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એ પણ એક સામાજિક કુરિવાજ છે. તેનાં મૂળ પણ ધણાં જોડા છે. એકે લાઈના પિતાનું અવસાન થયું. કુટુંબીઓ અને ગામવાળા પણ કહે કે તેઓની પાછળ ખારસું કરે, આ લાઈ લણેલા હતા. બાવા ખોટા ખર્ચામાં માનતા નહોતા. એટલે તેમણે ખારસું કરવાની ના પાડી પણ લોકો કંઈ ચૂપ રહે ? એ તો એમને ચૂટી ખાવા લાગ્યા. કુટુંબીઓ પણ દમાણુ કરવા લાગ્યા પણ આ લાઈ મક્કમ રહ્યા.

પણુ જવલું તેમણે મામૂનો અપરાધ કર્યો હોય એમ કેટલાક તેમનાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. પાછળ મહેંચુ ટોણું મારવા લાગ્યાં. એમને મનાવવા લાગ્યા.

આ લાઈએ ધીરજ ન શમાવી. તેમને એમ હતું કે સમય જતાં સૌનાં મનનું સમાધાન થઈ જશે. પણ

ખનું એવું કે છ મહિના પછી તેમનાં ખાનું અવસાન થયું. ત્યારે તો આ લોકોએ ભારે કરી એ બધાએ કહ્યું :

‘તમે ડોશી પાછળ ખારમું કરવાના હો તો જ અમે હાંડી ઉપાડીએ !’

માના મૃતદેહ પર ભારે આવી મામણી કરવામાં આવે ત્યારે માણસને કેવું લાગે !

એ મરદ માણસ હતો, એને જાણ લાગી. એ ત્રણ લાઈઓએ ગાડું નેડી, માની હાંડી માગ્યાં મૂકી તેને દાહ દીધો.

આ જ કુરિવાળની જડ. મામડાં બેઠાં થઈ ચકતાં નથી તે આવા કુરિવાળોને કારણે. ચકિત હોય કે ન હોય તો પશુ પરાણે આણુ ખર્ચ કરવું પડે છે. આ ખર્ચનો જે સંયુક્ત આંકડો કાઢવામાં આવે તો હેખકાર્જ જ જઈએ. લોકશિક્ષણ આપી મામજનતાને આ બાબતમાં સાવધ કરવી જોઈએ.

*

આ પ્રદેશમાં લગ્ન બંગે જે ખર્ચ થાય છે એ જોઈને તો મારી આંખે અધારાં આવે છે.

અણુદાસ અગાઉ મારી ખાસે કૂવો કરાવવા માટે લોન કે તગાવી મળે તે માટે આવી ગયા હતા. તદ્દન સામાન્ય સ્થિતિના એ ખેડૂત હતા. ધણી પ્રેમના પછી એમને કૂવો કરાવવા પાંચસો રૂપિયા બાળ સાથે હાંતેથી ભરવાની શરતે મળ્યા હતા. મઈ સ્તલ જ એમણે કૂવો કરાવ્યો હતો.

અણુદાસે મને વાતવાતમાં કહેવું કે માતાના મરણ પાછળ એમને ખારમું કરવું પડ્યું અને માથે બે હજારનું દેવું થયું. આમે તે દેવાદાર તો હતા જ. એ દેવું માંડ બરી રહ્યા ત્યાં આ દેવું થયું. કૂવામાં પશુ ત્રણસો ચારસોનું ખર્ચ થયું. એટલે તે આમ તો દેવાના ભારથી દગાયેલા હતા.

‘જતાં તેમના દીકરા લાઈલાલના લગ્ન પાછળ એમણે જે ખર્ચ કર્યું એ જોઈને તો હું તાબુજ થયો કે’

અણુદાસ આ શું કરી રહ્યા છે !

એ જાનને જવા મોટર લાવ્યા હતા. રાતના વરષામાં વખતે તેમણે લાઈડરથીકર મુકાવ્યું હતું. ધર આગળ ટ્યુબલાઈટ મુકાવી હતી. આ બધું એમના ગળ ખઠારવું હતું. જતાં એ પેશુ દેખાડેખાડી ક્યેં જતાં હતા.

મેં અણુદાસને ટોકાર પણ કરી :

‘અરે તમે આ શું કરી રહ્યા છો ! જ્યાં માણસ, મોટાર્ષના મોદમાં ખેંચાઈ આવું અધિજી ખર્ચ ચીંદને કરો છો ?’

તો એ છોકોલા પડી, લાચારીથી કહે,

‘સેવકર્મ ! તમારી બધી વાત સાચી છે. પણ આ તો લાઈલાલને કંડુ ને કન્યાના કેરો રૂપિયો મળ્યો છે. આવું ન કરું તો વેવાઈને ત્યાં ખૂંડ દેખાય ને !’ હું આ લાઈને શું કહું ? માથે દેવું છે જતાં કેવું અધિજી ખર્ચ કરવા એ તૈયાર થયા છે !

દીવો લઈને કૂવામાં પડે એને કઈરીતે ઉમારી શકાય !

*

આ મામડાં એક જાન આવી હતી. સાંજનું હતું કે વરતો. બાપ અમદાવાદમાં ‘મીલમાં’ જોઈએ છે. પોતાની મોટાર્ષ દેખાડવા એ જે હાંડ કરી રહ્યા હતા એ જોઈને તેજ અને મનમાં હસવું આવ્યું. માણસ પોતાનું અદમ્ દેખાડના કેવા વનમાં મારે છે ! મોટાર્ષનો મોહ માણસને કેવો અંધ બનાવી મૂકે છે.

પોતે ખૂબ કમાય છે અને કાઈ વાતે કમ નથી એમ દેખાડવા તે એક તો મોટરમાં જાન લઈને આવ્યા હતા. સોપારીની જગ્યાએ પાનનાં ખીંડાં વહેંચતા હતા. ‘અમદાવાદ’ જરૂર તો ‘કુર્પિયો’ મળે. ‘જતાં એ મોટરમાં જોરેના ત્રણ-ચાર મર્યા નંખાવી લાવ્યા હતા. પાછા બધાને આજી દેવા શરખતના બાટલા ખોલી રંગ ભેરગી ખાલા ફેરવી રહ્યા હતા. મામડાંમાં આવે હાંડ તો કચાથી જોયો હોય ! એટલે જે તે વાહ વાંદ કરતા હતા. સગાએ તો ડંકો વગાડ્યો. એમનું

જાહેરમાં રહેવું વસૂલ છે. આવા ઉદ્યોગો સર્જાશે પછી એ જાણ્યા રહે !

વાતવાતમાં પૈસા ખર્ચતા હતા. ત્યાં હોડા કરતા હતા. છતાં એમણે સીગરેટ વહેંચવા માંડી. ખતાસાં ચતે ખારેકા પણ છૂટકી વહેંચી. ગામનાં વસવાયનિ પણ આર આનાની જગ્યાએ રૂપિયા આપી વાહ વાહ કહેવરાવી.

પાસે પૈસા હોય તે છૂટકી વાપરે એનો વધિ નહિ. પણ આવા માણસો પાછળ નવા ચીલા પાડે છે એનો તેમને ખ્યાલ રહેતો હોય એમ લાગતું નથી. એ તો ઝટ લઈને ચાલ્યા જશે. પણ પાછળ તો સાપ ગયા અને લીસોટા રજા એના જેવી દશા થાય છે.

નહિ તો ગામડામાં વળી મોટરમાં બન લઈ જવાનું દોષ્ટ સમજતું હતું. વેલ જોડીને જતા. એ લોકો હવે પોસાત્રું હોય કે ન પોસાત્રું હોય, ગામ દૂર હોય કે નજીક હોય, બસ મોટર વગર ચાલતું જ નથી. અરે મોટર ન મૂલે તો છેવટે ખટારે લાવશે પણ જશે તો એમાં જ. આ છે તેમની મોટાઈનો ખ્યાલ !

જ્યાં સુધી સાચો ખ્યાલ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી લોકો આવા નિષ્વાભિમાનમાં જ રાચે ને !

*

લોકમાનસ કેવું વિચિત્ર છે. પોતે ખર્ચ કરી બેઠા. દેવાદાર બન્યા. તો બીજો કેમ કોશિ રહી જાય ? એટલે જે દુખ્યો છે તે બીજાને દુખાવવા તેના પગ ખેંચે છે. પણ પોતાનો અનુભવ આગળ ધરી દોઈને વારતા નથી કે આ માર્ગે આવશે તો લપસશે અને અંદર પડશે તો દુખવાનો વારો આવશે.

કરંસનભાઈ મારી પાસે આવ્યા. સામાન્ય રીતે એ ગ્રામવિકાસનાં કાર્યમાં ખૂબ જોડા રસ લેતા. એટલે તે આવ્યા એથી મને નવાઈ તો લાગી જ. એથી મેં તેમને સીધા સવાલ કર્યો, 'બોલો શું કામ હતું ?'

'કામ તો શું હોય પણ સેવકરામ, એક બાળતમાં

તમારું બ્યાન ખેંચવું છે.'

'કહેને.'

'અમારા કટંગી છનાલાઈ અમદાવાદ રહે છે. તમે કદાચ નામ તો સાંભળ્યું હશે. તે દા'ડે નિશાળની વાત નીકળી ત્યારે એ પુનઃપ્રાસેહતી દુકાનમાં નહોતા બેઠા ? ત્યારે તમેયે કહેલું કે તમારા જેવાએ તો આવા વિદ્યાચક્ષમાં કાળો આપવો જોઈએ.

'એમનાં ડાશી પૂરાં બોતરે વર્ષે મરી ગયાં. એ કેટલા સુધારાવાળા છે એ તો સૌનાં મન જાણે છે. પણ કહે છે કે ડાશી પાછળ હું શીશ નહિ કરું. મુકે' ગામે ન જમડે કે હોકરયે ન પામે તો કંઈ નહિ. ડાશી તો આખો જલમારો ચાળી લઈને સૌની પહેલાં પગતમાં બેસતાં હતાં. પાવડો ભરીને શીશ ખાય ત્યારે તો જાહે. એ તો બિચારાં ગયાં. પણ આ તેમનો સ્મૃત ડાશી પાછળ કંઈ ન કરે ? પાઈયે ન વાપરે ! કોશ ને કોશ રહી જાય ?'

'તો તમારે એમની પાસે બારમું કરાવવું છે ?'

'બારમું શું, એણે તો પાખોઈ કરવી જોઈએ. જોઈલું કરે જોઈલું જોઈલું છે. બહુ કમાયો છે. પણ એ તો પાઈયે ખર્ચવાની ના પાડે છે. પણ એણે ડાશી પાછળ કંઈ દવા ધરમ તો કરવું જોઈએ કે નહિ ?

ને થોડીવાર રહી મારી સાથે નગર ટેકવી, જાણે મને રૂપડો આપતા હોય એમ તે બોલ્યા,

'સેવકરામ ! જોડું ન લગાડશો. પણ આવા લોકો તમારું જોડું લઈને છટકી જાય એ મને નથી ગમતું. અમે બધા કટંગીઓએ કહ્યું : 'છનાલાઈ ! ડાશી તો રૂપાળી લીલી વાડી જોઈને ગયાં. પાછળ એ પૈસા ખર્ચે એવા દીકરા પણ છે. તો તમારા ધરને શોભે એવું કંઈક કરો ! પણ એ તો સાવ છટકી જાય છે. એ તો કહે છે કે હું મરણ પાછળના જંમથમાં માનતો નથી. એવા કુરિયાજ પાછળ પાઈયે ખર્ચવાનો નથી.'

'તો ભલેને એ બારમું ન કરે ! તમે શું કરવાં

પરણું કરાવવા નીકળ્યા હતા ?' અકાળાઈને હું
ખોશી બિઠ્યો.

‘અરે સેવકરામ ! તમે મારી વાત સમજ્યા નહિ.
અમારે જે એના કોશિ આવો હોય તો હરામ છે.
હો એ ખારમું ન કરે. પણ આ તો કોરો રહી જાય
છે. ખીન કરામાં તો એ પૈસા ખર્ચે કે નહિ !’

‘તમારે શામાં પૈસા ખર્ચવા છે ?’

‘અરે કાલે તેમાં ખર્ચે. પણ ડોશી પાછળ કંઈક તો
ખરચ કરે કે નહિ ? આ તો તમારા જેવાનું એણું
લઈ કહેશે, અમે સુધારામાં માનીએ છીએ. જલ્લા,
આવો તે સુધારો હોય ! એ તો પૈસા ન ખર્ચવાનું
બહાનું લઈ બેઠા છે.’

‘હા, એ ખારમું ન કરે પણ મામને કહે, જુઓ કાઈ,
જમણું પાછળ હળાર, દોઢ હળાર ચાન. તો હ્યો આ
એ પૈસા હું મામને બાપું છું. મામ સારા કામમાં
વાપરે. પણ ના, આ તો કહેશે હું પૈસા શાનો
ખર્ચું ? સોને પેલે તાગડખીના કરવા છે. પાઈચે
ખર્ચવા નથી ને કહેશે અમે મોટા સુધારક.’

‘તો તમે એને સુધારક ન કહેતા.’

‘તે એવાને કોણ સુધારક કહેવાયે નવું છે. આ
તો આવા લોક તમને છેતરે છે એટલે કહેવા બાબતો.
બહાર વાતો કરે છે કે સેવકરામ ના પાડે છે એટલે
ખારમું કરતો નથી. માત્ર એ કહેવું છે કે સેવકરામનું
એક વાતમાં માને છે તો ખીજ વાતમાં કેમ નથી
માનતા ! સેવકરામ તો દરેક મામમાં વાગી વગાડીને
કહે છે કે મામના હિતમાં પૈસા ખર્ચો એ વાત

જનાલાલના મામમાં કેમ બિડતી નથી ? તમારે આવા
લોકોને ઉધાડા પાડવા જોઈએ.’

‘પણ મને સમજતું નથી કે આમાં જનાલાલને
ઉધાડા પાડવા જેવું શું છે ?’

‘હ્યો, સેવકરામ તમેયે આવી વાત કરશો. એ ડોશી
પાછળ પાઈચે ન ખર્ચે ને તમે કંઈ ન કહેો !’

‘ભાઈ ! તો તમે મારી કહેવાની વાત ખરાખર
સમજ્યા નથી. હું એક જનાલાલને જ નહિ, સોને
કહું છું કે જેની પાસે બે પૈસા છે એણે જનહિંતાઈ
એ ખર્ચવા જોઈએ એને માટે કોઈની ડોશી કે
ડોસાને ખરવાની પણ જરૂર નથી. કામ તો ગમે ત્યારે
કરી ચકાય છે. જનાલાલ મામ પાછળ બે પૈસા ખર્ચે
તો મને જરૂર જાનકં થાય. પણ એ ન ખર્ચે તો
એ અપરાધ કરે છે કે તેને ઉધાડા પાડવા જઈએ !
આજે નહિ તો કાલે જ્યારે તેને સફલિત આવશે
ત્યારે ખર્ચશે.’

‘ખર્ચો રહો ! એ મારવાડી શું પાઈ ખર્ચે !
સેવકરામ ! આ ખરી ખંભેરવાની તક હતી. મામ
તો આખું સમસમી રહ્યું છે. બધાને એમ કે સેવક
રામ બે સળે કહે તો આવોની સાન ઠોણે આવે.
બાકી આ તો કોરો રહી જશે અને બમદાવાલ
પહેંચી જશે પછી મામને રામ-રામ ..’

હું આ કાઈ સામે જોઈ રહ્યો, એમને મામના હિતની
નહોતી પડી. જનાલાલ કોરો રહી જતો હતો એ
તેમનાથી સહું જતું નહોતું. આ છે મામડાના
લોકોનું માનસ.

લેખનશ્રદ્ધાના ઉજ્જવિરોધે લાખણી, સંગીત વગેરેના અવાજને યજ્ઞરૂપે રીતે રજૂ કરે તેવું એક નવી નવનું ‘લેખનશ્રદ્ધા’
ચંન્ન બનાવ્યું છે.

ચાલુ લેખનશ્રદ્ધાકે યત્રોમા વિદ્યુતચુંબકીય મેલ બોલનું યાત્રિક રીતે લેખનના મેલ બોલના રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.
આને-લીધે વિદ્યુતચુંબકીય મેલનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થતું નથી. અત્યંત ઉચ્ચ આલેક્ષણશક્તિ ધરાવતા અવાજને
લેખનશ્રદ્ધાકે યત્રો દ્વારા બહુ મુશ્કેલીથી સાંભળી શકાય છે આથી સેવિયેલ ઉજ્જવિરોધે ધાતુની પટ્ટીની જગ્યાએ
ઇલેક્ટ્રોડવાળા એક ક્વાર્ટ્ઝ સેલ મૂકી છે. આ ઇલેક્ટ્રોડની આસપાસની હવા વિદ્યુતચારવાદી બને છે અને એ
હવાના અણુઓની કુશળી લેખન પેદા કરે છે.

સુના ગયા વર્ષમાં પ્રો. અનંતરાય ગ. રાવળના બે વિવેચનસંગ્રહો પ્રગટ થયા : 'સાહિત્યવિવેક' અને 'સાહિત્યનિકષ' . પ્રો. રાવળ છેલ્લા પચીસ વર્ષોથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચનનું કાર્ય જોડી નિષ્ઠાથી સમર્થપણે બજાવી રહ્યા છે. એની કદરના રૂપે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ઈ. ૧૯૫૫ની સાલનો રજુબિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને અર્પણે તે યોગ્ય જ થયું છે. એ માટેની પાત્રતા તેમના અગાઉના બે વિવેચનસંગ્રહો— 'સાહિત્યવિહાર' અને 'ગદ્યાક્ષત' થી અને ચાર વાર્ષિક અંકસમીક્ષાઓથી તેમજ આ બે નવા વિવેચનસંગ્રહોથી પ્રો. રાવળે સિદ્ધ કરી દીધી છે.

પ્રો. રાવળના વિવેચનલેખો એક વિવેકશીલ, સ્વસ્થ પદ્ય શાસ્ત્રીય માનસવાળા, વિદ્વાન અધ્યાપકના સાહિત્યના ઇતિહાસનો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ કેમ કરવો એનો આદર્શ નમૂનો પૂરા પાડી ઉચ્ચ શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બાલઅધ્યાપકો ઉભયને માટે એ લેખો તેમની સાહિત્યદૃષ્ટિના ધસતરણ કામ કરે તેવા છે.

કોલેજ-યુનિવર્સિટીમાં સાહિત્યના અધ્યાપકની કામગીરી બજાવતી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ થોડે વતે અર્થે વિવેચક બનવું પડે છે. વ્યવસાય નિમિત્તે સાહિત્યના ઉર્તમ સર્જકો-ચિંતકો, પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ, સાહિત્યના પ્રવાહો-પ્રકારો અને સાહિત્યમીમાંસાના શાસ્ત્રનું અધ્યયન તેણે કરવા-કરાવવાનું હોય છે. સ્વવિષયની સ્થૂળ એવી તમામ સામગ્રી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ધરી તેની ચર્ચા, વિચારણા, ઇજ્જાવટ કરી તેનું સમગ્ર તમા પરીક્ષણ કરી એનું વિશદતાથી વિવેચન કરવું એ તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. આ કારણે એક રીતે જોતાં વ્યવસાયી વિવેચક કરતાં અધ્યાપક વિવેચનનું કાર્ય વધુ સંગીનતાથી અને સામર્થ્યથી કરી શકે. વ્યવસાયી વિવેચકો માટે લોખે પત્રકારો હોય છે. તેઓ એમના

ધંધાની કેટલીક મર્યાદાઓથી બંધાઈ ગયા હોય છે. પુસ્તકોની સમીક્ષાનું કાર્ય તેમને કેટલીક વખત થંચત વત્ત કરવું પડે છે. ધંધાને અંગે લેખકો તથા પ્રકાશન સંસ્થાઓ સાથેના અંગત મીઠા-કડવા સંબંધોથી દોરાઈ જઈ અવલોકનોમાં તટસ્થતા કે સમતુલા ગુમાવી બેસવાનો સંભવ એમને માટે સવિશેષ રહે છે. પત્ર ચલાવવા અનેક બચલાનુ બાજનો તરફ તેમને નજર રાખવી પડતી હોવાથી અને અસુક કટારો કે પૃષ્ઠો નિયમિત ભરવાનાં હોવાથી એમને માટે તલ-રપણી, સર્વાંગી અભ્યાસ વિરલ બની રહે છે. નવલ-રામ, મણિલાલ, આનંદચંદ્ર, રમણભાઈ, વિજયરાય જેવા કોઈ વિરલ પત્રકારો તેમાં અપવાદરૂપ હોય પણ એકંદરે બનસાથી વિવેચકો પાસેથી સમર્થ આલોચનાઓ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે. અન્ય સાધા-ઓના સાહિત્યવિવેચનના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરીશું તે પશુ જણાશે કે સમર્થ વિવેચકો અધ્યાપક વર્ગમાંથી જ ઘણે ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રો. રાવળ એવા એક આદર્શ અધ્યાપક-વિવેચક છે. પીઠ, ખ્યાતનામ અધ્યાપકોમાં પૂરતૈયારી સાથે વર્ગોમાં પ્રવેશવાની નિષ્ઠા આજકાલ વિરલ ગણાય તેવી વસ્તુ બની છે. એકી સાથે ત્રણ-ચાર પ્રકારનાં ધોડા ઉપર સવારી કરવાનો એમને શોખ હોવાથી એમનો અધ્યાપન અર્થ, તેઓ કુશળ સવારો હોવા છતાં, પાછળ પડી જતો હોય છે. પ્રો. રાવળ માટે આમ-કહી શકાય તેમ નથી. તેમણે અધ્યાપનને જ

૧ મણિલાલ દિવેદી, આનંદચંદ્ર સુવ વિજયરાય વૈદ્ય આદિ પત્રકારો ખરા, પણ અધ્યાપકોય ખરા ને ? અને તેમનાં સામયિકોએ નિયમિતતાની બાબતમાં ક્યાં થોડી કૃતિયાતે વહેતી છે ? નવલરામનું વિવેચનકાર્ય 'ગુજરાત રાજા-પત્ર' ને અંગે વિશેષ સ્પષ્ટ.

પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય લેખ્યું છે; અન્ય યશોદાથી, ધનદાથી પ્રવૃત્તિઓને અતિ ઓછી ગણી છે. એ કારણે ગુજરાતી સાહિત્યનું તેમનું અધ્યયન-અભ્યાસનું નિરંતર તેજસ્વી રહ્યું છે. અને એ જ કારણે તેમનું વિવેચન પણ સંગીન ને ઉત્કૃષ્ટ રહ્યું છે. વિષયનાં તમામ પાસાંને એની યોગ્યતા પ્રમાણે એમનું વિવેચન અજવાળે છે; એની સર્વ રેખાઓનું અંશેષ છતાં મિતાક્ષરી નિરૂપણ કરે છે, એમાંના એક એક નોંધ-પાત્ર મુદ્દાને વ્યવસ્થિત રજુઆત આપે છે અને ચર્ચાપાત્ર બાબતોનું ક્રમિક પૃથક્કરણ કરે છે. વિષય ખમી શકે તેટલી માત્રામાં એની રૂપરેખા દર્શાવી એનું આંતરબાહ્ય રૂપ રચ્યું કરી આપી તેમનું વિવેચન પ્રમાણવિવેક જળવીને વિસ્તાર સાધે છે. તેમના લેખો અન્યોના વિવેચનલેખો કરતાં પ્રમાણમાં વિસ્તારી જાય છે તેનું કારણ આ છે, પણ એમાં ક્યારેય વધા પથરાટ હોતો નથી.

એમના વિવેચનલેખોને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) પુસ્તકોનાં વિવેચનો, (૨) સાહિત્યકલાની ચારત્રીય તત્ત્વચર્ચા, (૩) સાહિત્યસ્વામીઓ વિશેના અભ્યાસ-નિબંધો, (૪) સાહિત્યના પ્રવાહો—ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન. આમાંથી બીજા સિવાયના વિભાગોનું પ્રો. રાવળનું લખાણ વિપુલ છે. ‘નળાખ્યાન’, નરસિંહ મહેતાનાં જ્ઞાન-બર્કિતનાં પદો, ‘મદનમોહન’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘રાઈ નો પર્વત’, ‘અકબરશાહ’, ‘દર્શનિકા’, ‘અમરવેલ’, ‘રત્નદ્રુમ’, ‘સ્વપ્રેક્ષા’, ‘બગવાન પરશુરામ’, ‘પનથર’, જેવી સિદ્ધિ સર્જકોની કૃતિ-ઓને તેમની વ્યુત્પત્તિ આલોચનાનો લાભ મળ્યો છે. પ્રેમાનંદ, શામળ, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ, કલાપી, મોટાદકર, નરસિંહરાવ કનિ, બટુભાઈ નાટકકર આદિ અર્જુનને વ્યવસ્થિત અને તદ્દરૂપથી અભ્યાસ પ્રે. રાવળે પોતાના લેખોમાં સમર્થતાથી બતાવ્યો છે. સાહિત્યના પ્રવાહોમાંય સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્યનું, આપણા નાટકસાહિત્યનું, ગોવર્ધનનુગના ગણનું, વીસમી સદીના સાહિત્યવિકાસનું, અવલોકન ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રેરકબળોનું અને આપણા હાર્યસાહિત્યનું

અભ્યાસપૂર્ણ દિગ્દર્શન તેમણે કરાવ્યું છે. સાહિત્ય-મીમાંસાની બાબતમાં શાસ્ત્રઅધ્યાપકના કૌશલ વડે તેમણે ‘કવિતાનું રસાસ્વાદન’, ‘ચરિત્રાલેખનો આદર્શ’, ‘સહદેવધમ’, એવા ત્રણેક નિબંધો આપ્યા છે તેમજ તેમના અન્ય લેખોમાં ઉચિત રચાને એવી પ્રાસંગિક તત્ત્વચર્ચાઓ કરી છે. આ સર્વ વિભાગોમાં એમની વિવેચના એક સરખી નિપુણતા બતાવે છે અભ્યાસનું જોડાણ, વિષયના મર્મની સૂઝ ને સત્પરિણામ વડે સર્વ વિભાગો માતૃગર બન્યા છે.

અભ્યાસશક્તિ, જોષી રુચિ, સાદું દષ્ટિ અને સહન-શક્તિ એમની વિવેચનાના મુખ્ય ગુણ છે. હર ઠાઈ યુગની ઉમદા કૃતિઓનો આસ્વાદ તે લઈ શકે છે. નરસિંહ મહેતા કે પ્રેમાનંદ, શામળ કે નાનાલાલ, નરસિંહરાવ કલાપી મોટાદકર કે રત્નદેવરામ જેવા ઠાઈ પણ યુગના ઉત્તમ-મધ્યમ કવિઓની કિલકિલની શૈલી, દષ્ટિ, નિરૂપણશક્તિ, લપા, હૃદયનાં, વિચાર કે કવિત્વનું સૌન્દર્ય તેમની આ ગુણસંપત્તિને લીધે તેઓ માણી શકે છે. ‘રત્નદ્રુમ’, ‘આત્મનિમજ્જન’, ‘દર્શનિકા’ જેવી તત્ત્વ-વિચારપૂર્ણ કવિતાઓ, રામેન્ટિક શૈલીનાં કવિશ્રી નાનાલાલનાં નાટકોનો તેમજ નવીન ગુજરાતી સર્જકોની અને શરદબાણ તથા ટોલસ્ટોય જેવાની કૃતિઓનો આસ્વાદ કરી તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન તે કરી શક્યા છે તે પણ એ વિવેચકશ્રેણીને લીધે જ. ઠાઈ એક સાહિત્યરસી, શૈલી કે વિચારદષ્ટિ ઉપર મતલબ કે પૂર્વગ્રહ તેમની વિવેચનામાં જણાતો નથી. એમનાં પોતાનાં જીવન વિચાર દષ્ટિ વલણ કે આચાર કિલકિલ હશે પણ તેમની રસ-ગ્રાહકતામાં તે આડે આવતાં હોય એવું એમના વિવેચનમાં ક્યાંય દેખાતું નથી. પ્રેમાનંદ, નાનાલાલ, યુનશી, ગોવર્ધનરામના સાહિત્યથી તેઓ વિશેષ પ્રભાવિત બન્યા છતાં ઘોર, મોટાદકર, શામળ, નરસિંહરાવ આદિની કવિતાને સાપેક્ષ તેમજ નિરપેક્ષ દષ્ટિએ તેઓ ઉમાથી મૂલવી શક્યા છે. નવીનો તરફ તેમની દષ્ટિ વધુ ઉદાર ને સમજાતી રહી છે. ગોવર્ધનભાઈ અમીન, પનાલાલ ખેલ, જ્યોત્સનાબેન ખડેરિયા (હવે શાહ), તનમુખ

બાદ, શિવકુમાર જોશી, આદિ નવીનોના ઉત્સાહભર્યા પ્રયોગોને ધિરદાધી તેમની કૃતિઓનું શુભદર્શી અવલોકન કરી તેમની શક્તિ-મર્યાદાઓ તરફ યાગળી ચીંધી એમને તેમણે યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે, અને એમ કરતાં નવો સર્જક પોતાની સાધનાને સિદ્ધિ માની ન એસે તેની ચીવટ પણ તેમણે રાખી છે.

સાહિત્યવિવેચનમાં વિવેક, પ્રો. રાવળનો ખીજો ગરવો શુભ છે. સાહિત્યના સમયે સમયે પલટાતા નિયમોને તેઓ સ્પષ્ટપણે વળગી રહેવાનો આગ્રહ ઉચિત રીતે જ રાખતા નથી. એવા નિયમોની તપાસ કૃતિમાં તેઓ કરે છે 'પણ એ નિયમોની જાળવણી વિનાય સર્જક જો પોતાનો હેતુ તેની આગળ સ્વતંત્ર પ્રતિભા વડે પાર પાડી જાય તો તેવી કૃતિને તેઓ આનંદ લઈ શકે છે. નાનાલાલની ડોલનશૈલી અને તેમનાં ભાવના-પ્રધાન નાટકોનું સૌંદર્યદર્શન તેમણે એ દષ્ટિએ કરાવ્યું છે. ગોવર્ધનરામની અને મણિલાલની કવિતાનું તથા ચંદ્રવદન મહેતાનાં નાટકોનું શુભદર્શન પણ તેમણે એવા વિવેક કરીને કર્યું છે.

પ્રો. રાવળની સહૃદયતા, એટલી જોયી કક્ષાની છે કે કૃતિને તે બરાબર સમજી શકે છે અને આગળ પાછળ જોયે નીચે અને વર્તુલમાં તે કૃતિના સ્વરૂપને, હાઈને, સૌંદર્યને તેના યોગ્ય પ્રકાશમાં જોઈ શકે છે. સર્જકની સમગ્ર કલ્પના અને દષ્ટિએ તે જિભા રહી કૃતિને નિહાળે છે, આસ્વાદે છે અને વિવેચે છે.

કૃતિનાં સ્વરૂપ, શૈલી, આયોજન, છંદ, ભાષા, પદ્ય-વલ્લિ કે તેના વ્યાસરૂપનિયમોમાં જણાતી ત્રુટિઓ તરફ તે એખાન નથી રહેતા; તેની ચિતાક્ષરી નીંધ તે જરૂર લે છે, પણ એવી ગીણ બાબતોને મોટી ગણી ભાડવાને બદલે તેમનું વિશેષ લક્ષ્ય કૃતિના અંત-ગંત રસતરંગો, સૌંદર્યઅંશ કે રહસ્ય બતાવવા પર વધુ રહે છે. કૃતિમાંની વિચારણા, એમાં વ્યક્ત થતું સર્જકનું માનસ, એનું વિચાર, વિષય કે નિરૂપણ-વૈવિધ્ય સ્પષ્ટ કરી સાહિત્યકલા કે જીવનરહસ્યની

દષ્ટિએ એનું ઔચિત્ય કે મૂલ્ય તપાસવા તરફ એમની વિવેચનાનો કેરોરા ઠીક ઠીક સમય સુધી ગોડવાયેલો રહે છે. આમ છતાં સાહિત્યકલાના પાયાના સિદ્ધાંતો પરથી તેમનું ધ્યાન કદી ખસતું નથી, એમની નિરૂપણરીતિમાં પણ આ વિવેકનો શુભ જોવા મળે છે. કૃતિના વિવેચનમાં જામળા કાલવ્યા વિના તેનો જે અંશ ભેટ્યો અપીલ કરતો જણાયો એટલી જ માત્રામાં તેને વધાવવો અને દેખદર્શન તરફ મીઠા-શ્ચથી, વિવેકથી જરાક ઈશારો કરી દેવો એ રીતમાં તેમનો આ શુભ રહેલો છે. કેમ જાણે વિવેચન નરી પ્રશંસા કે નિંદામાં ન જતરી પડે તેની ચીવટ એ સતત રાખતા હોય અને કંડુ બન્યા વિના, સૌમ્ય વાણીમાં પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવા માગતા હોય. એમની વિવેચનસંપત્તિમાં સલાનિષ્ઠાનો શુભ ભારો-ભાર છે પણ એમનું સલાદર્શન કંડુ નથી, મધુર ને પ્રેરક છે. કંડુતાભર્યા કે ઉગ્રતાભર્યા મતદર્શનના તેઓ પ્રકૃતિ વડે જ વિરોધી છે.

તેમની નિરૂપણપદ્ધતિ એમની દષ્ટિને યોગ્ય છે. એમનું માનસ સ્વચ્છ, સૌમ્ય, વિચારશીલ, સૌંદર્યરસિક અને સત્પ્રિય છે. એમનાં વિવેચનોમાં પણ તેમના આ માનસનો પ્રસાદ નીતરે છે. એમનાં વિવેચનો સુસ્પષ્ટતાયુક્ત, શિસ્તરાગી અને નિઃશય નિરૂપણવાળાં છે. વિવેચ્ય વિષયનું તેની યોગ્ય ભૂમિકા બાંધી તે ઉદ્ઘાટન કરે છે. કેટલીક વાર વિષય વિશેતા તેમના ધૈતિ-હાસિક જ્ઞાનનો તે પરિચય કરાવે છે. તેમની નજર વિષયને ચારે બાજુએથી જુએ છે. વિષયનો આરંભ તેના મૂળમાંથી કરી એમ સુધીનું તેનું નિરૂપણ બંધ-સ્થિત રીતે તે કરે છે. વિવેચ્ય વિષય વિશે કેવી સિત્ત સિત્ત દષ્ટિ સાહિત્ય જગતમાં ફાટી, વિષય કેમ ગૌરવવાળો છે, વિષયને જાણડો ક્યાંથી કે કોથી તેનું કમખંડ પૃથક્કરણ અને સુરેખ નિરૂપણ થઈ શકે વગેરે બાબતોની જાણકારી વિષયના ઉદ્ઘાટનમાં તેઓ બતાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'રનેદમુદ્રા' ની સમીક્ષામાં પ્રારંભે કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, નરસિંહરાવ, દેરાસરી, નાનાલાલ વગેરે સાક્ષરોએ 'રનેદમુદ્રા' ની

કલણતા, દુર્ભેદતા અને અ-લોકપ્રિયતા વિશે આપેલા અભિપ્રાયોને મિતાક્ષરિતાથી ઉદ્ભવેથી તે બાદ - તેના ઉદ્ભવ, સમય આદિની વાત ક્યાં પછી જ તે તેનાં વસ્તુ, સ્વરૂપ, કાબત્વ આદિની અર્થ કરે છે. એ પ્રમાણે 'ગોવર્ધનયુગલું ગચ' એ લેખમાં પડિત-યુગને ગોવર્ધનયુગ નામ આ મારે આપી સકાય તેની સ્પષ્ટતા ક્યાં બાદ તે તેના ગંધ ઉપર આવે છે. 'ગોવર્ધનરામનું યુગદક્ષન' એ નિખર્ષમાં પણ એક-દમ ગોવર્ધનરામ કે તેના યુગ વિશે વિચાર કરતા પહેલાં યુગદષ્ટા કોને કહેવાય એ વિશે સંશ્લેષમાં તે મનન કરી લે છે. 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી વાતો'માં માનવીની સનાતન વાર્તાપ્રિયતાથી શરૂ કરી છેક શ્રુતિ-કાશથી અપવ્રંશ સુધીની વાર્તાઓને સંભારી મધ્ય-કાલીન વાતો ઉપર તે દૃષ્ટિ કેરવે છે. એમની નિરૂપણ-પદ્ધતિ પણ પ્રથમ વિષયના બાહ્યગોના પરિચય આપી પછી તેનાં આંતરપાસાના દર્શન કરાવી વિષય સમયનો બાપક ફક્ક આપણી સમક્ષ ધરવાની છે. એમ કરવામાં પૃથક્કરણાત્મક અને સંયોજનાત્મક ઉભય પ્રકારની સફિતા તે દાખવે છે. પ્રો. રાવળની વિવેચનપદ્ધતિ શ્રી. વિશ્વનાથ કદની પદ્ધતિની જેમ કેવળ પૃથક્કરણાત્મક નથી કે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની પદ્ધતિની જેમ રસસોંદરના આસ્વાદક અમરના ગુજનની પણ નથી, પરંતુ ઉભયનીની વચમાંની છે. એમનું વિવેચન ના મૂલ્ય લિખ્યતે કિંચિત્તેના નિયમ બરાબર જળવે છે અને વિષયનું સર્વાંગી નિરૂપણ કરે છે; છતાં શ્રી. વિશ્વનાથ કદના લેખો જેમ દીર્ઘ-સૂત્રી અને અવતરણોના ભારના દેખાણું તે બનતું નથી. બહુ જ કહેવું પણ મિતાક્ષરિતાથી કહેવું, એ એમનો સિદ્ધાંત જણાય છે અને એમ કહેવાની એમને ફાવટ પણ છે.

દર વિષયસંકલન, વ્યવસ્થિત ત્રિચારસરણી, અને ક્રમબદ્ધ આલેખનને કારણે તેમના વિવેચનલેખો રચનાની દૃષ્ટિએ સુરેખ અભ્યાસનિખર્ષાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વળી સાહિત્યવિવેચનના વિષયની એકવિધતા છતાં લખાવટમાં સ્પષ્ટ તેટતું વૈવિધ્ય

લાવવા પ્રો. રાવળે પ્રયાસ કર્યો છે. 'સરસ્વતીચંદ્રને' અને 'ગુણસુંદરીને' એ બે લેખો રમનિષાળ પત્ર-શૈલીનાં પાત્રવિવેચનો છે, જેમાં એમની નિખર્ષીતિ બહુભાઈ ઉમરવાડિયાનાં આવા પ્રકારનાં વિવેચનોના જેવી સ્વૈરવિહારી ઉદ્ભવેલાળી કે વિજયરાય વેદના આરંભ શૈલીના પ્રયોગોવાળી નથી તેમ છતાં સ્પષ્ટ તેટલો રસિક, ઉખાલયો મનોવિહાર દેખાડે છે. 'સાહિત્યનિકપ'માં 'બે મિત્રો' એ સમીક્ષાલેખ પણ પત્રશૈલીનો છે અને તેમાં તેમણે નિરૂપણની રસાત્મકતા બતાવી છે.

એમના અભ્યાસલેખોમાં સાહિત્યશાસ્ત્રવિશ્લેષિત વિચાર-સમૃદ્ધિ છે, નિરૂપણની નિપુણતા છે, મુદ્દાઓની કડી-બદલા છે, અને યાદીથી આકૃતિ છે. એ નિખર્ષમાં ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિ છે, વિવેચકની ચિદ્રિસકતા છે, અભ્યાસીનું ઊંડાણ છે. 'સાહિત્યધર્મ', 'અમરદારનું જીવનદર્શન', 'અર્વાચીન કવિતામાં ધર્મભાવના', 'ગોવર્ધનયુગનું ગચ', 'ગોવર્ધનરામનું યુગદક્ષન', 'ચરિત્રલેખનનો આદર્શ' વગેરે તેમના વિશિષ્ટ ગ્રંથ-શોભન નિખર્ષો છે. સાહિત્ય, વિવેચન અને શૈલીની દૃષ્ટિએ 'નાટકસાહિત્યનું રેખાદર્શન', 'કવિશ્રી ન્હાનાસાલનાં નાટકો' અને 'રંગેહમુદ્રા' જેવા લેખ માદ રહી જાય તેવા છે.

પ્રો. રાવળનાં વિવેચનોમાં એમની ગદ્યશૈલીનો ફાળો અદ્ય નથી. એમની ભાષા સુષ્ક, શિષ્ટ, અધર્ધન, અને રસાળ છે. એમના અલ્પ ઉપર પડિતયુગનો પાસ બેઠો છે પણ એના આડંબરનો ચેપ તેને કાઢ્યો નથી એમાં આજના યુગને સહજ રસનો, લાસિયનો, પ્રુટ અપાયો છે પણ શૈલી અમકાવવાનો મોહ પ્રો. રાવળને હેપ એમ જણાતું નથી. એમનું લક્ષ્યવસ્તુ ઉપર જ હંમેશાં રહે છે, તેને જણાવારના ઉપર નહિ. કહેવા ધારેલું બહુ જ વ્યવસ્થાપૂર્વક રજેરજ કહેતાઈ જાય અને વાચકની સમજમાં સ્પષ્ટપણે ઊતરી જાય એવું તે બને એટલે તે કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એક પણ સ્પષ્ટ કે વિશેષજૂ નિરર્થક વાપરવું નહિ એવી

તેમની ગદ્યરીતિ છતાં એમના ગદ્યની વાકચરચનાઓ ફેટલીકવાર લાગી, થકવી નાખે તેટલી લાગી, શાને બની જતી હશે વારુ ? એનું કારણ પણ એ જ, વાક્યોની કરકસર છે. સંકુતલા એમની વાકચરચનાઓમાં ક્યારેક દેખાય છે. પણ તે કાઢીરના ગદ્ય જેવી શબ્દાનુતા કે વિલક્ષણતાને લીધે આવતી નથી, પરંતુ અનેક વીગતો સંક્ષેપમાં આવી લેવાના તેમના લેખને લીધે આવે છે. ‘પ્રજ્વરદારનું જીવનદર્શન’ એ લેખનું પ્રથમ જ વાક્ય જુઓ : બરાબર નેવું શબ્દોનું બનેલું એ વાક્ય છે; પણ એટલામાં તેમણે ફેટલી બધી વીગતો ભરી દીધી છે ! અને આમ છતાં તેમનું વક્તવ્ય ક્યાંય કોંકરાનું કે અદ્દર લટકી જતું જણાય છે ખરું ?

વક્તવ્યનું પુનરાવર્તન ન થવા પામે, એક પણ શબ્દ કે વિશેષણ ઉકાઢપણે ન વપરાય, શબ્દોના તથા વાક્યોના અન્યથા એકબીજાને ટેકે કારમાં જોવા રહી પરસ્પરનેાં સંવાદ સાથે તેની કાળજી એમનું ગદ્ય સતત રાખે છે. વાણીના ઉચ્ચારણની, વક્તવ્યના યોગ્ય પદાર્થોની અને યોગ્યવાના લહેકા અનુસાર ઉપ-વાક્યો કે અભ્યયોની ગોઠવણી અત્યંત વિચાર, જાવ કે મનના મિળજળે પોષે એવી સુંદર રીતે તેમના ગદ્યમાં થાય છે. ઐથી એ ગદ્ય ક્યારેક વાત-ચીત્તિયા છતાં એ લઈ આવે છે (‘સાહિત્યનિક્ષ’—પૃ. ૨૭૪; કંડિકા ત્રીજી ‘સાહિત્યવિવેક’—પૃ. ૨૪૮-૨૪૯.) ક્યારેક ચિંતન—અવલોકનનું નિરૂપણ સંયુક્ત વાક્યોના લયસંવાદ સાધીને દીર્ઘ આલાપમાં આવે છે (‘સાહિત્યવિવેક’—પૃ. ૨૪૯), તો ક્યારેક સરળ, પ્રશ્નાર્થ વાક્યોમાં વાચિક અભિનયની રમતિયાળ છટા દાખવે છે (‘સાહિત્યવિવેક’—પૃ. ૨૩૬; કંડિકા, બીજી). આમ, તેમના ગદ્યમાં શૈલીની વિવિધ રીતિઓ વક્તવ્યના ઔચિત્ય પ્રમાણે અજમાવાય છે. આથી તેમના સ્વસ્થ વિચારપ્રવાહનાં પાણી વિધવિધ સુંદરતાવાળા વળાંકો દારણ કરે છે. એકધારા ગાંભીર્યના બાર એથી ઓછો થાય છે અને ગદ્યને લલિતતા અને મધુરતાને પુટ ચડે છે. એમની શૈલીમાં

જીવંત, નિકટવર્તી સ્પર્શ અનુભવાય છે, તે આ કારણે. વિષયની તત્વચર્ચામાં પણ ક્યારેક એમની શૈલી પલટા યોજી એવો ચારુ સ્પર્શ કરાવે છે. (જુઓ : ‘સહદયધર્મ’—‘સાહિત્યનિક્ષ’—પૃ. ૮ કંડિકા બીજી.)

એમના ગદ્યની લાપા સિદ્ધ અને પ્રૌઢિવાળી છે. ક્યારેક સંસ્કૃત શબ્દો, સંધિઓ, સમાસો દેખાડતી એમની લાપા તળપદા શબ્દોથીય સમૃદ્ધ છે, ‘ઉત્સાહાતિરેક’, ‘પુરાણાતર્ગત’, ‘કૃતસંકલ્પ’, ‘પંડિતશકલી’, જેવા શબ્દો તેમના ગદ્યમાં છૂટથી વપરાયા છે તો એમનું ગદ્ય એવા સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે ‘સાંધણ’, ‘તાણ’, ‘અધઝરેરી’, ‘લુકી’, આદિ જેવા શબ્દોને પણ એટલી જ છૂટથી જીવોગમાં લે છે. આમ, શબ્દોની આભાજિત તેમનું ગદ્ય રાખતું નથી. ફેટલીકવાર પ્રમાણ્યવિવેક (Sense of proportion) અંતરપ્રજ્ઞા (Intuition), પ્રતિનિર્માણ (Imitation) રીઠા (Incorrigible), લાંગૂલ્યાલન, વૈફલ્ય (Frustration), સંકુલસંતૃપ્તિ (Self-complacency), સ્વપ્નગદ્ય, છંતાદિ જેવા શબ્દો પોતાના ઈષ્ટ અર્થને અનુકૂળ તેમણે બનાવી લીધા છે. પ્રો. રાવળે આ રીતે પોતાનાં લખાણો દ્વારા એક સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી દીધું કહેવાય.

જાનવમાત્રની રચનામાં કાઈ ને કાઈ અપૂર્ણતા રહી જતી હોય છે. એમ ન હોય તો તે માનવ શાનો ? એમનું અંધકારનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરીને તેની ચકાસણી કરવા લાગી જાય છે, પણ અંધકારનાં ધ્યેય, વિચાર અને દષ્ટિની જુદી જુદી બાજુએથી તત્ત્વચર્ચા કરવા જેટલે જોડે જતું નથી. સન્નકેતુ મૂળ ધ્યેય શું દ્રવ્ય અને તેને કૃતિમાં કેટલું ને કેવી રીતે સાધ્યું એનું પરીક્ષણ કરતી વેળા વિવેચકે જોય તો વિચારનું રહ્યું ને કે સન્નકેતુ એ ધ્યેય કેટલે અંશે વાસ્તવિક છે ? એ ધ્યેય પોતે જ કૃતિને કેટલે અંશે અલિખતા કે ઉદારતા અર્પી શકે તેમ છે ? મનુષ્યહૃદય અને હૃદયનામાં રહેલી જીંડી

ભાવનાને એ કંટેરી અંશે સતેજ કરી શકે તેમ છે ? અધિકારની વિચારણા, કે દષ્ટિલક્ષ્યમાં ક્યાં ક્યાં અસંગતિદોષ, વિસંવાદનું શૈથિલ્ય આવે છે તેના નિષ્કર્ષ પછી વિવેચકે કરવાનો છે. આટલા માટે વિવેચકમાં કવિહૃદય અને શાસ્ત્રજ્ઞાની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિનોય સમન્વય થવો જોઈએ. મણિલાલ, રમણભાઈ, આનંદશંકર, હાકેર, પાઠક જેવાં આપણા વિવેચકોમાં વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન સમર્પણ બન્યું પછી છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન વિવેચકમાં તેના ઇતિહાસ, સમાજચાર, માનસશાસ્ત્ર, દર્શનો અને સાહિત્યકલાના શાસ્ત્રના અભ્યાસે કરીને એક દૃષ્ટિરૂપ બની ચૂક્યું હોય છે.

વળી એમનું વિવેચન કૃતિના સ્વરૂપના લક્ષણોની તપાસમાં વધુ રોમાંષ છે. મર્યાદિત પૃથક્ષંખ્યામાં વિષયનાં સર્વ પાસાં અને કૃતિસ્વરૂપનાં તમામ લક્ષણો ખતાવવાં તેમજે ધાર્પો હોવાથી એની ઝીણી, જાડી ચર્ચા કરવાનો અવકાશ એમાં રહેતો નથી અને ધણી વાર તો માત્ર અંશુકિર્નિર્દેશથી તેમને ચલાવી લેવું પડે છે. આ રીતે વિષયના વ્યાપક સિદ્ધાંતનો ગુણ એમાં આવે છે પણ ફેરક પાસાનો પૂરેપૂરો તલસ્પર્શ થવો રહી જવા પામે છે.

આપણી એક ખીણ અપેક્ષા, મૌલિક કલ્પનાશક્તિના વ્યાપારનો એમનાં વિવેચનોમાં વિનિયોગ સવિશેષ થતો રહે તેની છે. પોતાની મૌલિક કલ્પનાશક્તિ વડે તેઓ કૃતિને કોઈ નવા પ્રકાશમાં ખતાવે, એવું કોઈ અહતું રહી ગયેલું સૂક્ષ્મ સૌન્દર્ય પ્રગટ કરી આપે,

‘હત્તા મુવ-૧’ નામના સોવિથેત મયકેથી મુવ પ્રદેશનું સંરોધન કરી રહેલા સોવિથેત સંરોધકોએ હત્તા મુવ મહાસાગરના મધ્ય ભાગમાં ફળજીએ મારી શરૂ કરી છે. દુનિયાભરમાં ખરફ નીચે ફળજી મારનારા તેઓ પહેલા જ સાહસિકા છે. મોરકો યુનિવર્સિટીના સમુદ્ર અભ્યાસ વિજ્ઞાનના સચ્ચો વિકતર સેવિન અને યુરી પીકિને બંધના ઘરની નીચે ન્યારે ફળજી મારી ત્યારે હવાનું જીલ્લામાન શબ્દની નીચે ૪૦ કીમી સેન્ડીમેટ હતું અને પાણીનું ૬૫૭૮માન શબ્દની નીચે ૧૮ કીમી હતું. તેઓએ હળવા વજનવળો અને પાણીમાં કામ આપે એવું કૃત્રિમ ફેફસું ધરાવતો મરજીવાનો પોખાક પહેર્યો હતો અને ૪ મીટર બહાર બરફના ઘરમાં પાડવામાં આવેલા કાણામાંથી તેઓએ ફળજી મારી હતી.

આંતર-રાષ્ટ્રીય બુલોલિક વર્ષના કાર્યક્રમ અનુસાર સરકતા બરફના પડ અને એની નીચેના પાણી સાથે થતી ગરમીની આપડેની રોષ કરવા માટે આ ફળજી મારવામાં આવી હતી.

ગ્રા. હસિત ધ્રુવ

પ્રીલિમનો પૂર્વરંગ !

સ્થળ : કોલેજની હોસ્ટેલ.

સમય : રાતના સાઠા નવનો સુમાર.

[કોર્ટના ચંપલનો અવાજ સંભળાય છે. યોશીવારે બંધ બારણે ટકોરા પડે છે—એક, બે, ત્રણ—]

રૂમની અંદરથી :

‘કવિતા એ આત્માની કલા છે : આત્માના ખાસ ધર્મો—જેવા કે ચૈતન્ય, વ્યાપન અને અનેકતામાં એકતા—એ કવિતામાં અવશ્ય હોવાં જોઈએ. જે કવિતામાં ચૈતન્ય નથી, અર્થાત્ જે વાચકને અમુક હકીકતની માહિતી માત્ર આપી જાય છે, પણ આત્મામાં ઊતરી જઈ અંતરનું અનનવલન વા ચૈતન્યધન સમત્વ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, એ કવિતા જ નથી.’

રૂમની બહારથી : એઈ, આનંદશંકર કુવ ! ક્યારનો ઊભો છું ! રૂમ ખોલ રૂમ !

અંદરથી : (બારણું ખોલીને) અલ્યા અનુ, તું ? અલારે ? તારે તો પ્રીલિમની પડી નથી; પણ ખીળને હેરાન કરવા છે ?

અનુ : હેરાન કડું છું ? અરે વાર, હું તો કાંમે આવ્યો છું ! પરીખ, આનંદશંકર તારે મોઢે થઈ જવાના છે. બપોરેય—

પરીખ : સોનું છે, નજર સોનું ! પ્રોફેસર મહેતા તો ખસ, આનંદશંકરના આ લેખ પર આફ્રીન જ છે. તારે તો મ્યુઝીક સોસાયટી ને ફામા સિવાય ખીલું છે શું ? બહુ થાય તો, ટેલિગ્રાફનસનો આરોડો !

અનુ : જો, પરીખ ! મારે કંઈ કલાસ લાવવાનો નથી ! હવે આવવું છે કે વાતો જ કરવી છે ?

કોલેજમાં અલારે પ્રીલિમનોથી ફટકારનો દમ મેળવીને વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાની મમાલમાં પડ્યા હશે તેવે અણીને ટાંકણે પ્રગટ થતી આ નાટિકા દરેકને ગમશે જ. લખવાના હેતુનારે લેખકની સંમતિ મેળવવી ખાસ જરૂરી છે.....

પરીખ : ક્યાં જવું છે ? મારે તો ક્યાંય આવવું નથી !

અનુ : આવવું કેમ નથી ? પેલો ચીતૂ સાંજની ગાડીમાં આવી ગયો !

પરીખ : ચિત્તરંજન ? તે ભલે આવ્યો. એય થાકીને ધસધસાટ—

અનુ : તું ચાલ તો ખરો ! હજી એની રૂમની લાઈટ ચાલુ છે. પરીખ, આ રતિલાલ એના પર જ કેમ વારી ગયો ? બહેનના લગનમાં ગામડે ચીતૂને જ લઈ ગયો એ; તને વાત કરેલી ?

પરીખ : મને ? મને તો ટપાલમાં કંઠોતરી મળી છે ! રતિલાલ પૂરો ફક્કડ માથુસ—કેન્ટીન ને ગાર્ડનમાં જ અફો. આ ચીતૂ જેવા મૂંછનો એને મેળ કેમ થયો ? જરા નવાઈ તો ખરી !

અનુ : જરા નવાઈ ? અરે, આ તો clean H. Bomb જ કહેવાય ! રતિલાલ ને હું એ વરસથી પાસા હોરત, સમજ્યો ? મને મોઢા મોઢાનું ‘આવળે’ કહ્યું; પણ ચીતૂને તો, સાંભળ્યું કે, આગ્રહ કરી ખોલાવી ગયો !

પરીખ : ચીતૂ વડોદરા તરફનો, ને રતિલાલ ઉત્તર ગૂજરાતના ગામડાનો. મેળ કેમ ખેડો ? કોઈ નહીં ને ચીતૂ જ પસંદ પડ્યો ?

અનુ : માટે તો આવ્યો છું ! તાને આવ્યો છે તે કંઈ જાણવા મળશે. પછી આવવા દે રતિલાલને ! નહીં જાણું તો મને બંધ જ નહીં આવે !

પરીખ : તને તો પેલી ગીસ ગીનાક્ષી કોલેજમાં એક દહાડો ન આવે, તોય ક્યાં બંધ આવે છે ?

અનુ : પરીખ, તું આનંદશંકર થઈ રહ્યો ! ગીસ ગીનાક્ષી કેમ બહુ યાદ આવે છે ?

પરીખ : તારે ખાતર રેતો ! અનુ, આ પીને જઈએ !

અનુ : મીટુની રૂમ પર ચા ! હે આ ખમીસ, ચાલ, હજી તો પેલા પ્રમોધને સાથે લેવો છે. એય ઉસ્તાદ છે હાં, પરીખ ! સેક્રેટરી થયો ત્યારથી પ્રોફેસર પુરોહિતના મેનું તો પાન. બર્ધ, રેક્ટર રાજી, તો કચા કરે કાજી ? પ્રિન્સીપાલનીય પૂરી ફૂપા !

પરીખ : મીડિય કેવો છે ? હા સાહેબ, અનુ સાહેબ, વિના બેસલોય નથી ! ફાણ જાણે ક્યારે વચ્ચે છે ? ટર્મિનસમાં કલાસ લાવ્યો ! નહીતર, બ્યારે જુઓ ત્યારે લોખીમાં પેલી નસિની સાથે, કે મીસ આપેકર સાથે કે પેલી બ્લૂટી હેમગી સાથે બલકમલકની—

અનુ : તું અહેમો બહુ, પરીખ ! હવે વાળ હોળી લીધા તે ? કેમ જાણે, સ્વયંવરમાં જવું હોય—

પરીખ : સ્વયંવર નહીં, પણ એટેક—આક્રમણ કહે ! મીત્ર આગળ કાવકા બર્ધ જવું જોઈએ, સમજ્યો ? હે, ચાલ.

[સાકળ વાસ્તાનો, ખન્નેના ચાલવાનો અને પછી સેક્રેટરી પ્રમોધની રૂમે ટકોરા, લગાવ્યાનો—એક, બે, ત્રણ, અવાજ. રૂમની અંદરથી આમેફોન પર કોઈ સિનેફોનું સંગીત ધીમું ધીમું સંભળાય છે.]

અનુ : જોશું ને, પરીખ ! કેન્ડીનમાંથી આમેફોન લઈ આવ્યો લાગે છે ! પ્રીલિમની તૈયારી તારા કરતાંય જામર છે ને ?

પરીખ : પ્રમોધ ! પ્લીઝ, રૂમ ઊઘાડ ! પ્રમો—હા !

પ્રમોધ : (દરમિયાનમાં) અરે, સરખેડે (આમેફોનની રેકર્ડનો અવાજ સ્પષ્ટ બદાર આવતાં) આય આવત છે ને ? પાછો સામેની રૂમનો પંડ્યો ઉઠવાનો ! પ્રીલિમ, પ્રીલિમ, પ્રીલિમ ! (આમેફોન અટકાય છે.) કેમ કંઈ, અલસારે પધરામણી ! વાંચવું નથી ?

અનુ : તું વચ્ચે છે ને અમરાર વતી ? જેશે ચીત્ર સાંજે આવી ગયો—

પ્રમોધ : મને ખબર છે. સાંજે કહી ગયેલો કે જમવાનો નથી !

પરીખ : લગ્નમાં જઈ આવ્યો છે, તે બેરોબરનો જમાવ્યો હશે ને ?

અનુ : પ્રમોધ, આ રતિલાલ તો તારો દિવોદન— બધે જ તારી સાથે.

પ્રમોધ : પણ લગ્નમાં ન લઈ ગયો ને ? આ ચીત્ર, ફાણ જાણે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો ! સાલું, આ સ્કોલરશીપ બહુ પૂજી, અનુ ! બહારથી કાવકા ને મીઠા, પણ સંબંધ એવા બધે—

પરીખ : એમ તો રતિલાલ ચીત્રની રૂમે હમણાં બહુ જતો ! પણ બેનના લગ્નમાં એકલા ચીત્રને જ આગ્રહ કરીને લઈ જાય...

અનુ : એ તો હું કહું છું ! અમે એના રૂમે જઈએ છીએ. તુંય ચાલ !

પ્રમોધ : મિચારો યાકીને ફૂલ થયો હશે ! બહુ દશે તો જીંધતો જ દશે !

પરીખ : અનુ કે છે, લાઈટ હજી ચાલુ છે !

પ્રમોધ : અનુનું કામ કામ પાડું ! ચાલ, ત્યારે નીકળિયે. થોડી ચાત્રી લઈશું ? પરીખ, તારે મારે, તો કોણી ને ? (રસ્તે પંપ મારવાનો અવાજ.)

અનુ : રેવા કે ને હવે ! ચીત્રની રૂમ પર પીયું કે તું પહેરી લે તારું મનોલાલ—(કોઈનાં ચંપલનો અવાજ સંભળાય છે.)

પરીખ : Long live, ચીત્ર ! ચિતરજન, અમને તો થયું કે તું જીંધતો હશે !

ચીત્ર : પ્રમોધ, પ્લીઝ, તારી pen આપીશ ! મારે તો સાહી પણ ખૂટી છે.

પ્રમોધ : હજી પ્રીલિમને પૂરા મહિનો છે; થોડું તો

જમ્ય ! આ આ બનાવી લઈ; પછી આપું !
(રત્નનો અવાજ ધીમે કરે છે.)

ચીત્ર : રતિલાલને કાગળ લખતો 'તો; અધૂરો છે.
પ્રબોધ, રતિલાલ અહીં કરતાં ત્યાં સાવ જુદો જ,
હોં. મેં તો ધાયું જ નહોતું—

અતુ : ચીત્ર, તારા પર એની મેંરખાની ચર્ષ, એટલે
તું હવે એનાં જ ગીત ગાવા મંડ્યો ! બીજું
કંઈ નહીં તો, એણે તને બોલતો તો કર્યો જ !

પરીખ : આવતાં વેંત આભારનો કાગળ પણ લખવા
મંડ્યો છે ને ?

ચીત્ર : એના ધરતું વાતાવરણ હજી જૂલાતું નથી.
ખર્ષાં મારાણ, મારે માટે તો ઓછાં ઓછાં ઘાસ !
લખવું તો જોઈએ જ ને ?

પ્રબોધ : (રત્ન દારતાં) ચીત્ર, અમે રહી ગયા !
રતિલાલને આવવા તો દે ! બહેનના લગ્નમાં અમે
શું ભારે પડવાના હતા ? અહીં તો બધાની
આંખે ચઢે એવી ભાઈબંધી રાખે છે, ને લગ્નમાં
લઈ ગયો તને !

અતુ : મઝા આવી હશે, નહીં ચીત્ર ?

ચીત્ર : મઝા ! અતુ, ત્યાં તો બધું જુદું જ હતું !

અતુ-પરીખ : જુદું ?

પ્રબોધ : જુદું શું ? બહેનના લગ્નની કંકાતરી તો
એણે જ—

ચીત્ર : લગ્ન તો હતાં જ; પણ, રતિલાલની વહુ—

અતુ : મીસીસ કહે ! ચીત્ર, તારામ ટેસ્ટ—

પરીખ : મને તો વહુ શબ્દ જ મંઠિ લાગે છે, હાં
ચીત્ર, ચલાવ !

ચીત્ર : શું ચલાવું ? હા, એની મીસીસ ખૂબ
મંદી—

પરીખ : અત્યા, કંઈ કરુણ કથાનક હોય તો રેંવા
દેજ, ચીત્ર !

અતુ : પરીખની કોફી બગડશે પાછી !

પ્રબોધ : રતિલાલ કેંતો 'તો ખરો કે એ એક
મહિનાથી—

ચીત્ર : હા, પણ હમણાં તો બહુ બીમાર છે !
રતિલાલ એની એવી ચાકરી કરે છે—

અતુ : રતિલાલ, કમ્પોઝિંગ, ચાકરી કરે છે ? ગામડાની
વહુની ?

ચીત્ર : તેજ કેવી ? અભણ ! રૂપમાં દાઈ બલીવાર
નહીં ! એમ જ ઘાય કે ક્યાં આ આશ્વ
રતિલાલને વળગી ?

પરીખ : ફાઈન, ફાઈન; ચિત્તરંજનનેય હવે રૂપનો
idea—

પ્રબોધ : પરીખ, તું પૂરો વેદિયો જ છે તો ! રૂપનો
idea તને એકલાને જ હશે, ખરું ? તારે મન
પેલી જુનિયર કવીન્—

ચીત્ર : તમને લોકોને બહારની દુનિયાનો ખ્યાલ જ
નથી !

અતુ : તે તું આપ ને ! પ્રબોધ, તું ચીત્રનો mood
બગાડે છે તો ! લો, આ પંડ્યા આવ્યો ! પધારો
પંડ્યાણ !

પંડ્યા : (આવતાં)

'પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના,
નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ! અનાદર પ્રેમીને શાનો ?'

પરીખ : પંડ્યા, બોટાદર પર હીક કાપ્યું છે, હો !

પંડ્યા : આ જલસો શેનો છે, પ્રબોધ ? ચીત્ર, તું
આવી ગયો ?

અતુ : એની તો વાત છે ! સાંભળ, રતિલાલની
વાઈફની વાત—

પંડ્યા : રતિલાલ પરણેલો છે ? આવવા દે એને—

પરીખ : પરણેલો તો છે, પણ સાથે કલાગરો કંઈ
પણ છે !

પંડ્યા : રતિલાલ આવો ચૂરખનો સરદાર ક્યાંથી
પાક્યો ? (પંડ્યા હસે છે.)

મીતુ : હસના જેવું નથી આમાં, પંડ્યા !
પંડ્યા : તો રહીએ ! (એક-બે હસી પડે છે.)

અનુ : પંડ્યા, તારે વાત સાંભળવી છે કે નહીં હા,
મીતુ, ચલાવ !

મીતુ : અનુ, પરીખ, રતિલાલ માટે મને તો માન
થયું છે !

પંડ્યા : હા.....!

મીતુ : હું રેશને જીનપો ત્યારે એ નહીં આવેલો.
એનો નાનો ભાઈ હતો. કહે, કે ભાઈ ભાણી પાસે
બેઠા છે ! ભાણી બહુ માંદા છે !

અનુ : તો તને લગનમાં શું બેસાડ્યો હતો ?

મીતુ : માફગી તો હતી, પણ અણુધારો વધી ગઈ !
એના બાપુ ગઈ ટમ્મમાં અહીં નહોતા આવ્યા !
રતિલાલને એમણે કહ્યું 'તું' કે ચિતરંજનને લેતો
આવજે !

પરીખ : તે તું જ ગમી ગયો, ખરું ? અનુ, કાવકા
રેવું હીક તો ખરું, હો.

અનુ : વાતમાં કંઈ વધુ ભેદ નથી લાગતો પંડ્યા !

મીતુ : ભેદ તો શું ! વાતમાં ને વાતમાં રતિલાલના
બાપુએ જાણ્યું કે પહેલાં એ મારા હાથરની આફિ-
સમાં જ હતા, જુનો સંબંધ નીકળ્યો. ત્યારે મારો
જન્મ પણ નહીં. રતિલાલને તો એમ કે ગામના
ગામમાં કયાં લઈ જવો, પણ એના બાપુએ વાત
કરી એટલે જ—

અનુ : ભાગ્યશાળી તું; ખીજું શું ? અથવા પરીખ,
હવે જરા કાવકા થજે ! (બધા હસે છે.)

પંડ્યા : હા, તો મોટેરાની નજરમાં આવીશ, સમજ્યો !
પણ મીતુ, તું તો કંઈ રતિલાલની વાઈફની વાન
કરતો 'તો ને ! I mean Mrs. Ratilal ! એનું
શું ? વાત શું છે !

મીતુ : એક તરફ લગનો માંડવો, ને બીજી તરફ માંદો
વહુની પચારી ! ગામના લોક, એટલે બંને

ચત્તાર આવે તેવાં ત્યાં જ રાજે વગી બેસે ! જો
જ નહીં ! આ રાજ ને તે રાજ, આ વેદ ને વેદો
દાકતર, બસ બીજી વાત જ નહીં ! ધરનાં તે એમને
સંભાળે, માંદો વહુને, વેવાઈને કે લગનની તૈયારી
રતિ ? મોઝિ આવનારાં તો રતિલાલની ચાકરીનાં
વખાણ જ કરે, પણ પાછળ હસે !

પ્રબોધ : રતિલાલ આમ તો ફક્કા માણસ ! પાટલૂનની
કોસ ખાતર છૂવ આવે, એવો ! એ ત્યાં માંદો વહુની
પચારી પાસે—

મીતુ : હા, ને તેય લગભગ દિવસભર ! ત્યાં પાટલૂન
ખમીસ નહીં હો. લેધો ને અબ્બો જ જુઓ.
લગનને ટાણે રેશમી અબ્બો ચાલવેશે, બસ ! આમ
તો ધરની રિયલિટી, પણ બહારથી ઉગળી—

પ્રબોધ : એ હસો. મઈ સાલ અમારી રૂમ પડખે પડખે
હતી. જોડ બે જ, પણ રતિલાલ પાટલૂન ખમી-
સની સાચરણ એવી રાખતો ! સાચરણ જ સારી,
બાકી એની પેટીમાં બહુ ન મળે.

અનુ : પાકો બેસાડી !

મીતુ : ના, અનુ ! સ્વભાવ જ એવો. ત્યાં જતાં જ
ત્યાંના મઈ જાય એવો.

પંડ્યા : આપણે બધાને બહારથી જ માખીએ છીએ ને !

મીતુ : એની તો વાત છે, પંડ્યા ! રતિલાલ વિષે
મને એવો જ ખ્યાલ ! ત્યાં એનાં બા, બાપુ, માસી,
એની વહુ— Sorry, અનુ ! Mrs. —

અનુ : No, No, વહુ will do ! Go on !
(બધા હસે છે.)

પંડ્યા : Old is gold ! (બધા વધુ હસે છે.)

મીતુ : દરેકને મોઝિ રતિલાલ એટલે બસ ! બહેણો
તો મ સમજદાર ! લગનનો બધો ભાર એના જ
ખભા પર. શાક-પાન, દાણો, અનાજ, રૂબરૂ તો
ને-વેવાઈની સરભરા, બધું જ એના પર.

પ્રબોધ : હું હોઉં તો જાનીવાસો તો જાગવી જ લઉં !

અનુ : ને પીરસવામાં કંઈ પંગત બાળવી લેત, એવ કહે ને !

ચીત્ર : અને રતિલાલે બનીવાસ જ લાળવેલો. કોલે-
નિયત મિત્ર તરીકે તો ઉચ્ચતું બનીવાસમાંય બધા
માનથી જોતા. અને કંઈ કરવા જ ન દે ! વર
ઈન્ટર પાસ થઈ વેપારમાં પડ્યો છે, એટલે હું
દાવી ગયો ! તો પણ ચતુ' એ કરતો.

પંડ્યા : ચિત્તરંજન, દાવી એવો તું ! Consolation !

પરીખ : Don't disturb, Pandya ! Please

ચીત્ર, આગળ.

ચીત્ર : હમન રાતનું હવું. સાંજે રતિલાલે કહ્યું કે
લગન બરાબર ઉઠલે તો ઠીક. શાંતિ Serious
હતી !

અનુ : Serious ? શાંતિ ? એવી વાઈક, ખતું ?

ચીત્ર : હા, એવું નામ શાંતિ, રતિલાલ એને માટે
મરી પડે ! એના બાપુએ કહ્યું તેમ બાળના જમા-
નામાં આવું—

પરીખ : ન જ બને ! પાંકસાહેબના મુકુંદરાય હોય
ખરા ! ચીત્ર, ખતું કહું ? તું ગયો ત્યારે મને
તુંય મુકુંદરાયના મિત્ર જેવો જ લાગેલો !

અનુ : તારું વિવેચન ઊંડા, પરીખ ! પરીક્ષામાં લખજો.

પંડ્યા : આપણી, કોલેજિયનોની વાતમાં સહુને રસ !
તેમ ઠીકા કૃષ્ણીનો ! કોલેજિયન એટલે, નહીં કોઈ
ફરજ, નહીં રીતભાત, માળાપતે પૈસે મોજ કર-
નારો, ફક્તકદાચ થઈ ફરનારું પતંગિયું, વિનમનું
તો નામ જ નહીં ! બ્યાં જુઓ ત્યાં, ઘોળા હાથી
જેવો—

પ્રબોધ : Bravo Bravo ! પંડ્યા બીએ ત્યાં પ્લેટ-
. ફર્ન ! માઈકની જ જરૂર છે હવે ! (એક-એ
હસી પડે છે.)

પરીખ : પંડ્યા, તમારી વાત તો સોજ આની.
આપણી માયાવટી જ એવી ! કોલેજમાં ગયાય ન

હોય, પણ નેતા થયા કે લેખક થયા, એટલે બસ !
'આજનો કોલેજિયન આમ ને તેમ' ફેકે જ રાખે !

અનુ : પરીખ, પરીખ, જેમાં તેમાં સાહિત્ય શું લાવે
છે ? તોણા !

ચીત્ર : That's alright, અનુ ! લગન તો હેમ-
એમ થઈ. બેન પરણી બીકી, પણ પછીના બે
દિવસ રતિલાલ બીધોય નથી ! અને બાપુ બિચારા
બહુ કે, 'ભાઈ, પછી થશે બધું. અમે હીએ ને !
હવે તું થોડો આરામ લઈ લે !' પણ એની વહુ
હમણાં જઈ, 'એવી રિયતિમાં ! બધા ખડે પગે
રહે; તેમાંય રતિલાલની સૂરત બેઈ હોય—

પંડ્યા : વહુ ભારે નસીબદાર !

ચીત્ર : છેવ એવી જ, સાલસ ને માયાણ. બિચારી
પીડાયા કરે છે હજી. કીધા કરે 'મને હવે ઠીક
છે,' પણ એમ કંઈ જાતું રહે ! દાકતરને મળ્યો
તો કહે કે 'શરીરમાં રોગ નથી; કારણ મનનું જ છે.'

પંડ્યા : મનનું કારણ ? આવો વર, આવું ધર, તો ય
મનનું કારણ ?

ચીત્ર : મનેય નહોતું સમજતું. ટ્રેઈનમાં દાકતર મહે-
સાણા સુધી સાથે થઈ ગયા, ત્યારે નવરું ! કારણ
મનનું જ છે !

પ્રબોધ : શું હશે ? અનુ, What do you think ?

અનુ : કંઈ સમજાય એવું નથી ! ચીત્ર, દેખાડવાના
જુદા, એવું તો નથી ને ? રતિલાલ અહીં બણે,
પણ ત્યાં તો સાસુ-તણદ જ ને ?

ચીત્ર : ના, ના, અનુ ! એવું નથી. સાસુ-તણદ બૂંડા
જ, એમ કંઈ મનાય ? મેં સર્વાવહાસિની સીધું
જ પૂછી જોયેલું એ બાબત.

પરીખ : તો પછી બીજું શું હોય વળી ?

ચીત્ર : રતિલાલની બા, વહુ આવી ત્યારથી ધરતું ફેકું
થવાની જ વાતો કરે, ને એના બાપુય 'વહુ તો
ધરની દીવી છે' કહી પૈસા પાણીની જેમ નાખે

છે. મેન પરણીને પગે લાગવા આવી ત્યારે એવું રહી ! સામી ભાભીય આંસુ આંસુ !

પરીખ : આપણું એ દક્ષ્ય ધણું કરુણ !

ચીત્ર : મંગલ પણ ખરું જ ને ? પ્રમોદ, આખું ઘર સંસ્કારી છે. સ્વપ્ન ને સમજુ પણ એવું જ. વહુ ને દીકરી, એવો બેદ જ ન મળે.

અનુ : તો પછી રતિલાલ તરફથી કંઈ—

પંડ્યા : તુંય અનુ, કેવું પૂછે છે ? રતિલાલનાં વખાણ તો ચીત્રએ જ કર્યાં !

ચીત્ર : કારણ રતિલાલનું જ છે !

પંડ્યા-પરીખ : રતિલાલનું ?

પ્રમોદ : દોલેજની વાતો કાંઈએ મિચારીના કાનમાં મરીમસાલો નાખી પધરાવી હશે ! મામડાની છાંડરી એટલે બાકી શું રહે !

ચીત્ર : એવુંય નથી, પ્રમોદ ! જુઓ, ખાનગી વાત છે. કાંઈએ Broadcast કરવાની નથી ! રતિલાલ જાણે તો પંચાત થાય—અંદરથી Sensitive છે. 'એની વહુ ગામડાની છે. સંસ્કાર સારા પણ જૂન-વાણી, લગન પછી એ વરસ થયાં હજી એને ખોલે બાળક—

પંડ્યા : I see !

ચીત્ર : એ મિચારીને બાળક જોઈએ છે. રતિલાલ ટ્રેન્ડ્યુએટ થયા પહેલાં એ પંચાત માનતો નથી.

પરીખ : તો લગન નહોતાં કરવા, કેમ પંડ્યા ?

પ્રમોદ : એના ધરની વાત આપણે શું જાણીએ, પરીખ ?

ચીત્ર : એમ જ પ્રમોદ ! પણ રતિલાલ તેથી જ સાધનો વાપરે છે—

પરીખ-અનુ-પ્રમોદ : સાધનો ?

પંડ્યા : એની વહુની ઈચ્છા નથી છતાં !

પરીખ : That's it ! રતિલાલ સમજુ છે. પેલી તો ગામડાની—

અનુ : Shut up, પરીખ ! વિવેચક મહાશય, આ જિન્દગી છે, વાતો નથી !

ચીત્ર : જુઓ, ત્યારે વાત વીગતે કરું ! દાકતરે મને આ વાત કહી. રતિલાલ લાગણી રાખે છે, 'પણ આ વાતમાં માનતો નથી ! દાકતરે કહ્યું કે 'તમે છો, તો સમજાવો !' પરીખ, રતિલાલ સાચો છે. તેમ એની વહુની ઈચ્છા કુદરતી જ છે તો ! એમાં ગામડું ! એ મેંસ મળ્યાં એટલે એ જ વાત ! એમાં ને એમાં શાંતિ, રતિલાલની વહુનું શરીર લેવાતું મધુ ને હમણાંની તો વાઈ જીપડે છે. વાઈ તેય કેવી ? કાઈનું કાઈ ચોરીસે કલાક પાસે જોઈએ જ. અમે ત્યારે જીપડે. ગમે ત્યાં પડે ને છીછરેય વેતે વેંત !

પંડ્યા : વધી ગઈ વાત ! ચીત્ર, રતિલાલે હવે શું મૂકવી રહી !

ચીત્ર : હું એ જ સમવાનો છું કાગળમાં. બધું સમવાનો છું. બાળક થાય, ન થાય, તે ઈધરેમ્મણ; પણ બાળક થયા પહેલાં સાધન શા માટે ? તેમાં આવે. Case જોઈને તો કુટુંબનિયોજનનાં બાપણે કરનારા પર એવો તો ચુસ્તો ચડે છે !

પ્રમોદ : Bravo, Bravo, ચીત્ર !

અનુ : Three cheers for... (કાંઈ બોલવું નથી. જૂટતો અવાજ આવે છે અને તરત પ્રેરિસર પુરોહિત પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રે. પુરોહિત : મિસ્ટર પ્રમોદ, પંડ્યા, ચિતરંજન તમે પણ આ મોડી રાતે આ બધું શું ! Please go to your room ! (બધા જાય છે.)

પ્રમોદ : પણ સાહેબ, આ તો અમે—

પ્રે. પુરોહિત : No, No ! Nothing doing, પ્રમોદ ! તમે સેક્રેટરી છો, એ ખ્યાલ રાખો ! આમ કેમ થાય ?

પ્રમોદ : એ ખરું સાહેબ, પણ—

પ્રે. પુરોહિત : I wan't hear ! પ્રોલિમ પાસે

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ

મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગમાં આવે તેવા મહત્વનો લેખ શ્રવણતાની બહુતા પ્રાધ્યાપક આપે છે તે સમય-ચિત્ત તો છે જ. પણ આવા સાહિત્ય-લેખની ચિરંજીવતા પણ એટલી જ હોય છે એટલે અહીં મૂક્યો છે ...

સાહિત્ય નામને પાત્ર બનતા સાહિત્યનો ઉદ્ભવ સૂક્ષ્મ અસંતોષમાંથી થાય છે. એનો સર્જક જીવનમાં કે જગતમાં જે કંઈ જુએ છે તેની અપૂર્ણતાનું ભાન તથા પૂર્ણતાની ઝંખા એને સર્જન કરવા પ્રેરે છે. ઉચ્ચ કક્ષાની સાહિત્યકૃતિમાં આ ભેમાંથી એકનો પણ અભાવ ભાગ્યે જ હોય.

સવારના સૂર્યોદયકે વાતાવરણમાં ફેલે કરતા કૌંચ-શુભલમાંથી પારધીને હાથે એકનો વધ થાય અને તપસ્યાર્થે નીકળેલા વાદ્ધીઓને, આથી અસહ્ય વેદના થાય અને એમનો શોક શ્લોકત્વ પામે ત્યારથી સાહિત્યનો, કવિતાનો, ઉદ્ભવ થયો મનાય છે. એક વખતના લૂટારા વાદ્ધીઓને નારદમુનિના સંસર્ગથી ઉદ્ધાર થયો હતો. લૂટારુ અવસ્થામાં ગાયુસને રેંસી નાખતાં પણ જે ન અચકાતો તેને એક પંખીનો વધ આટલો કંથેશકર કેમ બની જાય? સંસ્કારી બન્યા પછી એના જેવાયેલા લાગણીતંત્રને જગતની નકર ને નકોર વાસ્તવિકતા ખૂંચે છે. પેલા શ્લોક દ્વારા અપાતા શાપના ઉદ્ગાર પાછળનું પ્રેરક બળ પણ એ જ છે.

અને એની પાછળ એના કરતાં વધારે જીવન અને જગતની ઝંખના છે. આમ સૂક્ષ્મ રીતે બેધિયું તો કલા કે સાહિત્ય માટેનું પ્રેરક તરવ જગતની વાસ્તવિકતા છે.

માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે એની પાછળ કંઈક મૂકી જવાની ઇચ્છા એને સતત રહ્યા કરતી હોય છે. કોઈ રથૂળ અને ક્ષર રૂપે એ મૂકી નાખે છે, કોઈ સૂક્ષ્મ અને અક્ષર રૂપે. આ વૃત્તિ પણ સાહિત્ય-સર્જનમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. આ વૃત્તિને સાહિત્યનું પ્રેરક બળ ગણીએ અને સહેજે જાંડે ઊતરીને બેધિએ તો એમાં પણ, છે તે કક્ષાથી જાંચે પહેંચવાની ઇચ્છા કે નેમ રહેતી છે. સમાજમાં શુભનો પ્રસાર થાય, પ્રાણી વધુ પુષ્ટ અને પવિત્ર થાય એ ભાવનાને સાહિત્યસર્જનમાં મધ્યબિન્દુ તરીકે ગણી શકાય.

સાહિત્યનું સર્જન કરનાર માટે, આથી, સમાજનું યથાતથ દર્શન કરવું પૂણ જ આવશ્યક છે. નાના-લાલે કહ્યું છે તેમ, સમાજને સુધારતાં પહેલાં સમા-

આવે છે ને તમે બધા આમ ટોળાંમાં Well, you disturb others! ચાલો, રમ બંધ કરો. Go in your room!

[પ્રો. પુરોહિતના બૂરનો અવાજ બંધ થતાં થોડીવારે પ્રબોધે રમ ખોલવાનો ધીમે અવાજ]

પ્રબોધ : એય પંડયા, એય ડરકુ!

પંડયા : (થોડીવારે રમ ખોલી ડાકતાં) ગયા?

પ્રબોધ : અલ્યા પંડયા, પ્રોફેસર તે કંઈ અહીં રહેવા આવેલા? આ પેલા ચાંપલનું જ કામ, સમજ્યો?

પંડયા : કાણુ? કોનું કામ લાગ્યું?

પ્રબોધ : પેલો વી. એમ. સ્તો! જરા ઠેકણે લાવવો પડશે હવે! બહુ ફાટ્યો છે હમણાનો! સેક્રેટરી થવું છે ને?

પંડયા : હવે તું નિરાંતે જાંવીશ? અમે ગેઠા છીએ ને, કાણુ તારી સેક્રેટરીશીપ લે છે, બેધિએ તો ખરા!

Bye, Bye.

પ્રબોધ : અલ્યા પંડયા, બ્રાહ્મણ ચૂલો છે ને પાછું Bye, Bye બોલે છે! સુનિશા, સુનિશા તો બોલ!

જને સમજવો પડે. અને સમજવામાં પણ સાહિત્યનું જ એક પ્રયોજન પરોક્ષ રીતે સિદ્ધ થતું હોય છે. સમાજના અનેક પ્રકારના થરો, વિવિધ ઇતિવાળી વ્યક્તિઓ, તેમના ગતિ અને અણગમતા, તેમનો ઉછેર અને વિકાસ, તેમની આર્થિક, ધાર્મિક આદિ સ્થિતિ તથા માન્યતા, તેમનાં સાહેસ અને રસપંથ, પતન અને પ્રાયશ્ચિત, ઈત્યાદિ સર્વ તેમની અંદર રસ લીધા વિના, તેમનો સંપર્ક સાધ્યા વિના અને તેમને સકા-નુચ્છિતી સમજ્યા વિના ન જ જાણી શકાય. આ બધું કરતું, તેમની સાથે યોગ સાધવો એ પણ સાહિત્યનો જ મહત્વનો ધર્મ છે. કવિવર ટાગોરે સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે જે હૃદય હૃદયનો, આત્મા આત્મનો યોગ કરાવી આપે તે સાહિત્ય. સાહિત્યનું સર્જન કરતાં પહેલાં સાહિત્યકારે આ યોગના સાધક બની એમાં સિદ્ધિ પણ મેળવવી જોઈએ.

સાહિત્યનું અલગત આ રીતે વાસ્તવિકતાની ભોલ ઉપર જ હોય એ રૂપરૂ છે. જે સાહિત્યનો ગગન-વિહાર અને વધુ વાસ્તવિકતાનો પાયો નજીક તેની લોકહૃદયમાંની સ્થિરતા ઓછી હોવાની સંભાવના પણ વધુ. લોકહૃદયમાં એનો શું નરવ વધુ થતો રહે કે વધારે વખત થતો રહે તે ય પ્રાણને પુષ્ટ અને પવિત્ર બનાવવાની એની અસરકારકતાનું પ્રમાણ તો ઓછું થઈ જ નથી.

વાદનો ઉદ્ભવ તો નહિ, પણ વાદનો વિકાસ તો આજના યુગમાં વધુ થયો છે. રાજકારણના વાદોની અસર પણ સાહિત્યના વાદો ઉપર થતી હોય છે, યા સાહિત્યમાં નવા વાદો સર્જાતી હોય છે. નામથી તો બધા વાદો આકર્ષક લાગતા હોય છે, પણ એનું તક્ષ તપાસતાં એ આનંદ ઓછો વખત ટકતો નથી. વાસ્તવવાદ પણ આમાં અપવાદરૂપ નથી.

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ માત્ર Fiction પૂરતો જ છે. ખીજા પ્રકારના સાહિત્યને આ વાદ સાથે કે આ વાદને ખીજા પ્રકારના સાહિત્ય સાથે ઝાઝી લપાળપાઈ

પડવાનું હોતું નથી. આ વાદનો વાદ તરીકે વિચાર કરીએ તો આપણા સાહિત્યમાં એને ગાંધીયુગનો વિશેષ કહી શકાય. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી અધિસન જમાવ્યું. આપણી સ્વાતંત્ર્યની, લાવનાને સંકારી અને એને કારણે જે રાજકીય ઉત્થાન થયું તેણે સામાજિક, સાહિત્યિક, ધાર્મિક, આદિ બીજા અનેક ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્થાન ટ્રેણું.

આ ટ્રેણુથી આપણા સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ વિકસ્યો. વધુમાં ગાંધીજીએ ‘કૌસિયો પણ સમજી શકે એ સાહિત્ય’ એવું સાહિત્યપરિપક્વ પ્રમુખસ્થાનેથી ઉદ્દ્યોધ્યું અને પુરસ્કાયું. ગાંધીજીની વાણી અને કૃતિમાંથી ટ્રેણુ લેતા આપણા સાહિત્યકારો જેટલા ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાયા, તેટલા ગાંધીજીની અર વ્યાખ્યાથી આકર્ષાયા નહિ. અને જનતા માટે તો પ્રાણ જાણે પણ સાહિત્ય માટે તો એ ઠીક જ થયું છે. આથી આપણા વાસ્તવવાદી સાહિત્યકારો સામે ફરિયાદ પણ જીદી કે એમનું સાહિત્ય ગરીબો વિષે છે, ગરીબો માટે નથી.

સ્વતંત્રતા પહેલાના આપણા એ સાધનાયુગના વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મનભર રીતે એટલું કહ્યા વિના રહેવાનું નથી કે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય એ આપણા સાધનાયુગની મહાન સિદ્ધિ છે. એમ તો સાહિત્ય માત્રમાં વાસ્તવિકતાનું વસ્તે ઓછે અંશે નિરૂપણ થતું રેતું જ હોય. આપણે પ્રાગ-નરસિંહ, અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પણ એનું નિરૂપણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોઈએ છીએ. ભક્તિ કે ધર્મપ્રધાન હોવા છતાંયે એમાં તત્કાલીન સમાજની જાનીનાં અનેક ચિત્રો યા દરેકો મળી આવે છે.

અર્વાચીનતાના મહાન પુરસ્કર્તા નર્મદ અને એના સમકાલીનો, તથા ત્યાર પછીના સંરક્ષક યુગના મહાન સર્જકોમાં, તેમની વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓમાં, વાસ્તવિકતા નેધિપાત્ર પ્રમાણમાં નિરૂપાયેલી મળે છે. આદર્શવિહારી નાનાલાલમાં એ પાયો એટલો સદૃ

નથી છતાં વાસ્તવિકતાને વેગળે રાખવાનું તો કાઠ પણ સાહિત્યકારથી ન જ બની શકે.

ગાંધીજીએ ભુષાચેક્ષાં ભાંડુને સંભાષાં અને સંભાલ્યાં. લક્ષ્મીનારાયણની આપણી લાવના દરિદ્રનારાયણના આવીને ખેડી અને આપણી ચેતનાએ એવા વ્યાપક વિકાસ અનુભવ્યો કે જેવો વિકાસ તે પહેલાં એણે કદી અનુભવ્યો ન હતો. ધૂરંદ્રેતુએ એમની ટૂંકી વાર્તાઓ દ્વારા ભુષાચેક્ષાં ભાંડુની અંદર રહેલાં મહિનતા અને મોગદમ, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ એવી મર્મસ્પર્શી રીતે દર્શાવ્યાં કે ‘લંકાના પાણીદાર મોતી’ જેવી વાર્તાના એ સર્જકને ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર તરીકે રસિકોના હૃદયમાં સ્થાપી દીધા. શ્રી અંબ્રવદન મહેતાએ નાટકો દ્વારા આ યરના રાગદોષો અભિનયક્ષમ બનાવી એમને અદાકારોની અંદર ખેસતા કરી દીધા. પણ આવાં દર્શનને વધુ ઉચ્ચ ઉન્મેષ કાવ્યમાં સાંપડે છે સુન્દરમમાં અને એકાંકીઓમાં ઉમાશંકરમાં.

જ્યાં શોગ તરફ વળી ગયેલા, અને કવિતાના ક્ષેત્રને મર્યાદિત બનાવી રહેલાં સુંદરમે ગાંધીજીની વિચારસરણી અનુસાર સમાજ તરફ દૃષ્ટિ નાખી. આ સમયમાં ખંડખેર સમાજવાદ, તેથીય વધુ ઉચ્ચ સામ્યવાદ પણ એમની રીતે સાહિત્યકારોમાં સ્થાન લેવા મથી રહ્યા હતા. અગમ્યવાદ પણ અવાસે નીકળી ચૂક્યો હતો. પણ ગાંધીજીના યુગરાતમાં એ વાદો થાણું જમાવી શક્યા નહિ. સુંદરમે આપણા સમાજની આર્થિક અને લાવનાત્મક વિપત્તિ યથાતથ રીતે કાવ્યોમાં ઉપસાવી. એમનાં ‘લંગડી’, ‘રૂડકી’, ‘તલાવણી’, આદિ કાવ્યો એનાં જલ્દત ઉદાહરણો છે. સમાજવાદ એમને સ્પર્શી ગયો તેવું, સુંદર ઉદાહરણ ‘ફટપાયાનાં સુનાર’ માં મળતું હતું, પણ ફટપાય અને તળાઈ નામ ધારી એ કાવ્યે સુન્દરમના બહુલાવલા દૃષ્ટિકોણની સૌમ્યતા દર્શાવી દીધી છે. વાર્તામાં એમની ‘ખોલકો’ અને ‘નાગરિકા’ લાગણીને કિનારે મણસ લણેલાં કે અલણ—કેવાં હોય

તેના વાસ્તવદર્શનમાં સૌમાન્યિત્વ બની રહે એ પ્રકારનાં વિવરણો છે.

ઉમાશંકરનું વાસ્તવદર્શન એમનાં કાવ્યો કરતાં એમનાં ‘સાપના ભારા’ નાં એકાંકીઓમાં વધુ આલ્લાદ સ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે. આ એકાંકીઓની કટુચિત્તા અને વેધકતા ધૂમકેતુની વાર્તાઓની જેવી બળવાન છે. એમનાં ‘મોતી’, ‘ધોખી’, ‘ધાણીનું ગીત’, ‘હથોડાનું ગીત’, ‘બળતાં પાણી’ આદિ કાવ્યોમાંના વાસ્તવદર્શન કરતાં ‘સાપના ભારા’, ‘દુર્ગા’ ‘ભિક્ષુ ચરકલડી’, ‘ગાજરની પિપડી’, વગેરે એકાંકીઓની વાસ્તવિકતા વધુ સ્પર્શનારી છે.

આ યુગમાં ઈષ્ટ છુદ્ધિગમ્ય રીતે રામનારાયણ પાઠકે, લોકભોજ્ય રીતે મેઘાણીએ, સુંદરજી બેટાઈએ, મનસુખલાલ ઝવેરીએ, ઈન્દુલાલ ગાંધીએ, તથા બીજા સર્જકોએ નાની મોટી કાવ્યકૃતિઓ દ્વારા વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

આપણા ધણાખરા સર્જક ગમડામાંથી આવતા હોઈને જનતા સાથેના એમનો સંપર્ક નિકટનો અને સાચો છે, અને આથી એમણે કરાવેલું દર્શન મહદંશે પ્રતીતિકર છે. પણ પ્રચલિત પ્રવાહની મોહિનીમાં સીધા સંપર્ક કે સાચી અનુભૂતિ વિના પણ આવું સર્જન કરવા કેટલાક પ્રેરાય છે. આ પોક્ષણતાને ખામિય રીતે હસી કાઢવામાં પણ આવેલી છે. એવું એક ઉદાહરણ ‘ભાણી’માં વેધક વાસ્તવદર્શન કરાવનાર ઈન્દુલાલ ગાંધીની ‘શુભાખળ’નું ખાતા ખાતાં કાવ્યકૃતિમાં જોઈ શકાય છે, જેમાં સર્જક અતિશયેષિત કરતું કંગાળ ભિખારિણીનું ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ આગળ લખવાનું ન સૂચતાં, જોયને સાદ દીધે કે જાણુ આવે શુભાખળનાં, આમ કૃત્રિમ રીતે પ્રેરણા કે અનુભૂતિને નિમત્રે છે. બીજું ઉદાહરણ મનસુખલાલ ઝવેરીનું ‘શુટ પાલીસવાળોને’ કાવ્ય પૂરું પાડે છે. એમાં શુટ પોલીસવાળોને જોઈને કાવ્યની અંદરનો કવિ તરજે ઝેડે છે. શુટપોલીસવાળાની ઠોડુંબિક પરિસ્થિતિની

જને સમજ્યા પડે. અને સમજવામાં પણ સાહિત્યનું જ એક પ્રયોજન પરાક્ષ રીતે સિદ્ધ થતું હોય છે. સમાજના અનેક પ્રકારના ચરો, વિવિધ ઇતિવાળી વ્યક્તિઓ, તેમના ગુણ અને અણગુણ, તેમના ઉછેર અને વિકાસ, તેમની આર્થિક, ધાર્મિક આદિ સ્થિતિ તથા માન્યતા, તેમનાં સાહસ અને સ્વાર્પણ, પતન અને પ્રાપ્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ તેમની અંદર રસ લીધા વિના, તેમના સંપર્ક સાધ્યા વિના અને તેમને સહાનુભૂતિથી સમજ્યા વિના ન જ જાણી શકાય. આ બધું કરતું, તેમની સાથે યોગ સાધવો એ પણ સાહિત્યનો જ મહત્વનો ધર્મ છે. કવિવર ટાગોરે સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું ॥ કે જે હૃદય હૃદયનો, આત્મા આત્માનો યોગ કરાવી આપે તે સાહિત્ય. સાહિત્યનું સર્જન કરતાં પહેલાં સાહિત્યકાર આ યોગના સાધક બની એમાં સિદ્ધિ પણ મેળવવી જોઈએ.

સાહિત્યનું અણતર આ રીતે વાસ્તવિકતાની ભોંય ઉપર જ હોય એ સ્પષ્ટ છે. જે સાહિત્યનો ગજન વિકાર અને વધુ વાસ્તવિકતાનો પાયો નબળો તેની લોકહૃદયમાંની રિધરતા ઓછી હોવાની સંભાવના પણ વધુ. લોકહૃદયમાં એનો શુભરવ વધુ થતો રહે કે વધારે વખત થતો રહે તો ય પ્રાણુને પ્રુષ્ટ અને પવિત્ર બનાવવાની એની અસરકારકતાનું પ્રમાણ તો ઓછું થઈ જાય.

વાદનો હિલ્લવ તો નહિ, પણ વાદનો વિકાસ તો આજના યુગમાં વધુ થયો છે. રાજકારણના વાદોની અસર પણ સાહિત્યના વાદો ઉપર ચતી હોય છે, યા સાહિત્યમાં નવા વાદો સર્જાતાં હોય છે. નામથી તો બધા વાદો આકર્ષક લાગતા હોય છે, પણ એનું તલ તપાસતાં એ બાનદં ઝાંઝો વખત ટકતો નથી. વાસ્તવવાદ પણ આમાં અપવાદરૂપ નથી.

સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ માત્ર Fiction પૂરતો જ છે. ખીળ પ્રકારના સાહિત્યને અથવા વાદ સાથે કે આ વાદને ખીળ પ્રકારના સાહિત્ય સાથે ઝાઝી લપહપમાં

પહાવતું હોતું નથી. આ વાદનો વાદ તરીકે વિચાર કરીએ તો આપણા સાહિત્યમાં એને ગાંધીયુગનો નિર્ણય કહી શકાય. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી અધિક્ષન જમાવ્યું. આપણી સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને સંકારી અને એને કારણે જે રાજકીય ઉત્થાન થયું તેણે સામાજિક, સાહિત્યિક, ધાર્મિક, આદિ બીજા અનેક ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્થાન પ્રેર્યું.

આ પ્રેરણાથી આપણા સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ વિકસ્યો. વધુમાં ગાંધીજીએ 'પ્રાસિયો પણ સમજી શકે એ સાહિત્ય' એવું સાહિત્યપરિપક્વ પ્રમુખસ્થાનેથી ઉદ્ગોષ્યું અને પુરસ્કાયું. ગાંધીજીની વાણી અને કૃતિમાંથી પ્રેરણા લેતા આપણા સાહિત્યકારો જેટલા ગાંધીજીના વ્યક્તિવધી આકર્ષીયા, તેટલા ગાંધીજીની આ વ્યાખ્યાથી આકર્ષીયા નહિ. અને જનતા માટે તો કાણુ જાણે પણ સાહિત્ય માટે તો એ ઠીક જ થયું છે. આથી આપણા વાસ્તવવાદી સાહિત્યકારો સામે ફરિયાદ પણ ઊઠી કે એમનું સાહિત્ય ગરીબો વિશે છે, ગરીબો માટે નથી.

સ્વતંત્રતા પહેલાના આપણા એ સાધનાયુગના વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મનભર રીતે એટલું કહ્યા વિના રહેવાનું નથી કે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય એ આપણા સાધનાયુગની મહાન સિદ્ધિ છે. એમ તો સાહિત્ય માત્રમાં વાસ્તવિકતાનું વતે ઓછે અંશે નિરૂપણ થતું રેતું જ હોય છે. આપણે પ્રાચીનરસિક, અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પણ એવું નિરૂપણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોઈએ છીએ. ભક્તિ કે ધર્મપ્રધાન હોવા છતાં એમાં તત્કાલીન સમાજની છબીનાં અનેક ચિત્રો યા દસ્તેર મળી આવે છે.

અર્વાચીનતાના મહાન પુરસ્કર્તા નર્મદ અને એના સમકાલીનો, તથા ત્યાર પછીના સંરક્ષક યુગના મહાન સર્જકોમાં, તેમની વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓમાં, વાસ્તવિકતા નેધિપાત્ર પ્રમાણમાં નિરૂપાયેલી મળે છે. આદર્શવિહારી નાનાલાલમાં એ પાયો એટલો સફર

નથી છતાં વાસ્તવિકતાને વેગળે રાખવાનું તે કાઈ પણ સાહિત્યકારથી ન જ બની શકે.

ગાંધીજીએ જુલાયેલાં ભાંડુને સંભાળ્યાં અને સંભાળ્યાં. લાક્ષ્મીનારાયણની આપણી લાવના દરિદ્રનારાયણમાં આવોને ખેડી અને આપણી ચેતનાએ એવો વ્યાપક વિકાસ અનુભવ્યો કે જેવો વિકાસ તે પહેલાં એણે કરી અનુભવ્યો ન હતો. ધૂરંદ્રેણે એમની ટૂંકી વાર્તાઓ દ્વારા જુલાયેલાં ભાંડુની અંદર રહેલાં મલિનતા અને માંગલ્ય, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ એવી મર્મસ્પર્શી રીતે દર્શાવ્યાં કે ‘લંકાના પાણીદાર મોતી’ જેવી વાર્તાના એ સર્જકને ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર તરીકે રસિકોના હૃદયમાં સ્થાપી દીધા. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ નાટક દ્વારા આ ધરના રાગદ્વેષો અભિનયક્ષમ બનાવી એમને અદાકારોની અંદર ખેલતા કરી દીધા. પણ આવાં દર્શનનો વધુ ઉચ્ચ ઉન્મેષ કાવ્યમાં સાંપડે છે સુન્દરમમાં અને એકાંકીઓમાં ઉમાશંકરમાં.

આજે ચોગ તરફ વળી ગયેલા, અને કવિતાના ક્ષેત્રને મર્યાદિત બનાવી રહેલા સુંદરમે ગાંધીજીની વિચાર-સરણી અનુસાર સમાજ તરફ દૃષ્ટિ નાખી. આ સમયમાં બંદોબસ્ત સમાજવાદ, તેથીય વધુ ઉચ્ચ સામ્યવાદ પણ એમની રીતે સાહિત્યકારોમાં રચના લેવા મધી રહ્યા હતા. અગમ્યવાદ પણ પ્રવાસે નીકળી ચૂક્યો હતો. પણ ગાંધીજીના યુગરાતમાં એ વાદે થાણું જમાવી શક્યા નહિ. સુંદરમે આપણા સમાજની આર્થિક અને લાવનાત્મક વિષમતા યથાતથ રીતે કાવ્યોમાં ઉપસાવી. એમનાં ‘ભંગડી’, ‘રૂઝી’, ‘તક્ષાવણી’, આદિ કાવ્યો એનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. સમાજવાદ એમને સ્પર્શી ગયો તેલું, સુંદર ઉદાહરણ ‘ફટપાથનાં સુનાર’ માં મળતું હતું, પણ ફટપાથ અને તળાઈ’ નામ ધારી એ કાવ્યે સુન્દરમના ખલવાલદા દૃષ્ટિકાણની સૌમ્યતા દર્શાવી દીધી છે. વાર્તામાં એમની ‘ખોલકી’ અને ‘નાગરિક’ લાજણીને કિનારે માણસ લણેલાં કે અજાણ્ય—કેનાં હોય

તેના વાસ્તવદર્શનમાં સીમાચિહ્ન બની રહે એ પ્રકારનાં નિરુણો છે.

ઉમાશંકરનું વાસ્તવદર્શન એમનાં કાવ્યો કરતાં એમનાં ‘સાપના ભારા’ નાં એકાંકીઓમાં વધુ આલ્લાદક સ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે. આ એકાંકીઓની કડચુલતા અને વેધકતા ધૂરંદ્રેણી વાર્તાઓની જેવી બળવાન છે. એમનાં ‘ગોપી’, ‘ધોપી’, ‘ધાણીનું ગીત’, ‘હથોડાનું ગીત’, ‘બળતાં પાણી’ આદિ કાવ્યોમાંના વાસ્તવદર્શન : કરતાં ‘સાપના ભારા’, ‘દુગ્ધા’ ‘ભોજ્ય ચરકલડી’, ‘માજરની પિપુડી’, વગેરે એકાંકીઓની વાસ્તવિકતા વધુ સ્પર્શનારી છે.

આ યુગમાં કંઈક શુદ્ધિગમ્ય રીતે રામનારાયણ પાઠકે, લોકજોગ્ય રીતે મેઘાણીએ, સુંદરજી ખેડાઈએ, મન-સુખલાલ ઝવેરીએ, હન્દુલાલ ગાંધીએ, તથા બીજા સર્જકોએ નાની મોટી કાવ્યકૃતિઓ દ્વારા વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

આપણા લણાખરા સર્જક ગામડામાંથી આવતા હોઈને જનતા સાથેના એમનો સંપર્ક નિકટનો અને સાચો છે, અને આથી એમણે કરાવેલું દર્શન મહદંશે પ્રતીતિકર છે. પણ પ્રચલિત પ્રવાહની મોહિનીમાં સીધા સંપર્ક કે સાચી અનુભૂતિ વિના પણ આલું સર્જન કરવા દેટલાક પ્રેરાય છે. આ પોકળતાને માર્ગિક રીતે હસી કાઢવામાં પણ આવેલી છે. એનું એક ઉદાહરણ ‘ભણીયા’માં વેધક વાસ્તવદર્શન કરાવનાર હન્દુલાલ ગાંધીની ‘ગુલાબળંબુ ખાતાં ખાતાં’ કાવ્યકૃતિમાં જોઈ શકાય છે, જેમાં સર્જક અતિશયોક્તિ કરતું કંગાળ ભિખારિણીનું મિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ આગળ લખવાનું ન સૂઝતાં, ‘બોયને સાદ દીધો કે ભણુ આને ગુલાબનાં’, આમ કૃત્રિમ રીતે પ્રેરણા કે અનુભૂતિને નિમજ્જે છે. બીજું ઉદાહરણ મનસુખલાલ ઝવેરીનું ‘જુદ પાલીસવાળાને’ કાવ્ય પૂરું પાડે છે. એમાં જુદ પાલીસવાળાને જોઈને કાવ્યની અંદરનો કવિ તરંગે ચડે છે. જુદપાલીસવાળાની ધૌરંબિક પરિસ્થિતિની

વિષમતાને કદપતા કવિની દષ્ટિ સમક્ષ શુદ્ધપાલીસવાળા
જેવો જ મળે, ધાટી, રેંકડીવાળા, હમાયો, અંખી
વાળા, આદિનો શ્રમજીવી વર્ગ, તથા કારકૂનો,
શુભારતા, આદિનો અર્થ શ્રમજીવી અને અર્થ શુદ્ધિ-
જીવી વર્ગ રચનાના બંધનો તોડી આવી જોશે રહે
છે, અને સમાજની આ વ્યવસ્થા સહન ન થતાં કવિ
આખી દુનિયાને ભરખીશ્રુત કરવા તૈયાર થાય છે
આ ચિનાશ પછીનું નવદુનિયાનું સર્જન 'શયે પાછા
નિસર્ગે'ની ભાવનાને વશવર્તી હશે એવું કવિ માને
છે; પણ પછી એ શુદ્ધપાલીસવાળાને એના મિત્રો
સાથે હસતો રમતો અને કિલોસ કરતો જુએ છે.
આખી કવિનો પુણ્યપ્રકાશ (I) ફાટી નીકળે છે :
'અસા, હું તારે ખાતર આખી દુનિયાનું વિસર્જન
કરવા તૈયાર થયો છું ને તું તો તારા તાનમાં જ
મસ્તાન છે । પરિસ્થિતિનું દુઃખ તો નહિ, પણ એ
દુઃખનું ભાન પણ તને નથી રહ્યું' । શી મનુષ્યની
દશા ॥ —આવો ઉપાસ'ભ આખી કવિ શુદ્ધપાલીસ-
વાળાને ક્યાપાત્ર માને છે, પણ સાચી રીતે તો જોને
ખાતર કવિ દુનિયાને જલાવવા તૈયાર થયો છે એમનાં
સુખદુઃખાદિથી અજાણ્ય એવો કાવ્યનો કવિ જ ક્યા-
પાત્ર છે.

આ સિવાયની વારતવદશનની વધુ કેરુણ દશા નિહાળ-
વાની રહે છે. વારતવદશનને નામે અગ્નિસહ અને
જુહુસાગરિક તત્વને આનેખનામાં રસ લેવાઈ રહ્યો
છે તે વધુ ખતરનાક છે. આ પ્રકારની યુધ્ધ કે રત્તિ
પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કે પશ્ચિમના સાહિત્યનો અસરથી
આપણે ત્યાં આવી છે. પશ્ચિમની અને આપણી
સંસ્કૃતિ વચ્ચે કયો જ તફાવત હોવાને કારણે સિદ્ધ
સમાજ આ પ્રકારના વારતવદશનને પુરસ્કારનાર

નથી જ અને તેથી એ બહુ ફાટે એમ લાગતું નથી,
છતાંય સાહિત્યની જે અસરકારકતા છે તે થોડા
ફાલથીય વધુ અનિષ્ટ સરજી શકે છે.

સંસ્કૃતિનો પ્રથમ બાળુએ રાખી સાહિત્યનો સાહિત્ય
તરીકે વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ ભૂમિની અંદર
વાસ્તવદશનના એકા હેઠળ હલકી વૃત્તિઓને પંપાળ-
વાની પ્રવૃત્તિને ઈષ્ટ પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય નહિ. સાહિત્ય
જીવનનો આદર્શ છે. આદર્શના દર્પણ અને Ideal
(ભાવના) બંને અર્થો ધરાવવામાં આવ્યા છે તે પૂરે-
પૂરું યોગ્ય છે. દર્પણમાં આપણી જમીન જોઈ એમની
અપૂર્ણતા કે રિસ'મતિ દૂર કરી સુંદર બનવાની
આપણે ઇચ્છા રાખીએ છીએ સાહિત્યમાં પણ જીવન
અને સમાજનું દર્શન કરી એને વધુ સુંદર બનાવવાની
નેમ રાખવી રહી. આ રીતે વિચારતાં સ્પષ્ટ માથ છે
કે વારતવદશન એના પોતામાં જ પર્વોત નથી,
આદર્શની સરજીનું એ એક પગથાર છે. વેાસ'ફાઈ
તો કલાકૃતિની કસોટી માટેના દર્શાવેલા સિદ્ધાંતોમાં
એક સિદ્ધાંત આદર્શીકરણનો રાખ્યો છે. કલામાં
આદર્શીકરણની અપેક્ષા રહે ॥ જ. એ પ્રત્યક્ષ રીતે
ઉપદેશાય તેના કરતાં ધનિત રહે એ વધુ સાદું એ
નિરાંક, પણ એને અવગણી સુંદર ઈમારતની સુંદરતાને
બાજુએ રાખી માત્ર એમાંના જાજરનું જ દર્શન
કરાવાય એ કોઈ પણ વિવેકશીલ વ્યક્તિને અનુ-
ચિત જ લાગે.

કલાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વારતવદશનનું મૂલ્ય કણું જ
છે. આજની વિષય કરતાં આશયને લક્ષ્યની કવિતા
તથા માનવીના હિરામાંની અતવતાને તાગવા મથતા
ખીજ સાહિત્યપ્રકારો વારતવિકતાના પગથારને
આધારે ઉચ્ચતાની પ્રાપ્તિમાં આગળ વધે.

જમીન કેટલી કાઢી છે કે ચોરી છે તે ચોરી કાઢવા માટે
ઉપયોગ કરતું એક નવું સાધન તૈયાર કરવામાં આવ્યું ॥ જમીનમાં કાણું પાડી આ સાધનને તેમાં ઉતારવામાં
આવે ॥ અને સાધનમાંથી નીકળતા ગામ્મા કિરણો જુદી જુદી જોડાઈએ કેટલા પ્રમાણમાં ચોપાય છે તે નક્કી
કરવામાં આવે છે. જમીનના ચર ઠારા થતા ગામ્મા કિરણોના ચોપણને આધારે જમીનના ધનત્વ પર છે.

આ નવા સાધનથી નહેરુના તળિયાની જમીન કેટલા પ્રમાણમાં નીચે જશે છે અથવા ઉપર આવે ॥ તે ખણી
રાકારો. જમીનસુધારણા અને સિંચાઈની ચોજનાઓ માટે આ સાધન કાણું ઉપયોગી નીવડશે.

કુમારિકાનો પ્રેમ [૩]

ભાઈથી 'ભિર્મી'ની ગથાસુ કલમથી અનુવાદિત થયેલી વિખ્યાત નવલકથા 'એપલ ટ્રી'નો આ છેલ્લો હપ્તો છે. મૂળ વાર્તાનો આ સંક્ષિપ્ત અનુવાદ મૂળ અંગ્રેજી વાંચી શકે તેને વાંચવા પ્રેરે તેવા પ્રવાહી અને સરળ ભન્ડો છે....

પાછલી રાતે જાંઘી શેફેલો એશરટ ગાદ નિદ્રામાં હતો તે વખતે દ્વાર પર કોઈએ ટકોરા માર્યા અને કહ્યું : 'જોડો, આ તૈયાર થઈ ગયો છે.'

એશરટ ઝડપથી ઊઠ્યો અને મોઢું સાફ કરી લઈને બોબનગૃહમાં ગયો. નાની ચળરાક ફીડાએ તેને કહ્યું : 'જલ્દી જલ્દી પરવારી જવ. આપણે સૌએ સાડા નવની માટીમાં અઘીંથી નીકળી જવાનું છે.'

'હા, મિત્ર !' ફિલિપે કહ્યું : 'મારું મન અઘીંથી બેઠી ગયું છે. આજે સાકાનવની ટ્રેનમાં 'મેરીટ્સ' જવા ધાડું છે. મારી સાથે તું આવે એવી મારી ખાસ ઇચ્છા છે.'

'અસંભવ !' બપોળીને એશરટ ડોકું ધૂણાવ્યું અને રોકા સામે બોલ્યું, રોકાએ કહ્યું : 'તમારે અમારી સાથે આવવું જ પડશે.'

વચલી સખીના પણુ બોલી : 'તમારા વિના તો પ્રયત્નમાં મળ જ ન આવે !'

નાની ફીડા પોતાની ખુરસી પરથી ફેરીને એની પાછળ જઈ બેઠી અને બોલી : 'બોલો, આવવાનું કબજા કરો છો કે તમારા વાળ ખેંચું ?'

એ બધાંના આવો પ્રેમભાવ બોઈને એમને દુભવવાનું એશરટને ઠીક ન લાગ્યું, 'એક દિવસ વધારે' એમ વિચારી તે બોલ્યો : 'મારા વાળ ખેંચવાની જરૂર નથી ફીડા ! તમારા બધાંના હકમને હું તાળે થઈ જાઉં છું.'

અને તે તેમની સાથે બેઠાયો, રોશને પહેંચીને નારાઈએને બીજો તાર કરવાનું તેણે વિચાર્યું 'પણુ' એની ખાસ શી જરૂર છે' એમ ચર્તા તાર કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. ચપળ, તેજસ્વી અને શિક્ષિત સુંદર રોકાના સહવાસમાં—એની સાથે કાલ્ય, સમાજસુધારણા

આદિની ચર્ચા કરતાં તેમ વિવિધ પ્રકારની રમતો રમતાં એશરટનો શહેરી સંસ્કારવાળો છત્ર પ્રસન્ન બની રહ્યો પિયાનો વગાડતી રોકા તો એને ખૂબ જ મમતી. તે પોતે પણ માત્ર તેમ ફિલિપ બંસી બળવતો. નાની ફીડા અને સખીનાએ તો એ આપો દિવસ એશરટની આસપાસ ફાડાફાડી કરીને ધમાચકડી કરી મૂકી. ખરેખર સખીનાએ કહ્યું હતું તેમ એશરટના સાથે રહેવાથી એ બધાંને ખૂબ જ મજા પડવા લાગી !

તે રાતે એશરટ બિલકુલ જાંઘી શક્યો નહોતો. વિચારો કરતાં કરતાં તે આમતેમ પાસાં મરડી રહ્યો, સ્વપ્ન સમાજમાં જીંદગી ફિલિપ અને રોકાના આ બે દિવસના સહવાસે તેનામાં ધણું પરિવર્તન કરી દીધું છે. હવે તો તેને એમ પણ થઈ રહ્યું હતું કે મેગનને પ્રેમ કરીને પોતે મોટી ગંભીર ભૂલ કરી ખેડો છે. વસંતની બહાર અને પૈલાં સફરજનનાં પુષ્પોએ જ એને મસ્ત બનાવી દીધો અને એનાથી એવું ગાંડપણ થઈ ગયું. એના જેવા જાંઘી કેળવણી પામેલા યુવાને એ સુંદર સાદી 'સીધી આમખાળા સાથે લગન પણ કરવાનું' શું સમજીને નક્કી કયું હશે ? કેવો અસંભવિત, કંઈગે અને અવ્યવહારુ એ નિર્ણય...! આમ વિચારતા એશરટની દૃષ્ટિ સમક્ષ તે વખતે મેગનનું અસ્તિત્વ જાણે હવા બની ગયું હતું અને રોકા—સફેદ વસ્ત્રોમાં શોભતી પવિત્ર અને જળજરમાન રોકાનું મુખમંડળ ઝગમગી રહ્યું હતું. તેના કણોમાં એ જ રોકાના સંગીતના સૂરો પણ વારંવાર ગૂંથ રહેતા હતા. પરંતુ 'ઈશ્વર સૌનું રક્ષણ કરે અને મિસ્ટર એશરટનું' પણ 'એમ પ્રાર્થતી તથા 'હું તો તમારી પાસે રહેવા ઇચ્છું છું'. તમારા વિના તો હું મરી જઈશ' એમ બોલેલી મેગન હજી વાસ્તવમાં તો એના હેંપમાર્ગી સહેજ પણ દૂર ન ખસી હોઈ એની

યાદે—એ ભોળી ગામડિયણના સરસ પશુ ગજળ વફાદારીભર્યા પ્રેમભાવની યાદે તો તે વિહળ બની રહીને ઝાશીકામાં મેદુ ઇપાવી દેતો અને ઝેનાથી આધુપોતણું રુદન પશુ થઈ જતું. તે વખતે એને થતું કે ‘મારાથી મેગનને છોડી તો નહીં જ દેવાય. મોટી મોટી આશાએ આપ્યા પછી એને દગો તો નહીં જ દેવો જોઈએ. એ તો અન્યાય કહેવાય.’ પરંતુ સાથે જ આ એ દિવસના વાતાવરણના રંગે રંગાયેલા એના મનને વળી પાછું એમ પશુ થતું કે ‘ના, ના. એમાં અન્યાય નથી. અન્યાય તો મેગનની પાસે પાછા જવા—એની સાથેના સંબંધ વધુ ગાદ કરવામાં જ સમાયેલો છે. એ આશ્ચર્યાળી સાથે લગન કરવું ને અસંભવિત જ છે, તો પછી એ બિચારીની કેમળ સામર્થ્યોએને વધુ ન જ હાંડવી જોઈએ...

આવી દિધાભરી રિથિતિમાં એશરટના એક પછી એક દિવસો વીતી જવા લાગ્યા અને તે મેગનની પાસે જઈ શક્યો નહીં. જનરમાન રહેલાના અતુપમ વાક્યતુર્મ અને સૌંદર્યથી તો તે વધુ ને વધુ આકર્ષીતો જ ગયો.

એક દિવસે બેરીપામરીના મહેલો જોવાનું તથા ત્યાં આખો દિવસ પસાર કરી સાંજની ગાડીમાં પાછા આવવાનું નક્કી કરીને તેઓ પોડાગાડીમાં બેસી રેશને જવા નીકળ્યા. તેમની ગાડી દરિયાકિનારે આવી તે વખતે એશરટ દૂરથી મેગનને આવતી જોઈ. એ જ શુભ વખતે તેણે પહેલાં હતી. બહારની અખિયો તે જતાં આવતાં બધાં માણસોનાં મોઢાં જોતી ધીમે ધીમે ચાલી આવતી હતી. એને જોઈ અમકી જોડેલા એશરટ એકદમ તો જાને હાથે પોતાનું મુખ ઠંકી દીધું, પરંતુ સાથેના લેડો એથી તો વહેમોસે એમ વિચારીને તે જાને હાથથી મોહું ઇપાયેતું રહે એ રીતે અખિયો યોળી રહ્યો—જાણે અખિયામાં આવેલી યેળ જાગી રહ્યો છે. અખિયોએના પોલાણમાંથી તે મેગનને જોઈ જ રહ્યો છૂં પડી ગયેલું ફૂટું પોતાના માલિકને શોધે એ રીતે, ક્યાં

જતું, કઈ તરફ જતું એ કાંઈ જ જાણવા સમજવા વગર, બીકભરી, અચ્ચાતી, પગને જાણે એજેએજે લક્ષ્યતી ન હોય એમ મેગન ચાલી રહી હતી. બિચારી કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારે અહીં સુધી આવી શકી હશે. પશુ એ શક્ય આવી? કઈ આશાએ આવી? એશરટના અંતરાત્માએ સ્પષ્ટપણે એને કહી દીધું કે ‘તારે હાથે આવી, તારી જ આશાએ આવી, ગાડીને એકદમ રોકી દે—અને જીવંતી જઈને ઝડપથી એની પાસે પહોંચી જા.’

અંતરાત્માના આ બળવાંથી ઉત્તેજિત બનીને તે અચાનક ઊભો થયો અને દરવાજો ખોલી ‘હું કાંઈ જૂસી ગયો છું. તમે જાન, હું ખીજ ગાડીમાં આવી પહોંચું છું’ કહી તરત જ તે ચાલતી ગાડીએ જ નીચે ફેફા પડ્યો અને મેગન તરફ દોડ્યો પરંતુ જેમ જેમ તે તેની નિકટ જતા ગયો તેમ તેમ તેના પગ તો ધીમા પડતા ગયા. તેનું અવગચ્છું મન પાછું ફરી જોડું. વળી તે બિચારી રહ્યો : ‘હું આ શું કરી રહ્યો છું? મેગનનું મોહું જોનાં વાર જ આ ગાડપણ થા માટે? એટલું તો નક્કી છે કે તે મેગનની સાથે લગન તો કરી શકે એમ નથી જ. મેગન સાથેના પ્રેમ તો મુશ્કેલીના સમયનો પ્રેમ હતો. સુવાવરયાને કારણે સૌંદર્યમૂર્તિ એ મેગન મનને મોહિત કરી લાધું પશુ એથી કાંઈ એ આશ્ચર્યાળી સાથે આધુપ જીવન તો ન જ વિતાવી શકાય. મોઢે જીવતી ગયા પછી તો એ ભારરૂપ જ થઈ પડે. લવિધ્યના ઉચ્ચ જીવનનો ખ્યાલ તો રાખવો જ રહ્યો...

મેગન હજુ એની એ જ રિથિતિમાં આમતેમ બહારની આખિ ગ્રાફરિયા મારતી આવી રહી હતી. જતી આવતી પ્રત્યેક ગાડીમાં બેઠેલા માણસોને તે અખિયો ફરી ફાડીને જોઈ રહેતી. એ ‘જોઈને એશરટ’ વળી વિહળ બની જોઈ રહ્યો. કાંઈ પશુ સાચો સહલથી એની એ વખતની કરુણ દુઃખદ પરિસ્થિતિને અવગણી શકે નહીં. હેવાને પરચરસનું બનાવ્યા પછી જ એની હિપેલા થાય. એશરટ એના તરફ થોડાં ગચલાં

આગળ વધ્યો, પણ ચપળ સંસ્કારી રેલવાની યાદે વળી પાછો તે અટકી રહ્યો.

મેગન પણ તે સમયે ચાલતાં ચાલતાં સાગરતટે અટકી ગઈ હતી અને ચક્રિત બનીને સાગરને જોઈ રહી હતી. સાગરને એ બિચારી આત્મબાળા કદાચ પ્રથમ વાર જ જોતી હશે. એ સીધી સાદી બાળાની મુગ્ધતાથી એશરટનું હૃદય ખરેખર દ્રવી ગયું, છતાં 'એની સાથે આખી જિંદગી સુધી કોઈ જંગલમાં વસી ન શકાય તેમ તેને લંડનના રોજ રોજ પરિવર્તન પામીને ઉચ્ચ બની રહેના કુદિછવી વર્ગમાં પણ ન સમાવી શકાય' એવું વિચારીને એકદમ તે પાછો વળી ગયો અને ઝડપથી રેલેશન તરફ ચાલવા લાગ્યો. પરંતુ થોડે સુધી જતાં જ તેનું મન પાછું ડબવા લાગ્યું, આઠ આઠ દિવસ સુધી બનુભવેલો એ નિર્દોષ બાળાને પ્રેમ અને શ્રદ્ધા તો જાણે તેના રોમરોમમાં એાતપ્રેાન થઈ ગયાં હતાં. મેગનની ચમકતી આંખોના ઊંડાણમાં જોયેલી પવિત્રતા અને શ્રદ્ધાભરી વક્ષાદારી તેનાથી ભૂલી શકાઈ નહોતી જ. તે પાછો ફરી ગયો અને મેગનને મળવા સાગરતટ તરફ જવા લાગ્યો. પરંતુ એાહ ! મેગન હવે ત્યાં ન હતી. અંધો કલાક તેની શોધમાં આમતેમ રખડી નિરાશ થઈને તે દરિયે ગયો અને રેતીમાં પડી મેગનને તથા તેની સાથે ગાયેલા સુખક સમયને વારંવાર ઝંખી રહ્યો. ફરી તેને પાસામાં લેવા તેનું મન જાણે તલસી રહ્યું.

પણ તે ત્યાંથી ન ઊઠ્યો. તેનું મન વળી પાછું દ્વિધામાં પડી ગયું. એ પ્રેમલમાં ભૂરાં નેત્રોવાળું રેલવાનું મુખમંડળ પણ તેની સમક્ષ ચમકી રહ્યું હતું. લંડનના કુદિછવી વર્ગમાં તેની સાથે ખરેખર રેલવા જ શોભી શકે, મેગન તો હરજોજ નહીં. મેગન સુંદર છે, અનુપમ સુંદર છે, પણ આખરે તો તે પાસનાપૂર્તિના સાધન સિવાય બીજી રીતે ઉપયોગી ન જ થઈ શકે. એ મને ચેતાવું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છતાં પણ એ કેટલું બધું સામાન્ય ! મોહ ઊતરી ગયા પછી તો થોડા સમયમાં જ કંટાળી જવાય.

લાવિની લચ્ચતાનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર એની પાછળ પાછળ આમ ભળતું એ તો આખરે યુવાનીમુગ્ધલ મૂર્ખતા જ કહેવાય. મેગન મને હજુ ભૂલી શકી નથી એ ખરું, પણ થોડા દિવસોમાં એવ મને ભૂતો જશે અને કોઈ યોગ્ય પાત્ર મળી આવતાં સુધે છૂટન વીતાવશે—' આતુ બધું વિચારીને મનમાંથી મેગનની સ્મૃતિને હવે તો ખંખેરી જ નાખવાનો નિર્ણય કરી અત્રે તે ઊઠ્યો. મનની શાંતિ માટે વસ્ત્રો ઉતારી દરિયામાં નહાવા પડ્યો થરીર યાદીને લઈ બની જશે તો પછી કોઈ વાનનું સ્મરણ નહીં થાય એમ માની તેણે ખૂચ ચાક લાગ્યો ત્યાં સુધી તપો કર્યું. પછી તે પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ટપકાં પહેરી લઈ આરામની ધ્રુજાએ ફિલિપના ઉતારે ગયો. રેલવાનું સ્મરણ તાણું રાખે એવી એની પિયાનો અદિ અનેક વસ્તુઓ ત્યાં હતી જ. એ બધી વસ્તુઓના સદૃશ એશરટ જાણે રેલવામય જ બની રહ્યો. સાંજના રેલ્લા, એની બહેનો અને ફિલિપ પાછાં આવ્યાં ગયાં. કલા પ્રમાણે બીજી ગાડીમાં ન આવવા બહલ રેલવાએ એશરટને મીઠું કપકા આપ્યો અને પછી ખાસ એના માટે જ લાવવામાં આવેલા બનક સાનાં સુંદર પુષ્પો પણ ભેટ આપ્યાં.

એક વર્ષ પછી, એપ્રિલ માસમાં, માસના અંતિમ દિવસે એશરટ અને રેલવાનું ધામધૂમથી લગન થઈ ગયું.

આજે એના લગનની રજતજયંતીને દિવસે આ બધું એશરટના માનસપટે ઊપસી આવ્યું. રેલવા હજુ એના ચિત્રકામમાં નિમગ્ન હતી હજુ તેને તેનું કામ પૂરું કરતાં કલાક થશે એટલામાં એ સ્થાને જરા જઈ આવવાનો—એ મકાન, એ બાગ, એ ઝરણું અને ખાસ તો પેલા સફરજનના વૃક્ષવાળી જગા જોઈ આવવાની તેને પ્રમળ ધ્રુજા થઈ. તે ગયો અને બાગના દ્વાર નિકટ જઈને અટક્યો. બધું જ પૂરવત હતું. એનું એ જ નીચું છતવાળું એ મકાન, એનો એ જ પુષ્પોથી સભર બાગ, એનું એ જ ઝરણું ! આ બધું જોઈને ધડીલાર તો એશરટને ત્રમણ થઈ કે

મેગન બહુ હજીયે તેની રાહ ભેટી પેલા સફરજનના વૃક્ષ હેઠળ બેઠી હતી. અજાણતાં તેના હાથ દાદીએ ગયો. આદેશ અવરથા રપબટ કરી દેતી એ જગતી દાદી ! તે ચમક્યો, સહસા એનું રૂપ બદલા બની રહ્યું અને વાસ્તવિકતા એની સામે ખંડી થઈ ગઈ. ઓહ ! એ વાતને તો છવીસ છવીસ વર્ષનાં વદાણાં વીતી ગયાં. પેલા સફરજનના વૃક્ષની હેઠળ જઈને તે એસી પકવો, વોતેયું મૌન અને હાથે કરીને મૂખ-વેલા મેગનના પ્રેમનું માધુર્ય તેના હૈયામાં તીવ્ર સંવેદન જગવી રહ્યાં.

પેલા માદીની કબરની પાસે બેઠી રાખેલી તેની મોટરની નિહટ એક વૃક્ષ પુરુષ બેઠો રહીને તેના તરફ ભેઈ રહ્યો હતો. એશરટ ઊઠીને તેની પાસે ગયો અને તેને પૂછ્યું : ‘અહીં આ કબર કેની છે. કબરતાનમાં નહીં અને અહીં રસ્તા ઉપર શા માટે છે ?’

વૃક્ષ દિલગીરીભર્યાં સ્વરે બોલ્યો : ‘સાહેબ ! આપે એવા માણસને પ્રશ્ન કર્યો છે કે જે આપને પૂરી માહિતી આપી શકે એમ છે આ કબરને આમે ‘કુમારિકાની કબર’ કહીએ છીએ. એની તો એક અજાણ્ય પ્રેમકહાની છે. ધણા ધણા યાત્રાએને મેં એ કહી સંભળાવી છે.’

કહી તેણે ચલમમાં નમાકુ જારીને એચાર દમ માપી અને પછી નિરાંતે બેઠક જમાવીને તે બોલ્યો : ‘સાહેબ ! આ તો એક ગરીબ, સરલ સંધી પશુ શૈક્ષણિક હોકરીની કબર છે. એણે નિયામીએ આપ-ધાત કર્યો હતો એમ મનાય છે. એ કે હું તો હજી પશુ એમ માતું છું કે પ્રેમમાં ભગ્ન બની રહી હતી એટલે જ એક દિવસ સહસા તે મૃત્યુ પામી હતી. એ વાતને ધણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. આ ગામમાં એ છોકરીને મારા જોટલુ કોઈ ઝાળખતું નથી. એના ઉપર મને રનેક હતો એટલે હું દરરોજ એની આ કબર પર પુષ્પો ચાણું છું આ સામે દેખાય છે એ મકાનમાં જ એ રહેતી હતી એની માસી શ્રીમતી નારાઈએને ત્યાં હું નોકરી કરતો હતો એટલે જ

હું એને એના બાળપણથી ઝાળખું મેગન કેવી એનું નામ. એના જેવી છોકરી તો દુનિયામાં એક હોય. ધણી સુદર, ધણી પ્રમાણિક અને બેળી પશુ કેવી સાહેબ !’

‘હા !’ એશરટ ક્રમતા સ્વરે બોલ્યો. એને પોતાને જ એના અવાજ વિચિત્ર લાગ્યો.

‘પ્રેમભગ્ન બની-હતી એ જ તેના મૃત્યુનું સાચું કારણ છે’ જદે પોતાનો સૂઝાયેલો હાથ એ કબર પર મૂકતાં હજી : ‘કોઈ પશુ યુવનીના મનની વાત બાંધવી કહીને હોય છે પશુ મને તો લાગે છે કે પ્રેમની જ એ વાત હતી. એક વાર વર્ષાતમ્સુમાં એક કોલેજિયન અહીં આવીને અંધવાણિય રહ્યો અને તેને પ્રેમના ચક્કરમાં ફસાવીને ચાલ્યો ગયો. ફરી કદી એ પાછો આબો જ નહી. એના જૂઠા સામાન હજી પશુ એ કબરમાં સુરક્ષિત છે. પોતાનો એ સામાન લેવા પશુ એ મૂરખ કદી પાછો નથી આબો એનું અશરસર કે એનું જ કાંઈ નામ હતું.’ કહી જોડું ધ્રુવ કરી તેણે સામે બેઠેલા એશરટ તરફ ભેંસ્યું.

‘હા ! પછી ?’ એશરટ પૂછી રહ્યો. પોતાના સૂઝાયેલા હોટેલને જલમ વતી જતો કરીને જદે પછી કહેવા માંડ્યું : ‘એ યુવાન અહીંયાં ગયો ત્યારથી જ આ છોકરી મેગન બહાવરી બની ગઈ. પહેલાં હતી તેવી એ ફરી કદી પશુ દેખાઈ જ નહી. મેં મારી નિહાળીમાં કોઈ પશુ આને આ રોતે બહાઈ જતાં કદી પશુ ભેઈ નથી. નિલકુન પરિસ્તન. કંઈને અદ્યે કે બની રહ્યાં. એ મકાનમાં જો નામનો એક છોકરો રહેતો હતો. મેગનને તે નિચારો ખૂબ ચાહતો. એણે એની ખૂબ સારસબાળ લેવા માંડી. પશુ એનું બહાવરા-પણું સહેજ પશુ ઝાણું ન થયું. દરરોજ કલાકો સુધી તે પેલા સફરજનના વૃક્ષ નંચે બેઠી રહીને પેલા નિહુરની પ્રતીક્ષા કરતી સામેના રસ્તાને તાકી રહેતી.’

જદે વળી તમાકુની ચવમના એ ચાર દમ મારી લીધા અને પછી આગળ હજી : ‘એક દિવસ મેં તેને પૂછ્યું :

હું' હરથો: 'જેવી બેકાર વાત કરે છે? તને શું થવાનું છે? આમ માંડી ન થા' આમ કહેલી વખતે હું તો સમજતો હતો કે પ્રેમના ચક્રરમાં ફસાઈ પડ્યા પછી છોકરીઓની એવી દશા થઈ જાય છે. પણ થોડા દિવસોમાં જ તે પાછી ઠીક થઈ જાય છે. પરંતુ શું કહું સાહેબ, એ દિવસમાં જ કલ્પના બહારની ઘટના બની ગઈ. અને તો યાદ પણ નહોતું ત્યાં તો એક સાંજે પેલા ઝરણા પાસે મેં તેને મરેલી જોઈ. તે મરી ગયેલી હોવા છતાં તે વખતે તેનું મુખ અદ્ભુત સુંદર અને બાળકના જેવું નિર્દોષ દેખાતું હતું. તેની પાસે બેસી જઈ હું ખૂબ રડ્યો...પણ...પણ, અરે સાહેબ! તમે શાથી આમ થઈ જાય છે? મેગનની વાત સાંભળે તમારે શું સંબંધ? કહી વૃષ્ઠે એશરટ સામે જોયું. એશરટ મનોવેદના અનુભવતો રૂઝ રહ્યો હતો.

તેની એ ધૂનરીને સંવેદનાભરી સહાનુભૂતિ માની લઈ તીવ્ર જોઈ-વૃષ્ઠે આગળ કહેવા માંડ્યું: 'તમે તો સાહેબ, ખૂબ સહૃદયી લાગો છો. મેગનની વાત પણ મથી કરુણ છે જ. કિનારા પરના એ ખાડામાં નેચારી મેગન મરેલી પડી હતી. તેના માથા પાસે એક સુંદર પ્રુપનેા છાંડ ખીંચેલો હતો છતાં ક્યાંકથી શાધી લાવીને સફરજનનાં પુષ્પો તેણે માથામાં ગૂંથ્યાં હતાં. તેના મરવાની જરૂરિય ધમ્મજ નહીં હોવા. પરંતુ એ બિચારી પ્રેમણ બાળાનું દિલ ભાંગી શુભેકા થઈ ગયું હશે અને તે મરી ગઈ હશે. ઓહ એ કુમારિકાનો પ્રેમ! પરંતુ આયુ' બધું કાણ સમજે! બધાંએ તો માની લીધું કે તેણે આપઘાત કર્યો છે. મેં લોકોને

એશરટ તો લાં ન હતો.

એશરટ તો ત્યાંથી પેલી સુંદર બાંધી ટેકરી પર ઝડપથી જઈને આંખો બંધ કરી દઈ ધરતી પર જીપો પડયો પડયો કંકણી રહ્યો હતો. 'મેં આ શું કર્યું? મેં કેવા મોટા અન્યાય કર્યો! મેગન! મારી મેગન!' ઉભરાયેલાં આંસુનાં પડખમાં એણે જાણે મેગનની હાથા જોઈ એના કાળા સુગંધાળા વાળમાં સફરજનનાં પુષ્પો શોભતાં હતાં. ઓહ મેગન! દુઃખિની મેગન! ટેકરી પરથી આવતી અને સફરજનના વૃક્ષ હેઠળ બેસી રહાને પ્રતીક્ષા કરતી મેગન મૃત્યુ પછી પણ બાળક જેવા નિર્દોષ મુખવાળી દેખાતી એ અદ્ભુત સુંદર મેગન! ઓહ! ઓહ!

*

એ જ સમયે એની પત્ની રોલાએ ચિત્રકામથી પરવારી લઈને જૂમ પાડી: 'ફેન્ક! અરે ફેન્ક!'

ફેન્ક એશરટ ઝડપથી બીડીને સ્વસ્થ થતો થતો તેની પાસે ગયો.

તેના હાથમાં તૈયાર કરેલું ચિત્ર આપતાં રોલાએ કહ્યું: 'લો, જુઓ આ ચિત્ર, કેવું બન્યું છે?'

'ઠીક છે.'

'નહીં! મને સમજાતું નથી છતાં મને તો લાગ્યા કરે છે કે એમાં કશી ખામી છે. એમાં કંઈક ખૂટે છે.'

'હા! ' માથું હલાવીને એશરટ જોડ્યો: 'તાડું કહેવું ખરું છે. એમાં ખામી છે. એમાં તો ખૂટે છે સફરજનનું વૃક્ષ, વસંતનું સંગીત અને...અને પ્રેમની ન્યોત સખી મેગન!

★

આ ૨૬મી બન્યુઆરીએ મોરકોમાં હિંદના એલચીએ બન્ને દેશ વચ્ચે મિત્રાવારી અને શાંતિમય સદ્અસ્તીત્વના માનમાં દાંડતી પ્યાલી ખુશ્તિવને પીચ ધરી; ત્યારે તેણે તે પ્યાલી બાજુએ ખસેડીને એક પ્યાલામાં કૂળનો રસ દેડીને પીયો.

રિમતદ્વારા સફળતા

હાલ્ય એ માનવજનનું અગત્યનું અંગ છે. શી ચાંતિલાલ પ્ર. નેશીએ અનુવાદીકરેલા આ લેખ કપડવણ્જીની જ. ડ. મડાઈના હાથલેરી મારફત ઊર્મિ મટે મળેલ છે જે દરેકને ગમશે જ. દ્વ. કે. છતાં ઉપયોગી આ લેખ છે.....

રિમ

ત કરતો વખતે તમે કદી ગુસ્સામાં તમારો અવાજ મોટો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે? તમે કદી ચહેરાના રનાયુઓ ગભીર રાખીને કંઈક ટીકા ઉચ્ચારી? જો તમે હસવાની રેવ કેળવી હોય તો ગુસ્સો, કટાક્ષ અથવા ઉદ્વેગી દર્શાવતી એ તદ્દન અસાધ્ય છે.

રિમત એ કુદરતનાં સૌથી વધુ ચક્રિતચાળી ગુપ્ત અંગો-માંનું એક છે તેના ઉપયોગ શીખાથી તમે ગેરસમજ થીક અને ગુસ્સાનો સામનો કરી શકો છો સાચા દિલના, આનંદમયો રિમત સામે કોઈ ટકી શકે નહિ. જ્યારે સૌથી નાનુક બાળક તેના હોઠ વાંકા કરી દંતવિહીન રિમત કરે છે ત્યારે તેના કુડુંબ અને મિત્રોના હૃદયની આસપાસ સંગીન રીતે વીંટળાઈ જવાનું શરૂ કરે છે. સુખી બાળકના ચહેરા પરનું પ્રકૃલિત રિમત બાળપણનું પ્રતીક છે.

અણુઅણુતાં આપણે સૌ સુખી લોકો પ્રત્યે ખેંચાઈએ છીએ. જ્યારે આપણે થોડીક કાંઈકાં કોઈની સાથે ગાળવાની હોય છે ત્યારે આપણે હસમુખા માણસોને શોધી કાઢીએ છીએ પ્રૌઢવરયામાં આપણું વ્યકિત્ત્વ સંપૂર્ણ રીતે ધ્રાવ્ય છે. રિમતથી આપણે આપણો જાતનું વર્ગીકરણ કર્યું હોય છે ગંભીર અને મીઠિલા લોકો બાંધે જ હસે છે. આપણે જો હસવાની કળા બરાબર શીખી શકીએ તો આપણું જીવન કેવું સરસ થઈ જાય!

રિમતની બીજાએ ઉપર શી અસર થઈ શકે તે એક નાના બાળકે મને શોખન્યું. આ બાળકીએ તે જ ધડીએ અકસ્માતથી એક બારી બાંધી નાખી હતી. અને જ્યારે ધરના માલિક કે જે આમ વરસાવતા સપ્તની ખ્યાતિવાળો એક કઠોર વૃદ્ધ માણસ હતો તેની પાસે જવાની તે તૈયારી કરી રહી હતી, ત્યારે હું તેને મળ્યો અને એકબીજા સાથે ધરના દ લગ્ને પહોંચ્યાં, અને હું તેની બાજુમાં જેવો બોલો રહ્યો તેની જ તેણીએ સુંદર રિમત સાથે તે માણસને સહાય

કરી. સંભાર તો તેની સામે તાકી રહ્યો અને પછીથી ઘૂરકીને બોલ્યો, 'તારે શું કામ છે?'

તેણીએ કહ્યું, 'હું તમને એ કહેવા માધું છું કે મેં તમારો બારો બાંધી નાખી તે માટે દિવગીર છું. અને હું મારા પગારમાંથી તેના પૈસા ચૂકવી દઈશ, પરંતુ હું તમને આવતા અડવાડિયા સુધી પૈસા આપી શકું તેમ નથી. હું આસા રાખું છું કે તમે રાફ નેશી.' જેવો તે માણસ વાંકડિયા વાળવાળું માધું આજીવન પાસે આવ્યો તેવું જ એક ક્ષણ, ખોટું હાલ્ય તેના કરચવીવળા વૃદ્ધ ચહેરા પર છવાઈ ગયું. મારો દિલમાં અંધ પટપટારીને તેણે કહ્યું, 'તે બધું ટીક. હું મારી જાતે જ તે બેસાડી દઈશ, અને હું તારા પૈસા વડે મિકાઈ ખરીદજો. હું પણ એક વખત નાનો છોકરો હતો.' જો તમે હસમુખા હશે તો તમે આનંદપ્રદ વાતો ચોક્કસ સાંભળશો, કારણ કે આનંદી માણસ પાસે કુંભ લાવતાં લોકો સંકોચાય છે,

રિમતના કેટલાક લાભ નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) તમે હસના હો ત્યારે તમે ઉદ્વેગની શકો નહિ.
- (૨) જ્યારે તમે હસો છો, ત્યારે તમારી અંધારાઈ ચાલી જાય છે.
- (૩) જ્યારે તમે હસતા હો છો ત્યારે તમે સ્વાભાવિક રીતે જ મિત્રાચારી દાખવો છો.
- (૪) તમે ગુસ્સો કરવાનું અને હસવાનું કામ એકો સાથે કરી શકો નહિ.
- (૫) જ્યારે તમે હસતા હો છો ત્યારે તમે બગાઈ મારી શકો નહિ, અથવા જૂઠું બોલી શકો નહિ.
- (૬) તમે આનંદી હો તો તમે કોને ગમશો જ.
- (૭) રિમતથી તમારો ચહેરો વધુ આકર્ષક લાગે છે. અને તમારી આખો અમકે છે.

તે માટે પ્રત્ન કરો. દરરોજ આ રેવ તમારા દિલમાં અને તમે જેમને મળો તેમના દિલમાં બેઠે પહોંચી જાય તે કેળવવા થોડો સમય આપો.

જૂદ મંગલ

નીની ઉંમરે લગ્ન થતાં પુરુષ કે સ્ત્રીના કેટલાય કોઠ અપૂરા રહી જાય છે ! કેઈ લણતું હોય, કેઈની લણવાની ઇચ્છા હોય છતાં ઘરકામ કે બીજા બંધા-નોકરીમાં જોડાવું પડે. માતાપિતા પોતાની હાંશ પૂરી કરવા, પોતાને માથેથી મોઢો ઘોળ હલકો કરવા, છોકરાં બટ દેકાણે પડ્યાં એટલે ગંગા નાહ્યાં એમ સમજીને દોડાદોડ કરી મૂકે છે. આમ ઉતાવળે લીધેલ અભિપ્રાય દરેક વખતે સાચું પરિણામ નથી લાવતો. પણ ભાવિની તો તેમને તે વખતે ચિંતા જ નથી હોતી. એ ચિંતા તો સાચે જ ભાવિ જ્યારે જીંધું પડે છે ત્યારે નસીબ ઉપર ઢાળી દઈ તેમના મનને ઠેરી ખાય છે. હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન મૂળથી મારે છે.

આજે પણ આ પ્રશ્ન સમાજમાં એટલો જ ડહોળાયેલો છે. અસુક થર જીંચી કક્ષાએ જઈ પહોંચ્યો છે જ્યારે બીજો થર તો છે એ જ દશામાં કેઈપણ જાતના સુધારા વગર પડ્યો રહ્યો છે. જીંચી કક્ષા તો તેમને બિહામણી ભાસે છે, દૂરથી જ ડુંગરા રણિયામણાની માફક દૂરથી નમસ્કાર કરી પોતાનો અણગમો મનોમન સ્વીકારી લે છે. રમે, પોતાનાં બાળકો એ રંગે રંગાય ! એ બાળકો ઉપર નિયમન એવાં સખત હોય છે કે વાતાવરણની પુશનુમા અસરથી મોહિત થઈ ત્યાંસુધી ઢૂંકવાતું પણ તેમને મન નથી થતું. યજી એને પાશ તો ક્યાંથી લાગે ! એને આમ બીજાની મરજી ઉપર જીવતાં પોતાની સ્વતંત્રતાથી દૂર રહે છે અને પરાધીનતાને પોષે છે.

સ્વતંત્ર વિચારસરણી સેવતું મન થાય એ પહેલાં એને જોતરે બાંધી દે છે. પછી તો એ ઘણો મોડો પડે છે. એ સમજે છે ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. પરિણામે જાનને હુંખી થાય છે. અનુભવે માણસ ઘસાય એટલે જેમ જેમ ખત્તા ખાય તેમ ચેતતા થાય. એટલે આજે લોકોનાં માનસ બદલાઈ રહેલાં લાગે છે. બીજીવાર ભૂલ ન થાય તેની તકે-દારી રાખે છે. પણ આ તો જેણે અનુભવ્યું હોય તેવાની વાત થઈ. બાકી બીજા એ જ ખીલે બંધાય છે. પણ એ ભૂલી જાય છે કે હવે પહેલાં જેવું નથી રહ્યું. પતિ-પત્નીમાં વિચાર-સામ્યની જરૂર રહે છે. સરખી કક્ષા એકબીજાને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને જીવનને દરેક રીતે નસીબની બલિદારી પર છોડીને પોતાનામાંથી સંતોષ મેળવે છે. એ સંતોષ ક્યારેક એવું અધકચરું સ્વરૂપ પણ પકડે છે જેની સાથે તદ્દુપ થવું કોઈને ન ગમે અને સાચા અર્થમાં સંતોષ પણ ન મળે. આવી જ રીતે કોઈ ને કોઈ કારણે માણસ કંઈક કરી છૂટે એવું જરૂરનું છે. અને ત્યારે તેનામાં સાચી શક્તિ આવે.

અધૂરા કોડ

સોળ વર્ષની મંદા પરણીને સાસરે ગઈ ત્યારે એના લણવાના કોડ અધૂરા રહ્યા હતા. બાપે તો રિવાજ મુજબ છોકરીને વહેલી વગાવી. દીકરીનો બાપ એટલે બીજું તો વિચારવાનુંય શું હોય ! સાસરેથી જેમ કહે તેમ કરવું. ચલુરપક્ષે કુટુંબ મોટું હતું. મદાને પતિ સૌથી નાનો હતો. ઘરમાં બીજા ભાઈઓ ભણેલા નહિ અને સૌ સૌને ધધે વળગી ગયેલા. એટલે નાનો ભાઈ ભણે એવી બધાની ઇચ્છા હતી અને તે હેંશથી લણતો હતો.

સંયુક્ત કુટુંબની આનંદની ભાવના નહિ સમજનાર ભાણીઓને નાનો ભાઈ કમોતો નહોતો અને હજુ ભણે છે તેની ઈર્ષ્યા આવતી હતી. તેમાં મંદા પરણીને આવી એટલે અંદર અંદર ઈર્ષ્યા વધી પડી. મંદાને વાંચવું, લખવું અને નવું નવું લણવાનું ખૂબ ગમતું હતું. એને તો કેઈનો સહકાર મળવો એઈએ. ગામનાં એક કાર્યકર-બહેન સાથે દોરની બધાઈ. તે બહેન ત્યાં બાળમંદિર ચલાવતાં હતાં. બાકીનો સમય મોટી બહેનોના સહવાસમાં ગાળતાં હતાં. મંદાને તો તેમને સહવાસ ખૂબ જ ગમી ગયો. તેમની સાથે વાતો કરવાથી પણ તેને નવું નવું લણવાનું મળતું અને તેની વાંચનશ્રુષ્ટિ પણ પૂરી પડતી. મંદાને અભ્યાસ પ્રત્યે રસ એઈ તે ખૂબ આનંદમાં આવી જતાં. તેના રસ કેવી રીતે વધુ કેળવાય તે જ એમના પ્રયત્નો હતા. ઘેર અહાં બેઠાં પણ લણી શકાય છે અને જ્ઞાન મેળવી શકાય છે તે મંદાએ ત્યારે જ અનુભવ્યું.

મંદાનો પતિ હજુ એસ. એસ. સી. માં હતો અને હોસ્ટેલમાં રહીને ભણતો હતો. તેની અને મદાની એવી ઇચ્છા ખરી કે મંદા હજુ આગળ ભણે. તે પોતે ઘેર રહેતો નહિ અને હજુ પણ આગળ લણવાની તેને તમન્ના હતી. ત્યાં સુધી મંદા પણ લણી શકે તો સારું. મંદાએ તેનાં સાસુ પાસે આ વાત, મૂકી અને બીજી વહુવારની આખો ચાર થઈ પહેલું તો એમને થયું કે ‘અમે કામ કરીએ અને એ મોટી લણવા જાય !’ મદાને કહે ‘ભણીને તું શું કરીશ ? નોકરી કરવા જઈશ તો શું કમાઈશ, ઘર કેલુ સાચવશે. રસોડું તો સાચવવું જ પડશે ને ?’ પણ હકીકતમાં મંદા લણવા જાય તે તેમને બિલકુલ ગમતું નહિ એટલે ગમેતેમ મહેલું ટોણાં મારીને એને લણતી બંધ કરાવવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યાં. પરંતુ મંદાના સસરા અને જેઠ વગેરે તેને લણવા મોકલવા રાજી હતા. એટલે બીજાનું કંઈ સ્પર્ધુ નહિ. તે જે જમાનામાં વસતા હતા તેનું તેમને જ્ઞાન હતું આ દુનિયામાં ભણશે એનો જ ઉદ્ધાર થવાનો છે એ પણ તે ખૂબ સમજતા થયા હતા.

મંદા ભણે એટલે તેના કામનો પ્રશ્ન જોવા થાય જ. પેલાં કાર્યકર-બહેન એને સારી મદદ કરતાં હતા અને એમના જ સહારે તેની લણવાની હિંમત રહી હતી. તે બહેને તેને હિંદી પણ શીખવ્યું. અને વધુ લણવા માટે તેને મહિયરનો આશરો લેવો પડ્યો. મંદા પિતાને ઘેર આવીને પતિની સાથે સાથે અભ્યાસમાં મગ્ન થઈ ગઈ. અને તેની હેંશ પૂરી કરવા કમર કરી રહી છે.

ઉત્તમીનો આનંદ !

કેટલાય દિવસ મનમાં ઘોળ્યા કર્યા પછી સૌને અનુકૂળ દિવસ નક્કી કરી અમે એક પર્થટન ગોઠવ્યું. એવું નક્કી કરેલું કે કોઈ એ ગેર-હાજર નહિ રહેવાનું. અને સાચે જ બધી બહેનો ખૂબ જ આનંદપૂર્વક તૈયાર થઈ. આગલી સાંજ તો ભાથું કરવામાં જ પસાર થઈ. બહેનોને ઉત્સાહ કોઈ અનેરો જ હતો. રાતના મોઝે સુધી બગી ભાથું બનાવી વહેલાં વહેલાં તૈયાર થઈ સૌ આવી પહોંચ્યાં.

ત્યાં જ અમને ગંગાએ સમાચાર આપ્યા કે આજે જસુબેન નથી આવવાનાં. અમને બધાંને ખૂબ જ નવાઈ લાગી. આગલે દિવસે સાંજે ચાર વાગે એમણે મને ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક ચોક્કસ આવવાનું કહ્યું હતું અને એકાએક શું થયું ! બંને નાનાં બાળકોને લઈને આવવાનાં હતાં એટલે તેઓ પણ મસ્ત હતાં. ખમણ-ઢોકળાં, પાતંગ, વડાં એમ સુંદર સુંદર વાનગી ઝડપભેર ઘેર જઈને બનાવી લીધી. અને રાત્રે ઘેર મહેમાન આવ્યા. મહેમાને બાથું કે જસુબેનને આવતી કાલે સવારે પર્થટન પર જવું છે તેની તૈયારી થઈ રહી છે. એટલે રાત્રે જ તેમણે પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. દાદરનાં પગથિયાં બિતરી રહેલાં મહેમાનોને એમના પતિદેવે ખૂબ જ આશ્ચર્યપૂર્વક શકયાં અને બીજે દિવસે સવારે જમીને જવા આશ્ચર્ય કર્યો. મહેમાનોએ જસુબેનને ખાતરનાં પાકવાનો વિવેક તો જરૂર કર્યો પરંતુ વધુ વિવેકો અને આશ્ચર્ય પતિદેવે કહ્યું કે ‘એમાં શું ! જસુ કાલે નહિ બન્ય. તમે ફરી ક્યારે

આવશો ?’ અને મહેમાનોની સરભરામાં, તૈયાર થયેલાં જસુબેન આવી ત શકયાં અને વહેલી સવારે ગંગાના હાથમાં ભાથાનો ડબ્બો મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું કે ‘હું. નહિ આવું.’... આટલું કહેવાનાય એમનામાં હોશ રહ્યા નહોતા. ગંગાએ ભાથું લઈ જવાની ના પાડી. અને કહ્યું કે ‘તમે નથી આવતાં પછી તમારો ડબ્બો લઈ જઈને શું કરું ! તમારા ‘એ’ એ કહ્યું છે તેમ તે બધું મહેમાનો માટે જ રાખે.’ પણ જસુબેને અમને અખાડવા માટે તેમનાં ખમણ અને પાતરાં રડતાં રડતાં આશ્ચર્યપૂર્વક મોકલ્યાં.

જસુબેનની હકીકત બાણી અમને સાચે જ શરસો આબો. અમને સૌને ખૂબ હાથ થયું. તરત વિચાર આવ્યો કે ભાઈને આ જગ્યાએ મિજલસમાં જવાનું હોત તો તે ચૂકત બરા... ? પરંતુ સ્ત્રી પત્ની એટલે એને બોલવાનો, પોતાની મરજી કાબવવાનો કોઈ જ હક્ક નહિ. આ પરાધીનતા આજે પણ ચાલુ જ છે તો તે કયાં જઈને અટકશે ? જસુબેનનું ન આવવાનું કારણ બાણી અમારે ત્યાં અચાંતે વિષય પુરુષવર્ગ બની ગઈ. પુરુષોની જોહુકમીના કાબલા સૌ સૌના અનુભવોથી ગાળી બિડ્યા. સ્ત્રી તો સહનશીલતાની ભૂતિ છે એટલે આ બધું જ તે સહન કરી શકે છે પરંતુ પુરુષવર્ગ પોતાને ન ગમતું એક પણ કાર્ય કેમ ચલાવી લેવા તૈયાર થતો નથી ! જસુબેનને લાણવું જમે છે એટલે આજે ત્રણ ત્રણ બાળકો હોવા છતાં તે ઉત્સાહથી ભર્યું રહ્યાં છે. ઘરની જવાબદારીમાંથી થોડા કલાક પૂરતાં મુક્ત થઈ ખુલ્લા વાતાવરણમાં મહા

લવની હોંચિ કેમ ન થાય ! પણ પેલાં મહે
માનેને અને તેમના પતિને એ ખ્યાલ કેમ
નહિ આવ્યો હોય ? આગતુકેએ તીવ્ર ભુલિ
વાપરી હોત અને પહેલાં પાછા ફરવાની મહે-
તલ આપી હોત તો જુઓને જરૂર અમારા
આનંદમાં ભાગ પડાવી શકત.

*

પર્યટનની મોજ માણવા નીકળેલાં અમે કંઈક
અપશુકનિયાળ જ નીકળ્યાં કે શું.....! આ એક
કચની સાંભળીને બધાં ઉરકેરાઈ ગયાં હતાં
ત્યાં તો એ ઉરકેરાટ શમવાને બદલે બીજા
સ્વરૂપે બહાર નીકળી આવ્યો અને વાતાવરણ
જરા તંગ બની ગયું.

જાતમહેનત કરવાવાળી બધી જ બહેનો પાણી
ખેંચવા મહિરના કૂવા પાસે જઈ પહોંચી.
અમારી ટુકડી પહોંચી ત્યાં જ એક મજૂર જેવો
સોળ સત્તર વર્ષનો છોકરો કૂવા ઉપર ચઢી
નાખીને બેઠો હતો. પાણી ભરવાની ને પીવાની
તો વાત જ કયાં રહી ! પેલો છોકરો કહે 'આ
કૂવાને કોઈએ અડવાતું નથી. અને પાણી ભર
વાનું નથી.' ત્યાં કોઈ મોટું હતું નહિ એટલે
કહેવું પછી કેને ? પાણીની તરસ સોને લાગી હતી
એટલે છોકરા સાથે વાદવિવાદમાં બિતરબું
પડ્યું. અમારામાંથી એક મુખ્ય બહેને તેને
અમબવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ નાનો દેખાતો
છોકરો આંખ કાઢીને વાત કરવા લાગ્યો. બહેને
કહ્યું, 'તો પછી તારા કૂવાને તારું મારીને
રાખી મૂક ને ! અમારો હક છે અને અમે
આ જ કૂવાતું પાણી પીવાનાં છીએ.' સામ-
સામી બોલાચાલી ખૂબ થઈ ત્યાં તો છેવટે
એને પૂછ્યું કે 'શું, આ કૂવાનો ઉપયોગ

તું કોઈને કરવા જ નથી દેતો ?'

છોકરાએ કહ્યું, 'મને મજૂરીના ત્રણ રૂપિયા
આપો તો હું ખેંચી આપું.' મૂળ તેને પૈસા
માં-માગ્યા બેઠતા હતા એટલે બધો બોલો
કર્યો. અને તેને સમજાવ્યો કે 'તારા મહા-
રાજ આવશે અને જે કહેશે તે તને આપી
દઈશું. તું પાણી ખેંચી આપ.' એ વિકરેલો
છોકરો સમજ્યો નહિ અને અમારે તેની
પાસેથી પરાણે ડાલ ને દોરડું લેવા પડ્યાં.
સૌ સૌના સાધનમાં પાણી ભરી લીધું અને
છેલ્લી ડાલ ખેંચાતી હતી ત્યાં મહિરના
મહારાજ આવ્યા. છોકરાએ તો બરોબર ધતીંગ
કર્યું. મહારાજને બેઠાને રડી પડ્યો અને
કહે કે 'મને મારીને આ લોકો ડાલ અને
દોરડું લઈ ગયાં છે.'

લાલધૂમ, ગોગમટોળ, લડાચક મકૃતિવાળા
મહારાજ થેલી મૂકતાવિંત સીધા કૂવે બખ
ટતા બગડતા આવ્યા. અને ડાલ અને દોરડું
પાછું લઈ ગયા. જેમ કાવે તેમ રાતાપીળા
થઈને બોલવા લાગ્યા એટલે અમે કહ્યું કે
ભાઈ, તમે અમને તો સાંભળો ! પણ તે તો
એક જ શબ્દ પકડીને બેઠા કે 'મારો છોકરો
કોઈ દિવસ રડે નહિ અને આ શું ? તમે
એને મારીને એની પાસેથી ડાલ ખૂંટવી લીધી.
મારા કૂવા પરથી પાણી નહિ ખેંચવા દઈ.'
કહેવાતા મહારાજના મોંમાંથી શબ્દો તો એવા
ઝરતા હતા કે આપણે તે બોલી શકીએ નહિ
એટલે એમને બગડવા દીધા અને અમે સૌ
નાસ્તો કરવા બેઠાં.

સૌએ પાણી ભરી લીધું હતું એટલે અમારે

પણ એમની ગરજ નહોતી. ખૂબ જ આનંદથી નાસ્તો પતાવી, સાફસૂફી કરી બેઠાં. ત્યાં મહારાજને લાગ્યું કે આ તો કંઈ કોઈ ભાવ પૂછે તેમ લાગતું નથી કારણ અમે પણ વીક રેલાં હતાં એટલે એવા માણસને નાસ્તો આપવાનું મન પણ અમને શે થાય !

મહારાજ શાંત પરચા અને યોડીવારે અમને બોલાવ્યાં. અમે પણ ગયાં. મને કહે કે ‘તમે બધાં આહીથી હવે બીજે જતાં રહો. છોકરાને તમે માથે છે એટલે ગામલોકો વિક્કરાનાં અને તમારી સાથે ઝઘડો કરી મોટું ધાંધલ થશે. તમારું અને અમારું ખરાબ ન દેખાય એટલે તમે ચાલ્યાં બચો.’

મેં કહ્યું : ‘પણ શા માટે અમે ચાલ્યાં જઈએ ! આ જગ્યા પર્યટન માટેની છે અને અમે ત્યાં આવ્યાં છીએ. કોઈની માલિકીની જગ્યા પર હક નથી કરતાં તે અમે જતાં રહીએ. ગામનાં લોકો આવશે તો અમને શું કરવાનાં હતાં ?’

અમારી મક્કમતા બેઈ મહારાજ અકળાયા, અને અમે એમને શાંતિથી બનેલી હકીકત સમજાવી. છોકરાને કોઈએ માથે નથી તેમ તેણે શરૂઆતમાં બંતે પાણી ખેંચી આપવાનો નિયમ છે તેવું કહ્યું નથી. મહારાજે એમની સંસ્થાને નિયમ સમજાવ્યો કે જે કોઈ આવે તેને ફ્રેશી પાણી તેમને મજૂર જ કાઢી આપે અને તેને મજૂરી વગેરે આપવું. અમે પણ મહારાજને કહ્યું કે સંસ્થાના નિયમો જરૂર અમારે પાળવા બેઈએ પણ તે અમને સમજાવીને કહેવું બેઈએ કે આ અમારા નિયમો છે. અમારી સાથે લડીને જો તે તેનો

દાવ રચવા બંધ તો તેમાં તે કદી સફળ નહિ થાય. આમ કહે કહેજે એકબીજાને સાંભળી સમાધાન કરી લેજા થયેલાં ગામલોકોને મહારાજે પાછાં વાળ્યાં.

સમજવાની ચાલુઆવડત

સાત આઠ વરસથી પરણેલી સુશી હજુય સાચા અર્થમાં લગ્નજીવન નથી જીવતી એમ કહી શકાય. એનું સાવ કંતાઈ ગયેલું શરીર બેઈને આપણને તો દયા જ જુટે. અને છતાં તેના પતિ તદ્દન અસહિષ્ણુ બની રહે છે એ તો નિર્વિવાદ છે.

દરેક સ્ત્રીની જેમ સુશી પરણીને આવી ત્યારથી જ વર અને ઘરમાં રાચવાનાં સ્વપ્નાં સેવતી આવેલી. ખાસ વધુ લાણી શક્તી નહોતી કે નહોતી લગ્ન વખતે સમજણભરી પાકટ વચ. અઠારમે વરસે પરણતી છોકરીના વિચારોની પરિપક્વતા ન જ હોય એ આપણે સમજી શકીએ. દુનિયાદારીનું તો કીક પણ પોતાના ઘરનું કે વરનુંય લાન નથી હોતું એવી આજની ઉછરતી પેઢીનું છીછરાપણું આપણે રાજ બેઈએ છીએ. તેમાં સુશીએ તો કંઈ ખાસ એવું બંભીર વાચન પણ નહિ કરેલું. બેનપણીઓ અને આડોશપાડોશના ટોળાટપ્પાં-માંથી જે અધકચરું જ્ઞાન મળેલું એ જ એની મૂડી હતી. એ મૂડી પર મહાર ખાંધીને તેણે ઘર માંડ્યું તો ખરું પણ આજે સાત-આઠ વરસ થવા આવ્યાં છે તોય એ તો એ જ વેદના વેડી રહી છે.

કેટલીક ગેરસમજૂતીઓ અને કંઈક મનની સંકુચિતતાથી તેના મનમાં એક પ્રકારનો

પહેલેથી પૂર્વગ્રહ ધૂસી ગયો. અને હવે તો તે પૂર્વગ્રહને દૃઢ બનાવવા તેના પતિની પ્રત્યેક વર્તાણુક કામ કરી રહી છે. તેની અસર તેના શરીર પર પણ ઠીક ઠીક થતી રહી. અને એ જ કારણે શરીર સાવ કંતાઈ ગયું છે. મન પણ ખૂબ નળણું પડી ગયું છે. સહન-શક્તિની તો જાણે સીમા જ આવી ગઈ છે. એટલે હવે કંઈવધુ સહન કરવાની તાકાત જ ગુમાવી બેઠી છે. અસંતોષ તેના સમગ્ર જીવનમાં એટલો બધો વ્યાપી ગયો છે કે તેને હવે સંતોષ મળશે ત્યારેય એ જીવંતી ચક્રે છે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે. તેમાં તેના પતિનો હિસ્સો ખૂબ મોટો છે. સંયુક્ત કુટુંબની આપણી વહુઆડુઓને જ્યારે ઘરમાં એકાદ માણસનો પણ સાથો સહારો ન મળે ત્યારે તેની જેવી દશા થાય છે તેનો સુશી જીવંતો-જાગતો દાખલો છે. આખા ઘરની એ પસંચી વ્યક્તિ હોય તેમ તેની સાથે કોઈ જ હસીને જોલો જ નહિ પછી તેનો અસંતોષ કેટલો

પ્રબળ બને ? અને તેને કારણે શારીરિક અને માનસિક નળણાઈઓ પણ ન આવી જાય ? કેટલીય વાર વિચાર આવે છે કે સુશીનો પતિ આ બધું બાણવા-સમજવા છતાં સુશીનો કેમ ખ્યાલ નહિ કરતો-હોય ? કુટુંબનો સાથ ગુમાવવાની જરૂર નથી પણ સુશીને સાથ આપવાનીય તેની ફરજ નથી ? રસ્તે ચાલતા માણસની વેદનાએ ઘવાતું માનવમન આમ પોતાના જ માણસ માટે કયાં સુધી દુર્લભ સેવ્યા કરશે ?

સંયુક્ત કુટુંબની આપણી ભાવનાને દૃઢ કરવા કરતાં આવા કેટલાય હિસ્સાઓથી એ પ્રથા તરફથી જે માનવ-લાગણી ઘટવા માંડી છે તેને આપણે સાચા અર્થમાં પાછી લાવવી હોય તો આવી અનેક અજોલ નારીને સમજવા આપણો પુરુષ વર્ગ પ્રયત્ન કરે તો ? આપણું અકાળે વેકફાઈ જતું સ્ત્રી-ધન કંઈક સમૃદ્ધ થઈ શકે. અને નારીની સમૃદ્ધિ એ જ ભાવિ પ્રજાની સાચી સમૃદ્ધિ ગણાય ને ?

સાબાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

સોવિયેત સંઘનું આરોધયતંત્ર : વ્યાદીમીર માર્ચેન્કો. પાનાં ૫૪. રૂ. ૦/૨૦. સોવિયેત દેશ કાપોસવ, મુખર્ષ, ૮, હિંદના જવાહર : મણિભાઈ ભા. દેસાઈ. પાનાં ૧૫૩. રૂ. ૧/— નાજીન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ આપણું પક્ષીમિત્રો. દયાજી નાયક. પાનાં ૪૪. રૂ. ૦/૫૦. અનકા બુક ડિપો, અમદાવાદ. દિપ્તિમ્. : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર. અનુ. વિનોદ મોહરી. પાનાં ૧૦૫. રૂ. ૨/— સુભાર, મણીનપ, અમદાવાદ. કન્ઝન સંતો અને કવિઓ : (ભાગ ૧લો) લે પ્ર દુવેરાય એચ. કરાણી. પાનાં ૬૫૨. રૂ. ૬/૫૦. સોનગઢ આ બધી યોજનાઓ શા માટે ? : વાહીલાલ ડગલી. પાના ૩૨. રૂ. ૦/૪૦. લોકશાહી જ શા માટે ? : ઉપા મહેતા. પાનાં ૩૨. રૂ. ૦/૪૦.—બન્નેના પ્રકાશક : પરિચય પુસ્તકા પ્રેક્ષિ, મુખર્ષ, ૧, સુરમંગલ : હસિન બૂચ પાનાં ૯૧. રૂ. ૧/૭૫. ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ.

લીલુડી ધરતી : ભા. ૧-૨

[લે. સુનીલાલ મડિયા: પ્રકાશન. આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, ૨; અને ભાગના ૩. દસ.]

એ ભાગમાં ભગભગ સાંપ્રજ્ઞતા પાનામાં પથરાયેલી અને કતાના કહેવા પ્રમાણે બીજા બેત્રણ વધુ ભાગમાં લખાવાની આ કથાનો પરિચયાર્થક દ્રષ્ટાંસાર આપવો મુશ્કેલ છે. કારણ એ કે એમાં શ્રી. મડિયાએ આમ તો ગિરનારની છાયામાં ઓગળતે કાઠે બાવેલા એક હાંડા જેવાડા નાનકડા શુદાસર ગામની જ વાત કરી છે પણ એમાં કેટલાંય પાત્રો અને કેટલાંય બનાવોનો ગોઠ્ઠા ગૂંથ્યો છે. હાહા પટેલ જેનો મોટો પુત્ર દેવશી બાવો બની ભાગી ગયો છે તેના બીજા દીકરા પરબતના ચતુર્થી આરંભાર્તી આ કથા પહેલા ભાગને અંતે તેના ત્રીજા દીકરા ગોખરને પિતરાઈ મહિયુના પાપે અકાળ ચતુસરણ થતો વણુવે છે અને બીજા ભાગને અંતે દેવશીને પાછો ઘેર આવતો દેખાડે છે. મહિયુ, શાદૂળ, ગિધા લુહાણો, રથો ગોર, નથુ સોની અને છવા ખત્રાસ જેવાં એ ગામનાં બીજાં આણસની પણ લીલા દારા આમતેમ આડાઅવળા પથરાયેલા કથાવસ્તુમાં કેન્દ્રવર્તી આ હાહા હુમરના ધરતી ધટનામાં કટુણુ તત્ત્વ હાહાના દુઃખાનુભવી પિતૃવની વ્યાસપાસ ઘેરાય છે એના કરતાં ગોખરની પત્ની સંતુ પર ત્રિશૈષ કેન્દ્રિત આય છે. કથાના ખેડે ભાગને સમગ્રપણે અવલોકતાં મહત્વ ધરીને તેમાં બીસી આવતી કથા તો સંતુની જ વસમી જીવનકથા છે.

કથાના 'લીલુડી ધરતી' એ નામનો કંઈક છુલાસો મળે એવી પંક્તિઓ—'અજીનો અવતાર તો લીલુડી.

ધરતી જેવો છે. એની ઉપર શિવાળે બાળીને ભણ્યું કરી મેલે એવાં હિમ પડે, ચોમાસે ખારેવ મેષ ખાંખા થાય, ને કાળે ઉનાળે બાળી નાખતા તડકા તપે તથે એના દીદાર ભોનારાની આંખમાં લોહી આવે; પણ અતે તો ઈ જ પાછી લીલીછમ થઈને લહેરાઈ જોડે તથે આપણી જ આંખ કંડે' (૫. ૬૭, ભા. ૨)—સંતુને લાગુ પડે અને વસ્તુતા: તેને જ ઉદ્દેશ્યીને ઉચ્ચારાઈ છે. લેખક એને કઈ રીતે લીલીછમ ધરતી સમાણી સુખી આગળ ઉપર ખનાવશે તે એ જાણે, પણ આ બે ભાગમાં તેમણે, હાઈએ જેમ ટેસને માથે, તેમ સંતુને માથે ઠીક વીતાડી છે. શાદૂળની છેડતી, 'વિયોગના ઓછાવા વચ્ચે' શરૂ થયેલો ગોખર સાથેનો ધરસંસાર, અકાળ આણધાર્યું વૈધવ્ય, પતિની હત્યાનું તથા હરામહિમેલનું આળ, આપધાનનો પ્રપત્ન, કંકડતા તેજમાં હાથ ભોળવાની પ્રીક્ષા, મરેલ દીકરી અવતરવાથી આવતું ગાંડપણ કેટલા બંધા વિપમ અનુભવોમાંથી એને પસાર કરાવી છે કર્તાએ! શાદૂળની છેડતીનો એને ભારે પડી જાય એવો સામનો કરીને સંતુએ દાખવેલી તેજસ્વિતા વિધિના આ મારની સામે ભગભગ અકિચિત્કર બની જાય છે.

પણ શ્રી. મડિયાનો આશય એમના જ કહેવા મુજબ વાતોત્તર આલેખન વ્યક્તિલક્ષી નહિ પણ સમૂહલક્ષી રાખી કથાને 'કોનિકલ'ના પ્રકારની નવલકથા બનાવવાનો હક્કો એટલે, કે પછી હપ્તે હપ્તે 'જન્મભૂમિ' માટે લખાતી જતી વાર્તાએ એમને ચલાવ્યા તેમ એમને ચાલવું પડ્યું હોવાથી, આ નવલકથા આખા શુદાસર ગામની વૃત્તકથા કે સંસારચિત્ર બની ગયેલ છે. કથાનાં પહેલાં ચાર

પાતાના બરાબર વર્ણવાયેલ યુદ્ધસરનું લોકજનન, લાંબી રધા ગેરની હોટલ અને ગિધા હુદાણાની દાટડી સાથે, તેમજ વાવણી, હોળી વેળાની નાણિયેર - ફેક્ટરી રમત ઉપરાંત દેવસીના અડકના પૂતળાના દહન જેવા લોકાચાર અને સતીમાની દહેરીની માનતા-પૂજા, મેલડીના કાપ, ડાકણના ને માથે રથ - ફરી ગયાના વહેમ અને એને પોપતા ધૂણત હુલા, વગેરેની વીગતો સાથે, લેખકે વાસ્તવલક્ષી આલેખનથી સારું રજૂ કર્યું છે. એમાં દરબાર, ફકરાણાં, બનાવટી કુંવર, ખેડૂનો, દાટડીવાળો, ખવાસ, ગેર, ભૂલો, બાવો, વાદીઓ, એમ એ જનપદી દુનિયાનાં બધાં નિવાસીઓ અને ત્યાંની નારીસૃષ્ટિ એમની વાણી, વૃત્તિબાધારા અને વર્તન સાથે તાદશતાથી જીવંત થાય છે. ગામડાનું ને ગામડાનાં આ માનવીઓનું આવું આલેખન કરવામાં મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્રની સરહદની તળપદી લોકોએલીને લેખકે એક મોટા સાધન તરીકે પ્રયોજી છે. એમની આવી સૌરાષ્ટ્રીય મામીથી જીવનને આલેખવામાં મોટી મૂઠ્ઠી આ તળપદી એલીને જીવોતો પરિચય અને તબજન્ય કાળુ જ છે. એકે ભાગમાં અનેક રથો પાત્રોના સંવાદમાં તેમજ કપારેક અમુક વ્યક્તિ કે બનાવને અનુલક્ષીને તેના પર ભાષ્ય કે ટીકા જેવી ગામલોકોની ને બેરાંની વાનગીત તેમજ ગોઠરી છે તે વાચકોને તરત ખ્યાનમાં આવશે. કેટલીક વાર, તળપદી એલીના પ્રદર્શન ખાતર જ ચોળ્યાનું હોવાની તે આડી ખાચ છે ખરાં. હા! પટેલના જુવાનજોશ દીકરા દેવસીના અડકના પૂતળાની અંતેહિ નિષિના સ્વજનોને માટે તો હૃદયદાયક પ્રસંગ વેળા કામેસર ગેરના મોમાં છાણાં, લોહ, ગોળ, ઘી ને મુગદા માટે બારોડશાઈ બાપાનાં જે વિરોધો ને વાક્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે એવા પ્રસંગે યજ્ઞમનોનો દયા પર નહોતા કોઈ માણસથી બેલી શકાય જ નહિ. પહેલા ભાગનું ૧૬મું પ્રકરણ પણ બેરાંની ને ખાસ તો વખતો ડાશોની વાણી માટે જ ગોઠવાયું લાગે. પાત્રોની બાપાનો 'સખર', (સખળ), 'ઓખાર' (આખાળ),

'અદોદરી' (અદોદળી) અને 'હોટર' (હોટલ) જેવી જોડણી તો વાતનપ્રતીકરથે શ્રી. મગિયાએ કરી દર્શી એમ માની લઈશું. પણ વિવેકી વાચકોને કહશે તો એ હકીકત કે પાત્રો તળપદી બેલીમાં બેસે એ તો બરાબર જ, પણ શ્રી. 'મગિયા પોતે યદને પોતાના એટલે કે લેખકે કરવાનાં વર્ણનમાં 'લોહો. દીકરા માંડ કરીને કામેકાળે દુતિયો થયો' જેવાં વાક્યો અને 'પાછો થયો', 'નખતર-બખતર ફરી ગયાં' જેવા પ્રયોગો તથા 'રંગકળ' 'રડો' 'અણસારા' જેવા શબ્દોની, એમની જ ભાષામાં બેલીએ તો, અનનિવાર્ય 'બહાડી' બોલાવે છે. મામીણુ પાત્રો એવી વાણીમાં બેસે એ ઉચિત ને આવશ્યક પણ ખરું, પરંતુ લેખકે સાહિત્યકલાનો ને ઔચિત્યનો સફળ વિવેક ચૂકી પોતાનાં વર્ણનોમાં તળપદી વાણી વાપરે એ અજુગતું છે, એમ આપણા પ્રાદેશિક તળપદી કથાઓના લેખકો સમજે તો સારું.*

નવકથા આમ ગામડાનું વાતાવરણ તો બરાબર જમાવે છે, પણ ત્યાં થાસ લેતાં માનવીઓ દાઢા, ગોખર ને સંતુ જેવા રડવાખડવા અપવાદ સિવાય બધાં અલ્લ અશીથી જ ભરપૂર બનાવી દેવામાં છે. શાફૂળ, દરબાર, માંડણ, રથો, નથુ સોની, ગિધા, અજવાળી, કામેસર ગેર, ઓલક ભૂલો, જીવો ખવાસ, સમજુબા, કાળકાનો બાવો, ઝમક, વખતી,

* આ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત છે કે તળપદી શબ્દ - બંદાર આમ કાલવતા લેખકે બીજા બાઈ 'રમાઈ', થવા મથી એકશન, 'એલાન', 'મિજનેસ', 'લુકતેચિની', 'રહોટ', 'સોચિયે લિકરીસેન', 'હાઈન કોપી', 'કાળરી જીનિયર', 'એજમેલ પરિષદ', 'અપિા દેખા હાલ' જેવા શબ્દો પણ દ્રષ્ટી કષામાં પોતાના વર્ણનોમાં વાપરે છે! એમ તો એમના ગોખર-સંતુના મીઠાં 'ભાગ્યનીમ' શબ્દે માત્રકામલા કે તલ્લહીના અર્થમાં એમણે મૂક્યો છે! બાપાને આમ લગાવી મલેલી લેખકે પૃ. ૧૦૬ (પહેલો ભાગ) પર 'વાસકસભા' શબ્દનો 'શબ્દ'ના અર્થમાં મિત્રો ઉપયોગ કર્યો છે. એ પરથી જ 'વાસકસભા' શબ્દ ધકયો છે તે પણ એમના મનમાંના અર્થ મિત્ર વિનય પ્રયોગ છે.

પત્ની બનાવી હતી તે રથાને છોડી કાણુવીવાળા બેઠો ચાસી જઈ, વર્ષો પછી ગુદાસર જ રહેવા આવે; અમથી આવી છે એ જાણતા રહ્યા આપખાતે કરી નાખે; નખુલાના મોતની અને પંચાણુભાભો જીવતા હોવાની વાત તેમજ અજવાળાએ જડીને જાત્રામાં તરવેણીમાં ધક્કો મારી નાખી દીધી પણ બોળાએ એને બચાવી એ વાત કોઈ નહિ ને ધનિયો જોવાળ જાણે (પૃ. ૩૦૯-૭૫. ૨); નચુ સોનીની મત્ની અજવાળા પતિનું દીકરી માટેનું પાપ જાણી પતિની પ્રત્યે જરાય રાય ન બતારે અને જિલટી સંતુને માથે આળ મહાવવા ને તેને હેરાન કરવા પતિને ચડાવે— પોતાના જ ધરમાં દીકરીના હોખાળો હોય ને સતુ માટે એ બાટલુ કરે; છ સંતાનોવાળો અને પૈસાનો જ પૂજારી ગિધી આધેડ ઉંમરે નવું ઘેરું કરવા છપ્પે ને મથે, છ સંતાનની આધેડ માતા ઝમકુ પતિના મરણ પછી ધરમાંથી ધરેણું ઉપાડી જઈ ધર ને સંતાનો છોડી શિવભારથીના ધરમાં બેસે;—આ સર્વ એની સંભવિતતા કે સ્વાભાવિકતાની, એટલે કે તેની માનસશાસ્ત્રીય સમ્બાધની, શુંકા મજા સાખૂત રાખીને વાંચનારાઓના મનમાં જરૂર ઉપજાવે તેમ છે. કથામાં રથા ગોરનું તેમ માંડણનું પરિવર્તન પણ ઝાપી લાગે છે. પ્રથમ ખસતા, પછી અયાનક ગોખર પરનો ધા આડેથી ઝીંબવાની જાણાઈ, પછી ખસતા, પછી શાદુળિયાને મારવાનું ગાંડું જીવન, પછી પીધેલ દશામાં સુરંગ દોડી નિપજાવેલ ગોખરનું મોત, પછી એ યુનો સંતુને માથે એાદાસવાનો પ્રયત્ન, અને છેવટે જડીની પુત્રીને બચાવી તેનાથી સંતુનું માંડપણુ મટારી તેણે બેઠે પર કરેલ ઉપકાર—આ માંડણનું દેરંત્રી વર્તન, એ નિર્ભેળ ખસ નથી—એનામાં ય કંઈક જાણાઈના અંચ છે એમ લેખક કહે છે અને તેના વર્તનની માનસશાસ્ત્રીયતા કસાવવા પ્રયાસ કરે છે તેમ છતાં, પુત્રુ સ્વાભાવિક નહિ તેટલું લેખકે પોતાના હેતુસર શુદ્ધિપુરસર ગોદવેણું જણાવ છે. જીમખનો તથા વખાળોના સંતુ માટેના વિરોધભાવ અને તેમાં થતું સહસા પરિવર્તન પણ એ જ કોટિમાં છે. વખાળી

સંતુને વાદીના રીંછ વધારના ખેલ દેખાડવાની સલાહ આપે છે ત્યારે ને તે પછી લેખકે જખરી માનસ-શાસ્ત્ર જનાવી દીધી છે. સંતુના ગાંડપણુ ને તેના ઉપાધનો કામિયો એ જ જાણે છે, જાણે! લેખકે પોતાની ભાષા ને સમજણુ વખાળોના મોમાં ત્યાંમૂં જણાવ છે. મૂંઝેલી દીકરી અવતરતાં સંતુને ઘેરી વજેલ ગાંડપણુ તથા જડીની માંડણે લઈ જઈ ત્યા-વેલી છોકરી એને સતીમાને ચાનકથી મળતાં એ એને પોતાની જ ખોવાયેલી પુત્રી માની લઈ ઝાઝી ઘઈ જાય, એ ધંટના પણ માનસશાસ્ત્રીય સમ્બાધનો આભાસ જીમો કરવા છતાં પૂરતી પ્રતીતિકર ધણા વાચકોને નહિ લાગે. આધડ જીવવાના ગાંડપણુ ને તે પહેલાંના તેના વર્તન વિશે પણ તેમજ, એમ તો કાખરી ગાવની મા અને સંતુની માનાં, અને એ જ રીતે કાખરીનાં ને સંતુનાં પણ ઉમેસ અને પ્રસૂતિ એકસરખાં અને સમકાલ યોજવામાં, તેમ હોદાં પટેલના બળદના અકરમાંત મૃત્યુના બનાવમાં પણ, સ્વાભાવિકતા કરતાં લેખકની જ કારીગરી ક્યાં નથી વરતાતી? નવલકથા વાંચતાં શ્રી. યુધવંતરાય આચાર્ય જેવાની કોઈ નવલકથા વાંચતા હોઈએ એવી જ ઝાપ પડે છે તે આધો.

પાત્રમાનસ અને પાત્રવર્તનની બાબતમાં શ્રી. પન્નાલાલ પટેલની સિદ્ધિ શ્રી. મડિયાની કરતાં નિઃશંક અડિયાતી ગણાય. ‘મજેસા જીવ’ કે ‘વળાંમણાં’ કે ‘માનવીની જાણ’ જેવી કથાઓમાં કેવાં સાદાં કથાવસ્તુ છતાં પાત્રોનાં વૃત્તિઆપાર (અને પરિણામે ધટનાઓ) કેવાં પ્રતીતિજનક વાસ્તવિકતાવાળાં લાગે છે! શ્રી. પન્નાલાલમાં પસતા અસમેટાત (unconscious) કલાકારનું એ કામ છે. શ્રી. મડિયા એમને મુશ્કાળે સ્પષ્ટ કરીમર લાગે છે. વળી એ પ્રસંગ શોખીન અને રોમાંચરસિયા પણ વિશેષ, એટલે જેમ ‘વ્યાજનો વારસ’માં તેમ આ કથામાં તેમણે કોઈ નાટક કે સિનેમાચિત્રમાં શોભે એવા ધણા રોમાંચક બનાવો એકઠા કરી કુશળતાથી વણી કથા વસ્તુને જટિલ બનાવ્યું છે. શ્રી મડિયા જેવા કુશળ

વાતીકાર અને 'લીલુડી ધરતી' જેવું નામ, એટલે જમ શ્રી. પન્નાલાલ પાસેથી યુજરાતની ઇશાનિયા સરહદની ધરતીની કથાઓ 'મળેલા છપ' ને માનવીની લખાઈમાં મળી છે તેવી જ કાઈ સુંદર કથા સૌરાષ્ટ્રની ધરતીની એમાં મળશે એવી અપેક્ષા સહેજે જન્મે. એ અપેક્ષા પૂરી સંતોષાઈ નહિ એમ એવી અપેક્ષા રાખનારાઓને લાગે તો તેમનો વાંક કદાચ એમ નથી.

આખરે તો જેમના પરિતોષ વિના કાઈ ઉત્કર્ષવાંછુ સાચા કલાકારને ચાલવાનું જ નહિ તેવા 'ઉન્નત-ભૂ' સાહિત્યસંહિતા જે માગે ઉતાવળમાં ઉત્તમ અને ટકાઉ મૂલ્યવત્તાવાળી સાહિત્યકૃતિના સર્જન પરત્વે. વાજબી રીતે જ સાશક હોય છે તે માગે, હપ્તે હપ્તે ચાલુ કથા તરીકે લખાયેલી હોવાથી આ - કથાનું પુદ્ગલ વિપુલ બનતું ગયું હશે, અને પૂર્વનિર્ધારિત નૃકસા મુજબ નિરતિ કરેલાં સર્જનમાં જે પ્રમાણબદ્ધતા અને આકારસૌષ્ઠ્ય આવે તે અહીં ન આવતાં કાઈ કાઈ પ્રસંગને (દા. ત. ગોખરની તાળિયેર-ફેંકની શરત રમતને, કાખરી વિધાય છે અને સંતુને પ્રસૂતિ થાય છે તે પ્રસંગને : એના ખીજ પ્રસંગોય છે) વિશેષ લખાણને લાભ અપાયે છે, તો દુકાળનું વરસ છે એમ કથામાં ત્રણવાર વાર સૂચવાયું છે પણ એની કાઈ ભારે આપદા લોકોને વેઠવી પડતી હોવાનું ચિત્ર કથામાં ઉપસાવાનું રહી ગયું છે. રથાના આપધાતનું કારણ ને કળ (એટલે, રથાને માટે એ આપધાતે શું સાધી અપ્યું તે) કથામાં બતાવી શકાય નથી. શાફળ, અમથી, સમજુઆ અને રથા અંગેની વાત વચમાં જ સીધી કહેવાઈ જાય છે, વિલક્ષણ સંમેગમાં અણધારીપણાના આશ્વિનના ધક્કા સાથે બેરહેતક છેક અંતે થાય એમ બન્યું નથી.

હપ્તે હપ્તે લખતાં વાર્તા જે રીતે આગળ વધતી ગઈ અને જે આકાર પકડી બેઠી એનો ખુલાસો લેખકે જેલ પુરતક સાથે અનુક્રમે બોલેલા 'એક અવૈતનિક પ્રયોગ' અને 'પ્રયોગને અંતે આ દક્ષતાથી કયો છે. પ્રયોગશીલતા અને અરૂઢ આલેખન, એ બેની દાલ

તળે કથા પરત્વે કાઈને કંઈ કહેવા જેવું લાગે તેનો એમાં સારો બચાવ છે. કથા સમૂહલક્ષી ગ્રામકથા છે, એમાં નાયક નાવિકા ને ખલ પાત્રોનો રૂઢ દાંચો નથી, અને એનો અંત કંઈક અધરા જેવો છે, વગેરે બાબતોની દોષ તરીકે ચીંધામણી કાઈ કરશે એમ અપેક્ષી લઈને એનો ખુલાસો એમાં અપાયો છે. પણ વસ્તુતઃ એ કંઈ દોષ નથી, તેમ કાઈ મોટી જોને નવતર પ્રયોગ કે 'અરૂઢ આલેખન'નો જરા આપી શકાય એવી નવી સિદ્ધિ પણ નથી. નવલકથા તો સિત્ત સિત્ત આશય ને શક્તિઓવાળા ધણા લેખકોને પોતાની રીતે પોતાની શક્તિ અમકાવવાનો પૂરતો અવકાશ આપે એવા સાહિત્યપ્રકાર છે. એમાં અમુક ચોક્કસ આકાર, કે નાયક નાવિકા તથા ખલ પાત્રનાં અમુક જ ગિળાં કે અમુક પ્રકારના જ અંતનો આશય આપારે કાઈ કરવું નથી. અગત્યનો સુદો એમના લેખનો ગણવેા હોય તો એક જ છે, અને તે છે આડીઅવળી પથરાયેલી આ કથાનું હેતુસૂત્ર ('મોટિવ') પ્રગટતુંની કખના છે એમ સમજુઆ, અમથી, રથો, જડી, સંતુ, હાલો પટેલ, એ પાત્રોનાં વૃત્તિવર્તનને આધારે એમણે તારવી આપવાનું કયું છે એ, પણ એ જ રીતે વિષમ દાંપત્યને પણ એવો જ 'મોટિવ' ગણાય એવું છે : જુઓ જીંજમ-દેવથી, સંતુ-ગોખર, અમક-ગિધો, સમજુઆ-તણુભા, તથા અજવાળી-નયુનાં કથામાં આલેખાયેલ દાંપત્યચિત્ર. ધરતીના અવતાર જેવી સ્ત્રીને ધરતીના જેવું જ સહેવું પડે છે એ, તથા ગામડાનાં ચાનવી સનાય છે તેવાં નિષાપ, સરસહૃદયી અને અદોષમણીય નથી હોતાં એ, કથાદ્વારા લેખકને સૂચવતું હતું એમ પણ કહેવાને ક્યાં અવકાશ નથી ? કથાના પાત્ર-પ્રસંગ-ગાદીએ આની સમગ્ર સારી કરી આપી છે.

કથા એના વાનોરસથી વાચકને પકડી રાખી શકે એવી છે અને યુજરાતની આ દશકની કેટલીક પાણી-દાર સ્વાત્મ્ય કથાઓમાંની એક છે. વાચકો એના અનુસંધાનાત્મક વધુ લાગેની રાહ જરૂર નેશે.

ભાષા ગપચળા

વર્ષ ૨૬ : અંક ૭ થી ૧૨ : જોડેદોબર '૫૮ થી માર્ચ '૫૬ સળંગ અંક ૩૪૩ થી ૩૪૮,
[લેખકના નામનો પહેલો અક્ષર કક્ષાવારી પ્રમાણે છે. પહેલો આક્રોશ સળંગ અંક નં. અને બીજો પાનુ દર્શાવે છે.]

અનંતરાય મ. રાણ,	અંધ-સમીક્ષા ૩૪૪-૧૧૮,	ગતી દહીંવાલા	ત્રણ મુકતક ૩૪૬-૮
	૩૪૬-૬૮, ૩૪૮-૬૫	એરિકા વોર્ટન	રિમતદારા સફળતા ૩૪૮-૬૦
આપણી લોકસંસ્કૃતિ ૩૪૪-૧૧૬		મિરિન્જકર કે. બાસ	પડી ગાંઠ ૩૪૪-૭૧
ભીમજી દેશ ૩૪૬-૬૮		ગોરિદાસ પટેલ, પ્રો.	કે ના ૩૪૫-૬૮
એક માળાનાં ત્રણ પંખી ૩૪૬-૭૦.			બાદરવાની ભેરી ૩૪૩-૮
અગર ભરમ ૩૪૪-૧૧૮			સાહિત્યમાં વારનવવાદ ૩૪૮-૫૧
ગાંધીજીની ૬. આફ્રિકાની લડત [૧થી ૫] ૩૪૪-૧૨૧		મીમન બાસ	કુંડા બાનિનો મૃત્યુ સંક્રાર ૩૪૫-૫૮
	જીવનું વલોજી ૩૪૬-૭૨	ચુનીલાલ મડિયા	લોકલાડીલા લેખક ૩૪૫-૪૫
	પ્રિયદર્શી અશોક ૩૪૬-૭૦	ચુનીલાલ વ. ચાંદ	પરોક્ષ ન્યાય ૩૪૪-૩૮
લીંબુડી ધત્તી (૧-૨) ૩૪૮-૬૫		ચંદુલાલ સોલારકા	મે હાથ ૩૪૮-૨૨
	વિક્રમચરિત રાસ ૩૪૬-૬૬	ચંદ્રકાન્ત જે. મહેતા	ડો. હાઈકીન ૩૪૭-૩૩
	વિક્રમોવંશી ૩૪૬-૭૦	ચંદ્ર પરમાર	શીરસાગરનો મદત્તા ૩૪૪-૪૦
	શુક્રાંતલજી જૂન ૩૪૪-૧૨૨	છાંદુભાઈ સુથાર	અવકાશની ખૂબતી બારી ૩૪૪-૪૪
	સાંખ્યદીપ ૩૪૪-૧૧૮	જી. ડી. મનસુકે	ધાન્યના વાખા ૩૪૩-૮
અનિરુદ્ધ ક્ષત્રભટ્ટ	મોરલી વાગે ૩૪૪-૪૬		મોહક મહાસિની ૩૪૫-૪૬
હિંદુર પેટલીકર	નોકરશાહીની જગ ૩૪૪-૪૧	જયન્તિકા જયન્ત	ગુદિચિત્રા કોડ ૩૪૪-૩૧
	કુવાનની નિશાણ ૩૪૭-૩૭		લકુના ૩૪૩-૫૦
	લગ્નની કક્ષા ૩૪૮-૫૫	જવાહરલાલ નેહરુ	પાવાની બાબતો ૩૪૬-૧૨
	વોટેથી ને ધોટેથી ૩૪૫-૨૧	જશભાઈ કા. પટેલ, પ્રો.	પ્રીતમ, બાવ ! ૩૪૪-૧૦૪
	કું જવાબદાર ખરો ? ૩૪૩-૨૫	જેકાસાલ ત્રિવેદી	એકવા માનવ ! ૩૪૪-૬૬
હિંદુરભાઈ પટેલ	દયાની દેવી [૪] ૩૪૩-૫૫		જગજીવન માનવોત ૩૪૮-૭૭
	દયાની દેવી [૫] ૩૪૪-૬૭		પીતે કદુરસ ૩૪૫-૬૮
દ્વિનંદન કા. દવે,	અધ્યાપક-વિવેચક ૩૪૮-૩૬	બંદોન માસવર્ષી	કુમારિકાનો પ્રેમ
'ઉશનસ', પ્રો.	આજ મને તું ૩૪૬-૬૮		(અનુ. 'કિર્મિલ') ૩૪૬-૫૪
	પ્રાણ-માલા ૩૪૪-૬૭		કુમારિકાનો પ્રેમ [૨]
ભિમંલા પટેલ	આજનો રોગ ૩૪૪-૭૨		કુમારિકાનો પ્રેમ [૩] ૩૪૮-૫૪
કૈનેવાલાલ મુનસી		ડી. પી. સચ્ચ	આરજી ૩૦
	રાષ્ટ્રોનાં ઉત્થાન અને પતન ૩૪૬-૧૪		નેવનાં પાણી ૩૪૪-૮
ગ. જી. માંખોલકર	મંદિર અને મકબરો	રાજાભાઈ પટેલ	માલજી
(અનુ. જયન્ત પરમાર) ૩૪૩-૫૬			હંસ-હંસી

૬. બા. કાલેલકર આપતી કાલનાં નાગરિકા!

(અનુ. જ્યન્ત પરમાર) ૩૪૩-૧૭

નિસર્ગોપચારનો સિદ્ધાંત ૩૪૮-૧૩

માનવતા-સેવક પરિવ્રજ ૩૪૫-૧૮

‘દર્શન’ લદરો ૩૪૭-૩૨

શોધ ૩૪૬-૩૯

દિલ્લિપુરા બ. દીવાનજી

અગ્રેજી મનોદશાનું સ્વરાજ્ય ૩૪૪-૫૦

દેવજી રા. મોદા આલોને શોધરા સોનું ૩૪૪-૫૭

ધનસુખલાલ મહેતા કડવી કોદી ૩૪૪-૭૯

‘ધૂમકેતુ’ જિજ્ઞાસનું જીવનચરિત્ર ૩૪૪-૨૩

શાંતિનો ઉપયોગ ૩૪૫-૧૫

નરસિંહ મૂ. શાહ ડારવીનની શનાષ્ટિ ૩૪૪-૭૭

નાથલાલ દત્તાત્રી ઈન્દ્રધનુ ૩૪૫-૯

દીપ-પ્રદીપ ૩૪૪-૯૪

સ્વામિનિધુ ૩૪૭-૮

નાનુભાઈ દવે ઈશ્વરના ધરની માયા ૩૪૩-૩૬

નિર્મળા બે. ભટ્ટ

સાહિત્ય અને માનવજીવન ૩૪૪-૧૦૮

‘નિશાકર’ આપના ૩૪૩-૬

‘પંતીલ’ પાશ્વરનાક ઉપર સોનેટ ૩૪૬-૮

પૂર્ણદી અંસજ્ઞાનો ૩૪૪-૭૧

દેવ્રી એલિગને ૩૪૮-૬

પન્નાલાલ પટેલ બેઆગરની આગર ૩૪૪-૨૬

સાસરવાસણી ૩૪૭-૧૭

પદ્માકાંત ર. શાહ સુવં ને ધર્મતીની શક્તિ ૩૪૪-૫૮

‘પં.રાધાપ’ કમલને અન્યોક્તિ ૩૪૮-૬

મૂકકુન્તિ ૩૪૫-૮

પ્રજ્ઞામેન મહેતા ચિકિત્સ સમયા ૩૪૬-૨૩

પુ-પુ-તાન બર્થ બુદ્ધગર ૩૪૩-૨૨

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાવ દેસાઈ કાવ્ય ૩૪૮-૧૯

ટોફાગલાં અને તેનાં કુટુંબીઓ ૩૪૪-૬૩

પાનવમદી, કલિકામરો અને ચમયા ૩૪૩-૩૨

વર્ણને વધાવતી કાવ્યો ૩૪૭-૪૫

સૂચકમદનો સમતાન ૩૪૬-૨૭

મવાત ધર્મ સંખી ૩૪૭-૯

બ્રહ્મ ત્રિપાઠી આપણી રંગમુમી ૩૪૫-૨૬

બાપાલાલ વેદ આપણા બોરાકની ખાગીઓ ૩૪૩-૫૨

ભાનુ પંડ્યા, પ્રો. ડૉ. દિ.દી ૩૪૪-૭૬

મદામા ભગવાનદીન મળે મારિયું ૩૪૪-૨૫

‘મીનવિવાસો’ અને એ પાપ લાગે છે ૩૮૩-૮

શિયાળાની સવાર ૩૪૮-૭

રતિલાલ-અનિલ

આપણે આધ્યાત્મિક છીએ ૩૪૪-૯૫

પાણે ૩૪૫-૮

પ્રેમ ૩૪૮-૬

રવિશંકર મ. રાવળ અધુનવાસ ૩૪૪-૭૪

રસજ્ઞ ઉદ્યાદ આકાશ નીચે ૩૪૬-૪૪

‘રાજદંડ’ સમયની સીર-નીર ૩૪૩-૧૦, ૩૪૪-૧૮,

૩૪૫-૧૦, ૩૪૬-૧૦, ૩૪૭-૧૦, ૩૪૮-૮

અકાળ અવસાનની શે કસબા ૩૪૪-૨૨

અનિષ્ટોનું નિકંદન ૩૪૫-૧૩

કસમની કાવ્યાલોક ૩૪૪-૧૮

‘ઉપાદાન’ આંતરરાષ્ટ્રીય નિયોગન ૩૪૪-૧૯

ઓલોગિક દળે ખેતીનું સંચાલન ૩૪૭-૧૨

અતિમ મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ૩૪૬-૧૦

અતિમ છે માનવીનું શ્રેય ૩૪૬-૧૧

‘કલાકારો’ ને કોએસનું મોહન ૩૪૭-૧૩

કરબારી પદમ આગાર ૩૪૮-૨૦

કલ્પનની સદાની પદ્મિ ૩૪૭-૧૧

કાલિનું સોપાનું સરી ગયું ૩૪૮-૮

ખટપટી રાજકારણનો ભોગ ૩૪૬-૬૭

ખેતી ને ખેડૂત માટે નરી વસાહતો ૩૪૭-૧૨

ગુજરાતી સન્મારી વિદ્યામહેન ૩૪૬-૬૭

જગત દરુદ કાનિયાં દૂર છે ૩૪૮-૧૦

જયપ્રકાશનો દોરસંવાસ ૩૪૪-૨૧

જ્યારે માર્ય કંટાળ છે ૩૪૫-૧૦

કલ્પના વલ્લભનું સમાન ૩૪૩-૧૪

ત્યાગની સંતિ તું ક્યાંતર ૩૪૩-૧૦

નવો દાવેદા અને તે પત્ની ૪૪૫-૧૨

નાના માલિયાઓ ખેતી સુધરશે ૩૪૩-૧૧

ને તોયે નિરાશ નદિ યદ્યપે ૩૪૮-૧૧

અર્ધનાર્તિક ગાનકર્તા,કા

પટેલુ શુ—સમૃદ્ધિ કે સમાનતા ૩૪૭-૧૩
 પ્રમુખપદેયા સમાજનાદની શરૂઆત ૩૪૭-૧૪
 બનિદાનો અનિવાર્ય છે ૩૪૮-૧૦
 બળનો પ્રત્યક્ષાત ૩૪૮-૧૧
 બળે જુથોનુ મૂલ્યાંકન ૩૪૫-૧૧
 બે જુથ સમાધાન પછી મુકાબલો ૩૪૫-૧૦
 ભારતનો પ્રાજ્ઞપ્રજ ૩૪૬-૧૧
 મહિવિનો મહિમા ૩૪૩-૧૨
 યાત્રાના અતે શુ નોંધણી ૩૪૩-૧૧
 લશ્કરી તંત્ર અને આકરી સભા ૩૪૫-૧૩
 લાલ વાગેડો લોકકાલિનો નથી ૩૪૮-૬
 લોકમતર માટે સૃષ્ટ કૃતસર્વો ૩૪૬-૬૬
 સભ્ય હવે પાક્યો છે ૩૪૫-૧૧
 સુખની શુદ્ધચારીઓ દીવાની ભય છે ૩૪૮-૮
 સરકારી ચિત્રોનુ નિર્માણ ૩૪૩-૧૩
 રાષ્ટ્ર પક્ષિત અમેરિકાના રાજ્ય [૬] ૩૪૪-૮૬
 અમેરિકાના રાજ્ય [૭] ૩૪૫-૩૭
 અમેરિકાના રાજ્ય [૮] ૩૪૭-૨૭
 'રાહજ' સર્જનના રાહ ૩૪૩-૬૮ ૩૪૫-૭૧,
 ૩૪૭-૭૪
 અમેરિકાના ૩૪૭-૭૮
 અરવલકા ૩૪૫-૭૩
 એક હોતો ઉકો ૩૪૭-૭૪
 અગ્રેષ્ઠ અને સરૂનિક સ્વરાજ ૩૪૫-૭૨
 કનો કથા ૩૪૭-૭૪
 કરજીવેનો (સક્ષિપ્ત) ૩૪૫-૭૧
 કિલ્લો ધાકાડ ૩૪૫-૭૩
 કોનો પ્રિય ૩૪૩-૬૬
 ગાંધીના મોટર ૩૪૩-૭૫
 મુદ્દાનનો સ્વ નુ રેખા ૩૪૭-૭૭
 ગાંધીના ઉપાજી ૩૪૭-૭૪
 ગોલ્ડનરામનુ સાલવારી જીવન ૩૪૫-૭૩
 બન્ધારી ૩૪૩-૬૮
 ઉદાપજીની વાતો ૩૪૭-૭૬
 તોરણ લો ૩૪૭-૭૮

ધર્મનુ સમૂહ ૩૪૭-૭૬
 નારીકુળ ૩૪૭-૭૮
 પશુનો કકો ૩૪૭-૭૪
 પીણ પાનુ ૩૪૭-૭૮
 બાપુની જાયામા ૩૪૭-૭૭
 બાળમાનસ ૩૪૫-૭૧
 ભગવાત જુદ ૩૪૩-૭૧
 ભારતનાં નવી યાત્રાધામે ૩૪૩-૭૧
 મધુસૂચ ૩૪૫-૭૫
 મધુસૂચની સાધનાધારા ૩૪૫-૭૪
 મહાન જીવી જાયામા ૩૪૫-૭૪
 મુરુ નાદ જીવ (આત્મા)નુ પ્રયાણ કથા ૩૪૩-૭૨
 માનવજીવનનુ અવેરાત ૩૪૩-૭૦
 રમણલાલ દેસાઈની અંધ વાંતાઓ ૩૪૭-૭૬
 લોકમાન્ય ટિળક ૩૪૭-૭૪
 લેહુ ને ગમ્ભેન ૩૪૩-૬૮
 સંદર્ભની શીખ ૩૪૩-૭૨
 સરસ્વતીચંદ્ર ૩૪૩-૭૦
 સોવિયેત દિક્ષણ પદ્ધતિ ૩૪૭-૭૬
 સુદરકાડ ૩૪૫-૭૩
 હિંદી પ્રચાર અને બધારણ ૩૪૩-૬૮
 માનસુધા ૩૪૩-૭૦
 ભીલા દી બારપુરે નગર ૩૪૫-૫૫
 વાડીનાલ મો શાહ જીવન અને શાસ્ત્ર વચ્ચે પુલ
 (સપાદક ત્રિજીવન વીં ક્ષેત્રો) ૩૪૬-૩૬
 વિશ્વવિદ્યાર કામલર તાજને ૩૪૫-૮
 વિનોના લાલે વિશ્વાસનો મહિમા ૩૪૩-૧૫
 સસકત મુજરાત ૩૪૩-૭૫
 મજાલાલ ત્રિવેદી 'મેરો મન રામ હી' ૩૪૬-૪૫
 રામચંદ્ર અને મુદરાજ ૩૪૪-૧૦૨
 'શલ' મશાહદી મુદરાજા લાગે છે ૩૪૪ ૬૨
 શશિકાંત વી જરમેસ
 ટ્રે કવિઓ 'કલીલ' ચિદાઈ ૩૪૬-૫૦
 'શશીચિત્ર' મોનન મથન ૩૪૩-૬
 સિદ્ધિમાર જોવી 'અને સજાએ સરજી સી' ૩૪૪-૧૩

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી, ડૉ. ગાંધીજી દાકતર ૩૪૪-૬૮
બાળિક ૩૪૩-૨૮
વૃદ્ધાવસ્થાના શારીરિક ફેરફારો ૩૪૬-૩૩
અનુસાધ ૩૪૭-૪૧

શિવાનંદજી સરસ્વતી

ઈન્જિનીયરી મુશ્યુ-માન્યતા ૩૪૮-૧૨
શેખાદમ આશુલાલા આદમના શેર ૩૪૩-૬
ત્રણ મુકાદા ૩૪૮-૭
રિયલિટી ૩૪૩-૧૦૧
કું એક ભરતો સાયર છું ૩૪૬-૧૭,
૩૪૭-૫૦, ૩૪૮-૩૦
એક મળની રાત ૩૪૭-૫૩
કર્મચીમાં કેટલાક કલાક ૩૪૬-૧૭
કેમેરાની કથા ૩૪૭-૫૧
ટેકસીની કથા ૩૪૬-૨૧
તાજમહેલ ૩૪૮-૩૦

રાજ અને કમાલ ૩૪૬-૧૮
WIR એટલે જામે ૩૪૮-૩૩
સામકલની કથા ૩૪૭-૫૦

સરોહ ગરીબનો દીવો ૩૪૭-૮

મીરાંના બોલે મંજરા ૩૪૪-૫૭

સાલિક પાપટિયા એક અશુ ૩૪૬-૬

સુધાશુ આવવા ને જવાના તમાસાજી ૩૪૫-૬

મરી ગયો ફેરા ૩૪૪-૭૮

રતન તળાવડી ૩૪૭-૮

કેન્ડરમ અનુસાર અટક ૩૪૪-૨૪

સુમત મહેતા, ડૉ. સાધુઓ કે શિખારીઓ? ૩૪૪-૩૩

સમગલો એમ. એ. ગૃહમંડલ ૩૪૩-૬૩,

૩૪૪-૧૧૨, ૩૪૫-૬૬, ૩૪૬-૬૦,

૩૪૭-૬૮, ૩૪૮-૬૧

અધુરા કોડ ૩૪૮-૬૨

ઉનાણીનો આનંદ ૩૪૮-૬૩

કરિયાવર ૩૪૭-૭૦

કુદુંગવું કલક ૩૪૩-૬૫

ગાંધીજી ઉતાર ૩૪૬-૬૩
દીકરીનાં વેચાણ ૩૪૫-૬૮
પારકી પંચાત ૩૪૪-૧૧૪
પારકી પંચાત ૩૪૭-૭૩
પિયરતું એટલું સાઈ ૩૪૩-૬૬
બરખાદી ૩૪૪-૧૧૫

બીતર-બહાર ૩૪૭-૭૨

મહોદલાની મહેક ૩૪૬-૬૨

માર્ગની મથામથુ ૩૪૭-૭૦

મૈત્રી અને કામુક્તા ૩૪૬-૬૪

મોટીને ઘેર... ૩૪૫-૬૬

મોટી 'સર્વિસે' ૩૪૪-૧૧૩

લાડનો અતિરેક ૩૪૬-૬૧

સમજવાની આવડત ૩૫૮-૬૫

સમાધાનને રસ્તે ૩૪૩-૬૪

સંસ્કારહીન ભણતર ૩૪૫-૬૭

સેવકરામ ઉદ્ધાટનસમારભોના 'તમાશા' ૩૪૩-૪૫

એક જાગૃત અને તે કૃત્તુ સારું ૩૪૬-૪૦

યુવાનોની પંચાત ૩૪૭-૫૮

અનિષ્ટ સેવાનો અનુભવ ૩૪૫-૪૧

સંસારનાં વહેણ ૩૪૮-૩૫

હરભાઈ ત્રિવેદી ચારિત્ર્યનું ધાતર ૩૪૪-૩૫

હર્ષિદા પંડિત બાળકનું વ્યક્તિત્વ ૩૪૩-૬૬

માનવતાપ્રેમી મેરી સ્ટોપ્સ ૩૪૮-૨૬

હસિત જૂથ, પ્રો. ગીત. ગાંધી. ચર્ચ ગયો ૩૪૪-૭૧

પ્રીલિમનો પૂર્વરંગ ૩૪૮-૪૫

હિમંશુ બેહરા સિયુની વાચા ૩૪૫-૮

હુમાયું કમીર વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ શિક્ષણ ૩૪૭-૧૫

જાજ અને કાલ ૩૪૭-૭૭

કોડિયું ૩૪૪-૧૭

પાનખરનું પંખી ૩૪૬-૭

વેરીના પ્રેમ ૩૪૫-૭

સતોષનું સુખ ૩૪૮-૫

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

પારકા જણ્યાં : ઉમાશ કર જોષી	૩-૦૦	સાગરના પાણી	”	૦-૫૦
અખાના છપ્પા :	”	અદનની મૂર્તિ	”	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૧ વારચંદ્ર અડાલજી	૬-૦૦	એકલે હાથે	”	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૨ [સચિત્ર આવૃત્તિ]	૬-૫૦	આંખનું રતન	”	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૩	”	અમર જીવન	”	૦-૫૦
વીરની વાતો ભા-૪	”	વાઘનો બેઠો	”	૦-૫૦
મળરાજ સોલંકી ચુ. વ. શાહ	૫-૦૦	ઘોષક વાતો	”	૦-૫૦
રા' મળરાજ ધનશંકર ત્રિપાઠી	૫-૨૫	અજળ વાતો	”	૦-૫૦
કાયર રાજેન્દ્ર શર્મા	૪-૦૦	વિદ્યારૂં તેજ	”	૦-૫૦
નાના એમિલ ઝોલા	૪-૦૦	સાત ભાઈ	”	૦-૫૦
સાહકલથોર હુઈઝી વાર્તોલીની	૩-૫૦	પુરાણની વાતો ૧-૨ જીવરામ જોષી	૨-૫૦	
સંન્યાસી અને મુંઠરી ચાદવેન્દ્રચંદ્ર	૩-૫૦	વીર ભંડા	”	૧-૨૫
ભવની કમાણી પુષ્કર ચંદ્રવાકર	૩-૭૫	ટીસ સાંઠ	”	૧-૨૫
જોવાયેકી હુનિયા રાહુલજી	૪-૦૦	ચોખવટથી વાત કરજો ૧-૧-૩.		
મહિસાગર અભરામ ભગત	૨-૦૦	દિનેસ કાંઠાર	૨-૫૦	
શ્રીદેવીગીતા ડા. રા. મહેતા	૨-૦૦			

સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ

મહાકવિઓની પ્રસાદી સેતની કિ. રૂ ૧૨-૫૦

૧. શકુંતલા ૨. કાદમરી ૩. રઘુવંશ ૪. મુદ્રારાસ ૫. વાસવદત્તા ૬. નાગાનંદ ૭. વિક્રમ-ઉર્વશી ૮. મેઘદૂત ૯. માલિકા-અગ્નિમિત્ર ૧૦. કુમાર ભલાષ. દરેકની કિ. રૂ ૧-૨૫. અંક ૧લો ૬-૨૫. અંક ૨લો ૬-૨૫. બાળકો કિશોરો અને પ્રોડાને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાવેલો

બાલ વિકાસમાળા સેતની કિ. રૂ ૬

સાથે વિજય શ્રીકાંત ત્રિવેદી ૦-૫૦
સાથે મંત્ર ” ૦-૫૦

શ્રમજી પુલ્ક શંક્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૭૫
શ્રમજી મહાવીર સત્યમ ૧-૨૫
આરોહણની બાળ વાતો
અગનલાલ પ્રહારકૃ ૧-૦૦

વીર કથાવલિ લ. બીરજીલાલ મળજર

મહારાણા પ્રતાપ : ” ૧-૨૫
શિવાજી : ” ૧-૨૫
ચંદ્રશેખર : ” ૧-૨૫
વીર વિક્રમ : ” ૧-૨૫
સમ્રાટ અયોધ : ” ૧-૨૫
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ : ” ૧-૨૦

નોંધ (૧) ગુજરાતી સાહિત્યનાં તમામ જાતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અમારે તપ્તિ મળી શકશે (૨) કોઈપણ જાતનાં પુસ્તકો ખરીદતા પહેલાં એકવાર અસ્વ અમારી મુલાકાત લેવા વિનવો છે ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો અમારી પાસે સ્ટોકમાં હોવા છે (૩) જાણઓ, કવેજી, ગ્રામ્ય પચાવનો, પુસ્તકાવલો તેમજ બાળકો લાઈબ્રેરીને બાળકોની કમીસીઓ ગુરુત્વ પૂરા પાડીને છીએ. અમારૂં મોટું સુચિપત્ર ખાતે 'મગધ' પ્રકાશક તથા વિક્રતા લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર ૬૪/૧ બાંધીરામ, ધર્મ-ગીત બાજુ પાસે, અમદાવાદ-૧

ભીલાઈ અને ફરકેલાં ખાતેની ઝંખા બહીઓ (પંચારટર ફર્નાસિસ)

ગયા માસમાં ભારતમાં ચાલુ થઈ ચુકેલાં પોલાદ બનાવવાનાં આ બે બંધી કારખાનાઓમાં ફરકેલાં કારખાનાં માટેનાં યંત્રો અને સાધનસામગ્રી ૪૦ જેટલી વિદેશી પેઢીઓએ અને ભીલાઈના કારખાનાં તમામ યંત્રો અને સાધનો રચિયાએ પૂરાં પાડ્યાં છે.

STATEMENT ABOUT OWNERSHIP AND OTHER PARTICULARS ABOUT NEWSPAPER 'GORMI-NAVRACHNA'

FORM IV (See Rule 8)

1. Place of Publication... .. Ahmedabad.
2. Periodicity of its publication ... Monthly.
3. Printer's Name ... .. Kantilal Dahyabhai Patel.
Nationality ... .. India
Address ... .. Mangal, Mudranalaya, Ratanpole, Ahmedabad.
- 4-5. Publisher's and Editor's Name ... Ishwarlal M. Dave
Nationality ... .. Indian
Address ... .. Bharati Sahitya Sangh (Pvt.) Ltd.,
64, Gandhi Road, Fernandez Bridge,
Ahmedabad, 1.
6. Names and addresses of individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one per cent of the total capital. Bharati Sahitya Sangh (Pvt.) Ltd.,
64, Gandhi Road, Fernandez bridge,
Ahmedabad, 1.

I, Ishwarlal M. Dave, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dated 1-3-59.

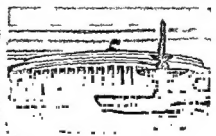
Signature of publisher: I. M. DAVE.

ભાગ

14284

ગુલન મારવાનાં તોરથ

૧૪૨૮૪

ગુલન મારવાનાં તોરથ

૧૫ દિવસ આ ગુસ્તકે વધુમા વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાયો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ-૯

૧૪૨૮૪

ઉર્મિ રમને નંદરચના
ઓક્ટો. ૧૫૮ - માર્ચ ૫૯.

૧૪૨૮૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્ર'થાલય
અમદાવાદ - ૬